57
2009

KRONIKA
časopis za slovensko krajevno zgodovino
izredna številka

http://www.odmev.zrc-sazu.si/kronika/

V ZLATIH ČRKAH V ZGODOVINI

RAZPRAVE V SPOMIN OLGI JANŠA-ZORN

CIP - Kataloški zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4)(082)
930.1(497.4):929Janša-Zorn O.

V zlatih črkah v zgodovini : razprave v spomin Olgi Janša-Zorn / [urednik Miha Preinfalk ; prevodi Niko Hudelja, Cvetka Puncer, Chiara Comandi]. - Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2009. - (Kronika, ISSN 0023-4923 ; 57)

ISBN 978-961-6777-01-8
1. Preinfalk, Miha
245372928

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
http://www.ff.uni-lj.si/zzds/index.htm

Urednik :
dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica :
mag. Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor :
mag. Sonja Anžič (Ljubljana), dr. Marjan Drnovšek (Ljubljana), dr. Aleš Gabrič (Ljubljana), dr. Stane Granda (Ljubljana), dr. Eva Holz (Ljubljana), dr. Miha Kosi (Ljubljana), Irena Lačen Benedičič (Jesenice), mag. Vlasta Stavbar (Maribor), mag. Nadja Terčon (Piran) in dr. Maja Žvanut (Ljubljana)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.
© Kronika
Redakcija te številke je bila zaključena :
31. 3. 2009

Prevodi :
mag. Niko Hudelja – nemščina
Cvetka Puncer – angleščina
Chiara Comandi – italijanščina

Bibliografska obdelava :
Breda Pajsar

Uredništvo in uprava :
Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU
Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana
tel. 01 47 06 200

Cena za naročnike Kronike 20 EUR

Izdajatelj :
Zveza zgodovinskih društev Slovenije
Aškerčeva cesta 2
SI–1000 Ljubljana

Transakcijski račun :
Zveza zgodovinskih društev Slovenije 02010-0012083935

Sofinancirajo :
Javna agencija za knjigo RS
Ministrstvo RS za šolstvo in šport

Računalniški prelom :

Tisk :
Grafika-M s.p.

Naklada :
400 izvodov

Revija Kronika je vključena v podatkovno bazo Historical Abstracts, ABC-CLIO (USA), Bibliography of the History of Art, Medline; ERIH – European Reference Index for the Humanities

Na naslovni strani :
Olga Janša-Zorn, julija 2001

KAZALO

Miha Preinfalk : Uvodna beseda 5
Darja Mihelič, Matija Zorn : Olga Janša-Zorn – utrinki iz življenja in dela 7
Matija Zorn : Bibliografija izr. prof. dr. Olge Janša-Zorn 27
Branko Marušič : Dnevnik z ekskurzije študentov zgodovine po zahodni Bosni in Dalmaciji (20. – 30. junij 1962) 45

Turizem in krajevna zgodovina

Darja Mihelič : Načrt sistematične agrarne kolonizacije v srednjem veku (Piran, začetek 14. stoletja) 51
Günther Bernhard : "Moram si upati, pa naj me stane telo in življenje, take priložnosti ne bom imel nikdar več". Potovanje Johanna Baptista Schlagerja v Rim leta 1765 63
Eva Holz : Nekoč, v starih časih ... Utrinki o razbojništvu na Kranjskem 81
Irena Žmuc, Gregor Moder : "...Plesale lepote 'z Ljubljane so cele..." Kongresna miza v Mestnem muzeju Ljubljana 97
Stane Granda : O začetkih Šmarjeških Toplic 105
Petra Kavrečič: Biseri avstrijske riviere: Opatija, Gradež, Portorož. Začetki modernega turizma na severnem Jadranu 113
Janez Mlinar : Razvoj turizma v Kranjski Gori 129
Rozina Švent : Le kar je zapisano, se tudi ohrani. Preučevanje lokalne zgodovine – primer Gozd Martuljka 139
Borut Batagelj : "Bohinj – slovenska Švica". Začetki zimskega turizma v Bohinju pred prvo svetovno vojno 151
Miroslav Stiplovšek : Razglasitev Domžal za trg (1925) in mesto (1952), priznanje za velik gospodarski napredek od sredine 19. stoletja 161

Vzgoja in šolstvo

Dragica Čeč : "Jo s hudim kaznovanjem opomniti, kje so meje častnosti". Načini discipliniranja meščanskih hčera na prehodu iz 18. v 19. stoletje 175
Jože Ciperle : Filozofski študij na liceju v Ljubljani v prvi polovici 19. stoletja 195
Peter Štih : Pomen avstrijskih univerz za začetke slovenskega znanstvenega zgodovinopisja 213
Gorazd Stariha : Odzivi oblasti na slovenstvo kranjske mladine in učiteljev (1861–1867) 221
Ernst Bruckmüller : Habsburška in jezikovno-nacionalna identiteta. Razmišljanja o razmerju med narodno zavestjo in šolsko izobrazbo v habsburški monarhiji 237
Petra Svoljšak : "Namen je bil pač, otroke popolnoma preroditi v laškem duhu". Šolstvo pod italijansko okupacijo 1915–1917 251
Mojca Šorn : Zavod za slepe otroke in mladino v Kočevju 265

Tatjana Dekleva: Nastanek Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani 275
Danijela Trškan : Krajevna zgodovina v osnovnošolskih učnih načrtih za zgodovino 1945–2005 287

Društva

Ana Lavrič : Svetniški zavetniki ljubljanskih baročnih akademij in društev 301
Tanja Žigon : Ludvik Germonik in Peter Pavel pl. Radics – ustanovitelja Grillparzerjevega društva na Dunaju 317
Borut Loparnik : Glasbeno delo društev na Slovenskem do velike vojne 329
Andrej Vovko : Članstvo Slovenske matice v Kranju in okolici do prve svetovne vojne 339
Rolanda Fugger Germadnik : Muzejsko društvo v Celju (Museal-Verein in Cilli), 1883–1922 355
Branko Šuštar : Z združitvijo razdeljeno učiteljstvo: odpor učiteljskega društva "Edinstvo" zoper edinost učiteljske organizacije UJU 1926–1928 363

Zgodovinski viri in biografije

Matija Zorn : Uporaba zgodovinskih virov pri sorodnih vedah zgodovine 383
Anja Dular : Rozalija Eger – pomembna, a premalo znana ljubljanska tiskarka 401
Peter Vodopivec : O knjigi Josipa Šumana in sodelavcev Die Slovenen (1881) 413
Petra Kramberger : Iz publicistične preteklosti Ptuja: nemški časniki in časopisi v mestu trdnjavskega trikotnika 423
Franc Rozman : Nekaj dopolnil k biografiji Miroslava Hubmajerja 437
Angelika Hribar : Dve oporoki. Družina Demšar iz Železnikov in nastajanje meščanstva v slovenskem prostoru 443
Irena Gantar Godina : Ob 100. obletnici VIII. vseslovanskega časnikarskega kongresa septembra 1908 v Ljubljani 455

Kultura in politika

Marjan Drnovšek : Zakaj je bila za slovenske izseljence Amerika bolj privlačna kot Srbija in Rusija? 467
Jože Žontar : Od neoabsolutizma do razpada monarhije 483
Katarina Bedina : Nepopustljivi boj frančiškanskega patra Stanislava Škrabca za cerkveno petje v narodnem jeziku 507
Ignacij Voje: Gradnja pravoslavne cerkve sv. Cirila in Metoda v Ljubljani 513
Vida Deželak Barič : Slovanska apostola sv. Ciril in Metod v interpretaciji Osvobodilne fronte med drugo svetovno vojno 521
Dušan Nečak : Dachauski procesi 1947–1949 533
Branko Marušič : Pesnik Biagio Marin iz Gradeža in Slovenci 543

Uvodna beseda

V 57-letni zgodovini Kronike se je v uredništvu revije zamenjalo kar lepo število zgodovinarjev, ki so skrbeli za njeno nemoteno izhajanje. Nekateri od njih so pri Kroniki sodelovali dolga desetletja (npr. Božo Otorepec, Ferdo Gestrin, Tone Ferenc, Sergij Vilfan), drugi so vztrajali krajši čas. Med tistimi z najdaljšim "stažem" pa nedvomno častno mesto zaseda prav Olga Janša-Zorn, ki ji je posvečena pričujoča izredna številka Kronike. Olga je pri Kroniki sodelovala polnih 37 let. Med člane uredništva je stopila leta 1971 kot prva in tedaj edina ženska med uglednimi in uveljavljenimi zgodovinarji. Že takoj naslednje leto je postala glavna urednica, v letu 1979 je prevzela še naloge odgovorne urednice. Po letu 1980, ko je urednikovanje od nje prevzel Peter Vodopivec, pa je ostala vse do svoje prezgodnje smrti v začetku leta 2008 aktivna članica uredniškega odbora.

Prav iz tega razloga smo se v uredništvu Kronike na pobudo Olginega sina Matije Zorna in njene kolegice Darje Mihelič odločili, da pripravimo izredno številko Kronike, v kateri bomo objavili razprave v Olgin spomin. Odziv na našo pobudo je bil izjemen. Odzvali so se njeni nekdanji kolegi s Filozofske fakultete, nekdanji študentje zgodovine, ki jih je Olga kot oddelčna bibliotekarka spremljala in usmerjala na njihovi poklicni poti, sodelovanje so obljubili tudi njeni osebni prijatelji z drugih znanstvenih področij ter zgodovinarji, ki morda Olge niso poznali osebno, pač pa raziskujejo podobne teme, s katerimi se je ukvarjala tudi sama. Vsega skupaj se je javilo 43 avtorjev, od katerih jih je 40 dejansko tudi pripravili prispevke.

Tako je nastal obsežen zbornik razprav, pisan mozaik tém, ki odsevajo tudi širino Olginega znanstvenega in strokovnega udejstvovanja. Čeprav so prispevki zelo raznoliki in med mnogimi razen same Olge ni skupnih točk, se jih je dalo razdeliti v pet tematskih sklopov, povezanih z Olginim raziskovanjem. To so Turizem in lokalna zgodovina, Vzgoja in šolstvo, Društva, Zgodovinski viri in biografije ter Kultura in politika. Odločili smo se, da prispevke objavimo v izredni številki, ki je zasnovana in oblikovana enako kot redne številke, ki so v desetletjih izhajale z Olginim uredniškim in tudi avtorskim sodelovanjem. Takšna izredna oz. spominska številka Kronike je dejansko prva tovrstna številka v njeni zgodovini.

Prav raznolikost tematike je povzročala nemalo težav pri iskanju skupnega naslova »Olgine številke« Kronike. Po pomoč smo se zatekli k Simonu Jenku, pesniku, ki je izhajal iz tudi Olgi tako ljube in domače Gorenjske. Verz "V zlatih črkah v zgodovini" smo si sposodili iz njegove pesmi "Slovenska zgodovina", ki tako že sam po sebi simbolizira Olgino mesto v slovenskem zgodovinopisju. In čeprav Jenko pesem nadaljuje zelo pesimistično, češ da se v zlatih črkah v zgodovini bere samo zgodovina drugih narodov, medtem ko je slovenska zgodovina zapostavljena, nepoznana in nespoštovana, pa je prav Olga s svojo zgodovinopisno dejavnostjo dokazala, da so bile Jenkove besede morda aktualne sredi 19. stoletja, danes pa prav gotovo ne več. Naj bo torej izredna številka Kronike, posvečena Olgi Janša-Zorn, trajen spomin na slovensko zgodovinarko, ki se je z zlatimi črkami vpisala v zgodovino.

Miha Preinfalk
Odgovorni urednik Kronike

1.04 Strokovni članek UDK 929Janša-Zorn O.
94(497.4)

Prejeto: 5. 2. 2009

Darja Mihelič
dr. zgodovinskih znanosti, znanstvena svetnica, Zgodovinski inštitut Milka Kosa,
Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: mihelic@zrc-sazu.si

Matija Zorn
dr. geografskih znanosti, znanstveni sodelavec, Geografski inštitut Antona Melika,
Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: matija.zorn@zrc-sazu.si

Olga Janša-Zorn – utrinki iz življenja in dela

IZVLEČEK

Predstavljeno je življenje in delo zgodovinarke in izredne profesorice dr. Olge Janša-Zorn. Na kratko sta opisani njeno otroštvo in šolanje. Sledi predstavitev njene službene poti od osnovnošolske učiteljice do univerzitetne predavateljice, predstavljena pa je tudi njena dejavnost v okviru Zveze zgodovinskih društev Slovenije. Sledi poglavje o raziskovalnem delu z omembo vseh pomembnejših del s področja historiografije, gospodarske zgodovine, zgodovine turizma in izobraževanja. Poleg še nekaj biografskih podatkov so v sklepih opisane tudi njene osebnostne lastnosti.

KLJUČNE BESEDE
biografije, zgodovina, historiografija, izobraževanje, Olga Janša-Zorn

ABSTRACT

OLGA JANŠA-ZORN – BRIEFLY ABOUT HER LIFE AND WORK

Presented are the life and work of historian and Associate Professor Olga Janša-Zorn. Briefly are described her childhood and schooling. These follows the presentation of her occupations from elementary teacher to university professor, but also her activities in the Association of the historical societies of Slovenia. After these her research is presented with the reference to all her major works in the fields of historiography, economic history, history of tourism and education. In conclusions, some biographical information is presented together with her personality characteristic.

KEY WORDS
biographies, history, historiography, education, Olga Janša-Zorn

Otroštvo in šolanje

Olga Janša se je rodila na pragu druge svetovne vojne, 5. julija 1938 v Dolenjem Logatcu staršema Albinu Janši in Rozaliji Janša (rojeni Kert). Njen oče je bil davčni uradnik – financar. Kot državnega uradnika so ga večkrat premestili. Ena od premestitev ga je vodila v Dolenji Logatec, kjer se je rodila Olga. Sledila je leta 1939 premestitev in selitev v Ormož ter nazadnje leta 1950 v Kranj.

Olga, brat Tone, mama Rozalija in oče Albin Janša v Ormožu (sredina štiridesetih let 20. stoletja).

Olga je večji del otroštva preživela v Ormožu. Tam se je spoznala s podeželskim okoljem in načinom življenje in dela. V Ormožu je od leta 1945 do 1949 obiskovala osnovno šolo Hardek, v šolskem letu 1949/50 pa prvi razred nižje gimnazije. V šoli je bila marljiva in prizadevna.

V Ormožu se je leta 1943 družina povečala za sina Toneta. Do brata je Olga čutila pokroviteljsko odgovornost. Njegovo šolanje in življenjsko pot – posvetil se je glasbi – je spremljala z zaskrbljeno pozornostjo. Kot dekle pa je bila predvsem vdana svoji mami, ki je leta 1963 ovdovela.

Preostale tri razrede nižje gimnazije in višjo gimnazijo je obiskovala v Kranju, na eni v tistem času najkakovostnejših slovenskih gimnazij. Maturirala je leta 1957 in se istega leta vpisala na Naravoslovno fakulteto Univerze v Ljubljani, smer farmacija, a se je še v istem študijskem letu prepisala na Filozofsko fakulteto Univerze v Ljubljani, smer zgodovina. Po opravljenem A diplomskem izpitu iz narodne zgodovine in B diplomskem izpitu iz obče zgodovine je 29. septembra 1962 diplomirala.[1]

FEDERATIVNA LJUDSKA REPUBLIKA JUGOSLAVIJA
LJUDSKA REPUBLIKA SLOVENIJA

Osnovna šola Zavrč – Ormož št. 13
Okraj: Ptuj

SPRIČEVALO

Janša Olga sin-hči Albin
in Rozalije rojen 5. julija 1938 v kraju Del. Logatec
okraj Logatec Ljudska republika Slovenija je dovršil/a

ob koncu šolskega leta naslednji uspeh:

Slovenski jezik	prav dobar
Srbski ali hrvatski jezik	odličen
jezik	
Ruski jezik	
Zgodovina	odličen
Zemljepis	odličen
Prirodopis	odličen
Računstvo	prav dobar
Fizika	
Kemija	
Risanje	odličen
Petje	odličen
Telesna vzgoja	odličen
Pisanje	odličen
Ročna dela	odličen
Vedenje	odlično

Učenka je začela obiskovati osnovno šolo s šolskim letom 19 46/47 in je ob koncu šolskega leta 19 46/47 dovršila 0. razred
s-z odličnim uspehom.

To spričevalo velja kot
o dovršenem
osnovni šoli

Izostanki: opravičeni 2
neopravičeni
skupaj 2

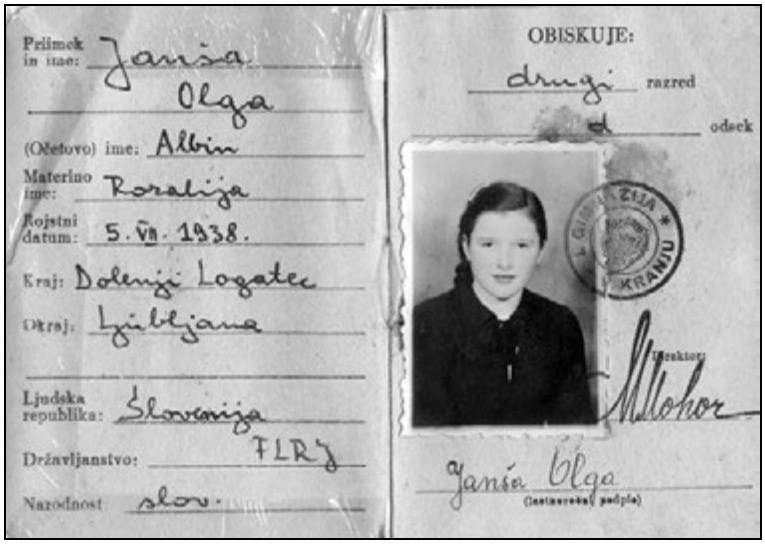
Zavrč 30. junija 1947

Ravnateljica: Vida Šarovec
Razredni učitelj/ica: Ivanka Lajnšic

OCENE za napredek: ...
na vedenje: ...

Olgin učni uspeh ob končani osnovni šoli (20. junij 1949).

1 Janša, Olga: *Odnos "Novic" do Jugoslovanskih narodov*. Diplomsko delo. Ljubljana : Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 1962.

Priimek in ime: Janša Olga
(Očetovo) ime: Albin
Materino ime: Koralija
Rojstni datum: 5. VII. 1938.
Kraj: Dolenji Logatec
Okraj: Ljubljana
Ljudska republika: Slovenija
Državljanstvo: FLRJ
Narodnost: slov.
OBISKUJE:
drugi razred
d odsek
GIMNAZIJA KRANJ
Janša Olga
(lastnoročni podpis)

Olgina dijaška izkaznica v drugem razredu nižje gimnazije (šolsko leto 1950/51).

Olgin četrti razred kranjske gimnazije spomladi 1953 (Olga stoji v drugi vrsti kot peta z leve).

Slika slušateljice(a)
Lastnoročni podpis slušateljice(a)
Janša Olga
FEDERATIVNA LJUDSKA REPUBLIKA JUGOSLAVIJA
Ljudska republika Slovenija
UNIVERZA V LJUBLJANI
INDEKS
Janša (Albin) Olga
priimek (očetovo ime) ime slušateljice
Dan, mesec, leto in kraj rojstva: 5. VII. 1938 Dol. Logatec
Ljudska republika: Slovenija
Državljanstvo: FLRJ
Datum in št. zrel. spričevala z navedbo zavoda, ki ga je izdal: 19. 6. 1957, 31, I. gimnazija, Kranj
Vpisan(a)
dne 27. septembra 1957
kot redni slušatelj(ica)
na fakulteti (visokošolski zavod) fakultete farmacija študijske
oddelek — odsek — skupina
Dekan
Ivan Vidav
Pečat
Ta indeks obsega 40 oštevilčenih strani

Indeks (študijsko leto 1957/58).

FEDERATIVNA LJUDSKA REPUBLIKA JUGOSLAVIJA
LJUDSKA REPUBLIKA SLOVENIJA

Prva gimnazija v Kranju

Št. vpisnice: 31
Šolsko leto 1956/7

MATURITETNO SPRIČEVALO

Janša Olga

hči Alfina in Rezalije rojen(a) 5. julija 1938
v kraju Del. Legatec okraj Ljubljana – okol.
LR Slovenija, je dovršil(a) v šolskem letu 1956/7 osmi
razred Prve gimnazije v Kranju

Maturo je opravil(a) prvič
od 12. junija do 19. junija 1957.

Maturitetno spričevalo (junij 1957).

UNIVERZA V LJUBLJANI

FILOZOFSKA FAKULTETA

DIPLOMA

Olga Janša

ROJEN(A) DNE [illegible] V KRAJU Del Legatec
JE KONČAL(A) ŠTUDIJ NA oddelku za zgodovino filozofske
fakultete v Ljubljani

IN JE OPRAVIL(A) A diplomski izpit iz narodne zgodovine in B
diplomski izpit iz obče zgodovine

FILOZOFSKA FAKULTETA MU(JI) ZATO PRIZNAVA FAKULTETNO IZOBRAZBO IN S TEM VISOKO STROKOVNO IZOBRAZBO TER PODELJUJE NASLOV

diplomirani filozof

ŠT. 435/42

V LJUBLJANI, DNE 29. 9. 1962

DEKAN [illegible] REKTOR [illegible]

Olga je diplomirala 29. septembra 1962.

Maturanti 4.b razreda kranjske gimnazije v šolskem letu 1956/57 (Olga stoji v tretji vrsti kot tretje z leve). Olgina razredničarka je bila zgodovinarka prof. Ljudmila Mencej, ki sedi v prvi vrsti.

Službena pot

Zvedava in preudarna, kot je vselej bila, je Olga že v rani mladosti vedela, kaj želi postati: namreč učiteljica. Želji je ostala zvesta, izbranemu pedagoškemu poklicu pa se ni nikdar izneverila, čeprav je skromni otroški cilj v življenju visoko presegla. V edinem objavljenem intervjuju je dejala: *"Res je bila moja službena pot nekoliko drugačna od poti večine kolegov zgodovinarjev, ki danes delujejo na znanstvenih in visokošolskih ustanovah."*[2]

SOCIALISTIČNA REPUBLIKA SLOVENIJA
REPUBLIŠKI SEKRETARIAT ZA SOLSTVO

SPRIČEVALO
O STROKOVNEM IZPITU

Spričevalo o profesorskem strokovnem izpitu (23. marec 1965).

Po diplomi (1962) se je najprej kot štipendistka kranjske občine zaposlila na osnovnih šolah v Predvoru in Predosljah (1962–1965), nato pa na svoji matični kranjski gimnaziji (1965–1968). V osnovni šoli je zaradi pomanjkanja drugih kadrov poleg zgodovine učila še komunalni pouk, biologijo in srbohrvaščino. Na gimnaziji je učila tudi sociologijo in vodila šolsko knjižnico. Bila je dobra profesorica in dijaki so jo imeli radi. Kar nekaj se jih je odločilo za študij zgodovine in nihče od njih pri njem ni imel težav.

Leta 1968 se je sprostilo mesto bibliotekarke na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Za Olgino osebno in strokovno rast – zlasti pa za vse tedanje generacije študentov – je bila ključna njena odločitev, da mesto sprejme. Na Oddelku je ostala dobrih enajst let, od 1968 do 1980. Uživala je med knjigami, ob viru znanja, ki ga je obožeovala in ga pozorno spremljala. Skoraj neopazno se je uvrstila med najbolj načitane in vsestransko razgledane slovenske zgodovinarje. Profesorski kolektiv jo je spoštoval in cenil. Poleg dela bibliotekarke je zvečine opravljala tudi delo oddelčne strokovne tajnice[3] in bila dejansko *"deklica za vse"*.[4] Nekateri oddelčni kolegi so jo klicali "tovarišica iz Kranja".

S svojimi maturanti (24. maj 1968).

2 Novak, Drago: Pogovarjali smo se z Olgo Janša-Zorn, izredno profesorico na Pedagoški fakulteti v Ljubljani. *Zgodovina v šoli*, 6, 1997, št. 2, str. 65–69.

3 Vodopivec, Peter: Olga Janša Zorn (5. julij 1938–28. januar 2008). *Kronika*, 3, 2008, št. 3, str. 547.

4 Granda, Stane: Življenjski jubilej prof. dr. Olge Janše-Zorn. *Kronika*, 46, 1998, št. 3, str. 117.

Olga kot profesorica zgodovine s 4. č razredom kranjske gimnazije v šolskem letu 1966/1967 (last: Alenka Božič).

Maturanti 4. b razreda kranjske gimnazije (leta 1968), ki jim je bila Olga razredničarka (Olga stoji v prvi vrsti v sredini).

Olga v knjižnici Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete leta 1969 (vir: Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani 1919–1969, Ljubljana 1969, str. 223; hrani: Arhiv Univerze v Ljubljani).

Kot bibliotekarka – 9. decembra 1972 je opravila strokovni izpit iz bibliotekarstva – na Oddelku za zgodovino je študentom zgodovine posvečala veliko pozornosti in prijateljske naklonjenosti. Rada se jim je pridružila na ekskurzijah. Poznala jih je po imenih in spremljala njihove študijske uspehe, pa tudi oni so o njej razmišljali kot o gospe ali prijateljici Olgi. Bila je, kot je zapisal Granda,[5] *"dobri duh oddelka"*, ki je skrbela, da so bili študentje o *"vsem kar se je na oddelku, na fakulteti ter na področju zgodovinopisja dogajalo, dobro in tekoče obveščeni"*.[6] Študente je spodbujala k pisanju prispevkov za strokovne časopise. S svojimi pedagoškimi izkušnjami je imenitno presojala, česa je kdo od njih sposoben, potem pa jih – za začetek – vpeljevala v pisanje prvih knjižnih poročil in recenzij ter poročil o strokovnih posvetovanjih zgodovinarjev.

V času službovanja na Filozofski fakulteti je bila članica različnih odborov (gospodarski, knjižnični), eno mandatno obdobje je bila tudi članica fakultetnega sveta (1970–1972).

Kot izjemno vestno in zanesljivo so jo vidni zgodovinarji, ki so tedaj vodili in usmerjali delo Zgodovinskega društva za Slovenijo, pritegnili tudi v strokovno društveno dejavnost. Od leta 1966 do leta 1979 je bila članica odbora Zgodovinskega društva za Slovenijo (nekaj let je bila tudi članica odbora Zgodovinskega društva za Gorenjsko), od leta 1968 do 1972 je bila tajnica Zgodovinskega društva za Slovenijo, v letih 1979–1984 pa članica nadzornega odbora društva in članica sekcije za krajevno zgodovino. V letih 1990–1992 je bila predsednica sekcije za gospodarsko zgodovino naslednice Zgodovinskega društva za Slovenijo – Zveze zgodovinskih društev Slovenije in je leta 1990 na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani vodila okroglo mizo o glavnih odprtih vprašanjih gospodarske zgodovine.[7]

V okviru društvene dejavnosti je sodelovala na zasedanjih češkoslovaško-jugoslovanske zgodovinske komisije (Ljubljana, Banská Bystrica, Novi Sad), ter na številnih kongresih slovenskih in jugoslovanskih zgodovinarjev. Predvsem pa se je rada udeleževala mednarodnih simpozijev "Modinci – Mogersdorf".[8]

Močan pečat je pustila na zgodovinski reviji Kronika: Časopis za slovensko krajevno zgodovino. V uredništvu je začela sodelovati leta 1971, kot urednica pa je bila dejavna od leta 1972 do 1979, od leta 1972 do 1978 kot glavna, leta 1979 pa kot glavna in odgovorna urednica. V tedanjem uredniškem odboru je sodelovalo več eminentnih zgodovinarjev, tako Pavle Blaznik, Ferdo Gestrin in Sergij Vilfan; vsi so jo zelo čislali.

5 Prav tam.

6 Vodopivec, Peter: Olga Janša Zorn (5. julij 1938–28. januar 2008). *Kronika*, 3, 2008, št. 3, str. 547.

7 Janša-Zorn, Olga: Pogovor o glavnih odprtih vprašanjih slovenske gospodarske zgodovine. *Zgodovinski časopis*, 44, 1990, št. 4, str. 618–622.

8 O teh simpozijih je napisala več poročil, na primer: *Zgodovinski časopis*, 46, 1992, št. 3, str. 405–407; *Zgodovinski časopis*, 48, 1994, št. 2, str. 273–274; *Kronika*, 45, 1997, št. 3, str. 106–108; *Kronika*, 46, 1998, št. 3, str. 129–132; *Kronika*, 47, 1999, št. 3, str. 118–120; *Zgodovinski časopis*, 54, 2000, št. 1, str. 121–124.

Ob selitvi Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete iz stare Narodne in univerzitetne knjižnice na Turjaški ulici na Aškerčevo cesto (leta 1961; Olga je druga z desne).

Ekskurzija po Jugoslaviji Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete leta 1962 (trdnjava Sokolac pri Bihaću; Olga stoji v drugi vrsti kot četrta z desne).

Ekskurzija po Jugoslaviji Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete leta 1963 (razgledni stolp na Kosovem polju; Olga je tretje z desne).

Ob odhodu s Filozofske fakultete na Pedagoško akademijo (januar 1980; od leve sedijo prof. dr. Miroslav Stiplovšek, prof. dr. Ignacij Voje, prof. dr. Štefan Trojar, prof. dr. Vasilij Melik in Olga).

Olga na proslavi ob trideseti obletnici Kronike (leta 1983; spredaj dr. Pavle Blaznik, levo prof. dr. Darja Mihelič in Olga, desno pa prof. dr. Bogo Grafenauer in prof. dr. Vasilij Melik).

Sama je v Kroniki objavila nekaj izvrstnih prispevkov. Reviji je ob petdesetletnici njenega izhajanja namenila korenit pregledni znanstveni članek.[9] Do zadnjega je tudi ostala zanesljiva, ustvarjalno–kritična članica revijinega uredniškega odbora. S tem je prispevala, da je Kronika, ki ni bila zamišljena kot strogo znanstvena revija, pridobila na strokovni kakovosti in priljubljenosti med zgodovinarsko publiko, zlasti med šolniki.

Čeprav bi bila Olga imenitna izbira za predavateljico predmeta Metodika pouka zgodovine na Oddelku za zgodovino, kjer se je leta 1976 z upokojitvijo honorarnega predavatelja profesorja Boga Stupana mesto izpraznilo, je na Filozofski fakulteti

9 Janša-Zorn, Olga: Petdesetletni jubilej Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino. *Bibliografija Kronike 1953–2002* (ur. Aleš Gabrič). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2003, str. 5–15.

niso znali zadržati. Razmere na oddelku konec 70-ih let niso bile več tako urejene kot prej, v medsebojne odnose v knjižnici pa so se prikradle napetosti. To je Olgo, ki je bila občutljivega značaja in se ni želela zapletati v prepire, večkrat prizadelo.

Iz bibliotekarske se je 1. februarja 1980 vrnila v pedagoško dejavnost na Pedagoško akademijo oziroma Pedagoško fakulteto Univerze v Ljubljani najprej kot višja predavateljica, po zagovoru doktorata (1988) in promociji kot docentka (1989) ter od leta 1994 kot izredna profesorica. Bila je ponosna da, je postala druga docentka za področje zgodovine.

UNIVERZA EDVARDA KARDELJA V LJUBLJANI

OLGA JANŠA-ZORN

diploma

O DOKTORATU ZGODOVINSKIH ZNANOSTI

DOKTORJA ZNANOSTI

Doktorska diploma – Olga je svoje doktorsko delo z naslovom 'Delovanje zgodovinskih društev s sedežem v Ljubljani v 19. stoletju – Historično društvo za Kranjsko' uspešno zagovarjala 9. decembra 1988.

OLGA JANŠA – ZORN je v svojem doktorskem delu podrobno prikazala delo in obstoj 1843. leta ustanovljenega Historičnega društva za Kranjsko. To društvo je bilo dobrih dvajset let središče organiziranih zgodovinopisnih prizadevanj v Ljubljani in na Kranjskem, saj je organiziralo pogoste znanstvene sestanke in izdajalo še danes pomembna Izvestja, dokler ni proti koncu šestdesetih let zamrlo. V društvu so sodelovali profesorji, uradniki, duhovniki, ljudje zelo različnih nazorov in različnih nacionalnih pogledov, slovenski navdušenci, zavedni Nemci in stari Kranjci. Odlična disertacija Olge Janša-Zorn pomeni nedvomno dragocen prispevek k zgodovini slovenske historografije in h zgodovini znanosti ter kulture na Slovenskem.

Zapis o Olginem doktorskem delu v častniku Delo (28. junij 1989) ob promociji novih doktorjev znanosti.

Do leta 1987, dokler je na Pedagoški fakulteti obstajal dvoletni študij zgodovine, je na Katedri za zgodovino (leta 1984 je postala njena predstojnica) predavala uvod v zgodovino, občo zgodovino od visokega srednjega veka dalje in izbrana poglavja iz zgodovine, kasneje pa na Oddelku za razredni pouk pregled slovenske zgodovine. Poslušali so jo tudi študentje podružnice ljubljanske Pedagoške fakultete v Kopru in mariborske Pedagoške fakultete, na Opčinah pri Trstu pa tudi zamejski učitelji. Poleg tega je imela za učitelje zgodovine in razrednega pouka vrsto strokovnih predavanj v okviru Zavoda Republike Slovenije za šolstvo. Razgledanost v strokovni zgodovinski literaturi ji je omogočila, da je v Mariboru suvereno predavala zahtevni predmet uvod v študij zgodovine, v katerem je opozarjala tako na nekdanja kot na najnovejša strokovna spoznanja in metode zgodovinopisja. Kljub prigovarjanju svojih predavanj, žal, nikoli ni zaokrožila v učbenik.

V času službovanja na Pedagoški fakulteti je bila predsednica odbora za raziskovalno, umetniško in strokovno delo, ter članica knjižničnega sveta. Nekaj časa je bila tudi članica sveta Pedagoške akademije. Na Pedagoški akademiji je bila več let namestnica

predstojnika Oddelka za zgodovino in geografijo in članica komisije za tisk in založništvo. Na začetku službovanja na Pedagoški akademiji je bila sourednica Univerzalne decimalne klasifikacije za potrebe Centralne tehniške knjižnice.[10] Na Oddelku za razredni pouk je bila več let predsednica diplomskega odbora, redno pa je sodelovala tudi pri izmenjavi študentov s Pedagoško akademijo Univerze v Celovcu. Od leta 1994 pa do upokojitve je bila na Univerzi v Ljubljani članica komisije za študij tujih državljanov. V devetdesetih letih je bila nekaj časa tudi članica sveta Slovenskega šolskega muzeja.

V obdobju službovanja na Pedagoški fakulteti se je začela ena njenih najdragocenejših dejavnosti za prihodnje mlade generacije. Sodelovala je v skupini, ki je v devetdesetih letih prejšnjega stoletja sestavljala nove učne načrte za zgodovino v osnovni in srednji šoli.[11] Sodelovala pa je tudi pri prenovi učnega načrta za spoznavanje družbe v osnovni šoli.[12] Bila je nepogrešljiva soavtorica številnih otrokom in učiteljem prilagojenih, prijaznih sodobnih učbenikov, delovnih zvezkov in vaj za osem- in kasneje za devetletno osnovno šolo, ki se odlikujejo tako po jasnosti izražanja, spremljanju novih spoznanj v stroki, kot po svežih metodičnih prijemih.[13] Sode-

Ekskurzija po Jugoslaviji študentov zgodovine in geografije Pedagoške fakultete (Lovčen, leta 1985).

Ekskurzija po Jugoslaviji študentov zgodovine in geografije Pedagoške fakultete (Dubrovnik, leta 1986; Olga sedi v srednji vrsti na desni).

10 Univerzalna decimalna klasifikacija, Zv. 1: Tablice. Ljubljana, 1982.

11 Začetni korak v tem pogledu je bilo XXV. zborovanje slovenskih zgodovinarjev od 1. do 3. oktobra 1990 v Murski Soboti. Prenovljeni učni načrti so spodbudili tudi pisanje novih, sodobnih učbenikov. Kastelic, Ana, Nuša Ana Kern, Darja Mihelič, Božidar Mrevlje, Dušan Nećak, Branimir Nešović, Janko Prunk, Olga Janša-Zorn: *Učni načrt za zgodovino v osnovni šoli*. Ljubljana : Zavod Republike Slovenije za šolstvo in šport, 1994, 40 str.

12 Umek, Maja, Marija Košak, Karmen Kolenc-Kolnik, Olga Janša-Zorn, Dragan Potočnik, Vinko Cirnski, *Spoznavanje družbe v 4. in 5. razredu osnovne šole, Učni načrt.* Ljubljana : Zavod Republike Slovenije za šolstvo in šport, 1994.

13 Zorn, Matija: Ideološke in vsebinske spremembe v učbenikih zgodovine. *Sodobna pedagogika*, 48, 1997, št. 3–4, str. 283–295.

S prijatelji z bivšega Oddelka za zgodovino in geografijo Pedagoške fakultete ob sedemdesetletnici zgodovinarjev dr. Branka Božiča in Tomaža Webra (Pokljuka, 11. oktober 1997; od leve sedijo dr. Branko Božič z ženo, prof. dr. Metod Vojvoda, Olga, mag. Marija Košak z možem in prof. dr. Jurij Kunaver z ženo).

lovala je pri pisanju učbenikov za spoznavanje družbe v četrtem in petem razredu osem- in devetletke,[14] dopolnilnih delovnih zvezkih,[15] in vajah,[16] ter njihovih prevodih v italijanščino[17] in madžarščino,[18] pa tudi pri priredbah za slabovidno mladino.[19] Sodelovala je pri pisanju učbenikov za zgodovino za šesti razred osemletke,[20] šesti razred de-

14 Umek, Maja, Olga Janša-Zorn, Marija Košak: *Tu sem doma 1. Domača pokrajina : Spoznavanje družbe za 4. razred osnovne šole*. Ljubljana : Mihelač in Nešović, 1996; Košak, Marija, Olga Janša-Zorn, Maja Umek: *Tu sem doma 2. Naravne enote Slovenije : Spoznavanje družbe za 5. razred osnovne šole*. Ljubljana : Modrijan, 1996; Umek, Maja, Olga Janša-Zorn: *Družba in jaz 1 : Družba za 4. razred devetletne, osemletne osnovne šole*. Ljubljana : Modrijan, 2002; Umek, Maja, Olga Janša-Zorn, Marija Košak: *Družba in jaz 1 : Družba za 4. razred osemletne osnovne šole, Dodatek*. Ljubljana : Modrijan, 2002; Umek, Maja, Olga Janša-Zorn: *Družba in jaz 1 : Družba za 4. razred osnovne šole : Učbenik, prilagojen za slabovidne učence*. Ljubljana : Zavod za slepo in slabovidno mladino, 2008; Umek, Maja, Olga Janša-Zorn: *Družba in jaz 2 : Družba za 5. razred devetletne, osemletne osnovne šole*. Ljubljana : Modrijan, 2003.

15 Umek, Maja, Olga Janša-Zorn: *Družba in jaz 1 : Družba za 4. razred devetletne, osemletne osnovne šole, Delovni zvezek*. Ljubljana : Modrijan, 2002; Umek, Maja, Olga Janša-Zorn: *Družba in jaz 2 (Družba za 5. razred devetletne osnovne šole), Delovni zvezek*. Ljubljana : Modrijan, 2003.

16 Umek, Maja, Janša-Zorn Olga, Marija Košak: *Tu sem doma 2. Naravne enote Slovenije : Spoznavanje družbe za 5. razred osnovne šole, Vaje*. Ljubljana : Modrijan, 1996.

17 Umek, Maja, Janša-Zorn, Olga, Marija Košak: *Io vivo qua 1. La mia regione : conoscenza della società per la IV classe della scuola elementare*. Ljubljana : Modrijan, 1999; Košak, Marija, Janša-Zorn, Olga, Maja Umek: *Io vivo qua 2. Le unità naturali della Slovenia : conoscenza della società per la V classe della scuola elementare*. Ljubljana : Modrijan, 1999; Umek, Maja, Olga Janša-Zorn: *Io e la società 1 : conoscenza della società per la classe IV della scuola elementare novennale*. Ljubljana : Modrijan, 2003; Umek, Maja, Olga Janša-Zorn: *Io e la società 1 : conoscenza della società per la classe IV della scuola elementare novennale, Quaderno attivo*. Ljubljana : Modrijan, 2003; Umek, Maja, Olga Janša-Zorn: *Io e la società 2 : conoscenza della società per la classe V della scuola novennale elementare*. Ljubljana : Modrijan, 2004.

18 Umek, Maja, Olga Janša-Zorn, Marija Košak: *Tu sem doma 1. Domača pokrajina : spoznavanje družbe za 4. razred osnovne šole = Itt vagyok otthon 1. Vidékünk : társadalomismeret az általános iskola 4. osztálya részére*. Ljubljana : Modrijan, 1999; Umek, Maja, Olga Janša-Zorn: *Družba in jaz 1 : družba za 4. razred devetletne osnovne šole = A társadalom és én 1 : társadalom a kilencosztályos kétnyelvű általános iskola 4. osztálya számára*. Ljubljana : Modrijan, 2002; Umek, Maja, Olga Janša-Zorn: *Družba in jaz 1 : družba za 4. razred devetletne osnovne šole, Delovni zvezek = A társadalom és én 1 : társadalom a kilencosztályos kétnyelvű általános iskola 4. osztálya számára, Munkafüzet*. Ljubljana : Modrijan, 2002.

19 Umek, Maja, Olga Janša-Zorn*: Družba in jaz 1 : družba za 4. razred osnovne šole : učbenik, prilagojen za slabovidne učence*. Ljubljana : Zavod za slepo in slabovidno mladino, 2008.

20 Janša-Zorn, Olga, Darja Mihelič: *Stari in srednji vek : Zgodovina za 6. razred osnovne šole*. Ljubljana : DZS, 1994; Janša-Zorn, Olga, Darja Mihelič: *Stari in srednji vek : (Zgodovina za 6. razred osnovne šole), (Koraki v času)*. Ljubljana : DZS, 1999.

Ekskurzija Univerze za tretje življenjsko obdobje v slovensko Istro (Piran; spomladi leta 2000).

vetletke[21] (tudi pri prevodih v manjšinske jezike[22]) in za sedmi razred devetletke,[23] ter pri atlasih zgodovine[24] in atlasih za spoznavanje družbe[25] za osnovne šole. Večina del je imela številne ponatise. Do konca leta 2008 je izšlo 74 enot njenih osnovnošolskih učbenikov in 27 enot vaj in delovnih zvezkov, 13 enot atlasov ter osem enot drugih učnih pripomočkov.

Tudi po upokojitvi jeseni leta 1997 je nadaljevala svoje pedagoško poslanstvo in z vsem žarom poprijela za delo pri Univerzi za tretje življenjsko obdobje, kjer je predavala sedem let. Nekaj časa je še predavala tudi v Kopru na podružnici ljubljanske Pedagoške fakultete, v Ljubljani pa je na Pedagoški fakulteti vodila module in predavala izrednim študentom. Njena predavanja, zlasti pa ekskurzije, ostajajo nepozabni. Slednjih se je lotevala s sebi lastno natančnostjo in preudarnostjo. Pot ekskurzij je vselej najprej prepotovala sama ali v spremstvu izbranih sorodnikov in znancev. Samo za Univerzo za tretje življenjsko obdobje je pripravila blizu trideset ekskurzij. Slovenijo in slovensko ozemlje zunaj državnih meja je obvladala kot redkokdo.

Strokovno in raziskovalno delo

Še kot bibliotekarka na Oddelku za zgodovino je prevzela nepogrešljivo a pogosto premalo cenjeno delo sestavljanja tematskih bibliografij po posameznih letih za slovensko zgodovino, ki so izhajale v Zgodovinskem časopisu, pa tudi drugje.[26] Pripravila je več bibliografij posameznih opaznih zgodovinar-

21 Janša-Zorn, Olga, Ana Kastelic, Gabrijela Škraba: *Spoznavajmo zgodovino : zgodovina za 6. razred devetletne osnovne šole*. Ljubljana : Modrijan, 2004.

22 Janša-Zorn, Olga, Ana Kastelic, Gabrijela Škraba: *Spoznavajmo zgodovino : zgodovina za 6. razred dvojezične osnovne šole = Ismerkedjünk a történelemmel : történelem a kétnyelvű általános iskolák 6. osztálya számára*. Ljubljana : Modrijan, 2006; Janša-Zorn, Olga, Ana Kastelic, Gabrijela Škraba,: *Conosciamo la storia : manuale di storia per la classe VI della scuola elementare*. Ljubljana : Modrijan, 2007.

23 Janša-Zorn, Olga, Darja Mihelič: *Stari in srednji vek : zgodovina za 7. razred devetletke, (Koraki v času)*. Ljubljana : DZS, 2003; Janša-Zorn, Olga, Darja Mihelič: *Stari in srednji vek : zgodovina za 7. razred devetletke, (Koraki v času), (Raziskovalec 7)*. Ljubljana : DZS, 2004; Janša-Zorn, Olga, Darja Mihelič: *Koraki v času, Od prazgodovine skozi stari in srednji vek : Zgodovina za 7. razred devetletke (Učbenik za 7. razred devetletne osnovne šole), (Raziskovalec 7)*. Ljubljana : DZS, 2007.

24 Janša-Zorn, Olga: Novi vek – od druge polovice 18. stol. do prve svetovne vojne. *Šolski zgodovinski atlas* (ur. Tomaž Weber). Ljubljana : DZS, 1994, str. 29–39.

25 Košak, Marija, Janša-Zorn, Olga, Maja Umek: *Atlas za spoznavanje družbe*. Ljubljana : DZS, 1995; Umek, Maja, Olga Janša-Zorn: *Atlas : Družba in jaz : Družba za 4. in 5. razred devetletne osnovne šole*. Ljubljana : Modrijan, 2004.

26 Melik, Vasilij, Olga Janša, Mirko Stiplovšek: Bibliografija slovenske zgodovine: Publikacije iz let 1963–1968. *Zgodovinski časopis*, 25, 1971, št. 1–2, str. 165–185; Janša-Zorn, Olga, Vasilij Melik: Bibliografija slovenske zgodovine: Publikacije iz let 1969–1972. *Zgodovinski časopis*, 29, 1975, št. 3–4, str. 329–374; Janša-Zorn, Olga: Bibliografija slovenske zgodovine: Publikacije iz let 1973–1975. *Zgodovinski časopis*, 38, 1984, št. 1–2, str. 75–132; Janša-Zorn, Olga, Tone Zorn: Prispevek k bibliografiji zgodovine Slovencev 1945–1977. *Zgodovinski časopis*, 32, 1978, št. 1–2, str. 187–195; Janša, Olga: Kratka bibliografija novejših del slovenske zgodovine. *Nastava povijesti = Nastava istorije = Pouk zgodovine = Nastava po istorija*, 1969–1970, št. 2, str. 60–64.

jev,[27] sestavila je bibliografsko kazalo k prvim petindvajsetim letnikom Zgodovinskega časopisa,[28] sodelovala pa je tudi pri pripravi monografske objave o slovenski historiografiji v tujih jezikih, ki je izšla v angleščini za 18. mednarodni kongres zgodovinarjev v Montrealu (1995).[29]

Njeno ustvarjalno raziskovalno delo je zajemalo vsebinsko pestro paleto raziskav od gospodarskih vsebin, kot so agrarna reforma, zgodovina turizma in pomorstva, prek vprašanj krajevne zgodovine do historiografskih tem, deloma povezanih z njenimi raziskavami pri pripravi disertacije.

V Zgodovinskem časopisu, ki je tedaj objavljal izključno vrhunske prispevke, pomembne za ves slovenski prostor, je leta 1964 objavila imenitno sintetično razpravo o agrarni reformi,[30] na katero se je oprl Pavle Blaznik pri obravnavi tega vprašanja v Gospodarski in družbeni zgodovini Slovencev.[31] Svoja spoznanja je konkretizirala na primeru gospostva Jablje v članku, ki je leta 1979 izšel v reviji Kronika,[32] k tovrstni temi pa se je vrnila tudi v prispevku za zbornik, posvečen 80-letnici Vasilija Melika.[33] Na simpoziju leta 1979 ob 750-letnici prve znane omembe Kamnika je v Kamniku marsikoga od prisotnih presenetila z izvrstnim prispevkom na temo turizma, podobno odmevna sta bila njena referata na isto temo na 28. zborovanju slovenskih zgodovinarjev na Bledu in na kongresu mednarodnega združenja za zgodovino Alp 2003 v Innsbrucku.[34] Turizem je bil poleg agrarne reforme v stari Jugoslaviji tema, h kateri se je vedno znova vračala. Leta 1973 je pripravila razstavo Zgodovina blejskega turizma, o turizmu pa je objavila tudi vrsto prispevkov,[35] nazadnje kot soavtorica znanstvene monografije,[36] v njeni zapuščini pa je ostala tudi nedokončana monografija o zgodovini turizma na Slovenskem.[37] Njeno raziskavo o pomorstvu[38] je s pridom uporabil Ferdo Gestrin pri pisanju sintetičnega gesla Pomorski promet za Enciklopedijo Slovenije.[39]

Pogosto se je posvečala vprašanjem krajevne zgodovine, sodelovala je pri zbornikih reprodukcij starih razglednic z upodobitvami Ljubljane in slovenskih krajev.[40] Svojim diplomantom na Pedagoški fakulteti – bilo jih je prek šestdeset – je pogosto dajala za nalogo, da raziščejo domači kraj, pri čemer

27 Janša-Zorn, Olga, Mirko Stiplovšek: Bibliografija prof. dr. Metoda Mikuža. *Zgodovinski časopis*, 23, 1969, št. 3–4, str. 201–209; Janša-Zorn, Olga: Bibliografija prof. dr. Boga Grafenauerja. *Zgodovinski časopis*, 30, 1976, št. 3–4, str. 239–253; Janša-Zorn, Olga: Bibliografija prof. dr. Ferda Gestrina. *Zgodovinski časopis*, 30, 1976, št. 3–4, str. 263–268; Janša-Zorn, Olga: Bibliografija dr. Toneta Zorna. *Zgodovinski časopis*, 36, 1982, št. 1–2, str. 132–152; Janša-Zorn, Olga: Bibliografija prof. dr. Ferda Gestrina. *Gestrinov zbornik* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana : Založba ZRC, 1999, str. 25–32.

28 Janša-Zorn, Olga: Bibliografsko kazalo k Zgodovinskemu časopisu I–XXV (1947–1971). *Zgodovinski časopis*, 26, 1972, št. 1–2, str. 193–244.

29 Janša-Zorn, Olga, Eva Holz, Nataša Kandus: *Slovenian historiography in foreign languages, published from 1918–1993*. Ljubljana : Research Center of the Slovenian Academy, Institute of Contemporary History, 1995.

30 Janša, Olga: Agrarna reforma v Sloveniji med obema vojnama. *Zgodovinski časopis*, 18, 1964, št. 1, str. 173–189.

31 *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, Zv. 1, Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana : DZS, 1970, str. 179–182.

32 Janša-Zorn, Olga: Agrarna reforma na veleposestvu Jablje. *Kronika*, 27, 1979, št. 2, str. 117–126.

33 Janša-Zorn, Olga: Vprašanje razkosanja kmetij v slovenskih deželah v 19. stoletju s posebnim ozirom na Kranjsko. *Melikov zbornik : Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje* (ur. Vincenc Rajšp, Rajko Bratož, Janez Cvirn, Jasna Fischer, Branko Marušič, Walter Lukan). Ljubljana : Založba ZRC, 2001, str. 441–460.

34 Janša-Zorn, Olga: Prispevek k zgodovini turizma v Kamniku. *Kamnik : 1229–1979, Zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta*. Kamnik : Kulturna skupnost Kamnik, 1985, str. 111–119; Janša-Zorn, Olga: Turizem v Sloveniji v času med obema vojnama. *Razvoj turizma v Sloveniji, 28. zborovanje slovenskih zgodovinarjev* (ur. Franc Rozman, Žarko Lazarević). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, str. 78–95; Janša-Zorn, Olga: Der Turismus in den slowenischen Alpen vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg. *Histoire des Alpes = Storia delle Alpi = Geschichte der Alpen*, 9, 2004, str. 131–147.

35 Janša, Olga: Zgodovina turizma na Slovenskem. *Turistični vestnik*, 16, 1968; št. 1, str. 26–31; št. 2, str. 73–78; št. 3, str. 115–117; št. 4, str. 154–156; št. 5, str. 193–195; št. 6, str. 247–254; Janša-Zorn, Olga: Zgodovina blejskega turizma od začetkov do leta 1941. *Kronika*, 32, 1984, št. 3, str. 182–196; Janša-Zorn, Olga: Zdravilišča in turizem na Slovenskem. *Dokumenti slovenstva* (ur. Jože Žontar). Ljubljana : Cankarjeva založba, 1994, str. 259–263; Janša-Zorn, Olga: Turistična dejavnost na Slovenskem do druge svetovne vojne. *Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva* (ur. Tone Krašovec). Vrhnika : Razum, 1998, str. 177–205; Janša-Zorn, Olga: Turizem do leta 1945 [na Gorenjskem]. *Gorenjska 1900–2000 : knjiga gorenjske samozavesti* (ur. Jože Dežman). Kranj : Gorenjski glas, 1999, str. 500–503; Janša-Zorn, Olga: Vloga hospicev ob nekdanjih prometnih poteh. *Raziskovalec*, 30, 2000, št 1–2, str. 94–95; Janša-Zorn, Olga: Odnos slovenske politike do turističnih organizacij s posebnim ozirom na Kranjsko pred prvo svetovno vojno. *Zbornik Janka Pleterskega* (ur. Luthar Oto, Jurij Perovšek). Ljubljana : Založba ZRC, 2003, str. 213–228; Janša-Zorn, Olga: Društva, povezana z razvojem turizma na Slovenskem, do prve svetovne vojne. *Med srednjo Evropo in Sredozemljem : Vojetov zbornik* (ur. Sašo Jerše, Darja Mihelič in Peter Štih). Ljubljana : Založba ZRC, 2006, str. 689–703.

36 Bogataj, Janez (ur.): *Turizem smo ljudje : Zbornik ob 100-letnici ustanovitve Deželne zveze za pospeševanje prometa tujcev na Kranjskem, Turistične zveze Slovenije in organiziranega turizma v Sloveniji : 1905–2005*. Ljubljana : Turistična zveza Slovenije, 2006.

37 Poleg nedokončane monografije o turizmu se ji tudi ni uresničila dolgoletna želja po objavi disertacije njenega moža: Zorn, Anton (Tone): *Politična orientacija koroških Slovencev in boj za mejo v letih 1945–1950*. Doktorsko delo. Ljubljana : Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 1968.

38 Janša-Zorn, Olga: Razvoj slovenskega pomorskega prometa po drugi svetovni vojni. *Annales*, 2, 1992, št. 2, str. 183–188.

39 Gestrin, Ferdo: Pomorski promet. *Enciklopedija Slovenije*, 9. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1995, str. 129–131.

40 *Pozdrav iz Ljubljane : Mesto na starih razglednicah*. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1985; *Pozdravi iz slovenskih krajev : Dežela in ljudje na starih razglednicah*. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1987.

se je – kot je večkrat omenjala – tudi sama marsikaj naučila. Več strokovnih objav je namenila zgodovinam institucij: kranjskega deželnega muzeja v Ljubljani,[41] Juridičnega društva na Kranjskem,[42] posvetila pa se je tudi preteklosti kranjske gimnazije,[43] Pedagoške fakultete,[44] in diplomantom Oddelka za zgodovino na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani.[45]

V doktorskem delu, ki je med njenimi znanstvenimi dosežki po pomembnosti nedvomno na prvem mestu, je obravnavala delovanje zgodovinskih društev s sedežem v Ljubljani v 19. stoletju s poudarkom na Historičnem društvu za Kranjsko, ustanovljenem leta 1843 kot del Historičnega društva za Notranjo Avstrijo.[46] Delo je izšlo v nadaljevanjih v Zgodovinskem časopisu, v Österreichische Osthefte in nazadnje v samostojni monografiji.[47] V društvu so sodelovali profesorji, uradniki, katoliški duhovniki in celo en protestantski pastor, skratka: ljudje različnih prepričanj. Med raziskovanjem je posvetila pozornost in opozorila na številne znanstvenike in poljudne strokovnjake, ki so že utonili v pozabo, vendar se z njihovimi spoznanji stroka še danes okorišča.

Po tem, ko je v istem letu 1962, ko je zagovarjala diplomsko nalogo, v Kroniki objavila članek o tem, kako so Novice 1865 in 1866 vabile Slovence k naselitvi v kneževino Srbijo in srbske okoliše habsburškega cesarstva,[48] je zlasti v zvezi z raziskavami za doktorsko delo napisala številne historiografske članke: o zgodovinopisju o Slovencih v dunajskih glasilih Archiv in Taschenbuch, predstavljenem v odmevnem referatu na simpoziju Dunaj in Slovenci,[49] o Hormayrjevem Archivu in zgodovini slovenskih dežel,[50] prispevek ob 150-letnici začetka izhajanja prvega historičnega glasila na Kranjskem,[51] o Vincencu Fereriju Klunu kot zgodovinarju,[52] o zgodovinarju in piscu Henriku Costi[53] ter o Petru Pavlu Radicsu kot gospodarskem in družbenem zgodovinarju.[54] Prispevala je prek štirideset gesel za Enciklopedijo Slovenije, na desetine ocen in poročil o knjigah in znanstvenih posvetovanjih, prispevkov ob jubilejih prijateljev in kolegov, predgovorov in drugih priložnostnih objav.

Gradivo za svoje raziskave je črpala iz domačih in tujih arhivov in knjižnic. Večkrat je bila štipendistka za znanstvenoraziskovalno delo na Dunaju in v Gradcu. Leta 1988 je pridobila Knafljevo štipendijo, leta 1993 štipendijo Konstantina Jirečka, leta 1991 in 1995 pa štipendijo Avstrijskega inštituta za vzhodno in jugovzhodno Evropo.

41 Janša-Zorn, Olga: Od razstav do deželnega muzeja v Ljubljani. *Dokumenti slovenstva* (ur. Jože Žontar). Ljubljana : Cankarjeva založba, 1994, str. 189–192.

42 Janša-Zorn, Olga: Prispevek k zgodovini delovanja Juridičnega društva v Ljubljani (1861–1868). *Vilfanov zbornik : Pravo, zgodovina, narod = Recht, Geschichte, Nation* (ur. Vincenc Rajšp, Ernst Bruckmüller). Ljubljana : Založba ZRC, 1999, str. 301–313.

43 Janša, Olga: Zgodovina gimnazije v Kranju do leta 1918. *Kranjski zbornik*. Kranj : Skupščina občine, 1970, str. 349–361; Janša-Zorn, Olga: Prispevek k zgodovini kranjske gimnazije v obdobju med obema vojnama. *Kranjski zbornik*. Kranj : Skupščina občine, 1975, str. 283–295; Janša-Zorn, Olga: Zgodovina gimnazije v Kranju. *Jubilejni zbornik, ob 75-letnici prve mature na gimnaziji Kranj*. Kranj : Gimnazija, 1976, str. 18–87.

44 Janša-Zorn, Olga: Od Višje pedagoške šole do Pedagoške fakultete. *Zbornik ob 50-letnici Višje pedagoške šole, Pedagoške akademije in Pedagoške fakultete v Ljubljani* (ur. Olga Janša-Zorn, Gregor Kocijan, Ivan Škoflek). Ljubljana : Pedagoška fakulteta, 1997, str. 7–69.

45 Janša-Zorn, Olga, Nataša Stergar: Diplomanti oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani od leta 1920 do 31. 12. 1999. *Oddelek za zgodovino 1920–2000: ob osemdesetletnici* (ur. Matjaž Rebolj, Nataša Stergar). Ljubljana : Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2000, str. 78–88.

46 Janša-Zorn, Olga: *Delovanje zgodovinskih društev v Ljubljani v 19. stoletju – Historično društvo za Kranjsko*. Doktorsko delo. Ljubljana : Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 1988.

47 Janša-Zorn, Olga: Historično društvo za Kranjsko. *Zgodovinski časopis*, 45, 1991, št. 2 (1. del), str. 217–238; št. 3 (2. del), str. 393–410; št. 4 (3. del), str. 581–593; Janša-Zorn, Olga: Historično društvo za Kranjsko. *Zgodovinski časopis*, 46, 1992, št. 1 (4. del), str. 41–64; št. 4 (5. del), str. 457–468; Janša-Zorn, Olga: Historično društvo za Kranjsko. *Zgodovinski časopis*, 47, 1993, št. 2 (6. del), str. 251–261; Janša-Zorn, Olga: Der Historische Verein für Krain (1843–1885). *Österreichische Osthefte*, 34, 1992, št. 4, str. 545–564; Janša-Zorn, Olga: *Historično društvo za Kranjsko*. Ljubljana : Modrijan, 1996. Recenzije monografije: Celovito o doslej malo raziskanem področju. *Delo*, 38, 1996, št. 233 (8. 10.), str. 7; Holz, Eva: Olga Janša-Zorn, Historično društvo za Kranjsko. Ljubljana 1996, 317 str. *Kronika*, 44, 1996, št. 2–3, str. 104–106; Hösler, Joachim: Olga Janša-Zorn, Historično društvo za Kranjsko [Der historische Verein für Krain]. *Südostforschungen*, 57, 1998, str. 565–566.

48 Janša, Olga: Agitacija "Novic" za preseljevanje Slovencev v Srbijo v letu 1865 in 1866. *Kronika*, 10, 1962, št. 3, str. 185–187.

49 Janša-Zorn, Olga: Zgodovinopisje o Slovencih v dunajskih glasilih "Archiv" in "Taschenbuch" v prvi polovici 19. stoletja. *Dunaj in Slovenci* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1994, str. 59–80.

50 Janša-Zorn, Olga: Hormayrov Archiv in zgodovina slovenskih dežel. *Pot na grmado : Historični seminar*, 4 (ur. Oto Luthar). Ljubljana : Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1994, str. 71–96.

51 Janša-Zorn, Olga: Ob 150-letnici začetka izhajanja prvega historičnega glasila na Kranjskem. *Razvoj turizma v Sloveniji, 28. zborovanje slovenskih zgodovinarjev* (ur. Franc Rozman, Žarko Lazarević). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije 1996, str. 13–23.

52 Janša-Zorn, Olga: Vincenc Fereri Klun kot zgodovinar. *Zgodovinski časopis*, 47, 1993, št. 3, str. 413–419.

53 Janša-Zorn, Olga: Henrik Costa – zgodovinar in avtor raznih strokovnih del. *Grafenauerjev zbornik* (ur. Vincenc Rajšp, Ferdo Gestrin, Janez Marolt, Darja Mihelič). Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Filozofska fakulteta, 1996, str. 573–586.

54 Janša-Zorn, Olga: Gospodarska in socialna zgodovina v delih Petra Pavla Radiča (Radicsa) – prispevek k zgodovini zgodovinopisja. *Gestrinov zbornik* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana : Založba ZRC, 1999, str. 301–313.

Bila je vključena v različne raziskovalne projekte. Sodelovala je pri projektu Inštituta za zgodovino SAZU 'Tekoča slovenska zgodovinska bibliografija' (1973–1976). V okviru Znanstvenega inštituta Filozofske fakultete je sodelovala pri projektu 'Zgodovina Slovencev' z raziskovalno temo o delovanju zgodovinarjev in zgodovinskih društev v 19. stoletju (1987–1992). Pri Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti (ZRC SAZU) je v sklopu priprave enciklopedične obravnave gospodarske in družbene zgodovine Slovencev – Zgodovina prometa – sodelovala s temo o pomorskem prometu.[55] V letih 1993 do 1995 je bila v okviru istega inštituta nosilka raziskovalnega projekta 'Zgodovina zgodovinopisja, teorija zgodovine in metodologija, zgodovinska bibliografija',[56] od leta 1996 do leta 1999 pa je sodelovala v inštitutskem projektu 'Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev'. Sodelovala je tudi v projektu pedagoških fakultet v Ljubljani in Mariboru 'Inoviranje osnovne šole' in v projektu Inštituta za novejšo zgodovino 'Mednarodne zgodovinske raziskave'. V letih 1988 do 1992 je sodelovala v projektu Pedagoške fakultete 'Naravna in kulturna dediščina slovenskega naroda' s temo 'Gospodarska, družbena in politična zgodovina Slovencev v 19. stoletju'.

Osebnostne lastnosti

Skromna, tiha in natančna je bila Olga vedno lično in okusno urejena in opravljena, da jo je bilo veselje pogledati. S svojo razumnostjo, človeško toplino in življenjsko vedrino je bila priljubljena povsod – tako pri delu kot v družbi. Ni ga bilo med nami, ki je ne bi imel rad. Bila je zanesljiva in marljiva – sodelovanje z njo je bilo doživetje in užitek. Nikdar se ni silila v ospredje, ampak je tiho čakala v ozadju, tako da s(m)o jo neredko odrinili ali nanjo pozabili: zlasti po upokojitvi so na njen naslov prenehala prihajati obvestila ali vabila na prireditve in simpozije. Bila je občutljiva na tako ravnanje kolegov, med katerimi so se marsikateri šteli za njene prijatelje. Take kapljice grenkobe pa v njej niso mogle zatreti zdrave vedrine, veselja in želje do življenja.

Kadar smo jo prijateljice klicale po telefonu, se je oglasila z radostnim vzklikom: *"Ja, živela!"*, ki je človeka vselej razveselil. Pripravljena je bila prisluhniti našim veselim in manj veselim pripetljajem. Prvih se je z nami vred iskreno radostila, drugih sočustvujoče in tolažeče žalostila. Ni mogoče pozabiti besed presenečenja, s katerimi je pospremila pripoved, ki jo je posebej osupnila: *"Na, ta je pa*

Ob sobotah se je Olga srečevala s prijatelji – ob osemdesetletnici prof. dr. Vasilija Melika (leta 2001; od leve Madita Šetinc Salzman, Olga, Vasilij Melik in Katarina Bogataj Gradišnik).

55 Prim. op. 38.

56 Prim. op. 29.

dobra! Za hin' bit!". To so bile hkrati "najmočnejše" besede, ki jih je kdaj uporabila. Vedla se je namreč uglajeno, njeno izražanje pa je bilo izbrano in omikano, nikdar ni vzkipela ali dvignila glasu. Nikoli ni uporabljala grdih besed, ne o drugih ljudeh, ne iz jeze. Sicer pa je to čustvo poznala le v obliki občasne nejevolje, razočaranje pa je največkrat potisnila vase in sogovorniku ni dala vedeti, da je prizadeta.

Bila je družabne narave in je gojila stike s prijatelji in znanci. V ožjem krogu kolegic in kolegov se je redno udeleževala tedenskih sobotnih snidenj ob kosilu pri "Mraku". Spomnila se nas je z razglednicami in darili ob rojstnih dnevih in božičnonovoletnih praznikih. Prehoda v novo leto pa ni preživljala v večji družbi, ampak se je s kakšno od prijateljic ob tej priložnosti raje udeležila koncerta.

Do kraja je ostala ukaželjna. V veliko veselje so ji bila potovanja. Posebej rada je hodila na prvomajske sindikalne izlete, ki so jih pod strokovnim vodstvom prirejali na Filozofski fakulteti. Izpustila ni nobene vidnejše zgodovinske razstave v Sloveniji in sosednjih državah. Z njih se je vračala otovorjena s knjižnimi katalogi. Njeno ljubezen do knjig najbolj očitno kaže bogata knjižna zapuščina, ki je ostala za njo in njenim možem.

Kratko sijale so zvezde prijazne

Življenjskega in hkrati strokovnega sopotnika si je Olga našla v času službovanja na Oddelku za zgodovino. To je bil perspektivni zgodovinar dr. Tone Zorn, raziskovalec novejše zgodovine Slovencev na Koroškem, pa tudi na Štajerskem, v Prekmurju, Porabju in na Primorskem, zaposlen na Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani. Olga in Tone sta se poročila 26. aprila 1974, 8. maja 1975 pa se jima je rodil sin Matija.

Leta 1981 je skoraj hkrati izgubila moža in mater ter ostala sama s predšolskim sinom, za nameček pa je tudi sama hudo zbolela. Potrebovala je veliko življenjske moči in samozavesti, da je te udarce prebrodila. Neuklonljiva volja in silna želja, da prisostvuje sinovemu odraščanju sta ji pomagala, da je bolezen prebolela in spet dojemala življenje z njegove vedre plati.

Olga se je poročila z dr. Tonetom Zornom 26. aprila 1974.

Olga s sinom Matijo (junij 1975).

Olga s sinom Matijo (28. julij 2001).

Olga z vnuki (26. december 2006).

Matija je odrasel, na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani je diplomiral iz geografije in zgodovine, nato pa kot mladi raziskovalec nadaljeval z doktorskim študijem. Našel si je življenjsko družico Vesno Logar in si zasnoval družino, v kateri rastejo trije bistri in živahni otroci Anja, Luka in Sara. Leta 2007 je uspešno doktoriral.[57]

Končno je nastopil čas, ko bi naša Olga lahko v miru uživala zrela leta in se posvečala vzgoji vnukov. Kako močno se je veselila trenutka, ko bi uporabljali njene učbenike! Vendar – kot da bi olajšanje ob tem srečnem odvijanju življenja oslabilo njene obrambne mehanizme in spustilo z vajeti bolezen: ta se je vnovič pojavila v najhujši in najusodnejši obliki, ki ji telo in zdravniška znanost nista bila kos. V zadnjem letu dni, ko je že poznala usodno diagnozo svoje neozdravljive bolezni, pa so bili zanjo nedvomno najlepše darilo vnuki in sinova uspešna znanstvena pot.

Epilog

Olga Janša-Zorn bi 5. julija 2008 praznovala okrogli življenjski jubilej.[58] Ko bi ji bila usoda bolj naklonjena, bi ji na tem mestu z veseljem voščili vse najlepše, tako pa smo z žalostjo sprejeli novico, da se je v enem zadnjih januarskih dni, 28. januarja 2008, v domači hiši v Kranju po usodni bolezni tiho poslovila od življenja.

Zgodovinarska srenja je ob njenem odhodu obmolknila. Osvestila se je, da – zagledana sama vase – tej tihi, vestni in delavni dami slovenskega zgodovinopisja ni namenila ustrezne pozornosti in se ji za časa njenega prekratkega življenja nikdar ni ustrezno zahvalila, kaj šele oddolžila.[59]

Z U S A M M E N F A S S U N G

Olga Janša-Zorn – Auszüge aus ihrem Leben und Werk

Die Historikerin Olga Janša-Zorn wurde am 5. Juli 1938 in Dolenji Logatec geboren. Die frühe Jugend verbrachte sie in Ormož, wo sie die vierjährige Grundschule besuchte. Nach dem Abitur auf dem Gymnasium Kranj immatrikulierte sie sich in Geschichte an der Philosophischen Fakultät der Universität Ljubljana und schloss das Studium am 29. September 1962 ab.

Als Geschichtsprofessorin arbeitete sie an den Grundschulen Preddvor und Predoslje (1962-1965) und am Gymansium Kranj (1965-1968). Zwischen 1968 und 1980 war sie Bibliothekarin an der Abteilung für Geschichte der Philosophischen Fakultät der Universität Ljubljana. Am 9. Dezember 1972 legte sie die Staatsprüfung für Bibliothekare ab. Am 1. Februar 1980 setzte sie ihre pädagogische Tätigkeit an der Pädagogischen Akademie bzw. Pädagogischen Fakultät der Universität Ljubljana fort, zuerst als Dozentin, nach ihrer Habilitation im Jahr 1988 als Hochschuldozentin (1989), seit 1994 als außerordentliche Professorin. Am Lehrstuhl für Geschichte (im Jahr 1984 übernahm sie den Vorsitz) hielt sie folgende Vorlesungen: Einführung in das Geschichtsstudium, Allgemeine Geschichte seit dem Hochmittelalter, Ausgewählte Kapitel aus der Geschichte, später Übersicht über die slowenische Geschichte an der Abteilung für Klassenunterricht. Ihre Hörer waren auch Studenten der Ljubljanaer Niederlassung der Pädagogischen Fakultät in Koper, der Pädagogischen Fakultät in Maribor und

57 Zorn, Matija: *Recentni geomorfni procesi na rečno-denudacijskem reliefu na primeru porečja Dragonje*. Doktorsko delo. Ljubljana : Oddelek za geografijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2007; Zorn, Matija: *Erozijski procesi v slovenski Istri*. Geografija Slovenije, 18. Ljubljana : Založba ZRC, 2008.

58 Pred desetimi leti sta Olgi Janša-Zorn ob šestdesetletnici posvetila jubilejna zapisa Vasilij Melik in Stane Granda: Melik, Vasilij: Olga Janša-Zorn – ob jubileju. *Zgodovinski časopis*, 52, 1998, št. 2, str. 281–282; Granda, Stane: Življenjski jubilej prof. dr. Olge Janše-Zorn. *Kronika*, 46, 1998, št. 3, str. 117–118.
Kratke biografije so objavljene še v: *Biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev, znanstvenih delavcev in sodelavcev*, Knjiga 3, 1966–1976, I. del, 1979, str. 149–150; isto, Knjiga 4, 1976–1986, II. del, 1995, str. 1915–1916; isto: Knjiga 5, 1987–1996, III. del, 1999, str. 2561–2562; Melik, Vasilij (ur.): *Zbornik Filozofske fakultete v Ljubljani 1919–1989*. Ljubljana : Filozofska fakulteta, 1989, str. 76; : Vodopivec, Peter: Janša-Zorn, Olga. *Enciklopedija Slovenije*, 4. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1990, str. 268; Novak, Drago: Pogovarjali smo se z Olgo Janša-Zorn, izredno profesorico na Pedagoški fakulteti v Ljubljani. *Zgodovina v šoli*, 6, 1997, št. 2, str. 65–69; Šumi, Jadranka (ur.): *Zbornik Filozofske fakultete : 1919–1999*. Ljubljana : Filozofska fakulteta, 2000, str. 95–96; Rebolj, Matjaž, Nataša Stergar (ur.): *Oddelek za zgodovino 1920–2000 : ob osemdesetletnici*. Ljubljana : Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2000, str. 33; Colnar, Peter (ur.): *Kronika naše generacije : gaudeamus igitur - po petdesetih letih*. Kranj, 2007, str. 38; Stanonik, Tončka, Lan Brenk (ur.): Janša Zorn, Olga. *Osebnosti : veliki slovenski biografski leksikon*. Ljubljana : Mladinska knjiga, 2008, str. 399–400.

59 Spominski zapisi o Olgi Janša-Zorn: Mihelič, Darja: Dr. Olga Janša Zorn, 1938–2008. *Delo*, 50, 2008, št. 66 (20. marec), str. 22; Mihelič, Darja: Olga Janša Zorn : (5. 7. 1938–28. 1. 2008) : in memoriam. *Zgodovina za vse*, 15, 2008, št. 1, str. 174–175; Mihelič, Darja: Olga Janša-Zorn (5. 7. 1938–28. 1. 2008). *Zgodovinski časopis*, 62, 2008, št. 1–2, str. 229–233; Kresal, France: Prof. dr. Olga Janša-Zorn (1938–2008). *Prispevki za novejšo zgodovino*, 48, 2008, št. 1, str. 183–186; Vodopivec, Peter: Olga Janša Zorn (5. julij 1938–28. januar 2008). *Kronika*, 56, 2008, št. 3, str. 547–549.

in Opčine bei Triest auch slowenische Lehrer in Italien.

Während ihrer Diensttätigkeit an der Pädagogischen Fakultät wirkte sie bei der Vorbereitung neuer Lehrpläne für den Geschichtsunterricht an Grund- und Mittelschulen mit sowie bei der Erneuerung des Lehrplans für den Gegenstand 'Gesellschaftskunde' in der Grundschule. Sie ist Mitautorin zahlreicher Lehrbücher, Arbeitshefte und Schulatlasse.

Ihre Forschungsarbeit umfasste eine breite Palette, die von der Wirtschaftsgeschichte (Agrarreform, Geschichte des Tourismus und des Seewesens) über die Ortgeschichte bis zu den historischen Themen reicht, die zum Teil auch mit ihren Forschungen für ihre Dissertation 'Die Tätigkeit der historischen Vereine in Ljubljana im 19. Jahrhundert: Der historische Verein für Krain' in Zusammenhang stehen.

Olga Janša-Zorn wirkte auch im *Zgodovinsko društvo za Slovenijo* (Historischer Verein für Slowenien) mit, der späteren *Zveza zgodovinskih društev Slovenije* (Verband historischer Vereine Sloweniens). Von 1966 bis 1979 wirkte sie im Ausschuss des *Zgodovinsko društvo za Slovenijo*, war von 1968 bis 1972 seine Leiterin. In den Jahren 1990-1992 war sie Vorsitzende der Sektion für Wirtschaftsgeschichte der *Zveza zgodovinskih društev Slovenije*.

Ein starkes Gepräge hinterließ sie auch bei der historischen Zeitschrift *Kronika: Časopis za slovensko krajevno zgodovino*, bei deren Redaktion sie im Jahr 1971 mitzuwirken begann. Von 1972 bis 1979 war sie Redakteurin, von 1972 bis 1978 ihre Chefredakteurin, im Jahr 1979 ihre Chef- und verantwortliche Redakteurin. Bis zu ihrem Tode war sie Mitglied des Redaktionsausschusses.

Olga Janša-Zorn starb am 28. Januar 2008 in Kranj.

1.24 Bibliografija UDK 016:929Janša-Zorn O.

Prejeto: 24. 3. 2009

Matija Zorn
dr. geografskih znanosti, znanstveni sodelavec, Geografski inštitut Antona Melika,
Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: matija.zorn@zrc-sazu.si

Bibliografija izr. prof. dr. Olge Janša-Zorn

Starejše bibliografije Olge Janša-Zorn so bile objavljene v: *Biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev, znanstvenih delavcev in sodelavcev*, Knjiga 3, 1966–1976, I. del, Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 1979, str. 149–150; isto, Knjiga 4, 1976–1986, II. del, 1995, str. 1915–1916; isto: Knjiga 5, 1987–1996, III. del, 1999, str. 2561–2562; *Bibliografije rednih učiteljev Pedagoške akademije*, Ljubljana: Pedagoška akademija, 1988, str. 59–62; *Zbornik Filozofske fakultete v Ljubljani 1919–1989*, Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1989, str. 76; *Znanstveno, raziskovalno in umetniško delo 1995*, Ljubljana: Pedagoška fakulteta, 1996, str. 21; *Znanstveno, raziskovalno in umetniško delo 1996*, Ljubljana: Pedagoška fakulteta, 1998, str. 24–25; *Znanstveno, raziskovalno in umetniško delo 1997*, Ljubljana: Pedagoška fakulteta, 1999, str. 27; *Oddelek za zgodovino 1920–2000: ob osemdesetletnici*, Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2000, str. 33; *Zbornik Filozofske fakultete: 1919–1999*, Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2000, str. 95–96; *Kronika naše generacije: gaudeamus igitur – po petdesetih letih*, Kranj, 2007, str. 38.

V tokratni bibliografiji skušamo zajeti celotno publicistično delo Olge Janša-Zorn. Bibliografija je urejena kronološko; znotraj posameznega leta so po abecednem vrstnem redu najprej navedene monografske publikacije, sledijo članki, biografije in bibliografije ter enciklopedična gesla, na koncu so ocene in poročila.

Bibliografiji smo na koncu dodali še biografske zapiske, ki so urejeni po abecednem vrstnem redu.

1962

Odnos "Novic" do Jugoslovanskih narodov v letih 1861–1867. – Diplomsko delo. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 1962, 61 str.

Agitacija "Novic" za preseljevanje Slovencev v Srbijo v letu 1865 in 1866. – *Kronika*, 10, 1962, št. 3, str. 185–187.

1964

Agrarna reforma v Sloveniji med obema vojnama. – *Zgodovinski časopis*, 18, 1964, št. 1, str. 173–189.

Kolera na Kranjskem leta 1855. – *Kronika*, 12, 1964, št. 1, str. 60–64.

1968

Zgodovina turizma na Slovenskem. – *Turistični vestnik*, 16, 1968, št. 1, str. 26–31.

Zgodovina turizma na Slovenskem. – *Turistični vestnik*, 16, 1968, št. 2, str. 73–78.

Zgodovina turizma na Slovenskem. – *Turistični vestnik*, 16, 1968, št. 3, str. 115–117.

Zgodovina turizma na Slovenskem. – *Turistični vestnik*, 16, 1968, št. 4, str. 154–156.

Zgodovina turizma na Slovenskem. – *Turistični vestnik*, 16, 1968, št. 5, str. 193–195.

Zgodovina turizma na Slovenskem. – *Turistični vestnik*, 16, 1968, št. 6, str. 247–254.

1969

Bibliografija prof. dr. Metoda Mikuža. – *Zgodovinski časopis*, 23, 1969, 3–4, str. 201–209. (soavtor Mirko Stiplovšek).

Nove knjige v Narodni in univerzitetni knjižnici, knjižnici Slovenske akademije znanosti in umetnosti in knjižnici Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani. – *Zgodovinski časopis*, 23, 1969, 1–2, str. 175–191. (soavtorja Melitta Pivec-Stelè in Miloš Rybář).

Časopis za zgodovino in narodopisje. Letnik 36 (1965), letnik 37 (1966), letnik (1967), letnik 39 (1968). Maribor, Obzorja. – *Kronika*, 17, 1969, št. 1, str. 55–58.

France Klopčič, "Ustanovitev" in "Velika razmejitev". – *Teorija in praksa*, 6, 1969, št. 8–9, str. 1405–1409.

Mengeški zbornik, II. del, 1. in 2. snopič, izd. Krajevna skupnost Mengeš, 1969. – *Kronika*, 17, 1969, št. 3, str. 187–189.

Pouk zgodovine, Nastava istorije, Nastava povijesti, Nastava po istorija. Zagreb 1967/1968, Prvi letnik, št. 1–4. – *Zgodovinski časopis*, 23, 1969, 3–4, str. 317–319.

Svet med Dravo in Muro. – *Zgodovinski časopis*, 23, 1969, 1–2, str. 172–174.

Zbornik za historiju školstva i prosvjete I, II, III. Zagreb 1964, 1965, 1966; 211, 318, 263 strani. – *Zgodovinski časopis*, 23, 1969, 3–4, str. 313–316.

1970

Agrarna reforma. – V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, I. zvezek, Ljubljana: SAZU, DZS, 1970, str. 179–182. (brez podpisa).

Zgodovina gimnazije v Kranju do leta 1918. – V: *Kranjski zbornik*: Skupščina občine, 1970, str. 349–361.

Kratka bibliografija novejših del slovenske zgodovine. – *Nastava povijesti – Nastava istorije – Pouk zgodovine – Nastava po istorija*, 1969–1970, št. 2, str. 60–64.

Nove knjige v Narodni in univerzitetni knjižnici, knjižnici Slovenske akademije znanosti in umetnosti, knjižnici oddelka za zgodovino Filozofske fakultete in knjižnici Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani. – *Zgodovinski časopis*, 24, 1970, št. 1–2, str. 141–153. (soavtorja Miloš Rybář in Mara Mervič).

Bašev zbornik. Časopis za zgodovino in narodopisje, nova vrsta, 5. (XL.) letnik. Maribor, Obzorja 1969, 572 str. – *Kronika*, 18, 1970, št. 3, str. 179–181.

Jože Munda, Bibliografija slovenskega marksističnega tiska – 11. april 1920–26. marec 1941. Knjige, brošure in časopisje. Bibliografija delavskega gibanja, II. del, 1. knjiga. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1969, 123 str. – *Zgodovinski časopis*, 24, 1970, št. 1–2, str. 130–131.

Kamniški zbornik XII, 1969. Izd. Muzej Kamnik, 176 strani. – *Kronika*, 18, 1970, št. 1, str. 53–54.

Poetovio-Ptuj. 69–1969. Zbornik razprav ob tisočdevetstoletnici. (Ur. Vladimir Bračič). Maribor, Obzorja 1969, 259 strani. – *Kronika*, 18, 1970, št. 2, str. 125–126.

Iz preteklosti makedonskega ljudstva. Skopje 1969, 271 str. – *Zgodovinski časopis*, 24, 1970, št. 3–4, str. 310–312.

Zapisovanje o minulosti: Zgodovinski časopis 1969. – *Delo*, 12, 1970, št. 77 (14. 3.), str. 18.

1971

Kolera na Kranjskem leta 1855. – *Pionir*, 26, 1970–1971, št. 7, str. 22–23.

Bibliografija slovenske zgodovine (Publikacije iz let 1963–1968). – *Zgodovinski časopis*, 25, 1971, št. 1–2, str. 165–185. (soavtorja Vasilij Melik in Mirko Stiplovšek).

Nove knjige v Narodni in univerzitetni knjižnici, knjižnici Slovenske akademije znanosti in umetnosti, knjižnici Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete in knjižnici Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani. – *Zgodovinski časopis*, 25, 1971, št. 3–4, str. 341–373. (soavtorji Melitta Pivec-Stelè, Miloš Rybář in Mara Mervič).

Branko Marušič, Začetki slovenskega časnikarstva na Goriškem; Fran Vatovec, Časnikarski fenomen: goriška "Soča". Trst, Založništvo tržaškega tiska 1971, 78+(I) str. – *Kronika*, 19, 1971, št. 3, str. 184.

Časopis za zgodovino in narodopisje. Nova vrsta, 6. (XLI.) letnik, zvezek 1, 2. Maribor, Obzorja 1970, 355 str. – *Kronika*, 19, 1971, št. 2, str. 121–122.

Zgodovinsko društvo za Slovenijo v letih 1968–1970. – *Jugoslovenski istorijski časopis*, 10, 1971, št. 1–2, str. 263–266.

Zgodovinsko društvo za Slovenijo v letih 1968–1970. – *Zgodovinski časopis*, 25, 1971, št. 1–2, str. 120–123.

1972

Bibliografsko kazalo k Zgodovinskemu časopisu I–XXV (1947–1971). – Ljubljana: Zgodovinsko društvo za Slovenijo, 56 str.

Bibliografsko kazalo k Zgodovinskemu časopisu I–XXV (1947–1971). – *Zgodovinski časopis*, 26, 1972, št. 1–2, str. 193–244.

Nove knjige v Narodni in univerzitetni knjižnici, knjižnici Slovenske akademije znanosti in umetnosti, knjižnici Oddelka za zgodovino Filozofske

fakultete in knjižnici Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani. – *Zgodovinski časopis*, 26, 1972, št. 3–4, str. 427–460. (soavtorji Melitta Pivec-Stelè, Miloš Rybář in Mara Mervič).

Časopis za zgodovino in narodopisje. Nova vrsta, 7. (XLII.) letnik, zvezek 1, 2. Maribor, Obzorja 1971, 336 str. – *Kronika*, 20, 1972, št. 2, str. 113–115.

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike, I; uredil Fran Dominko. Ljubljana, Slovenska matica 1971, 248 str. – *Kronika*, 20, 1972, št. 2, str. 112–113.

1973

Nekaj blejskih razglednic. – *Kronika*, 21, 1973, št. 3, str. 187–188.

Geschichte des Turismus von Bled. – *Prospekt ob razstavi*. Bled: Zavod za turizem Bled, 4 str.

Histoire du Tourisme a Bled. – *Prospekt ob razstavi*. Bled: Zavod za turizem Bled, 4 str.

The history of turism at Bled. – *Prospekt ob razstavi*. Bled: Zavod za turizem Bled, 4 str.

Zgodovina blejskega turizma. – *Prospekt ob razstavi*. Bled: Zavod za turizem Bled, 4 str.

Nove knjige v Narodni in univerzitetni knjižnici, biblioteki Inštituta za občo in narodno zgodovino Slovenske akademije znanosti in umetnosti, knjižnici Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete in knjižnici Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani. – *Zgodovinski časopis*, 27, 1973, št. 1–2, str. 175–201. (soavtorji Melitta Pivec-Stelè, Miloš Rybář in Mara Mervič).

Kmečki punti na Slovenskem. Razprave in katalog dokumentov (uredila Bogo Grafenauer in Branko Reisp). Ljubljana 1973, 203 str.; Branko Reisp: Podobe iz kmečkih puntov. Ljubljana 1973, 46 str. – *Kronika*, 21, 1973, št. 2, str. 140–141.

Ormož skozi stoletja. Ur. Jože Curk. Maribor, Obzorja 1973, 308 str. – *Kronika*, 21, 1973, št. 3, str. 199–200.

Zbornik za historiju školstva i prosvjete: 4, 5. Zagreb 1968, 1969/1970; 338, 427 strani. – *Zgodovinski časopis*, 27, 1973, št. 1–2, str. 158–162.

Zgodovinsko društvo za Slovenijo v letih 1970–1972. – *Zgodovinski časopis*, 27, 1973, št. 3–4, str. 377–380.

1974

Nove knjige v Narodni in univerzitetni knjižnici, knjižnici Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete, knjižnici Inštituta za narodnostna vprašanja in knjižnici Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani. – *Zgodovinski časopis*, 28, 1974, št. 1–2, str. 187–212. (soavtorji Miloš Rybář, Mara Mervič in Nataša Kandus).

Berilo o Rutu. Izbor objavljenega in neobjavljenega gradiva o vasi Rut na Tolminskem. Izdal Goriški muzej, Nova Gorica 1972, 110 str. – *Kronika*, 22, 1974, št. 3, str. 199–200.

Bovško berilo. Izbor manj znanih člankov o Bovškem. Izdal Goriški muzej, Nova Gorica 1971, 93 str. – *Kronika*, 22, 1974, št. 3, str. 199.

Časopis za zgodovino in narodopisje. Nova vrsta, 8. (XLIII.) letnik. Maribor 1972, 313 str. – *Kronika*, 22, 1974, št. 1, str. 63–64.

Časopis za zgodovino in narodopisje. Nova vrsta, 9. (XLIV.) letnik, zvezek 1, 2. Maribor, Obzorja 1973, 318 str. – *Kronika*, 22, 1974, št. 2, str. 134–135.

Elementi revolucionarnosti v političnem življenju na Slovenskem. Ljubljana, Partizanska knjiga 1973, 120 str. – *Kronika*, 22, 1974, št. 1, str. 64–66.

Jože Bajec, Slovenski časniki in časopisi. Ljubljana 1973. – *Zgodovinski časopis*, 28, 1974, št. 3–4, str. 413–414.

Zgodovinski časopis 1947–1973. – *Časopis za suvremenu povijest*, 6, 1974, št. 3(16), str. 183–191.

6.–8. zasedanje češkoslovaško-jugoslovanske zgodovinske komisije. – *Zgodovinski časopis*, 28, 1974, št. 3–4, str. 387–390.

1975

Prispevek k zgodovini kranjske gimnazije v obdobju med obema vojnama. – V: *Kranjski zbornik* : Skupščina občine, 1975, str. 283–295.

Bibliografija slovenske zgodovine VI (Publikacije iz let 1969–1972). – *Zgodovinski časopis*, 29, 1975, št. 3–4, str. 329–374. (soavtor Vasilij Melik).

Nove knjige v Narodni in univerzitetni knjižnici, knjižnici Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete, biblioteki Slovenske akademije znanosti in umetnosti, knjižnici Inštituta za narodnostna vprašanja in knjižnici Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani. – *Zgodovinski časopis*, 29, 1975, št. 1–2, str. 175–205. (soavtorji Miloš Rybář, Nataša Stergar, Mara Mervič in Nataša Kandus).

Jože Curk, Ormož in njegova okolica. Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, zbirka vodnikov 33. Ljubljana 1973, 31 str. – *Kronika*, 23, 1975, št. 1, str. 61.

Zbornik Narodne in univerzitetne knjižnice. I. Ur. Jaro Dolar. Ljubljana 1974, 82 str. – *Kronika*, 23, 1975, št. 1, str. 60.

1976

Zgodovina gimnazije v Kranju. – V: *Jubilejni zbornik, ob 75-letnici prve mature na gimnaziji Kranj*. Kranj: Gimnazija, 1976, str. 18–87.

Bibliografija prof. dr. Boga Grafenauerja. – *Zgodovinski časopis*, 30, 1976, 3–4, str. 239–253.

Bibliografija prof. dr. Ferda Gestrina. – *Zgodovinski časopis*, 30, 1976, 3–4, str. 263–268.

Nove knjige v Narodni in univerzitetni knjižnici, knjižnici Pedagoškoznanstvene enote za zgodovino Filozofske fakultete, biblioteki Slovenske akademije znanosti in umetnosti, knjižnici Inštituta za narodnostna vprašanja in knjižnici Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani. – *Zgodovinski časopis*, 30, 1976, št. 1–2, str. 183–208. (soavtorji Miloš Rybář, Nataša Stergar, Mara Mervič in Nataša Kandus).

Branko Reisp, Knjižnica Narodnega muzeja v Ljubljani. 64. zvezek zbirke vodnikov Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Ljubljana 1976, 30 str. – *Kronika*, 24, 1976, št. 3, str. 194–195.

Das slowenische Bibliothekswesen, Wien, Österreichisches Institut für Bibliotheksforschung, Dokumentations- und Informationswesen 1976, 96 str. – *Kronika*, 24, 1976, št. 3, str. 193–194.

Stoletnica prve slovenske šole v Celju, ur. Vlado Novak. Celje 1975, 90 str. – *Kronika*, 24, 1976, št. 1, str. 67–68.

Škrbina na Krasu. Izbor objavljenega in neobjavljenega gradiva k zgodovinski in etnološki podobi vasi. Ur. Branko Marušič. Nova Gorica 1975, 80 str. – *Kronika*, 24, 1976, št. 2, str. 132–133.

1977

Pregled raziskovanja slovenske krajevne zgodovine. – *Kronika*, 25, 1977, št. 2, str. 93–101.

Pregled raziskovanja slovenske krajevne zgodovine. – *Simpozij slovenskih zgodovinarjev o krajevni zgodovini: referati o problemih preučevanja krajevne zgodovine*. Domžale: Zgodovinsko društvo za Slovenijo, str. 3.

Nove tuje historične publikacije v osrednjih ljubljanskih knjižnicah v letu 1976. – *Zgodovinski časopis*, 31, 1977, št. 3, str. 419–442. (soavtorji Miloš Rybář, Nataša Stergar, Mara Mervič in Nataša Kandus).

Srečko Vilhar, Slovensko učiteljišče v Kopru 1875–1909. Ljubljana, izd. Osrednja knjižnica v Kopru 1976, 104 str. – *Kronika*, 25, 1977, št. 3, str. 215.

Zbornik za historiju školstva i prosvjete, 8. Zagreb 1974, 264 strani; 9, Zagreb 1975, 190 strani. – *Zgodovinski časopis*, 31, 1977, št. 4, str. 567–569.

1978

Nove tuje historične publikacije v osrednjih ljubljanskih knjižnicah v letu 1977. – *Zgodovinski časopis*, 32, 1978, št. 1–2, str. 197–218. (soavtorji Miloš Rybář, Nataša Stergar, Mara Mervič in Nataša Kandus).

Prispevek k bibliografiji zgodovine Slovencev 1945–1977. – *Zgodovinski časopis*, 32, 1978, št. 1–2, str. 187–195. (soavtor Tone Zorn).

Branko Marušič, Po poteh vélikega tolminskega punta 1713, 1. in 2. del. Ljubljana 1976, 23+31 str. (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, zbirka vodnikov 55, 56). – *Kronika*, 26, 1978, št. 3, str. 193.

Branko Reisp, Predjama. Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, zbirka vodnikov 72. Ljubljana 1977, 30 str. – *Kronika*, 26, 1978, št. 1, str. 55.

Ivan Beuc, Istarske studije. Osnovni nacionalni problemi istarskih Hrvata i Slovenaca u drugoj polovini XIX. in početkom XX. stoljeća. Zagreb 1975, 383 strani. – *Zgodovinski časopis*, 32, 1978, št. 4, str. 512–513.

Petko Luković, Stališča Slovencev do vstaje v Hercegovini in Bosni in do bosansko-hercegovskega vprašanja v letih 1875–1878. Ljubljana, SAZU 1977, 420 str. (Dela, razred za zgodovinske in družbene vede, 19). – *Kronika*, 26, 1978, št. 1, str. 58–59.

S. Reisp, R. Traven, A. Vidovič-Miklavčič, Š. Zadnik: Bibliografija člankov o delavskem gibanju na Slovenskem 1917–1941. Zv. 1.: 1917. Ljubljana, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1974, 100 strani. – *Zgodovinski časopis*, 32, 1978, št. 3, str. 354.

1979

Agrarna reforma na veleposestvu Jablje. – *Kronika*, 27, 1979, št. 2, str. 117–126.

Izbor literature za obdobje po letu 1945. – V: *Zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1979, str. 950–951. (kot del poglavja Izbrana literatura, str. 948–951; soavtorji Peter Petru, Bogo Grafenauer, Ferdo Gestrin, Vasilij Melik in Mirko Stiplovšek).

Nove tuje historične publikacije v osrednjih ljubljanskih knjižnicah v letu 1978. – *Zgodovinski časopis*, 33, 1979, št. 2, str. 351–372. (soavtorji Miloš Rybář, Nataša Stergar, Mara Mervič in Nataša Kandus).

Branko Reisp, Grad Krumperk in tabor nad Ihanom. Ljubljana 1978, 30 str. (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, zbirka vodnikov 83). – *Kronika*, 27, 1979, št. 1, str. 77–78.

Glazerjev zbornik. Časopis za zgodovino in narodopisje, nova vrsta 13 (48) letnik. Maribor 1977, 426 str. – *Kronika*, 27, 1979, št. 1, str. 74–75.

Janko Orožen, Dobrna. Preteklost in sedanjost zdravilišča, kraja in okolice. Izdalo zdravilišče Dobrna, 1975, 95 str. – *Kronika*, 27, 1979, št. 3, str. 201.

Pomembno dopolnilo zgodovinopisju: Petko Luković: "Stališča Slovencev do vstaje v Hercegovini in Bosni in do bosansko-hercegovskega vprašanja v letih 1875–1878." Ljubljana 1977, 420 strani. – *Dnevnik*, 28, 1979, št. 312 (15. 11.), str. 8.

1980

Nove tuje historične publikacije v osrednjih ljubljanskih knjižnicah v letu 1979. – *Zgodovinski časopis*, 34, 1980, št. 1–2, str. 253–273. (soavtorji Miloš Rybář, Nataša Stergar, Marjeta Čelović, Irena Mazi).

Goriški letnik – zbornik Goriškega muzeja, 6/1979 (Juvančičev zbornik). Nova Gorica 1979, 515 str. – *Kronika*, 28, 1980, št. 3, str. 231–233.

Zbornik občine Domžale. Izdala in založila Kulturna skupnost občine Domžale, 1979, 441 str. – *Kronika*, 28, 1980, št. 1, str. 61–62.

1981

Kratka bibliografija o zgodovini NOB v Sloveniji za leta 1975–1980. – *Nastava povijesti – Nastava istorije – Pouk zgodovine – Nastava po istorija*, 1981, št. 2 str. 129–133.

Franc Avbelj, Miroslav Stiplovšek, Ivan Vidali: Pomniki revolucionarnega delavskega gibanja in narodnoosvobodilnega boja v domžalski občini. Domžale 1979, 230 str. – *Kronika*, 29, 1981, št. 1, str. 74–75.

Goriški letnik – zbornik Goriškega muzeja, 7, Nova Gorica 1980, 308 str. – *Kronika*, 29, 1981, št. 3, str. 290–291.

Kronologija naprednega delavskega gibanja na Slovenskem (1868–1980). – *Prosvetni delavec*, 32, 1981, št. 9 (11. 5.), str. 5.

Vodnik po fondih Zgodovinskega arhiva Ljubljana. Ljubljana 1980, 286 str. – *Kronika*, 29, 1981, št. 3, str. 286–289.

XX. zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Ljubljani. – *Nastava povijesti – Nastava istorije – Pouk zgodovine – Nastava po istorija*, 1981, št. 1, str. 57–58.

1982

Univerzalna decimalna klasifikacija. Zv. 1, Tablice. – Ljubljana: Centralna tehniška knjižnica, 1982 [i.e. 1983] (Slovenska skrajšana izd., 2. spremenjena in dopolnjena izd.), 148 str. (več sourednikov).

Bibliografija dr. Toneta Zorna. – *Zgodovinski časopis*, 36, 1982, št. 1–2, str. 132–152.

Bleiweisov simpozij. – *Nastava povijesti – Nastava istorije – Pouk zgodovine – Nastava po istorija*, 1982, št. 3–4, str. 194–196.

1983

Janko Pleterski: Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju. Maribor, Obzorja 1981, 437 str. (Documenta et studia historiae recentioris, II.). – *Kronika*, 31, 1983, št. 1, str. 86–87.

1984

Zgodovina blejskega turizma od začetkov do leta 1941. – *Kronika*, 32, 1984, št. 2–3, str. 182–196.

Bibliografija slovenske zgodovine VII (Publikacije iz let 1973–1977). – *Zgodovinski časopis*, 38, 1984, št. 1–2, str. 75–132.

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike, zv. 7 – Bleiweisov zbornik. Ljubljana, Slovenska matica 1983, 297 str. – *Kronika*, 32, 1984, št. 1, str. 74–76.

1985

Besedilo k razglednicam. – *Pozdrav iz Ljubljane: mesto na starih razglednicah*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1985, str. 58–79, 109–129, 166–171.

Prispevek k zgodovini turizma v Kamniku. – V: *Kamnik 1229–1979. Zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta*. Kamnik: Kulturna skupnost Kamnik, Sekcija za krajevno zgodovino Zgodovinskega društva za Slovenijo, 1985, str. 111–119.

Časopis za zgodovino in narodopisje. Nova vrsta 18. (53.) letnik. Maribor 1982, 1. zvezek (112 str.) in 2. zvezek (113 str.). – *Kronika*, 33, 1985, št. 1, str. 81.

Časopis za zgodovino in narodopisje. Nova vrsta 19. (54.) letnik. Maribor 1983 (1984), zv. 1–2, 298 str. – *Kronika*, 33, 1985, št. 1, str. 81–83.

Goriški letnik. Zbornik goriškega muzeja, 10, 1983, 169 str. – *Kronika*, 33, 1985, št. 1, str. 83–84.

Kranjski zbornik 1985. Izd. Skupščina občine Kranj 1985, 367 str. – *Kronika*, 33, 1985, št. 1, str. 84–85.

1986

Besedilo k razglednicam. – *Pozdrav iz Ljubljane: mesto na starih razglednicah*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1986, str. 58–79, 109–129, 166–171.

Goriški letnik 11, 1984, 246 str. – *Kronika*, 34, 1986, št. 3, str. 220–221.

1987

Gorenjska. – V: *Pozdravi iz slovenskih krajev: dežela in ljudje na starih razglednicah*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987, str. 174–197.

Agrarna reforma [med obema vojnama]. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 1. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987, str. 19–20.

Apih, Josip. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 1. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987, str. 92.

Archiv für Heimatkunde. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 1. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987, str. 99.

1988

Delovanje zgodovinskih društev s sedežem v Ljubljani v 19. stoletju – Historično društvo za Kranjsko. – Doktorska disertacija. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 1988, 376 str.

Branko Božič – šestdesetletnik. Izbrana bibliografija Branka Božiča. – *Zgodovinski časopis*, 42, 1988, št. 1, str. 132–135.

Goriški letnik 12–14, Nova Gorica 1985–1987, 343 str. – *Kronika*, 36, 1988, št. 1–2, str. 131–132.

1989

Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 3. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1989, str. 231. (soavtor Tone Wrabar).

Branko Božič, Gasilstvo na Slovenskem do leta 1941. Ljubljana 1988, 297 str. – *Kronika*, 37, 1989, št. 3, str. 338.

1990

Gorenjska. – *Pozdravi iz slovenskih krajev: dežela in ljudje na starih razglednicah*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1990, str. 174–197.

Hicinger, Peter. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 4. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1990, str. 18.

Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 4. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1990, str. 236.

Jože Pfeifer, Zgodovina idrijskega zdravstva. Idrija, Mestni muzej 1989, 213 strani. – *Kronika*, 38, 1990, št. 3, str. 170.

Pogovor o glavnih odprtih vprašanjih slovenske gospodarske zgodovine. – *Zgodovinski časopis*, 44, 1990, št. 4, str. 618–622.

1991

Historično društvo za Kranjsko. – *Zgodovinski časopis*, 45, 1991, št. 2, str. 217–238.

Historično društvo za Kranjsko (nadaljevanje). – *Zgodovinski časopis*, 45, 1991, št. 3, str. 393–410.

Historično društvo za Kranjsko (3. nadaljevanje). – *Zgodovinski časopis*, 45, 1991, št. 4, str. 581–593.

Predhodniki današnje Zveze zgodovinskih društev Slovenije. – *Kronika*, 39, 1991, št. 3, str. 54–60.

Kaučič, Fridolin. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 5. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1991, str. 28.

Klun, Karel. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 5. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1991, str. 107.

Klun, Vinko Fereri. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 5. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1991, str. 107.

Koblar, Anton. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 5. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1991, str. 171.

Komatar, Franc. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 5. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1991, str. 208.

Dve domovini – Two Homelands. Razprave o izseljenstvu – Migration Studies, 1. Ljubljana: Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, 1990. 416 strani. – *Zgodovinski časopis*, 45, 1991, št. 1, str. 171–173.

Jurij Kunaver, Ob bregovih Soče. Ljubljana, Mladinska knjiga 1991, 32 str. – *Kronika*, 39, 1991, št. 3, str. 104–105.

1992

Der Historische Verein für Krain (1843–1885). – *Österreichische Osthefte: Zeitschrift für Mittel-, Ost- und Südosteuropaforschung*, 34, 1992, št. 4, str. 545–564.

Historično društvo za Kranjsko (4. nadaljevanje). – *Zgodovinski časopis*, 46, 1992, št. 1, str. 41–64.

Historično društvo za Kranjsko (5. nadaljevanje). – *Zgodovinski časopis*, 46, 1992, št. 4, str. 457–468.

Razvoj slovenskega pomorskega prometa po drugi svetovni vojni. – *Annales*, 2, 1992, št. 2, str. 183–188.

Opombe. – *Veljko Rus: Zapiski iz življenja Josipa Rusa*. Partizanski knjižni klub, 1. Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 1992, str. 211–224 (soavtorji Zoran Polič, Franci Strle, Mitja Kreft in Lado Ambrožič).

Kronika. – *Enciklopedija Slovenije*, 6. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1992, str. 37.

Kronika slovenskih mest. – *Enciklopedija Slovenije*, 6. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1992, str. 37.

Lavtižar, Josip. – *Enciklopedija Slovenije*, 6. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1992, str. 110–111.

Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci 1992: Rogaška Slatina, 1.–4. julij 1992. – *Zgodovinski časopis*, 46, 1992, št. 3, str. 405–407.

1993

Historično društvo za Kranjsko (6. nadaljevanje). – *Zgodovinski časopis*, 47, 1993, št. 2, str. 251–261.

Vincenc Fereri Klun kot zgodovinar. – *Zgodovinski časopis*, 47, 1993, št. 3, str. 413–419.

Mitteilungen des Musealvereins für Krain. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 7. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1993, str. 165. (soavtor Tone Wrabar).

Mittheilungen des historischen Vereins für Steiermark. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 7. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1993, str. 165–166.

Mittheilungen des historischen Vereins für Krain. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 7. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1993, str. 166.

Muzejsko društvo za Kranjsko. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 7. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1993, str. 256. (soavtor Tone Wrabar).

Muzejsko društvo za Slovenijo. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 7. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1993, str. 256–257. (soavtor Tone Wrabar).
Naša sloga. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 7. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1993, str. 339–340.
Jože Žontar – šestdesetletnik. – *Kronika*, 41, 1993, št. 1, str. 32–33.
Pod zvonom Sv. Kancijana. Kranj 1991, 176 str. – *Kronika*, 41, 1993, št. 1, str. 34–35.
Zbornik za zgodovino šolstva – Šolska kronika. Ljubljana, Slovenski šolski muzej 1992, 233 str. – *Kronika*, 41, 1993, št. 1, str. 35–36.

1994

Spoznavanje družbe v 4. in 5. razredu osnovne šole, Učni načrt. – Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo in šport, 1994, 19 str. (soavtorji Maja Umek, Marija Košak, Karmen Kolenc-Kolnik, Dragan Potočnik in Vinko Cirnski).
Stari in srednji vek: zgodovina za 6. razred osnovne šole. – Ljubljana: DZS, 1994 (1. izd.), 168 str. (soavtorica Darja Mihelič).

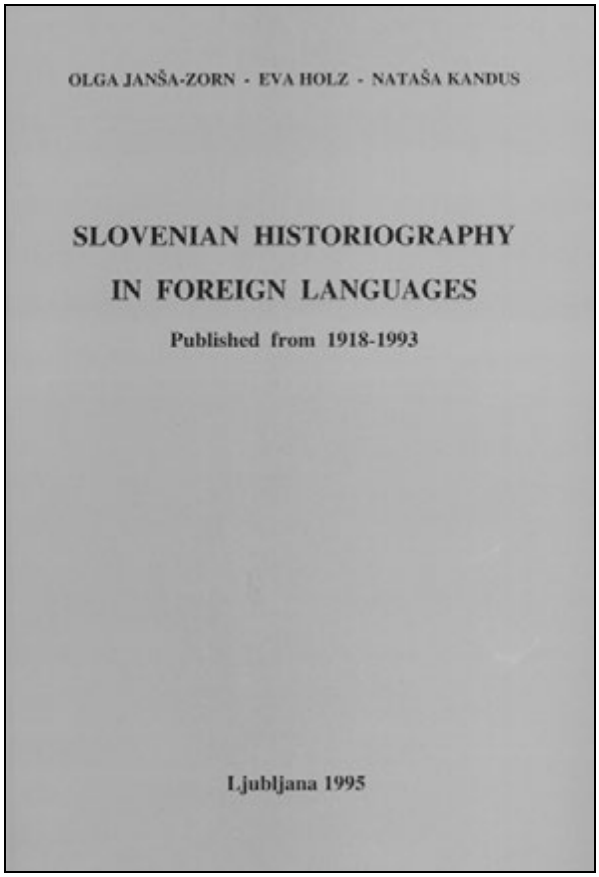

Naslovnica učbenika 'Stari in srednji vek: zgodovina za 6. razred osnovne šole'.

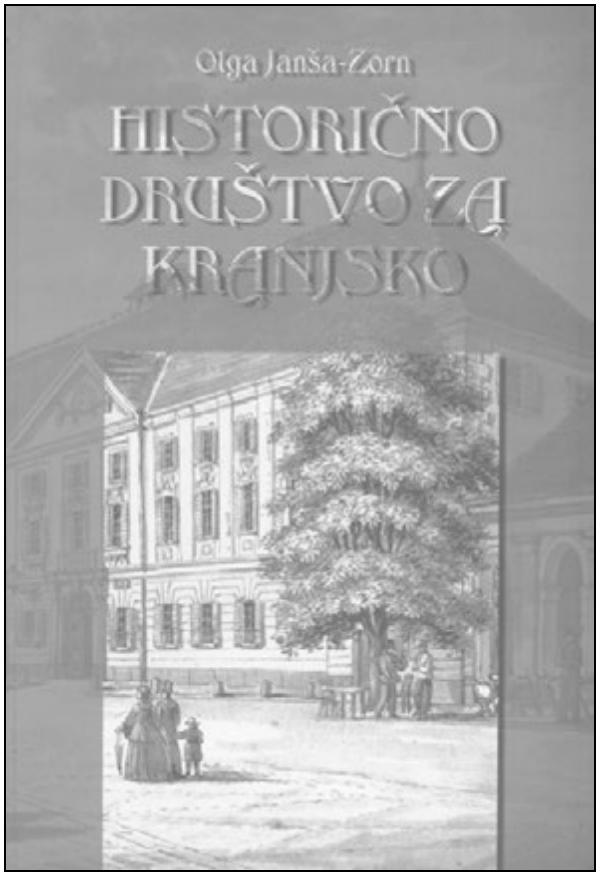
Učni načrt za zgodovino v osnovni šoli. – Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo in šport, 1994, 40 str. (soavtorji Ana Kastelic, Ana Nuša Kern, Darja Mihelič, Božidar Mrevlje, Dušan Nećak, Branimir Nešović in Janko Prunk).
Hormayrov Archiv in zgodovina slovenskih dežel. – V: *Pot na grmado.* Historični seminar, 4. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1994, str. 71–96.
Novi vek – od druge polovice 18. stoletja do prve svetovne vojne. – V: *Šolski zgodovinski atlas.* Ljubljana: DZS, 1994 (1. izd.), str. 29–39.
Od razstav do deželnega muzeja v Ljubljani. – V: *Dokumenti slovenstva*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1994, str. 189–192.
Zdravilišča in turizem na Slovenskem. – V: *Dokumenti slovenstva*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1994, str. 259–263.
Zgodovinopisje o Slovencih v dunajskih historičnih glasilih "Archiv" in "Taschenbuch" v prvi polovici 19. stoletja. – V: *Dunaj in Slovenci*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1994, str. 59–80.
Orožen, Fran. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 8. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1994, str. 166.
Pajk, Janko. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 8. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1994, str. 222.
Parapat, Janez. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 8. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1994, str. 241.
40 let Gorenjskega muzeja. 1953–1993. Kranj 1993, 134 strani. – *Kronika*, 42, 1994, št. 3, str. 89–90.
Zbornik za zgodovino šolstva – Šolska kronika. Ljubljana, Slovenski šolski muzej 1994, XXVII-3, 270 strani. – *Kronika*, 42, 1994, št. 3, str. 88–89.
Mednarodni kulturno-zgodovinski simpozij Modinci 1994 (Modinci-Mogersdorf, 5.–8. julij). – *Zgodovinski časopis*, 48, 1994, št. 2, str. 273–274.

1995

Atlas za spoznavanje družbe. – Ljubljana: DZS, 1995 (1. izd.), 78 str. (soavtorici Marija Košak in Maja Umek).
Slovenian historiography in foreign languages. Published from 1918–1993. – Ljubljana: Research Center of the Slovenian Academy, Institute of Contemporary History, 1995, 118 str. (soavtorici Eva Holz in Nataša Kandus).

Naslovnica knjige 'Slovenian historiography in foreign languages. Published from 1918–1993'.

Naslovnica znanstvene monografije 'Historično društvo za Kranjsko'.

Stari in srednji vek: zgodovina za 6. razred osnovne šole. – Ljubljana: DZS, 1995 (2. izd.), 168 str. (soavtorica Darja Mihelič).

Dr. Tone Zorn (28. 6. 1934–13. 7. 1981). – *Bilten A: informacije ljubljanske izpostave Avstrijskega inštituta za vzhodno in jugovzhodno Evropo na Dunaju*, 1995, št. 3–4, str. 2. (podpis OJZ).

Potočnik, Matko. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 9. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1995, str. 196.

Eva Holz, Razvoj cestnega omrežja na Slovenskem ob koncu 18. in v začetku 19. stoletja. Ljubljana, Znanstvenoraziskovalni center SAZU 1994. 157 strani. – *Zgodovinski časopis*, 49, 1995, št. 1, str. 142–143.

1996

Historično društvo za Kranjsko. – Ljubljana: Modrijan, 1996, 319 str.

Stari in srednji vek: zgodovina za 6. razred osnovne šole. – Ljubljana: DZS, 1996 (3. izd.), 168 str. (soavtorica Darja Mihelič).

Tu sem doma 1. Domača pokrajina: spoznavanje družbe za 4. razred osnovne šole. – Ljubljana: Mihelač in Nešović, 1996 (1. izd.), 157 str. (soavtorici Maja Umek in Marija Košak).

Tu sem doma 1. Domača pokrajina: spoznavanje družbe za 4. razred osnovne šole. – Ljubljana: Modrijan, 1996 (2. izd.), 157 str. (soavtorici Maja Umek in Marija Košak).

Tu sem doma 2. Naravne enote Slovenije: spoznavanje družbe za 5. razred osnovne šole. – Ljubljana: Modrijan, 1996 (1. izd.), 137 str. (soavtorici Marija Košak in Maja Umek).

Tu sem doma 2. Naravne enote Slovenije: spoznavanje družbe za 5. razred osnovne šole. – Ljubljana: Modrijan, 1996 (2. izd.), 137 str. (soavtorici Marija Košak in Maja Umek).

Tu sem doma 2. Naravne enote Slovenije: spoznavanje družbe za 5. razred osnovne šole, Vaje. – Ljubljana: Modrijan, 1996 (1. izd.), 64 str. (soavtorici Maja Umek in Marija Košak).

Naslovnica učbenika 'Tu sem doma 1 – Domača pokrajina: spoznavanje družbe za 4. razred osnovne šole'.

Naslovnica učbenika 'Tu sem doma 2 – Naravne enote Slovenije: spoznavanje družbe za 5. razred osnovne šole'.

Der historische Verein für Krain: Zusammenfassung. – V: *Historično društvo za Kranjsko*. Ljubljana: Modrijan, 1996, str. 277–286.

Henrik Costa – zgodovinar in avtor raznih strokovnih del. – V: *Grafenauerjev zbornik*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Filozofska fakulteta, 1996, str. 573–586.

Novi vek – od druge polovice 18. stoletja do prve svetovne vojne. – V: *Šolski zgodovinski atlas.* Ljubljana: DZS, 1996 (2. izd.), str. 29–39.

Ob 150-letnici začetka izhajanja prvega historičnega glasila na Kranjskem. – V: *Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov, 28. zborovanje slovenskih zgodovinarjev*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, str. 13–23.

Turizem v Sloveniji v času med vojnama (1918–1941). – V: *Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov, 28. zborovanje slovenskih zgodovinarjev*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, str. 78–95.

Radics, Peter. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 10. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996, str. 38. (soavtor Jože Sivec).

Richter, Franc. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 10. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996, str. 215.

Rogaška Slatina: zgodovina [do druge svetovne vojne]. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 10. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996, str. 254.

Majda Žontar praznuje šestdesetletnico. – *Kronika*, 44, 1996, št. 2–3, str. 95–97.

Anka Vidovič Miklavčič – jubilantka. – *Prispevki za novejšo zgodovino*, 36, 1996, št. 1–2, str. 259–262.

1997

Atlas za spoznavanje družbe. – Ljubljana: DZS, 1997 (2. izd.), 78 str. (soavtorici Marija Košak in Maja Umek).

Tu sem doma 1. Domača pokrajina: spoznavanje družbe za 4. razred osnovne šole. – Ljubljana: Modrijan, 1997 (3. izd.), 157 str. (soavtorici Maja Umek in Marija Košak).

Tu sem doma 2. Naravne enote Slovenije: spoznavanje družbe za 5. razred osnovne šole. – Ljubljana: Modrijan, 1997 (3. izd.), 137 str. (soavtorici Marija Košak in Maja Umek).

Tu sem doma 2. Naravne enote Slovenije: spoznavanje družbe za 5. razred osnovne šole, Vaje. – Ljubljana: Modrijan, 1996 (2. izd.), 64 str. (soavtorici Maja Umek in Marija Košak).

Zbornik ob 50-letnici Višje pedagoške šole, Pedagoške akademije in Pedagoške fakultete v Ljubljani. – Ljubljana: Pedagoška fakulteta, 1997, 255 str. (sourednika Gregor Kocijan in Ivan Škoflek).

Naslovnica Zbornika ob 50-letnici Višje pedagoške šole, Pedagoške akademije in Pedagoške fakultete v Ljubljani.

Novi vek – od druge polovice 18. stoletja do prve svetovne vojne. – V: *Šolski zgodovinski atlas.* Ljubljana: DZS, 1997 (2. izd., 2 natis), str. 29–39.

Od Višje pedagoške šole do Pedagoške fakultete. – V: *Zbornik ob 50-letnici Višje pedagoške šole, Pedagoške akademije in Pedagoške fakultete v Ljubljani*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta, 1997, str. 7–69.

Redno zaposleni učitelji in sodelavci (1947–1997). – V: *Zbornik ob 50-letnici Višje pedagoške šole, Pedagoške akademije in Pedagoške fakultete v Ljubljani*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta, 1997, str. 114–122. (soavtorica Irena Hergan).

Schumi, Franc. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 11. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1997, str. 17.

Mednarodni kulturno-zgodovinski simpozij Modinci 1997; Trakošćan, 1.–4. julij 1997. – *Kronika*, 45, 1997, št. 3, str. 106–108.

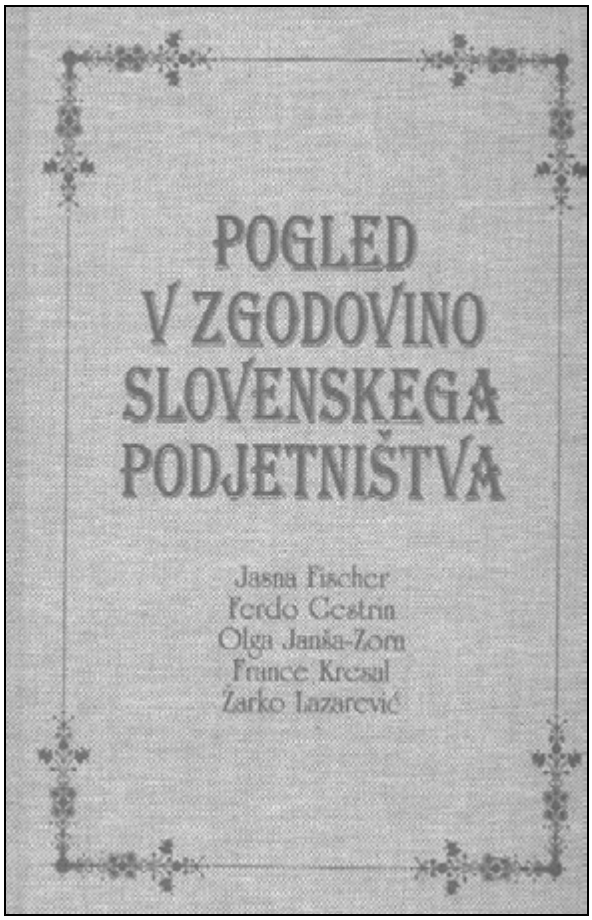
1998

Atlas za spoznavanje družbe. – Ljubljana: DZS, 1998 (2. izd., 2. natis), 78 str. (soavtorici Marija Košak in Maja Umek).

Družba: Predlog prilagoditve učnega načrta za dvojezične osnovne šole na narodno mešenem območju Prekmurja. – Ljubljana: Nacionalni kurikularni svet, Predmetna komisija za družbo, 1998, 25 str. (soavtorji Janez Bogataj, Tanja Rener, Maja Umek, Darinka Kos, Marjeta Zabukovec in Meta Budnar).

Družba: Predlog prilagoditve učnega načrta za dvojezične osnovne šole z italijanskim učnim jezikom v narodno mešenem območju slovenske Istre. – Ljubljana: Nacionalni kurikularni svet, Predmetna komisija za družbo, 1998, 25 str. (soavtorji Janez Bogataj, Tanja Rener, Maja Umek, Darinka Kos, Marjeta Zabukovec in Meta Budnar).

Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva. – Vrhnika: Razum, 1998. 205 str. (soavtorji Jasna Fischer, Ferdo Gestrin, France Kresal in Žarko Lazarević).

Naslovnica monografije 'Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva'.

Stari in srednji vek: zgodovina za 6. razred osnovne šole. – Ljubljana: DZS, 1998 (4. izd.), 168 str. (soavtorica Darja Mihelič).

Tu sem doma 1. Domača pokrajina: spoznavanje družbe za 4. razred osnovne šole. – Ljubljana: založba, 1998 (4. izd.), 157 str. (soavtorici Maja Umek in Marija Košak).

Tu sem doma 2. Naravne enote Slovenije: spoznavanje družbe za 5. razred osnovne šole, Vaje. – Ljubljana: Modrijan, 1998 (3. izd.), 64 str. (soavtorici Maja Umek in Marija Košak).

Prizadevanje za vsestransko kakovost: ob jubileju Pedagoške fakultete v Ljubljani. – *Šolski razgledi*, 49, 1998, št. 5 (9. 3.), str. 15.

Turistična dejavnost na Slovenskem do druge svetovne vojne. – V: *Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva*. Vrhnika: Razum, 1998, str. 177–205.

Stare, Josip. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 12. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1998, str. 277.

Steklasa, Ivan. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 12. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1998, str. 306.

Biografije in bibliografije raziskovalcev Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU. 3. knjiga, 1986–1995. Ljubljana, ZRC SAZU 1998, 487 strani. – *Zgodovinski časopis*, 52, 1998, št. 1, str. 153–154.

Darja Mihelič, France Mihelič, Jasna Pocajt: Piran – mesto in ljudje pred sto leti. Knjižnica Annales; 12. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 1996, 190 strani. – *Annales: Series historia et sociologia*, 6, 1998, št. 14, str. 223–224.

Pošta na slovenskih tleh. Maribor: Pošta Slovenije, 1997. 411 strani. – *Zgodovinski časopis*, 52, 1998, št. 2, str. 298–301.

Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci 1998; Ptuj, 30. 6.–3. 7. 1998. – *Kronika*, 46, 1998, št. 3, str. 129–132.

1999

Atlas za spoznavanje družbe. – Ljubljana: DZS, 1999 (2. izd., 3. natis), 78 str. (soavtorici Marija Košak in Maja Umek).

Io vivo qua 1. La mia regione: conoscenza della società per la IV classe della scuola elementare. – Ljubljana: Modrijan, 1999 (1. izd.), 157 str. (soavtorici Maja Umek in Marija Košak).

Io vivo qua 2. Le unità naturali della Slovenia: conoscenza della società per la V classe della scuola elementare. – Ljubljana: Modrijan, 1999 (1. izd.), 137 str.

Stari in srednji vek: [zgodovina za 6. razred osnovne šole]. Koraki v času. – Ljubljana: DZS, 1998 (4. popravljena izd.), 168 str. (soavtorica Darja Mihelič).

Tu sem doma 1. Domača pokrajina: spoznavanje družbe za 4. razred osnovne šole. – Ljubljana: založba, 1999 (5. izd.), 157 str. (soavtorici Maja Umek in Marija Košak).

Tu sem doma 1. Domača pokrajina: spoznavanje družbe za 4. razred osnovne šole = Itt vagyok otthon 1. Vidékünk: társadalomismeret az általános iskola 4. osztálya részére. – Ljubljana: Modrijan, 1999 (1. izd.), 157 str. (soavtorici Maja Umek in Marija Košak).

Tu sem doma 2. Naravne enote Slovenije: spoznavanje družbe za 5. razred osnovne šole. – Ljubljana: Modrijan, 1999 (4. izd.), 137 str. (soavtorici Marija Košak in Maja Umek).

Tu sem doma 2. Naravne enote Slovenije: spoznavanje družbe za 5. razred osnovne šole, Vaje. – Ljubljana: Modrijan, 1999 (4. izd.), 64 str. (soavtorici Maja Umek in Marija Košak).

Agrarna reforma na veleposestvu Antona Rudeža iz Ribnice v letih 1919–1934. – V: *Mikužev zbornik*. Historia, 4. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 1999, str. 287–299.

Gospodarska in socialna zgodovina v delih Petra Pavla Radiča (Radicsa) – prispevek k zgodovini zgodovinopisja. – V: *Gestrinov zbornik*. Ljubljana: Založba ZRC, 1999, str. 301–313.

Novi vek – od druge polovice 18. stoletja do prve svetovne vojne. – V: *Šolski zgodovinski atlas.* Ljubljana: DZS, 1999 (2. izd., 2 natis), str. 29–39.

Prispevek k zgodovini delovanja Juridičnega društva v Ljubljani (1861–1868). – V: *Vilfanov zbornik: pravo, zgodovina, narod = Recht, Geschichte, Nation*. Ljubljana: Založba ZRC, 1999, str. 497–509.

Turizem do leta 1945 [na Gorenjskem]. – V: *Gorenjska 1900–2000: knjiga gorenjske samozavesti*. Gorenjski kraji in ljudje, 14. Kranj: Gorenjski glas, 1999, str. 500–503.

Bibliografija prof. dr. Ferda Gestrina za leta 1946–1976. – V: *Gestrinov zbornik*. Ljubljana: Založba ZRC, 1999, str. 25–32.

Tržič: zgodovina. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 13. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999, str. 385–386.

Eva Holz, Henrik Costa: Ljubljanski kongres 1821. Ljubljana: Nova revija 1997, 284 strani. – *Zgodovinski časopis*, 53, 1999, št. 1, str. 137–139.

Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci 1999; Gradec, 6.–9. julij 1999. – *Kronika*, 47, 1999, št. 3, str. 118–120.

2000

Atlas za spoznavanje družbe. – Ljubljana: DZS, 2000 (2. izd., 4. natis), 78 str. (soavtorici Marija Košak in Maja Umek).

Stari in srednji vek: [zgodovina za 6. razred osnovne šole]. Koraki v času. – Ljubljana: DZS, 2000 (4. popravljena izd.), 168 str. (soavtorica Darja Mihelič).

Tu sem doma 1. Domača pokrajina: spoznavanje družbe za 4. razred osnovne šole. – Ljubljana: založba, 2000 (6. izd.), 157 str. (soavtorici Maja Umek in Marija Košak).

Tu sem doma 2. Naravne enote Slovenije: spoznavanje družbe za 5. razred osnovne šole. – Ljubljana: Modrijan, 2000 (5. izd.), 137 str. (soavtorici Marija Košak in Maja Umek).

Tu sem doma 2. Naravne enote Slovenije: spoznavanje družbe za 5. razred osnovne šole, Vaje. – Ljubljana: Modrijan, 2000 (5. izd.), 64 str. (soavtorici Maja Umek in Marija Košak).

Tu sem doma 2. Naravne enote Slovenije: spoznavanje družbe za 5. razred osnovne šole = Itt vagyok otthon 2. Szlovénia tájegységei: társadalomismeret az általános iskola 5. osztálya részére. – Ljubljana: Modrijan (1. izd.), 2000, 137 str.

Vloga hospicev ob nekdanjih prometnih poteh. – *Raziskovalec*, 30, 2000, št. 1–2 (junij), str. 94–95.

Diplomanti Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani od leta 1920 do 31. 12. 1999. – V: *Oddelek za zgodovino 1920–2000: ob osemdesetletnici*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2000, str. 78–88. (soavtorica Nataša Stergar).

Vidovič-Miklavčič, Anka. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 14. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2000, str. 235–236.

Vrhovnik, Ivan. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 14. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2000, str. 386.

Weber, Tomaž. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 14. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2000, str. 414.

Stari krajepisi Istre. Zbral in uredil Darko Darovec. Koper: 1999, 292 strani. – *Zgodovinski časopis*, 54, 2000, št. 2, str. 305–307.

Jubilejni 30. mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci-Mogersdorf, 4.–7. julij 2000. – *Zgodovinski časopis*, 54, 2000, št. 1, str. 121–124.

2001

Atlas za spoznavanje družbe. – Ljubljana: DZS, 2001 (2. izd., 5. natis), 78 str. (soavtorici Marija Košak in Maja Umek).

Stari in srednji vek: [zgodovina za 6. razred osnovne šole]. Koraki v času. – Ljubljana: DZS, 2001 (4. popravljena izd.), 168 str. (soavtorica Darja Mihelič).

Tu sem doma 1. Domača pokrajina: spoznavanje družbe za 4. razred osnovne šole. – Ljubljana: Modrijan, 2001 (7. izd.), 157 str. (soavtorici Maja Umek in Marija Košak).

Tu sem doma 2. Naravne enote Slovenije: spoznavanje družbe za 5. razred osnovne šole. – Ljubljana: Modrijan, 2001 (6. izd.), 137 str. (soavtorici Marija Košak in Maja Umek).

Tu sem doma 2. Naravne enote Slovenije: spoznavanje družbe za 5. razred osnovne šole, Vaje. – Ljubljana: Modrijan, 2001 (6. izd.), 64 str. (soavtorici Maja Umek in Marija Košak).

Učni načrt: program osnovnošolskega izobraževanja, Družba. – Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport, Zavod RS za šolstvo, 2001 (1. natis), 35 str. (soavtorji Janez Bogataj, Meta Budnar, Tanja Rener, Maja Umek, Marjeta Zabukovec in Darinka Kos).

Vprašanje razkosanja kmetij v Slovenskih deželah v 19. stoletju s posebnim ozirom na Kranjsko. – V: *Melikov zbornik: Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje*. Ljubljana: Založba ZRC, 2001, str. 441–460.

Beseda zgodovinarke k povesti Frana Detele Pegam in Lambergar. – V: *Fran Detela, Pegam in Lambergar*. Zbirka Zgodovinsko klasje. Ljubljana: DZS, 2001, str. 189–200.

Prof. dr. Branko Božič 1927–2001. – *Delo*, 43, 2001, št. 210 (12. 9.), str. 14.

Zeitschrift des historischen Vereines für Steiermark. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 15. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2001, str. 151.

Zgodovinsko društvo za Koroško. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 15. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2001, str. 173.

Zgodovinsko društvo za Kranjsko. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 15. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2001, str. 173.

Zgodovinsko društvo za Notranjo Avstrijo. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 15. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2001, str. 173.

Zgodovinsko društvo za Štajersko. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 15. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2001, str. 174.

Žontar, Jože. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 15. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2001, str. 375.

Žontar, Majda. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 15. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2001, str. 375.

2002

Atlas za spoznavanje družbe. – Ljubljana: DZS, 2002 (2. izd., 6. natis), 78 str. (soavtorici Marija Košak in Maja Umek).

Družba in jaz 1: družba za 4. razred osemletne osnovne šole, Dodatek. – Ljubljana: Modrijan, 2002, 31 str. (soavtorici Maja Umek in Marija Košak).

Družba in jaz 1: družba za 4. razred devetletne, osemletne osnovne šole. – Ljubljana: Modrijan, 2002 (1. izd.), 97 str. (soavtorica Maja Umek).

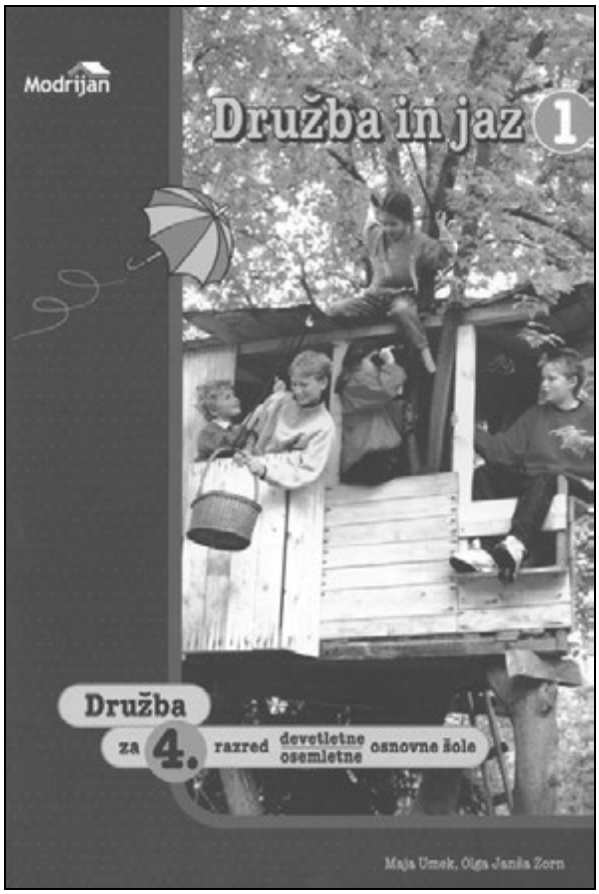
Družba in jaz 1: družba za 4. razred devetletne, osemletne osnovne šole, Delovni zvezek. – Ljubljana: Modrijan, 2002 (1. izd.), 92 str. (soavtorica Maja Umek).

Družba in jaz 1: družba za 4. razred devetletne osnovne šole = A társadalom és én 1: társadalom a kilencosztályos kétnyelvű általános iskola 4. osztálya számára. – Ljubljana: Modrijan, 2002 (1. izd.), 2. zv., 97, 97 str. (soavtorica Maja Umek).

Družba in jaz 1: družba za 4. razred devetletne osnovne šole, Delovni zvezek = A társadalom és én

1: társadalom a kilencosztályos kétnyelvű általános iskola 4. osztálya számára, Munkafüzet. – Ljubljana: Modrijan, 2002 (1. izd.), 2. zv., 92, 92 str. (soavtorica Maja Umek).

Stari in srednji vek: [zgodovina za 6. razred osnovne šole]. Koraki v času. – Ljubljana: DZS, 2002 (4. popravljena izd.), 168 str. (soavtorica Darja Mihelič).

Naslovnica učbenika 'Družba in jaz 1: družba za 4. razred devetletne, osemletne osnovne šole'.

Tu sem doma 1. Domača pokrajina: spoznavanje družbe za 4. razred osnovne šole. – Ljubljana: Modrijan, 2002 (8. izd.), 157 str. (soavtorici Maja Umek in Marija Košak).

Tu sem doma 2. Naravne enote Slovenije: spoznavanje družbe za 5. razred osnovne šole. – Ljubljana: Modrijan, 2002 (7. izd.), 137 str. (soavtorici Marija Košak in Maja Umek).

Tu sem doma 2. Naravne enote Slovenije: spoznavanje družbe za 5. razred osnovne šole, Vaje. – Ljubljana: Modrijan, 2002 (7. izd.), 64 str. (soavtorici Maja Umek in Marija Košak).

Učni načrt: program osnovnošolskega izobraževanja, Družba. – Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport, Zavod RS za šolstvo, 2002 (ponatis), 35 str. (soavtorji Janez Bogataj, Meta Budnar, Tanja Rener, Maja Umek, Marjeta Zabukovec in Darinka Kos).

Anton Koblar in Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko. – *Zbornik ob sedemdesetletnici dr. Jožeta Žontarja, Arhivi*, 25, 2002, št. 1, str. 129–136.

Novi vek – od druge polovice 18. stoletja do prve svetovne vojne. – V: *Šolski zgodovinski atlas.* Ljubljana: DZS, 1994 (3. izd.), str. 29–39.

Dr. Branko Božič 1927–2001. – *Kamniški zbornik*, 16, 2002, str. 251–256.

Rebič, Elija. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 16. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2002, str. 175.

Trojar, Štefan. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 16. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2002, str. 201.

2003

Atlas za spoznavanje družbe. – Ljubljana: DZS, 2003 (2. izd., 7. natis), 78 str. (soavtorici Marija Košak in Maja Umek).

Družba in jaz 2: družba za 5. razred devetletne, osemletne osnovne šole. – Ljubljana: Modrijan, 2003 (1. izd.), 144 str. (soavtorica Maja Umek).

Družba in jaz 2: [družba za 5. razred devetletne osnovne šole], Delovni zvezek. – Ljubljana: Modrijan, 2003 (1. izd.), 104 str. (soavtorica Maja Umek).

Družba in jaz 2: družba za 5. razred dvojezične devetletne osnovne šole = A társadalom és én 2: társadalomismeret a kilencosztályos kétnyelvű általános iskola 5. osztálya számára. – Ljubljana: Modrijan, 2003 (1. izd.), 2 zv., 144, 144 str. (soavtorica Maja Umek).

Io e la società 1: conoscenza della società per la classe IV della scuola elementare novennale. – Ljubljana: Modrijan, 2003 (1. izd.), 97 str. (soavtorica Maja Umek).

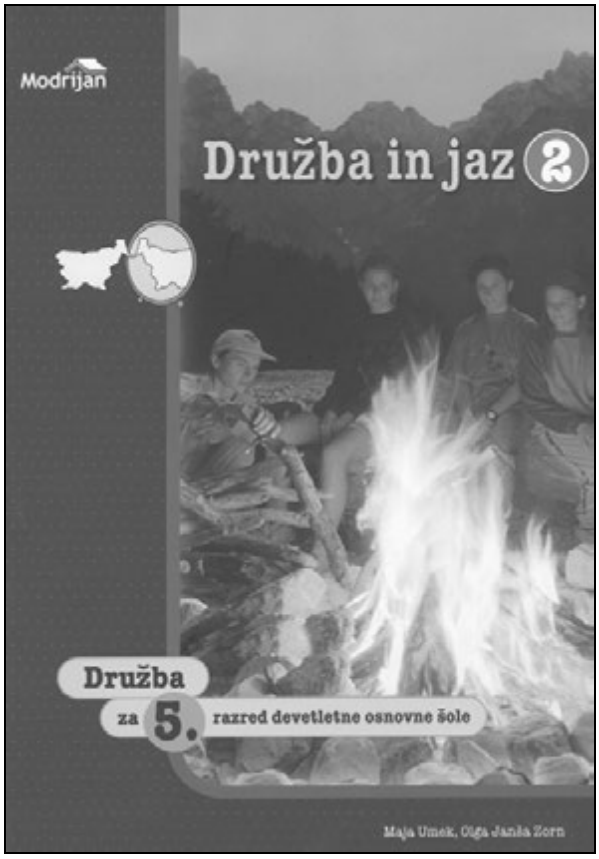
Io e la società 1: conoscenza della società per la classe IV della scuola elementare novennale, Quaderno attivo. – Ljubljana: Modrijan, 2003. 92 str. (soavtorica Maja Umek).

Stari in srednji vek: zgodovina za 7. razred devetletke. Koraki v času. – Ljubljana: DZS, 2003 (4. popravljena izd.). 168 str. (soavtorica Darja Mihelič).

Tu sem doma 1. Domača pokrajina: spoznavanje družbe za 4. razred osnovne šole. – Ljubljana: Modrijan, 2003 (9. izd.), 157 str. (soavtorici Maja Umek in Marija Košak).

Tu sem doma 2. Naravne enote Slovenije: spoznavanje družbe za 5. razred osnovne šole. – Ljubljana: Modrijan, 2003 (8. izd.), 137 str. (soavtorici Marija Košak in Maja Umek).

Tu sem doma 2. Naravne enote Slovenije: spoznavanje družbe za 5. razred osnovne šole, Vaje. – Ljubljana: Modrijan, 2003 (8. izd.), 64 str. (soavtorici Maja Umek in Marija Košak).

Naslovica učbenika 'Družba in jaz 2: družba za 5. razred devetletne, osemletne osnovne šole'.

Učni načrt: program osnovnošolskega izobraževanja, Družba. – Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport, Zavod RS za šolstvo, 2003 (2. natis), 35 str. (soavtorji Janez Bogataj, Meta Budnar, Tanja Rener, Maja Umek, Marjeta Zabukovec in Darinka Kos).

Historischer Überblick über den Tourismus im slowenischen Alpenraum vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg. V: *Faszination Berge: Chancen und Gefahren des Tourismus in Alpenraum seit 1750, Internationaler Kongress der Internationalen Gesellschaft für historische Alpenforschung*. Innsbruck: Internationale Gesellschaft für historische Alpenforschung, str. 14–15.

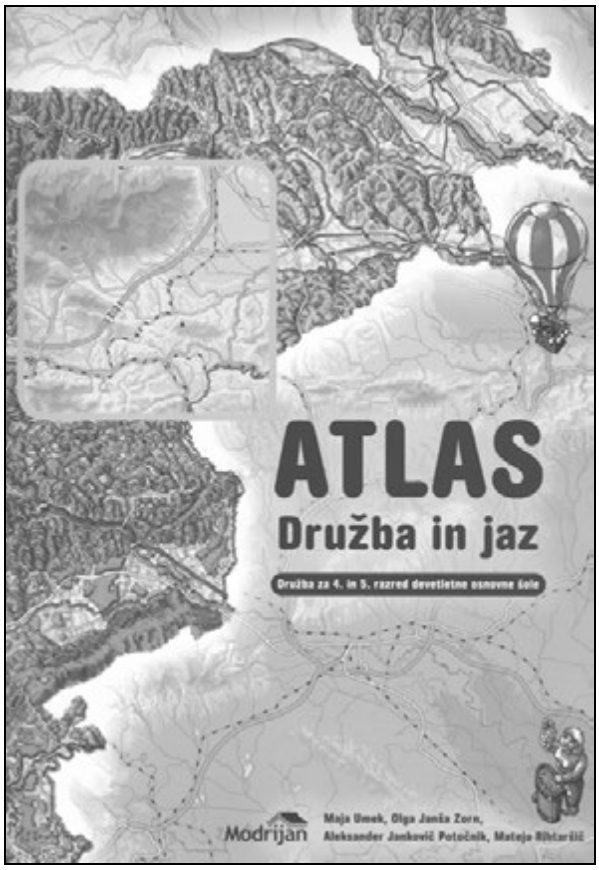
Odnos slovenske politike do turističnih organizacij s posebnim ozirom na Kranjsko pred prvo svetovno vojno. – V: *Zbornik Janka Pleterskega*. Ljubljana: Založba ZRC, 2003, str. 213–228.

Petdesetletni jubilej Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino. – *Bibliografija Kronike: 1953–2002*. Kronika. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2003, str. 5–15.

Spoznavajmo zgodovino: dodatek k učbeniku Stari svet. V: *Stari svet: zgodovina za 7. razred devetletne osnovne šole*. Ljubljana: Modrijan, 2003 (1. izd.), 8 str.

2004

Atlas: družba in jaz: družba za 4. in 5. razred devetletne osnovne šole. – Ljubljana: Modrijan, 2004 (1. izd.), 55 str. (soavtorica Maja Umek).

Naslovnica 'Atlasa: družba in jaz: družba za 4. in 5. razred devetletne osnovne šole'.

Atlas za spoznavanje družbe. – Ljubljana: DZS, 2004 (2. izd., 8. natis), 78 str. (soavtorici Marija Košak in Maja Umek).

Družba in jaz 1: družba za 4. razred devetletne, osemletne osnovne šole. – Ljubljana: Modrijan, 2004 (2. izd.), 97 str. (soavtorica Maja Umek).

Družba in jaz 1: družba za 4. razred devetletne, osemletne osnovne šole, Delovni zvezek. – Ljubljana: Modrijan, 2004 (2. izd.), 92 str. (soavtorica Maja Umek).

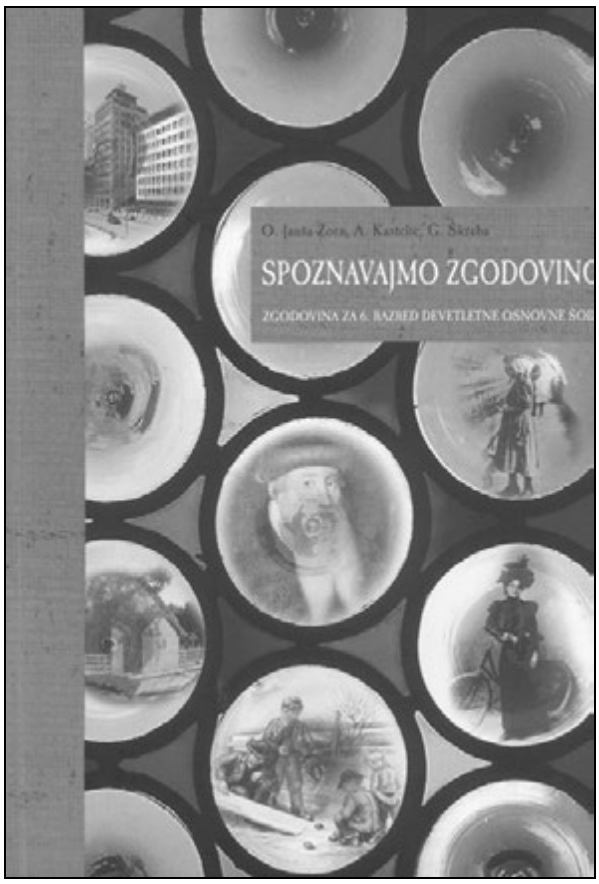
Družba in jaz 2: družba za 5. razred devetletne osnovne šole. – Ljubljana: Modrijan, 2004 (2. izd.), 144 str. (soavtorica Maja Umek).

Družba in jaz 2: družba za 5. razred devetletne osnovne šole, Delovni zvezek. – Ljubljana: Modrijan, 2004 (2. izd.), 104 str. (soavtorica Maja Umek).

Io e la società 2: conoscenza della società per la classe V della scuola novennale elementare. – Ljubljana:

Modrijan, 2004 (1. izd.), 144 str. (soavtorica Maja Umek).

Spoznavajmo zgodovino: zgodovina za 6. razred devetletne osnovne šole. – Ljubljana: Modrijan, 2004 (1. izd.), 79 str. (soavtorici Ana Kastelic in Gabrijela Škraba).

Naslovnica učbenika 'Spoznavajmo zgodovino: zgodovina za 6. razred devetletne osnovne šole'.

Stari in srednji vek: zgodovina za 7. razred devetletke. Koraki v času: Raziskovalec, 7. – Ljubljana: DZS, 2004 (4. popravljena izd.). 168 str. (soavtorica Darja Mihelič).

Tu sem doma 1. Domača pokrajina: spoznavanje družbe za 4. razred osnovne šole. – Ljubljana: založba, 2004 (10. izd.), 157 str. (soavtorici Maja Umek in Marija Košak).

Tu sem doma 2. Naravne enote Slovenije: spoznavanje družbe za 5. razred osnovne šole. – Ljubljana: Modrijan, 2004 (9. izd.), 137 str. (soavtorici Marija Košak in Maja Umek).

Tu sem doma 2. Naravne enote Slovenije: spoznavanje družbe za 5. razred osnovne šole, Vaje. – Ljubljana: Modrijan, 2004 (9. izd.), 64 str. (soavtorici Maja Umek in Marija Košak).

Der Tourismus in den slowenischen Alpen vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg. – V: *Tourisme et changements culturels = Tourismus und kultureller Wandel*. Histoire des Alpes = Storia delle Alpi = Geschichte der Alpen, 9, 2004, str. 131–147.

Ljudje v času. – V: *Družba v devetletni osnovni šoli, seminar*. Radovljica: Zavod Republike Slovenije za šolstvo, 2004.

2005

Družba in jaz 1: družba za 4. razred devetletne, osemletne osnovne šole. – Ljubljana: Modrijan, 2005 (3. izd.), 97 str. (soavtorica Maja Umek).

Družba in jaz 1: družba za 4. razred devetletne, osemletne osnovne šole, Delovni zvezek. – Ljubljana: Modrijan, 2005 (3. izd.), 92 str. (soavtorica Maja Umek).

Družba in jaz 2: družba za 5. razred devetletne osnovne šole. – Ljubljana: Modrijan, 2005 (3. izd.), 144 str. (soavtorica Maja Umek).

Družba in jaz 2: družba za 5. razred devetletne osnovne šole, Delovni zvezek. – Ljubljana: Modrijan, 2005 (3. izd.), 104 str. (soavtorica Maja Umek).

Naslovnica učbenika 'Od prazgodovine skozi stari in srednji vek: zgodovina za 7. razred devetletke'.

Io e la società 2: conoscenza della società per la classe V della scuola novennale elementare. – Ljubljana: Modrijan, 2005 (2. izd.), 144 str. (soavtorica Maja Umek).

Koraki v času. Od prazgodovine skozi stari in srednji vek: zgodovina za 7. razred devetletke. Raziskovalec, 7. – Ljubljana: DZS, 2005 (1. izd.), 143 str. (soavtorica Darja Mihelič).

Spoznavajmo zgodovino: zgodovina za 6. razred devetletne osnovne šole. – Ljubljana: Modrijan, 2005 (2. izd.), 79 str. (soavtorici Ana Kastelic in Gabrijela Škraba).

Spoznavajmo zgodovino: zgodovina za 6. razred dvojezične osnovne šole = Ismerkedjünk a történelemmel: történelem a kétnyelvű általános iskolák 6. osztálya számára. – Ljubljana: Modrijan, 2005 (1. izd.), 2 zv, 79, 79 str. (soavtorici Ana Kastelic in Gabrijela Škraba).

Tu sem doma 1. Domača pokrajina: spoznavanje družbe za 4. razred osnovne šole. – Ljubljana: založba, 2005 (11. izd.), 157 str. (soavtorici Maja Umek in Marija Košak).

Tu sem doma 2. Naravne enote Slovenije: spoznavanje družbe za 5. razred osnovne šole. – Ljubljana: Modrijan, 2005 (10. izd.), 137 str. (soavtorici Marija Košak in Maja Umek).

Tu sem doma 2. Naravne enote Slovenije: spoznavanje družbe za 5. razred osnovne šole, Vaje. – Ljubljana: Modrijan, 2005 (10. izd.), 64 str. (soavtorici Maja Umek in Marija Košak).

Agrarna reforma na veleposestvu Jablje. – V: *Stiplovškov zbornik*. Historia, 10. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 2005, str. 405–416.

Die Geschichte des Tourismus im slowenischen pannonischen Raum bis zum Zweiten Weltkrieg. – V: *Reisekultur im pannonischen Raum von der Mitte des 19. Jahrhuderts bis zum Zweiten Weltkrig*. Internazionales Kulturhistorisches Symposion Mogersdorf, 34, 2005, str. 27–42.

2006

Atlas: družba in jaz: družba za 4. in 5. razred devetletne osnovne šole. – Ljubljana: Modrijan, 2006 (2. izd.), 55 str. (soavtorica Maja Umek).

Družba in jaz 1: družba za 4. razred devetletne, osemletne osnovne šole. – Ljubljana: Modrijan, 2006 (4. izd.), 97 str. (soavtorica Maja Umek).

Družba in jaz 1: družba za 4. razred devetletne, osemletne osnovne šole, Delovni zvezek. – Ljubljana: Modrijan, 2006 (4. izd.), 92 str. (soavtorica Maja Umek).

Družba in jaz 1: družba za 4. razred devetletne osnovne šole = A társadalom és én 1: társadalom a kilencosztályos kétnyelvű általános iskola 4. osztálya számára. – Ljubljana: Modrijan, 2006 (2. izd.), 2. zv., 97, 97 str. (soavtorica Maja Umek).

Družba in jaz 2: družba za 5. razred devetletne osnovne šole. – Ljubljana: Modrijan, 2006 (4. izd.), 144 str. (soavtorica Maja Umek).

Družba in jaz 2: družba za 5. razred devetletne osnovne šole, Delovni zvezek. – Ljubljana: Modrijan, 2006 (4. izd.), 104 str. (soavtorica Maja Umek).

Družba in jaz 2: družba za 5. razred dvojezične devetletne osnovne šole = A társadalom és én 2: társadalomismeret a kilencosztályos kétnyelvű általános iskola 5. osztálya számára. – Ljubljana: Modrijan, 2006 (2. izd.), 2 zv., 144, 144 str. (soavtorica Maja Umek).

Spoznavajmo zgodovino: zgodovina za 6. razred osnovne šole. – Ljubljana: Modrijan, 2006 (3. izd.), 79 str. (soavtorici Ana Kastelic in Gabrijela Škraba).

Spoznavajmo zgodovino: zgodovina za 6. razred dvojezične osnovne šole = Ismerkedjünk a történelemmel: történelem a kétnyelvű általános iskolák 6. osztálya számára. – Ljubljana: Modrijan, 2006 (2. izd.), 2 zv, 79, 79 str. (soavtorici Ana Kastelic in Gabrijela Škraba).

Tu sem doma 1. Domača pokrajina: spoznavanje družbe za 4. razred osnovne šole. – Ljubljana: Modrijan, 2006 (12. izd.), 157 str. (soavtorici Maja Umek in Marija Košak).

Tu sem doma 2. Naravne enote Slovenije: spoznavanje družbe za 5. razred osnovne šole. – Ljubljana: Modrijan, 2006 (11. izd.), 137 str. (soavtorici Marija Košak in Maja Umek).

Tu sem doma 2. Naravne enote Slovenije: spoznavanje družbe za 5. razred osnovne šole, Vaje. – Ljubljana: Modrijan, 2006 (11. izd.), 64 str. (soavtorici Maja Umek in Marija Košak).

Učni načrt: program osnovnošolskega izobraževanja, Družba. – Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport, Zavod RS za šolstvo, 2006 (3. natis), 35 str. (soavtorji Janez Bogataj, Meta Budnar, Tanja Rener, Maja Umek, Marjeta Zabukovec in Darinka Kos).

100-letnica ustanovitve Deželne zveze za pospeševanje tujskega prometa na Kranjskem in razvoj turističnih organizacij pri nas do leta 1945. – V: *Turizem smo ljudje: zbornik ob 100-letnici ustanovitve Deželne zveze za pospeševanje prometa tujcev na Kranjskem, Turistične zveze Slovenije in organiziranega turizma v Sloveniji: 1905–2005*. Ljubljana: Turistična zveza Slovenije, 2006, str. 37–59.

Društva, povezana z razvojem turizma na Slovenskem, do prve svetovne vojne. – V: *Med srednjo Evropo in Sredozemljem: Vojetov zbornik*. Ljubljana: Založba ZRC, 2006, str. 689–703.

Predsedniki Deželne zveze za tujski promet na Kranjskem in Turistične zveze Slovenije (tudi tajniki) od leta 1905 do 2006. – V: *Turizem smo ljudje: zbornik ob 100-letnici ustanovitve Deželne zveze za pospeševanje prometa tujcev na Kranjskem, Turistične zveze Slovenije in organiziranega turiz-*

ma v Sloveniji: 1905–2005. Ljubljana: Turistična zveza Slovenije, 2006, str. 113–137. (soavtorica Daniela Zorko).

Prof. dr. Peter Vodopivec – šestdesetletnik. – *Kronika*, 54, 2006, št. 3, str. 481–484.

2007

Atlas: družba in jaz: družba za 4. in 5. razred devetletne osnovne šole. – Ljubljana: Modrijan, 2007 (3. izd.), 55 str. (soavtorica Maja Umek).

Conosciamo la storia: manuale di storia per la classe VI della scuola elementare. – Ljubljana: Modrijan, 2007 (1. izd.), 79 str. (soavtorici Ana Kastelic in Gabrijela Škraba).

Conosciamo la storia: manuale di storia per la classe VI della scuola elementare. – Ljubljana: Modrijan, 2007 (2. izd.), 79 str. (soavtorici Ana Kastelic in Gabrijela Škraba).

Družba in jaz 1: družba za 4. razred osnovne šole, Delovni zvezek. – Ljubljana: Modrijan, 2007 (5. izd.), 92 str. (soavtorica Maja Umek).

Družba in jaz 2: družba za 5. razred devetletne osnovne šole. – Ljubljana: Modrijan, 2007 (5. izd.), 144 str. (soavtorica Maja Umek).

Družba in jaz 2: družba za 5. razred devetletne osnovne šole, Delovni zvezek. – Ljubljana: Modrijan, 2007 (5. izd.), 104 str. (soavtorica Maja Umek).

Koraki v času. Od prazgodovine skozi stari in srednji vek: zgodovina za 7. razred devetletke. [Učbenik za 7. razred devetletne osnovne šole]. Raziskovalec, 7. – Ljubljana: DZS, 2007 (2. izd.), 143 str. (soavtorica Darja Mihelič).

Spoznavajmo zgodovino: zgodovina za 6. razred osnovne šole. – Ljubljana: Modrijan, 2006 (4. izd.), 79 str. (soavtorici Ana Kastelic in Gabrijela Škraba).

Spoznavajmo zgodovino: zgodovina za 6. razred dvojezične osnovne šole = Ismerkedjünk a történelemmel: történelem a kétnyelvű általános iskolák 6. osztálya számára. – Ljubljana: Modrijan, 2007 (3. izd.), 2 zv, 79, 79 str. (soavtorici Ana Kastelic in Gabrijela Škraba).

Tu sem doma 2. Naravne enote Slovenije: spoznavanje družbe za 5. razred osnovne šole, Vaje. – Ljubljana: Modrijan, 2007 (12. izd.), 64 str. (soavtorici Maja Umek in Marija Košak).

2008

Atlas: družba in jaz: družba za 4. in 5. razred devetletne osnovne šole. – Ljubljana: Modrijan, 2008 (4. izd.), 55 str. (soavtorica Maja Umek).

Conosciamo la storia: manuale di storia per la classe VI della scuola elementare. – Ljubljana: Modrijan, 2008 (3. izd.), 79 str. (soavtorici Ana Kastelic in Gabrijela Škraba).

Družba in jaz 1: družba za 4. razred osnovne šole. – Ljubljana: Modrijan, 2008 (5. izd.), 97 str. (soavtorica Maja Umek).

Družba in jaz 1: družba za 4. razred osnovne šole, Delovni zvezek. – Ljubljana: Modrijan, 2008 (6. izd.), 92 str. (soavtorica Maja Umek).

Družba in jaz 1: družba za 4. razred osnovne šole = A társadalom és én 1: társadalom a kétnyelvű általános iskolák 4. osztálya számára. – Ljubljana: Modrijan, 2008 (3. izd.), 2. zv., 97, 97 str. (soavtorica Maja Umek).

Družba in jaz 1: družba za 4. razred dvojezične osnovne šole, Delovni zvezek = A társadalom és én 1: társadalom a kétnyelvű általános iskolák 4. osztálya számára, Munkafüzet. – Ljubljana: Modrijan (2. izd.), 2008, 2 zv., 92, 92 str. (soavtorica Maja Umek).

Družba in jaz 1: družba za 4. razred osnovne šole: učbenik, prilagojen za slabovidne učence. – Ljubljana: Zavod za slepo in slabovidno mladino, 2008, 2 zv., 106, 88 str. (soavtorica Maja Umek).

Družba in jaz 1: družba za 4. razred osnovne šole: učbenik, prilagojen za slabovidne učence. – Ljubljana: Zavod za slepo in slabovidno mladino, 2008, optični disk (CD-ROM). (soavtorica Maja Umek).

Družba in jaz 2: družba za 5. razred dvojezične osnovne šole = A társadalom és én 2: társadalomismeret a kétnyelvű általános iskolák 5. osztálya számára. – Ljubljana: Modrijan, 2008 (3. izd.), 2 zv., 144, 144 str. (soavtorica Maja Umek).

Družba in jaz 2: družba za 5. razred devetletne osnovne šole. – Ljubljana: Modrijan, 2008 (6. izd.), 144 str. (soavtorica Maja Umek).

Družba in jaz 2: družba za 5. razred devetletne osnovne šole, Delovni zvezek. – Ljubljana: Modrijan, 2008 (6. izd.), 104 str. (soavtorica Maja Umek).

Io e la società 2: conoscenza della società per la classe V della scuola elementare. – Ljubljana: Modrijan, 2008 (3. izd.), 144 str. (soavtorica Maja Umek).

Koraki v času. Od prazgodovine skozi stari in srednji vek: zgodovina za 7. razred devetletke. [Učbenik za 7. razred devetletne osnovne šole]. Raziskovalec, 7. – Ljubljana: DZS, 2008 (1. izd., 3. natis), 143 str. (soavtorica Darja Mihelič).

Spoznavajmo zgodovino: zgodovina za 6. razred osnovne šole. – Ljubljana: Modrijan, 2008 (5. izd.), 79 str. (soavtorici Ana Kastelic in Gabrijela Škraba).

2009 (do 28. 2.)

Atlas: družba in jaz: družba za 4. in 5. razred devetletne osnovne šole. – Ljubljana: Modrijan, 2009 (5. izd.), 55 str. (soavtorica Maja Umek).

Družba in jaz 1: družba za 4. razred osnovne šole. – Ljubljana: Modrijan, 2009 (1. izd.), 97 str. (soavtorica Maja Umek).

Družba in jaz 2: družba za 5. razred osnovne šole, Delovni zvezek. – Ljubljana: Modrijan, 2009 (7. izd.), 104 str. (soavtorica Maja Umek).

Koraki v času. Od prazgodovine skozi stari in srednji vek: zgodovina za 7. razred devetletke. [Učbenik za 7. razred devetletne osnovne šole]. Raziskovalec, 7. – Ljubljana: DZS, 2009 (1. izd., 4. natis), 143 str. (soavtorica Darja Mihelič).

Radijske oddaje:

Ob petindvajsetletnici Kronike in o stanju krajevne zgodovine. – *Radio Ljubljana*, III. program, 5. 3. 1978.

Predstavitev učbenika Stari in srednji vek. Zgodovina za 6. razred osnovne šole. – *Radio Slovenija*, III. program, 1994. (skupaj z Darjo Mihelič in Branimirjem Nešovićem).

O Atlasu za spoznavanje družbe. – *Radio Slovenija*, III. program, 26. 9. 1995. (skupaj z Marijo Košak).

O učbenikih zgodovine. – *Radio Slovenija*, III. program, 2. 10. 1995. (skupaj s Petrom Vodopivcem, Jankom Prunkom in Branimirjem Nešovićem).

BIOGRAFSKI ZAPISI:

Biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev, znanstvenih delavcev in sodelavcev, Knjiga 3, 1966–1976, I. del, 1979, str. 149–150.

Biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev, znanstvenih delavcev in sodelavcev, Knjiga 4, 1976–1986, II. del, 1995, str. 1915–1916.

Biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev, znanstvenih delavcev in sodelavcev, Knjiga 5, 1987–1996, III. del, 1999, str. 2561–2562.

Colnar, Peter (ur.): *Kronika naše generacije : gaudeamus igitur – po petdesetih letih*. Kranj, 2007, str. 38.

Granda, Stane: Življenjski jubilej prof. dr. Olge Janše-Zorn. – *Kronika*, 46, 1998, št. 3, str. 117–118.

Kresal, France: Prof. dr. Olga Janša-Zorn (1938–2008). – *Prispevki za novejšo zgodovino*, 48, 2008, št. 1, str. 183–186.

Melik, Vasilij (ur.): *Zbornik Filozofske fakultete v Ljubljani 1919–1989*. – Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1989, str. 76.

Melik, Vasilij: Olga Janša-Zorn – ob jubileju. – *Zgodovinski časopis*, 52, 1998, št. 2, str. 281–282.

Mihelič, Darja: Dr. Olga Janša Zorn, 1938–2008. – *Delo*, 50, 2008, št. 66 (20. 3.), str. 22.

Mihelič, Darja: Olga Janša Zorn: (5. 7. 1938–28. 1. 2008): in memoriam. – *Zgodovina za vse*, 15, 2008, št. 1, str. 174–175.

Mihelič, Darja: Olga Janša-Zorn (5. 7. 1938–28. 1. 2008). – *Zgodovinski časopis*, 62, 2008, št. 1–2, str. 229–233.

Novak, Drago: Pogovarjali smo se z Olgo Janša-Zorn, izredno profesorico na Pedagoški fakulteti v Ljubljani. – *Zgodovina v šoli*, 6, 1997, št. 2, str. 65–69.

Rebolj, Matjaž (ur.), Stergar, Nataša (ur.): *Oddelek za zgodovino 1920–2000: ob osemdesetletnici*. – Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2000, str. 33.

Stanonik, Tončka (ur.), Brenk, Lan (ur.): Janša Zorn, Olga. – V: *Osebnosti: veliki slovenski biografski leksikon*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2008, str. 399–400.

Šumi, Jadranka (ur.): *Zbornik Filozofske fakultete: 1919–1999*. – Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2000, str. 95–96.

Vodopivec, Peter: Janša-Zorn, Olga. – V: *Enciklopedija Slovenije*, 4. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1990, str. 268.

Vodopivec, Peter: Olga Janša Zorn (5. julij 1938–28. januar 2008). – *Kronika*, 56, 2008, št. 3, str. 547–549.

1.05 Poljudni članek UDK 338.48-32-052(497.1-13)"1962"

Prejeto: 18. 12. 2009

Branko Marušič
dr., znanstveni svetnik in red. univ. prof., Pot na Drage 4, SI–5250 Solkan
e-pošta: branko.marusic@guest.arnes.si

Dnevnik z ekskurzije študentov zgodovine po zahodni Bosni in Dalmaciji (20. – 30. junij 1962)

Olgi Janša-Zorn, Nonci Kavčič, Vasiliju Meliku in Andreju Fekonji v spomin

Sreda, 20. junija. Z Jugoslavija-ekspresom, ki je imel zamudo, smo odpotovali iz Ljubljane okoli osme ure zjutraj. V Zagrebu smo prestopili na hitri vlak, ki je vozil do Splita; okoli treh popoldne smo prispeli v Bihać. Vožnja je bila vsaj za mene (tu sem prvič potoval) od Zagreba pa do Bihaća doživetje, posebno od Siska dalje. Medtem ko je pokrajina do Siska in še nekoliko dlje zaradi svoje ravninske podobe dolgočasna, začne kasneje gričevnati svet Bosanske krajine dajati drugačno podobo. Od Bosanske Kostajnice nas je spremljala Una, pri Bosanskem Novem, smo zagledali izliv Une v Sano. Bolj ko smo se približevali Bihaću, bolj se je dolina Une zoževala in preostajal nam je le pogled na hribovje, ki je omejevalo sotesko. Na enem izmed takih hribov je nedaleč od Bihača dominiral nad dolino slikovit grad Ostrožac. Kmalu se je pred nami odprlo široko polje, sredi katerega leži Bihać. Pot od železniške postaje do mesta so nam olajšali izvoščki. V Bihaću smo nameravali ostati do poldruge ure ponoči. Ogledali smo si muzej prvega zasedanja AVNOJ-a ter mesto in njegove znamenitosti, teh pa ni mnogo. Leta 1960 je Bihać obhajal sedemstoletnico obstoja. Temu dogodku je posvečen zanimiv reliefni spomenik. Mesto se dokaj uspešno razvija v moderen center bihaškega okraja, ki je v vseh ozirih eden najbolj zaostalih okrajev v FLRJ. Nekaj uric smo nameravali prespati v ferijalnem domu. Zaradi nesporazuma ali bolje zaradi slabe informiranosti nismo odpotovali po predvidenem urniku, zato smo nadaljevali s spanjem, potem ko smo ob pol dveh zaman čakali na vlak.

Četrtek, 21. junija. Dopoldne smo izkoristili za ogled gradu Sokolac, ki leži uro hoda na vzhodni strani mesta. Grad je v ruševinah in je bil zgrajen na z juga nepristopni steni. Izvira izpred turških časov.

Olga Janša med Francem Rozmanom na levi in Francem Pavlovičem na desni strani. V ozadju trdnjava Sokolac pri Bihaću. Fotografiral B. Marušič, 21. 6. 1962.

Pod gradom leži vas z istim imenom, v pretežni meri je muslimanska in seveda temu primerno zanemarjena. Dopoldne je bilo v celoti namenjeno ogledu gradu in vasi. Poučno je bilo opazovati vaško prebivalstvo iz okolice Bihaća, po noši sodeč je bilo lahko ugotoviti versko pripadnost. Bihać ni name naredil posebnega vtisa, prav tako tudi ne muzej prvega zasedanja.

Ob treh popoldne smo odpotovali z vlakom dalje do Ličke Kaldrme, kjer smo prestopili na ozkotirno železnico. Peljala nas je proti Drvarju, cilju naslednje etape našega izleta. Pot je vodila dokaj strmo mimo nezanimive pokrajine. Bila je že noč, ko se je vlak spuščal proti ravnini, kjer leži Drvar. Prvi vtis, zlasti pa mesto bivanja, ni bil kaj prida. Zvečer smo se odpravili na ogled mesta in v mestni restavraciji poslušali bosansko glasbo.

Petek, 22. junija. Drvar je manjši in manj podoben mestu kot Bihać. Tu ni bilo videti nobene džamije z minaretom, pač pa ima mesto lepo in svojevrstno pravoslavno cerkev. Na hitrico smo si ogledali pečino, kjer je bil v času znanega desanta (25. 4. 1944) Tito z glavnim štabom. Kraj ob pečini je spremenjen v park z muzejem in v muzej spremenjena hiša, v kateri je bival Ranković. Muzej je posvečen predvsem desantu. Ob mestu teče reka Unac, ki se pri vasi Doljane, ob progi Bihać–Lička Kaldrma, izliva v Uno. Morali smo si vse ogledati v naglici, kajti že nekaj čez deseto je odpotovala ozkotirnica, ki naj bi nas pripeljala še istega dne zvečer v Jajce. Proga se strmo pne v gore nad Drvarjem, zelo lep je bil pogled na mestece, ki je s svojo podobo zapustilo lep vtis. Kraj je močno industrijski – lesna industrija, sedaj grade še novo tovarno celuloze. Drvar leži v osrčju gozdov. Opazovali smo jih med celotno vožnjo tega dne. Železniška proga je dosegla višino poreko 1000 m nad morjem. Na križišču prog Srnetica (planina Srnetica) smo prestopili na vlak, ki je vozil proti Jajcu. Ozkotirnica iz Drvarja pa je nadaljevala pot proti Prijedoru. Prijedor leži ob Sani, med Bosanskim Novim in Banja Luko. Še dolgo smo se tega dne vozili preden smo prispeli v dolino Plive, ob katere v izlivu v Vrbas leži Jajce. Bila je že noč, ko smo prispeli v mesto. Nekaj kilometrov pred mestom tvori Pliva precej veliko jezero z brzicami, ki se končujejo z znamenitimi slapovi pred samim izlivom v Vrbas. Ker ni bilo v mestu najti prenočišča, smo se odpravili 6 km izven k hotelu, ki leži ob omenjenem jezeru. Tu smo dokaj udobno prespali. V hotelu srečali tudi nekaj nemških turistov.

Sobota, 23. junija. Zjutraj nas je čakala enourna hoja proti mestu. Najprej smo si ogledali muzej drugega zasedanja AVNOJ-a. Za razliko od bihaškega je ta muzej lepše pripravljen in seveda bogatejši. Sledil je ogled slapov, med tem ko nam vstop v trdnjavo vrh griča, okoli katerega se razprostira mesto, zaradi pozne ure ni bil omogočen. Nekaj

Pred barako na Titovi pečini v Drvarju. Od leve proti desni: Vojin Zarupski, Franc Pavlovič, Franc Rozman, Mirko Stiplovšek, Franc Kralj, Tatjana Otič, Vasilij Melik, Andrej Fekonja, Prvenka Turk, Nonca Kavčič, Janez Kos, Olga Janša in France Kresal; skrajno desno vodička iz Drvarja. Fotografiral B. Marušič, 22. 6. 1962.

časa smo si ogledovali mesto, ki ima še vedno močan orientalski značaj (mnogo džamij, razni napisi v turščini ali arabščini, značilna podoba hiš) in je grajeno na območju trdnjave srednjeveških bosanskih vladarjev (kraljev), o tem pričajo ostanki obzidja in mnogi stolpi.

Tega dne je v mesto na vozovih in vlakih prihajalo mnogo ljudi, naslednjega dne naj bi v Jajcu obhajali praznik sv. Ivana. Seveda je to ljudstvo bilo katoliško. Ob dveh popoldne smo z ozkotirnico odpotovali proti Sarajevu, kamor smo prispeli okoli desete zvečer. Do Donjega Vakufa smo se vozili ob Vrbasu. Travnik smo si ogledali le bežno z vlaka. Pokrajina v dolini reke Lašve je postajala vse zanimivejša, pri železniški postaji v kraju Lašva se ta reka izliva v Bosno. Na železniški postaji smo prestopili v normalnotirni vlak, ki nas je nato pripeljal v Sarajevo. Tu smo se nastanili v domu ferijalcev.

Nedelja, 24. junija. Ta dan smo v celoti posvetili Sarajevu. Najprej smo bili na prizorišču sarajevskega atentata. Na tem mestu je bil leta 1953 postavljen temu dogodku posvečen muzej "Mlade Bosne"; odtisi stopal G. Principa v tlaku na mestu, odkoder je streljal na Franca Ferdinanda in na njegovo Zofijo. Ogledali smo si tudi stavbo nekdanje "Gradske vijećnice", kjer je bila razstava umetnikov iz obdobja NOB. Preko Čaršije smo prišli do izredno bogatega Muzeja mesta Sarajeva. Po kosilu je sledil ogled Husrev begove džamije, odkoder smo pred tem opoldne poslušali muezinovo petje. Tega dne je bilo v Sarajevu mnogo tujcev. Džamiji sta tepihe poleg ostalih poklonila tudi Gamal Abdel Naser in mati maroškega kralja Hasana II. Odpeljali smo se nato proti Ilidži. Skušali smo se kopati, a je bila voda zelo umazana in bazen neurejen. S čudnim prevoznim sredstvom (traktor z vozički s sedeži) proti izviru reke Bosne. Krajina pod Igman planino je silno lepa in urejena.

Ponedeljek, 25. junija. Zjutraj smo se ozkotirnico odpravili proti Višegradu. Nekaj časa nas je ob strmi in tunelov polni progi spremljala Miljacka. Vozili smo se med Romanijo planino in Jahorino. Na Ustriprači smo dosegli Drino, se presedlali na vlak za Fočo, kamor smo prispeli kmalu popoldne. Že na postaji smo se povzpeli na avtobus, ki nas je zapeljal v Fočo ter od tu po četrturnem odmoru na Tjentište. Foča je vsaj po bežnih vtisih sodeč tipično bosansko mesto, kjer se mnogo starega stika z novim. V dolino Sutjeske vodi leta 1958 zgrajena asfaltirana cesta. Na Tjentištu smo se nastanili v posebnih montažnih hišicah. Popoldne smo se odpravili proti grobnici z nad 3000 pokopanimi borci, vendar nam je huda ploha onemogočila, da bi si ta objekt in grob heroja Save natančneje in komentirano ogledali. Ostanek dneva smo prebili v hišicah in se sušili oziroma greli (rakija!).

Torek, 26. junija. Kar nam prejšnjega dne ni uspelo, smo opravili danes v lepem sončnem dopoldnevu. Neki profesor (!) iz Foče nam je pojasnjeval dogodke iz bojev na Sutjeski junija 1943 (5. ofenziva). Ogledali smo si Savin grob na kraju, kjer je padel, ko je nameraval s svojimi soborci prebiti sovražnikove položaje. Ostanke teh smo po vsej verjetnosti videli (jarki).

Popoldne smo se odpravili proti kraju Suha, prav tako poznanem iz bojev na Sutjeski. Hodili smo še nekaj kilometrov po cesti in prečkali smo progo, ki vodi iz Foče v gozdove nad Sutjesko. Dva spomenika ob cesti sta nas spomnila slavnih bojev. Pot po dolini Sutjeske je bila izjemna. Visoko in nedaleč so nas spremljali vrhovi Maglića (2386 m) in drugega hribovja. Lepo bi se bilo na te vrhove povzpeti in si tako ogledati to lepo krajino, ki ji dajejo poseben dar tudi jezera, na primer Trnovačko. Nedaleč od tu je Durmitor. Suha je majhno naselje, do katerega je še do nedavnega vodila le konjska pot, danes pa moderna cesta. Na Suhi smo se srečali z domačinom, ki nam je zopet mnogo zanimivega pojasnjeval o bojih in o tistem, kar je pač vsakega izmed nas zanimalo.

Sreda, 27. junija. Ta dan smo se s Tjentišta odpeljali z avtobusom prav do Dubrovnika. V avtobusu smo ponovili pešpot prejšnjega popoldneva vse do Suhe. Od tu dalje se nam je odpiral neznani svet. Prelep je bil pogled na vrhove Volujaka, Maglića, Zelengore, Lelije in druge. V kraju Čemerno smo se povzeli na nadmorsko višino 1307 m. Tu smo se med krajšim postankom srečali z nekaterimi vojaki Slovenci. Iz Bosne smo začeli prihajati v Hercegovino. Konec je bilo lepih gozdov, spremljalo nas je čedalje več krasa. V Gackem, na velikem polju istega imena, smo se ustavili kakih dvajset minut. Mesto je precej umazano, je muslimansko in krščansko (ne vem, ali katoliško ali pravoslavno), vsaj tako je bilo mogoče po cerkvah sodeč ugotoviti. Gacko ima gimnazijo. Poleg tega imajo dnevni premogokop. Na križišču, kjer se križajo ceste za Tjentište, Gacko (Nevesinje) in Bileća (Dubrovnik), neha asfalt in pričenja se slaba cesta preko dolgočasne, a po svoje vendar zanimive hercegovske pokrajine. Videti je mnogo porušenih hiš, gotovo še izza časov vojne. V kraju, katerega imena se ne spominjam več, se je avtobus ustavil poleg jame, v kateri je bilo ubitih 170 prebivalcev iz bližnje vasi. V Bileći je imel avtobus krajši postanek. Kraj je znan po predvojnih kaznilnicah, danes je tu mnogo vojašnic. Bileća je naredila namen ugodnejši vtis od Gackega. Tu izvira Trebišnjica. Podobno dolg odmor smo imeli tudi v Trebinju. Mesto je že tipično sredozemsko, ima še džamije in osmrtnice, podobne tistim, ki smo jih prebirali na zidovih in drevesih že v Bihaću (preselio se na *ahiret* ..., *nizami džedid* se održava ...). Trebinje ima tudi nekaj industrije in je

name naredilo najugodnejši vtis. Od Trebinja dalje proti Dubrovniku smo se srečali z ozkotirnico, ki vodi od Huma do Trebinja. Cesta postaja na tem delu naše današnje poti zopet asfaltirana, a le za nekaj časa, ker je še v izgradnji. V Dubrovnik oziroma Gruž smo prispeli nekaj po dveh popoldne. Nastanili smo se v domu ferijalcev. Na bližnjem kopališču smo se osvežili, proti večeru pa smo se odpravili v mesto. Tavali smo sem in tja.

Četrtek, 28. junija. Dopoldne je sledil ogled mesta in njegovih znamenitosti. Najprej knezove palače, v kateri je Dubrovniški muzej, in palače Sponza, v kateri je državni arhiv. Ogledali smo si stolnico, dominikansko cerkev s samostanom, jezuitska cerkev je bila zaprta. Postajalo je vroče, zato smo se odločili ta izlet na Lokrum, kjer smo se kopali in sončili do petih, ko smo se vrnili v Dubrovnik. Ogledali smo si še akvarij, obzidje in minoritski samostan z muzejsko zbirko (lekarna, različni muzejski predmeti, inkunabule itd.). Ob enajstih ponoči smo se odpravili s parnikom "Osijek" proti Šibeniku, kamor naj bi prispeli čez dvanajst ur. Skušal sem zaspati, kot ostali, v jedilnici prvega ladijskega razreda.

Petek. 29. junija. Zadrževal sem se v jedilnici, na palubi je bilo zelo hladno. Ob zori je ladja plula ob otoku Hvar. Med 4. in 5. uro smo se zaustavili v hvarskem pristanišču. Med Braćem in Šolto smo se približevali Splitu. Enourni postanek v tem mestu smo izkoristili za bežen ogled mesta, predvsem Dioklecijanove palače in stolnice. Ob enajstih dopoldne smo pripluli v Šibenik. Nastanili smo se v ferijalnem domu. Po popoldanskem počitku smo odšli na ogled mesta. Obisk je bil namenjen predvsem katedrali, delu Jurija Dalmatina, ki ima pred stolnico dostojen spomenik. V mestu se dviga trdnjava sv. Ane. Ogledali smo si zunanjost cerkve sv. Ivana in zunanjost pravoslavne cerkve. Mesto mi je zapustilo lepši vtis od Splita, čeravno je tudi tu veliko zanemarjenega (trdnjava sv. Ane).

Sobota, 30. junija. Ob desetih dopoldne smo odpotovali z vlakom proti domu. Bil je zadnji dan našega potovanja. V kraju, katerega imena se več ne spominjam (Perković, *dodano l. 2008),* smo se priključili vlaku, ki je prihajal iz Splita. Vozili smo se po kraški pokrajini, a kmalu nato prišli do rodovitnega Kninskega polja, katerega center je Knin. Pri Lički Kaldrmi smo zaključili krog našega potovanja. Preostala nam je le še pot preko Zagreba do Ljubljane, kamor smo prispeli okoli enajste ponoči.

Zaključek. Udeležencev ekskurzije je bilo 14: Andrej Fekonja, Nonca Kavčič, Olga Janša, Janez Kos, Franc Kralj, France Kresal, Branko Marušič, Tatjana Otič, Franc Pavlovič, Franc Rozman, Prvenka Turk in Vojin Zarupski. Izlet sta vodila docent dr. Vasilij Melik in asistent Mirko Stiplovšek.

Dnevnik je napisal julija 1962 Branko Marušič.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 325.53:332.122:338.43(497.4Piran)"653"

Prejeto: 19. 3. 2009

Darja Mihelič

dr. zgodovinskih znanosti, znanstvena svetnica, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: mihelic@zrc-sazu.si

Načrt sistematične agrarne kolonizacije v srednjem veku (Piran, začetek 14. stoletja)

IZVLEČEK

Prispevek predstavlja ohranjeno listino o načrtu kolonizacije in kultivacije piranskega kmetijskega zaledja iz začetka 14. stoletja. Pri kraju Albuçi naj bi nastala nova naselbina, ki bi jo obdajali vrtovi ter polja z oljkami, sadnim drevjem in vinogradi. Podrobne izmere naselbine omogočajo poskus matematične rekonstrukcije kraja.

KLJUČNE BESEDE
Piran, srednji vek, agrarna kolonizacija, Albucan, dolžinske mere, površinske mere

ABSTRACT

A PROJECT FOR A SYSTEMATIC AGRARIAN COLONISATION IN THE MIDDLE AGES (PIRAN, BEGINNING OF THE 14TH CENTURY)

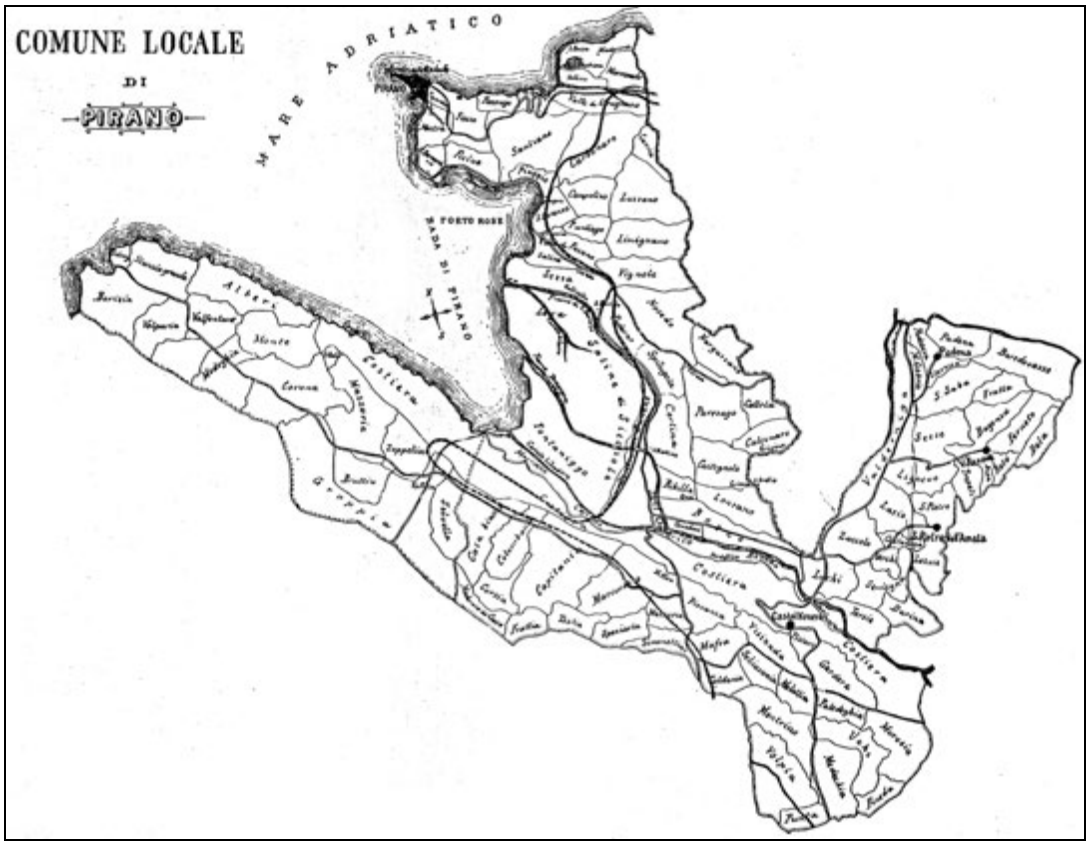
The contribution presents a preserved document on a project of colonisation and cultivation of the Piran agricultural hinterland from the beginning of the 14th century. A new settlement was to have been raised at Albuçi, surrounded by gardens and fields with olive trees, fruit trees and vineyards. Detailed measures of the settlement enable an attempt of a mathematical reconstruction of the sight.

KEY WORDS
Piran, Middle Ages, agrarian colonisation, Albucan, linear measures, surface measures

K vsebini

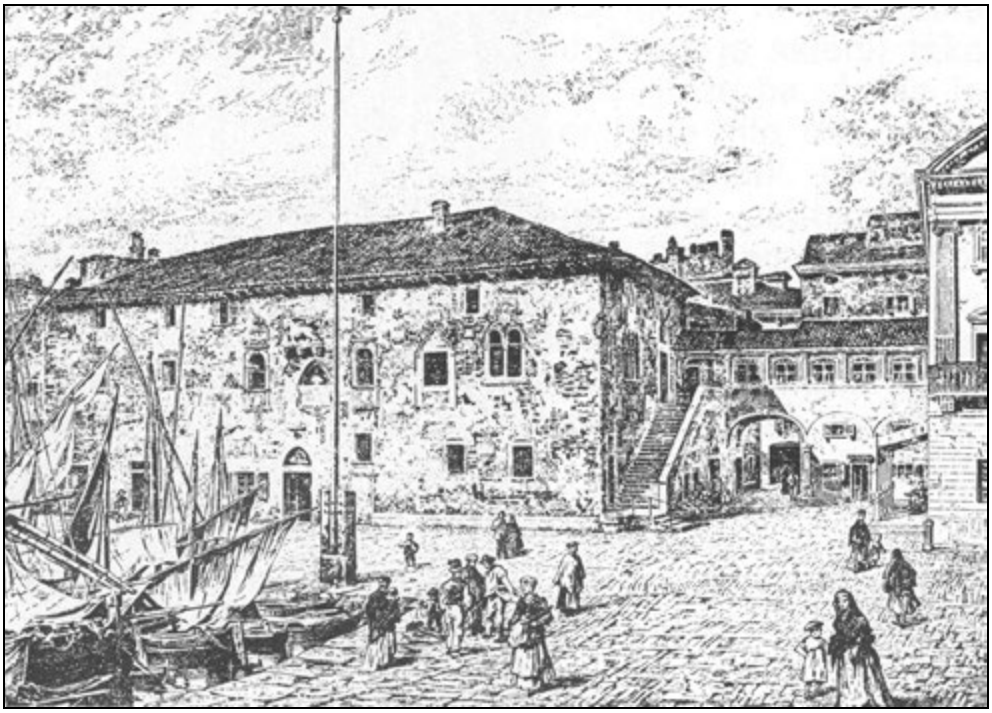
Olga Janša–Zorn, ki ji posvečamo prispevke v tej izredni številki Kronike, se je v pestri paleti svojih raziskav posvetila tudi agrarni zgodovini, točneje agrarni reformi na gospostvu Jablje.[1] Pričujoči prispevek se spogleduje s kmetijsko problematiko in – morda nekoliko nekonvencionalno – opisuje košček zgodovine severnoistrskega podeželja. Časovno sega v začetek 14. stoletja, opisuje pa sistematično načrtovanje nove naselbine ter kolonizacije in kulti vacije dela piranskega kmetijskega zaledja, h kateremu je spadala obala od rta Ronek do srede savudrijskega polotika z zalednim pasom v velikosti okrog 6000 hektarov.[2] Odgovora na vprašanje, v kolikšni meri je bil načrt uresničen, zgodovina nima, v tem pogledu je na potezi predvsem arheologija in raziskava terena.

Dne 31. oktobra 1305[3] je v piranski mestni palači[4] piranski podestat gospod Badoarij Badoario s štirimi sodniki, notarjem Sklavonom de Billono, Grifonom Pitidona, Pencijem, sinom gospoda Nikola Picha in Dominikom Gallina v prisotnosti prič ob soglasju velikega in malega sveta[5] izročil petim okoličanom: Bertoldu pokojnega Štefana iz Gradišča (?), Mavru iz Sečovelj, Dunkinemu možu Janezu iz Sečovelj, Guji iz Kaštinjola ter Nikolaju, sinu Bertolda iz Kaštinjola v upravo del piranskega ozemlja pri kraju *Albuçi* z nalogo, da tam postavijo utrjeno naselje z osemnajstimi hišami, ki naj bi ga obdajale načrtno odmerjene ustrezne kmetijske površine – vrtovi, njive z oljkami in sadnim drevjem ter vinogradi in pašniki. Načrt je predvideval tudi obveznosti priseljencev v novo naselje, ki naj bi se po snovalcu in glavnem investitorju imenovalo *villa*[6] Badoarie.

Piransko ozemlje v 19. stoletju (Morteani, Pirano, str. 20/21).

1 Janša-Zorn, Jablje, str. 117–126.
2 Do 19. stoletja se je piransko ozemlje še nekoliko povečalo.
3 Zapis hrani SI PAK PI, enota Piran, Listine, 1305, 31. 10.; objava, ki je tu nekoliko korigirana: Franceschi, Chartularium Piranense II (1301–1350), št. 15.
4 Palača je stala ob nekdanjem notranjem pristanišču, ki je bilo na mestu sedanjega Tartinijevega trga. Prim. Terčon (ur.), *Piransko pristanišče*.
5 Za organe oblasti in njihove kompetence gl. Pahor, Oblastni in upravni organi.
6 O vprašanju pomena izraza villa z literaturo: Štih, *Villa*, str. 135–136. Kraj Albuçanum je v sodnih aktih SI PAK PI, Libri forbanitorum 1, 1302–1568, sešitek 1, list 16–17, v zapisu iz 1367, 4. 7. enkrat označen z besedo *villa,* drugič s *cortile* (dvor): očitno gre v njegovem primeru za naselbino v agrarnem okolju.

Stara komunalna palača (Giulio de Franceschini, iz: Caprin, L'Istria nobilissima, str. 204/205).

Besedilo zapisa

In nomine Domini amen. Anno a natiuitate eiusdem millesimo trecentesimo quinto, inditione tercia, die vltimo Octubris, in palacio comunis Pyrani, presentibus domino Bonifacio de Appollonio, Marchoardo Picha, Lappo quondam Peroni de Florencia nunc habitatore Pyrani, Dominico de Çaneto et aliis testibus vocatis et rogatis. Nobilis et potens miles dominus Badoarius Badoario honorabilis potestas Pyrani et sui iudices, scilicet Sclauonus notarius de Billono, Griffonus Pitidona, Pencius filius domini Nichole Piccha, Dominicus Gallina, de consensu et voluntate, licentia et mandato maioris et minoris conscilii comunis Pyrani ad sonum campane et voce preconis, ut moris est, in palacio eiusdem comunis ad hoc specialiter congregati, pro se ipsis et suis successoribus, vice et nomine comunis Pyrani, dederunt, concesserunt et inuestiuerunt et tradiderunt in perpetuum Bertoldum quondam Stefani de Gradiciis, Maurum de Saçolis, Iohanem de Saçolo maritum Dunche, Gujam de Castegnono, Nicholaum filium Bertoldi de Casteiono, pro se ipsis et omnibus, qui venerint uel uenire uolent ad standum et habitandum in villa Badoarie, positam in districtu Pyrani in loco, qui dicitur Albuçi, de toto et integro terreno siue terratorio, quod est in Carso prope villam predictam, arratorio, pratiuo, buschiuo et valliuo, incipiendo a roxa, que est im plano carrarie de Fontanije, veniendo recto tramite ad vnam rossam prope mandriam quondam Valexii de Venerio, que rossa est plicata et incisa in tribus locis, et ab illa roxa veniendo recto tramite ad vnum cerrum signatum, et ab illo cerro ad vnam rossam signatam, et ab illa rossa recto tramite ad vnum cerrum signatum, et ab illo cerro ad vnum alium cerrum signatum, que est in capite vnius vallice siue vallexelle, et deinde in antea usque ad confines inter Pyranum et Bullim recto tramite, et a dictis terminis infra versus dictam villam Badoarie usque ad confines inter Pyranum et Castrum Venerem, ad habendum, tenendum, possidendum et quidquid sibi et suis heredibus deinceps cum condictionibus et pactis infrascriptis perpetuo placuerit faciendum cum omnibus et singulis, que in predictis continentur confines. Tali pacto et condictione, quod quilibet, qui venerit et stare et habitare uoluerit in dicta villa Badoarrie, habere debeat a comuni Pyrani pro edificatione domus cuiuslibet libras sex denariorum paruorum. Quod quidem terratorium datum et assignatum fuit pro edificatione domorum per discretos viros Marchoardum Piccha, Bonifacium de Appollonio, Lappum Tuscanum, Dominicum de Çaneto, Perinum Appollonii, ellectos per dictos dominum potestatem et suos iudices ad ipsum terratorium diuidendum et assignandum de voluntate dictorum conscilii maioris et minoris. In circuitum muri dicti loci fuerunt assignate domus decem et octo et date cuilibet domui apud murum dicti loci pertice quatuor per latitudinem et pertice tres per longitudinem, et pertice tres per latitudinem versus plateam. Que pertice sunt de pedibus quinque et dimidium pro qualibet. Et pro via inter vnam domum et aliam pedes quatuor. Item in cinta subteriori dicti loci fuerunt designati orti vigintiquatuor de perticis sex pro vnoquoque orto a capite inferiori, et a capite superiori

in texta pertice quinque incipiendo a capite inferiori. Per longitudinem uersus cintam de medio et uersus castrum debet distendi quilibet ortus duodecim perticis. Item designauerunt totam vallem, que est sub dicta villa Badoarie, prope castellum versus occidentem[7] *orientem pro ortis, omnibus, qui uenerunt in dicto loco vel venient ad habitandum, ita quod vnusquisque habeat suam partem comuniter inter ipsos. Item designauerunt tres pluinas terre Tholdi de Gradiciis, in texta pertice quatuordecim pro pluina et per longitudinem pertice trigintasex pro pluina, incipiendo ab vna valle per medium castellum inferius de subter callem, que vadit versus Humagum et deinde versus occidentem. Et deinde sunt designate tres alie pluyne prope predictas ad dictam mensuram. Item tres alie pluyne prope predictas. Et sic deinceps vnusquisque capiat tres pluinas ad dictam mensuram eundo uersus occidentem. In quibus debent et teneantur plantare quinquaginta pedes oliuarum pro quolibet, et quinquaginta pedes alium arborum fructiferarum hinc ad primum diem Aprilis proximum. Item quod qui primo veniret, primo elligat. Et si plures venerint insimul, sortiçetur inter se. Et qui ellegerit casalem, habeat ortum et pluynam, sicut illi casali fuerit designatum. Et casale cum orto et pluyne debeant perpetualiter esse sui et suorum heredum. Et eos possit vendere, testare et donare et dotare cuilibet habitanti in dicto loco et non alliis. Et quod non possint vendere dictas pluynas tres, domum et ortum nisi aliis, qui venerint ad habitandum ibi loco sui. Item quod omnes homines habitantes in dicto loco comuniter possint arrare et laborare et seminare infra confines sibi datos sine inpedimento hominum de Pyrano. Et quod nemo de Pyrano audeat arrare uel laborare infra suos confines. Et quod ipsi non possint transgredi ultra suos confines super terratorium comunis Pyrani ad laborandum. Pascua uero et nemora sint comunia vbique in Carso inter homines Pyrani et homines dicti loci secundum terminos sibi assignatos per dominium Pyrani. Et infra tres annos in dicto terratorio teneantur pastenare tres sapatores vinee pro quolibet. Item quod omnes homines habitantes ibi sint subditi dominationi comunis Pyrani. Et sibi ad inuicem ius reddat. Et in laborando suas terras secundum forma statuti comunis Pyrani debeant obseruare. Item quod habitantes in dicto loco non possint accipere bestias in socida, magnas vel paruas ab aliquibus forensibus excepto quam ab hominibus de Pyrano, et hoc sine licencia dominii comunis Pyrani. Item quod muri ipsius loci sibi debeant per comune Pyrani reddificari ad petram siccam, taliter quod habitantes ibidem aliquam securitatem habere possint de personis et rebus suis. Item quod quilibet habitator dicti loci teneatur dare usque ad sex annos proximos decimam omnium suarum frugum de seminibus recte et legaliter, et de bestiis minutis, silicet de capris et pecudibus. Item quod si comune Pyrani iret in exercitum, quod homines illius loci teneantur ire in exercitum cum illis de Pyrano, secundum quod dominio Pyrani videbitur conuenire. Et hoc intelligatur in perpetuum. Item quod si haberent bestias in socida ab hominibus Pirani, quod non debeant soluere decimam nisi pro sua parte et non pro parte hominum Pyrani. Item quod a sex annis proximis in antea homines habitantes in dicta villa Badoarie debeant dare decimam comuni Pyrani sicut superius continetur. Et pro quolibet fumante a dictis sex sex*[8] *annis in antea in perpetuum teneantur omni anno dare comuni Pyrani starum vnum frumenti boni et neti et starum vnum spelte vel ordei uel vene in festo Sancte Marie mensis Augusti. Item quod omnes habitantes in dicta villa Badoarie debeant manuteneri et defensari per dominium et comune et homines Pyrani, sicut manutenentur et defenduntur ciues alii de Pyrano. Que omnia et singula suprascripta promiserunt vicissim vna pars alteri ad inuicem attendere et obseruare per se suosque successores et heredes in perpetuum, sub pena vigintiquinque libre et sub obligacione omnium bonorum utriusque partis. Et pena soluta uel non, rata maneant omnia et singula suprascripta. Et uoluerunt et mandauerunt duo vnius et eiusdem tenore confici instrumenta, vnum videlicet pro vnaquaque parcium predictarum.*

Ego regalis quondam Lionisii Richardo de Clugia minori, imperiali auctoritate iudex ordinarius atque notarius publicus et nunc dicti domini potestatis scriba, hiis omnibus interfui et rogatus scripsi et publicaui solitum meum signum apponens.

Prevod

"V Gospodovem imenu, amen. Leta tisoč tristo petega po njegovem rojstvu, v tretji indikciji,[9] zadnjega dne oktobra, v palači piranske komune, v prisotnosti gospoda Bonifacija de Appollonio, Markvarda Picha, Lappa pokojnega Perona iz Firenc, zdaj prebivalca Pirana, Dominika de Çaneto in drugih pozvanih in naprošenih prič. Plemeniti in mogočni vitez gospod Badoarij Badoario, častitljivi piranski podestat in njegovi sodniki, to je notar Sklavon de Billono, Grifon Pitidona, Pencius, sin gospoda Nikola Picha, Dominik Gallina, s soglasjem in po volji, z dovoljenjem in na ukaz velikega in malega sveta piranske komune – kot je navada ob zvoku zvona in klicu glasnika – zbrani posebej za to v občinski palači, so zase in za svoje naslednike, za piransko komuno in v njenem imenu za večno dali, prepustili, umestili in izročili Bertoldu pokojnega Štefana iz Gradišča (?), Mavru iz Sečovelj, Dunkinemu možu Janezu iz Sečovelj, Guji iz Kaštinjola, Nikolaju, sinu Bertolda iz Kaštinjola, zanje in za

7 Notar je besedo črtkano podčrtal, ker se je zmotil. Beseda je odveč.

8 Beseda je pomotoma zapisana dvakrat.

9 Označitev leta znotraj petnajstletnega ciklusa, računano od leta 3 pred našim štetjem.

vse, ki bodo prišli ali bodo hoteli priti živet in prebivat v *villo*[10] Badoarie, ki leži v piranskem distriktu v kraju, ki se imenuje Albuçi, vse in celotno orno, pašno, gozdno, dolinasto zemljišče, ki je *in Carso*[11] poleg omenjene *ville,* začenši od hrasta, ki je na ravnici kolovoza Fontanige, naravnost čez do hrasta blizu staje pokojnega Valexija de Venerio – ta hrast je zvit in na treh mestih odsekan – in od tega hrasta naravnost prek do označenega cera in od tega cera do označenega hrasta in od tega hrasta naravnost čez do označenega cera in od tega cera do drugega označenega cera, ki je na začetku majhne doline ali dolinice in potem dalje naravnost čez do meje med Piranom in Bujami in od te meje dol proti omenjeni *villi* Badoarie do meje med Piranom in Kaštelom, da bodo to imeli, vzdrževali in posedovali in bodo z vsem in posamičnim znotraj omenjenih mejà pod spodaj opisanimi pogoji in dogovori počeli vse, kar bo po godu njim ali kasneje njihovim dedičem. S takim dogovorom in pogojem, da mora vsak, ki bo prišel živet in prebivat v omenjeno *villo* Badoarie, dobiti od piranske komune šest liber malih denaričev za izgradnjo svoje hiše. Ozemlje za izgradnjo hiš so dali in določili odlični možje Markvard Piccha, Bonifacij de Appollonio, Lapus Tuscanus, Dominik de Çaneto, Perin Appollonii, ki so jih po volji velikega in malega sveta izbrali omenjeni gospod podestat in njegovi sodniki, da razdelijo in določijo to ozemlje. Ob obodu zidu tega kraja je bilo določenih osemnajst hiš, vsaki od njih so bile ob zidu dodeljene štiri pertike v širino in tri v dolžino in proti trgu tri pertike v širino. Te pertike merijo vsaka pet in pol čevlja.[12] In pot med eno in drugo hišo naj meri štiri čevlje. Potem so od spodnjega oboda omenjenega kraja določili štiriindvajset vrtov: za vsakega na spodnjem koncu šest pertik, na zgornjem delu pet pertik, začenši spodaj. Vsak vrt naj bi po dolžini proti sredinskemu obodu in utrdbi meril dvanajst pertik. Potem so vso dolino, ki je pod omenjeno *villo* Badoarie poleg kaštela proti vzhodu dodelili za vrtove vseh, ki so ali bodo prišli v ta kraj živet, tako da bo vsak od njih imel svoj del skupaj z drugimi. Potem so dodelili tri orale *(pluina*, *pluyna*)[13] Tholdu[14] iz Gradišča (?): zgoraj za vsak oral štirinajst in po dolžini šestintrideset pertik, začenši od doline sredi kaštela navzdol pod stezo, ki vodi proti Umagu in nato proti zahodu. Potem so poleg teh dodelili še tri orale. In tako dalje naj bi po tej izmeri vsak dobil tri orale v smeri proti zahodu. Vsak od njih naj do prvega prihodnjega aprila zasadi petdeset oliv in petdeset drugih sadnih dreves. In kdor bo prvi prišel, bo prvi izbiral. In če jih bo prišlo več hkrati, bodo žrebali med seboj. In kdor bo izbral (parcelo za) kočo, naj dobi vrt in polje, kot je dodeljeno tisti koči. In koča z vrtom in poljem naj bo za vselej njegova in njegovih dedičev. In sme jih prodati, zapustiti, dati in izročiti za doto vsakemu prebivalcu tega kraja in ne drugim. In ne sme prodati omenjenih treh oralov, hiše in vrta razen tistim, ki bodo prišli namesto njega tja živet. Vsi prebivalci v omenjenem kraju smejo skupaj orati in obdelovati znotraj svojih zemljišč. Ne smejo iti obdelovat prek svojih meja na ozemlje piranske komune. Pašniki in gozdovi naj bodo povsod *in Carso*[15] skupni med Pirančani in prebivalci tega kraja v skladu z mejami, dodeljenimi s strani piranske oblasti. In v treh letih mora vsak naseljenec nasaditi tri motike *(sapator*)[16] vinograda. In vsi tukajšnji prebivalci naj bodo podložni gospostvu piranske komune. In ta v zameno zanje izvaja pravno oblast. In glede obdelave svojih zemljišč morajo upoštevati predpise statuta piranske komune. Prebivalci v tem kraju ne morejo sprejeti v *socido*[17] majhne ali velike živine od kakih tujcev razen od Pirančanov in to brez dovoljenja piranske oblasti. In obzidje tega kraja jim mora iz suhega kamenja pozidavati piranska komuna, tako da bodo tamkajšnji prebivalci mogli tam uživati nekaj varnosti glede svoje osebe in imetja. In vsak prebivalec tega kraja mora prihodnjih šest let prav in po postavi oddajati desetino od vseh plodov in posevkov in od malih živali, tako od koz kot od drobnice. In če bi se piranska komuna zapletla v vojno, naj gredo prebivalci tega kraja v vojsko s tistimi iz Pirana, kot se bo zdelo ustrezno piranski oblasti. In to se naj razume za vselej. In če bi imeli živino v *socidi* s Pirančani, morajo plačati desetino le za svoj del in ne za del Pirančanov. In od šestih let naprej naj prebivalci v omenjeni *villi* Badoarie dajejo desetino piranski komuni, kot je opisano zgoraj. In za vsako ognjišče od šestih let dalje naj za vselej vsako leto ob prazniku Marijinega vnebovzetja (15.) avgusta dajo piranski komuni star dobre in čiste pšenice in star pire, ječmena ali ovsa. In vse prebivalce v omenjeni *villi* Badoarie je treba vzdrževati in braniti tako, kot se vzdržujejo in branijo drugi piranski meščani. Vse in posamezno zgoraj zapisano sta si ena stran drugi vzajemno obljubili druga glede na drugo za vselej upoštevati in spoštovati zase, za svoje naslednike in dediče pod kaznijo petindvajset liber in z zavezo

10 Prim. op. 6.
11 Lokacija pomeni območje Savudrije.
12 Splošno upoštevana dolžina čevlja *(pes)* je 34,77 centimetra, pertika *(pertica)* pa je v tem primeru merila 5,5-krat toliko, torej 1,92 metra. Beneška pertika je bila sicer nekoliko daljša: merila je 6 čevljev (po 34,77 centimetrov) ali 2,086 metra, prim. Herkov, *Mjere*, str. 99–100.
13 Površina, ki se preorje v enem dnevu.
14 *Tholdus* je skrajšana oblika imena *Bert(h)oldus:* njivsko površino so najprej odmerili Bertoldu iz Gradina, ki je v besedilu med izvajalci načrtne kolonizacije omenjen kot prvi.
15 Prim. op. 11.
16 Površina, ki se z motiko okoplje v enem dnevu.
17 Partnerska družba za živino, prim. Mihelič, Socida, str. 63–78; Mihelič, Agrarno gospodarstvo, str. 218–220.

vsega svojega imetja in obeh strani. In najsi bo kazen poravnana ali ne, ostaja vse in posamično zapisano v veljavi. Hoteli in zahtevali so, da se izdelata dva zapisa ene in iste vsebine, namreč po eden za vsako od omenjenih strani.

Jaz Regalis pokojnega Lionizija Riharda iz male Chioggie, uradni sodnik in javni notar in zdaj pisar omenjenega gospoda podestata sem vsemu temu prisostvoval in na prošnjo zapisal in objavil ter dodal svoj običajni znak."

Komentar

Zaledje, ki je pripadalo Piranu, v začetku 14. stoletja še ni bilo gosteje poseljeno niti ne v celoti kultivirano. Mesto si je prizadevalo tja privabiti doseljence. Od zgornjega, v izvirnikih dokumentiranega, več kot sedem stoletij starega "projekta" ustanovitve nove naselbine s kmetijskim značajem na svojem ozemlju, si je piranska oblast obetala korist. Priseljenci naj bi v bližini naselbine – v skladu z določili piranskega statuta – obdelovali vrtove in polja, ki bi jih delno spremenili v oljčne nasade in sadovnjake. Vsak od njih naj bi v treh letih okopal in nasadil vinograd v predpisani izmeri. Načrt je predvideval, da bodo kolonisti na okoliških nekultiviranih pašnih površinah, ki so jih smeli uživati skupaj z ostalimi Pirančani, sami zase ali v partnerski družbi *(socida)*[18] s Pirančani gojili tudi drobnico in drugo živino.

Taka družba je povezovala lastnika *(patronus)* in osebno svobodnega oskrbnika živine *(socidalis).* Prvi je v družbo vložil živino, drugi pa svoje delo: skrb za živino in po potrebi delo (oranje, vleko, tovorjenje) z njo. Oskrbnik živine za delo ni prejemal določene plače, ampak je bil v družbo vključen kot družabnik in je za plačilo prejemal delež dohodka družbe. Pri slednjem je šlo za donos in dobrine, ki jih daje živina, ter za dohodek od oskrbnikovega dela z njo. Družbe so običajno trajale več let (do pet). Oskrbnik je ta čas na lastne stroške skrbel za živino, z vlečno in tovorno živino pa je tudi delal. Delitev stroškov in škode ob izgubi ali obolelosti živali na eni strani ter delitev dohodka družbe na drugi, sta nekoliko variirali. Pri drobnici, kravah in teletih sta lastniku običajno pripadli dve, oskrbniku pa ena tretjina prirastka in ostalih dobrin, ki jih je letno dajala živina v družbi. V enakem razmerju se je po koncu trajanja dogovora delila vsa živina v družbi z živim prirastkom vred. Kadar so bili med govejo živino v družbi tudi voli, s katerimi je oskrbnik ob odobritvi lastnika delal, pa se je dohodek navadno delil med partnerja na polovico.

Kolonisti novega naselja naj bi Piranu od plodov, posevkov in drobnice ter od svojega deleža dohodka od živine v *socidah* s Pirančani prvih šest let plačevali desetino, po šestih letih, ko bi jim polja obrodila, pa dodatno za vsako hišo še dajatev v določeni količini (po en *star* po slabih 77 litrov)[19] pšenice in drugega žita (pire, ječmena ali ovsa). Do Pirana bi imeli nekatere vojaške obveznosti, mesto pa bi nad njimi izvajalo jurisdikcijo in jim nudilo zaščito tako z obrambo in varstvom kot z vzdrževanjem obzidja.

Kot prvo se poraja vprašanje, kje iskati novo naselbino, ki naj bi se po snovalcu in glavnem investitorju, piranskem podestatu Badoariju Badoario imenovala *villa*[20] Badoarie – vendar se to ime se ni ohranilo. Nahajala naj bi se v kraju po imenu *Albuçi*.

Piranski srednjeveški zapisi pogosto omenjajo toponim *Albuçanum*,[21] o katerem je v Pokrajinskem arhivu Koper, enota Piran ohranjenega precej še neraziskanega gradiva. Kraj smemo najverjetneje identificirati z nekdanjim naseljem Obizano v bližini kraja Stara vas, Villavecchia.[22] K ubikaciji naselja – poleg podobnosti toponimov Obizano in *Albuçanum*[23] – napeljuje več podatkov iz zapisa, ki omenjajo bližnje lokacije. Kraj *Albuçi* naj bi bil *in Carso*, kot se je včasih imenovalo območje Savudrije. Sogovorniki piranskih predstavnikov, ki so bili verjetno kolonizacijski pobudniki, so prihajali iz bližnjih krajev: eden iz Gradišča (?) *(Gradicii),* po dva iz Sečovelj *(Saçole, Saçolum)* in Kaštinjola *(Castegnonum, Casteionum).* Ozemlje, kjer bi gospodarili novi naseljenci, naj bi segalo do ravnice pri kolovozu Fontanige *(Fontanije)* ter do mej med Piranom in Bujami *(Bullis)* in Piranom in Kaštelom *(Castrum Veneris).* Kolonistom dodeljena orna zemljišča naj bi se razprostirala pod stezo, ki je vodila v smeri Umaga *(Humagum),* pásti pa so – skupaj z ostalimi Pirančani – smeli *in Carso*, na Savudriji.

In zdaj k sami naselbini. Navzven naj bi bila zavarovana z neometanim obzidjem, ki naj bi ga vzdrževala piranska komuna, ob notranjem obodu zidu pa naj bi stale hiše. Piran je nove prebivalce naselja skušal privabiti z "nepovratnim kreditom" 6 liber, ki naj bi jim omogočil izgradnjo novega bivališča. Ta vsota bi v začetku 14. stoletja zadostovala za nakup približno 3,2 *starov* (po slabih 77 litrov, prim. zgoraj) oz. za slabih 250 litrov pšenice ali za nabavo približno 6 *urn* (po slabih 65 litrov)[24] oz. slabih 390 litrov vina.

18 Prim. op. 17.

19 Mihelič, K osvetlitvi nekaterih votlih mer, str. 22–26.

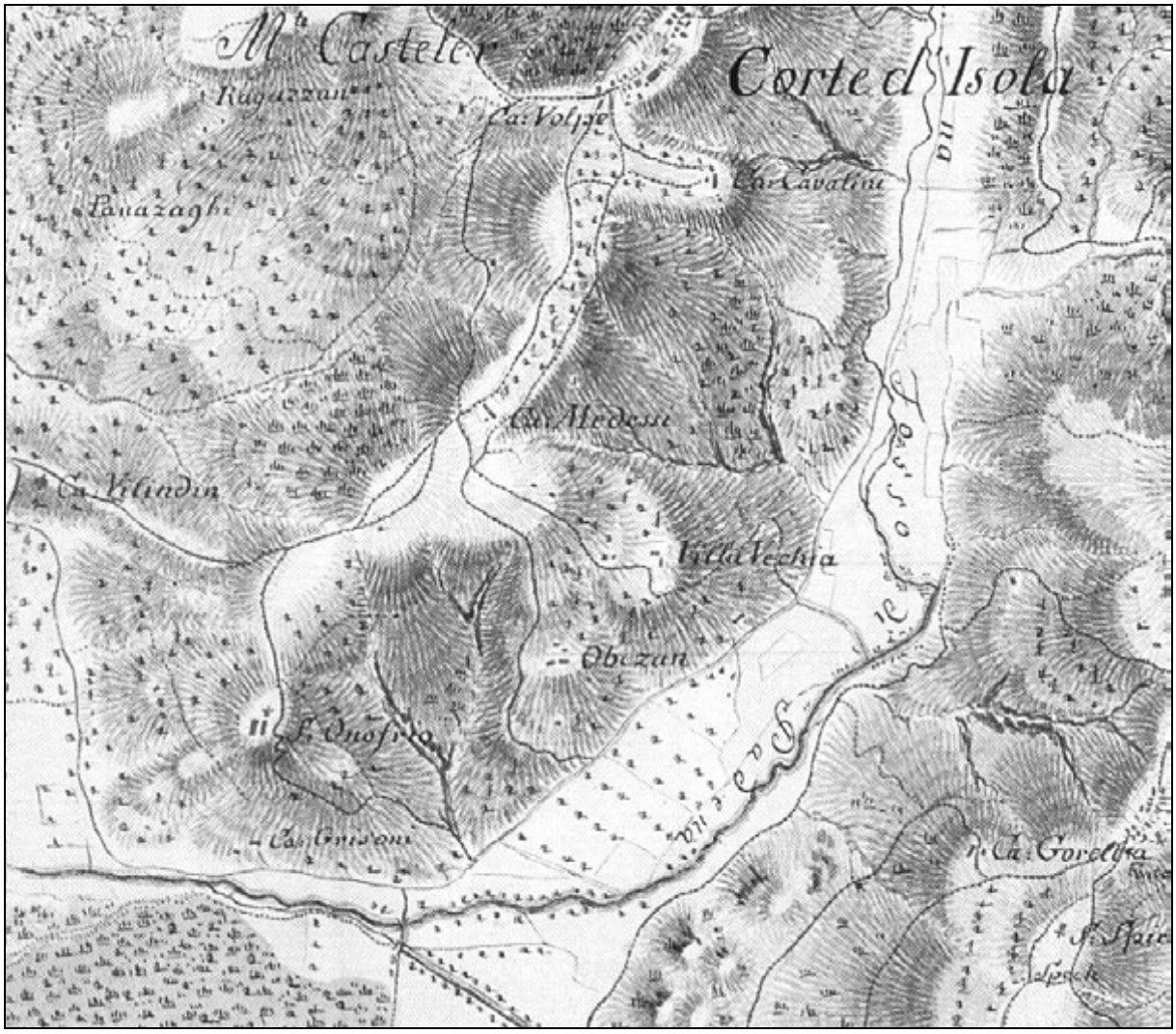
20 Prim op. 6.

21 Prim op. 6.

22 Krajevni repertorij vsa tri imena enači, Prim. *Spezialorts-repertorium*, str. 38. Do danes se je na – po sodobnih in nekdanjih zemljevidih primerljivi lokaciji – ohranila Stara vas.

23 Ime se pojavlja tudi v italijanizirani obliki Albuçano; črka ç v srednjeveških zapisih nadomešča črko z.

24 Kot v op. 19.

Detajl sekcije XIX 15 (Rajšp, Trpin: Slovenija na vojaškem zemljevidu, 3. zvezek, Karte).

"Zazidalne" hišne parcele so bile ob obzidju načrtovane širše kot proti središču naselja, zato smemo sklepati, da je bil predvideni tloris naselbine okrogel – verjetno na gričku. Podatki o v besedilu navedeni širini hišnih tlorisov ob obzidju in širini prehoda, ki naj bi ločeval hiše, omogočajo izračun obsega in polmera (okroglega) naselja znotraj obzidja. Kje in kako širok je bil vhod v naselje, zapis ne pove – možno je tudi, da je imela vsaka hiša svoj izhod.

Širina hišne parcele ob obzidju je znašala 4 pertike *(pertica*, po 5,5 čevlja/*pes* po 34,77 cm), torej 22 čevljev, vsaka parcela pa je bila od sosednje ločena s 4 čevlje širokim prehodom. Hiša skupaj s prehodom je ob obzidju merila 26 čevljev v širino. Ob upoštevanju čevlja v dolžini 34,77 centimetra je hiša v širino merila malo nad 7 metrov in pol, prehod manj kot poldrugi meter, širina celotne parcele ob obzidju pa je bila 9 metrov.

Osnovni dolžinski meri

pertica/pertika	*pes*/čevelj	meter
1	5,5	1,92
	1	0,348
		1

Ob obzidju je bilo po podatkih zapisa razvrščenih 18 hiš. Notranji obseg obzidja, ob katerem so stale, je znašal 468 čevljev (85,1 pertike) ali nekaj nad 160 metri. Polmer notranjega oboda obzidja je znašal 74,48 čevlja ali dobrih 25 metrov. Površina naselja znotraj obzidja pa je – ob domnevi, da imamo opravka z ravnim terenom – znašala približno 21 arov.

širina hiše ob obzidju:
4 pertike po 5,5 čevlja = 22 čevljev (po 34,77 cm) = 7,65 m
prehod:
4 čevlje (po 34,77 cm) = 1,39 m
širina hiše in prehoda:
4 pertike po 5,5 čevlja + 4 čevlji = 26 čevljev (po 34,77 cm) = 9,04 m

notranji obseg naselja:
18 hiš s prehodi = 18 x 26 čevljev = 468 čevljev (po 34,77 cm) = 162,72 m

polmer naselja:
obseg naselja/2π = 468 čevljev/2π = 74,48 čevlja (po 34,77 cm) = 25,9 m

površina naselja znotraj obzidja:
polmer^2 x π = 2107,13 m^2

Stavbne parcele naj bi v dolžino proti središču naselbine merile po 3 pertike. Parcele naj bi bile na strani proti središču za eno pertiko ožje kot ob obzidju in bile tam enako široke, kot je bila njihova dolžina, to je 3 pertike. Kvadratura hišnega tlorisa po teh podatkih znaša manj kot 40 m^2.

zgornja širina hiše:
4 pertike po 5,5 čevljev = 22 čevljev (po 34,77 cm) = 7,65 m
spodnja širina hiše:
3 pertike po 5,5 čevljev = 16,5 čevlja (po 0,3477 cm) = 5,74 m
dolžina hiše:
3 pertike po 5,5 čevljev = 16,5 čevlja (po 0,3477 cm) = 5,74 m

kvadratura hiše (oblika trapeza):[25]
(stranica hiše ob obzidju + stranica ob trgu)/2 x dolžina hiše = (4 + 3)/2 pertike x 3 pertike = 10,5 pertik^2

1 pertika (po 5,5 čevlja)^2 = 30,25 čevljev (po 34,77cm)^2 = 3,66 m^2
kvadratura hiše: 10,5 pertik^2 = 317,63 čevljev^2 = 38,4 m^2

Zdaj pa k velikosti notranjega trga. Podatki, s katerimi razpolagamo, omogočajo dva načina izračuna njegovega polmera, rezultata pa se kanček razhajata.

Po prvem načinu od zgoraj izračunanega zunanjega polmera naselja odštejemo 3 pertike oz. 16,5 čevlja, kolikor je znašala dolžina hiš. S tem dobimo polmer trga, iz katerega izračunamo njegovo kvadraturo in obseg. Iz obsega izračunamo realno širino posamezne od 18 hišnih parcel ob trgu. Del obsega, ki pripada posamezni hiši najprej zmanjšamo za 4 čevlje, kolikor je bila načrtovana širina prehodov med hišami. Tako dobimo širino tlorisa posamezne hiše ob trgu, ki je za slab decimeter manjša, kot so jo izračunali načrtovalci naselja.

polmer trga:
polmer naselja na notranji strani obzidja – dolžina stavbne parcele = 74,48 čevlja – 16,5 čevlja = 57,98 čevlja (po 34,77 cm) = 20,16 m

kvadratura trga:
polmer^2 x π = 20,16^2 x π = 1276,98 m^2

obseg trga:
polmer x 2 π = 364,33 čevljev (po 34,77 cm) x 2 π = 126,7 m

širina hišne parcele s prehodom ob trgu:
obseg trga/18 = 20,24 čevlja (po 34,77 cm) = 7,04 m

širina tlorisa hiše ob trgu:
širina hišne parcele s prehodom – širina prehoda = 20,24 čevlja – 4 čevlje = 16,24 čevlja = 2,95 pertike (po 5,5 čevlja po 34,77 cm) = 5,65 m

Obseg trga, izračunan iz načrtovane širine spodnjega roba hišnega tlorisa – proti trgu v izmeri 3 pertike – bi za 18 hišnih parcel s prehodi vred znašal dober poldrugi meter več kot v prejšnjem primeru, tudi polmer trga bi bil nekoliko večji, kar je bilo mogoče, saj teren verjetno ni bil povsem raven. Poglejmo še ta izračun.

širina hiše in prehoda ob trgu:
3 pertike (po 5,5 čevljev) + 4 čevlji = 16,5 čevljev + 4 čevlje = 20,5 čevljev (po 34,77 cm) = 7,13 m

obseg trga:
18 parcel s prehodi = 369 čevljev (po 34,77 cm) = 128,3 m

polmer trga:
obseg trga/2 π = 58,73 čevlja (po 34,77 cm) = 20,42 m

površina trga:
polmer trga^2 x π = 20,42^2 x π = 1309,94 m^2

Razlika med površino naselja znotraj obzidja in kvadraturo trga pa je površina kolobarja, ki naj bi jo ob obzidju zavzemalo 18 hišnih parcel s prehodi vred. Zemljišče, ki je pripadalo posamezni hiši, je po tem izračunu merilo okrog 45 m^2.

25 Polovica seštevka vzporednih stranic, pomnožena z razdaljo med njima.

površina hiš s prehodi ob prvi izračunani površini trga:
2107,13 m^2 – 1276,98 m^2 = 830,15 m^2
površina posamezne od 18 hiš s prehodom:
830,15 m^2/18 = 46,12 m^2

površina hiš s prehodi ob drugi izračunani površini trga:
2107,13 m^2 – 1309,94 m^2 = 797,19 m^2
površina posamezne od 18 hiš s prehodom:
797,19 m^2/18 = 44,29 m^2

Toliko o prostoru znotraj obzidja naselbine. Snovalci nove naselbine so na zunanji strani obzidja načrtovali 24 vrtov v enotni izmeri, ki je znašala približno 2,4 ara. Zakaj je bilo vrtov več kot hiš, ni znano. Ob obzidju naj bi bili široki po 5 pertik, na strani navzven pa 6. V dolžino naj bi merili 12 pertik in sicer v smeri proti obodu naselbine in utrdbi (!) *(castrum)*.

Ob tej opredelitvi se porajajo vprašanja, na katera odgovor ni mogoč, saj vsebina in lega utrdbe v zapisu nista pojasnjeni. Obstaja več možnih domnev: da je obstoječe naselje Albuçanum že imelo svojo utrdbo, ob kateri naj bi nastala nova naselbina, da naj bi naselje zraslo okrog utrjene osrednje zgradbe, ali pa da *castrum* pomeni kar sámo načrtovano naselbino, ki naj bi jo obdajalo obzidje.

kvadratura vrta (oblika trapeza):[26]
(stranica vrta ob obzidju + stranica na odročni strani)/2 x dolžina vrta = (5 + 6)/2 pertike (po 5,5 čevlja) x 12 pertik (po 5,5 čevlja) = 66 $pertik^2$ = 30,25 čevljev (po 34,77 cm) x 66 čevljev = 1996,5 $čevlja^2$ (po 0, 12 m^2) = 241,37 m^2

Širina 24 vrtov ob obzidju omogoča izračun obsega zunanjega oboda obzidja naselja, posredno pa tudi debeline obzidja in nekultiviranega pasu ob njem. Od polmera obsega zunanjega oboda obzidnega pasu odštejemo polmer notranjega oboda obzidja naselbine. Obzidni pas bi po tem izračunu meril dobrih 10 metrov.

obseg zunanjega obzidnega pasu:
24 vrtov po 5 pertik = 120 pertik = 660 čevljev (po 34,77 cm) = 229,5 m

polmer zunanjega obzidnega pasu:
obseg zunanjega obzidnega pasu/2 π = 120 pertik/2 π = 19,1 pertike = 105,04 čevljev (po 34,77 cm) = 36,5 m

debelina obzidnega pasu:
polmer zunanjega obsega obzidja – polmer notranjega obsega obzidja = 105,04 čevlja – 74,48 čevlja = 30,56 čevlja (po 34,77 cm) = 10,6 m

Seštevek dolžine vrtov po 12 pertik po 5,5 čevlja (po 0,34 cm) in polmera zunanjega obzidnega pasu pove, da so se vrtovi raztezali slabih 60 metrov od središča naselbine navzven. V primeru, da bi naselje ležalo v ravnici, bi zunanji obseg vrtov meril skoraj 375 metrov.

dolžina vrta:
12 pertik po 5,5 čevlja = 66 čevljev (po 34,77 cm) = 22,95 m

polmer zunanjega oboda vrtov:
polmer zunanjega obzidnega pasu + dolžina vrta = 19,1 pertike + 12 pertik = 31,1 pertik = 171,05 čevljev (po 34,77 cm) = 59,47 m

zunanji obseg vrtnih parcel:
polmer zunanjega oboda x 2 π = 31,1 pertike x 2 π = 195,4 pertike = 1074,7 čevlja (po 34,77 cm) = 373,69 m

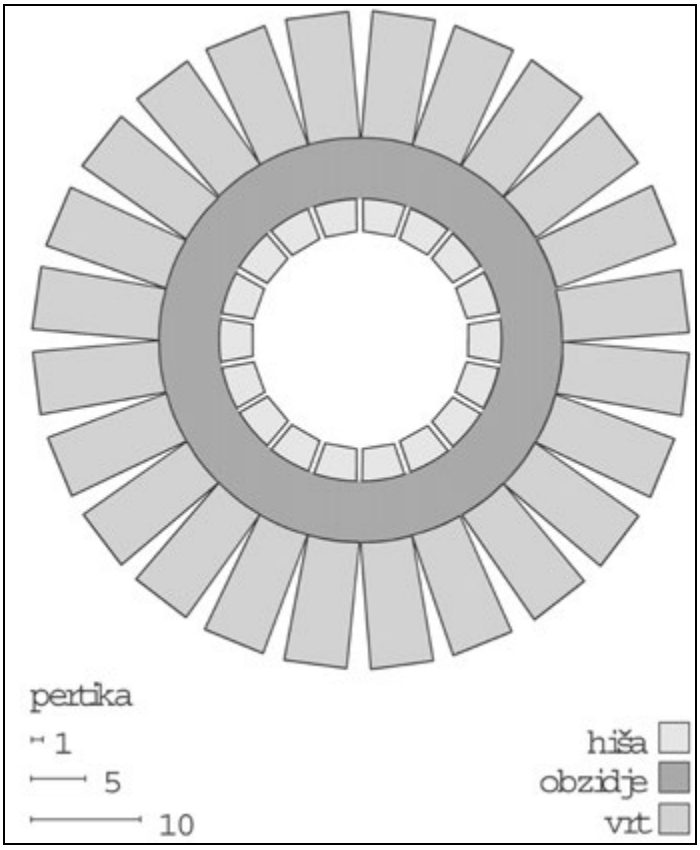
Tak zunanji obseg vrtov deljen s številom 24 vrtov pa izkazuje za dobre 4 metre daljšo zunanjo stranico posameznega vrta od načrtovane, ki naj bi merila le 6 pertik (po 5,5 čevlja po 34,77 cm ali 11,47 m). Naselje je očitno stalo na hribu, vrtovi pa so se raztezali po pobočju navzdol, sicer bi se ob načrtovani širini na zunanji strani razhajali.

zunanja stranica vrta ob dolžini vrta 12 pertik:
obseg zunanjega oboda vrtov/24 = 195,4 pertike/24 = 8,1 pertike (po 5,5 čevlja) = 44,78 čevlja (po 34,77 cm) = 15,57 m

Zunanje stranice 24 vrtov v načrtovani izmeri le 6 pertik bi dale manjši obseg zunanjega oboda vrtov, posredno manjši polmer naselbine z vrtovi in nerealno kratek vrt – vendar le v primeru, da bi imeli opraviti z ravninskim zemljiščem, kar pa ni slučaj. Dolžina vrta, ki se ne ujema z načrtovano, bi bila enaka razliki med polmerom zunanjega obsega 24 vrtov v širini po 6 pertik in polmerom zunanjega oboda obzidnega pasu 24 vrtov v širini 5 pertik. Namesto slabih 23 metrov, kot naj bi bila dolžina vrta po načrtu, bi po takem izračunu vrt meril le dobrih 7 metrov ali manj kot tretjino načrtovane dolžine.

zunanji obseg 24 vrtov v širini po 6 pertik:
144 pertik (po 5,5 čevlja) = 792 čevlja (po 34,77 cm) = 275,4 m

26 Prim. op. 25.

Shematični prikaz načrtovanega naselja z vrtovi (avtor France Mihelič).

zunanji polmer vrtov:
144 pertik/2 π = 22,92 pertik = 126,05 čevlja (po 34,77 cm) = 43,83 metra

dolžina vrta:
zunanji polmer vrtov – polmer zunanjega obzidnega pasu = zunanji obseg vrtov/2 π – zunanji obseg obzidnega pasu/2 π = 24 x 6 pertik/2π – 24 x 5 pertik/2 π = 24/2 π pertik = 3,82 pertik (po 5,5 čevlja) = 21,01 čevlja (po 34,77 cm) = 7,3 m

Del vrtov so načrtovali v dolini pod novo naselbino poleg kaštela *(castellum)* proti vzhodu. Spet smo pred že omenjeno uganko utrdbe na vzpetini, ki se ponovi še vtretje ob opisu lege kolonistom dodeljenih njivskih površin, ki so bile deloma namenjene oljkam in sadnemu drevju. Naseljencem naj bi dodelili po tri orale zemlje, prvo parcelo pa so odmerili v smeri proti zahodu od doline od srede kaštela navzdol do potí proti Umagu.

Oral ali *pluina*, *pluyna*, površina, ki naj bi jo posameznik preoral v enem dnevu, je v zapisu opredeljena v pertikah: v širino naj bi merila 14, v dolžino 36 pertik, ob pravokotni obliki bi merila 504 kvadratne pertike. Ob pertiki, kot jo omenja zapis – v dolžini 5,5 čevlja ali 191,2 metra, bi to pomenilo nekaj manj kot 20 arov.

1 oral = 14 pertik (po 5,5 čevlja po 34,77 cm) x 36 pertik = 504 pertike^2 (po 3,66 m^2) = 1843,17 m^2

Do naslednje pomladi naj bi novi naseljenci na dodeljenih ornih površinah nasadili po 50 oljk in drugega sadnega drevja. Ker nam razdalje med drevesi niso znane, ne vemo, kolikšna je bila površina, posajena z oljkami in sadnim drevjem.

Kolonisti naj bi v treh letih okopali in nasadili po tri motike *(sapator)* vinogradov. Teh niso orali, ampak okopavali, čemur je bila prilagojena tudi mera za njihovo površino. Motika je bila površina, ki jo je vinogradnik okopal v enem dnevu. Velikost motike vinograda je bila na Piranskem izmerjena s površino 20 x 4 pertike[27] ali slabe tri are. Motika naj bi bila – če tudi tokrat za pertiko upoštevamo 5,5 čevlja – torej 6,3-krat manjša od orala. Novi naseljenci naj bi v treh letih nasadili nekaj manj kot 9 arov vinogradov.

motika = 20 pertik (po 5,5 čevlja po 34,77 cm) x 4 pertike = 80 pertik^2 (po 3,66 m^2) = 292,57 m^2

27 SI PAK PI, Vicedominska knjiga 4, list 39v – 1333, 9. 5.

Osnovne površinske mere

pluina, pluyna (oral)	*sapator* (motika)	*pertica* (pertika)^2	meter^2
1	6,3	504	1843,17
	1	20	292,57
		1	3,66
			1

Zapis nudi še številne druge možnosti "poigravanja" s podatki, kar pa bo predmet nadaljnjih raziskav, za podrobno raziskavo okolja pa bo potrebno pritegniti k sodelovanju arheologe.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

SI PAK PI – Pokrajinski arhiv Koper, enota Piran
Libri forbanitorum 1, 1302–1568, sešitek 1, list 16–17, v zapisu iz 1367, 4. 7.
Listine, 1305, 31. 10.
Vicedomska knjiga 4, 1333–1334.

TISKANI VIRI

Franceschi, Camillo de: Chartularium Piranense. Raccolta dei documenti medievali de Pirano, II (1301–1350), *Atti e Memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria*, 43, (Pola–Parenzo) 1931, št. 15.
Spezialortsrepertorium der Österreichischen Länder, VII. Österreichisch–Illyrisches Küstenland, Wien 1918.

LITERATURA

Caprin, Giuseppe: *L'Istria nobilissima.* Trieste : F. H. Shimpff, 1905.
Herkov, Zlatko: *Mjere Hrvatskog primorja s osobitim osvrtom na solne mjere i solnu trgovinu*, (Posebna izdanja svezak 4). Rijeka : Historijski arhiv u Rijeci i Pazinu, 1971.
Janša–Zorn, Olga: Agrarna reforma na veleposestvu Jablje. *Kronika* 27, 1979, št. 2, str. 117–126.
Mihelič, Darja: Agrarno gospodarstvo Pirana od 1280 do 1340. *Zgodovinski časopis* 38, 1984, št. 3, str. 193–224.
Mihelič, Darja: K osvetlitvi nekaterih votlih mer srednjeveškega Pirana. *Kronika* 37, 1989, št. 1–2, str. 22–26.
Mihelič, Darja: Socida v Piranu od 1280 do 1340. *Slovensko morje in zaledje* 2/3, 1979, str. 63–78.
Morteani, Luigi: *Pirano per Venezia*. Trieste : Stabilimento artistico tipografico G. Caprin, 1906.
Pahor, Miroslav: Oblastni in upravni organi Pirana v dobi Beneške republike. *Kronika* 6, 1958, št. 3, str. 109–130.
Rajšp, Vincenc, Trpin, Drago: *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787 (1804)*, 3. zvezek. Ljubljana 1997.
Štih, Peter: *Villa quae Sclavorum lingua vocatur Goriza, Študija o dveh listinah cesarja Otona III. iz leta 1001 za oglejskega patriarha Johannesa in furlanskega grofa Werihena, (DD. O. III. 402 in 412)*. Nova Gorica, 1999.
Terčon, Nadja (ur.): *Piransko pristanišče: od starega mandrača do današnje podobe = Il porto di Pirano: dall'antico mandracchio all'aspetto odierno*, (Katalog 8). Piran : Pomorski muzej "Sergej Mašera" = Pirano, Museo del mare "Sergej Mašera", 1993.

R I A S S U N T O

Progetto di colonizzazione agraria sistematica nel Medio Evo (Piran – Pirano, inizio del XIV secolo)

Il presente contributo descrive un momento della storia di una parte dell'entroterra agricolo piranese, cronologicamente situato nel XIV secolo, presentando e interpretando il documento originale sulla progettazione sistematica del nuovo insediamento e la colonizzazione e la coltivazione del territorio circostante. La storia non è in grado di stabilire in che misura il progetto sia stato realizzato, tale risposta ci è fornita piuttosto dall'archeologia e dalla ricerca sul terreno.

Il 31 ottobre 1305 il podestà piranese Badoarius Badoario nel palazzo comunale, assistito da quattro giudici, affidò l'amministrazione di parte del territorio di Pirano presso la località Albuçi a cinque abitanti dei dintorni, con il compito di fondarvi un insediamento stabile, che avrebbe dovuto essere circondato da superfici coltivabili di grandezza precisa – giardini e oliveti, frutteti, vigneti e pascoli. Il progetto prevedeva anche obblighi reciprochi tra il Comune di Pirano e i coloni del nuovo insediamento, che dal nome del suo ideatore e principale investitore si sarebbe chiamato *Villa Badoaria.* L'insediamento sarebbe stato difeso verso l'esterno da mura a secco. Lungo le mura sarebbero sorte 18 case. Le parcelle abitative furono progettate per essere più larghe lungo le mura che verso il centro del paese, il che ci fa pensare che la pianta prevista per l'insediamento avesse forma circolare, perché proba-

bilmente questo sorgeva in collina. La superficie dell'insediamento all'interno delle mura di cinta – nel dubbio che si trattasse di terreno pianeggiante – era pari più o meno a 21 are. La quadratura della pianta delle case era inferiore a 40 m^2. Le case erano separate le une dalle altre da passaggi, che misuravano meno di 1,5 metri. La superficie della piazza interna tra le case era di circa 13 are. La fascia fortificata, che circondava l'abitato misurava più di 10 m. Circondavano la parte esterna delle mura di cinta 24 giardini, lunghi 23 m all'incirca, la cui superficie sfiorava le 2,5 are circa. Per i nuovi coloni i progettisti previdero anche 3 "orali" *(pluina,* pari a più di 55 are) di superficie a campo, parte dei quali avrebbero dovuto esser piantati a olivi, alberi da frutto e vigna. Nella zona limitrofa si poteva pascolare il bestiame, anche in collaborazione con Pirano, che concesse ai coloni aiuti finanziari per la costruzione dell'insediamento, si impegnò a mantenere in buono stato la cinta muraria del nuovo abitato, ad esercitare la giurisdizione su di esso e a difenderlo. I coloni, da parte loro, in cambio avrebbero pagato la decima sui raccolti e sui piccoli animali e una tassa in grano, e in caso di guerra si sarebbero schierati dalla parte di Pirano.

1.04 Strokovni članek UDK 910.4(497.4:450)"1765"

Prejeto: 2. 2. 2009

Günther Bernhard
izr. univ. prof., dr., MAS, Karl-Franzens-Universität Graz, Institut für Geschichte, Heinrichstr. 26/III, A–8010 Graz
e-pošta: guenther.bernhard@uni-graz.at

"Moram si upati, pa naj me stane telo in življenje, take priložnosti ne bom imel nikdar več". Potovanje Johanna Baptista Schlagerja v Rim leta 1765*

IZVLEČEK

Dne 4. septembra 1765 popoldne je Johann Baptist Schlager skupaj s patrom Lorenzom Doberschitzom, profesom iz Kremsmünstra, in patrom Opportunom Dunklom, profesom iz Mondseeja, odšel na potovanje v Rim. Pot jih je vodila skozi notranjeavstrijske dežele in preko Trsta do Rima. Poročila Johanna Baptista Schlagerja o tem potovanju so zelo izčrpna, precej pozornosti je namenil opazovanju dežele in ljudi. Poročevalec je gotovo sproti pisal dnevnik, iz katerega je kasneje črpal za svoj žurnal. Precejšen del njegovih poročil se nanaša na obiskana mesta, predvsem na cerkve in muzejske zbirke.

KLJUČNE BESEDE
Johann Baptist Schlager, Kremsmünster, potovanje po Italiji 1765, Ljubljana, Rim, papež Klemen XIII., Castel Gandolfo, Bologna, Laura Caterina Bassi Veratti, Johann Baptist Hagenauer, Palazzo Poggi

ABSTRACT

"I MUST DARE, LET IT COST ME MY BODY AND LIFE, SUCH A CHANCE I WILL NEVER HAVE AGAIN". THE JOURNEY OF JOHANN BAPTIST SCHLAGER TO ROME IN THE YEAR 1765

In the afternoon of September 4th 1765, Johann Baptist Schlager together with father Lorenzo Doberschitz, professed monk from Kremsmünster, and father Opportun Dunkel, professed monk from Mondsee set out on the journey to Rome. The route lead them through the Inner Austrian provinces, and through Trieste to Rome. The reports by Johann Baptist Schlager on this journey are exhaustive; he intended much of attention to observing the country and the people. The reporter certainly wrote a diary from which he was later extracting for his journal. A considerable part of his reports refer to the visited towns, to churches and museum collections in particular.

KEY WORDS
Johann Baptist Schlager, Kremsmünster, 1765 journey across Italy, Ljubljana, Rome, Pope Clement XIII., Castel Gandolfo, Bologna, Laura Caterina Bassi Veratti, Johann Baptist Hagenauer, Palazzo Poggi

* Prevedla mag. Irena Bruckmüller Vilfan.

Dne 4. septembra leta 1765 popoldne se je Johann Baptist Schlager iz Kremsmünstra skupaj s patrom Lorenzom Doberschitzem iz Kremsmünstra, "velikim ljubiteljem potovanj" *(ein ungemein großer Liebhaber vom Reisen)* ter patrom Opportunom Dunklom iz Mondseeja, odpravil na potovanje v Rim, ki ga je vodilo skozi notranjeavstrijske dežele v Trst in naprej v Italijo.

Že v preteklosti je imel Johann Baptist Schlager dvakrat priložnost, da je s svojim učiteljem Doberschitzem brezplačno "užival dolga in razsežna potovanja" *(zweymal ... schon mit demselben große und weitschichtige Reisen zu machen die Gnade genossen).* Po tretjem letu svojega študija v Kremsmünstru je z Doberschitzem prepotoval cesarstvo s poštno kočijo *(unter immerwährenden Posthorn)* in le še 16 ur vožnje ju je ločilo od Straßburga. Takrat je pater Lorenz "šaljivo pripomnil, da bi morala skupaj potovati še v Rim" *(im Spasse geredet*: *Wir müssen noch miteinander auf Rom reisen),* in takrat je Johann Baptist Schlager sklenil, da bi vtise svojega potovanja tudi dokumentiral. Toda Johann Baptist si nikoli ni upal razmišljati o tem, da bi "s svojimi nevrednimi nogami stopil na sveta rimska tla" *(unwürdigen Füssen den heiligen Ort Rom zu betreten niemals Platz gestattet).* Bil pa je zelo srečen, da je "bil v tako mladih letih deležen božje milosti in je mogel obiskati in počastiti krvava polja, ki so bila tako pogosto napojena s krvjo svetih mučencev" *(so jungen Jahren die gnade von Gott gehabt ... blutende Felder, die mit so häufigem Blut der HH. Märtyrer bespritzet sind, zu besichtigen und zu verehren).*

Čeprav se je Johann Baptist potovanja zelo veselil, se je vendar tudi nekoliko bal, saj so mu ljudje v njegovi okolici pripovedovali, da so "že mnogi potovali v Rim in svoje domovine niso nikdar več videli" *(wie viele sind schon auf Rom greiset, und sind ihres Vaterlandes nicht mehr ansichtig geworden).* Njegova pokrovitelja pater Lorenz in pater Opportun, ki sta si stroške potovanja za mladega študenta do Montecassina delila, naj bi ga vzela s seboj "mrtvega in živega" *(Tod und lebendig mit),* kot je bilo napisano v določilih sporazuma *(Capitulationspuncten),* ki so jih on in njegovi starši morali podpisati pred začetkom potovanja. Vsega skupaj je bilo devet določil, med drugimi tudi to, da naj bo Johann Baptist patru Lorenzu "podrejen kot služabnik svojemu gospodu" *(wie ein Diener seinem Herrn unterworfen),* razen tega naj ne bo samo molčeč, temveč "duhovit in v vseh situacijah vedno dobre volje" *(einen Tag wie den anderen einen lustigen Humor, ein aufgeräumtes Gemüth in allen Zufällen),* pri mašah naj ministrira, skrbi za perilo, oblačila in nogavice, opravi običajno molitev in za srečen potek potovanja vsak dan zmoli en rožni venec. Razen tega se je Johann Baptist obvezal, da bo v vseh krajih, ki jih bodo obiskali, "skrbel za vse stvari in jih skrbno protokoliral" *(auf alle Dinge wohl acht zu geben, und dieselben getreulich zu protocollieren).* V primeru bolezni ali nesreče patra Lorenza ne zadene nobena krivda.

Zaradi zanimanja ljudi, da bi videli Rim, je Johann Baptist sestavil potopis, ki naj ga "naklonjeni bralec počasi in pozorno prebira – mesec za mesecem, deželo za deželo ter mesto za mestom" *(der günstige Leser langsam und mit Bedachtsamkeit von Monat zu Monat, von Land zu Land und von Stadt zur Stadt liset).* Potopis nosi naslov: "Dnevnik ali dnevni opis tistega potovanja v Rim, ki sem ga imel čast napraviti s prečastitim gospodom patrom Laurenzom Doberschitzem, benediktincem v Kremsmünstru, takrat najbolj cenjenim učiteljem pesništva, Johann Baptist Schlager, študent retorike. 1765."[1] *(Journal oder taegliche Beschreibung jener Reise nach Rom, welche mit dem Hochwuerdigen Herrn P. Laurentio Doberschiz Kremsmuensterischen Benedictiner als damals wuerdigsten Lehrer der Dichtkunst zu machen die Ehre gehabt Johann Baptist Schlager, der Wohlredenheit Beflissener. 1765).* Vse, "kar je v njem zapisano, je resnično in sem videl na lastne oči"[2] *(was man in diesem liset, ist wahr und selber mit Augen gesehen worden).*

Poročila Johanna Baptista Schlagerja so zelo izčrpna in precej osredotočena na opazovanje dežele in ljudi. Gotovo je poročevalec na potovanju vsak dan pisal dnevnik, na katerega se je opiral pri pisanju žurnala. Dobršen del informacij zadeva obiskana mesta, zlasti cerkve in muzejske zbirke. Medtem ko se Schlager pri cerkvah zanima zlasti za v njih hranjene relikvije in opremo, pa pri muzejih zelo zavzeto opisuje razne zbirke, npr. v samostanu St. Lambrecht na Štajerskem, v Bologni ali pa v Rimu. Odlično je prikazano takratno čaščenje relikvij in svetnikov, pričevanja takratne pobožnosti, ki bralcu 21. stoletja posredujejo vpogled v Schlagerjev čas. Posameznim poročilom je pogosto dodajal zanimive podrobnosti, ki jih je na potovanju doživel. O sebi oziroma o svojih starših Johann Baptist Schlager v svojem žurnalu praktično ne govori. Leta 1765 sta oba starša še živela, imel pa je tudi enega brata. O njegovem poznejšem življenju je znano, da je leta 1779, ko je bil gozdar železarskega uprave (Eisenobmannschaft) in kasneje uradnik (Kanzleiexpeditor), kupil za 851 guldnov hišo na Grünmarkt 23 v Steyrju, ki jo je imel do leta 1800. Družina Schlager je od leta 1814 do 1866 dokazana v hiši Enge 17 v Steyerju 17.[3]

1 Rokopis v lasti avtorja, v nadaljevanju Journal 1765.
2 Johann Baptist Schlager je svoj potopis napisal 1767 (... *auch in diesem Jahre 1767, da ich dieses schreib);* prim. Journal 1765, str. 260.
3 http://www.ris.at/homes/magsteyr/bauten/grunmarkt23.htm, 19. 1. 2009.

Potovanje v Rim je potekalo preko Štajerske, Koroške in Ljubljane do Trsta, dalje v Benetke, Padovo, Ferraro in Bologno, od tam na Jadransko obalo, v Ancono, Loreto, Macerato, Foligno, Spoleto, Narni in slednjič v Rim, kjer so potniki preživeli nekaj dni. Iz Rima so preko Castel Gandolfa obiskali Anagni, Frosinone, Ceprano in samostan Montecassino, kjer je pater Opportun Dunkel svoja sopotnika zapustil. Nazaj v Rim sta se oba preostala popotnika vračala preko Castel Gandolfa, kjer sta 14. oktobra videla papeža Klemena XIII. Domov sta se odpravila 19. oktobra preko La Storte, Viterba, Bolsena, Aquapendente, prekoračila reko Paglia, dalje ju je pot vodila preko Torrenierija v Sieno in Firenze, Bologno, skozi Emilio Romagno, pri Luzzeri sta prekoračili reko Pad, dalje v Mantovo, vzhodno od Gardskega jezera, preko Rovereta v Trento, nato preko Bozna in Brixna do Brennerja in naprej do Innsbrucka, kjer sta obiskala smrtno sobo cesarja Franca I. Iz Halla na Tirolskem sta se vračala s pletnjami po Innu in Donavi do Linza. V Hallu sta dobila krmarja, ki so ga "ljudje tam naokrog zaradi njegove spretnosti in velikosti imenovali kar huzar... to je bil tisti tirolski krmar, ki je iz Halla s posebno ladjo vozil domov na Dunaj njeno veličanstvo, ovdovelo cesarico Marijo Terezijo od tiste žalostne poroke po nadvse boleči smrti njenega cesarskega soproga Franca;[4] od takrat dalje je vse svoje življenje dobival za nagrado vsak mesec en dukat. Tako on sam kot tudi drugi člani posadke, ki so bili z menoj na ladji in so bili vozili že omenjeno cesarico, so pripovedovali, da ni kazala hude potrtosti v svoji veliki duši zaradi tistega žalostnega dogodka. Z njimi da je normalno govorila in si običajno krajšala čas skupaj z njimi na prostem izven kajute"[5] *(den man wegen seiner Brauvur und Größe in der ganzen Gegend mit dem gemeinen Namen den Husaren nennte ... dieser Husar war eben derienige tyrollische Steuermann, der sein Maiestät die verwittibte Kaiserinn Mariam Theresiam nach dem höchst schmerzlichsten Todesfalle ihres kaiserlichen Eheherrns Francisci von Hall bis Wien in einem eigenen Schiffe von der traurigen Hochzeit nach Hause geführet, und von diesen Tägen an bey Lebenszeit alle Monate einen Dugaten zur Belohnung hat. Sowohl er als noch andere Schiffleute, die mit mir zu Schife waren, und die höchst besagte Monarchinn führten, sagten uns, dass sie gar nicht viel Niedergeschlagenes ohngeachtet eines so traurigen Verhängnisses an dieser großen Seele merkten. Sie redete mit ihnen ganz gemein und pflegte meistens bey ihnen ausser der Hütte unter freyem Himmel die Zeit zu vertreiben).*

Kratek prikaz itinerarija

4. 9. popoldne odpotovali iz Kremsmünstra
5. 9. Spittal am Phyrn
6. 9. Admont
8. 9. Oberzeiring
9. 9. St. Lambrecht
10. 9. Celovec
12. 9. zjutraj v Ljubljani
13. 9. preko Vrhnike, zvečer v Trst
16. 9. zvečer z ladjo v Benetke
17. 9. na morju, brezvetrje
18. 9. opoldne v Benetkah, zvečer na ladji
19. 9. Padova
20. 9. zjutraj prihod v Benetke
21. 9. zvečer odhod iz Benetk
22. 9. zjutraj preko Chiogge po morju in po kopnem
23. 9. opoldne Ferrara
24. 9. Bologna
25. 9. Romanje k Madonni di San Luca pri Bologni
26. 9. Odhod iz Bologne, preko Imole, Faenze v Forlì
27. 9. opoldne Cesena, zvečer Rimini
28. 9. Cattolica, Pesaro, zvečer Senigallia
29. 9. popoldne Ancona, Loreto
30. 9. Loreto, zvečer Macerata
1. 10. Tolentino, Serravalle di Chienti
2. 10. Foligno, zvečer Spoleto
3. 10. opoldne Terni, Narni
4. 10. Civita Castellana, zvečer Castellnuovo di Porto
5. 10. Rim/Prima Porta
9. 10. Castel Gandolfo, Anagni
10. 10. Ferentino, Frosinone, Ceprano
11. 10. Roccasecca, Montecassino
12. 10. Montecassino, San Germano, Ceprano
13. 10. Frosinone
14. 10. Castel Gandolfo
15. 10. Rim
19. 10. Odhod iz Rima preko La Storta, Monterosi, Ronciglione
20. 10. zjutraj v Viterbo, Montefiascone, Bolsena, Aquapendente
21. 10. preko reke Paglia, Torrenieri
22. 10. Buonconvento, Monteroni d'Arbia, Siena
23. 10. Tavarnelle Val di Pesa, S. Casciano in Val di Pesa, okrog 15.00 v Firence.
24. 10. Odhod iz Firenc, Le Maschere
25. 10. Pietramala
26. 10. Bologna
27. 10. Castellfranco Emilia, Modena, Reggio nell' Emilia
28. 10. deževen dan
29. 10. Luzzara, prekoračili Pad
30. 10. Mantova
31. 10. preko Adiže v Borghetto, Ala
1. 11. Vzdolž Adiže, Rovereto, Trento

4 Cesar Franc I. je umrl med slovestnostmi ob poroki nadvojvode Leopolda (II.) v Innsbrucku 18. avgusta 1765.
5 Journal 1765, str. 352f.

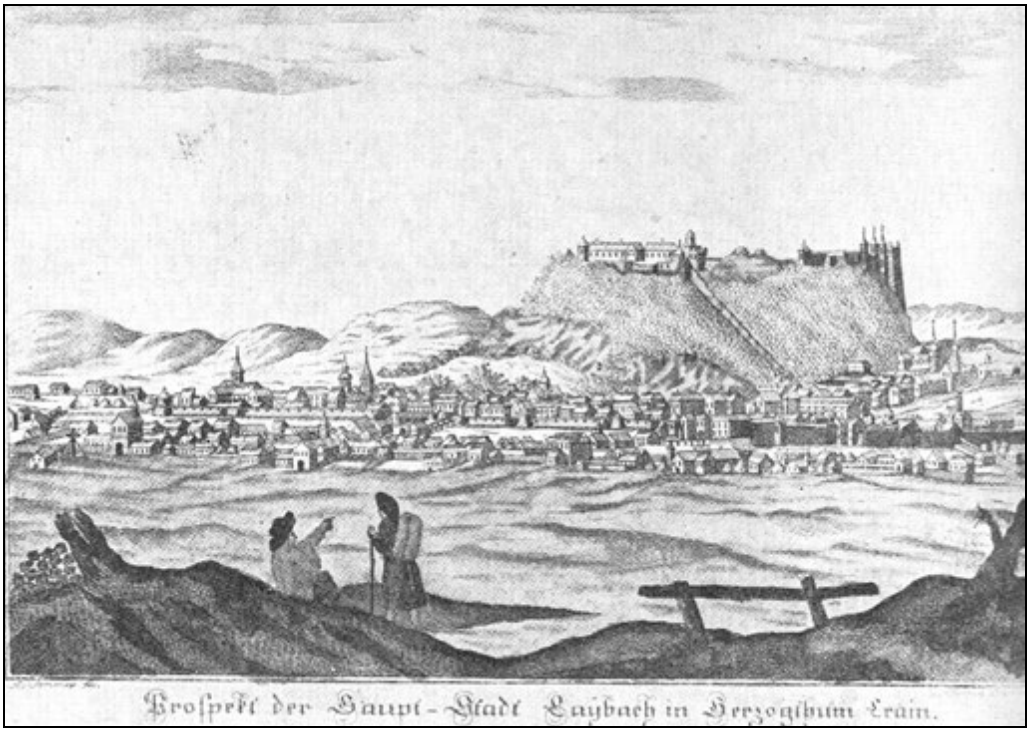
3. 11. Odhod iz Trenta, Salurn, zvečer Bozen
4. 11. Klausen, Brixen
5. 11. Sterzing, Brenner, okrog 22.00 Innsbruck
6. 11. Innsbruck, Hall in Tirol
7. 11. Hall in Tirol
8. 11. Brixlegg, Kufstein
9. 11. Rosenhaim, Rott am Inn, Wasserburg am Inn
10. 11. Mühldorf, Marktl
11. 11. Ranshofen, Reichersberg, Suben, Schärding, Formbach, Neuburg am Inn, Passau
12. 11. Passau in okolica
16. 11. Odhod iz Passaua, Linz
17. 11. Linz
18. 11. Linz, grad Weißenberg, Kremsmünster

Potovanje iz Celovca preko Ljubljane v Trst

11. septembra: ... "Po 4. uri zvečer smo se s tremi konji belci iz Celovca eno celo polno noč vozili proti Ljubljani. Tri četrt ure od mesta Celovec oddaljen leži samostan Vetrinj,[6] dalje Humberk in Borovlje. V Kožentavri smo dobili druge poštne konje: kajti tam se začenja vzpon na t. im. Ljubelj, na izredno visoko goro, ki traja eno poštno postajo gor in eno postajo dol in je tako strm, da je tukaj skoraj na mestu psalm: *Ascendunt usque ad Coelos et descendunt usque ad abysos*. Vzpenjali so se do nebes in spuščali do pekla.[7] To gorovje smo prekoračili okrog polnoči in celo noč smo se vozili skozi en sam gozd. Moram pripomniti, da čeprav sem se v svojem življenju že velikokrat vozil, tako bal se pa še nikdar nisem, kadar sem se vozil preko hribov. Nekako ob enih nas je trojna poštna kočija pripeljala preko Zelenice pri Tržiču in Nakla do Medvod." *(Nach 4 Uhr abends fuhren wir mit 3 Schimmeln von Clagenfurt die ganze geschlagene Nacht der Stadt Laibach zu. In dem Wege drey Viertel Stund von der Stadt ist das Cisterzienser Closter St. Victorin, weiters Hollenburg und Ferlach. Zu Kirschentheuer bespannte man unseren Wagen mit frischen Postpferden; denn da ginng es auf den sogenanntен Loibl los, einem Berge von ungeheurer Höhe, der eine Post hinauf, eine Post herab dauert, und zwar so gäh, dass hier fast wirklich einer Psalme Platz findet: Ascendunt usque ad Coelos et descendunt usque ad abysos. Wir passierten dieses Gebürg so eben um Mitternacht, und die ganze Nacht fuhren wir im lauter Wald, und ich kann sagen, so oft und vielmahl ich schon mein Lebtage gefahren bin, aber so scheuch und furchtvoll über ein solches Bürge bin ich niemals gefahren. Gegen 1 Uhr lieferte uns die dreyfache Post über Grünburg, Nackles, Oberzwischenwässern).*

"Končno smo 12. zjutraj okrog 9. ure prispeli v Ljubljano. Ljubljana je glavno mesto Kranjske, ki zgoraj na Ljubelju z dvema kamnitima piramidama meji na Koroško.[8] Ljubljana je lepša in večja kot Celovec, ima svojega škofa, prav tako lepo poslikano stolnico, kjer je pater Lorenz daroval mašo. Na sredini trga stoji mogočen vodnjak s piramido. V mestu je veliko lepih cerkva, v skoraj vseh občudujemo večbarvnost, umetnost in odličnost marmornih del, pa tudi veliko samostanov, npr. frančiškanski[9] in kapucinski,[10] samostan bosonogih avguštincev,[11] avguštinskih eremitov,[12] klaris[13] in uršulink.[14] Jezuitska cerkev[15] je zaradi svojih marmornih stebrov in tabernaklja najlepša. Kapelo svetega Ksaverja so dali zgraditi tamkajšnji stanovi za 14.000 guldnov.[16] Cerkev bosonogih avguštincev je zaradi marmorja čudovita..." *(Den 12. endlich morgens gegen 9 Uhr sahen wir uns in Laibach. Dieses Laibach ist die Hauptstadt in Crain, welches gleich zu oberst auf dem Loibel durch zwo hohe steinerne Pyramiden von Caerntern geschieden wird. Laibach ist schöner und größer als Clagenfurt, hat einen Bischof, wie nicht minder eine schön ausgemahlene Domkirche, wo aber R. P. Laurentius Meß las. In der Mitte des Platzes stehet ein ansehnlicher Pyramidenbrunn. Es gibt hier schöne Kirchen, wo fast in einer ieden die Vielfärbigkeit, Kunst und Feine des Marmors nicht genug zu bewundern, auch viele Clöster, als die Franciskaner, die Capuciner, die Augustiner Baarfüßer, die Augustiner de larga manica, die Clarisserinnen, die Ursulinerinnen. Die Jesuitenkirch ist eine ob ihren marmorsteinernen Säulen, und Tabernakel von den Schönsten. Die Xavericapelle hat die hiesige Landschaft mit einem Unkosten von 14000 fl aufgebauet. Bey den Augustinern Baarfüßern ist die Kirche eben herrlich vom Marmor...).*

6 Cistercijanski samostan Vetrinj, ustanovljen 1142, ukinjen 1786.
7 Psalm 106,26.
8 Takrat skalovni predor, pred tem še tunel, z dvema piramidama z latinskim napisom na deželni meji, ki ju je dala postaviti dežela Kranjska v pozdrav in zahvalo za pospeševanje prometa cesarju Karlu VI. ob njegovem obisku v Ljubljani leta 1728, ko je prišel na dedni poklon.
9 Nekdaj v starem minoritskem samostanu, ustanovljenem 1491, od 1785 dalje v ukinjenem samostanu avguštinskih eremitov Marijinega oznanenja.
10 Konvent sv. Janeza Evangelista, ustanovljen 1606, ukinjen 1809, kasneje uničen, stal na Kongresnem trgu.
11 Konvent sv. Jožefa, ustanovljen 1654, ukinjen 1786.
12 Avguštinski eremiti (obuti avguštinci), ustanovljeni 1329 pri sv. Janezu Krstniku pred špitalskimi vrati zunaj mesta, nato do 1597 v mestu pri cerkvi sv. Jakoba, k so jo prepustili jezuitom, novo ustanovljeni pri cerkvi Marijinega oznanenja. ukinjeni 1784.
13 Samostan sv. Mihaela, 1656–1782.
14 Konvent sv. Trojice, ustanovljen 1702, danes Uršulinska cerkev.
15 Danes župnijska cerkev sv. Jakoba.
16 Kranjski stanovi so za gradnjo kapele Franca Ksaverja leta 1668/69 odobrili 2500 guldnov oz. 150 guldnov za slavje ob posvetitvi (prim. August Dimitz, Zur Geschichte der Jesuiten in Krain, v: Mittheilungen des historischen Vereins für Krain 18 (1863), str. 87).

Andreas Sommer: Prospekt Ljubljane iz 1. polovice 18. stoletja.
(Branko Korošec, Ljubljana skozi stoletja, Ljubljana 1991, str. 62).

"Frančiškanska cerkev je prav lepa zaradi marmorja, ki na Kranjskem in Koroškem ni nobena redkost. V Marijini kapeli je shranjeno lepo okrašeno telo svetniškega vojaka in mučenca, ki mu je bilo ime Deodat. V kapucinski cerkvi sega poslikava s prikazi pekla in poslednje sodbe skoraj do polovico cerkve z nazornimi prizori duševnih muk. Poleg gradu stoji na hribu stari grad oz. stara utrdba z istim imenom, odkoder je razgled na mesto in kjer so priprti zaporniki, trenutno so bili trije. Tu so trije stolpi za smodnik in tudi velike orgle na prostem v preddverju grajskega poslopja, ki so igrale vse tiste dni, ko se jé pečenka, to je ob nedeljah, torkih in četrtkih. Še preden se pride do gradu, je cerkvica, ki se imenuje "Rosaliaberg" (cerkev sv. Rozalije) in ne daleč odtod je zapor, ki stoji na samem. Pokrajina je tukaj izredno prijazna in gotovo zelo prijetna. Razgled proti Koroški je velika ravnina in vsa pokrajina je posejana z neverjetno številnimi kraji in cerkvami. Tukaj in v Italiji se vidi malo skednjev, seno in žito so obešali v bližini hiš na t. im. kozolce in na velike kope, ki so imele na sredini veliko palico." *(Die Franciskanerkirch ist eben prächtig von Marmor, der in ganzem Crain und Kärnten gar nichts seltens ist. In der Frauencapelle ist ein gefasster Leib eines heiligen Soldaten, der Deodatus heißen, und Martyrer war. In der Capucinerkirche ist die Höll, und das iüngste Gericht fast die halb Kirchspitze aus mit sinnlichen Peinen recht schreiblich abgemahlen. Nahe bey dem Schloß auf dem Berge ist das alte Schloß, oder die alte Vestung gleichen Namens, wo man die Stadt übersiehet und die Übeltäter, deren wir soeben 3 gefangen sahen, verwahret worden. Hier sind drei große Pulvertürme, auch ist eine große freye Orgel in einem Vorsprunge des Schloßgebäudes, die man ale Brätltäge, als Sonntag, Erchtag und Pfingsttage erthönen läßt. Noch ehe man in das Schloß kömmet, ist ein Kirchlein, so der Rosaliaberg heisset, und ohnweit davon ein Gefängnishaus, so ganz frey stehet. Die Gegend ist hier ungemein reitzend, und gewiß recht angenehm. Der Prospect gegen Kärnten ist flach, und die ganze Landschaft mit unglaublich vielen Orten und Kirchen gleichsam angesäet. Hier und eben auch in Wellschland siehet man wenig Stäckl, sondern das Stroh und Getreyde wird auf die sogenannte Kutschen zum Dröcknen aufgehangen, und in große Schöber in deren Mitte eine große Stang stecket, vor den Häusern aufgethürmet).*

"Skozi mesto teče reka Ljubljanica, pri kapucinskih vratih stoji slavolok, ki je bil postavljen ob poklonitvi cesarju Karlu VI.[17] Predmestja so ravna, niso majhna ali sramotna. Na t. im. Bregu stoji komedijsko gledališče[18] po vzorcu pogorelega dunajskega mestnega gledališča.[19] Preprosto ljudstvo, zlasti ženske so nemarne; vsa njihova garderoba se

17 Cesar Karl VI. je sprejel poklon 29. avgusta 1728 v Ljubljani.
18 Domnevno predelava stanovske jahalne šole v gledališče za 850 oseb, ki so jo sklenili junija 1765 in decembra zaključili.
19 Kärntnertortheater, pogorel 3. novembra 1761.

sestoji iz ene srajce in kikle. Najbolj zoprn pa je neokusni kranjski jezik, ki se začenja že kmalu izven Celovca pri Kožentavri. Vendar pa v Ljubljani večinoma še govorijo in razumejo nemški jezik. Prenočevali smo pri Divjem možu na trgu.[20] Zelo pa nas je v Ljubljani čudilo to, da čeprav je bil v mestu škof, ki se imenuje Petazi,[21] v četrtek zvečer po zvonenju k molitvi niso obhajali spomina na začetek trpljenja Jezusa Kristusa, kot v drugih katoliških mestih, ker ta pobožnost tukaj, kot so nam rekli, ni bila v navadi. To smo morali vzeti na znanje, saj smo ravno v četrtek prenočevali v Ljubljani." *(Durch die Stadt flüsset der Fluß Laibach, bey dem Capucinerthore ist eine Ehrenporte zu Ehren des Kaisers Carls des 6. aufgerichtet, da ihm gehuldiget wurde. Die Vorstädte sind eben, nicht klein und schändlich. Auf dem sogenannten Rein ist ein Comoedienhaus nach dem Modell des verbrannten wiennerischen Stadttheaters gebauet. Das gemeine Volk, aber besonders der Weiber ist schlampend; ihr ganzer Aufbutz besteht in einem Hemnd und Kittel. Das verdrüßlichste ist die abgeschmacke Crainersprach, die schon bald ausser Clagenfurt bey Kirchentheur ihren Anfang nihmet. Doch redet und verstehet man noch im Laibach meistens die deutsche Sprache. Wir hatten unser Quartier bey dem Wilden Manne auf dem Platz. Was uns aber sonst auf Laibach wunderte, war, dass, ohngeachtet in diesem Orte ein Bischof ist, der vor itzt Petazi heisset, man in den Pfingstägenabends nach dem Gebethläuten nicht wie in anderen catholischen Orten die Angst litte, als welches, wie man uns sagte, hier nicht gebräuchlich ist. Wir mußten dieses wahrnehmen, weil wir so eben in einem Pfingstage zu Laibach Nachtläger hielten).*

"13. nam je grozila huda nevarnost in svojega potovanja proti Trstu nismo nadaljevali brezskrbno, kajti cesta v Trst, kamor smo bili namenjeni, je bila zelo nevarna zaradi hrvaških roparjev. Ti so se skrivali po tamkajšnjih gozdovih, ki so se raztezali do turških predelov na Balkanu in turški paša jih je proti plačilu tributa ščitil; tako je ena dokaj velika oborožena tolpa pred osmimi dnevi napadla vas Planino, skozi katero smo se morali peljati, jo še pred nočjo nasilno izropala in pri tem pobila več ljudi, zaradi česar so potniki zahtevali spremstvo cesarsko-kraljevske vojske, ki je bila tam nastanjena. Zato nam je kmalu po Lokvi pripeljala nasproti velika poštna kočija z večjim številom vojakov. Bog pa nas je varoval in brez pomoči vojakov smo srečno prišli skozi vse postaje, ki so bile na poti iz Ljubljane, Vrhniko, Logatec, obe vasi Planina, kjer stoji grad z istim imenom. Tukaj nam je mitničar, ki nam je pokazal svojo nevarno rano na glavi, pripovedoval, kako surovo je roparska tolpa divjala po njegovi hiši: omara je bila razbita na majhne koščke, dve skrinji sta bili preluknjani, vse slike hudo poškodovane, v celi hiši ni bilo enega celega okenskega stekla, skratka zgledalo je, kakor da bi grom in toča divjala skozi sobe." *(Den 13. waren wir einer großen Gefahr ausgesetzet, und wir tratten unsere Reise weiter nicht ohne Sorge an, indem die Straße auf Triest, wohin wir zielten, von den croatischen Räubern, die sich in dem dasigen Walde, der sich bis in die Tyrkey erstrecket, so sie bey dem türkischen Basse um einen Tribut Schutz finden, sehr unsicher gemacht wurde; wie sie den allererst vor 8 Tägen in einer beträchtlichen Bändä mit Ober, und Unterwehr das Dorf Oberplanina, durch welches wir passiren mußten, gewaltthätig noch vor einbrechender Nacht plünderten, und dabey mehrere Mordthaten ausübten, weswegen die Reisenden von den zu diesem Ende eingelegten kaiserlich, königlichen Soldaten Geleitschaft begehren, und uns eben der große Postwagen bald ausser Cornial mit mehreren Soldaten convoiret entgegen fuhre. Gott aber schützte uns ohne die Soldaten zu Hilf zu nehmen, und wir passierten glücklich alle Posten, die wir diesem ganzen Tage hindurch machten, als Laibach, Oberlaibach, Loitsch, die 2 Dörfer Planina, wobey ein Schloß gleiches Namens lieget. Hier zeigte und erzählte der Wegmautner, dem ein gefährlicher Streich auf den Kopf versetzet wurde und nach der Länge, wie grausam die Räuberrott in seinem Hause handirte: da stund ein zu kleinen Stüken zusammengehauener Kasten, da weren 2 durchlöcherte Druhen, da waren wieder alle Bilder schändlich zugerichtet, ia man sah in dem ganzen Hause fast keine einzige ganze Fensterscheibe, mit einem Worte, es sah nicht anders aus, als wenn Donner und Hagel in diesen Zimmern grausam gewütet hätten).*

"Pot smo nadaljevali skozi Postojno, Razdrto, Lokev, zvečer smo končno prispeli v Trst. Cesta, ki pelje iz Ljubljane v to trgovsko mesto, je tako polna vozov, večjih in manjših, da se ne lažem, če cenim, da sem jih naštel najmanj 400; vsi so bili razen redkih izjem volovske vprege, ki so nam prišle nasproti oz. vozile v isto smer. Območje dveh postaj pred Trstom je pusto, nikjer nobenih krajev, poti so dobre, zemlja pa je tako polna kamnov, da ne vem, kako je mogoče, da jih tukaj leži toliko miljonov vse povprek." *(Weiters reisten wir durch Adlsperg, Praewald, Cornial, abends endlich kammen wir nach Triest. Die Strasse von Laibach bis zu dieser Handelsstadt ist so zahlreich immer mit Karren und Güterwägen bewandert, dass ich nicht lüge, wenn ich 400 ansetze, die fast alle bis auf wenige ausgenommen, mit Ochsen bespannet, zu und davon uns auf dem Wege entgegen kammen. Die Gegend 2 Posten von Triest ist öd, man siehet keine Oerter umgelegen, die Wege sind gut, das Erdreich aber mit so vielen Steinen besetzet, dass ich mir nicht einbilden kann, wie so viele Millionen Quaterstücke in alle Orten und enden hierher seyen geleget worden).*

20 Gostilna v Ljubljani pri magistratu.
21 Leopold von Petazzi (1760–1772).

"Vozili smo se dalje in zvečer, ko je sonce že zahajalo, smo prvič v življenju zagledali morje, na vodni površini so odsevali rumeni in rdeči nebesni žarki, ki so se v mojih očeh združili v mavrico. Mislili smo, da bomo še pri dnevu prišli v mesto, kar bi se tudi zgodilo, če se ne bi bilo zlomilo kolo, kar nam je vzelo pol ure in nas navdalo s strahom, kajti kočjaž poštne kočije nam je povedal, da je bil dan prej nek častnik eno uro pred prihodom v Trst žrtev napada zgoraj omenjenih hrvaških roparjev na poštno kočijo; mi pa smo le srečno, čeprav že v temni noči, prispeli v naš kraj". *(Wir fuhren und abends, eben da die Sonne unterginge, erblikten wir das erste Mal in unserem Leben das Meer, dero Gewässer mit den gelb und rothen Strahlen des Himmels gleichsam einen Regenbogen meinen Augen gestaltete. Wir glaubten noch bey Tage in die Stadt zu kommen, und es würde auch ohnfehlbar geschehen seyn, wenn uns nicht halbe Stunde davor das Rad gebrochen wäre, so uns bey einer halben Stund aufhielte, und um so furchtsamer machte, weil der Postillon erzählte, dass allererst gestern ein Officier in der Postcalesche eine Stund vor Triest von einem der obgemelten croatischen Räubern einen Anstos litte; wir sind aber doch glücklich zwar schon bey finsterer Nacht in unser Orte gekommen).*

"Bili smo že tako rekoč v Italiji, kajti Trst je ključ do te dežele, laški jezik se tukaj sliši bolj pogosto kot nemški. Prenočevali smo v nemški gostilni Pri črnem orlu, kjer so se vsak dan zbirale osebe tujih narodnosti, ki so govorile različne jezike. Za en obrok je treba tukaj odšteti 24 krajcarjev ali 2 paolija. 14. smo ostali v Trstu in si z velikom občudovanjem ogledovali to zanimivo trgovsko mesto." (*Wir waren nun schon soviel als in Italien, denn Triest ist der Schlüssel dieses Landes, und die welsche Sprach wird hier schon weit mehr, als die deutsche gehöret. Unsere Einkehr war in dem deutschen Wirtshause bey dem Schwarzen Adler, wo täglich Personen von fremden Nationen zusammen kommen und einer diese, der andere eine andere Sprache in den Mund führet. Die Person zahlet für die Mahlzeit 24 Kreuzer oder 2 Paoli.*[22] *Den 14. verblieben wir in Triest und besahen diese sehenswürdige Handelsstadt mit großer Verwunderung...).*

"24. smo prispeli do Bologne. Najprej smo hoteli obiskati cerkev S. Petronia,[23] ki nima razkošno okrašene opečnate fasade, je pa tako velika, da jo ima tujec kar za tukajšnjo stolno cerkev. Ogledali smo si zanimiv poldnevnik, v Evropi sta le dva, eden je tukaj in eden v Franciji, tukajšnji pa je boljši. Zgoraj na oboku cerkve, toda ne na najvišjem mestu v sredini, temveč na levi strani in precej bolj spodaj je na steni naslikana zvezda, v njeni sredini pa je luknja Focus incidentiae, skozi katero posije sončni žarek.[24] ... Pod kamnom z napisom je črna kamnita školjka z majhnim pokrovom iz medenine in ključavnico za odklepanje, na katerem je napisano: Centesima pars altitudinis fornicis millies subdivisa (Stoti del višine oboka tisočkrat deljen). Na tem mestu je dolžinska lestvica, ki vodi do črte na cerkvenih tleh, kjer je na velikem belem kamnu napisano: Linea meridionalis a vertice Tropicum Capricorni (Opoldanski poldnevnik v kozorogovem povratniku). Jaz sem dolžino te črte premeril s 102 do 103 koraki. V zadnjem večjem kamnu je vklesano: Solstitium hybernicum Decembris die XXI. (Zimski sončni obrat 21. decembra). Stopinje so razdeljene od 10 do 10 do 248 skupaj z nebesnimi znaki. Prehodili smo celotno dolžino cerkve in našteli 172 korakov ..." *(Den 24.ten ... Bologna. Der erste Ort, wohin wir trachteten, war die St. Petronikirch, die nicht gar zu prächtig mit Zügeln gepflastert ist, dabey aber so großen Blatz einnihmt, dass sie ein Fremder für die hiesige Domkirche halten könnte. Wir besichtigten eine merkwürdige Meridianlinie, deren nur 2 in Europa sind, nemlich diese und eine in Frankreich, die hiesige aber ist besser. Oben in dem Gewölbe aber nicht am höchsten in der Mitte, sondern linkerhand um vieles tiefer ist ein gemahlener Stern auf der Mauer, in dessen Mittelpunct der Focus incidentiae, oder das Löchlein ist, wodurch der Sonnenstrahl einfählt. ...Unter diesem angeschriebenem Stein ist eine schwarz steinerne Muschel mit einem kleinen Teckel vom Messing, und einem Schlüsselloch zum eroeffnen, darauf stehet geschrieben: Centesima pars altitudinis fornicis millies subdivisa. Da ist nun eine Scala angesetzet vonn der Länge, darauf fängt die Linie in dem Kirchboden an mit einen weissen großen Stein, darauf die Inschrift zu lesen: Linea meridionalis a vertice Tropicum Capricorni. Ich hab die Länge dieser Linie mit 102 bis 3 Schriten abgemessen. In den letzteren breiteren Stein stehet eingehauen: Solstitium hybernicum Decembris die XXI. Die Grade sind von 10 bis 10 bis 248 samt den Himelszeichen eingetheilet. Die ganze Länge der Kirchen zählten wir ab mit 100 und zwey und siebenzig Schritten...).*

"Kmalu po ogledu te astronomske zanimivosti nas je naš nemški vodič peljal v cerkev klaris,[25] ki je tako lepa, da je popotnik ne sme izpustiti, kajti tukaj kažejo blaženo Katarino Bolonjsko (Catharina Bonnoniensis),[26] ki je tako dobro ohranjena, kot bi bila še živa. Sedi v svojem redovnem oblačilu s krono na glavi, vendar so njen obraz in roke nekoliko rjavkaste barve. Sedi levo od vhodnih cerkve-

22 Paolo, srebrni novčič, 1/10 rimskega skuda.
23 S. Petronio, Basilika.
24 Sončna ura Domenica Cassinija (1655), 1765 jo je Eustachio Zanotti restavriral. Je največja v zaprtem prostoru konstruirana sončna ura, njena dolžina odgovarja šeststotemu delu enega poldnevnika.
25 Cerkev Corpus Domini ali Svete Device, 1456 jo naselijo klarise iz Ferrare.
26 Sv. Katarina Bolonjska (1413–1463), klarisa.

nih vrat pod oltarjem, ki ima oltarno sliko s prikazom Kristusovega vnebohoda, ki jo je naslikal Ludovico Carassi[27] za 8000 skudov.[28] Ta slika je napravljena kot nekakšen oder, ki ga je mogoče odpreti, in napis nad njim že od daleč naznanja, kaj je notri, namreč: Inter mortuos liber (Med mrtvimi svoboden)." *(Bald nach diesem eingenommenen astronomischen Augenschein führte uns unser deutscher Wegweiser in die Kirche der Clarißeninnen, so sehr schön, und von darum den Reisenden nicht zu umgehen ist, weil die selige Catharina Bonnoniensis noch unverwesen, ia als wenn sie noch lebte, in ihrem Closterhabit mit einer Cron auf dem Haupt, sitzend, iedoch etwas braun am Gesichte und an den Händen gezeiget wird. Sie sitzet linker Hand des Einganges in die Kirche unter einem Altare, dessen Altarbild die Himmelfahrt Christi vorstellet, und vom Ludovico Carassi um 8000 Scudi gemahlen worden. Dieses Bild ist wie ein Proscenium zum Aufschieben gerichtet, und der Titel daroben zeiget vom weiten an, was darinnen verschlossen, nemlich: Inter mortuos liber).*

"Redovnice, ki svoji pokojni sosestri vsako soboto umijejo obraz in roke in ji morajo večkrat, kot sem slišal, striči nohte, delijo tujcem, ki prihajajo tja, razne koščke in relikvije v lepo izdelanih amuletih, vendar ne zastonj, temveč, ker morajo od tega živeti, po določeni ceni, ki jim jo vsakdo rad plača: jaz sem jim dal nekaj malega, jaz in pater Opportun sva si nekaj izbrala in plačala, med tem časom pa je gospod p. Lorenz naskrivaj odšel, ker je komaj čakal, da vidi še neko drugo Katarino Bolonjsko, in naš nemški vodič, ki ga je bil naskrivaj spremil k njej, nam je zdaj razodel naslednjo skrivnost. To je bila slavna bolonjska doktorica Catharina Laura Bassi de Rati,[29] ki jo je iskal in tudi našel in h kateri smo zdaj tudi mi, potem ko smo pri redovnicah vse opravili, v spremstvu našega nemškega vodiča hiteli s pospešenimi koraki. Takoj so nas sprejeli in z veliko vljudnostjo pozdravili v sprejemnici, kjer je stala cela vrsta matematičnih inštrumentov. Ona pa je začela z nami v latinskem jeziku nadvse pametno diskutirati in bilo je zelo lepo poslušati njene besede: kajti govorila je tako neprimerljivo lepo, hitro in nežno, česar marsikateri uveljavljeni moški ne bi bil zmožen. Gotovo je, da je prekašala vse moške v Italiji, s katerimi smo govorili, kajti Italijani so v glavnem, tudi duhovniki, slabi latinci, njihov jezik je premalo sproščen in uglajen, da bi mogli govoriti hitro in brez jecljanja. Njen mož je zdravnik,[30] ona pa javno zagovaja svoje teze na univerzi. ..." *(Die Klosterfrauen, so ihre selige Mitschwester alle Sambstage an Gesicht und Händen zu waschen pflegen, auch selber öfters wie ich mir sagen liesse, die Nägeln abschneiden müssen, theilen den Fremden, so dahin kommen, verschiedene Stüke und Reliquien schön im Amuletten gefasst, iedoch nicht umsonst, sondern, weil sie großen Theils von dieser Arbeit leben müssen, um gewisse ausgesetzte Preise aus, die ihnen auch ein Jeder gern zahlet: ich selbst hab ihnen was Weniges zu lösen gegeben und ich und R. P. Opportunus im besten aussuchen auszahlen waren, so laurte Herr P. Laurentius noch auf eine andere Catharina von Bonnininn, wie uns unser deutsche Wegweiser, der selben heimlich zu dieser Catharina führte, und nachdem er zurüke gekommen, und dieses Geheimnisse ofenbahrte. Es war die berühmte bonnoniensische Doctorinn Catharina Laura Bassi de Rati, die er gesuchet und auch gefunden hat, und zu welcher wir auch, nachdem wir alles bey den Closterfrauen richtig gemacht hatten, auf Anführung unsers deutschen Wegweisers mit gedoppelten Schritten eilten. Wir wurden auch sogleich in einem schönen Audienzzimmer, wo viele mathematische Instrumenten in Parade stunden, vorgelassen, und mit großer Höflichkeit empfangen, da Herr P. Lorenz schon hinweggegangen war. Sie finng mit uns alsobald in lateinischer Sprache auf das Weislichste zu discuriren an, und es war eine Freude ihren Wörtern Gehöre zu geben: denn sie redete so unvergleichlich schön, geschwind und zierlich, dass man es einen gestandnen Manne so bald nicht hörn wird. So viel ist gewiß, daß sie es allen Männern in Wellschland, mit denen wir redeten, bey weiten abgewonnen habe, denn die Wellschen überhaupt, auch die Geistlichen sind elende Lateiner, wenigstens ist ihre Zung schlecht gelöset und geschliffen um geschwind und ohne vielen Böcken zu reden. Sie hat einen Medicus zu ihrem Gemahl und defendiret oefentlich in der Universität Theses).*

"Še neko drugo sveto telo smo to dopoldne videli pri patrih dominikancih,[31] namreč njihovega lastnega redovnega očeta sv. Dominika,[32] ki počiva v kapeli na desni strani od vhodnih vrat v cerkev na posebnem oltarju v izredno umetniško izklesani krsti iz belega marmorja.[33] Na oltarju gori vedno 6 sveč in več luči, na vseh stenah v kapeli so dragocene poslikave. V konventu v pritličju kažejo njegovo smrtno sobo z napisom: Hic obiit S. P. Dominicus anno Domini MCCXXI. Tukaj se berejo maše in njegova slika je naslikana na oltarju." *(Noch*

27 Ludovico Carracci (1555–1619).
28 Scudo, ital. srebrnik, od 16. stol. dalje.
29 Laura Maria Caterina Bassi Veratti, docentka za eksperimentalno fiziko na Instituto delle Scienze in odlična znanstvenica 18. stoletja; pokopana je sredi cerkve Corpus Domini.
30 Giovanni Giuseppe Veratti.
31 S. Domenico.
32 Ustanovitelj reda sv. Dominik je umrl 6. avgusta 1221 v Bologni.
33 Nagrobnik sv. Dominika, nastal med 13. in 16. stol.; relief na sprednjem delu podstavka s prizori svetnikovega pogreba je bil izdelan šele 1768 v delavnici Giovannija Battiste Boudarda.

ein anderer heiliger Leib wurde uns in diesem Vormittage bey den P.P. Dominicanern gezeiget, und zwar ihres eigenen Ordensvaters des Heil. Dominicus, der rechter Hand des Einganges in die Kirche auf einem eigenen Altare der Capelle in einer ungemein künstlich ausgehauenen Sarge vom weissen Marmor ruhet. Bey dem Altare brinnen ohnausgesetzet 6 Wachslichter und mehrere Lampen, und an allen Wänden der Capelle sind kostbare Gemählde. In dem Convent zu ebner Erd zeiget man das Zimmer, wo er gestorben mit der Aufschrift: Hic obiit S. P. Dominicus anno Domini MCCXXI. Man liset darinnen Meß und sein Bildniß ist auf dem Altare gemahlen.)

"Sicer pa so v Bologni, kot sem videl, lepi trgi, velike ceste in imenitni vodnjaki ... Vodnjak v bližini cerkve sv. Marka, kjer smo opoldne kosili nedaleč od javnih zaporov, iz katerih so zaporniki mimoidoče na ves glas prosili za miloščino, nima vode, medtem ko se pri nekem drugem vodnjaku voda umetniško pretaka skozi pohotne figure in pri tem škropi trg[34] blizu cerkve sv. Petronija ..." *(Sonst, wie ich sah, gibt es in Bonnonin schöne Plätze, große Gässen und ansehnliche Brünen,... Dieser Brunn aber, der ohnweit S. Marco, wo wir Mittags speisten und ohnweit der oefentlichen Stadtsgefängniße, aus welcher die Gefangenen mit vollem Halse die Vorübergehnden um Allmosen anschreyen, giebt kein Wasser, wohl aber einer, der mit hohen Wasserkünsten iedoch in sehr geilen Figuren auf den Platze springet, nahe bey der Kirche des Heil. Petronius...).*

"V bližini cerkve sv. Jerneja se dobro vidita oba mestna stolpa, eden je tako visok, da v svojem življenju nisem videl višjega, saj ga imajo za najvišji stolp v Evropi; drugi stoji malo odmaknjen, tudi popolnoma prosto, in je tako dobro zgrajen, da izgleda, kot da se bo prevrnil, vendar stoji čvrsto in nepremično. Ta se imenuje Torre Gerisendi,[35] prvi pa Torre degli Asinelli.[36] Oba stolpa sta iz opeke in imata štirikotno ozko obliko, kar višino prvega stolpa naredi še bolj grozljivo." *(Artig sind in dieser Stadt nahe bey der St. Bartholomäuskirche zu sehen die 2 Stadtthürme, einer ist so hoch, dass ich in meinem Leben noch keinen höheren gesehen hab, wie er denn auch von einigen als der höchste Thurm in Europa ausgegeben wird; der andere so gleich darumben, doch eben auch ganz frey stehet, dabey aber so künstlich gebauet ist, dass er auf einer Seite wirklich zu fahlen scheint, da er doch ganz fest und unbeweglich stehet. Dieser hat den Name Gerisendi, der erstere Asinelli. Beyde haben eine viereckichte Form, und sind ganz schmall von ziegeln aufgeführet, welches eben die Höhe des Ersteren um so mehr abscheulich macht).*

"Popoldne je bil najprej na vrsti ogled svetovno znanega bolonjskega Specula,[37] in kar smo hoteli, to se je zgodilo. Na svetu je to nekaj enkratnega. Tukaj se nahaja zbirka vseh stvari, ki jih lahko vidimo na treh naravnih področjih, in kdor je to videl, ga bo minila volja, da bi videl še kaj drugega in še manj, da bi sam želel začeti zbirati. Najlepša pri tem je ureditev prostorov in vsake sobe posebej po posameznih zvrsteh, nekaj nadvse posebnega. Takoj pri vhodu je slika sv. Jožefa, ki je tako fino tkana, kot da bi bila naslikana z najtanjšim čopičem. Nato se pride v prostor, kjer so obešeni sami načrti arhitektov, ki so bili za njih nagrajeni, dalje dela kiparjev, ki so bila prav tako nagrajena, med njimi tudi delo Nemca Johanna Hagenauerja[38] iz Salzburga. V glino je oblikoval Herkula, ki dviguje vola v zrak; dalje je kabinet poln kipov iz mavca, modelov za kipe, ki so na ogled v Rimu in so mojstrovine največih umetnikov. V kabinetu je polno nagrobnikov starih poganov, skrinja s kovanci, lepa knjižnica." *(Nachmittags war eines von den Ersten die weltberühmte bonnoniensische Speculam zu sehen, und was wir wollten, das geschach. In der Welt ist keine ihres gleichen. Man findet hier eine Sammlung von allen Dingen, die es in den 3 Reichen der Natur zu sehen giebt, und wer einmal diese gesehen, dem vergehet gewiß alle Lust mehr eine andere zu sehen, und noch vielweniger selbst eine Sammlung zu unternehmen. Das Schönste dabey ist die Ordnung, in welcher alle Zimmer ein iedes für sich und nach ihrer Gattung in Besonderheit unvergleichlich eingerichtet ist. Gleich bey dem Eingange ist die Bildniß des Heil. Josephus so gewebet, als wenn es mit dem feinsten Pinsel gemahlen wäre. Darauf kommt man in ein Zimmer, wo alle Risse einer Baukünstler aufbehalten sind, die ein Proemium damit genommen haben, so eben weiters die Werke der Bildhauer, die den Preise davon getragen, unter diesen ist ein Deutscher Johann Hagenauer von Salzburg. Er bildete von Erde den Hercules, wie er den Ochsen in der Höhe trägt; weiters ist ein Cabinett voll der größten Statuen vom Gipse, so lauter Modelln einer Statuen sind, die in Rom gesehen werden, und Meisterstüke der größten Künstler sind. Ein Cabinett von lauter Grabsteinen der alten Heiden, ein Münzkasten, eine schöne Bücher Bibliothek).*

"Med drugimi portreti, ki visijo v predprostoru h knjižnici, je nad vrati slika umrlega papeža Lambertinija[39] s posvetilom v velikih črkah: AMPLI-

34 Neptunov vodnjak, 1563 po načrtu Tommasa Lauretija, Neptunov kip od Giambologne.
35 Torre Garisenda.
36 Torre degli Asinelli.
37 Stolp zvezdarne pri Palazzo Poggi, začetek gradnje 1712/13 po načrtu Giuseppeja Antonija Torrija, dogradil 1723/25 Carlo Francesco Dotti. Palazzo Poggi, od 1803 dalje glavni sedež rektorata univerze v Bologni, hrani zbirko Luigija Ferdinanda Marsiglija na sedežu 1711 ustanovljenega in 1714 posvečenega inštituta Istituto delle Scienze.
38 Johann Baptist Hagenauer (1732–1810), dvorni kipar v Salzburgu in od 1774 vodja kiparskega razreda na Dunajski akademiji.
39 Papež Benedikt XIV. (Prospero Lambertini), 1740–1758.

FICATORI MAXIMO. Sledijo po temah razdeljeni prostori, vsak ima na vratih svoj napis. V enem so razstavljene vse vrste kamnin, v drugem semena rastlin, spet v drugem živali vseh vrst, krokodili, polenovke, ogromne morske želve, kače v naravni velikosti, nagačeni ptiči, v kozarcih so shranjeni insekti ter hrošči, lepo obarvani metulji, školjke in polži ter presenetljivo veliko črvov. Med temi je v kozarcu shranjena glista, ki je dolga 12 komolcev in so jo našli v telesu nekega kapucina. Poleg drugih naturalij sem občudoval kamen težec (barit), ki se pri slabi svetlobi v temi sveti kot fosfor. Oba moja duhovna gospoda sta dobila dva koščka v posodici za 1 gulden. Toda ta kamen ni obstojen, temveč razpade v prah, kakor se je zgodilo tudi nam. Na koncu so bili prostori s hidravliko, optiko, pnevmatiko ali aerometriko. Sledili so še prostori s kemijo, geografijo in pomorstvom, fiziko, starinami, anatomijo, nadalje galerija slik, predavalnice, soba z vojaškimo opremo itd." *(Unter anderen Portraiten, die in der Vorkammer dieses Büchersaales hangen, ist oberhalb der Thüre der verstorbene Papst Lambertini, dessen Lob mit großen Buchstaben zu lesen: AMPLIFICATORI MAXIMO. Darauf kommen die in ihre Classen eingetheilte Zimmer, und iedes ist mit ihrem auf der Thüre geschriebenen Titel bezeichnet. In einem sind alle erdenkliche Mineralien, in einem die Semina plantarum, in einem anderen die Animalia von verschiedener Gattung, als Crocodile, Stockfische, ungeheure Meerschildkrotten, Schlangen in Lebensgröße, ausgestopfte Vögeln, gut in Gläser eingemachte Insecten als verschiedene Kefer, schön gefärbte Weinfaltern, Muschen und Schnecken, sehr viele Würme zum Erstaunen. Unter diesem Letzteren ist ein Wurm in einem Glase aufbehalten, der 12 Ellen lang in dem Leibe eines Capuciners gefunden worden. Nebst andren Naturalien schien mir wunderlich der Lapis bonnoniensis, der bey einfallender kleiner Lichte in der Finster wie ein Phosphorus leuchtet. Man gab meinen 2 geistlichen Herren 2 Stücke in einem Schächtgen um 1fl. Allein er bleibet nicht beständig ganz, sondern zerfahlet in Staube, wie es uns geschahe. Endlich kommt das hydraulische Zimmer, das optische Zimmer, das pnephmatische oder aerometrische Zimer. Das chymische Zimmer, das geographisch und nautische Zimmer, das physicalische Zimmer, das Antiquitätenzimmer, das anatomische Zimmer, die Bildergallerie, das Drehzimmer, die Oerter, wo die Lectionen gegeben werden, das Militarzimmer und so weiter).*

"V prostorih z naturalijami stoji nagačen los v naravni velikosti; v fizikalnem kabinetu visi na steni lep inštrument v obliki futerala za zastavo, ki ob dotiku na naraven način predstavi padanje toče. V pomorskem delu so razstavljeni najlepši in izredno fini modeli galej, trgovskih in vojnih ladij s 120 topovi.[40] V anatomskih kabinetih stojijo veliki skeleti, celotno človeško telo je izdelano iz voska izredno naravno in umetniško,[41] v raznih oblikah in stanjih, celo otroci, ki na različne načine ležijo v materinem trebuhu in se tam hranijo,[42] so na ogled tujcem. Med starinami vidimo med drugim številne žrtvene tablice, malike, žare ali vrče s pepelom, predmete, ki pričajo o rimski veri in vojski, posodje, nagrobne svetilke, napise in še in še, med drugim tudi Kolosov palec, med umetniškimi predmeti stoji najboljši v veliki dvorani, to je portret papeža Benedikta XIV., ki je izdelan iz pisanih mozaičnih kamnov in je tako dovršen, kot da bi bil naslikan na platno. Z eno besedo: vse je brez primere, videli pa smo le malo inštrumentov za praktične poskuse. Spekula oz. astronomska opazovalnica ni zelo visoka, kar tudi ni potrebno, saj je horizont v Bologni popolnoma prost, le na eni strani je nizko gorovje, ki ga nekoliko zastira kot tanek oblak. Poslopje je od zunaj belo in rdeče ometano. Bolj natančen je opis v italijanskih knjigah, vsaka stane 2 paolija." *(In dem Naturalienzimmer ist ein ausgestopftes Elendthier in Lebensgröße zu sehen; in dem physicalischen ist ein artiges Instrument in der Figur eines Fahnfutterals an der Wand, so bald man es rühret, so wird ein fallender Hagel auf das Natürlichste vorgestellet. In dem Nautischen sind die schönsten und feinsten Modellen von Galleeren, Kauffarththey und Kriegesschiffen mit 120 Canonen anzutreffen. In dem anatomischen Zimmer stehen große Sceletons, ia der ganze menschliche Cörper ist in verschiedenen Beschaffenheiten, aus Wachs auf das Natürlichste mit unglaublicher Kunst gebildet, sogar die Kinder, wie sie auf unterschiedliche Arten im Mutterleibe liegen, und die mütterliche Nahrung empfangen, werden den Fremden gezeiget. Unter den Antiquitäten siehet nebst anderen unzähligen alten Opfertafeln, Götzen, Urnen oder Aschenkrügen, römische Religion- und Kriegesgezeugen, Geschirren, Grablampen, Grabschriften und dergleichen und dergleichen, den Daum des Colossi und aus den Kunststüken ist eines der Besten in einem großen Saale das Portrait des Papsten Benedicti XIV., welches in mosaischer Arbeit von lauter gefärbten Steinlein so ist zusammengesetzet, als wenn es auf feine Leinwat gemahlen wäre. Mit einem Worte: Alles ist unvergleichlich nur von prächtischen Experimentalinstrumenten haben wenig gesehen. Die Specula, oder das astronomische Observatorium ist gar von keiner prächtigen Höhe, so auch die Noth nicht erforderet, indem der Horizont von Bologna völlig frey und und nur von einer Seite ein wenig mit einem Gebürge gleich als mit einem dünnen Wolkenstrich verzäunet ist. Das ganze Gebäude ist vom aussen weiß und roth abgeputzet. Ein noch ausführlichere Be-*

40 Camera di Geografia e Nautica.

41 Anatomski kabinet papeža Benedikta XIV. iz leta 1742, voščene figure s prikazi človekovega mišičevja, izdelala Ercole Lelli in Giovanni Manzolini, danes v Museo di anatomia umana normale.

42 Museo Ostetrico Giovanni Antonio Galli, urejen na željo Benedikta XIV. leta 1757.

schreibung ist in den wellschen Büchgen, deren eines 2 Paoli kostet, zu lesen).

"Po tej nepopisni gledališki predstavi narave in znanosti smo obiskali še eno cerkev ... sv. Petra[43] ... Benedikt XIV. ... Sploh je ta papež v Bologni še zelo živ. Lambertiniji imajo v tem mestu veliko palačo.[44] Tukajšnji nadškof se imenuje Malavez,[45] ki je tudi kardinal, tako kot Spinola,[46] s to razliko, da je imel slednji svetno, prvi pa duhovno oblast. Blizu rezidence je na stolpu[47] ura, kjer se ob določenih časih, tako kot v Benetkah na trgu sv. Marka ob polnih urah prikažejo sveti Trije kralji. Na zunanji steni rezidence je bronast kip[48] papeža Gregorja XIV.,[49] ki je bil iz Bologne." *(Nach diesen unvergleichlichen Theater der Natur und Wissenschaften besuchten wir noch eine Kirche ... St. Peter ... Benedictus XIV. ... Ueberhaupt ist dieser Papst in Bologna noch frisch im Leben. Die Lambertini haben einen eigenen großen Pallast in dieser Stadt. Der hiesige Erzbischof nennt sich Malavez, den sogleich die Cardinalswürde begleitet, so, wie Spinola diesem Unterschied, dass dieser über das Weltliche, jener über das Geistliche das Commando führet. Nahe bey der Residenz ist eine Uhr auf dem Thurme, den man so eben dekte, wo zu gewissen Zeiten wie in Venedig auf dem Marcusplatze bey dem Stundenschlagen die Heiligen 3 Könige zum Vorschein kommen. Ausser dieser Residenz ist Papst Gregorius XIV., ein Bologneser, aus Erz sitzend gebildet...).*

"25. smo se odpravili na romanje k cerkvi S. Maria di Luca,[50] ki je nekako tri italijanske milje [à 1851 m, op. G. B.] oddaljena od mesta Bologne. Pot do cerkve vodi iz mesta navzgor do cerkve na hribu skozi dolge arkade, ki so tudi v mestu samem; cerkev leži na hribu in zato je tam zelo lep razgled na mesto. Najlepši so vinogradi in drevoredi, ki se razraščajo v cel gozd, ta pa se z zelenimi polji spoji v pokrajino z najlepšimi odtenki. Ta božja hiša, ki jo oskrbujejo dominikanci, je zelo lepo poslikana. Tukaj sta oba moja duhovna gospoda pri glavnem oltarju obhajala mašo, za oltarjem pa so stopnice, po katerih se pride do Matere Božje, ki naj bi jo bil naslikal sv. Luka. Slika pa je tako ovešena s cvetličnimi venci, da se ne vidi ničesar, razen obeh svetih obrazov, Jezusa in Marije, ki sta čisto rjava. Slika je zakrita in ko jo odgrnejo, moli duhovnik, ko se vzpenja po stopnicah, razne molitve in Salve Regina, ki jih večkrat ponavlja." *(Den 25.ten machten wir eine Kirchfahrt nach S. Maria di S. Luca bey 3 wellschen Meilen von Bologna entlegen. Der Weg ist fast durchaus in lauter Schwibbögen wie in der Stadt bis völlig in die Kirche zu machen; es liegt auf einem Berge, darob, man die Stadt guthen Theils übersehen kann. Das schönste sind die unzähligen Weingärten und Baum Aleen, die fast einen ganzen Wald formiren und die häufig in dem Grünen eingetheilte Landgüter machen der Landschaft die angenehmste Schättirung. Dieses Gottshaus, welches die Dominicaner besorgen, ist fast durchaus unvergleichlich ausgemahlen. Hier lasen meine zwei geistlichen Herren Messe bey dem Hochaltare, hinter diesem ist eine Stiege, darauf man zu einem Muttergottesbild kommt, welches der heilige Lucas solle gemahlen haben. Es ist selbes mit vielen Blumenkränzen vermachet und man siehet von der ganzen Bildniß nichts, denn die 2 heiligen Gesichter, Jesu und Mariä in ganz brauner Farbe. Das Bild ist verhüllet und bey dessen Eroefnung werden von dem hinaufsteigenden Priester viele Gebethe und das Salve Regina zu wiederholtenmale gesprochen).*

"Sicer pa je Bologna zelo veliko italijansko mesto, ima 12 vrat v čast 12 apostolom. Kuje svoje kovance, na katerih je napis Bononia docet. Še vedno me oblije kurja polt, če pomislim na Bologno, kajti tukaj se mi je primerila v gostilni Pri pinijah[51] tako usodna stvar, da bom moral nanjo misliti svoj živ dan. Ta moj žalostni primer, ki ga tukaj ne bom opisal, moram pripisati izključno laškemu kuhanemu vinu, ki mu pravijo "vino coto", in tamkajšnji hrani. Toda dovolj o tem, kajti vsakič ko pomislim na to, občutim še vedno isto duševno bolečino in če bi večkrat mislil na to, bi od samega strahu in trepeta ne mogel ničesar več napisati o tem slavnem mestu. Torej poglejmo dalje, kaj nam to mesto še nudi." *(Sonst ist Bonninien eine sehr große italienische Stadt, sie hat 12 Thörn zu Ehrn der 12 Aposteln. Sie schläget eine Münze, darauf die Inschrift Bononia docet. Mir schauert noch die Haut, wenn ich auf Bononinn denke, denn es begegnete mir in dieser Stadt alla Pigna ein so fataler Casus, welcher machte, dass ich meine Lebtage auf dieses Bononin denken werde. Diesen meinen traurigen Zufahle, den ich hier ausgeleget nicht zu Papier bringen mag, hatte ich nur allein dem wellschen gekochten Wein und vino coto heißet und ihren Speisen zu danken. Aber genug von diesen, denn die oeftere Erinnerung dessen führet mir noch iederzeit den gehabten Schmerze zu Gemüthe und es ginng mir, wenn ich oft darauf dächte, dass ich vor*

43 S. Pietro, stolnica.
44 Palazzo Vizzani Sanguinetti, 1732 kupil kardinal Prospero Lambertini, poznejši papež Benedikt XIV.
45 Vincenzo Malvezzi, kardinal 1753, nadškof v Bologni 1754–1775.
46 Bonaventura de Cordoba Espinola de la Cerda, kardinal 1761, † 1777.
47 Stolp Palazzo Comunale, stolpno uro sta izdelala Giovanni di Evangelista iz Piacenze in Bartolomeo di Gnudolo (1451), njene lesene figure so nekdaj udarjale vsako polno uro. Današnjo uro je izdelal Rinaldo Gandolfi 1773.
48 Nad portalom Palazzo Comunale sedeči kip papeža Gregorja XIII., ki sta ga izdelala Anchise Censori in Alessandro Menganti.
49 Pravilno papež Gregor XIII. (Ugo Buoncompagni), 1572–1585.
50 Madonna di S. Luca.
51 Locanda alla Pigna, Journal 1765, str. 130.

Furcht und zittern bey meinen Haarn nichts mehr von dieser berühmten Stadt schreiben und auf Papier erzehlen könnte. So lasset uns denn sehen, ewas diese Stadt weiter mache).

"Mesto se ima za republiko, ki ni podvržena papežu, temveč stoji le pod njegovo zaščito. Marijina pobožnost je tukaj zelo intenzivna. Tovorna živina tukaj že od Ferrare dalje niso konji, temveč zlasti osli, mule in voli, ki so zaradi svoje belosivo barve in velikosti podobni ogrskim volovom, čeprav niso prišli od tam. Tukaj je vsak dan tedenski semenj, povsod je obrt vseh vrst. Skoraj pod vsemi hišami tega mesta so arkade, ki nudijo zaščito pred dežjem in soncem. Ulice in trgi so polni ljudi, okna pa so že od Ferrare dalje iz papirja. Obrtniki delajo navadno pod svojimi oboki ali pa zunaj na cesti, prav tako tudi ženske, ki ne predejo s preslico ali kolovratom kot v Nemčiji, temveč z obračanjem navitka in pri tem mimoidoče pogumno nadlegujejo z beračenjem..." *(Sie giebt sich gleichsam für eine Republik aus, die nicht soviel dem Papst unterworfen, als fielmehr unter seinem Schutz und Schirm stehet. Die Andacht gegen MARIA ist in diesem Orte ausserordentlich. Die Lastviehe in dieser Gegend schon von Ferrara aus sind weniger Pferde, sondern meistens Eseln, Maulthiere und Ochsen, welche letztere in der weißgrauen Farbe und Größe den ungarischen Ochsen gleichen, obschon sie nicht von Hungarn entnommen sind. Es ist hier ein täglicher Wochenmarkt, Gewölbe sind in Ueberfluß von allen Gattungen. Fast unter allen Häusern der ganzen Stadt sind Schwibbögen, unter welchen man von dem Regen und Sonnenlichte beschirmet ist. Die Gässen und Plätze sind volkreich, die Fenster aber schon von Ferrara an meistens von Papier. Die Handwerksleute arbeiten meistens in und auch vor ihren Gewölbern frey auf der Gasse, eben die Weibsbilder, welche auf eine in Deutschland ungewöhnliche Arte ohne Rocken oder Spinnrad, sondern nur mit einem curiosen Drehen des Spules spinnen und bey ihrer Arbeit die Vorübergehenden wacker mit Bettlen plagen...).*

"6. oktobra: popoldne smo se imeli čast voziti skupaj s predstavnikom Kremsmünstra v Rimu, s častitljivim gospodom Gentilijem v njegovi kočiji v spremstvu dveh lakajev proti Vatikanu. Peljali smo se mimo raznih trgov in ulic preko lepega Angelskega mostu, vzdolž raznih poslopij in kolegijev ... Končno smo prišli na Vatikanski trg in zlasti zato ker je bilo že nekoliko mračno, nisem zapisal drugega, kot da sem bil v Vatikanu in da se mi je ta cerkev zaradi svoje velikosti zdela na prvi pogled majhna. Mavzoleji tukaj pokopanih papežev, številni kipi, umetnine iz mozaikov na oltarjih, stene, ki so vse od vrha do tal izdelane iz intarziranega dragocenega marmorja, tlaki in oboki... Skratka! Vse je nepopisno. Poljubili smo svetega Petra,[52] bronasti kip na sedežu pred grobom, na nogo, kot je navada pri romarjih v Rim, in z molitvami tako začeli obhod devetih glavnih cerkva v Rimu, kar smo sklenili storiti naslednji dan. To ogromno cerkev smo si ogledali tudi od zunaj in ko smo se peljali domov, smo izbirali namenoma drugačne poti, da bi mesto bolje spoznali." *(Nachmittags hatten wir die Ehre mit dem cremsmünsterischen Agenten dem H(och)l(öblichen) Gentili in seiner Gutsche unter Begleitung zweyer seinigen Laquayen nach den Vatican zu fahren. Wir paßirten durch verschieden große Plätze und Gassen über schöne Engelsbrücke, in welchem Wege er uns verschiedenen Gebäuden und Collegien, ... endlich kammen wir in den Platz des Vatican und da weiß ich bey dem ersten Anblike, besonders da es schon ein wenig dunkel war, nichts anders zu schreiben, als daß ich in dem Vatican gewesen, und daß mir diese Kirch vor lauter Größe klein vorkommen. Die Mausolaeen der da begraben liegenden Päpste; die zahlreichen Statuen, die Kunststüke von mosaischer Arbeit auf den Altären, die durchaus mit kostbaren Marmor auf das prächtigst von oben bis unten eingelegte Wänden, das Pflaster und die Gewölbe, kurz ! alles ist unbeschreiblich. Wir küssten dem Heiligen Petrus, der aus Erz gegossen auf einem Stuhle voran bey dem Grabe sitzet, nach gewöhnlicher Art der nach Rom reisenden Pilger die Füße und machten mit unserem Gebeth den Anfang zur Besuchung der 9 Hauptkirchen in Rom, so wir den morgigen Tage vollends auszuführen beschlossen hatten. Wir besahen das ungeheure Gebäude von aussen, und in dem nach Hause fahren nahmen wir zu Fleise verschiedene Wege, um die Stadt besser kennen zu lernen).*

Dne 18. oktobra sta oba potnika še enkrat obiskala cerkev sv. Petra: "... gospod p. Lorenz se je v spremstvu nekega brigitinskega[53] duhovnika, Klemena po imenu, še enkrat odpravil v Vatikan, da bi skupaj s tem poštenim porokom uspešno opravil tisto, česar včeraj ni uspel. Tokrat pa je bilo mogoče in obhajal je sveto mašo ad limina Apostolorum, z mojo nevredno pomočjo, v katakombah glavne papeške cerkve, to je pod zemljo pri grobovih obeh apostolskih knezov Petra in Pavla,[54] katerih nagrobnik je dan in noč od zgoraj krasno osvetljen z mnogimi lučmi. Po maši smo si ogledali še vse tisto, kar je v tej cerkvi nepopisno lepega in sijajnega. Kapele pa niso tako velike, da bi v njih kot v kakšni cerkvi lahko maševali in pridigali, kakor sem bil to že večkrat slišal. Največja kapela je tista, kjer je shranjen sveti oltarni zakrament in se opravljajo funktiones papales ali papeška opravila, na levi strani pa je kapela della canonica, kjer se prepevajo vsakdanja bogoslužja, kot smo sami videli. V tej

52 Bronasti kip sv. Petra, izdelal Arnolfo di Cambio?, stoji pred zadnjim stebrom glavne ladje na desni strani Petrove cerkve.

53 Sv. Brigita.

54 Confessio Beati Petri.

G. B. Piranesi: Cerkev sv. Petra v Rimu. (prometheus).

kapeli me je navdajalo posebno spoštovanje, kajti stal sem na tleh, pod katerimi je bil pokopan nepozabni sveti Zlatoust; telesi obeh svetih apostolov Simona in Juda pa častijo na nekem drugem oltarju v tej cerkvi." *(... so wagte es Herr P. Lorenz unter Begleitung eines Brigittinergeistlichen Clemens mit Namen, noch einmal in den Vatican zu gegehen und mit diesem redlichen Bürge betriebe er glücklich, was er gestern nicht zu Stande brachte. Er wurde gut bedienet und las Messe und zwar ad limina Apostolorum unter meiner unwürdigen Bedienung in der Catacombe der päpstlichen Hauptkirche, das ist unter der Erde bey dem begrabenen Leibern der zween Apostelfürsten Petri und Pauli, deren Grabmaal Tag und Nacht mit sehr vielen Lampen auf das prächtigste von obenher beleuchtet. Nach der Messe besichtigten wir noch zu gutem Letzte alles, was in dieser Kirche an Pracht und Schönheit unbeschreiblich ist. Die Kapellen aber sind nicht so groß, dass man gleich in einer Kirche Amt und Predigt zu halten pfleget, wie ich schon öfters erzellen hörte. Die Größten sind eine, wo das heiligste Altars Sacrament aufbehalten wird, und die Functiones Papales, oder päpstlichen Verrichtungen verübet, denn linker Hande eine della canonica, wo die täglichen Aemter, wie es wir selber hörten, gesungen werden. Was mich in dieser letzteren zur besonderen Ehrfurcht bewoge, war der Boden, worauf ich stand, als unter dessen Grufte der Leib des so unvergleichlichen Heiligen Chrysostomi begraben leget; die Körper der zween Heiligen Aposteln Simeonis und Judae werden eben in dieser Vatikankirche auf einem eigenen Altare verehret).*

"Nedaleč od kapele svetega Zlatousta na isti strani je vhod za ogled cerkvene kupole. Vzbudila je našo radovednost in hoteli smo si jo tudi natančno ogledati. Svetlobnica na vrhu kupole daje vtis, tudi če se jo gleda že iz ostrešja, da ni večja kot ena bomba, toda znotraj je tako velika, da je prostora sicer ne za 20 (kot nekateri romarji pogosto lažejo), temveč nekako za polovico, torej za deset stoječih mož hkrati, če se zaradi železne palice nekoliko stisnejo. Mi smo ta prostor natančno premerili za vsako osebo. Kar se tiče višine, gospod p. Lorenz skoraj ni mogel doseči najvišje zgornje točke, čeprav je stal na prstih z iztegnjenimi rokami. Stopnic, ki so enkrat polžaste in spet drugič v obliki lestve, nismo šteli. Brigitinski duhovnik p. Klemen, ki je pogumno hodil pred nami in nas vodil do vrha, je rekel, da jih je okrog 800. Zgoraj pa, na robovih cerkvene strehe, po kateri bi se lahko dolgo sprehajali, zagledamo velikanske kipe v vrsti stoječih apostolov in drugih svetnikov, katerih število je razes veliko. Zgoraj smo imeli pogled čez ves Rim in potem ko smo si vse ogledali, smo hitreje prišli dol kot prej gor. Za vse smo porabili nekako dve uri. Pri izhodu iz cerkve so na levi strani zazidana sveta vrata, na obeh koncih preddverja pa stojita dva čudovito lepa velika bela konjenika, za katera sprva nisem vedel kdo sta; pozanimal sem se in izvedel, da sta to Konstantin in Teodor." *(Ohnweit dieser St. Chrysostomus Capelle auf der nämlichen Seite ist der Eingang zur Besteigung der Peterskuppel. Uns trieb der Vorwitz auch diese bis zu oberst genau zu durchsehen. Der daraufstehende Kopf scheinet wenn man auch schon*

hoch sich auf dem Dachwerke befindet, nicht viel größer denn eine Bombe zu seyn, und ist doch innwendig so weit, dass zwar nicht 20 (wie einige Pilger oft lügen) wohl aber halben Theile soviel, das ist 10 Männer beyläufig, wenn sie sich doch wegen der großen eisenen Stange recht zusammen schwingen, zugleich werden können darinn zu stehen kommen. Wir haben diesen Platz genau für iede Person ausgemessen Die Höhe belangend, so konnte Herr P. Lorenz nicht fest, ohngeachtet er auf den Zehen stunde, den obersten Punct der Peripheria mit seinen ausgestreckten Fingern erreichen. Die Stuffen, so man auf unterschiedliche Manieren bald in Schnecken, bald in verschiednen Leitern zu steigen hat, haben wir nicht gezehlet. Der Brigittinergeistliche aber P. Clemens, der uns bis in den Gipfel als Wegweiser wacker vorangestiegen, sagte, daß sich die Zahl bey 800 beläufe. Hier nun auf den Gränzen des Kirchendaches, wo man ob ihrer Weite förmliche Spatziergänge anstellen könnte, sahen wir die ungeheure Größe der nach der Ordnung stehenden Aposteln, und anderen Heiligen, deren Zahl beträchtlich ist. Wir übersahen ganz Rom von aller Höhe und, nachdeme wir alles zu Genüge in Augenschein genommen stiegen wir geschwind herunter, als wir hinaufgekommen. Zu allen hatten wir doch ohngefehr 2 Stunden gebrauchet. Bey dem Ausgange der Kirche hatten wir links die vermauerte Heilige Pforte, und an beyden Enden gegenüber 2 ungemein schön, weiß und große Statuen zu Pferde, ohne doch zu wissen, welche unvergessliche Personen sie vorstellen; ich fand aber heraus, dass sie Constantinus und Theodorus seyen).

"Ker se je ta dan vse odvijalo po naši želji, smo mislili, da se bo tudi naša tretja želja, ki smo jo že tako težko pričakovali, izpolnila brez težav, namreč da bomo mogli obiskati vatikansko knjižnico.[55] Prišli smo res že do vrat, ampak ne dlje in rekli so nam naravnost, da kljub vsem priporočilom ni misliti na to, da bi prišli noter, ker je knjižničar na počitnicah na deželi in do konca muzam nenaklonjenega meseca oktobra ni upati, da bi prišli v te prostore. ... Prišli smo na Piaza Navona, ki se mi zdi najlepši rimski trg, in videli na ulici jezuita, ki je na nekoliko vzvišenem podstavku pred neko hišo pridigal in imel dokaj veliko poslušalcev; vse se mi je zdelo tuje in imenitno. Prihajajoča noč pa je s svojo temačnostjo napravila konec naši radovednosti." *(Da alles so glücklich in diesem Tage und nach Wunsche von sich gegangen, so glaubten wir auch das dritte, wornach wir so sehnlich verlangten, würde eben ohne Schwierigkeit geschehen können, die Hoffnung hat aber hier fehlgeschlagen, wir wollten in die vatikanische Bibliothek, und kammen auch schon wirklich zu der Thüre, aber nicht weiter und man sagte uns platterdings, dass wir aller Recommendationen ohngeachtet bey Abwesenheit des sich in den Vacanzen auf dem Lande befindenden Bibliothecarii gar keinen Gedanken zu machen hätten, vor Ausgang des den Musen so abholden Octobers in dieses Lustorte zu kommen ... wir kammen in den Piaza Navona, so mir der schönste in Rom zu seyn scheine, in diesem Platze sahen wir auf offener Gassen einen Jesuiten auf einer kleinen Anhöhe vor einem Hause predigen, und er hatte zimlich viel Zuhörer, alles kamm mir fremd und prächtig vor. Die einbrechende Nacht aber machte für heut mit ihren Finsternissen der Neugier das Ende.)*

"7. oktober. Bil je dobro izkoriščen dan. Bil pa je to spokorniški dan in za nas nadvse naporen, kajti zato, da smo dobili odpustek, smo peš obiskali ostalih osem glavnih cerkva, in sicer od zgodaj zjutraj do okrog tretje ure popoldne s hudimi napori pri najhujši sončni pripeki in zoprnem vetru, ki nam je ves čas nosil prah v obraz. Samo misel, kdo ve, če bom še enkrat videl Rim, mi je nekoliko lajšala pot. Danes smo videli mnoge veličastne stvari, npr. cerkev Naše gospe znotraj Tibere. V tej cerkvi je velik kamen, ki so ga bili obesili svetemu papežu Kalistu, ki je tukaj pokopan, okoli vratu in ga vrgli v vodo. Zunaj cerkve je levja glava iz marmorja, ki se imenuje la bocca della verità,[56] usta resnice, ker je v poganskih časih tukaj govoril orakel in vsakomur, ki je krivo prisegal, odgriznil notri porinjene prste." *(Der 7. October. Ward gut angewendet. Er war aber ein Bußtag und für uns sehr sträflich, denn wir haben alle 8 übrige Hauptkirchen in einem Gang von frühe Morgen bis gegen 3 Uhr abends bey heissem Sonnenschein und einem abscheulichen Winde, der uns allen Staube immer in das Angesicht wehete, zu Gewinnung des Ablaßes mit unglaublicher Mühe alle zu Fuß besuchet. Der einzige Gedanke aber: Wer weiß, ob ich noch einmal Rom sehe ! versüsste mir den Marche ein wenig. Wir sahen heut viele und große Dinge, als die Kirche unser L. Frau innseits der Tyber. In dieser Kirche ist ein großer Stein, welchen man dem Heiligen Papst Calixto, dessen Leib hier ruhet, an dem Halse gehenket und in das Wasser gestürzet hat. Ausser der Kirche den marmorsteinernen Löwenkopf, der bocca della verità genannt wird, weil zu heydnischen Zeiten das Orakel daraus geredet, und denen falsch schwörenden die hineingestrekte Finger abgebissen habe).*

"Dominikanska cerkev na Aventinu,[57] griču, na katerem je Romul začel graditi Rim. Cerkev se imenuje sv. Sabina, notri so nam pokazali okrogel črn

55 "Proti koncu leta 1768 naj bi v tej knjižnici, ki ji na celem svetu ni enake, domnevno neki krivoverni mladenič podtaknil ogenj. Ta pa naj zaradi posebne božje milosti ne bi bil povzročil škode." *(Zu Ende des 1768ten Jahres soll, bey dieser Bibliothek, welcher keine in der Welt gleich seyn wird, vermuthlich von einem Irrgläubigen Spitzbuben Feuer geleget worden seyn. Doch soll es auf besonderer schickung Gottes ohne Schaden abgegangen seyn)*. Dodatek Johanna Baptista Schlagerja kot opomba h knjižnici. Journal 1765, str. 257.

56 S. Maria in Cosmedin, v predverju t. im. Bocca della verità.

57 S. Sabina, meji na cerkev samostana, ki ga je ustanovil sv. Dominik.

G. B. Piranesi: Cerkev Naše gospe znotraj Tibere in "usta resnice". (prometheus)

kamen, ki ga je hudič vrgel na sv. Dominika, ko je ponoči molil; gotovo je, da je Dominik v tej cerkvi večkrat pridigal. To piše na stopnički pod glavnim oltarjem. ... Razen tega so nam na samostanskem vrtu pokazali drevo, ki nosi mirandole ali limone, ki ga je sveti Dominik sam zasadil. Ti sadeži ne zgnijejo in voda, v kateri ležijo, naj bi bila zdravilo proti vročini. Dali so mi dve s seboj na pot." *(Die Dominicanerkirche in monte Aventino, auf welchem Berge Romulus hat angefangen Rom zu bauen. Die Kirch wird S. Sabina genannt, man zeigte uns darinnen einen schwarzen runden Stein, den der Teufel auf den Heiligen Dominicus, als er zu Nachts dem Gebeth oblag, soll geworfen haben; so viel ist gewiß, daß der Heilige Dominicus öefters in dieser Kirche gepredigt. Unter dem Hochaltare über eine Stiege ist zu lesen. ... Weiters zeigte man uns in dem Clostergarten den Baum, der Mirandolen oder Cidronen trägt, und von dem Heiligen Dominicus selbst gepflanzet ward. Diese Früchte faullen nicht, und das Wasser, in welches man sie leget, soll ein Arzney für das Fieber seyn. Man hat mir zwey solche auf die Reise gegeben).*

"Cerkev sv. Aleksija.[58] Tukaj se vidi v kamen vdelano leseno stopnico, pod katero je Aleksij 17 let ležal nepoznan. Tukaj počiva tudi njegovo pravo sveto truplo in cerkev je bila nekdaj hiša njegovega očeta. V tej cerkvi je tudi cisterna, iz katere ljudje pijejo vodo proti vročini." *(Die S. Alexiikirche. In dieser ist die hölzerne Stiege eingefasset, worunter er 17 Jahre lang unbekannt gelegen, wie noch itzt aus Stein gebildet zu sehen ist. Sein wahrer heiliger Leib ist eben da, und diese Kirch ist einstens seines Vaters Haus gewesen. Auch ist in dieser Kirche eine Cisterne, aus welcher die Leute für das Fieber trinken).*

"Grič črepinj (Mons testacius)[59] je nastal iz razbitih skodelic in črepinj, nabranih v mestu, da bi ga očistili, in je zdaj prav visok. Na vrhu stojijo trije križi; ob vznožju tega griča je gostilna, kjer se Rimljani radi razvedrijo." *(Der Scherbenberg (Mons testacius) der von lauter gebrochenen Häfen und Scherben so man da aus der Stadt zusammengetragen, damit sie sauber bleibt, zu einen großen Berge erwachsen. Auf der Höhe stehen 3 Creutze; an dem Fuß dieses Berges ist ein Wirtshaus, wo sich die Römer gern lustig machen).*

"Velika piramida iz kamnov pri Pavlovih vratih v starem mestnem obzidju[60] je grob starega pogana po imenu Gaj Cestij[61] ... Od tam smo prišli v ... drugo glavno cerkev svetega Pavla,[62] potem ko smo bili prvo svetega Petra obiskali že včeraj." *(Die große Pyramide von Steinen bey dem St. Paulusthore an der alten Stadtmauer ist die Grabstadt eines alten Heyden Caius Cestius mit Namen ... Von dannen kammen wir in ... in die 2te Hauptkirche St. Paul, nachdem wir die Erste zu St. Peter schon gestern besuchten...).*

"14. oktobra smo se odpravili zelo zgodaj. Dva Angleža s tolmačem, ki so spali v istem gostišču kot mi, so se peljali v Neapelj, mi pa smo se odločili za drugačen povratek preko Castel Gandolfa, kjer je

58 SS. Alessio e Bonifacio na Aventinu.

59 Monte Testaccio.
60 Avrelijanovo mestno obzidje.
61 Gaius Caestius, ljudski tribun in član kolegija Septemviri Epulones.
62 S. Paolo fuori le mura.

G. B. Piranesi: Grob Gaja Cestija. (prometheus)

rezidirala njegova papeška svetost Klemen XIII.,[63] ker se nismo hoteli odpeljali iz Rima, ne da bi videli to sveto osebnost. To pa nas je stalo dva skuda, to je 4 guldne in še 7 cekinov[64] povrhu, da smo dosegli tisto, kar smo hoteli, namreč, da je tisti fant[65] počakal vse dotlej, da se je papež peljal ven z palače, kar je bilo danes napovedano šele za 22. uro, ali za četrto večerno uro. Torej smo morali čakati približno pet ur. Medtem je p. Lorenz bral mašo v lepi cerkvi[66] na trgu tega kraja; jedli smo kosilo, se sprehajali po čudovitem parku princa Barberinija,[67] od tam smo šli naprej v frančiškansko cerkev, kamor se papež pelje vsak dan zvečer. Nadalje še na kapucinski vrt, kjer se vidi na lepo ravnino in celo še naprej do morja pri Sardiniji in Genovi. Pod Castel Gandolfom[68] leži jezero,[69] ki je črnosive barve, ker naj bi se bilo tukaj nekoč potopilo mesto, česar pa ne morem preveriti. Papeška palača pa ne zunaj ne znotraj ni zelo razkošna, kar me je zelo čudilo. Papeži Urban VIII.,[70] Pavel V.[71] in Aleksander VII.[72] so s svojimi imeni zapisani na zidu nad uvozom kot graditelji te stavbe." *(Den 14. [Oktober] wurde ganz früh die Reise beschleuniget. 2 Engelländer mit einem Dolmetsch, die in dem nämlichen Würtshause schliefen, fuhren nach Neapel, wir aber hatten uns entschlossen einen anderen Wege zurücke über Castell Gandolfo zu nehmen, wo eben seine päpstliche Heiligkeit Clemens XIII. residierte, um nicht von Rom zu gehen, ohne dieser geheiligten Person ansichtig zu werden. Zwei Scudi, das ist 4fl mußten wir an die 7 Zechienen setzen um unseres Vorhabens gewähret zu werden, damit der Kerl wartete, bis der Papst ausfuhre, dieses wurde vor heut erst um 22 Uhr, oder in der 4ten Abendstunde angesaget. Wir mußten also bey 5 Stunde warten. Binnen dieser Zeit las Herr P. Lorenz die Messe in der schönen Kirche auf dem Platz dieses Ortes, wir speisten zu Mittage, und gingen spatzieren in dem prächtigen Garten des Prinzen Barbarin, von dannen weiter in die Franciskanerkirche, wohin der Papst täglich des Abends zu fahren pfleget. Weiters in den Kapucinergarten, wo man in eine schöne Ebene und selber weiter hinein in das Sardische oder genuesische Meer siehet. Der Ort Castell Gandolfo ist ein Marktflecken, gleich dabey ist unten in der Tieffe ein See, dessen Wasser von ganz schwarzgrauer Farbe ist, wo eine Stadt soll versunken seyn, so ich aber auf ihren Werth oder Unwerth beruhen laß. Die päpstliche Residenz ist von innen und aussen nicht viel prächtig, worüber ich mich sehr verwunderte. Papst Urbanus VIII., Paulus V. und Alexander VII. sind als Urheber dieses Gebäudes mit ihren Nämmen auf der Mauer oberhalb der Einfahrt aufgezeichnet).*

63 Klemen XIII. (Carlo Rezzonico), 1758–1769.
64 Zecchino, beneški dukat (1284–1797).
65 Mišljen je izvošček, vetturino.
66 S. Tommaso da Villanova.
67 Najbrž vrtovi Belvedere, ki se razstezajo pri Villi Barberini.
68 Castel Gandolfo, papeška letna rezidenca, skupina treh palač: papeška palača, Villa Cybo in Villa Barberini.
69 Lago Albano.
70 Urban VIII. (Maffeo Barberini), 1623–1644.
71 Paul V. (Camillo Borghese), 1605–1621.
72 Alexander VII. (Fabio Chigi), 1655–1667.

"Končno je prišla zaželjena 22. ura in kmalu nato je prišel težko pričakovani sveti oče v svojem belem papeškem oblačilu, z rdečim ogrinjalom okrog ramen, rdečim klobukom na glavi in rdečo vezeno štolo okoli vratu. Dajal je vtis starčka z zelo živahnim duhom. Njegov corteggio, njegovo spremstvo je bilo nadvse številno. Pred njim so nosili papeški križ, ljudje so klečali na kolenih in jaz sem klečal tako blizu, da bi se me, ko je bil v moji bližini, skoraj dotaknil. Dvorni kaplani so nosili bele koretlje, kardinali, ki so ga spremljali v kočijah s šestimi konji, so nosili škrlatna oblačila. To so bili gospodi Decanus Sacri collegii Cavalchini,[73] komornik Rezzonico,[74] Negroni,[75] mlajši Albani,[76] več pa jih nismo poznali. Telesna straža je bila švicarska garda v lepih oblekah, kočjaži, lakaji in nosilci so nosili livrejo, to je moder suknjič in temnordeč telovnik, skoraj enako, kot je tista pri nas v Kremsmünstru. Papež se je sam usedel v naslonjač v lepem s šestimi belci vpreženem vozu in se peljal po svojem običajnem dnevnem redu v bližnjo cerkev Schecocantov ali patrov frančiškanov, ki so imeli vsak dan čast, da je poglavar cerkve, kadar je bil tukaj, obhajal pobožnost v njihovi cerkvi. Mi pa tega skoraj nismo videli, kajti takoj smo se odpravili v kočijo in v galopu tako rekoč leteli v Rim..." *(Endlich kamm die so erwünschte 22.ste Stunde und bald nach dieser der so sehnlichst erwartete heiligste Vater in seiner weissen päpstlichen Kleidung, rothe Mutzete um die Schultern, rothen Hut auf dem Haupt und rothgestickten Stohle um den Halse. Das Aussehen war wie eines sehr alten, doch noch munteren Greises. Das corteggio, aber die Begleitung, war überdiemassen zahlreich. Vor seiner trug man das päpstliche Creutz, die Leute knieten alle auf beyden Knyen, und ich knyete so nahe bey Selbem, daß er bey einem Haare an mir im Vorbeygehen anstreifte. Die Hofcapellanen trugen ihre Khorröcke, die Kardinälen aber, so ihn in sechsspännigen Gutschen begleiteten, ihre Purpurkleider. Diese waren der Decanus Sacri collegii Cabalchini, der Kämmerling Rezzonico, Negroni, der iüngere Albani, mehr wussten wir uns nicht einzubilden. Die Leibwache machen die Schweitzer in artigen Kleidern, der Gutschern, Laquayen und Sesseltragern Libereu bestand in blauen Röcken und dunkelrothen Vestine, fast wie unsere zu Kremsmünster. Der Papst setzte sich ganz alleine in einen Lehnsessel in einem schönen mit 6 Schimmeln bespannten Wagen, und fuhre nach seiner gewöhnlichen Tagesordnung in die nicht weit entfernte Kirche der Schecocanten oder PP. Franciscanern, welche Zeit dieses Aufenthaltes täglich die Gnade hatten, das höchste Kirchenhaupt bey seiner angestellten Andacht in ihrem Gotteshause zu verehren. Wir aber hatten kaum diese merkwürdige Scene gesehen, als wir uns sogleich in unsere Kalesche machten, und so zu reden in einem Fluge, und fast ohnaussetzlichem Kaloppe nach Rom fuhren...).*

73 Guidoboni Cavalchini, kardinal 1743, † 1774.
74 Carlo Rezzonico, kardinal 1758, † 1799.
75 Andrea Negroni, kardinal 1763, † 1789.
76 Giovanni Francesco Albani, kardinal 1747, † 1803.

ZUSAMMENFASSUNG

"Ich muß es wagen, wenn es schon Leib und Leben kostet, eine solche Gelegenheit biethet mir sich nimmermehr dar". Die Reise des Johann Baptist Schlager nach Rom im Jahre 1765.

Am 4. September 1765 nachmittags trat Johann Baptist Schlager zusammen mit P. Lorenz Doberschitz, Profess zu Kremsmünster, und Pater Opportun Dunkel, Profess zu Mondsee, eine Romreise an, welche die Teilnehmer durch die innerösterreichischen Lande nach Triest und weiter nach Italien führte. Johann Baptist Schlagers Berichte sind sehr ausführlich dargestellt und stark auf die Beobachtung von Land und Leute ausgerichtet. Sicherlich hat der Berichterstatter ein Reisetagebuch geführt, aus dem er für sein Journal schöpfen konnte. Ein beachtlicher Teil seiner Informationen betrifft die besuchten Städte, besonders die Kirchen und musealen Sammlungen. Während Schlager bei ersteren sich besonders für Reliquien und Ausstattung interessiert, beschreibt er sehr engagiert die verschiedenen Sammlungen, wie etwa jene im Stift St. Lambrecht in der Steiermark, Bologna oder Rom. Zu den einzelnen Berichten fließen immer wieder interessante Details ein, die Schlager vor Ort erfahren hat. Auf seine Person und Eltern geht Johann Baptist Schlager in seinem Journal kaum ein, seine Eltern waren beide 1765 noch am Leben und er hatte einen Bruder. Über die weiteren Lebensumstände lässt sich nachweisen, dass Johann Baptist Schlager im Jahre 1779 in Steyr ein Haus gekauft hat, das er bis 1800 besaß. Die Reise nach Rom erfolgte über Steiermark, Kärnten und Laibach nach Triest, weiters nach Venedig, Padua und Ferrara nach Bologna, von dort an die Adriaküste, nach Ancona und Loreto, dann weiter über Macerata, Foligno, Spoleto, Narni nach Rom, wo man einige Tage verbrachte. Von Rom aus besuchte man über Castel Gandolfo, Anagni, Frosinone, Ceprano das Kloster Montecassino, wo Pater Opportun Dunkel seine Gefährten verließ. Die Rückkehr nach Rom erfolgte über Castel Gandolfo, wo man

am 14. Oktober Papst Klemens XIII. sehen konnte. Die Heimreise traten beide am 19. Oktober über La Storta, Viterbo, Bolsena, Aquapendente an, weiter über Torrenieri nach Siena und Florenz, Bologna, durch die Emilia Romagna, Mantua, Rovereto nach Trient, dann über Bozen und Brixen zum Brenner und weiter nach Innsbruck. Von Hall in Tirol ab erfolgte die Rückreise bis Linz jeweils auf Booten über Inn und Donau. Am 18. November erreichten die Reisenden wieder ihren Ausgangspunkt, Kremsmünster.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 316.344.7:343.7(497.4)"18"

Prejeto: 5. 3. 2009

Eva Holz
dr., znanstvena svetnica ZRC SAZU v pokoju, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU, Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana

Nekoč, v starih časih ... Utrinki o razbojništvu na Kranjskem

IZVLEČEK

Podobno kot v Evropi so tudi pri nas razbojniki pustošili po podeželju, napadali pa so tudi trge in manjša mesta. Oblast je proti njim sicer izdala vrsto zakonov, predpisov in ukrepov, vendar pa je bilo vse to neučinkovito. Sredi 19. stoletja so se razmere spremenile. Oblast je uvedla orožništvo, ki je nastopalo proti razbojnikom; vsaj deloma se je izboljšala oskrba revnih, na drugi strani pa je začela v Ljubljani delovati tudi prisilna delavnica, kjer so se znašli ujeti postopači, klateži in za delo sposobni berači. Vse te novosti so uničile razbojniško organizacijo, posamezni razbojniki so seveda še vedno ostali. V ljudskem spominu so roparji ostali kot nekaj negativnega.

KLJUČNE BESEDE
roparji, oblast, kaznovanje, ljudska pesem, likovni prikaz razbojnikov

ABSTRACT

ONCE UPON A TIME ... SOME FRAGMENTS ON ROBBERY IN CARNIOLA

Similarly as elsewhere in Europe, robbers on Slovene territory were ravaging across the countryside, attacking boroughs and smaller towns. The authorities issued a series of laws, regulations and measures against them; however all was inefficient. Circumstances changed in the middle of the 19th century. The authorities introduced gendarmerie that acted against the robbers. The supply of the poor partly improved, while on the other hand, a coercive workshop was started in Ljubljana for the captured loiterers, rovers and for work capable beggars. All those novelties have destroyed the robbers' organization; separate robbers still remained of course. In popular recollection, robbers remained as something negative.

KEY WORDS
Robbers, authorities, punishment, folk song, artistic presentation of robbers

Svojo pripoved o razbojnikih v slovenskem ljudskem izročilu, v ljudski pesmi in slikarstvu, bi lahko začela takole: "Nekoč, v dobrih starih časih, pred četrt tisočletja in še nekaj, so živeli apostolsko veličanstvo (cesar, cesarica), ki je zavzeto skrbelo za blagor svojih podložnikov, plemeniti plemiči, korenjaški vojaki, poduhovljeni duhovniki, bogaboječi in usmiljeni ter vladarju vdani meščani in kmetje ter samozavestni, samostojni, hudobni in predrzni razbojniki, ki so iz dna duše prezirali prej omenjene skupine prebivalcev."

Razbojniki so se tako v evropskem prostoru kot pri nas obdržali do sredine 19. stoletja. Pri nas so do tega časa nastopali kot posebne in dobro organizirane skupnosti. Pogojev za njihov nastanek in obstoj je bilo dovolj. Tudi v novem veku je bila Evropa zapletena v neprestane vojne. Če to niso bile verske vojne, ki so bile značilne za 16. stoletje, so bili pa obračuni med posameznimi velikimi kraljestvi in tudi na turške upade ne smemo pozabiti; vse to so dopolnili še kmečki upori. V "dobrih starih časih" v 17. in 18. stoletju so si različne vojne v Evropi kar podajale roke. Tako je v 17. stoletju naše ozemlje najprej prizadela druga beneška ali uskoška vojna (1615–1617).[1] Nato je dobršen del Evrope in tudi naše kraje pretresla tridesetletna vojna (1613–1848). Ne smemo pozabiti tudi turških vpadov v tem času.[2] V letih 1654–60 je sledila švedsko-poljska vojna.[3] V letih 1667–1668 je Francija bojevala t. i. "roparske vojne" najprej proti španski Nizozemski,[4] nato je sledila vojna proti Holandski in nemškemu cesarstvu (1672–78), nato osvajalna vojna proti Palatinatu (Pfalz) (1688–1697).[5]

Tudi 18. stoletje se je začelo z vojnami. Od 1700 do 1721 je divjala nordijska vojna, od 1701 do 1714 je evropski prostor pretresala vojna za špansko nasledstvo. Naše dežele je prizadela vojna med Benetkami in Turčijo, v katero se je vmešala tudi Avstrija v letih 1714–1718. Razmere so se deloma umirile leta 1721, a že 1733 se je vnela vojna za poljski prestol, ki se je končala 1735. Nato pa sledijo vojne, ki so imele neposredne posledice tudi v našem prostoru. Ko je cesarica Marija Terezija prevzela prestol, ga je morala tudi takoj braniti: v letih 1740–42 je potekala prva šlezijska vojna, 1744–45 pa druga. Šlezija je pripadla pruskemu kralju Frideriku II. V letih 1756–63 pa se je Marija Terezija zapletla še v sedemletno vojno.

Po izbruhu francoske revolucije 1789 so se začele vojne med Francijo in ostalimi zaveznicami, ki niso sprejemale sprememb, ki so se zgodile v Franciji. V letih 1792–97 je del Evrope zajela prva koalicijska vojna proti francoski republiki, 1799–1802 je bila druga koalicijska vojna, tokrat že proti Napoleonu, 1805 pa tretja koalicijska vojna. Nato sledi desetletje vojn. V naših krajih nastanejo Ilirske province, vendar so po francoskem porazu v "bitki narodov", ki je prinesel tudi njihov konec, naši kraji ponovno prišli pod habsburško nadoblast.

V letih za tem se začenjajo v evropskem prostoru posamezne vstaje in upori proti okostenelim starim vladarjem, ki so po napoleonskih vojnah znova prevzeli oblast v roke. Dve izmed pomembnejših sta bili vstaja v Franciji 1830 in revolucija leta 1848, ki je zajela celotno Evropo. Ta revolucionarna gibanja so oblasti zlepa ali zgrda zatrle v razmeroma kratkem času. Nemiri, vstaje in upori so se v drugi polovici 19. stoletja vrstili povsod, tako v Evropi kot tudi v kolonijah. Naše kraje je neposredno prizadela vojna Sardinije in Piemonta proti Avstriji leta 1859. V vojski so morali sodelovati tudi vojaki naših dežel, Avstrija pa je vojno izgubila. Leta 1864 je Avstrija sodelovala s Prusijo v vojni proti Danski, v kateri je Prusija dobila Schleswig-Holstein in Lauenburg. Leta 1866 je sledila še vojna med Prusijo in Avstrijo, v kateri je bila Avstrija poražena in je izgubila Benečijo. Za naše razmere je pomembna še rusko-turška vojna v letih 1877–1878, v kateri je Avstrija okupirala Bosno in Hercegovino.[6]

Posledica tega večnega vojskovanja, večne negotovosti je bil poleg bolezni in lakote tudi porast razbojniških tolp, ki so v nekaterih državah in pokrajinah postale kar upoštevanja vredna nevarnost. Roparji so se zadrževali v okolju, ki jim je nudilo dobre možnosti za umik. Preživljali so se z ropanjem bogatih posameznikov, z napadi na manjše kraje pa tudi z ropanjem osamljenih cerkva. Vsak del Kranjske je imel svoj tip roparjev. Na Gorenjskem so to bili rokovnjači, na Notranjskem istrski roparji in roparji iz Čičarije, na Dolenjskem in v Beli krajini pa uskoki in hajduki.[7] Pri roparjih na Kranjskem ni zaslediti kakšnih "robinhoodskih" nagnjenj; ropali so zato, da so se preživeli. Kakšno je bilo vzdušje na Kranjskem v 17. stoletju, je zelo slikovito prikazal Valvasor v svoji Slavi vojvodine Kranjske. Obsežni gozdovi, ki so tedaj še prekrivali Kranjsko, predvsem področje Notranjske in okolico Snežnika, so dajali zavetje različnim razbojnikom. Na našem ozemlju so jih poznali kot bandite, roparje, morlake, martoloze, vlahe, pa tudi kakšna četa turških sosedov se je znašla tu. Prebivalci so si pred nevarnostjo pomagali na različne načine, tudi tako, da so svoje dragocenosti skrivali v različne težje dostopne jame, ponekod so imeli tudi čuvaje.[8] Tujci, ki so potovali skozi te gozdove, so se navadno zbirali v karavane, spremljali so jih oboroženi domačini. Ob večjih in drznejših napadih se je zganila tu-

1 Simoniti, Beneški vojni. *Enciklopedija Slovenije,* 1, str. 235.
2 *Svetovna zgodovina*, str. 395–403.
3 dtv, Band 2, str. 736.
4 Prav tam, str. 665.
5 Prav tam.
6 *Svetovna zgodovina*, str. 401–461.
7 Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda. I. del,* str. 1084.
8 Valvasor, *Die Ehre*, II., str. 282 in IV., str. 540.

di oblast ter začasno okrepila svojo dejavnost v ogroženih krajih. Njeno delovanje pa ni doseglo pravega učinka. V 17. stoletju je med preprostim prebivalstvom še veljalo prepričanje, da posebni tatovi ob velikih cerkvenih proščenjih, ko je zbranih mnogo ljudi in je gneča temu primerna, kradejo otroke in jim s peklenskim čarovniškim načinom pojedo srce in desno roko. S tem naj bi se ukvarjali predvsem martolozi. Strah ljudi je stopnjeval še "rokovnjaški jezik", v katerem so se roparji sporazumevali, kadar niso želeli, da jih okolica razume.[9]

Take zgodbe in verovanja so ljudi strašile in hromile, da so se čutili povsem nemočne in tudi zato niso zaupali in pomagali oblastem pri preganjanju roparjev. Zato ni nič čudnega, da je sredi 17. stoletja strah pred roparji povzročil negostoljubnost na podeželju in v manjših krajih. Kmetje niso hoteli prenočiti ali pa le pogostiti nikogar, ki ga niso poznali, tudi če jim je popotnik ponujal primerno plačilo. Tako so se ponekod do tujcev obnašali tudi gostilničarji, kar je na svojem potovanju občutil tudi Valvasor.[10] Ob tem dogodku je nato opisal še delovanje večje roparske združbe, ki je delovala v nemško govorečih krajih ob Donavi in Renu. Roparji so imeli pravo organizacijo z določenimi pravili obnašanja, šolanja in napredovanja. Njihovi člani so morali prestati učna leta in po različnih preizkušnjah tako spretnosti kot poguma so v očeh svojih vzgojiteljev dosegli pravico, da so postali pravi člani druščine. Med preizkušnje je sodilo tudi mučenje in šele tisti, ki je vzdržal tri zaporedna mučenja, je bil posvečen v vse skrivnosti razbojniške druščine. Tako so skušali doseči, da bi ujeti razbojniki ne izdajali. Pravi vodja pa je po Valvasorjevem mnenju lahko postal le tisti, ki je bil povezan s satanom, ker ga je ta lahko naredil nevidnega in neulovljivega.[11]

Sicer pa Valvasor med znamenitimi roparji na tedanjem Kranjskem omenja Kljukca, ki mu posveti kar precej pozornosti.[12] Baron ni bil prestrog sodnik podeželskega prebivalstva. Z razumevanjem je obravnaval njegovo obnašanje in tudi dobrodušno ločil manjše tatvine od ropov. Tako pripoveduje o prebivalcih Ihana in Trzina, da so pridni obrtniki, ki s svojimi izdelki, posteljami, potujejo in trgujejo po deželi, predvsem na sejmih, pripotujejo tudi na Štajersko, kjer svoje izdelke dobro prodajo, obenem pa se ne branijo kakšne mošnje polne denarja. V tej obliki dolgoprste obrti so spretni vsi tako moški kot ženske in otroci.[13]

Nekaj povsem drugega pa so po njegovem pripovedovanju uskoki. Ti se po Valvasorju večkrat ukvarjajo z ropanjem, vendar pa jih k temu ne sili pomanjkanje, saj so bili naseljeni na rodovitni zemlji, pač pa predvsem njihov življenjski slog,[14] nezmernost v hrani, pijači in veseljačenju.[15] Kraji, gradovi in nekatere cerkvene podružnice na Dolenjskem ob uskoški meji so živeli v večnem strahu pred njihovimi napadi. Gradovi so bili zato tem obiskom primerno grajeni,[16] slabše so bile zavarovane cerkve. Tako so uskoki pogosto obiskovali cerkev sv. Nikolaja v šentjernejski župniji, zato so domačini iz nje odnesli vso cerkveno opremo, dragocenosti in tudi zvonove in vse to spravili na varno v drugo cerkev. To cerkev so uskoki začeli uporabljati za hlev. Podobno usodo je doživela tudi cerkev sv. Jedrt na Gorjancih.[17]

Kranjski rokovnjači so našli primerno zavetje v gozdovih ob dolini Bistrice med Stranjami nad Kamnikom pa do vrha planin ter do Solčave in še naprej.[18] Središče rokovnjačev je bilo na tromeji med Štajersko, Koroško in Kranjsko, med izvirom Savinje in Kamniške Bistrice, to je med Planjavo in Brano v Jermanovih vratih.[19] Na Koroški strani so imeli rokovnjači svoje skrivališče v planinah nad Črno in Železno Kaplo, na Štajerskem pa v prostoru med Solčavo in Gornjim Gradom, medtem ko so gorenjski rokovnjači imeli svoje skrivališče v Udinem borštu pri Kranju. Organizirani naj bi bili tako, da je vsej druščini načeloval "papež", ki je imel neomejeno oblast, pomagalo mu je dvanajst najsposobnejših in najzvestejših, ki so se od drugih rokovnjačev že na zunaj ločili po tem, da so nosili beraško malho križem čez ramo, kar je bilo navadnim rokovnjačem prepovedano.[20]

V 18. stoletju so bili kranjski rokovnjači precej dejavni v okolici Kamnika in samostana v Mekinjah.[21] V omenjenem stoletju se je okrepila tudi dejavnost hajdukov o Beli krajini in njeni bližini.[22] Po Podlogarjevem mnenju je bila razlika med hajduki in rokovnjači ta, da rokovnjači niso radi prelivali krvi, za to so se odločili le v skrajnem primeru, pač pa so od prebivalcev zahtevali predvsem hrano. Hajduki so se obnašali drugače. Najprej so v prostoru, ki so ga napadli, naredili red, to je pomenilo, da so pobili ali pa pregnali vse, ki bi jih lahko ovirali, nato so se lotili ropanja. Odnesli so vse, kar se

9 Valvasor, *Die Ehre,* III., str. 460; Pavlin, Alfonz: Rokovnjaški jezik. *Slovenski narod,* 1875, št. 121 in 122; Benkovič, Črtice o rokovnjačih, str. 21 in str. 115–119.
10 Valvasor, *Die Ehre,* II., str. 118.
11 Prav tam, str. 119–120.
12 Prav tam, str. 119. Otorepec, Božo: Kljukec. *Enciklopedija Slovenije,* 5, str. 102. Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda. I. del,* str. 1085. Benkovič, Črtice o rokovnjačih, str. 52–53, tu je prevod Valvasorjeve pripovedi o Kljukcu.
13 Valvasor, II., str. 120 in str. 125.
14 Valvasor, II., str. 210–211.
15 Valvasor, VI., str. 292–293.
16 Valvasor, XI., str. 114, 150, 216, 279, 640.
17 Valvasor, VIII., str. 721; Podlogar, Črtice o belokranjskih hajdukih, str. 19.
18 Benkovič, Črtice o rokovnjačih, str. 55.
19 Prav tam, str. 81.
20 Mal, *Zgodovina slovenskega naroda. II. del,* str. 250–251; Benkovič, Črtice o rokovnjačih, str. 82.
21 Benkovič, Črtice o rokovnjačih, str. 82.
22 Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda. I. del,* str. 1088.

je dalo, drugo so razbili ali pa zažgali. Hajduške čete naj bi štele od 30 do 60 mož. Ropali so po Dolenjskem in Beli krajini.[23] Napadali so graščine, župnišča, cerkve in duhovnike, vasi, trge in celo mesta. Leta 1720 je sedemintrideset hajdukov napadlo župnišče v Semiču, mučili in ubili so župnika in odnesli iz cerkve vse, od opreme do denarja. Čez tri leta, 1723, so znova napadli in razdejali Semič.[24] Leta 1736 so napadli kostanjeviški samostan. Samostanski ljudje so se branili, na pomoč so prišli tudi kmetje in meščani. Hajduki so ubili dva redovnika pa tudi med kmeti in meščani so bile žrtve. Izropali so samostan, česar niso mogli odnesti, so razbili.[25]

Uskoški napad na kostanjeviški samostan je povzročil precej nervoze med vladajočimi strukturami. Ko so uskladili dokaj zmedena poročila, so se izoblikovala naslednja vprašanja: kdo je odgovoren, da je bil napad tako uspešen, kdo in od kod so bili napadalci. Po preiskavi in zasliševanju se je pokazalo, da so bili samostanci kar v veliki meri sami krivi za napad. O nevarnosti so bili pravočasno obveščeni kar s treh strani, vendar opozoril niso jemali resno in zvečer niti niso zaprli samostanskih vrat. V samostanu so imeli tudi dovolj orožja, da bi se lahko branili. Napadalci so prihajal z ozemlja Velike Kladuše, vodila pa sta jih dva Žumberčana. Zasledovanje roparjev je dalo prve rezultate že leta 1736, ko so graničarji v bližini Karlovca izsledili roparje in jih pet pobili; skupino so zasledovali še naprej, saj so leta 1740 poročali, da so usmrtili enega od napadalcev na kostanjeviški samostan.[26] Po uspelem napadu so uskoki krenili proti Šentjerneju, kjer so jih kmetje pregnali z bitjem zvona. Šli so naprej proti Pleterjam, kjer tudi niso uspeli, in končno so napadli vas Javorovico ter šli nato mimo cerkve sv. Jedrt domov.[27]

Vinico so napadli septembra 1775. Tu so ubili vikarja in izropali župnišče. Preživela sta župnik, ki se je pred njimi skril v peč, in kaplan, ki je še ob pravem času zbežal. Meščani se niso upali pomagati, ker so bili prepričani, da je med roparji tudi nekaj zakrinkanih domačinov. Leta 1776 so hajduki napadli Kočevje ter ga izropali. Ta napad je predramil oblast v Ljubljani, ki je poslala vojsko, uspeha pa ni bilo.[28]

Ob koncu 18. stoletja je bilo na Gorenjskem, Notranjskem in v okolici Ljubljane kar nekaj roparskih napadov, ki so jih tedanje oblasti pripisale roparjem iz Beneške republike. Tako so novembra 1787 v Stražišču pri Kranju z zvijačo ujeli devet razbojnikov, ki so prišli iz Beneške republike. Zaradi tatvin, ponarejanja denarja, izsiljevanja in umorov jim je grozila kazen na galejah, zato so pobegnili na Kranjsko. Prav tako v novembru 1787 so na Dobravi zasledili tolpo desetih beneških roparjev. Proti njim se je podalo sto kmetov. Roparji so bili oboroženi, kmetje pa ne, zato se je roparjem posrečil umik proti Loki. Prebivalci so se bali, da se bo pojavilo še več takih tolp, ki bi skušale rešiti zaprte pajdaše.[29] Naslednje leto 7. januarja so ujete beneške razbojnike na zahtevo Beneške republike vrnili. Potovali so etapno od Kranja do Pontebe, kjer so jih predali beneškim oblastem.[30] Vse nevarnejša je postajala tudi okolica Reke. Razbojniki so napadli poštno postajo v Zagorju.

Strah pred razbojniki so znali izkoristiti tudi nekateri spretni sosedje. Vdova Lazarini se je leta 1700 pritožila notranjeavstrijski vladi in prosila za pomoč proti gospodu Johannu Bartolomeju Bernardiniju z Reke. Ker se je bala beneških razbojnikov, ki so ji menda napovedali "obisk", je gospodu Bernardiniju zaupala v hrambo v novembru 1698 in marcu 1699 šest vreč denarja (1000 fl.) s pogojem, da ji ta denar vrne, kadar ga bo potrebovala. Vendar pa gospod Bernardini o tem denarju sedaj nič več ne ve. Gospa se je bala, da bo pobegnil v Rim ali pa v Firence in jo dejansko okradel za 1000 fl. Avgusta 1700 je na pritožbi označeno, da obstaja nevarnost pobega ter naj reški glavar zadevo uredi. Kako se je zgodba končala, pa za sedaj še ne vemo.[31] Grad Jablanica, je bil očitno vabljiva točka, saj ga je leta 1787 napadla tudi tolpa žensk. Ropale so dve uri in odnesle za okrog 6000 fl. dragocenosti. Takratna lastnica se je pred njimi skrila v klet, njeni služabniki pa so bili zvezani, da so roparke lahko nemoteno opravile svoje delo. Ker takrat ni bilo vojaštva v bližini, je bil grad dokaj nezavarovan. Ob nevarnosti kmetje niso prišli na pomoč.[32]

V juniju 1788 se je v okolici Postojne zadrževalo večje število razbojnikov, ki so bili oblečeni po beneško-istrsko. Ropali so že od 3. junija, in sicer na cesti proti Trstu in v okolici Prema. Vsa deželna sodišča so dobila sporočilo, da naj se vsak brani pred razbojniki. Postavili so vojaško opazovalno stražo in skušali poskrbeti za večjo varnost potnikov, ki morajo skozi gozdove v okolici Planine. Še v juniju istega leta so poročali, da postaja sosedstvo z Beneško republiko vse bolj naporno. Ker so se roparji, na katere je bila razpisana nagrada 100 dukatov, zadrževali v bližini Lipe, so jih pastirji z zvijačo in s pomočjo kmetov ujeli.[33]

23 Podlogar, Črtice o belokranjskih hajdukih, str. 15.
24 Prav tam, str. 20–23.
25 Prav tam, str. 63.
26 Mlinarič, Napad Uskokov, str. 100–106; Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, str. 438–442.
27 Podlogar, Črtice o belokranjskih hajdukih, str. 64.
28 Prav tam, str. 64.
29 Kleine Mittheilungen, str. 281–283.
30 Prav tam, str. 283.
31 Müllner, Räuberunwesen in Krain, stolpec 88.
32 Kleine Mittheilungen, str. 283.
33 Prav tam, str. 284.

Oktobra 1789 so na tržaški cesti med Logatcem in Planino razbojniki napadli pravoslavnega duhovnika, mu vse pobrali in ga spustili, da je potoval naprej, kot je vedel in znal.[34]

Roparski napadi pa so se približali tudi Ljubljani. Četrtega maja 1790 je skupina 15 roparjev ponoči med 10. in 11. uro napadla župnišče na Brezovici in ga popolnoma izropala. Roparji so izgledali kot Čiči.[35] Zdi se, da je bil roparjem ta predel kar všeč, saj so se tu znova pojavili v juniju. Dne 7. junija so napadli in oropali vas Zabočevo, ko so bili njeni prebivalci pri procesiji v Borovnici. Naslednjega dne zvečer pa so kmetje v Bistro pripeljali dva obstreljena roparja, člana prej omenjene tolpe. Ostali so pred kmeti pobegnili, na begu pa še do smrti zbodli Jakoba Uršiča, čolnarja iz Podpeči in lažje ranili tudi 14 kmetov. Roparje so spoznali za Čiče. Novembra 1790 je bogat kmet v postojnski okolici dobil roparski obisk. Roparjev je bilo 12, oblečeni so bili kot Čiči, imeli so male in velike nože, sablje in puške. Kmetu so pobrali 500 dukatov v denarju, 6 svilenih in 10 navadnih robcev, 10 srajc, dva zlata prstana in precej obleke. Nek razbojnik je kmeta nato še mahnil s sabljo, nek drug razbojnik je ranjenca obvezal, tretji pa je boksnil razbojnika, ki je kmeta ranil, ker tako grdega ravnanja njihov poglavar ni dovolil.[36]

Ob koncu 18. in v začetku 19. stoletja, torej v času napoleonskih vojn, je število roparjev naraslo in seveda se je zato okrepilo tudi njihovo delovanje. Na ozemlju Ilirskih provinc so Francozi s svojimi strogimi posegi za nekaj časa zatrli njihovo delovanje,[37] vendar se je rokovnjaška dejavnost takoj po njihovem odhodu znova razmahnila. V povojnih letih zmede, ko so se čez naše kraje vračali odsluženi vojaki, ko so prilezli na dan vojaški dezerterji in drugi skrivači, ko se je razmahnilo tihotapljenje, ko so bila cela področja prizadeta zaradi lakote in ko se je cesarska oblast še lovila v svojih odločitvah, se je razbojništvo razcvetelo.[38]

Delovanje razbojnikov se je okrepilo med letoma 1825 in 1843. Vse pogostejši so bili ropi cerkva, napadi na duhovnike in župnišča, pa tudi ropi okrajnih blagajn.[39] Okrog leta 1840 so bili dejavni razbojniki v okolici Komende, Vodic in Cerkelj. Če so se jim poskušali posamezni duhovniki upreti in organizirati kmete, je prej ali slej sledila rokovnjaška kazen. Če pa je kakšen tak pohod proti roparjem uspel, so se kmetje nad njimi neusmiljeno maščevali. Taki izbruhi so bili mogoči, ker se oblast za kmečke pritožbe ni kaj dosti zmenila[40] in je bila zadovoljna že z manjšimi uspehi.[41] Pred razbojniki so se prebivalci branili podobno kot v Valvasorjevih časih. Marsikatero cerkev in grad so ponoči varovale straže. Kmetje so si pomagali tako, da so ob nevarnosti bili "plat zvona" in tako spravili na noge vso okolico, ki si je združena upala nastopiti proti roparjem. Kljub temu je rokovnjaška obrt cvetela naprej ter bila tudi vse uspešnejša. Vse več je bilo tudi vse bolj drznih napadov na cerkve in župnišča.[42]

Obdobje med letoma 1848 in 1853 je bilo zadnje obdobje organiziranega razbojništva. V letu 1848 je skušal rokovnjače iz kranjske okolice, iz Udinega boršta, iztrebiti okrajni komisar Janez Pajek, vendar se mu to ni popolnoma posrečilo, ker so se rokovnjači po svoji preizkušeni navadi umaknili že prej.[43] V letih 1848–49 so se rokovnjači okrepili na ozemlju pod Grintavcem, strahovali so Cerklje in Komendo ter pobijali kmete. V letu 1850 je bilo v vodiški fari pet požarov, ki so jih pripisali rokovnjačem.[44]

Tudi hajduško pustošenje po Dolenjski in Beli krajini se je v 19. stoletju nadaljevalo. Tako so v začetku stoletja, še pred nastankom Ilirskih provinc, prišli v Stari trg pri Poljanah ter nadaljevali svojo pot v vas Močile, kjer so obračunali z vaškim sodnikom. Pobrali so mu vse premoženje, nato pa ga kot talca odvlekli s seboj čez Kolpo ter ga izpustili šele na drugi strani.[45] V času francoske okupacije so bili hajduški pohodi nekoliko manj pogosti, po vrnitvi avstrijske oblasti pa so se spet razmahnili. Znova so napadali vasi, župnišča in cerkve, gostilne, mline, skratka vse, kjer so slutili dober plen. Leta 1826 je trinajst oboroženih roparjev vdrlo v Kočevje, napadlo mestno hišo in odneslo iz blagajne za 971 gld. zlata in srebra, papirnati denar pa so raztresli po tleh; ustrelili so tudi ženo mestnega sodnika.[46] Avgusta 1827 je zvečer ob devetih 16 roparjev napadlo grad Luknja pri Pečini. Odnesli so denar, srebrnino in zlatnino ter namizno opravo. Gospodarja na srečo ni bilo doma, osebje gradu pa so z lahkoto ukrotili. Po uspešnem ropu so se odpravili proti Vavti vasi, med potjo pa so naleteli na stražnike, s katerimi so se spopadli. V boju so padli štirje stražniki in nek kmečki fant, ki je šel slučajno mimo, od roparjev pa je padel le eden.[47]

Leta 1828 so roparji spet napadli Kočevje.[48] Po šentjernejski okolici so ropali leta 1829, napadli so tudi grofa Auersperga v Veliki vasi in se napovedali

34 Prav tam, str. 285.
35 Prav tam.
36 Prav tam.
37 Mal, *Zgodovina slovenskega naroda. II. del,* str. 99–104.
38 Benkovič, Črtice o rokovnjačih, str. 146, predvsem opombi št. 1 in 2.
39 Prav tam, str. 148.
40 Prav tam, str. 149–153.
41 Prav tam, str. 218.
42 Prav tam, str. 146.
43 Prav tam, str. 219.
44 Prav tam.
45 Podlogar, Črtice o belokranjskih hajdukih, str. 64.
46 Prav tam, str. 67.
47 Prav tam; Costa, *Reiseerinnerungen,* str. 112–113.
48 Müllner, Räuberunwesen in Krain, stolpec 157.

v Krškem, vendar jih v mesto ni bilo. Pohod so nadaljevali in ropali po okolici; deželna vlada je proti njim poslala vojsko, ki pa jih ni uspela zatreti.[49] Istega leta so roparji napadli obmejno stražnico v Gorenjem Vrhpolju pri Šentjerneju. Napadalci so prišli čez Gorjance. Po napadu so pot nadaljevali proti gradu Gracarjev turn, od koder jih je s streljanjem pregnala oskrbnikova žena; nato so pot nadaljevali proti Metliki.[50] Tudi po Beli krajini se je klatilo precej roparskih tolp, ki so ustrahovale tako podeželje kot tudi trge in manjša mesta. Prav tako so bili v nevarnosti tudi potniki, ki so potovali po teh krajih.[51]

Leta 1850 so prišli na Kranjsko orožniki in začelo se je načrtno zatiranje rokovnjaških središč. Skrivališče na Solčavskem so uničili v letu 1852; na Gorenjskem je dosledno nastopal proti rokovnjačem že omenjeni Janez Pajek. Propad razbojništva pa so pospešili tudi medsebojni spopadi med posameznimi rokovnjaškimi družinami. V letu 1854 je bilo na Kranjskem rokovnjaštvo kot organizacija uničeno.[52] Posamezni razbojniki in roparji so se pojavljali tudi kasneje. Prihod orožnikov je pomenil tudi konec organiziranega hajduštva na Dolenjskem in v Beli krajini.[53]

Oblast in razbojništvo

Proti večjim in nevarnejšim roparskim pohodom je oblast organizirala vojsko, ki pa je navadno prišla prepozno in njen prihod ni pomenil za prebivalce nikakršne olajšave, včasih še precej več težav.

V času vladanja Marije Terezije in Jožefa II. (1740–1790) ter njunih naslednikov so skušali vladarji v zakonodajo, ki je govorila o teh problemih, vnesti nekaj reda. Opredeliti so skušali pojme, kdo je berač in kdo sodi med klateže. Kdo so vojaški ubežniki, je bilo vsem jasno, kot tudi to, kakšna kazen jim grozi, če jih ujamejo. Predvsem je bilo treba jasno in natančno določiti, kdo so roparji, kaj je rop ter razlikovati med ropom v zaprtem prostoru ali na prostem (npr. na javni cesti). Za rop je veljala smrtna kazen, od grozovitosti ropa pa je bil odvisen način usmrtitve roparja.[54]

Pred berači in klateži se je skušala država najprej braniti tako, da je tujim beračem in klatežem čim bolj onemogočala vstop v državo in jim omejila gibanje ali pa jih pregnala v drugo državo.[55] Glede na skoraj vsakoletno ponavljanje teh prepovedi, lahko sklepamo, da oblast z njimi pač ni dosegla želenega uspeha.

Kraji, ki so ležali v obmejnih področjih, prav tako tudi trgi, gradovi in oblasti, so morali paziti, da se niso čez mejo tihotapili različni klateži. Zato je bilo treba na meji natančno pregledovati potne listine. Če je bil tujec kljub urejenim papirjem sumljiv, ga je bilo treba zaslišati. Gostilne, gostišča in vsi, ki so prenočevali tujce, so morali njihov prihod javiti oblastem. Kazen, če tega niso storili, je bila denarna in je šla v korist ubožnice. Ujetega klateža je bilo treba temeljito izprašati in ga nato odgnati v njegov domači kraj. Odgon je bilo treba organizirati tako, da je bilo na dve ali tri milje (1 milja = 7,5859 km) mesto, trg ali urad, kjer so lahko počivali. Če je bil klatež tujec in so ga ujeli blizu meje, je bilo primerno izvesti consilium abeundi (namig, naj izgine) in ga spremljati do meje. Če je bil domačin, ga je bilo treba poslati v rojstni kraj. Njegov odgonski list je moral imeti naslov rojstnega kraja, če ta ni bil oddaljen več kot dve milji od kraja, kjer so ga prijeli. Če je bila oddaljenost večja, so morale biti na listu navedene vse vmesne postaje. Da je prispel na vsako postajo, pa je moralo biti potrjeno s podpisom. Če je bil nek klatež sumljiv, ga je bilo treba predati krvnemu sodniku; če se je ob tem izkazalo, da je nekdo povratnik, ga je treba zaposliti pri javnih delih, na graščini ali pa ga temeljito prebičati, odvisno od njegove kondicije, nato pa ga izgnati. Če je prišel še tretjič, pa ga je treba obravnavati kot kriminalca. Vse klateže, ki so bili primerni za vojaško službo, pa je bilo treba takoj vpisati med rekrute.[56]

Beračenje je bilo večkrat prepovedano.[57] Berače je treba pregnati v njihovo domovino. To je veljalo še posebno za tujce, ki so se 10 let potikali po deželi sem in tja.[58] Leta 1754 so sledili novi predpisi o tem, kako se otresti klatežev in beračev. Ti predpisi podrobneje opredeljujejo, kdo je kdo in kakšne pravice ima ali pa jih nima. Vzrok za te predpise je bil predvsem strah oblasti, kdo naj skrbi za vse te ljudi, ko bodo enkrat obnemogli in bodo postali še večje breme za svojo okolico. Tako so tujce, ki so se več kot deset let zadrževali v dednih deželah, razdelili v tri skupine. V prvo skupino so spadali tisti, ki so si v dednih deželah pridobili domovinsko pravico, pravico do posesti in naselitve; sem so spadale tudi osebe, ki sicer niso imele lastne hiše, so se pa častno preživljale. V drugo skupino so spadali tisti tujci, ki so pri nekem privatniku ali skupnosti neprekinjeno služili 10 let. V tretjo skupino pa so

49 Podlogar, Črtice o belokranjskih hajdukih, str. 67.
50 Müllner, Räuberunwesen in Krain, stolpec 149–150.
51 Podlogar, Črtice o belokranjskih hajdukih, str. 68.
52 Benkovič, Črtice o rokovnjačih, str. 221.
53 Podlogar, Črtice o belokranjskih hajdukih, str. 68–69; Čelik, *Orožništvo na Kranjskem*, str. 21–90.
54 Constitutio, str. 263–264 in 245–247; Studen, *Rabljev zamah*.
55 Alphabetisch-chronologische Übersicht, str. 99–101; Patent, 3. 4. 1750, Hofdecret, 13. 10. 1753, Hofentschließung, 8. 12. 1753, Verordnung, 6. 7. 1756, Verordnung, 18. 4. 1757, Verordnung, 10. 9. 1756, Verordnung, 14. 6. 1766, Verordnung, 27. 9. 1781.
56 Sammlung, I. knjiga, Patent, 3. 4. 1750, Ausrottung der Vagabunden, Bettler und Müssiggänger, str. 161–166.
57 Sammlung, I. knjiga, str. 295–297, Patent, 18. 6. 1751.
58 Sammlung, II. knjiga, str. 256–257. Hofentschließung für alle k.k. Erbländer. Wien, 8. 12. 1753.

sodili tujci, ki so sicer 10 let služili v tujem kraju, so pa potovali iz kraja v kraj in se niso zadrževali le na enem mestu. V primeru, ko so obnemogli, je za prvo skupino dolžno poskrbeti mesto ali občina in jih spraviti v špital. Tudi za drugo skupino mora poskrbeti mesto, občina, gospostvo ali pa prebivalci kraja; za tretjo skupino pa velja, da jih je treba, potem ko obnemorejo, brez pomišljanja odgnati v njihov rojstni kraj.[59] Tuje klateže so skušali spraviti v vojsko, če so bili za to količkaj sposobni[60] ali pa jih poslati v prisilno delavnico.[61] Oblast je prav tako preganjala klateže, ki so po deželi prodajali različna zdravila in olja; tiste, ki so prihajali z Ogrskega in iz Slavonije, je skušala zavrniti že na meji.[62]

Ker se je v dednih deželah lahko brez večjih težav potovalo le s potnimi listinami, je oblast opozorila magistratne in oblastne uradnike, naj bodo bolj pozorni pri izdajanju potnih dovolilnic.[63] Kaznovani so bili uradniki, ki so beračem in klatežem omogočili beg; kazen je bila 10 cesarskih tolarjev.[64] Deželsko sodni upravitelji niso bili pooblaščeni zato, da bi izpuščali ujete klateže. Kazen za tako dejanje je bil suspenz in odpust iz službe.[65]

Najtežja in najnevarnejša kategorija prebivalcev, s katero je skušala oblast poravnati svoje račune, pa so bili roparji. Kot je bilo že omenjeno, je zakonik Marije Terezije opredelil pojem roparskega umora tako v zaprtem kot na javnem prostoru (na cesti). Za umor je bila določena smrtna kazen.[66] Jožef II. je v svoji zbirki zakonov razložil razliko med tatvino in ropom.[67] Po tej definiciji govorimo o ropu tedaj, če se nekdo loti tatvine, sam ali v družbi, pri tem pa uporabi tudi grožnjo in silo, da pride do plena.[68] Za roparja štejejo tudi tistega, ki na odprti deželni cesti napade potujočega ter mu vzame premoženje in opremo, pa čeprav pri tem na žrtev ne položi roke.[69] Za rop se šteje tudi kraja živine s pašnika ali iz črede, ki jo nekam ženejo.[70] Če nekdo nekoga namenoma umori, da bi si pridobil njegovo premoženje ali posest, je to roparski umor. Na kvalifikacijo umora ne vpliva mesto napada, saj se napad lahko zgodi tako v hiši kot v stanovanju, na odprti cesti, tam, kjer se je napadeni ob napadu znašel.[71] Kazen za umor je bil dolgoleten zapor, strogost zapora pa je bila odvisna od krutosti umora.[72] Kazni za različne rope so bile v jožefinski dobi praviloma zaporne, poostrene z javnimi deli in vkovanjem v verige.[73]

Pohode proti roparjem, ciganom in podobnim skupinam, ki so se potikale po deželi, so morale skupaj organizirati prizadete občine in vojska.[74] Leta 1785 je oblast uvedla denarne nagrade za predajo roparske tolpe. Za tolpo, ki so jo sestavljale trije roparji, je bilo plačilo 50 dukatov, za predajo enega roparja pa 30 fl.[75] Ta dekret je veljal do leta 1820, ko so denarne nagrade v začetku leta znižali, v poletju pa spet zvišali.[76] Leta 1828 je dvorna pisarna znova spregovorila o nagradah za ujete razbojnike. Višina nagrade je bila tokrat odvisna od nevarnosti, ki so ji bili izpostavljeni preganjalci roparjev. Nagrado pa je oblast izplačala šele potem, ko je bila roparjem krivda dokazana.[77] Ker je bilo roparskih napadov čedalje več tudi na javnih cestah, predvsem na tistih, po katerih se je vozila poštna kočija, je oblast zahtevala vojaško spremstvo za kočije, ki so prevažale državni denar ali pa dragocenosti.[78]

Zakonov in opisov roparjev ter njihovega kaznovanja je bilo kar dovolj, vendar pa je manjkala učinkovita izvedba vsega napisanega, ker ni bilo nikogar, ki bi te predpise in zakone resnično obudil v življenje. Tudi razmeroma visoke denarne nagrade niso dosegle svojega namena, saj so se prebivalci preveč bali maščevanja. Vojska je prišla in odšla, prebivalci pa so ostali sami s svojimi skrbmi in strahom. Do uvedbe orožnikov so bili prebivalci predvsem odvisni od lastnega poguma in pametnega presojanja razmer, v katerih so morali živeti. Po letu 1850, ko je prišlo na Kranjsko orožništvo, so se razmere umirile. Še vedno so obstojali berači, ki so

59 Sammlung, II. knjiga, str. 403–406. Hofentschließung vom 16. 11. 1754.
60 Alphabetisch-chronologische Übersicht, Hofrescript, 22. 9. 1753, Verordnung, 13. 2. 1754, Verordnung, 1. 11. 1766, Hofdecret, 22. 10. 1791.
61 Alphabetisch-chronologische Übersicht, Verordnung, 18. 8. 1764, Verordnung, 14. 6. 1766.
62 Alphabetisch-chronologische Übersicht, Verordnung, 26. 10. 1781, Verordnung, 24. 5. 1782.
63 Alphabetisch-chronologische Übersicht, Hofentschließung, 29. 8. 1761.
64 Alphabetisch-chronologische Übersicht, Verordnung, 29. 5. 1767.
65 Alphabetisch-chronologische Übersicht, Hofdecret, 25. 10. 1776.
66 Constitutio, Art. 96, čl. 1–4. str. 263–264, Art. 90, čl. 1–4, str. 245–247.
67 Joseph des Zweyten.
68 Joseph des Zweyten, str. 40, čl. 165.
69 Joseph des Zweyten, str. 40, čl. 166.
70 Joseph des Zweyten, str. 41, čl. 168.
71 Joseph des Zweyten, str. 27, čl. 98.
72 Joseph des Zweyten, str. 28, čl. 99.
73 Joseph des Zweyten, str. 40–41, čl. 167, str. 41, čl. 169.
74 Alphabetisch-chronologische Übersicht, Räuber... siebenter Band, str. 566–568. Sicherheits Ordnung für Österreich ob der Enns, 1. 9. 1752.
75 Alphabetisch-chronologische Übersicht, Hofdecret, 8. 10. 1785.
76 Alphabetisch-chronologische Übersicht, Hofdecret, 29. 2. 1820, Hofdecret, 17. 8. 1820.
77 Sammlung der politischen Gesetze, 10. Band, str. 220. Hofkanzleidekret vom 19. 6. 1828, Erfordernisse zur Erlangung einer Räuber-Talia.
78 Sammlung der politischen Gesetze, 18. Band, str. 438-439. Hofkammerdekret vom 6. 4. 1836. Verstärkung der Militär-Escorte bei Transportierung bedeutender Aerarial Geldrimessen mitelst Postwagen auf unsicherer Strassen und Bestimmung des Fondes zur Bezahlung der Löhnungs und Beförderniss-Auslagen. Gubernial-Verordnung vom 30. 4. 1836. An die zwei Zahlämter, an die k. k. Kreisämter und Kreiskassen, dann an die Landmünzprobieramt in Laibach und Klagenfurt.

se potikali po deželi.[79] In prav tako tudi posamezni roparji ali pa skupinice roparjev, ki so grenili življenje dostojnim meščanom, predvsem pa orožnikom.[80] Svoje je k umirjanju razmer prav gotovo prispevala večja in bolje organizirana skrb za uboge na eni strani, na drugi pa ustanovitev prisilne delavnice v Ljubljani. Ta je pričela delovati 1847, njena naloga pa je bila tudi ta, da bi prevzgajala rokovnjače v družbeno koristne ljudi.[81]

Roparji v slovenski ljudski pesmi

Kljub stiskam, v katerih so prebivalci Kranjske živeli dobrih 300 let, je v ljudski umetnosti o razbojnikih, rokovnjačih, "hajdukih" ohranjenega zelo malo. Kolikor pa je tega spomina, je do razbojnikov dokaj negativno opredeljen. Očitno se pri nas ni pojavil mit Robina Hooda ali pa vsaj Janošika; naši roparji so ropali za lastno korist. Revne so pustili pri miru, ker jim pač ni bilo kaj pobrati, niti slučajno pa niso revnih podložnikov branili pred "hudimi tujimi gospodarji" ali domišljavimi meščani. V slovenskem jeziku se je ohranil spomin na različne ljudi, ki so se potikali po deželi, v zelo široki paleti poimenovanj. Poznamo potepuhe, klateže, razbojnike, rokovnjače, rokomavhe, plajšarje, štekljače, "hajduke", Čiče, Vlahe, martoloze, Morlake.

V zbirki slovenskih ljudskih pesmi, ki jo izdaja Glasbeno narodopisni inštitut ZRC SAZU, je o rokovnjaču in njegovem koncu le ena pesem, balada z naslovom Usmrtitev rokovnjača.[82] V baladi so opisana tri grozodejstva, ki so jih ljudje pripisovali rokovnjačem. Rokovnjač je v baladi najprej umoril nosečnico, da bi se dokopal do roke nerojenega otroka (to bi mu omogočilo, da bi se lahko naredil nevidnega, op. E. H.), nato se je okrutno maščeval nad pastirjem, ki je izdal rokovnjače – obesil ga je nad mravljišče. Tretja groza pa je bila ta, da je imel v čevljih hostijo. Ko je bil obsojen na smrt, se je spovedal manjših grehov, te tri pa je zamolčal. Balado o rokovnjaču je v prvi tretjini 19. stoletja verjetno prvi zapisal Emil Korytko. Je spomin na rokovnjača Črnega Jurija in njegovega pomočnika Matjona, ki sta razsajala po Gorenjskem v okolici Cerkelj v 30. letih 19. stoletja. O tej baladi in z njo povezani problematiki je napisala poglobljeno razpravo Zmaga Kumer. V razpravi je poudarila vprašanje, zakaj se v slovenski ljudski pesmi tako malo poje o rokovnjačih in razbojnikih, čeprav je ta nadloga tako dolgo in tudi kruto stiskala prebivalce. Odgovor je našla v dejstvu, da je prav tako malo ljudskih pesmi, ki bi pele o turških vdorih v naše kraje in o ropih ter nasilništvu, ki so ga morali pretrpeti prebivalci. Po njenem mnenju je teh pesmi tako malo zato, ker so bili dogodki preveč povezani le z določenimi kraji in ljudmi, v ljudski pesmi pa se ohrani le tisto, kar je obče človeško.[83]

Druga pesem, ki govori o roparjih, je pesem Obsodba cerkvenega roparja. Pesem govori o ropu hostij, ropar pa je bil obsojen na smrt. O problematiki ropa hostij in njihovi skrunitvi s strani Turkov ali pa Judov je napisal razpravo Ivan Grafenauer v Domu in svetu leta 1939.[84]

Roparji in razbojniki so omenjeni tudi v drugih pesmih, npr. v variantah pesmi Otrokova duša se pokori za svojce. Tu sta omenjena dva razbojnika, ki sta brata otrokove duše, zanju je morala otrokova duša trpeti, da je lahko prišla v raj.[85]

Roparji so omenjeni kot nekaj slabega in propadlega, vendar pa se jim z božjo ali Marijino pomočjo še lahko pomaga ob smrtni uri.[86] V črticah o rokovnjačih pravi Benkovič, ki je očitno poznal Müllnerjevo delo in ga nekoliko omilil za svoje bralce, da so bili rokovnjači le toliko usmiljeni, da so uslišali zadnjo prošnjo ranjenega tovariša. Če je ranjenec želel duhovno pomoč, je nekdo odšel po duhovnika. Tega na poti ni smel spremljati cerkovnik in tudi zvoniti se ni smelo, samemu duhovniku pa je vodnik zavezal oči. Ko je duhovnik opravil svoje delo, so mu znova zavezali oči in ga spremili domov. Na taka nevarna pota so morali večkrat duhovniki, ki so službovali v hribovskih farah v okolici Kamnika.[87] O tem, da so morali duhovniki nuditi ranjenim razbojnikom zadnjo popotnico, piše Müllner v seriji člankov Räuberunwesen in Krain, njegov opis pa ni niti približno tako ljudomil kot pri Benkoviču. Govori o tem, da je vodja roparjev potem, ko je duhovnik končal svoje opravilo, roparja ustrelil, ne da bi se zmenil za zaprepadenega duhovnika. Nekateri poveljniki so bili menda toliko vljudni, da so počakali, da je duhovnik odšel in šele nato pokončali ranjenca.[88]

Med pripovednimi pesmimi je ohranjen odlomek pesmi iz Bele krajine z Vrha pri Vinici, ki govori o pohodu uskokov na lov. Zaradi slabega vremena so se ustavili v cerkvici sv. Mikole (Nikolaja), kjer so kurili s cerkvenimi klopmi in svečniki.[89] Ta

79 Anžič, *Skrb za uboge*; Lazarević, Ubožna oskrba v Ljubljani, str. 38–48; Rogelj, Skrb za revne, str. 55–76.
80 Stariha, Iz manj znanega, str. 155–164; Stariha, Zgodbe o Kranjčanih, str. 106–121; Stariha, Trije tolovaji, str. 47–58; Stariha, Novoizvoljeni župani, str. 511–528; Stariha, "Z nobenim delom...", str. 37–76.
81 Dolenc, "Usoda", str. 72–76.
82 Usmrtitev rokovnjača. *Slovenske ljudske pesmi. Tretja knjiga*, str. 399–400.
83 Kumer, Balada o rokovnjaču Matjonu, str. 35–46.
84 Obsodba cerkvenega roparja. *Slovenske ljudske pesmi. Tretja knjiga*, str. 401–402.
85 Otrokova duša se pokori za svojce. *Slovenske ljudske pesmi. Tretja knjiga*, prva in tretja varianta, str. 88 in str. 90.
86 Marija posreduje previdenje. *Slovenske ljudske pesmi. Tretja knjiga*, str. 202–205.
87 Benkovič, Črtice o rokovnjačih, str. 21.
88 Müllner, Räuberunwesen in Krain, stolpec 171–172.
89 D. Roparji. *Slovenske ljudske pesmi. Prva knjiga*, str. 385.

pesem opisuje dogajanje v Beli krajini, kot ga omenja že Valvasor v Slavi, ko govori o pustošenju uskokov po Gorjancih in o ropanju podružničnih cerkva. Med drugimi omenja prav cerkev sv. Nikolaja, ki so jo Uskoki spremenili v hlev.[90]

O razbojnikih in njihovem poboljšanju pa govorijo variante pesmi Sveta družina in razbojnik. V prvi pesmi, ki jo je zapisal Matija Mayer pred letom 1848 v kraju Sv. Križ pri Ajdovščini, potuje sveta družina po zelenem gozdičku, kjer jih ujame noč. V gozdu ni nobene hiše "kakor enega hudega razbojnika, noč in dan v gojzd tiči! čaka in vbiva burne ljudi". Razbojnikova žena jih sprejme na hišnem pragu in posvari, vendar se sveta družina le ustavi v hiši. Marija ozdravi razbojničinega otroka in ko pride razbojnik domov, se pokesa in se poboljša. V drugi varianti, ki je bila zapisana leta 1848 na Gorenjskem v kraju Gozd pri Tržiču, potuje sveta družina skozi črn gozd, kjer stoji razbojnikova hiša. Razbojnik je opisan predvsem kot pijanec, sicer pa se ponovi pripoved prve variante. Od tretje variante je ohranjena le kitica. Četrta varianta je bila zapisana leta 1910 na Gorenjskem v Klečah (Dol pri Ljubljani). Tokrat roma Marija sama in prosi za prenočišče. Razbojnikova žena jo opozori, da je ne more prenočiti, ker je njen mož razbojnik. Marija pa jo potolaži in ji napove, da se bo njen razbojniški mož spremenil. Peta varianta je iz kraja Gornji Tropeti nad Čabrom (Gorski Kotar, Hrvaška). V tej varianti ogovori Marija gospodinjo kar "dobro večir, razbojnica ti" in jo prosi za prenočišče. Na ženskin odgovor, da ima za moža hudega razbojnika, pa Marija reagira tako, da ozdravi razbojničina bolna otroka. Ko pride razbojnik domov, se lepo zahvali za dobroto in spusti dušico.

V drugi skupini pesmi Sveta družina in razbojnik, roma sveta družina po puščavi, napadejo jo razbojniki, njihov poglavar pa ob pogledu na Jezušćka brani družino pred lastnimi tovariši. Marija mu v zahvalo obljubi pomoč pri Bogu. Po triintridesetih letih, ob Kristusovem križanju, je bil eden od razbojnikov, ki sta bila z njim križana, tudi razbojniški poglavar iz puščave, ki se je pokesal in prišel v nebesa.[91]

Odklonilen odnos do razbojnikov, predvsem pa strah pred njimi je očiten tudi v pesmi, ki govori o Mariji in potopljeni vasi. Vaščani Mariji z različnimi izgovori, katerih žaljivost narašča, odrekajo prenočišče. Med drugim jo od praga preženejo tudi z besedami "No mi to plašarco jepergval". Očitno so v krajih okrog Škofje Loke, kjer je nastal ta zapis, roparje imenovali "plašarji".[92]

90 Valvasor, *Die Ehre,* III. knjiga, str. 721; Podlogar, Črtice o belokranjskih hajdukih, str. 19.
91 Sveta družina in razbojnik. *Slovenske ljudske pesmi. Druga knjiga*, str. 30–35.
92 Marija in potopljene vasi. *Slovenske ljudske pesmi. Druga knjiga*, str. 323.

Likovne upodobitve roparjev

Tudi v ljudskem slikarstvu, na panjskih končnicah in na votivnih podobah razbojnikov praviloma niso upodabljali. Poslikava panjskih končnic je značilna slovenska ljudska umetnost. V knjigi Gorazda Makaroviča in Bojane Rogelj Škafar, Poslikane panjske končnice, so predstavljene ohranjene končnice od leta 1770 do 1923. Med več kot 600 motivi avtorja nista zasledila motiva roparjev ali razbojnikov.[93] Izjema je panjska končnica s Štajerske, ki jo je predstavila Milena Moškon v Celjskem zborniku 1967. Prikazuje roparski uboj v Lučah, ki se je zgodil leta 1884. Storilca so prepoznali in tudi obsodili; motiv pa je bil zanimiv za naročnike do leta 1898.[94]

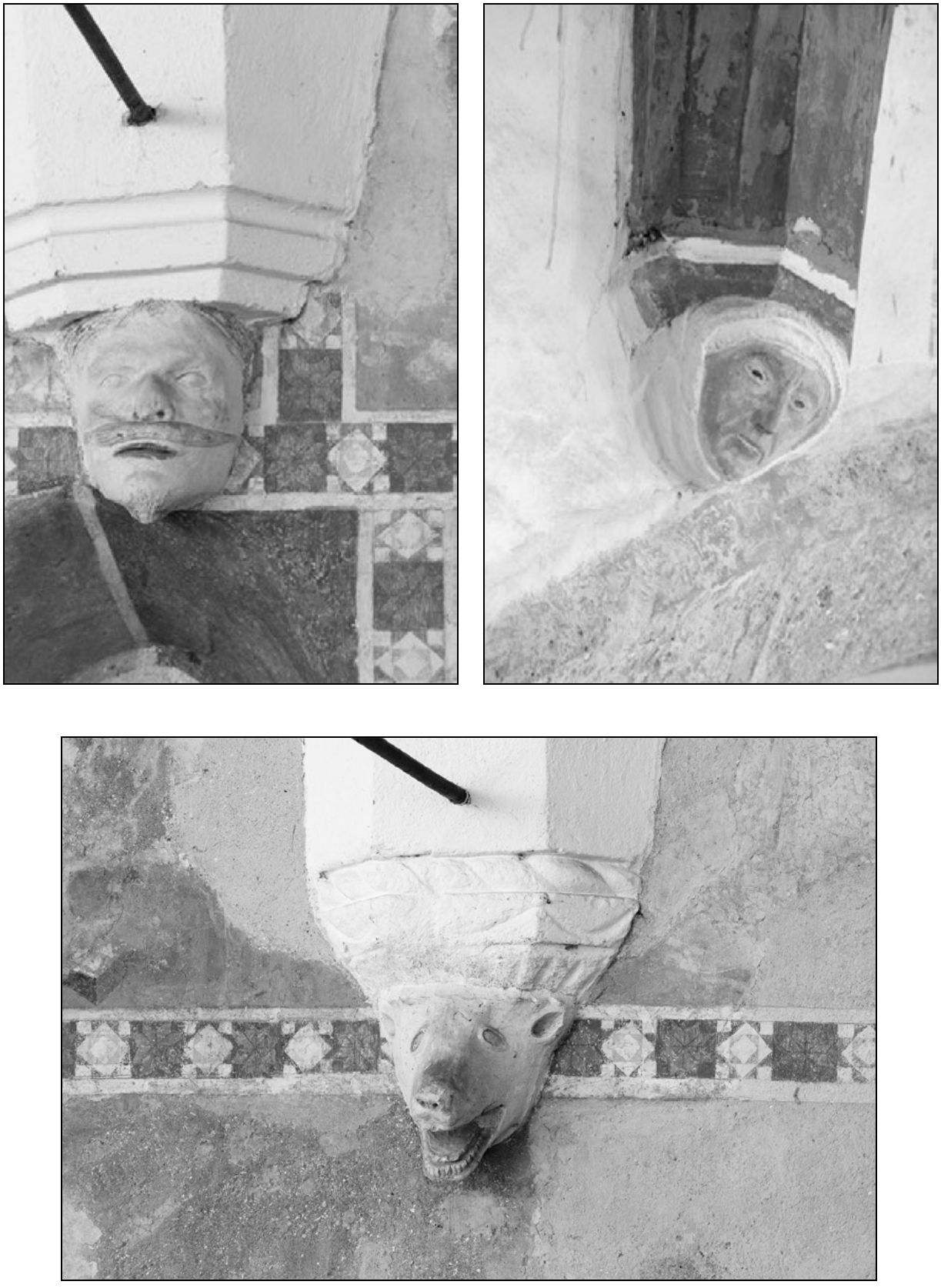
Na likovnem področju se bom omejila na tri, po mojem mnenju dovolj zanimiva področja. Časovno si sledijo takole: romarska cerkev v Crngrobu, samostan v Kostanjevici in mejna čuvajnica v Gorenjem Vrhpolju.

Razbojniki so se radi zadrževali ob pomembnih trgovskih poteh, posebno še, če so bili v bližini gozdovi. Ena od takih poti je bila še v 16. stoletju tudi pot, ki je povezovala Kranj, Škofjo Loko ter šla nato po Poljanski in Selški dolini proti Goriški in Furlaniji. Območje okrog Crngroba je bilo v tem času precej divje in zaraščeno ter zato zelo primerno za roparsko skrivališče. Take razmere so, po mnenju Karla Prennerja, ki je opisal okolico in cerkev v Crngrobu v časopisu Illyrisches Blatt leta 1840, vladale na tem ozemlju pred dobrimi 200 leti. Potniki so po teh nevarnih poteh potovali v karavanah, pa še tako se niso počutili popolnoma varne. Roparski napadi so postajali že tako pogosti, da je grozil zastoj v prometu, trgovini in seveda tudi obrti. Ko so postale razmere dovolj neznosne, je nastopila oblast s svojo močjo in roparsko tolpo zatrla, uničila njeno skrivališče in na tem mestu je zrasla crngrobska cerkev. Na gotskih konzolah na zadnji steni prezbiterija so iz kamna izklesane štiri votivne podobe. To so štiri glave, ki naj bi predstavljale štiri prebivalce roparskega skrivališča. Dve

Panjska končnica, na kateri je upodobljen uboj v Lučah (Moškon, Celjska zbirka, str. 127–128).

93 Makarovič, Rogelj Škafar, *Poslikane panjske končnice.*
94 Moškon, Celjska zbirka, str. 121–132.

Razbojniški in pasja glava, kot si jih je predstavljalo ljudsko izročilo, na pročelju pod lopo na cerkvi v Crngrobu. (Slikovni material hrani Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU. Foto: dr. Andrea Furlan)

Freska Svete Nedelje v Crngrobu. Detajl: razbojnika, ki zažigata dve poslopji in ropata. Po mnenju kustosov v Loškem muzeju sta to vojaka Jana Vitovca. Posneto po kopiji Svete Nedelje, ki jo je na platno izdelal Marjan Tršar. (Hrani Loški muzej Škofja Loka. Foto: Jože Štukl)

glavi sta moški, tretja je z ruto pokrita ženska glava, četrta pa je pasja glava. Po izročilu naj bi to bili razbojniški poglavar, njegov brat, njegova mati in njegov popadljivi pes.[95] Naslednji, ki je v svojem potopisu omenil Crngrob in njegove razbojnike, je bil Henrik Costa. Ob skromnem opisu cerkve omenja tudi štiri iz kamna izklesane glave. Od tega naj bi ena glava predstavljala roparskega poglavarja, druga njegovega brata, tretja njegovo mater in četrta njegovega popadljivega psa. Spregovori pa tudi o tem, kako je bilo nekoč to območje nevarno za popotnike. Poznavanje Prennerjevega potopisa je povsem očitno.[96]

Leta 1936 je Janez Veider napisal Vodič po Crngrobu. V njem opisuje tudi že omenjene glave. "V prezbiteriju so tri glave razbojnikov in psa. Najgrša je glava prvega razbojniškega poglavarja. Vsa je zavarovana z železno čelado, da mu je sovražnik ni mogel razbiti. Druga glava je že nekaj lepša in predstavlja poglavarjevega sina, ki je bil sicer še razbojnik, a se je nagibal k spreobrnjenju. Tretja je glava poglavarjeve hčerke, ki je bila že dobra. To kaže njen obraz pa tudi obleka... Tako razlaga ljudska duša gotske nosilce svodov". Seveda so tokrat omenjene tudi razbojniške in pasja glava, ki so na pročelju pod lopo.[97]

Freska Nedeljski Kristus ali Sv. Nedelja je nastala sredi 15. stoletja. Na njej sta med dogodki in opravili po mnenju Janeza Veiderja prikazana tudi dva razbojnika, ki sta zažgala in oropala leseno hišo in hlev. Po njegovi razlagi freske eden odnaša dragocenosti iz hiše, ki jo je pravkar zažgal, oborožen je z lokom. Drugi ropar je zažgal hlev, iz katerega izganja živino. Tudi ta je oborožen z lokom. To je zadnji prizor v vrsti, ki sega do zmajevega žrela. Ker je ta del freske že zelo slabo ohranjen, so možne tudi drugačne razlage. France Stelè govori o dveh zažganih poslopjih, iz katerih dva vojaka izganjata živino. Dušan Koman pa govori o dveh gorečih poslopjih ter možakarjih, ki odganjata živino.[98]

Naslednja zanimiva upodobitev razbojnika je iz 18. stoletja. Je na vhodnem traktu samostana v Kostanjevici, naslikal pa jo je Fran Jelovšek (1737). Tudi ta ima svojo zgodbo. Leta 1736 so hajduki napadli kostanjeviški samostan. Branilce so premagali ter nato pokradli in odnesli vse, kar se je dalo.

95 Prenner, Die Wallfahrtskirche, str. 37–39. Več o Prennerju glej še: Golob, Karl Jožef Prenner, str. 55–76; Koman, Vodnik Karla Prennerja, str. 43–54. Dušanu Komanu se lepo zahvaljujem za napotke in ideje ob Crngrobu; prav tako tudi Ani Lavrič in Blažu Resmanu.

96 Costa, *Reiseerinnerungen*, str. 248–249.

97 Veider, *Vodič po Crngrobu*, str. 37 in str. 60.

98 Prav tam, str. 27; Štelè: Ikonografski kompleks, str. 401–438; Koman, *Crngrob*; Koman, Crngrobska cerkev, str. 113–141; *Crngrob in okoliške vasi.* Orožje, ki ga omenjajo opisovalci teh dveh možakarjev, je bolj podobno samostrelu kot pa loku.

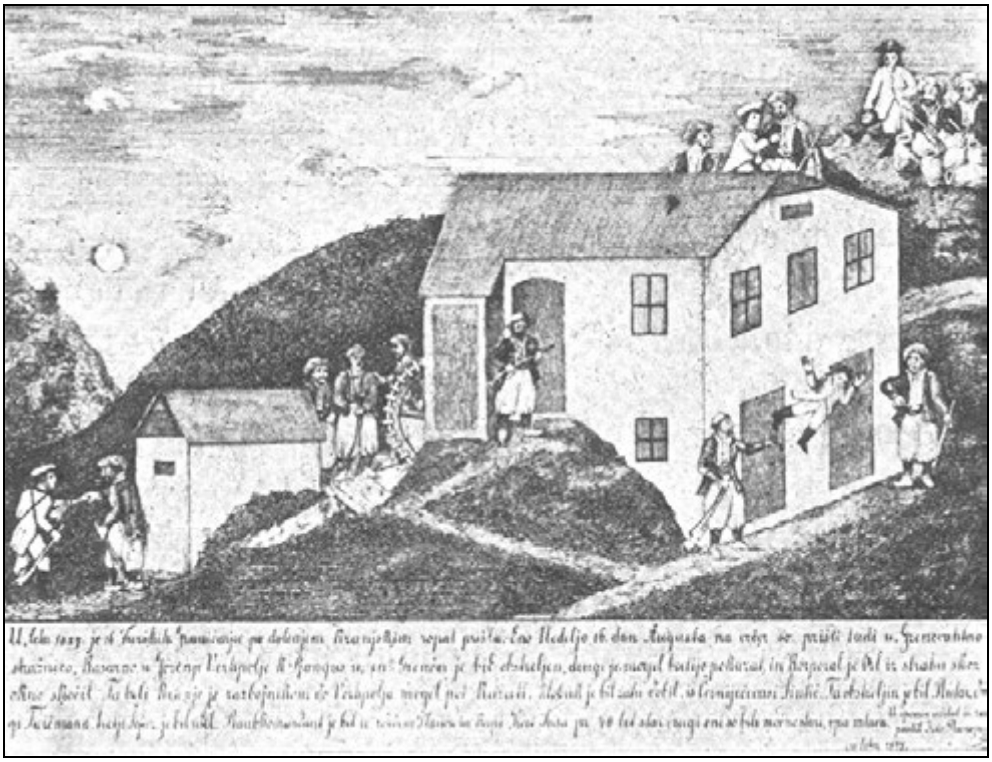
Freska nad vhodom v trakt samostana v Kostanjevici, ki jo je leta 1737 izdelal Fran Jelovšek in pripoveduje o poskusu napada na samostan v letu 1736. (Reprodukcija iz knjige Lev Menaše: Marija v slovenski umetnosti, Mohorjeva družba Celje 1994)

Podlogar v Črticah o belokranjskih hajdukih nato pripoveduje, da so roparji prišli naslednje leto ponovno pred samostan, ki pa so ga tokrat hoteli zavzeti z zvijačo. Eden od roparjev se je podal v samostan, umoril vratarja mu vzel ključe in se preoblekel v njegovo obleko. Ko so prišli njegovi tovariši, jim je odprl vrata, oni pa ga v meniški obleki niso spoznali in so mu odsekali glavo. Ko so spoznali, da so pobili svojega tovariša, jih je popadel tak strah, da so se na pragu obrnili in pobegnili. Ta zgodba naj bi bila tudi upodobljena nad vhodnimi vrati.[99] O napadu uskokov na kostanjeviški samostan je pisal tudi Jože Mlinarič, njegov opis pa je precej manj pravljičen. Prav tako se razlikuje tudi opis freske nad vrati. Podlogarjev opis govori o tem, da je na freski na zgornjem delu podobe Marija z Jezusom, spodaj na desni je neko božanstvo, ki drži v roki odsekano roparjevo glavo, roparjevo telo v kuti leži na tleh in v roki še stiska meč, ob njem pa je prestrašen ropar. Nad Marijino glavo je napis *Ecce ianva coeli, non fvres nec vallachi neqve latrones est ivsti intrabvnt in eam.* Mlinarič freske ne popisuje tako podrobno kot Podlogar, govori pa o tem, da je na njej upodobljen rabelj z odsekano uskokovo glavo.[100] Še bolj kot freska, ki naj bi jo dal naslikati novi opat Taufferer v porog Vlahom, je tedanjega vicedoma motil napis, ki naj bi zaradi enega hudodelca ožigosal kar vse Vlahe kot krvnike in roparje, ki niso vredni prestopiti samostanskega praga. To naj bi jih izzivalo k novim napadom. Prav tako je vicedoma motil tudi opatov grb. Vse skupaj naj bi bil predvsem izraz opatove trme in nepremišljenosti. Notranjeavstrijska vlada je vzela opata v zaščito, je pa pritrdila vicedomu, da bi bilo prav, če bi odstranili tisti del napisa, ki sramoti uskoke.[101]

99 Podlogar, Črtice o belokranjskih hajdukih, str. 63–64.

100 Mlinarič, Napad, str. 100.

101 Mlinarič, Napad, str. 105; Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, str. 448.

Napad na obmejno stražnico v Gorenjem Vrhpolju leta 1829. Sliko je prvič objavil Alfons Müllner v reviji Argo leta 1899 kot ilustracijo k svojemu članku Räuberunwesen in Krain.

Tretja upodobitev roparskega napada pa sega že v 19. stoletje. Prikazuje napad roparske tolpe na stražnico v Gorenjem Vrhpolju. Risbo tega dogodka hrani Grafični kabinet Narodnega muzeja v Ljubljani. To je grafika v velikosti A4 formata. Pod njo je napis, ki pripoveduje, kaj se je zgodilo: "V letu 1829 je 16 Turških Graničarjev po dolenjem Kranjskem ropat šlo. Ena Nedeljo 16. dan Augusta na večer so prišli tudi v Grenzvahtno stražnico, kasarno, u Gorenje Verhpolje k Rangus, en grenčer je bil obstreljen, drugi je mogel balijo[102] pokazati in korporal je iz strahu skozi okno skočil. Ta beli Kranjc je razbojnikom do Verhpolja mogel pot kazati, klobuk je zatu dobil, is Černičje vasi Šintič. Ta obstreljen je bil Rutar, drugi Tajčman, tretji Šefar, je bil ušel. Raubkamandant je bil u rdečem plašču in kapi Piere Susa pr 40 let star, drugi so bili močno stari, 2 pa mlada. U spomin izdelal Jože Rangus (u letu 1875)". Na sliki je še pripis: I. Tavčar 20. 1. 1899.

Originalno sliko je Alfons Müllner videl v mlinu gospoda Ignaca Vučerja (Wutscher) v Gorenjem Vrhpolju in jo opisal takole: "Deska, ki je široka 90 cm in visoka 72 cm, na obeh straneh je poslikana z oljnatimi barvami. Ena stran prikazuje grobo naslikano dolenjsko pokrajino, na kateri lahko vidimo 12 cerkva; na drugi strani pa je naslikan napad na stražnico. Slika prikazuje nekdanji Rangusov mlin, iz katerega so pravkar vrgli skozi okno iblajterja. Zanimiva je uniforma, jopič, hlače in kapa so beli, zavihki pa zeleni". Müllner se zahvaljuje za natančno kopijo slike, ki jo je izdelal mojster na lesarski šoli v Ljubljani gospod Joh[ann] Tavčar. Po tej kopiji, ki jo je izdelal kot perorisbo, v polovični velikosti originala, je bilo mogoče narediti sliko, ki je objavljena v reviji Argo.[103]

Po vsem povedanem bi si upala mnenju Zmage Kumer o tem, zakaj je v ljudski pesmi tako malo spomina na roparje in razbojnike, dodati, da je podobno tudi v upodabljajoči umetnosti. Da so se te teme izogibali, je bil prav gotovi kriv tudi strah pred vsevidnimi in vsevednimi razbojniki, pa tudi povsem oprijemljiv strah pred njihovim maščevanjem. Po drugi strani pa upodobitev uboja v Lučah, ki so jo na zahtevo naročnikov slikali kar dobrih deset let, govori za to, da so ljudi taki grozljivi prizori pritegovali, seveda le takrat, kadar je bil storilec znan in obsojen, oni pa varni.

102 Balija je poštna vreča.

103 Müllner, Räuberunwesen in Krain, stolpec 148–149.

VIRI IN LITERATURA

TISKANI VIRI

Alphabetisch-chronologische Übersicht der k. k. Gesetze und Verordnungen vom Jahre 1740 bis zum Jahre 1821 als Haupt-Repertorium über die theils mit höchster Genehmigung, theils unter Aufsicht der Hofstellen in 79 Bänden erschienenen politischen Gesetzsammlungen. Bearbeitet und unter Aufsicht der k. k. Hofkanzley, herausgegeben von Joh. Nep. Fr. v. Hempel-Kürsinger. Wien, 1827.

Constitutio Criminalis Theresiana oder Römisch-Kaiserl. zu Hungaren und Böhmen etc, etc. Königl. Apostol. Majestät Maria Theresia Erzherzogin zu Oersterreich etc, etc peinliche Gerichtsordnung. Wien, 1769.

Josephs des Zweyten Römischen Kaisers Gesetze und Verfassungen im Justizfache für Böhmen, Mähren, Schlesien, Oesterreich od und unter der Enns, Steyermark, Kärnten, Krain, Görz, Gradiska, Triest, Tyrol und die Vorland. Prag und Wien, 1788.

Sammlung aller k.k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780 die unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. theils noch ganz bestehen, theils zum Theile abgeändert sind, als ein Hilfs-und Ergänzungsbuch zu dem Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Josepg des II. für die k.k. Erbländer ergangenen Verodnungen und Gesetze in einer chronologischen Ordnung. Wien, 1786.

Sammlung der politischen Gesetze und Verordnungen für das Laibacher Gouvernements-Gebiet im Königreiche Illyrien. Jahr 1828 10. Band. Laibach, 1830.

Sammlung der politischen Gesetze und Verordnungen für das Laibacher Gouvernements-Gebiet im Königreiche Illyrien. Jahr 1836, 18. Band. Laibach, 1839.

Slovenske ljudske pesmi. Prva knjiga. Pripovedne pesmi. Ljubljana : Slovenska matica, 1970. Druga knjiga. Pripovedne pesmi. Ljubljana : Slovenska matica, 1981. Tretja knjiga. Pripovedne pesmi. Ljubljana : Slovenska matica, 1992.

LITERATURA

Anžič, Sonja: *Skrb za uboge v deželi Kranjski. Socialna politika od srede 18. stoletja do leta 1918.* Gradivo in razprave 22. Ljubljana : Zgodovinski arhiv, 2002.

Benkovič, Josip: Črtice o rokovnjačih. *Dom in svet III. Zabavi in pouku.* Ljubljana, 1890.

Costa, Heinrich: *Reiseerinnerungen aus Krain.* Laibach : Egger, 1848.

Crngrob in okoliške vasi. Vodniki po loškem ozemlju 7. Škofja Loka : Muzejsko društvo, 1998.

Čelik, Pavle: *Orožništvo na Kranjskem 1850–1918.* Knjižnica "Kronike" 10. Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2005.

Dolenc, Metod: "Usoda" ljubljanske prisilne delavnice. *Kronika slovenskih mest* IV, 1937, št. 2, str. 72–76.

dtv – Wörterbuch zur Geschichte. Band 2. München: Deutsche Taschenbuch Verlag, 1983.

Golob, France: Karl Jožef Prenner – loški muzealec ter njegove zgodovinske, topografske in umetnostnozgodovinske razprave. *Loški razgledi*, 50, 2003, str. 55–76.

Gruden, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda I. del.* Reprint prve izdaje, ki je izšla v 6 zvezkih v letih od 1910 do 1916. Celje : Mohorjeva družba, 1992.

Kleine Mittheilungen. Das Räuberunwesen in Krain in den Jahren 1787–1790. *Mittheilungen des Musealvereins für Krain* IX, 1896, str. 281–285.

Koman, Dušan: *Crngrob.* Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Zbirka vodnikov 201. Ljubljana : Ministrstvo za kulturo, 2000.

Koman, Dušan: Vodnik Karla Prennerja po Crngrobu in okolici. *Loški razgledi,* 50, 2003, str. 43–54.

Koman, Dušan: Crngrobska cerkev v strokovni literaturi. *Loški razgledi,* 51, 2004, str. 113–141.

Kumer, Zmaga: Balada o rokovnjaču Matjonu. *Traditiones* XIII, 1984, str. 35–46.

Lazarević, Žarko: Ubožna oskrba v Ljubljani na prelomu iz 19. v 20. stoletje. *Kronika,* 35, 1987, št. 1–2, str. 38–48.

Makarovič, Gorazd, Bojana Rogelj Škafar: *Poslikane panjske končnice. Painted beehive panels. Zbirka Slovenskega etnografskega muzeja. The Collection of the slovene Ethnographic Museum.* Ljubljana : Slovenski etnografski muzej, 2000.

Mal, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda. II. del.* Reprint prve izdaje, ki je izšla v 10 zvezkih v letih od 1928 do 1939. Celje : Mohorjeva družba, 1993.

Mlinarič, Jože: Napad Uskokov na kostanjeviško cisterco leta 1736. *Kronika,* 27, 1979, št. 2, str. 100–106.

Mlinarič, Jože: *Kostanjeviška opatija 1234–1786.* Kostanjevica na Krki : Galerija Božidar Jakac, 1987.

Moškon, Milena: Celjska zbirka poslikanih panjskih končnic. *Celjski zbornik,* 1967, str. 121–132.

Müllner, Alfons: Räuberunwesen in Krain. Culturhistorische Notizen aus halbvergangener Zeit. *Argo. Zeitschrift für krainerische Landeskunde.* VI, 1989, št. 9, stolpec 156–159; št. 10, stolpec 170–173; *Argo* VII, 1899, št. 5, stolpec 87–88; št. 9, stolpec 148–150.

Otorepec, Božo: Kljukec. *Enciklopedija Slovenije,* 5, 1991, str. 102.
Pavlin, Alfonz; Rokovnjaški jezik. *Slovenski narod,* VIII, 1875, št. 121 in 122.
Podlogar, Leopold: Črtice o belokranjskih hajdukih. *Dom in svet.* List s podobami za leposlovje in znanstvo XXI, 1908.
Prenner, Carl: Die Wallfahrtskirche U. L. Frauen zu Ehrengruben in Oberkrain. *Illyrisches Blatt*, št 8, Donnerstag 20. Februar 1840, str. 37–39, in št. 10. Donnerstag 5. März 1840, str. 47–49.
Rogelj, Monika: Skrb za revne v Kranju v drugi polovici 19. stoletja. *Kronika,* 46, 1998 št. 3, str. 55–76.
Simoniti, Vasko: Beneški vojni. *Enciklopedija Slovenije,*1, 1987, str. 235.
Stariha, Gorazd: Iz manj znanega kranjskega življenja v prejšnjem stoletju. *Kronika,* 41, 1993, št. 3, str. 155–164.
Stariha, Gorazd: Zgodbe o Kranjčanih, kot jih je pisalo življenje v prejšnjem stoletju. *Kranjski zbornik 1995,* 1995, str. 106–121.
Stariha, Gorazd: Trije tolovaji. Tri zgodbe o ljudeh, ki so kradli pa so jih ujeli, o sojenju ter o pravnem redu. *Zgodovina za vse, vse za zgodovino,* 7, 2000, št. 1, str. 47–58.
Stariha, Gorazd: Novoizvoljeni župani in njihove težave ob začetku občinske uprave. *Melikov zbornik. Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje.* (ur. Vincenc Rajšp, Rajko Bratož, Janez Cvirn, Jasna Fischer, Walter Lukan, Branko Marušič). Ljubljana : Založba ZRC, 2001, str. 511–528.
Stariha, Gorazd: "Z nobenim delom se ne pečajo, le lažnjivo beračijo !" Odgon kot institucija odvračanja nezaželenih. *Zgodovina za vse, vse za zgodovino,* 14, 2007, št. 1, str. 37–76.
Stelè, France: Ikonografski kompleks slike Sveta Nedelja v Crngrobu. *Razprave filozofsko filološko-historičnega razreda AZU 2,* 1944, str. 401–438.
Studen, Andrej: *Rabljev zamah. K zgodovini kriminala in kaznovanja na Slovenskem od 16. do začetka 21. stoletja.* Ljubljana : Slovenska matica, 2004.
Svetovna zgodovina od začetkov do danes. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1976.
Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre des Herzogthums Krain.* Laibach/Nürnberg 1689. 2te unveränderte Auflage. Rudolfswerth : Druck und Verlag v. J. Krajec, 1877–1879.
Veider, Janez: *Vodič po Crngrobu.* Škofja Loka : Založništvo Franc Kokalj Škofja Loka, 1936.
Zupan, France: *Votivne podobe.* Ljubljana 1964. Informativni bilten 10.

ZUSAMMENFASSUNG

Es war einmal in alten Zeiten ... Über das Räubertum in Krain

Die Frage der Räuber, Straßenräuber und Schmuggler in den slowenischen Landen weckte bereits Ende des 19. Jahrhunderts das Interesse einiger slowenischer Forscher und Volkskundler. Im 20. Jahrhundert wurde ihre Arbeit fortgesetzt.

Vom Dreißigjährigen Krieg bis zur Zeit der Illyrischen Provinzen trieben verschiedene Räuberbanden ihr Unwesen in den slowenischen Landen, etwa die "Rokovnjači" in Oberkrain (Gorenjska). Übrigens galt es, dass Räuberbanden vor allem in Grenzregionen walteten, wo man schnell mit der Ausrede bei der Hand war, für den Raub sei der Nachbar schuldig. So galt in Innerkrain (Notranjska), dass die Räuber aus dem venezianischen Gebiet, aus der istrischen Čičarija oder sogar aus der "Türkei" kämen. In Weißkrain (Bela krajina) war vor allem von "Räubern aus Bosnien" die Rede, die von den sogenannten "Harambaše" angeführt würden. Wer die Räuber waren, die nachts in verkehrt herum angezogenen Pelzen und mit geschwärzten Gesichtern zuschlugen, erfuhr man nie, es wurden lediglich verschiedene Gerüchte verbreitet. Misstrauen und Angst waren schließlich so groß, dass sich der Nachbar vor dem Nachbarn fürchtete, die Behörden aber die Ereignisse nicht mehr meistern konnten.

Kaiserin Maria Theresia erließ Gesetze, mit denen das Betteln auf Straßen verboten wurde, Räuber und Wegelagerer, die der Straftat überführt waren, wurden zum Tode durch den Strang oder "auf dem Rad" verurteilt. Trotzdem änderte sich die Lage nicht. Joseph II. führte zwar etwas mildere Strafen ein, aber auch dieser Umstand führte keine Änderung der Lage herbei. Räuber nahmen lange Freiheitsstrafen, Zwangsarbeit an öffentlichen Gebäuden (Bau- und Ausbesserungsarbeiten an Festungen), Inkettenlegen oder Militärdienst in Kauf.

Erst die äußerst drastischen Maßnahmen der französischen Behörden zur Zeit der Illyrischen Provinzen dämmten die Wegelagerei zwar einige Zeitlang ein, merzten sie jedoch nicht aus. Nach dem Untergang der Illyrischen Provinzen lebte das Straßenräubertum im ganzen slowenischen Raum wieder auf und währte bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts. Nach einer großangelegten Militäraktion in Oberkrain (Gorenjska) in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts und nach Einführung der Gendarmerie ging das Räuberwesens zurück. Dazu trug

auch das reformierte Armenwesen und die Errichtung eines Landeszwangsarbeitshauses in Laibach (Ljubljana) bei.

In der slowenischen Kunst hinterließ dieses lang anhaltende und unangenehme Phänomen verhältnismäßig wenige Spuren, es blieben dagegen einige typische Bezeichnungen für Räuber erhalten: 'rokomavhi', 'rokovnjači', 'klateži', 'hajduki', 'vlahi', 'martolozi'...

In der Sammlung unter dem Titel "Slowenische Volkslieder" (Slovenske ljudske pesmi), die von dem Musik-Volkskunde-Institut *(Glasbeni narodopisni inštitut)* des Wissenschafts- und Forschungszentrums der Slowenischen Akademie der Wissenschaften und Künste herausgegeben wird, werden im Rahmen der legendären und sozialen Lieder auch einge Liederfragmente über Räuber und nur eine Ballade aufbewahrt. Unter den religiösen Liedern befinden sich etliche, die von Räubern handeln. In allen kommt eine ablehnende Haltung gegenüber dem Räubertum, aber auch dem Betteln zum Ausdruck.

Bei der Volksmalerei ist es bemerkenswert, dass das Räubertum bei ex voto-Bildern nicht einmal mittelbar erwähnt wird. Auch bei bemalten Bienenstöcken kommt dieses Motiv nicht vor. Eine Ausnahme davon bildet ein einziger Bienenstock, der ziemlich spät entstand und wo ein Raubmord abgebildet ist, der im Jahr 1884 verübt wurde. Das Motiv blieb für Auftraggeber noch bis zum Jahr 1898 von Interesse.

Im Bereich der bildenden Künste sei die Kirche in Crngrob erwähnt mit Skulpturen von drei menschlichen Köpfen und einem Hund sowie das Fresko des Heiligen Sonntags, wo auch ein Räubermotiv zu erkennen ist. Es handelt sich um Reste aus einer Übergangszeit vom Mittelalter zur Neuzeit. Aus dem 18. Jahrhundert stammt das Gemälde von Fran Jelovšek in der Klosterkirche von Landstraß (Kostanjevica), das von Gefahren zeugt, denen Unterkrain (Dolenjska) ausgesetzt war. Das Gemälde aus Gorenje Vrhpolje bei Šentjernej mit der Abbildung eines Raubüberfalls auf die Militärbesatzung gehört bereits ins 19. Jahrhundert. Die Kleidung von Räubern und Soldaten ist gut zu unterscheiden.

1.02 Pregledni znanstveni članek UDK 069.51:64(497.4Ljubljana)"19"

Prejeto: 24. 2. 2009

Irena Žmuc
magistra zgodovinskih znanosti, muzejska svetnica, Muzej in galerije mesta Ljubljane, Gosposka 15, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: irena.zmuc@mestnimuzej.si

Gregor Moder
dipl. umetnostni zgodovinar, muzejski svetovalec, Muzej in galerije mesta Ljubljane, Gosposka 15, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: gregor.moder@mestnimuzej.si

"...Plesale lepote 'z Ljubljane so cele..." Kongresna miza v Mestnem muzeju Ljubljana

IZVLEČEK

V prvi inventarni knjigi Mestnega muzeja Ljubljana iz časa pred drugo vojno je pri številki 7 zapisano: "Kongresna miza, pridobljena od rodbine Paumgartner, sorodnikov Trpinca." V Ilustriranem Slovencu iz leta 1931 je fotografija s pojasnilom: "Jedilnica v gradu Fužine z zgodovinsko mizo, za katero se je leta 1821 vršil ljubljanski kongres."

Po krajšem uvodu o kongresu Svete alianse v Ljubljani poskušamo z ohranjenim seznamom za popravilo in opremo dvorane za plesne večere iz Arhiva republike Slovenije podkrepiti tezo, da se za kongresno mizo, ki jo hrani Mestni muzej Ljubljana, ni "vršil" ljubljanski kongres, ampak so na njej stregli osvežitev na plesnih večerih. Miza je v zelo slabem stanju, razdrta, poškodovana, več nog manjka. Po rekonstrukciji se je pokazalo, da gre za priložnostno strežno mizo, verjetno je bila na koleščkih za lažje premikanje in mogoče je bila poklopna za lažje shranjevanje.

KLJUČNE BESEDE
Ljubljana, kongres Svete alianse, 1821, kongresna miza

ABSTRACT

"... DANCING WERE BEAUTIES FROM ALL OF LJUBLJANA ..." A CONGRESS TABLE IN THE MESTNI MUZEJ (TOWN MUSEUM) LJUBLJANA

In the first inventory book of the Mestni muzej Ljubljana from the time before World War II, at number seven, it is written: "A congress table, acquired from the family Paumgartner, relatives of Trpinc". In the journal Ilustrirani Slovenec from the year 1931 is a photograph with an explication: "Dining room at the castle Fužine with a historical table at which the 1821 Ljubljana congress was held".

After a brief introduction regarding the congress of the Holy Alliance in Ljubljana the authors try based on the preserved list for the repairing and equipment of the ballroom from the Arhiv Republike Slovenije (Archive of the Republic of Slovenia) to substantiate the thesis, that the Ljubljana congress was not carried out at the congress table kept at the Mestni muzej Ljubljana, and that it was used for serving refreshments at dancing parties. The table is in a bad condition, demolished, damaged, with several legs missing. After the reconstruction it turned out that it was an occasional serving table, presumably on wheels for easier movement, and perhaps it was folding for easier storage.

KEY WORDS
Ljubljna, Holy Alliance congress, 1821, congress table

"...Plesale lepote 'z Ljubljane so cele..."[1]

O ponovni vzpostavitvi prednapoleonske podobe Evrope so se dogovarjali na kongresih Svete alianse. Zgodba le-teh se je začela na Dunaju. Od tam so kongres preselili v Aachen, nato v Opavo na Češko, saj so si udeleženci kongresa dali v mondenem Dunaju preveč opraviti s številnimi družabnimi prireditvami. Za delo naj bi jim ostalo komaj kaj časa. Dramatične politične razmere v Neapeljskem kraljestvu, ko se je revolucija polastila oblasti v Neaplju,[2] so zahtevale hitre odločitve in posredovanje "velikih". Tema ljubljanskega kongresa je bila, v skladu s protokolom iz Opave, legitimnost tujega vojaškega poseganja ob morebitnem izbruhu revolucije.[3] Zaradi dogodkov v Neaplju so kongres skušali organizirati v bližini kraljestva.

Najprej je bila kot kongresno mesto v igri Gorica, ker pa ni premogla zadovoljivih nastanitvenih zmogljivosti, so decembra 1820 odločili, da bo kongres gostilo deželno stolno mesto Kranjske, Ljubljana. Za milost, da je bila Ljubljana izbrana za mesto kongresa, so se ljubljanski odposlanci zahvalili cesarju Francu I. na sprejemu 25. januarja.[4]

"Prav gotovo pozna zgodovina Kranjske več bleščečih trenutkov, vendar pa tako sijajnih, kot jih je preživljala v petih mesecih leta 1821, še ni doživela. V glavnem mestu Kranjske so se zbrali najboljši vladarji, največji državniki svoje dobe in odločali o najpomembnejših državnih zadevah."[5] Mesto je postalo evropsko diplomatsko središče.

Po porazu cesarja Napoleona so svet po stari meri skušali ustvariti zmagovalci, povezani v Sveto alianso: nemški cesar, ruski car, zunanji minister Metternich, neapeljski kralj in mnogi drugi politiki, diplomati in državniki iz Avstrije, Prusije, Francije, Velike Britanije, Danske, Rusije, papeške države, neapeljskega kraljestva, Toskane, Piemonta, Modene itn.

Od sredine decembra 1820, ko "je guverner grof Sweerts-Sporck[6] sprejel prvo sporočilo višjega komornika Wrbna",[7] je raslo pričakovanje velikega dogodka, Laibacher Zeitung pa je dvigal temperaturo in dnevno poročal o novih podrobnostih. Že 18. decembra je v mesto pripotoval furir[8] von Mayer in popisoval stanovanja. C. kr. komornik grof Esterhazy je prinesel uradno novico, da bo kongres res v Ljubljani. Naslednji dan, 29. decembra, je bilo v Laibacher Zeitung v uvodniku zapisano, da "imamo izredno srečo (ausserordentliche Glück), ker bodo v Ljubljani bivali cesarja Franc I. in Aleksander ter neapeljski kralj."[9]

Mesto Ljubljana je tedaj štelo okoli 20.000 prebivalcev, zaradi kongresa pa je prišlo v mesto dodatnih 500 ljudi, ki so tu prebivali vsaj določen čas. Tako se je mestno prebivalstvo v tem času povečalo okvirno kar za štiri odstotke. Še stoletje kasneje sta kongres in obkongresno dogajanje burila Slovence, mnogi zgodovinarji so dogodek osvetlili z različnih vidikov. Kot odmeven dogodek je našel tudi pomembno mesto v slovenski literaturi, naj omenimo vsaj dva ključna romana, in sicer Ivan Tavčar, Izza kongresa (1924), in Mira Mihelič, Cesta dveh cesarjev (1981).

Izjemnega dogodka se je zavedal tudi Henrik Costa[10] in dogajanje v Ljubljani zapisal v obliki dnevnika. Po njegovih zapiskih bi lahko rekli, da je bilo v času kongresa najpomembnejše – vreme. Prav nič čudnega, Ljubljančani so si zagotovo želeli vremena, ki bi jim omogočalo nemoteno spremljanje kongresa. Zima leta 1821 je bila prijazna, saj so z velikim veseljem ugotavljali, da je bilo vreme večinoma lepo, prav naklonjeno udeležencem kongresa, predvsem pa seveda "firbcem", ki se jim je obetalo skoraj pet mesecev "pouličnega gledališča". "Že ob štirih, dve uri pred dvornim obedom, so se zbirale množice na trgu pred deželnim dvorcem, da bi gledale, kako se vozijo ljubljanski bogataši k cesarju."[11]

Konec januarja je Ljubljanski časopis zapisal, da je vreme kongresu res naklonjeno, vsa prisotna veličanstva se lahko podajajo v lepo ljubljansko okolico na sprehode.[12] Ugodne vremenske razmere za ta letni čas so dale nov meteorološki termin – "vreme treh cesarjev".

Že prihod samo avstrijskega cesarja bi bil veledogodek za deželo Kranjsko in glavno deželno mesto, pa je prispela še cesarica Karolina Avgusta, ruski car Aleksander I. in neapeljski kralj Ferdinand IV. Skupaj z njimi pa skoraj trije evropski dvori, kraljevska visokost modenski vojvoda Franc ter tedaj vsemogočni zunanji minister knez Klemens Wenzel Lothar von Metternich in vrsta drugih imenitnikov. Vsi so pomenili pravo pašo za oči, saj so tudi v Ljubljani izkoristili priložnosti za vesele obkongresne dogodke. Vojaške parade, pregled enot, praznovanje rojstnih dni cesarice in cesarja 12.

1 Prešeren, *Povodni mož*, str. 40.
2 Šenk, *Kongres sv. alianse*, str. 27–28.
3 Studen, Sijajni trenutki ob ljubljanskem kongresu leta 1821.
4 Holz, Costa, *Ljubljanski kongres 1821*, str. 51.
5 Prav tam, uvod, str. 45.
6 Guverner Kraljestva Ilirije.
7 Costa, *Ljubljanski kongres*, str. 46.
8 Furir: podčastnik, ki je skrbel za nastanitev in prehrano (vojakov).
9 *Laibacher Zeitung*, 29. december 1820.
10 SBL, str. 86: Henrik Costa, Ljubljančan, (1799–1871), službovanje je zaključil kot višji carinski ravnatelj. Za zasluge na strokovno znanstvenem področju mu je podelila univerza v Würzburgu doktorat. Bil je tudi zgodovinar in publicist, zgodaj je začel objavljati zgodovinske članke v različnih časopisih in revijah. Njegova zapuščina je najverjetneje ostala v Sankt Peterburgu po smrti sina Etbina Henrika Coste.
11 Tavčar, *Izza kongresa*, str. 169.
12 *Laibacher Zeitung*, 26. januar 1821.

Beno Puteani, Paviljon treh cesarjev, 1932 (Muzej in galerije mesta Ljubljane).

februarja, praznovanje "ruskega novega leta" 13. januarja, "delovna" sprehajanja visokih kongresnikov v novem drevoredu, obiskovanje gledališča, Filharmoničnega društva, obiski nedeljskih maš itn. – vse to so bile priložnosti, da so se zbrali Ljubljančani in uživali ob pogledu na kočije, toalete, vedenje odličnikov... Mesto je postalo kulisa kongresnega dogajanja.

"Knez Metternich je danes pripravil veliko večerjo. Zvečer sta bila mesto in gledališče spet slavnostno razsvetljena. Mestna hiša, rezidenca ruskega carja, licej, semenišče, kjer stanuje ljubljanski škof, uršulinska cerkev, poslopja dominija, tobačne in bankalne uprave, vodnjak in trg pred rotovžem in več zasebnikov se je še posebej izkazalo. Tudi tokrat so se veličanstva popeljala po mestu, sprevodu se je pridružilo tudi precej meščanskih kočij. Gledalcev je bilo še več, vriskanje še glasnejše. Navzočim oficirjem so tukajšnji meščani pripravili na strelišču mizo z osemdesetimi pogrinjki, moštvo od feldvebla navzdol pa so obdarovali s funtom mesa in poličem vina, pogostili pa so tudi dečke vojaškega vzgajališča garnizijskega regimenta Reuss-Plauen. Komisija, ki je skrbela za mestne reveže, je danes pripravila za vsakega reveža posebno darilo", je zapisal Costa v svoj dnevnik 12. februarja, na cesarjev rojstni dan.[13] Podobni opisi večernih dogodkov se v Costovem dnevniku redno omenjajo.

Kam je Ljubljana namestila tri dvore ter evropski politični vrh z vsem političnim, uradniškim in vojaškim spremstvom vred? Zraven pa še člane gledaliških in glasbenih skupin, ki so prišle v mesto zabavat imenitnike! Aktivnosti za pripravo kongresa so morale v mestu hitro steči, zlasti organizacija nastavitve imenitnikov pri ljubljanskih posestnikih, ki so se veselili dobička. Izdelali so logistiko prihodov imenitnejših kongresnikov, iskali stanu primerna prenočišča, pripravili logistiko nabave hrane, organizirali spremljevalna dogajanja itn. Kajti kronane glave so pripeljale dvor s seboj, tako so npr. z avstrijskega dvora prišli od cesarja Franca I. do "pogrinjalca" gospoda Franza Richterja in njegovih dveh pomočnikov.[14]

V mestu so okrepili policijsko službo, posodobili mestno infrastrukturo, posodobili mestno razsvetljavo, bolj skrbeli za čiščenje ulic, morali so pripraviti dovolj hlevov, pa hrane za živali itn.

Toda – ali je imela Ljubljana tedaj tudi dovolj delovne opreme za kongres? Kajti, kot je zajedljivo zapisal Tavčar, "zborovalo se je mnogo, tudi govorilo se je obilo, včasih, kar pri diplomatih sicer ni v navadi, celo pikro in žaljivo!"[15] Pod delovno opremo mislimo na notranjo opremo za izvedbo sestankov, razgovorov, plenarnih zasedanj, "splošnih konferenc in malih konferenc."[16]

V virih ni oprijemljivih podatkov o posebnih na-

13 Holz, Costa, *Ljubljanski kongres*, str. 55.

14 Holz, Costa, *Ljubljanski kongres*, str. 79–80.
15 Tavčar, *Izza kongresa*, str. 78.
16 Prav tam.

kupih za opremljanje delovnih prostorov. Gotovo so v deželnem in škofijskem dvorcu, kjer so se odvijali sestanki in razgovori, uporabljali obstoječo opremo. Iz zapisa o življenju kanclerja in kongresnega ministra Metternicha, ki se je v času kongresa nastanil pri baronu Zoisu na Bregu št. 174, lahko zaslutimo, da je tudi knez pripeljal nekaj pohištva s seboj, zavoljo udobja in razvade. Saj je, čeprav gost barona Zoisa, poleg uradnih pogovorov knez prirejal tudi družabne večere in sprejeme, Costa jih je omenil pet.[17]

"Pripotoval je 4. januarja 1821 v svoji kočiji, v petih kočijah pa še knezovo spremstvo. Že 2. januarja pa je Costa zapisal, da so "pripotovale štiri kočije presvetlega kneza Metternicha in c.kr. dvornega služabništva".[18] Ljubljanski časopis je v skopih štirih vrsticah, a uvodoma, omenil, da je v Ljubljano prispela njegova svetlost c.k. državni in konferenčni minister okoli pete ure. Takoj se je nastanil v hiši baronov Zoisov.[19]

V mesto so na kongres prihajali plemiči in pomembneži, ali tisti, ki so se za take imeli, iz vse tedanje Kranjske, saj so si obetali politiko na najvišjem nivoju, novic iz prve roke, zabave, predvsem pa je bilo pomembno biti del "kongresa", del evropskega dogodka, ki se je dogajal na Kranjskem.

Morda se lahko nekoliko naslonimo na omembo pri Ivanu Tavčarju v romanu Izza kongresa, češ da so si imenitnejši najemniki stanovanj, če so le v njem živeli dlje časa in sprejemali goste, sami pripeljali stanovanjsko opremo. Le tako so lahko živeli svojemu stanu primerno. Piše, da se je tudi družina grofa Thurna iz Radovljice odločila živeti v Ljubljani sredi kongresnega vrveža. "Najprej je moral oskrbnik v Ljubljano, da si ogleda primerno stanovanje. Posrečilo se mu je dobiti tako stanovanje v Špitalski ulici ... Po ugodni rešitvi te stvari so izbrali pohištvo, katero naj bi v mesto vzeli. Nato se je pričelo odvažanje odbranega pohištva, in vsak teden se je odpeljal težak parizar po Gorenjski navzdol proti deželnemu stolnemu mestu."[20]

Zanimanje kolega Gregorja Modra za "kongresno mizo" me je vzpodbudilo, da bi lahko pogledala v arhiv, če so ohranjeni materialni "dokazi" za zgodbo inventarne številke 510:LJU; 0011764. Najverjetneje smo našli provenienco naše muzealije.

Seveda se tudi v Ljubljani niso mogli izogniti spremljevalnih zabavnih večerov. Odbor, ki ga je vodil Benedict grof Auersperg, je 24. januarja razpisal štiri plesne večere v predpustnem času: 29. januarja ter 5., 19.[21] in kot zadnji "kongresni" ples

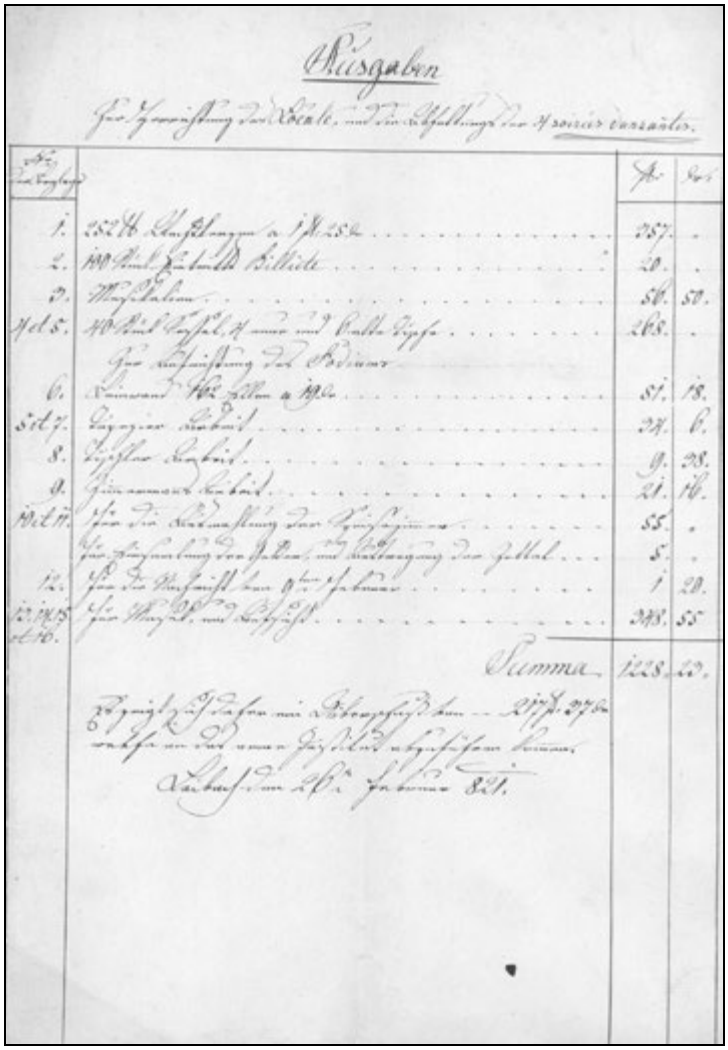
Neznani avtor, Stanovska redutna dvorana, 1844 (Muzej in galerije mesta Ljubljane).

26. februarja. Prodajali so tudi abonmajske vstopnice za plesne prireditve. Ob tem je zapisal v svoj dnevnik Henrik Costa 29. januarja: "Zvečer je bila v redutni dvorani prva slovesna večerja s plesom, ki so jo pripravili visoki gostje. Vsak je plačal 3 gld., vendar se je moral naročiti na vsaj tri večere za 13 gld. ..."[22] Costa omenja ples še 5. februarja, ki naj bi bil ples z večerjo, prav tako v redutni dvorani,

Staro gledališče na Kongresnem trgu, okoli 1880 (Muzej in galerije mesta Ljubljane).

17 Holz, Costa: *Ljubljanski kongres*, str. 55, 60, 62, 63.
18 Holz, Costa: *Ljubljanski kongres*, str. 46.
19 *Laibacher Zeitung*, 5. januar 1821.
20 Prav tam, str. 112–113.
21 Costa pod 20. 2. zapiše: "V redutni dvorani je bila zadnja večerna družba". Ali je bila sprememba ali morda zapis po spominu; Holz, Costa, *Ljubljanski kongres*, str. 57.
22 Holz, Costa, *Ljubljanski kongres*, str. 51.

Seznam izdatkov za popravilo in opremo za plesne soareje (ARS, AS 1080, fasc. 24).

ki so se je udeležili "neapeljski kralj, vojvodinja Floridija s princesama, oba avstrijska princa ter modenski vojvoda."[23]

Posebej so ples priredili ljubljanski meščani in obrtniki 25. februarja. "Razdelili so 650 vstopnic. Razen vladarjev so se ga udeležili vsi visoki gostje. Dostojanstveniki so prišli v svečanih oblekah in z odlikovanji. Na plesu je vladalo sproščeno razpoloženje, visoki gostje so bili zelo dobrosrčno razpoloženi do gostiteljev. Vsi ministri, poslanci ter drugi člani diplomatskega zbora, in celo knez Metternich, so plesali polonezo. Dvorana je bila tako razsvetljena, da je bilo svetlo kot podnevi, muzika je bila podvojena in tudi postrežba, ki je skrbela za osvežitev, je vso noč delovala."[24]

Meščanskemu plesu je sledil še plemiški ples 4. marca. "Udeležili so se ga ministri, ki so na kongresu, veliko poslovnežev in drugih pomembnih osebnosti, stanovi, civilna in vojaška oblast ter najuglednejše mestne družine."[25]

Ljubljančanom so se v času kongresa družabni dogodki precej pomnožili. Eni so gledali, drugi so bili v središču dogajanja.

Da kongresna miza, ki jo hrani Mestni muzej Ljubljana, ni bila delovna kongresna miza, pač pa miza, ki so jo uporabljali ob plesih v redutni dvorani, nam govori muzealija sama. Potrditev pa najdemo v dokumentu v Arhivu republike Slovenije. Ohranil se je račun, datiran 26. februarja 1821, Ausgaben für Ainrichtung des Locale und die Aufhaltungs der soireé dansantes[26]/Seznam izdatkov za popravilo in opremo dvorane za plesne soareje.[27] Gledališče oziroma redutno dvorano so za kongres popravili in dokupili opremo.

23 Prav tam, str. 53.
24 Prav tam, str. 57.
25 Prav tam, str. 59.
26 Kljub dogodku so uporabili francoski besedi za plesne večere!
27 ARS, AS 1080, fasc. 24, Ljubljanski kongres 1821.

Notranjost redutne dvorane so temeljito preuredili:

1. Kupili so 252 steklenih svetilk (senčnikov) po 1 gld 25 kr.
2. Tiskali so 100 kosov vstopnic (biljetov)
3. Pripravili so muzikalije
4. in 5. Kupili so 40 stolov ter nove in stare mize ter pripravili podij.
6. Kupili so boljše platno, po 19 kr, najverjetneje za namizne prte.
7. in 8. Plačali so tapetniško delo in
9. mizarsko delo
10. in 11. ter prepleskali *scheissezimmer*, da so v njej lahko organizirali zbiranje denarja in izdajali potrdila (austragung des zettel).
12. Za pripravo poročila o (plesu?) 9. februarja
13., 14., 15. Za glasbo in za okrasitev.

Skupna vsota izdatka za prenovo je znašala 1228 goldinarjev in 23 krajcarjev, toda zanimivo, od plesnega večera bogatih oziroma bogatejših so dobili nekaj denarja tudi reveži, saj je bil od te skupne vsote namenjenih 217 goldinarjev in 37 krajcarjev za Armen Institut oziroma Ubožnico. Zanimivost je tudi, da vsega večernega življenja niso plačali organizatorji, pač pa so za veličastnejšo izvedbo le-teh prispevali finančna sredstva tudi posamezni dvori.

Domnevamo, da sodi "muzejska kongresna miza" v krog pod postavki 4 in 5. Postavka, ki nas zanima, je znašala 268 goldinarjev za 40 stolov, za nove ter uporabljene mize in za podij.

Glede na izdelavo in stanje muzealije v Mestnem muzeju Ljubljana lahko rečemo, da je bila muzejska miza izdelana za opremo plesnih večerov v reduti.

Slavni dnevi so se po sredini maja končali, kongres se je selil iz Ljubljane v Verono. Kongresniki so odhajali iz mesta, najveličastnejše je bilo slovo ob odhodu avstrijskega cesarja in cesarice. Če je bil še dan prej lep in izjemen dan, ko sta cesar in cesarica sprejemala poslovilne obiske, pa je Costa za 21. maj zapisal: "Zjutraj je bil nebesni obok zadelan z oblaki, okrog dvanajstih je začelo deževati, kot bi nebo skupaj s prebivalci objokovalo odhod najljubšega očeta in najboljše deželne matere. Termometer je pokazal 12 stopinj toplote."[28]

V časopisju je kongres še odmeval, prav gotovo je slovenske podložnike razveselila novica, da sta se cesar in cesarica 31. junija srečno vrnila v Schönbrunn.[29]

Kaj se je dogajalo z opremo, ki po koncu v tolikšnem številu ni bila več potrebna, ni povsem znano. Prodaja, razprodaja, dražba ... Toda, slišalo se je imenitno, "kongresna miza", torej miza, za katero se je "vršil" veleljubljanski dogodek, in zgodba se je ohranjala "iz roda v rod".

28 Holz, Costa, *Ljubljanski kongres*, str. 71.
29 *Laibacher Zeitung* 1. Juni 1821.

Kongresna miza v Mestnem muzeju Ljubljana

V najstarejši inventarni knjigi Mestnega muzeja Ljubljana (iz časa njegove ustanovitve ali odprtja, se pravi iz let 1935–1937) je pri številki 7 z lepo kaligrafsko pisavo s črnilom zapisano: "Kongresna miza, pridobljena od rodbine Paumgartner, sorodnikov Trpinca"; in dodano, z drugo pisavo, s svinčnikom: "1949, razdrta na podstrešju".

Zapis mi je zbudil radovednost. Pridevnik kongresni se je zagotovo nanašal na ljubljanski kongres Svete alianse leta 1821, zapisana priimka pa na tovarnarja Fidelisa Terpinca (1799–1875) in njegovo pohčerjenko Emilijo, poročeno Baumgartner.

Že po hitrem iskanju sem v *Ilustriranem Slovencu*[30] iz leta 1931 našel fotografijo s pojasnilom: "Jedilnica v gradu Fužine z zgodovinsko mizo, za katero se je leta 1821 vršil ljubljanski kongres." Fotografija je, žal, zelo zabrisana, miza pa je prekrita s prtom.

Pot, po kateri je prišla miza v muzej, se je dalo sorazmerno zlahka obnoviti. Fidelis Terpinc[31] je kupil grad Fužine na dražbi leta 1825. Za doto ga je podaril svoji pohčerjenki (mogoče nezakonski hčeri) Emiliji Garčevi, ko se je ta leta 1867 omožila z Ivanom Ignacijem Alfonzom Baumgartnerjem. Emilija ga je ob smrti leta 1884 zapustila svojim trem hčeram, Jožefi, poznejši grofici Wenkheim, Mariji, poznejši grofici Paumgarten-Hohenschwangau-Erbach, in Almi. Terpinčevi "sorodniki" so nato sredi tridesetih let 20. stoletja mizo s fužinskega gradu predali (podarili ali prodali?) tedaj na novo ustanovljenemu ljubljanskemu mestnemu muzeju.

Ni pa dobilo odgovora vprašanje: kdaj in kako je miza sploh prišla v fužinsko graščino? So jo po končanem kongresu leta 1821 shranili tamkaj in jo je Fidelis Terpinc kupil obenem z gradom? Jo je,

Jedilnica v gradu Fužine, Ilustrirani Slovenec, 1931.

30 *Ilustrirani Slovenec,* VII., 19. aprila 1931, št. 16, str. 127.
31 Prim. zlasti: Andrejka, "Fidelis Terpinc", str. 114–120; "Terpinc (Terpinz) Fidelis", *Slovenski biografski leksikon*, 12, str. 61–63.

bogat meščanski podjetnik, kupil kdaj pozneje kot nekakšno prestižno trofejo? Ali pa je mogoče prišla na grad še pozneje, šele po njegovi smrti?

Ampak kakor koli že: v muzeju, kolikor mi je bilo tedaj znano, o taki mizi ni bilo ne duha ne sluha.

Med letoma 1997 in 2001 sem opravil revizijo pohištva v Mestnem muzeju Ljubljana. Našel sem dve skupini predmetov, ki bi bili lahko "razdrti" ostanki kongresne mize. In sicer: 1. dve skoraj enaki nogi, iz enega samega kosa masivnega lesa, esasto zaviti *en cabriole*, zelo kakovostno okrašeni z izrezljanim povezanim snopom vitičevja in z volutami ter stoječi na izrezljanem kopitu; glede na različno oblikovan utor, s katerim sta bili pritrjeni na mizni okvir, sem lahko sklepal, da je bila mizna plošča ovalna; nogi sta visoki 83 centimetrov in razmeroma čokati (v najširšem delu široki 20 centimetrov), na podlagi česar bi lahko sklepali o mogočnosti in velikopoteznosti mize, ki sta jo nosili; po slogu sem nogi datiral v širšo sredino 18. stoletja. In: 2. ostanek podnožja večje mize (več balustrsko struženih nog oz. polovic nog in nepopoln pravokoten mizni okvir), sorazmerno preprostih oblik, po slogu (zelo zgodnji bidermajer) sem ga datiral na sredino prve polovice 19. stoletja.

Kongresna miza: mogočna baročna ali skromnejša zgodnjebidermajerska?

Ob reviziji muzejskih depojev zgodaj spomladi leta 2005 sta bili najdeni dve polovici ovalne mizne plošče. Natančno sta se prilegali zgodnjebidermajerskemu miznemu okviru.

"Razdrta kongresna miza" se je tako našla.

Kljub nekaterim manjkajočim delom se jo je dalo lepo sestaviti. Stoji na šestih struženih nogah, mizni okvir je pravokoten, mizna plošča (polovici sta povezani s štirimi čepki) pa v obliki nepravega ovala, z ravnima daljšima in zaobljenima krajšima stranicama, v dolžino meri 254 centimetrov, v širino pa poldrugi meter. Edini okras so balustrsko stružene noge in furnirana površina mizne plošče (osrednje polje s furnirjem iz temnejše orehovine in rob s štiricentimetrskim pasom svetlejše orehovine).

Osnovna oblika mize je bila tako opredeljena, ostalo je pa kar nekaj konstrukcijskih nejasnosti.

Rekonstrukcija kongresne mize (Muzej in galerije mesta Ljubljane).

Najprej pri nogah. Nog je, kot rečeno, šest. Manjkajo pa ena vogalna in ena srednja noga in polovici ene vogalne in ene srednje noge. Na podlagi odlepljenih ali odtrganih delov podnožja, ki so se ohranili na spodnjem delu mizne plošče, so bile vogalne štiri noge stružene iz dveh polovic, zlepljene in povezane z desko okvira z dvema moznikoma. Na ohranjeni polovici edine srednje noge ni sledov lepila in vezave. Tudi ena vogalna noga nima druge polovice in ni sledov lepila.

Ker je bila tako rekonstruirana višina mize sorazmerno nizka (74 centimetrov), sem natančno pregledal spodnji del nog in odkril ostanke sledov, ki so kazali na to, da so noge stale na koleščku.

Nejasnosti so bile tudi pri mizni plošči. Plošča je furnirana na obeh straneh, se pravi na zgornji vidni in na spodnji nevidni strani. Na spodnji strani je na obeh zaobljenih delih utor, blizu enega je plošča počena. V tak utor so po navadi vstavili sušilno deščico, ki je preprečevala nastajanje špranj med deskami mizne plošče zaradi sušenja in krčenja lesa. Utor in počena ploskev pa sta po drugi strani lahko govorila o tem, da je bila miza poklopna.

In še zadnja nejasnost: podnožje je prilepljeno neposredno na furnir. In za nameček, miza kot celota kaže zelo malo sledov obrabljenosti.

Na podlagi navedenega se mi je izluščila naslednja hipoteza: Miza je bila narejena za ljubljanski kongres leta 1821. Narejena je bila kot priložnostna strežna miza, mogoče za večerjo, verjetneje pa za strežbo osvežilnih pijač med večernim plesom in je bila zato izdelana brez ujemajočih se stolov. Zaradi lažjega premikanja so bile noge zelo verjetno na koleščkih. Zaradi lažjega shranjevanja je bila mizna plošča mogoče poklopna. Pozneje – mogoče zato, ker je bila narejena (preveč) na hitro in se je pokvarila – je doživela predelavo, poklopna mizna plošča je postala fiksna, nekaj nog je bilo zamenjanih. Leta 1931 je bila, sodeč po objavi v *Ilustriranem Slovencu*, še vedno v uporabi kot jedilniška miza na fužinskem gradu, leta 1949 pa že razdrta na podstrešju Mestnega muzeja. V muzej je morala priti v zelo slabem stanju, vsaj kar zadeva noge, in so jo mogoče hoteli restavrirati in so zato dali narediti nekaj novih struženih nog.

"Kongresna miza", ena prvih, ustanovnih muzealij leta 1937 odprtega Mestnega muzeja Ljubljana, potemtakem ni miza, za katero "se je vršil" ljubljanski kongres. Je miza, na kateri so stregli "osvežitev" na obkongresni plesni prireditvi.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv republike Slovenije
AS 1080, Collectanea, fasc. 24, Ljubljanski kongres 1821

MML – Mestni muzej Ljubljana
510:LJU;0011764

ČASOPISI
Ilustrirani Slovenec, Tedenska priloga Slovenca, 1931.
Laibacher Zeitung, 1820,1821.

LITERATURA
Andrejka, Rudolf: Fidelis Terpinc. *Kronika slovenskih mest,* 1934, št. 2, str. 114–120.
Barlé, Janko: Ljubljanski kongres l. 1821. po dnevniku zagrebškega škofa Maksimiljana Vrhovca. *Carniola: Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*. 1911.
Hegemann, Otmar: *Aus den Tagen des Laibacher Kongresses*. Laibach : Ig. V. Kleinmayr & Fed. Bamberg, 1914.
Holz, Eva, Costa, Henrik: *Ljubljanski kongres 1821*. Ljubljana : Nova revija, 1997.
Holz, Eva: Kongres Svete alianse v Ljubljani 1821. *Grafenauerjev zbornik* (ur. V. Rajšp). Ljubljana : ZRC SAZU, 1996.
Prešeren, France: Povodni mož. V: *France Prešeren. Pesnitve in pisma* (ur. A. Slodnjak). Ljubljana : Mladinska knjiga, 1971.
Slovenska kronika XIX. stoletja 1800-1860. Ljubljana : Nova revija, 2001.
Slovenski biografski leksikon, I. knjiga. Ur. I. Cankar in F. Ks. Lukman. Ljubljana : Jugoslovanska gospodarska banka, 1925–1932.
Slovenski biografski leksikon, peti zvezek. Ur. F. Ks. Lukman. Ljubljana : Jugoslovanska gospodarska banka, 1933.
Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska. Ljubljana. Grad in dvorci*. Ljubljana : Viharnik, 1999.
Šenk, Vladimir: *Kongres sv. alianse v Ljubljani*. Ljubljana : Ljubljanska knjigarna, 1944.
Tavčar, Ivan: *Izza kongresa*. Zbrani spisi, V. zvezek (ur. Ivan Prijatelj). Ljubljana : Tiskovna zadruga, 1924.
Vodopivec, Peter: Ljubljanski kongres 1821 – največji diplomatski dogodek v zgodovini na tleh današnje prestolnice. *Ljubljana, Glasilo Mestne občine Ljubljana, št.5/6, leto VI, maj junij 2001*. Ljubljana: Delo-TČR, 2001.
Vrhovec, J: *Die wohllöbl. Landesfürstl. Hauptstadt Laibach.* Laibach : J. Blasnik & Nachfolger, 1886.

Z U S A M M E N F A S S U N G

"... Da tanzten die Schönheiten aus ganz Laibach ..." Der Kongresstisch im Stadtmuseum (Mestni muzej) Ljubljana

Laibach (Ljubljana) wurde 1821 als Gastgeber des Kongresses der Heiligen Allianz besondere Ehre zuteil. Die Stadt wurde zum Mittelpunkt der europäischen Diplomatie, nahmen am Kongress doch die bedeutendsten Politiker und Diplomaten teil, die die Weltordnung, so wie sie vor den Napoleonischen Kriegen bestanden hatte, wiederherzustellen suchten. Von Anfang Januar bis beinahe Ende Mai weilten in der Stadt der österreichische Kaiser, der russische Zar, der neapolitanische König und viele andere Staatsmänner, angeführt vom allmächtigen Minister Fürst Metternich. Laibach wurde zur Kulisse einer Kongressbühne, die Laibacher wurden zu neugierigen Zuschauern bei prestigeträchtigen Ereignissen.

Begleitende Vergnügungsabende waren für Kongressteilnehmer unumgänglich. Unter anderem wurden mehrere Tanzveranstaltungen organisiert. Im Archiv Sloweniens (Arhiv Slovenije) hat sich ein Verzeichnis der Ausgaben für Instandsetzung und Einrichtung von Tanzsoirees erhalten. Zur Vorbereitung von Tanzabenden wurden zusätzliche neue und alte Tische gekauft. Im vorliegenden Beitrag wurde der Versuch unternommen, das erwähnte Verzeichnis mit einem Museumsstück des Stadtmuseums Ljubljana in Verbindung zu bringen, dem sogenannten Kongresstisch, der bisher als Kongressarbeitstisch gegolten hat. Im ersten Inventarbuch des Stadtmuseums aus der Zeit vor dem Zweiten Weltkrieg heißt es unter Nummer 7: "Der Kongresstisch wurde von der Familie Paumgartner, den Verwandten von Trpinc, erworben." Im illustrierten *Slovenec* aus dem Jahr 1931 ist eine Fotografie mit folgender Erklärung zu finden: "Der Speisesaal im Schloss Kaltenbrunn (Fužine) mit dem historischen Tisch, an dem im Jahr 1921 der Laibacher Kongress stattgefunden hat."

Der Tisch befindet sich in einem sehr schlechten Zustand, er ist stark beschädigt, es fehlen mehrere Beine. Nach seiner Rekonstruktion konnte festgestellt werden, dass es sich um einen gelegentlich gebrauchten Serviertisch handelte. Um dabei größere Beweglichkeit zu erzielen, war er wahrscheinlich mit Rädern versehen, vielleicht war er auch zusammenlegbar, zur leichteren Aufbewahrung. Somit kann die These bekräftigt werden, dass an dem Tisch, der im Museum verwahrt wird, nicht der Kongress stattgefunden hat, sondern dass man damit Erfrischungsgetränke an den Tanzabenden serviert hat.

1.02 Pregledni znanstveni članek UDK 94:615.838(497.4Šmarješke Toplice)

Prejeto: 31. 3. 2009

Stane Granda
dr. zgodovinskih znanosti, profesor, znanstveni svetnik,
Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: sgranda@zrc-sazu.si

O začetkih Šmarjeških Toplic

IZVLEČEK

Termalne vrelce na robu nekdanje freisinške klevevške posesti, ki so sicer sodili pod Šuto ali Strelac, je za turistične in zdravstvene potrebe začel uporabljati Franc Anton Breckerfeld, polihistor in pristaš fiziokratizma na prelomu 17. v 18. stoletje. Začel je graditi spremljajoče objekte, vendar mu je smrt leta 1806 preprečila dokončanje načrtov. Od takrat obstaja tudi prvi prospekt Šmarjeških Toplic, ki so se imenovale Jezerske. Iz leta 1807 izvira tudi njihova prva upodobitev.

KLJUČNE BESEDE
turizem, termalna zdravilišča, freisinško gospostvo, Šmarješke Toplice, Breckerfeld, zdraviliški prospekt

ABSTRACT

ON THE BEGINNINGS OF ŠMARJEŠKE TOPLICE

The thermal wells on the margin of the Freising Klevevž/Klingenfels landed property that otherwise belonged to Šuta or Strelac, were first used for tourist and health purposes by Franz Anton Breckerfeld, a polymath and adherent of physiocracy at the turn of the 17th century. He started building facilities; however, his death in 1806 hindered the completion of his plans. From that time is the first brochure of Šmarješke Toplice then named Jezerske Toplice. From the year 1807 is their first illustration.

KEY WORDS
tourism, thermal spas, Freising seigneury, Šmarješke Toplice, Breckerfeld, spa brochure

Dolenjska ima številne termalne zdraviliške vrelce, od katerih pa sta se kot širše znani zdravilišči uveljavile le Dolenjske Toplice, ki se prvič omenjajo 1228, in Šmarješke, ki se prvič omenjajo leta 1352.[1] Dolenjske so v ljudskem in tudi pogosto uradnem izrazoslovju postale Toplice, Šmarješke so se imenovale tudi Jezerske. Znani so zdravilni termalni vrelci še pri Bušeči vasi, Kostanjevici, Klevevžu in še marsikje. Kot kažeta stara raba slovenskega imena toplice in dejstvo, da oznako vodnega vira niso prevajali v "warmbad" ali kaj podobnega, je morala biti slovenska oznaka narave tega zdravilnega vodnega vira sprejeta kot splošno znan pojem tudi za neslovensko govoreče. Vsekakor so bile Šmarješke Toplice na nek preprost način v rabi, odkar se je tu naselil človek.

Majda Smole v svoji še vedno nepreseženi knjigi Graščine na nekdanjem Kranjskem navaja v zvezi s Starim gradom, da ga je Bartolomej Valvasor 1639 leta prodal Gregorju Matežiču,[2] ki je leta 1641 leta dokupil imetje Jezero ali Seethal. Njega je nasledil sin Marko Albert, "ki je odložil priimek Matežič in se začel imenovati Seethal pl. Schütt-Altenburg. Njegov sin je prodal posest baronu Mordaxu, ta pa ga je ob koncu 17. stoletja zamenjal za Impoljco z Volfom Konradom Breckerfeldom. Zadnji sposobni lastnik iz te rodbine je bil Franc Anton, ki je umrl leta 1806. Njegova dediča sta bila slaboumni sin in vnukinja Florentina grofica Margheri-Commadona iz družine Langer".[3] Njena mati je bila Marija Izabela Langer rojena pl. Breckerfeld, hči zgoraj omenjenega Antona, ki je s poroko z Langerjem primožila tudi sina 21 let starejšega moža. Ta sin Franc Ksaver Langer pa je bil gojenec znamenitega slavista Janeza Nepomuka Primica. Obema je januarja leta 1811 leta prvi slovenski visokošolski učitelj slovenskega jezika posvetil priložnostni rimani voščili v slovenskem jeziku.[4] O odnosu do slovenskega jezika v družini Breckerfeld je dovolj zgovorno tudi dejstvo, da je Franc Anton Valentinu Vodniku za njegov nameravani slovar poslal gradivo povezano z imeni rastlin. Ta kulturnozgodovinski drobec ne daje le nekaj podatkov o jezikovni kulturi višjih slojev na Dolenjskem na prelomu 18. v 19. stoletje, ampak odpira tudi eno osrednjih vprašanj slovenske kulture o reakcijah na uvedbo nemškega kot uradnega jezika pod Jožefom II.

Osrednji podatek povezan z našo temo, pa se nanaša na nakup imetje Jezero ali Seethal, po katerem je Marko Albert Matežič odložil svoj priimek in se začel imenovati Seethal pl. Schütt-Altenburg. Za imenom Seethal se verjetno skriva ravnica ob potoku Toplica, kjer so v severnem delu termalni izviri. Domnevamo, da se za toponimom Ze am See oziroma Yezzera skriva področje neposrednega sosedstva, onstran hriba, pod katerim so termalni izviri in kjer je danes vodovodno črpališče za Novo mesto, ne pa Zdravce, kot to po Volčiču negotovo domneva Blaznik.[5] Za imenom "Schütt" se skriva Šuta ali Strelac[6] kar pomeni, da so prvotno topliški zdravilni izviri sodili k temu dvoru. Ta je bil po fevdni knjigi iz konca 14. in začetka 15. stoletja oziroma računski knjigi[7] 1395/6 del freisinške dolenjske posesti.[8]

Valvasor je za Šmarješke Toplice vedel, zdi pa se, da jih on oziroma njegovi sodelavci niso obiskali. Njegovo pisanje o njih potrjuje našo prejšnjo ugotovitev, da sta bila v kranjski nemščini in ne le v tej, ampak očitno vsej na s Slovenci poseljenem ozemlju, pojma Bad in Töpliz enakovredna. Pravi, da te, ki so predmet naše obravnave, ležijo med Otočcem in Belo Cerkvijo. Niso take, kot bi morale biti, nič ni sezidanega ali pripravljenega za kopalca. Bile so očitno povsem naravne. Za one neposredno pod gradom Klevevž še take kritike ni, saj naj bi se preveč mešale z bližnjimi mrzlimi studenčnimi izviri.[9] Če primerjamo ta zapis z onim o Dolenjskih Toplicah, ki so ga očitno navdušile,[10] lahko domnevamo, da je bil nad šmarješko zanikrnostjo nekoliko jezen. Čeprav so mu bile Šmarješke neprimerljive z klevevškimi, pa so očitno te imele pri lastnikih gradu prednost, nenazadnje tudi zaradi dejstva, da so bile neposredno pod njim in za stanovalce zato primernejše. Bližina toplic je gotovo vplivala na dejstvo, da so grad leta 1693 kupili stiški menihi, ki so ga po četrt stoletja prodali kostanjeviškim sobratom. Menihom so namreč samostanski zidovi pogosto nakopali revmatizem in druge bolezni. Blagodejni učinki termalne vode so jim bili dobro znani.

Tako so bile toplice, med preprostimi ljudmi imenovane Jezerske toplice, verjetno zato, ker so bile sestavljene iz majhnih jezerc, tolmunov, torej so bile takšne, "kot jih je Bog dal", namenjene predvsem kmetom. Novomeščani, ki so bili seveda radi "fini" in so vihali nos nad kmeti, v resnici pa so jim bili po načinu življenja bližji kot pravi meščani, so zato raje zahajali v Dolenjske Toplice, ki so veljale za gosposke. Tam so se novomeške "frajle" lahko spogledovale tudi z avstrijskimi oficirji, ki so se tam zdravili.

1 Kos, *Gradivo za historično topografijo Slovenije*, str. 637.
2 Blaznik *(Zemljiška gospostva*, str. 65) bere ta priimek kot Matačič, kar je verjetno pravilno. Gre za prednike znamenitega hrvaškega dirigenta Lovra von Matačiča. Kolegu dr. Mihi Preinfalku se za opozorilo in podatek najlepše zahvaljujem.
3 Šmole, *Graščine*, str. 461.
4 Kidrič, *Korespondenca*, str. 59–60.
5 Blaznik, *Zemljiška gospostva*, str. 27.
6 Podrobneje o starejši zgodovini dvorca glej Blaznik, Zemljiška gospostva, str. 64–65.
7 Bizjak, Obračuni gospostev Škofja Loka, str. 48 in 53.
8 Blaznik, *Zemljiška gospostva*, str. 24.
9 Valvasor, *Die Ehre*, II. knjiga, str. 195.
10 Prav tam, str. 227.

Kot nekakšen začetek pravih Šmarjeških Toplic se omenja leto 1790, ko naj bi neki Špehek ogradil spodnji izvir in tam postavil kolibo. Tega izročila ne moremo ne potrditi ne zavreči. Obstaja pa neko izjemno, približno 20 let mlajše, silno dragoceno tiskano knjižno poročilo. Leta 1808 je Heinrich Georg Hoff v Ljubljani objavil knjigo v 3 zvezkih Historisch-statistisch-topographisches Gemälde vom Herzogthume Krain und demselben einverleibten Istrien. Ein Beitrag zur Völker- und Länderkunde. V drugem zvezku najdemo na straneh str. 130–137 naslednje besedilo, ki ga, brez originalnih opomb, navajamo v prevodu mag. Francija Barage.

"Omenjeno kopališče ali "Jezerske toplice" (Jesirske Töpplize) izvirajo nedaleč od gradu ob vznožju hriba, poraslega z gozdom. Leta 1792 je izšlo o tem tiskano poročilo, ki takole opisuje in hvali njegovo korist:

"V dolini ob vznožju starograjskega hriba Orlek (Orleck), blizu razvalin že dolgo podrtega štrleškega gradu (Sterleck), izvirajo iz peščene zemlje topli vrelci. Njihova uporabnost je mnoga leta od davnine sem omogočala njihovo neprekinjeno uporabo, lahko pa bi jih na umeten način napravili še bolj uporabne. Kakor se zdi, se ti vrelci ne mešajo z nobenim pritokom mrzle vode. Njihova toplota jasnega poletnega dne, 21. junija, ob 9. uri zjutraj je kazala na Reaumerjevem termometru 29 in pol stopinj temperature.

Vsake toplice, v glavnem jih navajajo tri, imajo poseben, lasten odtok. Takoj na travniku se odtoki pridružijo vodi "Dule", ki nastaja z združitvijo studencev "Dulenca" (Dulenza) in "Hudinjek" (Hudeinek). Tako povečan s topliškimi odtoki se potok potem imenuje Toplica (Töplitz). Vanj se zlivajo studenci "Brinovšca" (Brinowscheza), "Bučaj" (Buzhei) in "Ložbrajn" (Loshbrein). Teče čez travnike Kozjane (Kosiane), Kozler (Kosler) in Krč (Kertsch) in pod starograjsko pristavo tvori malo "Jezero" (Seethal). Goni tri mline in se končno pri Kronovem v župniji Bela Cerkev zliva v Krko.

Najbolj obiskana od treh toplic, ki so tu le nekaj korakov oddaljene druga od druge, je obenem tudi najobširnejša in v njej se naenkrat lahko kopa do sto oseb. Tla so posuta s finim peskom in daje, segreta od toplega izvirka, človeku, ki stoji na njem, prijeten občutek. Za tiste, ki želijo v pesku sedeti, so v njem nameščene lesene klopi na obeh straneh. Vhod je čez lesene stopničke. Toplice so na prostem, odprte in neobzidane. Niso ravno čiste in negovane, vendar se od kopajočih ne zahteva in ne pobira nobena pristojbina, čeprav bi jim jo zlahka zaračunali. Imetnik toplic je spričo pritoka kopalcev leta 1790 zgradil prav zraven leseno kmečko gostišče, ki sestoji iz treh sob in majhne kleti.

Toplice so v lepi pokrajini: na južni strani je gozd Orlek, ki s svojo obsežnostjo ovira razgled proti zahodu. Proti severu je videti pisane travnike, čez katere se vije potok. Ne preveč strma pobočja vzpetin, na katerih vrhu stoji cerkev na Koglu, igra obdelanih polj, mešanica hribov in dolin, potok, ki ga obdajajo jagnedi in vrbe in ki se vije v raznolikih zavojih, dajejo samotni pokrajini, čeprav je videti tu naokrog še tako negostoljubno in prazno, pestrost in življenje. Župnija Šmarjeta je oddaljena pol ure, vendar jo je mogoče videti prav tako malo kakor druge, bliže ležeče zaselke in podeželske hišice, kajti hribi, ki stoje pred njimi, jemljejo očem razgled. Prav blizu nad gostiščem in kopališčem je dober in za zdravje odličen bister izvir, čigar položaj in sveža voda vabita k ureditvi ribnika za postrvi in dajeta znamenja, da je davno nekoč tu neki ribnik že obstajal. Ta studenčnica menda žene na vodo in ima proti pokvarjeni prebavi zaželen učinek. Že marsikomu je pregnal zlatenico in malarijo. Dalje proti vzhodu je prav blizu še en enako dober in piten studenec. Vse območje je bogato z vodo in tudi travnik skriva pod svojo ločnato površino mineralno vodo, ki jo kakor nekakšna skorja prekrivajo mah, vodne zlatice, korenike raznega zelenja in podobnih rastlin. Zelena preproga, s katero je travnik pogrnjen, se razprostira prav do roba z ločjem obdanega potoka, ki s svojo skozenj svetlikajočo se vodo nenavadno razveseljuje oko. Seno s tega travnika je za konje zdrava krma.

Voda toplic ni videti niti apnenčasta niti žveplasta, saj ne razjeda in ne ogroža platna kakor tako imenovane Novomeške toplice.[11] *Ker kaže zemlja v gozdu Orlek, ki naj bi bil povezan s toplicami, ponekod grude, ki vsebujejo železo, bi mogli biti tudi zdravilni vrelci napolnjeni z železovimi delci. Zemeljska skorja obdajajočega jih močvirnega travnika je tako rjave barve kakor rjasto železo. Po mnenju nekaterih naj bi imela zdravilna voda žarek okus, toda naši zdravniki in ranocelniki niso mogli s svojimi poskusi ugotoviti nič določenega o njenih dejanskih sestavnih delcih. Valvasor in Hacquet*[12] *to vodo sicer omenjata, vendar ne navajata o njej nič določenega. Izkustvo pa nam daje povsem zanesljive dokaze, da je voda odlična, da redči in sladi kri, da krepi živce in zelo učinkovito deluje proti živčnim boleznim. Pri ohromelostih, oteklinah, vnetjih sklepov, skorbutnih stanjih je napravila že prave čudeže. Marsikomu je po osemdnevni kopalni kuri odgnala malarijo, tistim s putiko pa se zdi, da ne prija prav posebno. Med kopanjem jih namreč napadejo histerični krči, da jih morajo skoraj odnesti iz vode, in to z največjo težavo. Tudi sušičnim menda ne prija, povzroča jim nezavest. O tem, kako vpliva pitje zdravilne vode na zdravje, ni bilo napravljenih še nobenih poskusov ali kur. Topliška voda je tudi zoprnega okusa in ni pitna, oba izvira pa, ki smo ju že omenili, sta za pitje prav prijetna. Eden od njiju je tudi preverjeno zdravilno sredstvo proti zlatenici, kakor je omenjeno zgoraj.*

V poletnih mesecih je skoraj vsak dan videti kakih petnajst do dvajset, ob nedeljah in praznikih pa tudi čez sto oseb kmečkega ljudstva, kako se kopajo. V stiski

11 Mišljene so Dolenjske Toplice.
12 Hacquet, Oryctographia, zv. III.

in skrbi za svoje zdravje pridejo sem po več ur daleč. Ni jim do tega, da bi prišli sem za šalo ali za kratek čas. Pogled na toliko bolehnih, hiravih, hromih, ranjenih in pohabljenih ljudi ni na sebi prav nič mičnega in vzbuja lahko samo sočutje. Z veseljem pa je videti, kako ti bolniki povsem potolaženi ali vsaj z olajšanjem, če že ne povsem ozdravljeni, spet zapuščajo kopališče. Marsikdo pride s konjem in čez nekaj dni lahkotno odide peš. Med drugim je bilo posebno opazno, kako osemdesetletna vdova iz župnije Svete Trojice, ki obišče toplice vsako leto za nekaj dni, pride sem na konju in gre potem peš domov kakor pomlajena.

Ljudje prihajajo največ od Samobora, Zagreba, Mokric, Boštanja, Krškega, Rake, Šentruperta, Mokronoga, Trebnjega, Novega mesta in drugih bližnjih krajev. Tudi Kočevarje je včasih videti tu, čeprav imajo veliko bliže do kopališča v Toplicah pri Soteski. Pravijo, da je tu zanje bolj poceni in da jim kopanje v tem kopališču glede na zdravstvene okoliščine bolj koristi kakor ono.

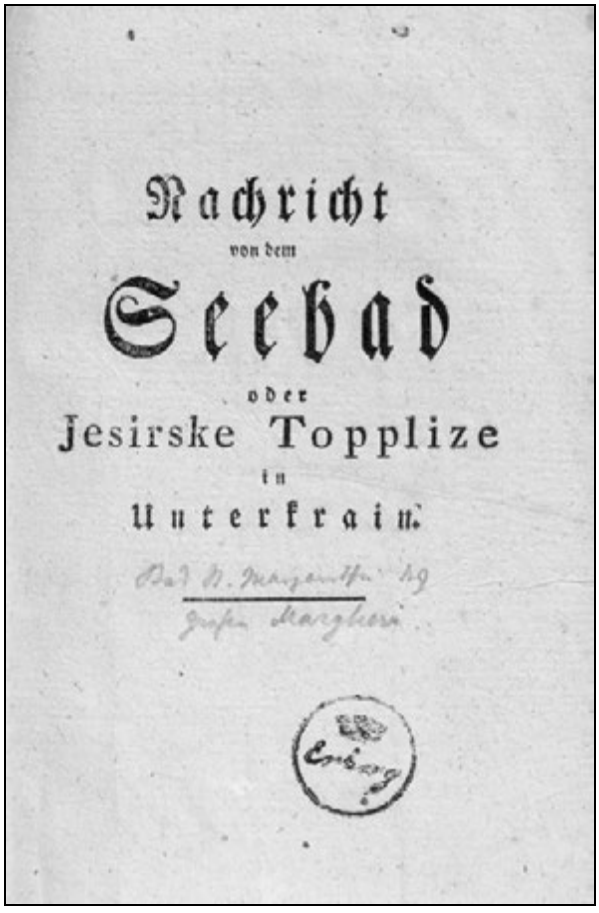
Od leta 1791 se tu vodi seznam kopaliških gostov, na katere je kopanje posebej učinkovalo. Iz seznama je razvidno, da so te bolezni, ki jih kopalci sami navajajo, ponajveč sklepna vnetja, hromosti, stiskanje v prsnem košu, rane in skorbutna stanja. Nekateri svojih bolezni nočejo ali ne znajo imenovati, vendar odkritosrčno priznavajo, da je kopanje nanje nadvse dobro učinkovalo. Mnogi ga uporabljajo na nasvet svojih zdravnikov. Čeprav se nekateri ne držijo nobenih nasvetov, jim vseeno kaj pomaga in mnogi izjemno uživajo."

Kot vidimo, je imel takratni lastnik Anton pl. Breckerfeld precejšnje ambicije z zdraviliščem, saj je od leta 1791 že obstajal seznam zdraviliških gostov. Verjetno ne tistih preprostih, ampak uglednejših. Pravzaprav to ni neka klasična knjiga gostov, ampak nekakšen zdraviliški dnevnik. Da bi bilo gostov še več, je dal natisniti zgoraj prevedeno propagandno besedilo, ki nam daje številne dragocene podatke. Opisani so okolica, narava, izviri vode in njihove lastnosti. Podani so tudi ureditev toplic kot tudi naštete nekatere bolezni, ki so si jih tu zdravili. Pomembno se nam zdi opozorilo na tamkajšnje železo, za katerega vemo, da so v okolici toplic kopali njegovo rudo za potrebe železolivarne na Dvoru. Toplice so bile kljub svoji preprostosti že znane daleč naokoli, celo v Slavoniji. Najštevilnejši gosti pa so bili okoličani, ki so iskali zdravje in se predajali tudi užitkom. Najbolj dragocena pa je vest, da je lastnik že postavil kopališko stavbo v obliki gostišča in tremi sobami, ki je imela celo latinski napis:

Quae dat aquas, stagno latet hospita Nympha sub imo
Sic Tu, qum dederis dona, latere velis.
(Globoko skriva gostoljubna nimfa svojo vodo in svoje bogastvo;
Tako skriva marsikatera vrla dama dobro delo, ki ga stori)
/Neposreden prevod: Gostoljubna nimfa se skriva v globini voda,
Tako se skušaj skriti ti, potem ko podeliš darove./

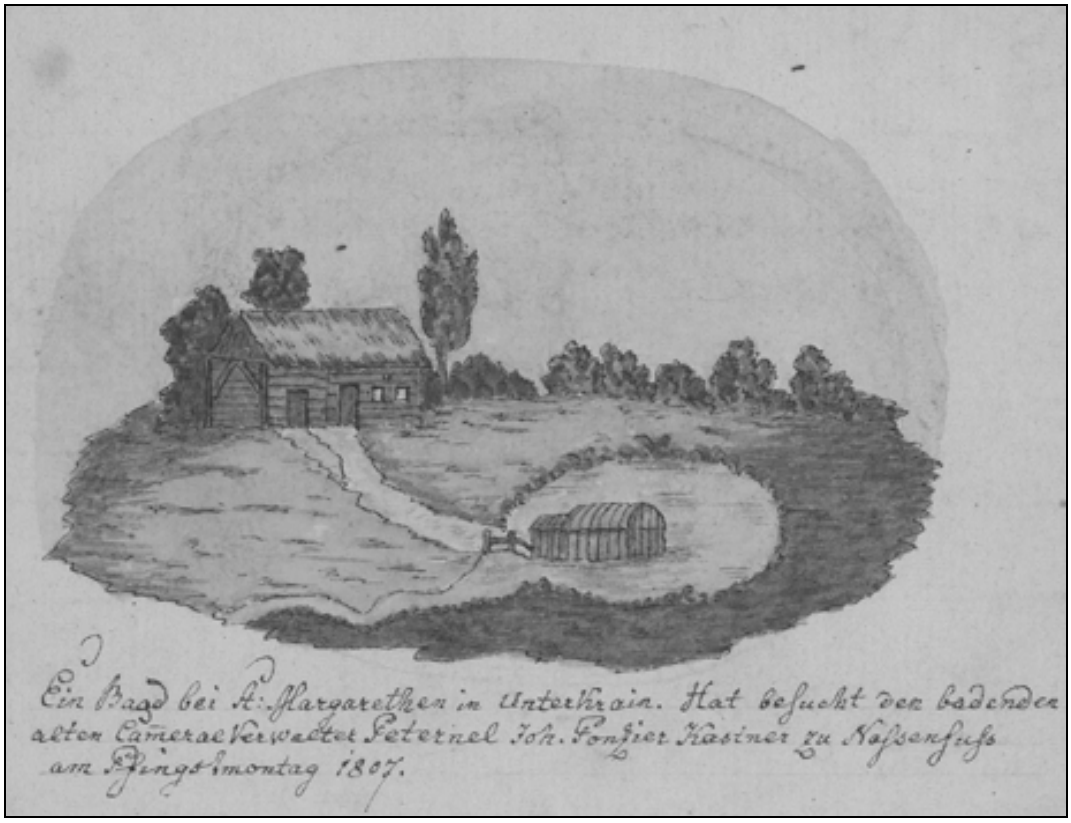
Iz zgoraj navedenega lahko povzamemo, da je takratni obiskovalec toplic prišel verjetno do njih po poti, ki je vodila s Starega gradu. Za njihov opis si je pomagal z brošurico, ki jo poznamo tudi v originalu. V knjižnici Narodnega muzeja v Ljubljani jo je odkrila dr. Anja Dular. Verjetno je bila last Antona pl. Breckerfelda, saj je na njej pečat baronov Erbergov z Dola pri Ljubljani, ki so prevzeli njegovo zapuščino. Obsega 6 strani. Primerjava s Hoffovim poročilom nam pokaže, da jo je prepisal, izpustil pa zadnjo vrstico: "Gegeben aus dem Seebad den 22. Juni 1792. B." (Napisano v Toplicah 22. junija 1792. B.). Avtor je torej Breckerfeld.

Franc Anton Breckerfeld[13] je bil član rodbine Breckerfeldov, ki naj bi bila po mnenju Janka Jarca v reviji Kroniki slovenskih mest leta 1938, lahko celo slovenskega porekla. Leta 1699 so z menjavo z Mordaxi prišli do Starega gradu. Tam je bil 3.

Nachricht
von dem
Seebad
oder
Jesirske Topplize
in
Unterkrain.

Naslovna stran najstarejšega prospekta Šmarjeških Toplic iz leta 1792 (original hrani Narodni muzej Slovenije).

13 Podrobneje glej Slovenski biografski leksikon, I, str. 57.

Prva upodobitev Šmarjeških Toplic Johanna Chrysostoma pl. Ponzierja iz leta 1807 (original hrani Steiermärkisches Landesarchiv v Gradcu).

januarja 1740 rojen tudi Franc Anton. Ker je bilo med predniki kar nekaj zdravnikov, je bil s pomočjo domače knjižnice deležen dobre naravoslovne, gospodarske, pravne, zgodovinske in leposlovne izobrazbe. Bil je prosvetljenec, fiziokrat. Delaven je bil tudi v Kranjski kmetijski družbi. Z zanimanjem za slovenske pregovore in slovensko obrtno izrazoslovje na podeželju je kazal tudi določene narodnoprerodne simpatije. V svojem času se je uveljavil kot eden najbolj izobraženih laičnih izobražencev v bližnji in daljni okolici. Zapustil je številne rokopise, ki bi še vedno bili vredni objave. Omenimo naj samo svojevrstno nadaljevanje Valvasorja, ki še vedno čaka na tisk. Kot zanimivost naj povemo, da smo po njem, pred poldrugim desetletjem zaradi vsesplošnih, zlasti kulturnih in gospodarskih zaslug, v Novem mestu hoteli poimenovati eno izmed mestnih cest, pa so to predstavniki Zveze borcev preprečili, češ da slavimo nemške fevdalce.

Franc Anton Breckerfeld je očitno dojel gospodarski pomen termalnih toplic v bližini gradu. Zgradil je preprosto gostilno, vodil knjigo gostov in verjetno imel še velike načrte. Žal je leta 1806 umrl. Dediča sta bila slaboumni sin in vnukinja Florentina grofica Margheri-Commadona, katere potomci so sredi 19. stoletja gospostvo Stari grad združili z Otočcem. Rodbina otoških graščakov je slovela, če se kulturno izrazimo, po moški in ženski radoživosti, ne pa po umnem gospodarstvu.

Iz zadnjih let življenja prvega ambicioznejšega lastnika Šmarjeških, takrat še Jezerskih toplic, imamo na razpolago tudi njihove prve upodobitve. Te so delo Johanna Chrysostoma pl. Ponzierja (1778–1861).[14] Na Koprivniku na Kočevskem rojeni sin tamkajšnjega davčnega prejemnika, mati je bila iz znane rodbine baronov Marenzi, je kot amaterski slikar rad risal. Leta 1803 se je kot kaščar ali bolje grajski oskrbnik zaposlil pri gospostvu Mokronog. Tu je vztrajal do leta 1808, ko je že toliko zaslužil, da se je preselil v Gradec. Iz tega časa izvira vrsta akvarelov Mokronoga in okolice in torej tudi Šmarjeških Toplic. Risba je nastala na binkoštni ponedeljek 1807. leta, ko je šel obiskati starega kameralnega upravitelja Peternelja, ki se je tam kopal. Očitno je obstajala možnost prenočevanja v tamkajšnjih sobah. Risbo v velikosti približno 9 x 14 cm je vlepil v poseben album, ki ga hranijo v deželnem arhivu v Gradcu.

O gospodarski donosnosti tovrstnih zdraviliških objektov se lahko poučimo iz cenika za Dolenjske

14 Brunner, Johan Chrysostomus Edler von Ponzier aus Unterkrain, str. 157–177.

Toplice iz leta 1829.[15] Prenočišče v gosposko urejeni sobi je stalo za eno osebo 40 krajcarjev, za dve osebi goldinar. Preprosto prenočišče je stalo 30 oziroma 40 kr. Kopanje dvakrat na dan v gosposkem kopališču je stalo za goste, ki so stanovali v kopališki stavbi 8 kr, enkratno pa 6 kr, za zunanje 10 oziroma 8. V Dolenjskih Toplicah so imeli tri kategorije kopališč (knežje, Karlovo, Jožefovo). V srednjem je bila cena 4 kr oziroma 3 kr, v najpreprostejšem pa vsako kopanje 1 kr, za resnično revne je bilo tu zastonj. Za fino kopalno perilo je bila cena 10 kr, srednje kvalitete pa 6 kr. Uporabo posteljnine so zaračunali posebej. Za zahtevne goste je stala postelja s svileni pregrinjali ter blazino prevlečeno z gamsovim usnjem dnevno 15 kr, srednje kvalitetno posteljno perilo 10 kr in preprosto 5 kr. Za osvetljavo sobe z dvema voščenima svečama je bilo treba plačati dnevno 12 kr, lojnatima 4 kr, nočna svečava je bila 2 kr.

Razmeroma draga je bila hrana in pijača. Gosposki obrok (table d' hôte) s 6 ali 7 vhodi je stal 36 kr po osebi, običajni ob navadni mizi s 3 vhodi z maselcem vina 18 kr. Skodelica črne kave je stala 6 kr, s smetano in pecivom 8 kr, vrček čokolade s pecivom 12 kr, zmrzline 15 kr. Ekstra buteljčna vina so bila od 20 kr (črno istrsko) preko 30 kr (malvazija, tržaško) do 1 gld 50 in celo 4 gld 30, ki pa sta označeni le A. in B. Verjetno gre za šampanjce. Stregli so tudi odprta vina: štajersko starano 36 kr za maseljc oziroma 28 kr, domače dolenjsko (mahrwein) 12 kr, 16 kr in celo 24 kr. Žal razlike niso razložene. O cvičku ni besede, verjetno se skriva za domačim dolenjskim.

Če povzamemo cene in naredimo primerjavo med Šmarješkimi in Dolenjski toplicami, lahko takoj pritegnemo skromnim Kočevarjem, da je bilo tu kopanje cenejše. Sklepamo, da je lastnik toplic razmeroma dobro zaslužil z vinom, Stari grad je imel odlične vinograde in Breckerfeld je slovel kot dober vinogradnik. Tudi prenočišča so bila donosna. Glede kopanja tukajšnji standard ni bil primerljiv s tamkajšnjim najslabšim, ki se je imenovalo Jožefova kopel. Glede hrane in prenočevanja so bile možnosti verjetno neprimerljive. Ne glede na vse pa je določen gospodarski potencial obstajal, vendar le dolgoročno. Ne smemo namreč spregledati dejstva, da so bili knezi Auerspergi, ki so dajali sicer kopališče v zakup, kot firma nekaj povsem drugega kot starograjski graščak, ki je imel prednost le v izjemno lepi in slikoviti okolici. Postavitev hiše s tremi sobami vendar kaže na neko večjo ambicijo.

Čeprav očitno za Toplice po njegovi smrti niso skrbeli, so bile še vedno širše znane. Njihova zdravilnost je presegala standard. Tako jih leta 1843 leta omenja hrvaški geograf Dragotin Seljan.[16] Omenja jih kot "Jezirske toplice" skupno z Dolenjskimi, vendar kot lokacijo ne navaja Šmarjete, ampak Stari grad in pravi, da so manj obiskovane. Posredno omenja tudi klevevške, vendar jih razume kot del grajske infrastrukture – zanj so njegovo kopališče.[17]

Otoški graščaki si od odprave fevdalizma leta 1848 niso nikoli opomogli in fevdalnega gospostva niso znali spremeniti v veleposestvo. Tako je vrsta nesrečnih slučajev, od slaboumnega sina začetnika tukajšnjega turizma, preko vojn s Francozi in prehod naravnega vira v roke gospodarsko neuspešnih lastnikov, napredek Šmarjeških Toplic po svojem prvem višku na prelomu 18. v 19. stoletje zavrla. Vsekakor pa na podlagi doslej znanih podatkov štejemo Franca Antona pl. Breckerfelda za začetnika turistične izrabe tega naravnega bogastva.

Po nekaj desetletjih životarjenja v 19. stoletju, poglavitni krivci so bili njihovi lastniki, so se koncem 19. stoletja razmere začele spreminjati. Prvi, ki so dejansko dojeli pomen Šmarjeških Toplic, so bili Zorkovi iz Družinske vasi (danes Motel Domen). Številni ljudje so mislili, da jih bo Florijan Zorko (1845–1938) prevzel ali odkupil, zgradil hotel, dosegel, da bodo zgradili do njih celo železnico, toda iz vsega ni bilo nič. Njihova popularnost je segla tudi v Novo mesto. Leta 1906 je bila tako v Novem mestu ob pustu neka družabna prireditev, kjer so napovedovali prihodnost Šmarjete. Obetali so ji električno železnico, vsak Šmarečan bo imel zaradi blagostanja, ki ga bodo prinašale toplice, za prevoz svoj balon. Letala so bila takrat še v povojih. V vasi bo tudi prekrasen park za slavnosti. Zorkovi nasledniki bodo v njih zgradili najsodobnejši hotel. Šmarjeta bo svetovno znano kopališče in letovišče. Dejansko jih je od otoškega grofa Margherija leta 1918 kupil Alojz Zajec, trgovec z vinom, lastnik ljubljanskega Bellevueja. Doma naj bi bil iz belocrkovške Drage, torej na pol domačin. Ta je sezidal dvoje kopališč, zgornje preuredil, odprl celo gostilno.

Leta 1926 je toplice kupil zdravnik dr. Viktor Gregorič. Mož je imel zelo ambiciozne načrte, saj jih je zelo moderniziral, predvsem pa tudi olepšal. Uredil je vodovod, zgradil sobo za goste, postavil lastno elektrarno, organiziral zdravniško službo, transport. Veliko je vlagal tudi v turistično propagando. Pokrito kopel je imenoval po kralju Aleksandru, manjšo po prestolonasledniku Petru, leseni bazen je nosil ime kraljice Marije. Njegov ugled in seveda opravljeno delo sta nedvomno prispevala tudi k večjemu poznavanju toplic. Očitno se jih je bolj zamišljal kot letovišče kot pa množično kopališče. Vanje so začeli zahajati ugledni turisti, tudi iz Ljub-

15 *Bade-Nachricht aus Töplitz in Krain*... Za njeno posredovanje se iskreno zahvaljujem dr. Anji Dular.

16 Seljan, *Zemljopis pokrajina*.

17 Prav tam, str. 78–89.

ljane, od katerih pa so nekateri najeli sobe pri Zorkovih, da so bili malo umaknjeni od tamkajšnjega živžava. Tako je bilo mogoče videti pri njih na počitnicah znamenitega slavista dr. Frana Ramovša, pesnika in dramatika Pavla Golio, skladatelja dr. Danila Švaro, pevca Julija Betteta, skratka člane kulturne in družbene slovenske "smetane". Berta Gregorič je po nekaj let po smrti moža skušala sama voditi podjetje, nato pa ga je leta 1939 prodala lastniku zdravilišča Radenci dr. Šariču. Ta je tu zgradil hotel.

Druga svetovna vojna je prizadevanja in uspehe dr. Gregoriča in dr. Šariča v veliki meri uničila. Šmarješke Toplice so bile pri partizanih silno priljubljene in so jim predstavljale "Indijo-Koromandijo". Dejansko si lahko predstavljamo, kaj so za njih pomenile neskončne količine 32–34 stopinj tople vode, kjer so se lahko okopali, se otrebili bolh in uši, predvsem pa pregreli kosti in spočili telo. Očitno pa vsi niso bili tega mnenja, ali pa so jih motile "buržoazne" kabine in druge kopališke naprave, ki jih je postavil dr. Gregorič. Skratka, treba se je bilo bojevati proti buržujem, jim zato požgati gradove, na primer klevevškega, in podobne "neproletarske inštitucije". Zelo prizadet je bil tudi hotel, k čemer so še po vojni nekoliko prispevali tudi okoličani.

Po vojni so lesen bazen in tudi notranjega obnovili, vendar je hotel premogel do leta 1957 le 7 ležišč. Takrat so povečali kapacitete na 14 ležišč, začeli razmišljati o novem modernem pokritem bazenu. Kljub temu pa se je, zlasti z razvojem avtomobilizma in izgradnjo avtoceste Ljubljana-Zagreb, v času nekdanje Jugoslavije poleti v njih kar trlo gostov, zlasti hrvaških. Tudi zaradi tega so se jih nekateri domačini rahlo izogibali. Resnici na ljubo, za Novomeščane so bile še vedno kmečke. Čateške jim še niso konkurirale. V ta čas sodijo tudi prvi vikendi v bližnji in daljni okolici. Zaradi "črnih" gradenj na Kopinatovih njivah pod Vinjim vrhom, kjer je bilo ogromno prazgodovinskih gomil, je bila ob tem povzročena slovenski arheologiji nepopravljiva škoda.

Pravi razvojni zalet pa je dala Šmarješkim Toplicam šele tovarna zdravil Krka, ki je prevzemala turizem ob spodnji Krki zaradi nujno potrebnih deviz, ki jih je v nekdanji Jugoslaviji kronično primanjkovalo. K sreči je vodstvo Krke vztrajalo pri zamisli, naj bodo Šmarješke Toplice predvsem zdravilišče, na pa kraj množičnega turizma.

Danes so v Šmarjeških Toplicah kar trije hoteli s štirimi zvezdicami: Šmarjeta ter Krka I in II. Imajo 267 ležišč in so najsodobneje opremljeni. V teku je novogradnja. V bližini je tudi apartmajski kompleks s 15 apartmaji in spremljajočimi dejavnostmi, kot so različne savne in podobne naprave za intenzivno nego telesa. Turistični kompleks Šmarješke Toplice ima veliko srečo, da mu ne primanjkuje termalne vode. Ima dva sodobna notranja bazena, zunaj pa poleti športnega in otroškega ter starega lesenega, ki je neposredno nad vrelcem in je svojevrsten simbol zdravja in starožitnosti.

Poleg samega kopanja in počitka nudijo Šmarješke Toplice tudi vrhunske diagnostične usluge in terapijo za ljudi, ki imajo zdravstvene težave s srcem, krvnim obtokom, krvnim pritiskom, živčevjem in podobno. Obvladajo tudi rehabilitacijo bolnikov, ki imajo težave z gibanjem oziroma udi. Vsekakor so vrhunsko zdravilišče, ki združuje izjemne naravne danosti, vrhunsko znanje in najsodobnejšo opremo. Veliko pozornost namenjajo tudi preventivi.

Razvoj Šmarjeških Toplic, katerih ugled je zelo velik, zlasti jih čislajo srčni bolniki, še ni prišel do stanja, ko bi lahko rekli: "Dovolj!" Bolj bi se morale integrirati okolico, da bi vsa živela z njimi. Domačini, ki se s privatnimi sobami ne znajo vključiti v lokalni turizem tako kot naši avstrijski sosedi, potrebujejo vzpodbude, saj so sami premalo podjetni. Ni dovolj samo gradnja apartmajskih stanovanj, kar delajo nekateri zasebniki, ampak bi moralo biti pri okoliških kmetih več turističnih sob, ki ne bi zdravilišče nič stale. Tudi Zorkov motel je premalo izrabljen in vključen v celotno ponudbo. Nenazadnje bi lahko izrabili celo Košakov mlin, saj njihovi mlevski izdelki slovijo daleč naokoli. Kmetje bi morali ponuditi svoje pridelke turistom, ki se radi sprehajajo po okoliških gričih z neverjetnimi razgledi.

Tu so neverjetne možnosti za izlete in sicer obstajajo krožne poti, kar pomeni, da ni potrebno hoditi po isti poti nazaj. Naj omenim na primer samo onega preko vasi Toplice, Žalovič na Koglo, s katerega je eden najlepših razgledov na Dolenjskem, na Veliki in Mali Vinji Vrh pa nazaj preko Bele Cerkve, kjer je pokopan eden največjih slovenskih zgodovinarjev dr. Fran Zwitter, na rojstni hiši pa je spominska plošča. Izjemno lepa pot je z Vinjega Vrha proti Vinici in k rojstni hiši znamenitega Janeza Zalokarja, kjer je tudi vzidana spominska plošča, pa preko Brezovice v Šmarjeto, kjer si turisti lahko ogledajo v farni cerkvi eno največjih dolenjskih umetnin Križanje v desni stranski kapeli, spominsko ploščo skladatelju Fabijaniju... Skratka, Šmarješke Toplice bodo resnično veliko zdravilišče takrat, kadar bosta bližnja in daljna okolica tesno prepojena in povezana z njimi. Nemalo bi k temu pripomoglo tudi sistematično zaposlovanje domačinov, ki bi morali čutiti odvisnost od njih. Kmečki turizem, ne v smislu dvoran za veselice, ampak domače ponudbe kruha, mesnih in mlečnih izdelkov, žganja in vina, nenazadnje tudi šmarnice, ki jo v Avstriji prodajajo kot bio vino, dražje kot laški rizling ali frankinjo, vso to je praktično še neizkoriščeno. Nasploh bi bilo dobro peljati nekatere podjetnejše domačine na obisk k severnim sosedom, da bi videli kako se tem rečem streže. Seveda bi morala

biti tudi oblast prožnejša, predvsem pa uporabljati pamet. Za mnoge, ki tožijo zaradi nezaposlenosti, leži denar na cesti. Vsekakor se za prihodnost Šmarjeških Toplic, ki imajo izjemno lepo in blagodejno okolico, bogate vodne vire pa tudi vrhunske ambicije, ni bati. Nenazadnje bi lahko bolje tržili tudi zgodovino toplic. Tudi v turizmu tradicija nekaj velja.

LITERATURA

Bade-Nachricht aus Töplitz in Krain, nächst Neustadtl, Tariff der verschiedenen Preise durch die Bade-Saison. Posebna priloga Laibacher Zeitung 1829.

Bizjak, Matjaž: Obračuni gospostev Škofja Loka 1399–1401 in Klevevž 1395–1400. *Loški razgledi* 53, 2006, str. 317–368 (separat, str. 29–78).

Blaznik, Pavle: *Zemljiška gospostva v območju freisinške dolenjske posesti*. Ljubljana : SAZU, 1958.

Brunner, Walter: Johan Chrysostomus Edler von Ponzier aus Unterkrain (1778–1861). Verwalter, Beamter und Hobbymaler im Biedermeier. *Studia historica Slovenica* 6, 2006 str. 157–177.

Hacquet, Balthasar: *Oryctographia Carniolica, oder Physikalische Erdbeschreibung des Herzogthums Krain, Istrien, und zum Theil der benachbarten Länder*, 4. zvezki. Leipzig : bey Johann Gottlob Immanuel Breitkopf, 1778–1789.

Kidrič, France: *Korespondenca Janeza Nepomuka Primica 1808–1813*. Ljubljana : Znanstveno društvo, 1934.

Kos, Milko: *Gradivo za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do leta 1500)*, I, II. Ljubljana, 1975.

Seljan, Dragotin: *Zemljopis pokrajina ilirskih ili ogledalo zemlje*. Zagreb, 1843. Ponatis Zagreb, 2005.

Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana : DZS, 1982.

Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre dess Herzogthums Crain*. Laybach, MDCLXXXIX.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Anfänge des Heilbads Šmarješke Toplice

Das Bad Šmarješke Toplice gehört seit Menschengedenken zum Naturerbe von Unterkrain (Dolenjska). Im Mittelalter war es Bestandteil des Freisinger Besitzes in Unterkrain. Für seine Verwalter war der unter der Burg liegende Besitz von größerer Bedeutung. Berühmt wurde der Ort erst nach dem Zerfall des Freisinger Besitzes bzw. als im Jahr 1641 Gregor Matežič oder Matačič Besitzer der Alten Burg wurde. Šmarješke Toplice war Bestandteil der kleinen Herrschaft Schutt/Šuta oder Strelac. Als die Alte Burg in die Hand von Franz Anton von Breckerfeld, einem örtlichen Polyhistor überging, der auch eine wirtschaftliche Ader hatte, kann man von den eigentlichen Anfängen eines Fremdenverkehrs sprechen. Er war Anhänger der Aufklärung und des Physiokratismus und galt als guter Hauswirt und Weinbauer. In der Thermalquelle erblickte er eine Verdienstmöglichkeit. Im Jahr 1792 ließ er einen Prospekt drucken, baute das Haus in ein Gasthaus und wahrscheinlich auch Gästehaus um und führte ein Gästebuch ein. Außer Einheimischen besuchten das Heilbad auch Gäste aus entfernteren Orten, sogar aus Grenzgebieten des heutigen Kroatien. Leider fand der Besitzer nach seinem Tod im Jahr 1806 keinen unternehmungslustigen Nachfolger und das Heilbad begann langsam zu verfallen. Im Jahr 1807 wurden dort noch wohlhabende Gäste untergebracht, wovon auch eine von einem Besucher hinterlassene Zeichnung des Heilbads zeugt. Šmarješke Toplice erlebte erst nach dem Ersten Weltkrieg einen Aufschwung und blieb bis zum heutigen Tag als Heilbad in Funktion.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 338.48-6:615.8:551.464(262.3-17)(436-89)

Prejeto: 31. 1. 2009

Petra Kavrečič

raziskovalka-asistentka, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Inštitut za zgodovinske študije, Garibaldijeva 1, SI–6000 Koper
e-pošta: petra.kavrecic@zrs.upr.si

Biseri avstrijske riviere: Opatija, Gradež, Portorož. Začetki modernega turizma na severnem Jadranu

IZVLEČEK

Zdravljenje z morskim zrakom, blatom, koncentrirano morsko soljo ter kopanje v topli vodi so se kot nova oblika modernega turizma pojavili tudi na območju Avstrijskega primorja. Zdravniki so spodbujali postavitev kopaliških obratov in uvajanje zdravljenja z morsko vodo, zrakom, slanico in blatom za številne bolezni, ki so pestile prebivalstvo industrijske dobe. Nova moda se je širila tudi na območju Avstrijskega primorja, kjer je do prve svetovne vojne bilo najuspešnejše zimsko in poletno zdravilišče v Opatiji. Turistično so se na podlagi naravnih danosti razvijali tudi drugi kraji, kakor v prispevku obravnavana Gradež in Portorož. Do prve svetovne vojne so se vsi trije kraji uveljavili kot priljubljene in zelo obiskane obmorske zdraviliške destinacije.

KLJUČNE BESEDE

morsko–zdraviliški turizem, medicinske prakse, Avstrijsko primorje, Opatija, Gradež, Portorož

ABSTRACT

JEWELS OF THE AUSTRIAN RIVIERA: OPATIJA, GRADO/GRADEŽ, PORTOROŽ THE BEGINNINGS OF MODERN TOURISM IN THE NORTH ADRIATIC

Healing with sea air, mud, concentrated sea salt and bathing in warm water have emerged as a new form of modern tourism in the region of the Austrian Littoral as well. Physicians were encouraging the building of bathing facilities and introducing of healing with sea water, air, salt water and mud with several illnesses that were plying the population of the industrial age. The new fashion spread in the region of the Austrian Littoral as well where the most successful winter and summer health resort up to World War I was Opatija. Based on natural resources other settlements were developing in view of tourism as well, as in the contribution dealt with Grado/Gradež and Portorož. Up to World War I, all three places asserted themselves as popular and well visited littoral health resort destinations.

KEY WORDS

sea-health tourism, medicine practices, Austrian Littoral, Opatija, Grado/Gradež, Portorož

Uvod

Območje kronovine Avstrijske monarhije (kasneje Avstro-Ogrske), ki se je v drugi polovici 19. stoletja turistično razvijalo, je bilo znano tudi pod imenom *Avstrijska riviera*, kar je veljalo zlasti za obalno območje Avstrijskega primorja.[1] Kraji ob morju, Portorož, Gradež, Opatija, Mali in Veliki Lošinj in drugi, so se ob pojavu modernih oblik turizma razvijali v morske zdraviliške in kopališke destinacije.

Morska voda in zrak do konca 18. stoletja nista zbujala posebnih interesov v turistične namene. Morje naj ne bi imelo zdravilnih učinkov, temveč naj bi celo škodovalo notranjim organom. Konec 18. in v prvi polovici 19. stoletja pa se je pod pobudo zdravnikov uveljavila vrlina zdravilnosti vode in morskega zraka, kar je privedlo do nastanka prvih morskih kolonij. Vodi in zraku so bili pripisani terapevtski zdravilni učinki za telo in duha. Uspešno naj bi zdravili otožnost, tesnobo in depresijo. Novo modo so vpeljali Angleži,[2] na celini pa so se v prvi fazi razvijala zlasti letovišča na severnih morjih (Baltik, Severno morje). Razvoj tovrstnih morskih zdravilišč so načrtovali zlasti vodilni sloji in kraljeve družine.

Turisti so se v mrzli morski vodi kopali le nekaj trenutkov, na plaži se niso zadrževali. Sončenje je bilo v nasprotju z belo poltjo znak nekultiviranosti. Temna polt je postala simbol blaginje in počitnikovanja šele na začetku 20. stoletja. Toplo poletno Sredozemsko morje ni bilo še privlačno, so se pa ti morski kraji prvotno razvijali in se plasirali na trg kot alternativna zimska morska letovišča (sezona od oktobra do aprila), kjer je bilo zaradi blage klime primerno prezimovati. Ob postopnem odkrivanju terapevtskih učinkov tople vode se je sezona v Sredozemlju pomikala proti poletju, kar se je postopoma uveljavljalo konec 19. in na začetku 20. stoletja, vendar se zimska sezona ni povsem ukinila in je za nekatere kraje veljalo dvojno obdobje obiskovanja.

Ob promoviranju zdravilnih učinkov morskega zraka, kopanja v topli vodi, zdravljenja z morskim blatom in slanico ter izpostavljanjem soncu se je tovrstna oblika modernega turizma razvijala tudi na območju Avstrijskega primorja. Morska letovišča so se v okviru monarhije zlasti proti koncu 19. stoletja razvijala v priljubljene destinacije. Prispevek predstavlja in analizira njihov razvoj, in sicer Opatije, Gradeža in Portoroža, do začetka prve svetovne vojne.

Dejavniki razvoja modernega turizma v Avstrijskem primorju

Pri razvoju modernih oblik turizma so pomembno vlogo imeli dejavniki vpliva.[3] Razvoj prometne infrastrukture, ki je nastopil po industrijski revoluciji, in razmah parnih prometnih linij sta lahko povečala dostopnost določenega turističnega kraja, ga približala večjim urbanim središčem in posledično doprinesla k večjemu obisku. Izgradnja železnice ali vzpostavitev določenih parniških linij načeloma ni povzročila tudi nastanek nove turistične destinacije, saj osrednji namen izgradnje ni bil spodbujanje turistične industrije,[4] je pa vendarle spodbujala razvoj že obstoječih lokalitet.[5] Tako je izgradnja železniških povezav v habsburški monarhiji povečala turistični pretok že znanih zdraviliških krajev, kot na primer Rogaške Slatine, Dobrne ter Rimskih in Laških toplic.[6] Vendar so kljub temu nove prometne poti imele dolgoročen vpliv na razvoj tudi drugih gospodarskih panog.

V Avstrijskem primorju je pomemben prelom pomenila izgradnja Južne železnice, ki je Dunaj povezala s pristaniščem Trst. Železnica je ozemlje povezala v enotnejši gospodarski trg ter med seboj približala turistične kraje.[7] Potovanje se je v industrijski dobi skrajšalo, postalo udobnejše, varnejše in cenejše.[8] Železniške proge, ki so nudile povezavo z morskimi letovišči, so bile zgrajene nekoliko kasneje. Leta 1873 je bil zgrajen odcep Južne železnice na relaciji Pivka–Reka.[9] Na relaciji Matulji–Opatija–Lovran je bil tramvaj speljan leta 1908. Izletniška potniška parniška linija med Reko in Opatijo pa je vozila že od leta 1867.[10] Dostop do otoka Gradeža je bil konec 19. stoletja organiziran tako, da bi turistom omogočil čim lažji in udobnejši prevoz do zdravilišča. Iz Ogleja je pot vodila po vodi do izliva Natisse in preko lagunskih kanalov do otoka. Vendar je ta način potovanja bil precej dolg in naporen, saj so potnike prevažali na privatnih ribiških barkah. Konec stoletja (1894) je bila zgrajena železniška linija Monfalcone (Tržič)–Cervignano, od Cervignana naprej je pot vodila s kočijo do kraja Belvedere in nato s parnikom do končnega cilja. Med Oglejem in Gradežem je bila

1 Avstrijsko primorje je bilo od leta 1813 do 1918 kronovina Avstrijskega cesarstva, v katerega je spadalo svobodno cesarsko mesto Trst z okolico, Istra, Goriška in Gradiška, Kvarnerski otoki (do leta tudi 1822 Reka ter civilna Hrvaška). Od leta 1849 je bil sedež enotnega upravnega območja namestništvo v Trstu (Darovec, *Kratka zgodovina Istre*, str. 180–182).

2 Prvo morsko letovišče je bil Brighton (Battilani, *Vacanze di pochi, vacanze di tutti*, str. 101).

3 Gospodarski zgodovinarji turizma sledijo omenjeni metodologiji raziskovanja dejavnikov vpliva (Cavalcanti, Traguardi consolidati, str. 43–81).

4 V prvi polovici 19. stoletja je bil turizem še izrazito sezonskega značaja in je imel nezanesljivo prihodnost. Prometne linije so želele predvsem povezati trgovska pristaniška središča z industrijskimi in rudarskimi središči (Battilani, *Vacanze di pochi, vacanze di tutti)*.

5 Cavalcanti, Traguardi consolidati, str. 43–81.

6 Janša-Zorn, Zdravilišča in turizem na Slovenskem, str. 259–263.

7 Studen, Iz avanturizma v turizem, str. 92–94.

8 Studen, Vpliv železnice, str. 51–64.

9 Vasko – Juhász, *Die Südbahn, ihre Kurorte und Hotels,* str. 133–140.

10 Zakošek, *Opatijski album.*

čez dve leti uvedena redna parniška linija.[11] Šele leta 1910 je bila končno vzpostavljena linija Cervignano–Belvedere–Grado (Gradež) s končno postajo v kraju Belvedere, kjer so tračnice pripeljale do pomola, od koder so se potniki vkrcali na parnik.[12] Proga je služila za prevoz turistov in tovora. Ta proga naj bi pripomogla tudi k dotoku izletnikov, nedeljskih turistov iz bližnjega Trsta.[13] V Istri je prometna mreža po kopnem tamkajšnje turistične kraje povezala z izgradnjo Parenzane (1902), ki pa se je razvila kasneje kot morski parni promet, ki je že v prvi polovici 19. stoletja imel postanke v Piranu, Umagu, Poreču, Rovinju in Pulju.[14] Parniki so vozili pogosteje kot vlak in bili tudi cenejše in hitrejše prevozno sredstvo.

K razvoju turističnega kraja so lahko pripomogli interes in investicije javnega in privatnega sektorja, ki sta si od turizma nadejala prihodke. Investicije v turistično infrastrukturo, namestitvene obrate, gostilne, kopališča in restavracije, knjižnice, igralnice, urejeno okolico, napeljavo elektrike, vodovoda in kanalizacije je kraju omogočala bolj privlačen videz ter zadostno število in urejenost namestitev na ravni elitnih gostov.[15] Interes za vlaganje v turistično infrastrukturo je kazala tudi družba Južnih železnic, ki je v zdraviliščih monarhije gradila razkošne hotele. V klimatskem letovišču in kopališču Opatija je leta 1882 kupila *Villo Angiolino* in njen park ter ju uredila v turistične namene.[16] Zgradila je tudi hotela *Quarnero* in *Kronprinzessin Stephanie*.[17] V obdobju desetih let (1884–1894) je kot največji investitor v kraju zgradila številne objekte. Delovala je preko družbe Direction der Kuranstalten der k. k. privilegierten Südbahn-Gesellschaft (Direkcija zdraviliških zavodov c. kr. priviligirane družbe Južnih železnic).[18] Družba se je v zdravilišču Gradež leta 1911 zanimala za nakup otoka Gorgo, kjer bi zgradila mednarodno igralnico *(Casino di Gioco)* in hotel v Gradežu, kakor je to storila že v Opatiji, vendar se projekt ni uresničil.[19]

Moderni turizem je vezan tudi na pojav prostega časa in je ena od možnosti njegovega izkoristka. Na širitev turistične ponudbe so v industrijski dobi vplivale spremembe na gospodarsko-socialni ravni, saj se je možnost potovanj postopoma začela iz ozkega kroga pripadnikov višjih družbenih slojev, ki so razpolagali s prostim časom in finančnimi sredstvi, širiti na premožnejše meščane, ki so iskali oddih v poletnih letoviščih in se pri tem zgledovali po aristokratskih navadah. S postopnim večanjem dohodkov se je možnost potovanja širila tudi na druge sloje prebivalstva (širše meščanstvo in nato delavstvo) in pridobila množični značaj. V obdobju do prve svetovne vojne je bil obisk v morskih letoviščih, kakor na primer Opatija, Gradež in Portorož, večinoma omejen na bogatejši sloj prebivalstva, ki je razpolagal z zadostnimi finančnimi sredstvi in časom, da se je lahko daljše obdobje zadrževal in koristil ponujeno zdravljenje, sprostitev in zabavo.

Posebej v začetnih fazah različnih oblik moderne turistične dejavnosti pa se v mednarodni literaturi zdravnikom prisoja izstopajočo vlogo pri razvoju zdraviliških destinacij.

Zdravniki in razvoj morskega zdraviliško-kopališkega turizma

V znanstveni literaturi, ki obravnava področje gospodarske zgodovine turizma, je obveljala interpretacija, da so posamezni dejavniki, kot na primer medicinske prakse, spodbujali in pozitivno vplivali na razvoj morskih turističnih krajev, ki so se ravno na podlagi medicinskih diskurzov razvijali v prvi vrsti kot zdravilišča za zdravljenje nekaterih bolezni (revma, tuberkuloza, bolezni sklepov itd.) in kasneje v zimska in poletna morska letovišča. V začetnih fazah turističnega razvoja termalnega ali morskega zdravilišča so bili največji pobudniki ravno zdravniki, ki so prvi opozarjali na zdravilne učinke termalnih vrelcev, morske vode in kopanja in so sledili razvoju medicinskih trendov. Postopoma se je uveljavila zdravilna vloga morskega zraka, morske vode, kopanja in kasneje tudi sončenja. Ta vidik lahko preverjamo prav na območju Avstrijskega primorja.

Medicina je na podlagi svojih dognanj o učinkovitih metodah zdravljenja bolezni spodbudila in tudi opravičila nastanek najprej termalnih, nato mrzlih in kasneje toplih morskih letovišč. Še v 16. stoletju je za večino kopanje v morski vodi ali reki simboliziralo nekultiviranost. To je počel nižji, neizobražen sloj. Kopanje je bilo za aristokracijo nemoralno početje. Šele takrat, ko mu je bil pripisan terapevtski zdravstveni učinek in so bili nekdanji predsodki in strah premagani, je postopoma prešlo v prakso.[20] V 18. stoletju so medicinski traktati opominjali na pozitivne preventivne in kurativne (za okrepitev) učinke zraka in mrzle vode.[21] Če je le-ta

11 Luchitta, "Il ponte dell'arcobaleno", str. 62–70.
12 Boemo, *Ritorno a Grado*, str. 48–49.
13 Luchitta, "Il ponte dell'arcobaleno", str. 62–70.
14 Sicer se je tudi morski parni promet razvijal zlasti od druge polovice 19. stoletja. Pred tem so na morju prevladovale jadrnice.
15 V letoviščih so se v obdobju do prve svetovne vojne za daljši čas zadrževali zlasti premožnejši gostje in temu je bila primerna infrastruktura.
16 Villa Angiolina je bil prvi hotel in predstavlja začetek hotelirstva na Hrvaškem (Vukonić, *Povijest hrvatskog turizma*, str. 45).
17 Vasko – Juhász, *Die Südbahn, ihre Kurorte und Hotels*, str. 133–140.
18 Zakošek, *Opatijski album*, str. 15.
19 Marin, *Nell'80 anniversario*, str. 19.
20 Medicina je glede kopanja v morju oznanjala pravila in teorije ter izoblikovala zgodovinsko odločilni moment o nadzoru in ritualizaciji neke mode (Urbain, *At the beach*, str. 76).
21 Prav tam, str. 77. Ponovno so odkrivali antične diskurze o zdravilnosti morske vode.

bila še slana, je delovala še zdravilno. V Brightonu (Anglija) je med najbolj znanimi pobudniki novih praks, dr. Richard Russel,[22] odprl zdravniško ordinacijo, ki je doživela velik uspeh. Po njegovem mnenju je kopanje v morju učvrstilo rahitične otroke in šibke deklice in celo pomagalo sterilnim ženskam. Na začetku 19. stoletja je poleg vode pomembno funkcijo pridobil tudi morski zrak, ki naj bi pripomogel k ozdravitvi pljučnih bolezni, zlasti nevarne tuberkuloze, ki je pestila mnoge. Zdravniki so priporočali izlete z ladjico po morju, bivanje na otokih ter sprehode ob morski obali, ki so omogočali vdihovanje morskega zraka.[23] Medicinska stroka je določala kodekse obnašanja na plaži, način oblačenja, čas in prostor druženja in na ta način homogenizirala rituale ljudi na plaži.[24]

Zdravilne učinke morske vode je resda odkrila medicina, vendar je bila aristokracija tista, ki je spodbujala razvoj kopališkega turizma in propagirala ter določala modne smernice. Uspeh neke morske letoviščarske destinacije je bil zato v veliki meri odvisen tudi od investicij v infrastrukturo in sposobnosti zapolnjevanja prostega časa letoviščarjev (zabava, prireditve).

Odkritje morja in prehod iz termalnih vrelcev v morje se je udejanjil v termalnem vrelcu Scarboroughu (Anglija), v katerega je vdirala morska voda in mu je bila zato priznana večja terapevtska funkcija. V morskih kopališčih je deloval *Kursaal*, to je obrat, ki je bil postavljen na plaži ali na morju in je kopno povezoval s pomolom, saj je v mrzli morski vodi kopanje trajalo le nekaj minut. V 19. stoletju sončenje in poležavanje na plaži ni bilo še v modi, soncu niso dajali nobenih zdravilnih pomenov, saj so se ob sprehodih po soncu ljudje pred njim ščitili s sončniki. Ljudje se niso veliko zadrževali na plaži, temveč v urbanih centrih, kjer so potekale raznovrstne prireditve. Šele ko so bili tudi soncu dodeljeni zdravilni učinki, so se letoviščarji pričeli zadrževati na plaži.

Morski turizem se je iz Anglije, kjer se je kot morsko letovišče najbolj uveljavil Brighton, širil na celinsko Evropo, in sicer najprej na Severno in Baltsko morje (Doberan, 1794, Baltik; Norderney, 1797, Severno morje; Travemunde, 1800–1802, Baltik; Swinemunde, 1822–1826, Baltik). V Franciji se je kot letovišče razvil Dieppe v bližini Pariza ter kraji v Normandiji. V teh krajih so se zadrževali zlasti aristokrati, ki so v poletnih mesecih iskali mrzlo morje in zelo urbanizirano okolje.[25] Plaža je bila navadno razdeljena na tri dele: za moške, za ženske in za pare ter družine. Določen je bil oblačilni kodeks. Moški, ki se je kopal v predelu za pare in družine, je moral biti oblečen od vratu do kolen, če se je kopal v delu, rezerviranem za moške, so zadostovale kopalne hlače. Ženske so morale biti popolnoma pokrite, ne glede na to, kje so se kopale.[26]

Morska letovišča na jugu, kot Azurna obala z Nico in Cannesom ter ligurijska riviera, so se v tem obdobju razvijala kot alternativne zimske destinacije[27] zaradi blage klime za prezimovanje. Postopoma, s prodiranjem sonca, se je zimska sezona premikala v poletno.[28] Ob odkrivanju zdravilnih učinkov sonca in širjenju kulture sonca ter kopanja v topli vodi je turizem na sredozemski obali postajal čedalje bolj pomemben. Ponovno so bili zdravniki tisti, ki so izpostavljali terapevtske učinke morskega zraka, kopanja v mlačni vodi in nenazadnje blagodejne učinke sončnih žarkov.

Z novim odnosom do sonca se je razvijal tudi odnos do plaže. V dvajsetih in tridesetih letih prejšnjega stoletja je v Evropo vse bolj "prodiralo" sonce, moda sončenja in zagorelega telesa na plaži, kar je od tega obdobja dalje igralo osrednjo vlogo na plaži. Kopanje je počasi izgubilo zgolj svojo terapevtsko vlogo in postalo razlog za sprostitev in zabavo.[29]

Morski zdraviliški in kopališki turizem Avstrijskega primorja: Opatija, Gradež, Portorož

Tržaški zdravnik Alessandro Goracucchi je v drugi polovici 19. stoletja v svojih zdravniških traktatih poudarjal zdravilno vlogo morskega zraka, saj naj bi že samo potovanje po morju, kjer je posameznik izpostavljen milemu nebu, zdravilno vplivalo na zdravljenje pljučne tuberkuloze, kroničnega bronhitisa in drugih pljučnih bolezni, živčnih obolenj, hipohondrije, melanholije ter motenj, ki so nastopile po velikih intelektualnih napetostih.[30]

Začetki turističnega razvoja na območju Avstrijskega primorja temeljijo na zdraviliškem turizmu. Opatija, Portorož, Gradež, Lošinj, Crikvenica, Grljan in Sesljan pri Trstu ter drugi kraji so se v drugi polovici 19. stoletja razvijali na podlagi njihove lokacije ob morju, ki je ponujala zdravljenje številnih bolezni.

Na podlagi ugotavljanja zdravju koristnih praks in novih metod zdravljenja posameznih bolezni so se nekateri kraji v prvi vrsti razvili kot zdraviliške destinacije, kar bomo preverjali na primerih Opatije, Gradeža in Portoroža. Vsi trije kraji so namreč

22 Richard Russel je objavil: *Dissertation on the Use of Sea Water in the Diseases of the Glands*, v kateri priporoča pitje slane morske vode, kopanje v njej ter uživanje morske hrane, v kateri je koncentrirana vrlina vode (Urbain, *At the beach*, str. 78).
23 Battilani, *Vacanze di pochi, vacanze di tutti*, str. 107.
24 Urbain, *At the beach*, str. 76.
25 Battilani, *Vacanze di pochi, vacanze di tutti*, str. 101.
26 Urbain, *At the beach*, str. 97.
27 Turisti so tja odhajali v zimskem letnem času in sezona je trajala od oktobra do aprila. Prvi turistični kraj, ki je se na ta način uveljavilo, je bil Šète v Franciji.
28 Battilani, *Vacanze di pochi, vacanze di tutti*, str. 114–117.
29 Becher, *Geschichte des modernen Lebensstils*, str. 196–224.
30 Stradner, *Novi Schizzi dall'Adria II. Istria*, str. 91.

Opatija, nedatirano.

na podlagi svojih naravnih danosti in lege postali zanimivi za stroko, ki je v morskih krajih iskala nove zdravilišče trende. Kraji, ki jih obravnava prispevek, so imeli specifične začetke in pobudnike razvoja.

Opatija je svoje začetke beležila v čas izgradnje vile *Angioline* leta 1844, ki jo je njen lastnik Scarpa poimenoval po svoji ženi. Ugodna klima in bujna rast v parku vile sta kraj postopoma spremenili v privlačno izletniško točko za Rečane in goste, ki so prihajali na zdravljenje. Načrt o izgradnji turistične dejavnosti (klimatskega zdravilišča) v Opatiji je leta 1847 pripravil dr. Antonio Felice Giacich. Načrt sta dopolnjevala zlasti dr. Juraj Matija Šporer in dr. Šime Mandić. Prvi je leta 1876 dunajskemu zdravniku Leopoldu von Schrötterju predlagal, naj se v Opatiji odpre zimsko klimatsko zdravilišče in naslednje leto pozval k ustanovitvi delniške družbe za turistični razvoj Opatije. Schrötter je iniciativo podprl.[31] Pomemben promotor zdravilišča in letovišča je bil tudi generalni direktor Družbe Južnih železnic Friederich Julius Schüller, ki je gostil posvet balneologov in drugih strokovnjakov ter v stroki širil idejo, da se v Opatiji vzpostavi klimatsko primorsko zdravilišče. Leta 1885 je sklical skupino klimoterapevtov v ta kraj zaradi turistične propagande. Na srečanju sta bila tudi dr. Theodor Billroth in dr. Julius Glax, pomembna akterja opatijskega zdraviliškega turizma.

Prelom je predstavljala prisotnost Družbe Južnih železnic, ki je leta 1882 kupila vilo Angiolino, njen park z velikim kompleksom zemljišča in delom morske obale. Družba je Opatijo želela povzdigniti v mondeno evropsko letovišče, kar je uresničevala z izgradnjo razkošnih hotelov. Izgradnja hotela Kvarner in Kronprinzessin Stephanie predstavlja začetke modernega turizma in popisovanje prvih gostov,[32] ki jih je bilo v sezoni 1883–1884 1412.[33] Število hotelov in namestitev je raslo. V Opatiji je delovalo Olepševalno društvo, ki je skrbelo za urejeno okolico, ceste in sprehajališča ter parke. Dolgoletni predsednik društva je bil dr. Julius Glax, zdravnik v mestu in član ter kasnejši predsednik zdraviliške komisije, ki mu pripisujejo največ zaslug za razglasitev klimatskega zdravilišča.[34]

Milo podnebje in morje sta vabila številne turiste, ki so prihajali na zdravljenje in okrevanje ali na kopanje v morski vodi ter na zabavo in sprostitev, saj je bilo za to dobro poskrbljeno (čitalnice, koncerti, športne dejavnosti).

Zakonski razglasi za Avstrijsko-ilirsko Primorje so določali ustanovitev zdraviliških komisij, posamezne kraje so razglašali za zdravilišča in določali zdraviliške rede. Leta 1889 je bil izdan zakon s katerim so se ustanovile načelne določbe o ureditvi zdravstvenega reda za zdraviliški okraj Opatija. Zdravstveni red je bil potrjen leta 1890 (13. januarja). Določal je zdraviliško sezono, ki je v Opatiji trajala od 16. oktobra do 15. maja.[35] Naslednje

31 Vukonić, *Povijest hrvatskog turizma*, str. 64.

32 Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*; Vukonić: *Povijest hrvatskog turizma*.

33 DAR 174, La Riviera del Carnaro, 6. 1. 1926, str. 9.

34 Zakošek, *Opatijski album*, str. 35; Muzur, *Kako se stvarala Opatija*, str. 100.

35 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 519. V zdraviliški komisiji, ki je bila sestavljena iz 13 članov, so bili tudi trije predstavniki c. kr. priv. Južne železnice.

leto je bil red delno spremenjen, zdraviliška doba je od tedaj dalje trajala vse leto.[36]

Opatija se je razvijala v dve smeri, kot dvo sezonska destinacija, in sicer pozimi kot zimsko klimatsko zdravilišče *(stazione climatica invernale)* in poleti kot poletni kopališki kraj *(stazione balneare)*.[37] V ta kraj so tujci sprva prihajali v zimskih mesecih, da so se umaknili v toplejše kraje, kasneje, po razmahu poletnega morskega kopališkega turizma, pa v poletnih mesecih.[38] V obdobju med letoma 1900 in 1912 se je obisk čedalje bolj premikal iz zimsko/spomladanske v poletno sezono.[39] Vendar je vse do leta 1910 največ gostov prihajalo v zimski sezoni.[40] Obisk je v letih pred prvo svetovno vojno naraščal in leta 1913 dosegel skoraj 50.000 gostov. Opatija je postala eno izmed najbolj uspešnih mondenih zdravilišč v monarhiji. V vili Habsburg je imela sedež celo Deželna zveza za pospeševanje tujskega prometa Avstrijskega primorja.[41]

Gradež je prve kopališke podvige doživljal proti sredini 19. stoletja, ko so domačini postavili manjše objekte na plaži, kjer so se preoblačili za kopanje. Leta 1868 je občina na njihovo mesto postavila star kopališki obrat. Gradež so v drugi polovici 19. stoletja obiskovali nekateri turisti, ki jih je tja pripeljalo zanimanje za arheološke izkopanine. Vendar se je pravi turistični razvoj začel šele proti koncu stoletja. Eden izmed razlogov je bil tudi težek in dolgotrajen dostop do otoka, neurejena dobava pitne vode in pomanjkanje namestitvenih objektov. Leta 1873 je na otok prišel dr. Giuseppe Barellai, pediater, ki je iskal primeren kraj za zdravljenje revnih limfatičnih in rahitičnih otrok. S podporo Gorice je v Gradežu odprl morsko zavetišče za zdravljenje z mivko in morjem.[42] Zdravljenje bolnih otrok je bilo zelo uspešno in kraj je zaradi morskih zdravilnih učinkov začel privabljati tudi aristokrate in meščane.[43] Leta 1885 je bilo poročilo o uspehih zdravljenja otrok v Gradežu poslano na tržaško namestništvo, v katerem je od začetka zdravljenja leta 1873 do leta 1884 velika večina otrok ozdravela oziroma se jim je zdravje izboljšalo. Le redkim se zdravstveno stanje ni spremenilo, umrlih ni bilo.[44]

Na podlagi izkazanih uspehov je lokalna oblast pričela vlagati v infrastrukturo. V Gradež so začeli prihajati elitni gosti. Leta 1880, ko so prišli prvi dunajski gosti, je bil zgrajen hotel *Cervo d' Oro*.[45] Urejati so začeli okolico, oskrbo z vodo, kanalizacijo in posvetili skrb primerni zabavi gostov.

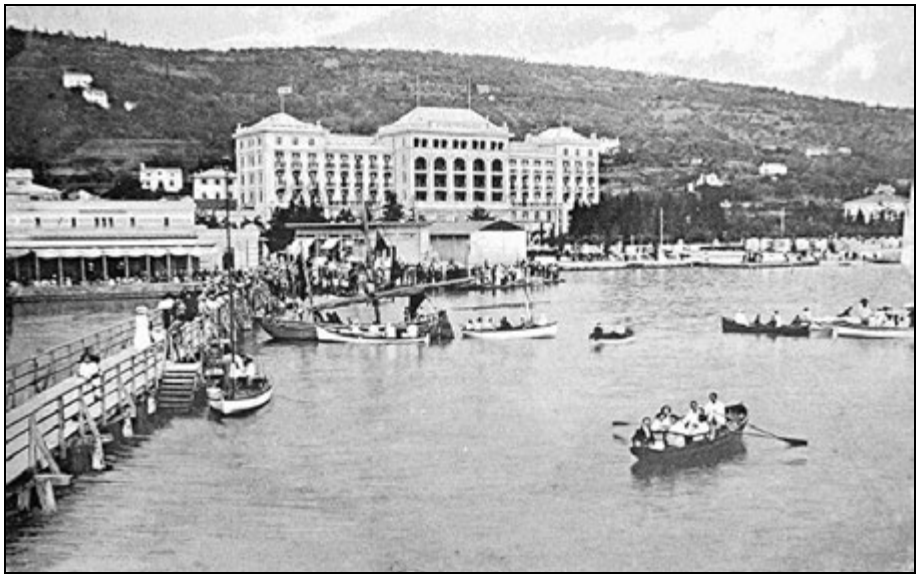
Zdravljenje v Gradežu je bilo formalno potrjeno z zakonsko uredbo, ki je bila na območju Goriško-Gradiške urejena leta 1892. Zakon je urejal ustanovitev določb za urejanje zdravilstva in izdajo zdraviliškega reda.[46] Ta je določal zdraviliško sezono, ki je trajala od 1. aprila do 31. oktobra, kopališka pa od 15. maja do 30. septembra. Podoba Gradeža se je od leta 1873 do 1893 izredno spremenila in vse do prve svetovne vojne je naraščalo število elitnih hotelov, vzpostavljene so bile boljše prometne povezave s kopnim, poskrbljeno je bilo za infrastrukturo, ki je skrbela za zabavo gostov (predstave, glasba, igre, plesi, izleti z barko, športne dejavnosti).

V Gradežu je v poročilu zdraviliške komisije o obisku leta 1901 zabeležen porast obiska za 760 oseb. Večina jih je prišla iz Avstro-Ogrske in Italije, nekaj obiskovalcev je prišlo iz Nemčije, Francije, Anglije in eden iz Amerike. Slabokrvnost in bledičnost, ginekološke probleme in tuberkulozo so uspešno zdravili. Izboljšalo se je zdravstveno stanje bolnikom, ki so trpeli za živčnim zlomom, histerijo in bolečinami v hrbtenici. Dva primera zdravljenja alkoholizma sta doživela dobre rezultate. Navedene so še druge bolezni, ki so jih uspešno zdravili, med katerimi so posebej izpostavljene otroške bolezni (skrofuloza, tuberkuloza).[47]

Do leta 1907 je bilo Zdravilišče pod občinsko upravo, tega leta je postalo samostojni komunalni institut.[48] Do prve svetovne vojne je število gostov naraščalo, a tudi s posameznimi vmesnimi manjšimi padci. Leto pred začetkom vojne je doseglo skoraj 18.000 obiskovalcev.[49]

Portorož se je kot turistični kraj začel razvijati proti koncu 19. stoletja. Ugodna geografska lega v zavetju pred burjo in naravne danosti, ki so služile v zdravilne namene, so spodbujale obisk kraja tako v poletnih kakor zimskih mesecih.[50] Razvoj turizma v kraju je neposredno povezan z bližnjimi solinami, ki so bile naravni vir razvoja zdraviliškega turizma v

36 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 601.
37 Luftkurort und Seebad. V: Bayer, *Almanach der Österreichischen Riviera: 1908–1909*, str. 5–13.
38 Zaradi manjšega obiska v poletnih mesecih so za stimulacijo obiska leta 1906 uvedli poletni 25% popust za namestitve ter brezplačno glasbeno takso od 1. maja do 15. septembra (Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, str. 111).
39 Mihajlović, Die Gäste Abbazias vor dem Ersten Weltkrieg, str. 157–167.
40 Blažević, Opatija – Razvoj turizma, str. 282.
41 *Landesverband zur Hebung des Fremdenverkehrs für des österreichische Küstenland* je bila ustanovljena leta 1907 (Blažević: *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, str. 113).
42 Boemo, *Ritorno a Grado*; Marin, Biagio: *Nell'80 anniversario*, str. 9.
43 Bressan, Impressioni di viaggio, str. 9–18; Marin, Biagio: *Nell'80 anniversario*, str. 10.
44 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume I, 1850–1885, Sanità, 22 1/31, fascikel 1 Sanità, š. 362.
45 Marin, *Nell'80 anniversario*, str. 10.
46 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 601.
47 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 1219.
48 Marin, *Nell'80 anniversario*, str. 15.
49 NUK, Österreichische Statistik: Band XCII, Heft 2, 1907–1910.
50 "Das Klima is in Winter sanft, im Sommer angenehm kühl, denn der Seewind dämpft die Hitze" (Furlani, *Führer durch Pirano und Portorose*, str. 28).

Portorož, hrani domoznanski oddelek Osrednje knjižnice Srečka Vilharja Koper.

kraju, kjer so prakticirali zdravljenje s solinskim blatom (fango) in slanico (koncentrirana morska voda iz solinskih bazenov).[51]

Piranski zdravnik dr. Giovanni Lugnani je leta 1879 začel revmatičnim pacientom predpisovati slanico in predstavlja začetnika portoroškega turizma. V poskusnem zdravilišču ob tovarni s kemičnimi izdelki Družbe piranskih solin *(Consorzio delle Saline in Pirano)* so leta 1885[52] izpričana prva zdravljenja revmatikov.[53] Okrajno glavarstvo v Kopru je Družbi piranskih solin 26. avgusta 1887 izdalo dovoljenje za odprtje kopališča za javnost v zdravstvene namene. Odlok je določal tudi standarde bazenov za kopanje bolnikov, ki bodo zaživeli po inšpekciji namestništva. Posebej je določal, da v najkrajšem času pošljejo prospekt s specifikacijo obiskov kopališča in učinkov zdravljenja.[54] Tri leta kasneje so v zdravilišču zabeležili 298 gostov.[55] Statut delniške družbe Kopališka družba Piran *(Società per azioni Stabilimento balneare Pirano)* je c. kr. notranje ministrstvo potrdilo 24. maja 1891.[56] Ob večanju povpraševanja so se večala vlaganja v nove namestitvene kapacitete, posodabljali so kopališča in druge storitve. Tamkajšnja delniška družba je dala leta 1891 zgraditi nov hotel z 80 sobami, 120 posteljami, jedilnico, okrepčevalnico, čitalnico in igralnico.[57] Zdravljenje je bilo uspešno in število gostov je naraščalo.[58] Novo zdravilišče s kopališčem je pričelo leta 1894 svojo dejavnost pod imenom Portorose.

Ministrstvo za notranje zadeve je 25. julija 1897 Portorož uradno razglasilo za zdraviliški kraj.[59] Za urejeno okolico, reklamo in razvoj kraja je skrbela zdraviliška komisija (Kurcommission) kot vodilni upravni organ zdravilišča. Tu so zdravili številne bolezni, kopališče pa je bilo primerno tudi za otroke

51 Alessandro Goracucchi v svoji knjigi, ki je izšla leta 1863, omenja zdravljenje s soljo v Portorožu (*sale amaro* in *sale di Glauber*) in slanico ter odpošiljanje ekstrakta slanice, ki so jo uporabljali kot umetno morsko kopel. Za to je skrbel kopališki obrat, ki naj bi se s tem ukvarjal že od leta 1857 (Stradner, *Novi Schizzi dall'Adria II. Istria*, str. 95).

52 Bartole et. al., *Progetto per l'ampliamento*, str. 11–12.

53 Pucer, *Portorož – Sto let organiziranega turizma*.

54 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 519.

55 Od 298 gostov je večina prihajala iz Primorja in Trsta, 14 gostov je prišlo iz Italije, 5 iz Grčije, 3 iz Rusije ter 1 iz Francije, Črne gore in Anglije. Med gosti je bilo 178 moških in 120 žensk. Velika večina se je v zdravilišču zadržala dlje kot sedem dni. V poročilu, ki ga je kopališki obrat (predsednik Antonio Bartole) poslal na okrajno glavarstvo v Kopru in ta ga je nato posredoval na tržaško namestništvo, je opisan tudi uspeh zdravljenja. Od 298-ih kopalcev jih je 113 popolnoma ozdravelo, 134-im se je zdravje izboljšalo, 57-im je ostalo nespremenjeno. Nekateri izmed bolnikov so se več let brez uspeha zdravili v termah in so šele s prihodom v Portorož in z metodami zdravljenja, ki so jih tu prakticirali, popolnoma ozdraveli (AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 601).

56 Pripravljen je bil načrt za povečanje kopeli v slanici in morju (Bartole et al.: *Progetto per l'ampliamento)*. Glej tudi: Statuto dello Stabilimento balneare Pirano.

57 Brglez, *Portorož, zgodovina turizma in hotela Palace*, str. 15–17. Delniška družba se je kmalu preimenovala v *Družbo za gradnjo in upravo hotelov, zdravilišč in kopališč v Portorožu*, ki je bila pretežno nemška, in leta 1908 v delniško družbo *Portorose*.

58 Portorož je nudil kopanje v morski vodi in slanici. Slanica je pripomogla k zdravljenju revmatizmov, protina in drugih kroničnih vnetij sklepov, ostitisa in posledic bolezenskih travm ter kroničnih obolenj kože.

59 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 784. Zakon 25. julija 1897 je določal ustanovitev določb za urejanje zdravilstva in uvajanje zdravstvenega reda za zdraviliški okraj Portorož pri Piranu.

in slabe plavalce,[60] temperatura vode v aprilu je dosegla do 15 in poleti do 24° R.[61]

Kraj je ponujal vrsto dejavnosti za zabavo, šport in sprostitev. Največji razcvet Portoroža kot uveljavljene turistične destinacije se je udejanjil v obdobju 1908–1912, v času izgradnje hotela *Palace*, ki je bil zaradi svojega razkošja namenjen najbolj petičnim gostom. Za njihovo zabavo je bila leta 1913 zgrajena prva igralnica, *San Lorenzo*. Letoviščarji, elitni gosti, so se lahko zabavali s številnimi igrami in tekmovanji ter hodili na izlete do naravnih in kulturnozgodovinskih znamenitosti v okoliške kraje. V letovišču so prirejali številne zabave, plese, koncerte in gledališke predstave.[62] Tik pred prvo svetovno vojno je imel Portorož več kot 7.000 gostov.

Posamezni kraji, ki so prakticirali zdravljenje z morskimi, sončnimi in zračnimi kopelmi, so uradno pridobili status zdravilišča in zdraviliški red z zakonskim odlokom, ki ga je izdalo notranje ministrstvo v okviru namestništva za Avstrijsko-ilirsko primorje. Zdraviliški redi so natančno določali upravni obseg okraja, zdraviliško komisijo in njeno članstvo, ki je skrbela za upravljanje zdravilišča, imenovanje osebja, nadzirala delovanje zdraviliških zavodov, skrbela za urejeno okolico in za razvoj kraja ter namestitve, preprečevala morebitne negativne odzive na dejavnost v zdravilišču, razglašala uredbe v zvezi z gosti, urejala cene prevozov v kraj itd. Delovanje komisije je nadzorovalo okrajno politično glavarstvo, pod katerega je spadalo zdravilišče. Red je določal tudi vodenje finančnega premoženja, ceno zdraviliške in glasbene takse za obiskovalce in zdraviliško dobo. V Gradežu je bila zdraviliška doba med 1. aprilom in 31. oktobrom, kopalna pa med 15. majem in 30. septembrom, v Portorožu se je pričela s 1. marcem in zaključila z 31. oktobrom. Zdraviliške komisije so reševale probleme glede kanalizacije, vodovoda, električne razsvetljave, skrbele za smeti, ceste in prometne povezave. Pod njihovim pokroviteljstvom so v domačem in tujem tisku promovirali zdravilišča, predavali na univerzah, skratka, širili sloves o kraju.

Zdraviliške in glasbene takse so bile določene v vseh zdraviliščih. Plačevanja so bili oproščeni predstavniki občin in občani, ki so imeli stalno prebivališče v okraju ter njihovi družinski člani. Tisti, ki so se v zdravilišču nahajali iz drugih razlogov, vsi zdravniki, njihove soproge, mladoletni sinovi in neporočene hčere, člani c. kr. vojske in mornarice ter uradniki, uslužbenci v zdravilišču, otroci, mlajši od petih let, ter reveži, so bili opravičeni plačevanja takse. Znesek takse se je glede na čas bivanja v zdravilišču spreminjal. Takso so pobirali gostilničarji in hotelirji, ki so gostili obiskovalce. Vsakega obiskovalca je bilo potrebno prijaviti, izpolniti je moral tudi ustrezni obrazec s svojimi podatki. Taksa je pripadala blagajni zdraviliške komisije. Prav tako so bili podatki o gostih posredovani komisiji. Zdraviliška komisija je na podlagi pridobljenih podatkov in vsote pripravila letno poročilo in ga posredovala okrajnemu glavarstvu (Opatija Voloski najkasneje v februarju, Gradež glavarstvu najkasneje v decembru, Portorož pa v Koper do februarja). Kmalu se je zdraviliški taksi pridružila še godbena (glasbena) taksa (Opatija, 1891).[63]

Opatija, Gradež in Portorož so se do prve svetovne vojne razvili v uspešne turistične kraje Avstrijskega primorja. Vsi ti kraji so na podlagi lastnih naravnih danosti (blaga klima, morska voda, zrak, sonce, mivka, slanica, blato) primerno uporabili modo, ki jo je uvedla medicina in se razvijali v priljubljena klimatska in morska zdravilišča za elitne goste. Opatija je delovala kot zdravilišče pozimi (klimatsko letovišče) in poleti (morsko kopališče). Do leta 1910 je bil obisk večji v zimskih mesecih, po tem letu so beležili večji obisk v poletnih mesecih. Pobudniki začetkov so bili zdravniki, ki so v Opatiji našli primerno lokacijo za zdravljenje. Vendar niso nastopali kot edini glasniki turistične dejavnosti. Pomemben akter turističnega razvoja je bila Družba Južnih železnic, ki je želela vzpostaviti svetovno prepoznavno zdravilišče. Poskrbela je za zaščito obale, velike zemljiške površine pa spremenila v parke in sprehajališča ter vlagala v gradnjo namestitev. Pobudniki turističnega razvoja so res bili zdravniki, pravi akterji njegovega uspeha pa finančni vlagatelji v njeno infrastrukturo in promocijo.

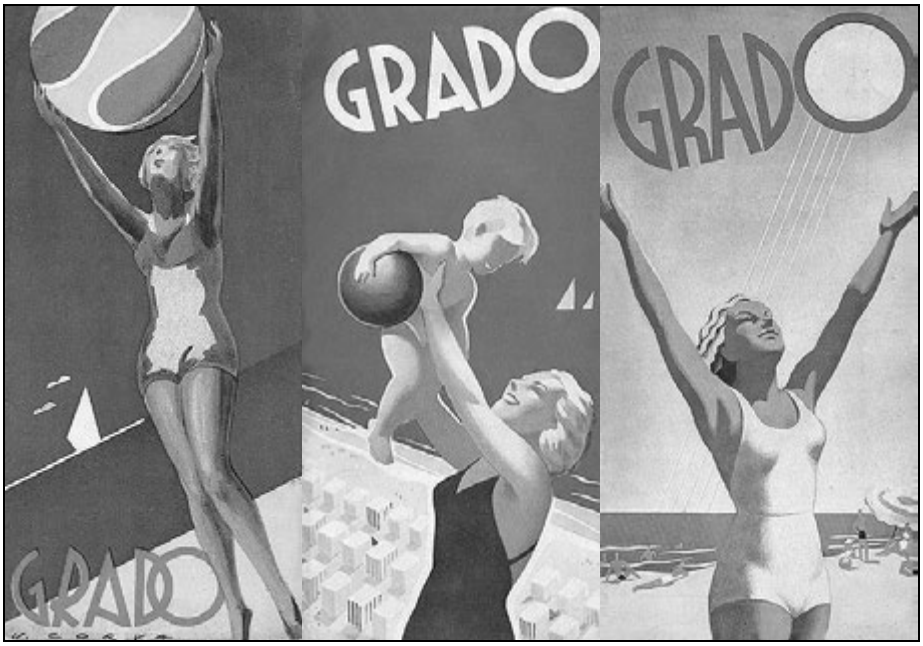
Gradež in Portorož sta pričela s svojo dejavnostjo v poletni sezoni *(Seebad/Stazione balneare).* Gradež je ob pobudi zdravnika, ki je iskal primeren kraj za zdravljenje revnih otrok, postal prvo morsko zavetišče v monarhiji. Z uspešnim zdravljenjem se je širil glas o zdravilišču, kamor so pričeli zahajati tudi elitni gostje. V Portorožu je prav tako zdravnik za zdravljenje revme pričel predpisovati slanico. Po uspehih se je na njegovo pobudo lokalni solinski konzorcij zavzel za ustanovitev delniške družbe, ki bi upravljala zdravilišče. V vseh krajih so zdravniki odigrali ključno vlogo pri začetkih zdraviliškega turizma. Vse tri destinacije so se razvile v morska zdravilišča in letovišča monarhije. Za njihov nadaljnji razvoj pa so bili pomembni tudi drugi dejavniki, zlasti interes lokalnih oblasti in privatnih iniciativ za vlaganja v primerno infrastrukturo, ki je uspela privabiti in zadržati goste. Urejenost okolice,

60 "Ein weicher sandiger Strand steigt sanft bis zum See hinab, so dass auch Kinder und des Schwimmens Unkundige angenehm und gefahrlos baden können" (Furlani, *Führer durch Pirano und Portorose*, str. 28).

61 Stradner, *Novi Schizzi dall'Adria II. Istria*, str. 95.

62 Podatke v zvezi s programi in prireditvami je objavljala Zdraviliška komisija pred prvo svetovno vojno in po njej.

63 AST, Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 519, 601, 784.

Gradež, nedatirano.

sprehajalne površine, hoteli in penzioni, napeljava vodovoda in kanalizacije ter izleti, športne dejavnosti in zabava so bili pomembni dejavniki njihovega uspeha. Nezanemarljiva je bila vloga prometnih povezav po morju in po kopnem, ki so skrajšale čas potovanja in turistične kraje približale večjim mestom.

Promocija morskih zdravilišč

V industrijski dobi je nekdanji način potovanja s poštnimi kočijami in jadrnicami zamenjala hitrost parnega stroja. Z železnico in parnikom se je razvijal tudi potniški promet, ki je omogočal hitrejši, redni, cenejši in varnejši pretok prebivalstva in turistov.

Hitrejši pretok informacij je tudi tisku dal nove razsežnosti in množično učinkoval na življenje ljudi.[64] Novost so dobro izkoristili turistični kraji, ki so svoje storitve in ponudbo začeli promovirati preko olepševalnih društev, zvez za pospeševanje tujskega prometa[65] in zdraviliških komisij, ki so pričele tiskati reklamne plakate, razglednice, brošure, vodnike ter oglaševale turistične destinacije na kolodvorih in v časopisju.

Vodniki in brošure so – poleg opisov pokrajine in ljudi – nudili koristne naslove, nasvete za izlete, navajali tarife za vozovnice in vozne rede vlakov, tramvajev in parnikov. Že Mandlov vodnik po Južni železnici iz leta 1856 je poleg natančnih opisov železniških prog ponujal velik izbor ilustracij in opisov, ki so bogatili potnikovo dojemanje prostora, ki je na ta način lahko rekonstruiral svoje bežne vtise o pokrajini, po kateri je potoval.[66] Leta 1876 je izšel Bädekerjev "Handbuch für Reisende: Südbayern, Tirol und Salzburg, Steiermark, Kärnten, Krain und Küstenland", ki je opisoval tudi kraje Avstrijskega primorja. V vodniku je opisana pot in razdalje od Gradca do Trsta po trasi Južne železnice. Popotniku je nudil zemljevide in načrte, podatke o meritvah, kilometrih ter voznih redih vlakov, parnikov ter urnike odhodov poštnih pošiljk in nenazadnje podatke o gostilnah s cenami, vrsto in kakovost postrežbe, priporočila za domove, sobe in postelje.[67]

Za turistično prepoznavnost letovišč Avstrijskega primorja se je tiskanje vodnikov, brošur in drugih informativnih priročnikov zelo razširilo. Služili so za promocijo turističnega kraja in predstavitev njegovih storitev. Vodniki in publikacije, ki so jih v Opatiji, Gradežu in Portorožu izdajale zdraviliške komisije ter nekateri zdravniki, so sledili temu namenu. Promovirali so zdravilne učinke kraja, metode in uspehe zdravljenja številnih bolezni, ugodno klimo in dostopnost. Poleg kulturnozgodovinski opisov in številnih reklamnih insertov so bralcu ponujali natančne opise zdravilnih metod ter klimatskih razmer. Pomemben poudarek je bil tudi na primernosti letovišč in plaž za otroke ter skrbi za

64 Cvirn, Studen, *"Ko vihar dirjajo hlaponi"*.
65 Turistične organizacije so bile znotraj Avstro-Ogrske združene v Avstrijsko zvezo za tujski promet *(Bund österreichischer Fremdenverkehrsbände)* leta 1913 (Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, str. 13).
66 Mandl, *Die Staatsbahn von Wien bis Triest mit ihren Umgebungen*.
67 Bädeker, *Südbaiern, Tirol un Salzburg, Steiermark, Kärnten, Krain und Küstenland*.

urejenost njihovih igrišč.[68] Zdraviliška komisija je objavljala sezname zdravnikov v kraju, lekarn, pošte in telegrafa, restavracij in gostiln, sezname hotelov in penzionov z namestitvenimi kapacitetami, cenike za zdraviliško in glasbeno takso, sezname zabav in izletov, prireditev in športnih dejavnosti ter cene in pravilnike glede kopanja v bazenih, morju, sončnih kopeli, vstopnine za plažo in drugih koristnih informacij. Pomemben poudarek je bil na dostopnosti kraja in oddaljenosti od večjih urbanih središč. Vodniki so ponujali informacije o voznih redih vlakov, tramvajev in parnikov ter cenah prevoza.

Julius Glax, predsednik Zdraviliške komisije v Opatiji, je v vodniku, napisanem v angleškem jeziku, bralca seznanil z zgodovino kraja in zdravilišča ter pomembnimi obiski in prelomnimi dogodki v njegovem razvoju. Opisal je klimo in lego Opatije ter prednosti in slabosti kraja kot zimskega klimatskega letovišča, ki nadvse uspešno zdravi srčne in arterijske bolezni, tuberkulozo in skrofulozo, živčne bolezni in histerijo, astmo in nekatere druge bolezni. Opatija v jesenskem letnem času ni bila primerna za zdravljenje revmatikov in invalidov z vnetjem ledvic, zato je tovrstnim bolnikom priporočal zimsko zdravljenje v Egiptu in poletno v Opatiji. V nadaljevanju predstavi poletno kopališko sezono ter navodila in pravila glede kopanja v morju in njegovih zdravilnih učinkov. Naslednja poglavja nudijo podatke o namestitvah in prevozih, oblikah zdravljenja, higienskih razmerah, zabavi, sprehodih, promenadi in izletih. Zadnje poglavje je namenjeno objavam komisije o svojih predstavnikih, zdravniških ordinacijah, pošti in telegrafu, lokalni oblasti, verskih obredih, seznamih hotelov in drugih namestitev, glasbeni skupini, zdraviliški in glasbeni taksi, tarifah in pravilih kopanja, cenikih in voznih redih prevozov, športnih aktivnostih in reklamam.[69]

Vodniki po Gradežu, ki sta jih izdajali Zdraviliška komisija in zdraviliška uprava so vsebovali podatke o zgodovini in opisu Gradeža ter posebej izpostavili funkcijo kraja kot zdravilišča in morskega letovišča, metode zdravljenja z morjem, soncem, mivko in zrakom, s podatki o temperaturi zraka in vode. Prednost Gradeža je bilo mirno morje, ki naj ne bi bilo nikoli razburkano. Kopanje v morju naj bi izredno pozitivno vplivalo na zdravje otrok iz modernih industrijskih in urbaniziranih središč in zato naj bi kraj predstavljal pravi otroški raj na Avstrijski rivieri. Vodnik iz leta 1914 posebej specificira primernost klime, plaže in morja za zdravje otrok in priporoča kuro. Otroci morajo spati zadostno število ur, zlasti zjutraj ne smejo prezgodaj vstati in zvečer prepozno zaspati. Za stimulacijo apetita priporočajo jutranji sprehod po plaži. Priporočajo čim daljše zadrževanje na plaži, kjer so izpostavljeni morskemu zraku in sončni svetlobi. Vendar morajo zaradi zaščite pred sončnimi žarki imeti pokrivala na glavi.[70]

Vodniki so ponujali izlete v okolico, dostop do letovišča, bivanje, namestitve, restavracije, pravilnik kopališkega obrata in plaže, cene storitev (kopanje, takse), podatke o zdravnikih, lekarnah, pošti in telegrafu, religioznem obredu, športu in igrišču za otroke.[71]

Furlanijev vodnik po Piranu in Portorožu, "Führer durch Pirano und Portorose", ki je izšel leta 1910, ponuja opis zgodovine krajev in značaja njunih prebivalcev, dostop do Pirana in Portoroža preko morja in kopnega, dolžino potovanja in število postaj ter svetuje obiske okoliških krajev. Poleg tega v vodniku navaja pomembne informacije za bralca, ki bi obiskal Istro, in sicer glede pošte, policije, lekarn, odvetniških pisarn, gostiln in hotelov, trgovin, fotografov ter tarife za trolejbus, izvoščke in tramvaj. Na koncu besedila so priložene reklamne fotografije hotelov, restavracij, knjigarn, frizerskih salonov in trgovin.[72] Podobne podatke so ponujali tudi drugi vodniki in informativne brošure, ki so jih izdajali zdravniki ali komisija.

Popotniki, pisatelji, novinarji ali profesorji, ki so obiskali Jadran v 19. stoletju, so prav tako zapisovali svoje vtise. Med številnimi je zanimiv pogled švicarskega novinarja J. C. Herra, ki je ob svojem obisku gledal na Gradež s kritičnim očesom. Opisal je lepo krajino, klimo in možnosti turističnega razvoja, a je hkrati opomnil na pomanjkljivo infrastrukturo in namestitvene storitve za obiskovalce.[73] Filozofu Heinrichu Noétu v njegovih popotovanjih po deželah Avstro-Ogrske je Gradeška laguna pustila velik vtis. Priporočal je namreč, da obiskovalci ne obiščejo zgolj Ogleja, ampak tudi Gradež, ki ga je prevzel.[74] Omenil je tudi zdravilne metode, ki so jih prakticirali za kuro revnih skrofuloznih otrok iz celotnega Primorja. Zrak, ki je poln joda, in morje, bogato z bromom, sta namreč predstavljala učinkovito zdravilo.[75] Stradner v svojih opisih Jadrana, kjer se v enem poglavju posveti Istri in omenja tudi Portorož, navaja, da je bil še pred nekaj leti govor o tujskem prometu na jadranskih plažah malo poudarjen, celo cenzuriran, saj so se pozimi teh krajev izogibali zaradi strašljive burje in poleti zaradi nemogoče vročine. Tovrstna negodovanja proti jadranski rivieri so se kasneje izkazala za neutemeljena.[76] Kljub temu, da je Stradner v svojih opisih najverjetneje delno pretiraval, je zanimivo, da sta

68 Grado, bagno di spiaggia e luogo di cura.
69 Glax, *Winter health and Sea bathing Resort Abbazia*.
70 Grado, Bagno di spiaggia e luogo di cura Grado nel Litorale Austriaco.
71 Grado, Bagno di spiaggia e luogo di cura Grado nel Litorale Austriaco; Grado: See-kurort Grado im österreichischen Küstenlande.
72 Furlani, *Führer durch Pirano und Portorose*.
73 Herr, La laguna di Grado, str. 45–56.
74 Noe, Il fascino della laguna di Grado, str. 61.
75 Noe, Peregrinando nella laguna, str. 63–78.
76 Stradner, *Novi Schizzi dall'Adria II. Istria*, str. 88.

ravno burja oziroma zavetje, ki so jo pred njo nudila zdravilišča kakor Opatija in Portorož, ter prijetno poletje zaradi rahlega vetra, ki je omogočal boljše prenašanje vročine, bili vir propagande, na katerih so gradili svojo turistično podobo.

Stradner spodbudno opisuje turistični razvoj krajev ob Jadranu, kjer je pozimi in poleti prijetno, kjer je poleti vožnja s parnikom udobna in varna, kjer nudijo vso udobnost, kjer je zdravo kopanje v morski vodi in zdravilni učinki morskega zraka[77] in kjer ljudje premagujejo nervoze z uživanjem v brezdelju *(dolce far niente).*

Obisk zdravilišč do prve svetovne vojne

V avstrijskih statistikah so zbrani podatki o obisku v zdraviliščih *(Heilbäder, Curorte – Kurorte)* monarhije. Ministrski odlok št. 33 iz dne 15. februarja 1857 je določal, da morajo hotelirji uvesti knjigo gostov. V okrožnici 21. septembra 1898 je bila določena tudi vsebina registra prenočišč, ki je moral vsebovati naslednje podatke: dan prihoda; ime in priimek gosta; zaposlitev; kraj bivanja; potrditev potovanja; spremstvo; dan in smer odhoda. Okrožnica je določala kršiteljem odloka kazen 1–100 florintov, zapor od šestih do devetih dni.[78]

Na območju Goriško-Gradiške in Istre sta prvotno delovali dve zdravilišči, in sicer Tržič in Sv. Štefan. Od leta 1885 je beležen tudi obisk v Gradežu. Za Piran oziroma Portorož se obiski beležijo od leta 1889 dalje, ko sta bili na območju Goriško-Gradiške dve zdravilišči (Gradež in Tržič), v Istri pa štiri (Piran/Portorož, Mali Lošinj,[79] Sv. Štefan in Opatija). Opatija je pričela s štetjem gostov v sezoni 1883/1884, podatki v statistikah pa se pričnejo z letom 1891. Podatkom o obisku v zdraviliščih sledimo do leta 1913.

Gostje so se v zdraviliščih zadrževali dlje časa. Statistike, ki so beležile število obiskovalcev, so na podlagi poslanih poročil zdraviliških komisij objavljale tudi dolžino bivanja v letovišču, in sicer do šest ali nad šest dni. Iz njih je razvidno, da je bilo več gostov, ki so ostajali dlje kot šest dni (glej tabelo 1). Od tega, koliko časa se je gost zadržal, se je spreminjala tudi cena za zdraviliško in glasbeno takso.

Če primerjamo podatke med tremi zdravilišči, lahko opazimo, da se je velika večina gostov do prve svetovne vojne v Opatiji in večina v Gradežu zadrževala dlje kot šest dni. V Portorožu je prav tako več gostov ostajalo dlje kot šest dni, v letih 1912 in 1913 pa se je razlika zmanjšala in skoraj izenačila.

V zdraviliščih so bili zdravniki lahko stalni uslužbenci ali občasni uslužbenci (stalno ali nestalno nameščeni). Glede na porast števila gostov se je večalo tudi število zdravnikov, zlasti tistih, ki so prihajali v zdraviliški sezoni. V povprečju je Opatija imela tri zdravnike, ki so bili stalno v zdravilišču, Gradež dva in Portorož enega. Največ gostov je imela Opatija. Zanje je leta 1913 skupaj skrbelo petintrideset zdravnikov. Gradež je bil po obisku primorskih letovišč druga destinacija in je tega leta skupaj imel trinajst zdravnikov. Portorož kot najmanjše letovišče, je imel tik pred prvo svetovno vojno štiri zdravnike (glej prilogo 1). Glede na število gostov in namestitev je bilo temu sorazmerno tudi število zdravnikov, ki so imeli ordinacijo in skrbeli za zdravljenje pacientov. Glede na vsakoletni porast števila gostov lahko opazimo, da se je večalo tudi število zdravnikov, kar so najverjetneje narekovale potrebe v zdraviliščih.

Na podlagi dostopnih podatkov o frekvenci gostov lahko sledimo njihovemu številu do leta 1913 (glej prilogo 2).

Če opazujemo statistične podatke o obisku v treh zdraviliščih v obdobju 1889–1914 (graf 1), lahko sledimo postopnemu naraščanju števila obiskovalcev do prve svetovne vojne. V obdobju med letoma 1890 in 1894 je v Opatiji število obiskovalcev zelo naraslo, saj jih je bilo leta 1890 4.009 in štiri leta kasneje že 8.266. V Gradežu in Portorožu prav tako beležimo zmerno rast, v Gradežu za skoraj 50 odstotkov. Portorož pa je ravno leta 1894 doživel manjši padec. V naslednjem petletnem obdobju (1895–1899) pa opazimo porast obiska v vseh treh destinacijah, tokrat je povprečje najvišje v Portorožu, ki ga je v tem obdobju ministrstvo za notranje zadeve tudi uradno razglasilo za zdraviliški kraj. Na začetku 20. stoletja se je uspešna rast obiska nadaljevala. Opatija je leta 1903 presegla število 20.000 gostov in na začetku novega desetletja 40.000. Do začetka prve svetovne vojne je v Opatijo prišlo skoraj 50.000 turistov. Takega uspeha letovišče ni doseglo niti v povojnem obdobju, najbolj se mu je približal leta 1925 z 42.723 gosti.[80] V Gradežu je bilo že leta 1904 preko 6.000 gostov, naslednje leto je obisk rahlo padel, a je že proti koncu desetletja krepko presegel 10.000 gostov in do leta 1913 dosegel skoraj 18.000 obiskovalcev. Z izjemo padca obiska v letu 1911 je le-ta v obdobju od leta 1909 do 1913 izredno narasel. Novo stoletje je bilo uspešno tudi za turizem v Portorožu, sicer beležimo bolj počasno, vendar konstantno rast, ki je do leta 1913 presegla 7.000 obiskovalcev in je v primerjavi s prvimi leti stoletja izredno visoka, celo veliko večja

77 Morski zrak naj bi izboljšal presnovo in spodbujal formacijo organskih snovi, kar je bilo izrednega pomena za skrofulozne in atrofične otroke. Že sam morski zrak ima torej pomembne terapevtske učinke, močno spodbuja nutritivni proces in dviguje življenjsko moč (Stradner, *Novi Schizzi dall'Adria II. Istria*, str. 91).

78 DAPA, Carsko–kraljevo kotarsko poglavarstvo u Poreču 1868–1918, 1897, I/1 Policija, općenito, Vodenje knjige stranaca, š. 51.

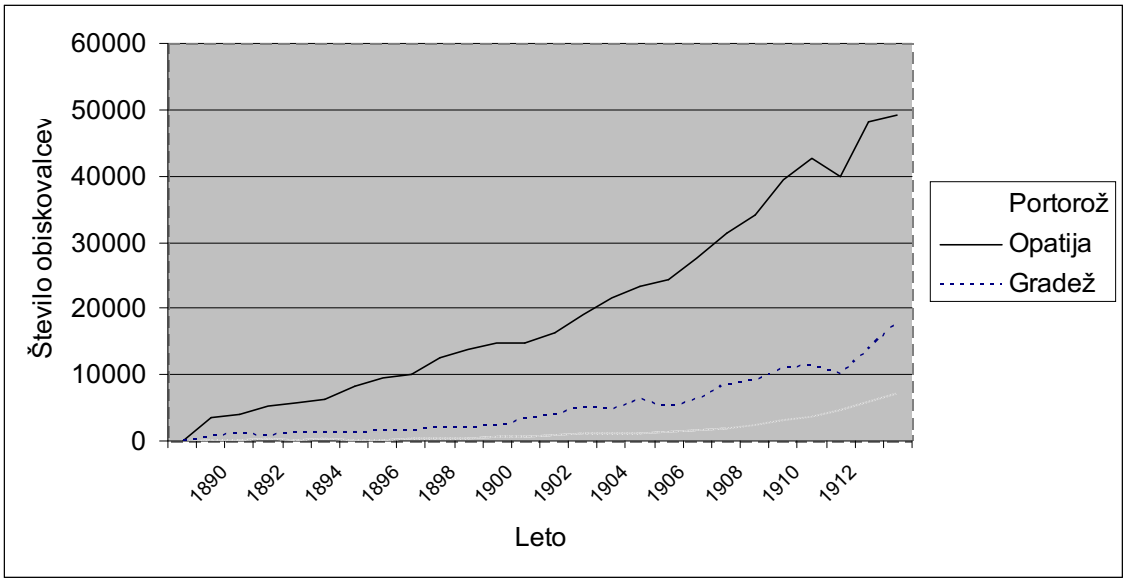
79 Kasneje tudi Veliki Lošinj.

80 Kavrečič, Klabjan, U Medulinu ima mnogo Čeha na kupanju, str. 91–102.

Tabela 1: Število obiskovalcev po dneh v Opatiji, Gradežu in Portorožu 1910–1913[81]

Leto	Zdravilišče	Število obiskovalcev, ki so se zadržali do 6 dni	Odstotek obiskovalcev	Število obiskovalcev, ki so se zadržali nad 6 dni	Odstotek obiskovalcev
1910					
	Opatija	14272	33,4	28468	66,6
	Gradež	1794	16,0	9441	84,0
	Portorož	803	21,7	2904	78,3
1911					
	Opatija	13602	34,0	26426	66,0
	Gradež	1720	17,0	8268	83,0
	Portorož	1919	39,6	2931	60,4
1912					
	Opatija	17116	35,6	30990	64,4
	Gradež	1562	11,3	12241	88,7
	Portorož	2881	47,0	3233	53,0
1913					
	Opatija	18163	37,0	31024	63,0
	Gradež	1451	8,0	16339	92,0
	Portorož	3406	47,0	3816	53,0

Graf 1: Število obiskovalcev v Opatiji, Gradežu in Portorožu 1889–1913[82]

81 NUK, Österreichische Statistik: Band XCII, Heft 2, 1907–1910; Band 11, Heft 1, 2 1911–1912, Neue Folge; Band 14, Heft, 2, 1913, Neue Folge.

82 Graf je izdelan na podlagi podatkov iz: Österreichische Statistik: Band XXXI, Heft 4, 1889; Band XXXVII, Heft 2, 1890; Band XXXVIII, Heft 2, 1891; Band XL, Heft 2, 1892; Band XLIV, Heft 3, 1893; BandXLVIII, Heft 3, 1894; Band XLIX, Heft 4, 1895; Band LII, Heft 1, 1896; Band LV, Heft 1, 1897; Band LIX, Heft 1, 1898; Band LX, Heft 1, 1899; Band LXVIII, Heft 2, 1900; Band LXXII, Heft 3, 1901; Band LXXVII, Heft 1, 1902; Band LXXIX, Heft 2, 1903; Band LXXX, Heft 3, 1904; Band LXXXII, Heft 1, 1905; Band LXXXVI, Heft 3, 1906; Band XCII, Heft 2, 1907–1910; Band 11, Heft 1, 2 1911–1912, Neue Folge, Band 14, Heft 2, 1913, Neue Folge.

kakor v drugih dveh bolje obiskanih letoviščih. Opatija se je prva in najhitreje turistično razvijala. Število gostov je preseglo drugi destinaciji. Vendar sta Gradež in Portorož imeli le eno glavno sezono v letu, medtem ko je Opatija imela dve, zimsko in poletno, kar je pripomoglo k večjemu obisku. Gradež je kot zavetišče za revne, bolne otroke s svojo dejavnostjo začel v sedemdesetih letih 19. stoletja in se šele postopoma uveljavil kot morsko letovišče za elitne goste. Najkasneje se je razvil Portorož, ki pa se je prav tako postopoma uveljavljal, vendar ni nikoli dosegel ravni drugih dveh letovišč. Uspešen turistični razvoj je presekala 1. svetovna vojna.

Sklep

Razvoj medicinske stroke in novih medicinskih izsledkov, ki so v morju in morskem zraku prepoznali zdravilne učinke, so zlasti od druge polovice 19. stoletja na območju Avstrijskega primorja spodbudili razvoj morskih zdravilišč.

Zdravniki so spodbujali postavitev kopaliških obratov in uvajanje zdravljenja z morsko vodo, zrakom, slanico in blatom za številne bolezni, ki so pestile prebivalstvo industrijske dobe.

Dejavniki razvoja modernih oblik turizma v evropskem prostoru, zlasti v prispevku izpostavljene medicinske prakse, so bili na območju Avstrijskega primorja prav tako prisotni. Mednarodna literatura, ki obravnava področje zgodovine turizma zdravnikom pripisuje osrednjo vlogo pri začetkih razvoja zdraviliških morskih destinacij. Pri preverjanju razvoja Opatije, Gradeža in Portoroža na podlagi izpostavljene interpretacije je mogoče ugotoviti, da so tudi v omenjenih krajih zdravniki nastopali kot glavni pobudniki dejavnosti. Vendar so v naslednji fazi razvoja bili tudi drugi dejavniki pomembni za nadaljnji uspeh mondenih turističnih letovišč.

PRILOGE

Priloga 1: Število zdravnikov v zdraviliščih Opatija, Gradež in Portorož 1898–1913[83]

LETO	OPATIJA		GRADEŽ		PORTOROŽ	
	stalno nameščeni uslužbenci	občasno nameščeni uslužbenci	stalno nameščeni uslužbenci	občasno nameščeni uslužbenci	stalno nameščeni uslužbenci	občasno nameščeni uslužbenci
1898	1	16	/	1	1	/
1899	1	16	/	1	1	/
1900	1	17	/	1	1	/
1901	1	19	1	1	1	/
1902	3	19	1	2	1	/
1903	3	19	1	1	1	/
1904	3	23	2	3	2	/
1905	3	28	1	3	1	/
1906	3	29	3	/	1	2
1907	3	27	2	7	1	2
1908	5	25	3	8	1	1
1909	3	29	3	6	1	1
1910	4	29	3	6	1	1
1911	4	31	3	10	1	2
1912	4	37	3	9	1	3
1913	3	32	3	10	1	3
SKUPAJ	**45**	**396**	**29**	**69**	**17**	**15**

83 Österreichische Statistik: Band XXXI, Heft 4, 1889; Band XXXVII, Heft 2, 1890; Band XXXVIII, Heft 2, 1891; Band XL, Heft 2, 1892; Band XLIV, Heft 3, 1893; BandXLVIII, Heft 3, 1894; Band XLIX, Heft 4, 1895; Band LII, Heft 1, 1896; Band LV, Heft 1, 1897; Band LIX, Heft 1, 1898; Band LX, Heft 1, 1899; Band LXVIII, Heft 2, 1900; Band LXXII, Heft 3, 1901; Band LXXVII, Heft 1, 1902; Band LXXIX, Heft 2, 1903; Band LXXX, Heft 3, 1904; Band LXXXII, Heft 1, 1905; Band LXXXVI, Heft 3, 1906; Band XCII, Heft 2, 1907–1910; Band 11, Heft 1, 2 1911–1912, Neue Folge, Band 14, Heft 2, 1913, Neue Folge.

Priloga 2: Število obiskovalcev v zdraviliščih do prve svetovne vojne[84]

Leto	Opatija	Gradež	Portorož
1889	3449	851	130
1890	4009	938	298
1891	5313	870	380
1892	5781	1203	351
1893	6269	1228	398
1894	8266	1263	254
1895	9501	1382	367
1896	10150	1614	462
1897	12492	1916	498
1898	13705	2103	402
1899	14834	2273	640
1900	14863	3298	758
1901	16400	4058	909
1902	19001	4917	1254
1903	21684	4853	1344
1904	23223	6379	1355
1905	24459	4987	1465
1906	27693	6297	1718
1907	31337	8536	2014
1908	34043	9071	2590
1909	39410	11080	3222
1910	42740	11235	3707
1911	40028	9988	4850
1912	48106	13803	6114
1913	49187	17790	7222

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI IN TISKANI VIRI

AST – Archivio di Stato di Trieste/Državni arhiv Trst
Österreichische Statistik: Band XXXVII, Heft 2, 1890; Band XXXVIII, Heft 2, 1891; Band XLIV, Heft 3, 1893; Band XLVIII, Heft 3, 1894; Band XLIX, Heft 4, 1895; Band LII, Heft 1, 1896; Band LV, Heft 1, 1897; Band LIX, Heft 1, 1898; Band LXVIII, Heft 2, 1900; Band LXXIX, Heft 2, 1903; Band LXXX, Heft 3, 1904; Band LXXXII, Heft 1, 1905.
Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume I, 1850–1885, Sanità, 22 1/31, fascikel 1 Sanità, š. 362.
Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 519, 601, 784, 1219.

BIBLIOTECA STATALE ISONTINA GORIZIA/DRŽAVNA KNJIŽNICA GORICA
Grado: Bagno di spiaggia e luogo di cura Grado nel Litorale Austriaco. Gorizia, Stabilimento tipografico Seitz succ. A MUSIG, 1914.
Grado: See-kurort Grado im österreichischen Küstenlande. Der Kur-kommission erscheint vierteljährig, 1909.

DAPA – Državni arhiv Pazin
Carsko–kraljevo kotarsko poglavarstvo u Poreču 1868–1918, 1897, I/1 Policija, općenito, Vodenje knjige stranaca, š. 51.

DAR – Državni arhiv u Rijeci
174, Fond Lječilišno povjerenstvo Opatija, La Riviera del Carnaro, 6. 1. 1926.

NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana
Bädeker, Karl: *Südbaiern, Tirol un Salzburg, Steiermark, Kärnten, Krain und Küstenland*. Lepzig : Handbuch für Reisende, 1876.
Bayer, Emil: *Almanach der Österreichischen Riviera: 1908–1909, Küstenländische Kurorte – Revue*. Laibach : Im Selbstverlage der Verfasser, 1909.
Mandl, Avgust: *Die Staatsbahn von Wien bis Triest mit ihren Umgebungen geschildert: mit 30 Original – Ansichten in Stahlstich*. Triest : Literarisch-artistische Abtheilung des österreichischen Lloyd, 1856.
Österreichische Statistik: Band XXXI, Heft 4, 1889; Band XL, Heft 2, 1892; Band LX, Heft 1, 1899; Band LXXII, Heft 3, 1901; Band LXXVII, Heft 1, 1902; Band LXXXVI, Heft 3, 1906; Band XCII, Heft 2, 1907–1910; Band 11, Heft 1, 2 1911–1912, Neue Folge; Band 14, Heft, 2, 1913, Neue Folge.

OSREDNJA KNJIŽNICA SREČKA VILHARJA KOPER, DOMOZNANSKI ODDELEK
Bartole, Antonio et al.: Progetto per l'ampliamento dei bagni di acqua madre e di spiaggia presso Pirano. Trieste : Tipografia Giovanni Balestra, 1890.
Glax, Julius: *Winter health anf Sea bathing Resort Abbazia. A guide for visitors*. Abbazia : Published by the Commission, 1905.
Portorose Presso Trieste: Stazione climatica, bagno di spiaggia, bagno di sole, bagno d'acqua madre. Portorose : Commissione di cura di Portorose, 1911.

PMSMP – Pomorski muzej Sergej Mašera Piran
Furlani, E.: Führer durch Pirano und Portorose: mit praktischen und geschichtlichen Winken über die italienischen Küstenstädte, sowie über

84 AST, Österreichische Statistik: Band XXXVII, Heft 2, 1890; Band XXXVIII, Heft 2, 1891; Band XLIV, Heft 3, 1893; Band XLVIII, Heft 3, 1894; Band XLIX, Heft 4, 1895; Band LII, Heft 1, 1896; Band LV, Heft 1, 1897; Band LIX, Heft 1, 1898; Band LXVIII, Heft 2, 1900; Band LXXIX, Heft 2, 1903; Band LXXX, Heft 3, 1904; Band LXXXII, Heft 1, 1905.
NUK, Österreichische Statistik: Band XXXI, Heft 4, 1889; Band XL, Heft 2, 1892; Band LX, Heft 1, 1899; Band LXXII, Heft 3, 1901; Band LXXVII, Heft 1, 1902; Band LXXXVI, Heft 3, 1906; Band XCII, Heft 2, 1907–1910; Band 11, Heft 1, 2 1911–1912, Neue Folge; Band 14, Heft, 2, 1913, Neue Folge.

Strugnano, Buje, Montona, Miramar, Duino, Grado u. Aquileia. Trieste : G. Stockel & Debarba, 1910.

Pupini, Orazio: *Portorose in Istrien, Klimatischer Kurort, See- und Solbad*. Wien – Leipzig : A. Hartlebens Verlag, 1910.

Statuto dello Stabilimento balneare Pirano: Trieste : Tipografia Tomasich, 1891.

LITERATURA

Battilani, Patrizia: *Vacanze di pochi, vacanze di tutti, L' evoluzione del turismo europeo*. Bologna : Società editrice il Mulino, 2001.

Becher, Ursula: *Geschichte des modernen Lebensstils.* Essen: Wohnen, Freizeit, Reisen, München, Beck, 1990.

Blažević, Ivan: *Povijest turizma Istre i Kvarnera*. Opatija: Otokar Keršovani, 1987.

Blažević, Ivan: Opatija – Razvoj turizma. *Radovi Instituta za geografiju Sveučilišta u Zagrebu*, 13, 1976, str. 266–298.

Bressan, Marina: Im Seebad Grado. *Impressioni di viaggio. Grado e Aquileia tra '800 e '900* (ur. Marina Bressan). Gorizia : Edizioni della Laguna, 2001, str. 9–18.

Brglez, Alja: *Portorož, zgodovina turizma in hotela Palace*. Ljubljana : Inštitut za civilizacijo in kulturo, 2005.

Cavalcanti, Maria Luisa: Traguardi consolidati e problemi irrisolti della storia economica del turismo. *Tourismus und Entwicklung im Alpenraum, 18.–20. Jh: Beiträge des ständigen Seminars zur Wirtschafts – und Unternehmensgeschichte in den Alpen in Neuzeit und Gegenwart. Tourism & Museum: Studienreihe des Touriseum,* Bd. 1. Innsbruck, Studien, 2003, str. 43–81.

Cvirn, Janez, Studen, Andrej: *"Ko vihar dirjajo hlaponi". K socialni in kulturni zgodovini železnice v 19. stoletju*. Ljubljana : Slovenske železnice, Železniški muzej, 12, 2001.

Darovec, Darko: *Kratka zgodovina Istre*. Koper : Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales : Fakulteta za humanistične študije, 2008.

Herr, Jacob Christoph: La laguna di Grado. *Impressioni di viaggio. Grado e Aquileia tra '800 e '900* (ur. Marina Bressan). Gorizia : Edizioni della Laguna, 2001, str. 45–56.

Janša, Olga: Zgodovina turizma na Slovenskem. Turistični vestnik. Ljubljana, 16/ 1, 2, 3, 4, 1968, str. 26–31, 73–78, 115–117, 154–156.

Janša-Zorn, Olga: Zdravilišča in turizem na Slovenskem. *Dokumenti slovenstva*. (Metod Benedik). Ljubljana : Cankarjeva založba, 1994, str. 259–263.

Kavrečič, Petra; Klabjan, Borut: "U Medulinu ima mnogo Čeha na kupanju." Czech tourism in the upper Adriatic before and after the First World War. *Slov. hist. stud.*, 2007, 32, str. 91–102.

Luchitta, Alberto: Elementi di storia del turismo in uno scritto di Biagio Marin. *Scritti sulla storia economica di Gorizia e della sua Provincia* (Alberto Luchitta). Gorizia, Trieste : Istituto Giuliano di Storia, Cultura e Documentazione, 2001, str. 303–308.

Luchitta, Alberto: "Il ponte dell'arcobaleno" (la ferrovia Cervignano-Belvedere). *Come viaggiavamo, Treni e Turismo tra Ottocento e Novecento* (ur. Marina Bressan in Alberto Luchitta). Monfalcone : Edizioni della Laguna, 1995, str. 62–70.

Marin, Biaggio: *Nell' 80 anniversario della azieda di cura e soggiorno di Grado*. Grado, 1972.

Mihajlović, Helena: Die Gäste Abbazias vor dem Ersten Weltkrieg. *Österreich und der Tourisms von Opatija (Abbazia) vor dem Ersten Weltkrieg und zur Mitte der 1990er Jahre* (Peter Jordan in Milena Peršić). Frankfurt am Main : Peter Lang Gmbh, Band 18, 1998, str. 157–167.

Muzur, Amir: *Kako se stvarala Opatija. Prilozi povijesti naseljevanja, grada i zdravstvenog turizma*. Opatija, 1998.

Noe, Heinrich: Peregrinando nella laguna. *Impressioni di viaggio. Grado e Aquileia tra '800 e '900* (ur. Marina Bressan). Gorizia : Edizioni della Laguna, 2001, str. 63–78.

Noe, Heinrich: Il fascino della laguna di Grado. *Impressioni di viaggio. Grado e Aquileia tra '800 e '900* (ur. Marina Bressan). Gorizia : Edizioni della Laguna, 2001, str. 61.

Pucer, Alberto: *Portorož – Sto let organiziranega turizma*. Koper : PAK, 1985.

Rozman, Josip: Avstrijska Riviera. *Dom in svet, Ilustriran list za leposlovje in znanstvo*. Ljubljana, 9, 1896, str. 15–18, 50–52, 86–88, 146–150.

Stradner, Giuseppe: *Novi Schizzi dall'Adria II. Istria*. Trieste : Libreria editrice F.h. Schimpff, 1903.

Studen, Andrej: Iz avanturizma v turizem. *Slovenska novejša zgodovina* (ur. Jasna Fischer et al.). Ljubljana : Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 92–94.

Studen, Andrej: Vpliv železnice na potovalno kulturo ter začetke turizma v 19. stoletju. *Kresalov zbornik, Prispevki za novejšo zgodovino*, 46, 2006, 1, str. 51–64.

Urbain, Jean-Didier: *At the beach*. Minneapolis – London : University of Minnesota Press, 2003.

Vasko – Juhász, Désirée: *Die Südbahn, ihre Kurorte und Hotels*. Wien : Böhlau, 2006.

Vukonić, Boris: *Povijest hrvatskog turizma*. Zagreb : Prometej, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Znanstveno vijeće za turizam, 2005.

Zakošek, Boris: *Opatijski album. Dugo stoljeće jednog svjetskog lječilišta*. Rijeka : DAR, Posebna izdanja svezak 18, 2005.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Perlen der Österreichischen Riviera: Opatija/Abbazia, Gradež/Grado und Portorož/Portorose. Die Anfänge der modernen Tourismus an der Nordadria

Der Beitrag setzt sich mit der Entwicklung des Fremdenverkehrs im Gebiet der sogenannten Österreichischen Riviera (Österreichisches Litorale) im einem Zeitraum auseinander, wo sich die Küstenstädte zu Seekur- und Seebadeorten zu entwickeln begannen.

Ende des 18. und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts entdeckte man im Rahmen der neuen medizinischen Trends die heilende Wirkung kalten Meerwassers und kalter Meeresluft. Die warme Adria stand zwar noch nicht hoch im Kurs, die am Meer gelegenen Orte setzten sich aber ursprünglich als Alternative zu Winterferienorten durch, die wegen des milden Klimas zum Überwintern geeignet waren. Im Österreichischen Küstenland befand sich ein solcher Klimakurort in Opatija (Abbazia). Bei allmählicher Entdeckung der therapeutischen Wirkung des warmen Meerwasers verlagerte sich die Saison gegen den Sommer. Zu beliebten Sommerfrischeorten an der Adria entwickelten sich im Rahmen der Monarchie vor allem gegen Ende des 19. Jahrhunderts Opatija (Abbazia), Gradež (Grado) und Portorož (Portorose).

Opatija (Abbazia) als die größte Perle der österreichischen Riviera entwickelte sich zu einem Sommerfrischeort seit der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, und zwar angeregt durch die medizinische Praxis. Zu seiner Entwicklung zum mondänen europäischen Sommerfrischeort trugen Investitoren bei, die in diesem Ort eine Gelegenheit aufspürten für die Umsetzung moderner Heilungstrends. Gradež (Grado) spielte eine wichtige Rolle beim Heilen von Kinderkrankheiten, dort wurde im Jahr 1873 das erste Meeresasyl für arme Kinder der Monarchie errichtet. Allmähliche Investitionen in Unterkunftsanlagen und Verkehrsinfrastruktur trugen dazu bei, dass sich der Ort zu einem Elitekurort entwickelte. Als Initiator des Fremdenverkehrs in Portorož (Portorose) ist ebenso ein Arzt anzusehen, der seinen Rheuma-Patienten Kuren mit Meerwasser verschrieb und die natürlichen Gegebenheiten von Portorož zu Heilzwecken nutzte. Er förderte somit die Anwendung seiner Heilmethode und die Entwicklung des Kurortes. Es wurden Unterkunftsmöglichkeiten für wohlhabende Gäste geschaffen.

Aufgrund der genannten Beispiele kann festgehalten werden, dass in allen drei Orten die Ärzte eine wesentliche Rolle bei den Anfängen der Kurtourismus spielten. Auf Grundlage ihrer Heilwirkung fiel die Kurpraxis, die die an der Adria gelegenen Orte boten, auf fruchtbaren Boden. Für ihre weitere Entwicklung waren jedoch andere Faktoren von Bedeutung, vor allem das Interesse der lokalen Behörden und privater Initiativen für Investitionen in eine geeignete Infrastruktur, die Ende des 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts durch Promotion Elitegäste anzulocken und zu halten wusste, konnte sich doch eine Sommerfrische in Kurorten nur die reichste Schicht leisten, die Unterkunftsmöglichkeiten auf höchster Ebene forderte. Für ihre Unterhaltung und Freizeit musste der Ort eine gepflegte Umgebung, Gartenanlagen, Wanderwege, Konzerte, Aufführungen, Sportspiele und andere Vergnügungsmöglichkeiten bieten. Für den Komfort der Gäste war auch ein Wasserleitungs- und Kanalisationsnetz erforderlich, ebenso Elektrifizierung und bequeme Verkehrsverbindungen.

Aufgrund der wachsenden Zahl der Besucher in den drei genannten Küstenstädten kann man schließen, dass sie sich bis zum Ersten Weltkrieg zu rasch emporblühenden Kurorten entwickelten.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 338.48(497.4Kranjska gora)(091)

Prejeto: 28. 3. 2009

Janez Mlinar
dr. zgod. znanosti, Filozofska fakulteta v Ljubljani, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: janez.mlinar@guest.arnes.si

Razvoj turizma v Kranjski Gori

IZVLEČEK

Članek podaja pregled razvoja turizma v Kranjski Gori, ki danes velja za eno pomembnejših turističnih destinacij v Julijskih Alpah. Avtor ugotavlja, da je razvoj sledil splošnim trendom razvoja turizma v Sloveniji. Predmodernim oblikam (romanja, individualna popotovanja) je v drugi polovici 19. stoletja sledil množičnejši poletni turizem v dvajsetih letih 20. stoletja pa se mu je pridružil še zimski turizem. Pregled razvoja se zaključuje z drugo svetovno vojno.

KLJUČNE BESEDE
Kranjska Gora, turizem, Julijske Alpe, Gornjesavska dolina

ABSTRACT

THE DEVELOPMENT OF TOURISM IN KRANJSKA GORA

The article offers a survey on the development of tourism in Kranjska Gora, which is today considered one of the important tourist destinations in Julian Alps. The author ascertains that the development followed the general trends of development of tourism in Slovenia. The pre-modern forms (pilgrimages, individual travelling) were in the second half of the 19th century followed by massive summer tourism, and in the 20-ies of the 20th century by winter tourism. The review of the development concludes with World War II.

KEY WORDS
Kranjska Gora, tourism, Julian Alps, Gornjesavska dolina (upper river Sava valley)

Na produ, ki sta ga skozi stoletja nanosili ob svojem sotočju Sava in hudourniška Pišnica, je nekako od 14. stoletja naprej stala vas Kranjska Gora. Stisnjena med Julijske Alpe na jugu in Karavanke na severu je bil njen razvoj determiniran predvsem z naravnimi danostmi. Valvasor je v svoji Slavi vojvodine Kranjske zapisal, da *"mora vas precej trpeti zaradi svojih surovih sosedov snežnikov."* Po njegovem mnenju je prav zato polj okrog vasi malo, pa še ta niso posebno dobra, saj so kamnita in rasti nenaklonjena.[1] Podobne ugotovitve so zapisali leta 1827 tudi državni uradniki v cenilni elaborat Franciscejskega katastra za katastrsko občino Kranjska Gora. Bili so mnenja, da je zaradi visoke nadmorske višine in snega po gorah klima za kmetijstvo neprimerna in neugodna za boljšo vegetacijo.[2] Zaradi takih pogojev se Kranjska Gora ni nikoli mogla pohvaliti z velikim blagostanjem. Delila je usodo podobnih alpskih vasi, za katere je bilo značilno skromno življenje in ob kasnejšem razvoju industrije v mestnih središčih tudi postopna depopulacija. Toda črnemu scenariju je ubežala s turizmom, ki je od druge polovice 19. stoletja igral v kraju vse pomembnejšo vlogo. Z njegovo pomočjo se je Kranjska Gora dvignila iz povprečja in anonimnosti ter v 20. stoletju postala osrednji zimsko turistični center na Slovenskem.

Olga Janša Zorn je v svojem referatu o turizmu v Sloveniji v času med obema svetovnima vojnama, ki ga je predstavila na 28. zborovanju slovenskih zgodovinarjev na Bledu leta 1996, v razvoju turizma na Slovenskem razlikovala štiri obdobja. Obdobju neorganiziranega turizma do srede 19. stoletja je sledil čas, ko se je turizem tudi na osnovi novozgrajene železniške infrastrukture in sprememb v načinu razmišljanja začel pospešeno razvijati. Ustanovljene so bile prve turistične organizacije in društva, ki naj bi skrbela za razvoj te dejavnosti. Leta med obema vojnama, ki jih je v svojem referatu tudi natančneje obdelala, je Zornova opredelila kot tretje obdobje, njemu pa je sledil čas po drugi svetovni vojni, ki s svojimi specifikami v družbenem razvoju predstavlja četrto obdobje razvoja turizma.[3] V članku, ki je posvečen prav spominu na Olgo Janša Zorn, bi želel podati kratek razvoj turizma v Kranjski Gori. Časovno sem se zaradi specifik razvoja povojnega turizma omejil zgolj na čas do druge svetovne vojne.

Gornjesavska dolina je s svoje geografsko lego nekoliko odmaknjena od glavnih transportnih poti, ki so se je – čeprav ležali tako rekoč na stičišču med Koroško Kranjsko in Furlanijo – izognile. Glavna povezava med Furlanijo in Koroško je tekla skozi Kluže v Kanalsko dolino, kjer se je pri Trbižu približala Kranjski Gori le na dobrih deset kilometrov, ter nato sledila dolini reke Zilje proti Beljaku. Podobno so se jo izognile tudi prometne povezave med Koroško in Kranjsko. S Koroške je sicer že zgodaj vodila pot preko Korenskega sedla v Gornjesavsko dolino, ki so jo uporabljali tudi za prevoz blaga, vendar je bila zgolj sekundarnega pomena. Glavnino prometa med obema deželama je namreč potekala preko Ljubelja, ki je bil tudi bolje vzdrževan. Kranjska Gora je bila na tak način izgubila možnost hitrejšega gospodarskega razvoja, njeni prebivalci pa so bili "obsojeni" na preživljanje s kmetijstvom. Dodatne možnosti za zaslužek so se odprle šele s pojavom turizma, ki je od druge polovice 19. stoletja predstavljal vedno pomembnejši vir zaslužka.

Prvi obiskovalci Kranjske Gore, ki jih lahko smatramo za turiste, so bili romarji.[4] Na Višarjah, v neposredni bližini kraja, je namreč že v srednjem veku na osnovi legende zraslo Marijino svetišče, ki se je sčasoma razvilo v najpomembnejše romarsko središče na slovenskem etničnem prostoru. Motiv legende se ne razlikuje mnogo od drugih podobnih zgodb, ki so spodbujale rast svetišč. Pastir, ki je na srenjskih pašnikih na Višarjah pasel ovce, naj bi svojo čredo našel zbrano okrog Marijinega kipa skritega v brinovem grmu. Kip je odnesel v dolino, toda vedno znova se je podoba na nepojasnjen način vračala na goro. Lokalni duhovnik se je tedaj obrnil na oglejskega patriarha, ta pa je ukazal žabniški delegaciji, naj na tistem mestu, kjer so to podobo našli, postavijo cerkev v čas device Marije.[5]

Višek so romanja na Višarje dosegla v 17. stoletju, ko se je tudi v splošnem močno povečala priljubljenost drugih Marijinih svetišč. Do uveljavitve brezjanske božje poti v 19. stoletju, zlasti pa po letu 1863, ko naj bi na Brezjah prišlo do dvoje milostnih ozdravitev, so bile Višarje najpomembnejša romarska pot na slovenskem etničnem prostoru. O popularnosti višarskih romanj priča tudi število devocionalij, ki jih hranijo v Narodnem muzeju. Še sredi 20. stoletja je število višarskih devocionalij presegalo število tistih z Brezij in šele zaradi popularnosti v zadnjem stoletju brezjanske sedaj prevladujejo.[6]

Na goro so prihajali romarji iz Koroške, Štajerske, Furlanije in seveda tudi iz Kranjske. Mnoge lokalne skupnosti so romanja izvedla vsako leto tradicionalno na isti dan. Tako so na primer vsako leto v torek pred binkoštimi na Višarje prihajali slovenski romarji iz Štajerske, na binkoštni torek zvečer so prihajale procesije iz Zgornje Štajerske, v soboto pred praznikom sv. Trojice so na Višarje po-

1 Valvasor, *Die Ehre*, II, str. 117.
2 ARS, AS 178, Franciscejski kataster, Catastral Schätzungs-Elaborat der Gemeinde Kronau.
3 Janša-Zorn, *Turizem v Sloveniji*, str. 79.
4 O romanju in romarjih kot turistični dejavnosti prim. Dolinar, *Romanja kot oblika verskega turizma*, str. 32–37.
5 Sumper, *Višarski romar*, str. 7–10. Legendo po večini vsebinsko podajajo tudi vsi romarski vodniki z nekaterimi odmiki od Sumperja npr. Petrič, *Duša le pojdi z mano*, str. 168.
6 Knez, *Romanje na Višarje*, str. 312.

Romarji na Višarje so bili prvi turisti v Kranjski Gori. (Fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

romali iz Škofje Loke, dan svetega Lovrenca pa je bil namenjen vernikom iz Ivnika na Štajerskem ter iz Bovca. Podobnih tradicionalnih datumov romanja je bilo še nekaj.[7] Zelo slovesno je bilo na Višarjah leta 1860 ob petstoti obletnici čudežnih dogodkov. V sklopu slovesnosti je bilo obhajanih 86 slovesnih procesij, 109 slovenskih pridig, 56 nemških pridig 1477 maš.[8] Temu primerno je bilo tudi število romarjev. Neznani dopisovalec v Bleiweisove Novice je junija 1860 zapisal, da je ob svojem nedavnem obisku Gorenjske srečeval romarje, ki so potovali na Višarje in da jih je bilo do tedaj mogoče že več kot 50.000.[9]

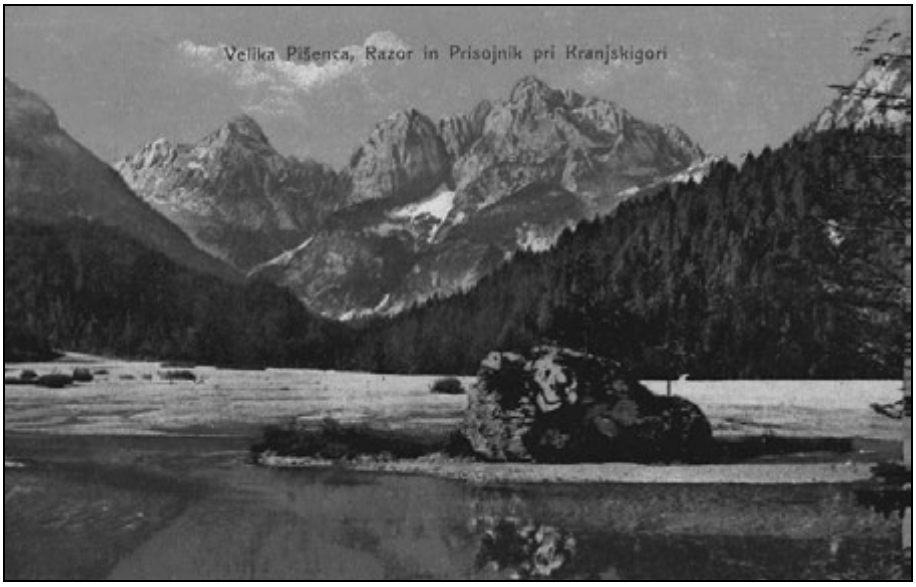
Kranjske romarje je pot do Višarij vodila preko Gorenjske, kjer so lahko sproti obiskali več drugih romarskih svetišč (Šmarna Gora, Lesce, Bled, Velesovo ...). Zadnji del poti je predstavljala Gornjesavska dolina. Na romarje še danes spominjajo kapelice z motivom višarske Marije, ki so posejane po celi dolini. Ta motiv se je pogosto pojavljal tudi po hišah in zlasti gostilnah (npr. Šmalceva gostilna v Mojstrani), ki so romarjem nudila okrepčilo in prenočitev. Zgolj ugibamo lahko, kolikšen del zaslužka so predstavljali romarji za lokalne gostilničarje, saj pravih virov, ki bi lahko natančneje osvetlili to vprašanje, žal ni ohranjenih.

Vendar romarji niso predstavljali možnost zaslužka zgolj za gostilničarje. V vizitacijskem zapisniku škofa Buchcheima, ki si je leta 1661 ogledal stanje župnij svoje škofije na Gorenjskem, najdemo zanimivo notico o odnosu kranjskogorskih župnikov do višarskih romarjev. Po ogledu cerkve, kjer je odredil nekatere popravke, ter po pogovoru z župnikom Gašperjem Krašno ter kaplanom Mihaelom Šlibnikom je škof zaslišal še ključarja Jakoba Rogarja in Jurija Pečarja. Oba sta župnika sicer pohvalila ter poudarila, da vestno vrši službo božjo in na svoje stroške vzdržuje kaplana, kar ni storil noben njegov predhodnik. Vendar pa sta istočasno tudi poudarila, da ima cerkev od njega manj koristi kot od njegovega predhodnika Andreja Šinkovca. Slednji je namreč imel navado, da je "s prijaznimi besedami romarje na Višarje povabil v cerkev, jim bral mašo in jih postregel ter tako pogosto dobil miloščine za cerkev." Krašna pa je z romarji občeval "kot gospod z gospodi" in ni ničesar dobil za cerkev.[10] Ali so bili tudi kasnejši kranjskogorski župniki tako spretni pri izvabljanju denarja iz žepov romarjev, nam viri na žalost ne govorijo.

Med pionirje turizma lahko štejemo tudi tuje popotnike, ki so od 17. stoletja naprej iz različnih razlogov znašli v naših krajih.[11] Nekateri so zgolj v naglici potovali preko njih, drugi pa so si vzeli več časa in si ogledovali nekatere naravne znamenitosti.

7 Prav tam, str. 316.
8 Petrič, *Duša le pojdi z mano*, str. 168.
9 *Kmečke in rokodelske novice*, 18 (1860), št. 26, str. 206.

10 NŠALj, ŠAL, *Vizitacije škofa Otona Friderika Buchcheima*, šk. 8: *"Interrogati responderunt Dominum Parochum divina bene peragere, et quod nemo Antecessorum fecit, etiam suis expensis Capellanum tenere. Res Ecclesiarum et Parocihae fueri bene, non tamen tantum prodest ecclesiae, quam pie defunctus Dominus Andreas Schinkoviz: ipse enim, cum Domini peregrinatum irent ad montem Visarie in Carinthiam et Ecclesiam hanc pertransierent bonis verbis illos deduxit ad Ecclesiam, ipsis dixit Missam et inseruivit atque saepe bonam pro Ecclesia Eleemosynam impetravit: iste autem agit cum illis tanquam Dominus cum Dominis et nihil obtinet pro Ecclesia."*
11 Sumaren pregled popotnikov, ki so obiskali slovenske kraje v Shaw, *Tuji popotniki*, str. 165–193. Prim. tudi Holz, *Popotovanje po slovenskih deželah,* str. 48–57.

Sotočje Male in Velike Pišnice s pogledom na Prisank in Razor je med obiskovalci Kranjske Gore veljalo za enega izmed najčudovitejših predelov Kranjske Gore. V ospredju je skala, na kateri danes stoji bronasti kip kozoroga. (Fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Zaradi odmaknjenosti od prometnic in dejstva, da ni razpolagala z nekimi specifičnimi naravnimi znamenitostmi, je bila Gornjesavska dolina redkeje obiskana in med popotniki manj poznana kot na primer Cerkniško jezero, Postojnska jama ali pa idrijski rudnik živega srebra. Kljub vsemu se lahko pohvali z obiskom eminentnega gosta Humphryja Davyja, angleškega naravoslovca in med drugim tudi predsednika britanske Kraljeve družbe (Royal Society). Prvič je skozi Gornjesavsko dolino potoval že leta 1818, vendar se je šele deset let kasneje v njej tudi dlje časa zadržal. Z njim je kot spremljevalec takrat že hudo bolnega Davyja potoval tudi študent medicine Johan James Tobin, ki si je v dnevnik vestno zapisoval njune dogodivščine.[12] V začetku maja 1828 sta prekoračila Ljubelj, preživela prvih štirinajst dni v Ljubljani, nato pa se odpravila na Gorenjsko. Sprva sta obiskala Bled in Bohinj, 22. maja pa sta se mimo Jesenic podala proti Gornjesavski dolini. Tobin, ki opisuje pokrajino kot divjo in romantično, izpostavlja, da so na poti srečevali stotine romarjev obeh spolov, ki so bili namenjeni na Višarje ali pa so se že vračali. Prenočili so v Podkorenu in se zaradi priljudnosti gostilničarja odločili, da ostanejo nekaj dni. Tobin si je v naslednjih dneh ogledal Zelence in Rabeljsko jezero, skupaj z Davyjem pa je skušal priti do izvira Soče. Kot vodič ju je spremljal podkorenski poštar ter jima skušal izvir Koritnice "prodati" kot Sočo. Po treh dneh preživetih v Podkorenu sta Davy in Tobin odšla v Avstrijo in se vrnila konec avgusta istega leta, ko sta si ogledala še Tamar in – to pot dejanski – izvir Soče v Trenti.

Tobin je bil v Gornjesavski dolini navdušen nad čudovito naravo, zlasti nad dolino Pišnice. Verjetno je prav po zaslugi njegovega dnevnika bila pot od Beljaka proti Ljubljani čez Korensko sedlo uvrščena tudi v Murrayev vodnik po južni Nemčiji in sosednjih pokrajinah, ki je bil takrat eden najpopularnejših "turističnih" vodnikov v angleščini. Opise doline povzema po Tobinu in Davyju ter opisuje njeno lepoto s superlativi. Zlasti izpostavi Zelence kot izvir Save ter dolino Pišnice. Vodnik poudarja, da domačini sicer govorijo "kranjski" jezik, ki je slovanski dialekt, vendar so gostilničarji vešči nemškega jezika.[13]

Za slovensko javnost je Gornjesavska dolina s Kranjsko Goro postala zanimiva nekaj desetletij kasneje, ko se kraj začne pogosteje pojavljati v obeh osrednjih častnikih tistega časa, Bleiweisovih Kmečkih in rokodelskih novicah ter Laibacher Zeitung. Heinrich Costa v svojih Spominih iz Kranjske, ki jih je zasnoval z namenom, da bi – kot se je izrazil v predgovoru – zapolnile že dolgotrajno željo po delu, ki bi izobraženemu popotniku lahko služilo kot vodnik po čudes polni, vendar premalo poznani in čaščeni deželi Kranjski, Kranjske Gore sicer ne omenja. Iz bližnje okolice izpostavlja zgolj dolino Vrata in Triglav ter zlasti Bled in Bohinj.[14] Njegova

12 Tobin, *Journal of a Tour*. Odlomke, ki se nanašajo na slovensko ozemlje in po katerem so navedbe tudi citirane, je prevedel in priredil Janez Šumrada. Prim.: Šumrada, *Angleška popotnika*, str. 291–296 in str. 394–398.

13 Murray, *A handbook for travellers,* str. 300.

14 Costa, *Reiseerinnerungen*.

Dopisnica iz Kranjske Gore iz konca 19. stoletja. (Fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

knjiga je odraz določenih sprememb v tedanji družbi. Tudi med Kranjci se je povečano zanimanje za širšo okolico, ki je prekoračilo dotedanje ozke gospodarsko pogojene interese. V ospredje je stopila želja po spoznavanju tujih krajev, ljudi, njihovih navad, predvsem pa romantično čudenje nad naravnimi lepotami.

V omenjenih osrednjih kranjskih časopisih se je sredi 19. stoletja pojavljalo vse več potopisov, ki so bralcem skušali približati druge kraje na Kranjskem in širše. V Bleiweisovih Novicah je tako februarja 1856 Josip Levičnik v več nadaljevanjih objavil potopis, v katerem je opisal svojo pot od Ljubljane do Bele peči. Kranjski Gori je odmeril precej prostora in govoril o njej v superlativih. Cesto po dolini je opisal kot dobro, gladko, prijazno za voz in pešce. Svojega navdušenja nad naravo ni mogel skriti. *"Kranjska Gora in vsa njena okolica se nam razodene, bi rekel, v nepopisljivi lepoti. Kakor mejnik milolepega in divjekrasnega je postavljena vas ob iztoku velike in male Pišence,"* je zapisal in potem nadaljeval: *"Po mojem mnenju se sme okolica kranjsko-gorska v oziru lepote med naj lepše kraje naše domovine šteti."*[15]

Splošno mnenje o Krajnski Gori kot o kraju z eno izmed najlepših vedut na Kranjskem se je začel počasi prebijati in utrjevati v zavesti javnosti. Vzporedno s tem, pa je potekal tudi proces, ki je bil predpogoj za razvoj turizma v dolini. Poleg zdraviliškega turizma, ki se je med premožnimi sloji začel uveljavljati že v začetku 19. stoletja, je v naslednjih desetletjih vse bolj popularna postajala tud t.i. "poletna svežina (Sommerfrische), umik na deželo, na sveži zrak, daleč od vročega in zatohlega mestnega okolja. Taka oblika počitnic je bila tipična za manj premožno meščanstvo, ki si daljšega letovanja v zdraviliščih ali na vse bolj priljubljeni morski obali finančno niso mogli privoščiti.[16] S pojavom poletne svežine se je po eni strani kultura dopustništva razširila med širši krog ljudi, po drugi strani pa so za počitnice postale aktualne druge destinacije. Kranjska Gora je bila idealna za novo obliko počitnikovanja.

Prelomnico v razvoju Kranjske Gore pomeni dograditev železniške povezave med Ljubljano in Trbižem. Kranjskogorci so prvi uradni vlak lahko pozdravili na svojem kolodvoru 14. decembra 1870. Vlak, ki je vozil dvakrat na dan, je Kranjsko Goro približal svetu in bistveno olajšal komunikacijo ter spodbudil potovanja. V potopisni črtici z naslovom Iz Kranjske Gore do Beljaka je avtor, ki se je podpisal kot Troglodit, leta 1874 zapisal, da "*ni torej čuda, da zdaj, ko je potovanje skoro otročja igrača, drči po svetu cele trume ljudi, ki so prej doma za pečjo sedeli in si o težavah in nevarnostih potovanja rajši dali pripovedovati ali so sami brali, nego bi bili kaj tacega sami skusili.*"[17] Toda brez težav in napak ni šlo. Istega leta je namreč nekaj številk pred tem v Novicah izšel anonimni dopis, ki opozarja tudi na kvaliteto ponudbe. Avtor se je najprej pohvali, da se *"okolica našega kraja po pravici imenuje 'Kranjska Švic', najrava je tu veličastna, da malo kje tako ... Te krasote narave vabijo leto za letom tujce, ki prihajajo k nam jih občudovat. Da vsak tujec nekaj denarja na ta način pri nas pusti, je gotovo in dobro za nas".* Avtorju zato ni šlo v račun, da se za tujca tako malo stori. *"Ako prideš v gostilnico in želiš kaj jesti, navadno ne dobiš*

15 *Kmečke in rokodelske novice* 14 (1856), št. 12, str. 95.

16 Studen, *Iz avanturizma v turizem*, str. 101.

17 *Kmečke in rokodelske novice,* 32 (1874), št. 38, str. 298.

Hotel Balkan je bil zgrajen v času Balkanski vojn, po katerih je tudi dobil ime. Danes na tem mestu stoji Hotel Kotnik. (Fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

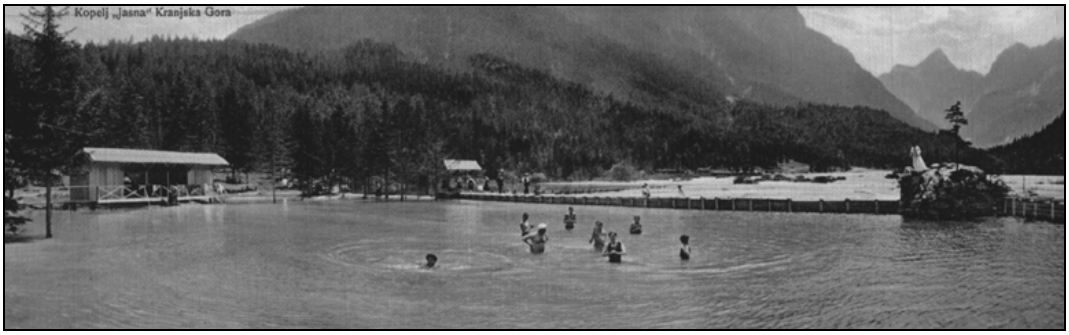
druziga, ko piško, klobaso ali suho svinjino, večkrat pa še tega ne. Pivo se na več krajih toči, a kaj, ker je popolnoma mlačno! In vendar imajo Kranjskogorci gore večnega ledu prav pred nosom, tako da bi vsak krčmar prav lahko in z majhnimi stroški napravil ledenico, v kateri bi se hladilo pivo in se dalo meso dalje časa hraniti. Sicer pa je ljudstvo na moč prijazno in spoštuje tujce, tudi se pri nas skoro nikdar ne sliši o kakem pretepu ali tatvini; po gostilnah se tujci ne odirajo, kakor je brati na pr. o Bledu ali o krčmarju M. na Bohinjski Bistrici. Da bi se odpravila še prej omenjena nepristojnost, potem bi gotovo mrgolelo tujcev, ki bi bili z naravo in prebivalci popolnoma zadovoljni."[18]

Sprva so bile turistično zanimive predvsem gore, saj je planinarjenje postajalo vse bolj popularna oblika preživljanja prostega časa. Že 1874 je bila ustanovljena kranjska sekcija Nemško – avstrijskega planinskega društva. Slabih dvajset let kasneje se mu je pridružila še Slovensko planinsko društvo. Obe društvi sta propagirali gorništvo in si prizadevali za gradnjo planinskih postojank. Nemško društvo je 1901 postavilo pod Vršičem prvo kočo, ki so jo poimenovali po svojem nekdanjem predsedniku Wilhelmu Vossu (danes Erjavčeva koča). Kranjskogorska podružnica Slovenskega planinskega društva je na sedlu Vršiča zgradilo svojo kočo 1912 (danes Tičarjev dom). Po prvi svetovni vojni sta se jima pridružili še Koča na gozdu, ki je nastala s preureditvijo gozden koče polkovnika Rimla – ta je vodil izgradnjo ceste preko Vršiča med prvo svetovno vojno – ter koča v Krnici, ki so jo odprli 1931. Obiskovalci gora so zlasti do prve svetovne vojne, ko individualni obiski gora še niso bili pogosti, nudili domačemu prebivalstvu možnost relativno dobrega zaslužka. Podatki o ceni vodenja v kranjskogorske gore sicer niso ohranjeni, vendar zagotovo ni bila bistveno nižja od cene mojstranških vodnikov. Ti so na primer pred prvo svetovno vojno za vodenje iz Mojstrane do Triglava dobili 5 do 6 goldinarjev.[19]

Število gostov, ki so v Kranjski Gori in njeni okolici povečini preživeli več tednov, se je postopoma večalo. Laibacher Zeitung je konec leta 1899 poročal, da je tega leta Kranjsko Goro obiskalo 86 turistov, Podkoren pa 30. Prednjačile so ženske. Vsi gostje razen treh so prihajali iz Kranjske. Večina od njih je ostala v Kranjski Gori več kot 6 tednov![20] Za naslednje leto Laibacher Zeitung prinaša še natančnejše podatke. Preko poletja je v Kranjski Gori in Podkorenu bivalo 42 moških in 73 žensk, skupaj 115 turistov, od katerih jih je 5 ostalo do sedem dni, 10 do treh tednov, 46 do štiri tedne, 26 do pet tednov, 37 do šest tednov in 9 preko šest tednov. Vsi so prihajali iz Kranjske[21] Socialne strukture gostov ne poznamo, verjetno pa so prevladovale meščanske družine, med njimi pa se je občasno znašla tudi vidnejša javna osebnost. Tako je tedanji župnik Blaž Artelj v župnijsko kroniko leta 1897 z neprikritim ponosom zapisal, da je konec julija nekaj dni v Kranjski Gori bival tudi Simon Gregorčič, po Arteljevem mnenju *"tačasni največji pesnik slovenski."*[22]

18 *Kmečke in rokodelske novice*, 32 (1874), št. 29, str. 233.

19 Novak, *Kmečko gospodarstvo*, brez paginacije.
20 *Laibacher Zeitung*, 118, (1899), št. 262, str. 2083 (15. 11. 1899).
21 *Laibacher Zeitung*, 119, (1900), št. 254, str. 2093 (6. 11. 1900).
22 NŠAL, Arhiv župnije Kranjska Gora, *Spomenica župnije Kranjska Gora*, brez paginacije.

Kopališče Jasna je bilo pomembna turistična pridobitev. Fotografija je nastala še pred njegovo posodobitvijo leta 1929. (Fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Vzporedno z večanjem števila gostov so se razvijale tudi prenočitvene kapacitete v kraju. Prvi hotel v Kranjski Gori sta leta 1902 zgradila zakonca Černe ter ga poimenovala Hotel Razor. Nekaj let kasneje je bil postavljen še hotel Slavec, tik pred prvo svetovno vojno pa se jima je pridružil še hotel Balkan. Gostje pa so lahko prenočili še v gostilni Hribar ter gostilni Košir. S tem je bila dana možnost resnejšega razvoja turizma.

Pospešen razvoj turizma je vse bolj kazal potrebo po organizirani in stalni skrbi za turistično ponudbo in videz kraja. Tedanji župan Gašper Lavtižar je junija 1904 pozval Kranjskogorce, da se *"združimo in delujemo skupno za prospeh Kranjske Gore, za povzdigo in zboljšanje prometa, za olepšanje kraja in za olajšanje občevanja s tujci."* V razglasu, ki naj bi nastal na pobudo krajevnega zdravnika dr. Josipa Tičarja, je bilo posebej poudarjeno, da se ne smejo zadovoljiti z enodnevnimi gosti in tistimi, ki pridejo v Kranjsko Goro varčevat, temveč morajo iskati tiste goste, ki jim je več do udobja kot do denarja.[23] V društvenih pravilih so opredelili namen društva. Društvo naj bi pospeševalo prihod tujcev, kar naj bi dosegli z izrabljanjem naravnih lepot, ki bi jih naredili lažje dostopne, zgradili bi poti, počivališča, razglede, nasade, igrišča. Poti naj bi opremili z napisi, gradili in oskrbovali naj bi letoviške naprave in zgradbe, skrbeli za ustrezno reklamo ter podpirali ugled kraja. Društvo je skrbelo tudi za oddajo sob svojim članom.[24] Našteli so tudi svoje prednosti pred drugimi turističnimi kraji. Visoko nadmorsko lego ob železniški progi in v bližini prometnih križišč, veličastne gorske orjake, nepokvarjeni planinski zrak so smatrali za tisto, kar naredijo Kranjsko Goro primerno tudi za daljša bivanja.[25]

Svojo zagnanost so turistični delavci kmalu pokazala tudi z dejanji. Že naslednje leto po ustanovitvi so začeli gradit sprehajalne poti. Ob poteh so na razglednih točkah uredili počivališča ter naj njih postavili klopi in mize. Poti so označili, jih opremili z napisi in jih tudi redno vzdrževali. Leta 1908 so s petrolejskimi cestnimi svetilkami, ki so jih postavili ob glavni cesti, poskrbeli za svojstveno javno razsvetljavo. Na Požarju, delu vasi proti Pišnici, so uredili teniško igrišče. Za največjo pridobitev pred prvo svetovno vojno je veljala izgradnja kopališča ob sotočju Velike in Male Pišnice, ki so ga svečano odprli 1911. Zaradi čiste, bistre vode naj bi jo češki obiskovalci poimenovali kot Jasna. Ob 25. obletnici društva so leta 1929 kopališče preuredili in razširili. Ker v kraju pred prvo svetovno vojno ni bilo nobene kopalnice, so v današnjem Ljudskem domu leta 1914 uredilo banjsko kopel s prhami.[26]

Rezultati truda prvih zanesenjakov se je začeli kmalu kazati. Dopisnik v Laibacher Zeitung je julija 1911 zapisal, da *"kdor nekaj let ni bil v Kranjski Gori ne bo navdušen samo nad naravo ampak tudi nad napredkom, ki ga je to gorsko 'Sommerfrische' naredilo v zadnjih letih"*. Avtor je pohvalil urejen videz kraja in mnoge nove pridobitve kraja. Zlasti ga je navdušilo novozgrajeno kopališče v dolini Pišnice. Izpostavil je zagnano delo Tujskoprometnega društva ter njenega predsednika Josipa Tičarja. Ob koncu je napovedal, da bo *"Kranjska Gora s svojimi zagnanimi turističnimi delavci in društvom v doglednem času stopila v vrsto velikih kranjskih turističnih krajev."*[27]

Društvo je aktivno sodelovalo tudi pri promociji kraja. Leta 1913 je Deželna zveza za tujski promet izdala brošuro v češkem in poljskem jeziku ter v njej predstavila tudi Kranjsko Goro.[28] Aprila 1914 je bil v časopisu Adria und Ostalpen, ustanovljenim 1908 v Gradcu, objavljen članek o Kranjski Gori.[29] Rezultati intenzivnejše reklame so bili vidni tudi v naraščajočem številu obiskovalcev. Laibacher Zeitung tako septembra 1913 poroča, da so bili vlaki iz

23 Černe, *Borovška vas*, str. 86.
24 Prav tam, str. 88.
25 Prav tam, str. 99.
26 Prav tam, str. 102.
27 *Laibacher Zeitung*, 130, (1911), št. 169, str. 1614, (26. 7. 1911).
28 *Laibacher Zeitung*, 132, (1913), št. 158, str. 1471, (12. 7. 1913).
29 *Laibacher Zeitung*, 133, (1914), št. 82, str. 615, (11. 4. 1914).

V času med obema vojnama se je smučanje in sankanje dokončno uveljavilo kot eden izmed pomembnejših delov kranjskogorske turistične pobude. S tem je kraj dobil dve turistični sezoni, letno in zimsko. (Fototeka Gornjesavskega muzeja Jesenice)

Gorenjske polni turistov, zlasti Tržačanov, ki so se vračali iz Bleda, Bohinja, Kranjske Gore in drugih turističnih centrov.[30]

Že pred prvo svetovno vojno so se pojavili v Kranjski Gori zametki zimskega turizma. Januarja 1912 je Laibacher Zeitung poročal o odličnih razmerah za smučanje in sankanje v Kranjski Gori ter obvestil bralce o znižanih zimskošportnih kartah za vlak[31] Znižane karte za vlak je članom športnih društev železnica ponujala tudi naslednje leto.[32]

Toda hiter razvoj turizma je prekinila prva svetovna vojna. Sprva je bila Kranjska Gora zaradi vojne prizadeta zgolj posredno. Zlasti se je zmanjšalo število obiskovalcev, v kraju pa je bilo čutiti splošno napetost zaradi vojne. Situacija se je bistveno spremenila šele maja 1915, ko je na strani antantnih sil v vojno stopila tudi Italija ter napadla Avstroogrsko. Kranjska Gora je zaradi bližine fronte postala eno od oskrbovalnih središča za fronto v okolici Bovca. Ob železniški postaji so bile zgrajene barake, ki so služile za bivališče zalednih vojaških enot ter za oskrbovalni center za ranjence. Januarja 1916 je bila uvedena tudi omejitev gibanja. V Kranjsko Goro je bilo možno priti samo s posebnim dovoljenjem vojaških oblasti.[33] V takih razmerah seveda ni bilo mogoče govoriti o turizmu.

Po koncu prve svetovne vojne in nekajletnem zatišju so se turisti začeli postopoma vračati v Kranjsko Goro. Prelomni sta bili zlasti leti 1927 in 1928. Samo v dveh letih se je število turistov početverilo in preseglo število 3200. Zagotovo je k temu pripomogla tudi leta 1927 odprta informacijska pisarna ter uvedba turistične takse, s pomočjo katere so financirali urejanje turistične infrastrukture. Poleg števila gostov je stalno naraščal tudi dohodek od turizma. Tujsko društvo je tako v poročilu občinskemu odboru zapisalo, da je v letu 1930 znašal prihodek od nočnin 781.460 dinarjev.[34]

K stalnemu naraščanju gostov in dohodka je zagotovo pripomogel pospešen razvoj zimskega turizma. Ponudbi izpred prve svetovne vojne so dodajali novo. Leta 1924 so začeli graditi prvo smučarsko skakalnico, ki je dovoljevala skoke med 25 in 30 metri. Tujsko društvo je v tridesetih letih načrtno začelo odkupovati parcele pod Vitrancem, kjer so nameravali urediti sodobno smučišče. Leta 1936 so pričeli z izsekavanjem in urejanjem prog, slovesno pa so jih uporabi predali na Božič 1938. Kot prvo množičnejšo prireditev so na smučišču organizirali drugi zlet vseh gorenjskih smučarjev. Smele načrte o gradnji žičnice je preprečila druga svetovna vojna. V sezoni v sezoni 1933/1934 so ponudbo dopolnili še z smučarsko šolo. Ustanovil jo je Zdravko Zore, ki si je izkušnje smučarskega učitelja nabiral v Arlbergu v Avstriji.[35]

30 *Laibacher Zeitung,* 132, (1913), št. 210, str. 1916, (13. 9. 1913).
31 *Laibacher Zeitung*, 131, (1912), št. 4, str. 32, (5. 1. 1912).
32 *Laibacher Zeitung,* 132, (1913), št. 3, str. 20, (4. 1. 1913).
33 *Laibacher Zeitung*, 135, (1916), št. 12, str. 93, (17. 1. 1916).
34 ZAL, JES 65, *Turistično društvo Kranjska Gora*, šk. 2, 5.
35 Černe, *Borovška vas*, str. 120–122.

Turizem je v letih po prvi svetovni vojni postal najpomembnejša gospodarska panoga v kraju. Tujsko društvo je 1930 v dopisu občini Kranjska Gora ugotavljalo, da je sam kraj že skoraj prenapolnjen s turisti in da jih je bilo samo morebitne rezerve samo še v okolici.[36] Od 180 hišnih številk, kolikor jih je bilo v zadnjem desetletju pred drugo svetovno vojno je bilo samo deset takih kjer niso oddajali sob. V turistični sezoni so domačini pogosto spali na skednju, sobe pa so oddajali turistom. Zaslužek je bil dober, saj so od nočitve zaslužili 15 dinarjev kar je bilo več kot je znašala dnevna ženska dnina.[37] Predvojnim nočitvenim zmogljivostim sta se pridružila še hotela Erika in Petrovo ter penzioni Černe, Zlatorog, Olga, Škrlatica, Kresnica, Spominčica, in Mojstrovka. Skupaj je bilo turistom na voljo več kot 400 sob s 714 posteljami.

Turističnemu razvoju so sledile tudi ostale gospodarske, trgovinske in obrtne dejavnosti. Okrog leta 1938 je Kranjska Gora, ki je imela precej manj kot 1000 prebivalcev, premogla sedem trgovin, tri frizerje, štiri taksiste, štiri čevljarje, štiri krojaške delavnice, kovačijo, tri mesnice, dve pekarni, dve branjariji, fotografa, kavarno ter dve advokatski pisarni. V kraju sta imela sedež hranilnica ter sodišče z zemljiško knjigo in okrajnim zaporom.[38]

Trideseta leta prejšnjega stoletja so bila zlata leta kranjskogorskega turizma. Razvita ponudba z zimsko in poletno sezono, relativno dobra turistična infrastruktura ter uveljavljeno ime so Kranjsko Gora umestile med najpomembnejše turistične kraje na Slovenskem. Za Bledom je zaostajala zgolj v mondenosti. Optimizem in zagon je grobo prekinila druga svetovna vojna, ki pomeni močno zarezo v razvoju, ki je pogojena tudi s spremembo družbenega sistema. Zasebno iniciativo, ki je bila vse do tedaj glavno gonilo razvoja v kraju, je zamenjala država s svojimi pogledi in svojim načinom dela. Toda to je že druga zgodba.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv republike Slovenije
AS 178, Franciscejski kataster, k.o. Kranjska Gora.
NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
ŠAL – Škofijski arhiv Ljubljana, Vizitacije
Arhiv župnije Kranjska Gora, Spomenica župnije Kranjska Gora, rokopis.
ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana
JES 65, Turistično društvo Kranjska Gora.

ČASOPISI

Laibacher Zeitung, 1899, 1900, 1911, 1912, 1913, 1914, 1916.
Kmečke in rokodelske Novice, 1856, 1860, 1874.

LITERATURA

Costa, Heinrich: *Reiseerinnerungen aus Krain*. Laibach : Eger, 1848.
Černe, Vid: *Borovška vas. Monografija o Kranjski Gori.* Kranjska Gora : Turistično društvo, 1992.
Dolinar, France Martin: Romanja kot oblika verskega turizma. *Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana : ZZDS, 1996, str. 32–37.
Holz, Eva: Popotovanje po slovenskih deželah v času od propada ilirskih provinc do uvedbe železnice, ko še niso izumili turizma. *Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana : ZZDS, 1996, str. 48–57.
Janša-Zorn, Olga: Turizem v Sloveniji v času med vojnama (1918–1941). *Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana : ZZDS, 1996, str. 78–95.
Knez, Darko: Romanje na Višarje. "In hoCLoCo Mater ChrIstI InVenta stetIt." *Theatrum vitae et mortis humanae. Prizorišče človeškega življenja in smrti. Podobe iz 17. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana : Narodni muzej Slovenje, 2002, str. 309–318.
Murray, John: *A handbook for travellers in southern Germany; being a guide to Bavaria, Austria, Tyrol, Salzburg, Styria etc*. London, 1837.
Novak, Anka: *Kmečko gospodarstvo v dolini. Vodnik po razstavi.* Kranj, 1974.
Petrič, Franci: *Duša, le pojdi z mano. Božje poti na Slovenskem III*. Ljubljana : Družina, 1996.
Shaw, Trevor: Tuji popotniki na Slovenskem 1669–1880. *Historični seminar II.* Ljubljana : ZRC SAZU, 1997, str. 165–193.
Studen, Andrej: Iz avanturizma v turizem. *Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana : ZZDS, 1996, str. 96–104.
Sumper, Janez: *Višarski romar*. Ljubljana, 1860.
Šumrada, Janez: Angleška popotnika v slovenskem alpskem svetu. *Planinski vestnik* 84 (1984), str. 291–296 in str. 394–398.
Tobin, John James: *Journal of a Tour made in the Years 1828–1829 through Styria, Carniola, and Italy whilst accompanying the late Sir Humphry Davy*. London, 1832.
Valvasor, Johann Weikhard: *Die Ehre dess Hertzogthums Crain.* Laibach, Nürnberg, 1689.

36 ZAL, JES 65, Turistično društvo Kranjska Gora, šk. 2, 5.
37 Novak, *Kmečko gospodarstvo,* brez paginacije.
38 Černe, *Borovška vas,* str. 112.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Entwicklung des Fremdenverkehrs in Kranjska Gora

Kranjska Gora (Kronau) gilt heute als einer der bedeutendsten Fremdenverkehrsorte in den Julischen Alpen. Die Entwicklung des Tourismus im Orte folgte den allgemeinen Trends dieses Wirtschaftszweigs in Slowenien und weicht von diesen, von Einzelheiten abgesehen, nicht wesentlich ab.

Die ersten Ansätze des Fremdenverkehrs in Kronau findet man schon zur Zeit des nichtorganisierten Tourismus bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts. Aus dieser Zeit sind vor allem zwei Formen des Fremdenverkehrs überliefert: Pilgerfahrten zum benachbarten Luschariberg/Višarje (bis zur Etablierung von Bresiach/Brezje als zentralem Wallfahrtsort im slowenischen ethnischen Gebiet) und gelegentliche Besuche von Reisenden. Pilger, die für die Pfarrkirche in Kronau gespendet haben sollen, sind im Visitationsbericht Bischof Buchheims aus dem Jahr 1661 überliefert. Zu den bedeutendsten Reisenden, die auch schriftliche Spuren über ihren Besuch (März 1828) im oberen Save-Tal hinterlassen haben, sei Humphry Davy genannt.

Einen bedeutenden Meilenstein in der Entwicklung des Fremdenverkehrs in Kronau stellt der Ausbau der Eisenbahnstrecke zwischen Laibach (Ljubljana) und Tarvisio (Trbiž) im Dezember 1870 dar. Die neue Verkehrsverbindung erleichterte dem durchschnittlichen Besucher den Zugang zum oberen Save-Tal und gab neben der sonstigen Veränderung in der gesellschaftlichen Freizeitauffassung dem Fremdenverkehr starken Antrieb. Kronau erlebte einen Aufschwung vor allem nach der Gründung eines Fremdenverkehrsvereins (Tujsko prometno društvo) im Jahr 1904, als man um eine Verbesserung des Angebots organisiert Sorge zu tragen begann.

Der Fremdenverkehr wurde in den darauffolgenden Jahrzehnten zum bedeutendsten Wirtschaftszweig des Ortes, was sich in seinem Aussehen und in der sozialen Struktur der Bevölkerung niederschlug. Die Ortschaft begann bereits vor dem Zweiten Weltkrieg ihren ruralen Charakter zu verlieren und zunehmend die Züge eines Fremdenverkehsortes zu gewinnen.

1.04 Strokovni članek UDK 908(497.4Gozd Martuljek)

Prejeto: 21. 1. 2009

Rozina Švent

dr. zgodovinskih znanosti, prof. zgodovine in sociologije, bibliotekarka, vodja Zbirke tiskov Slovencev zunaj R Slovenije, Narodna in univerzitetna knjižnica, Turjaška 1, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: rozina.svent@nuk.uni-lj.si

Le kar je zapisano, se tudi ohrani. Preučevanje lokalne zgodovine – primer Gozd Martuljka

IZVLEČEK

V članku je predstavljena lokalna zgodovina naselja Gozd Martuljek (nekdaj Rute) – delovanje Turističnega, Planinskega in Gasilskega društva, ki v tem majhnem naselju (uradno šteje kraj le 624 oseb) opravljajo pomembno kulturno in družbeno poslanstvo. Ob tem pa je predstavljeno tudi delo ljubiteljskega zgodovinarja, Stanka Koširja, ki že vse od leta 1994 naprej vestno zapisuje in izdaja knjige (v samozaložbi), ki pomagajo ohraniti rutarški dialekt in številne kulturno-zgodovinske zanimivosti kraja in njegovih prebivalcev.

KLJUČNE BESEDE

lokalna zgodovina, društva, kulturna dediščina, turizem, planinstvo, nesreče v gorah, naravne znamenitosti, kultura, znane osebnosti, Gozd Martuljek

ABSTRACT

ONLY WHAT IS WRITTEN REMAINS PRESERVED
STUDYING LOCAL HISTORY – THE CASE OF GOZD MARTULJEK

Presented in the article is the local history of the settlement Gozd Martuljek (formerly Rute) – the activities of the Tourist, Mountaineering and Firemen societies, which perform in this small settlement (officially only 624 inhabitants) a significant cultural and social mission. Also presented is the work of the amateur historian, Štanko Košir who from the year 1994 conscientiously writes down and issues books (published by the author) that help preserve the Rute dialect and several cultural-historical curiosities of the settlement and its inhabitants.

KEY WORDS

local history, societies, cultural heritage, tourism, mountaineering, accidents in mountains, natural sights, culture, renown personalities, Gozd Martuljek

Uvod

Ko smo leta 1996 kupili hišo v Gozd Martuljku, si niti malo nisem predstavljala, da mi bo ta kraj z leti tako prirasel k srcu. Kar nekaj dejavnikov je vplivalo na to občutenje: naravne lepote Martuljkove gorske skupine z mogočnim Špikom na sredini, prijazni domačini in naključni sprehajalci (ki se po nenapisanem pravilu med seboj vedno pozdravijo, ko se srečajo), cvetoče senožeti, hudourniški potoki in slapovi in še in še bi lahko naštevala. In med vsemi temi lepotami sem na številnih sprehodih/gorskih turah opazila tudi na pol porušene zgradbe, kapelice, stanove (stane = senike), kozolce in lesene lope, ki so nekoč služile kot mlini ali žage. Propadajoča kulturna dediščina zgornje savske doline! Niti vas ni ohranila svojega prvotnega imena – nekoč so to bile Rute[1] in nad njimi Srednji Vrh s sedmimi mogočnimi kmetijami (osrednje mesto pripada Hlebanjevi kmetiji – na enem od tramov je vrezana letnica 1608 – kmetija je še danes v lasti te družine). Ker pa podrti ostanki nekdanjih zgradb le nemočno kljubujejo zobu časa (propadanju), je bilo treba prisluhniti tudi številnim zgodbam, pričevanjem, da se je na koncu vendarle izoblikovala nekdanja (približna?) podoba tega zanimivega kraja, ki danes – leta 2009 – razen naravnih lepot, skorajda nima več kaj pokazati turistom. Nekoč pa je bilo...

Delo ljubiteljskih zgodovinarjev

"Lokalne zgodovine in ukvarjanja z njo se v zgodovinopisju drži slabšalni prizvok. V očeh mnogi(h!) zgodovinarjev še vedno velja za postransko stvar, za temo, s katero ne gre izgubljati preveč časa./.../ Trditve o 'manjvrednosti' lokalne zgodovine sicer nihče eksplicitno ne zapiše, v zasebnih pogovorih pa je to prepričanje pogosto prisotno. Tematika se odriva na stranski tir, v mnogih primerih se jo prepušča lokalnim zbornikom in ljubiteljskim zgodovinarjem, kar pa seveda vpliva na kakovost rezultatov. Začaran krog je s tem sklenjen. Odsotnost stroke pogojuje nizko kvaliteto, (ne)kvaliteta pa odvrača stroko k bolj poglobljenemu pristopu k problematiki. Toda raziskovalna praksa dejansko dokazuje nasprotno. Celotno obravnavanje slovenske zgodovine, zlasti pa medievistika, če nanjo gledamo v širšem kontekstu, je dejansko ukvarjanje z lokalno zgodovino. /.../ Na osnovi raziskovanja dogajanja v mikrookolju se namreč rezultate inducira na širši kontekst. Ugotovitve iz lokalnega okolja se posplošujejo na širši prostor. /.../ Vrednost in pomen strokovnega in poglobljenega ukvarjanja z lokalno zgodovino je torej nesporen."[2]

In v tem kraju, v Rutah/Gozd Martuljku, imamo ljubiteljskega zgodovinarja/pričevalca – to je Stanko Košir (r. 1917), ki je do sedaj izdal že 12 knjig in s tem pred pozabo rešil prenekatero zanimivost kraja, ki si tako želi postati moderen "turistični raj" za petične turiste. Kraj, tudi sicer vse bolj izgublja svojo nekdanjo podobo, saj je ohranjenih le še nekaj "starih gorenjskih hiš", ki so krite s skodlami, ki imajo majhna večdelna okna, da pozimi "izpuhti" kar najmanj toplote, ki se ponašajo s cvetjem okrašenimi balkoni (ganki), vrtovi (gredami) in sadovnjaki pred hišami. Namesto tega je vse več modernih zgradb (po večini vikendov), ki jih obdajajo visoke kamnite škarpe (namesto nekdanjih lesenih plotov), tlakovani dovozi do hiš, tesno zaprte lese... vse to, pa še dodatno, noč in dan moti avtomobilski hrup, ki prihaja z regionalne ceste, ki vodi z Jesenic, čez Kranjsko Goro in naprej proti Italiji ali Avstriji. Nekdaj ... pa (tudi nekoč ni bilo pločnika) so ob tej cesti lahko hodili tako domačini kot turisti ... danes je potrebna posebna pozornost, da sploh lahko prideš čez cesto.[3]

V skoraj vseh uvodih v svoje knjige gospod Stanko vedno posebej poudari, da želi predvsem ohraniti "spomin na stare čase, da ne bi šlo v pozabo, kako so živeli naši predniki in da mladi Rut in Srednjega Vrha ne bi pozabili, kje in kakšne so njihove korenine".[4] Njegova največja ljubezen in doprinos h krajevni zgodovini pa je zagotovo neizmerna ljubezen in vnema za ohranjanje (zapisovanje) "rutarškega dialekta/narečja", ki ga govorijo le še najstarejši prebivalci tega kraja. Mladi domačini ga sicer še razumejo, vendar ga pogovorno ne uporabljajo več. Novi priseljenci, ki jih je po številu celo več kot domačinov,[5] pa ga niti ne razumejo...

Seznam knjig Stanka Koširja, ki je začel pisati pri 77-ih letih, je:

1. *Rutarška pomnenja*. Gozd Martuljek : samozaložba, 1994.
2. *Pod Pečkami, kjer sem odraščal*. Gozd Martuljek : samozaložba, 1997.
3. *Besednjak*. Gozd Martuljek : samozaložba, 1997.
4. *Ć kda – davno tega*. Gozd Martuljek : samozaložba, 1999.
5. *Zgornjesavska kulinarika*. Gozd Martuljek : samozaložba, 2000.
6. *Smo kakršni smo*. Gozd Martuljek : samozaložba, 2002.

1 Na te čase danes spominjajo le še hišne številke (za ulice), in sicer Zgornje in Spodnje Rute, sicer se je za naselje končno uveljavilo ime "Gozd Martuljek" – pred tem pa so bile še variante Gozd (nemško Wald) in Gozd Martuljk.

2 Mlinar, Slepo črevo Kranjske, str. 333.

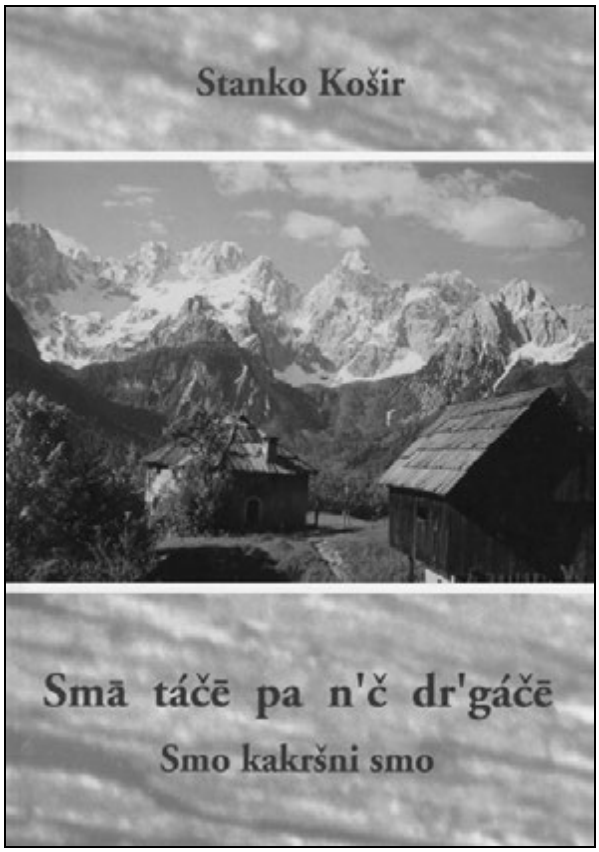
3 Nekaj več kot 2 km "dolga vas" premore en sam urejen prehod za pešce (pri gostilni "Jožica"), ki se nahaja približno na sredini naselja.

4 Moto iz Koširjeve prve knjige *"Rutarška pomnenja"*, naslovna stran.

5 Uradno 624 (Vir: SURS, GURS, popis prebivalstva 2002).

7. *Do grla sem ga sit*. Gozd Martuljek : samozaložba, 2004.
8. *Izbruh na Tabrah*. Gozd Martuljek : samozaložba, 2005.
9. *Bliža se*. Gozd Martuljek : samozaložba, 2005.
10. *Slovar rutarške in srenške govorice (II. del)*. Gozd Martuljek : samozaložba, 2006.
11. *V coklah na pot*. Gozd Martuljek : samozaložba, 2008.
12. *S podstrešne*. Gozd Martuljek : samozaložba, 2008.[6]

Zanimivost vseh knjig je tudi fonetično zapisovanje starih narečnih izrazov, ki bodo morda nekoč le deležni nekaj več pozornosti jezikoslovcev. "Razumem hladen odnos krajanov do domačega narečja. Oni ga znajo ali vsaj mislijo, da ga. Ne morem pa tistih osveščenih, ki bi morali skrbeti, da bi tako pomemben del narodnega bogastva ne šel v pozabo."[7] Te besede, izjave so nekdaj "prihajale iz ust

Naslovna stran ene izmed Koširjevih knjig.

[6] Večina knjig ima glavni naslov tudi v narečni obliki. Vse knjige mu je tiskala tiskarna "Medium" iz Žirovnice. In pri vseh je avtor imel nemalo finančnih zapletov, ki pa jih je na koncu vendarle premagal. Večinoma so tudi bogato slikovno opremljene s fotografijami – na naslovnicah pa so bodisi stare zgradbe ali gorski motivi.

[7] Košir, *Slovar*, str. 4.

vaših pra pra pra staršev, od katerih so bili nekateri še nepismeni. Zanje in za nas otroke, dokler nismo začeli hoditi v šolo, je bila naša rutarščina edina slovenščina. Tudi pozneje je ostala naša in vsi smo jo negovali. Že vaši stari starši, so se ji začeli odrekati, čisto zares pa ji je obrnila hrbet generacija vaših staršev. Zdaj je postala samo še kulturna dediščina kraja. Hranite jo in posredujte zanamcem."[8]

"V vseh /.../ knjigah so zapisani spomini. Pisana beseda preživi; ko človeka, ljudi njegove generacije ni več; ko niti naslednje generacije ni več, knjige na policah ostanejo, če ne na policah, pa v škatlah ali na dnu omar. /.../ Časovni trak spominov je v vseh /.../ knjigah geografsko strogo omejen na Rute (uradno Gozd Martuljek) in Srednji Vrh z zaselki. To je kvaliteta Koširjevih del. Točno vemo, o čem pripoveduje: o svoji vasi in sovaščanih, o svoji družini in najbližjih, o svojih življenjskih izkušnjah. Ostaja trdno na tleh vaškega življenja pod Špikom in Široko pečjo. /.../ Knjige Stanka Koširja sestavljajo opus predstavitve domačega kraja, govorice, ljudi, način življenja. Namenjene so starim in mladim, ki so ali bi radi bili zakoreninjeni v domači zemlji. Zanimivo nas spoznavajo z življenjem naših prednikov. /.../ Še posebej skrbno so napisane za domačine. Rutarjanom, Srnjanom in Martuljčanom pomagajo ohranjati ledinska imena, spomin na posamezne kmetije in življenje v teh krajih. Več ko bodo vedeli o svojem kraju, ljubši jim bo. Strokovnjaki bodo Koširjeve knjige odkrivali počasi. Najbolj zanimive so za dialektologe in etnologe. Oboji bodo v njih našli obilico gradiva za svoje raziskave, podob za razstave in članke. /.../ Vseh devet (sedaj že 12, op. R. Š.) del Stanka Koširja sodi v vrh gorenjske ljubiteljske literature, torej med knjige, v katerih so zbrani podatki o domačem koščku sveta. Domoznanska besedila so zelo različna, saj jim je skupna tema, ne pa način obravnave. Še posebno se razlikujejo besedila ljubiteljev in strokovnjakov. Pogosto imajo zaradi tega ljubitelji slabe občutke, češ, temi nisem kos, ne zmorem pisati. In sovaščani se jim radi posmehujejo in jih kritično opozarjajo na napake. Osebno gledam na ljubiteljska dela z dobro voljo, ker vem, da se je avtor trudil po svojih najboljših močeh. Predvsem pa mi je kot strokovnjaku za kulturno dediščino pomembno, da izide čim več takšnih knjig, da bi se čim več gradiva

[8] Posvetilo pravnukinji Karin v knjigi *"Bliža se"*, str. 3. Vse narečne besede ima avtor tudi posnete na govornih kasetah. Ustna izjava Stanka Koširja avtorici. Zanimivo je tudi naključje, da sem pri svojem siceršnjem strokovnem delu v Narodni in univerzitetni knjižnici – takrat še v Rokopisni zbirki, pravzaprav avtorja "posredno" spoznala že konec devetdesetih let – ravno v času, ko je prišlo do neljubih dogodkov (odklonilnega stališča /zavrnitve/ stroke). Njegovim jezikoslovnim knjigam so očitali predvsem njegov metodološki pristop. Vzrok je bil verjetno na obeh straneh (tudi malo gorenjske trme in ponosa avtorja je bilo zraven).

ohranilo. Z vsakim starim človekom umre del naše zgodovine."[9]

Turizem in planinstvo

Začetki turizma v današnjem pomenu besede (potovanje zaradi razvedrila, oddiha ter njegove spremljajoče dejavnosti)[10] niso povsem jasno izpričani. Nekoč je tod mimo vodila romarska pot na Svete Višarje – na to danes spominjajo le še nekatere ohranjene kapelice in stara znamenja (križi). Zagotovo pa je k njegovemu razvoju veliko prispevala izgradnja železnice, ki je povezala Ljubljano z Zgornjesavsko dolino in naprej proti Trbižu. Dne 14. decembra 1870 je skozi vas pripeljal prvi vlak[11] – redna proga je nato delovala vse do 31. marca 1966, ko so jo, proti volji vseh (tako krajanov kot naključnih potnikov), ukinili.[12] Namesto udobnega vlaka je to vlogo prevzel avtobusni potniški promet – večina avtobusov pa vozi le do Jesenic (lokalni promet). Od tam naprej sta potnikom na voljo tako avtobus kakor vlak.

Po pričevanju Stanka Koširja je "nekdaj" skoraj vsaka druga hiša v Rutah nudila domačim in tujim turistom nekaj skromnih nastanitvenih možnosti. "Domačini so oddajali gostom ležišča iz čiste potrebe po denarju.[13] Domači so se morali zadovoljiti s skromnim nadomestnim ležiščem. Ta pa so bila po vežah, na podstrešjih, celo na senu. Pri nas doma smo spali na podstrešju (v zagati) na starih skrinjah in slamaricah (plev'ncah). Pokrili smo se s starimi prešitimi odejami (kotri). Stranišča na štrbunk so bila skupna za nas in za goste. Umivali smo se vsi z vodo, ki je bila prinesena s proda, za razsvetljavo pa smo uporabljali sveče in petrolejke. Zares skromno je bilo, gostje pa so se vseeno radi vračali v naše vasi cela desetletja. Občina je seveda predpisala takso za sleherno nočitev. Izogniti se je bilo težko, ker je moral biti zaradi bližine meje vsak gost prijavljen v nekaj urah tudi na žandarmeriji, kasneje pa na milici. Iz povedanega lahko ugotovimo, da so se takse plačevale, odpadli pa so stroški za vodarino in elektriko, pa tudi za odvoz smeti in fekalij."[14]

Gosti pa so morali z domačini deliti enak način življenja – vključno z domačo kulinariko, ki je vsebovala v glavnem živila, ki so bila pridelana na tamkajšnjih njivah in vrtovih. So pa nekdaj gojili bistveno več vrst žit (celo ajdo, ki je že dolgo ne sejejo več). To nas nekoliko spominja na "moderni kmečki turizem", ki pa ga žal v tem kraju še ni.[15] Mnogi turisti so se pogosto pridružili domačinom pri delu – predvsem pri košnji in sušenju sena. Sicer pa so veliko časa namenili sprehodom v naravo, v višje ležeče predele, ki so se razprostirali na obeh bregovih Save Dolinke. V poletnih mesecih je to bilo predvsem področje Julijskih Alp (hlad), v zimskem času pa področje Karavank, kjer pa je bilo gibanje kasneje (zaradi nove meje med Avstrijo in Jugoslavijo) omejeno – le s posebnimi dovolilnicami.

Od leta 2000 dalje deluje tudi "Turistično društvo Gozd Martuljek", ki si prizadeva obuditi nekatere krajevne običaje in praznike (kuhanje oglja na Kopišču, ki ga spremljajo tudi različni kulturni dogodki /amaterske gledališke predstave, glasbene točke/, kostanjev piknik, na Martinovo soboto organizirajo izlet v vinorodne kraje, pomagajo pri organizaciji prireditev za otroke – Srečanje v škratovi deželi itn.). Vsako leto organizirajo tudi čistilno akcijo, ki se je udeležijo tako člani društva kot krajani, ki jim ni vseeno, kako izgleda domača vas. Toda še tako dobra volja in konkretno delo, ne more odpraviti številnih napak, ki so v Gozd Martuljku in na Srednjem Vrhu vidne skoraj na vsakem koraku: divje parkiranje na jasah, travnikih in na obrobju gozda, kupi odvrženih smeti (predvsem pločevink in plastenk), stari in odsluženi avtomobili (zlasti na začetku poti, ki vodi proti Srednjemu Vrhu), uničene gozdne steze in poti (posledica sečnje in spravljanja lesa v dolino), star gradbeni material – na črno odložen na bregu Save Dolinke itd. Nekdaj neokrnjena narava vse bolj kaže svojo žalostno "poškodovano" podobo – nekoč kristalno

9 Zaključna beseda mag. Tatjane Dolžan Eržen v Koširjevi knjigi *"Izbruh na Tabrah"*, str. 151–155.

10 http://sl.wikipedia.org/wiki/Turizem (ogled strani 13. 1. 2009).

11 Na začetku se vlak v Rutah ni ustavljal – prvič je ustavil šele leta 1911 – in tako šoloobveznim otrokom in starejšim precej skrajšal skorajda vsakodnevno pot do Kranjske Gore. Vas je bila tesno vezana na večjo in bolj obljudeno naselje Kranjska Gora – tam je bila tako šola kot osrednja cerkev (v Rutah stoji le majhna cerkev, ki je bila posvečena prav na začetku 1. sv. vojne – posvečena je bila na dan sv. Ane 26. julija 1914), pokopališče (v zimskem času se je /zaradi obilice snega in neprehodnih cest/ sem in tja celo pripetilo, da mrliča sploh niso mogli pokopati – nekaj dni ali tednov je bil zakopan /konzerviran/ kar v snegu). Povzeto po knjigah S. Koširja *"Smo kakršni smo"* in *"Rutarška pomnenja"*. Na nekdanjo progo nas še danes spominja tako železniški nasip kot nekaj nekdanjih čuvajnic (stražnic = vahtarc), ki so bile vse spremenjene v počitniške objekte. Na eni izmed njih – v Ratečah, pa je še dobro viden napis v cirilici.

12 Tračnice in železniški most čez Savo Dolinko so tudi fizično odstranili – na mestu nekdanje proge poteka že nekaj let kolesarska pot (pretežno asfaltirana), ki se na V začenja pri Mojstrani in na Z vodi vse do Trbiža. Tukaj se en krak usmeri naprej proti Avstriji, drugi pa vodi proti Sv. Višarjam.

13 Na kmetih je praviloma primanjkovalo denarja, saj so bile kmetije "samozadostne" oskrbovalne enote – vse, kar so potrebovali za življenje, so pridelali/izdelali doma. Najpogosteje so kupovali sol in izjemoma sladkor (včasih tudi saharin). Nekaj bolje se je godilo tistim, ki so bili tudi lastniki gozda – prodajali so tako neobdelan les (hlode), kot tudi polizdelke – tramove, deske in late. Pogovor avtorice z domačini iz Gozd Martuljka.

14 *"Rutarška pomnenja"*, str. 230–231.

15 Nekaj kmečkih pridelkov – predvsem sir in skuto, popotnikom nudi Hlebanjeva kmetija na Srednjem Vrhu.

Razglednica Gozd Martuljka – nekdanji "Mladinski dom železničarjev" iz tridesetih let 20. stoletja – nahajal se je v bližini današnjega hotela "Špik" (NUK, Zbirka razglednic – Gozd Martuljek, Inv. št. 1989/825-3).

čista voda je postala nepitna že na samem izviru visoko v hribih (Jureževo zajetje).

Posebno mesto si zasluži tudi planinstvo – visoki vršaci Martuljkove skupine so dobesedno klicali po vedno novih in novih vzponih. Izjemen razcvet je ta panoga doživela po koncu 1. svetovne vojne – zlasti v dvajsetih letih (Skalaši), ko je bilo opravljenih nekaj izjemnih vzponov pri katerih sta sodelovali tudi dve ženski – Mira Marko Debelak in Pavla Jesih. Med vsemi vzponi je najbolj odmeval uspešno izveden vzpon po severni steni Špika, ki sta ga izvedla Stanko Tominšek in Mira Marko Debeljak. "5. in 6. septembra 1926, je (dr. Stanko Tominšek, op. R. Š.) skupno z Miro Marko Debelakovo v klasičnem slogu in skoraj brez plezalnih pripomočkov preplezal do tedaj nedostopno, grozljivo tisočmetrsko severno steno Špika v Martuljku. O tem prvovrstnem alpinističnem dejanju je 'šel glas daleč po svetu', saj je pomenilo prvo izredno, tudi mednarodno občudovano uveljavitev slovenskih plezalcev v steni, ki ji malo prej niso bili kos niti odlično izurjeni in opremljeni avstrijski alpinisti, niti širom po Alpah slavni in sloviti dolomitski vodnik Angelo Dibona iz Cortine. Ta edinstveni podvig je daleč prekosil vse dotedanje slovenske plezalne uspehe, vključno dr. Juga in tudi vse tujce v naših gorah. To je začetek dokončne osvoboditve naših gora od tuje nadvlade. Še danes je ta plezalna smer v naših gorah poleg Čopovega stebra v triglavski severni steni ter verjetno pred direktno smerjo po severni steni Travnika plezalni pojem najvišje vrste in vrednosti!"[16]

Mogočna Martuljkova skupina je že od nekdaj vabila ljudi z vseh koncev, kot bi se ji človek ne mogel odpovedati. Vsi so jo občudovali, najlepši "literarni zapis" pa nam je zapustil prav dr. Miha Potočnik: "Dosti smo že hodili po Martuljku, a venomer nas znova vabi neustavljivo ta čudežni gorski svet. Še ima narava skritih zakladov za tiste, ki obiskujejo njene prostrane hrame; še odkriva polagoma in previdno svoja čustva, kakor bi se bala pokazati vsa naenkrat. Koliko bogastva je razmetanega okrog Špika, koliko skrivnosti je zagrajenih za strmim zidom košate Široke peči! Kakor zakleta graščina nemo strme gole stene Široke peči na drobno človeško bitje daleč tam spodaj Za Akom; gledajo, spogledujejo se s Kukovo špico in se čudoma čudijo."[17]

Žal pa imajo ti "klici gora" tako svojo sončno kot senčno plat. Poleg uspešnih vzponov je bilo tudi veliko spodletelih in tragičnih. Uradna statistika beleži kar 13 smrtnih žrtev pri vzponu na mogočni Špik.

Večji razcvet je organizirano planinstvo doživelo po koncu 2. svetovne vojne. Samostojno planinsko društvo je bilo v Gozd Martuljku ustanovljeno 11. septembra 1949. "Veliko dela in truda je priprav-

16 Potočnik, *Srečanje z gorami*, str. 269–270.
17 Prav tam, str. 39.

Razglednica Gozd Martuljka, ki prikazuje eno prvih vaških gostiln "Pri Blenkuš" – iz začetka 20. stoletja (NUK, Zbirka razglednic – Gozd Martuljek, Inv. št. 1990/2263-3).

ljalni odbor vložil za sklic občnega zbora. V pripravljalni odbor so bili imenovani: Jože Pintar, Milutin Stojšič in Ljudevit Štelcer. Glavni odbor Planinske zveze Slovenije je 17. 9. 49 poslal potrdilo, da novoustanovljeno Planinsko društvo Gozd Martuljk deluje s sklepom te zveze. 19. 9. 1949 je deset podpisnikov poslalo prošnjo za odobritev delovanja društva na Okrajni ljudski odbor Jesenice. 6. 10. 1949 je bil izdan sklep o evidentiranju Planinskega društva Gozd Martuljk v register društev omenjenega okraja. V društvo se je takrat vključilo sto sedeminšestdeset prebivalcev Gozda Martuljka in Srednjega Vrha. /.../ Izvoljen je bil tudi upravni odbor, ki ga je vodil predsednik Miha Robič, po domače Ulipcov Miha."[18]

Leta 1967 (10. 7.) je bil v okviru Planinskega društva Gozd Martuljek ustanovljen poseben Alpinistični odsek (AO) – ustanovnega sestanka so se udeležili: Jože Oman (postane gospodar opreme), Milan Robič (izvoljen za tajnika), Viktor Langus in Anton Oman (izvoljen za načelnika). AO si je zastavil tudi program dela:

1/ Usposobiti vse pripravnike in opraviti izpite za alpiniste;

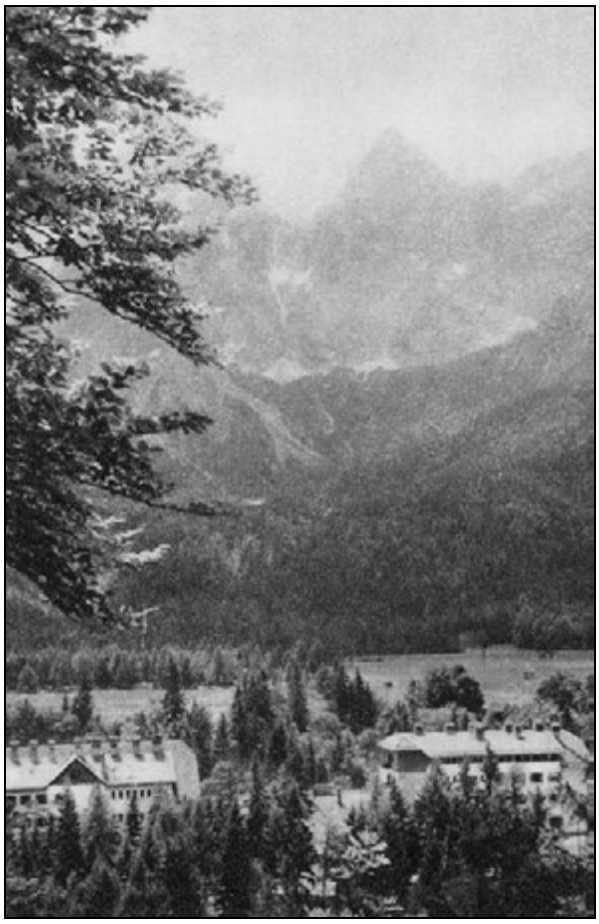
2/ S skupnimi turami pripravnike usposobiti za samostojno delo.[19]

Alpinističnim pripravnikom in ljubiteljem pa je od leta 1996 naprej na voljo tudi posebna umetna plezalna stena, ki se nahaja v neposredni bližini trenutno opuščenega kampa Špik.[20] Še vedno pa je

18 *Planinsko društvo Gozd Martuljk*, str. 2. Povzeto po e-verziji, ki je dostopna na internetu. http.//www.gorenjska.si/td16.html.

19 Prav tam, str. 12–13. Zanimiv je tudi "inventar" opreme: 3 komadi platnene vetrovke; 1 vrv konopljena – dotrajana; 1 vrv 'otočanka' – bela; 3 komadi kladiva letno zimska (str. 13). Zagotovo s takšnim inventarjem oskrbnik ni imel prav veliko dela. Vse kaj drugega pa premorejo današnji alpinisti, zlasti tisti, ki se odpravijo v Himalajo in druga gorstva. Skromna in pogosto pomanjkljiva oprema pa je bila vzrok tudi za nekaj tragičnih nesreč – zagotovo je bila najbolj odmevna nesreča skupine mladih planincev, ki jih je v začetku maja (od 3. do 5.) 1952 med plezanjem na Špik ujel snežni vihar, ki je zahteval pet smrtnih žrtev: Franc Karner (26), Hinko Moraus (21) in trije bratje Uršič /Jože (25), Milan (23) in Ivan – Vanči (21)/ – vsi so bili člani PD iz Slovenske Bistrice. Eni največjih gorskih nesreč je poleg vremena "botrovalo" še kup drugih nepravilnosti in neprimernih odločitev, ki so dodobra zamajale celotno planinsko organizacijo oz. njeno organiziranost. Polemike okoli te reševalne akcije so še nekaj časa polnile takratno časopisje – zlasti okoli etičnih dilem "ali je dopustno odrezati vrv z mrtvimi ponesrečenci, da njihova trupla zgrmijo v globino in se raztreščijo". "Zaradi časopisne kritike reševanja je v GRS nastala globoka kriza in so mnogi gorenjski reševalci vrnili svoje izkaznice. Krizo sta pomirila dr. Miha Pogačnik in dr. Bogdan Brecelj. Gorska reševalna služba se je reorganizirala. Nastala je Komisija za gorsko reševalno službo pri Planinski zvezi Slovenije." Opis nesreče je povzet po knjigi: Malešič, *Spomin in opomin gora*, str. 212–214. Na njihovo tragedijo nas še danes opominja spominsko obeležje v neposredni bližini brunarice pri Ingotu.

20 V prispevku ni posebej predstavljena "zgodovina" Hotela Špika in njegovih predhodnikov. Nekdaj je na mestu tega hotela (ki ga ponovno prezidavajo in dozidavajo) stal hotel KO-OP (odprt leta 1936), ki je imel celo zunanji ogrevan bazen. Po vojni je bil hotel nekaj časa Sindikalni dom, za tem klimatsko zdravilišče in ponovno hotel. Najprej je bil lastnik hotela Petrol, sedaj pa je to HIT Alpinea. Poleg hotela je deloval tudi Mladinski dom (pravzaprav okreva-

Razglednica Gozd Martuljka – pogled na Špik. (NUK, Zbirka razglednic – Gozd Martuljek, inv. št. 0 /obvezni izvod/ Zg 11. 3. 1949 /Založba Putnik/).

veliko več takih "alpinistov", ki se raje podajo v naravne stene – bodisi, da se odpravijo na posamezne gore iz Martuljkove skupine[21] ali pa na nekaj manjših/nižjih, ki se nahajajo nad cesto, ki vodi na Srednji Vrh – ena od njih se imenuje "Peglezen".

Prostovoljno gasilsko društvo

Zaradi preproste, povečini lesene, kmečke arhitekture (odprta kurišča!) so bili požari zelo pogosti. Zato ni čudno, da se je skoraj vsaka vas ponašala tudi s svojim prostovoljnim gasilskim društvom, kar je sčasoma postalo kar del naše bogate tradicije. Poleg najpomembnejše naloge – reševanje življenj ljudi in živali ter zavarovanje premoženja,[22] se je razvijala tudi njihova družbena (kulturna) vloga. Zlasti potem, ko so si zgradili svoj gasilski dom, ki je občasno služil tudi za veselice in za kulturne dogodke.

Prvotno so bili vsi gasilci iz Rut in Srednjega Vrha vključeni v Prostovoljno gasilsko društvo Kranjska Gora. Maja leta 1938 pa se je pojavila ideja, da bi ustanovili lastno gasilsko društvo. Najprej so ustanovili poseben pripravljalni odbor, ki so ga sestavljali domačini: "Janez Dolžan ml. (Citrarjev), Maks Robič (Kovaričev) in Anton Tarman (Štrukljev). Po sestanku z vaščani vasi Rute in Srednji Vrh, ter s pridobitvijo dovoljenja za sklic ustanovnega občnega zbora, ki ga je izdalo Glavarstvo v Radovljici, so omenjeni trije sklicali ustanovni občni zbor. Vsebina je bila naslednja:

1. Ustanovitev gasilskega društva Gozd in sprejem članov.
2. Naslov iz prve točke dnevnega reda bo zapisan na uradnem gasilskem žigu.
3. Gasilsko društvo bo delovalo na območju vasi Rute in Srednji Vrh.
4. Društvo takoj začne z akcijo za zbiranje finančnih sredstev; zbiranje naj poteka takole:
   a) Prostovoljne prispevke v denarju in lesu naj se pobira po hišah.
   b) Pisno naj se zaprosi Kranjsko Goro in Rateče za rabljene cevi.
   c) Gostilničarko Jožico Robič naj se zaprosi za brezplačni odstop lokala za organiziranje gasilske veselice. Za hrano, pijačo in strežbo na veselici naj poskrbijo gasilci sami.
5. V na novoustanovljeno gasilsko društvo naj se sprejmejo vsi člani, ki so se predhodno javili.
6. Za vse člane, ki si želijo, naj se nabavijo gasilske paradne obleke. Stroške nabave nosijo gasilci sami."

Skupno je PGD Gozd štelo 19 gasilcev. Izvolili so tudi poseben upravni odbor, ki so ga sestavljali: "Maks Robič (Kovarčev) kot predsednik, Ciril Robič (Kovarčev) kot poveljnik, ki pa je bil še v tem letu zaradi odsotnosti zamenjan z Andrejem Robičem (Tomažkovim), Janez Oman (Omanov) je postal tajnik, Franc Košir (Bučanov) blagajnik in Anton Tarman (Štrukljev) strojnik.

Pravila društva so bila podpisana 12. 6. 1938. Leta 1939 je bilo Prostovoljno gasilsko društvo

lišče za obolele in šibke otroke), ki je bil leta 1992 porušen. Žal domačini in "hotelirji" nikoli niso našli skupnega jezika. Prav tako niso predstavljene gostilne – nekdaj so bile kar 3, sedaj pa deluje le še ena in bife čez cesto. Se pa lahko s "hotelom" pohvali tudi izrazito kmetijsko usmerjen Srednji Vrh. Leta 1939 je Krista Smolej tu odprla "Penzion Krista", a je penzion deloval eno samo leto. Po vojni je dve leti (1949–50) delovala Gostilna pri Smoleju, nato so jo zaradi pomanjkanja strank zaprli.

21 Šestavljajo jo: Kukova špica (2427 m), Široka peč (2497 m), Škrnatarica (2458 m), Dovški križ (2542 m), Oltar (2621 m), Mala Ponca (2502 m), Velika Ponca (2602 m), Špik (2472 m), Frdamane police (2284 m).

22 Gasilci so večkrat posredovali tudi pri gozdnih požarih – bodisi da je prišlo do samovžiga ali pa so ogenj zanetile strele, ki so v teh predelih kjer je še vedno precej železove rude (žal – slabe kakovosti), zelo pogoste.

Gozd registrirano pri Gasilski župni zvezi Radovljica. Registracija je bila v istem letu objavljena tudi v gasilskem koledarju."[23]

"Zagnani mladi gasilci so šli takoj v nabiralno akcijo po hišah Rut in Srednjega Vrha. Zbrali so 8.833 din, kar je takrat pomenilo vrednost cca 19 krav, in še 17 m^3 lesa. Posekati so ga morali gasilci sami. Z na ta način zbranim denarjem in enakim delom denarja, ki ga je najemnik lovišča Praprotnik plačeval lastnikom zemljišča in se je zbiral pri Občini Kranjska Gora, je bila nabavljena prva motorna brizgalna. To je dobra stara ILO-vka, ki jo je celih 40 let vzdrževal prvi strojnik Anton Tarman. Služila je pri gašenju vseh požarov in še danes je sposobna za to akcijo.

Gasilskega doma takrat še ni bilo. Motorko in cevi, ki sta jih brezplačno odstopili gasilski društvi Kranjska Gora in Rateče, so gasilci hranili kar po hišah. Gostoljubje so izkazali pri Maksu, Bučanu in Koroščcu. Tudi cevi so sušili na njihovih štalah. PGD Kranjska Gora je poleg cevi prispevalo še vitlo, to je ročni voziček za prevoz cevi.

Gasilci so kmalu čutili potrebo po gasilskem domu. Ročno so izdelovali opeko iz ugaskov. Nekateri so bili pri tem izredno prizadevni. Zaradi takratne krize do graditve ni prišlo. Začela se je vojna /.../ Leta 1948–1949 se je začelo graditi gasilski dom. Zemljišče je društvu podarila Jera Košir (Bučanova),[24] Janez Dolžan ml. je brezplačno izdelal načrt, opeka, ki so jo gasilci izdelali sami, je bila pripravljena, nekaj zidne in vso strešno opeko so s posredovanjem političnih organizacij dobili iz Kranjske Gore. Ostala dela so se večinoma izvajala udarniško in z zbiranjem denarja. /.../ Leta 1977 so zopet z nabiralno akcijo po hišah in s pomočjo Gasilske zveze prišli do novega avtomobila IMV."[25] Vse to pa je prineslo tudi nove zaplete – najprej so morali dozidati stari gasilski dom, nato so ga morali konec 80-ih let še dodobra obnoviti. Dokončno pa se je "staremu" gasilskemu domu iztekel "rok uporabe" v začetku novega stoletja. Najprej so leta 1997 s pomočjo Občine Kranjska Gora in z lastnimi sredstvi kupili dodatno zemljišče okoli gasilskega doma v Gozd Martuljku.

Sama gradnja novega gasilskega doma, ki je hkrati postal tudi dom krajanov, se je pričela leta 2006, uradna otvoritev pa je bila 12. maja 2008. Trak pred vhodom v novi "Dom" je prerezal častni občan Kranjske Gore Stanko Košir. Tukaj so našli nove prostore poleg gasilcev tudi: knjižnica, turistično društvo, planinsko društvo in krajevna skupnost.[26]

Nekaj znanih Slovencev iz teh krajev oz. takih, ki so tukaj preživljali svoje počitnice

Če se tega pregleda lotimo po kronološkem vrstnem redu, pripada prvo mesto misijonarju Lovrencu Lavtižarju, ki je bil rojen 11. decembra 1820 na Vavčarjevi kmetiji na Srednjem Vrhu (na skrajnem vzhodnem delu planote). Osnovno šolsko izobrazbo si je deček nekaj časa pridobival v Kranjski Gori (do tja je imel kar 7 km hoje),[27] nato pa ga je doma poučeval kar oče, ki je bil za tisti čas precej izobražen mož. Ob pomoči dobrotnikov je deček lahko šolanje nadaljeval v Ljubljani. Leta 1842 je vstopil v bogoslovje in bil 3. avgusta 1845 posvečen v duhovnika. Novo mašo je imel v Kranjski Gori.[28] Po posvetitvi je ostal še eno leto v Ljubljani, da je dokončal študij teologije. Nato je nekaj let deloval kot kaplan na različnih župnijah (Trebelno, Dobrova pri Ljubljani). Ko je leta 1854 prišel na obisk v domovino misijonar Friderik Irenej Baraga in iskal pomočnike za delo med ameriškimi Indijanci, se je Lavtižar odločil, da odpotuje v Ameriko (na pot je odšel 10. maja 1854 – z Barago se je prvič osebno srečal šele v Parizu, kjer sta oba bivala v misijonski hiši, preko oceana pa je odpotoval šele 31. maja /potoval je skupaj s prijateljem Francem Pircem/). Plovba je trajala celih 43 dni – v New York so pripluli 14. julija – nato pa je sledila še vožnja z vlakom do kraja Sault Saint Marie v Michiganu. Mladi misijonar Lavtižar se je takoj z vso vnemo vrgel na delo: učenje angleščine in jezika domorodcev ter versko/misijonsko delo. Na svoje zadnje misijonsko potovanje je Lavtižar odšel 3. decembra 1858 – preko Rdečega jezera je šel na obisk k skupini Indijancev. Na poti nazaj pa ga je zajel snežni vihar in omagal je komaj 500 m stran od svojega bivališča. Njegovo zmrznjeno truplo so domačini našli naslednji dan – pokopali so ga na dan sv. Štefana v kraju Crow Wing – v neposredni bližini tamkajšnje cerkve. Pirc je telovnik, v katerem je Lavtižar zmrznil, poslal njegovi materi v Slovenijo.[29]

Med prvo skupino vsekakor lahko uvrstimo tudi "velikega gobarja iz Gozd Martuljka", politika Staneta Dolanca (1925–1999), ki je v Gozd Martuljku preživljal zadnje obdobje svojega življenja (pokopan je na pokopališču v Kranjski Gori). Do-

23 Povzeto po publikaciji *PGD Gozd Martuljek*, str. 3–4. Knjiga niti nima prave naslovne strani in se je ob tej priložnosti brezplačno delila med gasilci in krajani. Vsebinsko jo je uredil predsednik Miro Pavlovčič.

24 Torej vse pripovedi o skopih Gorenjcih vendarle ne držijo – tudi zemlja za gradnjo rutarške cerkve, je bila podarjena.

25 *PGD Gozd Martuljek,* str. 5–7.

26 Gozd Martuljek sicer sodi v sklop občine Kranjska Gora.

27 Današnja cesta na Srednji Vrh je bila zgrajena šele leta 1965. Do takrat so domačini uporabljali kolovoz, ki je šel preko Kamna, ki leži povsem na drugem koncu pobočja.

28 Tam se danes nahaja tudi njegova spominska plošča.

29 Povzeto po knjigi: Benedik, File, Mlinar, *Naši znameniti rojaki*, str. 9–49.

lanc je bil po poklicu sicer pravnik, vendar je večino svoje časa namenil politiki in stvarem, ki so bile z njo kar najtesneje povezane: bil je predavatelj na Višji artilerijski šoli JLA in vojaški tožilec, nato pa predavatelj in končno tudi ravnatelj Višje/Visoke šole za politične vede. Leta 1967 je postal sekretar Univerzitetnega komiteja ZKS v Ljubljani, nato pa je bil že leta 1968 izvoljen v sekretariat CK ZKS. Sledilo je politično napredovanje na zveznem nivoju – najprej postane leta 1969 član predsedstva ZKJ in za tem sekretar njegovega Izvršnega biroja. Od leta 1974–1982 je bil član Predsedstva CK ZKJ. Kot tesen sodelavec Josipa Broza Tita je odločno zagovarjal organizacijsko enotnost in ideološko monolitnost ZK. V letih 1982–1984 je bil član Zveznega izvršnega sveta in zvezni sekretar za notranje zadeve. V letih 1984–1989 je bil član Predsedstva SFRJ. Po osamosvojitvi Slovenije se je postopno povsem umaknil iz politike.

Večina domačinov se ga dobro spominja tako z gobarskih "pohodov" kot z vsakodnevnih sprehodov po Martuljku. Njegov izbrani gobarski teren je bil sicer na Tromeji (zlasti v času, ko je bilo zaradi meje gibanje za domačine omejeno), gobarjenje pa je, kar pogosto, s svojo družbo zaključil v znani rateški gostilni "Pri žerjavu", kjer vam še danes postrežejo z njegovo specialiteto "testenine po receptu Staneta Dolanca". Med njegovim bivanjem v Gozd Martuljku so ga obiskovali tudi številni znani in visoki politiki.[30]

Lepote kraja, neokrnjena narava, "zdravilen zrak" in prijazni ljudje so privabili tudi veliko mestnih ljudi, ki so tukaj sprva preživljali dopustniške dni, nato pa so si mnogi izmed njih tukaj ustvarili tudi svoja nova bivališča. Morda po pristnem uživanju v naravnih lepotah bolj izstopajo kulturniki: duhovnik in pisatelj Fran Saleški Finžgar, duhovnik in slikar Stane Kregar, pisateljica Mira Puc – kasneje Mihelič, ilustrator in slikar Bine Rogelj in številni drugi.

Pripovednik in dramatik Fran Saleški Finžgar (1871–1962) je bogoslovje študiral v Ljubljani in bil tam leta 1894 tudi posvečen. Župnikoval je v Želimljah, v Sori in v Ljubljani (Trnovo). Bil je med drugim tudi predsednik Nove založbe, urednik Mohorjeve družbe in Mladike. Njegov literarni opus je zelo obsežen – pisal je tako za mladino kot za odrasle, pa tudi nekaj globokih verskih razmišljanj je napisal (npr. Sedem postnih slik). Vseskozi je bil tudi družbeno angažiran pisatelj. Tako je že pred 2. svetovno vojno podprl misli Edvarda Kocbeka o španski državljanski vojni in gibanje zarjanov. Med vojno je simpatiziral z narodno osvobodilnim gibanjem ter doživljal hude duševne stiske in pritiske.[31]

Finžgar se je zelo rad mudil v Jasenjah – jasa med prvim in drugim Martuljškim slapom. Tam se še danes nahaja "njegova" kapelica, kjer je maševal in preživljal krajše poletne počitnice.[32] Kapelico so leta 1928 zgradili bogoslovci: Remec, Natlačen, Oražen, Košir, Fajdiga in Milonik. Sprva je bila zgolj sakralen objekt brez bivalnega dela, ki ga je dodal (dozidal) prav Finžgar. Tako se je nekdanja "Bogoslovna kapelica" sčasoma preimenovala v "Finžgarjeva koča".[33] Tradicionalno poteka tam maša za Marijin praznik – 15. avgusta. Nekateri domačini se še vedno jezijo nad posamezniki, ki bi radi na novo preimenovali nekatera stara ledinska imena – tudi za Jasenje so kmalu po vojni hoteli uvesti novo ime "Rajske livade", vendar se ime nekako ni prijelo.[34] Na nasprotnem koncu jase se nahaja turistično zelo dobro obiskana "brunarica pri Ingotu", ki jo v poletnem času upravlja domačin Ingo Robič z ženo Barbaro. Žal pa so v bližini ostanki kar treh podrtih hlevov/stanov, ki so nekoč služili tudi kot seniki ali pa kot začasno zavetišče tistim, ki jih je v hribih ujelo slabo vreme. Tudi senožeti se vse bolj zaraščajo ... In gozd, ki je v lasti Ljubljanske škofije, že nekaj let neusmiljeno izsekavajo ...

Predvsem zdravje in mir je v Gozd Martuljku iskal tudi duhovnik in slikar Stane Kregar (1905–1973). Teologijo je študiral v Ljubljani in nato odšel na študij slikarstva v Prago (1930–1935). Po vrnitvi v domovino je do leta 1945 poučeval risanje na gimnaziji v Šentvidu. Tega leta je težko zbolel (tuberkuloza), tako da je moral za leto dni opustiti vse aktivnosti in se posvetiti le zdravljenju. "V času okrevanja v Preddvoru pri Kranju pa prvič najde intimni stik s krajino, ki rodi v naslednjih letih vrsto realistično zasnovanih krajinskih slik – v začetku z motivi iz Gorenjske, leta 1949 pa mu krajše bivanje in delo v Istri z njeno specifično barvitostjo še razširi in poglobi odnos do krajine. Slikar sam izjavi: 'Nov svet, nove barve, sonce, me je klicalo na nova pota. Ko sem se vrnil v Ljubljano, sem opazil, da bo treba poiskati pot svobodnejše izbire barve..., barve, ki bi govorile same po sebi, ne oziraje se na predmet. Ker barva v večji in čisti ploskvi močneje učinkuje, sem začel razbijati predmete v ploskve.' V današnjem, retrospektivnem pogledu, se omenjena serija krajin prikazuje kot osnova, priprava za kas-

30 Žal mi ni bilo možno pri sinu Igorju preveriti, ali morda hranijo kakšno knjigo gostov, kar bi bilo zagotovo zelo zanimivo "pričevanje". Si je pa v bližini svoj vikend postavil tudi vnuk Edvarda Kardelja – dr. Igor Šoltes (predsednik računskega sodišča).

31 Biografski podatki za Finžgarja in ostale predstavljene osebe/umetnike so povzeti po knjigi: *Osebnosti : veliki slovenski biografski leksikon*.

32 Pred 2. svetovno vojno je Finžgar veliko časa prebil v svoji gorski hiši "Murka" na Zabreški planini, vendar so jo med vojno Nemci požgali.

33 Koča je resnično pretiran izraz, saj gre za skromen objekt, ki v izmeri meri le ok. 20 m^2.

34 Povzeto po Košir, *Smo kakršni smo*, str. 188.

nejši pravcati izbruh Kregarjevega krajinarstva v smislu abstrakcije."[35]

Prav Martuljkova skupina mu je pogosto služila za slikarski motiv – slikal jo je v različnih letnih časih, v različnih obdobjih dneva in iz različnih "stojišč" – ali kot pogled s Srednjega Vrha, kar mu je omogočilo večjo bližino (hribe je imel kot na dlani) ali z obrežja Save Dolinke z značilnimi sadovnjaki v ospredju. Poleg njegovih slikarskih platen je na eni izmed hiš v bližini današnje kolesarske steze v Gozd Martuljku ohranjena tudi podoba na steni (sgrafitto) – Martin Krpan na svoji kobilici, ko se bojuje z Brdavsom.

Svoj literarni umetniški navdih je v Gozd Martuljku iskala in našla tudi pisateljica in prevajalka Mira Mihelič (1912–1985).[36] Študirala je pravo, vendar je praktično ves čas delovala kot svobodna kulturna delavka. Med drugim je bila tudi predsednica Društva slovenskih pisateljev in slovenskega centra PEN. Motiv njenih del je pogosto "avtobiografski lik ženske, ujete v družbene spone." Kako je tam preživljala svoj "delovni dan" nam, zelo nazorno opiše v svojem avtobiografskem romanu:

"/.../ Prvo poletje po vojni sem preživela v Gozd Martuljku, v počitniški hiši, ki je še danes last družine Puc. Šla sem tja z otroki in z zvesto Frani, ki je bila moja gospodinjska pomočnica, preden se je zaposlila v tovarni. (Moram se vprašati, kako naj bi napisala toliko proznih in dramskih tekstov in še več prevedla, če ne bi imela gospodinjskih pomočnic, dobrih in slabih, o katerih bi lahko napisala več romanov, pomagale pa so mi vendarle – toda danes je ta poklic izumrl in pomagati si moram sama, čeprav imam dosti manj moči kakor takrat). Začela sem premišljevati o drami, ki naj bi jo napisala za Bučo.[37] Njegovo zaupanje vame me je navdajalo z novo samozavestjo. Vtisi in dogodki iz zaporov so bili še tako živi v meni, da sem slišala glasove, besede svojih sojetnic, videla njihove obraze in postave, se spominjala njihovih zgodb in tudi usod tistih, ki so bile pred menoj tam v ječi, in sem po pripovedovanju drugih doživljala marsikaj hudega, kar jih je doletelo. Kakor vedno se je domišljija pomešala z resničnostjo, osebe so se skoraj neopazno spreminjale in ko so tako nastale v meni, so se mi prikazovale v svoji in vendar v moji podobi. S tremi otroki ni bilo dovolj miru v hiši, torej sem se zjutraj odpravila z zvezkom, s svinčnikom in s kanglico, v kateri je bilo nekaj okisanega fižola – več takrat nismo premogli – pa s kosom kruha tja gor do slapa in nato do takrat tako imenovane bogoslovne jase, ki so jo pozneje menda prekrstili v Rajsko. Sedla sem na podrto drevo, z mahom pod nogami, z zvezkom na kolenih, in prisluhnila glasovom, ki so prihajali k meni iz bližnje preteklosti. Osebe moje še nenapisane drame so začele nastopati in govoriti na papirju, ob šumu slapa, ki se je oglašal zdaj pomirjujoče zdaj grozeče. Opoldne sem si privoščila svojo skromno malico, nato pisala dalje in se proti večeru vrnila v dolino. Po večerji – kakršnakoli je že bila – sem pretipkala, kar sem bila napisala z roko tam zgoraj, in do konca poletja sem imela dramsko besedilo /.../.[38] Skupaj z Miro je v Gozd Martuljek prihajal tudi njen drugi mož, slikar France Mihelič (1907–1998).[39]

Tudi slikar in karikaturist Bine (uradno Albin) Rogelj (1929) se je "trajno zapisal" v likovno podobo kraja – na pomožnem gasilskem domu na Srednjem Vrhu se nahaja njegova stenska karikatura. Manj znano pa je, da je bil Rogelj tudi izvrsten športnik – kot član jugoslovanske reprezentance v smučarskih skokih, se je leta 1954 udeležil svetovnega prvenstva in leta 1956 še olimpijskih iger v Cortini d'Ampezzo.

Zaključek

Tako pred ljubiteljskimi zgodovinarji, domoznanskimi raziskovalci, kot tudi pred strokovnjaki zgodovinske znanosti je še veliko raziskovalnega dela. Neraziskanih je še veliko zgodovinskih dogodkov, tako iz starejše kot polpretekle dobe. Zlasti bo nujno potrebno dodobra pregledati vse arhivsko gradivo, ki ga hranijo arhivi v Sloveniji, kakor tudi tisto, v našem zamejskem prostoru (npr. poročila o katastrofalnem potresu, ki je 25. januarja 1348 prizadel velik del Koroške in Kranjske /v dolino je zgrmelo skoraj pol gore Dobrač/ in ki je zahteval ogromno žrtev /od 12 do 20.000 ali morda celo 40.000/ ali pa potres iz leta 1511, ki je prizadel Furlanijo, Goriško in Kranjsko/). Izmed zanimivejših starejših zgodovinskih dogodkov, a ne dovolj raziskanih – bi bilo treba raziskati še: turške vpade, kmečke upore, pojavi nalezljivih bolezni (zlasti ob hudih zimah in slabih letinah – največ žrtev je bilo med otroki /griža, škrlatinka, davica/ in takoj po 1. sv. vojni – španska gripa).

Premalo raziskano je tudi obdobje fužinarstva in drugih gospodarskih panog v teh krajih... Obdobje prve in druge svetovne vojne – obcestne table z imeni padlih, nas spominjajo nanje... Romarske poti in romanja na Višarje in v Ziljsko dolino... Zdra-

35 Uvod Melite Stele-Možina v razstavni katalog *Stane Kregar*, str. XI–XIII.

36 Mira Mihelič, roj. Kramer je bila prvič poročena z Borisom Pucem, sinom nekdanjega bana Dravske banovine Dinka Puca, ki je bil lastnik počitniške hiše v Gozd Martuljku, ki stoji tik ob cesti, ki vodi na Srednji Vrh. Svojo počitniško hišo je imel tukaj tudi ban Drago Marušič.

37 Bojan Stupica – Buča (1910–1970), režiser, scenograf, igralec in prvi ravnatelj Drame SNG po 2. svetovni vojni.

38 Mihelič, *Ure mojih dni*, str. 138–139. Takrat je Mira Mihelič pisala dramo "Svet brez sovraštva".

39 Njegova hčerka Maja je poročena s sinom Staneta Dolanca – Igorjem.

viliški in mladinski turizem v Gozd Martuljku... Naravne nesreče (poleg potresov tudi hude zime in snežni plazovi,[40] udari stele) in nesreče v gorah...

Dela pa bo dovolj tudi za etnologe, jezikoslovce, geografe, geologe, literarne zgodovinarje in še koga – če bo le volja za raziskovanje, gradiva je več kot dovolj!

LITERATURA

Benedik, Marko; File, Maksimilijan; Mlinar, Janez: *Naši znameniti rojaki*. Kranjska Gora : Župnijski urad, 2008.

Finžgar, Fran Saleški: *Zbrano delo*. Ljubljana : DZS, 1985 in 1992. (Knjigi 7 in 12).

Košir, Stanko: *Ć kda – davno tega*. Gozd Martuljek : samozaložba, 1999.

Košir, Stanko: *Do grla sem ga sit*. Gozd Martuljek : samozaložba, 2004.

Košir, Stanko: *Izbruh na Tabrah*. Gozd Martuljek : samozaložba, 2005.

Košir, Stanko: *Na bo več dolgo*. Gozd Martuljek : samozaložba, 2005.

Košir, Stanko: *Pod Pečkami, kjer sem odraščal*. Gozd Martuljek : samozaložba, 1997.

Košir, Stanko: *Rutarška pomnenja*. Gozd Martuljek : samozaložba, 1994.

Košir, Stanko: *S podstrešne*. Gozd Martuljek : samozaložba, 2008.

Košir, Stanko: *Slovar rutarške in srenške govorice*. (2 zv.) Gozd Martuljek : samozaložba, 1997 in 2006.

Košir, Stanko: *Smo kakršni smo*. Gozd Martuljek : samozaložba, 2002.

Košir, Stanko: *V coklah na pot*. Gozd Martuljek : samozaložba, 2008.

Košir, Stanko: *Zgornjesavska kulinarika*. Gozd Martuljek : samozaložba, 2000.

Malešič, France: *Spomin in opomin gora : Kronika smrtnih nesreč v slovenskih gorah.* Radovljica : Didakta, 2005. (Zbirka Med gorskimi reševalci ; knjiga 5).

Mihelič, Mira: *Ure mojih dni*. Ljubljana : Mladinska knjiga, 2000. (Zbirka Jubilejna izdaja).

Mlinar, Janez: Slepo črevo Kranjske. Prispevek h kolonizacijski zgodovini Zgornjesavske doline. *Zgodovinski časopis*, 59, 2005, št. 3/4.

Osebnosti : veliki slovenski biografski leksikon. Ljubljana : Mladinska knjiga, 2008.

Planinsko društvo Gozd Martuljk : Naših petdeset let, jubilejna knjižica (uredila Oti Mertelj in Kostja Jerovšek). Ljubljana : TD Gozd Martuljek, 1999. http.//www.gorenjska.si/td16html.

Potočnik, Miha: *Srečanja z gorami*. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1968.

PGD (Prostovoljno gasilsko društvo) Gozd Martuljek – 60 let : 1938–1998. Gozd Martuljek : PGD GM, 1998.

Stane Kregar : razstavni katalog : Moderna galerija Ljubljana, 16. december '71 – 16. januar '72. Ljubljana : Moderna galerija, 1971.

40 Ena največjih nesreč se je zgodila 2. januarja 1777, ko se je skupina domačinov s Srednjega Vrha odpravila na pot v Hude hleve (tik nad vasjo), da bi tam nakrmili ovce, ki so tam prezimovale. Na poti jih je ujel snežni plaz, ki je pod seboj pokopal vseh 8 vaščanov (Jurij Cuznar, Matevž, Primož in Anton Lah, Simon Lavtižar, Jurij in Lenart Zima in Janez Benet) – živ je ostal le pes, ki jih je spremljal. Na mestu nesreče so kasneje postavili spominsko znamenje, zato se ta kraj imenuje "Pri tabli". Malešič, *Spomin in opomin gora*, str. 21.

ZUSAMMENFASSUNG

Nur Niedergeschriebenes bleibt erhalten. Die Erforschung der Ortsgeschichte am Beispiel Gozd Martuljek

Der Beitrag ist lokal begrenzt auf das historische Geschehen in der Ortschaft Gozd Martuljek (ehemals Rute/Gereuth), der beiderseits der Regionalstraße liegt, die von Jesenice nach Kranjska Gora und weiter nach Italien führt. Zu dieser Ortschaft gehört auch das ebene Land oberhalb des Dorfes, Srednji vrh, mit ausgesprochen bäuerlichem Charakter (7 Großanwesen und einige Freizeitobjekte). Bis zum Ausbau der Eisenbahnstrecke, die Krain mit dem oberen Savetal verband (1870) blieb das Leben im Großen und Ganzen auf lokale Ebene beschränkt. Gehöfte waren in der Regel autark, d.h. die meisten für eine bescheidene Lebensführung benötigten Lebensmittel wurden zu Hause erwirtschaftet. Ziemlich gut entwickelt war auch die Viezucht. Von den anderen Wirtschaftszweigen waren vor allem Holzwirtschaft und Hüttenwesen entwickelt.

Gerade wegen seiner abgelegenen Lage blieb bis heute ein besonderer "Gereuther-Dialekt" erhalten, der nur von den ältesten Ortseinwohnern gesprochen wird. Dass dieser einzigartige Dialekt nicht ganz in Vergessenheit geraten ist, ist dem persönlichen Engagement des 92-jährigen Stanko Košir zu verdanken, der alle alten Wörter, Sprichwörter und Sprüche sorgsam sowohl in Büchern niederschreibt als auch auf Tonband aufzeichnet. Auf der Grundlage eigener Erfahrungen und Erzählungen seiner Altersgenossen (bei der Arbeit hilft ihm hingebungsvoll seine um drei Jahre ältere Schwester) zeichnet sich langsam auch die Geschichte der Ortschaft ab. Dabei handelt es sich selbstverständlich um eine ausgesprochen heimat-

kundliche Tätigkeit bzw. Liebhaberei, die manch eine Besonderheit dieser Ortschaft der Vergessenheit entreißen wird. Stanko Košir gab bereits insgesamt 12 Bücher heraus, eine Art Mischung von Memoiren und Zeugenaussagen. Folgerichtig wurden in den Texten auch zahlreiche Flur- und Hausnamen verwendet, die vielen Neusiedlern dieser Ortschaft unbekannt sind.

Das Dorf Rute und die umliegenden Berge – die eizigartige Martuljek-Bergkette – zogen schon seit alters her zahlreiche einheimische und fremde Touristen an. Schon sehr früh entwickelte sich der Alpinismus und in dessen Rahmen auch einmalige alpinistische Unterfangen (die Besteigung der Nordwand des Špik). Parallel dazu entwickelten sich in der Ortschaft auch ein Fremdenverkehrsverein, ein Alpenverein und die freiwillige Feuerwehr, die sowohl eine integrierende Rolle spielen als auch das kulturelle und gesellige Leben fördern.

1.01 Izvirni znanstveni članek 338.48-31"324"(497.4Bohinj)"1906/1914"

Prejeto: 2. 3. 2009

Borut Batagelj
univ. dipl. zgod., arhivist, Zgodovinski arhiv Celje, Teharska 1, SI–3000 Celje
e-pošta: batagelj@gmail.com

"Bohinj – slovenska Švica". Začetki zimskega turizma v Bohinju pred prvo svetovno vojno

IZVLEČEK

Avtor v prispevku obravnava razvoj Bohinja v prvo izstopajoče zimsko turistično središče na Slovenskem pred prvo svetovno vojno. Ta razvoj je bil pogojen predvsem z ugodno železniško povezavo Bohinja po letu 1906, posebnimi akcijami znižanih prevoznih kart in uspešnim vključevanjem novo uveljavljenih zimskih športov, ki so omogočili širitev turizma tudi na poprej mrtvo zimsko turistično sezono.

KLJUČNE BESEDE
Bohinj, turizem, zimski športi, smučanje, sankanje

ABSTRACT

"BOHINJ – SLOVENE SWITZERLAND". THE BEGINNINGS OF WINTER TOURISM IN BOHINJ BEFORE WORLD WAR I

The author deals in his contribution with the development of Bohinj into the first distinctive winter tourist centre on Slovene ground before World War I. The development was conditioned above all by the propitious railway connection of Bohinj after the year 1906, special actions of reduced railway tickets, and successful inclusion of newly introduced winter sports, which enabled the expansion of tourism on the previously dead winter tourist season.

KEY WORDS
Bohinj, tourism, winter sports, skiing, sledding

Pod vplivom strukturnih sprememb novega človekovega pogleda na telo in naravo ter pod vplivom tehničnega napredka v potovanjih in razvoja letovišč in zdravilišč se je po zgledu tujine tudi pri nas začel oblikovati turizem kot gospodarska panoga. Vedno bolj je sililo v ospredje spoznanje, da je z vlaganjem v potrebno infrastrukturo in z ozaveščanjem javnosti možno doseči pozitivne učinke ter konkretno območje spremeniti v prepoznavno in privlačno ter ob tem iz tega potegniti tudi materialne koristi. Zato je bilo potrebno organizirati predvsem propagandno agitacijo tozadevnih organizacij, ki so na različnih področjih pospeševale interes za turistično potrošnjo in zlasti udejstvovanje na tem področju. Na lokalnem nivoju so pobudo za to prevzela specializirana društva, tedanja upravno-politična delitev slovenskih dežel pa je botrovala ustanavljanju deželnih zvez za pospeševanje turizma.

Za Kranjsko se je že razmeroma pozno, t.j. junija 1905 ustanovila v Ljubljani *Deželna zveza za pospeševanje prometa tujcev na Kranjskem*, s tem da je bilo področje zakonodaje, ki se dotika turizma, kot je denimo zakon o zdraviliščih, kopališčih in letoviščih, regulirano že prej. Duša zveze je bil Valentin Krisper, njen prvi predsednik pa lekarnar Ubald Trnkoczy do leta 1908. Tedaj se zveza preimenuje v *Deželno zvezo za tujski promet na Kranjskem*. Zveza je bila za Kranjsko pomembna in potrebna pridobitev, kar pa ne pomeni, da je njeno delovanje potekalo nemoteno. Poleg finančnih težav so jo težila strankarska nasprotja (finančno je bila odvisna v glavnem od deželnega odbora), pogosto so se zato menjali njeni predsedniki in naposled se je leta 1913 prostovoljno razpustila, leta 1914 pa jo je nadomestil deželni zavod po imenu *Deželna zveza za tujski promet in turistiko na Kranjskem*, ki ga je vodil Fran Šusteršič.[1]

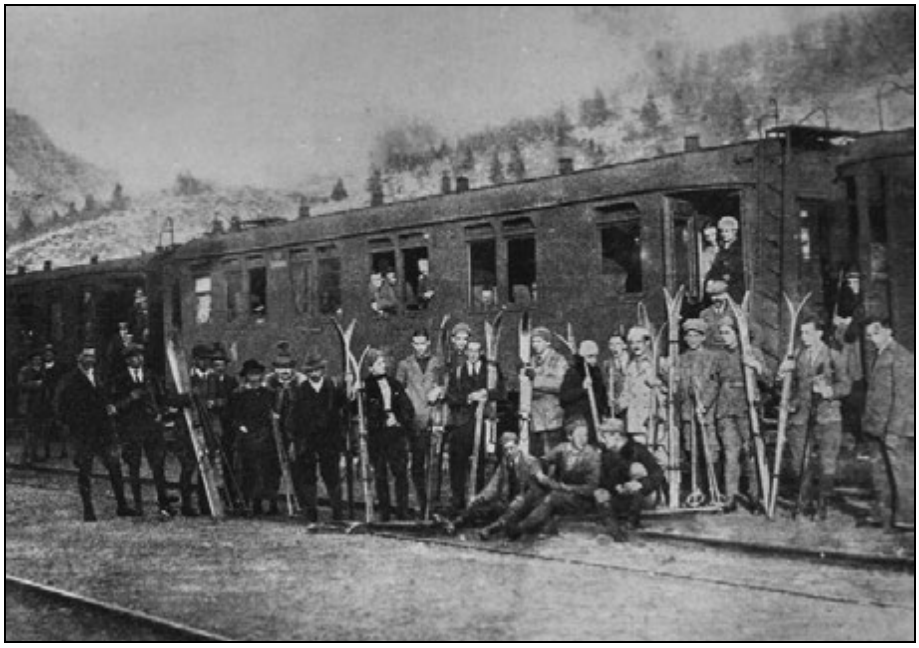
Deželna zveza turizma ni širila direktno, ampak z ukrepi, ki bi ga pospeševali.[2] Zaradi ugodnih pogojev, ki so bili vzpostavljeni z dokončanjem bohinjsko-turske železniške proge (1906) je zveza tako mnogo svojih naporov vlagala tudi v razvoj bohinjskega turizma. Z reklamiranjem turističnih kapacitet in omogočanjem cenejšega prevoza je Bohinj postal eden glavnih centrov slovenskega turizma. Zveza je imela v *Društvu za privabitev tujcev za Bohinjsko Bistrico z okolico in občino Srednjo vas*, ki je bilo ustanovljeno leta 1907 agilno moč, saj je društvo združevalo lokalne gostilničarje, hotelirje in trgovce.[3] V prizadevanjih za povečanje hotelskih zmogljivosti v Bohinjski Bistrici so v Ljubljani ustanovili *Hotelsko delniško družbo Triglav*. Slednja je kupila od železniške uprave večje objekte, ki so bili zgrajeni ob gradnji železnice in jih preuredila v velik hotel Triglav z depandanso Bellevue in vilo Bogomilo.[4] Bohinj je bil prepoznan kot eden izmed najbolj perspektivnih turističnih krajev v monarhiji. Zanimanje in rast po dokončani gradnji železniške proge izkazujejo npr. obisk angleških časnikarjev leta 1907, isto leto je počitnice preživel v Bohinju ministrski predsednik baron Beck,[5] leta 1908 pa so po obisku Bleda obiskali Bohinj skupaj tudi slovanski novinarji.

Bohinj je izkazoval tudi obliko tedanjega nacionalnega obnašanja na Slovenskem, saj se je propagiral tudi kot spodbuda nacionalnega gospodarstva. Spet skladno z nekje bolj, drugje manj izpostavljenim geslom "svoji k svojim" so Bohinjski turizem obravnavali članki, kot je bil npr. Cotičev v tržaški *Edinosti*. Pod pomenljivim naslovom "Bohinj – slovenska Švica" je Makso Cotič spodbujal tržaške Slovence naj obiskujejo Bohinj, češ, Slovenci smo vstopili "v dobo pametnega in premišljenega, organizovanega gospodarskega dela". Povod članku je bila otvoritev kompleksa *Hotela Triglav* julija 1907, s katerim ni bilo izvršeno le "eminentno gospodarsko", ampak tudi "etično delo". Navdušenje nad razvojem bohinjskega turizma pa je tako prevzelo

Naslovnica turistične propagandne brošure o zimskih športih v Bohinju. (Wintersport in der Wochein, 1910)

1 Janša Zorn, 100-letnica ustanovitve Deželne zveze, str. 37–47; Janša Zorn, Turizem v Sloveniji, str. 78–79.
2 Takšen primer je recimo brošurica, ki je izšla v 4.000 izvodih: Kako je mogoče povzdigniti tujski promet v kakem kraju? Glej: *Planinski vestnik* (dalje: PV), let. (1906), št. 8, str. 144.
3 Budkovič, *Vzpon Bohinja*, str. 149.
4 Janša Zorn, 100-letnica ustanovitve Deželne zveze, str. 45.
5 Budkovič, *Vzpon*, str. 167.

Nedeljski izletniki na bohinjski železniški postaji. (Sport, 18. 3. 1921)

bistriškega župnika Petra, da je ta na banketu ob otvoritvi vzkliknil: "Lepa je Švica, bogastvo nje naravnih divotah je neizmerno. Ali nam vendar ne treba hoditi v Švico – naša Švica je naš romantični Bohinj!"[6] Bohinj je tako moč vrednotiti tudi skozi dioptrijo nacionalne manifestacije turizma.

O skokovitem porastu bohinjskega tujega turizma med letoma 1905 in 1907 pričajo tudi statistični podatki. Leta 1905 so v Bohinju prenočili 1.003 tujci, leta 1907 pa že 8.469 tujcev, torej se je število tujcev, ki so v Bohinju prenočili vsaj eno noč, poosmerilo. Bled, ki je pred prihodom železnice Bohinj gladko prekašal, je imel v letu 1907 okrog 6.000 tujih nočitev. Iz podatkov železniške uprave pa se sklepa, da je bilo v letu 1907 v Bohinju še nekaj nad 10.000 dnevnih izletnikov. Zanimiva je tudi statistika domačih kranjskih letoviščarjev, ki se je v omenjenih treh letih tudi potrojila, s 3.000 na 9.000.[7]

Bohinj se je kot idilično prikazovan kraj z lepo kuliso gora in jezerom kot glavno privlačno točko kmalu dokazal kot eden glavnih kranjskih centrov t. i. "sommerfrišlerije", kjer so poleti svoj prosti čas v nedrjih neokrnjene narave preživljali prebivalci urbaniziranih središč. Ta poseben življenjski slog preživljanja poletnih počitnic[8] kot "inscenirane zasebnosti"[9] in začasnega konstantnega zavetja od sicer nemira polnega vsakdanjika se je predvsem zaradi uveljavljanja zimskih športov razširil tudi na zimski čas. Prav Bohinj je najbolj izstopajoč primer prizadevanj za razvoj zimskega turizma pri nas v času do prve vojne.

Na primeru Bohinja se jasno vidi, kako so si turizem in zimski športi podali roko in vzajemno vplivali na medsebojni razvoj. Študija primera razvoja zimskega turizma v Bohinju spet nakazuje zgledovanje po tujih primerih razvoja alpskih turističnih središč, ki so pojav oziroma gojenje zimskega turizma utemeljevali predvsem kot razširitev poletnega turizma na sicer poprej mrtvo zimsko sezono. Želja po rasti turističnega prometa je namreč predvsem lastnike prenočitvenih kapacitet gnala v to, da so pojav novih zimskih športov najprej prepoznali, potem pa ga začeli tudi izkoriščati. Bohinj je s tem le sledil že uveljavljenim alpskim turističnim centrom, med katerimi mitološko prednjači St. Moritz, ki svoje prvenstvo na tem polju uveljavlja s poznano zgodbico hotelirja Johannesa Badrutta, ki je s svojimi stalnimi poletnimi angleškimi gosti leta 1864 stavil, da jim vrne stroške potovanja, če jim pozimi ne bi bilo tam všeč.[10] Zgodnejši model uvajanja zimskega turizma, ki je z Bohinjem bolj primerljiv predvsem zaradi ključne vloge železnice, je primer uveljavitve zimskega turizma na Semmeringu oziroma v Mürzzuschlagu. Ugodna povezava na sredi poti med Gradcem in Dunajem je bila glavni vzrok, da se je to področje razvilo v enega pomembnejših srednjeevropskih središč smučanja in sankanja.[11] Simbioza športa (v tem

6 Cotič, Makso: Bohinj – slovenska Švica. *Edinost*, 7. 7. 1907.
7 Mencinger, A.: Statistika tujskega prometa na Kranjskem. *Promet in gostilna*, let. 1 (1908), št. 7, str. 68. Kot zanimivost navajam, da je Postojnsko jamo leta 1907 obiskalo kar 15.000 izletnikov.
8 Haas, Die Sommerfrische, str. 67. Studen, K zgodovini potovanj, str. 77.
9 Studen, Gremo na rajžo, str. 33.
10 Allen, *The Culture and Sport of Skiing*, str. 96.
11 Gründler, Wintersport und Alpintouristik, str. 151–152.

primeru smučanja) in turizma se odraža tudi skozi izstopajoči vlogi dveh posameznikov, hotelirja Tonija Schrufa in športnika Maxa Kleinoschega.

Kot naročen se je torej tudi za Bohinj v začetku 20. stoletja pojavil razcvet zimskih športov, ki so obetali dvig zimskega turizma in razširitev turistične sezone čez celo leto. Rast gostov se je v letu 1908 nadaljevala, saj so leta 1908 ugotovili, da "lansko leto o kaki zimski sezoni sploh govora ni bilo, letos je že opraviti z izletniki". Ob nedeljah je zimskih izletnikov čez 100 in tudi med tednom jih menda ni manjkalo, gotovo pa je, da se bo takšen trend nadaljeval, so ugotavljali, le "ako se tam pravilno in sistematično zimski šport razvije /.../ Z zimskim športom lahko dosežemo, da naša prelestna Gorenjska ne bo samo poleti, temveč tudi pozimi – avstrijska Švica."[12]

Bohinj se je postopoma oblikoval v najbolj monden kranjski zimski turistični center, kjer je bilo mogoče vedno bolj zaznavati "šik" in potrošnjo, ki je polnila lokalne mošnjičke. Glavna zasluga višanja obiska so bile akcije posebnih znižanih železniških vozovnic. Toda sistem zimskega turističnega železniškega oskrbovanja z gosti je razumljivo še zelo zaostajal za razvitimi srednjeevropskimi središči. Specialni zimskošportni vlaki so iz Münchna v Garmisch-Partenkirchen vozili že od leta 1904. V sezoni 1907–1908 je na tej 2 in pol urni relaciji odpeljalo 188 vlakov, ki so prepeljali kar 19.267 zimskih športnikov. Smučarska evforija v Angliji pa je leta 1913 dosegla tako razsežnost, da so Angleži morali uvesti dodatni popoldanski vlak iz Londona v Dover, kjer je moral dodatni trajekt vzpostaviti zvezo prek Kanala proti Franciji in njihovi turistični "koloniji" Švici.[13] Na Semmering je *Južna železnica* prvič uvedla športne vlake leta 1903, *Neue freie Presse* pa je redno poročala o tamkajšnjih razmerah. Na tem principu se je kot zimsko središče vzpostavljal tudi Bohinj, ki je svoje lovke prek ugodnih železniških povezav stegoval predvsem po razmeroma zelo bližnjih deželnih središčih Ljubljani, Gorici in Trstu, pa tudi proti Koroški, kjer je "kradel" goste bolj razvitemu turizmu ob Vrbskem jezeru,[14] leta 1909 so v Bohinju zimski dopust preživeli celo člani dunajskega smučarskega kluba,[15] Bohinj pa je bil priljubljen tudi pri Zagrebčanih... Predvsem bližina kranjske prestolnice in ekonomsko cvetenje Goriške in Tržaškega, ki ga je vzpodbujala prav ista bohinjska proga, se je po vijugastih in s predori prepletenimi klanci vračalo tudi nazaj.

V poplavi novih časopisov na prelomu stoletja je tudi kranjska turistična deželna zveza pričela leta 1908 izdajati svojega, ki je širil zavedanje o pomenu (zimskega) turizma. *Promet in gostilna* je predvsem vzgajala gostilničarje, kako se gostom streže, oblikuje jedilnike ipd., v zimski sezoni pa je predvsem na bohinjskem primeru opozarjala na pomen zimskih športov in posebne ponudbe za "narodnogospodarski" turizem.

Zanimivo je, da ugotovitve opozarjajo tudi na nevarnosti, ki bi jih prineslo prehitro in pretirano oglaševanje, saj dokler ni vse najboljše urejeno, se je treba vsake reklamne akcije varovati, "... pozimi vpeljati po hotelih in restavracijah hitro in točno postrežbo za znižane zimske cene, varovati se mora izletnike pred vsakojskim izkoriščanjem in izžemanjem," zato tudi kranjska zveza sprva ni delala kakih posebnih akcij, ampak je izvedla le del iz posebnega reklamnega programa. "Kadar bo tudi preskrbljeno za udobna bivanja, kadar bodo prizadeti krogi uredili vse tako, da bodo zmogli lahko tudi večje navale, tedaj pa pride deželna zveza tudi z veliko reklamo na dan in tedaj se bo izvršil tudi njen program na celi črti."[16] Opozarjali so, da se priprave na zimsko sezono pričnejo že poleti, zimskih športov pa nikakor ne gre podcenjevati ter jih smatrati za igračo ali modo. Zimski šport "je potreba, zato ga mora promet izkoriščati, v korist vsem, športnim prijateljem v razvedrilo in zabavo, domačim ljudem pa v zaslužek. S tem je obema pomagano".[17] Zimski šport je predstavljal domačinom veliko priložnost, saj "kot ponosen zmagovalec si osvaja leto za letom zimski šport nove dežele in nove privržence. Vrste njegovih prijateljev se takorekoč z vsakim dnevom množe. In kdo bi tudi ne bil prijatelj zimskih zabav in posebno zimskega športa? Kdor prvokrat okusi veselje zimskih zabav, jih poželi znova, kdor pa spozna razvedrilno in krepilno moč zimskega športa, ga ne opusti zlepa."[18]

Bohinj je zveza privilegirala pred drugimi in v njem prepoznala največji potencial: "Nimamo prikladnejšega kraja kot je Bohinj /.../ Sneg leži tam – rekli bi – najdlje po celem Kranjskem, sankališča se lahko prirede z razmeroma malimi stroški, prostorov za vežbanje s skiji kar mrgoli, napravijo se lahko skakalnice, vožnja s sanmi se vpelje in jezero samo nudi obsežno in prvovrstno drsališče. Vrhu tega pa leži Bohinj ob svetovni železniški progi." Poleg "prijateljev smuč"[19] so se razmišljanja pletla torej že

12 Zimski šport. *Promet in gostilna*, let. 1 (1908), št. 8, str. 74–76.
13 Allen, The world wide diffusion of skiing, str. 173.
14 V Bohinj so prihajali pozimi tudi gostje iz Koroške. Glej npr.: *Laibacher Zeitung* (dalje: LZ), 17. 1. 1911.Turizem ob Vrbskem jezero ob Celovcu je bilo sicer že prej bolj razvit in tudi v pogledu zimskih športov je kazal večji pomen. Leta 1908 je bilo tam npr. evropsko prvenstvo v umetnostnem in hitrostnem drsanju. LZ, 23. 1. 1908.
15 LZ, 13. 1. 1909.
16 Zimski šport. *Promet in gostilna*, let. 1 (1908), št. 8, str. 74–76.
17 Nekaj o zimskem športu. *Promet in gostilna*, let. 1 (1908), št. 4, str. 5.
18 Zimske zabave in zimski šport v Bohinju. *Promet in gostilna*, let. 1 (1908), št. 7, str. 67.
19 Zimski šport. *Promet in gostilna*, let. 1 (1908), št. 8, str. 75: "Posebno pozornost je obračati tudi na to, da se v Bohinj privabi prijatelje smuč."

Drsalci na pomrznjenem Bohinjskem jezeru. (Sport, 25. 3. 1921)

celo o posebni skakalnici, približno z leti 1907–1908, ko na Slovenskem veliko priljubljenost pridobiva sankaški šport pa postaja jasno, da Bohinj svojega paradnega konja zajaha s športnim sankanjem.

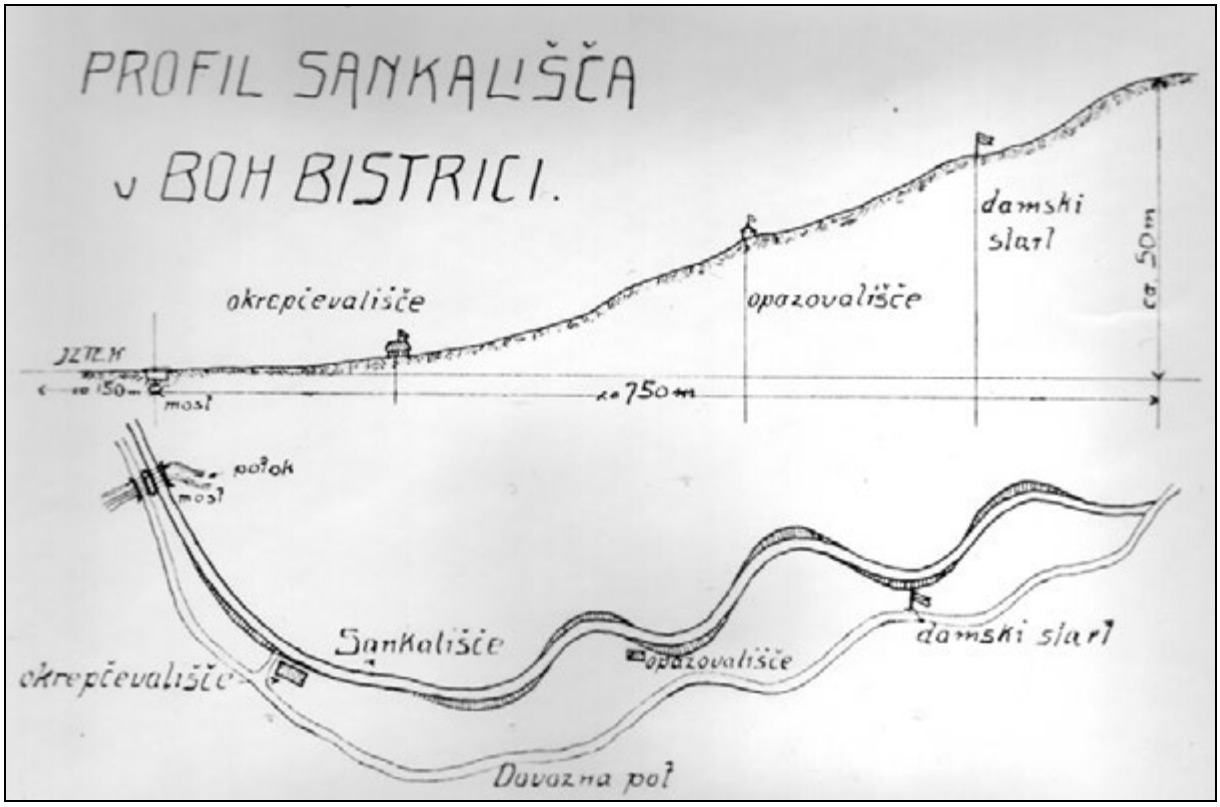
Poleg drsanja je gotovo sankanje v času pred prvo vojno najbolj izstopajoča značilnost bohinjskega turizma. Smučanje sankanju postaja bolj enakovredno šele na predvečer prve vojne, dokončno pa ga v senco postavi šele v 20. letih 20. stoletja. Sankanje, ki je po nekaterih krajih Gorenjske bilo poznano že prej kot praktična, tovorna dejavnost, se je v začetku 20. stoletja pri nas razvilo kot prostočasna dejavnost meščanskega sloja. Gre za povsem različen pristop med na eni strani sankanjem kot delom ljudske kulture in med sankanjem kot športno dejavnostjo na drugi. Moderno sankanje je socialno pogojena dejavnost, ki jo v strukturnem pogledu omogoči nov življenjski slog in človekov odnos do preživljanja prostega časa na prostem in v zimi. Pogoj za razvoj sankanja kot razvedrila, po drugi strani pa tudi kot resnega tekmovalnega športa, so bile predvsem urejene sankaške površine. Slednje so sprva pomenile predvsem prilagojene zimske ceste, kot je bila sprva npr. ljubeljska cesta (sankaško uveljavljena predvsem na Koroški strani), kasneje pa so se načrtno začela graditi tudi umetna sankališča – prvo tovrstno pri nas prav v Bohinju.

Umetno sankališče *Belvedere* s startom približno nad bohinjskim predorom je bilo dolgo približno 3 kilometre. Spodnji zadnji kilometer sankališča je bilo moč uporabljati tudi za vožnjo z bobom. Zgornja dva kilometra sta bila izjemno zahtevna in primerna le za bolj izurjene sankače.[20] Novo sankališče je bilo provizorično odprto že zadnje dni decembra 1908,[21] ko so ga že preizkušali sankači s Kranjske, Trsta in Gorice, slavnostna otvoritev sankališča *Belvedere* pa je bila 3. januarja 1909. Slavje, ki je ob godbi z Gorice potekalo cel dan, se je zaključilo z večernim plesom.[22] Sankaška proga se opisuje kot slikovita, v športnem smislu pa jo je po pregledu ocenil tedaj znani pisec sankaške strokovne literature Adolf Rziha kot "športno velezanimivo in veleštportno".[23] Športna tekmovanja na njej so poleg standardnih gostov privabljala tudi tedaj najboljše avstrijske sankače, kot je bil npr. graški dvojec Karl Markel in Fritz Zsak. Sankališče si je pridobilo nekaj slovesa po celi monarhiji. O rezultatih sankaških tekmovanj je poročal tudi *Illustrierte Österreichische Sportblatt*, ki je progo s čudovitim pogledom na Triglav, opisal sploh kot eno izmed najlepših.[24]

Odprtje umetnega sankališča je bil pomemben mejnik v širjenju celostne zimskošportne in turistične ponudbe Bohinja. Primer odslikave celostne reklame kranjske turistične zveze za zimski turizem v Bohinju je bila zastonjska večjezična predstavitvena knjižica o zimskih športih v Bohinju. Napisal naj bi jo Valentin Krisper.[25] Knjižica opisuje zmago zimskega športa in njegove oblike v Bohinju: sankališče *Belvedere*, drsališče *Danica*, sprehode, gorske ture, vojaške koncerte, plesne prireditve, zimo kot zdravnika, preživljanje zimskih dni v Bohinju, pravila sankališča, pravila smučanja (ob tem tudi opiše elemente "alpske" smučarske tehnike),

20 Zimske zabave in zimski šport v Bohinju. *Promet in gostilna*, 1/1908, št. 7, str. 67.

21 LZ, 29. 12. 1908.
22 LZ, 7. 1. 1909; PV, let. (1909), št. 2, str. 35.
23 Zimske zabave in zimski šport v Bohinju. *Promet in gostilna*, let. 1 (1908), št. 7, str. 67; *Rodelsport und Rodelbahn in Wocheiner Feistritz*.
24 *Illustrierte Österreichische Sportblatt*, 18. 2. 1911.
25 Budkovič, *Vzpon*, str. 147.

Skica umetnega sankališča Belvedere. (Sport, 1. 1. 1921)

navaja tarife fijakerjev, zaupanja vredne hotele in firme, njen namen pa je bil prvenstveno v obveščanju z voznimi redi zimskošportnih vlakov na progi Trst–Jesenice in navajanje popustov za znižane zimske karte (tudi za povezavo z Ljubljano).[26]

Med obvestili za smučarje v časopisju prvič naletimo 1904 na obvestilo, da bodo lahko pri državnih železnicah poskusno lahko vzeli na vlak kot potovalno prtljago smuči – toda ne v potovalni vagon.[27] Pravi poskusi uvajanja zimskih popustov za vožnje v Bohinj se pričnejo uvajati leta 1908, ko je železniško ministrstvo poskusno za zimsko sezono znižalo karte iz Trsta, Gorice in Ljubljane za Bohinj (ali Bled). Znižan nakup povratne karte, ki je veljala za 2. in 3. razred, je potnik dokazoval s zimskošportnimi rekviziti. *Promet in gostilna* tovrsten prevoz imenuje "zabavni vozovi", šlo je za vagone, ki so se priklopili rednim vlakom in vozili do teh krajev naravnost, brez postankov v manjših krajih. Vozili so le ob nedeljah in praznikih, izdajali pa so se posebni povratni vozni listki s tridnevno veljavo in četrtino nižjo ceno, ki je vključevala brezplačen prevoz športne prtljage. Deželna zveza pa je imela resen namen, da posamezne nedelje organizira tudi večje družabne izlete, kjer bi ob najmanj 100 udeležencih, bila vožnja kar za 40% cenejša. Podobno kot vremenska poročila bi se tudi ti izleti predhodno najavili po časopisju.[28] Sistem znižanih kart se je v naslednjih letih omejil na člane posebnih društev, katere so lahko dobili pri deželni zvezi. Za Ljubljano so bila ta društva: *Laibacher Bicycle-Klub, Ljubljanski športni klub, Slovenski football klub Ilirija*, vse sekcije Slovenskega planinskega društva (SPD), *Deutsch und Österreichischer Alpenvereina* in *Österreichischer Touristen Kluba*, v Kranju je za izdajo znižanih kart bila pristojna sekcija SPD.[29]

Prekladanje športnih rekvizitov pri zimskih športnikih pa je očitno postalo tako pogosto, da je pri drugih potnikih to kmalu vzbujalo nelagodje in pritožbe, zato je ravnateljstvo državnih železnic razglasilo: "Oni potniki, ki obiskujejo zimskošportne kraje na Koroškem in Kranjskem in imajo pri vožnji po železnici pri sebi tudi za izvajo svojega športa potrebno orodje, so često zlasti pri povratni vožnji v veliko nadlego drugim potnikom, ker se jim tajajo ostanki snega na obleki, smučih in drugem orodju."[30] Ravnateljstvo ni storilo najhujšega in prepovedalo smučarjem vstop na vlak. Že naslednjo sezono so tako pri železnicah za zimske športnike iz

26 (Krisper, Valentin): *Wintersport in der Wochein*, 1910.
27 LZ, 7. 12. 1904.
28 Zimske zabave in zimski šport v Bohinju. *Promet in gostilna*, let. 1 (1908), št. 7, str. 67.
29 LZ, 2. 1. 1912.
30 *Slovenski narod* (dalje: SN), 28. 1. 1911.

Ljubljane, ki so ob nedeljah in praznikih obiskovali gorenjska zimska središča, rezervirali posebne kupeje, ki so bili označeni z napisom "Sport coupé". Priklopili so se ne zgodnji vlak z odhodom iz Ljubljane ob 6:48h in se pri vračanju z Bohinjske Bistrice spet priključili na večerne vlake ob 17h in 19:32h. Smučke in sanke tako niso zmotile več nikogar in so se lahko vzele s seboj v kupe.[31]

Bohinjski okoliš je postal tako prvo smučarsko turistično središče pri nas, ki je nase navezovalo različne terciarne dejavnosti od "après-ski" ponudbe, kot tudi do servisiranja in izdelovanja smuči.[32] Na to ponudbo so vezani tudi prvi smučarski tečaji pri nas. Najbrž prvi javni tečaj pri nas se je tako vršil v Bohinju že v februarju 1909. V časopisju najavljen tečaj se je odvil skozi dve sledeči si nedelji na željo gostov iz Trsta. Posebej za to priložnost je tudi *Deželna zveza za tujski promet na Kranjskem* pridobila učitelja. Udeleženci so se prvič zbrali 28. februarja ob pol 9h v *Hotelu Rodica*.[33] "Tečaji za ski" pa so se napovedovali tudi naslednje sezone.[34] Poskrbljeno pa je bilo tudi že za zahtevnejše smučarje, saj so bile v sezoni 1910–1911 prvič markirane tudi štiri smučarske ture v okolico.[35] Za slednje se je skrbelo tudi v prihodnjih sezonah.[36] Smučanje naj bi bilo mogoče tudi po strminah Črne prsti, deželna zveza za tujski promet pa je decembra 1912 izdala tudi posebno karto smučarskih tur v okolico.[37] Zrisal jo je Rudolf Badjura.[38]

Ena izmed glavnih značilnosti bohinjskega turističnega smučarskega razvoja, ki je skladna z značilnostmi vseevropskega smučarskega začetnega razvoja, je povezava civilnega in vojaškega smučanja. Vojaško smučanje je posebej v dvojni monarhiji pomenilo vzgon celotnemu civilnemu smučanju od Karpatov prek transilvanskih, sudetskih do bosanskih hribov. Bohinjski turizem je vojaško smučanje izredno zaznamovalo v sezoni 1912–13. Deželna zveza za tujski promet je pripravljala konec januarja 1913 še en smučarski tečaj. Ker so bile v Bohinju tedaj smučarske vaje 27. domobranskega polka in so te tam trajale do 3. februarja 1913, je zveza to priložnost izkoristila in zaprosila je c. kr. 3. korno poveljstvo v Gradcu, če bi se smeli teh vaj udeležiti tudi civilisti. Korno poveljstvo je prošnji ugodilo in zveza je pozvala interesente iz Ljubljane, Gorice in Trsta. Tečaj je vodil poročnik Julius Ringl, ki je prijave sprejemal stanujoč v tamkajšnjem *Hotelu Markeš*. Smuški tečaj je bil najavljen, da bo trajal pod istim vodstvom tudi po 3. februarju, vsako nedeljo, če bo le udeležba zadostna. Tečaj je bil brezplačen, s seboj je bilo treba prinesti edino smučke.[39] Smuški tečaj je bil odmeven, saj se je odvijal kar nekaj nadaljnjih nedelj zapored.[40] Ker je Ringl kasneje obolel, je vodstvo tečaja namesto njega prevzel poročnik Schescherko.[41]

Zelo zanimivo je, da je tečaj pod vodstvom Ringla organiziral 23. februarja 1913 tudi posebno tekmovanje, ki ga slovensko časopisje že imenuje *smukaška tekma*,[42] nemško pa *Abfahrtslauf*[43] oziroma *Skiabfahrtslauf*.[44] 2,5 km dolga proga je imela start nekje pod vrhom Bače,[45] cilj pa je bil pri lokalu ob izteku sankališča. Tekmo so organizirali sankači in smučarji s Primorske in Kranjske, prijave pa je zbiralo bohinjsko *Prometno društvo*. Vojska je za tekmo priključila vojaški telefon, katerega je posodilo poveljništvo tamkajšnjega alpinskega polka. Prijavnina je znašala dve kroni, za prve tri uvrščene pa so bila pripravljena darila.[46] Tekma je potekala popoldne, ker je bila dopoldne na sporedu že sankaška tekma. Obe tekmovanji sta potekali pod pokroviteljstvom direktorja državnih železnic. Zmagal je poročnik Schescherko, ki je za progo porabil 15 minut in četrt, drugi je bil nadporočnik Walland, ki je porabil minuto več (oba domobranski 27. pešpolk), tretji pa Rudolf Badjura s časom 18 minut. Skupaj je tekmovalo enajst smučarjev, za varnost pa je bilo menda dobro poskrbljeno, saj se, kot poročajo, ni nihče poškodoval. Tekma je bila končana že četrt na dve, tako da so s slavnostnimi govori in podelitvijo v *Hotelu Triglav* prireditev zaključili gotovo že pred odhodom večernih vlakov.[47]

Tudi za naslednjo sezono so se napovedovali tečaji pod vodstvom Ringla. Zveza jih je napovedala večkrat že skozi november, trajali pa naj bi 8–10 dni.[48] Finančno jim je obljubil podporo kranjski deželni odbor, a je bila vseeno uvedena prijavnina (po 8 kron).[49] Za obdobje od 14.–22. decembra 1913 pa je bil napovedan poseben smučarski tečaj za gorske reševalce, gozdne uslužbence in lovce in morda vse druge, ki bi jim smuči služile pri delu. Zveza za tujski promet se je ob tej priložnosti povezala z lovskimi in planinskimi društvi ter z gozd-

31 LZ, 2. 1. 1912.
32 *Mariborski večernik Jutra*, 27. 3. 1936. Omenja se, naj bi v Bohinjski Bistrici že od leta 1902 izdeloval smuči Franc Rozman.
33 LZ, 24. 2. 1909.
34 PV, let. 16 (1910), št. 1, str. 23.
35 SN, 5. 1. 1911; SN, 31. 1. 1911; LZ 1. 12. 1910; LZ, 5. 1. 1911.
36 LZ, 1. 2. 1912; LZ, 20. 11. 1912; SN, 11. 1. 1913. (Oglas) *"Za smučalce so zaznamovane smučne ture (3–5 ur)".*
37 LZ, 20. 11. 1912.
38 LZ, 13. 12. 1912.
39 SN, 25. 1. 1913; SN, 18. 1. 1913; LZ, 18. 1. 1913; LZ, 25. 1. 1913.
40 LZ, 30. 1. 1913;. SN, 15. 2. 1913.
41 LZ, 1. 3. 1913.
42 SN, 14. 2. 1913.
43 LZ, 1. 1. 1913.
44 LZ, 24. 2. 1913.
45 Nemški vir navaja gozdno mejo. "Rindloch Waldgrenze".
46 SN, 14. 2. 1913; LZ, 13. 2. 1913.
47 LZ, 24. 2. 1913, Das Rodel- und Skirennen.
48 LZ, 12. 11. 1913.
49 LZ, 19. 11. 1913.

Smučarska druščina na turi po bohinjski okolici. (Sport, 15. 1. 1921)

nimi upravami.[50] Tečaj je vodil Rudolf Badjura in se je dejansko odvil naslednje leto od 1. do 12. januarja 1914. Udeležilo se ga je 12 tečajnikov,[51] trije domačini, ostali pa iz Kranjske Gore in Mojstrane. Udeleženci so bili lovci, gozdarji in pooblaščeni vodniki SPD. Dne 11. februarja pa je bila med udeleženci izvedena še interna tekma. Slednje je Badjura štel za prvo tekmo in tečaj pri nas in se je kot tako potem preneslo v novejše zgodovinske obravnave,[52] ne glede na to, da so se tečaji in tekmovanja odvili pri nas že pred tem. Sledilo je še nekaj tekmovanj. Največje je bilo izvedeno 15. februarja 1914 kot "velika vojaška in civilna smuška tekma", ki je bila sestavljena iz trojnega programa: Prvič, vojaškega patruljnega teka, v katerem je tekmovalo le moštvo 3. c. kr. kora; drugič, oficirska tekma, odprta le častnikom 3. c. kr. kora in tretjič, tekma kranjskih in primorskih smučarjev, ki je bila odprta le za civiliste.[53] Proga za civiliste, dolžine 5,5 km je bila, kot poročajo, speljana po pomrznjenem snegu in zahtevnem terenu. Tekmovalo je enajst prijavljenih,[54] zveza za tujski promet pa je kot organizator pripravila zaključno slavje in podelitev nagrad v *Hotelu Triglav*.[55]

Bohinj je torej odigral zelo vidno vlogo kot naš prvi pravi zimski turistični kraj. Neka nedelja januarja 1914, torej malo pred prvo vojno, je bila v časopisju opisana kot zelo dobro obiskana. Približno 500 obiskovalcev naj bi se ob sankališču trlo kot na Semmeringu, zbrano družbo pa so krasile bogate zimskošportne toalete, pisani jopiči, prikupne in krznene obleke, katere so nosili turisti iz Gorice, Trsta pa tudi Vidma, Benetk ...[56] Prej manj pomembna vas je s turizmom povsem spremenila svoj značaj. Bohinj je postal del moderne človekove igre videti in biti viden. Podobo je postopoma spreminjal kraj pa tudi ljudje – četudi je z njimi gotovo šlo počasneje. Kot poročajo liberalno usmerjeni časopisi, Bohinj pravzaprav še ni bil zrel za eminentno zimsko središče. *Slovenski narod* ga je v nekem tendenciozno obarvanem turističnem članku razglasil kar za "kraj zabitega klerikalizma". Bohinju naj bi manjkala dodatna ponudba, za katero naj bi bila kriva konzervativna orientacija periferije, kateri je ton dajala katoliška politika. Obiskovalcem Bohinja naj ponudba lepe narave ne bi zadostovala in menda so bili večeri v glavnem dolgi in dolgočasni. Gostje so pričakovali menda kaj več zabave, a v postnem času v Bohinju ni igrala niti godba.[57] Kritike najbrž res odražajo del celostne podobe bohinjskega turizma, toda v kontekstu pogosto prenapetega politiziranja tedanjih slovenskih dnevnikov se razume, da je vse to gotovo tudi predstavljalo igrice na javnem političnem odru.

Razsežnosti Bohinja kot zimskega turističnega centra pa se je mogoče dotakniti tudi širše od že izpostavljenega "narodnogospodarskega" vidika ozi-

50 LZ, 29. 11. 1913.
51 LZ, 13. 1. 1914. Poroča, da je bilo tečajnikov 9. Za darila tekmovalcem je poskrbel ing Luckmann, štarterja sta bila je bil ing. Krenner in dr. Treo, podelitev pa je vodil Lindtner, ki je v govoru poudaril potrebo smučanja za gorske vodnike in lovce.
52 Badjura, *Smučar*, str. 15; Jeločnik, *Začetki in razvoj smučanja*, str. 105.
53 SN, 11. 2. 1914.
54 Tedaj je med civilisti zmagal Badjura, pred Rabičem in Klančnikom (oba iz Mojstrane). Tekmovalci so prihajali: trije z Reke in iz Mojstrane, dva z Jesenic in iz Ljubljane in eden iz Trsta.
55 SN, 16. 2. 1914.
56 LZ, 13. 1. 1914.
57 SN, 26. 2. 1913.

roma nacionalne manifestacije turizma. Bohinjski turizem lahko vrednotimo ne le skozi prizmo slovenstva ampak tudi slovanstva. Skladno z občutenjem slovanske vzajemnosti med narodi tedanje dvojne monarhije se propaganda za bohinjski turizem bere tudi po tujem časopisju. Odraz podpore slovanskega turističnega bratenja so predvsem članki, oglasi in kvalitetne slikovne reprodukcije zimskih športov v Bohinju, ki so krasili reprezentativne češke turistične revije, kot je bil npr. *Slovanský Turista*.[58]

Četudi je bil torej Bohinj po eni strani verjetno še daleč od kozmopolitskega (zimskega) letovišča, se je po zaslugi zveznih in lokalnih dejavnikov dobro vklopil v kompleksna družbenopolitična, ekonomska, vojaška, športna, idr. sodobna gibanja, skozi katera se je dokazal kot prvo izstopajoče slovensko zimsko turistično središče.

IV. ROČNÍK. I. SEŠIT. ÚNOR 1912.

SLOVANSKÝ TURISTA

ILLUSTROVANÝ MĚSÍČNÍK PRO POZNESENÍ SLOVANSKÉ TURISTIKY.

REDIGUJE ANTONÍN HOLZBACH, PRAHA-SMÍCHOV, SVARCENBERKOVA TŘ. 19.

OBSAH: Dr. Hlaváček: Jarní vzpomínka na Bílou Dalmacii. — Z Bohinjské Bistrice. — A. H.: Celovec slavný. — Dr. Novák: Zimní sport v Bohinji. — Dr. Novák: Z Bohinjské Bistrice. — Ze Slovenska. — Z Bohinjské Bistrice. — Z Bohinjské Bistrice. — Z Bohinjské Bistrice

Jeločnik, Marjan: *Začetki in razvoj smučanja v Sloveniji in evolucija alpske tehnike*. Ljubljana : Visoka šola za telesno kulturo, 1981.
Krisper, Valentin: *Wintersport in der Wochein*, 1910.
Mencinger, A.: Statistika tujskega prometa na Kranjskem. *Promet in gostilna*, let. 1 (1908), št. 7, str. 68.
Rodelsport und Rodelbahn in Wocheiner Feistritz. Laibach : Verlag des Landesverbandes für Fremdenverkehr, 1909.
Studen, Andrej: Gremo na rajžo. Potovalna kultura in začetki modernega turizma na Slovenskem v stoletju meščanstva. *Turizem smo ljudje*. Ljubljana : Turistična zveza Slovenije, 2006.
Studen, Andrej: K zgodovini potovanj in o začetkih turizma pred prvo svetovno vojno. *To in ono meščanstvo v provinci*. Celje : Pokrajinski muzej, 1995.

Z U S A M M E N F A S S U N G

"Bohinj – die slowenische Schweiz". Die Anfänge des Winterfremdenverkehrs in Bohinj vor dem Ersten Weltkrieg

Der Fremdenverkehr in Bohinj (Wochein), einem in den Alpen gelegenen Ort, der durch seine Naturschönheiten besticht, erhielt mit der Fertigstellung der Wocheiner Strecke der Tauernbahn (1906) einen neuen Auftrieb. Um die Entwicklung des Fremdenverkehrs waren vor allem die im örtlichen Fremdenverkehrsverein vereinigten Ortbewohner sowie der im Jahr 1905 gegründete Krainer Landesfremdenverkehrsverband bemüht.

Nachdem sich Bohinj bereits zu einem bedeutenden Sommerfrischeort entwickelt hatte, bot sich ihm – parallel zur Entwicklung neuer moderner Wintersportartren – die Gelegenheit, die Saison nun auch um die bis dahin nicht existierende Wintersaison zu erweitern. Als Hauptfördermaßnahme des Winterfremdenverkehrs in Bohinj galten Ermäßigungen für Gruppenfahrten auf der Bahn. So wurde Bohinj in der Winterzeit vor allem an Wochenenden und Feiertagen von vielen Gruppen, hauptsächlich aus den Landeszentren Gorica, Ljubljana und Triest, aber auch aus anderen Orten besucht. Als Haupterrungenschaft von Winterfremdenverkehr und Sport in Bohinj galt die künstliche Rodelbahn Belvedere (eröffnet zu Jahresbeginn 1909), später begann sich der Fremdenverkehr in Bohinj (vor allem mithilfe des Militärs) auch auf den Skisport zu orientieren. Auch lud der zugefrorene See zum Eislaufen ein.

Bohinj entwickelte sich zum ersten größeren Wintersportzentrum in Slowenien. Obwohl die Entwicklung des Fremdenverkehrs in Bohinj in Slowenien vor allem vor dem Hintergrund der Stärkung der nationalen (slowenischen) Wirtschaft propagiert wurde, war es am Vorabend des Ersten Weltkriegs bereits ein verhältnismäßig renommierter Fremdenverkehrsort auch im Rahmen des gesamten österreichischen Teils der Doppelmonarchie. Einen besonderen Akzent verlieh dem Fremdenverkehr in Bohinj auch die damalige "Wechselseitigkeit" der slawischen Welt.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 338.1:67(497.4Domžale)"1850/1952"

Prejeto: 2. 7. 2008

Miroslav Stiplovšek

dr. zgodovinskih znanosti, red. prof. v pok., zasl. prof. Univerze v Ljubljani, Vodopivčeva 8, SI–1230 Domžale

Razglasitev Domžal za trg (1925) in mesto (1952), priznanje za velik gospodarski napredek od sredine 19. stoletja

IZVLEČEK

Avtor v prispevku obravnava nagli vzpon Domžal od sredine 19. stoletja do njihove razglasitve za mesto leta 1952, ki je bil pogojen zlasti z velikim razmahom industrije, obrti in trgovine. V desetletjih pred prvo svetovno vojno so Domžale postale središče slamnikarske industrije v Habsburški monarhiji, z izdelki poznane tudi v številnih evropskih državah in celo v ZDA. V obdobju med vojnama so vzporedno z njenim propadanjem zlasti zaradi ugodnega prometnega položaja, obilice usposobljene delovne sile in vodnih energetskih virov nastale na domžalskem območju številne tovarne drugih industrijskih panog, povečalo pa se je tudi število obrtnih in trgovskih obratov. Gospodarski napredek je vplival na velike socialne spremembe ter tudi na uspešen razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti. Domžale so postale središče za širšo okolico, priznanje za njihovo pomembno vlogo pa je bila razglasitev za trg leta 1925 in po drugi svetovni vojni za mestno občino.

KLJUČNE BESEDE

Domžale, slamnikarska industrija, trg, nove industrijske panoge, obrt, trgovina, mestna občina

ABSTRACT

PROCLAMATION OF BOROUGH OF DOMŽALE (1925), AND TOWN (1952), RECOGNITION FOR SUBSTANTIAL ECONOMIC ADVANCEMENT FROM THE MIDDLE OF THE 19TH CENTURY

The author deals in his contribution with the rapid ascent of Domžale from the middle of the 19th century to its proclamation of a town in 1952; the development was particularly conditioned by the vast expansion of industry, craft and trade. In the decades before World War I, Domžale became the centre of straw-hat industry in the Habsburg Monarchy, known by their products in several European states as well, and even in the U.S.A. In the period between the two wars, parallel with its decay, due to advantageous traffic situation, plenty of skilled labour force, and water energy sources, several factories of other industrial branches emerged in the region of Domžale; the number of industrial and trade plants also increased. Economic development influenced on significant social changes and on the successful development of educational-cultural activities. Domžale became the centre for the broader vicinity; recognition for its significant role was the proclamation into a borough in 1925 and after World War II into municipality.

KEY WORDS

Domžale, straw-hat industry, borough, new industrial branches, craft, trade, municipality

Z začetkom industrializacije slamnikarstva v šestdesetih letih 19. stoletja, ki se je kot domača obrt razvilo že v stoletju pred tem, se je začelo novo obdobje v domžalski zgodovini. V naslednjih desetletjih so Domžale, "ki se poprej niso odlikovale", doživele tolikšen gospodarski napredek ter z njim povezane socialne spremembe in prosvetno-kulturni razvoj kot le redki kraji na Slovenskem. Časnik Slovenski narod je ob razglasitvi Domžal za trg leta 1925 poudaril, da "so lahko vzor stoterim slovenskim občinam" glede premostitve gospodarske krize zaradi usihanja dohodkov od kmetijstva z novim zaslužkom od "male in srednje industrije, vzornega obrtništva, spretne trgovine".[1] Rast teh gospodarskih panog se je v času do druge svetovne vojne in po njej še okrepila. V geografskem opisu slovenskih pokrajin iz leta 1959 je Anton Melik ugotovil, da so v ravnini ob Kamniški Bistrici zlasti zaradi ugodnih prometnih zvez in tradicije slamnikarske industrije Domžale na svoje območje privabile tudi podjetja številnih drugih panog in so tako postale "glavni kraj v področju moderne industrializacije". To se kaže tudi v rasti prebivalstva, ki se je od leta 1869 do leta 1931 povečalo za 74%, do leta 1953 pa celo za 166% na 3558 prebivalcev. Melik je svoj opis sklenil: "Spričo tolikega razmaha so bile Domžale leta 1925 povzdignjene v trg" z združitvijo vasi Zgornje Domžale, Spodnje Domžale, Stob in Študa, upravna zakonodaja pa jih je leta 1952 "upravičeno ... uvrstila med mesta".[2]

Razvoj slamnikarske domače obrti in industrije do prve svetovne vojne

Domžale se kot naselje pod cerkvijo na Goričici, obdano s protiturškim taborom, v zgodovinskih virih prvič omenjajo v začetku 13. stoletja, izkopanine kažejo na njegov začetek že v rimski dobi, najnovejša arheološka izkopavanja pa potrjujejo obstoj prazgodovinskih naselij na širšem domžalskem območju že od paleolitika dalje.[3] Njihova pomembna uveljavitev je povezana šele z začetkom slamnikarske domače obrti v prvi polovici 18. stoletja. Ta je pomenila udejanjenje merkantilističnih načel tedanje avstrijske gospodarske politike o pospeševanju posameznih obrti na agrarnih območjih. S pletenjem kit in nato v vedno večjem obsegu tudi z izdelavo slamnikov je prišlo do sicer skromnih dodatnih zaslužkov vedno večje število prebivalcev, zlasti kajžarjev in malih posestnikov domžalskega, mengeškega, kamniškega in zasavskega območja ter Moravške doline in Črnega grabna ob dunajski cesti. Sredi 19. stoletja se je s slamnikarsko domačo obrtjo zlasti v zimskih mesecih na teh območjih ukvarjalo kar okoli 12.000 oseb. Od izdelave slamnikov za domačo uporabo in bližnje sejme se je povečala njihova proizvodnja za širši trg. Na prelomu 18. in 19. stoletja so njihovo prodajo za avstrijske dežele in Bavarsko prevzeli zlasti tirolski krošnjarji iz doline Deeferegen, ki so spodbudili tudi izboljšanje pletenja kit in izdelavo kakovostnejših slamnikov. Njihova proizvodnja je do prvih desetletij 19. stoletja narasla na več deset tisoč, samo v Ihanu pri Domžalah letno okoli 25.000 slamnikov, naglo pa se je povečeval tudi dohodek od njihove prodaje, po oceni na okoli 80.000 goldinarjev letno, kar je bil precejšen prispevek k izboljšanju gmotnega položaja kmečkega prebivalstva.[4] Širše domžalsko območje se je uveljavilo kot središče slamnikarske domače obrti v Avstriji.

Sredi 19. stoletja je začelo naraščati število slovenskih slamnikarskih obrtnikov, kar je pospešil zlasti liberalistični zakon iz leta 1859. Nekateri med njimi so kasneje povečali število zaposlenih tudi do trideset in njihove obrti so prerasle v manjše tovarniške obrate, kot čas ustanovitve pa so v statističnih poročilih Zbornici za trgovino, obrt in industrijo navajali prelom petdesetih in šestdesetih let. V tem času so tudi Tirolci ustanovili v Domžalah tri manjše tovarniške obrate.[5] Ti so imeli večje slamnikarske tovarne na Dunaju in v Benečiji, ki jo je Avstrija po porazu v vojni z Italijo leta 1866 izgubila. Posledica so bile carinske ovire pri izvozu slamnikov v Habsburško monarhijo. Zato sta že jeseni 1866 tirolska podjetnika Krizant Ladstätter in Jakob Oberwalder opustila svojo tovarno v beneški Marostiki ter stiskalnice, šivalne stroje in drugo opremo prepeljala v novo tovarno v Domžalah. Za izbiro lokacije zanjo je bila odločilna tradicija slamnikarske domače obrti na domžalskem območju, ki je izdelala velike količine kit kot polizdelkov za tovarniško proizvodnjo slamnikov, v njej pa se je usposobila tudi delovna sila. Že leta 1870 sta se družabnika ločila in Jakob Oberwalder je zgradil svojo tovarno. Sledili pa so mu še drugi tirolski podjetniki z izgradnjo novih tovarniških objektov v Domžalah. Do začetka osemdesetih let je začelo obratovati pet velikih tirolskih slamnikarskih tovarn podjetij Peter Ladstätter in sinovi, J. Oberwalder, Bratje Kurzthaler, Mellitzer-Kleinlercher in Bratje Oberwalder. V Domžalah so ustanovili tri manjše tovarne tudi Sudetski Nemci, ki pa niso mogli dol-

1 *Slovenski narod*, št. 179, 9. 8. 1925.
2 Anton Melik, *Posavska Slovenija*, str. 140–142.
3 Marolt, Domžale s širšo okolico v antični dobi, str. 359–372.
4 Bernik, *Zgodovina fare Domžale 1,* str. 221–223; Valenčič, O slamnikarski domači obrti, str. 165–175; Bogataj, *Domače obrti,* str. 169–171.
5 ARS, AS 448, fasc. 311/3, vprašalne pole za leto 1919; osebna zbirka Toneta Ravnikarja iz družine največjega slovenskega slamnikarskega tovarnarja Matije Ravnikarja; Bernik, *Zgodovina fare Domžale 1*, str. 224–226; Kobe-Arzenšek, Iz preteklosti slamnikarstva, str. 104; Stražar, *Domžale,* str. 474–479.

Domžale s slamnikarskimi tovarnami na prehodu iz 19. v 20. stoletje.

go zdržati konkurence tirolskih podjetnikov in so jim jih morali prodati. Iz Domžal pa sta leta 1870 podjetnika Stemberger in Mellitzer prenesla tovarniško proizvodnjo v novo tovarno v bližnji Mengeš, kjer je bila prav tako dobro razvita slamnikarska domača obrt.[6]

Razmah slamnikarske industrije naj ilustriramo le z nekaj podatki. Do leta 1875 se je proizvodnja slamnikov v domači obrti in pri slovenskih obrtnikih povzpela na 800.000 slamnikov letno, v tirolskih podjetjih pa so jih izdelali približno polovico manj. Toda tirolski tovarnarji so od slovenskih proizvajalcev začeli odkupovati slamnike za končno obdelavo in prevzeli tudi njihovo prodajo na evropskem tržišču. Velik dobiček so ustvarjali tudi s podcenjenim nakupom kit in skromnim plačilom svojega tovarniškega delavstva. Tako so si pridobili kapital za modernizacijo proizvodnje slamnikov, ki so jo v vedno večji meri osredotočili v svojih tovarnah. Evropsko tržišče so obvladali tudi z ustanovitvijo 12 podružnic, proizvodnjo in prodajo slamnikov pa so prenesli tudi v ZDA. Vanje so pošiljali delavke in delavce iz svojih domžalskih tovarn.[7] Hkrati so povečali število zaposlenih v slamnikarskih tovarnah od 400 v letu 1880 na okoli 1.000 v začetku 20. stoletja.[8] Do tedaj je število tovarniških in večjih obrtnih obratov v Domžalah in Mengšu naraslo na 25.[9] Na drugi strani pa se je zlasti zaradi skromnih dohodkov število pletilcev kit prepolovilo na okoli 6.000.[10] V Domžalah je za izboljšanje njihovega gmotnega položaja poskrbelo Kitarsko društvo, ustanovljeno leta 1908, ki je prevzelo nabavo surovin in prodajo kit za okoli 700 članov, medtem ko so tirolski podjetniki za izdelavo boljših slamnikov uvažali kite tudi iz Japonske in Kitajske.[11] Ob velikem razmahu slamnikarske industrije pred prvo svetovno vojno moramo poudariti, da slovenski slamnikarski obrtniki in manjši tovarnarji zaradi skromnih dohodkov tako glede modernizacije proizvodnje kot tudi njenega obsega niso mogli slediti velikim tirolskim podjetnikom.

Velike spremembe v razvoju Domžal v novih gospodarskih razmerah

Nagel proces industrializacije hkrati s krepitvijo nemškega kapitala je pomembno vplival na socialno-politično in prosvetno-kulturno podobo Domžal. Leta 1856 je v Domžalah živelo 905 prebivalcev,[12] do leta 1910 pa se je njihovo število več kot podvojilo na 1960 prebivalcev.[13] Ker so tirolski podjetniki v svojih tovarnah na vodstvene položaje nameščali le svoje rojake, se je v kamniški okraj oziroma v Domžale do tedaj preselilo 276 oseb z domovinsko pravico na Tirolskem.[14] Na drugi stra-

6 Bernik, *Zgodovina fare Domžale 1,* str. 227–231; Stražar, *Domžale,* str. 479–489; Stražar, *Mengeš,* str. 566–572.
7 Kobe-Arzenšek, Iz preteklosti slamnikarstva, str. 106–107; Bernik, *Zgodovina fare Domžale 1*, str. 231–232; Stiplovšek, Krščanskosocialne strokovne organizacije, str. 138–139.
8 Valenčič, Prebivalstvo kamniškega področja, str. 65; Bernik, *Zgodovina fare Domžale 2*, str. 24.
9 *Gradivo za statistiko trgovine, obrti in industrije,* str. 14–15.
10 Jovan, Domači obrti, str. 543.
11 ZAL, LJU 88, zadružni register; Bernik, *Zgodovina fare Domžale 1,* 213–216.
12 *Domžalec,* št. 1, 23. 7. 1925.
13 *Krajevni leksikon Slovenije* II, str. 73.
14 Valenčič, Prebivalstvo kamniškega področja, str. 65.

ni pa se je iz Domžal izselilo v ZDA okoli 200 oseb, predvsem delavcev in delavk, ki so se zaposlili v tamkajšnjih slamnikarskih tovarnah.[15] Hkrati s temi velikimi demografskimi spremembami se je podvojilo tudi število zgradb v Domžalah, njihov zunanji videz pa se je posebej spremenil z izgradnjo velikih tovarniških poslopij.

Posledica industrializacije je bilo tudi zaostrovanje socialnih in nacionalnih odnosov v Domžalah. Delo v slamnikarskih tovarnah je bilo sezonsko, trajalo je od septembra do maja naslednjega leta. Delavke in delavci so si morali zato v poletnih mesecih dodatno zaposliti pri kmečkih delih, slamnikarji tudi v gradbeništvu. Tirolski podjetniki so jim dajali "beraške plače",[16] pa še te so jim v celoti izplačali ob koncu sezone, delovni čas so jim podaljšali tudi na 12 ur, protizakonito pa so zaposlovali mladoletno delovno silo. Tirolski preddelavci so dobili celo tri do petkrat višje plače kot strokovno bolj usposobljeni slovenski delavci. Te je poleg krivičnega vrednotenja njihovega dela hudo prizadelo tudi ponižujoče ravnanje Tirolcev z njimi.[17]

Veliki tirolski podjetniki so imeli glede na gospodarsko moč oziroma davčni cenzus po takratni občinski zakonodaji status virilistov. V domžalskem občinskem odboru je bilo do leta 1911 kar pet nevoljenih članov iz njihovih vrst in pomembno so vplivali na njegovo delo. Od leta 1880 je po prizadevanjih Schulvereina v Domžalah delovala privatna nemška osnovna šola. Tirolci so si pridobili tudi pravico do občasnih nemških cerkvenih obredov. Organizirani so bili v Društvu Andreas Hofer, ki je 1. junija 1905 z razvitjem prapora svojim rojakom iz Ljubljane, Celja in od drugod želelo manifestirati moč nemštva v Domžalah. To namero pa so narodno ozaveščeni prebivalci domžalskega in kamniškega območja z odločnim in množičnim nastopom preprečili. Prišlo je do velikega slovensko-nemškega spopada, zaostrenega s streljanjem orožnikov. V njem so sodelovali tudi slamnikarski delavci in posameznike so podjetniki kaznovali z odpustom.[18] "Izgredi v Domžalah" so bili pomembni v tedanjih protigermanizacijskih bojih na Slovenskem in o njih je obširno pisalo osrednje časopisje, odmevali so tudi v dunajskem državnem zboru, *Slovenec* pa je članek sklenil s poudarkom, da "je treba narodnogospodarskega dela za utrjevanje slovenskih Domžal".[19] V tem pogledu je bila poleg slovenskih lastnikov slamnikarskih delavnic pomembna vloga vedno večjega števila domačih obrtnikov in trgovcev ter okrepljeno delovanje slovenskih društev v Domžalah.

Duhovnik na Goričici je leta 1897 ustanovil Krščansko delavsko podporno društvo v Domžalah, ki je dajalo svojim članom, delavcem in obrtnikom, bolniške podpore. Leta 1904 je novi beneficiat Franc Bernik društvo preosnoval v Katoliško izobraževalno in podporno društvo s poglavitno nalogo, da skrbi za zmanjšanje delavske revščine na zakonit način ter pospešuje izobraževanje delavcev in delavk, ki so lahko postale njegove članice. Toda društvo je polno zaživelo šele septembra 1907, ko je bil v njegovem okviru ustanovljen Strokovni odsek slamnikarskega delavstva v Domžalah z okoli 370 člani. Že nekaj dni po ustanovitvi prve strokovne-sindikalne organizacije slamnikarskega delavstva je prišlo do stavk v Ladstätterjevi in Kurzthalerjevi tovarni, ki sta se končali z delnim zvišanjem mezd. Strokovni odsek pa se je nato omejeval le na posredovanja v korist slamnikarskega delavstva,[20] ker Bernik ni želel še naprej zaostrovati odnosov s tirolskimi podjetniki. To so izkoristili in z nekaj protidelavskimi ukrepi "iztrebili domala vso organizacijsko energijo slovenskih slamnikarjev v Domžalah".[21] Ti nacionalni in socialni spopadi so povzročili med Slovenci in Tirolci napete odnose, ki se nato niso umirili.

V prizadevanjih za okrepitev slovenske narodne zavesti je opravilo pomembno delo prvo kulturno društvo Domžalska godba, ki je začela delovati leta 1884 kot protiutež manjši godbi Tirolcev.[22] Iz narodnoobrambnih razlogov je bilo kmalu po omenjenih izgredih leta 1905 v Domžalah ustanovljeno tudi liberalno telovadno društvo Sokol.[23] Za uspešno izvajanje svoje dejavnosti je Katoliško izobraževalno in podporno društvo s telovadnim odsekom Orel leta 1910 zgradilo Društveni dom, naslednje leto pa mu je sledilo še odprtje Sokolskega doma. Tudi najstarejše domžalsko društvo, Prostovoljno gasilsko društvo iz leta 1880, je leta 1911 odprlo svoj dom. Uspešno pa je od leta 1906 delovalo tudi takšno društvo v Stobu.[24] Bogato kulturno, izobraževalno, telovadno in humanitarno de-

15 Bernik, *Zgodovina fare Domžale 1,* str. 245; vlogo domžalskih izseljencev v ZDA je opisal Ignac Mušič v članku Slamnikarska obrt in slovenski slamnikarji v glasilu ameriških Slovencev *Glas naroda*, št. 34, 13. 6. do št. 43, 22. 8. 1963. Gl. tudi Arnez, *Slovenci v New Yorku*, str. 93–105.

16 *Kamničan*, 10. 6. 1905, priloga *Našemu listu* št. 23.

17 Stiplovšek, Krščanskosocialne strokovne organizacije, str. 139.

18 Bernik, *Zgodovina fare Domžale 1*, str. 166 in 232–235; Stiplovšek, *Razglasitev Domžal za trg,* str. 18–19.

19 *Slovenec,* št. 126, 2. 6. 1905.

20 ARS, AS 68, društvena pravila; Bernik, *Zgodovina fare Domžale 1,* str. 235–243; *Slovenec*, št. 225, 30. 9. in št. 226, 1. 10. 1907; *Kamničan,* 5. 10. 1907, priloga *Našemu listu,* št. 47*;* Stiplovšek, Krščanskosocialne strokovne organizacije, str. 140; Majda Žontar, Kulturna društva na domžalskem območju, str. 394–395.

21 *Glas naroda,* št. 35, 13. 6. 1963.

22 Bernik, *Zgodovina fare Domžale 1,* str. 202–203; *Domžalec,* št. 1, 1. 8. 1934; *100 let godbe na pihala Domžale;* Stražar, *Domžale*, str. 349–358.

23 Bernik, *Zgodovina fare Domžale,* str. 206–207; M. Žontar, Kulturna društva na domžalskem območju, str. 397–401; Matjaž Brojan, *Domžalska stoletna športna sled,* str. 11–45.

24 ARS, AS 68, društvena pravila; Bernik, *Zgodovina fare Domžale 1,* str. 203–206; Stražar, *Domžale,* str. 267–270.

lo je pomembno zaznamovalo življenje v Domžalah in prispevalo k njihovi širši prepoznavnosti, kajti o pomembnih prireditvah so pisali tudi osrednji slovenski časniki. Po prizadevanjih župnika Bernika pa so Domžale dobile tudi tri pomembne zadružne organizacije. Leta 1898 je kot prva denarna ustanova v kraju začela delovati Hranilnica in posojilnica, leta 1910 Strojna zadruga, ki je bila koristna zlasti za napredek kmetijstva in elektrifikacijo, dve leti pred tem pa je začelo delovati že omenjeno Kitarsko društvo.[25]

Leta 1880 je v Domžalah začela delovati pošta,[26] dve leti kasneje je bila ustanovljena tudi orožniška postaja, 1899 pa je bil nastavljen v Domžalah tudi davčni uslužbenec.[27] Leta 1911 je deželni odbor Kranjske ustanovil zdravstveno okrožje Domžale s stalnim zdravnikom za opravljanje terenske zdravstvene službe v še sedmih sosednjih občinah.[28] Ta pomembna pridobitev javne ustanove širšega pomena je bil rezultat velikih prizadevanj domžalskega občinskega odbora, ki je posebno pozornost posvetil tudi izboljšanju osnovnega šolstva. V Domžalah je prva redna ljudska šola začela delovati 1864, do leta 1910 je prerasla v štirirazrednico, kar je omogočil občinski odbor tudi z izgradnjo novega šolskega poslopja leta 1888 in njegovo kasnejšo razširitvijo.[29] Tako je tudi šolstvo sledilo naglemu razvoju Domžal.

Krajevne oblasti pa so na pobudo beneficiata Bernika v začetku 20. stoletja uspešno sklenile dolgotrajna prizadevanja za ustanovitev fare za uveljavitev Domžal tudi na cerkvenem področju. Vse dotlej je bila na Goričici podružnica mengeške fare ob dejstvu, da so Domžale po številu prebivalstva in gospodarski moči že znatno presegle sosednji trg oziroma prafaro Mengeš. Domžalska podružnica je bila tedaj tudi največja na Kranjskem in večina sosednjih župnij ni dosegla niti polovice njenih vernikov. Za osamosvojitev so morali Domžalčani poskrbeti z izgradnjo vseh ustreznih cerkvenih objektov in zlasti zbrati veliko vsoto denarja za nakup farnih pravic, kajti mengeška fara je zahtevala visoko odkupnino za izpad velikega dohodka od domžalske podružnice. Končno so po izpolnitvi vseh teh pogojev deželne, osrednje državne in cerkvene oblasti leta 1908 dovolile ustanovitev fare Domžale,[30] kar je bilo prvo pomembno priznanje njihovemu velikemu napredku od sredine 19. stoletja.

25 ZAL, LJU 88, zadružni register; Bernik, *Zgodovina fare Domžale 1,* str. 209–216; M. Brojan, *Domžalska bančna leta,* str. 52–64.
26 Bernik, *Zgodovina fare Domžale 1,* str. 255–259.
27 Prav tam, str. 349–351.
28 Prav tam, str. 164–168.
29 Prav tam, str. 175–216.
30 Prav tam, str. 55–119; Otrin, Franc Bernik in razvoj Domžal, str. 446–448.

Gospodarsko-socialna in prosvetno-kulturna podoba Domžal ob razglasitvi za trg leta 1925

Prva svetovna vojna in nastanek jugoslovanske države po njej sta prizadejala hud udarec dotedanjemu razcvetu slamnikarske industrije v Domžalah. V vojnem času se je trg za prodajo slamnikov zelo skrčil. Zato so morali slamnikarski tovarnarji in obrtniki obseg proizvodnje in število zaposlenih občutno zmanjšati, nekateri obrati pa so začasno celo prenehali izdelovati slamnike.[31] Jugoslovanska država je s carinami otežila izvoz slamnikov in uvoz kakovostnih kit iz tujine. Težave so nastale tudi s podružnicami, ki so se morale v novo nastalih državah osamosvojiti, kar je povzročilo spore med solastniki. Tirolski podjetniki so predvojno modernizacijo tovarn izvajali tudi z visokimi krediti, ki jih ob upadu proizvodnje niso zmogli odplačevati. Deželna vlada za Slovenijo je v tirolske tovarne za upravljanje postavila sekvestre. Zaradi vseh teh ovir so tirolski podjetniki celo razmišljali o opustitvi proizvodnje slamnikov v Domžalah in njegovi premestitvi v Avstrijo. V sezoni 1918/19 je bilo v slamnikarskih obratih zaposlenih manj kot 400 delavcev in delavk. Slamnikarsko delavstvo, organizirano v krščanskosocialni Jugoslovanski strokovni zvezi, je z odločnimi posredovanji doseglo, da se je proizvodnja saj v omejenem obsegu nadaljevala.[32] V letih 1922 in 1923 so tri največja tirolska podjetja obratovala le s četrtinsko do petinsko zmogljivostjo ter izdelala komaj okoli 200.000 slamnikov, zaradi česar so tudi skrajšala čas in obseg zaposlitve.[33]

Že vzporedno z upadanjem proizvodnje v slamnikarskih tovarnah se je v Domžalah in okoliških krajih zaradi ugodnih prometnih zvez in pogojev za izrabo pogonske energije ob Kamniški Bistrici ter obilice usposobljenega delavstva začela razvijati tudi industrija drugih panog, vedno večjo gospodarsko vlogo pa sta dobivala še obrt in trgovina. Leta 1920 je začela v Domžalah obratovati tovarna kovinskih in lesnih izdelkov Bistra, ki je zaposlovala do 120 delavcev.[34] V prvi polovici dvajsetih let so bili na širšem domžalskem območju z začetkom obratovanja Bonačeve papirnice (1920), Kocjančičeve tovarne sanitetnega materiala in Marxove tovarne lakov na Količevem (1923) ter tovarne platnenih izdelkov v Jaršah (1923) ustvarjeni temelji papir-

31 Stiplovšek, Propad slamnikarske industrije, str. 427; Kobe-Arzenšek, Iz preteklosti slamnikarstva, str. 107.
32 Stiplovšek, Krščanskosocialne strokovne organizacije, str. 142–145; isti, Propad slamnikarske industrije, str. 427–428.
33 ARS, AS 448, fasc. 311/3 in 7, vprašalne pole podjetij. V njih so podjetja Zbornici za trgovino, obrt in industrijo posredovala statistične podatke o lastništvu, kapitalu, številu delavcev, opremljenosti, obsegu proizvodnje, zmogljivostih, izvozu in uvozu; Kobe-Arzenšek, Iz preteklosti slamnikarstva, str. 127.
34 ZAL, LJU 88, register družbenih tvrdk.

niške, kemične in tekstilne industrije.[35] Ob razglasitvi Domžal za trg je sredi leta 1925 v omejenem obsegu delovalo še šest slamnikarskih tovarn tirolskih podjetnikov in pet manjših tovarniških obratov slovenskih slamnikarjev. Tedaj pa so se Domžale uveljavile tudi kot "sedež podjetne trgovine vseh vrst" in "kraj uglednih obrtnikov". Manjših ali večjih obrtnih in gostinskih obratov je bilo 86, različnih trgovin in prodajaln pa 35, ob dejstvu, da so se nekateri posamezniki ukvarjali z več dejavnostmi. Zlasti pomembni so bili mlini, žage, elektrarni in vrvarna ter veliki trgovci z živino, lesom in kmetijskimi pridelki. Po obsegu obrtne in trgovinske dejavnosti so se Domžale uvrščale na visoko mesto tudi v slovenskem merilu. Na gospodarskem področju so tedaj uspešno delovale tudi vse tri predvojne zadruge.[36]

Gospodarskemu razvoju so sledile tudi druge dejavnosti, ki so krepile širšo vlogo Domžal. Uspešen razvoj industrije, obrti in trgovine je terjal tudi strokovno vzgojo delavskega naraščaja. Leta 1921 je začela s poukom obrtno nadaljevalna šola, ki jo je v prvih štirih letih obiskovalo okoli 450 vajencev s širšega domžalskega območja. Leta 1920 je bila tudi osnovna šola razširjena v šest razrednico.[37] Domžale so leta 1921 postale tudi sedež oddelka finančne kontrole z delokrogom v 18 sosednjih občinah, s čemer so za zdravstvenim okrožjem pridobile še drugo pomembno medobčinsko ustanovo. Domžalska pošta s telegrafom in telefonom je leta 1925 napredovala v višji rang državnih pošt.[38] V prvi polovici dvajsetih let pa se je okrepila tudi kulturna, športna, narodnoobrambna in humanitarna dejavnost, ki jo je izvajalo deset društev v okviru katoliškega in liberalnega tabora, posamezna pa so bila neopredeljena.[39] Ob vsem tem napredku pa so Domžale spreminjale tudi svojo zunanjo podobo. Sredi 19. stoletja je bilo v Domžalah le 156 hiš, njihovo število pa je do leta 1925 naraslo na 350 stanovanjskih in tovarniških zgradb. Domžalska fara, ki je vključevala tudi sosednjo Depalo vas, pa je imela 2565 "duš".[40]

Občinski odbor, izvoljen leta 1924, v katerem je bilo 10 odbornikov iz liberalne Jugoslovanske demokratske stranke in 5 odbornikov iz katoliške Slovenske ljudske stranke, dva pa sta zastopala "obrtno gospodarsko skupino",[41] je glede na velik napredek Domžal soglasno sklenil poslati v Beograd vlogo za njihovo povišanje v trg. Po posredovanju ministra liberalca dr. Gregorja Žerjava[42] je ministrstvo za notranje zadeve predlagalo kralju Aleksandru, da s svojim ukazom razglasi vas Domžale za trg. To se je zgodilo 31. marca 1925.[43] Tako pomembno priznanje kot središče za širše območje pa bi si Domžale zaslužile že prej, saj so po številu prebivalstva in gospodarski moči že konec 19. stoletja znatno presegale sosednja trga Mengeš in Moravče.[44] Dodamo naj še, da so v času prve Jugoslavije, naslednje leto za Domžalami, takšno povišanje v trg dobile le še Trbovlje.[45]

Občinski odbor pod vodstvom župana Antona Skoka je sklenil to povišanje Domžal kot pomemben dogodek v njihovi zgodovini izrabiti za prikaz njihovih dosežkov in za spodbudo krajanom k nadaljnjim prizadevanjem za napredek trga. Zato je pripravil za 8. avgust 1925 veliko slavnostno prireditev, za promocijo Domžal pa je poskrbel tudi z izdajo nepolitičnega lista Domžalec ter z objavo člankov v vseh osrednjih časnikih. Domžalec je v petih številkah objavil številne prispevke iz domžalske zgodovine, podrobno pa je poročal o pripravah na slavnostno razglasitev Domžal za trg in o njenem poteku. Niti prej niti kasneje pa niso Domžale doživele tolikšne pozornosti tudi v *Jutru, Slovenskem narodu in Slovencu* kot avgusta 1925.

Slovesnega obhoda, cerkvenega obreda, uradne razglasitve in zabavne prireditve se je po časopisnih poročilih udeležilo okoli 10.000 obiskovalcev, poleg domačinov zlasti gostje iz Ljubljane in okoliških občin. Okrajni poglavar dr. Fran Ogrin je po branju kraljevega ukaza poudaril, da so Domžale po slamnikarski in drugi industriji, ob kateri se je uspešno razvijala tudi kulturno-prosvetna dejavnost, poznane ne le v jugoslovanski državi, temveč tudi zunaj njenih meja. Njihova razglasitev za trg je priznanje velikemu napredku Domžal "zlasti na gospodarskem polju", ki naj mu "sledi v doglednem času" tudi povišanje v mesto. Slavnostni govornik zgodovinar in politik dr. Valentin Rožič je ob priznanju tirolskim podjetnikom, da so že "zdavnaj upeljano hišno obrt povzdignili v veleobrt, kar je Domžalam pridobilo svetovno ime", posebej poudaril tudi dejstvo, da so slovenski pletilci kit in slamnikarski delavci ustvarili kapital, s katerim so "krepko pomagali" zidati velike slamnikarske tovarne. Zato so domžalski in okoliški delavci in delavke "glavni in prvi činitelj in ustanovitelj" trga Domžale, ki je "obrtno, industrijsko, trgovsko dobro razvit". Med bodočimi nalogami pa je poudaril potrebo po nadaljnjem razvoju teh panog in kmetijstva, kulture

35 Stiplovšek, Propad slamnikarske industrije, str. 429. V razpravi so navedeni podrobni podatki o dokumentaciji domžalskih podjetij v AS 448 in ZAL 88.
36 *Domžalec*, št. 1, 23. 7. 1925, Kaj so danes Domžale; prav tam, št. 2, 25. 7. 1925.
37 Prav tam, št. 3, 1. 8. in št. 4, 6. 8. 1925; Bernik, *Zgodovina fare Domžale 1,* str. 180.
38 Bernik, *Zgodovina fare Domžale 2,* str. 153–154.
39 Prav tam, str. 181–222.
40 *Domžalec,* št. 1, 23. 7. 1925, Kako Domžale napredujejo.
41 Bernik, *Zgodovina fare Domžale 2,* str. 153–154.
42 *Jutro,* št. 184, 9. 8. 1925.
43 *Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti,* št. 43, 12. 5. 1925.
44 *Krajevni leksikon Slovenije II,* str. 75.
45 Kosi, Trg, str. 327.

Slovesna razglasitev Domžal za trg 9. avgusta 1925.

in šolstva, ki mora poskrbeti za usposabljanje kvalificiranega delavstva, Domžale pa morajo dobiti tudi nove zdravstvene in socialne ustanove ter komunalne naprave. Pomembna takojšnja gospodarska posledica za Domžale pa je bila uvedba rednih tedenskih tržnih dni.[46]

Na naslovnih straneh so v vseh slovenskih dnevnikih obširno poročali o teh slovesnostih, pri čemer pa se je kazala tudi njihova idejno-politična opredelitev. Liberalna lista sta poudarjala zlasti zasluge društev in posameznikov iz liberalnega tabora, Slovenec pa pomembno vlogo dejavnikov katoliškega tabora pri napredku Domžal. V številnih člankih pa so vsi poudarjali tudi vseslovenski pomen domžalskega zgleda uspešnih prizadevanj za gospodarsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj kraja, za čas pred prvo svetovno vojno pa so poudarjali tudi veliko dejavnost slovenskih društev in podjetij v boju proti utrjevanju nemštva v Domžalah.[47]

Razmah novih industrijskih panog po propadu slamnikarskih tovarn v tridesetih letih

V poldrugem desetletju od razglasitve za trg do nemške okupacije leta 1941 so Domžale doživele gospodarske spremembe, "kakor morda noben drug kraj v Sloveniji". Kronist župnik Bernik je to ugotovitev utemeljil z dejstvom, da je v tem obdobju propadla "svetovno znana domžalska slamnikarska veleindustrija" in tudi "cela vrsta trgovskih podjetij".[48] Neugodne tržne razmere so najprej leta 1926 prisilile v likvidacijo Kitarsko društvo,[49] že naslednje leto pa so morali zaradi prezadolženosti prodati svoje tovarniške zgradbe trije slamnikarski podjetniki.[50] V prvi polovici tridesetih let so nato ob hudi gospodarsko-finančni krizi doživela propad vsa velika slamnikarska podjetja, predvsem zaradi nezmožnosti, da bi odplačevala posojila Kreditnemu zavodu za trgovino in obrt. Na njegovo zahtevo so morala zaradi zmanjšanja režijskih stroškov leta 1931 ustaviti obratovanje v svojih tovarnah štiri najpomembnejša tirolska podjetja in ga osredotočiti v leta 1908 zgrajeni veliki tovarni Jakoba Oberwalderja pod imenom Tovarna klobukov in slamnikov Ladstätter, Kurzthaler, Oberwalder, Stemberger. Do leta 1935 so morala največja tirolska podjetja zaradi prezadolženosti izročiti tudi svoje imetje Kreditnemu zavodu, podjetje Bratje Oberwalder pa je moralo prekiniti z obratovanjem zaradi sorodstvenih sporov pri delitvi premoženja v Domžalah in na Dunaju.[51] Kreditni zavod je po stečaju tirolskih podjetij kot lastnik Oberwalderjeve tovarne leta 1936 omogočil v njej začetek obratovanja podjetja Universale s kapitalom petih slovenskih družabnikov.[52] To povsem slovensko podjetje je ob skromni proizvodnji slamnikov, le okoli 30.000, povečalo

46 *Domžalec,* št. 5, 21. 8. 1925; Bernik, *Z nekdanje Goričice,* str. 7–14.

47 *Jutro,* št. 184, 9. 8. in št. 185, 11. 8. 1925; *Slovenski narod,* št. 179, 9. 8. in št. 180, 11. 8. 1925; *Slovenec,* št. 178, 9. 8. in št. 179, 11. 8. 1925; *Ilustrirani Slovenec* je 16. 8. 1925 objavil tudi fotoreportažo o Domžalah.

48 Bernik, *Zgodovina fare Domžale 2*, str. 23.

49 Prav tam, str. 232.

50 Prav tam, str. 29.

51 Prav tam, str. 23–28; Kobe-Arzenšek, Iz preteklosti slamnikarstva, str. 116–118.

52 ZAL, LJU 88, register družbenih tvrdk.

izdelavo klobukov in konec tridesetih let zaposlovalo skozi vse leto nad 130 delavk in delavcev. Tradicijo slamnikarske industrije sta poleg Universala nadaljevala v manjših tovarniških objektih še Matija Ravnikar in Alojz Škrabar. Konec tridesetih let se je s slamnikarstvom ukvarjalo še šest obrtnikov, med njimi štirje Tirolci. Večina tirolskih podjetnikov in uslužbencev pa se je po propadu slamnikarske industrije preselila v Avstrijo.[53]

Brezposelni slamnikarski delavci in delavke so se lahko zaposlili v številnih podjetjih drugih industrijskih panog, ki so zlasti po koncu gospodarske krize naglo povečevala proizvodnjo in število zaposlenih. V opuščenih slamnikarskih tovarnah se je razvila usnjarsko-galanterijska industrija. Leta 1938 je banatski Nemec Franc Zorn po nakupu Ladstätterjeve tovarne začel v njej izdelovati različne usnjene izdelke. V največjem obratu usnjarsko-galanterijske stroke v Jugoslaviji je število zaposlenih kmalu naraslo na okoli sto. V nekdanji slamnikarski tovarni Mellitzer-Kleinlercher sta brata Tone in Vinko Okršlar konec tridesetih let pri proizvodnji usnjarsko-galanterijskih izdelkih zaposlila do 50 delavcev in delavk. V nekdanji Ladstätterjevi elektrarni pa je začela leta 1935 obratovati Pollakova usnjarna z do trideset zaposlenimi.[54] V Domžalah je s preusmeritvijo kovinsko-lesnega podjetja Bistra leta 1926 v proizvodnjo barv, škroba in dekstrina nastala pomembna kemična tovarna. Franjo Medić je dozidal nove objekte in moderniziral proizvodnjo v okviru podjetja Medić-Zankl, leta 1937 pa je z družabnikom ustanovil še podjetje Škrob-dekstrin. V obeh tovarnah je bilo konec tridesetih let zaposlenih okoli 65 delavcev, s svojimi izdelki pa sta se pomembno uveljavili na jugoslovanskem tržišču.[55] Domžale so se do konca tridesetih let s 109 različnimi obrtmi, 22 gostinskimi lokali ter 49 trgovinami in manjšimi prodajalnami,[56] še utrdile svojo vlogo obrtnega in trgovskega središča za širše območje. Na finančnem področju je imela tako vlogo podružnica Domžale zagrebške Komercijalne banke, ustanovljene leta 1926,[57] ves čas do leta 1941 pa je uspešno delovala tudi zadružna Hranilnica in posojilnica.[58]

Na širšem domžalskem območju je bilo konec tridesetih let okoli 25 podjetij kar osmih industrijskih panog, poleg slamnikarske še papirniške, kemične, tekstilne, usnjarsko-galanterijske, lesne in živilske industrije ter industrije gradbenega materiala.[59] Večina podjetij je z izgradnjo novih tovarniških objektov in modernizacijo strojne opreme povečevalo obseg in pestrost proizvodnje ter število zaposlenih, ki se je konec tridesetih let povzpelo na okoli 1700 delavcev in delavk.[60] Med podjetji, ki so se uveljavila kot vodilna oziroma posebej pomembna na jugoslovanskem tržišču, naj navedemo tovarno platnenih izdelkov Induplati v Jaršah s 680 zaposlenimi,[61] Bonačevo papirnico[62] in Marxovo tovarno lakov na Količevem[63] ter tovarno sanitetnega materiala, ki jo je Franc Kocjančič preselil v nov obrat na Viru.[64] Do konca tridesetih let so se razvila vsa največja podjetja, ki so bila temelj za nov industrijski vzpon po drugi svetovni vojni.

Nagla rast industrije, trgovine in obrti je imela tudi velike socialne, demografske in urbanistične posledice. Zaposlitev v novih tovarnah je bila za razliko od sezonskega dela v slamnikarskih tovarnah celoletna, kar je povzročilo nastanek pravega delavstva. Že v začetku tridesetih let je bilo v trgu Domžale zaposlenega v industriji in obrti 55,4% prebivalstva, nad polovica pa tudi v vseh krajih, kjer so nastale nove tovarne.[65] Vanje se je s podeželja priselili tovarniški delavci, ki niso imeli zemlje. Na Količevem in Viru ter v Jaršah se je število prebivalcev podvojilo,[66] vzporedno pa se je povečalo tudi število zgradb. V fari Domžale je bilo ob štetju leta 1931 2.615 prebivalcev, po narodnosti le še 86 nemških, do konca tridesetih let pa je število prebivalcev naraslo na okoli 3.000, število zgradb pa na 520. Prilagajanje statusu trga kaže tudi njegova razdelitev na 16 ulic, trški odbor pa je poskrbel tudi za razširitev cest in začetek urejanja kanalizacije ter končanje elektrifikacije.[67]

Vzporedno z gospodarsko rastjo so Domžale okrepile tudi svojo vlogo središča širšega območja. V šolstvu je bila pomembna ustanovitev meščanske šole leta 1938, ki so jo obiskovali učenci iz 11 sosednjih občin.[68] V tridesetih letih sta bili za Domžale pomembni pridobitvi Otroški dom oziroma vrtec in Dobrodelni dom za starejše krajane, izboljšala pa se je tudi zdravstvena oskrba in začela je

53 ARS, AS 448, fasc. 309, vprašalne pole; Bernik, *Zgodovina fare Domžale 2*, str. 277 in 284; Stiplovšek, Propad slamnikarske industrije, str. 428–429.
54 ZAL, LJU 88, register družbenih in privatnih tvrdk; AS 448, fasc. 309 in 311, vprašalne pole; Stiplovšek, Propad slamnikarske industrije, str. 434.
55 ZAL, LJU 88, register družbenih tvrdk; ARS, AS 448, fasc. 309 in 311, vprašalne pole; arhiv podjetja Helios; Stiplovšek, Propad slamnikarske industrije, str. 431–432 in Ob petdesetletnici začetka kemične industrije na domžalskem območju, *Kemilak*, št. 5, november 1974.
56 Bernik, *Zgodovina fare Domžale 2*, str. 275–286 a.
57 ZAL, LJU 88, register družbenih tvrdk.
58 Bernik, *Zgodovina fare Domžale 2*, str. 226–229.
59 Stiplovšek, Propad slamnikarske industrije, str. 429–435.
60 ARS, AS 448, fasc. 309 in 311, vprašalne pole.
61 Stražar, *Ob bregovih Bistrice*, str. 778–783; *30-let Induplati Jarše*; Kresal, *Tekstilna industrija*, str. 126–127.
62 Stražar, *Župnija Dob*, str. 505–512; Šorn, *Tovarna papirja na Količevem*, str. 23–34; *Tri obletnice Papirnice Količevo.*
63 Stražar, *Župnija Dob*, str. 529–531; *Kemilak,* št. 5, november 1974.
64 Stražar, *Župnija Dob*, str. 518–520; Kresal, *Tekstilna industrija*, str. 127.
65 Klobčar, *Občina Domžale*, str. 101–102.
66 *Krajevni leksikon Slovenije*, str. 73–76.
67 Bernik, *Zgodovina fare Domžale 2*, str. 5–23.
68 Prav tam, str. 158.

delovati tudi lekarna.[69] Do konca tridesetih let pa se je tudi izredno razmahnila društvena dejavnost. Starim društvom so se pridružila številna nova in leta 1939 je v Domžalah delovalo 24 kulturnih, športnih, gasilskih in narodnoobrambnih društev ter obrtnih, kmečkih in delavskih stanovskih organizacij.[70] Njihovo živahno delovanje, ki je pomembno dopolnjevalo podobo trga Domžale, pa je nemški okupator leta 1941 prepovedal. Na gospodarskem področju je prišlo v času štiriletne okupacije do preusmeritve proizvodnje za nemške vojaške potrebe, partizanske enote in politične organizacije pa so uspele s svojimi akcijami pridobiti nekatere izdelke tudi za narodnoosvobodilno gibanje.

Oblikovanje mestne občine Domžale leta 1952

V prvih letih po drugi svetovni vojni so z nacionalizacijo industrijskih obratov, z združevanjem manjših obrtnih delavnic v podjetja, z omejitvijo zasebne obrti in podržavljenjem trgovine nastale nove razmere za razvoj teh gospodarskih panog, ki so na domžalskem območju že pred njo prevladovale nad kmetijstvom. Že v predvojnem obdobju pa so se Domžale uveljavile kot središče širšega območja, oblikovanje domžalske mestne občine s priključitvijo okoliških manjših občin je tako pomenilo potrditev te njihove vloge. V njeno sestavo so prišla dobsko in ihansko območje ter tudi Količevo, Vir in Jarše, kjer je bila poleg Domžal osredotočena industrija.[71] Mestna občina je imela 9366 prebivalcev, od teh 47% delavskega, po 20% obrtnega in kmečkega prebivalstva, ostalih poklicev pa je bilo 13%. V mestni občini je bilo 21 industrijskih obratov kemične (5), usnjarske (2), prehrambene (6) in lesne (3) ter po eno papirne in strojne panoge. Po nacionalizaciji so se stara podjetja preimenovala. Med tovarnami, "ki so pomembne za gospodarstvo v republiškem oziroma zveznem merilu", so bile že pred vojno na jugoslovanskem in slovenskem tržišču uveljavljene Kemična tovarna, ki je nastala z združitvijo podjetij Medić-Zankl in Škrob-dekstrin, Tovarna kovčkov in usnjenih izdelkov TOKO, v kateri sta bili združeni Zornova in Okršlarjeva tovarna, ter Tovarna klobukov in slamnikov Universale, v Domžalah pa sta nastali še dve novi tovarni, Mlinostroj za izdelavo mlinskih strojev in Tovarna žganih pijač v nekdanji Kurzthalerjevi slamnikarski tovarni, Tovarna platnenih izdelkov Induplati v Jaršah, Tovarna papirja, kartona in lepenke ter Tovarna lakov in barv na Količevem ter Tovarna sanitetnega materiala TOSAMA na Viru, kjer sta se iz nekdanjih Majdičevih obratov razvila industrijski mlin in Tovarna olja. Druga industrijska podjetja so zadovoljevala lokalne potrebe. Kot izvoznik se je najbolj uveljavilo podjetje TOKO s 700 zaposlenimi, ki je prodajalo svoje izdelke v 15 držav. Glede na to je Domžalski vestnik za Domžale, "v Sloveniji najmlajše mesto, ki je bilo proglašeno po drugi svetovni vojni", poudaril, da jih smemo "šteti med mesta z

Domžale v petdesetih letih po razglasitvi za mesto.

69 Prav tam, str. 68–102 in 269–270.
70 Prav tam, str. 181–225.
71 *Uradni list LRS,* št. 11, 19. 4. 1952; Gedrih, Razvoj občine Domžale, str. 270–271.

V Domžalah je bil maja 1977 prvi simpozij slovenskih zgodovinarjev o krajevni zgodovini, ki sta ga organizirali sekcija za krajevno zgodovino Zgodovinskega društva za Slovenijo in Kulturna skupnost Domžale. Pri njegovi organizaciji in v delovnem predsedstvu je sodelovala dr. Olga Janša Zorn kot glavna urednica Kronike. Na njem je imela tudi referat o dosežkih slovenskega zgodovinopisja na področju krajevne zgodovine.

izrazitim industrijskim značajem". Tudi obrtništvo je bilo s 154 večjimi državnimi in manjšimi zasebnimi proizvodnimi in storitvenimi obrati, v katerih je bilo okoli 470 zaposlenih, "močno razvito".[72] Zasebna trgovina pa je bila po vojni v celoti podržavljena in osredotočila se je v dveh večjih trgovskih podjetjih, medtem ko je posredovanje med kmeti in trgom prevzela kmetijska zadruga.[73] Zaradi razvitosti industrije sta v Domžalah nastale še podružnica Narodne banke[74] in ekspozitura socialnega zavarovanja, razširjeni sta bili železniška postaja in pošta ter uvedeno avtoprevozništvo, kar vse je bilo namenjeno tudi širšemu območju.

Domžale pa so bile v začetku petdesetih let tudi v socialnem, šolskem, kulturnem in športnem pogledu s svojimi ustanovami, objekti in društvi "za vso okolico pomembno središče". Na novo so bile urejene zdravstvene ambulante in socialne ustanove.[75] Na področju šolstva je bilo pomembno leta 1945 preoblikovanje meščanske šole v nižjo gimnazijo, ki jo je leta 1952 obiskovalo nad 400 dijakov iz vseh okoliških občin,[76] delovanje je nadaljevala obrtna oziroma vajeniška šola, leta 1948 je bil ustanovljen Usnjarski tehnikum za izobraževalne potrebe jugoslovanske usnjarske industrije,[77] leta 1950 pa je začela delovati tudi Glasbena šola Domžale.[78] Ljubiteljska kulturna in športna dejavnost se je po vojni razvila na povsem novih organizacijskih temeljih predvsem v okviru DPD Svoboda in TVD Partizan, poleg šestih gasilskih društev pa je v mestni občini Domžale delovalo še deset društev za različne dejavnosti. Za širšo okolico so bili pomembni Kino, Prešernova knjižnica in različni športni objekti.[79] Ti podatki o gospodarsko-socialnih in prosvetno-kulturnih dosežkih[80] potrjujejo, da so bile z upravno zakonodajo leta 1952 Domžale "upravičeno" uvrščene med mesta[81] in da je bil z oblikovanjem mestne občine sklenjen proces krepitve njihove središčne vloge za širše okoliško območje. Njeno ustanovitev 19. aprila praznuje sedanja Občina Domžale, ki je le z radomeljskim območjem razširjena nekdanja mestna občina, od leta 1996 kot svoj občinski praznik.[82]

72 *Domžalski vestnik*, št. 1, 29. 7. 1954; Kušar, Razvoj nekaterih delovnih organizacij, str. 323–359.
73 Prav tam, str. 365–366; Klobčar, *Občina Domžale,* str. 83.
74 Brojan, *Domžalska bančna leta,* str. 81–85.
75 *Domžalski vestnik*, št. 1, 29. 7. 1954.
76 *Desetletno poročilo domžalske gimnazije*, str. 16–17, 44.
77 Stergar, Od Usnjarskega tehnikuma do gimnazije, str. 475–476.
78 *10 let Glasbene šole v Domžalah*.
79 *Domžalski vestnik*, št. 1, 29. 8. 1954.
80 O njih so podrobnejši podatki tudi v delu Stražarja, *Domžale.*
81 Melik, *Posavska Slovenija,* str. 142.
82 *Uradni vestnik Občine Domžale*, št. 1, 22. 1. 1996.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Arhiv tovarne Helios Domžale.
ARS – Arhiv Republike Slovenije.
AS 68 – Kraljevska banska uprava Dravske banovine, Upravni oddelek 19. stol.–1941.
AS 448 – Zbornica za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani 1850–1948.
Osebna zbirka Toneta Ravnikarja.
ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana.
LJU 88, Okrožno gospodarsko sodišče Ljubljana.

ČASOPISI IN URADNI LISTI

Domžalec, 1925, 1934.
Domžalski vestnik, 1954.
Glas naroda, 1963.
Ilustrirani Slovenec, 1925.
Jutro, 1925.
Kamničan kot priloga *Našemu listu*, 1905, 1907.
Kemilak, 1974.
Slovenec, 1905, 1907, 1925.
Slovenski narod, 1925.
Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, 1925.
Uradni list Ljudske republike Slovenije, 1952.
Uradni vestnik Občine Domžale, 1996.

LITERATURA

10 let Glasbene šole v Domžalah 1950–1960. Domžale : Glasbena šola Domžale-Mengeš, 1960.
100 let godbe na pihala Domžale (ur. Tone Ravnikar). Domžale : Pripravljalni odbor za 100-letnico domžalske godbe, 1984.
100 let župnije Domžale (ur. Blaž Otrin). Domžale : Župnija, 2008.
30 let Induplati Jarše. Ljubljana : Tovarna platnenih izdelkov Jarše, 1953.
Arnez, John: *Slovenci v New Yorku*. New York : Studia Slovenica, 1966.
Bernik, Franc: *Z nekdanje Goričice*. Kamnik : samozaložba, 1925.
Bernik, Franc: *Zgodovina fare Domžale,* druga knjiga. Groblje : samozaložba, 1939.
Bernik, Franc: *Zgodovina fare Domžale.* Kamnik : samozaložba, 1923.
Bogataj, Janez: *Domače obrti na Slovenskem*. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1989.
Brojan, Matjaž: *Domžalska bančna leta*. Domžale : Ljubljanska banka – Banka Domžale, 1994.
Brojan, Matjaž: *Domžalska stoletna športna sled:* 100 let Sokolskega društva in TVD Partizan v Domžalah. Domžale : TVD Partizan Domžale, 2005.
Cerar, Franc: Ljudje ob Radomeljski mlinščici. Radomlje : Kulturno društvo Mlin, 2005.
Gedrih, Janko: Razvoj občine Domžale kot družbenopolitične in samoupravne skupnosti. *Zbornik občine Domžale.* Ljubljana : Kulturna skupnost Domžale, 1979, str. 267–284.
Gradivo za statistiko trgovine, obrti in industrije. Ljubljana : Zbornica za trgovino, obrt in industrijo, 1929.
Jovan, Janko: Domači obrti na Kranjskem. *Dom in svet* XVI, 1903, str. 541–544.
Klobčar, Marjanca: *Občina Domžale:* etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja 20. stoletja. Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1989.
Kobe-Arzenšek, Katarina: Iz preteklosti slamnikarstva v domžalski okolici s poudarkom na domačih proizvajalcih. *Zbornik občine Domžale.* Ljubljana : Kulturna skupnost Domžale, 1979, str. 103–130.
Kosi, Miha: Trg. *Enciklopedija Slovenije,* 13. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1999, str. 326–328.
Kresal, France: *Tekstilna industrija v Sloveniji.* Ljubljana : Založba Borec, 1976.
Kušar, Karel: Razvoj nekaterih delovnih organizacij na območju domžalske občine. *Zbornik občine Domžale*, str. 323–369.
Marolt, Janez: Domžale s širšo okolico v antični dobi. *Stiplovškov zbornik* (ur. Dušan Nećak). Ljubljana : Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005, str. 359–372.
Melik, Anton: *Slovenija:* geografski opis. II. Opis slovenskih pokrajin: tretji zvezek *Posavska Slovenija*. Ljubljana : Slovenska Matica, 1959.
Otrin, Blaž: Franc Bernik in razvoj Domžal. *Stiplovškov zbornik* (ur. Dušan Nećak). Ljubljana : Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005, str. 445–458.
Stergar, Tanja: Od Usnjarskega tehnikuma do gimnazije: iz zgodovine domžalskega srednjega šolstva. *Stiplovškov zbornik,* str. 475–488.
Stiplovšek, Miroslav: Krščanskosocialne strokovne organizacije slamnikarskega delavstva 1907–1922. *Prispevki za zgodovino sindikalnega gibanja na Slovenskem:* od začetkov strokovnega gibanja do Enotnih sindikatov Slovenije (1868–1945). Maribor : Založba Obzorja, 1989, str. 138–147.
Stiplovšek, Miroslav: Ob petdesetletnici kemične industrije na domžalskem območju. *Kemilak,* št. 5, november 1974.
Stiplovšek, Miroslav: Propad slamnikarske industrije in razvoj novih industrijskih panog na domžalskem območju 1918–1941. *Zgodovinski časopis* 47, 1993, št. 3, str. 425–437.
Stiplovšek, Miroslav: *Razglasitev Domžal za trg leta 1925.* Domžale : Kulturni dom Franca Bernika, 2005.

Stražar, Stane: *Domžale:* mesto pod Goričico. Domžale : Kulturno društvo Miran Jarc Škocjan, 1999.
Stražar, Stane: *Mengeš in Trzin skozi stoletja.* Mengeš–Trzin : Krajevna skupnost Mengeš, 1993.
Stražar, Stane: *Ob bregovih Bistrice:* od Rodice do Duplice in Radomlje z okolico. Radomlje : Krajevna skupnost Radomlje, 1988.
Stražar, Stane: *Župnija Dob skozi stoletja.* Dob : Krajevna skupnost Dob, 1996.
Šorn, Jože: Tovarna papirja na Količevem med leti 1920 in 1960. *Kronika* 15, 1967, št. 1, str. 23–34.
Valenčič, Vlado: O slamnikarski domači obrti. *Kamniški zbornik,* V, 1959, str. 165–193.
Valenčič, Vlado: Prebivalstvo kamniškega področja skozi tri stoletja. *Kamniški zbornik,* IV, 1958, str. 41–86.
Žontar, Majda: Kulturna in telovadna društva na domžalskem območju do prve svetovne vojne. *Stiplovškov zbornik,* str. 391–403.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Ernennung von Domžale zum Markt (1925) und zur Stadt (1952) als Anerkennung seines Fortschritts seit der Mitte des 19. Jahrhunderts

Der Beitrag setzt sich mit dem raschen Aufstieg von Domžale ab der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zu seiner Ernennung zur Stadt im Jahr 1952 auseinander, die vor allem einem Aufschwung von Industrie, Gewerbe und Handel zu verdanken war. In den Jahrzehnten vor dem Ersten Weltkrieg wurde Domžale zu einem europaweit und sogar bis nach Amerika bekannten Zentrum der Strohhutindustrie in der Habsburgermonarchie. In der Zwischenkriegszeit entstanden im Raum Domžale – parallel zum Verfall der Strohhutindustrie – vor allem wegen der günstigen Verkehrslage und Wasserenergieversorgung sowie einer großen Zahl qualifizierter Arbeitskräfte zahlreiche Unternehmen anderer Industriezweige, es wuchs aber auch die Zahl der Gewerbe- und Handelsbetriebe. Der wirtschaftliche Fortschritt verursachte große soziale Veränderungen, begünstigte aber auch die Entwicklung von Bildungs- und Kultureinrichtungen. Domžale wurde zum Zentrum des weiteren Gebiets, seine Ernennung zum Markt (1925) und zur Stadtgemeinde (1952) bedeutete eine Anerkennung für die bedeutende Rolle des Ortes. Hervorgehoben werden muss die Rolle von Industrie und Handel in diesem Ort schon in der österreichischen Ära, in der Zwischenkriegszeit und danach. Bis zum Beginn der zwanziger Jahre des vergangenen Jahrhunderts wurde Domžale wegen seiner Strohhutindustrie weltweit bekannt. Vor allem arbeiteten aus Domžale stammende Strohhutarbeiterinnen in Strohhutfabriken in New York (N. Y.), Chicago (Ill.) und Cleveland (Ohio).

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 323.2:316.343-058.13(497.4Ljubljana)"17/18"
316.614.3-053.67

Prejeto: 23. 3. 2009

Dragica Čeč
doktorand, asistentka, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Garibaldijeva 1, SI-6000 Koper
e-pošta: dragica.cec@zrs.upr.si

"Jo s hudim kaznovanjem opomniti, kje so meje častnosti". Načini discipliniranja meščanskih hčera na prehodu iz 18. v 19. stoletje

IZVLEČEK

Dojemanje mladosti ter mejniki med otroštvom in mladostjo na eni strani in analiza družbenih odnosov na drugi strani bodo odgovorili na vprašanje, ali lahko govorimo o mladosti kot o posebnem življenjskem obdobju in v kolikšni meri je bilo to življenjsko obdobje povezano z določenimi oblikami vzgoje oziroma socialnega discipliniranja kot sredstva, ki naj bi pripomoglo k primerni socializaciji mladostnika. V ospredje razprave je postavljen konflikt med Terezijo Maren in njenim očetom, bogatim in uglednim ljubljanskim meščanom, ki se vedno znova vrača k vprašanju, koliko so bili vedenjski problemi mladostnikov ob koncu 18. stoletja prepuščeni privatni sferi in v kakšnih okoliščinah oziroma kontekstih se je v vedenje mladostnikov vključila mestna oblast s svojimi metodami socialnega nadzora in represije.

KLJUČNE BESEDE
meščansko okolje, mladost, percepcija življenjskega obdobja, konflikti v družini, socialni nadzor, socializacija mladostnika

ABSTRACT

"BY SEVERE PUNISHMENT REMIND HER WHERE THE BORDERS OF RESPECTABILITY ARE". MANNERS OF BRINGING UNDER CONTROL THE MIDDLE-CLASS DAUGHTERS IN THE TRANSITION FROM THE 18TH TO THE 10TH CENTURIES

The perception of youth and borderlines between childhood and youth on the one hand and an analysis of social relations on the other will answer the question whether we can speak of youth as of a special period in life, and to what degree that life stage was linked with certain forms of education or social disciplining as a means that was to contribute to an appropriate socialisation of an adolescent. In the forefront of the treatise is the conflict between Theresia Maren and her father, a wealthy and reputable Ljubljana citizen that keeps returning to the question to what degree the behaviour problems of the youth towards the end of the 18th century were left to the private sphere, and in what circumstances and contexts the municipal authorities interfered with their methods of social supervision and repression in the behaviour of the youth.

KEY WORDS
middle-class environment, youth, perception of a life period, conflicts in family, social supervision, socialisation of adolescents

Andrej Maren, pri strankah in domačinih znan tudi kot gostilničar Butara,[1] je konec marca 1802 policijskim čuvajem v zapor na policijski direkciji predal svojo hčer Terezijo. Ta se je očetu odkrito uprla, ker njej in njenim sestram ni popuščal pri njihovih željah. Glavno jabolko spora so bile pražnje obleke.[2] Terezija Maren je svojemu očetu iz skrinje izmaknila dve zlati avbi, žensko obleko iz pikeja, precej redek bel poletni telovnik iz menčestra, dva moška suknjiča iz suknja in pet telovnikov v vrednosti kar štiriintrideset goldinarjev. Ukradeno obleko je zastavila pri posojevalki denarja.[3] Zajetno vsoto, ki jo je dobila, je porabila za nakup praznični oblek. Dekle je bilo namreč prepričano, da mora, tako kot njen oče, s primerno razkošno obleko razkazovati svoj družbeni položaj in premožnost družine, v kateri je živela. Oziroma, da se mora na javnih prostorih ob nedeljah in praznikih pokazati v žlahtni obleki, ki mora biti lepša in bolj razkošna, kot so bile obleke njenih vrstnic, ki niso imele tako premožnih staršev. Na praznične dneve se je javnosti želela pokazati v črnem krilu iz mazelana, izpod katerega bi se razkošno kazalo rdeče platneno spodnje krilo, v svilnem korzetu in zimskih rokavicah. To obleko si je namreč kupila z denarjem, ki ga je dobila od posojevalke, zanjo pa je plačala kar 20 goldinarjev[4] in 20 krajcarjev.[5] Na tak način izkazovanja ekonomske moči in ugleda družine se je namreč dekle sklicevalo še takrat, ko je bila njena usoda v sodnem procesu že zaključena, saj je že priznala krajo očetovih oblačil in so jo ti skladno s procesnim pravom pozvali le, da pove nekaj v svoj zagovor. Kljub prepričanosti, da si mora na nek način priskrbeti boljšo obleko, pa je bila njena kraja previdno dejanje: očetu je namreč ukradla kose oblačil, ki jih ta tik pred koncem zime ni potreboval oziroma so mogoče pripadali umrli materi, in upala, da bo ostala kraja neopažena vsaj še nekaj časa. Med ukradenimi stvarmi je bil tudi poletni telovnik, ki zagotovo ni bil del garderobe, ki bi jo hotelir in gostilničar marca, ko se je zgodila kraja, kmalu pogrešil. Veliko bolj previdno bi morala z omenjenim delom garderobe ravnati ženska, ki jo je vzela kot jamstvo za posojen denar. Tkanina menčester ni bila kot ena od vrst bombaža prav pogosto zastopana med materiali za telovnike, prav tako pa ga ni bilo najti v skrinjah ljubljanskih meščanov.[6] Zaradi redkosti bi lahko namreč hitro odkrili pravega lastnika.

Ostanek denarja, ki ga je dobila od posojevalke denarja, je porabila za plačilo obeh deklet, ki sta kot dekli pri potujočih igralskih skupinah ukradena oblačila zastavili kot svojo last. Previdnost je dekletu narekovala druga okoliščina. Posojevalka denarja je živela v istem delu mesta, le nekaj hiš stran na hišni številki sto. Predvidevamo lahko, da je v kulturnem okolju Ljubljane na prelomu iz 18. v 19. stoletje dekle opazilo, kdo trka na vrata in išče usluge žene precej manj priljubljenega pobiralca vinskega daca in mesnega krajcarja. Nadzor skupnosti, ki ga je opravljal vsak in ki je dosegel vsakogar, ji je v tem primeru zelo koristil. Obe dekleti, ki sta zanjo opravili posel, sta bili primerno izbrani in sta diskretno zamolčali prave lastnike dragocenih zastavljenih oblek oziroma posojevalko prepričali, da so lastniki oblek v Ljubljani zadržujoči se igralci, saj sta obe služili pri njih in zanje tudi večkrat zastavili obleke.

Kar ji je od tako pridobljenega denarja ostalo, je šlo za hrano v dneh, ko je bila prepričana, da lahko kljubuje očetu le tako, da odide od doma. Terezija Maren še po prestanem zaporu, po begu od doma in ponovnem soočenju z očetom ni bila pripravljena razkriti, kaj je storila z očetovim premoženjem. Zato jo je oče ponovno prijavil na policijski direkciji. Kljub temu da je ta dogodek v prijavi, ki je spremljala njeno drugo aretacijo, izpostavljen kot eden od osrednjih povodov za ponovno ovadbo lastne hčere, se odnos med očetom, mačeho in pastorko ni zaostril s krajo in begom, sodu je izbil dno šele

1 V popisu ljubljanskih hiš se pojavlja zapis priimka kot Maren, v sodnih protokolih pa se izmenjujeta zapisa Mahren (ZAL, LJU 489, Reg. I, fasc. 69, p. 394) in Marn (ZAL, LJU 489, Reg. I, fasc. 69, p. 395). Ime gostilničarja Andreja Marna kot Butare se pojavi v zaslišanju Antona Bedenčiča, zakupnika posestva Lanšperž (ZAL, LJU 489, Reg. I, fasc. 69, p. 425).

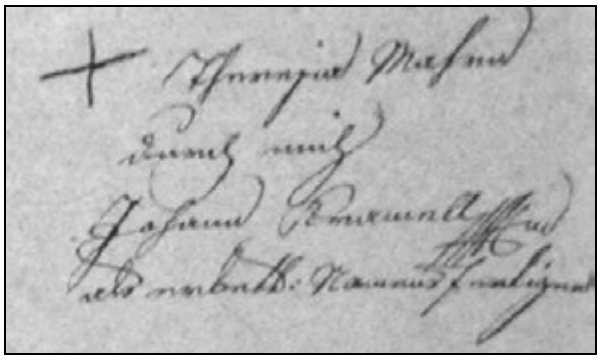
2 Elizabeta se je na sodišču izjavila tudi, da je od staršev zahtevala, da ji priskrbijo boljšo pražnjo obleko *(für Sonn- und Feiertäge)* (ZAL, LJU 489, Reg. I, fasc. 69, p. 389–399).

3 ZAL, LJU 489, Reg. I, fasc. 69, p. 412.

4 Vsota, s katero si je dekle kupilo zgolj dele prazničnega oblačila, ni bila tako nizka. Terezija Škerjanc je lahko konec leta 1791 za celoletno delo dekle pričakovala plačilo 12 goldinarjev. Omenjena vsota se ji je sicer zdela nizka, a delodajalec ni hotel slišati, ko ga je prosila za dodatno plačilo v obleki (ZAL, LJU 489, Reg. I, fasc. 67, p. 320–321). Seveda se ob takšnem podatku postavlja vprašanje, koliko so bile plačane dekle ali služkinje pri bolj premožnih družinah. V policijskih virih se v obdobju 1791–1804 niso znašle dekle, ki bi bile v službah pri bogatejših delodajalcih in zato ne vemo niti, koliko je znašalo njihovo plačilo. Predvidevamo pa lahko, da bi bilo tudi letno plačilo Terezije Marn, če bi odšla v službo kot dekla, plačano vsaj s takšno vsoto kot je bil njen dolg pri zastavljavki. Za boljšo ilustracijo lahko navedemo nekaj drugih podatkov, ki pripadajo kulturnemu okolju tistih, ki so si lahko privoščili več. Za šest dni nočitev v enem izmed najboljših ljubljanskih prenočišč pri Divjem možu je mlado dekle iz Gradca Maria von Vogtberg leta 1791 plačalo 13 goldinarjev, kar pomeni, da je ena nočitev s pripadajočo pogostitvijo stala goldinar in deset krajcarjev (ZAL, LJU 511, Varia I, fasc. 25, p. 120). Nemarni vajenec pri urejevalcu lasulj, zaradi katerega so svoje obiske leta 1791 odpovedale štiri stranke, pa so za urejanje lasulj letno plačevale od dvanajst do osemnajst goldinarjev (ZAL, LJU 489, Reg. I, fasc. 67, p. 286–289).

5 ZAL, LJU 489, Reg. I, fasc. 69, p. 398.

6 Pike je v 18. stoletju postal material, iz katerega so si nekatere plemkinje izdelovale obleke. Ženski telovnik iz pikeja si je umislila le plemkinja Alojzija Strassoldo (Baš, *Oblačilna*, str. 46, 168 in 110), kar priča o simbolični statusni vrednosti omenjenega kosa oblačila.

Podpis Terezije Maren.

dogodek, ko je mačeha po prvem sporu in prvem zaporu znova zalotila pastorko pred vrati očetove sobe. Dogodek je dobil v dojemanju njene skrbnice in njenega očeta hude poteze. Mačeha jo je obtožila poskusa vloma v moževo skrinjo. Njeno ravnanje dokazuje, da jo je začela dojemati kot dekle, katerega vedenje je postalo nevarno za družino. Isti dogodek je njegova hči zagotovo z določeno mero preračunljivosti opisala popolnoma drugače. V očetovo sobo se je hotela skriti pred očetom, ker je tam zagotovo ne bi iskali. Bala se ga je, ker je pred tem zbežala od doma. Terezija je obtožbo, da je zopet poskušala krasti, zanikala s podatkom, da skrinje ne bi mogla odpreti, ker je oče vedno nosil ključe od te skrinje pri sebi.[7] Oba starša sta ne glede na izjave hčere očitno menila, da vzgojni ukrepi, ki sta jih uporabila zadnje mesece pred "usodnim" dogodkom, niso zalegli. Bala sta se, da ju je hči oziroma pastorka poskušala ponovno okrasti.

Omenjena konflikta med starši in Terezijo Maren nista bila edina konflikta v tej družini, ki sta se razkrila javnosti. Svojo kljubovalnost staršem sta v istem letu pokazali tudi obe Terezijini sestri: osemnajstletna Jožefa Maren in štirinajstletna Ana Maren. Prva je tri dni merila ječo na policijski direkciji, ker je zbežala od svojega očeta k materinem stricu, ki je tudi živel v mestu. V policijskih aktih so jo, navkljub njenemu stanu označili kot dekle brez službe.[8] Mlajša Ana je bila prvič v zaporu, ker se je odločila, da bo kljubovala avtoriteti svojega očeta tako, da bo odšla za deklo. Pri štirinajstih letih je bilo njeno šolanje že končano in dekle si je v zapletenih odnosih v družini začela iskati svojo pot za nadaljevanje življenja. Odločila se je, da bo odšla služit. Med veliko nočjo in praznikom sv. Janeza je zaslužila dva goldinarja, ki pa ju je morala izročiti svoji mačehi, čeprav je bila prepričana, da potrebuje nove čevlje. Tako kot na dejanja njenih sester se je oče tudi na njene želje odzval tako, da jo je del za tri dni zapreti. Ker so bile njene želje po novih čevljih prevelike, je tudi Ana tako kot Terezija poskušala krasti. Le da si je ona za žrtev izbrala gosta v očetovi gostilni. Ker se je ravno takrat vrnil, mu ni uspela ukrasti več kot kovanec za 12 krajcarjev. Četudi materialna škoda ni bila velika, je bila veliko večja simbolična. Jezen oskrbnik si je namreč takoj našel drugo prenočišče in se na kraj dogodka vrnil šele čez čas, ko se je pomirila njegova jeza. Zagotovo je novica o kradljivih hčerah vsaj nekaj časa odvrnila kakšnega občasnega gosta, ki je v Ljubljani iskal prenočišče.[9]

Reakcije in za čast in družbeno vlogo družine nedopustna ravnanja Marnovih hčera so bila zagotovo tudi posledica spremenjenih razmerij v družini. Oče se je znova poročil. Okoliščina, da se je oče poročil z žensko kmalu po smrti prve žene[10] daje sluti, da je hotel tudi dekletom iz prvega zakona olajšati izgubo matere. Ob njeni smrti leta 1792 so bile namreč še vse tri majhne, najstarejša je bila stara deset let. Razmerja v takšni družini pa so lahko hitro postala konfliktna. Pomembno je zlasti dejstvo, da je do zaostritve konflikta prišlo šele nekaj let po očetovi ponovni poroki.[11] V drugem zakonu so se rodili vsaj trije otroci: prvi moški potomec in dedič, hči in še en sin. Še bolj kot rojstvo otrok v drugem zakonu je zagotovo pomembna okoliščina, da je konflikt nastal v času, ko so vsa tri dekleta iz prvega zakona počasi prestopila mejo mladosti,[12] tudi drugorojenka Terezija Marn. Pomenljiv je tudi podatek, da dekleta v zaslišanjih niso omenile svoje polsestre in polbrata, ki sta leta 1802 živela, saj ju ni najti v mrliških knjigah župnije sv. Jakoba, kamor je bil pristojen ta del mesta. Očetovih otrok z drugo ženo očitno niso jemale kot del njihove družine. Ali so bile takšne izjave zgolj upor deklet, ali pa so bile v družini že jasno določene meje med enimi in drugimi otroci, iz ohranjenih podatkov ne moremo sklepati. Res pa je, da je kot naslednik hiše Andreja Marna leta 1825 omenjen moški, ki je verjetno decembra leta 1795 rojeni Janez. Taktike drugih žena, ki so poskušale zagotoviti primeren položaj lastnih otrok, so ravno zaradi poročnih praks v zgodnjem novem veku v določenih družbenih sku-

7 ZAL, LJU 489, Reg. I, fasc. 69, p. 398–402.
8 ZAL, LJU 489, Reg. I, fasc. 69, p. 392.
9 ZAL, LJU 489, Reg. I, fasc. 69, p. 421–424.
10 V mrliški knjigi župnije sv. Jakoba je 8. avgusta 1792 vpisana smrt petintridesetletne Marije Marn (Marin), ki je živela na hišni številki 173. Umrla je zaradi vodenice (NŠAL, Mrliška knjiga sv. Jakob, 1785–1808).
11 Andrej Marn, najverjetneje sin Andreja Marna je umrl star dve leti leta 1800 zaradi vročičnih krčev (*Frais*). (NŠAL, Mrliška knjiga sv. Jakob, str. 102).
12 Andrej Maren je imel tudi z drugo ženo Uršo oziroma Uršulo otroke. Njune poroke ni najti vpisane v poročnih knjigah župnij, ki so zajemale mesto: sv. Jakob, Marijinega oznanjenja in sv. Nikolaj. Le v poročni knjigi župnije Marijinega oznanjenja je vpisana poroka Andreja Marna iz Škofje Loke z Nežo (Agnes) Tavčar iz Postojne, ki pa sta januarja 1796 živela v Gradišču na številki 37 (Župnija Marijinega oznanjenja, poročna knjiga 1785–1800).

pinah[13] ne prav redek pojav.[14] To je sprožalo v družinah spremenjene odnose in poskuse izločanja dela potomcev iz družinskega jedra. Zgodovinarji so začeli o problemih takšnih družin razmišljati zlasti ob prebiranju različnih dnevniških zapiskov. Eno najbolj prodornih in hkrati vplivnih del o mladosti in mladostnikih, delo Ben Amosove citira dnevnik nekega vajenca, ki je zapisal, da mu je prav mačeha jasno pokazala, kaj pomeni imeti drugo mater.[15] Splošno poznavanje lika Pepelke samo potrjuje v različnih tekstih zelo razširjeno negativno podobo mačehe[16] in tudi konfliktnost odnosov med polsestrami in polbrati.

Ob tem dogodku se nam zastavlja vprašanje, kako je meščanska družina v kulturnem okolju provincialnega mesta dojemala prekrške mladih ljudi. Konflikt med Terezijo Marn in njenim očetom je bil osredotočen na vprašanje, do katere meje so bili vedenjski problemi mladostnikov ob koncu 18. stoletja prepuščeni privatni sferi in v kakšnih okoliščinah se je v vedenje mladostnikov vključila mestna oblast s svojimi metodami socialnega nadzora in represije. Omenjeno vprašanje poraja druga vprašanja, zlasti vprašanja o položaju fizično doraslih otrok v hierarhiji mestne skupnosti in družinskega jedra, o njihovem vključevanju v družbo polnopravnih odraslih ljudi in o njihovi percepciji v kranjskem kulturnem okolju 18. stoletja. Zato bo posebna pozornost namenjena percepcijam omenjenega življenjskega obdobja v različnih sferah javnega življenja in percepcijam mladosti med sodobniki, četudi v ohranjenem gradivu kranjske provenience prevladuje perspektiva katoliških moralistov. Tako pridobljeni podatki lahko odgovorijo tudi na vprašanje, ali je v obdobju v življenju posameznika, ko je ta izgubil vse fizične značilnosti otroka in je vsaj telesno odrasel, še vedno obstajalo obdobje, v katerem je bila pomembna avtoriteta odraslih ljudi. Podobe in percepcije tega življenjskega obdobja na eni strani in analiza družbenih odnosov na drugi strani bodo odgovorili tudi na vprašanje, ali lahko govorimo o mladosti kot o posebnem obdobju v življenju in ali je bilo to življenjsko obdobje še vedno povezano z določenimi oblikami vzgoje oziroma socialnega discipliniranja, kar naj bi pripomoglo k primerni socializaciji mladostnika.

Prehodi v mladostniško dobo

Marnova hči Terezija je bila ob aretaciji 23. aprila 1802 stara sedemnajst let. Bila je v življenjskem obdobju, ki bi ga moderni človek razglasil za dobo adolescence. Kaj pa v času na prehodu iz zgodnjenovoveške družbe v moderno? Če je bila v določenih družbenih oziroma kulturnih vlogah ter določenih pravnih razmerjih meja med otrokom in mladostnikom sicer jasno določena, je praviloma veliko težje mejo med "odraslim" sinom ali hčerjo določiti v veliko manj formalnih odnosih znotraj družine, zlasti v času, ko je odraščanje šele začela zamejevati splošna šolska obveznost. Iz okoliščin primera lahko trdimo, da je vstop otrok iz prvega zakona v mladostniško dobo zagotovo pospešil konflikt, ki je nastajal v družini. Zagotovo se je spremenil odnos staršev do svojih otrok, prav tako pa se je spremenilo tudi razmišljanje deklet, ki so med družbenimi normami in pričakovanji staršev same iskale svojo pot v življenju. Te pravice jim starši niso priznali in zato so odnosi med mladostniki in njihovimi straši pogosto zelo konfliktni. Njihov vpliv na vedenje otrok je zmanjšala šele poroka, ki je v meščanskem in plemiškem kulturnem okolju predstavljala tudi zgornjo mejo mladosti.[17]

Izsek bakroreza H. Löschenkohla: Plačilo greha. V opozorilo drugim: prikrivanje sramote prisilne delavnice z izbiro lasulje.

13 Različne demografske študije ugotavljajo, da je bilo porok vdovcev več kot porok vdov (Kondel, Lynch, Decline, str. 43). V župniji sv. Jakoba, ki je pokrivala del Ljubljane, so poroke vdovcev v letih med 1785 in 1805 povprečno predstavljale 35 procentov vseh porok, najvišji delež so dosegle leta 1797, ko so predstavljale kar 56% procentov vseh porok (NŠAL, Župnija sv. Jakoba, poročna knjiga, 1785–1816). V župniji sv. Nikolaja so poroke vdovcev med leti 1802 in 1808 predstavljale povprečno 25% porok, najvišji delež je bil leta 1806 kar 36%, najmanjši pa leta 1808 samo 4% (NŠAL, Župnija sv. Nikolaja, poročna knjiga, 1785–1813).

14 Različni aspekti, ki jih ugotavljajo določene študije, potrjujejo kompleksnost odnosov. Na področju Spodnje Avstrije so na prelomu iz 18. v 19. stoletje na leto dobili tri prošnje za spregled svaštva za poroko krušnega očeta ali matere s svojo pastorko ali pastorkom (Sauerer, Stiefmutter, Stiefsohne, str. 360).

15 Ben Amos, *Adolescence and Youth*, str. 48–54.

16 Golež Kavčič celo trdi: *"Mačeha je v ljudski pesmi vedno hudobna, celo kruta in nečloveška, do pastorke ali pastorka ni bila v krvnem razmerju, kar pa je v ljudski skupnosti edino veljalo"* (Golež Kaučič, Marjetka, Odsev pravnega položaja, str. 168, glej tudi str. 166–167).

17 Mitterauer na podlagi noše žensk in pojmov, ki so jih uporabljali za dekleta oziroma žene, meni, da je bila poroka najpomembnejši mejnik v življenju (Mitterauer, *History of youth*, str. 79).

Na eni strani je otrokovo odraščanje zaznamovala njegova sposobnost opravljanja vedno težjih fizičnih del, na drugi strani pa njegova sposobnost dojemanja družbe in samostojnost v sprejemanju odločitev. Prav zato je za razumevanje tega življenjskega obdobja pomembno tudi poznavanje formalnih mejnikov, ki so prinašali določeno avtonomijo posameznika. Zaradi palete okoliščin, ki so zaznamovali bodisi otrokovo samostojnost v razmišljanju, vzpostavljanju socialnih odnosov, ekonomskem[18] in družbenem položaju, so bile tudi meje in mejniki različni. Četudi je odhod od doma, tik pred ali tik po fizični odraslosti, za otroka zagotovo pomenil določeno spremembo v življenjskih navadah, ta odhod ni pomenil osamosvojitve, saj so bili mladi kot vajenci ali služinčad podrejeni moralni avtoriteti delodajalca. V novem odnosu sta hišni gospodar in gospodinja, ki sta poslu dala delo, postala avtoriteta, ki je bila do določene meje podobna avtoriteti staršev. Razlika je bila le v poslovnem odnosu, ki je temeljil na plačilu in ki je poslu omogočal, da so on ali njegovi starši od gospodarja zahtevali dogovorjeno plačilo. Starostna meja, ki je zaznamovala dobo adolescence, je bila odvisna tudi od spola otroka. Zlasti za fante iz nekaterih družbenih skupin, predvsem mestnih, je bil vstop v šolo ali vajeništvo zagotovo eden od mejnikov, ki je postavljal prvo mejo med otroštvom in mladostjo. Vstop v šolo se je po uveljavitvi splošne šolske obveznosti ustalil pri starosti šestih let, odhod med vajence pa v čas okoli trinajstega ali štirinajstega leta. V slovenskem prostoru je ta meja zajela predvsem fante, čeprav je treba dodati, da v evropskem kontekstu vajeništvo ni bilo izključno moški način urjenja.[19] Za večino družbenih skupin in družbenih slojev pa so bili, vsaj do splošnega razširjanja splošne šolske obveznosti,[20] pomembni mejniki, ki jih je postavljala Cerkev. Najpomembnejša mejnika v otroštvu sta bila prvo obhajilo in birma. Prav slednja je v delu Evrope predstavljala tudi mejnik med različnimi načini služenja, načini obnašanja in dovoljenju za vstop v določene javne prostore.[21] Oba religiozna mejnika sta bila povezana z mejniki, ki so določali, v kakšni starosti je otrok pridobil sposobnosti razmišljanja. To mejo so tako pedagogi kot katoliški misleci postavili na čas okoli sedmega leta: *"Do sedmega leta ne moremo z otroki drugače ravnati kot z mladimi živalcami, ki se učijo s pomočjo navad. Ko pa se pri otroku tako kot lepa jutranja rdečica, prebudi razum kar se navadno zgodi okoli sedmega leta, tedaj moramo pri otroci uporabiti svežo in popolnoma drugačno vzgojo."*[22] Citirano trditev je jezuitski pisec v zbirki poučnih pridig staršem povzel po Plutarhu. Tudi starostne skupine v smernicah za popis leta 1754[23] so določili na podlagi omenjenih religioznih mejnikov. Prav čas podelitve birme, je bil akt, s katerim je katoliška cerkev otroku priznala sposobnost lastnega razmišljanja. Z uveljavljanjem splošne šolske obveznosti se je leta 1765 kot doba šolske obveznosti za predilske šole pojavila starostna skupina med 7 in 15 letom, olajšave za obisk šoloobveznih otrok na podeželju pa so po izdaji patenta o splošni šolski obveznosti iz leta 1774 veljale za otoke med devetim in trinajstim letom, ko se je najverjetneje zaključila splošna šolska obveznost.[24] V tej starostni skupini naj bi namreč starši svoje otroke bolj potrebovali pri delu.

V revnih družinah na podeželju in v mestnih so bile starostne meje, ki so zaznamovale odhod od doma zgodnejše. Od doma so oddajali že manjše otroke,[25] da so se tako vsaj za nekaj časa znebili lačnih ust. Ti otroci še niso fizično odrasli in tudi še niso bili sposobni opravljati večine kmečkih del.[26] Zaradi ekonomskih omejitev večjega dela kmečkega prebivalstva se pogosto kot čas odhoda od doma pojavlja starostna meja štirinajstih let, ki je veljala za čas, ko je otrok v biološkem smislu odrasel, torej ko je bil sposoben opravljati večino fizičnih del, ki so jih delodajalci pričakovali od hlapcev in dekel. Mitterauer okoliščino, da so družine opustile del najetih poslov, razlaga s tem, da so zrasli lastni otroci. Zato postavlja mejo fizične oziroma delovne odraslosti na leto ali dve mlajše otroke, na čas okoli 12 in 13 leta.[27] Zlasti se starost štirinajstih let, ki jo Mitterauer postavlja kot ključno za odhod med vajence,[28] pojavlja v sodnih protokolih sojenj mlajšim prestopnikom (zlasti starih od dvajset do trideset let).[29] V ljudski tradiciji obdobje prehoda iz otroštva v mladost najbolj tragično simbolizira lik in živ-

18 Za 19. stoletje M. Makarovič ugotavlja, da so posli praviloma izhajali iz podkmečkega sloja prebivalstva (Makarovič, Kmečki posli, str. 435–436).
19 Mitterauer, *History of youth*, str. 71–72.
20 Schmidt, *Zgodovina šolstva*, str. 251–257, kjer citira tudi dokument, v katerem trdi, da so imeli otroci iz boljših družin privatno šolo.
21 Mitterauer, *History of youth*, str. 52–55.
22 Ott, *Hohe Schul*, str. 234.
23 V popisu prebivalcev župnij ljubljanske škofije in stiškega arhidiakonata goriške škofije so morali duhovniki otroke do sedmega leta starosti popisati kot eno skupino. V vrhniški župniji pa so otroke razdelili v skupine: otroci, otroci po prvem obhajilu in otroci po birmi. Izjema je popis iz Šentjerneja, kjer je popisovalec vse otroke do 15 leta združil v eno skupino (Valenčič, Popis, str. 31–32).
24 Schmidt, *Zgodovina šolstva*, str. 157 in 180.
25 Makarovič, Kmečki posli, str. 435–436.
26 Mitterauer je s študijami statusov animarum dokazal, da je malo kmečkih otrok odšlo od doma pred dopolnitvijo desetega leta, poleg socialnega izvora pa so bile pomembne tudi ekonomske okoliščine (Dürr, *Mägde*, str. 29, Mitterauer, *History of youth*, str. 90–91 in Mitterauer, Lebensformen, str. 315-338). Sestavljavec seznama prebivalcev Ormoža je leta 1724 in 1725 iz popisa izpustil precej otrok, kot mejo pa je postavil starost dvanajst oziroma trinajstih let (Golec, *Ormož*, str. 38 in 44–45).
27 Mitterauer, *History of youth*, str. 68.
28 Prav tam, str. 69.
29 Prim.: Čeč, *Revni, berači in hudodelci*.

ljenjska usoda desetega brata ali desetnice,[30] ki je med drugim tudi prispodoba prehoda mladega prebivalstva v nov način življenja – služenje. Odhod od doma pri tej starosti je hkrati predstavljal tudi začetek izgrajevanja novih socialnih mrež, ki so se zaključile s poroko ali z odločitvijo za trajno služenje (t. i. *life-long servants)* vse svoje delovno aktivno življenje.[31] Odhod od doma še zdaleč ni pomenil tudi sprejetja večje družbene odgovornosti in moči, saj je omenjeno obdobje in najbolj pogosta zaposlitev – kot služinčad veljalo za nezaupanja vredno in do določene meje celo nevarno družbenemu redu. Čas vstopa med posle je bil veliko manj omenjen na določeno starost, saj različne študije dokazujejo bodisi zgodnji vstop v službo dekle, torej še pred fizično odraslostjo ali pa šele v času okoli 20 leta v družinah, ki so potrebovale več dodatne delovne sile. V popisu v Kranju iz leta 1754 ni bilo nobeno dekle označeno kot dekla, če je bilo mlajše kot 13 let. Nekatere mlajše deklice se sicer že pojavljajo v tujih družinah, a so vedno označene kot pastirice in pestunje. Pri tem je treba opozoriti, da pri obeh poklicih ni šlo za delo, ki bi bilo omejeno zgolj na določeno starostno obdobje. Prej bi lahko trdili, da je bilo delo opredeljeno kot lažje in namenjeno tistemu delu populacije, ki je bil zaradi psihičnih ali fizičnih ovir nesposoben opravljati bolj kompleksna opravila.

Med najmlajšimi, ki so bili primorani poskrbeti za svoje preživetje in tako do določene meje odrasti, so bili še eni predstavniki revščine: sirote in najdenčki. Patenti, ki so sredi 18. stoletja spremljali ustanovitev sirotišnic na Kranjskem, socialne ustanove namenjene oskrbi sirot, so sicer predvidevali, da bi sirote v času bivanja v tej karitativni ustanovi naučili vseh potrebnih veščin (zlasti religioznih) in znanj, da bi lahko deklice, brez da bi določili natančno starost oddali kot dekle in fante kot vajence. Za najboljše fante so celo predvideli, da bi jim omogočili šolanje.[32] Ker je bila umrljivost otrok v sirotišnicah velika in tudi zaradi ostrih kritik kameralistov so v drugi polovici 18. stoletja začeli spodbujati novo obliko socialne oskrbe – rejništvo. Doba samostojnega preživljanja najdenčkov, ki so bili oddani rejniškim, se je začela pri sedmem letu, ko je država zaključila s finančno podporo rejniškim staršem.[33] Pozneje so zaradi velike umrljivosti sirot in najdenčkov začeli spodbujati daljše obdobje plačanega rejništva.[34] V traktatu, ki je izšel ob dvigu vzdrževalnih premij leta 1804, so višino podpore razdelili v tri razrede glede na starost otrok. Menili so, da so imeli rejniki z otroci do prvega leta starosti največ stroškov in zato so jim pripadale najvišje premije, srednja premija se je končala z dopolnjenim otrokovim osmim letom.[35] Mejo telesne odraslosti, ki je hkrati pomenila konec podpore rejniškim staršem, so postavili na dopolnjeno dvanajsto leto in jo utemeljili takole: *"Po dvanajstem letu se ne plačuje nobenih prispevkov več, ker je mogoče* ***otroke*** *uporabljati za delo in za zaslužek."*[36] Če so vzeli rejniški starši iz sirotišnice ali najdenišnice fanta, da bi tako svojega sina obvarovali pred rekrutacijo, potem so ga bili do iste starosti obvezani brezplačno vzdrževati.[37] Isti patent je dovoljeval tudi, da lahko rejniki obdržijo pastorke kot delovno silo do dopolnjenega dvaindvajsetega leta, torej skoraj do njihove polnoletnosti v civilnopravnih zadevah.

Tudi v čisto formalnih odnosih starostne meje niso bile vedno natančno določene. V kazenskem pravu se je od kazenskega reda Karla V. – Karoline kot meja, kjer je v smislu teže zločina dejanje otroka zamenjalo dejanje odraslega človeka s potencialno zločinsko naravo, uveljavila starost štirinajstih let, vendar le pri primerih tatvin.[38] V drugih primerih se je lahko sodnik skliceval na nedoločeno mladost *(jugent)* storilca, a ta ni bila posebej opredeljena.[39] Starostna meja štirinajstih let se je prenesla tudi v poznejše kazenske zakonike. Izjema je bil le kazenski red iz leta 1787, kjer je meja postavljena na starost dvanajstih let, tako za verodostojnost priče[40]

30 Četudi vedno prikazan kot nekaj magičnega in kot žrtev, ki jo je družina dolžna dati.

31 Dürr, Die Migration, str. 117. Brez navajanja procentov tudi: Kent, Ubiques but invisible, str. 112 in Krassmaul, *Servants in Husbandry*, str. 79.

32 V novici ob ustanovitvi ljubljanske sirotišnice je bilo zapisano, da bo skrb za vzgojo deklic namenjena zlasti naslednjim večinam: da se bodo naučile nemško brati in pisati, šivati, plesti in presti, obvladale pa bodo tudi druga potrebna ženska dela, o katerih jih bodo dobro podučili. Vse veščine bodo obvladale z namenom, da bodo lahko gospostvom, meščanom in drugim prebivalcem dežele nudile koristne službe. V kratkem pregledu delovanja, ki ga je leta 1864 objavil Kozina, izvemo tudi, da so v ustanovo sprejemali otroke stare najmanj šest let in so jih obdržali do največ 16 leta, ko so jih morali oddati v uk (Nachricht, 1758 in Kozina, Geschichte des Weisenhaus-Fondes, str. 88).

33 Z osmim letom bi se prenehala tudi rejniška doba najdenčka, ki so ga iz postojnskega okrožja hoteli oddati v ljubljansko najdenišnico (ZAL, LJU 20, šk. 1, s. 5). Podobno je veljalo tudi za vojaške otroke, katerih oskrba se je prav tako končala z osmim letom, pozneje pa so rejniški starši dobili samo še prispevek za obleko otroka. Prav tako je naslednji člen določal, da jih glede na starost in telesno moč uporabljajo kot posle *(Gesetze*, str. 271). Pupilarni red je določal mejo 24 let *(Gesetze*, str. 343 in 344).

34 Prim.: Feldbauer, *Kinderelend*.

35 ARS, AS 14, fasc. 309, 31. 6. 1804.

36 Prav tam.

37 V Kranju je popisovalec v status "dekle" uvrstil samo eno dekle, ki je bilo mlajše od 13 let (Svetina, Prebivalci Kranja, str. 274). Kot "pestunjo" je označil že deklico staro osem, deset in dvanajst let (Svetina, Prebivalci Kranja, str. 275–276, 278), podobno poudari tudi Štuhec (Štuhec, Družina v Kranju, str. 288).

38 Constitutio criminalis Carolina (CCC), art. 164.

39 CCC, art. 175 in 179.

40 KGO, art. 124, popolnoma nesposobne, dvajset let art 125.

kot za sposobnost premišljenega (naklepnega) dejanja, kar je bil osnovni pogoj, da se je neko dejanje uvrstilo med zločine.[41] V kazenskem zakonu iz leta 1803 se med zločine ni uvrščalo deviantno dejanje otrok do starosti 14 let,[42] starostno mejo so namreč člani pravosodne komisije pri najvišjem pravosodnem organu za določene zločine uskladili s starostnimi mejami določenimi v občem državljanskem zakoniku.[43] Pri mladostniku se je upoštevala zmanjšana kazenska odgovornost, kar je pomenilo tudi milejšo kazen. Določene omejitve v materialnem pravu so bile povezane še s fizičnim razvojem mladostnikov,[44] saj so najhujšo in samo moškim namenjeno telesno kazen, kazen tepeža s palico, seveda po predhodnem zdravniškem potrdilu, izrekli šele po dopolnitvi 18. leta,[45] kar lahko deloma pripišemo poznejši fizični doraslosti v preteklih stoletjih.

Zelo pomembno področje določanja starostnih mej so v drugi polovici 18. stoletja pomenile potrebe po vojakih in konskripcije, ki so jih uvedli za celotno monarhijo z namenom nadzorovanja moške populacije. Za vojsko sposobne mladeniče so v konskripcijah poimensko in natančno evidentirali od 13 leta dalje, ko so jih uvrstili v posebno skupino. Kljub temu, da so bili za rekrutacijo in vojaško vzgojo[46] primerni šele po dvajsetem letu. Ko je državni vrh v resoluciji leta 1755 določal število rekrutov po posameznih deželah, je njihovo število določil na podlagi števila moških v starostni skupini od 20 do 50 let.[47] Še za fante, ki so bili stari manj kot 17 let, pri popisu ni bilo potrebno navesti točne starosti.[48] V nasprotju s popisovalci praksa ljubljanske policije ob koncu 18. stoletja pokaže, da so bili policijski čuvaji kot del mestnega policijskega nadzorstva in hkrati tudi konskripcijskega nadzorstva pozorni tudi na fante, vse od starosti 15 ali 16 let.[49]

Izsek bakroreza H. Löschenkohla, 1782: Plačilo greha.

Tudi na polju družbene in ekonomske odgovornosti mladostnikov je bila meja jasno in natančno določena v pupilnarni zakonodaji. Problem mladoletnih sirot – dedičev premoženja je seveda zelo intenzivno zaposloval plemiško in meščansko kulturno okolje in okolje kmečkih posestnikov. Osirotel otrok premoženja staršev ni mogel prevzeti pred štiriindvajsetim letom, podobne so bile tudi omejitve pri sklepanju porok: s privolitvijo staršev so bile poroke mogoče po dvajsetem letu moškega, saj je bil tisti, ki je prevzel družbeno in pravno odgovornost v novem družinskem in gospodarskem jedru. Pri sklepanju zakonskih zvez zato starost dekleta ni bila tako pomembna kot starost moškega.[50] Tudi v procesnem pravu se je pričanje priče upoštevalo kot dokaz šele po dopolnjenem štiriindvajsetem letu.

Percepcije mladosti

Marnova hči Terezija je bila v življenjskem obdobju, ki bi ga moderni človek razglasil za dobo adolescence. Danes bi trditev enega od prvih raziskovalcev življenjskega obdobja mladosti[51] Roberta Gillsa,[52] da je šele doba po francoski revoluciji iznašla obdobje adolescence in da se je prej otroštvo skozi nejasne meje zlilo z odraslostjo, označili kot pretirano,[53] a bi vendarle prikimali tudi kritikam

41 *Gesetz über Verbrechen*, art. 5.
42 *Gesetzbuch*, 1803, art. 2.
43 Kot posebne zaščite so bili deležni tisti, ki so imeli v civilnopravnih poslih "pomanjkanje let": med otroke so prištevali otroke do sedmega leta starosti, med sedmim in štirinajstim letom med "nedoletne" *(Unmündig)* in od petnajstega do končanega štiriindvajsetega kot mladoletne *(Minderjährige),* skupaj s polnoletnostjo naj bi predstavljali štiri glavna življenjska obdobja v zakonodaji (Zeiller, *Commentar*, str. 115 in 116). Iste starostne skupine so se uveljavile za zločin umora (glej: Hoegel, *Geschichte*, str. 231).
44 V srednjem veku se je odraslost oziroma polnoletnost enačila z vojaško dolžnostjo mladeniča, v 19. stoletju pa se je vojaška sposobnost uskladila še z volilno pravico (Mitterauer, *History of youth*, str. 63).
45 *Gesetzbuch*, 1803, art. 20.
46 Z vprašanjem konskripcij se je v našem prostoru ukvarjalo že več avtorjev, med njimi V. Valenčič (Valenčič, Prebivalstvo). Zadnji prispevek, v katerem so navedene tudi starostne skupine fantov, ki so jih morali popisovalci navesti v popisne pole vojaških konskripcij, so bile do tridesetega leta naslednje: 1–13, 13–17, nad 17 (Kalc, Tržaški teritorij, str. 2–29).
47 Tanter, *Ordnung*, str. 41.
48 Prav tam, str. 151.
49 Čeč, *Revni, berači in kriminalci*, str. 167–170.
50 *Gesetze*, str. 343 in 344.
51 V mednarodni historiografiji velja, da je tematika otroštva, ki je relativno pozno prišla v repertoar historiografskega zanimanja, spodbudila zavidanja vredno množico študij. V zadnjem desetletju spada med najbolj pregledno delo: King, Concepts of Childhood, str. 371–407.
52 Prim. Gillis, *Mladina in zgodovina*.
53 Ena najbolj gorečih kritičark omenjenega koncepta ostaja Linda Pollock, ki je že leta 1988 z analizo številnih srednjeveških in zgodnjenovoveških avtorjev ostro kritizirala P. Ariesovo trditev, da pred 17. stoletjem ni obstajal koncept otroka in zatrdila, da je bila Ariesova analiza ikonografskega

psihoanalitikov, ki opozarjajo, da ne moremo enačiti zgodnjenovoveškega pojma mladost z modernim pojmom adolescence. Gillis se je namreč prišteval v tisti del sociologov, ki so mejo med mladostjo in odraslostjo postavili na čas, ko se je posameznik začel preživljati sam. Drugi del avtorjev upravičeno trdi, da sta tudi zgodnjenovoveška pojma v angleškem jeziku *"youth"* in v nemškem *"Junge"* do določene mere ustrezala moderni percepciji adolescenta, a z zadržkom, da sta oba termina zajela celotno obdobje mladosti kot dela življenjskega cikla,[54] v katerem so se mladi ljudje usposobili za prevzem vlog odraslih ljudi. Če analiziramo, v kakšnih kontekstih goriški škof Karel Attems uporablja besedo hlapec in dekla, potem ugotovimo, da omenjeni pojem uporablja v tistih pridigah, v katerih izpostavlja vzgojno vlogo in avtoriteto gospodarja in je povezana zlasti z mladimi hlapci in deklami.[55] Za vzgojo mladih ljudi so v različnih delih Evrope izhajali priročniki, ki so mlademu človeku nudili tako napotke o primernem obnašanju in obleki, kot o poslu, vzdrževanju posesti, odnosu do poslov in finančnih vprašanj.[56] Edina študija, ki je opozorila na obstoj priročnikov za vzgojo otrok in mladostnikov na Slovenskem, je članek M. Štuhca o priročniku staršem in njihovim otrokom, ki je nastal v 17. stoletju v tipični zgodnjenovoveški maniri kot prispodoba zrcala.[57] Priročniki iz tega časa, ki so se ohranili v slovenskem prostoru, so bili tudi v primeru, ko je bil pisec iz vrst meščanstva, pod vplivom teološko-moralnih razmišljanj jezuitskih piscev. Bolj opazna je razlika v zvrsti. Po nastanku starejši je pisan v obliki učbenika, mlajši (iz začetka 18. stoletja) jezuitski priročnik pa je napisan v obliki pridig namenjenih poduku staršem. Oba priročnika se posebej ukvarjata tudi z mladimi ljudmi.

Četudi se je vzgoja otrok različnih družbenih skupin razlikovala in se je ravnala po njihovih družbenih vlogah, je bilo razumevanje posameznih življenjskih obdobij bolj univerzalno. Prav zato je percepcija življenjskih obdobij pri obeh avtorjih, ki sta bila zagotovo na voljo kranjskim bralcem, zelo podobna splošno uveljavljenim obdobjem. Njuna delitev se ni razlikovala od tujih avtorjev, ki so v zgodnjem novem veku sledili srednjeveškim zgledom.[58] Oba pisca sta mladost pojmovala kot posebno obdobje v življenju. Pri delitvi življenjskega cikla na posamezna obdobja je bil kranjski pisec priročnika za vzgojo plemiških otrok, Adam Sebastian Siezenheim veliko bolj slikovit kot pisec drugega ohranjenega priročnika. Napotke za vzgojo je pripravil za predstavnike obeh spolov, vendarle pa je večino pozornosti namenil vzgoji mladih plemičev. Življenje sestavlja več etap, se je kranjski uradnik v renesančni maniri skliceval na različne antične in zgodnjesrednjeveške avtorje. Da bi bralec razumel, kaj hoče z omenjeno trditvijo povedati in kakšen princip je izbral pri predstavitvi svojih napotkov, se je odločil, da je predstavil definicije posameznih etap življenja po enajsti knjigi Etimologij Izidorja iz Sevilje. Izbira je posebej pomenljiva, saj je omenjeni pisec posebej natančno razdelil tisti del življenjskega cikla, ko je otrok odraščal in ko je začel prevzemati nove družbene vloge. Etape v življenju posameznika, motiv, ki je bil prav tako zelo priljubljen tudi pri renesančnih avtorjih, je razdelil na šest obdobij: *Infantia* ali otroštva, ki je zajemal čas od rojstva do sedmega leta, *Pueritia* ali *"fantovstva",* ki je obsegal čas od sedmega do štirinajstega leta, *Adolescentia* ali *"odraščajoča mladost"* (med petnajstim in osemindvajsetim letom), *Iuventus* ali *"zadnja mladost",* ko je človek pri najboljših močeh in uživa največji družbeni ugled in se razteza nekako do petdesetega leta, sledi peto življenjsko obdobje ali *Gravitas,* torej čas, ko začenjajo pojemati življenjske moči in traja približno do sedemdesetega leta in zadnje obdobje ali *senectus*.[59] Siezenheim se je navkljub primerom, ki jih je predstavil bralcem, raje odločil za delitev življenja na manj obdobij, posebej pa se mu je didaktično smiselna zdela primerjava z letnimi časi, pri čemer sta prispodobi pomladi in poletja simbolizirali otroštvo in mladost.[60]

Zgodovinopisje zadnjih dvajsetih let je tudi na podlagi podobnih priročnikov, kot smo jih za Kranjsko pravkar predstavili, že dodobra uveljavilo trditev, da je bilo obdobje mladosti dodobra ume-

materiala preozka, da bi odgovorila na kompleksnost kulturnih in družbenih razmerij. Glavna polja raziskav, ki jih izpostavlja in ki dokazujejo diametralno nasproten odnos med starši in otroci, so skrb za otroka po porodu in vprašanje telesnega kaznovanja otrok (prim.: Pollock, *Forgotten Children)*.

54 Npr.: Mitterauer, Sieder, *Von Partriarchat*, Ben Amos, *Youth and adolescence*, Gillis, *Mladina in zgodovina*.

55 *"Očetje in matere, skrbite za svoje otroke, da bodo lepo ravnali v strahu božjem. Gospodarji in gospodinje varujte dobro vaše služabnike, da se bodo potrudili služiti bolje kot vam večnemu nebeškemu Gospodu* (...). *Glejte, da bodo prav držani zapovedani prazniki, da ne bo v vaših krajih videti hudobnega pohujšanja, nevarnih tovarištev,"* (Attems, *Slovenske pridige*, str. 139). *"Gospodarji in gospodinje pazite na vaše hlapce in dekle* (...)*, pazite, da ne bodo prišli v slabo priložnost, da ne bo ponoči na paši, v mlinu ta mladost zapeljana, da deklice in fanti ne bodo prekletih grehov doprinašali kot neumna živina živeli* (Attems, *Slovenske pridige*, str. 75). *Nagrada za moralno zgledno življenje faranov pa so milosti, potrpežljivosti, veselje, sreča, zdravje in dobro leto, na onem pa nebeško zveličanje* (prav tam.)

56 Priročnik za vzgojo plemičev izpod peresa kranjskega stanovskega Siezenheima je predstavil že M. Štuhec (Štuhec, Kranjska suita, 1–9). Več o priročnikih za plemiške in meščanske otroke glej: Mitterauer, *History of youth*, str. 32.

57 Prim.: Watson, Praise of the folly, str. 333–353.

58 Prim.: Griffits, *Youth and authority*, str. 19–21.

59 Sietzenheimb, *Zucht-Spiegel*, str. 23–25. (V navedbi dela navajam arhaično obliko priimka, ki se nahaja v bazi knjig).

60 Prav tam, str. 26.

ščeno v zavest zgodnjenovoveškega človeka in da so civilne in verske oblasti do te socialne skupine vodile posebno politiko.[61] Tako kot je bila v dveh priročnikih za vzgojo mladost dojeta kot težko obdobje, je bilo tudi v zgodnjem novem veku, oziroma v zenitu tega na Kranjskem razmišljanje podobno, kar kažejo tudi dejanja Andreja Marna kot pripadnika meščanskega kulturnega okolja in izjave iz zadnjega dela zaslišanja najmlajše Marnove hčere Ane, ki pravzaprav odražajo razumevanje obdobja v meščanskem okolju. Tudi Ana se je namreč za svoja dejanja opravičevala z mladostno nepremišljenostjo.[62] Marnovo razumevanje posameznih življenjskih obdobij je samo potrdilo obnašanje njegovih hčera in globok konflikt, ki je pri tem nastajal. Ko so nesoglasja dosegla vrhunec, jih je bil primoran predati ljubljanski policijski direkciji. Prav tako je bil prepričan, da so njegovi problemi razrahljane starševske avtoritete rešljivi. Kot izhod v sili je videl mestne represivne organe. Tudi njegov skoraj dobro stoletje in pol starejši predhodnik Siezenheim, hkrati uslužbenec deželnih stanov je zastopal mnenje, da je mladost s stališča staršev zelo težavno obdobje, kar je nakazal že v podnaslovu drugega dela svojega priročnika: *"Deß adlichen Zucht-Spiegels anderer Theil. Begreifft in sich das hierauff folgende dem fruchtbaren Sommer verglichende zunemmend und wachsende Jugend-Alter beydes Geschlechts"* in razloži: *"Wie diese edle Zeit Nutzbar anzuwenden auch was anbey ersprießlich zubeobachten vnd nothwendigst zuvermeyden seye."*[63] Že v naslovu da pisec staršem jasno vedeti, da je mladost obdobje, ki s seboj prinaša veliko pozitivnih učinkov, a tudi veliko težav. Njegove prispodobe so slikovite in zlasti vsem razumljive. Vzgojo deklet, s katero je začel del knjige o mladosti, je primerjal s pozornostjo, s katero je potrebno vzgajati vrtnice. Kljub temu, da je trud poplačan z enim izmed najlepših cvetov, je ta rastlina tudi nevarna in lahko vzgojitelja rani. Srž njegovih prispodob se je namreč nahajala v svarilu staršem, da morajo dekleta posebej dobro nadzorovati. S tem opozorilom je namreč zaključil tudi kratek uvod, v katerem se ni posebej ukvarjal s specifičnimi veščinami, ki naj bi jih osvojila meščanska dekleta.

V različnih traktatih se obdobje prehoda iz otroštva v odraslo dobo predstavlja enako težko za deklice in za dečke. V tem času so bili "odraščajoči otroci" bolj dojemljivi za posvetne užitke in "skušnjave". Mednje so sodile tako za vajence kot posle

Bakrorez iz knjige A. Siezenheima, Zucht-Spiegel.

prekomerno pijančevanje[64] in kockanje, za dekleta pa mamljivost lepotnih dodatkov in lepih oblek.[65] Prav razširjenim željam mladih po razkošnih oblekah je tudi Andrej Marn, tako kot nekaj desetletij pred njim teoretični teksti, pripisal krivdo za prekrške njegove hčere Terezije. Kritika razkošja mladih, ki so jo izrekli različni avtorji, je bila pragmatična. Pri obeh spolih bi lahko prekomerno pijančevanje ali prerazkošno oblačenje, torej prekomerno zapravljanje, vodilo k zadolževanju in tatvinam. Pasti takšnega načina življenja pa niso slikali samo mladim, za katere so trdili, da so za omenjena dejanja bolj dovzetni, podobno so pridigarji žugali tudi odraslim, da se ne bi nemara prepustili tovrstnim nemoralnim užitkom.[66]

61 Na posebno politiko, ki je urejala omenjeno obdobje, opozarja zlasti Griffits (Griffits, *Youth and authority)*.
62 ZAL, LJU 489, Reg. I, fasc. 69, p. 424.
63 Sietzenheimb, *Zucht-Spegel*, str. 125.
64 Prekomerno pijančevanje mladostnikov na porokah in krstih ter drugih kolektivnih dogodkih in javnih prostorih je izpostavil Peter Becker pri idealnem liku gospodinje kot vzgojiteljice zmernosti. Tam posebej graja navado, da *"je za korenjaka veljalo, da je le, če po pije pivo vino in žganje"* (prim: Becker, *Kmetam za potrebo*, str. 155).
65 Griffits, *Youth and authority*, str. 90–92.
66 Prim.: Tlusty, *Baccus and civic order*.

Zaradi svoje vloge, družbenega nadzora in socializacije pred prevzemom dolžnosti polnopravnih članov družbe so bili predstavniki tega življenjskega obdobja tudi pri moralnih avtoritetah obravnavani kot poseben *"stan"*.[67] Posebej intenzivno so ga v smislu socializacije nagovarjali krščanski pridigarji. Napotke različnim družbenim skupinam najbolj jasno izrazijo pridige na novoletni dan, ki jih je najti v vseh zbirkah slovenskih pridigarjev, ter pridige škofov ob pastoralnih vizitacijah, ki so imele posebej izpostavljene moralne vrednote. Tem vrednotam so ustrezali tudi posebni vedenjski vzorci. Zaradi ostalih stanov, ki jih nagovarja pridigar in ki vsi po vrsti predstavljajo odrasle ljudi (poročene, vdove in vdovce, dninarje in delavce), lahko sklepamo, da so v percepciji publike, ki jo je nagovarjal, mladi po svojih fizičnih značilnostih in sposobnosti razumevanja povedanega že vstopali v svet odraslih. S poudarjanjem vedenjskih navad mladih in moralnih svaril, s katerimi so se nanje neposredno obračali, so pridigarji opozarjali na željo mladih po osamosvojitvi, ki se je pokazala tudi v specifičnih oblikah vedenja. Pridigarji so retorično taktično izpostavili tisto, ki je najbolj vplivalo na medsebojne odnose. Izrazilo se je kot neposlušnost do svojih staršev. Kljub temu so delili splošno mnenje družbe, da še ni čas za njihovo popolno osamosvojitev, saj so njihova dejanja nepremišljena in je nujno, da sledijo nasvetom staršev oziroma delodajalcev, torej da bi se morali podrejati avtoriteti drugih. Podobno opominja *"ta pervi stan teh ludi: Iuventutem, to mladust, tu je te klapčiče inu dekelce"*, ljubljanski pridigar Rogerij: *"Vener leta stan aku si lih vreden je časti inu hvale; vender pravim: ta je ene subsene navarnoste. (...) Soseda inu bližina tem padcam je ta Maldust, ki ta sa volo žganja teh hudeh žel mnokateri hudobiji se vnema. Skusi katero pade u mnogokatero škodo inu nevarnost"*.[68] Opozorila njegovega na Kranjskem precej popularnega predhodnika Janeza Svetokriškega so bila še nekoliko bolj neposredna in prirejena vsakršnim ušesom, saj so bili primeri blizu vsakdanu gospodinjstva katerekoli družbene skupine. Mlade miške, ki niso poslušale nasvetov svoje matere, je prevarantska mačka s sladkimi besedami izvabila iz gnezda. Epilog zgodbe je pričakovan, saj je mačka pokazala svoj pravi karakter in miške vse po vrsti raztrgala. Neusmiljenim krempljem se je lahko izmaknila le tista miška, ki je stas in glas prevarantske mačke ni premamil. Ganjene poslušalce je sposobni pridigar vedno opomnil z naukom: *"Tako se godi tem mladem, kadar n' hočejo svoje stariš bugat inu njih lepi nauk pošlušat."*[69] In jim na koncu zabičal: *"Poprej, poprej imate premislit inu vaše stariši bugat, da ne bote šlišali: ´Kumaj je tebi, zakaj nejsi poprej premislil. Zdej je prepoznu mislit."*[70] Četudi je v ospredje njegovih moralnih eksemplov postavljena nezmožnost staršev, da vplivajo na nekatere odločitve svojih otrok in da ti počno neumnosti, je vendarle prav z opozarjanjem na napake mlade opominjal na zapoved, ki je nalagala otrokom in zlasti mladim spoštovanje starševske avtoritete. Zlasti se določena samostojnost mladih kaže v opisovanju slabih dejanj, retorični taktiki, s katero je čustveno predramil svoje poslušalce, da so postali bolj dovzetni za moralne nasvete. V njih nastopajo mladi fanti, saj ne prizna samostojnosti dekletom, saj so te po naravi šibke in podvržene nevarnostim moške družbe.

Vendarle je pridigarje še bolj kot odnosi med mladostniki in njihovimi starši ali socialno okolico zaposlovala morala te družbene skupine. Pater Rogerij jim je v baročni maniri malce drugače kot Svetokriški *"zavoljo nih čistosti"*[71] podaril lilijo in jih kot vešč retorik glasno pobaral: *"Odstopi klapčič od dekelc: Odstopi Dekelca od klapčičou"* in v nekoliko pomirjujočem tonu zaključil: *"Inu to čistost bres madeža boste obderžali."*[72] Podobno je svaril tudi Karel Attems: *"Mladeniči in deklice, ni li res, da povsod ta grdi svet želi in hoče vas zapeljati in k naglavnemu grehu pripraviti."*[73] Prav moralno vedenje mladih, ki ga je v percepciji katoliških moralistov bistveno določalo njihovo spolno vedenje, je zaznamovalo prizadevanja krščanskih moralistov. Če je bila deviškost pri slovenskih pridigarjih izrecno poudarjena s sklicevanjem na patriste zlasti sv. Avguština in sv. Hiernonima, je škof v pridigah podobne zahteve gradil na lastni moralni avtoriteti. Hieronim je priporočal hčeram tudi, da naj ostanejo doma in se ne udeležujejo romanj, Svetokriški pa je pobaral dekleta, da naj se vedejo kot piščeta, ki se skrijejo k koklji, da jih ne odnese jastreb. Z jastrebom pa je bila vpeljana prispodoba moškega oziroma hudiča. Zahteve po spolni v zdržnosti se skozi novi vek ne spreminjajo. Tudi v več kot stoletju starejših poučnih pridigah nemškega jezuita Otta v njegovem priročniku za vzgojo mladih so nasveti podobni. Ta je staršem, bralcem svojega priročnika svetoval, da namenijo sobo svojim odraslim hčeram blizu svoje spalnice in da zaščitijo okna sobe z rešetkami, da ne bo nihče mogel oditi ali priti v hčerino sobo.[74]

Tudi Terezijo Marn je oče obtožil nočnega postopanja in policijsko direkcijo zaprosil, da jo na njegovo željo po prestanem zaporu kaznujejo še z nekaj udarci s palico, da bi primerna kazen hči za vedno odvrnila od podobnih razuzdanosti. S stališča verske morale je bil za hčerko posebej obremenjujoč

67 Mladostnike so torej označili kot posebno skupino znotraj družbe (tudi krščanske) in priznavali njeno posebno družbeno vlogo.
68 Rogerij, *Palmarium*, str. 4–5.
69 Svetokriški, *Sacrum promptuarium*, str. 78.
70 Prav tam.
71 Rogerij, *Palmarium*, str. 6.
72 Prav tam.
73 Attems, *Slovenske pridige*, str. 157.
74 Ott, *Hohe Schul*, str. 420–421.

nekajdnevni beg od hiše, ko je zlasti ponoči ostala brez nadzora odraslih. Prav takšno ravnanje je omadeževalo družbeni ugled meščanske hčere in dekleta, saj je ta v prvi vrsti slonel na njenem vedenju, ki je bilo povezano s spolno častjo. Njeno dejanje je bilo zlasti obremenjujoče za njene morebitne snubce, čeprav v ženitovanjskem "poslu" ne smemo podcenjevati njene dote. Po razumevanju na krščanski morali slonečih pravilih je prav nočno potepanje brez nadzora staršev ogrožalo dober ugled dekleta. Beg od doma je bil enako neprizanesljivo predstavljen tudi v poročilih policijske direkcije in v sodnem protokolu ter se kaže tudi v relativno hudi kazni, ki jo je Terezija Marn dobila po drugi aretaciji. Tudi v uradnih protokolih so vedenje Terezije Marn označili kot nočno postopanje. Kljub temu, da se v meščanski družini ni uveljavila tako stroga krščanska morala, kot so jo zahtevali pridigarji in so se pravila pogosto kršila, je bilo nočno postopanje tudi v tem primeru, ko je šlo za dekle bogatega meščana, enako hudo kaznovano kot v primerih deklet iz socialno deprivilegiranih skupin.

Vzgoja oziroma socializacija mladostnikov

Ko se je ime Terezije Maren 17. marca 1802 pojavilo v ohranjenem poročilu policijske direkcije, so uradniki zapisali, da je bilo dekle ponovno predano magistratu zaradi nemoralnega življenja in brezposelnosti. Zakaj se je Andrej Marn sploh odločil za javno razkritje problemov v družini in za takšno sodbo o svoji hčeri? Tudi ugledni član mestnega kulturnega okolja je bil, tako kot njegovi slavni predhodniki, mnenja, da je za njegove težave in način življenja njegove hčerke Terezije Maren kriva njena mladost *(Junge)* in da dekle kljub hudim očitkom nočnega postopanja ni zločinka, četudi jo je predal organom pregona. Očitno je potreboval le sredstvo, s katerim bi si povrnil starševsko avtoriteto, saj je bil do poroke svojih hčera ali odhoda v drugo gospodinjstvo prva avtoriteta, ki je morala nadzirati njihovo vedenje. Tako je moč razumeti njegova dejanja že v primeru konflikta s prvo hčerjo Jožefo in v edinem pisnem dokumentu, v katerem se je obračal na mestne uradnike.

Pred analizo načinov ponovnega vzpostavljanja starševske avtoritete najprej poglejmo, kako se je razvijal konflikt med Terezijo Marn in njenim očetom. V uvodu prvega sklepa o kazni je Jožef Kokalj najprej poudaril, da je njegova kazen izrečena skladno s privolitvijo njenega očeta. To je hkrati pomenilo, da je oče plačal tudi stroške oskrbe svoje hčere v zaporu. Župan in mestni svetniki so Tereziji Marn naložili nekaj dni zapora in so jo bili pripravljeni izpustiti, takoj ko bi pokazala, da se je pripravljena poboljšati. Tako kot vsakega drugega pripornika bi jo na prostost pospremila grožnja po hujši kazni, če bi se ponovno znašla za rešetkami. V kolikor po nekaj dnevih zapora ne bi kazala znakov, da se je pripravljena poboljšati, bi jo kaznovali še s telesno kaznijo, je še odločil mestni uradnik v funkciji razsodnika policijskih zločinov.[75] Omenjena notica policijske direkcije in hitri sklep primera s sklepom župana opozarjajo, da je bilo kaznovanje dekleta izjemno dejanje, saj se v postopku niso držali pravil kazensko procesnega prava. Iz notice policijske direkcije ni razvidno, kako se je dekle znašlo v njihovem zaporu. Vendarle pa omogoča omemba očetovega imena tako v poročilu kot v sklepu o kazni in njegovo ravnanje nekaj mesecev prej, domnevo, da je bil oče tisti, ki se je zavedal svoje nemoči pri socializaciji svojega otroka in ki je s tem, da je dekle prijavil policiji, samo izvrševal svoje starševske dolžnosti in ravnal v skladu z družbeno vlogo in mestom, ki ga je imel kot vinotoč in hotelir v ljubljanski družbi. Za razliko od kaznovanja mladih iz nižjih družbenih slojev je bil tisti, ki je priznal neprimerno obnašanje hčere in jo sam ovadil policijski direkciji ter plačal stroške oskrbe. S tem pa si je do določene meje tudi prilaščal pravico, da soodloča o načinu formalnega kaznovanja svojih otrok. To je pomenilo, da je pazil, da so organi pregona uporabili diskretne načine kaznovanja v tajnosti, namesto takrat še praviloma javne splošno preventivne manifestacije telesnega kaznovanja. Oče je namreč tudi formalno telesno kaznovanje dojemal kot najučinkovitejši način kaznovanja. K dobri podobi učinkovitosti mestnih kaznovalnih sredstev je gotovo prispevalo tudi uspešno discipliniranje njegove prve hčere Jožefe, ki je zaradi neposlušnosti svojemu očetu prva preživela nekaj dni na policijski direkciji.[76]

Terezija je, kot je pozneje povedala v drugem zaslišanju, na policijski direkciji ostala zaprta tri dni, nakar so jo izpustili. Pa ne za dolgo. Ko jo je mačeha verjetno devet dni po izpustitvi na prostost zalotila pred vrati očetove sobe, jo je takoj osumila kraje in jo znova prijavila policijski direkciji. Šele v prijavi policijske direkcije ob tej aretaciji, dvanajst dni po prvem sklepu, je oče organom pregona razkril vse hčerkine prekrške. Šele po ponovnem begu od doma, ponočevanju in domnevnem poskusu kraje, je oče priznal tudi, da pogreša nekaj kosov svoje garderobe in da je kraje utemeljeno osumljena njegova hčerka. To očetovo priznanje je bilo veliko težje kot prva prijava, saj je bil prepričan, kot je zapisal v pismu 25. maja 1802, da bo tistih nekaj dni zapora in telesna kazen, za katero je prosil že ob prvi aretaciji, rešilo njegove težave, spremenilo uporniško vedenje hčere in jo pripravilo do priznanja, kje so njegove pogrešane obleke. Menil je, da se poskus obupanega očeta, da spremeni vedenje svoje hčerke, ni posrečil samo zato, ker je ob prvi

75 ZAL, LJU 489, Reg. I, fasc. 69, p. 393.
76 ZAL, LJU 489, Reg. I, fasc. 69, p. 392.

aretaciji niso kaznovali z bolj hudo kaznijo, ki bi delovala splošno preventivno in ki bi dekle opomnila, kakšno vedenje je primerno njenemu družbenemu položaju.[77]

Ko se je namreč dekle vrnilo domov, samo nekajdnevna zaporna kazen ni dosegla grožnje, ki bi jo morala, in dekle se je še naprej obnašalo tako kot prej, je opozarjal v pisnem protestu, ki ga je naslovil na mestne oblasti. Iz načina predstavljanja okoliščin konflikta lahko sklepamo, da se je oče bal, da bo ponovna prijava omadeževala družbeni ugled njegove hčere. Ob drugi aretaciji so dekle obravnavali kot povratnico in oče ni bil več sposoben nadzorovati poteka dogodkov, kar mu je uspevalo še ob prvem zaprtju hčere. Kot dovolj ugleden član družbe, česar ni pozabil omeniti, je javno negodoval nad dejstvom, da ni imel vpliva na odločitev o formalnem kaznovanju svoje hčere in da o kaznovanju ni bil obveščen. Najprej je bil oče v odnosu do mestnih oblasti in njihovih ukrepov še spravljiv. 24. aprila 1802 se je zglasil na magistratu, kjer je ustno zaprosil za izpustitev svoje hčere, češ, da je ne smejo obravnavati kot zločinko in da je mesec dni, ki ga je preživela v zaporu zagotovo učinkoval na njeno vedenje, da se bo vrnilo v pravilne smernice obnašanja in spoštovanja avtoritete.[78] Izgovoril se je na novo okoliščino, da je dekletu sredi leta našel delodajalko in k tej jo je poskusil čimprej napotiti. Ker prošnja ni naletela na odziv, ki si ga je želel, je čez slab mesec (25. maja) na magistrat naslovil prej omenjeno pisno in taktično sestavljeno kritiko, v kateri je z uporabo določenih besed ("žalosten" primer) dal jasno vedeti, da je ovadbo hčere obžaloval, saj so hči iz njemu povsem nerazumljivega vzroka zaprli v prisilno delavnico. Zopet se je izgovoril na službo, ki jo je našel svoji hčeri.

Izsek bakroreza H. Löschenkohla, 1782: Plačilo razuzdanosti – javno delo, v ozadju prisilna delavnica.

77 ZAL, LJU 489, Reg. I, fasc. 69, p. 412.
78 ZAL, LJU 489, Reg. I, fasc. 69, p. 407.

Prav zaprtje v prisilno delavnico je poleg bega od doma in pomanjkanja nadzora odraslih ob večdnevnem pohajkovanju najbolj ogrozilo ugled Terezije Marn. V njej so, kakor dokazujejo percepcije prisilne delavnice v drugih primerih,[79] "pristala" najbolj nemoralna dekleta. To potrdi tudi očetov protest, v katerem je zapisal tudi, da je moral potlačiti svojo upravičeno bolečino, ki jo je doživel ob novici, da so njegovo hčerko oddali v prisilno delavnico in kljub odkritemu nasprotovanju tovrstni kazni plačal še vse stroške oskrbe svoje hčere, ki so pri tem nastali.[80] Očeta je motila še ena praksa ob takšnem načinu kaznovanja, saj je drugače v svojem protestu ne bi tako natančno opisal. Dekle so namreč po veljavnem pravu ob sprejemu in ob odpustu iz prisilne delavnice čakali udarci po goli zadnjici, tako imenovani pozdrav. Razgaljeno telo dekleta je že zaradi občutka sramu, ki ga je dejanje povzročilo, pomenilo hudo kazen in je zagotovo nekoliko prizadelo čast dekleta. Očeta je motila še okoliščina, da bo kazen izvršil mladi sodni sluga.[81]

Nekoliko razočaran, ker prvi ustni prošnji po izpustu hčere niso takoj ugodili, je v drugi pisni prošnji na magistrat pritisnil tudi zaradi spora z oderuhinjo, s katero pa se očitno ni nikoli neposredno soočil in tako upal tudi, da bo dosegel izpustitev hčere. Odgovor na vprašanje, zakaj je svoj spor s posojevalko denarja prepustil magistratu, verjetno tiči v njenem položaju v mestni hierarhični ureditvi.[82]

Zagotovo se del odgovora na vprašanje o vzrokih za razkritje družinskih problemov skriva v družbeni vlogi Andreja Marna. Vrline, ki jih je meščansko okolje pričakovalo od uglednih članov mestnega okolja, med katere se je prišteval Andrej Marn, je bila tudi vzgoja otrok. Da se je svoje dolžnosti zavedal, je dal jasno vedeti že v prvi povedi prošnje, ki jo je naslovil na magistrat. V njej je namreč poudaril, da je hčeri Tereziji nudil dobro vzgojo. Ta je bila staršem naložena že v stari zavezi (Knjiga pregovorov, 22:6). Odgovor, kdo od obeh staršev je bil bolj zadolžen za vzgojo deklet in koliko je nanje vplivala materina smrt, nam lahko da tudi vzgojna literatura zgodnjega novega veka. V nekaterih pregledih je sicer zaslediti nekoliko poenostavljeno sintezo o večji odgovornosti enega od staršev za vzgojo otrok v posameznih zgodovinskih obdobjih: če je dolžnost vzgoje v srednjem veku padla na ramena matere, naj bi breme v protestantskih okoljih na svoja pleča prevzel oče. Tega namreč nagovarjajo številni priročniki v obliki literature za hišne očete.

79 Da je med posameznimi prostori zapiranja in represije obstajala velika razlika, glej: Čeč, *Revni, berači in kriminalci*, str. 105.
80 ZAL, LJU 489, Reg. I, fasc. 69, p. 412.
81 Prav tam.
82 ZAL, LJU 489, Reg. I, fasc. 69, p. 412–413.

Lik hišnega očeta je bil hkrati tipični izraz patriarhalne ureditve družbe, ki je značilna za vsa krščanska kulturna okolja. Kot centralna figura vzgoje naj bi se oče ohranil do romantike.[83] Mater naj bi na panteon vzgojiteljice ponovno povzdignilo razsvetljenstvo. Zlasti se je vloga očeta kot hišnega gospodarja izpostavljala v priročnikih hišnim očetom nastalih v protestantskem okolju in ki zajemajo široko paleto najrazličnejših področij od odnosov s otroci do gospodarjenja. Že grob pregled zgodnjenovoveških katoliških avtorjev pokaže, da sta v priročnikih tako oče kot mati zadolžena za versko vzgojo svojih otrok. Kot osredji lik vzgoje se v jezuitskih priročnikih pojavlja lik matere. Otroke in mladostnike je morala navajati k molitvi, nuditi jim je morala temelje verskega pouka in jih priučiti verskih navad. Siezenheim je v nasprotju s protestantskimi pisci zagovarjal prepričanje, da mora za primerno vedenje plemiških hčera poskrbeti mati, medtem ko je vzgojo manir plemiških mladeničev zadolžen njihov oče.[84] Čeprav je vlogo ženske vzgoje v ljubljanski družini Marn prevzela mačeha, še preden so dekleta prišla v puberteto in je mogoče lažje vzpostavila avtoriteto, so konflikti v družini v času, ko so dekleta prestopila mejo mladosti, njeno vlogo zagotovo nekoliko zabrisali. Iz okoliščin omenjenega družinskega konflikta je tudi jasno, da je del vzgoje, zlasti kaznovanja, prevzel oče deklet.

Problem mladine se je, tako kot v primeru konflikta Andreja Marna s svojimi hčerami, kot v družbi na sploh, osredotočal na vprašanje avtoritete in socializacije. Njegovi odzivi na dejanja svojih hčera dokazujejo, da je bil oče prepričan, da se socializacija mladih deklet v njihovi starosti še ni zaključila. Ker je bila njegova avtoriteta, kljub strahu hčera pred njegovim kaznovanjem, razrahljana, se je obrnil na višjo avtoriteto in na njene načine kaznovanja. Pomemben element tovrstnega kaznovanja je bilo zastraševanje, saj naj bi strah pred ponovnim kaznovanjem zagotavljal bolj primerno vedenje. Iz njegove prošnje je razvidno, da se je zavedal, da se njegova hči nahaja v obdobju življenja, ki ima svoje zakonitosti in ki zahteva posebne vzgojne prijeme. Tako kot nekateri meščani, ki so na sodišču reševali spore s svojo služinčadjo,[85] je očitno zaupal mestnim represivnim ukrepom. Njegova ravnanja dokazujejo tudi, da je mladost dojemal kot čas, ko lahko mladega človeka s primerno ostro in hudo kaznijo vrnejo v okvire, ki jih je posamezniku določal socialni položaj. Pojem, s katerim je opozarjal na ta socialni položaj in kod obnašanja vezanega na družbeni položaj, je bila častnost[86] oziroma v sociološkem pojmovanju varovanje družbenega ugleda. V družbi na prehodu v 19. stoletje je družbeni ugled hčera še vedno vplival na ugled rodbine in posledično tudi vseh ostalih otrok. Poroka Jožefe Maren dokazuje tudi, da kratko formalno kaznovanje, ki je očetu povrnilo avtoriteto, ni prizadelo ugleda dekleta. Jožefa Maren se je še vedno poročila svojemu družbenemu stanu primerno.

Uvodoma predstavljeno ravnanje očeta neposlušne mladenke in odziv mestnih oblasti v tem primeru opozarja, da socializacija otrok ni bila prepuščena zgolj okolju družine ali gospodinjstva. Vzgoja otrok je namreč kot del skrbi za blaginjo družbe prestopila meje družinskega okolja in je spadala med zadolžitve komunalnih in državnih oblasti ter bila tako vključena v smernice "dobre policije". Sklep k kazni Jožefe Maren jasno kaže na politiko oblasti do te starostne skupine: dekletu so zagrozili, da jo bodo znova kaznovali, če bo neposlušna do svojih staršev in če bo zapustila službo.[87] Socialni nadzor skupnosti je bil legitimiziran tudi s strani katoliških moralistov, ki so se sklicevali na Aristotela in njegove besede, da je oblast tista, ki mora poskrbeti za smernice javnega reda *(Zucht)* in ki je hkrati zadolžena tudi za varovanje skupnega dobra.[88] V vlogi pomočnika starševski vzgoji je v zgodnjenovoveških traktatih in praksi nastopala tudi soseska, ki si je prilaščala tako funkcijo svetovalca kot izvajalca neformalne socialne kontrole.[89] Za tisti del mladostnikov, ki so odšli služiti ali se priučiti poklica v bolj oddaljena okolja, lahko upravičeno domnevamo, da je lokalna oblast nastopala kot vzgojna institucija in hkrati institucija socialnega disciplíniranja. Tako ravnanje oblasti kot normirano vedenje poslov je bilo regulirano s pomočjo mestnih policijskih redov oziroma pozneje tudi posebnih poselskih redov. Četudi je mestna oblast prej in bolj pogosto posegala v razmere družin na dnu družbene lestvice in tistih, ki so že zapustili rojstno družinsko jedro, pa so se med mladostniki, ki jih je bilo potrebno nekoliko disciplinirati, včasih znašli tudi otroci veliko bolj premožnih staršev. Da je dojemanje mestnega kaznovalnega aparata kot pomočnika domače socializacije veliko bolj splošno kot je prostor mesta Ljubljane, potrjuje ugotovitev P. Spierenburga, enega najboljših poznavalcev kaznovalne politike v evropskem prostoru, nastala v povezavi z eno najbolj značilnih prevzgojnih ustanov zgodnjega novega veka – prisilno delavnico in delovno hišo. Omenjeni avtor poudarja, da je korek-

83 Cunningham, *Children and childhood*, str. 64.
84 Sietzenheimb, *Zucht-Spiegel*, str. 128–136.
85 Štiridesetletni hlapec Martin Penko je v sporu z delodajalcem omenil tudi, da mu je ta grozil z zaporom, če bo ta še naprej neposlušen (ZAL, LJU 489, Reg. I, fasc. 67, p. 295–296).
86 Andrej Maren je dal v svojo prošnjo sicer zapisati *Erbarkeit*. Verjetno gre za pomoto in je pisar nameraval zapisati *Ehrbarkeit*.
87 ZAL, LJU 489, Reg. I, fasc. 69, p. 392.
88 Prim.: Ott, *Hohe Schul*, str. 321.
89 Prim.: Ott, *Hohe Schul*, str. 327–342.

cijska nota prisilnih delavnic kot sredstva reševanja propadle vzgoje v domačem okolju predvsem tipična za prostor rimsko-nemškega cesarstva. Svoje trditve podkrepi z ravnanjem hamburških mestnih oblasti v drugi polovici 17. stoletja. V pomembnem hanzeatskem mestu so zato, da bi ohranili izdatno finančno pomoč instituciji, ustanovili posebno institucijo za kaznjence. Tako so starejšo prisilno delavnico obvarovali onečaščenja, zaradi katerega meščanski starši vanjo ne bi več oddajali svojih neposlušnih otrok, mladostnikov in poslov. Strah pred izpadom glavnega vira dohodka, ki je pritekal iz žepov staršev, je celo povzročil, da so se mestne oblasti izmikale zapiranju kaznjencev v tovrstne ustanove.[90]

Izsek bakroreza H. Löschenkohla, 1782: Plačilo razuzdanosti – prošnja za oprostitev.

Zadnje vprašanje, ki se zastavlja ob reševanju problemov z mladostniki, je bilo vprašanje o uporabi telesnih kazni in o njihovi učinkovitosti. V različnih kulturnih okoljih je bilo še vedno zelo razširjeno prepričanje, da je telesno kaznovanje nujno. V zgodnjenovoveški vzgojni literaturi je obveljalo mnenje, da je potrebno neposlušnega otroka kaznovati za njegovo trmoglavost, vendar pa ne brez premisleka in prehudo. Pri tem naj bi pazili na njegovo starost, spol, temperament in namene kaznovanja. Otroke so raje strašili kot tepli. Zato so starši svojo avtoriteto raje gradili na občutku krivde in sramote.[91] V zadnjem času raziskovalci vse pogosteje zagovarjajo trditev, da so straši praviloma ubrali srednjo pot: zahtevali so, da otroci spoštujejo njihovo avtoriteto in da so poslušni. Ko so nekoliko zrasli, pa da so bili do njihove avtoritete spoštljivi. Za svoje primerno vedenje so dobili določeno nagrado, neprimerno obnašanje pa je bilo najprej sankcionirano z odvzemom določenih ugodnosti.[92] Jezuitski priročnik ohranjen na Kranjskem v predstavljenih primerih vzgoje popolnoma sledi takšnim smernicam vzgoje, hkrati pa opozarja tudi na zlorabe in neprimerne načine vzgoje.[93] A ko drugi vzgojni prijemi niso zalegli, je veljalo telesno kaznovanje oziroma strah pred njim kot sredstvo, ki je povrnilo porušeno avtoriteto. Nenazadnje so tudi vodilni pravni teoretiki še ob koncu 18. stoletja v živahnih debatah ob spremembah kazenskega zakonika zagovarjali prepričanje, da telesno kaznovanje (tudi odraslih!) v začetni fazi daje garancijo, da se človek lahko poboljša. Terezija Maren se je po kraji oblek in ponočevanju še vedno bala očetovega kaznovanja, saj je trdila, da so jo pred vrati njegove sobe zalotili samo zato, ker se je hotela skriti v prostor, kjer je ne bi tako hitro našli. Bežala je pred očetovo jezo in tepežem, ki bi ga bila deležna kot kazen za večdnevno nočno postopanje.[94] Iz njene izjave je jasno, da je bilo očetovo kaznovanje logična posledica njenih dejanj. Na podobno kaznovanje se je nekaj mesecev pozneje sklicevala tudi druga hči Ana, ki je trdila, da bi jo oče pretepel, če bi pri njej našel domnevno samo en ukraden kovanec – tisti za 12 krajcarjev.[95] Zato ga je vrgla stran.

90 Spierenburg, Four Centuries of Prison History, str. 17–35. Prim. tudi Stekl, *Arbeitshäuser*.

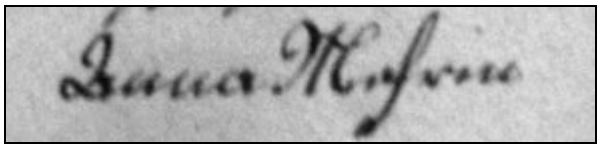
91 Pollock, Parent-Child Relations, str. 199.
92 Prav tam, str. 199–201.
93 Kot temeljno razmerje med starši in otroci tudi Ott izpostavlja nagrajevanje in kaznovanje. Kaznovanje s šibo je hkrati tudi prispodoba za druge načine kaznovanja. Starši so lahko med štiriindvajsetimi predlogi primernega kaznovanja našli vezanje k mizi s tanko nitko, grožnje z nekaj dnevnim služenjem, z odvzemom določene hrane, s hišnimi zaporom, odvzemom igrač, grožnjo s strahom, ki so bile namenjene tako majhnim otrokom (odvzem igrač) kot že nekoliko odraslim otrokom (nekajdnevno služenje pri obrtnikih). Čisto na koncu avtor svetuje staršem, da je potrebno kazni uporabljati zmerno in da tudi grožnja prinaša podobne učinke kot kazen (Ott, *Hohe Schul*, str. 219–227).
94 ZAL, LJU 489, Reg. I, fasc. 69, p. 398–399.
95 ZAL, LJU 489, Reg. I, fasc. 69, p. 420–424.

Mladostnik ne odraste, če ne služi?

Eno od osredjih vprašanj, ki se porajajo v konfliktu Andreja Marna s svojimi hčerami, je bilo ravno vprašanje percepcije služenja v meščanskem kulturnem okolju ob koncu zgodnjega novega veka. Del Marnovih hčera je očetovo odločitev, da bo moral zapustiti družino in služiti v drugih gospodinjstvih, sprejel z odkritim nasprotovanjem in uporom očetovi avtoriteti. Ena izmed njih, Ana, je na sodišču zatrjevala, da njen beg ni bil nepremišljeno dejanje, saj se je hotela preživljati s služenjem. Ker ni našla službe, jo je oče kaznoval tako, da jo je tako kot njeni sestri dal za nekaj dni zapreti.[96] Ker je zapis o njenem dejanju zadnji, ki se je ohranil v policijskih aktih, je po mesecih konfliktov med očetom, mačeho in otroci, rezultat jasen. Kljub kaznovanju in kljub domnevni očetovi želji, da bi za bolj uspešno socializacijo svojih hčera nad njimi bdela avtoriteta delodajalca in delodajalke, so avgusta leta 1802 po krajšem ali nekoliko daljšem zaporu[97] in služenju vse hčere živele pri svojem očetu.

Zaradi tako odklonilnega odnosa dela Marnovih hčera in poznejše prakse, ki ji lahko sledimo, se upravičeno postavlja vprašanje, ali je bilo služenje res etapa v življenju, ki so jo morali izkusiti vsi mladostniki, kot so pred več desetletji trdili prvi demografski zgodovinarji, na čelu z P. Laslettom in J. Hanjalom. Četudi so njihove trditve v veliki meri že presežene s poudarjanjem kompleksnih vsakdanov v različnih predelih Evrope, se služenje poslov, dekel, vajencev in pomočnikov še vedno, sicer s pridržkom, označuje kot posebna etapa v življenju *(life cycle)*.[98] Kljub nejasnostim, ki ostajajo tudi po desetletjih intenzivnih raziskav služinčadi na podeželju in v mestih,[99] se je uveljavilo mnenje, da je poznavanje kompleksnosti in različnosti pojavnih oblik služenja in poselskih služb pomembno za funkcioniranje celotne zgodnje novoveške družbe.[100] Nemogoče je prezreti dejstvo, da so dekle, hlapci in vajenci v določenih starostnih skupinah predstavljali znaten del populacije. Približna ocena o deležu mladostnikov v poselskih službah v evropskem prostoru je okoli štirideset procentov.[101]

Kljub visokemu deležu poslov v starostni skupini mladih ne moremo trditi, da je bila služba dekle[102] sanjsko delo in želeno preživljanje mladosti za dekle iz premožnejše meščanske družine. Domnevo o ostajanju meščanskih deklet v rojstni družini dopuščajo objavljeni demografski podatki iz popisa prebivalstva Kranja leta 1754, kjer je v starosti okoli 15 let doma ostajala približno polovica deklet. Razmerja med neporočenimi in poročenimi v starosti okoli dvajset let, kjer delež poročenih predstavlja že znaten delež ženske populacije, omogočajo domnevo, da del deklet v Kranju ni nikoli v življenju služil.[103] Podoben delež hčera, ki so ostale doma, dokazuje tudi popis prebivalstva v Ormožu leta 1724, kjer je doma ostalo skoraj še enkrat več deklet kot fantov.[104] Kot odgovor na naše vprašanje naj služi še podatek, ki je bil izračunan za Ormož, kjer je le 15 procentov služinčadi (vključno s pomočniki in vajenci) prihajalo iz področja ožjega mesta in kjer je v popisu zgolj ena dekla označena kot hči meščana.[105] Kar nekaj študij sicer ugotavlja, da so služili ljudje iz različnih družbenih skupin, a s pomembnim dodatkom, da so otroci premožnejših služili zlasti v gospodinjstvu svojih staršev.[106] K prisili k služenju je v meščanskih družinah določenih

Lastnoročni podpis Ane Maren.

96 ZAL, LJU 489, Reg. I, fasc. 69, p. 420.
97 Prav tam.
98 Termin sta razvila Hanjal in Laslett, ki sta trdila, da je bilo služenje kot cikel v življenju neposreden predhodnik poroke (Hanjal, Europe mariage pattern, str. 109–143) Poznejše študije so omenjeno trditev o zahodnoevropskem poročnem vzorcu precej omilile (Dürr, *Mägde*, str. 29). Socialni, zlasti demografski zgodovinarji, so pod vplivom te ideje zagovarjali razumevanje določenih del kot vzgojo za življenje in zato kot del življenjskega cikla. Pionir raziskovanja otroštva P. Aries je celo trdil, da je bilo služenje in vajeništvo najbolj pogosta oblika vzgoje mladih.
99 Zlasti je na mestu ugotovitev P. Griffitsa, da vključevanje mladih v drugo gospodinjstvo ni vedno pomenilo poroštva in mehanizma, ki je v predmoderni družbi zagotavljalo red in družbeno stabilnost in da služenje ni vedno pripravljalo mlade ljudi za vstop v svet, ki so ga ustvarili odrasli, saj se je del mladih načrtno upiral takšni ureditvi družbe (Griffits, *Youth and authority*, str. 390–397).
100 Sarti, Forum: Domestic service, str. 188.
101 Pollock, Parent-Child Relations, str. 207.
102 O tem, da je bilo v večjih urbanih središčih veliko več dekel kot moških hlapcev in vajencev, glej novejše delo J. Whittle. Problem v vseh primerih predstavljajo viri. Na splošno se uveljavlja trditev, da je bil presežek ženskih poslov zaznati v velikih mestih, v ruralnih področjih z zelo razvito tekstilno obrtjo in manufakturami ter na manjših kmetijah in pašnih kmetijah (Whittle, Housewives And Servants, str. 54–56). Raziskave opozarjajo tudi, da je bil delež dekel v celotni populaciji metropolitanskih mest v 18. stoletju, kot je bil London, okoli 10 procentov (Kent, Ubiques but invisible, str. 112). Delež dekel v stolni župniji v Ljubljani je bil leta 1754 kar 15,4 procenta, medtem ko je delež vseh poslov predstavljal 20 procentov celotne populacije (Valenčič, Štetje prebivalstva, str. 197). Izjema je manjša mestna naselbina Ormož, kjer delež dekel v celotni populaciji ni presegel števila pomočnikov in vajencev v mestu in predmestjih (Golec, *Ormož*, str. 40).
103 V starosti 15 let je doma ostajala skoraj polovica fantov in deklet, pri starosti 20 let pa le še okoli 30 procentov. Po drugi strani se je pri starosti okoli dvajsetih let zelo povečalo tudi število poročenih deklet, kar kaže na zgodnje poročanje omenjenih deklet (Štuhec, O družini v Kranju, str. 288).
104 Golec, *Ormož*, str. 40.
105 Prav tam, str. 69, 74 in 160.
106 Prim.: Mayer, *Dienstbothe*, str. 180.

Izsek bakroreza H. Löschenkohla, 1782: Plačilo razuzdanosti – sramota, ki jo prinaša striženje las.

okolij pripomogla izguba staršev ali vsaj enega od njih, ugotavlja R. Dürr. Med vzroki, ki so privedli k odhodu od doma in formalnemu dogovoru za služenje, se pri več kot polovici dekel višjega porekla pojavlja smrt enega ali obeh staršev oziroma poslabšana ekonomska situacija.[107] Na podlagi pogrebnih govorov je avtorica celo trdila, da je za dekleta iz višjega srednjega in najvišjega sloja služenje pomenilo poslabšanje družbenega položaja.[108] Analiza poročnih knjig ljubljanske mestne župnije sv. Nikolaja v desetletju od 1802 do 1812, v delu mesta, v katerem je bilo zaposlenih relativno veliko poslov, pokaže, da je povprečni delež porok, v katerih je bila nevesta označena kot dekla, le 8 procentov. Vpisovalci zagotovo niso dosledno vpisovali socialnega statusa nevest, saj se v enem letu delež povzpne tudi do 35 procentov vseh porok. Med 18 porokami dekel je bilo več porok bolje plačanih dekel kot so bile sobarice in kuharice. Čeprav 33 procentov porok predstavljajo poroke s samskimi obrtniki in da enak delež porok pripada tudi porokam z vdovci, lahko trdimo, da je bila večina obrtnikov, ki so se poročili z deklami, opravljala slabše plačane obrtniške službe (tesar, ranocelnik). Vendarle je treba opozoriti, da se med ženini najdejo tudi izjeme kot sta bila tkalec in krojač. Kljub temu večina porok dekel vendarle dokazuje, da relativno mlade dekle (stare okoli 25 let) v zakon niso stopale z najbolj premožnimi ženini.[109]

O strahu pred poslabšanjem družbenega položaja meščanskih deklet pričajo tudi različni skladi, ponavadi nastali iz privatnih volil. Z njimi so delu meščanskih hčera zagotavljali primerno oskrbo in poroko.

Navkljub demografskim vzorcem in pričakovanemu ravnanju staršev so k odločitvi Andreja Marna, da odda svoje otroke v poselske službe, botrovale tudi druge okoliščine. Premožnejši starši so se tako rešili problemov, ki bi lahko nastali v družini. Tudi otroci staršev iz višjih družbenih skupin se namreč niso mogli upirati svojim novim gospodarjem in delodajalcem ter so bili bolj voljni delati tisto, kar jim je ukazal gospodar.[110] V privatnem okolju hišnega gospodarstva je bila avtoriteta gospodarja sicer razdeljena po spolih. Za vedenje in delo dekel je bila odgovorna gospodinja, kazni in pohvale hlapcem in vajencem pa je delil hišni gospodar. In tu bi lahko ženska avtoriteta zamenjala neučinkovito avtoriteto

107 Dürr, *Mägde*, str. 31, 154 in 155.

108 Dürr, *Mägde*, str. 155–157. V izčrpnem pregledu ugotovitev za angleško okolje je bilo dokazano, da je večina otrok srednjega in višjega sloja v zgodnjem novem veku do štiriindvajsetega leta živela pri svojih starših in da so bile vse dekle, ki so iz tega sloja služile, praviloma brez staršev.

109 NŠAL, Župnija sv. Jakoba, poročna knjiga, 1785–1816, p. 89, 21. 1. 1808.

110 Kussmaul, *Servants in Husbandry*, str. 76–77.

mačehe. Odločitev Andreja Marna o nadaljnji življenjski usodi svojih hčera, med katerimi je navajal tudi delo dekle, lahko umestimo tudi v tak kontekst. Dodati je potrebno, da je nadaljnji razvoj dogodkov dokazal, da so vsa tri dekleta ostala doma in da je bil mogoče očetov podatek strategija, s katero je poskušal prepričati mestne uradnike, da čimprej izpustijo njegovo hči. Iz zaslišanj njegovih hčera je namreč jasno tudi, da je njegovo gospodarstvo potrebovalo dodatno delovno silo in da je imel zaposlenega vsaj enega hlapca in deklo. Če bi moral oče varčevati pri zaposlovanju poslov, potem bi namesto najemanja tujih dekel delo nalagal lastnim hčeram. Te so sicer občasno že pomagale domačim poslom. Štirinajstletna Ana Maren je dan pred aretacijo pomagala hlapcu in dekli pri zalivanju zelenjave v njihovem vrtu v predmestju. Očetove želje, da bi neposlušna dekleta disciplinirал z oddajo v službo in tako z izključitvijo dela potomstva izničil vzrok družinskih konfliktov, se niso izkazale za najbolj učinkovite. Na vprašanje, ali bi služenje poslabšalo družbeni ugled Marnovih hčera in ali je bil to eden od razlogov, zakaj so se dekleta tako upirala služenju, lahko odgovori nadaljnja usoda hčera iz prvega in drugega zakona. V poročnih knjigah matične župnije sv. Jakoba je vpisana le poroka najstarejše hčere Jožefe, ki se je poročila leta 1808 z novomeškim usnjarjem Jožefom Šparovcem (Sparovitz).[111] Uradne priče dogodku so bile, kljub temu, da se je poroka odvila v župniji neveste, socialno povezane z ženinom, ki je bil novomeški meščan.

Jožefa se je poročila s človekom svojega stanu, mogoče je pomenljiva le okoliščina, da je bil tujec. Še več pa pove okoliščina, da se v domači župniji nista poročili Jožefini sestri Terezija in Ana, za kateri pa ne vemo, ali sta se pozneje odločili za služenje in tako odhod od doma.

Namesto zaključka

Sodni protokoli, nastali zaradi konfliktov v družini Maren, dajejo povsem nedvoumen odgovor, da lahko govorimo o mladosti kot o posebnem obdobju v življenju. Ljubljanski meščani in mestne oblasti so z moralisti in pisci priročnikov za primerno vzgojo plemiških in meščanskih otrok delili mnenje, da je mladost posebej težko obdobje v življenju, ki je zahtevalo strogo avtoriteto staršev in predstojnikov. V obdobju, v katerem se je posameznik pripravljal na sprejem popolne odgovornosti v družbi, se je nadzor staršev osredotočal na tri področja, ki so bila pri posameznem spolu bolj ali manj izrazita. Zlasti za fante je bilo pomembno primerno šolanje ali uk, za oba spola je bila pomembna pravilna izbira partnerja in stanu in družbenemu ugledu primerno obnašanje. Tudi zaradi želje mladih po samostojnosti pri reševanju konfliktov je bilo obdobje mladosti pogosto povezano s ponovno vzpostavitvijo avtoritete staršev in z njim povezanega drugačnega načina socializacije mladih. Upravičeno lahko trdimo, da so lokalne oblasti za to starostno skupino razvile posebno politiko nadzora, ki je kot druga avtoriteta skrbela tudi za tisti del mladih, ki so zapustili osnovno družinsko jedro in se zaposlili kot vajenci in posli. Hkrati pa so se nanjo obračali tudi starši, ko so bili njihovi načini vzpostavljanja avtoritete neučinkoviti. Zato so hoteli primerno socializacijo in vedenje svojih otrok doseči s strahom pred formalnim kaznovanjem. Kratko formalno kaznovanje ni ogrozilo družbenega ugleda meščanov. Veliko bolj negotova za ohranjanje družbenega položaja meščanskih deklet je bila odločitev staršev, da zaradi konfliktov v družini pošljejo dekleta v službe kot dekle. Prav slednje vprašanje, ki se povezuje s precej kompleksnimi vprašanji povezanimi s položajem poslov, bi bilo potrebno bolj natančno raziskati. Čeprav so bili mejniki vstopa v mladostniško dobo različni in odvisni od pripadnosti posameznim družbenim skupinam, gospodarskih dejavnosti kulturnih okolij, v katerih so živele družine, in spola otroka, lahko trdimo, da je bil za predstavnike višjih slojev edini pravi mejnik, ki je zaznamoval konec mladosti poroka. Edina izjema so bili tisti otroci, ki so jih poslali v samostane ali duhovniške službe.

[111] NŠAL, Župnija sv. Jakoba, poročna knjiga, 1785–1816. V Novem mestu je Jožef Šparovec leta 1808 je kupil hišo št. 23. Med drugim se je ukvarjal s krčmarstvom in krošnjarstvom, ob nakupu hiše leta 1808 pa ga označujejo tudi kot strojarja (Matijevič, *Novomeške hiše*, str. 187 in 131).

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
Matične knjige župnije sv. Jakoba:
Poročna knjiga župnije sv. Nikolaja 1782–1813.
Župnija Marijinega oznanjenja, poročna knjiga 13. 6. 1785–1. 5. 1800.
ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana
LJU 20, Direkcija za ubožno preskrbo Ljubljana, šk. 1.
LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, Reg. I, fasc. 67, 69.
LJU 511, Mesto Ljubljana, magistratni akti, fasc. 25.

TISKANI VIRI

Allgemeines Gesetz über Verbrechen und derselben Bestrafung. Wien : Trattner, 1787.
Attems, Karel Mihael: *Slovenske pridige*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1993.

Becker, Rudolph Zacharias: *Kmetam sa potrebo inu pomozh ali Uka polne vesele, inu shalostne pergodbe te vasy Mildhajm : sa mlade, inu stare ludy*. Dunaj : per Christianu Grosserju, in der Theinfaltstrasse Nr. 76, 1789.

Gesetzbuch über Verbrechen oder schwere Polizey – Uibertretungen. Wien : Trattner, 1803.

Gesetze für die k. k. Armeen in Auszug, u. alphabetischer Ordnung der Gegenstände eingerichtet von Jakob Heinrich Oberlieut des Jos. Collored. Regim. Wien, Prag: V. Schönfeld, 1787.

Kurze Nachricht, wegen Errichtung eines Weisel-Hauses in Laybach in dem Herzogthum Krain, 13. 2. 1758.

Ott, Christoph: *Hohe Schul der lieben Eltern, darinnen die christlich - u. höchst - nothwendige Kinder - Zucht als der menschlischer Künsten der allergrößten eine, gelehert wird; wie dieselbe von den Wiegen an bis zu erwachsennen Alter, ja gar bis in das Grab dern Kindern, mitihnen soll gehalten werden*. 3. Edition. Augspurg: Bei Philipp Martin: Joh. Veiths Seel. Erben, 1728.

Rogerij: *Palmarium empyreum, seu Conciones CXXVI. De sanctis totius anni : signantèr de nonnullis particularibus & extraordinariis, qui in quibusdam locis festivè celebrantur, & usque modo sermones de ipsis visi non sunt, compositae ex vitis eorum: Scriptura sacra, ac SS. Patribus: variis conceptibus, symbolis [et] historiis: praecipuè aptis moralitatibus refertae, in II. partes divisae, ac copioso indice provisae, datae publicae luci Carniolico idiomate*. Ljubljana : Fundacija dr. Bruno Breschi, 2001.

Svetokriški, Janez: *Sacrum promptuarium*. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1998.

Sietzenheimb, Adam Sebastian: *New begläntzter Zucht-Spiegel der Adelichen Jugendt: klärlich entwerffend: wie die Edle Jugendt von jhren Wiegen-Jahren, biss zur anruckender reiffen Mannbarkeit mit schönen Tugenden Seelen-Erspriesslich gezieret*. München: in eygner Verlegung: bey Johann Wilhelm Schell, 1659.

Zeiller, Franz: *Commentar über das allgemeine bürgerliche Gesetzbuch für die gesammten deutschen Erbländer oder osterreichischen Monarchie*. Wien, Triest : Bei Geistinger, 1811–1813.

LITERATURA

Ben-Amos, Krausman, Ilana: *Adolescence and Youth in Early Modern England*. New Haven, London : Yale University press, 1994.

Cunningham, Hugh: *Children and childhood in western society since 1500*. London: Longman, 2005.

Čeč, Dragica: *Revni, berači in hudodelci na Kranjskem v 18. stoletju* : doktorska disertacija. Ljubljana, 2008.

Dürr, Renate: Die Migration von Mägden in der frühen Neuzeit. *Frauen und Migration* (ur. Marita Krauss in Holger Sonnabend). Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 2001, str. 117–132.

Dürr, Renate: *Mägde in der Stadt. Das Beispiel Schwäbisch Hall in der Frühen Neuzeit* (Geschichte und Geschlecht Bd. 13). Frankfurt am Main : Campus-Verlag, 1995.

Feldbauer, Peter: *Kinderelend in Wien : von der Armenkinderpflege zur Jugendfürsorge 17.-19. Jahrhundert*. Wien : Verlag für Gesellschaftskritik, 1980.

Fertig, Ludwig: *Zeitgeist und Erziehungskunst: eine Einführung in die Kulturgeschichte der Erziehung in Deutschland von 1600 bis 1900*. Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1984.

Gillis, John R.: *Mladina in zgodovina : tradicije in spremembe v evropskih starostnih odnosih od 1770 do danes*. Šentilj : Aristej, 1999.

Golec, Boris: *Ormož v stoletjih mestne avtonomije: posestna, demografska, gospodarska, socialna, etnična in jezikovna podoba mesta ob Dravi 1331–1849*. Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.

Golež Kaučič, Marjetka: Odsev pravnega položaja in življenjskih razmer žensk v slovenskih ljudskih družinskih baladah. *Etnolog*, 11, 2001, št. 1, str. 157–175.

Griffiths, Paul: *Youth and Authority. Formative Experiences in England 1560–1640*. Oxford : Claredon press, 1996.

Hajnal, John: European marriage patterns in perspective". *Population in History* (Glass, D.V. in Eversley, D.E.C. (ur.)), Londres, Edward Arnold, str. 101–143.

Hoegel, Hugo: *Geschichte des österreichischen Strafrechtes in Verbindung mit eine Erläuterung seiner grundsäßlichen Bestimmungen*. Drugi zvezek – Die vorsätzlichen Straftaten gegen Leib und Leben. Wien : Manz, 1905.

Kalc, Aleksij: Tržaški teritorij v luči konskripcije 1777/78. Prvi izsledki. *Annales, Series et sociologia*, 19, 2009, št. 1, str. 1–30.

Kent, D. A.: 'Ubiquitous but invisible: female domestic servants in mid-eighteenth-century London'. *History Workshop Journal*, 28, 1989, št. 1, str. 111–128.

King, Margaret: Concepts of Childhood: What We Know and Where We Might Go, *Renaissance Quarterly*, let. 60, 2007, št. 2, str. 371–407.

Kozina, Georg: Geschichte des Weisenhaus-Fondes in Krain. *Mittheilungen des historischen Provinzial Vereines für Krain*, 19, 1864, str. 88.

Kussmaul, Ann: *Servants in Husbandry in Early Modern England*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.

Makarovič, Marija: Kmečki posli. O življenju in kulturi večinskega prebivalstva na Slovenskem v

19. stoletju. *Slovenski etnograf*, 8–20, 1988–1990, 1, str. 433–460.
Matijevič, Meta: *Novomeške hiše in ljudje s poudarkom na obdobju od srede 18. do srede 19. stoletja*. Ljubljana : Zgodovinski arhiv Ljubljana, 2007.
Meyer, Therese: *Dienstboten in Oberkärten*. Klagenfurt : Verlag des Kärntner Landesarchives, 1993.
Mitterauer, Michael, Sieder, Reinhard: *Vom Patriarchat zur Partnerschaft: zum Strukturwandel der Familie*. München : Beck, 1991.
Mitterauer, Michael: *History of Youth*. Oxford : Blackwell, 1993.
Mitterauer, Michael: Lebensformen und Lebensverhältnisse ländlicher Unterschichten. *Von der Glückseligkeit des Staates. Staat, Wirtschaft und Gesellschaft in Österreich im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus* (ur. Matis, Herbert), Berlin : Duncker & Humblot, str. 315–338.
Pollock, Linda: "Parent-Child Relations." *Family Life in Early Modern Times, 1500–1789,* (ur. Marzio Barbagli in David I. Kertzer). New Haven, CT: Yale University Press, 2001, str. 191–220.
Pollock, Linda: *Forgotten Children: Parent-Child Relations from 1500 to 1900.* Cambridge : Cambridge University Press, 1983.
Sarti, Raffaella: Introduction. *Gender & History*, let. 18, št. 2, Avgust 2006, str. 187–198.
Sauerer, Edith: Stiefmutter, Stiefsöhne. Endogamieverbote zwischen kanonischem und zivilem Recht am Beispiel Österreichs (1790–1850). *Frauen in der Geschichte des Rechts* (ur. Gerhard, Ute). München : Beck, 1992, str. 345–366.
Schillinger-Prassl, Christa in Brehmer, Illse: *Mädchenerziehung in Innerösterreich: vom Ende des 15. Jahrhunderts bis zur Schulreform unter Maria Theresia und Joseph*. Graz : Steiermärkisches Landesarchiv, 2000.
Sieder, Reinhard: *Socialna zgodovina družine*. Ljubljana : Studia Humanitatis, 1998.
Spierenburg, Pieter: Four Centuries of Prison History. Punishment, Suffering, the Body and Power. *Institutions of Confinement. Hospitals, Asylums and Prisons in Western Europe and North America, 1500–1950* (ur. Jütte, Robert in Finzsch, Norbert), str. 17–35.
Stekl, Hannes: *Österreichs Zucht- und Arbeitshäuser 1671–1920. Institutionen zwischen Fürsorge und Strafvollzug*, Wien : Oldenbourg, 1978.
Svetina, Anton: Prebivalci Kranja v letu 1754. *Zgodovinski časopis*, 37, 1983, št. 4, str. 273–284.
Štuhec, Marko: Kranjska suita za zrcalo, vilico, nož, žlico, kavno ročko, čajnik in njuhalni robec. *Zgodovina za vse*, 1, 1994, št. 1, str. 1–9.
Štuhec, Marko: O družini v Kranju sredi 18. stoletja. *Zgodovinski časopis*, 37, 1983, št. 4, str. 285–294.
Tantner, Anton: *Ordnung der Häuser, Beschreibung der Seelen. Hausnummerierung und Seelenkonskription in der Habsburgermonarchie* (doktorska disertacija). Wien, 2004.
Tlusty, Ann: *Baccus und civic order. The Culture of Drink in Early Modern Germany*. Charlottesville : University of Virginia press, 2003.
Valenčič, Vlado: Štetje prebivalstva v Ljubljani pred dvesto leti. *Kronika*, 2, 1954, št. 3, str. 191-200.
Valenčič, Vlado: Štetje prebivalstva leta 1754 v predjožefinski ljubljanski škofiji in njegovi rezultati. *Zgodovinski časopis,* 16, 1962, št. 1, str. 27–54.
Valenčič, Vlado: Prebivalstvo po župnijah na Kranjskem v letih 1778 in okrog 1780. *Zgodovinski časopis,* 50, 1996, št. 1, str. 53–63.
Wall, Richard: "The Age at Leaving Home. *Journal of Family History*, 1978, št. 3, str. 181–202.
Watson Donald Gwynn: Erasmus' Praise of Folly and the Spirit of Carnival. *Renaissance Quarterly*, 32, 1979, št. 3, str. 333–353.
Whittle, Jan: Housewives and Servants in Rural England 1440–1650: Evidence of Women's Work From Probate Documents. *Transactions of Royal Historical Society*, 15, 2005, št. 1, str. 51–74.

ZUSAMMENFASSUNG

"Sie durch empfindliche Züchtigung in die Schranken der E(h)rbarkeit zurückzuweisen."
Die Art und Weise der Disziplinierung von Töchtern aus bürgerlichen Häusern am Übergang vom 18. zum 19. Jahrhundert.

Im Vordergrund des vorliegenden Beitrags steht die Frage, ob von der Jugend als einem besonderen Lebensabschnitt die Rede sein kann und in welchem Maße dieser Lebensabschnitt mit besonderen Erziehungs- bzw. sozialen Disziplinierungformen als Mittel zur entsprechenden Sozialisierung von Jugendlichen verbunden war. Diese Frage muss sicherlich bejahend beantwortet werden. Junge Leute wurden als eine besondere Gesellschaftsgruppe von verschiedenen theoretischen Texten anerkannt, zur Erziehung adeliger und bürgerlicher Kinder (vor allem Jungen) wurden außerdem besondere Handreichungen herausgegeben. Schwieriger ist dagegen, den genannten Lebensabschnitt abzugrenzen. Sicherlich übernahmen Kinder bzw. Jugendliche im normativen Rahmen bestimmte erwachsenen Gruppen zugeschriebene soziale Rollen.

Wann sie heranzuwachsen aufhörten und mindestens einige Charakteristika von erwachsenen Personen übernehmen mussten, hing von ihrer Zugehörigkeit zu den einzelnen Gesellschaftsgruppen ab, von der wirtschaftlichen Aktivität der kulturellen Milieus, in denen die Familien lebten, ebenso vom Geschlecht des Kindes. Von ebenso großer Bedeutung wie die genannten Kriterien waren auch Zufallsfaktoren, wie etwa momentane Verschlechterung der Wirtschaftslage, Verlust der Eltern, Gründung eines neuen Familienkerns und Konflikte innerhalb des Familienkreises. Darum waren in verschiedenen Sphären des Alltags und in verschiedenen formalen Verhältnissen die Meilensteine zwischen Kind und "jungem" Erwachsenen unterschiedlich bestimmt, dennoch befanden sie sich meistens zwischen dem zwölften und achtzehnten Lebensjahr. Der Beitrag setzt sich mit verschiedenen Meilensteinen zwischen Kindheit und Jugend auseinander: Beginn eines Botendienstes, Ende der Pflegezeit in einem Waisenhaus und in einer Pflegefamilie, sowie einschlägige Gesetzesbestimmungen im Zivil- und Strafrecht. Im Beitrag wird auch die Perzeption der Jugend in verschiedenen theoretischen Texten untersucht, die sich vor allem mit dem Verhältnis zwischen Eltern und heranwachsenden Kindern auseinandersetzen. Es wird ferner auf die Frage der Erziehung bzw. des Einflusses der elterlichen Autorität in der Jugendzeit eingegangen sowie auf das Verhältnis zu anderen Autoritäten, die für die soziale Disziplinierung und Sozialisierung von Jugendlichen Sorge trugen. Das Verhältnis zwischen Jugendlichen und ihren Eltern wird durch die Analyse des Konflikts zwischen dem angesehenen und reichen Laibacher Bürger und Wirt Andrej Marn mit seinen Töchtern aus erster Ehe, insbesondere mit Terezija, veranschaulicht. Konflikte mit den Mädchen begannen, als sie in die Jugendzeit eintraten. Sie sind aber auch darauf zurückzuführen, dass der Vater mit der zweiten Frau zwei Kinder hatte, unter ihnen auch einen männlichen Nachkommen, der auch den Besitz erben sollte.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 373.58:101.1(497.4Ljubljana)"18"

Prejeto: 25. 2. 2009

Jože Ciperle
dr. zgodovinskih znanosti, muzejski svetovalec, vodja Arhivsko-muzejske službe Univerze v Ljubljani,
Kongresni trg 12, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: joze.ciperle@uni-lj.si

Filozofski študij na liceju v Ljubljani v prvi polovici 19. stoletja

IZVLEČEK

V članku je predstavljen splošni razvoj avstrijskih filozofskih študij na univerzah in licejih v prvi polovici 19. stoletja. Pri tem je posebej izpostavljena filozofija na licejskem sitemu kot neke vrste splošni humanistični uvod v nadaljnji visokošolski (univerzitetni) "strokovni" študij. Predstavljeno je delovanje dvoletne ljubljanske filozofije s prikazom obveznih in neobveznih (izbirnih) predmetov, nadalje učnega osebja, poteka študija v posameznih letnikih ter predpisanih (obveznih) učbenikov.

KLJUČNE BESEDE
univerzitetni študij, ljubljanska filozofija, filozofske učne usmeritve, filozofski študij, filozofski študijski načrt, reforma filozofskega študijskega načrta, obvezni in neobvezni študijski predmeti filozofije

ABSTRACT

STUDYING OF PHILOSOPHY AT THE LYCEUM IN LJUBLJANA IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

Presented in the article is the general development of Austrian philosophical studies at universities and lyceums in the first half of the 19th century. Particular stress is given to the lyceum system as a general introduction into further university "expert" studies. Presented is the activity of the two-year Ljubljana philosophy with a demonstration of obligatory and optional subjects, teaching staff, course of studying in individual classes, and obligatory compendiums.

KEY WORDS
University studies, Ljubljana Philosophy, philosophical study directions, philosophical studies, philosophical curriculum, reform of philosophical studies curriculum, obligatory and optional philosophical studies subjects

Uvod

Tudi v širšem slovenskem prostoru je od nastopa jezuitskega reda v 16. stoletju opazna težnja po decentralizaciji visokošolskega področja. Univerza, ki je slovenski prostor v tem času ne pozna, je v evropskem prostoru tega časa stopila na mesto tretje univerzalne sile Zahoda, študij (studium) se je pridružil Cerkvi (sacerdotio) in državi (imperio). Liceji, ki so jih najprej v Nemčiji, od jožefinske dobe pa tudi v habsburški monarhiji ustanavljali kot višješolske ustanove s temeljnim študijem filozofije ter študiji teologije, prava in medicine, so od konca 18. in v začetku 19. stoletja delno prevzeli – kot semiuniverzitetne (na pol univerzitetne) ustanove – naloge univerz, ki so jih oblasti degradirale, da bi jih podredile državnim potrebam po izobraževanju duhovščine, uradnikov in medicinskega osebja, delno pa opravljali naloge nekdanjih, po ukinitvi jezuitskega reda odpravljenih jezuitskih višjih šol. Ljubljanski licej, ustanovljen leta 1791, je spadal med tiste liceje, ki so kot nekake zakrnele gimnazije namesto prejšnjih jezuitskih študijev postali znanstveno-izobraževalne ustanove v deželnih središčih, brez pravice podeljevanja doktorskih (akademskih) nazivov. Imel je tri študijske usmeritve: uvodno filozofsko ter "strokovno" mediko-kirurško in teološko, poleg tega pa še vrsto neobveznih predmetov.[1]

Od srednjega veka dalje obvezna uvodna stopnja univerzitetnega študija, ki je bila predstavljena kot pripravljalni kurz za prave "poklicne študije", je zašla v Avstriji v prvi polovici 19. stoletja tudi v središče javnih razhajanj. Študijska revizijska komisija na Dunaju je v začetku 19. stoletja videla v reformi filozofskega študija "svoje najpomembnejše opravilo".[2] Filozofski študiji naj bi imeli nalogo, da toliko izpopolnijo višjo izobrazbo, "da bodo študenti sposobni ... pridobiti si z lastnim študijem nujno potrebna poklicna znanja oziroma si kot strokovnjaki (znanstveniki) utreti pot na področje znanosti". "Vse filozofske učne usmeritve niso za vse študente enako pomembne, toda določena temeljna znanja so neizogibna za vse, ki težijo po višji izobrazbi."[3] Zato je načrt filozofskih študijev predvideval ločitev "v tisti del, ki kot pripravljalni študij pride v poštev glede na v družbenem življenju nujna in koristna znanja, in v tisti del, kjer je pravzaprav tista snov, ki se imenuje filozofija oziroma z učenim strokovnim izrazom fakultetni študij".[4] Predlogi so tako poudarjali na eni strani nujnost splošne izobrazbe in so zato zatrpali triletni filozofski študij z množico študijskih predmetov, na drugi strani pa so stremeli

Ljubljansko licejsko poslopje na današnjem Vodnikovem trgu, kjer so v predmarčnem času v drugem nadstropju obstajale predavalnice filozofskega študija. (Narodni muzej Slovenije, Grafični kabinet)

1 Ciperle, *Podoba velikega učilišča ljubljanskega*, str. 9–10.
2 Rottenhan, *Vortrag zu den Deliberationen*, str. 29–30; prim. tudi Ciperle, *Podoba velikega učilišča ljubljanskega*, str. 163.
3 Prav tam.
4 Rottenhan, *Vortrag zu den Deliberationen*, str. 190–225. Engelbrecht, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens*, 2, str. 278.

tudi po nekem višjem filozofskem študiju, ki bi bil enak teologiji, pravu in medicini. Višji filozofski tudi po nekem višjem filozofskem študiju, ki bi bil (fakultetni) študij naj bi obsegal tri oddelke: metafizično-kritični, zgodovinski in fizikalno-matematični. Prva dva naj bi vsebovala predavanja o zgodovini in kritiki najbolj znamenitih filozofskih sistemov, kritiko zgodovine in arheologije, historično-literarna pojasnila o rabi zgodovinskih virov in pomožne študije, predvsem kronologijo.[5]

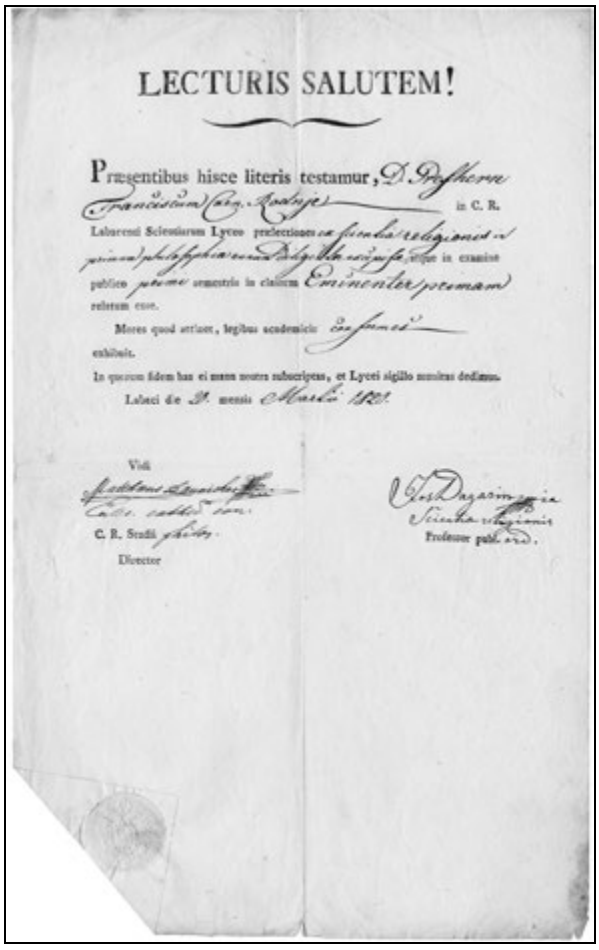
Toda daljnosežne razvojne ideje Heinricha Franza von Rottenhana je nova ureditev filozofskega študija, ki jo je cesar razglasil 12. julija 1805, v veliki meri negirala. Filozofski študij je bil na licejih in filozofskih učnih ustanovah organiziran dvoletno, samo na univerzah je trajal vsaj tri leta.[6]

Predmetnik dvoletnih filozofskih študij je obsegal v prvem letniku teoretično filozofijo (4 ure na teden), matematiko (8 ur na teden), občo zgodovino (3 ure na teden), grščino (1 uro na teden) in verouk (2 uri na teden), v drugem letniku pa praktično filozofijo (4 ure na teden), fiziko (8 ur na teden), občo zgodovino (3 ure na teden), grščino (1 uro na teden) in verouk (2 uri na teden).[7]

Navedeni predmeti, tako imenovani predmeti "prve skupine", so bili neobhodno potrebni za nadaljnji študij in jih je moral spoznati vsak slušatelj na licejih ali na univerzah ne glede na svojo bodočo študijsko pot in ne glede na bodoči poklic. Imeli so torej enotno vzgojno-izobraževalno nalogo in so sestavljali splošnoizobraževalno osnovo nadaljnjih, poklicno že diferenciranih licejskih ali univerzitetnih študij. Brez večjih sprememb – le z omejitvijo na najnujnejše – so ostali v predmetniku ljubljanskih filozofskih študij filozofija, matematika (samo elementarna) in fizika, ki jim je bila sedaj pridružena še grščina, splošna zgodovina in verouk. Za študij teh predmetov sta bili, kot že rečeno, določeni dve leti na licejih in na univerzah. V Ljubljani je bil s tem filozofski kurz zaključen in absolventi ljubljanske filozofije so lahko "kot že dotlej nadaljevali višje študije, vendar samo na licejih". "Kdor pa je hotel študirati pravo, teologijo ali medicino na univerzi, je moral, ne glede nato, ali je prebil prvi dve leti na univerzi ali na liceju, kot je to že dotlej veljalo – končati še tretji letnik".[8]

Prav tretji letnik je imel za vse tri veje višjih strokovnih (fakultetnih) študij obvezen študijski predmet: "višji študij klasikov za oblikovanje okusa". Slušatelji triletnega univerzitetnega filozofskega študija so torej dobili tudi višjo splošno izobrazbo. Tako je triletni filozofski študij obsegal v prvem letniku teoretično filozofijo (4 ure na teden), občo zgodovino (3 ure na teden), matematiko (8 ur na teden), verouk (2 uri na teden) in grščino (1 uro na teden); v drugem letniku praktično filozofijo (4 ure na teden), občo zgodovino (3 ure na teden), fiziko (8 ur na teden), verouk (2 uri na teden) in grščino (1 ura na teden). Tretji letnik je, kot že rečeno, obsegal za vse slušatelje obvezni predmet: študij klasikov za oblikovanje okusa (5 ur na teden) in verouk (2 uri na teden), nato pa je sledila učna ponudba, ustrezna bodoči strokovni usmeritvi slušatelja, in sicer pravo: avstrijska državna zgodovina (3 ure na teden), medicina: splošno naravoslovje (4 ure na teden) in grška filologija (2 uri na teden).[9]

Navedeni predmeti, ki so prispevali k usposabljanju za določeno študijsko oziroma poklicno usmeritev, so bili kot pripravljalni predmeti za to ali

LECTURIS SALUTEM!

Præsentibus hisce literis testamur, D. Prešern

in C. R.

Director

Professor pub. ord.

Izpitno spričevalo iz veroučne znanosti filozofskega študija ljubljanskega liceja, ki je bilo Francetu Prešernu, študentu prvega letnika, izdano leta 1820. (Narodni muzej Slovenije, Knjižnica)

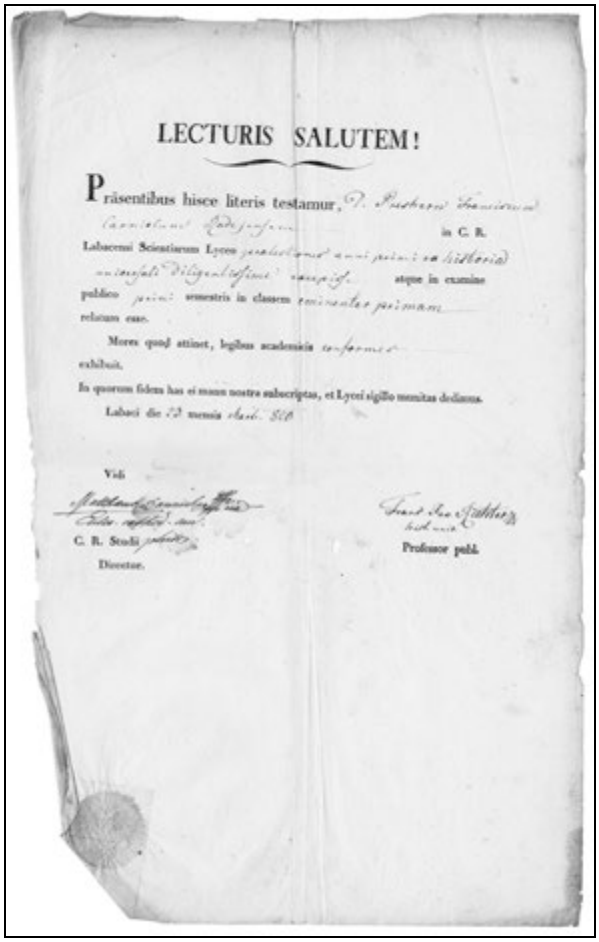
5 Meister, *Entwicklung und Reformen*, str. 33–35; Ciperle, *Podoba velikega učilišča ljubljanskega*, str. 164.

6 Načrt je publiciran v Unger, *Systematische Darstellung*, str. 497–517.

7 Prav tam, § 1, 482, § 2, 515; ARS, AS 14, reg. III, fasc. 46, 9. avgust 1805.

8 Schmidt, *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem*, 2, str. 47.

9 Unger, *Systematische Darstellung*, str. 514, 515.

LECTURIS SALUTEM!

Præsentibus hisce literis testamur, D. Prešeren Franciscum
Carnioli Adelsperg
in C. R.
Labacensi Scientiarum Lyceo philosophiæ anni primi in litteraria
universali diligentissimum
atque in examine
publico primi semestris in classem eminenter primam
relatum esse.

Mores quod attinet, legibus academicis conformes
exhibuit.

In quorum fidem has ei manu nostra subscriptas, et Lycei sigillo munitas dedimus.

Labaci die 13 mensis Aug. 820

Vidi

C. R. Studii

Director.

Professor publ.

Izpitno spričevalo iz splošne zgodovine filozofskega študija ljubljanskega liceja, ki je bilo Francetu Prešernu, študentu prvega letnika, izdano leta 1820. (Narodni muzej Slovenije, Knjižnica)

ono fakultetno študijsko usmeritev obvezni samo za tiste študente, ki so se ustrezno usmerili. Ker ljubljanski filozofski študij ni poznal tretjega letnika, tu niso predavali teh predmetov. Razen tega je obstajala v okviru druge skupine še vrsta predmetov (dvanajst) kakor tehnologija, prirodopis (kmetijstvo), estetika, matematika (praktična geometrija), zgodovina filozofije, zgodovina umetnosti in znanosti, pedagogika, diplomatika in heraldika, numizmatika, astronomija kakor tudi različni moderni jeziki, ki so bili sicer v zvezi s tem ali onim poklicnim študijem, vendar ni bilo mogoče predvideti, da jih bo v izbranem poklicu vsakdo potreboval, zato so jih priporočali, niso pa bili obvezni. Kakor bomo še videli, so vrsto od teh izbirnih oziroma neobveznih predmetov v Ljubljani predavali.[10]

Sicer pa za ljubljansko filozofijo velja, da je bila v prvih letih 19. stoletja zasedena nepopolno, pogosto samo s tremi ali največ štirimi učnimi močmi. Tako je v prvih dveh letih filozofijo predaval Franz Wilde, matematiko Anton Gruber in fiziko Jernej Schaller; leta 1804 je fiziko predaval Janez Filip Neumann, matematiko pa Jožef Jenko. Šele leta 1807, leto za Celovcem, je imela ljubljanska dvoletna filozofija zasedena vsa mesta s šestimi učnimi močmi: teoretično in praktično filozofijo je predaval Franz Wilde, fiziko Franc Prem, splošno zgodovino Jožef Mauss, elementarno in uporabno matematiko Jožef Jenko, grščino z literaturo Luka Burger in verouk Matevž Ravnikar, ki je bil tudi akademski ekshortator. Študijski direktor ljubljanskega filozofskega študija je bil v prvem predmarčnem obdobju Franz Wilde.[11]

"To je povsem v skladu s filozofskim učnim načrtom iz leta 1805, ki je določil razliko med triletnim filozofskim študijem na univerzah in dveletnim na licejih. Zato bo imelo filozofsko učilišče na mojih univerzah odslej to odlično prednost, da se bo učila tu filozofija v svojem obsegu ... Ona manj popolna filozofska učilišča (na licejih itd.) se morajo spraviti s temi popolnimi v tako razmerje, da je možen prestop z onih na ta ... Filozofski učni tečaj naj traja praviloma na licejih in manjših zavodih te vrste dve leti, na univerzah pa kakor doslej tri leta."[12]

Obravnavani študijski načrt jasno kaže, kolikšna je bila razlika med licejem in univerzo že zgolj na stopnji pripravljalnih, filozofskih študij. Katalogi ljubljanskega filozofskega študija in matrika ljubljanskega liceja nedvoumno potrjujejo, da ljubljanska filozofija v avstrijskem predmarčnem obdobju nikoli ni imela treh letnikov, ampak vedno samo dva (logiko in fiziko). Podobni dvoletni filozofski kurzi so – poleg Ljubljane – med drugim obstajali tudi v Gorici, Celovcu, Gradcu, Salzburgu, Linzu, Zagrebu, Benetkah (po letu 1814), Milanu (po letu 1814), medtem ko so imele univerze na Dunaju, v Lvovu, Paviji, Padovi itd. še tretji letnik ali estetiko.[13]

Po obnovitvi avstrijske oblasti na ozemlju Ilirskih provinc, ki so jih dunajski centralni organi imeli za novopridobljene dežele, je ljubljanski filozofski študij novembra 1813 z uvedbo dveh stolic postal ponovno enak celovškemu in zagrebškemu, medtem ko je graški licej v šolskem letu 1813/14 dobil še tretji filozofski letnik, ki ga je obdržal do konca šolskega leta 1823/24, do nove študijske ureditve filozofskega študija, ki je tretji filozofski letnik odpravila tudi na univerzah.[14]

Tretji letnik filozofije, ki je bil pogoj za vpis na "fakultetne študije", so tako mogli absolventi ljubljanskega dvoletnega filozofskega študija končati na Dunaju ali v kakem drugem univerzitetnem mestu,

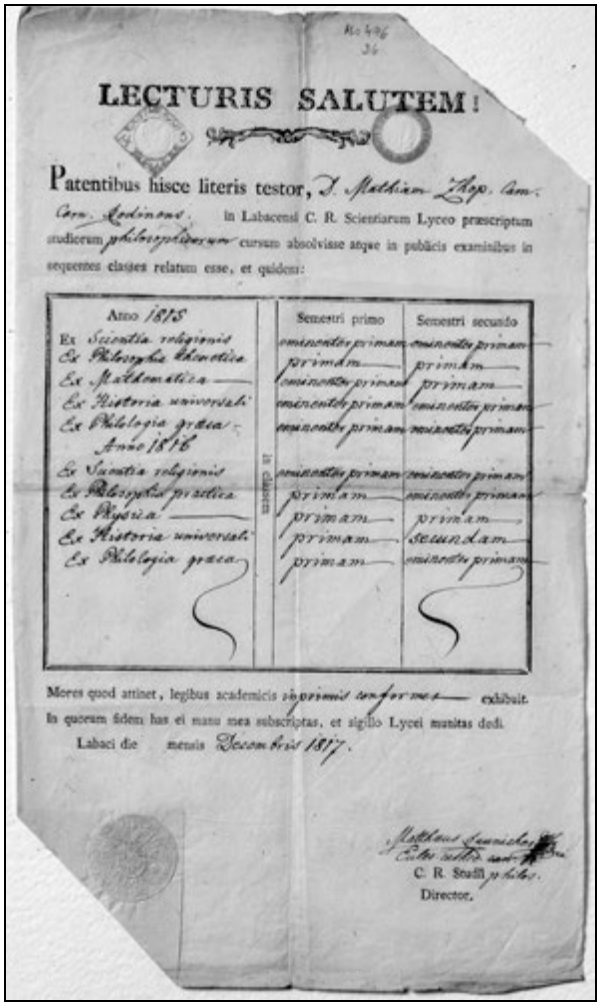
10 Schmidt, *Zgodovina šolstva in pedagogike*, 2, str. 48.

11 NMS, *Instanz Schematismus*, 1802–1807 (sign. 1855); ZAL, LJU 184, fasc. 78, katalogi filozofskega študija.
12 Unger, *Systematische Darstellung*, str. 499.
13 Prim. Kidrič, *Ljubljanske srednje in višje šole*, str. 594.
14 Prav tam, 594; ÖSA-VA, *Študijska dvorna komisija*, 1792–1848, III/2, škatla 354, sign. 8, ex 15, ex 1847.

po letu 1813 tudi na graškem liceju, sicer pa so lahko nadaljevali svoje "strokovno" šolanje le na ljubljanskem ali kakem drugem liceju. Čopova in Prešernova generacija je tako mogla v Ljubljani zaključiti le filozofski študij iz logike in fizike, tretji filozofski letnik, ki je bil že v tesni zvezi z značajem kandidatovega bodočega strokovnega študija pa tudi s splošno kandidatovo literarno izobrazbo, pa so morali opraviti v univerzitetnih centrih v tujini.

Poglavitne predmete filozofskega študija kakor filozofijo, matematiko in fiziko so poučevali v latinščini, ki je bila tudi izpitni jezik teh predmetov.

Cesar je zagotavljal, da pedagoška razglabljanja, ki utemeljujejo ta študijski načrt, izhajajo iz dosedanjih izkušenj. Omejitev na nekaj predmetov je bila uvedena zato, da bi se jih vsak "mladenič, ki zmore povezati potrebne duhovne napore s potrebno marljivostjo, naučil brez prevelikih težav". Vsaka

LECTURIS SALUTEM!

Patentibus hisce literis testor, J. Matthäus Zhop. Cam. Carn. Sodalinus, in Labacensi C. R. Scientiarum Lyceo præscriptum studiorum philosophicorum cursum absolvisse atque in publicis examinibus in sequentes classes relatum esse, et quidem:

Anno 1815	Semestri primo	Semestri secundo
Ex Scientia religionis	eminentiæ primam	eminentiæ primam
Ex Philosophia theoretica	primam	primam
Ex Mathematica	eminentiæ primam	primam
Ex Historia universali	eminentiæ primam	eminentiæ primam
Ex Philologia græca	eminentiæ primam	eminentiæ primam
Anno 1816		
Ex Scientia religionis	eminentiæ primam	eminentiæ primam
Ex Philosophia practica	primam	eminentiæ primam
Ex Physica	primam	primam
Ex Historia universali	primam	secundam
Ex Philologia græca	primam	eminentiæ primam

Mores quod attinet, legibus academicis in primis conformes — exhibuit. In quorum fidem has ei manu mea subscriptas, et sigillo Lycei munitas dedi. Labaci die — mensis Decembris 1817.

C. R. Studii p. Lyc. Director.

Zaključno spričevalo ljubljanskega filozofskega študija s podpisom študijskega direktorja filozofskih študij Matevža Ravnikarja in licejskim pečatom, izdano leta 1817 Matiju Čopu (Narodna in univerzitetna knjižnica).

preobremenitev študentov naj bi bila vnaprej izključena. Pouk je bil omejen na štiri ure na dan. Vsak predmet naj bi predavali kolikor mogoče povezano, bistveni deli predmeta naj bi bili ločeni od manj pomembnih oziroma od samo za posebne namene uporabne snovi. Veljalo je temeljno načelo, da je bolje "obvladati dobro manj snovi, kakor obilico le na pol". Izbor relativno obveznih predmetov za bodočo poklicno usmeritev naj bi spodbudil motivacijo. Poseben uspeh so si obetali od predmetov, ki so jih študentje lahko izbirali povsem svobodno. Kajti le tisti, ki so si predmet "izbrali prosto in iz svoje nagnjenosti do njega", ga "bodo temeljiteje osvojili".[15]

Za utrjevanje znanja so bila dana natančna (izpitna) določila, ki so bila usmerjena v "neprestano" spraševanje: ob začetku vsake šolske ure so ponovili tisto, kar je bilo predavano v prejšnjih urah, enkrat ali dvakrat na mesec so na kolegialnih izpitih (spraševanju) obnavljali glavno materijo in ob zaključku predavanj so potekali večdnevni semestralni ali letni izpitni postopki, kjer so spraševali in obnavljali celotno v študijskem semestru ali študijskem letu obravnavano učno snov.

Nasprotovanje filozofskemu študijskemu načrtu iz leta 1805 pa je bilo vedno bolj intenzivno.[16] Že leta 1809 so zato uvedli posebno raziskavo. Študijska dvorna komisija pa je šele v jeseni leta 1812 predložila svoje poročilo, ne da bi prišla do enotnih stališč. Toda do revizije obstoječega študijskega načrta ni prišlo, cesar je s sklepom 8. junija 1813 potrdil obstoječi filozofski študijski načrt iz leta 1805, ni pa izključil možnosti nadaljnjih sprememb: "Razen tega bo študijska komisija posvečala filozofskemu študiju neprestano posebno pozornost, in če se ji bo zdelo potrebno izpeljati spremembe v sedanjem učnem načrtu, mi bo to takoj sporočila v posebnem predlogu".[17]

Obligatnemu študiju je bil znova določen večji pomen – saj ni smisel "oblikovati znanstvenike" – selekcija pri semestralnih izpitih pa je bila poostrena zaradi navala v posvetne akademske poklice.

Po nekaj letih je postala reforma filozofskega učnega načrta znova aktualna. Težave je povzročala predvsem praktična izvedba tretjega letnika. Mnoge filozofske in licejske filozofske učne ustanove, ki so bile namenjene predvsem za vzgojo bodočih duhovnikov, niso imele tretjega letnika. Študentom teh učnih ustanov je bilo dovoljeno prestopiti na višji teološki študij, ne da bi absolvirali tretji letnik. Tudi vstop na študij prava je bil mogoč po zaključenem dvoletnem filozofskem študiju. Pogajanja o novem študijskem načrtu so trajala polnih pet let. V primerjavi z Rottenhanovim osnutkom pomenijo ko-

15 Engelbrecht, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens*, 2, str. 278; Melik, *Družba na Slovenskem v predmarčni dobi,* str. 519–520; Vodopivec, *Kulturno-duhovne razmere*, str. 9–17.
16 Meister, *Entwicklung und Reformen*, str. 37–39.
17 Prim. Rüdegger, *Die philosophischen Studien*, str. 1–36.

rak nazaj, saj predstavljajo v bistvu najnižjo točko v razvoju filozofskega študijskega načrtovanja. Kajti predlog novega učnega načrta filozofskih študij, ki ga je Študijska dvorna komisija predložila 12. junija 1824 in ga je cesar potrdil 28. septembra 1824 kot *Izboljšani učni načrt filozofskih študij (Verbesserte Lehrplan der philosophischen Studien)*, je z okrnjeno vsebino pouka določal izobrazbenemu nivoju filozofov dokaj ozke meje.[18]

Čas izobraževanja je bil na splošno omejen na dve leti; latinščina kot učni jezik, ki je večina študentov filozofije – v starosti od 16 do 20 let – tako ni razumela, pa je bila odpravljena in v načelu uvedena nemščina. Za gojenje latinščine je bil uveden nov obvezni predmet: latinska filologija (dve uri na teden), ki so jo seveda poučevali v latinščini. V prvem letniku so posredovali še verouk (2 uri na teden), teoretično filozofijo (5 ur na teden) in elementarno matematiko (7 ur na teden); v drugem letniku pa verouk (2 uri na teden), moralno filozofijo (3 ure na teden) in fiziko (8 ur na teden). Obisk predavanj iz naravoslovja (4 ure na teden) in splošne zgodovine (5 ur na teden) so v začetku zgolj priporočali, od leta 1826 pa so jih morali obvezno obiskovati študentje, ki so bivali v konviktih, prejemali štipendije ali bili oproščeni plačevanja šolnine.[19]

"Z ukinitvijo tretjega filozofskega letnika na univerzah so absolventi ljubljanskega licejskega filozofskega študija prihranili eno leto študija v tujini, če niso privatno študirali doma, ker so sedaj mogli direktno preiti na juridično ali medicinsko fakulteto".[20]

Toda omejitve je doživel le obvezni študij (npr. znižano število tedenskih ur v primerjavi s predmetnikom iz leta 1805), kar se je seveda moralo negativno odraziti na izobrazbenem nivoju učnih moči sekundarnega področja šolstva, saj so prav predmeti tretjega filozofskega letnika izpopolnjevali izobrazbo gimnazijskih profesorjev, zlasti tistih, ki so poučevali v obeh humanitetnih razredih. Vse druge discipline so bile razglašene za proste učne predmete in jih je bilo mogoče izoblikovati v poklicne študije. Prav na področju teh "prostih predmetov" je v naslednjih desetletjih uspela osvoboditev od običajnega, okostenelega državnega varuštva; profesorji so lahko predavali po "lastnih zapiskih" in poučevali učne predmete kot "posebne znanstvene panoge". Edino tu je bilo mogoče napraviti korak od izobraževanja v znanostih, kakor se je glasila običajna učna naloga, do znanstvenega raziskovanja, zlasti na področju naravoslovja.[21]

Tako Vlado Schmidt posebej izpostavlja misel, "da filozofske študije niso imele jasne pozicije v šolskem sistemu". Na eni strani naj bi dajale splošnoizobraževalno osnovo za višje, fakultetne študije, "z izbirnimi predmeti glede na nadaljnji študij pa naj bi slušatelje še strokovno usposabljale in jih hkrati z obveznimi in izbirnimi predmeti še neposredno pripravljale za delo v nekaterih poklicih".[22]

Čeprav je načrt filozofskih študij iz leta 1824 v glavnem obveljal do leta 1848, se je diskusija o filozofskih študijih na novo odprla že leta 1826: stanje filozofskih študij je že takrat vzbujalo tolikšen odpor, da je kljub cenzuri prodrlo v avstrijski tisk in seglo celo do cesarja. Leta 1827 so zahtevali od vsakega filozofskega študijskega direktorja pisno mnenje, postavljena je bila posebna Študijska revizijska komisija za obravnavo poslanih stališč. Zanimivo je, da je Študijska dvorna komisija cesarju o tem poročala šele leta 1837. Ta pa je odločil, da je potrebno povezati izboljšanje filozofskih študijev z reformo gimnazijskih študijev. V ta namen je bila ponovno postavljena posebna delovna skupina, ki so jo sestavljali Andreas von Ettinghausen (profesor višje matematike na dunajski univerzi), Franz Exner (profesor filozofije na praški univerzi) in Franz Seraphin Cassian Hallaschka (direktor dunajskega filozofskega študija). Njena posvetovanja, ki so trajala od junija 1845 do avgusta 1846, so privedla do obilice predlogov. Leta 1846 je komisija predala dvorni pisarni *Osnutek ureditve filozofskega študija na domačih učnih ustanovah (Entwurf einer Einrichtung des philosophischen Studiums an den inländischen Lehranstalten*) in *Utemeljitev osnutka ureditve filozofskega študija na domačih učnih ustanovah (Begründung des Entwurfs einer Einrichtung des philosophischen Studiums an den inländischen Lehranstalten).* Oba akta sta očitno obležala v predalih dvorne pisarne, njun pomen za razvoj avstrijskega predmarčnega terciarnega sektorja šolstva pa še ni ovrednoten.

Znameniti član te komisije Franz Exner je npr. razlikoval pri filozofskih učnih predmetih že "nižji in višji ciklus". "Nižji ciklus", ki naj bi zavzemal dotlej obligatne učne predmete filozofskega kurza, bi predstavljal neko vmesno pozicijo med gimnazijami in višjimi fakultetnimi študiji, "višji ciklus", ki so ga sestavljali prosti, izbirni predmeti, pa naj bi skrbel "za globljo in obsežnejšo izobrazbo". Temeljna misel reforme iz leta 1848/49: priključitev filozofskih obligatnih študijev gimnaziji kakor tudi osvoboditev filozofske fakultete njene pripravljalne vloge in njen vstop med enakovredne znanstvene (fakultetne) študije se je tu že nakazovala.[23]

18 Načrt je objavljen v Unger, *Systematische Darstellung*, 2, str. 481–487; prim. Meister, *Entwicklung und Reformen*, str. 37–39; Rüdegger, *Die philosophischen Studien*, str. 37–41.
19 Unger, *Systematische Darstellung*, 2, (Studienplan, § 1), str. 482.
20 Schmidt, *Zgodovina šolstva in pedagogike*, 2, str. 283.
21 Prim. Engelbrecht, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens*, 3, str. 278.
22 *Zgodovina šolstva in pedagogike*, 2, str. 284.
23 Meister, *Entwicklung und Reformen*, str. 58–68.

Oba navedena predloga za izboljšanje stanja filozofskega študija, ki sta odklanjala obubožanje njegove vsebine, zastarele učbenike, podcenjevanje zgodovine in prirodopisa, forsirano obravnavanje fizike brez ustrezne predhodne priprave, zanemarjanje klasične literature in grške filologije, nista naletela na nikakršen odziv. Do reforme je prišlo šele v letu 1848.

Neobvezni (izbirni) učni predmeti

Študentje, ki so po novem študijskem načrtu iz leta 1824, ki je v glavnih obrisih obveljal do leta 1848, absolvirali dvoletni filozofski obligatni kurz, so se že lahko vpisali na višje fakultetne študije. Omenili smo že, da so za neobvezni predmet prvega letnika priporočali naravoslovje, za drugi letnik pa splošno zgodovino.

"V drugo skupino učnih predmetov filozofskega študijskega oddelka spadajo tiste znanstvene discipline, ki so sicer – v večjem ali manjšem obsegu – pomembne za splošno izobrazbo in tako tudi izobraževanja vredne in koristne za vse vrste študirajoče mladine, sicer pa nimajo takšnega značaja, da bi bilo spričevalo o njihovem znanju pogoj za vpis na višje fakultetne študije. Vse znanstvene discipline te skupine se v bodoče obravnavajo kot prosti učni predmeti, katerih predavanja uka željni slušatelji, ki stremijo za čim širšo izobrazbo, lahko poslušajo med dvoletnim učnim kurzom filozofskega študija, lahko pa tudi pozneje".[24]

V to skupino učnih predmetov so spadali: splošna zgodovina, naravoslovje, pedagogika, avstrijska državna zgodovina, zgodovinske pomožne znanosti, klasična literatura, grška filologija, estetika, zgodovina filozofije, poljedelstvo in pouk modernih jezikov. Omenjeno je že bilo, da so te predmete morali po letu 1826 obvezno poslušati študentje, ki so bivali v konviktih ali prejemali štipendije, pogosto še eno leto po zaključku obveznega študija.

"V tretjo skupino učnih predmetov filozofskega študijskega oddelka spadajo v bodoče samo tisti učni predmeti, ki jih ni mogoče več obravnavati kot sestavni del splošne izobrazbe študirajoče mladine, ampak obstaja pri posameznih študentih do njih posebna naklonjenost, kakor npr. študij astronomije, oziroma se uporabljajo poleg treh višjih fakultetnih študij za določena poklicna opravila, npr. gradbeništvo. Učni predmeti, ki se uvrščajo v to skupino, predstavljajo – tako kakor trije fakultetni študiji – posebni poklicni študij za izbrane posameznike."[25]

Prav neobvezni predmeti so odločali o kvaliteti vsebine študijskega programa posamezne filozofske učne ustanove. Na splošno je veljalo, da je na licejih in manjših filozofskih učnih ustanovah obstajal le dvoletni filozofski obligatni kurz, na univerzah pa so prosti, neobvezni predmeti omogočali širši študij. Cesarsko določilo je sicer govorilo: "Kar se tiče neobligatnih študijev, jih je potrebno, če izkušnja pokaže, da niso potrebni, razpustiti ali združiti z drugimi predmeti." Vendar to ni preprečevalo nadaljnjega razvoja te skupine predmetov.[26]

Zavzemanje za razširitev obligatnega filozofskega študija in za neobvezne učne predmete je v Ljubljani evidentno. V tem se verjetno skrivajo stare ljubljanske težnje, da bi njeno terciarno šolstvo dobilo pravi univerzitetni karakter. Saj je znano, da sta leta 1816, ko je bilo vsaj na papirju razglašeno Kraljestvo Ilirija, začela Jožef Balant, profesor pastoralne teologije, in Matevž Ravnikar, direktor filozofskega študija, akcijo, da bi se ljubljanski licej razširil s tretjim letnikom filozofije in s študijem prava; s tem bi dobili absolventi ljubljanskega filozofskega študija možnost neposrednega vpisa na fakultete univerz, ljubljanski licej pa bi bil izenačen z Gradcem, kjer je bil tedaj tudi samo licej. Vsi ti predlogi so bili končno leta 1819 odklonjeni, v Ljubljani pa so ostali do leta 1848 že omenjeni trije študiji.[27]

Med obligatnimi predmeti ljubljanske filozofije, ki niso bili vključeni v učni načrt obveznih predmetov, so v dvajsetih letih poučevali grško filologijo, v letih 1846 do 1849 pa zgodovino filozofije.[28]

Do leta 1848 so na filozofskem študiju ljubljanskega liceja neobvezno predavali poleg obče zgodovine, ki je že leta 1807 postala obvezna, še prirodopis, ki je bil od leta 1824 dalje povezan s poukom kmetijstva. Oba predmeta je zaradi sorodne vsebine predaval isti profesor, nadalje botaniko, višjo matematiko s popularno astronomijo, pedagogiko, "slovansko filologijo" ("slovensko filologijo"), italijanščino z literaturo in francoščino.[29]

Omenili smo že, da je bil pouk kmetijstva prvotno obvezen za teologe, z odlokom Študijske dvorne komisije leta 1816 in ponovno leta 1818 pa je bila obveznost ukinjena in je ostal med neobveznimi predmeti. V Ljubljani, kjer so kmetijstvo poučevali od leta 1816 dalje, je bil obisk skromen, večinoma so ga poslušali teologi pa tudi nekaj filozofov in nekaj privatistov tretjega filozofskega letnika, ki so morali obiskovati kak neobvezni predmet.[30]

24 Unger, *Systematische Darstellung*, 2, (Studienplan, § 1), str. 484–485.
25 Meister, *Entwicklung und Reformen*, str. 490–495.
26 Rüdegger; *Die philosophischen Studien*, str. 41.
27 Polec, *Ljubljansko višje šolstvo*, str. 51–55; Zwitter, *Višje šolstvo na Slovenskem*, str. 43.
28 NMS, sign. 9373: *Seznami predavanj (Verzeichniß der öffentlichen Vorlesungen / Ordnung der öffentlichen Vorlesungen*, 1817–1848).
29 ÖSA-VA, *Študijska dvorna komisija*, III/2, škatla 360, sign. 8, ex 1816, ex 1822, ex 1845; Schmidt, *Zgodovina šolstva in pedagogike*, 2, str. 289–290.
30 Valenčič, *Ljubljanska učna stolica za kmetijstvo*, str. 91–98; Ciperle, *Ljubljanski predmoderni visokošolski študij biotehnike (kmatijstva)*, str. 7–11.

Botaniko so v Ljubljani predavali od leta 1818 na filozofskem študiju, nekaj časa v začetku štiridesetih let pa tudi na mediko-kirurškem študiju. Vlado Schmidt s tem v zvezi trdi, da je bila to ljubljanska posebnost: "Botanika je bila sicer vključena v študij medicincev, kirurgov, veterinarjev in farmacevtov, ne pa tudi med filozofske študije in je novi učni načrt teh študijev sploh ni omenjal, niti med predmeti tretje skupine, ki naj bi zadostili posebnim interesom slušateljev, a niso bili obvezni".[31] Poslušali so ta predavanja, katerih praktične vaje so potekale v spomladanskih in poletnih mesecih tudi v botaničnem vrtu, teologi in filozofi pa tudi nekaj gimnazijcev. Botanični vrt, ki ga je leta 1810 ustanovil prof. Franc Hladnik, ravnatelj ljubljanske normalke, dvakratni gimnazijski prefekt in do leta 1835 predavatelj botanike na filozofskem študiju ljubljanskega liceja, je bil po letu 1814 vključen v sestav ljubljanskega liceja.[32]

Licejski profesor elementarne matematike Leopold Schulz pa je v letih 1829 do 1835 poskušal celo z neobveznimi predavanji iz višje matematike s popularno astronomijo, ki sta po načrtu filozofskih študijev iz leta 1824 spadala med univerzitetne neobvezne predmete.[33]

Profesor Franz de Paula Hladnik je v letih 1818 do 1835 na filozofskem študiju ljubljanskega liceja predaval botaniko v okviru izrednih predavanj. (Narodni muzej Slovenje, Grafični kabinet)

Pedagoška predavanja je leta 1815 Matevž Ravnikar, tedanji začasni rektor ljubljanskega liceja in začasni direktor teoloških in filozofskih študij, uvrstil na teološko fakulteto, čeprav je bila pedagogika *(Erziehungskunde)* uvrščena z načrtom iz leta 1805 med izbirne filozofske predmete in je ljubljanski licej dobil z Dunaja navodilo, da spada pedagogika vsaj začasno k filozofskemu študiju. Vlado Schmidt to Ravnikarjevo odločitev utemeljuje z željo po uvedbi tretjega filozofskega letnika v Ljubljani, saj naj bi bila "zahteva, uvrstiti pedagogiko na ljubljanskem liceju med filozofske študije, pravzaprav istovetna z navodilom, ustanoviti tu tretji filozofski letnik. "Če pa ta za Ljubljano ni predviden," je presenetljivo zaključil, "potem pedagogika sploh ne spada k filozofskim študijam, temveč na teologijo." Zadevo je razjasnila centralna organizacijska dvorna komisija, ki je obvestila Ljubljano, da spada pedagogika k filozofskim študijem, čeprav je obvezna za teologe v drugem letniku. Odslej je razpisoval termine za konkurzne izpite iz pedagogike direktor filozofskega študija, ki je o izpitih tudi poročal. Pedagoška predavanja so morali poleg teologov obiskovati še vzgojitelji, ki odslej niso smeli prevzeti vzgojiteljske službe, če niso poslušali pedagoških predavanj, pa tudi kandidati za (javne) profesorske službe na gimnazijah in filozofskih študijih, slušatelji, ki so bivali v konviktih, in štipendisti. Po letu 1815 se je tako osnovnošolska pedagogika (metodika) in katehetika poučevala v Ljubljani na teološkem študiju, visokošolska pedagogika (z didaktiko) pa na filozofskem študiju.[34]

Kar zadeva pouk živih jezikov, se je poleg že omenjenega "slovanskega deželnega jezika" ("slovanska filologija", "slovenska filologija"), to je stolice za slovenski jezik, katere nastanek podrobno opisujejo Maks Pleteršnik,[35] na osnovi dunajskih uradnih listin pa predvsem France Kidrič[36] in Ivan Grafenauer,[37] poučevala še italijanščina z literaturo in ob koncu štiridesetih let tudi francoščina.

Nesporno pa je dejstvo, da je prav uvedba pouka modernih jezikov na avstrijskih univerzah pripeljala do uvedbe stolice za pouk slovenščine na ljubljanskem liceju. Na avstrijske univerze je pouk modernih jezikov prinesla druga terezijanska reforma filozofske fakultete iz leta 1774.[38] Na dunajski uni-

31 Schmidt, *Zgodovina šolstva in pedagogike*, 2, str. 288; prim. ÖSA-VA, *Študijska dvorna komisija*, III/2, škatla 360, sign. 8, 1835–1848.

32 Lazar, *150 let botaničnega vrta v Ljubljani,* str. 1–2; Petkovšek, *Začetki botanične vede pri Slovencih*, str. 19–20; prim. ÖSA-VA, *Študijska dvorna komisija*, III/2, škatla 360, sign. 8, 1835–1848; ZAL, LJU 184, fasc. 54.

33 ARS, AS 14, fasc. 56 ad 96, 1837, 1846; Schmidt, *Zgodovina šolstva in pedagogike*, 2, str. 288.

34 Schmidt, *Pedagogika kot učni*; isti, *Zgodovina šolstva in pedagogike*, 2, str. 288.

35 Pleteršnik, *Slovenščina na ljubljanskem liceju*, str. 2–5.

36 Kidrič, *Ustanovitev slovenske stolice*, str. 208–282.

37 Grafenauer, *Stolica za slovenski jezik*, str. 272–282.

38 Meister, *Das Werden der philosophischen Fakultät Wien*, str. 367.

verzi so bili nastavljeni učitelji za italijanščino, francoščino in španščino, nekoliko kasneje pa tudi za češčino. Kljub drugačnim prizadevanjem je ostalo pri pouku jezika, le v nekaterih primerih so podajali tudi pregled literature. Obstajajo sicer skromni začetki znanstvene obravnave modernih jezikov, zlasti na področju slavistike, toda tako kot v številnih drugih primerih jih je mogoče najti le izven univerz in licejev. V zvezi s poukom modernih jezikov so neprestano poudarjali, da ima povsem praktični značaj. Tako so pri pogajanjih o študijskem načrtu filozofskega študija iz leta 1824 obravnavali tudi pouk modernih jezikov. Ugotovili so, da "na skoraj vseh javnih filozofskih učnih ustanovah pomembni – plačani – učitelji poučujejo tiste moderne jezike, ki so pomembni za posamezno provinco pa tudi za državno upravo".[39]

Določila za ta pouk "se bližajo sklepu", da bi bil "potem tudi ta del javnega pouka izvzet iz samovolje posameznih učiteljev in bi dobil smiselno, trajno obliko". Podrobna določila so bila sprejeta zlasti za pouk italijanščine.[40] Omenimo še, da je tudi znani osnutek učnega načrta filozofskega študija iz leta 1846 izpostavil povsem praktične cilje pouka modernih jezikov.[41]

Praktična usmerjenost pouka modernih jezikov brez literature ali historične slovnice, omejena torej le na lektorat, je evidentna tudi v Ljubljani, čeprav so tu pouk italijanščine v dvajsetih in tridesetih letih imenovali "italijanski jezik in literatura". Avstrijska vlada je italijanščino priporočala študentom, ki so nameravali v državno službo, pa tudi že nameščenim uradnikom.[42]

Le pri "stolici slovenskega jezika" je Franc Metelko uspel pod sprva uzurpiranim nazivom "slovanska filologija", kasneje "slovenska filologija", uveljaviti – sprva na osnovi Kopitarjeve, od leta 1826 pa svoje slovnice – mnogo več kakor običajno posredovanje praktičnega znanja jezika, ki ga je velika večina učencev v Ljubljani že poznala.

V zvezi z ustanovitvijo stolice za slovenski jezik povzemamo po Kidriču[43] uveljavljeno mnenje, da je "pobudo novi akciji za ustanovitev slovenske stolice v Ljubljani ... dal Valentin Vodnik, ki je v svoji prošnji za stolico obče zgodovine na ljubljanskem liceju dne 29. julija 1814 izjavil, "da bi se mogel, če bi zaželeno mesto dobil, brez škode za zgodovinski pouk na liceju lotiti tudi poučevanja slovenskega jezika...". Vodnikovi izjavi je nato sledila spomenica ljubljanskih študijskih direktorjev (teologije, medi-ko-kirurgije, gimnazije in normalke) in licejskega rektorja z dne 10. septembra 1815 za ustanovitev stolice slovenskega jezika. Poglavitna opora prošnji za ustanovitev stolice za slovenski jezik na filozofskem študiju ljubljanskega liceja je bila seveda pastoralna teologija, ki so jo v četrtem letniku teološkega študija predavali v slovenskem jeziku. "Za uspešno udeležbo pri teh predavanjih in vajah je bilo treba bogoslovce usposobiti s primernim poukom slovenskega jezika".[44] Na Dunaju so "reševali akt precej hitro in z veliko naklonjenostjo".[45] "Cesar je z odločbo dne 18. decembra 1815 ustanovitev stolice za slovenski jezik dovolil, in sicer ne le s tremi, ampak s štirimi predavanji na teden".[46] Osrednja organizacijska dvorna komisija pa je za 7. maj 1816 odredila razpis konkurznega izpita na Dunaju, v Ljubljani, v Gradcu in v Celovcu. Odziv na razpis je bil le na Dunaju, kjer se je prijavil 26-letni duhovnik iz Gorice Mihael Jellinzig (Jelinčič), in v Ljubljani, kjer so se prijavili trije kandidati: absolvirani bogoslovec Šimen Prigel, 27-letni stolniški katehet Franc Metelko in upokojeni gimnazijski profesor in pesnik Valentin Vodnik. Vprašanje Metelkove nastavitve ostaja ob Vodnikovih nespornih referencah in s tem povezanim dozdevnim triumfom janzenistov – ob razpoložljivih virih – tudi v naši predstavitvi odprto.[47] Nesporno pa ostaja dejstvo, da se je Metelko v slabem desetletju usposobil za odličnega slovenskega slovničarja, ki je s svojim učbenikom *Učna zgradba slovenskega jezika v Kraljevini Iliriji in v sosednjih provincah (Lehrgebäude der Slowenischen Sprache im Königreiche Illyrien und in den benachbarten Provinzen")* sestavil "najboljšo izmed vseh starejših slovanskih slovnic", da pa kot mlad profesor z didaktično-pedagoškega vidika ni najbolje vplival na svoje učence in zaradi tega celo postavil pod vprašaj obstoj stolice.[48]

Posebnost ljubljanskega filozofskega študija je brez dvoma tudi mehanična (obrtno-industrijska) šola. "Ker je po avstrijski zasedbi ostala na nekdanjem ozemlju Ilirskih provinc v veljavi ukinitev cehovskih pravic, ki je sprostila dotok v obrtne poklice, je bilo tem bolj potrebno s strokovnim šolanjem večati usposobljenost poklicnega naraščaja in izboljšati tako kvaliteto obrtnih storitev".[49] Spomladi leta 1814 je gubernij s sodelovanjem licejskega rektorata znova sprožil obnovo ljubljanske mehanične šole, ki je zamrla leta 1784. Že v februarju naslednjega leta je šola pričela z nedeljskim neobveznim poukom začetnih pojmov geometrije, mehanike ter drugih fizikalnih in kemičnih pojavov.

39 Rüdegger, *Die philosophischen Studien*, str. 176.
40 Prav tam, str. 176–177.
41 Prav tam, str. 177.
42 ÖSA-VA, *Študijska dvorna komisija*, III/2, škatla 360, sign. 8, 1814–1844.
43 Kidrič, *Ustanovitev slovenske stolice*, str. 210–211, 214, 300–306.
44 Grafenauer, *Stolica za slovenski jezik*, str. 275.
45 Kidrič, *Ustanovitev slovenske stolice*, str. 211.
46 Prav tam, str. 214.
47 Kidrič, *Ustanovitev slovenske stolice*, str. 307; prim. ÖSA-VA, *Študijska dvorna komisija*, III/2, škatla 355, sign. 8, ex 1816, škatla 355, sign. 8, ex 1818.
48 Grafenauer, *Stolica za slovenski jezik*, str. 277.
49 Schmidt, *Zgodovina šolstva in pedagogike*, 2, str. 240.

Poučeval je licejski profesor Janez Kersnik, ki je opogumil filozofsko študijsko direkcijo, da je preko gubernija predlagala Študijski dvorni komisiji, naj mehanično šolo potrdi kot obrtno-industrijsko šolo. Prošnji je bilo januarja 1818 ugodeno in Janez Kersnik je sedaj kot stalno nameščena oseba pod nadzorstvom filozofske študijske direkcije poučeval po dve uri v nedeljskem tečaju v fizikalni predavalnici liceja aritmetiko, geometrijo, mehaniko in kemijo. Čeprav je bil pouk neobvezen, je imela šola ves čas dober obisk, obiskovali so jo vajenci, ki so se morali medtem večinoma še naučiti branja in pisanja v "nedeljskih šolah", pomočniki in učiteljski kandidati.[50]

Najpomembnejši predmet strokovnega šolanja je bilo risanje (umetnost risanja). V Ljubljani so na filozofskem študiju liceja takoj po avstrijski reokupaciji ustanovili še risarsko šolo, kjer so v posebnem kurzu ob torkih in četrtkih popoldne poučevali licejske in gimnazijske učence, torej v času, ko so bili prosti *(recreatio)*, ob nedeljah in praznikih pa obrtniški naraščaj. V nekaterih šolskih letih je bilo v risarskih kurzih na liceju več gimnazijcev in licealcev kot pa obrtniških vajencev (pomočnikov). Pri podelitvi mojstrskih pravic so imeli namreč prednost tisti pomočniki, ki so obiskovali risarski pouk, po sklepu ljubljanskega gubernija iz leta 1814 pa je bil "za praktikanta na gradbeno direkcijo sprejet samo tisti absolvent filozofskih študij, ki zna tudi risati ....". Izvežbanost v risanju pa je koristila tudi tistim dijakom in slušateljem filozofskega študija, ki so se odločili za razne tehniške stroke ali za študij na politehniškem inštitutu na Dunaju. Risanje so poučevali večinoma na normalki nameščeni risarski mojstri.[51]

Povprečna starost učencev na obrtno-industrijski šoli je bila okoli 20 let. Seznami predavanj ljubljanskega liceja kažejo, da je Janez Kersnik predaval v nedeljskih dopoldanskih urah v slovenščini, v popoldanskih pa v nemščini.

Pouk rokodelskih učencev na obrtni šoli in na risarskih kurzih ljubljanskega liceja je bil ob nedeljah in praznikih obremenjen "s službo božjo in z obvezno nedeljsko ponavljalno šolo". Oblasti so sicer ves čas ponavljale koristnost strokovne izobrazbe, obeh zaviralnih elementov licejskega nedeljskega strokovnega šolstva pa niso bile pripravljene odpraviti.[52]

Potek študija

Po uvedbi učnega načrta filozofskega študija iz leta 1824 vzorčno navajamo seznam predavanj ljubljanskega filozofskega študija za leto 1825 in za leto 1846.[53]

Leto 1825

I. letnik

a) verouk v nemščini v ponedeljek in petek od 3. do 4. ure popoldne,

b) teoretična filozofija v nemščini v obeh semestrih razen četrtka vsako dopoldne od 9. do 10. ure,

c) čista elementarna matematika v nemščini v ponedeljek, torek, sredo, petek in soboto dopoldne od 8. do 9. ure; v torek in soboto popoldne od 3. do 4. ure,

d) latinska filologija v latinščini v sredo od 3. do 4. ure in v petek od 4. do 5. ure popoldne,

f) naravoslovje v nemščini v ponedeljek, torek, sredo in soboto od 4. do 5. ure popoldne.

II. letnik

a) verouk v nemščini v torek in soboto od 8. do 9. ure dopoldne,

b) praktična filozofija v nemščini v ponedeljek, sredo in petek od 8. do 9. ure dopoldne,

c) fizika in uporabna matematika v nemščini v ponedeljek, torek, sredo, petek in soboto od 9. do 10. ure dopoldne in v ponedeljek, sredo in petek od 3. do 4. ure popoldne,

d) latinska filologija v latinščini v torek in soboto od 3. do 4. ure popoldne,

e) splošna zgodovina v nemščini vsak dan razen četrtka od 4. do 5. ure popoldne.

Izredna (izbirna) predavanja

a) racionalno poljedelstvo v nemščini v ponedeljek, torek, sredo, petek in soboto od 11. do 12. ure dopoldne,

b) pedagogika (obvezni predmet za študente drugega letnika teologije in štipendiste filozofskega študija) v obeh semestrih v nemščini v torek in petek od 10. do 11. ure dopoldne,

c) slovanska filologija (obvezni predmet za študente teologije drugega letnika) v obeh semestrih v ponedeljek, sredo, petek in soboto od 2. do 3. ure popoldne,

d) italijanščina z literaturo v nemščini v ponedeljek, torek, sredo in petek od 10. do 11. ure dopoldne,

e) botanika v zimskem semestru od 2. do 3. ure, v poletnem semestru od 5. do 7. ure popoldne,

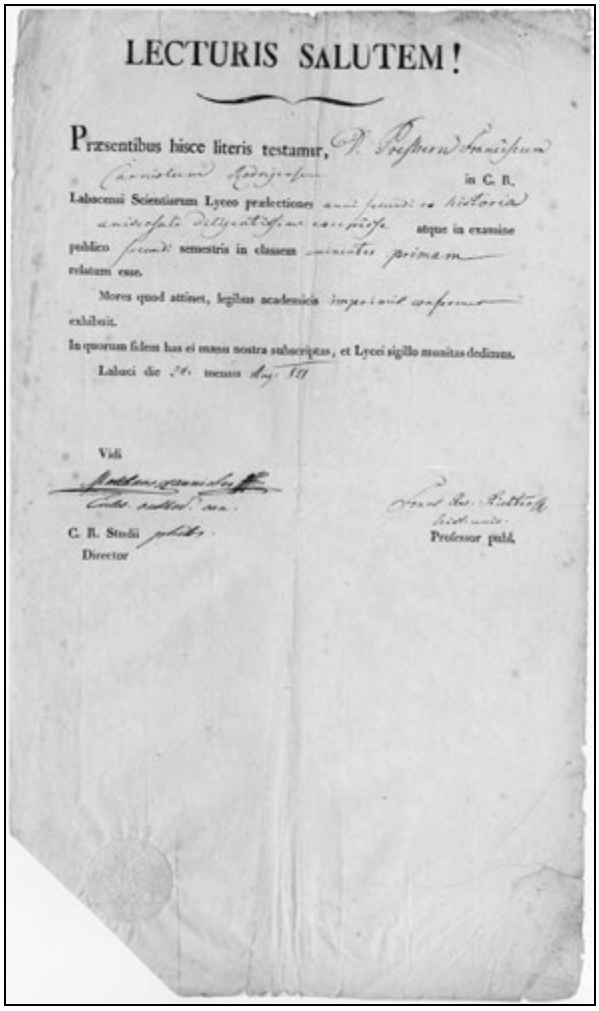
f) risanje za licejske in gimnazijske učence v obeh semestrih v torek in četrtek od 2. do 4. ure popoldne,

50 Grafenauer, *Stolica za slovenski jezik*, str. 240–244; prim. ÖSA-VA, *Študijska dvorna komisija*, III/2, škatla 355, sign. 8., ex 1836, ex 1842.

51 Schmidt, *Zgodovina šolstva in pedagogike*, 2, str. 242.

52 Serše, *Strokovno šolstvo*, str. 26–28; prim. ÖSA-VA, *Študijska dvorna komisija*, III/2, škatla 355, sign. 8, ex 1823, ex 1845.

53 NMS, sign. 9373: *Seznam predavanj (Verzeichniß der öffentlichen Vorlesungen / Ordnung der öffentlichen Vorlesungen)*.

LECTURIS SALUTEM!

Præsentibus hisce literis testamur, P. Prešern Carniolum Adjacensem in C. R. Labacensi Scientiarum Lyceo prælectiones [illegible] atque in examine publico [illegible] semestris in classem [illegible] primam relatum esse.

Mores quod attinet, legibus academicis [illegible] exhibuit.

In quorum fidem has ei manu nostra subscriptas, et Lycei sigillo munitas dedimus.

Labaci die [illegible] mensis [illegible]

Vidi

C. R. Studii Director

Professor publ.

Izpitno spričevalo iz splošne zgodovine na filozofskem študiju ljubljanskega liceja, ki je bilo Francetu Prešernu, študentu drugega letnika, izdano leta 1821. (Narodni muzej Slovenije, Knjižnica)

g) obrtno-industrijska šola za umetnike in obrtnike skozi vse leto ob nedeljah in praznikih v slovenščini od 8. do 9. ure dopoldne in v nemščini od 2. do 3. ure popoldne,

h) umetnost risanja za umetnike in obrtnike vse nedelje in praznike od 10. do 12. ure dopoldne.

Leto 1846

I. letnik

a) verouk v nemščini v torek in soboto od 8. do 9. ure dopoldne,

b) moralna filozofija v nemščini v sredo od 8. do 9. ure dopoldne in v torek in soboto od 3. do 4. ure popoldne,

c) fizika in uporabna matematika v nemščini vsako dopoldne od 9. do 10. ure ter v sredo in v petek od 3. do 4. ure popoldne,

d) latinska filologija v latinščini v ponedeljek in petek od 8. do 9. ure dopoldne,

e) splošna zgodovina v nemščini vsako popoldne od 4. do 5. ure.

II. letnik

a) verouk v nemščini v torek in soboto od 8. do 9. ure dopoldne,

b) moralna filozofija v nemščini v sredo od 8. do 9. ure dopoldne, v torek in soboto od 3. do 4. ure popoldne,

c) fizika in uporabna matematika v nemščini vsak dan od 9. do 10. ure dopoldne, v sredo in petek pa od 3. do 4. ure popoldne,

d) latinska filologija v latinščini v ponedeljek in petek od 8. do 9. ure dopoldne,

f) splošna zgodovina v nemščini vsak dan od 4. do 5. ure popoldne.

Neobvezni (izbirni) študiji

a) racionalno poljedelstvo vsako dopoldne od 11. do 12. ure,

b) pedagogika (obvezni študij za slušatelje drugega letnika teologije) v nemščini v torek in soboto dopoldne od 7. do 8. ure,

c) zgodovina filozofije v sredo in soboto dopoldne od 10. do 11. ure,

d) slovenska filologija v nemščini v ponedeljek, sredo, petek in soboto popoldne od 2. do 3. ure, za študente teologije drugega letnika obvezni študij,

e) italijanščina v nemščini v prvem letniku v ponedeljek, sredo in soboto, v drugem letniku v torek in petek dopoldne od 10. do 11. ure,

f) francoščina v ponedeljek, sredo in petek dopoldne od 7. do 8. ure,

g) botanika v torek in četrtek popoldne od 2. do 3. ure in v sredo popoldne od 1. do 2. ure; od maja od 6. do 8. ure zvečer praktične vaje v botaničnem vrtu,

h) umetnost risanja za licejske in gimnazijske učence v torek in četrtek popoldne, za umetnike in obrtnike v obeh semestrih pa vse nedelje in praznike dopoldne od 8. do 10. ure,

i) obrtno-industrijska šola za umetnike in obrtnike vse nedelje in praznike v slovenščini dopoldne od 10. do 12. ure, v nemščini popoldne od 2. do 3. ure v fizikalni predavalnici.

Študijski predmeti in učbeniki

Študij filozofije na avstrijskih univerzah in licejskih študijih je bil v prvi polovici 19. stoletja močno omejen. Intenzivno ukvarjanje s tem predmetom so imeli za nevarno. Predvsem bojazen, da bi novi filozofski pogledi in sistemi mogli voditi v nezadovoljstvo in v "uporniške misli" in da bi omogočali njihovo širjenje, je povsem preprečila, da bi novi filozofski pogledi, nova znanstvena spoznanja

prišla med slušatelje filozofskega obligatnega kurza.[54]

Kar se je poučevalo v okviru filozofije na avstrijskih univerzah in licejih, je bilo komaj kaj več kakor filozofska propedevtika. Seveda je treba imeti pri takem pouku filozofskega obligatnega kurza pred očmi tudi dejstvo, da je ta odgovarjal tudi starosti slušateljev. Znanstvena obravnava te discipline, obravnava novih filozofskih mnenj in sistemov je v celoti izpadla.[55]

Da je "pravi filozof tudi dober podložnik in dober kristjan", se je pričakovalo od vsakega avstrijskega profesorja filozofije. Študijska revizijska komisija se je s tem študijskim predmetom ukvarjala zelo intenzivno. V skladu z razdelitvijo filozofskega študija v pripravljalni in višji kurz naj bi obravnavali tudi študijski predmet filozofijo na dva različna načina. Pouk filozofije naj bi izpolnjeval dva cilja: prvič, omogočil učencem vpogled v temeljne vidike in spoznanja, in drugič, širil njihove duhovne zmožnosti. Pojmi in elementi filozofije so vsebovali učno snov o naravi človeka (fizikalnih pogojih, njihovo kultiviranje, spoznavnih in čutnih sposobnostih, družbene razmere in obveznosti). Drugi smoter rednega akademskega pouka filozofije pa je bilo "formalno izoblikovanje mladih duhovnih moči, njihovih sposobnosti za pravilno, urejeno, povezano in ostro razmišljanje; omogočanje hitrega razlikovanja posameznih idej ter izpopolnitev občutljivosti razumevanja".[56]

Študijski načrt iz leta 1805 je določil za prvi obligatni letnik predavanja iz teoretične filozofije, za drugi letnik pa iz praktične filozofije. Zgodovina filozofije je bila prosti, neobvezni predmet.

Predavanja iz filozofije naj bi obravnavala "najbolj nujne in najvažnejše" dele te discipline, ki se je v veliki meri že razrasla v znanstveno panogo. Kjer je bilo potrebno, so navajali tudi vire, "iz katerih bi se mogel vsak učenec še bolje poučiti". Učenci naj bi izoblikovali "popolnost v pravilnem razmišljanju in sklepanju", s "pogostimi vajami iz disputacij" pa naj bi bili "praktično uvedeni v resnično logično pravilno razmišljanje".[57]

Učni načrt iz leta 1824 na področju predavanj filozofije ni ničesar spremenil, pač pa vsebuje podrobna navodila o vsebini predavanj. "Predavanja filozofije naj bi se začela poleg kratkega enciklopedičnega uvoda s sumarnim pregledom empirične psihologije, kamor je potrebno vključiti samo tisto, kar je neizogibno za pojasnilo in razlago učnega sistema filozofije. Pouk v tem učnem sistemu bo omejen na logiko, metafiziko in etiko ali moralno filozofijo. Vzpostaviti temeljno filozofijo kot posebni del filozofskega učnega sistema je izrecno prepovedano. Pri poučevanju metafizike je v celoti treba zanemariti teorijo oznanjenja, to je nauk o možnostih, nujnostih in spoznavnih možnostih božjega oznanjenja, ker vse te nauke obravnava že profesor verouka. Moralna filozofija naj se ne omejuje samo na kreposti, ampak naj poda popolni nauk o etičnih vidikih; tako kakor profesor naravnega prava na pravno-političnem študiju najprej iz pravnega vidika obravnava vsa pravna določila in iz njih izvirajoče pravne obveznosti."[58]

Kakor smo že navedli, je bila leta 1824 znova uvedena nemščina za pouk filozofije, fizike in matematike. Ob tem so se pojavljala različna mnenja: "Predlog, da bi filozofijo poučevali v nemščini, ni smiseln, je pa nevaren in korak nazaj. Nesmiseln zato, ker pogosto večina učencev nemščine ne razume, ker nima noben nacionalni jezik razvite tako določene in razumljive terminologije in ker je znanje filozofije odvisno od višjih strokovnih študij, zlasti teologije. Nevaren korak nazaj pa zato, ker bo odprta pot zmotam, sumljivim naukom in revolucionarnim temeljem, ki jih tuje nemške šole v svojih spisih in učnih berilih bolj ali manj razvijajo in bodo lahko prišle v učno snov učencev filozofije."[59]

Študijska dvorna komisija je ta in druge podobne predloge zavrnila z izgovorom, da se je s to temo že večkrat ukvarjala, in izrecno izjavila, da "za potrditev predloženih pomislekov (pripomb) ni nobenega daljnosežnega razloga, da bi predavanja filozofije v nemščini odpravili."[60] Za pouk filozofije je bil predpisan učbenik *Josepha Calasanza Likawetza Elementa philosophie*, 4, Gradec 1818/20.

Že pred letom 1848 so bile pomanjkljivosti pouka filozofije v celoti poznane. Zelo intenzivno se je s problemom filozofskega učnega predmeta ukvarjal posebni komite, ki je bil izrecno postavljen za reformo tega študija. V dokaj blagi obliki je prišel do izraza tudi tradicionalni način pouka filozofije: "Filozofija potrebuje v naših učnih ustanovah bolj kot katerikoli drugi predmet večjo pozornost. Na Nemškem ima že več kot stoletje pomembno vlogo; ima velik vpliv na različne načine življenja, predvsem pa ni mogoče brati nobenega nemškega dela katerekoli panoge, ne da bi v njem našli poglede ali vsaj terminologijo sodobne filozofije. Interes filozofije se je tesno povezal z interesom človeka, države, njen vpliv je včasih dober, včasih slab, vedno pa je prisoten. Filozofija pa je nedvomno tudi najtežja znanost, kar izhaja že iz tega, da so njeni rezultati – kljub več kot dvatisočletnemu obstoju – še vedno manj zanesljivi kakor rezultati kake druge panoge".[61]

54 Rüdegger, *Die philosophischen Studien*, str. 78.
55 Prav tam.
56 Hammer, *Von den ordentlichen akademischen Unterricht in der Philosophie*, str. 207–232.
57 Unger, *Systematische Darstellung*, 2, (Studienplan, § 2), str. 501.
58 Prav tam, str. 482.
59 Rüdegger, *Die philosophischen Studien*, str. 86.
60 Prav tam.
61 Prav tam, str. 95–98.

Grško literaturo (kasneje grško filologijo) so v Ljubljani – kakor smo že videli – poučevali kot obligatni učni predmet od leta 1806 dalje, medtem ko je postala tu latinska filologija obligatni učni predmet po uvedbi učnega načrta iz leta 1824. Učni načrt iz leta 1805 je pač predvideval "višji praktični študij latinskih klasikov za oblikovanje okusa" v tretjem letniku, ki ga pa Ljubljana, kakor znano, ni poznala. V tem času so v Ljubljani znanje latinščine krepili in širili z latinskim poukom filozofije, fizike in matematike.

Po letu 1824 je postala latinska filologija obvezni predmet obeh filozofskih letnikov. Glavni namen tega pouka, ki je potekal v latinščini, je bil "omogočiti učencem, da ohranijo in utrdijo iz gimnazije prineseno dobro znanje latinščine, kakor tudi, da bi se v govorjenju v latinščini čim bolj usposobili."[62]

Za pouk grške filologije je bila predpisana posebna krestomatija, latinsko filologijo pa so poučevali po *Chrestomathia latina in usum auditorum Philosophiae primi et secundi anni*, ki je izšla na Dunaju leta 1827.

Zgodovina je postala univerzitetna disciplina razmeroma pozno, dejansko šele z drugo reformo filozofskega študija v času Marije Terezije (1774), ki je prinesla tudi na ljubljanske višje študije v drugi polovici 18. stoletja pouk splošne zgodovine. Filozofski študijski načrt iz leta 1805 je za vse slušatelje prvega in drugega letnika določil obvezni študij splošne zgodovine, ki se je na ljubljanskem filozofskem študiju začela poučevati leta 1807. Učni predmet splošne zgodovine je imel predvsem splošnoizobraževalni karakter: "Vsakemu človeku, ki ima željo po znanstveni izobrazbi, je nujno poznavanje različnih razmer, v katerih so se ljudje od nekdaj nahajali, vzrokov, ki so do njih pripeljali, in končno razmer, v katerih se nahajamo danes."[63] V dvajsetih letih so v Ljubljani poučevali zgodovino po učbeniku *Martina Johanna Wikoscha*, *Oris splošne zgodovine (Grundriss der Universalgeschichte),* ki je izšel v treh delih na Dunaju leta 1812. Z učnim načrtom filozofskega študija iz leta 1824 splošna zgodovina ni bila več obligatni predmet, pa vendarle se na ljubljanski filozofiji tudi nadalje – še vse do leta 1848 – pojavlja med obveznimi. Poučevali so po učbeniku *Jakoba Branda, Obča svetovna zgodovina (Allgemeine Weltgeschichte),* ki je izšel na Dunaju leta 1825.

Tudi za pouk splošne zgodovine je študijski načrt iz leta 1824 vseboval navodila za predavanja: "Pri učnem predmetu splošne zgodovine je treba paziti na veljavne predpise, ki določajo, da je predavanja iz tega predmeta potrebno pripeljati do najnovejših časov in ne prekiniti pri zgodovini izpred nekaj stoletij. Zato se naj ne zadržuje predolgo pri zgodovini starejših držav, ampak se naj zaradi splošne zgodovinske povezanosti podaja le kratek oris teh časov, da bo tako večji del časa posvečen zgodovini srednjega veka in novejšega časa." Pri novejši zgodovini je bilo potrebno predstaviti "glavne dogodke, ki so pomembni za avstrijskega državljana, v tesni povezanosti z zgodovinskim razvojem celotne domovine".[64]

"Pri predavanju avstrijske državne zgodovine se naj ne zanemarjajo genealogija avstrijske vladarske hiše, glavne vsebine najpomembnejših državnih aktov, v posameznih provincah pa naj se posebej poudarja njihova zgodovina."[65]

Tako kot pri večini predmetov filozofskega študija so tudi predavanja iz zgodovine posredovala popolnoma napačno sliko dejanskega stanja znanstvenega raziskovanja v Avstriji. To pač tudi na tem področju ni bila naloga univerz in licejev. Zlasti zgodovinski pouk naj ne bi bil toliko usmerjen v posredovanje znanja, ampak je imel predvsem vzgojne naloge.

Matematika in fizika sta bili v filozofskem obligatnem kurzu razmeroma dobro zastopani. Tudi po načrtih Študijske revizijske komisije naj bi bil študij matematike in fizike v okviru obligatnega kurza intenziven, vendar manj, kot mu je pripadalo v predmetniku študijskih načrtov iz let 1805 in 1824.

Po študijskem načrtu iz leta 1805 so v prvem obligatnem letniku poučevali "čisto in uporabno matematiko", v drugem letniku pa brali "fiziko s poizkusi".[66] V Ljubljani je na osnovi tega študijskega načrta bila v prvem letniku učna stolica čiste matematike, v drugem letniku pa učna stolica za fiziko in uporabno matematiko. Pred uvedbo tega študijskega načrta pa so brali v prvem letniku "elementarno matematiko", v drugem pa "uporabno matematiko" in "fiziko s poizkusi". Ta razdelitev matematično-fizikalnega področja je bila v Avstriji znova uvedena leta 1810, v Ljubljani pa leta 1815. Študijski načrt iz leta 1824 je "čisto matematiko" v prvem letniku imenoval "čista elementarna matematika", v drugem letniku pa "fizika v povezavi z uporabno matematiko in pomembnimi poizkusi", v Ljubljani "fizika z uporabno matematiko". Do študijskega leta 1823/24 so matematiko in fiziko poučevali kot obligatni kurz v latinščini. Predavanja iz matematike so se morala navezovati na matematični gimnazijski pouk: "... če je primanjkovalo potrebnih osnovnih znanj, si je moral (učenec, opomba J. C.) sam pripisati, če mu ni bil dovoljen vstop na filozofijo." Učno snov, ki so jo morali podajati z matematično natančnostjo, je bila za eno leto precej obsežna: "posebna in splošna aritmetika, geometrija, trigonometrija in deli kroga".[67]

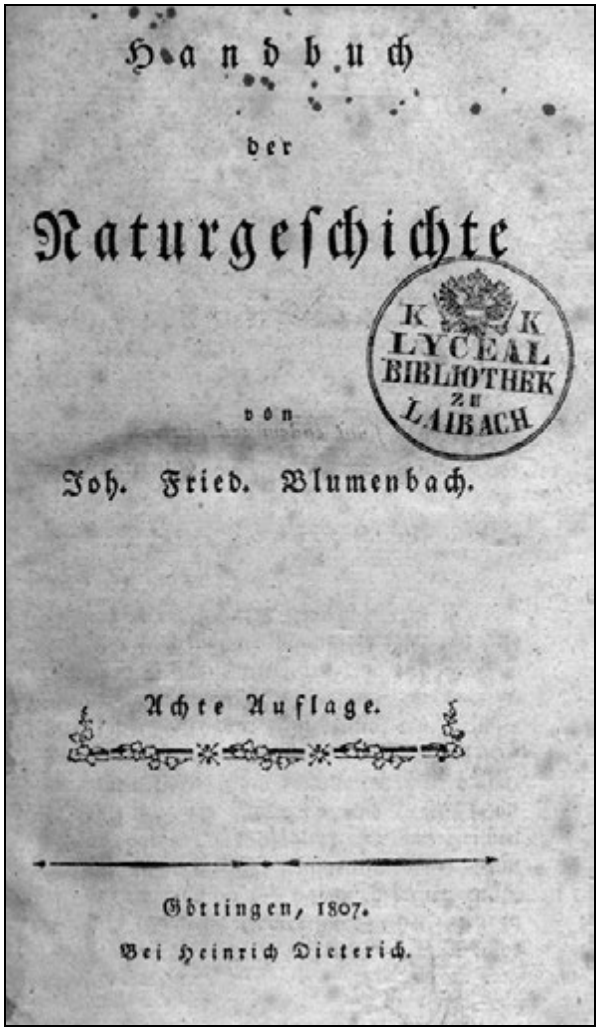
62 Unger, *Systematische Darstellung*, 2, (Studienplan, § 2), str. 483.
63 Rüdegger, *Die philosophischen Studien*, str. 503.
64 Prav tam, str. 485.
65 Prav tam, str. 486.
66 Rüdegger, *Die philosophischen Studien*, str. 546.
67 Prav tam; prim. tudi NMS, *Instanz Schematismus*, 1806–1808 (sign. 1855).

Predavanja iz fizike se v ničemer niso ozirala na snov, ki so se je učenci naučili v gimnaziji, "ker so posamezne elemente poučevali brez strogih dokazov na osnovi lahko razumljivih, popularnih predstav". V učnem načrtu iz leta 1824 je bil obseg tega učnega predmeta natančno opisan: "Učni sistem fizike bo obsegal – kot doslej – celotno uporabno matematiko, kolikor ta ne vključuje višje matematike, nadalje temeljne nauke splošne kemije, kolikor so potrebni za razumevanje fizikalnih naukov."[68] Fiziko in matematiko naj bi predavala dva profesorja. V Ljubljani je po sprejetju novega učnega načrta leta 1824 oba predmeta v dvajsetih letih predaval en profesor, v začetku tridesetih pa že dva.[69] Matematiko so brali iz učbenika *Ignatiusa Appeltauerja, Elementa matheseos purae*, ki je izšel na Dunaju 1814–17, prof. Karl Hummel pa je v štiridesetih letih predaval matematiko po svojih zapiskih. Za fiziko in uporabno matematiko pa so uporabljali učno knjigo *Remigiusa Doettlerja, Elementa physicae mathematico-experimentis, in usum auditorum suorum conscripta a Femigio Döttler*, ki je izšla na Dunaju in v Trstu leta 1812.

Splošno naravoslovje je med obvezne predmete filozofskega študija v Ljubljani uvedel učni načrt iz leta 1824, čeprav se ta predmet pojavlja že v učnem načrtu iz leta 1805 kot obvezni predmet.[70] Tudi načrt Študijske revizijske komisije je naravoslovje predvideval kot obligatni študij v obeh prvih filozofskih kurzih, in sicer v prvem letu mineralogijo in rastlinski svet, v drugem letu pa živalstvi svet in fiziologijo.

V nasprotju s tem konceptom je študijski načrt iz leta 1805 predvidel splošno naravoslovje kot obvezni študij le za bodoče slušatelje medicine v tretjem filozofskem letniku. Splošno naravoslovje je bilo v prvih dveh desetletjih v celoti naravnano na bodoči poklicni študij medicine, bilo je priprava na študij sistematičnega specialnega naravoslovja v času medicinskega študija.[71]

Tudi pri naravoslovju lahko zaznamo že nekajkrat opaženo dejstvo, da se učni predmet, ki ga študijski načrt iz leta 1824 vključuje med izbirne (proste) predmete, v Ljubljani pojavlja kot obvezni predmet. Vzroke za to je brez dvoma potrebno iskati v prizadevanjih ljubljanskega rektorata in ljubljanskih študijskih direkcij, da bi razširili obligatno vsebino filozofskega študija, kar jim je nekajkrat uspelo. Široka paleta ljubljanskih prostih (izbirnih) filozofskih predmetov pa govori sama zase.

Handbuch
der
Naturgeschichte
K. K. LYCEAL BIBLIOTHEK ZU LAIBACH
von
Joh. Fried. Blumenbach.
Achte Auflage.
Göttingen, 1807.
Bei Heinrich Dieterich.

Naslovnica Blumenbachovega učbenika za naravoslovje, ki je bil v rabi tudi na filozofskem študiju v Ljubljani (Narodna in univerzitetna knjižnica).

Splošno naravoslovje po letu 1824 ni bilo več pripravljalni študij za bodoče medicince, ampak "naj bi ga obravnavali na način, ki bi vzbudil zanimanje in koristnost pri vseh študentih, zlasti pri tistih, ki ne bodo prestopili na medicinski študij". Naloga predavanj splošnega naravoslovja ni bila posredovati popolno sistematiko, marveč "temeljit pregled treh področij narave kakor tudi potrebno znanje naravoslovne metode in klasifikacije". Posebno pomembno je opozoriti "na poznavanje uporabnih znanj za običajno in meščansko življenje, zlasti v poljedelstvu in kmetijstvu". Pri opisu posameznih naravoslovnih vrst naj bi profesor posebej skrbel, da bi učenci spoznali pravilna znanja o domačih in navadnih vrstah, ki niso vedno dovolj in pravilno poznane, čeprav se pogosto pojavljajo. Eksotične in redke vrste naj bi obravnaval le toliko, kolikor je potrebno za celovit pregled ali pa je določena posebnost ali uporabnost

68 Rüdegger, *Die philosophischen Studien,* str. 502, 483.
69 NMS, sign. 9373, *Seznam predavanj (Verzeichniß der öffentlichen Vorlesungen)*, 1821–1829.
70 NMS, sign. 9373, *Seznam predavanj (Verzeichniß der öffentlichen Vorlesungen / Ordnung der oefentlichen Vorlesungen)*, 1826–1848; Unger, *Systematische Darstellung*, 2, (Studienplan, § 2), str. 508.
71 Unger, *Systematische Darstellung*, 2, (Studienplan, § 2), str. 508.

zanimiva za splošni razvoj.[72] Naravoslovje so brali iz učne knjige *Johanna Friedricha Blumenbacha, Zbornik naravoslovja (Handbuch der Naturgeschichte)*, katerega deveta izdaja je izšla leta 1814, dvanajsta pa leta 1832 na Dunaju.

Leta 1804 je bil kot obvezni predmet filozofskih študij uveden verouk. Že leta 1790 je Karl Anton Martini predlagal, da bi študente filozofije poučevali v verouku. Pomembnost tega predmeta so še posebej izpostavili: "Sreča posameznega človeka, javni red in država so odvisni v glavnem od morale posameznega človeka in od ljudi, ki sestavljajo družbo, od njihovega splošnega razmišljanja o pravnem redu, obveznostih in krepostih. Ta način razmišljanja o končni poti vsakega človeka in o višjih ciljih splošnega Stvarnikovega obvladanja zgodovinskega razvoja more biti samo rezultat vere. Verska mnenja in občutki so torej tesna vez med družbenimi institucijami in edina gonilna sila za človeka, ki je ustvarjen za večnost. Pogled na to pokaže, kako pomembno je usmerjanje verskih mnenj in čustev."[73]

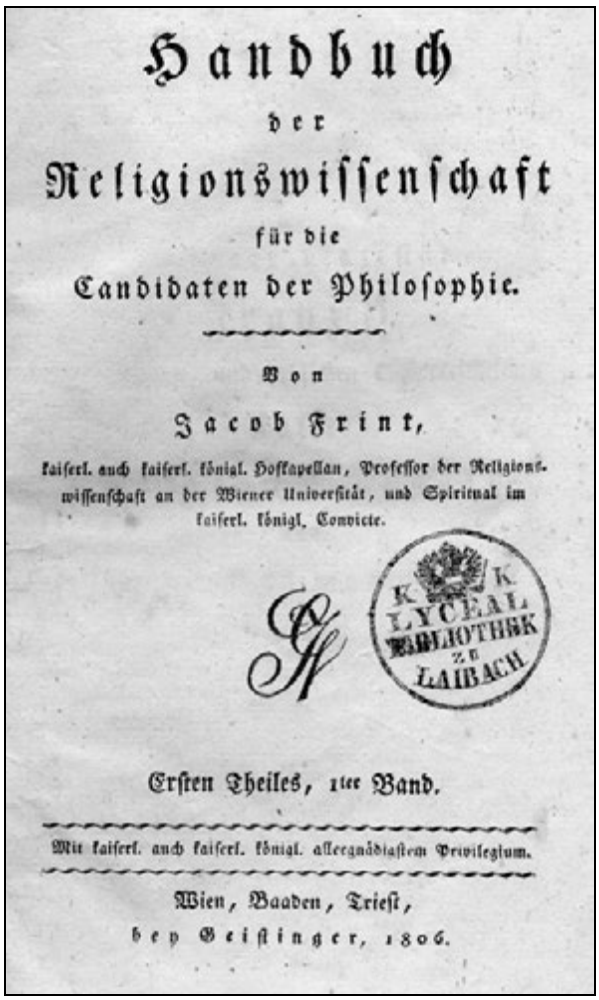
Ko je bil leta 1804 uveden verouk, je za učitelje tega predmeta izšla posebna instrukcija. "Njegovo veličanstvo je odredilo, da se za študirajočo mladino filozofskih učnih ustanov, ki so v letih, ko se strasti (čustva) vedno bolj razraščajo in razum vedno bolj spoznava predmete v njihovi okolici, da bi mladino odvrnili od zmot in razuzdanosti, uvede pouk verouka. V ta namen je potrebno nastaviti posebnega veroučitelja."[74]

Verouk je bil v obeh oziroma treh letnikih (v univerzitetnih centrih do leta 1824) obvezni učni predmet. Instrukcija je predavateljem določila tudi vsebino predavanj. Predvsem so se morali izogibati prepletanja učne vsebine z drugimi predmeti. Predavanja naj ne bi podajala teologije, ampak predstavljala višji pouk za laike. Slušatelji naj bi se učili premagovati pasivnost in brezbrižnost do vere, spoznali naj bi vpliv krščanstva na javno in privatno dobro in sprevideli velike prednosti katoliškega krščanstva.

Razen rednega pouka verouka je bila dolžnost veroučitelja, ki je bil vedno duhovnik, imeti akademsko nedeljsko božjo službo z ekshortami za študente filozofskega študija. Pri tem se je moral potruditi, da je učencem "nazorno in prodorno predstavil nauke in obveznosti kristjana" v obliki, ki bo "izžarevala toplino in spoštovanje do učencev". Pa tudi z drugimi možnostmi, ki so mu na razpolago, kot npr. z dobrimi nasveti, zaupanjem itd., naj bi vplival, da bi učenci filozofije postali dobri kristjani in pravnemu redu pokorni državljani.[75]

Primeren učbenik za predavanja iz verouka je pripravil Jakob Frint, ki je prvi zasedal stolico verouka na filozofski fakulteti dunajske univerze. Njegov *Priročnik veroslovja za kandidate filozofije (Hanbuch der Religionswissenschaften für die Candidaten der Philosophie)* je izšel v treh zvezkih leta 1806 na Dunaju. Bil je predpisan kot splošni učbenik za pouk verouka. Od leta 1821 pa so poučevali po izvlečku Frintovega učbenika, ki ga je pripravil *Johann Michael Leonhard*, kapiteljski duhovnik dunajske metropolitanske cerkve.[76]

Izmed neobveznih predmetov ljubljanskega filozofskega študija so poljedelstvo sprva poučevali po učni knjigi *Leopolda Trautmanna, Poskus znanstvenega uvoda v študij poljedelstva (Versuch einer wis-*

Handbuch
der
Religionswissenschaft
für die
Candidaten der Philosophie.
Von
Jacob Frint,
kaiserl. auch kaiserl. königl. Hofkapellan, Professor der Religionswissenschaft an der Wiener Universität, und Spiritual im kaiserl. königl. Convicte.
K. K. LYCEAL BIBLIOTHEK zu LAIBACH
Ersten Theiles, 1ter Band.
Mit kaiserl. auch kaiserl. königl. allergnädigstem Privilegium.
Wien, Baaden, Triest,
bey Geistinger, 1806.

Primeren učbenik za predavanja iz verouka je pripravil Jakob Frint, profesor verouka na filozofski fakulteti dunajske univerze (Narodna in univerzitetna knjižnica).

72 Prav tam, str. 485; ÖSA-VA, *Študijska dvorna komisija*, III/2, škatla 360, sign. 8, ex 1816, ex 1844.
73 Martinijev predlog z dne 24. junija 1790, objavljen v: Kink, *Geschichte der kaiserlichen Universität zu Wien*, str. 305.
74 Unger, *Systematische Darstellung*, 2, (Studienplan, § 2), str. 542–544.
75 Prav tam, 544; ÖSA-VA, *Študijska dvorna komisija*, III/2, škatla 360, sign. 8, ex 1806, ex 1847.
76 NMS, NUK, ZAL: glej sezname predavanj, kjer so navedeni uporabljeni učbeniki; Unger, *Systematische Darstellung*, 2, (Von den Lehrgegenständen, § 13), str. 544.

senschaftlichen Anleitung zum Studium der Landwirtschaft), Dunaj 1810, v štiridesetih letih pa po učbeniku *Johanna Burgerja, Učbenik poljedelstva (Lehrbuch der Landwirtschaft)* v tretji izdaji, ki je izšla leta 1830 na Dunaju; pedagogiko po učbeniku *Vincenza Eduarda Mildeja*, dunajskega nadškofa, *Učbenik splošne pedagogike v izvlečku (Lehrbuch der allgemeinen Erziehungskunde im Auszuge)*, Dunaj 1821; slovansko (slovensko) filologijo po slovnici *Jerneja Kopitarja*, *Slovnica slovanskega jezika na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem (Grammatik der slawischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark)*, Ljubljana 1808, po letu 1826 pa po *Metelkovem učbeniku Učna zgradba slovenskega jezika v kraljestvu Ilirija in sosednjih provincah (Lehrgebäude der slowenischen Sprache im Königreiche Illyrien und in den benachbarten Provinzen)*; zgodovino filozofije po učbeniku *Johanna Peithnerja Ritterja von Lichtenfelsa, Izvleček iz zanimivosti zgodovine filozofije (Auszug des Wissenswürdigen aus der Geschichte der Philosophie)*, ki je izšel na Dunaju leta 1836; italijanščino po učni knjigi *Andreasa Josepha Fornasarija, Teoretično-praktično navodilo za pouk italijanskega jezika (Theoretisch-praktische Anleitung zur Erlernung der italienischen Sprache)*, katerega druga razširjena izdaja je izšla na Dunaju leta 1819 in tretja ponovno razširjena izdaja leta 1843; francoščino po učbeniku *Johanna Baptista Ritterja von Vogtberga, Učbenik francoščine (Französische Sprachlehre)*, v tretji izdaji, Dunaj 1830; botaniko v dvajsetih letih po učbeniku *Carla Ludwiga Wildenowa, Oris rastlinstva, pripravljen za predavanja (Grundriss der Kräuterkunde zu Vorlesungen entworfen)*, ki je v peti izdaji izšel na Dunaju leta 1818, po učbeniku *Nicolausa Thomasa Hosta, Synopsis plantarum in Austria provinciisque adjacentibus sponte crescentium*, Dunaj 1797, in po delu *Giovannia Antonia Scopolia, Flora carniolica, exhibens plantas Carnioliae indigens et distributas in classes, genera species, ... ordine Linnaeano*, Dunaj 1760, od tridesetih let dalje pa tudi po učbeniku *Gottlieba Wilhelma Bischoffa, Botanični znanstveni jezik v obrisih z razlagami (Die botanische Kunstsprache in Umrissen nebst erläuterndem Texte)*, Nürnberg 1822.[77]

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana
AS 14, Gubernij v Ljubljani, registratura II–VIII.

HHStA – Dvorni arhiv (Haus-, Hof- und Staatsarchiv), Dunaj Studiensachen.
Studien-Revisons-Hofkommission (karton 1, 4–9, 23).

NMS – Narodni muzej Slovenije, Ljubljana
Instanz Schematismus, 1802–1807, sign. 1855.
Verzeichniß der öffentlichen Vorlesungen am k.k. Lyceum zu Laibach (Ordnung der öffentlichen Vorlesungen am k.k. Lyzeum zu Laibach) 1817, 1818, 1819, 1825, 1826, 1831, 1832, 1835, 1836, 1838, 1839, 1840, 1843, 1845, 1846, 1847, 1848 (sign. 9373).
Instanz Schematismus für das Herzogthum Krain 1775, 1776, 1780, 1781, 1782, 1783, 1795, 1796, 1798, 1799, 1801, 1802, 1803, 1804, 1806, 1807 (sign. 1855/1).
Schematismus des Laibacher Gouvernements-Gebiethes für das Jahr 1819, 1820–1830 (sign. 1855/2).
Schematismus für das Laibacher Gouvernement Gebieth im Königreich Illyrien 1831–1840, 1841–1848 (sign. 1855/3).
Nomina in arena literaria victorum qui insigni munificentia inclytorum Ducatus Carnioliae Statum in aula academica Collegii Soc. Jesu Labaci praemis donati sunt his proxime accesserunt ... 1769 (sign. 9210).

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana, Ljubljana
Šolstvo, Šolska izvestja, Licej v Ljubljani (Ordnung der öffentlichen Vorlesungen am k.k. Lyzeum zu Laibach 1845–1848).

NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica (rokopisni oddelek), Ljubljana
Album Academicorum Lycei Labacensis (Ms 654).
Namensverzeichniß der Hörer der Philosophie am Lyzäum zu Laibach 1794–1795 (Ms 661).
Verzeichniß der öffentlichen Vorlesungen am k.k. Lyceum zu Laibach (Ordnung der öffentlichen Vorlesungen am k.k. Lyzeum zu Laibach) 1823, 1824, 1827, 1832 (Šolski spis, N 180, N 181, N 182, N 980).
Nomina in arena literario victorum qui insigni munificentia inclytorum Ducatus Carnioliae Statum in aula academica Collegii Soc. Jesu Labaci praemis donati sunt his proxime accesserunt ... 1770, 1772 (Šolski spis, Izvestja (višjih) slovenskih šol, klasična gimnazija).
Nomina iuvenum in Caes. Reg. Lyceo Labacensi humanioribus literis (Nomina iuvenum Archiducali Lycaeo Labacansi humanioribus literis studentium, Nomina iuvenum in Caes. Reg. Lyceo Labacensi humanioribus literis studentium, Iuventus Caesarei Regii Gymnasii Labacensis, Iuventus Cesareo Regii Gymnasii Academici Labaci, Iuventus Caesareo Regii Gymnasii Academici Labacensis) 1776–1781, 1782–1784, 1792–1808, 1814–1849 (Šolski spis, Izvestja (višjih) slovenskih šol, klasična gimnazija).

[77] NMS, NUK, ZAL, *Seznami predavanj (Verzeichniß der öffentlichen Vorlesungen / Ordnung der öffentlichen Vorlesungen*, 1817–1848); Unger, *Systematische Darstellung*, 2, (Von den Lehrgegenständen, § 13–16), str. 542–550.

ÖSA-VA – Österreichisches Staatsarchiv (Avstrijski državni arhiv), Allgemeines Verwaltungsarchiv (Splošni upravni arhiv), Dunaj
Študije na splošno (1753–1790).
Univerzitetne ustanove.
Letna poročila o gimnazijskem šolstvu (1802–1839).
Študije v Ljubljani.
SŠM – Slovenski šolski muzej, Ljubljana
Mikrofilmsko gradivo o ljubljanski gimnaziji in liceju iz Splošnega upravnega arhiva (ÖSA-VA) na Dunaju (inv. št. 1508).
ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana
LJU 184, Klasična gimnazija v Ljubljani, katalogi filozofskega študija.

LITERATURA

Ciperle, Jože: Ljubljanski predmoderni visokošolski študij biotehnike (kmetijstva) v 18. in 19. stoletju. Razstavni katalog Arhivsko-muzejske službe Univerze v Ljubljani. *Biotehniška fakulteta skozi čas in prostor. Šest desetletij ljubljanskega študija biotehnike*. Ljubljana : Univerza v Ljubljani, 2007, str. 7–11.

Ciperle, Jože: *Podoba velikega učilišča ljubljanskega. Licej v Ljubljani 1800–1848*. Ljubljana : Slovenska matica Ljubljana, 2001.

Engelbrecht, Helmuth: *Geschichte des österreichischen Bildungswesens, Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs*, 5 zv. Wien 1982/83/84/86/88.

Grafenauer, Ivan: Stolica za slovenski jezik na ljubljanskem liceju in Slomškovi tečaji v celovškem semenišču. *Zgodovinski časopis*, 12–13, 1958/59, str. 272–282.

Hammer, Joseph: Von den ordentlichen akademischen Unterricht in der Philosophie. *Nachrichten von der beabsichtigten Verbesserung des öffentlichen Unterrichtswesens in den österreichischen Staaten, mit authentischen Belegen* (izd. Christian Ulrich Detlev Freiherr von). Tübingen, 1808, str. 207–232.

Kidrič, France: Ljubljanske srednje in višje šole v Kvasovih časih. *Ljubljanski zvon,* LIV, 1934, str. 590–597.

Kidrič, France: Ustanovitev slovenske stolice v Ljubljani. *Ljubljanski zvon,* LIV, 1934, str. 208–382.

Lazar, Jože: 150 let botaničnega vrta v Ljubljani. *Zbornik ob 150-letnici botaničnega vrta v Ljubljani*. Ljubljana, 1960, str. 1–10.

Meister, Richard: *Das Werden der philosophischen Fakultät Wien*. Wien, 1937.

Meister, Richard: Entwicklung und Reformen des österreichischen Studienwesen *(Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, 239/1). Wien, 1963.

Melik, Vasilij: Družba na Slovenskem v predmarčni dobi. *Obdobje romantike v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi* (Obdobja, 2). Ljubljana, 1981, str. 513–522.

Petkovšek, Viktor: Začetki botanične vede pri Slovencih. *Zbornik ob 150-letnici botaničnega vrta v Ljubljani.* Ljubljana, 1960, str. 1–20.

Pleteršnik, Maks: Slovenščina na ljubljanskem liceju. *Jahresbericht des k.k. Obergymnasiums zu Laibach veröffentlicht am Schlusse des Schuljahres 1887 durch den Director Josef Šuman.* Laibach 1887, str. 3–5.

Polec, Janko: Ljubljansko višje šolstvo v preteklosti in borba za slovensko univerzo. *Zgodovina slovenske univerze v Ljubljani do leta 1929*, Ljubljana 1929, str. 1–231.

Rottenhan, Heinrich Graf von: Vortrag zu den Deliberationen über das philosophische Studium. *Nachrichten von der beabsichtigten Verbesserung des öffentlichen Unterrichtswesens in den österrichischen Staaten, mit authentischen Belegen* (izd. Christian Ulrich Detlev Freiherr von). Tübingen 1808, str. 75–92.

Rüdegger, Erika: *Die philosophischen Studien an der Wiener Universität 1800 bis 1848*. Wien, 1964 (tipkopisna doktorska disertacija).

Schmidt, Vlado: *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem*, 1, 2. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1963/64.

Schmidt, Vlado: Pedagogika kot učni predmet filozofskih študij na Slovenskem v prvi polovici 19. stoletja. *Zbornik Filozofske fakultete*, III/1, Ljubljana, 1960.

Serše, Aleksandra: *Strokovno šolstvo v osrednji Sloveniji do leta 1941*. Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 1995.

Valenčič, Vlado: Ljubljanska učna stolica za kmetijstvo. *Kronika*, VIII/2, 1960, str. 91–98.

Vodopivec, Peter: Kulturno-duhovne razmere na Slovenskem v 19. stoletju. *Bogoslovni vestnik* 67, 2007, 1, str. 9–17.

Thienen-Adlerflycht, Christoph: Wandlungen des österreichischen Studiensistems im Übergang vom 18. zum 19. Jahrhundert. Student und Hochschule im 19. Jahrhundert, Studien und Materialien. *("Neunzehntes Jahrhundert" Forschungsunternehmen der Fritz Thyssen Stiftung*, 19). Göttingen, 1975, str. 27–49.

Unger, Wilhelm (izd.): *Systematische Darstellung der Gesetze über die höheren Studien in den gesammten deutsch-italienischen Provinzen der österreichischen Monarchie*, 2 zv., Wien 1840.

Zwitter, Fran: Višje šolstvo na Slovenskem do leta 191. *Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani 1919–1969*. Ljubljana, 1969, str. 13–51.

ZUSAMMENFASSUNG

Das philosophische Studium am Laibacher Lyzeum in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts

Die seit dem Mittelalter obligate Einführungsstufe des Universitätsstudiums, die als Vorbereitungskurs für echte universitäre "professionelle" Studien fungierte, stand in Österreich in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts im Mittelpunkt der öffentlichen Divergenzen. Die Studienrevisionskommission in Wien erblickte zu Beginn des 19. Jahrhunderts in der Reform des philosophischen Studiums ihre Hauptaufgabe. Reformvorschläge hoben einerseits die Notwendigkeit von Allgemeinbildung hervor und füllten das dreijährige philosophische Studium mit einer Reihe von Studienfächern, andererseits strebte man auch nach einem höheren philosophischen Studium, einem der Theologie, Jura und Medizin gleichwertigen Universitätsstudium. Doch die weitreichenden Entwicklungsideen Heinrich Franz von Rottenhahns wurden von der neuen Regelung des philosophischen Studiums, die der Kaiser am 12. Juli 1805 erließ, weitgehend negiert. Das philosophische Studium wurde an den Lyzeen und philosophischen Lehranstalten als ein zweijähriges, nur an Universitäten als ein dreijähriges organisiert. Die Laibacher zweijährige Philosophie war in den ersten Jahren des 19. Jahrhunderts unvollständig gewesen, erst 1807 wurden alle Stellen mit sechs Lehrkräften besetzt: theoretische und praktische Philosophie, Physik, allgemeine Geschichte, Elementar- und angewandte Mathematik, griechische Sprache samt Literatur und Religionsunterricht. Den dritten Jahrgang der Philosophie, eine Bedingung für die Immatrikulation an den "Fakultätsstudien", konnten die Absolventen des Laibacher zweijährigen philosophischen Studiums in Wien oder in einer anderen Universitätsstadt absolvieren, sonst konnten sie ihre "Fachausbildung" nur am Laibacher oder an einem anderen Lyzeum fortsetzen. Die Hauptgegenstände des philosophischen Studiums wie Philosophie, Mathematik und Physik wurden in dieser Zeit nur in lateinischer Sprache, auch Prüfungssprache dieser Gegenstände, vorgetragen.

Nach einigen Jahren wurde eine Reform des philosophischen Lehrplans wieder aktuell. Der Entwurf eines neuen Lehrplans des philosophischen Studiums, der von der Hofstudienkommission am 12. Juni 1824 vorgelegt wurde, erhielt am 28. September die kaiserliche Sanktion. Die Studienzeit wurde nun allgemein auf zwei Jahre beschränkt. Latein als Unterrichtssprache, das die Mehrheit der Philosophiestudenten im Alter von 16 bis 20 Jahren nicht verstand, wurde abgeschafft und im Prinzip Deutsch eingeführt. Durch die Aufhebung des dritten philosophischen Jahrgangs an den Universitäten wurde den Studenten des Laibacher Lyzeums ein Jahr Auslandsstudium erspart, weil man fortan unmittelbar zur rechtswissenschaftlichen oder medizinischen Fakultät übergehen konnte. Obwohl der Lehrplan des philosophischen Studiums aus dem Jahr 1824 weitgehend bis 1848 seine Geltung bewahrte, wurde die Diskussion über das philosophische Studium schon 1826 eröffnet und bis zur Märzrevolution von 1848 fortgesetzt. Der Studienplan aus dem Jahr 1824 enthielt obligate und fakultative Studienfächer. Gerade die fakultativen Studienfächer entschieden über die Qualität des Studienprogramms der einzelnen philosophischen Lehranstalten. In Laibach setzte man sich deutlich für die Erweiterung des obligaten philosophischen Studiums durch nichtobligate Studienfächer ein. Unter den Letzteren waren u. a. moderne Fremdsprachen, etwa Italienisch und Französisch. Gerade die Einführung eines Studiums der modernen Fremdsprachen führte nach Beendigung der Napoleonischen Kriege zur Gründung des Lehrstuhls für die slawische (slowenische) Sprache.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 378:930(436.1=163.6)"18"

Prejeto: 25. 3. 2008

Peter Štih

red. univ. prof. dr., izredni član SAZU, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za zgodovino,
Aškerčeva 2, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: peter.stih@guest.arnes.si

Pomen avstrijskih univerz za začetke slovenskega znanstvenega zgodovinopisja*

IZVLEČEK

Začetek znanstvenega zgodovinopisja v današnjem pomenu sega pri Slovencih v osemdeseta leta 19. stoletja. Takrat je s svojim delom začela prva generacija slovenskih zgodovinarjev (Fran Šuklje, Josip Apih, Ivan Vrhovec, Franc Kos, Anton Kaspret, Simon Rutar), ki so se za svoj poklic izšolali na univerzah na Dunaju in v Gradcu. Tam so poslušali odlične profesorje, kot so npr. bili Theodor Sickel, Ottokar Lorenz ali pa Franz Krones, in pridobili znanja, s katerimi so dvignili zgodovinopisje pri Slovencih na evropsko primerljiv nivo. Na obeh omenjenih univerzah so se pred propadom monarhije šolali tudi zgodovinarji (Ljudmil Hauptmann, Milko Kos), ki so kasneje postali profesorji na prvi slovenski univerzi v Ljubljani.

KLJUČNE BESEDE
zgodovinopisje na Slovenskem in pri Slovencih, avstrijske univerze, 19. stoletje

ABSTRACT

THE SIGNIFICANCE OF AUSTRIAN UNIVERSITIES FOR THE ONSET OF SLOVENE SCIENTIFIC HISTORIOGRAPHY

The beginning of scientific historiography in the actual meaning reaches with Slovenes into the 80s of the 19th century. At that time, the first generation of Slovene historians (Fran Šuklje, Josip Apih, Ivan Vrhovec, Franc Kos, Anton Kaspret, Simon Rutar) began their work, and finished studies for their professions at universities in Vienna and in Graz. There they heard outstanding professors as were for example Theodor Sickel, Ottokar Lorenz, and Franz Krones, and gained knowledge with which they elevated historiography with Slovenes to a with Europe comparable level. Prior to the ruin of the monarchy, at the both mentioned universities, historians (Ljudmil Hauptmann, Milko Kos) were studying who later became professors at the first Slovene university in Ljubljana.

KEY WORDS
historiography on Slovene grounds and with Slovenes, Austrian universities, 19th century

* Tekst je slovenska verzija referata, ki ga je avtor imel na simpoziju *Universität und akademische Bildung als Vermittler zwischen den Deutschen und deren südosteuropäischen Nachbarn 1850–1940* v Seggauu pri Lipnici 30. septembra 2005. Simpozij sta organizirala Südostdeutsche Historische Komission in Institut für Deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas an der Ludwig-Maximilian Universität München.

Hinko Smrekar, znani slovenski slikar in ilustrator v obdobju pred drugo svetovno vojno, ki se je uveljavil tudi kot jedek satirik in karikaturist ter nemara glavni likovni kronist svojega časa,[1] je leta 1941 narisal karikaturo, na kateri je upodobljenih devet slovenskih zgodovinarjev. Stlačeni so v vogal čitalnice Narodnega muzeja, ki je do leta 1920 nosil ime Kranjski deželni muzej – Rudolfinum. Toda v času nastanka karikature so bili vsi upodobljeni možje že mrtvi in slika tako ne prikazuje sodobnega stanja slovenskega zgodovinopisja, ampak zgodovinarje, ki so živeli in delovali nekako na začetku 20. stoletja in ki se zelo verjetno tudi nikoli niso zbrali skupaj na enem mestu in v skupini, kot jo je narisal Smrekar.[2] Tudi niso bili po svojem delu upodobljeni zgodovinarji enako pomembni za slovensko zgodovinopisje. V tem oziru je med njimi izrazito izstopal drugače drobni in krhki Franc Kos, ki kot sredinska figura upodobitve sam stoji med prvo in drugo vrsto in s povečevalom prebira nek dokument. Prav s Kosom na čelu in še s petimi zgodovinarji njegove generacije, od katerih pa so na karikaturi upodobljeni le še Josip Apih, Simon Rutar (prvi in tretji v drugi vrsti z leve) ter Ivan Vrhovec (prvi z desne prve vrste), so namreč povezani začetki slovenskega znanstvenega zgodovinopisja, ki segajo v sedemdeseta in osemdeseta leta 19. stoletja.[3]

Sicer pa je bil med upodobljenimi zgodovinarji širšim krogom gotovo najbolj poznan Josip Gruden (prvi z desne v drugi vrsti), ki je drugače doktoriral iz bogoslovja v Gradcu in bil nato med letoma 1903 in 1911 profesor cerkvenega prava in zgodovine na bogoslovju v Ljubljani, kjer je bil tudi stolni kanonik. Njegova poljudno napisana in več kot tisoč strani obsežna *Zgodovina slovenskega naroda*, koncipirana v obliki "slik in povesti", je pred prvo svetovno vojno izšla pri Mohorjevi družbi v še za današnje pojme astronomski nakladi 79.000 izvodov[4] in je tako bistveno vplivala na podobo, ki so jo Slovenci imeli in jo imajo še danes o svoji lastni preteklosti.

Hinko Smrekar, Slovenski zgodovinarji (1941) (hrani Zgodovinski arhiv Ljubljana, H S 41).

Če hočemo razumeti pomen, ki ga je imela Kosova generacija v razvoju slovenske historiografije in vlogo, ki so jo pri tem odigrale avstrijske univerze, je potrebno najprej v glavnih potezah orisati razvoj in stanje, ki ga je to zgodovinopisje doseglo v času pred tem. Pri tem se je potrebno zavedati, da v prednacionalnem obdobju o nekem slovenskem zgodovinopisju v strogem pomenu besede seveda ne moremo govoriti, ampak je potrebno pod tem pojmom razumeti zgodovinopisje, ki je nasta(ja)lo na današnjem slovenskem ozemlju. To ima sicer kar dolgo tradicijo, vendar je bilo po svojem obsegu vse do 19. stoletja precej skromno, po kvaliteti pa so izstopala le zelo redka dela. Tako poznamo za obdobje srednjega veka le dve historiografski deli, ki sta nastali na ozemlju današnje Republike Slovenije, s čimer kaže ta prostor, če ga primerjamo s sosednjimi pokrajinami, izrazito kulturno podhranjenost in s tem provincialnost, opazno tudi na drugih področjih. Starejše od obeh poznanih historiografskih del je latinska Rimana pesem o Leopoldu VI. Babenberžanu *(Gesta sive religiosa preconia incliti ducis Leupoldi),* ki je 1209 obnovil deset let predtem razpuščeno kartuzijo v Jurkloštru vzhodno od Laškega. Delo je kmalu po 1261 napisal tamkajšnji menih Siegfrid, drugače po svojem izvoru s Švabske. Drugo delo pa je nemško pisana *Kronika grofov Celjskih*, ki je okrog srede 15. stoletja nastala bodisi na celjskem dvoru, bodisi v tamkajšnjem minoritskem samostanu.[5]

Celjska kronika spada v zvrst dinastičnega zgodovinopisja, ki je imelo pomembno vlogo tudi v naslednjem obdobju, v katerem pa je močno v ospredje stopilo deželno zgodovinopisje. To je v svoj historiografski vizir postavljalo zgodovino posameznih dežel, precej nekritično izpostavljalo in utemeljevalo njihovo slavno preteklost in v veliki meri prispevalo k oblikovanju in utrjevanju deželne zavesti in identitete, katere glavni nosilec so bili deželni stanovi oz. plemstvo. Na ozemlju notranjeavstrijskih dežel je to zgodovinopisje svoj prvi vrh doseglo na Koroškem z delom *Annales Carinthiae, Chronica des Loeblichen Ertzhertzogthumbs Khaerndten* iz 1612. Delo je podpisal Hieronym Megiser, čeprav je v resnici v večini nastalo izpod peresa koroškega protestanta Michaela Gottharda Christalnicka.[6] Na

1 Gl. Dobida, *Hinko Smrekar*.
2 Grafenauer, *Hinko Smrekar*, str. 10 sl.
3 Gl. Grafenauer, *Ob stoletnici začetkov*, str. 15 sl.
4 Moder, *Mohorska bibliografija*, str. 57.
5 Za obe deli gl. temeljne informacije pri Lhotsky, *Quellenkunde*, str. 230 sl., 350 sl.
6 Gl. Grossmann, *Megiser, Christalnick und die Annales Carinthiae*, str. 359 sl.

Kranjskem sta bila glavna predstavnika deželnega zgodovinopisja Janez Ludvik Schönleben in Janez Vajkard Valvasor, ki sta delovala v drugi polovici 17. stoletja. Prvi je objavil leta 1681 analistično zasnovano in le do leta 1000 segajoče delo *Carniola antiqua et nova*, ki se ni moglo širše uveljaviti tudi zato, ker je bilo napisano v latinščini in predvsem, ker ga je zasenčilo le osem let kasneje izšlo monumentalno Valvasorjevo delo *Die Ehre des Herzogthums Crain* (1689). Prav Valvazor, ki je s svojim mnogovrstnim zanimanjem in znanjem najbolj ustrezal predstavi svojega časa o idealnem tipu izobraženca, poosebljenem v polihistorju, je bil s svojim delom nedvomno najboljši produkt stanovsko-deželnega zgodovinopisja 17. stoletja v prostoru med Donavo in Jadranom, hkrati pa je njegova *Slava* postala merilo in standard za vsa podobna dela tistega časa.[7] Na Goriškem je to deželno historiografijo utelešal tamkajšnji jezuit slovenskega rodu Martin Bavčer, ki je že pred kranjskima vrstnikoma okrog leta 1660 napisal v latinščini delo *Historia rerum Noricarum et Forojuliensium*. Toda tekst je ostal v rokopisu in njegova recepcija je bila zato precej skromna, medtem, ko je Valvasorjeva *Slava* postala pravi "bestseller" svojega časa.[8]

Ta in podobna dela, ki so nastala na današnjem slovenskem ozemlju ali pa vsaj na ozemlju, na katerem so bivali tudi Slovenci, so bila vsa napisana bodisi v latinščini, bodisi v nemščini. Vzroke za takšno stanje v 17. stoletju seveda ne moremo iskati v neki nacionalno-jezikovni diskriminaciji, ampak v dejstvu, da slovenščina kot knjižni jezik še ni dosegla potrebnega izraznega nivoja in da sta bila latinščina in nemščina takrat običajna in tradicionalna jezika kulture in znanosti. Stvari so se na tem področju spremenile šele v času slovenskega nacionalnega oblikovanja v 19. stoletju, začetki teh sprememb pa so zvezani s prosvetiteljskim gibanjem, ki je Slovence zajelo okrog leta 1770. Eden prvih izrazov novega duha je bila *Kranyska kroneka* Marka Pohlina, napisana med 1770 in 1778. To je prvo zgodovinopisno delo v slovenščini, ki pa opisuje dogodke le do leta 54 po Kr. in je ostalo v rokopisu. Vsebinsko, konceptualno in metodološko je brez vsake vrednosti; je neke vrste izvleček iz Schönlebna in že pokrovitelj kranjskega razsvetljenskega gibanja, baron Žiga Zois, ga je označil zgolj kot "Bibel- und Fabelgeschichte".[9] Pravi prelom, ki resnično označuje začetek slovenskega zgodovinopisja tudi v nacionalnem smislu, pa se je zgodil desetletje kasneje, ko je 1788 Anton Tomaž Linhart v nemščini v Ljubljani objavil prvi zvezek svojega *Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Oesterreichs*, kateremu je 1791 sledil še drugi.

Linhart je pri pisanju svojega dela izhajal iz idej razsvetljenskega racionalističnega zgodovinopisja, ki se je zavzemalo za "totalno" zgodovino v obliki zgodovine civilizacije in ki je stalo tudi na stališču, da je vsaka zgodovinska manifestacija posledica določenega vzroka (kavzalnost) in da zato kategorije, kot so božje, čudežno, nadnaravno, ne sodijo v zgodovinsko vedo. Drugo Linhartovo izhodišče, ki pa je bilo pomembno zlasti v metodološkem oziru, pa je bila njegova pritegnitev jezika kot zgodovinskega vira. Tu je Linhart sledil takrat uveljavljajoči se komparativno-filološki metodi identifikacije ljudstev z jeziki, kar je z drugimi besedami pomenilo, da je bila *Sprachgeschichte* razumljena kot *Volksgeschichte*. Rezultanta vsega je bila duhu časa odgovarjajoča koncepcija, ki je zgodovino pojmovala biološko (genealoško), po modelu rodovnika oziroma drevesa, po katerem so vsa ljudstva nastala z delitvijo starih. Na tej osnovi je Linhart videl v Slovencih posebno vejo slovanskega debla ali z drugimi besedami – poseben narod, ki ga poleg jezika seveda opredeljuje tudi njegova posebna zgodovina, le da je bila ta zaradi deželne percepcije doslej prezrta. Linhartov pogled na zgodovino ni bil tradicionalno deželen ampak nacionalen in Linhart, ki je v na jeziku temelječi skupnosti Slovencev videl tudi zgodovinsko skupnost, je zato s svojim konceptom in delom začetnik slovenskega nacionalnega zgodovinopisja, njegova druga knjiga Poskusa, v kateri obravnava Slovane na omenjenem prostoru, pa prva (delna) nacionalna zgodovina Slovencev, čeprav se tako ni imenovala. Linhart, ki mu seveda takratni šolski sistem v Habsburški monarhiji pač ni mogel dati neke temeljite izobrazbe za zgodovinarski *métier*, je do protestantskih piscev 16. stoletja segajoči kulturni in zgodovinski lok Slovencev podaljšal v zgodnji srednji vek vse do naselitve Slovanov v ta prostor.[10]

Za slovensko zgodovinsko in s tem tudi nacionalno identiteto in emancipacijo je bila zlasti pomembna njegova vključitev Karantanije v to zgodovino. Kneževina dela vzhodnoalpskih Slovanov, ki je bila razumljena kot prva država Slovencev, je dobila mesto najsvetlejše točke narodove zgodovine, v kateri so drugače prevladovali temni toni – tisočletno hlapčevstvo pod tujimi, nemškimi gospodarji. Z Linhartovim konceptom so Slovenci dobili svojo lastno zgodovino v času, ki so ga tudi drugi evropski narodi smatrali za svojo zibelko in s tem tudi enega najpomembnejših identitetnih sider. Da je šlo pri tem konceptu, ki je bil na prelomu 19.

7 Reisp, *Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvazor*, str. 257 sl.; Coreth, *Österreichische Geschichtsschreibung*, str. 153 sl.
8 Štih, *O goriških grofih v Bavčarjevi Zgodovini*, str. 222; Štuhec, *Slava na polici, cesar na steni*, str. 61.
9 Po: Grafenauer, *Struktura in tehnika*, str. 220.
10 Za Linhartov pomen za slovensko zgodovinopisje gl. nazadnje: Štih, *Linhart kot zgodovinar*, str. 291 sl.

v 20. stoletje povzdignjen na piedestal edinega veljavnega koncepta zgodovine Slovencev, v bistvu za retrogradno nacionalizacijo zgodovine in za prenašanje modernih pojmov in predstav v daljno preteklost, tega se Linhart pa tudi zgodovinarji za njim seveda še niso zavedali.[11]

Linhart, katerega delo, pa čeprav nedokončano (drugi zvezek se konča z dobo Karla Velikega), je bilo tako pomembno, da je bilo že večkrat označeno kot najpomembnejše idejno delo slovenskega "preporoda",[12] predstavlja prvi in dobro stoletje nepreseženi vrh slovenskega zgodovinopisja. Obdobje, ki je sledilo in ki ga je tudi v zgodovinopisju zaznamoval romantični pogled, je namreč pomenilo dobo velikega upada, da ne rečemo krize. Po eni strani je pri tem šlo za izrazito nekritično obravnavanje preteklosti, katerega nosilci so bili nešolani, ljubiteljski zgodovinarji, ki so velikokrat izhajali tudi iz duhovniških vrst in ki so zgodovino v glavnem razumeli kot sredstvo za krepitev nacionalne zavesti. Po drugi strani pa je šlo tudi za to, da se Linhartov koncept nacionalne zgodovine ves ta čas ni uspel uveljaviti na način, da bi postal vodilni, ampak je še vedno prevladovalo obravnavanje zgodovine po posameznih deželah.

Prav v teh deželnih okvirih je nekako od druge četrtine 19. stoletja tudi prišlo do institucionalizacije zgodovinopisja, kar se je kazalo v ustanavljanju deželnih muzejev (že 1811 Joanneum v Gradcu, 1826 kranjski deželni muzej v Ljubljani, 1843 Museo di storia e d'arte v Trstu, 1844 prve muzejske zbirke v Celovcu), v organizaciji Historičnega društva za Notranjo Avstrijo 1843, iz katerega so kmalu zatem izšla samostojna Historična društva za Štajersko, Kranjsko in Koroško, kot tudi v izhajanju prvih strokovnih časopisov, od katerih so bili najpomembnejši na Koroškem *Carinthia* in *Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie*, na Štajerskem *Mitteilungen des historischen Vereins für Steiermark*, na Kranjskem podobno *Mitteilungen des historischen Vereins für Krain* in v Trstu *Archeografo Triestino*. Institucionalizacija zgodovinarskega dela, ki je pomenila tudi načrtno zbiranje arhivskega gradiva, in z njim zvezano širjenje prostora za objavljanje rezultatov zgodovinskega dela, je seveda pomenila velik napredek zgodovinopisja, saj so bili s tem položeni organizacijski temelji stroke in to je bila nedvomno glavna pridobitev obdobja. Drugače pa je – vsaj kar se slovenskih avtorjev tiče – kot rečeno, prevladovala izrazita nekritičnost, tako da je bilo to obdobje poimenovano tudi kot obdobje diletantizma v slovenskem zgodovinopisju, ki ga je bilo konec šele z na začetku apostrofirano skupino prvih na avstrijskih univerzah šolanih slovenskih zgodovinarjev.[13]

Ta "diletantizem" oziroma romantična nekritičnost se jasno kaže že v prvi, v slovenščini natisnjeni zgodovinski knjigi Antona Krempla *Dogodivšine štajerske zemlje: Z posebnim pogledom na Slovence*, ki je leta 1845 izšla v Gradcu. V njej je ta narodnobuditeljski župnik iz Slovenskih Goric s številnimi nemogočimi razlagami krajevnih in drugih imen utemeljeval slovanstvo Ilirov, Norikov in vseh vrst Venetov; vojaška zgodovina prostora mu je izraz slovenske bojevitosti in superiornosti nad sovražniki, njegovi posplošeni, nekritični in romantični opisi ljudskega načina življenja pa so v smislu Herderjevih idealiziranih predstav povzdigovali Slovence nad njihove sosede. Podobno romantično naravnana je bila tudi *Zgodovina slovenskega naroda* Janeza Trdine. Knjigo, ki je prvi poskus nacionalne zgodovine Slovencev v slovenščini, je Trdina napisal 1850 še kot dijak in pred svojim študijem zgodovine in geografije na Dunaju, pri Slovenski Matici v Ljubljani pa je izšla šele 1866. Čeprav se je avtor po opravljenem študiju zavedal njenih velikih strokovnih slabosti ("če jih ni v Valvazorju [podatkov, op. P. Š.], našel sem jih v kaki zgodovinski noveli"), so pri njeni objavi prevladali narodno-konstitutivni elementi, kajti po mnenju "očeta naroda", Janeza Bleiweisa, je "narod brez zgodovine popotnik brez potnega lista" in je "zgodovina, ki jo tujec piše kacemu narodu, kruh, ki ga reže mačeha neljubljenim otrokom".[14]

Še bolj pa je pomanjkanje vsake strokovne kritičnosti in utilitaristično razumevanje zgodovine prihajalo do izraza v delih, ki so v istem času s fantastičnim etimologiziranjem dokazovala ne le, da so Slovenci kot avtohtoni prebivalci že od nekdaj prebivali na svojih sedanjih tleh, ampak tudi, da so pripadala Slovanom najrazličnejša stara ljudstva na vseh treh celinah starega sveta.[15] Eden najbolj radikalnih apostolov avtohtonističnih teorij je bil spodnještajerski župnik Davorin Trstenjak, ki je v slovenskih časopisih uspel uveljavljati svoje teze nasproti kritičnemu in veliko bolj treznemu kustosu Kranjskega deželnega muzeja Dragotinu (Karlu) Dežmanu. Ena od posledic takšne zatohle klime v slovenskem taboru, kjer je bila vsaka kritika nezaželena, saj da je pohvale vreden že trud sam ne glede na vrednost rezultata, je bila, da je Dežman, ki mu je kasneje uspelo za Kranjski deželni muzej zgraditi novo palačo (1888) in ki je v znanstvenem svetu

11 Več o problemu nacionaliziranega pogleda na zgodovino pri Slovencih gl.: Štih, *Poglavje iz nacionalizirane zgodovine*, str. 105 sl.

12 Koblar, *Linhart*, str. 668; Gspan, *Pisma A. T. Linharta*, str. 158; Moravec–Grafenauer–Schmidt, *Linhart,* str. 189.

13 Gl. Grafenauer, *Zgodovinopisje na Slovenskem*, str. 40 sl.; isti, *Ob stoletnici začetkov*, str. 16 sl.; Janša-Zorn, *Historično društvo za Kranjsko*, str. 7 sl.

14 Citirani Bleiweisovi stavki so objavljeni v pismu, ki je del predgovora k Trdinovi knjigi.

15 O avtohtonističnih teorijah pri Slovencih gl. Štih, *Ej ko goltneš do tu-le*, str. 66 sl.

postal znan z odkritjem kolišč na Ljubljanskem barju in je zato tudi organiziral prvi avstrijski antropološki in prazgodovinski kongres v Ljubljani (1879), prestopil na nemško stran in postal eden od voditeljev nemške stranke na Kranjskem.[16]

Mejo med nekritičnim in ljubiteljskim ukvarjanjem z zgodovino in znanostjo je slovensko zgodovinopisje prestopilo okrog leta 1880, v času, v katerem je uspel Fran Levstik v srditem kulturnem spopadu uveljaviti kritična načela in sploh svobodo kritike v literaturi in posledično tudi v znanosti. Prelom v zgodovinopisju je bil zvezan s skupino šestih zgodovinarjev, od katerih je štiri – poleg že omenjenega Franca Kosa, še Josipa Apiha, Simona Rutarja in Ivana Vrhovca – na svoji risbi upodobil tudi Hinko Smrekar, medtem ko je Frana Šukljeta in Antona Kaspreta spregledal. Za to skupino oziroma kar generacijo – vsi so bili namreč rojeni med letoma 1849 in 1853, vsi (razen Šukljeta) so študirali sredi sedemdesetih letih 19. stoletja ter okvirno okrog 1880 začeli s svojimi znanstvenimi objavami – je bilo značilno predvsem troje. Z zgodovinopisnega stališča najpomembnejša je bila njihova težnja preučevati slovensko preteklost na podlagi kritično pretresenih zgodovinskih virov, to je na podlagi načel historizma, ki je zaznamoval evropsko in še posebej nemško in avstrijsko zgodovinopisje druge polovice 19. stoletja. Druga težnja, ki je zaznamovala omenjeno skupino zgodovinarjev, ki pa hkrati vendarle ni bila samo ekskluzivno njihova, je bila težnja po uveljavljanju slovenščine v obravnavanju slovenske zgodovine. To je na eni strani pripeljalo do prvih slovenskih strokovnih zgodovinskih časopisov – v Ljubljani so to bila od leta 1891 *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*, v Mariboru pa od leta 1904 *Časopis za zgodovino in narodopisje* – na drugi strani pa ni bilo nič manj pomembno, da se je tako izoblikovala slovenska strokovna zgodovinopisna terminologija. Tretja značilnost te pionirske generacije pa je bilo uveljavljanje v predhodnem obdobju precej zanemarjenega Linhartovega koncepta nacionalne zgodovine Slovencev, po katerem prostor zgodovinske obravnave ni bil zamejen s političnimi, to je deželnimi in državnimi mejami, ampak z jezikovnimi oziroma etničnimi.[17]

Ker na tem mestu ni mogoče obravnavati dela in pomena vsakega od šestih zgodovinarjev, s katerimi se je zgodil prelom v slovenskem zgodovinopisju, naj kot neke vrste *pars pro toto* izpostavim samo najpomembnejšega med njimi – Franca Kosa.[18] Kos je bil tisti, ki je najbolj konsekventno uveljavljal vse tri postulate, ki si jih je zadala njegova generacija. Med vsemi je bil edini, ki je dosledno objavljal samo v slovenščini (izjema sta dve razpravi, ki so mu jih že po propadu Avstro-ogrske monarhije in vzpostavitvi Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev malo pred smrtjo tiskali v Beogradu), čeprav bi mu uporaba nemščine, ki jo je seveda tako kot ostali popolnoma obvladal, prinesla mnogo večjo odmevnost svojega dela in s tem tudi strokovni ugled med kolegi v monarhiji. Med vsemi je najbolj odločno napel svoje sile v smeri napisati obsežno sintezo zgodovine Slovencev v srednjem veku in tako na nek način dokončati delo, ki ga je zastavil že Linhart, a je pri tem prišel le do karolinške dobe. V ta namen je napisal celo vrsto razprav in predložil tudi koncept, vendar se Slovenska Matica, ki naj bi delo založila, projekta ni lotila dovolj resno in premišljeno in možnost, da bi že prva generacija znanstvenega zgodovinopisja okronala svoje delo z obsežno znanstveno sintezo slovenske zgodovine, je bila zapravljena. Vsekakor Kosov najpomembnejši dosežek pa so njegove objave virov. Njegovo *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, kjer je v petih knjigah kritično pretresel in objavil vse poznane vire za zgodovino slovenskega prostora za obdobje med 500 in 1246,[19] je pri Slovencih imelo vlogo, ki je bila pri Nemcih namenjena *Monumenti Germaniae Historica* in katere še vedno obstoječe, a že zdavnaj preseženo geslo *Sanctus amor patriae dat animum*, odkriva patriotske nagibe, iz katerih je zrasla, in poslanstvo, ki ga je sprva nosila. Kosovo *Gradivo* je odgovarjajoče duhu historizma zadovoljilo težnji po znanstvenosti, ki je v predhodni dobi manjkala; se pravi težnji, da se podoba slovenske zgodovine, kot jo je zastavil Linhart, opre na kritično pretresene vire in s tem na zanesljiva dejstva, s čimer je bila ta podoba tudi dokončno legitimirana. V oblikovanju nacionalne zgodovinske slike Slovencev gre zato Francu Kosu poleg Linharta najvišje mesto in njegov tozadevni pomen je nemara najbolj točno opredelil Ljudmil Hauptmann, vodilni slovenski zgodovinar med obema vojnama, ko je že leta 1935 zapisal: "Kdor se je hotel še pred tridesetimi leti [t.j. na začetku 20. stol., op. P. Š.] seznaniti s slovenskim srednjim vekom, je bil v največji stiski. Imel je sicer na razpolago nekaj sličic o selitvi Slovencev, o njihovi osvoboditvi za Sama, o pokristjanjenju v osmem stoletju, pripovedovalo se mu je tudi o bavarsko-frankovskem gospostvu, o Metodu in Koclju, o kmečkih uporih in turških bojih, toda po pravici se je moglo dvomiti, ali se da iz tega sestaviti zgodovina in posebej slovenska zgodovina. /.../ Ostala bo torej trajna, velika zasluga /.../ Franca Kosa, da je končno pretresel sredi te revščine vest slovenskih zgodovinarjev, ko je izdal 1902 prvo knjigo svojega Gradiva za zgodovino Slovencev v

16 Kako nepomirljivo so Dežmanovo "odpadništvo" dojemali Slovenci, zelo nazorno pričajo karikature tistega časa. Gl. Globočnik, *12 jeznih mož, 12 zgodb o slovenski karikaturi*, str. 33 sl.

17 Gl. Grafenauer, *Ob stoletnici začetkov*, str. 18 sl.; isti, *Pomen dela Franca Kosa*, str. 344 sl.

18 Gl. Grafenauer, *Pomen dela Franca Kosa*, str. 337 sl.

19 Kos, *Gradivo 1–5*.

srednjem veku, kjer je zbral kot skromen srednješolski profesor z naravnost ganljivo ljubeznijo in požrtvovalnostjo vse, kar se je dalo najti o prvi dobi slovenske zgodovine. S presenečenjem se je videlo, da obstoji za njo še kako dragoceno gradivo, ki ga je treba samo enkrat pogledati s slovenskimi namesto z nemškimi očmi, da se spozna, da samo zato tako dolgo nismo dobili o svoji zgodovini slovenskega odgovora, ker smo vedno vpraševali nemško."[20]

Prelom v slovenskem zgodovinopisju je bil najtesneje povezan z dejstvom – in tu smo končno prišli do teme, napovedane v naslovu tega prispevka – da ga je opravila generacija, ki si je svojo strokovno izobrazbo pridobila na avstrijskih univerzah. Od šestih imenovanih zgodovinarjev so štirje (Šuklje, Apih, Vrhovec, Kos) študirali zgodovino na Dunaju, dva (Kaspret, Rutar) pa v Gradcu. Bili so med prvimi slovenski zgodovinarji, ki so se svojega poklica naučili v okviru reformiranega študija zgodovine, ki je bil sestavni del reforme avstrijskega srednjega in visokega šolstva, izpeljane pod vodstvom grofa Lea Thun-Hohensteina od 1848 naprej. Podaljšanje gimnazije na osem let, uvedba predmetnega pouka in povečanje števila ur za zgodovino in z njo povezano geografijo, je postavilo zahtevo po večjem številu gimnazijskih profesorjev zgodovine, ki so morali hkrati dobiti tudi boljšo strokovno izobrazbo. To je zahtevalo tudi reformo visokošolskega študija, kjer je bil Thun odločen v avstrijski okvir presaditi nemški učni sistem. Tako so nastale filozofske fakultete, kot jih v bistvu poznamo še danes, z organiziranim študijem posameznih predmetnih skupin za poklic gimnazijskih profesorjev. V tem okviru se je študij zgodovine običajno povezoval z geografijo, študentje pa so morali poslušati še nemščino kot srednješolski učni jezik ter grščino in latinščino kot jezika virov. Ko so bili vpeljani še zgodovinski seminarji – na Dunaju že od 1849 (poleg tega je pri tamkajšnji univerzi od 1854 deloval še *Institut für österreichische Geschichtsforschung*, specializiran za raziskovanje in poučevanje na področju pomožnih zgodovinskih ved), v Gradcu od 1866 in v Innsbrucku od 1871 – kjer so študentje ob lastnem delu na virih pridobivali metodična in obrtna znanja, je študij zgodovine dobil moderno obliko in je študente poleg učiteljskega poklica usposabljal tudi za raziskovalno delo.[21]

Od profesorjev, ki jih je pri svojem študiju poslušala generacija zgodovinarjev, s katero je zvezan začetek slovenskega znanstvenega zgodovinopisja, so na podlagi dostopne dokumentacije podrobni podatki znani le za študij Franca Kosa, ki pa so lahko precej reprezentativni tudi za ostale tri na Dunaju študirajoče zgodovinarje, saj so univerzo obiskovali v istem ali približno enakem času, medtem ko je za profesorje, ki sta jih na univerzi v Gradcu poslušala preostala dva zgodovinarja iz te generacije, nekaj podatkov znanih le za Simona Rutarja. Franc Kos, ki je bil kmečki sin iz okolice Škofje Loke, je zgodovino na Dunaju študiral v letih 1874–1878 oz. 1881 in je pri takratnih profesorjih dobil odlično historično in filološko izobrazbo. Pomožne zgodovinske vede je tako poslušal pri Theodorju Sicklu, enemu od patriarhov moderne diplomatike in dejanskemu utemeljitelju Inštituta za avstrijske zgodovinske raziskave *(Institut für österreichische Geschichtsforschung).* Avstrijsko zgodovino je poslušal pri odličnemu poznavalcu srednjeveških virov Ottokarju Lorenzu, staroveško zgodovino je predaval Max Büdinger, medtem ko je predavanja iz obče srednjeveške in novoveške zgodovine obiskoval pri Heinrichu Zeißbergu ter ob koncu študija tudi pri Augustu Fournierju. Poleg zgodovine je Kos poslušal tudi predavanja iz geografije pri Friedrichu Simonyju in slavistiko pri svojem rojaku Franu Miklošiču, ki je v svoji stroki užival nič manjši ugled kot Sickel med zgodovinarji. Študij je zaključil z opravljeno domačo nalogo *(Hausarbeit),* ki je bila najvišje ocenjena, in s profesorskimi izpiti iz zgodovine in geografije kot glavnima predmetoma in slavistike kot stranskim, ter s preizkusi znanja iz latinščine, grščine in nemščine. S tem je bil usposobljen za pouk s slovenskim in nemškim učnim jezikom. Naslednje leto (1881) je z disertacijo *Griechisch-makedonische Angelegenheiten während des zweiten makedonischen Krieges* dosegel še doktorski naslov.[22]

V Gradcu profesorska imena niso bila tako zveneča kot na Dunaju, vendar so študentje tudi tam dobili več kot solidno zgodovinsko izobrazbo. Kosov vrstnik Simon Rutar, ki je prav tako kot Kos in tudi kot številni drugi slovenski intelektualci tistega in poznejšega časa v socialnem oziru izhajal iz kmečkih vrst, je v Gradcu študiral med letoma 1873 in 1877. Tudi njegova glavna predmeta sta bila zgodovina in geografija, stranski pa nemščina, poslušal pa je tudi predavanja iz slavistike. Med njegovimi profesorji zgodovine sta bila Johann Weiss za občo zgodovino in Franz Krones za avstrijsko zgodovino, ki se je v svojih raziskavah ukvarjal tudi z zgodovino slovenskega dela Štajerske, med drugim s celjskimi grofi. Slavistiko je poslušal pri Slovencu Gregorju Kreku, ki je bil prvi profesor slavistike na tamkajšnji univerzi, geografijo pa pri Adamu Wolfu.[23]

Pomen avstrijskih univerz na Dunaju in v Gradcu za začetek slovenskega znanstvenega zgodovinopisja je evidenten. Prva skupina slovenskih zgodovinarjev, ki je pri svojem zgodovinarskem delu dosledno izhajala iz virov in njihove kritike, ki je

20 Hauptmann, (ocena knjige:) *Milko Kos*, str. 506.
21 Gl. Lhotsky, *Österreichische Historiographie*, str. 157 sl.
22 Grafenauer, *Pomen dela Franca Kosa*, str. 346 sl.
23 Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, str. 12.

začela uporabljati moderne tehnike in metode, s katerimi še danes legitimiramo znanstvenost naših zgodovinskih raziskav, svojih dosežkov ne bi mogla doseči brez vsebinskega in obrtnega znanja, ki ga je pridobila na omenjenih dveh univerzah. Dunajska in graška univerza sta bili tudi v naslednjem času vse do propada monarhije mesti, kjer so se izšolali vodilni slovenski zgodovinarji, ki so nato – podobno kot številni drugi znanstveniki – postali profesorji na leta 1919 ustanovljeni prvi slovenski univerzi v Ljubljani in so v slovenskem zgodovinopisju delovali še po drugi svetovni vojni. Med temi zgodovinarji je za izpostaviti predvsem Ljudmila Hauptmanna, ki je zgodovino študiral v Gradcu in tam leta 1907 tudi doktoriral in ki je dal s svojimi problemskimi študijami s področja upravno-ustavne in socialne zgodovine slovenskemu srednjemu veku v marsikaterem oziru novo podobo.[24] Nadalje je potrebno omeniti Milka Kosa, sina Franca Kosa, ki je pred in med prvo svetovno vojno študiral zgodovino na dunajski univerzi in je postal za Vladimirjem Levcem kot drugi Slovenec član Inštituta za avstrijske zgodovinske raziskave. Kos si je znanstveni ugled ustvaril zlasti z izdajami virov, s proučevanjem agrarne in kolonizacijske zgodovine in z obsežno sintezo slovenske srednjeveške zgodovine.[25] Spomniti pa se velja tudi Josipa Žontarja, ki je svoj študij zgodovine na Dunaju zaključil leta 1919 z doktoratom, dosegel nato na ljubljanski univerzi še doktorski naslov iz prava in se uveljavil kot pravni in gospodarski zgodovinar.[26]

Za konec naj samo še opozorim, da so avstrijske univerze – se pravi v prvi vrsti Dunaj in Gradec, ki sta bili tradicionalni študijski središči Slovencev v času obstoja monarhije, ob katerima se je iz nacionalno-političnih vzrokov od konca 19. stoletja kot tretji center uveljavila še Praga – na splošno in ne samo na področju zgodovinopisja imele pomembno vlogo pri oblikovanju slovenskih znanstvenih disciplin in pri oblikovanju slovenskega izobraženstva. Po podatkih c. kr. Statistične centralne komisije je bilo v času, ko je na Dunaju in v Gradcu sredi sedemdesetih let 19. stoletja študirala prva generacija univerzitetno šolanih zgodovinarjev, na avstrijskih univerzah in drugih visokih šolah nekaj manj kot 400 slovenskih študentov na leto. Leta 1900 jih je bilo že čez 650 in leto pred začetkom prve svetovne vojne že 926. Po študijski usmeritvi so sprva prevladovali teologi (največ 272 leta 1891), nato pa juristi (največ 388 leta 1910). Število slovenskih študentov medicinskih in filozofskih fakultet ter tehniških visokih šol je precej nihalo, v najboljših primerih pa je medicino študiralo 90 (leta 1913), filozofske študije 221 (1905), tehniko 120 (1913), montanistiko 10 (1911 oz. 1912) in veterino 43 (1913) Slovencev.[27]

Slovenski študentje so v glavnem izhajali iz kmečkih vrst, vendar so se s svojo izobrazbo, ki jim je omogočala dobre in vplivne službe, socialno dvignili in izoblikovali v sloj t. i. izobraženskega meščanstva *(Bildungsbürgerthum).* Del meščanske in s tem narodne elite, ki je bila v drugi polovici 19. stoletja nosilec slovenskega narodnega gibanja in politike, so torej postali s pomočjo šole.[28] Avstrijske univerze, na katerih se je valila slovenska intelektualna elita, so v celoti gledano torej imele nespregledljivo vlogo pri nacionalnem oblikovanju Slovencev. Tudi s tega vidika je v širši slovenski javnosti še vedno prisotno razumevanje Habsburške monarhije kot ječe narodov več kot vprašljivo.[29]

LITERATURA

Coreth, Anna: Österreichische Geschichtsschreibung in der Barockzeit (1620–1740). *Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs,* 37, Wien 1950.

Dobida, Karel: *Hinko Smrekar*. Ljubljana 1957.

Globočnik, Damir: *12 jeznih mož, 12 zgodb o slovenski karikaturi*. Radovljica 1997.

Grafenauer, Bogo: Hinko Smrekar, "Slovenski zgodovinarji". *Kronika* 28, 1980, str. 10–13.

Grafenauer, Bogo: Mesto Simona Rutarja v slovenskem zgodovinopisju. *Goriški letnik* 3, 1976, str. 9–19.

Grafenauer, Bogo: Ob stoletnici začetkov slovenskega znanstvenega zgodovinopisja. *Zgodovinski časopis* 35, 1981, str. 15–27.

Grafenauer, Bogo: Pomen dela Franca Kosa v razvoju slovenskega zgodovinopisja. *Franc Kos, Izbrano delo*. Ljubljana 1982, str. 335–359.

Grafenauer, Bogo: *Struktura in tehnika zgodovinske vede*, Ljubljana 1960.

Grafenauer, Bogo: Zgodovinopisje na Slovenskem v dobi romantike in njegova dediščina. *Glasnik Slovenske matice* 3, št. 2, 1979, str. 40–45.

Grafenauer, Bogo: Življenje in delo Milka Kosa. *Milko Kos, Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev : Izbrane razprave*, Ljubljana 1985, str. 353–370.

Grossmann, Karl: Megiser, Christalnick und die Annales Carinthiae. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 57, 1949, str. 359–372.

Gspan, Alfonz: Pisma A. T. Linharta gornjelužiškemu preporoditelju dr. Karlu Gottlobu Antonu. *Dokumenti Slovenskega gledališkega muzeja* 8–9, 1966, str. 133–166.

24 Štih, *Ljudmil Hauptmann in raziskovanje*, str. 151 sl.
25 Grafenauer, *Življenje in delo Milka Kosa*, str. 353 sl.
26 Žontar, *Življenje in delo Josipa Žontarja*.
27 Gl. Melik–Vodopivec, *Slovenski izobraženci*, str. 272 sl.
28 Vodopivec, *Vloga slovenskih intelektualcev*, str. 125 sl.
29 Vodopivec, *Slovenci in Habsburška monarhija*, str. 33, 47.

Hauptmann, Ljudmil: (ocena knjige:) Milko Kos, Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije (Ljubljana 1933). *Jugoslovenski istoriski časopis* 1, 1935, str. 506–509.
Janša-Zorn, Olga: *Historično društvo za Kranjsko*. Ljubljana 1996.
Koblar, France: Linhart Anton Tomaž. *Slovenski biografski leksikon 1*, Ljubljana 1925–1932, str. 668–670.
Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev 1–5*. Ljubljana 1902–1928 (peto knjigo je za objavo pripravil Milko Kos).
Lhotsky, Alphons: *Österreichische Historiographie*. Wien 1962.
Lhotsky, Alphons: *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichte, Ergänzungsband 19, Graz–Köln 1963.
Melik, Vasilij – Vodopivec, Peter: Slovenski izobraženci in avstrijske visoke šole 1848–1918. Zgdovinski *časopis* 40, 1986, str. 269–282.
Moder, Janko: *Mohorska bibliografija*. Celje 1957.
Moravec, Dušan –Grafenauer, Bogo –Schmidt, Vlado: Linhart Anton Tomaž. *Enciklopedija Slovenija* 6, Ljubljana 1992, str. 188–191.
Reisp, Branko: *Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvazor*, Ljubljana 1983.
Štih, Peter: Ej ko goltneš do tu-le, udari po konjih : O avtohtonističnih in podobnih teorijah pri Slovencih in na Slovenskem. *Zgodovina za vse* 3, št. 2, 1996, str. 66–80.
Štih, Peter: Linhart kot zgodovinar. *Anton Tomaž Linhart : Jubilejna monografija ob 150 letnici rojstva*, Ljubljana 2005, str. 291–310.
Štih, Peter: Ljudmil Hauptmann in raziskovanje slovenskega srednjega veka. *Ljudmil Hauptmann, Nastanek in razvoj Kranjske*, Ljubljana 1999, str. 151–161.
Štih, Peter: O goriških grofih v Bavčarjevi Zgodovini Norika in Furlanije ter o konceptu in predlogah tega dela. *Goriški letnik* 25–26, 1998–1999, str. 221–234.
Štih, Peter: Poglavje iz nacionalizirane zgodovine ali o zgodnjesrednjeveških začetkih zgodovine Slovencev. *Studia Historica Slovenica* 5 (Mlinaričev zbornik 1), 2005, str. 105–132.
Štuhec, Marko: Slava na polici, cesar na steni in podgane v damastnih prtih : Zapuščinski inventar kot vir za plemiški vsakdanjik v 17. stoletju. *Zbornik 27. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*, Ljubljana 1994, str. 59–66.
Vodopivec, Peter: Slovenci in Habsburška monarhija/Die Slowenen und die Habsburgermonarchie. *Slovensko-avstrijski odnosi v 20 stoletju/ Slowenisch-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert* (ur. Dušan Nećak – Boris Jesih – Božo Repe – Ksenija Škrilec – Peter Vodopivec), Historia 8, Ljubljana 2004, str. 33–45.
Vodopivec, Peter: Vloga slovenskih intelektualcev pri emancipaciji Slovencev. *Slovenija 1848–1998: iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda – Barbara Šatej), Ljubljana 1998, str. 124–136.
Žontar, Jože (ur.): *Življenje in delo Josipa Žontarja : Ob stoletnici rojstva*, Kranj 1996.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Rolle der österreichischen Universitäten bei den Anfängen der slowenischen wissenschaftlichen Geschichtsschreibung

Die Anfänge der slowenischen wissenschaftlichen Geschichtsschreibung im heutigen Sinne des Wortes reichen in die achtziger Jahre des 19. Jahrhunderts zurück. Damals begann die erste Generation slowenischer Historiker mit ihrer Arbeit (Fran Šuklje, Josip Apih, Ivan Vrhovec, Franc Kos, Anton Kaspret, Simon Rutar). Ihr Studium schlossen sie an den Universitäten Wien und Graz ab. Dort hörten sie die Vorlesungen hervorragender Professoren wie etwa Theodor Sickel, Ottokar Lorenz oder Franz Krones und erwarben sich das Wissen, mit dem sie die slowenische Geschichtsschreibung auf europäisches Niveau hoben. An den beiden genannten Universitäten studierten vor dem Untergang der Monarchie auch die Historiker (Ljudmil Hauptmann, Milko Kos), die später als Lehrstuhlinhaber der ersten slowenischen Universität in Ljubljana berufen wurden.

Der Beitrag unter dem Titel *Die Rolle der österreichischen Universitäten für die Anfänge der slowenischen wissenschaftlichen Geschichtsschreibung* wurde in seiner Gesamtheit in deutscher Sprache in *Danubiana Carpathica* 1 (48) 2007, S. 143–161 veröffentlicht.

Na podlagi tega knezoškofovega "zagovora" obeh katehetov, so na Dunaju sklenili, da začasno še ne bodo ukrepali glede premeščanja Marna in Lesarja.[23]

Nepopustljivi šolski nadzornik Jarc

Politično pa niso bili v volilnem letu 1867 aktivni samo profesorji na srednjih šolah, ampak tudi učitelji ljudskih šol. Šolski nadzornik Jarc je takoj po volitvah konec marca pisal konzistoriju, da so pri deželnozborskih volitvah po uradnih poročilih učitelji "glavnih" šol in trivialk pokazali izredno dejavnost v protivladnem delovanju. Ali so zelo pomagali pri agitaciji, ali pa so bili kar sami agitatorji. Takoj za tem Jarc omenja razglas deželne vlade iz maja 1866 (izdan na podlagi odloka notranjega ministrstva), da učiteljev, ki se namesto s poučevanjem ukvarjajo z narodnopolitičnim udejstvovanjem, ne gre trpeti, če ne drugače, da jih je treba tudi odpustiti.[24]

To pismo je bilo nek splošen uvod v konkretno zahtevo, ki jo je inšpektor Jarc naslovil na konzistorij čez tri dni. V njej ugotavlja, da sta bila kljub najresnejšemu opominu pri zadnjih volitvah za deželni zbor učitelja ljudske šole v Vipavi, Jožef Barle in Peter Kapun, zelo agitacijsko dejavna. Celo tako daleč naj bi šla, da sta vsakemu, ki ne bi hotel voliti, kot sta hotela onadva (najprej je Jarc napisal "narodno", potem pa je prečrtal in se odločil za bolj nevtralno obliko), grozila z osramotitvijo in ožigosanjem.[25]

Zaradi tega je Jarc predlagal kaznovanje, in sicer, da premestijo Kapuna kot podučitelja v Črnomelj na mesto Blaža Ambrožiča, ki bi prišel za pravega učitelja v Vipavo. Za Barleta je Jarc najprej zapisal, da bi ga premestili v Kočevje, nato je to prečrtal in dopisal, da se mu podeli strog ukor z grožnjo odpustitve ob nadaljnji narodnopolitični aktivnosti.

Kar pa zadeva kateheta in direktorja ljudske šole v Vipavi, Luka Hitija, se je Jarc čudil, da se ni držal daleč stran od omenjene volilne agitacije (kot bi to zahteval njegov službeni položaj), vendar pa se mu glede na dotedanje zasluge za šolo to spregleda v upanju, da se bo v prihodnje znal bolj taktno obnašati.[26]

Namesto da bi konzistorij omenjenima učiteljema poslal dekrete, da se premestita med velikonočnimi prazniki, je ta deželnemu predsedstvu poslal prošnjo, da se odločitev predsedstva spremeni (pomilosti). Jarc je zato konzistorij znova spomnil na ukaz, da se je vsem učiteljem na ljudskih šolah prepovedano ukvarjati z narodno politiko in da je za kaj takega zagrožen takojšen odpust. Jarc da bo tokrat milosten in se bo zadovoljil s premestitvijo enega in ukorom drugega, konzistorij pa naj jima v roku štiriindvajsetih ur izda odločbi in mu o tem poroča.[27]

Učitelj Peter Kapun je v zagovoru okrožnemu šolskemu nadzorstvu zanikal, da bi se kdaj ukvarjal z (narodno) politiko. Da je rojen Nemec in da se je le s pridnim učenjem naučil slovenščine, vendar daleč od tega, da bi se priključil tako imenovanemu narodnemu gibanju, ki da ga pozna le po imenu. Vse da so samo podtikanja zlobnega občinskega pisarja. Da govori resnico, naj bi zapisali tudi župan in občinski svetniki, se podpisali in "poštempljali".

Vipavsko šolsko okrožno nadzorstvo je nato v pismu vipavskemu okrajnemu uradu zagovarjalo Kapuna, češ da je deželno predsedstvo ukrepalo na podlagi laži, ter da ima Kapun pravico do preiskave. Okrajni urad da naj torej posreduje to pritožbo deželnemu predsedstvu in če tam ne bo posluha, naj ga priporoči kot pritožbo na notranje ministrstvo.[28]

Po tej pritožbi se je Jarc obrnil na šolsko ministrstvo, češ da učitelja Kapun in Barle nista upoštevala razglasa deželne vlade, da se učitelji ne smejo ukvarjati s politiko in sta se dala izrabiti okrožnemu šolskemu nadzorniku Juriju Grabrijanu, da je dosegel svojo izvolitev za deželnozborskega poslanca. Knezoškofijski konzistorij, katerega član da je tudi vipavski šolski okrožni nadzornik, Jurij Grabrijan, in v tedanji zasedbi tudi stolni prošt Anton Kos, se je torej odločil zagovarjati narodne tendence, se uprl predsedstveni odločbi in zaprosil za njeno spremembo. Deželno predsedstvo je konzistoriju odgovorilo, da bi po vladnih odredbah pravzaprav oba učitelja zaslužila odpust, vendar da so se zadovoljili le z eno premestitvijo in dvema opominoma, ter da gre za pristojnosti deželnega predsedstva.

23 ARS, AS 16, del. št. 2627/1867.
24 ARS, AS 16, del. št. 1082/1867.
25 O udeležbi učiteljskega osebja vipavske ljudske šole glede volilnih agitacij je deželnemu predsedstvu poročal c. kr. vladni koncipist Franz vitez Premerstein. Tako naj bi 23. marca zvečer prispel v Vipavo in izstopil pri gostilni Karla Dolenca, kjer ga je advokat dr. Spazzapan predstavil gostom. To so bili dr. med. Schwegel (ki je takoj nato odšel), dr. Spazzapan, aktuar Žerjav, kanclist Juliani in nek gosposki oskrbnik. Ko so ga vprašali po namenu njegovega potovanja, je fingiral, da želi obiskati sorodnike v Vipavski dolini (sam je bil namreč tudi Vipavec). Pogovor je nato nanesel na deželnozborske volitve. To se je zgodilo ne da bi on na to napeljal in je samo poslušal. Obsojali da so delovanje "narodnih zločestnikov". Pri tem naj bi bilo govora o farni duhovščini, ravnatelju vipavske ljudske šole Hitiju in učiteljih Barletu in Kapunu. Narodni fanatizem teh ljudi, vključno z učitelji, naj bi šel tako daleč, da so obiskovali volilne može na njihovih domovih, jih pripravljali za volitve, spremljali na volišče in strogo nadzorovali pri glasovanju. Učitelj Barle naj bi javno grozil z zmerjanjem in sramotenjem vsem tistim, ki bi glasovali proti tako imenovani narodni stranki. Barle si je pri prvih deželnozborskih volitvah prislužil tudi tožbo zaradi žaljenja časti. Podrobneje o učitelju Premerstein ni spraševal, ker ni hotel izzvati sumničenja. Iz pogovora je povzel, da narodna stranka ne izbira sredstev za dosego svojih ciljev in da so omenjeni šolski direktor in učitelja bistveno pripomogli k delovanju narodne stranke na volitvah (ARS, AS 16, del. št. 1423/1867).
26 ARS, AS 16, del. št. 1080/1867.
27 ARS, AS 16, del. št. 1276/1867.
28 ARS, AS 16, del. št. 1518/1867.

Tudi narodni buditelj Jurij Grabrijan, sošolec Antona Maritina Slomška in Franceta Prešerna, ni bil po volji pravovernemu Jarcu. (Enciklopedija Slovenije, Mladinska knjiga, Ljubljana 1989, 3. knjiga, str. 346).

Jarc se je nadalje pritoževal, kako da duhovščina izrablja učiteljstvo za svoje (volilne, narodne) namene. Škofijski konzistorij da tako predstavlja formalno opozicijo vladi, ker da se je knezoškof popolnoma umaknil in je predsedstvo konzistorija prevzel stolni prošt in generalni vikar Anton Kos. Žalosten položaj pa da temelji na tem, da so vsi člani stolnega kapitlja in drugi konzistorialni svetniki, z izjemo višjega šolskega nadzornika stolnega kanonika Zavašnika in konzistorialnega svetnika dr. Klofutarja, prežeti z narodno idejo in odporom do vsega nemškega. Jarc je pri tem navajal prilogo *Laibacher Zeitung* (št. 20/67), da naj bi se konzistorij postavil na čelo narodnega volilnega odbora in tako vplival na škofijsko duhovščino, da so deželnozborske volitve izpadle tako, kot so oni želeli. Pri tem da so uporabljali vsa sredstva, samo da so pomagala k cilju, predvsem pa da so pri tem uporabljali od duhovščine odvisne učitelje. Glede na tak položaj, da narodna duhovščina tako obvlada učiteljstvo, je Jarc menil, da bi na nekatera mesta ljudskošolskih direktoratov, ki jih zasedajo kot začasno nameščeni kateheti, postavili sposobne posvetne učitelje. To da bi bilo posebno dobrodošlo v Vipavi, Črnomlju in Loki.[29]

Na Jarčevo pisanje v imenu deželnega predsedstva je šolsko ministrstva z Dunaja 9. maja 1867 odpisalo, da zavrača Kapunovo pritožbo in da ga gre takoj odpustiti, če ne bo ubogal premestitvenega ukaza. Glede duhovnika Grabrijana da se popolnoma strinjajo z ljubljanskim predsedstvom, da s svojo neposlušnostjo, ko se upira višjim ukazom, ne zasluži več zaupanja vlade, zaradi katerega mu je bil zaupan položaj šolskega okrožnega nadzornika. Zato mu gre ta položaj nemudoma odvzeti, škofijski ordinariat pa naj poskrbi za novega, zaupanja vrednega nadzornika.

Glede na to, da je večina knezoškofijskega konzistorija že dalj časa v svojem postopanju vladi in šolstvu odkrito sovražna, je konzistorij postaviti pred dejstvo, da se v šolskih zadevah mora gibati strogo v okviru delovanja, ki mu pripada v šolskih zadevah in da uboga naredbe deželne vlade, kateri je v šolskih zadevah podrejen. Če temu ne bo tako, da je s strani ministrstva pričakovati ukrepe, ki ne bodo trpeli neposlušnosti v šolskih zadevah. Če ta strogi opomin konzistoriju ne bo takoj zalegel, naj deželna vlada takoj prekine s konzistorijem vse stike glede šolskih zadev in jih vzdržuje samo neposredno s knezoškofom in z od cesarja imenovanim višjim šolskim nadzornikom.[30]

Konzistorij se je na obtožbe seveda moral odzvati in 25. maja 1867 je v pismu deželnemu predsedstvu ugotavljal, da mu le-to glede disciplinskega postopka v primeru vipavskega učitelja Kapuna očita prvič sovražnost proti vladi, drugič sovražnost proti šoli in tretjič, da konzistorij deluje izven svojih pooblastil.

Konzistorij je najprej zelo začuden, da naj bi bil vladi sovražen. Tega da se še ne da izreči na podlagi ugotovitve, da je na zadnjih deželnozborskih volitvah precej konzistorialnih svetnikov volilo narodne kandidate, saj da živijo v ustavni državi. Volitve so bile tudi javno proklamirane kot svobodne, na katerih naj bi se vsak lahko odločil po svoji vesti in vedenju za tiste, ki bodo po njegovem najbolje delali v korist dežele.

Kot drugo ga je čudilo, s čim da konzistorij nasprotuje koristim (ljudskega) šolstva, da si je zaslužil očitek sovražnika šolstva. Za trditev česa takega bi želel vsaj en sam samcat primer kot dokaz.

Tretjič, kar zadeva disciplinski ukrep za Kapuna in napredovanje za Ambrožiča, pa je konzistorij začasno zadržal izročitev dekretov deželnega predsedstva naslovnikoma iz razlogov, ki jih pojasnjuje:

Po avstrijski šolski zakonodaji sodelujeta pri ljudskem šolstvu dve oblastvi – država in Cerkev. V skladu s tem vodi ordinariat šolske zadeve v imenu države in Cerkve. Verska vzgoja mu pripada po petem členu konkordata, po osmem členu pa so vsi

29 ARS, AS 16, del. št. 1423/1867.

30 ARS, AS 16, del. št. 1518/1867.

učitelji katoliških ljudskih šol pod cerkvenim nadzorom in tudi škofijski vrhovni šolski nadzornik je imenovan samo izmed mož, ki jih predlaga knezoškof. Škofijska šolska oblast torej v ničemer ni podrejena deželni vladi ali kakemu okrajnemu uradu ali kateri drugi deželni oblasti.

Po šolski zakonodaji bi moral šolski inšpektor (v tem in drugih primerih) enakopravno sodelovati s cerkvenimi in državnimi šolskimi organi. Po zakonodaji da morajo vsi ukrepi (pohvale, napredovanja, premestitve, odpusti iz službe), vsaj na ljudski šoli, biti sklenjeni v dogovoru s krajevnim dušebrižnikom in okrožnim šolskim nadzornikom. To se pravi, da šolski inšpektor ni mogel ukrepati na lastno pest, izdajati odlokov brez soglasja cerkvenih in posvetnih šolskih oblastev. Tako bi morala pri povišanju Ambrožiča v učitelja na meščanski, oziroma osnovni šoli z višjimi razredi, škofijska oblast dati svoje mnenje in predlog, in ne le dostaviti dekret o nastavitvi imenovanemu. Zadeve nič ne spremeni, če gre za političen primer.

Tudi na ministrski odlok, ki učiteljem prepoveduje ukvarjanje z narodno politiko, se ne gre sklicevati. Učitelji imajo sedaj volilno pravico in ko so bile razpisane deželnozborske volitve, so tudi oni prejeli poziv, da uveljavljajo svojo politično pravico, takorekoč poziv, da se ukvarjajo s politiko. Kapuna bi torej lahko obtožili samo, če je prekoračil zakonito postavljene meje in zanemarjal izobraževanje ter s tem povzročal šoli škodo. V tem primeru bi bilo treba, po mnenju konzistorija, v skladu s šolsko zakonodajo uvesti preiskavo in pri tem vključiti tudi škofovske oblasti. Takšna preiskava bi bila toliko bolj dobrodošla, ker je že od začetka obstajal upravičen dvom, da bi Kapun, rojen Korošec in Nemec, politično deloval v korist slovenske narodne stranke, da bi ga lahko obtožili česa takega.

Konzistorij je sklenil, da če mu ni dovoljeno podati mnenja glede disciplinskega postopka proti Kapunu, da deželno predsedstvo ravna v nasprotju s šolsko zakonodajo. Ta njegova pojasnila naj deželno predsedstvo posreduje šolskemu ministrstvu. Podpisani so bili profesorji teologije, stolni kanoniki in svetniki ter generalni vikar Anton Kos.[31]

Medtem je Jarc 3. maja obvestil konzistorij, da so po poročilu okrajnega urada Postojna z dne 26. aprila učitelju na ljudski šoli v Vipavi, Petru Kapunu, uradno izročili dekret o premestitvi v Črnomelj, na njegovo mesto pa je 25. aprila prišel Blaž Ambrožič. Kapun pa da ni odšel na odkazano mu mesto, ampak se je glede premestitve pritožil na okrajnem uradu v Postojni. Zaradi tega njegovega nezakonitega odlašanja da je prišlo na ljudski šoli v Črnomlju do motenj pri pouku in ukazali so mu, da mora v osmih dneh začeti v Črnomlju s poukom, drugače da se bo to razumelo kot odpoved.[32]

Črnomeljski okrajni predstojnik, Rudolf Chorinsky, je 21. maja 1867 deželno predsedstvo obvestil, da Kapuna še ni bilo v Črnomelj, in Jarc je sporočil konzistoriju, da bo Kapun odpuščen, ker se ni pojavil v Črnomlju do 20. maja, ki so mu ga bili postavili kot zadnji datum za nastop službe. Konzistorij naj Kapuna o tem takoj obvesti. Obenem naj poskrbi tudi za začasno nadomeščanje v Črnomlju, za učiteljsko mesto pa bo kasneje razpis.[33]

Konzistorij (podpisana generalni vikar Anton Kos in glavni šolski nadzornik Jurij Zavašnik) je 30. maja 1867 obvestil deželno predsedstvo, da so v skladu z gornjim ukazom Kapuna obvestili o odpustu in na njegovo mesto v Črnomelj poslali drugega izprašanega učitelja. Dali mu bodo dvomesečni poskusni rok, če se bo obnesel ga bodo namestili za stalno, drugače pa bo za mesto podučitelja razpis in verjetno ne bo gneče, ker je plača samo 200 gld. Konzistorij je tudi priložil prošnjo odpuščenega Kapuna za kakršnokoli drugo učiteljsko mesto, kadar bi se pokazala priložnost.[34]

Jarc je tako lahko sporočil šolskemu ministrstvu, da so neposlušnega Kapuna odpustili, ter tudi, da je škofija namesto Grabrijana 6. junija namestila za okrožnega šolskega nadzornika dekana Petra Hitzingerja.[35]

Na pismo deželnega predsedstva glede delovanja konzistorija in odnosa knezoškofa do le-tega, se je 5. junija 1867 odzval tudi knezoškof Vidmar, ki je pojasnjeval, da je vseeno, ali je prvi mož konzistorija generalni vikar ali knezoškof osebno – vsa pooblastila, ki jih konzistorij ima, gredo od knezoškofa. Knezoškof, ki povsem svobodno imenuje svetnike ali prisednike konzistorija, tako iz duhovnega kot iz posvetnega stanu, jih lahko tudi izključi in imenuje predsedujočega. Če se torej konzistoriju očita, da postopa vladi ali šolstvu sovražno, očitki posredno letijo tudi na knezoškofa, ki naj bi skrbel za usmerjenost konzistorija. Vendar pa da se on o zadevi ne more izreči, ker mu niso dostavili v presojo dejstev, na podlagi katerih konzistorij obtožujejo protivladnega in protišolskega delovanja. Za nadziranje osebnih nazorov konzistorialnih svetnikov (mišljen je odstavljeni Grabrijan – op. pis.), pa da knezoškof ni poklican.

Vidmar nadalje v svojem pismu svari, da pametna državna vlada zaenkrat še ne bi smela misliti na poskus, da bi ljudske šole na Kranjskem odtegnili cerkvenemu nadzoru in jih podredili le političnim oblastem. S tem da bi škodili nravnosti in izobrazbi ljudi in nasprotovali volji ljudstva.

31 ARS, AS 16, del. št. 2052/1867.

32 ARS, AS 16, del. št. 1423/1867.
33 ARS, AS 16, del. št. 1593/1867.
34 ARS, AS 16, del. št. 1653/1867.
35 ARS, AS 16, del. št. 1704/1867.

Knezoškof je svoje pisanje sklenil z vdanostno izjavo, da bo vedno štel za eno svojih najsvetejših dolžnosti izražati vdanost deželnemu predsedstvu kot avstrijski podanik *("Unterthan"),* vendar, "ne da bi pri tem moral pozabiti, da je škof."

Šolsko ministrstvo je nato 24. julija 1867 deželnemu predsedniku pisalo, da glede na veljavno šolsko zakonodajo ne more podrobneje razpravljati o položaju, o razmerju škofijskih šolskih oblasti do državnih šolskih oblasti. Nadaljnje postopanje v tej zadevi da se povsem prepušča presoji deželnega predsednika, ki mu bo mogoče uspelo urediti nesoglasja glede šolskih zadev z neposrednimi stiki med knezoškofom in vrhovnim šolskim nadzornikom.[36]

Novomeški frančiškani

Narodne aktivnosti v času deželnozborskih volitev leta 1867 so se dogajale tudi na novomeški gimnaziji, kar je šolski svetnik Jarc predstojniku (provincialu) kranjsko-hrvaške redovne province frančiškanov v Kostanjevici pri Gorici, patru Jerneju Večerini, očital takoj po volitvah.

Začel je s splošnim položajem na novomeški gimnaziji, češ da so se mu ponovno pritožili glede disciplinsko-nravstvenega zadržanja študirajoče mladine na novomeški gimnaziji. Zunaj šole da se neprimerno obnašajo, pohajajo po gostilnah, javno kadijo, kalijo nočni mir. Z gotovostjo da je tudi ugotovljeno, da so "narodno omotični" žalili in grozili volivcem, ki pri volitvah v deželni zbor niso volili po njihovi volji.

Nič pa da se ne bo izboljšalo, če ne bo zgleda učiteljev. Pri tem da ima v mislih hude nemoralnosti, ki naj bi jih v pretečenem šolskem letu v veliko pohujšanje dijakov in ljudstva zagrešila dva pripadnika frančiškanskega reda, učitelja in duhovnika, ki sta nato z odlokom notranjega ministrstva z dne 19. 4. 1866 dobila prepoved vsakršnega nadaljnjega javnega poučevanja. Disciplina v novomeškem frančiškanskem samostanu da je res slaba in od vzgojiteljev mladine ter redovnikov bi človek pričakoval več glede moralnosti in političnega zadržanja. V tem da je tudi razlog za položaj duha in zadržanja študirajoče mladine v Novem mestu. Če so učitelji z direktorjem na čelu strastno zavzeti za narodne cilje in se namesto izobraževanju posvečajo politiki, res ni čudno, da se lahko dojemljiva mlada srca vnemajo po zgledu učiteljev za narodne fantazije, ter gredo pri tem celo tako daleč, da mora ukrepati oblast.

Jarc je z neodobravanjem ugotavljal, da so pri volitvah deželnih poslancev tega leta novomeški frančiškani zavzeto agitirali, kar da za red ni ničkaj častno. Več njih, gimnazijski direktor p. Bernard Vovk, gvardijan p. Rafael Klemenčič in patri Ladislav Hrovat, Gracijan Ziegler, Regolat Štamcar, Generos Marschall in Amded Mauer, da je pri volitvah oblasti odkrito nasprotovalo jasni cesarski volji. Na podoben, vladi sovražen način, da so se podali tudi trije na ljudski šoli dejavni patri iz Kamnika v Tržič, da so se tam na zgražanje dobromislečih udeležili volitev. S političnega stališča da sicer redovnim učiteljem ni moč prepovedati udejanjanje državljanske pravice, če pa je to s stališča redovne ureditve dopustno in želeno, pa da bo najbolje vedel presoditi visoki predstojnik sam. S svojim vplivom naj ukrene primerno, da bo novomeška gimnazija spet dobila dober glas, o ukrepih naj ga svoj čas blagovoli seznaniti.[37]

Pričakovanega odziva s strani frančiškanov pa ni bilo takoj in 16. avgusta 1867 je Jarc spet pisal provincialu kranjsko-hrvaške redovne province glede slabega položaja na novomeški gimnaziji. Deželno predsedstvo da naj bi pričakovalo ukrepe s strani redovnega vodstva, vendar teh ni bilo, novo šolsko leto pa se bo kmalu pričelo. Jarc je menil, da je vodilna duša učne ustanove nedvomno direktor. Od njegovega ravnanja da je odvisno obnašanje učiteljskega zbora in deloma tudi dijakov. Tedanji direktor, p. Bernard Vovk, pa ne samo da je sam predan narodnim tendencam, temveč v tem smislu deluje tudi na učitelje in posredno na dijake, tako da je glavni krivec za nepravilnosti na gimnaziji. Neizogibno da ga je treba zamenjati, če se hoče novomeška gimnazija povrniti na dober glas. Od vodstva reda se zato pričakuje, da direktorja zamenja s primernim možem.[38]

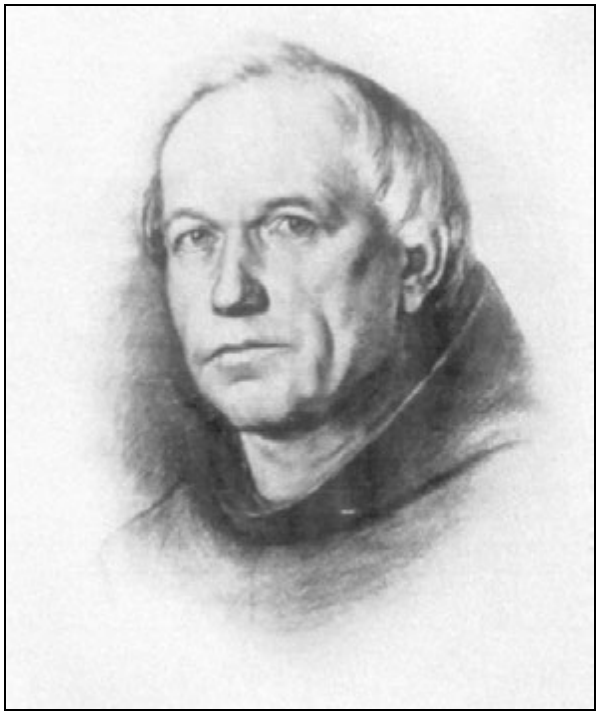
Tokrat je provincial frančiškanskega reda v Kostanjevici, Jernej Večerina, kranjskemu deželnemu predsedstvu odgovoril prej kot v tednu dni.

Po prvem pismu (z dne 31. 3.), pravi, da so se pozanimali o zadevi in videli, da ni tako grozna, kot je bila predstavljena. Zato so tudi samo opomnili učiteljski zbor in o tem niso poročali deželnemu predsedstvu. Sicer pa da provincial svoje redovne brate odvrača in jim prepoveduje sodelovanje v raznih društvih, kazinah in čitalnicah, še posebno, da bi imeli v novomeški čitalnici predavanja o slovanskih jezikih. O tem da se deželno predsedstvo lahko prepriča v Novicah z dne 20. 2., kjer da so ga označili kot provinciala kratkovidnosti, ker je p. Ladislavu prepovedal imeti predavanje v ljubljanski čitalnici (da pa je p. Ladislavu šteti v čast, da je natančno ubogal predstojnika).

36 ARS, AS 16, del. št. 2052/1867.

37 ARS, AS 16, del. št. 1084/1867.

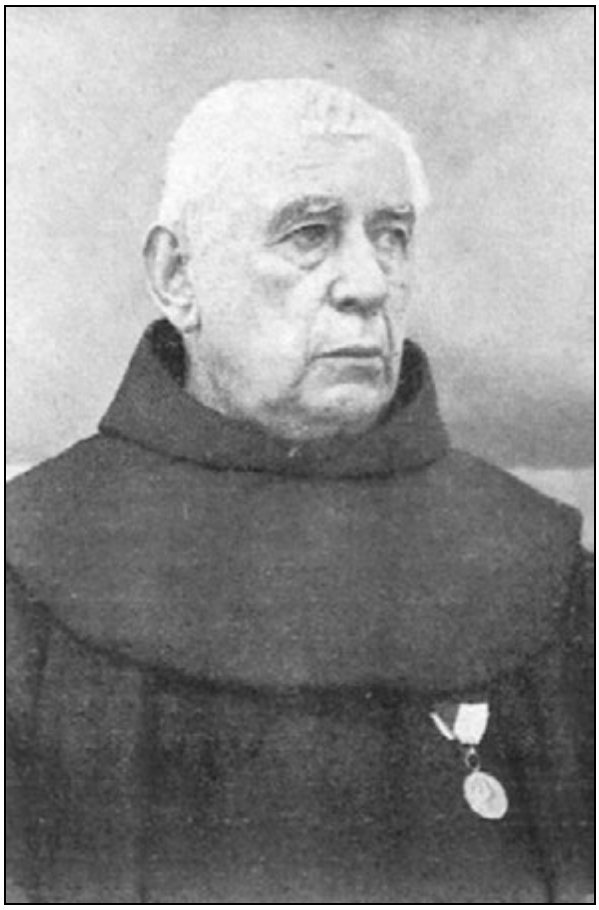
38 ARS, AS 16, del. št. 2215/1867.

Ladislav Hrovat je bil v svojem času znan kot "pater Lacko". (Digitalna knjižnica Slovenije, http://www.dlib.si/results.asp).

Glede drugega pisma pa je Večerina zagotavljal, da bodo p. Bernarda Vovka odstranili iz vrst redovnih učiteljev, v upanju da se gimnaziji povrne dober sloves. Na njegovo mesto da bodo postavili p. Rafaela Klemenčiča, od katerega da na novomeški gimnaziji ni bolj narodni ideji tujega, mirnejšega in treznejšega. Provincial je izrazil upanje, da se s to oceno strinja tudi prošt in šolski svetnik Jarc in da bo Klemenčič zaslužil zaupanje vlade.[39]

Ob koncu teh poročil o zgražanju oblasti nad političnim delovanjem profesorjev in učiteljev pa samo še jasen dokaz o njeni dvoličnosti. Takoj po marčevskih volitvah, 28. marca 1867, je namestnik Bach ljubljanske direktorje gimnazije, realke in normalke okrcal, da jim je vendar pred deželnozborskimi volitvami povedal, katere kandidate da morajo voliti profesorji, vendar da mora z obžalovanjem ugotavljati, da so profesorji na gimnaziji: Vavru, Kandernal, dr. Gogala in Marn; na realki: Drischal, Lesar, Peternel in učitelj Kozina; na normalki: katehet Klemenčič in podučitelj Gerkmann, volili kandidate "nasprotne" (narodne) stranke.[40]

Pater Bernard Vovk je bil po mnenju nadzornika Jarca glavni krivec za "nepravilnosti" na novomeški gimnaziji. (Digitalna knjižnica Slovenije, http://www.dlib.si/results.asp).

Iz obravnavnih primerov smo lahko videli, da je po koncu Bachovega absolutizma narodno gibanje postajalo vedno močnejše in slovenska zavest se je krepila. Oblasti je bilo to zelo nadležno in nezaželeno, zato je ustrahovala dijake, ki so preveč eksponirali svojo pripadnost. Še večji trn v peti pa so ji bili narodno delujoči učitelji in profesorji, ki pa so bili v tem času pred prehudimi oblastnimi ukrepi deloma še pod zaščito konkordata, če so seveda uživali zaupanje cerkvenega vrha.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije.
AS 16 – Deželno predsedstvo za Kranjsko, 1791–1918.
AS 22 – Policijska direkcija v Ljubljani, 1791–1866.

39 ARS, AS 16, del. št. 2267/1867.
40 ARS, AS 16, del. št. 2458/1867.

LITERATURA

Andrejka, Rudolf: *Vrhovni predstavniki državne uprave na Kranjskem od 1747 do 1941*. Ljubljana: separat, 1943.
Dolinar, France M.: *Ljubljanski škofje*. Ljubljana : Družina, 2007.
Šuklje, Fran: *Iz mojih spominov, I. del.* Ljubljana : Slovenska matica, 1988.

Z U S A M M E N F A S S U N G

Die Reaktion der Behörden auf nationale Betätigung der krainischen Jugend und Lehrer (1861–1867)

Durch die Annahme des Oktoberdiploms und Februarpatents wurde das Verfassungsleben in Österreich eingeführt bzw. wiederaufgenommen. Die Verfassungsfreiheit sollte grundlegende Veränderungen mit sich bringen, dennoch wollte die Staatsmacht nicht auf jegliche Aufsicht verzichten und Freiheiten aller Art zulassen. Das manifestierte sich bald angesichts der immer schärferen nationalen Forderungen, bei denen die Staatsmacht besonders empfindlich war für alles, was betont slowenischnational hervortrat. Besondere Aufmerksamkeit schenkte sie dabei auch Schülern und Studenten, die sehr aufgeschlossen für die slowenische nationale Sache und so wie jede Jugend voller Flamme, ideenreich und unmittelbar waren. Darum hatte die Polizei alle Hände voll zu tun, um alle Aktivitäten, nationale Aktionen zu verfolgen und den übergeordneten Behörden darüber zu berichten, genauso wie sie es im vorangegangenen Jahrzehnt getan hatte. Er folgten Untersuchungen, Schulinspektorenvisitationen, Diszplinar- und Gefängnisstrafen, was letzten Endes – und das war die schlimmste Folge – in der polizeilichen Datei erfasst wurde. Nach Abschluss ihres Studiums mussten sich die Anwärter auf Posten im Staatsdienst auch das Unbescholtenheitszeugnis einholen und die dort vermerkten Jugendexzesse belasteten sie schwer. Ein solcher Fall war auch Fran Šuklje.

Auch Lehrer wurden wegen ihrer nationalen Tätigkeit auf Schulen beschuldigt und wenn es sich um Geistliche handelte, trug das Bistum die Verantwortung für sie. In Krain warf man vor allem bei den Landtagswahlen von 1867 der Geistlichkeit ihre Agitationstätigkeit vor, sie hätte die Lehrerschaft für ihre Zwecke benutzt, auf der anderen Seite wies der Statthalter Bach die Schuldirektoren in Laibach (Ljubljana) unmittelbar nach den Märzwahlen zurecht, sie hätten vor den Wahlen doch Direktiven gehabt, welche Kandidaten die Professoren zu wählen hätten, und zählte anschließend die "Verräter" auf, d.h. jene Professoren, die die nationalslowenische Partei gewählt haben.

Auch das bischöfliche Konsistorium soll eine Opposition zur Regierung gebildet haben, denn der Fürstbischof hätte sich ganz zurückgezogen und das Präsidium des Konsistoriums dem Dompropst und Generalvikar Anton Kos überlassen. Angesichts dieses Vorwurfs und des Wunsches nach einer "weltlichen" Versetzung der politisch tätigen Katecheten rührte sich auch der Fürstbischof Vidmar, der erklärte, er könne nationalen Konflikten so wenig abgewinnen, dass er schon seine Absetzung auf dem Bischofsamt beantragt hatte. Er wies das eigenwillige Vorgehen des Landespräsidiums hinsichtlich der Versetzung von Lehrern scharf zurück, ebenso Versuche, die Volksschulen in Krain der kirchlichen Oberaufsicht zu entziehen und sie ausschließlich politischen Behörden zu unterstellen. Das Unterrichtsministerium wies das Landespräsidium an, Gespräche mit dem Bistum zu führen und Vereinbarungen zu treffen – etwas Anderes blieb den weltlichen Behörden angesichts der Gesetzeslage auch nicht übrig, das Konkordat stellte offensichtlich ein immer größeres Hindernis dar.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 323.1(436-89):373(075)

Prejeto: 29. 1. 2009

Ernst Bruckmüller
Univ.-Prof. Dr. phil., Universität Wien, Institut für Wirtschafts- und Sozialgeschichte,
Dr. Karl Lueger Ring 1, A–1010 Wien
e-pošta: ernst.bruckmuller@univie.ac.at

Habsburška in jezikovno-nacionalna identiteta. Razmišljanja o razmerju med narodno zavestjo in šolsko izobrazbo v habsburški monarhiji

IZVLEČEK

Razvoj nacionalne zavesti na osnovi jezika je bil eden najpomembnejših problemov pozne habsburške monarhije. Prispevek se ukvarja z vprašanjem, kakšno vlogo so v tem procesu odigrali šole in šolski učbeniki.

KLJUČNE BESEDE
Habsburška monarhija, šolstvo, učbeniki, zgodovina, zgodovinska zavest, patriotizem, narodna zavest

ABSTRACT

THE HABSBURG AND LANGUAGE-NATIONAL IDENTITIES. DELIBERATION ON THE RELATION BETWEEN NATIONAL AWARENESS AND FORMAL EDUCATION IN THE HABSBURG MONARCHY

The development of national awareness based on language was one of the most significant problems of the matured Habsburg monarchy. The contribution deals with the question of the role of the school and textbooks in the mentioned process.

KEY WORDS
Habsburg monarchy, schooling system, textbooks, history, historical awareness, patriotism, national awareness

* Iz nemščine prevedla mag. Irena Bruckmüller Vilfan.

Olga Janša-Zorn se je v svojih raziskavah posvečala med drugim tudi delovanju znanstvenih društev in drugih organizacij in napisala nekaj pomembnih prispevkov o tej temi. Poleg znanstvenega zgodovinopisja pa je pritegnila njeno zanimanje tudi zgodovina šolstva. Med drugim je sodelovala pri sestavljanju novih slovenskih šolskih knjig.[1] Sledeče vrstice so posvečene spominu na to ljubeznivo, izobraženo in skromno kolegico, ki nas je veliko prezgodaj zapustila.

Šolstvo in vzgoja v prid narodu

Sodobni narod je tesno povezan z "narodnim" izobraževalnim sistemom. Tako izobraževanje in vzgoja posredujeta narodnemu naraščaju tisto predstavo o veliki, četudi omejeni skupnosti, ki je bistvo modernega naroda.[2] V državah, ki so se razvile v nacionalne države, je šolska izobrazba otroke naučila ne le pravilno uporabljati standardizirani narodni jezik, temveč jim je v tem jeziku posredovala hkrati tudi tisto vsebino, ki jo označujemo s skupno oznako "narodni miti".[3] Vprašanja v zvezi s "šolstvom in narodom" so bila že večkrat predmet intenzivnih znanstvenih raziskav. Naj omenimo le avtorje kot so Eugen Weber,[4] Antoine Prost,[5] Carolyn P. Boyd,[6] Charles Jelavich,[7] Joachim von Puttkamer[8] ali pa Árpád von Klimó.[9] Na tem mestu še nekaj avtorjevih osebnih izkušenj. Avtorjevi otroci so imeli že v predšolski starosti intenzivne in tesne stike s sestričnami in bratranci v Sloveniji. Avtor ni imel vtisa, da bi se bili sami prištevali k različnim narodom. Šele s šolo so postali eni Avstrijci, drugi pa Slovenci, pri čemer seveda računanje in biologija nista bila odločilna predmeta, temveč literatura in zgodovina, oziroma natančneje – nacionalna mitologija.

V taki državi, kot je bila stara Avstrija ("Cislajtanija", o ogrski državni polovici tukaj ne bo govora),[10] je ta povezanost splošne šolske izobrazbe s posredovanjem vseh tistih vsebin, ki naj bi ustvarjale identiteto, povzročala celo vrsto problemov. Seveda je morala šola v prvi vrsti vzgajati v duhu habsburškega patriotizma. Ker pa zahodna državna polovica habsburške monarhije ni bila enotna "nacionalna" država, so tu obstajali legitimacijski liki, ki so med seboj konkurirali: na prvem mestu je bil to lik cesarja, na drugem pa že lastna dežela, npr. kraljevina Češka ali pa vojvodina Kranjska (itd.). Od predmarčne dobe dalje se je vse bolj v ospredje prebijal "miselni lik" jezikovnega naroda s svojimi zahtevami.

Pri vprašanju o odnosu med šolo in razvojem narodne identitete pa nas ne zanimajo le šolski zakoni in tozadevne uredbe, saj je bilo to področje že dodobra raziskano.[11] Nič manj pomembno ni vprašanje učil, v prvi vrsti učnih knjig. Če pustimo ob strani avtobiografska pričevanja tistih sodobnikov, ki so nam jih zapustili npr. Stefan Zweig[12] ali pa bolj humoristično napisani literarni "spomeniki", kot je bila npr. nekdaj zelo znana MEYRIAS,[13] bi dobili še bolj nazorno sliko o šolski stvarnosti z analizo letnih poročil (za gimnazije in druge višje šole so večinoma tiskani) oziroma razrednic, kjer je navedena obravnavana šolska snov. Tako bi bilo mogoče z dnevno natančnostjo rekonstruirati vsebino, ki so jo šole posredovale. Žal te analize na tem mestu ne moremo dati.

V nadaljevanju bo najprej govor o "ljudskih šolah", nato pa še o gimnazijah. Za prvo področje je avtor analiziral vrsto beril oz. "čitank", da bi ugotovil, s pomočjo katerih oseb in dogodkov so hoteli takrat otrokom privzgojiti identiteto, ki bi ne bila zgolj lokalno in regionalno obarvana. Izhodišče je bila primerjava med nemškimi in slovenskimi čitankami v okviru avstrijsko-slovenske komisije zgodovinarjev. Deli te raziskave so bili objavljeni v zborniku v čast Alfredu Ableitingerju.[14] Eden od prispevkov je bil objavljen tudi v angleščini.[15] Za gimnazije (ta del raziskave je izšel že 1998 v spominskem zborniku za Sergija Vilfana)[16] pa je bilo zastavljeno vprašanje, ali in v kolikšni meri so centralne državne oblasti posegale na področje zgodovinskih učbenikov, da bi zagotovile zaželeno usmeritev. Tukaj predstavljeni slovenski prispevek je skrajšan povzetek zgoraj navedenih tekstov.

Kot je poudarila Hannelore Burger, se je nekako od srede 19. stoletja dalje čedalje bolj uveljavljalo načelo pouka v enem samem jeziku, ki je izrinjalo zlasti na nižji stopnji dotlej veljavno načelo, ki je predvidevalo pouk v več jezikih.[17] Potrebo po pouku v enem jeziku so utemeljevali z argumenti sodobnih pedagoških dognanj, ki so bila takrat splošno uveljavljena. Poudarjanje materinega jezika kot

1 Mihelič, In memoriam, str. 229–233.
2 Anderson, Imagined Communities. Temeljne definicije v nemški izdaji str. 14–17.
3 Flacke (Hg.), *Mythen der Nationen*. – Za našo temo pomemben je zlasti uvodni prispevek Etienne François in Hagen Schulze, Das emotionale Fundament der Nationen, str. 17–32.
4 Weber, Peasants into Frenchmen.
5 Prost, Éducation, Société et politiques.
6 Boyd, Historia Patria.
7 Jelavich, South Slav nationalisms.
8 Puttkamer, Schulallltag und nationale Integration.
9 Klimó, Nation, Konfession, Geschichte.
10 O tem glej odlično študijo Puttkamer, Schulalltag.
11 Engelbrecht, Geschichte des österreichischen Bildungswesens; Burger, Sprachenrecht; Frommelt, Sprachenfrage.
12 Zweig, Die Welt von Gestern. Erinnerungen.
13 Avtor Meyeriade, Oskar Kraus, izhaja iz nemško-židovskega okolja v Pragi in uporablja literarno obliko grškega epa kot sredstvo satiričnega prikaza šolske stvarnosti. Kraus, ΜΕΥΡΙΑΣ.
14 Bruckmüller, Zur Entstehung.
15 Bruckmüller, Patriotic and National Myths.
16 Bruckmüller, Patriotismus und Geschichtsunterricht.
17 Burger, Sprachenrecht, str. 25–31.

najpomembnejšega pedagoškega sredstva pa je imelo še druge pomembne posledice. Ker so jezik po Herderju pojmovali kot izraz "duha naroda", je jezik pouka pomenil pač več kot le sredstvo sporazumevanja. Jezik je bil po mnenju nemške romantike najodličnejši izraz neke "kulture". Ta naj bi pripadala samo določeni jezikovni skupini, ki je imela po svojem prepričanju skupno poreklo. K tej kulturi je sodila – po mnenju sodobnikov – ne le literatura, temveč tudi lastna "ljudska" glasba, lastna arhitektura, lastne noše (oboje predmet nove vede "etnografije"), lastna mentaliteta in zlasti tudi lastna zgodovina. Učni jezik zato v skladu s to logiko ni mogel biti medij, ki bi ga bilo mogoče zamenjati z drugim jezikom, s katerim bi bilo mogoče posredovati enake kulturne dobrine. Nasprotno, z jezikom so se menjavale tudi same kulturne dobrine. Medtem ko naj bi se češki in slovenski otroci učili o "starih Slovanih" in njihovih odlikah, so nemškim otrokom pripovedovali o najmanj tako pomembnih odlikah "starih Germanov". V državi s tolikimi jeziki, kot je bila habsburška monarhija, je to nujno vodilo k hudim problemom, saj so z različnimi učnimi jeziki oz. literaturo pri mladih ljudeh nastajale različne kolektivne podobe.[18] Če pa so hoteli v glave mladine poleg teh podob vcepiti tudi nazore, ki bi poudarjali potrebo po enotnosti države in jo postaviti nad nastajajoče "kulture" posameznih nacij, je bilo treba ustvariti še dodatne like identifikacije.[19] Ponovno so obudili zlasti podobo dobrega cesarja. Ta stara vera v "odrešenje" od Boga postavljenega vladarja se je – čeprav oslabljena – dejansko ohranila do konca monarhije.[20]

Poleg vladarja je habsburški mit Avstrije poveličeval njeno vojsko. Zmagoslavne bitke in vojskovodje so prav tako kot imenitni vladarji igrali nadvse pomembno vlogo.[21] Habsburško avstrijska zavest pa naj ne bi bila v nasprotju s starejšimi zgodovinskimi tradicijami in miti posameznih "kraljestev in dežel". Kljub svoji konzervativnosti je bila prilagodljiva in dovzetna za spremembe. Tako so v "Oesterreichischer Plutarh" Josepha von Hormayrja poleg habsburških vladarjev nanizani tudi (Habsburžanom zvesti) junaki češke in ogrske zgodovine.[22] Libuša in Karla IV. (ki je bil dejansko tast Habsburžana – Rudolfa IV.) so npr. kot osrednji osebnosti mlade češke mitologije brez nadaljnjega integrirali tudi v habsburški mit Avstrije. Posredovanje zgodovine je bilo zato izredno pomembno, čeprav hkrati kočljivo področje.

Kolektivne podobe o zgodovini, deželi in ljudeh v izbranih šolskih knjigah

Kaj so se učili o zgodovini, deželi in ljudeh v ljudski šoli? Učno vsebino lahko ugotovimo na podlagi šolskih knjig. Avtorji knjig prihajajo (podobno kot danes) praviloma iz prakse, torej iz vrst učiteljstva. Založbe so knjige predložile prosvetnemu ministrstvu, kjer so jih aprobacijske komisije ocenile, jih odobrile oziroma zavrnile. Uradniki so praviloma upoštevali mnenje komisije.

Kot primer naj služi čitanka za ljudske šole z nemškim učnim jezikom v osmih delih, ki so jo pripravili Georg Ullrich, W. Ernst oz. J. Vogl in Franz Branky.[23] Ta čitanka je bila zelo razširjena. Od tretjega dela dalje (tretji razred) je opazna določena razdelitev po temah. V vsaki knjigi je več poglavij: v prvem so zgodbe, pravljice, basni, uganke, pesmi in pregovori; drugo je posvečeno prirodoslovju in nauku o naravi; tretje je namenjeno domoznanstvu oz. pozneje avstro-ogrski monarhiji, v četrtem so objavljene zgodbe iz zgodovine. Poskuse obeleževanja, ki nas tukaj zanimajo, bi še najprej pričakovali v tretjem in četrtem poglavju. "Zgodbe iz zgodovine", ki zavzemajo približno šestino celotnega tretjega dela,[24] pripovedujejo o Krezu in Solonu, o Krezu in Kiru ter o mladih letih Aleksandra Velikega. Nato sledijo zgodbe o Leopoldu I., (prvi t. im. "Babenberžan" v avstrijski marki), o ustanovitvi Klosterneuburga, zgodba o gradovih in vitezih, tri zgodbe o Rudolfu Habsburškem,[25] nadalje zgodba o enem njegovih sinov, cesarju Maksimilijanu I. v Martinovi steni pri Innsbrucku, Marija Terezija v kadetnici (v pogovoru z nekim dalmatinskim kadetom), Thugutu (kako je kasnejši minister prišel do svojega imena?!), štiri zgodbe o cesarju Jožefu II., zgodbe o patriotizmu v napoleonskih vojnah, o pogrebu reveža (in o dobrem cesarju Francu, ki ga je

18 Pri nemščini je moralo to nujno voditi k močni identifikaciji z dosežki nemške literature v Nemčiji. Da bi preprečili eventualno nastalo identifikacijo z Nemčijo, ki bi morda ne bila več zaželjena, so predvideli v 8. razredu gimnazije (maturitetni razred) kot zaključek literarne zgodovine pregled "uspehov literarnega življenja v Avstriji od jožefinizma dalje, s posebnim poudarkom na Grillparzerju." Nekaj profesorjev nemščine je v svoji vlogi zahtevalo izčrpno obravnavanje Lenaua in Anastasiusa Grüna. Prim. ÖStA, AVA, Unterricht, Fasz. 1607, 23086/1887.

19 O ustvarjanju patriotizma z javnimi slovesnostmi prim. Unowsky, Creating Patriotism. O pomenu vojske za ustvarjanje občutka pripadnosti k monarhiji prim. Cole, Vom Glanz der Montur.

20 Urbanitsch, Pluralist Myth and National Realities, str. 101–14; Heer, Kampf, 323 sl.

21 Cole, Vom Glanz der Montur. Čitanke in zlasti poljudna zgodovinska literatura je polna hvalospevov v čast velikim vladarjem in vojskovodjem. Prim. Bruckmüller, Österreich – "An Ehren und an Siegen reich", str. 269–294.

22 Hormayr, Österreichischer Plutarch, 2 Bde., 1854–57.

23 Gl. seznam virov in literature na koncu članka. Šesti del mi ni bil dosegljiv. Na tem mestu se prisrčno zahvaljujem obema sodelavcema pri založbi öbv&hpt, mag. Wilbirg Stöger in Erich Pehm, da sta mi omogočila uporabo hišnega arhiva.

24 Ullrich – Vogl – Branky, Lesebuch 3. Theil, str. 111–135.

25 Njegov izredni pomen za habsburško-avstrijsko simboliko je bil s tem ponovno poudarjen, prim. Bruckmüller, Österreich. "An Ehren und an Siegen reich", str. 269–273 sl.

Lesebuch

für

österreichische allgemeine Volksschulen.

(Ausgabe in acht Theilen.)

6. Theil.

Unter Mitwirkung mehrerer Schulmänner herausgegeben

von

Dr. Georg Ullrich, W. Ernst und Franz Branky.

(Unveränderter Abdruck des Textes vom Jahre 1887.)

Preis, in Leinwand gebunden, 48 Kreuzer.

Wien.

Im k. k. Schulbücher-Verlage

1888.

SLOVENSKI ŠOLSKI MUZEJ
LJUBLJANA

Georg Ullrich, J. Vogl, Franz Branky: Lesebuch für österreichische allgemeine Volksschulen (Ausgabe in acht Theilen), 6. Theil. Wien 1888. (Slovenski šolski muzej, Ljubljana (SŠM), knjižnica, sign. 1083).[26]

pri pogrebu spremljal), na koncu pa nastopi še cesar Franc Jožef kot njegov vnuk. Na koncu vsake knjige – tako kot sploh vsake čitanke – je bila natisnjena cesarska himna.

To so bili učbeniki, ki so bili namenjeni osem do devetletnim otrokom. Četrti del za devet do desetletne pa je dajal že dokaj natančne informacije o deželah avstro-ogrske monarhije (str. 116–142). Četrto poglavje te knjige pa prinaša "podobe iz avstrijske zgodovine" (143 sl.). Najprej je govor o pra-zgodovini, nato o Atili, Severinu in Odoakru, o tem, kako je sv. Rupert ustanovil Salzburg, o Karlu Velikem in Avarih, o avstrijskem grbu in o Rihardu Levjesrčnem. Rudolf Habsburški nastopi v treh zgodbah, nato sledijo pomembnejši Habsburžani poznega srednjega veka. Nagrobnik cesarja Maksimilijana, bitka pri Mohaču, prvo turško obleganje Dunaja, Nikola Zrinjski (in obramba Sigeta 1566), drugo obleganje Dunaja, ponovna osvojitev Budima 1687, princ Evgen, Marija Terezija (v dveh zgodbah), Jožef II., nadvojvoda Karl, župnik iz Ulrichskirchna (ki je na bojišču Aspern srečal anonimno žalujočega cesarja), Andreas Hofer, cesar Franc itd. pa so nadaljnje teme zgodovinskih zgodb.

S petim zvezkom se pojavijo tudi geografske podobe. Zgodovinski del knjige seznanja otroke s pripovedjo o Troji, o Leonidu, o Sokratu in enookem Horaciju (Horatius Cocles), o značaju in šegah starih Germanov, o Hermannu Herusku, o starih Slovanih, o Libuši in Přemislu, Svatopolku, o Ogrih ter o Štefanu, ogrskem svetem kralju (večini današnjih maturantov ta imena verjetno ne povedo prav veliko). Kot predstavniki svetega rimskega cesarstva nastopajo npr. kralj Henrik "Vogelsteller" ali pa Oton Veliki. Rudolf in Otokar ne smeta manjkati, prav tako pa tudi ne zadnja ježa kralja Rudolfa k svojemu zadnjemu počivališču v Speyer. V učbeniku pohvalno ocenjujejo odkritje smodnika in tiska z gibljivimi črkami kot dva osrednja dosežka civilizacije. In (ponovno) se počasti spomin na cesarja Maksimilijana. Albrecht Dürer je prav tako predmet obravnave kot tridesetletna vojna, bitka pri Kolinu, cesar Jožef II., Josef Speckbacher, Hoferjeva smrt v Mantovi, Napoleon v Rusiji, usoda Francozov v Rusiji, bitka narodov pri Leipzigu, cesar Franc in Radetzky.

Sedmi zvezek vsebinsko ni več tematsko razčlenjen, je pa sestavljen pretežno kronološko in zajema čas od antike do sodobnosti. Vsebuje številne pesmi, mdr. Buergerja, Chamissa, Koernerja, Hoffmanna von Fallersleben, Uhlanda, Rueckerta, Schillerja, Goetheja in Grillparzerja. Vmes so številne zgodbe z zgodovinsko in drugo poučno vsebino, kot npr. o začetku gojenja krompirja v Avstriji ali o poljedelstvu in rudarstvu na Koroškem. Vmes se omenjajo cesar Maksimilijan, Wallenstein, Franz Schubert in Goethejev "Erlkönig", Beethovnov pogreb ipd. Učence torej še naprej obširno seznanjajo z zgodovino in s kulturnim življenjem Avstrije, hkrati pa tudi z literarnimi dosežki nemškega slovstva od weimarske klasike dalje (seveda pa ne z novejšo literaturo). Očitno učencem še niso hoteli nuditi literature "nemške-kulturne" usmeritve. To so predstavili šele, ko so domnevali, da se je domovinska, habsburško-avstrijska opredeljenost že kolikor toliko utrdila.

Zadnji, osmi del se začne z znano Schenkendorfejovo pesnitvijo "Muttersprache" ("Muttersprache, Mutterlaut..."), ki na zelo čustven način opeva opredelitev za materinščino, in hkrati opisuje neprijetne občutke pri razmišljanju in govorjenju v drugih jezikih. Toda te nemško-kulturne motive so redno dopolnjevali z avstrijskimi. Tako so npr. objavili besedilo Heinricha von Zeißberga (1833–

26 Na željo urednika je likovne priloge k članku pripravil dr. Branko Šuštar iz Slovenskega šolskega muzeja v Ljubljani s sodelovanjem Mateje Ribarič (SŠM) in Branke Ujaković (Hrvatski školski muzej, Zagreb).

4. razred ljudske šole Globoko, 1914. (SŠM, fototeka)

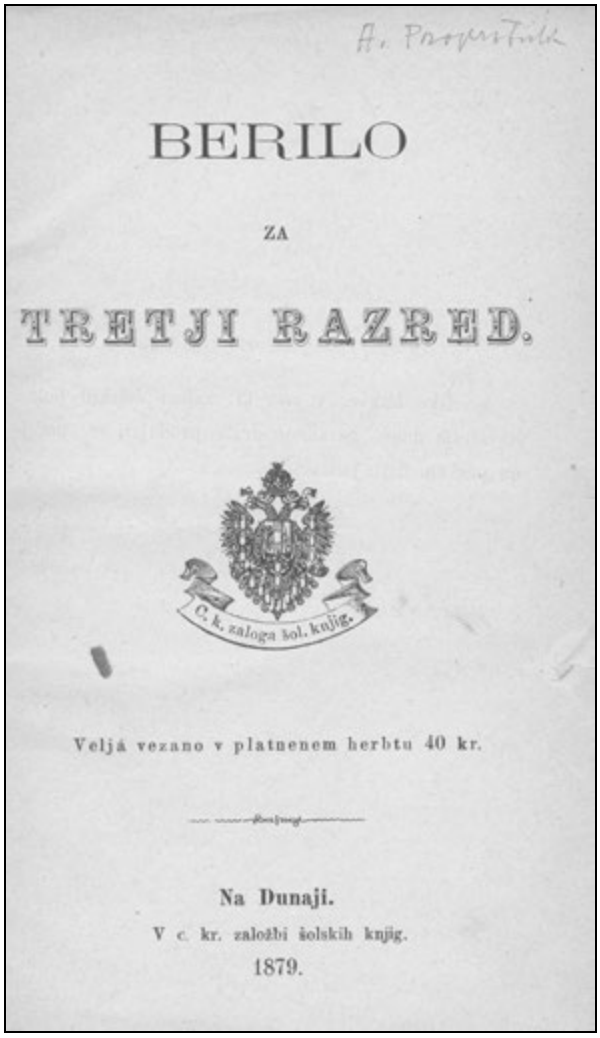
1899) o kulturi babenberške dobe, ali pa Franza von Kronesa (1835–1902) o zgodovini družbene ureditve preteklih časov (na podlagi dejansko zelo zanimivih oblačilnih redov!). Knjiga se začenja uvodoma z zelo kratko obnovo pesmi o Nibelungih, nadaljuje z modernim prevodom dveh pesmi Waltherja von der Vogelweideja, prikaže krščansko srednjeveško arhitekturo, govori o mojstrih pevcih (Meistersinger) in o vojakih princa Evgena, o dolini Wachau, Jožefu Resslu[27] in Nikolausu Lenauu. Kot vzgojni cilj je mogoče prepoznati neke vrste "nemško-avstrijsko" čutenje in mišljenje, osredotočeno na habsburško državo in zlasti na dinastijo, pa tudi na njene (nemško govoreče) osrednje pokrajine in osebnosti. Pri literaturi se čuti prizadevanje, da bi prikazali več primerov iz nemškega cesarstva in opozorili na obstoječo kulturno povezanost s to državo – čeprav je kljub vsemu niso hoteli prav preveč poudarjati.

Iz povedanega lahko približno sklepamo, kakšno je bilo poznavanje zgodovine (in literature) pri tistih ljudeh, ki niso mogli obiskovati višjih in visokih šol. Otrokom so posredovali presenetljivo obsežno in ne le enostransko znanje. Tudi dejanski uspeh je bil temu primeren: leta 1895 rojena avtorjeva stari mati je do svoje smrti poznala imena kronovin habsburške monarhije. Seveda so bili Avstrija in Habsburžani v ospredju, toda otroci so izvedeli tudi marsikaj o osebah iz antike itd. V "nemško-avstrijskem" izobraževalnem kanonu je bil poudarek sicer na nemško-avstrijskih območjih, toda učence so učili tudi o nenemških predelih monarhije in zlasti o njihovih junakih, ki so bili Habsburžanom zvesti ali sicer z njimi povezani.

Čitanke v nenemških jezikih so bile zasnovane enako. V vseh se od tretjega razreda naprej pojavljajo teme iz zemljepisa in zgodovine. Čeških in italijanskih čitank ne bomo obravnavali. Posvetili se bomo slovenskim. Čitanka za tretji razred[28] v poglavju o zemljepisu in domoznanstvu opisuje najprej "materino deželo"[29] – to je deželo, v kateri smo "mi" rojeni. Za Kranjce je bila to dežela Kranjska, za Korošce Koroška itd. Vse te dežele so deli avstrijske države. V tej veliki državi živijo poleg Slovencev še mnogi drugi narodi, ki govorijo različne jezike in imajo različne navade in običaje. Vsi pa živijo združeni pod očetovsko vladavino "našega" vzvišenega cesarja. Avstrija je zato naša domovina.[30] Pol generacije pozneje je izšlo novo berilo za tretji razred.[31] To vsebuje v Sloveniji dobro poznano zgodbo o Martinu Krpanu, o nadvse močnem tihotapcu soli s Krasa, ki je neprestano prihajal v spor z deželnoknežjimi kontrolnimi organi. Toda nekega dne je rešil cesarja, ki je s svojo kočijo obtičal v snežnem zametu. Pozneje so ga poklicali na Dunaj, da bi mesto rešil zoprnega Brdavsa, ki je drugega za

27 Bruckmüller, Josef Ressel.

28 Berilo za tretji razred (Na Dunaju 1879).
29 Prav tam, str. 217.
30 Avstrija je tedaj naša občna domovina, Berilo 1879, str. 218
31 Tretje berilo za občne ljudske šole. Pregledana izdaja (Na Dunaju 1895, ponatis 1896).

A. Praprotnik

BERILO

ZA

TRETJI RAZRED.

C. k. zaloga šol. knjig.

Velja vezano v platnenem herbtu 40 kr.

Na Dunaji.

V c. kr. založbi šolskih knjig.

1879.

[Andrej Praprotnik]: Berilo za tretji razred, Na Dunaju 1879. (SŠM, knjižnica, sign. 218)

drugim pokončal številne cesarjeve viteze. Po zmagi nad tem tipom in (morda še bolj pomembno) intrigami na cesarskem dvoru, se je vrnil v domače kraje s cesarskim patentom, ki mu je dovoljeval trgovanje s soljo. – To je tista vedno lepa zgodba o zmagi province nad prestolnico, o zmagi "malega" nad "velikim".[32] Več pesmi opeva domovino ("Domovina", pesnika A. Praprotnika) in Avstrijo, "Avstrija".[33] Naštevanje prebivalcev Avstro-Ogrske se začne s Slovani (19 milijonov), sledijo Nemci (10,5 milijonov), Romani (3 milijoni) in Madžari (7,5 milijonov). V zadnjem delu pa "vzcvete" mit o veliki slovanski družini (zadrugi) v najbolj pristni obliki: Slovani so živeli v zadrugah, ki so obsegale vse sorodstvo. Zadruga je razpolagala s celotnim premoženjem, "vsak je delal za vse, vsi za vsakega".[34] Več zadrug pa se je združilo v županije.

V berilu pa se pojavljajo tudi znane teme: Karl Veliki in Avari, Madžari, kralj Štefan, Babenberžani, Rudolf in Otokar, bitka na Moravskem polju itd.[35] Kljub dokaj "avstrijsko" naravnanem učbeniku pa naletimo na nekaj tematskih posebnosti, kot so npr. Celjski grofje in tabori (utrjene cerkve v času Turkov).[36] Ostale teme (od uvedbe smodnika do Guttenberga, Kolumb, Mohač, od Turkov pred Dunajem do princa Evgena in Marije Terezije) ustrezajo temu, kar smo opredelili kot neke vrste avstrijski zgodovinski kanon.

Iz istega časa je tudi berilo za četrte razrede (1893).[37] To berilo je v določenem pogledu neobičajno, saj vsebuje posebno poglavje o človeku in čl-

Tretje

BERILO.

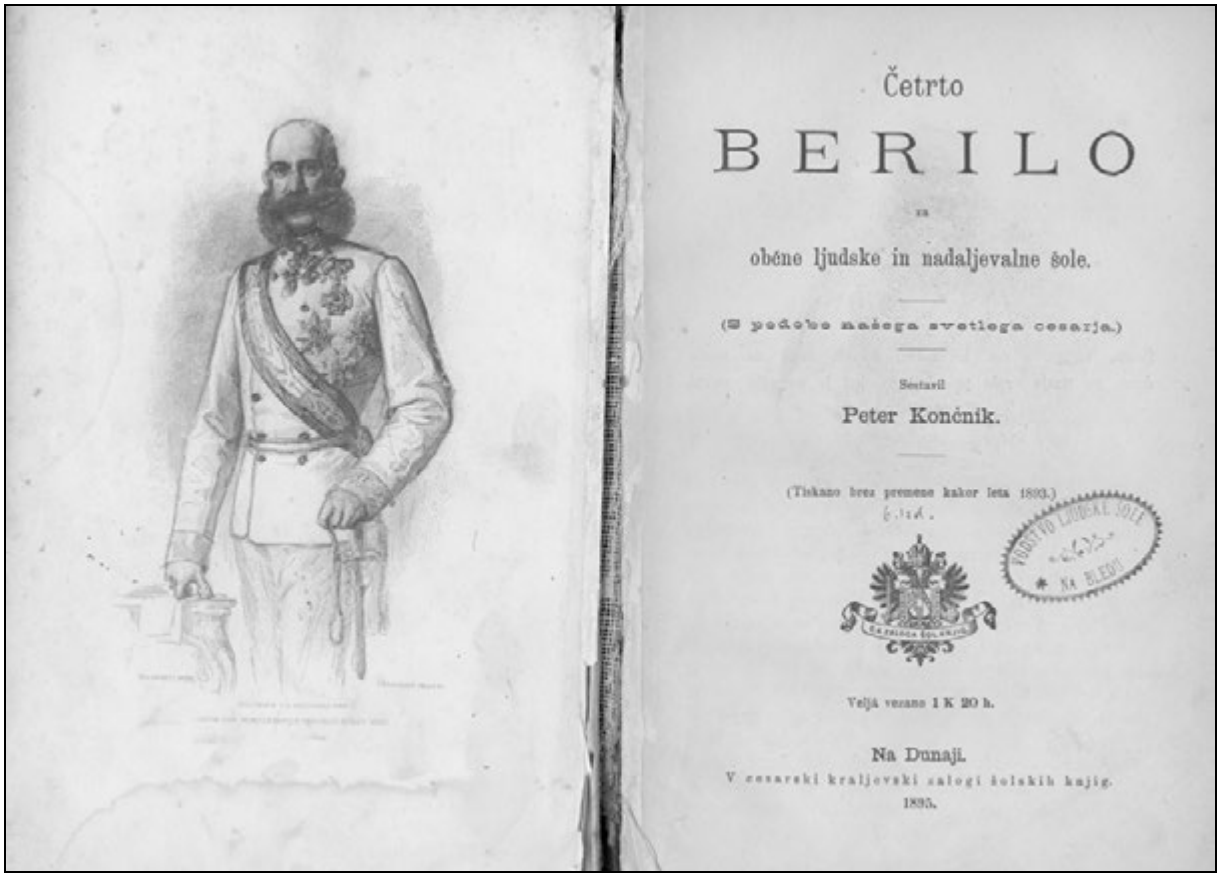
Velja 80 vinarjev.

Na Dunaju.

V cesarski kraljevi zalogi šolskih knjig.

Tretje berilo. Na Dunaju 1896. (platnice, SŠM, knjižnica, sign. 33835)

32 Prav tam, str. 37–41. Ilustrirane knjižne izdaje te pripovedke Frana Levstika so v slovenskih knjigarnah vedno v prodaji.
33 Prav tam, str. 56 in 58. – Tudi Avstrija je lahko domovina – v neki pesmi (96 sl.) je govora mdr. o "domovini Avstriji".
34 Tretje berilo, 1895, str. 201 sl. ([...] "vsak je delal za vse, vsi za vsacega").
35 Tretje berilo, 1895, 7, str. 204 sl.
36 Tretje berilo, 1895, str. 219 sl. ("Celjski Grofje") in 222 sl. ("Tabori v turških časih").
37 Končnik, Četrto berilo.

Četrto
BERILO
za
občne ljudske in nadaljevalne šole.
(S podobo našega svetlega cesarja.)
Sestavil
Peter Končnik.
(Tiskano brez premene kakor leta 1893.)
Veljá vezano 1 K 20 h.
Na Dunaji.
V cesarsko kraljevski zalogi šolskih knjig.
1895.

Peter Končnik: Četrto berilo za občne ljudske in nadaljevalne šole. Na Dunaji 1895. (naslovna stran in cesarjeva podoba, SŠM, knjižnica, sign. 380)

veški družbi, v katerem je npr. govor tudi o splošnih pravicah avstrijskih državljanov (po državnem zakonu o pravicah državljanov iz leta 1867).[38] Na začetku poglavja "Iz zgodovine" hvali avtor avstrijsko zgodovino – več simpatij ima za Zrinjskega kot za Temistokla, prav tako za nadvojvodo Karla kot za Scipiona oziroma za Rudolfa Habsburškega kot za Aleksandra Velikega.[39] Tu se pojavi (prvič za slovensko mladino?) tudi vse do danes zelo živi mit o škofu Martinu Slomšku, ki je leta 1859 prenesel sedež lavantinske škofije iz St. Andraža (St. Andrae) na Koroškem v Maribor.[40] Splošno avstrijske teme pa so bile Tegetthoff, Franc Jožef, avstrijska vojska.

Če s tem učbenikom primerjamo deset let mlajše berilo,[41] srečamo v njem zelo močni lokalni oz. regionalni (bolje rečeno nacionalni) patriotizem, ki zadeva vse slovensko naselitveno območje, tako npr. pri opisu Bleda, Ljubljane, Maribora, Savinjske doline itd. "Domovino Slovencev" s svojimi 22.000 km^2 označuje kot posebni biser v kroni habsburških vladarjev. V tej domovini živi in dela verno ljudstvo Slovencev.[42] V zgodovinskem delu knjige nastopajo poleg babenberških in habsburških junakov zlasti stari Slovani – simpatični, močni in veliki ljudje. Bili so dobri, odkritosrčni in niso poznali zahrbtnosti. Ljubili so svobodo, kar je vodilo h kaosu in neslogi. Zato so bojeviti sosedi pogosto zlahka dobili oblast nad njimi. Ta opis, ki se zelo ujema z znanimi Herderjevimi slikami, je torej tudi v avstrijskih šolskih knjigah služil kot razlaga za določene predstave o Slovanih, ki z nekaterimi odstopanji živijo še danes. K nacionalnim mitom Sloven-

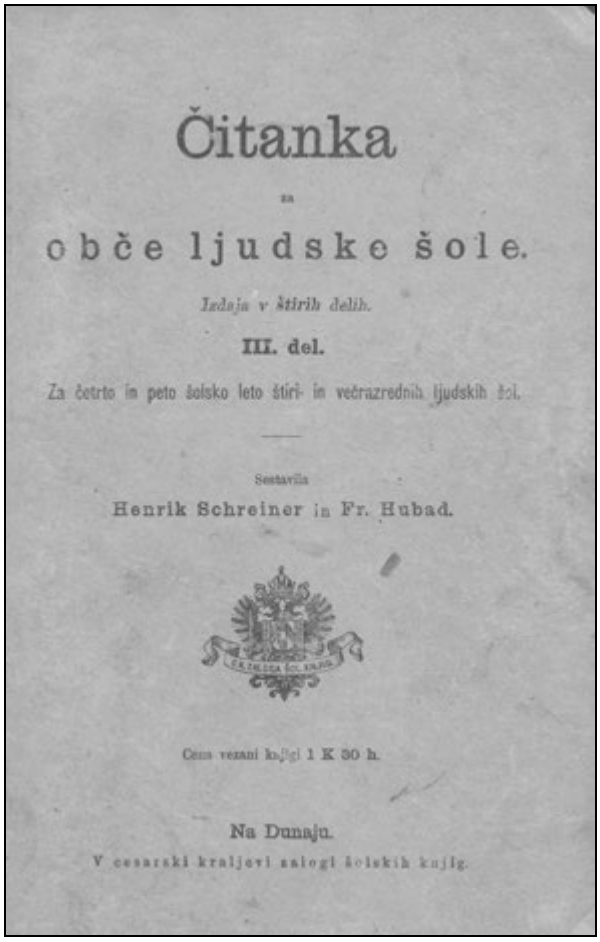
38 Končnik, Četrto berilo, str. 246 sl.
39 Končnik, Četrto berilo, str. 258 (pod naslovom "Imenitnost domače zgodovine").
40 "Leta 1859. je prestavil sedež lavantinske škofije iz sv. Andraža na Koroškem v Maribor". Prim. Končnik, Četrto berilo, str. 292. – Ta do danes v Sloveniji običajna formulacija velikopotezno spregleda, da je bilo za tako dejanje potrebno dovoljenje Svetega sedeža, avstrijske vlade in salzburškega nadškofa. Po konkordatu iz leta 1855 je o spremembah v škofijah odločal Sveti sedež "proprio iure", seveda v soglasju z vlado. Prim. Vilfan, Območja okrožij in Lavantinske škofije, str. 44–54.
41 Schreiner – Hubad, Čitanka za obče ljudske šole. III. del (za 4. in 5. razred) (Wien 1904).
42 S tem so izrazili zahtevo po lastnem slovenskem teritoriju (ki je bil malenkostno večji kot današnja suverena republika Slovenija, ki meri nekaj več kot 20.000 km^2), ki mu je avstrijska država vedno oporekala.

cev sodita tudi Ciril in Metod in pa znani obred ustoličevanja koroških vojvod. Iz regionalne (notranjeavstrijske) zgodovine se omenja velik podor z Dobrača na Koroškem in potres v 14. stoletju, govor pa je tudi o Goriških in Celjskih grofih ter o Turkih na slovenskem območju v 15. stoletju.

Četrti del te slovenske čitanke je izšel leta 1909.[43] Tukaj zbode v oči večja pozornost do neslovenskih južnih Slovanov. Od evropskih ljudstev je poudarek zlasti na Slovanih, Moskvi pa je namenjeno posebno kratko poglavje. Ko preide avtor k Hrvatom, uvodoma pripomni: "Pojdimo malo med svoje brate Hrvate![44]". V zgodovinskih zgodbah pa se poleg znanih Habsburžanov pojavijo nove teme. To je npr. boj za staro pravdo, torej slovenski kmečki upori povezan z likom hrvaškega kmečkega voditelja iz leta 1573 Matijem Gubcem. Junaki iz Naborjeta in Predela so zdaj "hrvaški" junaki; najbrž se prvič v tovrstni knjigi obuja spomin na Napoleonove Ilirske province. In slednjič se združi (nova?) slovenska samozavest s tradicionalnim avstrijskim patriotizmom pri poudarjanju zaslug 17. pehotnega polka (Kranjski polk, v katerem so bili skoraj izključno Slovenci) pri okupaciji Bosne leta 1878. Seveda se knjiga sklene – s cesarjem Francem Jožefom in cesarsko himno.

Šolska izobrazba je vodila k "višji kulturi" – zlasti k nacionalni literaturi. Pri nemščini so se otroci učili brati in ceniti Schillerja in Goetheja (in morda tudi Grillparzerja), pri slovenščini so se učili pesmi Valentina Vodnika in Franceta Prešerna. Tako je bila predstava otrok o svetu vsekakor večstransko opredeljena. Pouk zgodovine in "domoznanstva" naj bi te predstave, ki so same po sebi ločevale, s poudarkom na antiki, srednjem veku in zgodovini habsburške države spet relativiziral.

Pri "[...] čitankah [...] je opazen premik od versko-vzgojnih k patriotskim temam. Večji postaja tudi delež slovenskega nacionalnega patriotizma, čeprav bolj pri izbiri tem kot v samem načinu predstavitve. Stari Slovani igrajo tu dokaj pomembno vlogo. Avstrijski patriotizem ima dva vidika, državnopravnega (Avstrija) in dinastičnega (Habsburg). Državnopravni (npr. skupna domovina) vidik se v naših šolskih knjigah umika v ozadje, čedalje bolj ga nadomešča dinastični, pri čemer predstavlja dinastijo v vedno večji meri sam Franc Jožef."[45] Slovenski pravni zgodovinar Sergij Vilfan je z vso previdnostjo domneval, da je bila taka (ali podobna) kolektivna zavest številnih takratnih Slovencev: "V kolikor lahko sklepam iz izjav starejših ljudi v času med obema vojnama pa tudi pozneje, je taka opredelitvena zavest odgovarjala povprečnemu državljanu. Če so postali nostalgični, so govorili o Francu Jožefu, ne o Avstrijski državi."

Čitanka
za
obče ljudske šole.
Izdaja v štirih delih.
III. del.
Za četrto in peto šolsko leto štiri- in večrazrednih ljudskih šol.
Sestavila
Henrik Schreiner in Fr. Hubad.
Cena vezani knjigi 1 K 30 h.
Na Dunaju.
V cesarski kraljevi zalogi šolskih knjig.

Henrik Schreiner – Fr. Hubad: Čitanka za obče ljudske šole. III. del. Za četrto in peto šolsko leto štiri- in večrazrednih ljudskih šol. Na Dunaju 1907. Tiskana brez premene kakor leta 1904. (SŠM, knjižnica, sign. 387)

V osnovnih (ljudskih) šolah so torej hoteli otrokom posredovati določeni deželni in splošnodržavni patriotizem ("Avstrija"), hkrati pa tudi jasno identifikacijo z lastno jezikovno skupino, s "svojo" nacijo. Pri tem igrajo nacionalni miti, ki jih srečujemo deloma še danes pomembno vlogo. Kot liki habsburško-avstrijskega mita nastopajo vedno znova Babenberžani (kot ustanovitelji dežele Avstrije, po kateri se imenuje država), vsekakor Rudolf Habsburški (kot ustanovitelj dinastije), zelo pogosto Maksimilijan I., turške vojne (vedno znova Siget!), slednjič Marija Terezija, Jožef II., napoleonske vojne, dobri cesar Franc. V teh likih in dogodkih razpoznamo neke vrste "avstrijski kanon", ki ga bolj ali manj izdelanega zasledimo v šolskih knjigah vseh jezikov monarhije. Jezikovno nacionalne teme čeških in slovenskih šolskih knjig so jasno začrtane. V čedalje

43 Schreiner, Čitanka za obče ljudske šole. IV. del (Na Dunaju 1909).
44 "Pojdimo malo med svoje brate Hrvate!" Schreiner, Čitanka, IV. del, str. 121 sl.
45 Sergij Vilfan, Predavanje, rokopis.

večji meri sodi sem občudovanje starih Slovanov in njihove miroljubne "socialistične" kulture, sledijo veliki liki iz češke zgodovine zgodnjega in srednjega veka itd. Pri Slovencih se poleg starih Slovanov pojavljajo: slovanska apostola Ciril in Metod, nadalje lokalni plemiški rodovi, katerim je vseavstrijska zgodovina posvečala malo pozornosti (Goriški oz. Celjski grofje), lokalni pripovedni liki (Martin Krpan), in slednjič posebni, geografsko bližji dogodki iz turških vojn. V mlajših knjigah prihaja zelo jasno do izraza (nova?) zavest sorodnosti z drugimi južni Slovani. In slednjič se je tudi mit o Slomšku izkazal kot zelo daljnoviden, saj je papež Janez Pavel II. Slomška razglasil za blaženega.

Srednje šole

Ker je bilo to poglavje že objavljeno, tukaj le na kratko. V revolucionarnem letu 1848 so se odgovorni zavedli pomena "zgodovine" pri posredovanju kolektivnih podob, ki bi utegnile služiti skupni identiteti in pripravljenosti za sodelovanje. Joseph Alexander Freiherr von Helfert (1820–1910), državni podsekretar za reformo šolstva, je leta 1853 zahteval, da se "narodna zgodovina" obravnava kot skupna zgodovina vse avstrijske monarhije.[46] Nova organizacija srednjih šol je po njegovem mnenju zgodovino prvič bolj sistematično vključila v pouk. Tudi znanstvena dejavnost naj bi se po ustanovitvi akademije znanosti (1847) razživela in kazalo je, da se bo hitro razvijala naprej. V to smer naj bi vodil tudi leta 1854 ustanovljeni Inštitut za zgodovinsko raziskovanje (Institut für Geschichtsforschung). Da se bo ta inštitut z odličnim poznavalcem virov Theodorjem Sicklom na čelu hitro odmaknil od avstrijske zgodovine in se posvetil zgodovini nemškega rimskega cesarstva (in z njim povezani izdaji listin), najbrž ni bil Helfertov namen.[47] Vsekakor je bila zgodovina "domovine" odslej – vse do konca monarhije – pomembna sestavina gimnazijske izobrazbe:

Zemljepisni in zgodovinski pouk je imel poleg prevladujoče antike še drugo težišče, namreč zgodovino in domoznanstvo habsburške monarhije. S tem naj bi se poudarila oz. krepila čustvena vez do države.

V avstrijskih gimnazijah posredovani patriotizem je bil usmerjen na vso monarhijo, ne le na "cislajtansko" državno polovico. Tako je ostalo tudi po pogodbi leta 1867.

Pojem "domovina" ("Vaterland") je bil pridržan le monarhiji, "posebna domovina" ("spezielles Vaterland") iz leta 1849 je pozneje postala "domača dežela" oz. "kronovina" ("Heimatland" oz. "Kronland").

Poudarjanje določenih časovnih obdobij ("junaški časi") in oseb je postalo sčasoma še bolj očitno in – kot kaže – tudi bolj obvezno. Tako naj bi nastal neke vrste habsburško-avstrijski "kanon", kar se odraža tudi v izbiri besed ("dogmatično zagotovljeno" znanje o določenih osebnostih).

Poleg avstrijske stopi v ospredje nemška zgodovina, zlasti srednjega veka pa tudi kasnejših obdobij. To kaže na nemško usmerjenost vodilnih nemško-avstrijskih kulturnih krogov.[48]

Učbeniki za zgodovino na gimnazijah

Klasični učbenik zgodovine na avstrijskih gimnazijah je postal "Gindely". "Učbenik splošne zgodovine" ("Lehrbuch der allgemeinen Geschichte") Antona Gindelyja je izšel v številnih verzijah (za gimnazije, realke, trgovske šole itd.) in je bil preveden v številne jezike habsburške monarhije.[49] Gindely je pisal zgoščeno in neemocionalno ter brez patetičnih okraskov. V takratnem svetu, ki je bil v čedalje večji meri podvržen identifikacijskim prisilam, je bil Gindely izjema. Po očetu je bil (nemško) madžarskega, po materi pa češkega porekla, sam pa je kot zavedni dvojezični (tudi večjezični) Čeh in Avstrijec stal med Nemci in Čehi; zavestno se ni hotel opredeliti za nobeno stran.[50] Njegov avstrijski patriotizem nikakor ni bil glasen, po njegovem prepričanju naj bi zgodovina kot znanost služila izključno resnici. Tako naj bi smisel avstrijske države prišel najbolj do izraza. V svojih knjigah se je zato izogibal patriotičnemu zanosu pa tudi priljubljenim prikazom legendarnih, toda čustvenih dogodkov.[51] Pri poznejših avtorjih je bilo to drugače. Franz Martin Mayer je kot izdajatelj 10. naklade istega Gindelyjevega dela (Dunaj 1900) legendo o srečanju grofa Rudolfa z duhovnikom bolj na široko opisal, pa tudi v jezikovnem oziru pokazal več (patriotične) čustvenosti.[52]

Knjige oz. rokopise, ki so jih založbe predložile ministrstvu za uk in bogočastje, so ocenjevale (tako kot tudi danes) osebe iz prakse pa tudi znanstveniki, in to ne le pri prvi izdaji, temveč tudi pri ponatisih

46 Helfert, Über Nationalgeschichte. O Helfertu kot osebi – živel je od 1820 do 1910 – prim. Pisecky, Helfert als Politiker und Historiker; Koller, Die Haltung des Frh. Josef Alexander von Helfert.

47 Lhotsky, Geschichte (MIÖG Erg. Bd. 17), Graz-Köln 1954.

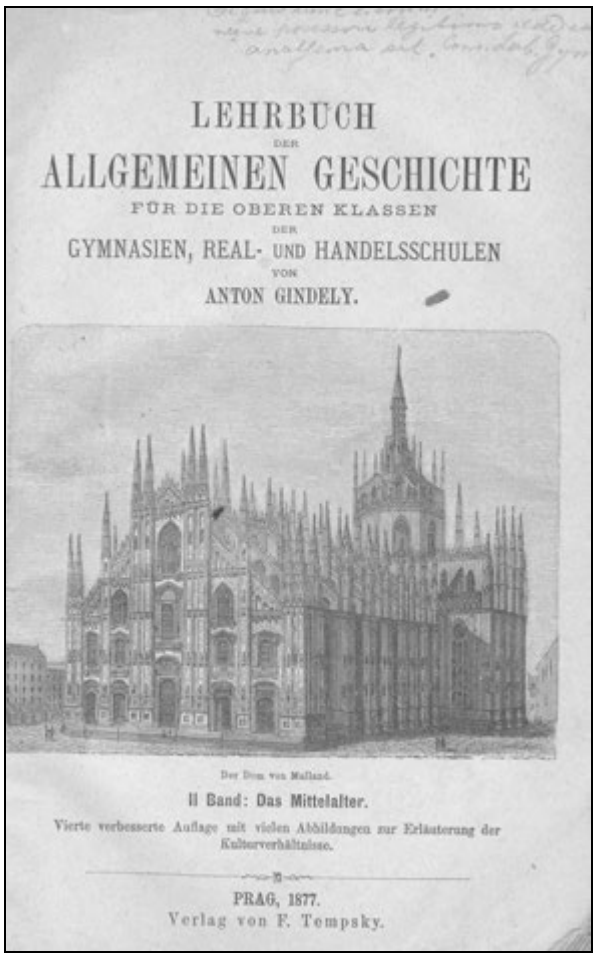
48 O tem Bruckmueller, Nation Österreich, zlasti str. 286 sl.

49 Gl. seznam virov in literature na koncu članka.

50 O Gindely prim. Hamann, Anton Gindely, str. 27–38.

51 Tako pri Gindelyju ne najdemo sicer zelo priljubljene epizode, ko Rudolf Habsburški sreča duhovnika; prim. Bruckmüller, Österreich – "An Ehren und an Siegen reich", str. 275.

52 Primeri prikaza Rudolfa Habsburškega pri Bruckmüller, Österreich, str. 273 sl.

LEHRBUCH
DER
ALLGEMEINEN GESCHICHTE
FÜR DIE OBEREN KLASSEN
DER
GYMNASIEN, REAL- UND HANDELSSCHULEN
VON
ANTON GINDELY.

Der Dom von Mailand.

II Band: Das Mittelalter.

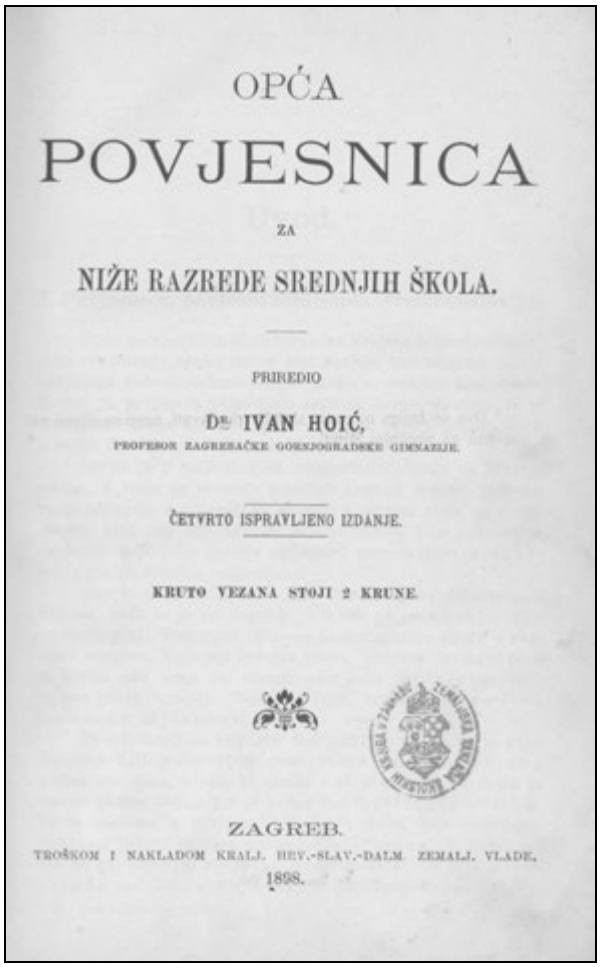
Vierte verbesserte Auflage mit vielen Abbildungen zur Erläuterung der Kulturverhältnisse.

PRAG, 1877.
Verlag von F. Tempsky.

Anton Gindely: Lehrbuch der allgemeinen Geschichte für die oberen Klassen der Gymnasien, Real- und Handelsschulen, 2. Bd.: Das Mittelalter, Prag[4] 1877. (SŠM, knjižnica, sign. 30740)

učbenikov že znanih avtorjev. Te ocene so se v velikem številu ohranile vse do danes.[53] Med avtorji ocen s področja zgodovinskih ved srečujemo znana imena kot so Oswald Redlich, Emil von Ottenthal, Alfons Dopsch, Adolf Bachmann, Johann Loserth i.dr.

Za našo temo so kritične oz. negativne ocene posebej zanimive. Dober primer je ocena slovenskega zgodovinarja Antona Kaspreta o neki v Zagrebu objavljeni šolski knjigi.[54] Za srednje šole s srbohrvaškim učnim jezikom (teh ni bilo veliko) v avstrijski državni polovici (Istra in Dalmacija) pogosto ni bilo na voljo učbenikov avstrijskega porekla. Zato so praviloma uporabljali hrvaške šolske knjige iz Zagreba (v ogrskem delu države!). Toda te – na Hrvaškem dopuščene knjige – niso bile avtomatsko odobrene tudi za šole v avstrijski državni polovici. Pri knjigi, o kateri je govor, je šlo za učbenik zgodovine za nižje gimnazije, ki jo je napisal Ivan Hoić.[55] Kaspretova ocena se je dobesedno držala že citirane uredbe in navodil. Najbolj je kritiziral "avstrijsko-patriotično vsebino" knjige. Ocena je bila negativna. Razlog je bil konec koncev v državno-nacionalnem mitu, ki je konkuriral s habsburško-avstrijskim, saj težišče ni bilo na rimsko-nemškem cesarstvu in Habsburžanih, temveč na Hrvatih in (kvečjemu še) Madžarih ter njihovi naselitvi. Avtor

OPĆA
POVJESNICA
ZA
NIŽE RAZREDE SREDNJIH ŠKOLA.

PRIREDIO
Dr. IVAN HOIĆ,
PROFESOR ZAGREBAČKE GORNJOGRADSKE GIMNAZIJE.

ČETVRTO ISPRAVLJENO IZDANJE.

KRUTO VEZANA STOJI 2 KRUNE.

ZAGREB.
TROŠKOM I NAKLADOM KRALJ. HRV.-SLAV.-DALM. ZEMALJ. VLADE.
1898.

Ivan Hoić: Opća povjesnica za niže razrede srednjih škola. Zagreb 1898. Troškom i nakladom Kralj. Hrv.-slav.-dalm. zemalj. vlade. (Hrvatski školski muzej, Zagreb, Zbirka učbenikov in priročnikov, inv. št. Mu 6751, sign. UPb 760)

53 ÖStA, AVA, Unterricht, 24 D (Geschichte – Lehrbücher), Fasz. 4852, 4853, 4854. V tem arhivskem sklopu ni ekspertiz o čeških knjigah – očitno so jih 1919 izročili češkim arhivom. Prav tako ne najdemo ocen, ki bi se nanašale na Galicijo: zaradi dejanske avtonomije so upravni organi v Galiciji ministrstvu za bogočastje in pouk le sporočili, katere knjige so bile odobrene s strani avtonomnih organov.

54 Prim. Bruckmüller, Patriotismus und Geschichtsunterricht, str. 524–526.

55 Hoić, Opća povjesnica za niže razrede srednjih škola. Agram 1896 (Verlag der kroatischen Landesregierung). Ocena v : ÖStA, AVA, Unterricht, 24 D, Fasz. 4852, Zl. 5132/1898.

Maturanti gimnazije v Novem mestu, 1884. (SŠM, fototeka)

je zato posvečal več pozornosti Bizancu in Benečanom, Mongolom in Rusom kot rimsko-nemškim cesarjem. Kaspret se je posebej kritično izrazil o zgodnji Veliki Hrvaški, v kateri je zlahka prepoznavno jedro hrvaškega nacionalnega mita (in malo njegovega stvarnega ozadja). Kritiku so se zdele pretirane tudi očitne slovanske simpatije.

Iz povedanega izhaja, da so določene hrvaške interpretacije zgodovine staroavstrijskim centralnim oblastem povzročale preglavice. Toda težav niso imele le na slovanskem področju. Leta 1909 je dr. Gustav Waniek napisal strokovno mnenje o ponovni izdaji (ki jo je oskrbel A. Rebhann) Hannakovega učbenika zgodovine za nižje razrede gimnazije. Aprobacijo je odklonil, med drugim z utemeljitvijo, da nosi ustanovitelj nemškega cesarstva Viljem I. oznako "veliki cesar Viljem I.", kar kritika zelo čudi, saj "iz prikaza dogodkov nikakor ni razvidna njegova veličina". Knjiga razen tega knjiga ne odgovarja novemu učnemu načrtu in je zato ni mogoče odobriti.[56]

Poskus povzetka

V osnovnih šolah cislajtanske državne polovice habsburške monarhije so otrokom posredovali zgodovinske podobe in pripovedi ("mite" v ožjem pomenu besede) z namenom, da bi pri učencih ustvarili in učvrstili istovetnost z lastno kronovino, s celotno monarhijo (ali kraljestvom kot v čeških knjigah) in z dinastijo, pa tudi z lastnim (jezikovnim) narodom in s tistim "plemenom", čigar jezik je bil učni jezik na določeni šoli.

Pri pouku zgodovine na gimnazijah pa je stala izrazito v ospredju zgodovina habsburške monarhije in na monarhijo vezani patrotizem. Obravnavala naj bi se tudi vsakokratna kronovina, toda o krepitvi (jezikovno) nacionalne zavesti ni bilo govora. Avtorji ekspertiz zgodovinskih učbenikov so se tej točki posebej natančno posvetili.

Stara Avstrija je bila razmeroma velikodušna glede učenja narodno jezikovnih mitov v osnovni šoli. Vendar so morali ti miti (stari Slovani, Libuša itd.) nastopati v zvezi z habsburškim mitom. In pri jezikovnih skupinah, ki so imele svoje "narodno" središče zunaj monarhije, niso želeli posredovali tistih nacionalnih mitov, ki bi narod opredeljevali kot državni narod.

Višjim šolam so posvetili več pozornosti, saj so bili mnenja, da naj bi bodoče elite imele neko skupno vsedržavno zavest, ki so jo hoteli ustvariti s pomočjo podob iz zgodovine. Iz nastanka habsburške monarhije so hoteli izpeljevati nujnost njenega obstoja in trajnosti – ne glede na čas. Če pa so te podobe začele konkurirati z drugimi (npr. z ogrsko-hrvaškimi miti zagrebškega porekla!), pa je

56 ÖStA, AVA Unterricht, 24 D, Fasz. 4853, 1909.

oblast posegla vmes. Knjige s tako vsebino so dopustili kvečjemu začasno ali pa sploh ne.

O učinku teh prizadevanj s strani izobraževalne politike na kolektivno zavest prebivalstva ni mogoče veliko povedati na temelju tukaj uporabljenih virov. Ker pa so bili mlajši in bolj radikalni predstavniki jezikovno-nacionalističnih usmeritev pogosto gimnazijci in študenti, lahko domnevamo, da ta prizadevanja oblasti niso bila vedno uspešna.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ÖStA, AVA – Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv
Unterricht.

TISKANI VIRI

Berila za ljudske šole:
Berilo za tretji razred. Na Dunaju, 1879.
Končnik, Peter: *Četrto berilo za občne ljudske in nadaljevalne šole*. Na Dunaju, 1893.
Schreiner, Henrik, Fr. Hubad: *Čitanka za obče ljudske šole*. III. del (za 4. in 5. razred). Wien, 1904.
Schreiner, Henrik: *Čitanka za obče ljudske šole*. IV. del. Na Dunaju, 1909.
Tretje berilo za občne ljudske šole. Pregledana izdaja. Na Dunaju, 1895 (ponatis 1896).
Ullrich, Georg, J. Vogl, Franz Branky: *Lesebuch für österreichische allgemeine Volksschulen* (Ausgabe in acht Theilen), 1. Theil (Fibel). Wien, 1888 (ponatis 1887).
Ullrich, Georg, J. Vogl, Franz Branky: *Lesebuch für österreichische allgemeine Volksschulen* (Ausgabe in acht Theilen), 3. Theil. Wien, 1888 (ponatis 1887).
Ullrich, Georg, W. Ernst, Franz Branky: *Lesebuch für österreichische allgemeine Volksschulen* (Ausgabe in acht Theilen), 2. Theil. Wien, 1888 (ponatis 1887).
Ullrich, Georg, W. Ernst, Franz Branky: *Lesebuch für österreichische allgemeine Volksschulen* (Ausgabe in acht Theilen), 4. Theil. Wien, 1888 (ponatis 1887).
Ullrich, Georg, W. Ernst, Franz Branky: *Lesebuch für österreichische allgemeine Volksschulen* (Ausgabe in acht Theilen), 5. Theil. Wien, 1888 (ponatis 1887).
Ullrich, Georg, W. Ernst, Franz Branky: *Lesebuch für österreichische allgemeine Volksschulen* (Ausgabe in acht Theilen), 7. Theil. Wien, 1888 (ponatis 1887).
Ullrich, Georg, W. Ernst, Franz Branky: *Lesebuch für österreichische allgemeine Volksschulen* (Ausgabe in acht Theilen), 8. Theil. Wien, 1888 (ponatis 1887).

Učbeniki za gimnazije:
Gindely, Anton: *Lehrbuch der allgemeinen Geschichte für die unteren Classen der Mittelschulen*, Erster Theil: Das Alterthum. Prag[7] 1881,[9] 1887.
Gindely, Anton: *Lehrbuch der allgemeinen Geschichte für Ober-Gymnasien,* 1. Bd. Das Alterthum. Prag, 1861; 5. naklada Praga 1879.
Gindely, Anton: *Lehrbuch der allgemeinen Geschichte für Realschulen*, Bd. 2. Prag, 1865.
Gindely, Anton: *Lehrbuch der allgeminen Geschichte für die oberen Classen der Real- und Handelsschulen*, 1. Bd. Alterthum. Prag, 1870.
Gindely, Anton: *Manuale di Storia Universale per le Classi Inferiori delle Scuole Secondarie*, Parte Prima, L Antichita. Vienna – Praga, 1889.
Gindely, Anton: *Manuale di Storia Universale*. Torino, 1888, Trieste 1888.
Gindelys Lehrbuch der allgemeinen Geschichte für die oberen Classen der Gymnasien, III. Bd. Wien – Prag[9] 1896,[10] 1900.
Gindelys Lehrbuch der allgemeinen Geschichte für die oberen Classen der Gymnasien, Real- und Handelsschulen, II. Bd., Das Mittelalter. Prag,[6] 1879.
Hoić, Ivan: *Opća povjesnica za niže razrede srednjih škola*. Agram, 1896.

LITERATURA

Anderson, Benedict: *Imagined Communities. Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. London, 1983 (nemški prevod Frankfurt/Main, 1996).
Boyd, Carolyn P.: *Historia Patria. Politics, History, and National Identity in Spain, 1875 – 1975*. Princeton NJ, 1997.
Bruckmüller, Ernst: *Nation Österreich. Kulturelles Bewußtsein und gesellschaftlich-politische Prozesse*. Wien-Köln-Graz, 2. Aufl., 1996.
Bruckmüller, Ernst: *Josef Ressel, A Common Central European "Lieu de Mémoire"?*. Wien, 2007.
Bruckmüller, Ernst: Österreich – "An Ehren und an Siegen reich." Monika Flacke, Hg.: *Mythen der Nationen. Ein europäisches Panorama*. Katalog. Berlin 1998, 269 – 294.
Bruckmüller, Ernst: Patriotic and National Myths. National Consciousness and Elementary School Education in Imperial Austria. Laurence Cole, Daniel L. Unowsky (Hg.): *The Limits of Loyalty*. New York–Oxford, 2007, str. 11–35.
Bruckmüller, Ernst: Patriotismus und Geschichtsunterricht. Lehrpläne und Lehrbücher als Instrumente eines übernationalen Gesamtstaatsbewußtseins in den Gymnasien der späten Habsburgermonarchie. Vincenc Rajšp – Ernst Bruckmüller (Hg.): *Vilfanov zbornik. Pravo* –

zgodovina – narod. Recht – Geschichte – Nation. In memoriam Sergij Vilfan. Ljubljana, 1999, str. 511–530.

Bruckmüller, Ernst: Zur Entstehung der kulturellen Differenz. Fragmentarische Überlegungen zum Verhältnis von Nationalbewußtsein und Grundschulbildung im alten Österreich. Siegfried Behr i.dr. (Hg.): *FOCUS AUSTRIA. Vom Vielvölkerreich zum EU-Staat. Festschrift für Alfred Ableitinger*. Graz, 2003.

Burger, Hannelore: *Sprachenrecht und Sprachengerechtigkeit im österreichischen Unterrichtswesen 1867–1918* (= Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie XXVI), Wien, 1995.

Cole, Laurence: Vom Glanz der Montur. Zum dynastischen Kult der Habsburger und seiner Vermittlung durch militärische Vorbilder im 19. Jahrhundert. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 7, 1996, str. 577–590.

Engelbrecht, Helmut: *Geschichte des österreichischen Bildungswesens*. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs I–VI. Bd., Wien, 1982–1995.

François, Etienne in Schulze, Hagen: Das emotionale Fundament der Nationen. Flacke, Monika (Hg.): *Mythen der Nationen. Ein europäisches Panorama*. Begleitband zur Ausstellung 1998 im Deutschen Historischen Museum Berlin, 2. Aufl. Berlin 2000, str. 17–32.

Frommelt, Klaus: *Die Sprachenfrage im österreichischen Unterrichtswesen 1848–1859*. Graz – Köln, 1963.

Hamann, Brigitte: Anton Gindely – ein altösterreichisches Schicksal. Erhard Busek / Gerald Stourzh (Hgg.): *Nationale Vielfalt und gemeinsames Erbe in Mitteleuropa.* Wien – Muenchen, 1990, str. 27–38.

Heer, Friedrich: *Der Kampf um die österreichische Identität*. Wien-Köln-Graz, 1981.

Helfert, Joseph Alexander Frh.v.: *Über Nationalgeschichte und den gegenwärtigen Stand ihrer Pflege in Österreich*. Prag, 1853.

Hormayr, Joseph Freiherr von: Österreichischer Plutarch, oder Leben und Bildnisse aller Regenten und der berühmtesten Feldherren, Staatsmänner, Gelehrten und Künstler. Zuerst herausgegeben 1807–1814, dermalen im Buchhandel ganz vergriffen und des interessanten Inhalts wegen wörtlich nach dem Original wieder abgedruckt. *Austria: Österreichischer Universal-Kalender*, 2 Bde., 1854–57.

Jelavich, Charles: *South Slav nationalisms. Textbooks of Yugoslav Union before 1914*. Columbus, Ohio, 1990.

Klimó, Árpád von: *Nation, Konfession, Geschichte. Zur nationalen Geschichtskultur Ungarns im europäischen Kontext*. München – Wien, 2003.

Koller, Helga: *Die Haltung des Frh. Josef Alexander von Helfert zu den Hauptproblemen der Monarchie*, phil. Diss. (rokopis). Wien, 1962.

Kraus, Oskar: *MEYPIAΣ. Humoristisches Epos aus dem Gymnasialleben*. Leipzig, 1892.

Lhotsky, Alphons: Geschichte des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, 1854–1954. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichte*, Erg. Bd. 17, Graz-Köln, 1954.

Mihelič, Darja: In memoriam Olga Janša-Zorn (5. 7. 1938 – 28. 1. 2008). *Zgodovinski časopis* 62, 2008, str. 229–233.

Pisecky, Franz: *Joseph Alexander Frh. v. Helfert als Politiker und Historiker*, phil. Diss (rokopis). Wien, 1949.

Prost, Antoine: *Éducation, Société et politiques. Une Histoire de l'enseignement en France de 1945 à nos jours*. Paris, 1992.

Puttkamer, Joachim von: *Schulallltag und nationale Integration in Ungarn. Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867–1914*: München – Wien, 2003.

Unowsky, Daniel: Creating Patriotism. Imperial Celebrations and the Cult of Franz Joseph. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 9, 1998, Heft 2, str. 280–293.

Urbanitsch, Peter: Pluralist Myth and National Realities: The Dynastic Myth of the Habsburg Monarchy – a Futile Exercise in the Creation of Identity. *Austrian History Yearbook*, 35, 2004, str. 101–114.

Vilfan, Sergij: Območja okrožij in Lavantinske škofije v Slomškovem času. *130 let visokega šolstva. Zbornik simpozija (Maribor – Celje 1991)*, str. 44–54.

Weber, Eugen: *Peasants into Frenchmen. The modernization of Rural France 1870–1914*. London, 1979.

Zweig, Stefan: *Die Welt von Gestern, Erinnerungen eines Europäers*. Frankfurt/Main, 1970.

ZUSAMMENFASSUNG

Habsburgische und sprachnationale Identität. Überlegungen zum Verhältnis von Nationalbewusstsein und Grundschulbildung in der Habsburger Monarchie

Geschichte als institutionalisierte Erinnerung spielte stets eine wichtige Rolle bei der Formung kollektiver Identität. In der Konfrontation mit dem napoleonischen Frankreich mobilisierte auch das Kaisertum Österreich Schichten der historischen Erinnerung zur Erzeugung einer kollektiven Identität, wie man an Hormayrs "Österreichischem Plutarch" sehen kann. Nach der Revolution von 1848 reflektierte Josef Alexander Frh. v. Helfert die Rolle der Nationalgeschichte für ein gemeinsames patriotisches Bewusstsein der Völker Österreichs und forderte eine historische Nationalerziehung. Untersucht man die schulische Realität im – allerdings auch wieder fragwürdigen – Spiegel der Lesebücher, ist in den folgenden sieben Jahrzehnten eine gewisse Konkurrenz zwischen verschiedenen Ebenen der Bewusstseinsbildung zu beobachten. Alle fanden ihren Platz im Schulsystem. Das traditionelle Landesbewusstsein sollte ebenso gepflegt werden wie das Gedenken an bedeutende Herrscherpersönlichkeiten aus den Familien der Babenberger oder der Habsburger, auch Kaiser Karl IV. konnte da seinen Platz finden. Der Gesamtstaatspatriotismus konzentrierte sich, das ist nicht neu, völlig auf das Herrscherhaus und seine Repräsentanten. Überraschend deutlich ist vor allem im Bereich der Grundschulbildung, bei den Volksschulen, die jeweilige sprachnationale Identität angesprochen. Wie zahlreiche Beispiele aus tschechischen und slowenischen Volksschul-Lesebüchern zeigen, lernten die Kinder dieser Völker nicht nur, sich als habsburgische Patrioten, sondern auch als Slowenen oder Tschechen zu sehen und zu fühlen. Diese Tendenz verstärkt sich noch am Beginn des 20. Jahrhunderts, wobei im Falle der slowenischen Lesebücher jetzt auch ein stärkeres Verbundenheitsgefühl mit den Kroaten und anderen Südslawen gepflegt wird. In tschechischen Schulbüchern erfahren die slawischen Völker der Monarchie erhöhte Aufmerksamkeit. Fundierende nationale Mythen (die friedliebenden Slawen und ihre kriegerischen Nachbarn usw.) werden massiv vermittelt, auch solche neuerer Art, so taucht in slowenischen Lesebüchern bereits der bis heute so enorm wirksame Slomšek-Mythos auf.

Anders als in den Volksschulen, wo eine mehrdimensionale Identitätserziehung möglich erschien, achteten die österreichischen Unterrichtsbehörden in den Mittelschulen (Gymnasien) vor allem streng darauf, dass die dort verwendeten (Geschichts-) Bücher auch das in den diesbezüglichen Gesetzen und Verordnungen angepeilte Maß an österreichischem (Gesamtstaats-)Patriotismus vermittelten. Die Begutachtung dieser Bücher hatte darauf Rücksicht zu nehmen.

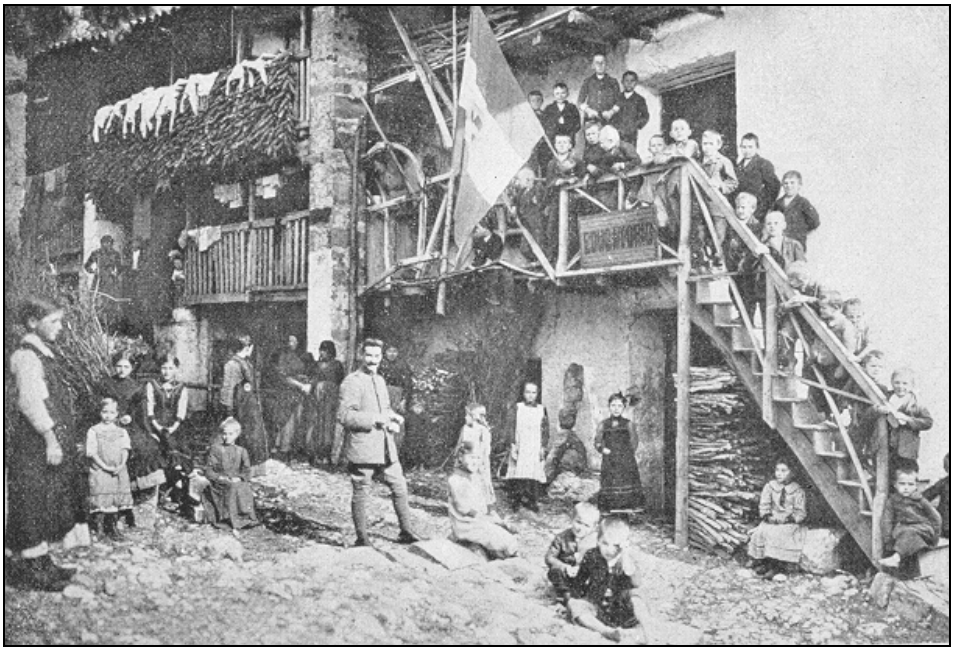
Otroške igre (Fototeka Musei provinciali di Gorizia).

sočasno z ostalimi upravnimi uradi, čeprav je bila bolj zapletena in je zaradi cilja, ki si ga je postavila, potrebovala še bolj premišljen pristop. Navkljub obvezujočim mednarodnim pravilom, da je potrebno zadržati obstoječi, to je v našem primeru avstrijski, pravni in upravni red, so italijanske zasedbene oblasti prav na področju šolstva posegle po najbolj korenitih orodjih in postavile povsem nov, sicer v organizaciji vojnim razmeram prilagojen, a v vsebini povsem italijanski šolski sistem.

Generalni sekretariat je ob začetku zasedbe postavil načelna stališča glede ureditve šolskega sistema za zasedenih ozemljih v dokumentu "La scuola nei territori occupati",[12] ki predstavlja tipičen poskus "uskladitve" starega sistema z "zahtevami" novega časa in bo *"skladen z značajem naših* [italijanskih – op. PS] *svobodomiselnih ustanov*."[13] Spremembe, ki jih je predvidel generalni sekretariat, so ciljale najprej na omejitev (izničenje) vpliva duhovščine in javnih uslužbencev, ki so bili še vedno zvesti habsburški kroni in so bili člani šolskih svetov ter so v Avstro-Ogrski predstavljali centre odločanja o programih posameznih šol, saj so predvideli, da bi mogli škoditi italijanski okupaciji. Zanje so "poskrbeli" v okviru t. i. varnostnih ukrepov, to je aretacij in internacij. Čeravno so sprva predvideli, da bodo zadržali učno osebje, se je prav tako kmalu pokazalo, da so v večini politično nezanesljivi in jih je bilo potrebno zamenjati z iredentističnimi učitelji – begunci iz Avstro-Ogrske ali z učiteljih iz obmejnih italijanskih pokrajin. Toda ne glede na začetno zavezo, da se bodo v upravljanju zasedenih ozemelj držali mednarodnih pravnih norm, je generalni sekretariat že v prvem letu zasedbe začel s korenito spremembo šolskega sistema na zasedenih ozemljih, saj je ugotovil, da starega in okorelega avstrijskega sistema ni bilo nikakor mogoče uskladiti z idejo nacije in nacionalizma, ki se je napajal iz iredentističnega vodnjaka. Kot poudarjajo nekateri avtorji,[14] je bil novi iredentizem nestrpen in je celo zavračal varovanje lokalnih tradicij, bil je bolj bojevit in militanten v zahtevah, da bi Italija prevzela vlogo evropske velesile. Takšen besednjak je botroval tudi posegom v šolski sistem na zasedenem ozemlju.

Avstrijska šolska ureditev, temelječa na vplivu države in cerkvenih predstavnikov tako v posameznih šolskih organih kot pri nastajanju učnih načrtov, je bila zatorej v popolnem neskladju usmeritvami italijanskega šolstva in zakonodaje, predvsem pa z italijanskim razumevanjem pedagoškega in socialnega značaja osnovnih šol. Temelje organizaciji šolstva na zasedenem ozemlju je postavil Vrhovni štab italijanske vojske z okrožnico 10. oktobra 1915.[15] V njej je ukazal razpustitev šolskih svetov, katerih naloge je prevzel župan oziroma vojaški komisar, civilni komisar je prevzel pooblastila okrajnega šolskega sveta, medtem ko je generalni sekretariat za civilne zadeve kot osrednja "deželna" oblast prevzel funkcije deželnih šolskih svetov in kot "dr-

12 Andri - Mellinato, *Scuola e confine*, str. 4. Izdal Regio esercito italiano – Comando Supremo, Segretariato generale per gli affari civili.
13 La gestione. Relazioni I, str. 71.
14 Andri - Mellinato, *Scuola e confine*, str. 6.
15 La gestione. Documenti I, dokument 58.

Šola na Tolminskem (La scuola e la guerra, Milano 1917).

žavna" oblast ministrska pooblastila ter urejal delovna razmerja šolskega osebja. V pristojnosti generalnega sekretarja je bilo ustanavljanje ali ukinjanje šole, preurejanje šol in razredov, določil je začetek in konec šolskega leta, počitnice ter urnike. Prav tako je odrejal nadzor v vseh oblikah šolske in predšolske dejavnosti na zasedenem ozemlju.

Generalni sekretariat je z okrožnico 29. septembra 1915 predvidel vpis v osnovne šole za šolsko leto 1915/1916; vpis v ljudske šole naj bi na zasedenem Tridentinskem izpeljali med 9. in 11. oktobrom, medtem ko so se otroci iz t. i. Vzhodne Furlanije (Posočje) vpisovali med 6. in 8. oktobrom 1915,[16] pouk pa naj bi se začel 16. oktobra 1915, dejansko pa so ga uvajali postopoma, kot so omogočale razmere. Po krajevni navadi je bil vpis na ljudske šole javno razglašen, s priporočilom staršem, da je njihova dolžnost vpisati otroke v šolo in so jo njihovi otroci obvezani obiskovati. V ljudsko šolo so vpisovali otroke od dopolnjenega šestega leta dalje oziroma tiste, ki so med šolskim letom dopolnili šesto leto starosti, šolanje pa je trajalo do štirinajstega leta. Šolsko leto naj bi se v prvem letu italijanske zasedbe zaključilo 15. julija 1916. Tudi o šolskih počitnicah in prostih dnevih je odločal generalni sekretariat z okrožnico z dne 10. oktobra 1915,[17] ki je odločil, da so bile pouka proste nedelje in državni prazniki, dan mrtvih, dan pred in dneva po božiču, trije dnevi pred in dan po Veliki noči, praznik ustave, obletnica smrti kralja Viktorja Emanuela II. ter rojstni dnevi kralja, kraljice in kraljice matere. V šolah t. i. Vzhodne Furlanije je pouk potekal neprekinjeno v dopoldanskem času, da bi se lahko učenci iz oddaljenih krajev varno in pravočasno vrnili domov oziroma pomagali pri gospodinjskih ali kmečkih opravilih.

Organizacija šolskega in predšolskega pouka ni bila enostaven korak, saj je bilo potrebno zaradi vojnih razmer in zasedbe poiskati takšno obliko šolske dejavnosti, ki bo ustrezala tedanjim razmeram, ter obenem zadovoljila tudi zagonetno in težko rešljivo vprašanje učnega jezika. Glede oblike se je generalni sekretar odločil, v soglasju z italijansko vlado, nadaljevati z rednim poukom, kar pa je bilo mogoče le na zasedenem Tridentinskem. V Posočju, kjer za vzpostavitev rednega šolskega pouka ni bilo niti materialnih možnosti in so delo omejevala tudi vojaška dogajanja, so bila kot nadomestilo postavljena zabavišča – vzgojevališča (ricreatorio – educatorio), vmesna oblika med vrtcem in rednim šolskim poukom, kjer šolski program ni bil vnaprej določen in so učenci mogli preko igre, ženskih in ročnih del, telesne vzgoje, petja, sprehodov, pripovedovanj doseči želene vzgojno – izobraževalne cilje. V "odrešenem"[18] Posočju je bilo organiziranih skupno 16 vzgojevališč z 42 učitelji in 2219 učenci, 31 je bilo poletnih vzgo-

16 Svoljšak, *Soča, sveta reka*, str. 240.

17 La gestione. Documenti I, dokument 58. Organizzazione provvisoria della scuola popolare. Circolare 10 ottobre 1915 n. 13077 ai Commissari Civili, ai Sindaci, alle Dirigenze Scolastiche, ai Maestri.

18 Izrazi "odrešene pokrajine" (terre redente), "neodrešene pokrajine" (terre irredente), "neodrešeni bratje" (fratelli irredenti) so tedanji izrazi, ki jih je italijanska politična propaganda uporabljala za označevanje zasedenega ozemlja oziroma ozemlja, za katerega je menila, da ji zaradi političnih in vojaško – strateških razlogov pripada in so geografsko opredeljena v Londonskem paktu.

jevališč, ki jih je obiskovalo 4287 otrok in jih vodilo 54 učiteljev, 10 vrtcev pa je obiskovalo 1011 otrok, za katere je poskrbelo 19 vzgojiteljic.[19] Te posebne šolske ustanove so v tolminskem civilnem komisariatu delovale v Breginju, Logeh, v Robidišču, Kobaridu, na Svinu, v Kredu, Borjani, Starem selu, na Jevščku, v Sedlu, Podbeli in v Stanoviščih. V zasedenih Goriških Brdih se je pouk začel šele v drugem letu italijanske zasedbe, in sicer v Šlovrencu pri Neblem, v Neblem in Škrljevem, v Vedrijanu ter morda v Medani, medtem ko je pouk v Kožbani kot tudi v Škrljevem preprečila 12. soška ofenziva. Kot izvemo iz poročila o slavnostnem odprtju vzgojevališča v Borjani na nedeljo 20. avgusta 1916, so se ti dogodki začeli z mašo, na šolskem poslopju je morala plapolati italijanska trobojnica. Dogodka so se udeležile civilne in vojaške oblasti ter domačini in begunci.[20]

Bolj zagonetno in vsekakor težje rešljivo kot je bilo vprašanje organizacije šolskega pouka, je bilo vprašanje "poučevalnega" jezika. Čeravno je bila za uradni jezik na zasedenih ozemljih določena italijanščina, so se osrednje zasedbene oblasti vendarle zavedale občutljivosti izključnega uvajanja italijanskega jezika v šolski pouk. Omeniti velja neuspešno pobudo vojaškega duhovnika barnabita patra Giovannija Semerije, ki je novembra 1916 predlagal uvedbo dvojezične šole v slovenskih krajih Julijske krajine, s čimer bi spoštovani načelo narodnosti; predlog je bil, po dokumentaciji sodeč, zgolj vzet na znanje in ni bil deležen resnejšega premisleka s strani predsednika vlade Paola Bosellija in generalnega sekretarja D'Adama. Slednji je ob reševanju jezikovne problematike poudaril dva praktična problema, s katerima so se morali spopasti, to je pomanjkanje učiteljev s znanjem slovenščine ter vprašanje usposobljenosti učiteljev za šolsko delo na način, da ne bi poučevanje v slovenskem jeziku postalo orodje proti-italijanske propagande, nezaupanja in zaustavitve *"miroljubne asimilacije, /.../, ki je že dosegla prve vidne znake uspeha."*[21] Drugo težavo je predstavljalo pomanjkanje primernih šolskih knjig v slovenskem jeziku, saj se je *"po skrbni reviziji pokazalo, celo v zapovedih katekizma in med matematičnimi številkami, da so vsi zastrupljeni z sovraštvom proti Italiji in z neznosnim fetišizmom avstrijske prevlade."*[22]

Z izbrano obliko šolskega pouka, ki ni predstavljala "prave šole", je dejansko odločanje o poučevalnem jeziku prefekt D'Adamo prestavil na čas po vojni, saj se je zavedal, da bi vsakršna odločitev lahko prejudicirala odločitve za povojno ureditev. Ponovno je občutljivost slovenskega prebivalstva do uvajanja italijanščine upošteval general Papa v Kobaridu, kjer je dopustil pouk v slovenščini, saj bi bilo "*...sedaj /.../ slabo vsiljevati naš jezik*,"[23] obenem pa je bil prepričan v skorajšnje govorjenje v italijanskem jeziku med kobariškim prebivalstvom. Vsekakor je prosta oblika šolskega pouka dopuščala bolj prosto uporabo jezika, obenem je bilo mogoče vpeljati bolj prilagodljive in privlačne metode dela, med katerimi je generalni sekretar izpostavil *"velikodušnost šolske prehrane (s tremi obroki dnevno) in pogostimi darili v obleki in obutvi, kar je in bo sprožilo mnoge simpatije, celo v družinah, ki na splošno niso za našo zasedbo, in še posebej za katerokoli šolsko obliko, ki bo sledila v prihodnosti, skoraj po naravni poti, in preko te počasne, neškodljive in dobrodelne priprave."*[24] *Slovenski narod* te velikodušnosti ni razumel, saj je zapisal, da je "*... Kobarid /.../ kazal na zunaj italijansko lice, samo srce je bilo slovensko. Časih se je trgalo v bolesti slovensko kobariško srce, ko so morale matere pošiljati svoje otroke v italijansko šolo, kjer so se učili v glavnem kričati : evviva Italia!*"[25] Otroški spomin na vojne čase in šolske obveznosti je bolj milosten in manj zagrenjen, če lahko sklepamo po redkih zapisanih pričevanjih, kot se je na primer spominjala življenja v Breginju Lojzka Rakušček: *"Otroci smo obiskovali šolo in vojaki so nam dajali jesti opoldne in ob štirih."*[26]

Tudi šolski nadzor je potekal v duhu italijanskih priprav na povojni čas, saj je bil za šolskega nadzornika v tolminskem civilnem komisariatu imenovan Francesco Spazzapan, goriški Slovenec, ki se je vključil v italijanske nacionalistične organizacije ter leta 1915 prebegnil v Videm in se pridružil intervencionistom.[27] V prvem šolskem letu je Spazzapan nadziral 20 učiteljev, šest vzgojiteljic je bilo domačink ali begunk iz izpraznjenih vasi, 14 je bilo italijanskih učiteljev – vojakov, med njimi sedem salezijanskih duhovnikov; v naslednjem šolskem letu pa je slovenske otroke vzgajalo skupno 22 učiteljev.[28] *"Za učitelja smo imeli duhovnika. Toda bila sta dva duhovnika: eden je delal v šoli, drugi je učil petje, v italijanščini. In tudi po vojni, kolikokrat nas je prišel obiskat, nas deklice, ki smo se naučile peti,"* se je prijaznega vojnega kurata – učitelja Tellarinija spominjala Lojzka Rakušček.[29]

19 Svoljšak, *Soča, sveta reka*, str. 242.
20 Prav tam, str. 244.
21 ACS, PCM, Paesi stranieri occupati dall'Esercito italiano. Fasc. 19-2-70. Istruzione scolastica nei territori occupati.
22 Prav tam.
23 Martinelli, *Achille Papa - Medagli d'Oro*, str. 68.
24 Prav tam.
25 *Slovenski narod*, št. 281, 7. 12. 1917, str. 4.
26 Pavan, *Caporetto*, str. 326.
27 Tudi po vojni je nadaljeval z delom šolskega nadzornika, saj je bil decembra 1918 imenovan za šolskega nadzornika v Tolminu, 1921 je prevzel še nadzor nad trbiškim okrajem, v letih 1924–1932 je bil ravnatelj zavoda Scodnik v Tolminu. V času italijanske okupacije med 2. svetovno vojno je bil v Ljubljanski pokrajini prav tako šolski nadzornik, z delom pa je nadaljeval tudi po letu 1945, ko je nadzoral nastajanje in delovanje slovenskega šolstva na Goriškem.
28 Svoljšak, *Soča, sveta reka*, str. 233–234.
29 Pavan, Caporetto, str. 326. Kot navaja Pavan po spominu kobariškega dekana Franca Rupnika, se je tudi po 2. svetovni vojni kurat večkrat vrnil v Breginj in ugotavljal, kako so se njegove deklice postarale. Predvsem pa naj bi ob pogledu na prelepo okolico Breginja pripomnil, kakšno lepo deželo je Mussolini zapravil Italiji.

Razdeljevanje malice med šolskim izletom (La scuola e la guerra, Milano 1917).

Tik pred iztekom prve italijanske zasedbe so šolske oblasti organizirale dopolnilno izobraževanje za učitelje z zasedenega ozemlja, da bi jih strokovno povsem približali italijanskim učnim metodam ter bi si pridobili dovoljenje za poučevanje. Tečaj za učitelje je bil organiziran v Firencah med 6. in 22. septembrom 1917, hospitacije so potekale pri pouku italijanskega jezika, pedagogike, zgodovine in zemljepisa, matematike, risanja, lepopisa in telesne vzgoje. Ti šolski predmeti so bili namreč podvrženi temeljiti "prenovi". Predmeta domovinska geografija *(geografia patria)* in zgodovina italijanskega *Risorgimenta* sta bila osrednja v novem italijanskem predmetniku, s poukom italijanskega jezika pa so pričeli v drugem razredu, potem ko naj bi se otroci v prvem razredu naučili brati in pisati z lepopisom, ki je temeljil na ravni pisavi *"kot najbolj higienski, saj prisili učenca, da se drži daleč od klopi in se ne navzame slabih navad, škodljivih za hrbtenico..."*[30] Italijanščino so poučevali predvsem z vsakodnevnimi nareki in njihovimi popravami, nadgradili so jih z branjem in razumevanjem beril, šele kasneje so se posvetili slovnici italijanskega jezika. Tudi aritmetiki in matematiki so v vseh stopnjah posvetili primerno pozornost. Medtem ko je bilo obiskovanje verouka fakultativno, pa je bilo obvezno obiskovanje petja na vseh šolskih stopnjah, da bi se učenci čimprej naučili italijanske državne himne, med t. i. vzgojnimi predmeti je bilo obvezno tudi risanje v vseh razredih osnovne šole, za deklice učenje ženskih del. V 2. razredu so dodali še nov predmet, civilno vzgojo oziroma spoznavanje pravic in predvsem dolžnosti državljana. Po pričevanju se otrokom v šoli ni hudega godilo, ali kot se je spominjala Julka Mašera z Livka (r. 1910), ni imela slabega spomina na tisto obdobje: *"Hodili smo tudi v šolo, k patrom, kjer smo se naučili tudi pesmice..."*[31] Posebne obravnave je bila deležna telesna vzgoja. Šolske oblasti so namreč ugotovile, da je bil avstrijski pouk gimnastičnih vaj izjemno tog in pomanjkljiv, v ljudskih šolah Posočja pa jih sploh niso poučevali. Izbira učnih metod je bila prepuščena učiteljem, šolske oblasti so priporočale pogoste pogovore med učitelji in učenci, veliko praktičnih vaj in risanja pri vseh učnih predmetih, pa učne ure na prostem, praktični pouk in delo s časopisi, razglednicami, ilustracijami, šolske razstave in pouk narave v naravnem okolju. Vsaka šola naj bi načeloma imela didaktični vrtiček za učno vrtnarjenje, ali vsaj cvetlične lončke za gojenje rož in žitaric.

Z namenom, da bi učni proces na zasedenem slovenskem ozemlju potekal s čim manj preprekami, so italijanske oblasti poskrbele za učne pripomočke in vsako šolo so tako opremili z abecedniki, računali s kroglicami, pregibnimi metri, tehtnicami, v vsaki šolski veži naj bi bili izobešeni plakati s smermi neba ter z merskim sistemom. Učilnice naj bi ozaljšali kraljev portret, fotografije princev, pa tudi didaktične slike, poučne upodobitve iz zgodovine *Risorgimenta*, tudi šolski zemljevidi Italije niso smeli izostati, kakor tudi ne zgodovinski atlasi, zvezki in knjige. Šolske knjige, ki so bile za učence z za-

30 PANG, Civilni komisariat za politični okraj Tolmin 1915–1917, Programma didattico. 1. 11. 1916.

31 Pavan, *Caporetto*, str. 355.

Slovenski otroci telovadijo (La scuola e la guerra, Milano 1917).

sedenih posebej izbrane in so temeljile predvsem na zemljepisno – zgodovinskih vsebinah, so bile za vse učence brezplačne oziroma jih je zanje nakupila vsaka (zasedena) občina posebej. Izkoristili so tudi obstoječe knjižnice oziroma so organizirali priročne knjižnice; po podatkih generalnega sekretarja je bilo na ozemlju zasedene Vzhodne Furlanije 34 šolskih, 31 učiteljskih in 6 ljudskih knjižnic, med katere niso šteli knjižnic v Gorici, ki jo je italijanska vojska zasedla avgusta 1916.[32] Po zasedenih krajih so krožile tudi potujoče knjižnice. Z intenzivno knjižno dejavnostjo je skušal generalni sekretariat osnovati v vsaki šoli zadovoljiv knjižni fond, na katerem bi v bodoče gradili organizacijo ljudskih in šolskih knjižnic, že v času zasedbe pa je ustanavljanje ali oživljanje knjižnic potekalo po načelih, ki jih je oblikovala osrednja italijanska bibliotekarska organizacija Federazione italiana delle Biblioteche Popolari iz Milana. Knjižnice na zasedenem ozemlju so že v vojnem času postale *ad honorem* članice zveze italijanskih nacionalnih knjižnic za osnovne šole *Associazione Nazionale per le Biblioteche delle scuole elementari iz Bologne.* Zveza je v znak prijaznega sodelovanja pripravila novim članicam 600 "patriotičnih zavojev" *(pacchi patriottici)* s knjigami in brošurami, da "/.../ *se ljubezen do dobre književnosti vedno bolj razširja, prehaja iz šole v družino, postaja navada ljudstva, učinkovito prispeva, ne le k splošni kulturi, temveč tudi k vzgoji čustva, od koder se sproža in utrjuje nacionalna zavest*."[33]

Generalni sekretar se je zavedal, da je bil sistem vzgojevališč pomanjkljiv, saj v prehodnem obdobju med odpravljanjem avstrijske zakonodaje in uveljavitvijo italijanske šolske zakonodaje, v šolski proces niso bili vključeni otroci med 12. in 14. letom starosti. Za to starostno skupino so se italijanske oblasti zato odločile uvesti neobvezne šolske tečaje v italijanskem jeziku, ki so bili izenačeni z rednim šolskim poukom v ljudskih šolah. Tečaje so opredelili kot neobvezne predvsem zaradi nerešenega jezikovnega vprašanja, čeprav naj bi po poročanju generalnega sekretarja vsi šoloobvezni otroci zaprosili za možnost obiskovanja tečajev;[34] otroci, ki zaradi različnih razlogov niso mogli obiskovati tečajev med tednom, so to lahko storili v pouka prostih dneh. Tudi priprave na srednješolsko izobraževanje so potekale na zasedenem ozemlju. Posebno pohvaljeni so bili učenci s Kobariškega, kjer se je v petih pripravljalnih tečajih pripravljalo 25 učencev in kar 21 jih je bilo uspešnih, kar je po njihovem mnenju potrdilo uspeh italijanske šole med tem prebivalstvom, okoli 30 otrok pa naj bi celo vložilo prošnje za brezplačna šolska mesta v kakšnem šolskih zavodih v Kraljevini Italiji.[35]

Poletni meseci po mnenju italijanskih šolskih oblasti niso bili čas brezskrbnosti in ne-šolskih obveznosti, za slovenske otroke so namreč organizirale poletne šolske tečaje za meseca avgust in september, v vmesnem času pa, da otroci ne bi povsem izgubili

32 La gestione. Documenti V, dokument 416. Statistiche scolastiche per l'anno 1915–916.
33 La gestione. Relazione II, str. 55.
34 Svoljšak, *Soča, sveta reka*. Poročilo je zapisano v La gestione, Relazione II, str. 50.
35 Prav tam. Poročilo se nahaja v PANG. Civilni komisariat za politični okraj Tolmin 1915–1917. Vzgoja 1917. Attività scolastica. št. 5582/16.

stika s šolo in italijansko prevzgojo, so v vzgojevališčih delili brezplačno šolsko malico. Dejavnosti v poletnih tečajih so se odvijale v dopoldanskih in popoldanskih urah, prav tako je bilo nekaj šolskih ur posvečenih utrjevanju snovi, zlasti italijanščine, v "prostem" programu pa predvsem telesni vzgoji in ročnim delom. Poletni čas pa je bil, tako na fronti kot v frontnem zaledju, posebno nevaren za širjenje epidemij, zato je bilo osebni higieni otrok in čistoči šolskih prostorov posvečeno veliko pozornosti.

Šolski nadzornik Spazzapan je o delovanju vzgojevališč moral poročati nadrejenemu generalnemu sekretarju. Ocenil je, da je bil obisk vzgojevališč in drugih dejavnosti sprva zelo spodbuden, obenem pa opozoril, da je bil zelo odvisen od kmečkih opravil, ki so čakala učence, na primer košnja ali paša, čeprav so bile za neopravičeno odsotnost predvidene stroge kazni, celo odvzem starševstva, zamenjava skrbništva, preselitev otroka k drugi družini ali v poboljševalnico. Sčasoma so se italijanske zasedbene oblasti prilagodile avstrijski šolski zakonodaji, ki je dopuščala izjemne odsotnosti od pouka v času poljskih opravil in celo za nujno pomoč v gospodinjstvu, če so bili starši odsotni zaradi kmečkih opravil. Obenem pa so ta odlok nadgradili z odločitvijo, da naj bi učenci manjkajočo snov nadoknadili ob nedeljah. V prvem šolskem letu je navkljub vsem prizadevanjem na Tolminskem ostalo neocenjenih 142 učencev, napredovalo jih je 531, zaostalo pa je 525 učencev.[36] Za ocenjevanje znanja in vedenja učencev je bil uveden italijanski sistem ocenjevanja od 1 do 10, pri čemer je bilo zadostno znanje ocenjeno s 6. Učitelji so ocenjevali vsaka dva meseca, dvakrat mesečno so pisno preverjali znanje jezika in matematike. Ocene iz drugega "italijanskega" šolskega leta so morale biti zaključene 31. januarja 1917, generalnega sekretarja pa so spodbudile, da je šolskega ministra zaprosil, naj osnovne šole v "odrešenih" pokrajinah izenači z italijanskimi osnovnimi šolami, saj bi bila tako povojna vključitev v italijanski državni prostor povsem samodejna. Postopno vključevanje v italijanski državni šolski okvir je nadalje predstavljala tudi uvedba maturitetnega izpita v osnovne šole, ki naj bi ga opravljali tisti učenci, ki bi želeli nadaljevati šolanje na srednji stopnji, toda na šolah v Kraljevini Italiji, saj poklicnih in srednjih šol, z izjemo ženske poklicne šole v Gradežu (Grado), obrtne šole v Čortini d'Ampezzo in kraljeve gimnazije v Ali na Tridentinskem, italijanske zasedbene oblasti niso uspele ustanoviti.

Socialni vidiki šolske dejavnosti na zasedenih ozemljih

Številne dejavnosti, povezane z uvajanjem šolskega pouka na zasedenih ozemljih, so imele zagotovo tudi pozitivne učinke, ki jih moremo meriti predvsem s stališča ohranjanja zdravja in znosnih življenjskih pogojev v neizprosnem vojnem času, pa tudi primerjalno z razmerami v notranjosti slovenskih dežel, ki so se od leta 1916 dalje soočale z izjemnim pešanjem življenjskih pogojev. Zaradi vojnih razmer, velikega števila vojakov, slabšega splošnega zdravstvenega stanja, so se zdravstvene in higienske razmere na zasedenem slovenskem vojnem ozemlju izjemno poslabšale. Italijanske zasedbene oblasti so tako za civilno prebivalstvo kot za vojsko poskrbele z dobro in učinkovito izdelano zdravstveno mrežo, z ambulantami, laboratoriji in z rednim higienskim nadzorom. Tako je moralo biti vsako poslopje, ki je bilo namenjeno šolskemu pouku, preskrbljeno s pitno vodo ter biti higiensko neoporečno. Na celotnem vojnem območju so zdravstvene službe izvajale stroge higienske ukrepe, zato so otroke v vzgojevališčih okopali vsak dan razen ob četrtkih, otroke iz krejskega vzgojevališča so enkrat tedensko pregledali in okopali kar v ambulanti v Starem selu.[37] Otroci so bili jeseni 1916 in spomladi 1917 cepljeni proti kozam, navkljub skrbnemu nadzoru pa so med njimi vendarle zasledili nekaj primerov trebušnega tifusa, ki je bil razširjen tudi med italijanskimi vojaki, meningitisa in ošpic; za posledicami bolezni so štirje otroci umrli.

V skrbi za izboljšanje ali vzdrževanje dobrega zdravstvenega stanja otrok na zasedenem ozemlju, je osrednjo vlogo igrala prehrana, česar so se italijanske oblasti zavedale in ves čas poudarjale uvedbo redne in brezplačne prehrane v vseh vzgojnih ustanovah. Za razdeljevanje hrane so bila zadolžena vojaška poveljstva, pri pripravi pa naj bi sodelovala tudi dekleta v okviru gospodinjskega pouka, ali kot je komentiralo tedaj dekletce Fini Več, so bile "...*otrokom... v največje veselje malice, ki jih je pripravljala vojaščina in so bile ob dnevih zmag posebno izdatne*..."[38]

V času italijanske zasedbe je razmeroma učinkovito deloval tudi urad, ki je urejal različne vrste socialnih podpor, ki so po eni strani pomenile neposredno gmotno pomoč prebivalstvu, po drugi strani pa so na šolskem področju sočasno ciljale k omogočanju in prepričevanju staršev, da so k rednemu obiskovanju šolskega pouka usmerjali svoje otroke. Najbolj pogoste vrste pomoči so bile denarne podpore družinam vpoklicanih avstro-ogrskih vojakov,

36 Prav tam, str. 258.

37 PANG, Civilni komisariat za politični okraj Tolmin 1915–1917. Vzgojevališča in šolski tečaji 1915–1917. Kred, dopis šolskega inšpektorja civilnemu komisarju z dne 31. julija 1916.

38 Več, Spomini, str. 10. Pripoved je nastala po lastnih spominih in po pripovedovanju njenih sester. Fini Več Friganović je ostala zvesta krajem, kjer je preživela otroška leta (1910–1915), saj je prevajala pesmi Simona Gregorčiča v nemščino in za svoje zadnje počivališče izbrala Sv. Lovrenca pod Libušnjami, kjer je pokopan tudi "goriški slavček".

Educatorio di Boriana –
– 2ª Sezione –
Elenco dei ragazzi poveri.

Cognome e Nome	età	N. della casa	Luogo di nascita	
Ivančič Luigia	9 anni	1	Kamno	abiti e scarpe
Bomar[10] Teresa e Caterina[14]		72	Boriana	scarpe
Bomar Cristina	11	66	id.	abiti e scarpe
Urecian Maria	11	65	id.	id. id.
Menic Giuseppina	12	84	id.	id. id.
Krast Barbara	10	17	id.	scarpe
Krast Luigi[9] e Antonio[13]		17	id.	abiti e scarpe
Krast Ignazio	9	104	id.	scarpe
Menic Stefania	11	56	id.	scarpe
Spolat Agostino	10	23	id.	abiti e scarpe
Benčič Maria	10	8	id.	scarpe
Sivec Teresa	11	12	Sibuffina	abiti e scarpe
Urscic Augusto	10	98	Boriana	scarpe
Kramar Giuseppe	10	60	id.	abiti e scarpe
Gregorčič Giuseppe	9	6	Kam	id. id.
Menic Giuseppe	11	56	Boriana	scarpe
Krast Agostina[11] e Giuseppina[9]		11	id.	abiti
Gabrscek Maria[12] e Lucia[10]		14	Kamno	abiti e scarpe
Benčič Francesco	10	19	Boriana	scarpe
Valetic Giuseppina	10	102	Ravna	abiti
Gabrscek Antonio	9	44	Kamno	abiti e scarpe
Ilias Maria[12] - Giovanni[11] - Andrea[9]		22	Boriana	id. id.
[illegible]	10	46	Kamna	[illegible]
Kuclar Giuseppe	11	6	Selisce	id. id.
[illegible]	[illegible]	7	Selisce	id. id.

Seznam revnih otrok iz 2. razreda vzgojevališča v Borjani (PANG, Civilni komisariat za politični okraj Tolmin 1915–1917).

Proslava breginjskih učencev 20. septembra 1916 (La scuola e la guerra, Milano 1917).

družinam aretiranih in interniranih s strani avstrijske države zaradi političnih razlogov, pa tudi italijanskim družinam na zasedenih ozemljih.

V vzgojevališčih je bilo veliko revnih otrok, zlasti med begunčki, ki so z materami in starimi starši morali v naglici in brez osnovnih življenjskih potrebščin zapustiti svoje domove. Zanje so učitelji priskrbeli obleko, obutev, med italijanskimi šolarji so nabirali darove, v dobrodelne akcije se je vključilo tudi društvo Dante Alighieri z nabirkami oblek. Na pobudo skrbnega kobariškega poveljnika je profesorica njegovih hčera iz Brescie zbrala bogato nabirko oblek, perila, čevljev, glavnikov, sladkarij in igrač, v pošiljki pa se je znašel tudi propagandni material v obliki 120 italijanskih trobojnic. Kobariškemu vzgojevališču je mesto Brescia postalo boter, general Achile Papa pa je dobil vzdevek *prvi dobrotnik kobariške mladine*. Šolske oblasti so slovenske otroke poslale tudi na počitniški oddih in tako je 35 slovenskih otrok s Kobariškega v spremstvu treh učiteljev od 20. avgusta 1917 letovalo v morski koloniji v Livornu, 2 gluhonema otroka pa je sprejel zavod za gluhoneme v Firencah.[39]

Propaganda dejavnost

Slovenski otroci so zaradi težkih življenjskih okoliščin s težavo sprejemali novi šolski in vzgojni red. Šolske oblasti so tako dopuščale bolj sproščen pristop k poučevanju italijanskega jezika, več pozornosti pa so učitelji usmerili na zemljepis in zgodovino, ki naj bi otrokom odprla vrata v zavedanje o pripadnosti italijanskemu narodu. To prepričanje naj bi utrdili tudi z dopisovanjem med slovenskimi in italijanskimi šolarji, k čemur je na svojem obisku v breginjskem in sedelskem vzgojevališču leta 1917 spodbujal tudi italijanski senator Pio Foà, tedanji predsednik italijanske zveze za ljudsko šolo *(Unione Italiana dell'Educazione Popolare),* saj bi se *"tako /..../ ustvarile nove povezave simpatije in solidarnosti med novimi in starimi provincami Italije*."[40]

Še bolj množično in glasnejše orodje v prepričevanju, da so "odrešena ozemlja" samodejni del italijanskega državnega prostora, so bile spominske slovesnosti ob "patriotičnih" obletnicah, kult padlih italijanskih junakov, pripovedovanje o epopeji *Risorgimenta* in drugih junaških dogodkih iz italijanske preteklosti, ki so se obnavljali v tedanjosti, *"prevladujoča moč in milina naših narodnih pesmi, iskreno prikazovanje naravnih mejà Italije, povzemanje idealističnih aspiracij našega boja skupaj z sedanjim ugotavljanjem koristi, ki jih mati domovina na široko podeljuje med odrešeno prebivalstvo, to naj vžge plemenita čustva v duši učencev,"* kot so zapisali.[41] Najbolj prikladno gojišče t. i. patriotičnih čustev so bile seveda šole, kjer "...*so otroci nastopali v paradi in imeli vsi laške kokarde, na katerih je bilo vtisnjeno Srce Jezusovo (!) in so nosili tudi laške zastavice,*"[42] sicer pa so bile proslave namenjene vsemu prebivalstvu. Ob bučnih govorih vojaškega komisarja ali poveljnika armadnega korpusa, ob vojaški godbi in recitacijah t. i. patriotičnih pesmi, s prikazi gimnastičnih vaj, z

39 Svoljšak, *Soča, sveta reka*, str. 266.

40 La gestione. Relazione II, str. 56.
41 La gestione. Relazione I, str. 76.
42 *Slovenec*, št, 262, 15. 11. 1917, str. 4–5.

didaktičnimi razstavami, s spisi in risbami, so obeleževali obletnice zasedbe, zmago in zavzetje Gorice, državnih praznik 20. september,[43] dan mrtvih, tudi rojstni dnevi članov kraljeve družine so bili primeren trenutek za patriotično prebujo.

V okviru šolskega pouka je prevzgoja sicer potekala znotraj predmeta civilne vzgoje, za kar so italijanske oblasti omogočile celo uporabo naprednih tehnoloških metod in sredstev, kot so bili projektorji in diapozitivi, ki jih je smel civilni komisar uporabljati tudi izven šolskega okolja, za "civilno (pre)vzgojo" prebivalstva na zasedenih področjih. Mednje so delili knjige in tudi tako izvajali propagandno dejavnost, o uspehih katere je bil generalni sekretar D'Adamo tudi trdno prepričan: "*/.../ dejanje duhovne osvoboditve, /.../ je bilo vztrajno, poživljajoče, plodno, namenjeno, kamorkoli bi poseglo, odprtju malih duš za spoznavanje Domovine, kar je bilo sistematično zanikano s strani avstrijskega režima; dejanje propagande, v najvišjem pomenu besede, ki je, ker je bilo morda italijansko občutenje deloma zasenčeno, a ga avstrijska vlada ni mogla uničiti, zasejalo seme na plodna tla*."[44]

Zaključek

Ne bučna praznovanja, ne knjige, ne vztrajno prepričevanje o dobronamernosti italijanske zasedbe niso mogli vnesti zaupanja domačinov do italijanskih oblasti. Še več, bližnja prihodnost, ponoven prihod italijanske vojske na slovenska ozemlja v novembru 1918 in celotno obdobje trdnega vztrajanja pod italijanskim škornjem so slovenskemu prebivalstvu in njihovemu dvomu dala prav. Celotno obdobje italijanske uprave zasedenih ozemelj, in znotraj le-te tudi šolskega sistema, je imelo jasno začrtan cilj, to je ustvariti trdne temelje za priključitev ozemelj h Kraljevini Italiji. Kontinuiteta iz vojnega v mirnodobni čas je bila po eni strani zagotovljena na personalni ravni, saj so uradniki iz "vojnega" Generalnega komisariata za civilne zadeve v vojni zastavljeno delo nadaljevali v Generalnem civilnem sekretariatu za Julijsko krajino. Tudi na ideološkem polju so temeljne ideje, ki so vodile dejavnost Generalnega sekretariata, in nadalje komisariata, tudi v 20. letih 20. stoletja predstavljale integralni del ideološkega okvirja prihajajočega fašizma v letih njegovega hitrega vzpona v t. i. vzhodnih provincah. Vzpostavitev italijanskega šolskega sistema, čeprav v oblikah prilagojenega težkim vojnim okoliščinam, je predstavljala enega najbolj dejavnih področij upravljanja Generalnega sekretariata, ki je bilo ves čas nadgrajevano oziroma podvrženo temeljitemu preoblikovanju. To je bilo sicer v popolnem nasprotju s tedaj veljavnimi pravili vojnega prava, ki pa za kršitelje ni predvidelo sankcij in je bilo zato dejansko povsem brezpredmetno, saj so si ga nenazadnje države, ki so okupirale nasprotnikova ozemlja, razlagale razmeram in svojim potrebam prilagojeno.

Obenem je šolski sistem predstavljal najbolj pripravno polje propagande in promocije "nacionalnega duha" ter politično poslanstvo zasedbene vojske. Uglašeno delovanje generalnega sekretariata in italijanskih nacionalističnih društev, kakršno je bilo npr. Društvo "Dante Alighieri" na šolskem in propagandnem področju, je vodilo k pretkanemu političnemu cilju prodora italijanske kulture na zasedena ozemlja. K temu je pripomoglo poenotenje statusa zasedenega ozemlja z državnim italijanskim ozemljem v sistemu knjižnic, izobraževanju in ideološki pripravi učiteljskega kadra, kar je znatno gmotno podprlo prav omenjeno društvo. Oblike šolskega pouka, napolnjene z italijanskimi učnimi in kulturno-političnimi vsebinami, so tako predstavljale pripraven način prodiranja v slovenski prostor, med najmlajše in najbolj občutljive generacije, ki naj bi v prihodnosti predstavljale steber italijanske kulturne v slovenskih krajih Julijske krajine.

[43] Dne 20. septembra 1870 so bersaglieri pod vodstvom generala Raffaela Cadorne vdrli v Rim v bližini Porta Pia in strli odpor vojske papeža Pija IX., t. j. "la breccia di Porta Pia".

[44] La scuola e la guerra, str. 1.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ACS – Archivio centrale dello Stato, Roma
Presidenza del Consiglio dei Ministri. Guerra Europea. Paesi stranieri occupati dall'Esercito Italiano.

PANG – Pokrajinski arhiv Nova Gorica
Civilni komisariat za politični okraj Tolmin 1915–1917.

TISKANI VIRI

R. Esercito Italiano. Comando Supremo. Segretariato Generale per gli Affari Civili. La gestione dei servizi civili. Relazione, Fascicolo I, 31 dicembre 1916.

R. Esercito Italiano. Comando Supremo. Segretariato Generale per gli Affari Civili. La gestione dei servizi civili. Relazione, Fascicolo II, 31 ottobre 1917.

R. Esercito Italiano. Comando Supremo. Segretariato Generale per gli Affari Civili. La gestione dei servizi civili. Documenti, Fascicolo I, 31 dicembre 1915.

R. Esercito Italiano. Comando Supremo. Segretariato Generale per gli Affari Civili. La gestione dei servizi civili. Documenti, Fascicolo V, 31 dicembre 1916.

ČASOPISI

Slovenski narod, 1915, 1917.
Slovenec, 1917.

LITERATURA

Andri, Adriano – Mellinato, Giulio: *Scuola e confine. Le istituzioni educative della Venezia Giulia 1915–1945*. Quaderni di Qualestoria 5. Trieste, 1994

La scuola e la guerra. L'opera dell'Esercito italiano nei territori rivendicati. A cura del Segretariato Generale per gli Affari Civili presso Comando Supremo. Editori Alfieri & Lacroix. Milano, s. d.

Martinelli, Vittorio: *Achille Papa – Medagli d'Oro. Un generale bresciano nella Grande Guerra*. Brescia : Zanetti Editore, 1989

Marušič, Branko: O *Kobileku* Ardenga Sofficija in o drugih vojnih dnevnikih ter spominih italijanskih avtorjev. *Kronika,* 55, 2007, št. 2, str. 289–304.

Pavan, Camillo: *Caporetto. Storia, testimonianze, itinerari*. Treviso : Camillo Pavan Ed., 1997.

Scritti e discorsi di Benito Mussolini. Dall'intervento al fascismo (15 novembre 1914 – 23 marzo 1919). Edizioni Librarie Siciliane, S. Christina Gela, 1992.

Svoljšak, Petra: *Soča, sveta reka. Italijanska zasedba slovenskega ozemlja 1915–1917*. Ljubljana : Nova revija, 2003.

Več – Friganovič, Fini: *Kobarid ... Karfreit ... Caporetto. Spomini na vojna leta.* Tipkopis. Bolzano, 1974.

R I A S S U N T O

"Lo scopo era proprio infondere nei bambini uno spirito italiano". La scuola durante l'occupazione italiana dal 1915 al 1917

Il 24 maggio 1915 l'Europa geopolitica vide la nascita di un nuovo fronte tra l'Italia e l'Impero Austro-ungarico: i territori sloveni ai margini dello spazio nazionale sloveno divennero teatro di scontro diretto, o meglio l'entroterra diretto degli scontri. Quelli che sorgevano sul lato destro del fronte isontino, che appartenevano alla Principesca contea di Gorizia e Gradisca, furono occupati dall'esercito italiano, che vi introdusse un sistema di amministrazione pubblica transitorio in preparazione del momento in cui, secondo le disposizioni del Patto di Londra del 26 aprile 1915, queste terre sarebbero state annesse al Regno d'Italia. L'amministrazione pubblica dei territori occupati nei settori della giustizia, della sicurezza interna, delle questioni ecclesiastiche, l'amministrazione comunale della sanità, della sicurezza sociale, dell'economia, dell'agricoltura e delle finanze in ambito tributario era affidata al Segretariato generale per gli affari civili, che aveva sede ad Udine e rappresentava l'autorità centrale provinciale sul territorio occupato. Su di esso tale organo aveva anche delle deleghe dall'ufficio statale. Per i comuni sloveni occupati dell'Alta Valle dell'Isonzo era competente il Commissariato civile per il distretto politico di Tolmin (Tolmino) con sede a Kobarid (Caporetto), per i comuni occupati di Brda (Collio Goriziano sloveno) invece il Commissariato civile per il distretto di Gradisca d'Isonzo con sede a Cormons (Krmin).

L'amministrazione dell'occupazione italiana fu eccezionalmente attiva nel settore della scuola, per il quale furono decisi dei drastici cambiamenti, nonostante le disposizioni delle leggi di guerra, secondo il quale avrebbe dovuto restare in vigore la struttura amministrativa dello stato occupato. Sui territori sloveni occupati lo stato di guerra non permetteva di attuare forme di insegnamento tipiche della scuola popolare italiana, e furono pertanto istituiti tipi particolari di istruzione scolastica, gli educatori – ricreatori. La lingua ufficiale d'insegnamento, come negli altri uffici pubblici, era l'italiano, italiani erano gli insegnanti – soldati assistiti dalle insegnanti del luogo. Nel programma didattico furono introdotti contenuti prettamente italiani, fu implementato l'insegnamento di lingua italiana, storia e geografia (la cosiddetta Geografia Patria) italiane, per facilitare lo svolgimento delle lezioni le autorità scolastiche italiane fornivano libri di testo e atro materiale didattico in italiano.

L'insegnamento sui territori sloveni occupati fu investito di numerosi compiti ed aveva pertanto numerosi obiettivi. In campo sociale ebbe importanza capitale, in tempo di guerra, il vitto gratuito dei bambini nell'età dell'obbligo scolare, la distribuzione gratuita di abiti e calzature e la cura della loro salute. Tutte queste misure nascondevano un secondo fine: convincere la popolazione dei luoghi del carattere benevolo dell'occupazione italiana, e del futuro libero da preoccupazioni che li attendeva sotto l'ala protettrice dello Stato italiano. Proprio il settore scolastico fu il più adatto per attuare la propaganda politico – culturale che avrebbe dovuto preparare la popolazione dei luoghi per il futuro. L'accorta preparazione nel settore amministrativo in tutti gli aspetti della vita pubblica del periodo 1915–1917 pose infatti basi sufficientemente solide per il governo dei territori occupati immediatamente dopo la vittoria italiana della guerra e la loro annessione al Regno d'Italia.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 376-056.262(497.4)"1922/1944"

Prejeto: 5. 11. 2008

Mojca Šorn
dr., asistent doktor, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: mojca.sorn@inz.si

Zavod za slepe otroke in mladino v Kočevju

IZVLEČEK

Avtorica v prispevku oriše nastanek prvega zavoda in šole za slepe, ki se je na področju Slovenije oblikoval po koncu prve svetovne vojne v Ljubljani, podrobneje obravnava delovanje zavoda po selitvi v Kočevje, spremlja pa tudi njegovo vrnitev v prestolnico v času druge svetovne vojne.

KLJUČNE BESEDE
Zavod (internat in šola) za slepe otroke in mladino, Kočevje, 1922–1944

ABSTRACT

HOME FOR THE BLIND CHILDREN AND YOUTH IN KOČEVJE

The author describes in her contribution the origin of the first home and school for the blind, which was on Slovene territory formed after World War I in Ljubljana. She deals in detail with the activity of the home after being moved to Kočevje; she also follows its return to the capital during World War II.

KEY WORDS
Home (residential school) for the blind children and youth, Kočevje, 1922–1944

Prvi zavod za izobraževanje slepih je bil ustanovljen leta 1784 v Parizu, kmalu nato so sledile podobne institucije tudi drugje po Evropi. V Avstro-Ogrski so prvi zavodi za slepe svoja vrata odprli v začetku 19. stoletja, najprej na Dunaju leta 1808. Avstrijski zakon o osnovnem šolstvu iz leta 1869 je vseboval določila, ki so slepe in gluhe otroke štela med šoloobvezne, ker pa na Slovenskem do osnovanja ustrezne ustanove ni prišlo,[1] so se le tisti (redki) slovenski otroci, katerim so bili dodeljeni denarni prispevki humanitarnih organizacij in posameznikov, šolali v zavodih (predvsem) avstrijskega dela monarhije (Dunaj, Linz, Gradec, Celovec, Innsbruck) vse do njenega propada.[2] Tako javnost kot stroka sta imeli v zvezi s tem številne pomisleke: "Uživanje teh ustanov je zvezano s pogojem, da se mora slepi otrok izobraževati v tujem zavodu, ker jih na slovenskem še ni. Oddaljenost kraja, tujina, tuji jezik, zelo majhna možnost večkratnega obiskovanja in razne druge ovire privedejo prizadete starše do zaključka, da otroka rajši obdrže doma. /.../. Vse drugače bi to bilo, ako bi na Slovenskem obstojalo tako slovensko vzgajališče za oslepele otroke",[3] zato so želje po ustanovitvi slovenskega zavoda za slepe počasi dobivale konkretnejše oblike: "Zavod za slepo deco naj je strokovnjaški urejeno vzgajališče z internatom pod strokovnjaškim vodstvom in njegova šola podobna našim ljudskim in meščanskim šolam. Njen učni načrt naj preveva ideja šole-delavnice /.../ v kateri se učenci napotujejo do samostojnega duševnega in telesnega dela."[4] Učni načrt je poleg teorije predvideval precej praktično-tehničnih predmetov, ročna dela, mizarska dela, modeliranje ipd., saj so strokovnjaki menili, da šola-delavnica slepega človeka lahko usposobi za delo in mu s tem omogoči relativno ali popolno samostojnost.

Zavod za slepe v Ljubljani

V prvi svetovni vojni je na fronti oslepelo nekaj deset slovenskih fantov. Ti so se konec leta 1918 vrnili v domovino, natančneje v Ljubljano, kmalu za njimi pa je v prestolnico prispela tudi večina slovenskih otrok iz avstrijskih zavodov za slepe. Narodna vlada je ustanovila "Kuratorij za oskrbo slepcev",[5] ki je poskrbel za selitev iz primarne nastanitvene lokacije, se pravi iz prostorov v nekdanji Belgijski vojašnici, v prostore Kranjske hranilnice na Zaloški cesti. Tu se je oblikoval Zavod za slepe v Ljubljani,[6] v okviru katerega je s šolskim letom 1919/20 začela delovati dvorazredna osnovna šola. V šolskem letu 1921/22 je bila dvorazredna osnovna šola reformirana v trirazredno. V zavodu je poleg t. i. trirazrednice delovala tudi obrtna nadaljevalna šola s pletarsko in ščetarsko delavnico. Za obrtno nadaljevalno šolo se je še posebej zavzemal tedanji ravnatelj šole Josip Kobal, saj je menil, da slepim nudi ustrezno strokovno kvalifikacijo in s tem možnost zaposlitve.

Zavod za slepe otroke in mladino v Kočevju

Leta 1922 je poslopje Zavoda za slepe v Ljubljani kupilo Ministrstvo za narodno zdravje in v njem uredilo bolnišnico za ženske bolezni, zavod pa je bil preseljen v Kočevje, relativno daleč od kulturnega središča. (Državni) zavod za slepe/slepce v Kočevju je bil nameščen v banovinskem poslopju bivše lesno industrijske šole. Vzdrževanje zavoda in šole za slepe je bilo v pristojnosti države do šolskega leta 1928/29, ko je prišlo do reforme – skrb za zavod je prevzela takratna oblastna samouprava.[7] Vsi odrasli oskrbovanci so bili iz ustanove odpuščeni,[8] v njej so ostali šoloobvezni otroci in mladina, ki je obiskovala obrtno šolo.[9] Zavod se je preimenoval v Zavod za slepo deco v Kočevju: "Domalega na koncu sveta, v kraju, ki kakor ud, od človeškega telesa odrezan, krvavi in usiha; tam kjer je zemlja vsa bolna in iz smrtne stiske zaman kliče k sebi delovne roke, da bi jo negovale, ljubile in se vse njej posvetile, roke, ki bi njenim izsušenim prsim dale svežih sokov; tam – na narodnostno najbolj ogroženem otočku Slovenije, sredi brezupne puščobe, ki diha iz temnih kočevskih gozdov ter kot večno prokletstvo visi nad vsem – tam se vzpenja pod jesensko nebo visoka siva stavba s pomembnim napisom: Zavod za slepo deco."[10]

---

1 Kranjski deželni zbor leta 1889 osnutka zakona o "odgojilnih in učnih zavodih za gluhoneme in slepe otroke", ki ga je v razpravo podal deželni šolski svet za Kranjsko 21. 1. 1882, ni sprejel.

2 *Zavod za slepo in slabovidno mladino*, str. 2. Podrobneje o šolski obveznosti v: Sagadin, Kvantitativna analiza, str. 136sl.

3 Skabernè, *Skrb za slepce*, str. 224.

4 Prav tam, str. 225.

5 Ta se je kasneje preoblikoval v društvo "Kuratorij slepcev", ki si je prizadevalo ustvariti idejo o postavitvi "Doma slepih iz vse Slovenije", *Ilustrirani Slovenec*, IV, 10. 6. 1928, št. 24, str. 188, 189, Med našimi nesrečnejšimi.

6 Zgolj kot zanimivost naj navedem podatek, da je upravitelj Zavoda za slepe v Zemunu v začetku 20. let 20. stoletja dal pobudo za ustanovitev kolonije-samostojne naselbine slepih vojnih invalidov v Veterniku pri Novem Sadu. Leta 1939 je tam bivalo več kot 250 oseb, *Jutro*, XX, 2. 6. 1939, št. 126, str. 3, Dom slepih očetov in bistrovidnih otrok.

7 Leta 1935 je banska uprava ustanovila poseben fond, namenjen Zavodu za slepo deco v Kočevju, v katerega se je stekal denar iz banovinskega proračuna (ARS, AS 1460, t. e. 1, Konferenčni zapisnik (30. 5. 1932 – 22. 1. 1937), Zapisnik, 3. 9. 1935).

8 Leta 1935 je bil ustanovljen dom za odrasle slepe v Škofji Loki.

9 *Jutro*, XX, 24. 6. 1939, št. 144, str. 3, Slepa deca vabi goste. V proslavo dvajsetletnice zavoda v Kočevju razstavijo slepi gojenci svoje izdelke; *Zavod za slepo in slabovidno mladino*, str. 3.

10 *Slovenec*, LXV, 7. 11. 1937, št. 256, str. 5, Med tistimi, ki zanje sonce ne sije. Zavod za slepe otroke v Kočevju.

Poslopje Zavoda za slepe otroke in mladino v Kočevju (Ilustrirani Slovenec, IV, 10. 6. 1928, št. 24, str. 188).

Pogoji za bivanje v kočevskem zavodu in delo v šoli, ki je bila v sklopu tega, so bili skromni, tako kar se tiče prostorov kot tudi učnih in izobraževalnih pripomočkov; težave so bile tudi s pridobivanjem in nameščanjem izobraževalno-vzgojnega kadra.[11] Kljub temu se je zavod v Kočevju, ki se je zgledoval predvsem po Zavodu za slepe v Zagrebu, ustanovljenem leta 1895, in po modernem Zavodu za slepe v Zemunu, razvil v kvalitetno in uspešno ustanovo, kar so izražali predvsem dosežki gojencev.[12]

V Kraljevini Jugoslaviji od leta 1930 zavodi za prizadete niso več delovali po stari avstrijski zakonodaji. Dne 5. decembra 1929 je bil namreč sprejet Zakon o osnovnih šolah,[13] ki je določal, da "med 'ljudske' šole spadajo tudi šole 'za nezadostno razvito in defektno deco'".[14] Pouk je bil obvezen tudi za slepe otroke in v kočevski zavod so sprejemali tiste, ki so napolnili 6, a še niso prekoračili 14 let,[15] duševno in telesno zdrave in sposobne za izobrazbo. Zakon o obveznem šolanju pa se ni dosledno izvajal. To je razvidno tudi iz naslednjega citata: "Seveda je v naši banovini število slepe dece, ki je letos postala šoloobvezna večje; pričakovati je zato naknadnih prijav. S takimi naknadnimi vstopi v zavod pa je zelo otežkočen pouk, posebno v 1. razredu. Učiteljstvo se je še vedno borilo proti temu. Skušalo si je opomoči predvsem z razpisom v uradnih časopisih, pa kakor je razvidno, ni dosti pomagalo. Glavna krivda leži v tem, da se starši slepe dece premalo zato zanimajo. Po čl. 57. zakona o n. š. [narodnih šolah, op. avt.] morajo šolski upravitelji voditi imenik defektne dece in predlagati /.../ seznam srezkemu nadzorniku."[16] V drugi polovici 30. let se je stanje nekoliko popravilo, vsako leto je zavod sprejel nekaj novih gojencev, kar se je ne nazadnje odražalo v stiski s prostorom, ki je donela kot klic na pomoč: "/.../ sta za novo šolsko leto priglašena že sedaj 2 nova učenca /.../. Zavod pa je prenapolnjen, saj imamo že itak 2 gojenca čez maksimum. Če hočemo torej sprejeti v zavod kakega novega otroka, ne bo mogoče na drug način, kakor, da odpustimo starejše, že izšolane gojence."[17] V šolskem letu 1934/35 je bilo slepih 26 osnovnošolskih gojencev (14 dečkov in 12 deklic), v obrtni šoli pa 14 (6 dečkov in 8 deklic), se pravi 40, tri leta kasneje pa 43.

Osnovna šola in izobraževanje mladine

Učiteljski kader je bil maloštevilen,[18] a strokovno dobro podkovan.[19] V polni meri se je zavedal svoje odgovornosti, "da je vzgoja slepih tako nekaj važnega, da moramo posvečati le ti veliko pažnjo. Nastavnik – učitelj slepih more biti le tisti, ki ga je priroda obdarovala s posebnim darom vzgojitelja. Poleg tega pa mora biti kar najbolj izobražen v pedagoški, psihološki, psihopatološki in njim sorodnim strokam. Poleg vzgoje celote, tj. celega razreda

11 Zaradi slabih pogojev so nameravali leta 1923 otroke iz kočevskega zavoda preseliti v Zavod za slepe v Zemunu, kar pa se zaradi velikih prizadevanj učiteljskega zbora ni zgodilo *(Zavod za slepo in slabovidno mladino*, str. 3).

12 Kot piše Marija Golob, zavod v Kočevju ni imel možnosti, da bi v celoti in povsem ustrezno zajel vzgojno-izobraževalni proces vse slovenske slepe in slabovidne mladine, vendar je njegovo delovanje kljub temu pomenilo premik in napredek na tem področju (Golob, *Pot k svetlobi*, str. 8sl).

13 *Službene novine kraljevine Jugoslavije*, LVIII, 11. 7. 1930, št. 155.

14 Mencej, Razvoj šolstva, str. 53–59; ARS, AS 1460, t. e. 1, a. e. 5, Konferenčni zapisnik (27. 2. 1940 – 30. 4. 1943 oz. 28. 5. 1943), Zapisnik, 27. 2. 1941. Slabovidni učenci, ki se jim je v teku šolanja v zavodu vid toliko izboljšal, da se jim po izjavi zdravnika specialista ni bilo treba udeleževati pouka po metodah za slepe, so lahko predčasno zapustili zavod, vendar so morali do 14. leta obiskovati občo ljudsko šolo.

15 Izjemoma so lahko sprejeli tudi slepe mladostnike do 18. leta starosti, ki so oslepeli npr. zaradi bolezni ali nesreče.

16 ARS, AS 1460, t. e. 1, Konferenčni zapisnik (2. 4. 1930 – 22. 4. 1932), Zapisnik. 2. 9. 1931.

17 ARS, AS 1460, t. e. 1, Konferenčni zapisnik (26. 2. 1937 – 23. 1. 1940), Zapisnik, 22. 6. 1937.

18 Podrobno o upravnikih, pedagogih in drugih sodelavcih zavoda Golob, *Pot k svetlobi*, str. 38sl.

19 V letih med svetovnima vojnama je bil po odlokih višjega šolskega sveta v prestolnici in po navodilih ministrstva za prosveto izdan predpis o opravljanju strokovnega izpita po obiskovanju posebnega tečaja za učitelje za slepe. To je pomenilo začetek načrtnega usposabljanja tiflopedagogov *(Zavod za slepo in slabovidno mladino*, str. 3). Visoko usposobljenost učiteljskega kadra kočevskega zavoda je med drugim junija 1935 potrdil tudi poslanec ministrstva za prosveto iz Beograda, ki je po obisku šole za slepo in slabovidno mladino vse učitelje ocenil z odlično oceno (ARS, AS 1460, t. e. 1, Konferenčni zapisnik (30. 5. 1932 – 22. 1. 1937), Zapisnik, 11. 6. 1935).

ali poverjene mu edinice, je vzgojitelj dolžan, da se zanima tudi za vsakega gojenca individualno."[20]

Učiteljstvu je bila poleg pedagoško-vzgojnega procesa zaupana tudi skrb za učiteljsko knjižnico, ki je konec šolskega leta 1929/30 štela 144 knjig in 9 časopisov, od tega 3 pedagoške revije, konec šolskega leta 1940/41 pa 832 knjig, 2 strokovni in 2 pedagoški reviji, 6 leposlovnih oziroma mladinskih mesečnikov,[21] šolsko knjižnico, ki je bila sprva zelo skromna, a je konec šolskega leta 1933/34 razpolagala že s kar 362 knjigami v Braillovem točkopisu,[22] ter učila. Učiteljski zbor je vodil tudi referat za zdravstvo in za obleko.

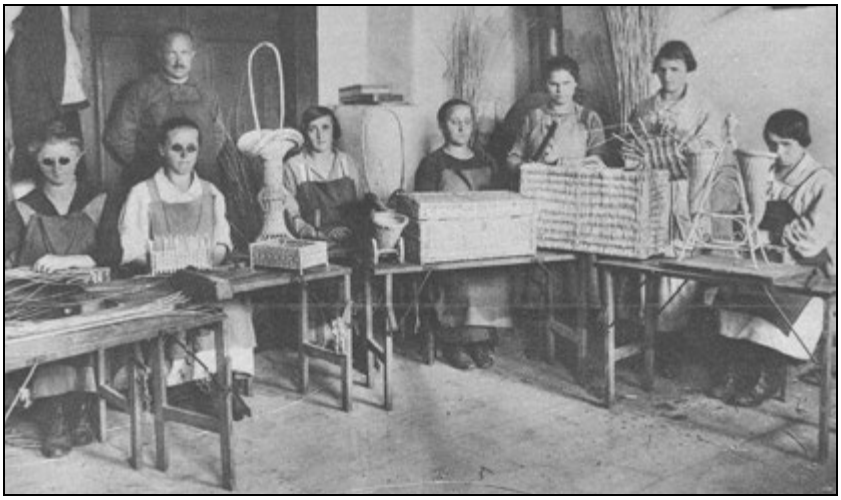
Kar se tiče pedagoškega procesa, je prvi razred obsegal prvo in drugo šolsko leto, drugi razred tretje in četrto šolsko leto ter tretji razred peto, šesto in sedmo šolsko leto. V šolskem letu 1937/38 je bil v sklop prvega razreda dodan t. i. pripravljalni razred, tretji razred pa je zaobjel še osmo šolsko leto. Učiteljstvo je velik pomen pripisovalo predvsem prvemu razredu, menilo je, da lahko uspešno gradijo le na trdnih temeljih. Tako so prvošolci že znali pisati in brati v "Brajovem točkopisu", lepo so se izražali v govoru in pripovedovanju, znali pa so tudi računati v obsegu do dvajset. V drugem šolskem letu so učenci znali računati do sto, "zlasti dobro obvladajo poštevanko". Poznali so mere in uteži "in imajo o teži teles popolnoma pravilne pojme in predstave". Pri pouku slovenščine so lepo oblikovali stavke, pisali so tudi daljše spise.[23] Učenci višjih razredov so poleg branja in pisanja ter računanja znali tudi osnove zemljepisa, zgodovine in narave. Učiteljski zbor se je zavzemal, da bi bilo več pozornosti namenjene telesni vzgoji oziroma orientacijskim vajam v prostoru in na prostem, pa tudi vežbanju rok in prstov za delo. Po zgledu inozemskih zavodov za slepe bi morala biti telovadba na urniku "vsaj 5 ur tedensko. Plavanje je za slepe najprimernejši in najbolj zdrav šport. Vsak zavod naj ima zato svoj bazen, kjer se slepi lahko nauče plavanja. Na vseh zavodih naj se vrši tudi ortopedična telovadba."[24] Ker kočevski zavod ni imel niti osnovnih pogojev za pouk telesne vzgoje, so bili otroci največkrat fizično aktivni le poleti oziroma ob primernem vremenu, ko so vadili na vrtu. Teoretično so imeli možnost telovaditi tudi v krajevni osnovni šoli, vendar se je to le malokrat zgodilo, saj so tamkajšnjo telovadnico v dopoldanskem času uporabljali osnovnošolci, zvečer pa člani Sokola.

Učiteljstvo je ocene na t. i. matične liste (spričevala) beležilo z besedo in v oklepaju s številko. Izbirali so lahko med naslednjimi ocenami: odličen, prav dober, dober, slab, nezadosten. Oceno iz vedenja pa so pisali le z besedo: vzorno, prav dobro, dobro, prilično in neprimerno. Konec aprila 1931 je prišlo do spremembe, na zahtevo banske uprave so bile ocene za vedenje naslednje: odlično (5), prav dobro (4), dobro (3), slabo (2). Zanimiva je zabeležka iz konferenčnega zapisnika, ki poudarja, da pridnosti niso ocenjevali: "Pridnost se ne reduje."[25] Poleg osnovne šole sta bili v kočevskem zavodu organizirani tudi pletarska obrt in ščetarska obrt. Slednjo so v teku 20. let 20. stoletja opustili, slepi gojenci tako niso več imeli možnosti izbire: "Pouk v pletarstvu vodi slepi mojster Dolinar, ki ima sedaj vsega 12 učencev (8 vajencev in 4 vajenke). /.../. Uspehi gojencev so jako različni. Dočim se bodo nekateri tekom svoje učne dobe izvežbali toliko, da bodo lahko samostojno izvrševali pletarsko obrt, izdelujejo drugi tudi po 6. letih vajeništva še vedno samo najosnovnejše in grobe košarske izdelke ter ni upati, da bi dosti več dosegli."[26] Predvsem ni šlo

V šolskih klopeh (Ilustrirani Slovenec, IV, 10. 6. 1928, št. 24, str. 189).

20 Prav tam, Zapisnik, 25. 1. 1935.
21 ARS, AS 1460, t. e. 1, a. e. 5, Konferenčni zapisnik (27. 2. 1940 – 30. 4. 1943 oz. 28. 5. 1943), Zapisnik, 29. 5. 1941.
22 Iz arhivskega gradiva je razvidno, da so gojenci pisali tudi svoj časopis Mlada srca. Ta časopis so izdajali konec 20. let 20. stoletja, po sedmih letih odmora pa so z delom začeli ponovno. Izvolili so uredniški odbor, ki si je razdelil delo. Poleg pripovednega in pesniškega dela je časopis obsegal še nekaj rubrik: esperantski kotiček, kotiček za najmlajše, t. i. zavodske novice in zabavni del (ARS, AS 1460, t. e. 1, Konferenčni zapisnik (30. 5. 1932 – 22. 1. 1937), Zapisnik, 21. 12. 1936).
23 ARS, AS 1460, t. e. 1, Konferenčni zapisnik (26. 2. 1937 – 23. 1. 1940), Zapisnik, 10. 6. 1937.
24 Prav tam, Zapisnik, 29. 4. 1938.
25 ARS, AS 1460, t. e. 1, Konferenčni zapisnik (2. 4. 1930 – 22. 4. 1932), Zapisnik, 26. 1. 1931.
26 ARS, AS 1460, t. e. 1, Konferenčni zapisnik (26. 2. 1937 – 23. 1. 1940), Zapisnik, 26. 2. 1937.

V pletarski delavnici (Ilustrirani Slovenec, IV, 10. 6. 1928, št. 24, str. 189).

deklicam: "Z ozirom na to, da je pletarska obrt v vsem svojem obsegu pretežka za obrtne vajenke, sem dogovorno z g. pletarskim mojstrom prišel do zaključka, da se naj v pletarski obrti izvežbajo deklice samo v njim primernih, lažjih in finejših delih. Kot dodatek pa bi bilo treba uvesti novo panogo žen. obrti."[27] Šele v letih pred drugo svetovno vojno, natančneje v začetku koledarskega leta 1937, je zavod uspel pridobiti učiteljico ročnih del, ki je deklice učila plesti, šivati ipd. Upraviteljica zavoda je upravičeno poudarila, "kako velikega pomena je za naš zavod nastanitev učiteljice ročnih del. Saj je nemogoče, da bi razredna učiteljica po napornem dopoldanskem pouku poučevala z uspehom in vso pozornostjo nato še vsako popoldne po 2 uri ročnega dela. /.../. Pouk v ročnem delu na zavodu za slepe stavi toliko napora in zahtev od strani učiteljice, da je nujno potrebna za ta predmet posebna učna moč. /.../! Menda je naš slučaj edini v Jugoslaviji in inozemstvu, da nismo imeli celo vrsto let učiteljice za ročno delo."[28] V začetku leta 1941 so v zavodu začeli tudi s poukom gospodinjstva; sprva so učenke in učenci spoznavali vedo o prehranjevanju, od jeseni 1941 pa so imeli dvakrat tedensko na urniku kuhanje.[29] To jim je bilo zelo pri srcu, zato uspeh ni izostal. Poleg kuhanja so bili uspešni tudi v pranju, likanju, delu na vrtu.

Za gojence in gojenke so bili (občasno) organizirani tudi strokovno-nadaljevalni tečaji. Njihov namen je bil, da bi poleg tehničnega znanja, ki so ga mladi pridobili v delavnici, osvojili vsaj nekaj splošne in teoretično-strokovne izobrazbe. Na obrtno nadaljevalnem tečaju so poučevali obrtno spisje, računstvo, lektiro, petje, higieno, lepo vedenje, verouk in telovadbo. Ker tečajni niso redno potekali, so se učitelji med seboj organizirali, da so v prostem času s kandidati ponavljali šolsko snov, ki so jo jemali, ko so hodili v šolo, saj so ob koncu šolskega leta v zavodu potekali pomočniški izpiti iz omenjenih predmetov.

Izvenšolska dejavnost

"Prostovoljno delo" je učiteljski zbor opravljal ves čas obstoja zavoda, že pred izdajo zakona o narodnih šolah ter v smislu razpisa kraljeve banske uprave z dne 26. oktobra 1933, ki sta določala, da je učiteljstvo "dolžno vršiti tudi izvenšolsko delo, delo med narodom". Učiteljice so tako gojencem mnogo časa namenjale tudi po pouku v okviru internata. Prepričane so bile, da morajo ti vsak trenutek preživeti kar se da aktivno: "Gojencem naj se nikdar ne dopusti, da bi prišli radi brezdelja v razmišljanje (tuhtanje); da naj se jim čim več priložnosti za udejstvovanje v glasbi, telovadbi, igri, igranju ter v dobrem čtivu."[30]

V sklop "izvenšolskega dela" je spadal tudi pouk glasbe; učiteljice so bile prepričane, da glasba krepi značaj slepega otroka, prav tako je bilo pomembno njihovo prepričanje, da se pri "vsakdanji vaji na različnih glasbilih urijo otrokovi prsti ne samo za glasbo, ampak tudi za vsako drugo manualno delo."[31] Učiteljicam sta pri pouku glasbe, ki je bil prostovoljen, a ga je kljub temu obiskovalo več kot polovica otrok, na pomoč sprva priskočili dve gojenki obrtne šole: leta in leta sta poučevali klavir in citre, kmalu se je ena od njiju izvežbala tudi za poučevanje violine in čela. Z začetkom šolskega leta 1936/37 sta bili dekleti nekoliko razbremenjeni, violino je namreč začel pouče-

27 ARS, AS 1460, t. e. 1, Konferenčni zapisnik (30. 5. 1932 – 22. 1. 1937), Zapisnik, 25. 11. 1932.
28 ARS, AS 1460, t. e. 1, Konferenčni zapisnik (26. 2. 1937 – 23. 1. 1940), Zapisnik, 26. 2. 1937.
29 ARS, AS 1460, t. e. 1, a. e. 5, Konferenčni zapisnik (27. 2. 1940 – 30. 4. 1943 oz. 28. 5. 1943), Zapisnik, 6. 10. 1941.
30 ARS, AS 1460, t. e. 1, Konferenčni zapisnik (30. 5. 1932 – 22. 1. 1937), Zapisnik, 25. 1. 1935.
31 ARS, AS 1460, t. e. 1, Konferenčni zapisnik (2. 6. 1930 – 22. 4. 1932), Zapisnik, 12. 10. 1931.

vati učenec ljubljanskega konzervatorija. Pouk glasbe je bil dodatno oplemeniten v začetku šolskega leta 1938/39, ko je novo nastavljena moč začela poleg klavirja poučevati tudi harmonij. Note za slepe je zavod brezplačno prejemal od American Braille Press in hamburške knjižnice za slepe (Bibliotek für Blinde – Hamburg). Gojenci so tudi radi in lepo peli, poslušalce so v to prepričali na raznih prireditvah, pa tudi na cerkvenem koru: "V Kočevju pripovedujejo, da k njihovim mašam ljudje najraje hodijo, ker res lepo pojó."[32]

Javnosti se je zavod predstavljal tudi preko radijskih valov. Primaren namen teh oddaj je bil, da bi poslušalci kar čim več izvedeli o slepoti in o življenju slepih kočevskih gojencev: "Potrebno bi bilo zainteresirati za slepstvo širšo javnost. Šolsko vodstvo ima v načrtu izvesti to akcijo potom radia. Vršila bi se nekatera informativna predavanja o slepstvu, nato pa bi nastopila tudi slepa deca s svojo akademijo."[33] Prvi nastop, ki je bil na sporedu 15. novembra 1931, je trajal 15 minut in je požel veliko pohval. Zaradi burnega odziva publike si je vodstvo ljubljanskega radia želelo čim prejšnji ponovni nastop slepih otrok – in tako se je drugi nastop odvijal že 10. aprila 1932, tretji pa je sledil decembra istega leta. Sledile so številne oddaje, v katerih so nastopali slepi gojenci, še posebej svečano je bila obeležena 20. obletnica zavoda za slepe. V začetku so oddaje potekale iz ljubljanskega studia, kmalu pa je postala praksa, da so uslužbenci Radia Ljubljana oddaje pripravljali v zavodu v Kočevju: "Dne 25. aprila [1937, op. avt.] je ljubljanski radio prenašal iz tukajšnjega zavoda za slepo deco akademijo s prav pestrim sporedom, ki je trajal od 17.30 do 18.45 ure. Bil je to po številu že 4. radio prenos iz tuk. zavoda. Sodelovali so pod vodstvom svojega učiteljstva vsi gojenci in gojenke. Akademija je nad vse dobro uspela. Došlo je mnogo ustmenih, a tudi pismenih priznanj in laskavih ocen, med drugim tudi iz zavoda za slepo deco v Zagrebu ter doma v Škofji Loki. Kot priznanje moremo smatrati tudi nagrado v znesku din 300.-, ki jo je poslala uprava Radia Ljubljana."[34]

Poleg radijskih nastopov so gojenci in učitelji kočevskega zavoda redno organizirali razne druge prireditve in slovesnosti. Posebej odmevna je bila akademija v Ljubljani novembra 1937 pod pokroviteljstvom banove soproge. Na akademiji, ki je potekala v nabito polni Frančiškanski dvorani, je bil prisoten tudi župan Jura Adlešič:[35] "Z veseljem moram ugotoviti, da je nastop v Ljubljani dosegel svoj namen: v javnosti se je zopet poživilo zanimanje za skrbstvo slepih. Javnosti je bila dana prilika, da se seznani z vzgojnim delom v zavodu za slepo deco in se prepriča, da so tudi slepi otroci zmožni izobrazbe in dela. Ponovno je bilo ob tej priliki izrečeno v javnosti mnenje, da ta ustanova spada v središče Slovenije – to je stališče, ki ga kot strokovni forum še vedno zavzema učiteljstvo tukajšnjega zavoda. Poleg moralnega uspeha moram omeniti tudi gmoten uspeh. Vseh dohodkov ob priliki nastopa je bilo 11892 Din, izdatkov je bilo 5800 Din; čisti dobiček znaša 6091 Din."[36]

Prireditve pa niso bile organizirane le zaradi seznanjanja javnosti in finančnega dobička. Učiteljstvo zavoda je tovrstnim proslavam posvečalo veliko pozornosti, "ker jih smatra kot važen vzgojni faktor specijelno še iz vidikov psihologije in pedagogike slepih. Vsaka taka proslava pomeni slepemu gojencu prijetno izpremembo v enoličnem vsakdanjem življenju; vzgaja v njem čut in smisel za lepo in dobro, vzpodbuja ga k duševni aktivnosti ter nudi zdravo hrano njegovi domišljiji in duševnim doživetjem."[37] Poleg že omenjenih dogodkov je v zavodu vsako šolsko leto potekala zaključna oziroma vidovdanska proslava, nikoli niso pozabili na proslavo ob dnevu zedinjenja, slovesno so praznovali tudi rojstni dan kralja Aleksandra in t. i. Slomškov dan, pestre so bile tudi obletnice rojstva Otona Župančiča in obletnice Prešernove smrti.

Poleg dramskih in pevskih nastopov so velik odmev dosegle tudi razstave osnovnošolcev in vajencev, ki so jih vsako leto meseca junija ob izteku šolskega leta organizirali v zavodu. Na teh razstavah so gojenci predstavili izdelke ročne obrti, ki so jih izdelali v teku šolskega leta. Kljub različnim uspehom posameznih gojencev v pletarski obrti, je bila skupna ocena prireditve dobra. Najlepši izdelki so bili po navadi poslani v Beograd na veliko šolsko razstavo.[38] Posebej skrbno je bila pripravljena jubilejna razstava, ki je potekala 24. junija 1939. Z njo so proslavili 20- letnico kočevskega zavoda in pokazali njegov razvoj v tem času. Razstavo je odprl njen pokrovitelj ban Natlačen ob prisotnosti številnih odličnih gostov. Obisk je bil zelo velik, tudi zaradi časopisnih člankov, ki so vabili v Kočevje: "Danes in jutri ima slepa deca iz Kočevja svoj praznik, na katerega se je z vnemo pripravljala že dalj časa. /.../. In vendar se slepa deca iz banovinskega zavoda v Kočevju že danes veseli obiska vseh, ki imajo zdrave oči, da bodo prišli /.../ k nji v goste in si ogledali ročne izdelke, ki kronajo trud in trdno voljo do

32 *Slovenski narod*, LXX, 13. 11. 1937, št. 260, str. 3, Pri slepi deci v Kočevju.
33 ARS, AS 1460, t. e. 1, Konferenčni zapisnik (2. 6. 1930 – 22. 4. 1932), Zapisnik, 12. 10. 1931.
34 ARS, AS 1460, t. e. 1, Konferenčni zapisnik (26. 2. 1937 – 23. 1. 1940), Zapisnik, 30. 4. 1937.
35 V časopisih so program akademije podrobno predstavili in Ljubljančane pozivali k udeležbi, *Slovenski narod*, LXX, 9. 11. 1937, št. 256, str. 3, Iz Ljubljane. Slepa mladina.
36 ARS, AS 1460, t. e. 1, Konferenčni zapisnik (26. 2. 1937 – 23. 1. 1940), Zapisnik, 29. 11. 1937.
37 Prav tam, Zapisnik, 30. 9. 1938.
38 ARS, AS 1460, t. e. 1, Konferenčni zapisnik (2. 6. 1930 – 22. 4. 1932), Zapisnik, 25. 6. 1930.

dela."[39] Gojenci zavoda so svoje izdelke predstavili tudi na prvi (prodajni) obrtni razstavi v Kočevju, odprta je bila 24. decembra 1936, in sicer pleteno garnituro: tri stole, mizo in stojalo za rože. Da je bilo njihovo delo dobro opravljeno, pričajo tudi podatki o uspešni prodaji pletarskih izdelkov: "Naj omenim še, da čeprav je naša delavnica le učilnica, večji del izdelkov prodamo, mnogo pa jih je sploh izdelano po naročilu. V letu 1936 n. pr. je bilo prodano izdelkov v skupni vrednosti din 9442."[40]

Še posebej prijetno je bilo v zavodu decembra. Miklavž je vsako leto na predvečer svojega godu obiskal otroke in jim prinesel drobna darila. Tudi slavnost na božični večer, božičnica, je bila vesela: na sveti večer so krasili božično drevo, peli in deklamirali božične pesmi. Sledila je pogostitev. Vsak gojenec je prejel skromno darilo (robec, nogavice). Revni in potrebni gojenci so bili obdarovani z obleko in perilom, denar za to je šel iz podpornega sklada zavoda oziroma je blago prispevala banska uprava.[41] Konec leta 1935 je upraviteljica zavoda svojim kolegicam svetovala sledeče: "Ker so pred durmi božične počitnice, priporočam učiteljstvu, da gojence pripravi na ta božični čas. Gojenci naj se zavedajo pomena teh praznikov, zavedajo, da je to praznik miru ter naj se posebno med prazniki pazi, da ne bodo v vedenju prekoračili meje dostojnosti. V času počitnic naj se gojence zaposli predvsem z zabavnimi igrami. Ker so počitnice zelo dolge, naj se jim da tudi naloge, ki pa naj bodo v obliki igre."[42]

Mnogo daljše počitnice so bile na vrsti poleti, po vedno težko pričakovanem in nato uspešno izpeljanem končnem izletu. Večina učencev je zavod zapustila in se za nekaj tednov "preselila" domov. Tistim gojencem, ki niso imeli svojcev, je uprava zavoda preskrbela primerna počitniška mesta pri "dobrih in tudi narodno zavednih" družinah, vsaka taka družina je za stroške oskrbe prejela 150 din mesečno. Vsak učenec je dobil kot "popotnico" t. i. objavo staršem oziroma njihovim namestnikom, v kateri je uprava zavoda opozarjala na dolžnosti, ki jih imajo odgovorne osebe do slepih gojencev v času počitnic. Po nalogu banske uprave se je vodstvo zavoda obračalo tudi na občine in jih prosilo, naj bdijo nad slepimi gojenci, predvsem, "da se ne bodo izrabljali nad slepimi gojenci, da se ne bodo izrabljali za beračenje ali, da bi se surovo postopalo z njimi."[43] Leto kasneje so slepim prepovedali tudi "muziciranje" po gostilnah.[44] Z dopisom z dne 31. maja 1933 je banska uprava dovolila "v najnujnejših slučajih, da ostanejo učenci tudi preko počitnic v zavodu."[45] Tisti, ki so počitnice preživeli v zavodu, so se dopoldne ukvarjali z ročnimi deli in delom v delavnici, popoldne pa so se sprehajali in brali.

Nekaj podatkov o gojencih

Po podatkih iz šolskega leta 1934/35 je bila večina gojencev[46] doma z dežele, 6 jih je bilo iz industrijskih krajev, samo 2 iz predmestja večjih naselij. Izhajali so iz družin s številnimi otroki (povprečno število 5 otrok na družino). Gmotni položaj družin, iz katerih so izhajali otroci, je bil slab: iz skrajno slabih razmer je prihajalo 8 otrok oziroma 22%, iz zelo revnih razmer je prihajalo 10 otrok oziroma 25%, iz revnih razmer je bilo 14 otrok oziroma 31%, iz relativno stabilnih razmer je bilo 8 otrok oziroma 22%. Največ otrok je izhajalo iz delavskih družin – 22% vseh gojencev. Iz dninarskih družin je izhajalo 22% vseh gojencev. Sledili so otroci obrtnikov, kočarjev, malih kmetov, služkinj, kmetov, rudarjev.[47] Nezakonskih je bilo 30%, od teh je bilo 10% sirot. Iz meščanskih oziroma iz dobro stoječih družin v zavodu ni bilo nobenega gojenca. Še nekaj besed o vzrokih slepote otrok: 20 gojencev ali 50% je trpelo za prirojeno slepoto, 18 gojencev ali 45% pa za pridobljeno slepoto: zaradi bolezni oči je vid izgubilo 8 gojencev ali 20%, zaradi drugih bolezni 4 gojenci ali 10%, 6 gojencev ali 15% pa je vid izgubilo zaradi poškodbe. V skupini slepih je bilo popolnoma brez vida 8 otrok, svetlobo je zaznavalo 13 otrok, 3 otroci so razločili barve in velike predmete. Slepih je bilo torej 24 otrok, 13 dečkov in 11 deklic, se pravi 60% gojencev. Slabo videčih pa je bilo 16 otrok, 7 dečkov in 9 deklic oziroma 40% gojencev. Od teh je z razdalje 1–4 metrov prste štelo 12 otrok, z razdalje 4–18 metrov so prste šteli 4 otroci.[48]

Gojencev (ljudske in obrtne šole) je bilo v zavodu od druge polovice 30. let 20. stoletja relativno veliko, njihova starost pa se je gibala do 24 let: "Vpričo tako različne starosti in koedukacije spolov, je vzgoja in nadzorstvo v internatu našega zavoda naporna in zvezana z veliko odgovornostjo. Predvsem smo posvečali pozornost onim gojencem in gojenkam, ki

39 *Jutro*, XX, 24. 6. 1939, št. 144, str. 3, Slepa deca vabi goste. V proslavo dvajsetletnice zavoda v Kočevju razstavijo slepi gojenci svoje izdelke.
40 ARS, AS 1460, t. e. 1, Konferenčni zapisnik (26. 2. 1937 – 23. 1. 1940), Zapisnik, 26. 2. 1937.
41 ARS, AS 1460, t. e. 1, a. e. 5, Konferenčni zapisnik (27. 2. 1940 – 30. 4. 1943 oz. 28. 5. 1943), Zapisnik, 14. 1. 1941.
42 ARS, AS 1460, t. e. 1, Konferenčni zapisnik (30. 5. 1932 – 22. 1. 1937), Zapisnik, 20. 12. 1935.
43 ARS, AS 1460, t. e. 1, Konferenčni zapisnik (26. 2. 1937 – 23. 1. 1940), Zapisnik, 22. 6. 1937.
44 Prav tam, Zapisnik, 5. 9. 1938.
45 ARS, AS 1460, t. e. 1, Konferenčni zapisnik (30. 5. 1932 – 22. 1. 1937), Zapisnik, 19. 6. 1933.
46 Vseh gojencev zavoda, se pravi tistih, ki so obiskovali osnovno in obrtno šolo!
47 V začetku leta 1940 je bilo v zavodu 12 otrok kmetov, 9 otrok malih kmetov, 6 otrok obrtnikov in delavcev, 10 otrok kočarjev in dninarjev, 1 otrok obrtnika in 4 sirote (ARS, AS 1460, t. e. 1, a. e. 5, Konferenčni zapisnik (27. 2. 1940 – 30. 4. 1943 oz. 28. 5. 1943), Zapisnik, 7. 3. 1940).
48 ARS, AS 1460, t. e. 1, Konferenčni zapisnik (30. 5. 1932 – 22. 1. 1937), Zapisnik, 26. 2. 1935.

Gojenke in gojenci kočevskega zavoda (Ilustrirani Slovenec, IV, 10. 6. 1928, št. 24, str. 188).

preživljajo kritično dobo dozorevanja. Večinoma opažamo na njih gotove splošne pojave pubertetne dobe v potencirani meri, n. pr.: nerazpoloženje, pogreznjenost vase, idr. Prav pogostoma se pojavljajo tudi izrazite medsebojne simpatije tako, da le s ponoči in podnevi budnim očesom in smotrno vzgojo preprečujemo tozadevne prestopke. Vendar vsa ta sredstva in ukrepi ne bi preprečili deliktov, če bi gojenci sami ne bili dovolj disciplinirani. /.../. Splošno je bila letos disciplina v internatu dobra ter ni bilo težjih prestopkov. Odrasli gojenci so bili bolj disciplinirani kot mlajši, otroci po svoji naravi hitro pozabijo predpise hišnega reda. Treba jih je bilo zato od časa do časa poklicati na odgovor in jih strožje opozoriti reda in dolžnosti. Tak postopek je vsakikrat dosegel svoj učinek in za dalj časa zalegel."[49] Hišni red je bilo treba torej spoštovati dosledno. Čez dan je bil vstop v spalnice strogo prepovedan, učilnice in spalnice je bilo treba redno čistiti oziroma pomivati, najmanj enkrat do dvakrat na mesec, kuhinjo dvakrat na teden, pisarne enkrat na teden, stopnišča enkrat na teden, hodnike vsak dan. Posebna pozornost je bila namenjena snagi v straniščih.[50] Predpise so gojenci bolj ali manj[51] spoštovali: "Kar se tiče reda v sobah moram konstatirati, da se je isti letošnje leto zelo spopolnil. Postelje so v redu, obleka na svojih mestih. Grda navada pohajkovanja po spalnicah in posedanja po posteljah se je odpravila. /.../. Pri vzgoji gojencev je posebno paziti, da bo njih medsebojno občevanje vedno v prijateljskem tonu, da bodo drug proti drugemu strpljivi ter tovariško radi drug drugemu pomagali. Gojenci zavoda naj se zavedajo, da je zavod hiša v kateri je velika družina, ter da bo blagoslov in sreča v tej hiši samo takrat, kadar bo med vsemi vladala res prava bratska ljubezen in dobrota."[52]

Želje in načrti za selitev zavoda

Za konec še nekaj besed o načrtih za selitev zavoda za slepe iz Kočevja. Teh je bilo več, saj je bilo povsem jasno, da poslopje kočevskega zavoda nikakor ni bilo ustrezno za nastanitev, bivanje in šolanje slepih. Stavba ni imela dovolj prostorov, ki bi jih preuredili v otroške spalnice, ni imela ustreznega prostora, ki bi ga uredili v bolniško sobo, ni imela prostora, ki bi služil kot dnevna bivalnica, ni imela telovadnice. Obravnavano poslopje ne le, da ni bilo ustrezno za služenje svojemu namenu, bilo je še dodatno v slabem stanju, vendar ves čas, ko je služilo kot zavod slepim otrokom, ni bilo deležno nikakršnih popravil oziroma izboljšav. Številni so menili, da je bila (morda) za odlašanje s popravili kriva tudi obljuba, ki se je ponavljala praktično od leta 1922, da se bo zavod selil iz Kočevja v primernejše prostore v bližino prestolnice: "Naš zavod že polnih 18 let samotari pozabljen v provinci, zanemarjen kakor pastorek napram ostalim sličnim ustanovam, ki so tako srečne, da se nahajajo v središču Slovenije, v Ljubljani /.../ z našimi zavodskimi prostori, ki so od dne do dne v slabšem stanju. Vrata se slabo zapirajo, kljuke so vsak hip pokvarjene, spalnice so prenatrpane, učilnice prav tako premajhne, hodniki ozki in zastavljeni z omarami, ki morajo kljub temu služiti še slepim gojencem za sprehajanje v prostem času, ker dnevnih bivalnic sploh nimamo. Najbolj nevzdržno pa je pomanjkanje bolniških sob, katere bi morali imeti vsaj dve, eno za dečke in eno za deklice. /.../. Tudi zunanjščina zavodskega poslopja je zelo grda. Omet odpada, streha in žlebovi so vedno kaj pokvarjeni in krpanje malo zaleže. Prav tako je zelo slaba vrtna ograja, /.../. Spričo teh dejstev bi lahko

49 ARS, AS 1460, t. e. 1, Konferenčni zapisnik (26. 2. 1937 – 23. 1. 1940), Zapisnik, 31. 5. 1938.

50 ARS, AS 1460, t. e. 1, Konferenčni zapisnik (30. 5. 1932 – 22. 1. 1937), Zapisnik, 20. 1. 1933.

51 Primer, ki to trditev zanika, gl. v: ZAL, KOČ 84, t. e. 1, a. e. 1, pritožba Lovšin Alojzija na Kraljevsko bansko upravo Dravske banovine (17. 3. 1936).

52 Prav tam, Zapisnik, 28. 2. 1936.

postali malodušni in opustili vsa nadaljna prizadevanja za izbolšanje in napredek zavoda, češ, saj itak nič ne dosežemo. /.../. Prepričana sem, da mora tudi za zavod za slepe otroke kmalu priti čas, ko se bo nastanjen v novih primernih prostorih razširil in izpopolnil in tako lahko vršil svoje delo v dobrobit slepi mladini."[53]

V letih pred drugo svetovno vojno je ideja o selitvi postajala vse bolj žgoča, ko pa je učiteljski zbor izvedel, da naj bi bil zavod preseljen v Goričane pri Ljubljani, je ostro nasprotoval: "Ako se namerava zavod za slep deco premestiti iz Kočevja, se ga mora namestiti v takem kraju, kjer bodo dani vsi pogoji za uspešen razvoj te zdravst. ped. ustanove. /.../ to se pravi v takem kraju, ki bo v doglednem času zvezan z Ljubljano vsaj z elektr. cestno železnico."[54]

Leta 1936 se je rodila ideja o novi destinaciji. Poleti tega leta je banska uprava kupila stanovanjsko hišo in tovarniška poslopja bivše tovarne slamnikov v Mengšu. Ta poslopja je nameravala preurediti tako, da bi odgovarjala namenom zavoda za slepe otroke in mladino, vendar do zadnjega (ko je bil izdan že sam komisijski zapisnik) o tem namenu uprave zavoda ni obvestila. Učiteljski zbor je o selitvi v Mengeš podal svoja stališča na seji decembra 1936: "1. Nameravana zgraditev novega zavoda za slepe je odločilnega pomena za razvoj slepstva v Sloveniji, ker bo to dokončna ureditev. 2. Naš zavod je važna socialna institucija, ki bo v ponos vsemu narodu, ko se bo dokončno uredil. Njegova ureditev bo stala banovino velike vsote. Zato je škoda, da se namerava postaviti v tako odročen kraj, kjer ne bo mogel reprezentirati skrbstva za slepe kakor ga n. pr. Zavodi za slepe v Zagrebu, Beogradu in vseh drugih državah. Navajamo izjavo g. inšpektorja Ramadanovića, voditelja skrbstva za slepe v Jugoslaviji, ki je rekel, da bi morali Slovenci postaviti zavod na periferijo Ljubljane, ne pa ga takorekoč skriti v provinci. 3. Postavitev zavoda v Mengšu pa ne odgovarja tudi duševni strukturi slepega otroka. Naši gojenci so sicer nagnjeni k bolehnosti, vendar pa niso nikaki hiralci, temveč so zmožni produktivnega duševnega in telesnega dela. Zato pa rabijo stike s kulturnim središčem. V tem oziru je celo Kočevje boljše kot pa Mengeš. 4. Pa tudi z gospodarskega stališča je ta načrt po našem mnenju manj prikladen. Kraj je oddaljen 2 km od železnice, kar bo nakupovanje materiala in živil, kakor tudi prodajanje pletarskih izdelkov znatno otežkočilo. Tudi privatna institucija "Dom slepih" je uvidela vse te okolnosti in je namestila svoj zavod v neposredno bližino mesta Škofja Loka."[55] Dva meseca kasneje je upraviteljica kočevskega zavoda svojim podrejenim poročala, da banska uprava njihovih teženj ne bo podprla oziroma, da vztraja pri selitvi zavoda v Mengeš. To odločitev je vsaj nekoliko omililo osebje tehničnega oddelka banske uprave, ki je zagotovilo, da se bodo arhitekti pred začetkom svojega dela posvetovali z učiteljskim zborom, saj da ima ta najboljše predstave o tem, kakšen naj bo zavod za slepe, upraviteljici pa je tudi obljubilo, da si bo pred začetkom adaptacijskih del lahko ogledala izbrano poslopje.[56] Po ogledu prostorov v Mengšu, maja 1937, je upraviteljica ugotovila, da so ti povsem neprimerni: "Že lega Mengša ni primerna za zavod za slepo deco, ki naj predstavlja centralo skrbstva za slepe v Sloveniji. Mengeš namreč leži 18 km od Ljubljane in je pol ure oddaljen od železniške postaje. Cesta na kolodvor je ob slabem vremenu zelo slaba, tako, da slepi gojenci pogosto ne bodo mogli hoditi peš na kolodvor. Bivša tovarniška poslopja, ki so namenjena za bodoči zavod za slepo deco, leže sredi Mengša, tik ob glavni cesti ter so poleg tega od leve in desne strani popolnoma utesnjena med osebne hiše, na levi strani je tik zraven celo gostilna in mesarija. /.../. Praviloma bi moral imeti bodoči zavod za slepo deco dovolj prostora za vrtove, ne smel bi biti utesnjen med druge hiše, ter bi moral biti odmaknjen od glavne ceste, kjer je veliko prometa in prahu. /.../. Pritlično zidovje je zelo vlažno, /.../, notranjščina večine prostorov zelo nizka, prostori imajo radi premajhnih oken premalo svetlobe. /.../. Na moj ugovor, da v teh sobah ne bo svetlobe ne sonca, je g. ing. Krajnik pripomnil, da slepi otroci itak ne vidijo ... /.../. Vpričo te izjave moremo sklepati, da so g. arhitektu, ki izdeluje načrte za bodoči zavod za slepo deco premalo znane celo osnovne potrebe modernega vzgojnega zavoda za slepe."[57] Učiteljski zbor je idejo o selitvi zavoda v Mengeš odločno odklonil, saj se je strinjal, da mora tehnični oddelek banske uprave izdelati nove načrte, ki bi bili v skladu tako z zdravstvenimi, socialnimi in pedagoškimi normativi.

Tik pred začetkom druge svetovne vojne na naših tleh se je pojavila še ideja o gradnji zavoda za slepe v Dravljah pri Ljubljani, kjer bi bilo pod ugodnimi pogoji moč kupiti "lepo zaokroženo zemljišče v velikosti kakih 10.000 m^2". Vendar je takratni ban dr. Natlačen prednost dal t. i. gluhonemnici oziroma je denar namenil za dozidavo njenega novega trakta.[58] Ob tem je ban sicer obljubil, da se bodo takoj za gluhimi veselili tudi slepi otroci, vendar je njegove načrte onemogočila vojna.[59]

Vojna vihra je svoj pečat pritisnila tudi na ko-

53 ARS, AS 1460, t. e. 1, a. e. 5, Konferenčni zapisnik (27. 2. 1940 – 30. 4. 1943 oz. 28. 5. 1943), Zapisnik, 30. 10. 1940.
54 ARS, AS 1460, t. e. 1, Konferenčni zapisnik (30. 5. 1932 – 22. 1. 1937), Zapisnik, 31. 5. 1933.
55 Prav tam, Zapisnik, 21. 12. 1936.
56 ARS, AS 1460, t. e. 1, Konferenčni zapisnik (26. 2. 1937 – 23. 1. 1940), Zapisnik, 26. 2. 1937.
57 Prav tam, Zapisnik, 20. 12. 1937.
58 Fondi posameznih socialnih institucij – gl. op. 7! – so bili namreč združeni.
59 ARS, AS 1460, t. e. 1, a. e. VI. (616/150), Zapisnik, 26. 6. 1944.

čevski zavod, ki se je od okupacije do selitve v prestolnico konec leta 1944 imenoval Zavod za slepe otroke v Kočevju, čeprav je bil v prvih nekaj mesecih po okupaciji "kljub novim in težkim časom /.../ zavodu omogočen nemoten razvoj."[60] Delo zavoda je oviralo pomanjkanje prostora, del poslopja je bil namreč preurejen v vojaški poštni urad, kasneje pa sta v istem objektu streho nad glavo našli tudi kočevska osnovna šola in gimnazija, življenjski ritem gojencev pa so iz ustaljenih tirnic vrgli predvsem letalski napadi. 12. decembra 1943 je zavod zadela letalska bomba in ga huje poškodovala. Upravnica je o tem obvestila Pokrajinsko upravo in šef le te je z odlokom z dne 31. decembra 1943 odredil začasno preselitev zavoda v ljubljansko gluhonemnico. Zaradi nestabilne situacije na terenu so s selitvijo odlašali vse do ponovnega bombardiranja zavoda novembra 1944. Ko so prišleki iz Kočevja 30. novembra 1944 potrkali na vrata gluhonemnice, so bili prisrčno sprejeti. Čakali so jih skromni, a prijetni prostori, poimenovani Oddelek za slepe novince, ki so bili njihovo zatočišče vse do osvoboditve. Z odlokom ministrstva za prosveto je slepa mladina avgusta 1945 dobila nov dom (bivši notrdamski internat oziroma zavod De Notre Dame) na Mirju v Ljubljani: "Letalska bomba, ki je padla na zavodsko poslopje, je bila vsekakor usodna za bodočnost naše ustanove s tem, da je povzročila odlok o selitvi zavoda za slepe otroke v /.../ Ljubljano."[61]

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 1460, Zavod za slepo in slabovidno mladino Ljubljana.
ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana.
KOČ 84, Zbirni fond, Kočevje.

ČASOPISNI VIRI

Ilustrirani Slovenec (IV).
Jutro (XX).
Slovenec (LXV).
Slovenski narod (LXX).
Službene novine kraljevine Jugoslavije (LVIII).

LITERATURA

Golob, Marija: *Pot k svetlobi : Zavod za slepo in slabovidno mladino, 1919–1998* : [80 let šolanja slepih in slabovidnih v Sloveniji]. Ljubljana : Zavod za slepo in slabovidno mladino, 1999.
Mencej, Martin: Razvoj šolstva za duševno zaostalo in defektno deco pri Slovencih od 1918–1938. *Popotnik : časopis za sodobno pedagogiko*, LX, št. 1–2, str. 53–59.
Sagadin, Janez: Kvantitativna analiza razvoja osnovnega šolstva na Štajerskem, Koroškem, Kranjskem in Primorskem po uveljavitvi osnovnošolskega zakona iz leta 1869 ter kvantitativni prikaz osnovnega šolstva v poznejši Dravski banovini. *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969*. Ljubljana : Slovenski šolski muzej, 1970, str. 65–170.
Skabernè, Minka: *Skrb za slepce : s 13 slikami*. Ljubljana : Društvo Dobrodelnost, 1919.
Zavod za slepo in slabovidno mladino : zgodovinski oris 1919–1989. Ljubljana : Zavod za slepo in slabovidno mladino, 1989.

60 ARS, AS 1460, t. e. 1, a. e. V, Konferenčni zapisnik od 27. 2. 1940 do 30. 4. 1943 oz. 28. 5. 1943, Zapisnik, 6. 10. 1941.
61 ARS, AS 1460, t. e. 1, a. e. VI. (616/150), Zapisnik, 26. 6. 1944.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Anstalt für blinde Kinder und Jugendliche in Kočevje

Im vorliegenden Beitrag wird die Entstehung des *Zavod za slepe*, der ersten Blindenanstalt in Slowenien nach dem Ersten Weltkrieg in der Hauptstadt Ljubljana umrissen, in dessen Rahmen eine Grundschule und eine sich daran anschließende Gewerbeschule wirkten. Im Jahr 1922 wurde die Anstalt nach Kočevje verlegt und in *Državni zavod za slepe/slepce v Kočevju* (Staatliche Blindenanstalt Kočevje) umbenannt. Die Anstalt wurde bis zum Schuljahr 1928/29 vom Staat erhalten, worauf sie im Zuge der Verwaltungsreform von der zuständigen Gebietsselbstverwaltung übernommen wurde. Alle erwachsenen Insassen wurden aus der Anstalt entlassen, es blieben nur die schulpflichtigen Kinder und die studierende Jugend. Die Anstalt wurde in *Zavod za slepo deco v Kočevju* (Anstalt für blinde Kinder Kočevje) umbenannt. Unter diesem Namen wirkten – trotz schlechter Bedingungen – bis zum Beginn des Zweiten Weltkriegs mehr oder weniger erfolgreich ein Internat, eine Grund- und eine Gewerbeschule. Einzelheiten bilden den Kern der vorliegenden Studie, die die Autorin beschließt mit einem Umriss von Leben und Wirken des *Zavod za slepe otroke v Kočevju* (Anstalt für blinde Kinder Kočevje), wie sich die Anstalt in der ganzen Besatzungszeit bis zu ihrer Verlegung in die Hauptstadt Ljubljana Ende 1944 nannte.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 378.4:57(497.4Ljubljana)(091)

Prejeto: 28. 1. 2009

Tatjana Dekleva
arhivska svetovalka, Univerza v Ljubljani – Arhivsko muzejska služba Univerze, Kongresni trg 12, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: tatjana.dekleva@uni-lj.si

Nastanek Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani

IZVLEČEK

Začetek univerzitetnega študija biologije na ljubljanski univerzi sega v leto 1920, ko sta bila na Filozofski fakulteti nastavljena znamenita profesorja dr. Jovan Hadži in dr. Fran Jesenko. Možnosti za univerzitetni študij kmetijstva so se pokazale šele po drugi svetovni vojni. Leta 1947 je bila ustanovljena Agronomska fakulteta, ki je bila kmalu razširjena z gozdarskim in veterinarskim oddelkom. To je bilo obdobje številnih organizacijskih sprememb na Univerzi v Ljubljani, ki so leta 1960 privedle do vključitve Oddelka za biologijo v takratno Fakulteto za agronomijo, gozdarstvo in veterinarstvo in nastanek Biotehniške fakultete. V prispevku sledimo nastanku, zasedbi učnih mest in organizacijskim spremembam vseh štirih oddelkov do nastanka Biotehniške fakultete.

KLJUČNE BESEDE

biologija, zoologija, botanika, agronomija, gozdarstvo, veterinarstvo, Univerza v Ljubljani, Agronomska fakulteta, Agronomska in gozdarska fakulteta, Fakulteta za agronomijo, gozdarstvo in veterinarstvo, Biotehniška fakulteta

ABSTRACT

THE FOUNDATION OF THE BIOTECHNICAL FACULTY OF THE UNIVERSITY IN LJUBLJANA

The beginning of university studies of biology at the University in Ljubljana reaches in the year 1920 when the renowned professors Jovan Hadži, PhD, and Fran Jesenko, PhD, were appointed at the Faculty of Arts. Possibilities for university studies of agriculture emerged not earlier than after World War II. In the year 1947, the Faculty of agronomy was established, which was soon extended with forestry and veterinary departments. That was a period of several organisational changes at the University in Ljubljana that in the year 1960 lead to the inclusion of the Department of biology in the then Faculty of agronomy, forestry and veterinary science, and to the foundation of the Biotechnical faculty.

KEY WORDS

biology, zoology, botany, agronomy, forestry, veterinary medicine, University in Ljubljana, Faculty of agronomy, Faculty of agronomy and forestry, Faculty of agronomy, forestry and veterinary medicine, Faculty of biotechnology

Biologija na Filozofski fakulteti

V letu 1919, ko je bila ustanovljena Filozofska fakulteta, ena izmed petih fakultet prve slovenske univerze, je bil njen pojem in obseg določen še z njenim tradicionalno praktičnim namenom: vzgajati poleg znanstvenega naraščaja profesorje za vse vrste srednjih šol. Poleg filozofskih, historičnih in jezikovnih ved je tako združevala tudi matematične in prirodoslovne.[1] Do leta 1925 je na Filozofski fakulteti veljalo določilo o zaključku študija s profesorskim izpitom ali doktoratom, kot je veljalo na avstrijskih univerzah. Prirodopis, eden izmed prirodoslovnih predmetov, ki je obsegal botaniko, zoologijo in somatologijo, je bil zastopan v šestih od osemnajstih diplomskih izpitnih skupin na fakulteti. Te so bile dvopredmetne, zato je prirodopis nastopal v kombinaciji z drugimi prirodoslovnimi predmeti. Skupine so bile sestavljene iz dveh glavnih predmetov, dveh glavnih predmetov v povezavi z enim stranskim ali enega glavnega predmeta v povezavi z dvema stranskima.

Št.	Glavni predmet	Stranski predmet
1	prirodopis in geografija	/
2	prirodopis	geografija in fizika
3	prirodopis	matematika in fizika
4	prirodopis	matematika in opisna geometrija
5	prirodopis in kemija	/
6	filozofija in prirodopis	geografija

Izpitne skupine za prirodopis do leta 1925.

Doktorski izpit je kandidat opravljal iz enega glavnega in enega stranskega predmeta. Tako je bilo možno opravljati doktorski izpit: iz botanike kot glavnega predmeta v povezavi z zoologijo ali kemijo kot stranskim predmetom in iz zoologije kot glavnega predmeta v povezavi z botaniko ali geologijo kot stranskim predmetom.[2] Od leta 1925 je tudi za ljubljansko filozofsko fakulteto veljal študijski načrt beograjske fakultete iz leta 1911, ki je bil nekoliko spremenjen v letu 1927. Po njem je lahko vsak kandidat opravljal diplomski izpit iz enega glavnega predmeta (A), ki ga je spremljal izpit iz ene strokovno sorodnih ali pomožnih disciplin (B) ter izpit iz splošnega znanja vzporednih pomožnih predmetov (C).[3] Večina skupin je še vedno usposabljala profesorje za pouk dveh predmetov. V povojnem obdobju, ko je Filozofska fakulteta svoje poslanstvo od izobraževanja za pretežno pedagoški poklic razširila tudi k izobraževanju strokovnjakov za praktične, nepedagoške poklice so bile s študijsko reformo leta 1949 uvedene enopredmetne skupine. S tem naj bi se možnost zaposlitve za prirodoslovce razširila tudi na področje agronomije in industrije.[4]

Stroke na Filozofski fakulteti so bile organizirane v seminarje ali inštitute. Zoologija in botanika, ki sta do leta 1947 delovali kot inštituta sta bili po drugi svetovni vojni osnova biološkemu oddelku.

Zoološki inštitut je bil, kot prvi od treh prirodoslovnih inštitutov na Filozofski fakulteti, osnovan v začetku leta 1920.[5] Njegov utemeljitelj dr. Jovan Hadži, dotlej privatni docent zagrebške univerze, se je odzval vabilu novoustanovljene slovenske univerze v Ljubljani in bil 5. januarja 1920 izvoljen za izrednega profesorja zoologije, 29. januarja istega leta pa je bil imenovan tudi za predstojnika zoološkega inštituta (5. februarja 1921 redni profesor). Predavati je začel v poletnem semestru prvega študijskega leta in držal stolico za zoologijo do letnega semestra leta 1957, ko je postal upravnik inštituta za biologijo SAZU.[6]

Njegovi stolici je bila pridružena še docentura za komparativno anatomijo, ki jo je od 13. julija 1926 opravljal dr. Roman Kenk (asistent od leta 1922). Kot štipendist Rockefellerjeve ustanove se je od 20. avgusta 1931 do 19. avgusta 1932 znanstveno izpopolnjeval na virginijski univerzi v ZDA. Na ljubljanskem zoološkem inštitutu je v tem času kot štipendist iste ustanove delal dr. Carl McConnel. Roman Kenk je bil leta 1937 imenovan za izrednega profesorja, naslednje leto pa se je odzval vabilu univerze v Portoriku.[7] Njegova predavanja je nekaj časa supliral profesor medicinske fakultete dr. Hubert Pehani.

1 Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani, str. 195–197.
2 Izpitni red za Filozofsko fakulteto. Seznam predavanj za študijsko leto 1920/21.
3 Zgodovina slovenske univerze v Ljubljani do 1929, str. 290.
4 ZAMU IV–197, Filozofska fakulteta; Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani, str. 197.
5 Zgodovina slovenske univerze v Ljubljani do leta 1929, str. 359.
6 ZAMU IV–17/282, Jovan Hadži, personalna mapa; Biografije in bibliografije I, 19; Biografije in bibliografije II, 545. Prirodoslovne predmete je študiral na dunajski filozofski fakulteti, kjer je leta 1907 promoviral in opravil profesorski izpit iz prirodoslovnih predmetov kot glavnih ter fizike in geografije kot stranskih ter bil nastavljen kot pripravnik v Zoološkem muzeju v Zagrebu. Leta 1908 je postal asistent, leta 1913 pa se je habilitiral za privatnega docenta primerjalne anatomije na filozofski fakulteti zagrebške univerze. Istega leta je postal tudi honorarni predavatelj na zagrebški agronomsko-gozdarski fakulteti.
7 ZAMU IV–86/1151, Roman Kenk, personalna mapa. Roman Kenk je bil rojen 25. novembra 1898 v Ljubljani. Študiral je na filozofski fakulteti graške univerze, kjer je opravil rigoroze iz zoologije, botanike in filozofije in bil 14. maja 1921 promoviran. Dne 31. julija 1933 leta se je v kraju Roanoke v Virginiji ZDA poročil z Ado Antonijo Blanco. V letih 1938 do 1948 je bil profesor biologije na univerzi v Portoriku za tem je do upokojitve leta 1966 deloval v Kongresni knjižnici v Washingtonu.

Dr. Roman Kenk od leta 1926 docent, od leta 1937 izredni profesor za komparativno anatomijo pri stolici za zoologijo. Leta 1938 je odšel na univerzo v Portoriko. (ZAMU IV–86/1151.)

Dr. Alija Košir, asistent na Medicinski fakulteti, je kot honorarni profesor na zoološkem inštitutu od poletnega semestra leta 1921 s krajšimi presledki do leta 1946 predaval somatologijo človeka za prirodoslovce. V letu 1927 je bil za docenta fiziologije na Medicinski fakulteti imenovan dr. Albin Seliškar. Istega leta je začel tudi s predavanji iz splošne fiziologije in primerjalne fiziologije za biologe. Od leta 1930 je predaval tudi ekologijo živali. V poletnem semestru 1937. leta se je inštitutu za zoologijo pridružil dr. Ljudevit Kuščer, gimnazijski profesor v Kranju, ki je na inštitutu deloval do svoje smrti v letu 1944.[8] V študijskem letu 1948/49, ko je bil za izrednega profesorja (1954 redni profesor) za vretenčarje imenovan dr. Miroslav Zei, je zoologija dobila drugega redno nastavljenega učitelja.

V začetku je bil zoološki inštitut nameščen v treh sobah ob Zbornični dvorani v centralnem univerzitetnem poslopju. Kmalu se je preselil v štiri sobe v nasprotnem traktu Deželnega dvorca, vendar so bili tudi ti prostori pretesni, inštitutska knjižnica je bila nameščena v leseni lopi na razširjenem delu hodnika. Ob naraščajočem številu študentov je zaradi pomanjkanja prostora trpelo tudi pedagoško delo.[9]

Botanični vrt je bil središče znanstvenega in pedagoškega delovanja na področju botanike že veliko pred ustanovitvijo univerze. Ustanovljen je bil v obdobju Ilirskih provinc, njegovo delovanje pa je bilo neprekinjeno vse do ustanovitve univerze. Z odlokom poverjeništva za uk in bogočastje z dne 13. februarja 1920 je prišel v posest ljubljanske univerze in s tem postal pomemben sestavni del ljubljanske botanične stolice. Njegova oskrba in uprava je bila zaupana upokojenemu šolskemu svetniku Alfonzu Pavlinu, ki je Botanični vrt vodil že tri desetletja prej, po njegovi priključitvi univerzi pa se je ponovno aktiviral.[10] V letih 1923 do 1925 je kot honorarni učitelj predaval rastlinsko sistematiko. Botanični vrt je vodil do leta 1931, ko je bil upokojen. Za njim so ga upravljali predstojniki botaničnega inštituta. Dne 4. oktobra 1946 je bil za upravnika botaničnega vrta imenovan dotedanji asistent Jože Lazar, ki je na novo uredil nekatere nasade in izposloval nova zemljišča, na katerih je razširil botanične nasade in zgradil rastlinjak. Botanični vrt je tedaj postal samostojna enota Univerze.[11]

Tudi predavanja iz botanike so se začela že v letnem semestru prvega študijskega leta. Novoustanovljena ljubljanska univerza je pritegnila rednega profesorja na kmetijsko–gozdarski fakulteti v Zagrebu dr. Frana Jesenka. V letu 1920 je prihajal iz Zagreba v Ljubljano in kot honorarni profesor predaval predvsem splošno botaniko (anatomijo, fiziologijo in ekologijo rastlin) in pri vajah uvajal prve študente v praktično botanično delo. Po imenovanju za rednega profesorja ljubljanske univerze (17. april 1921) je delo v Zagrebu opustil.[12] V presledkih, ko ni bilo predavatelja za sistematiko rastlin, je predaval tudi to. Pod njegovim vodstvom je bil po letu 1922 botanični inštitut v glavnih obrisih urejen,

8 ZAMU IV–29/485, Ljudevit Kuščer, personalna mapa. Dr. Ljudevit Kuščer je bil rojen 12. avgusta 1891 v Piranu. Univerzitetni študij je opravil na Dunaju, kjer je leta 1916 opravil profesorski izpit, leta 1919 pa rigorozne izpite. Kot srednješolski profesor je služboval na Dunaju, od 1919 do 1923 je bil kustos zoološkega muzeja v Zagrebu, od 1923 profesor na državni realni gimnaziji v Kranju. Zaradi bolehnosti in napornega delovnega mesta je bil priznan strokovnjak, na prošnjo Jovana Hadžija, v letnem semestru 1927 najprej za eno leto in kasneje za stalno, od ministrstva prosvete dodeljen kot asistent zoološkemu inštitutu, kjer se je lahko ukvarjal samo z znanstvenim delom in pomagal inštitutu, ki zaradi pomanjkanja sredstev ni imel asistenta. Leta 1936 je bil imenovan za privatnega docenta, postopek imenovanja za izrednega profesorja je bil v teku, ko je 8. marca 1944 umrl.

9 ZAMU IV–184, Poročilo o zoološkem inštitutu.

10 ZAMU IV– 44/678.

11 Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani, str. 540.

12 Planina. Profesor Franc Jesenko, str. 151–156.

opremljen z najnujnejšim pohištvom, najpotrebnejšo botanično literaturo, s skromno zbirko slik za predavanja, nujnimi aparati, najprimitivnejšimi pripomočki za fiziološke poizkuse in citološko delo.[13] Prvi asistent na inštitutu in sodelavec profesorja Jesenka je bil od leta 1924 do leta 1926, ko je odšel na služenje vojaškega roka, Leon Detela. Po Jesenkovi tragični smrti v letu 1932 je vodstvo botaničnega inštituta začasno prevzel predstojnik biološkega inštituta medicinske fakultete prof. dr. Pavel Grošelj, kmalu nato pa predstojnik zoološkega inštituta prof. dr. Jovan Hadži. Leta 1933 je bil na mesto docenta za botaniko in predstojnika botaničnega inštituta izvoljen zagrebški botanik dr. Stjepan Horvatić (1938 izredni profesor), ki je do okupacije predaval splošno botaniko in sistematiko rastlin. Pod njegovim vodstvom je bila izpopolnjena inštitutska knjižnica predvsem s knjigami in razpravami iz fitocenologije in geobotanike Balkana. Dotlej skromna zbirka slik za predavanja pa se je obogatila s slikami,

Dr. Gabrijel Tomažič, predavatelj za splošno botaniko in sistematiko rastlin od leta 1941 tudi vodja botaničnega inštituta. Leta 1947 je postal izredni profesor. (ZAMU IV–29/485.)

13 ZAMU IV–184, Biološki odsek (katedra).

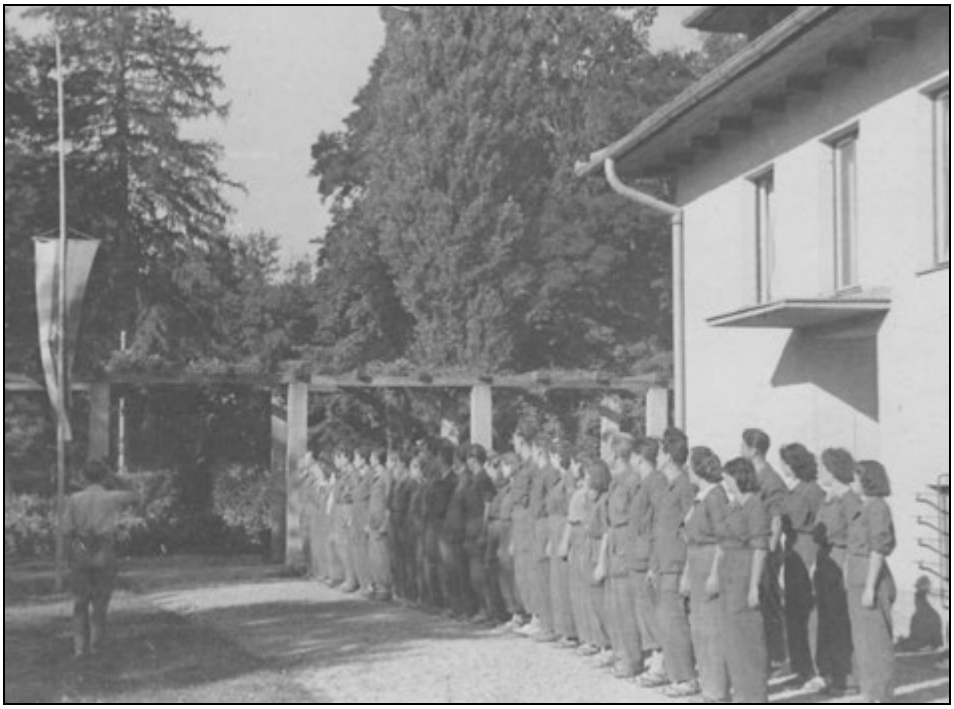
ki jih je risal Jože Lazar, od leta 1933 asistent v botaničnem vrtu. Leta 1941, po odhodu profesorja Horvatića iz Ljubljane, je botanični inštitut začasno prevzel dolgoletni (od 1929) asistent Gabrijel Tomažič, ki je doštudiral že na domači-ljubljanski univerzi. Kot honorarni predavatelj je do medvojne prekinitve predavanj na univerzi predaval splošno botaniko in sistematiko rastlin ter skrbel za praktični pouk. Njegove izvolitve za docenta leta 1943 okupator ni potrdil, to se je zgodilo šele po vojni, ko je nadaljeval s predavanji in vajami v predvojnem obsegu, poleg tega pa je predaval tudi farmacevtom. Leta 1946 je postal izredni profesor. Istega leta je odšel na enoletno izpopolnjevanje v Moskvo, predavanja na inštitutu pa sta začasno prevzela ravnateljica Prirodoslovnega muzeja Angela Piskernik, sistematiko rastlin pa Jože Lazar.[14] Leta 1947 je mesto asistenta nastopil Ernest Mayer (docent 1952, izredni profesor 1956), ki je bil od leta 1956 tudi predstojnik botaničnega inštituta.

Jeseni 1947 se je inštitut iz Deželnega dvorca preselil v nove začasne prostore v prvem nadstropju realčnega poslopja na Vegovi ulici.[15]

Leta 1946 sta bila na Filozofski fakulteti, kot takrat edina v Jugoslaviji, ustanovljena stolica in Inštitut za antropologijo. Njuno vodstvo je bilo poverjeno prof. dr. Božu Škerlju, ki je bil od leta 1933 privatni docent za antropologijo pri stolici za zoologijo (1946 izredni, 1953 redni profesor). Antropologija ni bila izpitni predmet. Za slušatelje zoologije je bil obvezen le kolokvij iz somatologije, ki so ga do leta 1946 opravljali pri profesorju Koširju. Novoustanovljena stolica za antropologijo je bila vključena v študij biologije in je obsegala predavanja iz somatologije in razvoja človeka za biologe, poleg tega pa še posebna predavanja za študente antropologije in arheologije. Na inštitutu so potekala tudi predavanja iz "plastične anatomije" za slušatelje Akademije upodabljajočih umetnosti.

Osnova antropološki učni zbirki je bilo darilo univ. prof. dr. J. Malyja iz Prage, ki je vsebovalo skeletni material in razne dragocene odlitke. Poleg tega so uporabljali tudi druga učila: fotografije, stenske slike, anatomske modele in drugo. Inštitut je sprva imel svoje prostore na "šolski polikliniki", kjer je v letih od 1929 do 1946 služboval njegov predstojnik, jeseni 1947. leta pa se je naselil v prvem nadstropju gimnazije na Vegovi ulici 4, v prostore poleg botaničnega inštituta.[16] Junija 1961 se je antropološki inštitut skupaj z ostalima inštitutoma biološkega oddelka, ki je tedaj že pripadal Biotehniški fakulteti, preselil v nove prostore Filozofske fakultete na Aškerčevi cesti 2.

14 Prav tam.
15 Prav tam.
16 ZAMU IV–184, Inštitut za antropologijo.

Študentje 1. generacije agronomov na praksi v Rakičanu poleti 1948.
(Arhiv študentov 1. generacije Agronomske fakultete.)

Agronomska fakulteta, 1947

Skupina agronomov in biologov, med njimi Fran Jesenko, Rado Lah, Franc Mikuž in Alojz Tavčar, se je že leta 1919 v posebni spomenici zavzela, naj se na ljubljanski univerzi poleg študija biologije razvije tudi študij agronomije. Iz posebnega univerzitetnega sklada je Alojz Tavčar dobil štipendijo za specializacijo v Pragi, agronom Josip Zidanšek pa je eno leto predaval geodetom in gradbenikom osnovna znanja o talnih tipih in kulturnih rastlinah, vendar je pomanjkanje sredstev zavrlo nadaljnji razvoj teh prizadevanj.[17]

Razmere za univerzitetni študij kmetijstva so dozorele po drugi svetovni vojni, ko so potrebe po strokovnjakih, predvsem tehničnih strok, narekovale širitev ljubljanske univerze. Kmetijski strokovnjaki so se v obdobju med obema vojnama in v prvih povojnih letih šolali na agronomskih fakultetah v Beogradu in predvsem v Zagrebu, ki sta bili po vojni prenatrpani, saj je bilo samo v letu 1946 na zagrebški agronomski fakulteti vpisanih 150 slušateljev iz Slovenije. Ministrstvo za kmetijstvo in gozdarstvo se je zavedalo potrebe po ustanovitvi agronomske fakultete tudi v Ljubljani. O tem so razpravljali že med vojno, leta 1944 pri predsedstvu SNOS na Rogu, v odseku za gospodarstvo na Bazi 80. Agronomi, gozdarji in veterinarji so sklenili, da bodo po osvoboditvi vložili vse svoje sile v ustanovitev ustrezne fakultete na Univerzi v Ljubljani. Leta 1946 je minister za kmetijstvo inž. Jože Levstik s pristankom Zveznega ministrstva za kmetijstvo in gozdarstvo ter ob soglasju Komiteja za šole in znanost pri vladi FLRJ začel s pripravami za njeno ustanovitev. Poudarjeno je bilo, da je potrebno izobraziti kadre, ki bodo ustrezali specifičnim naravnim razmeram v Sloveniji in razvijali panoge, ki v ostalih predelih tedanje države niso bile tako razvite (vinarstvo, sadjarstvo, vrtnarstvo in pašništvo).[18]

"Uredbo o ustanovitvi agronomske fakultete na Univerzi v Ljubljani" je dne 8. maja 1947 podpisal predsednik vlade LRS Miha Marinko. Dne 7. junija 1947 je bila imenovana komisija, ki naj bi izbrala matičarje za organizacijo bodoče kmetijske fakultete. Člani komisije so bili prof. dr. Anton Melik, rektor Univerze v Ljubljani, prof. inž. Vid Nonveje, direktor Zveznega zavoda za zaščito rastlin, dr. Dobroslav Todorović, redni profesor na kmetijsko-gozdarski fakulteti univerze v Beogradu, dr. Alojz Tavčar, redni profesor na kmetijsko-gozdarski fakulteti univerze v Zagrebu, ing. Alfonz Pirc, načelnik oddelka za melioracije Ministrstva za kmetijstvo

17 Adamič, Začetki kmetijskega šolstva v naših krajih segajo še v davno leto 1771.

18 ZAMU IV – 197, Pirc, Poročilo o ustanovitvi agronomske fakultete.

Študentje pri delu na posestvu Rakičan poleti 1948.
(Arhiv študentov 1. generacije Agronomske fakultete.)

Prva generacija študentov agronomije na ekskurziji v Vojvodini leta 1952.
V sredini stoji profesor Vinko Sadar. (Arhiv I. generacije študentov agronomije.)

in gozdarstvo LRS in dr. Svetozar Ilešič, izredni profesor na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani.[19] Komisija, ki se je sestala 20. junija, se je pri iskanju kadrov za strokovne predmete lahko naslonila na osebje Ministrstva za kmetijstvo in gozdarstvo LRS ter njegovih ustanov, zlasti Kmetijskega znanstvenega zavoda. Matičarji novoustanovljene Agronomske fakultete – prvi trije redni pro-

19 Prav tam.

fesorji, ki jih je komisija izbrala univerzitetni senat pa soglasno potrdil na seji 30. junija 1947, so postali: Alfonz Pirc, član komisije, ki je bil hkrati imenovan tudi za dekana, dr. ing. Bogdan Vovk, direktor Kmetijskega znanstvenega zavoda v Ljubljani in inž. Vinko Sadar, direktor Glavne uprave državnih posestev v Ljubljani, ki je bil imenovan za prodekana. Na naslednji seji, 24. septembra je bil za rednega profesorja za predmet anatomija in fiziologija domačih živali, patologija domačih živali in zoologija potrjen dr. Franc Zavrnik, šef Veterinarskega raziskovalnega zavoda v Ljubljani, izredni profesor za predmet organizacija kmetijske proizvodnje, računovodstvo in taksacija ter statistika je postal ing. Rudolf Turk, šef Kmetijskega raziskovalnega zavoda. V začetku prvega študijskega leta sta bila imenovana ing. Ciril Šlebinger za docenta za geologijo in petrografijo in dr. Viktor Petkovšek, ki je postal honorarni in naslednje leto redni univerzitetni predavatelj botanike (1956 izredni profesor). Učni kader za splošne predmete je fakulteta dopolnila še s honorarnimi sodelavci drugih fakultet Univerze v Ljubljani.[20] Z izredno iznajdljivostjo in požrtvovalnostjo predavateljskega in administrativnega kadra je bila organizacija nove fakultete uspešno izvedena do te mere, da so se 6. oktobra 1947 lahko začela redna predavanja za prvi letnik agronomov. Dne 11. oktobra dopoldne je v Zbornični dvorani rektor Univerze v Ljubljani dr. Anton Melik slovesno odprl novo Agronomsko fakulteto.

Da je lahko začela s poukom, je Agronomska fakulteta vzela v najem predavalnico v Alojzijevišču na Poljanski cesti. Za kemični laboratorij ji je prostore odstopil Kmetijski inštitut na Hacquetovi ulici št. 2, ki ji je v naslednjih letih dodelil še več prostorov v inštitutski stanovanjski stavbi na Hacquetovi št. 4, kjer je imel prostore tudi dekanat.[21] Naslednje leto, ko so se začela predavanja za drugi letnik agronomov, je pridobila še drugo predavalnico v Alojzijevišču, profesorski zbor pa se je okrepil z novimi močmi. Avgusta 1948 sta bila izvoljena ing. Ivan Jelačin za rednega profesorja za živinorejo in sladkovodno ribištvo in ing. Aleksander Konjajev za izrednega profesorja za mikrobiologijo in mlekarstvo.

Agronomska in gozdarska fakulteta v Ljubljani 1949–1953

Dne 13. avgusta 1949 je Vlada Ljudske republike Slovenije na predlog ministra za gozdarstvo in lesno industrijo ter ministra za kmetijstvo izdala "Uredbo o razširitvi agronomske fakultete v Ljubljani"[22] in z njo ustanovila oddelek za gozdarstvo. Razširjena ustanova je bila poimenovana Agronomska in gozdarska fakulteta. Matičarja gozdarskega oddelka sta na predlog Ministrstva za gozdarstvo postala direktor Gozdarskega inštituta dipl. ing. Franjo Sevnik, ki je bil imenovan za rednega profesorja za gozdarsko ekonomiko, in višji gozdarski inženir Stanislav Sotošek, ki je kot redni profesor predaval uvod v študij gozdarstva in lesne industrije ter dendrologijo. Matičarjema je uspelo ob pomoči agronomskega oddelka, ostalih fakultetnih sodelavcev ter vodilnih gozdarskih strokovnjakov pripraviti osnovo za otvoritev oddelka in vpis prve generacije študentov v študijskem letu 1949/50. Prvi študijski program je bil sestavljen predvsem na podlagi izkušenj drugih gozdarskih fakultet. Prostorsko stisko po ustanovitvi gozdarskega oddelka je poskušalo rešiti Ministrstvo za gozdarstvo in lesno industrijo, ki je odobrilo gradnjo dveh lesenih enonadstropnih provizorijev za glavnim poslopjem Kmetijskega znanstvenega zavoda in kot prispevek k ustanavljanju gozdarskega oddelka dodelilo lesene elemente zanju. Zgrajen je bil le eden leta 1950, ki ni zadostil potrebam razvijajoče se fakultete. Prostorska problematika se je začasno izboljšala, ko je fakulteta v zameno za lesen provizorij v letu 1951 dobila poslopje na Krekovem trgu 1. Stara stavba na Krekovem trgu, ki je bila ob prevzemu v slabem stanju in ne povsem primerna za potrebe fakultete, je bila v naslednjih letih postopoma prenovljena. Fakulteta je združila predavalnice, laboratorije in druge prostore v enem poslopju, pridobila je prostore za najnujnejše nove laboratorije in omogočila boljše delovne pogoje univerzitetnim učiteljem in študentom.[23]

V prvem semestru gozdarskega študija sta honorarno predavala tudi dr. inž. Franjo Janežič, ki je v letu 1951 postal izredni profesor za varstvo kmetijskih rastlin in gozdarsko fitopatologijo, in dr. Bogdan Ditrich, ki je leta 1951 postal univerzitetni predavatelj (1959 docent) za lesno kemijo in kemijsko predelavo lesa. Leta 1950 so na Agronomski in gozdarski fakulteti nastopili dr. Marjan Dorer kot izredni profesor za kemijo biokemijo in uvod v stehiometrijo, inž. Ciril Jeglič izredni profesor vrtnarstva in pejsažne dendrologije in Ciril Bernot, ki je že od leta 1947 honorarno predaval zoologijo z osnovami evolucije kot docent. V letu 1951 se je fakulteta kadrovsko okrepila z inž. Jožetom Levstikom, rednim profesorjem za agrarno politiko in zadružništvo, inž. Otonom Muckom, docentom (1958 izredni, 1963 redni profesor) za prehrano domačih živali, ki je predaval tudi kmetijstvo za

20 ZAMU IV, Zapisnik seje Univerzitetnega senata z dne 24. 9. 1947.
21 ZAMU IX – 3, Poročilo o prostorih Agronomske fakultete.
22 Uredba o razširitvi agronomske fakultete v Ljubljani; Uradni list LRS št. 25, 16. 8. 1949.
23 Pirc, Deset let Fakultete za agronomijo, gozdarstvo in veterinarstvo v Ljubljani, str. 9.

Študentje gozdarstva si pod vodstvom profesorjev Franja Rainerja in Stanka Sotoška na ekskurziji v okviru predmeta urejanje hudourniških področij ogledujejo podor ceste v dolini Koritnice. (Privatni arhiv Franca Čandka.)

gozdarje, in Oskarjem Pečakom, ki je bil imenovan za honorarnega izrednega profesorja (od leta 1953 izredni, 1960 redni profesor) za kmetijsko kemijsko tehnologijo. France Adamič je bil prvega junija 1951 nastavljen kot docent za sadjarstvo, inž. Franjo Sgerm pa je od marca 1951 honorarno predaval, naslednje leto pa je bil imenovan za docenta za urejanje gozdov in dendrometrijo. V letu 1952 so gozdarski oddelek kadrovsko okrepil: inž. Ivan Klemenčič, ki je postal redni profesor za gozdne komunikacije, inž. Franjo Rainer, ki je bil izbran za izrednega profesorja za urejanje hudourniških področij in inž. Jože Šlander, ki je postal izredni profesor za gozdarsko etimologijo, gozdarsko fitopatologijo in varstvo gozdov ter lovstvo. V letu 1953 je bil nastavljen Zdravko Turk kot docent za izkoriščanje gozdov. Leta 1954 je fakulteta redno zaposlila dva honorarna predavatelja, ki sta predavala že od leta 1950: inž. Franc Mikuž je postal redni profesor za žlahtnenje rastlin, inž. Milan Veselič pa je bil imenovan za docenta za vinarstvo.[24]

Fakulteta za agronomijo, gozdarstvo in veterinarstvo 1953–1961

Razvoj živinoreje, živilske industrije, distribucije živil, napredek veterinarske znanosti in stroke ter razvoj organizacije veterinarske službe, ki so terjali več veterinarskih strokovnjakov z visoko izobrazbo ter želja po izpopolnitvi ljubljanske univerze s študijem, za katerega so prizadevanja trajala že več kot sto let, so privedle do ustanovitve tretjega oddelka na samostojni Fakulteti za agronomijo in gozdarstvo – oddelka za veterinarstvo. Republiški izvršni svet je 12. junija 1953 izdal odlok,[25] s katerim je bila uzakonjena fakulteta, ki je dobila nov naziv: Fakulteta za agronomijo, gozdarstvo in veterinarstvo. Kot matičarji so s pripravami za začetek delovanja oddelka začeli prof. Dr. Fran Zavrnik, redni profesor na Agronomski in gozdarski fakulteti, dr. Albin Sedej, veterinarski svetnik pri republiškem Veterinarskem inšpektoratu, dr. Marjan Pavšič, direktor Veterinarskega znanstvenega zavoda in dr. Stane Valentinčič, znanstveni sodelavec na Fakulteti za agronomijo gozdarstvo in veterinarstvo. Profesor

24 Seznami predavanj Fakultete za agronomijo in gozdarstvo 1949–1953.

25 Uredba o razširitvi in preimenovanju samostojne agronomske in gozdarske fakultete v Ljubljani, UL LRS, 19, 18. 6. 1953.

Otvoritev nove stavbe veterinarskega oddelka Biotehniške fakultete, 30. septembra 1961. Govori prof. dr. Srečko Vatovec, tretji v prvi vrsti sedi profesor Vinko Sadar, ob oknu stojijo fakultetni tajnik Zoran Lapajne in študentje 1. generacije veterinarjev. (Fototeka ZAMU.)

Zarnik je prevzel vodstvo kolektiva matičarjev in ga vodil do jeseni 1955, potem pa je bil imenovan za prvega predstojnika veterinarskega oddelka. Ustanovitev veterinarskega oddelka je bila v organizacijskem pogledu za fakulteto lažja, saj so priprave tekle tri leta prej preden se je v študijskem letu 1956/57 vpisala prva generacija študentov. Matičarji so ob poznavanju ustroja starejših jugoslovanskih in nekaterih tujih veterinarskih fakultet, ob upoštevanju možnosti, ki jih je ponujal slovenski prostor, ter ob pomoči oddelkov Fakultete in Veterinarskega znanstvenega zavoda začrtali ustroj veterinarskega oddelka. Sklenili so, naj bo študij po obsegu in vsebini enak študiju na drugih veterinarskih fakultetah, po metodiki pouka pa naj se zgleduje po tistih manj številnih fakultetah, na katerih teorijo predavajo po vrstah živali. Zavzeli so se za izobraževanje asistentov po strogih akademskih kriterijih, tudi izven lastne fakultete in nujnost znanstvenega doktorata in habilitacije. Pedagoško osebje naj se ukvarja tudi z znanstvenim delom in strokovno pospeševalno dejavnostjo. Glavni vir kadrov za veterinarski oddelek naj bo Veterinarski znanstveni zavod Slovenije. Študij veterinarstva je bil v začetku enoten brez stopenj in usmeritev.[26]

V prvem študijskem letu je veterina dobila drugega rednega profesorja, docent veterinarske fakultete v Zagrebu dr. Srečko Vatovec je bil leta 1956 izvoljen za rednega profesorja za fiziologijo domačih živali. Dr. Stanislav Valentinčič je bil v letu 1958 habilitiran za izrednega profesorja za predmet zoohigiena. Dr. Marjan Pavšič je bil leta 1960 imenovan za rednega profesorja za reprodukcijo domačih živali. Dr. Albin Sedej je postal izredni profesor za sodno veterinarstvo. Veterinarjem so predavali profesorji drugih dveh oddelkov fakultete: Marjan Dorer, Tvrdko Švab, Viktor Petkovšek, Ivan Jelačin, Oto Muck, Rajko Rakovec in Jože Levstik. Pri pouku veterine so sodelovali honorarni predavatelji drugih fakultet ljubljanske univerze, oddelek pa je skrbel tudi za vzgojo lastnega kadra. Lea Riglerja, do tedaj okrajnega veterinarskega inšpektorja, je uprava veterinarskega oddelka povabila naj prevzame predavanja iz anatomije domačih živali. V letih od 1956 do 1959, ko je bil izvoljen za izrednega profesorja, je bil honorarni predavatelj. Silvan Vodopivec je bil od 1956 do izvolitve za univerzitetnega učitelja (1960) honorarni asistent v inštitutu za anatomijo, histologijo in embriologijo. Janez Banič je bil 1. avgusta 1957 imenovan za asistenta za kirurgijo, do leta 1959 je bil na specializaciji na veterinarski fakulteti v Beogradu, od jeseni 1959 je predaval splošno kirurgijo in oftalmologijo in bil leta 1960 izvoljen za docenta. Leta

26 Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani, str. 557.

1959 sta bila izvoljena za docenta dr. Janez Batis za predmet mikrobiologija in dr. Leon Šenk za predmet patološka anatomija. Leta 1960 je bil dr. Vladimir Gregorovič imenovan za docenta za bolezni in zdravstveno varstvo prežvekovalcev.

Zaradi hitrega razvoja prvih dveh oddelkov Fakultete za agronomijo, gozdarstvo in veterinarstvo ter po začetku dela veterinarskega oddelka fakultetno poslopje na Krekovem trgu ni več zadostovalo najosnovnejšim potrebam fakultete. V letu 1957 so se štirje inštituti gozdarskega oddelka preselil v takrat dograjeno poslopje Inštituta za gozdno in lesno gospodarstvo na Večni poti. Veterinarski oddelek je pričel s poukom v predavalnicah na Krekovem trgu, v prostorih veterinarskega zavoda in Srednje veterinarske šole, leta 1959 so mu bili dodeljeni prostori Centralne veterinarske bolnice v Mestnem logu. Že v letu 1958 je oddelek začel s pripravami za zgraditev novih poslopij ob Gerbičevi ulici, kjer je nastalo osrednje veterinarsko učno središče. V letih 1960 in 1962 sta bila zgrajena dva paviljona, s katerima je oddelek pridobil osnovne učne prostore. V poslopju na Krekovem trgu je ostal agronomski oddelek in ustanove skupne vsem trem oddelkom.[27]

Organizacijske spremembe na ljubljanski univerzi in ustanovitev Biotehniške fakultete

Že v obdobju med obema vojnama so se na Filozofski fakulteti občasno pokazala nasprotja med "filozofskimi" in "prirodoslovnimi" strokami, po drugi svetovni vojni, ko se je delo v matematično prirodoslovnih strokah razmahnilo, pa je prišlo do dejanske, čeprav še ne formalne razdelitve fakultete v dva oddelka: matematično-prirodoslovnega in filozofskega (od 18. 1. 1947 do 21. 10. 1949).[28] Delitev je bila izraz težnje po razdelitvi Filozofske fakultete, do katere je že prišlo na fakultetah v Beogradu, Zagrebu in Skopju.[29] Delo na prirodoslovno matematičnemu oddelku je bilo po sorodnosti strok organizirano v tri skupine: matematično-fizikalna, biološka in geološko-geografska. Biološki skupini je poleg zoologije, botanike in antropologije pripadel tudi v letu 1946 ustanovljen inštitut za prazgodovino človeka, ki ga je vodil izr. prof. dr. Srečko Brodar.

V letu 1949 je z uveljavitvijo Zakona o ureditvi visokega šolstva v Ljudski Republiki Sloveniji[30] in Uredbe o fakultetah in katedrah univerze in visokih šol,[31] ki je bila na podlagi zakona sprejeta 23. decembra istega leta, prišlo do razbitja ljubljanske univerze na tri samostojne visokošolske zavode. Na štiri fakultete (Prirodoslovno-matematična, Filozofska, Pravna, Ekonomska) okrnjena Univerza je predstavljala nadaljevanje stare univerzitetne tradicije. Poleg nje sta obstajali še Tehniška visoka šola s šestimi fakultetami in Medicinska visoka šola z dvema fakultetama. Samostojni fakulteti sta postali Agronomska in gozdarska fakulteta ter Teološka fakulteta. Visoke šole so bile pod vodstvom in nadzorstvom ministrstva za znanost in kulturo, glede učnih načrtov, proračunskih predlogov, nastavitev učnega osebja ter organizacijskih in materialnih vprašanj pa so sodelovale z resornimi ministrstvi.[32] Na osnovi "Uredbe o ustanovitvi, ureditvi in delu samostojne agronomske in gozdarske fakultete v Ljubljani"[33] so bile spremembe na tej fakulteti uvedene s pomladnim semestrom študijskega leta 1949/50. Nova Prirodoslovno-matematična fakulteta je bila urejena s študijskim letom 1950/51. Sestavljena je bila iz petih oddelkov: matematično-fizikalni, kemijski, biološki, geološki in mineraloški ter geografski. Biološki oddelek je obsegal: botaniko, zoologijo, antropologijo in fiziologijo.

Leta 1954 so bile z Univerzo v Ljubljani ponovno združene visoke šole in samostojna Fakulteta za agronomijo, gozdarstvo in veterinarstvo.[34] Prej razdeljena Filozofska fakulteta je bil združena v enotno fakulteto, ki je delovala naslednja tri študijska leta in se je imenovala Prirodoslovno-matematično-filozofska fakulteta s prirodoslovno-matematičnim in filozofskim oddelkom. Ta je bila z Zakonom o Univerzi v Ljubljani,[35] ki je v letu 1957 ponovno reorganiziral Univerzo, dokončno razdeljena na Filozofsko fakulteto in Naravoslovno fakulteto. V novi organizacijski shemi so se še vedno, vzporedno na dveh fakultetah (Naravoslovna fakulteta in Fakulteta za rudarstvo, metalurgijo in kemijsko tehnologijo), predavale nekatere učne discipline (matematika, fizika, kemija in geologija z mineralogijo), ki so se že od leta 1919 vzporedno predavale na filozofski in tehniški fakulteti. Smotrnejša organizacija študija, inštitutov in priprave investicijskih programov so narekovali združevanje teh disciplin. V letu 1960 sta se tako iz Naravoslovne fakultete izločila oddelka za geografijo in biologijo, preostali oddelki pa so se s Fakulteto za rudarstvo, metalurgijo in kemijsko tehnologijo združili v novo fakulteto – Fakulteto za naravoslovje in tehnologijo.[36] Ob tem najprej ni bilo enotnega

27 Razvoj fakultete v luči investicij, str. 93–102.
28 Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani, str. 195.
29 ZAMU IV–197, Filozofska fakulteta.
30 UL LRS, 33, 25. 10. 1949.
31 UL LRS, 39, 27. 12. 1949.
32 ZAMU IV; Zapisniki sej univerzitetnega sveta, knjiga 8, 1945–1950, Zapisnik seje in rektorjevo poročilo 23. 3. 1950.
33 UL LRS, 39, 27. 12. 1949.
34 Odlok o vključitvi visokih šol in samostojne fakultete za agronomijo, gozdarstvo in veterinarstvo v univerzo v Ljubljani ter o združitvi sorodnih fakultet, UL LRS 38, 30. 11. 1954.
35 UL LRS, 23, 5. 7. 1957.
36 Zakon o preosnovanju nekaterih fakultet Univerze v Ljubljani, 23, 7. 7. 1960.

stališča, kam naj se vključita biologija in geografija. Sledeč načelu združevanja teoretičnih in aplikativnih disciplin je univerzitetni svet predlagal vključitev biologije v Fakulteto za agronomijo, gozdarstvo in veterinarstvo, za geografijo pa je bila kot najustreznejša rešitev predlagana vključitev v Filozofsko fakulteto.[37] Z uveljavitvijo teh sprememb je bila postavljena nova organizacija ljubljanske univerze, ki se je z manjšimi spremembami obdržala do leta 1975. Novo ime, ki ga je Fakulteta za agronomijo gozdarstvo in veterinarstvo potrebovala po razširitvi, je našla v osnovi, ki je skupna vsem oddelkom – biosa (preučevanje živih bitij). Z zakonom o preimenovanju nekaterih fakultet v sestavu Univerze v Ljubljani[38] je bila poimenovana Biotehniška fakulteta.

VIRI

ZAMU – Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani
ZAMU IV – Rektorat
ZAMU IX – Biotehniška fakulteta

LITERATURA

Adamič, France: Začetki kmetijskega šolstva v naših krajih segajo še v davno leto 1771. *Delo,* 24. 9. 1997.

Anžur, Tea: Naravoslovne znanosti in ustanovitev Biotehniške fakultete. *Kronika,* 49, 2001, št. 3, str. 231–244.

Biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev in sodelavcev (ur. Janez Logar). Ljubljana : Univerza v Ljubljani, 1957.

Biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev in sodelavcev, druga knjiga 1956–1966 (ur. Janez Logar). Ljubljana : Univerza v Ljubljani, 1969.

Biotehniška fakulteta. *Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani 1919–1969* (ur. Roman Modic). Ljubljana : Univerza v Ljubljani, 1969, str. 525–563.

Dekleva, Tatjana: Biotehniška fakulteta skozi čas in prostor. *Biotehniška fakulteta skozi čas in prostor : šest desetletij ljubljanskega študija biotehnike*. Ljubljana : Univerza v Ljubljani, 2007, str. 14–27.

Filozofska fakulteta. *Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani 1919–1969* (ur. Roman Modic). Ljubljana : Univerza v Ljubljani, 1969, str. 195–198.

Pirc, Alfonz: Deset let fakultete za agronomijo gozdarstvo in veterinarstvo v Ljubljani. *Deset let Fakultete za agronomijo, gozdarstvo in veterinarstvo Univerze v Ljubljani 1947–1957*. Ljubljana : Fakulteta za agronomijo, gozdarstvo in veterinarstvo Univerze v Ljubljani, 1958, str. 7–13.

Planina, Franc: Profesor Franc Jesenko. *Loški razgledi*, VII, 1960, str. 151–156.

Razvoj fakultete v luči investicij. *Spominski zbornik Biotehniške fakultete univerze v Ljubljani 1947–1967*. Ljubljana : Biotehniška fakulteta, 1967, str. 93–106.

Uradni listi LRS.

Zgodovina slovenske univerze v Ljubljani do leta 1929. Ljubljana : Rektorat Univerze kralja Aleksandra I v Ljubljani, 1929.

Z U S A M M E N F A S S U N G

Die Entstehung der Biotechnischen Fakultät der Universität Ljubljana

Die Anfänge des Biologiestudiums an der Universität Ljubljana reichen ins Jahr 1920 zurück, als Dr. Jovan Hadži und Dr. Franc Jesenko mit Vorlesungen aus Zoologie und Botanik begannen. Beide waren zuvor an der Universität Zagreb tätig gewesen und leisteten bei der Gründung der Universität Ljubljana deren Einladung Folge. Zoologie und Botanik waren an der Philosophischen Fakultät als Institute organisiert, die bei der Gründung in der ehemaligen Landschaftlichen Burg untergebracht wurden. Nach dem Zweiten Weltkrieg bildeten sie die Grundlage für die Abteilung für Biologie, der auch das 1946 gegründete Institut für Anthropologie unter der Leitung von Dr. Bože Škerlj angeschlossen wurde. Nach dem Zweiten Weltkrieg bezog das Botanische Institut seine Räumlichkeiten im ehemaligen Realgymnasium in der Vegova ulica, daneben wurde später auch das neugegründete Athropologische Institut untergebracht. Dem Institut für Botanik fiel bei dessen Gründung auch der Botanische Garten zu. Dieser wurde zunächst von seinem langjährigen Vorstand Alfonz Pavlin geleitet, später von den Vorständen des Botanischen Instituts, nach dem Zweiten Weltkrieg, als er zu einer selbstständigen Universitätsanstalt wurde, von Jože Lazar.

Nach dem Zweiten Weltkrieg wurden allmählich die Bedingungen für ein universitäres Studium der Agronomie geschaffen. Im Sommer

37 Rektorjevo poročilo o delu Univerze v Ljubljani v študijskem letu 1959–60, str. 24–25.
38 Uradni list LRS št. 26, 12. 10. 1961.

1947 wurde von der Regierung der Volksrepublik Slowenien eine agronomische Fakultät gegründet, die erste Studentengeneration wurde bereits im Studienjahr 1947/48 eingeschrieben. Im Jahr 1949 wurde die Fakultät um eine Abteilung für Forstwirtschaft erweitert. Gemäß den Bestimmungen des Hochschulgesetzes nannte sich die Fakultät nach ihrer Erweiterung Agronomische und Forstwirtschaftliche Fakultät, im Frühjahr 1950 wurde sie zu einer selbstständigen Fakultät. Im Jahr 1953 – nach der Gründung einer veterinärmedizinischen Abteilung – nannte sie sich um in Fakultät für Agronomie, Forstwirtschaft und Veterinärmedizin und wurde im Studienjahr 1954/55 wieder der Universität Ljubljana einverleibt.

Die Philosophische Fakultät bildete vorwiegend Lehrer für alle Mittelschulen aus, darum schloss sie außer philosophischen, historischen und linguistischen auch mathematische und naturwissenschaftliche Wissenschaften ein. Laut Gesetz von 1949 wurde sie in zwei selbstständige Fakultäten aufgeteilt, ihre Biologie-Abteilung fiel der Naturwissenschaftlich-mathematischen Fakultät, nach der neuerlichen Vereinigung beider Fakultäten der Naturwissenschaftlich-mathematischen-philosophischen Fakultät zu, nach der endgültigen Abtrennung der Naturwissenschaftlichen Fakultät und schließlich im Jahr 1960 der Fakultät für Agronomie, Forstwissenschaft und Veterinärmedizin, die sich im Jahr 1961 in Biotechnische Fakultät umbenannte.

1.25 Drugo UDK 908:373.3(075.2)(497.4)"1945/2005"

Prejeto: 6. 1. 2009

Danijela Trškan
dr., izr. prof. za didaktiko zgodovine, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: danijela.trskan@guest.arnes.si

Krajevna zgodovina v osnovnošolskih učnih načrtih za zgodovino 1945–2005*

IZVLEČEK

Prispevek prikazuje teoretično zgodovinsko raziskavo, v kateri je avtorica poskušala ugotoviti, kakšen pomen je imela krajevna zgodovina v osnovnošolskih učnih načrtih za zgodovino, ki so izšli med leti 1945 in 2005. Ugotovila je, da je bila krajevna zgodovina bolj zastopana v navodilih kot pa v učnih ciljih in vsebinah, saj so se navodila najbolj nanašala na šolske dejavnosti v domačem kraju pred letom 1991, po letu 1991 pa predvsem na izbirne ali prostovoljne dejavnosti. Predlaga tudi konkretne predloge, kako bi se lahko preučevanje domačega kraja oz. krajevne zgodovine povečalo pri rednem in izvenšolskem pouku v osnovnih šolah v Sloveniji.

KLJUČNE BESEDE
krajevna zgodovina, osnovna šola, učni načrti, učni cilji, učna vsebina, navodila

ABSTRACT

LOCAL HISTORY IN PRIMARY SCHOOL CURRICULUM FOR HISTORY 1945–2005

The contribution brings a theoretical historical research in which the authoress attempts to ascertain the significance of local history in primary schools programmes for history that were published between the years 1945 and 2005. She has found out that local history was more represented in instructions than in education goals and contents as the instructions referred mostly to school activities in domestic locality prior to 1991, and after 1991, mainly on choice or voluntary activities. The author proposes concrete ideas on how the studying of domestic localities or local history could increase with regular and out of school lessons in primary schools in Slovenia.

KEY WORDS
Local history, primary school, school curriculum, education goals, education content, instructions

* Prispevek je povzetek ugotovitev iz širše raziskave, ki jo je avtorica objavila v monografiji: Trškan, Danijela: *Krajevna zgodovina v učnih načrtih in učbenikih za zgodovino 1945–2005*. Ljubljana : Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2008, 258 str.

Pomen krajevne zgodovine za pouk zgodovine

Krajevni zgodovini so Zgonik, Demarin in Weber v preteklosti pripisovali velik pomen. "Pot k občim zgodovinskim pojavom iz krajevnega izhodišča, ki je seveda različno za vsako šolo, je mnogo pristnejša in učencu bližja, kar ima za njegovo opredeljevanje in umevanje pojavov v širšem prostoru in času odločilen pomen."[1]

Po Demarinu naj bi učitelji pazili na to, da bi učence seznanili s preteklostjo domačega kraja z najznačilnejšimi dogodki in tako oživili preteklost.[2] V primeru majhnega kraja, bi lahko učitelji razširili zgodovinske vsebine na večji obseg oz. še na drugi najbližji kraj. V primeru večjega kraja pa bi iz obilice gradiva izbrali npr. samo en dogodek, ki bi nudil vse elemente za razumevanje preteklosti domačega kraja.[3]

Zgonik je celo predlagal, da bi učitelji svoje strokovno znanje razširili na širšo pokrajino, v tem primeru bi mu morali priskočiti na pomoč še zgodovinarji, arhivarji, muzeologi, arheologi, geografi, etnografi ali bibliotekarji.[4] "Na lokalno zgodovino je treba gledati iz širšega zornega kota naravne regije ali historične dežele. Iskanje in ugotavljanje notranjih zvez in vplivov širših geografskih in zgodovinskih činiteljev ter drugih elementov vodi učitelja zgodovine do koristnega sintetiziranja virov v regionalno zgodovinskem smislu."[5]

Stradling pa na začetku 21. stoletja ugotavlja, da lahko učitelji zgodovine izbrani kraj preučujejo ločeno, še bolje pa bi bilo, da bi ga obravnavali "kot študijo primera sprememb in pojavov, ki so se dogajali po vsej Evropi ali na določenih evropskih območjih, čeprav različno intenzivno."[6]

Osnovnošolski učitelji lahko krajevno zgodovino vključijo v redni pouk ali pa v druge dejavnosti na šoli, kot so krožki, seminarske ali raziskovalne naloge ter na ta način povečujejo pomen krajevne zgodovine v osnovni šoli. Krajevna zgodovina oz. zgodovina domačega okolja pa je sestavni del tudi državljanske vzgoje, saj naj bi se mladi v šolah naučili predvsem razumevanja, varovanja, spoštovanja in uživanja v domačem kraju. "Samo lokalna ali tradicionalna kultura je tista, ki daje identiteto ali smisel prek skupnosti, pripadanja, in to daje smisel življenja, ustvarja osebne odnose, ki so vredni in trajni, vključuje moralo in vedenje, daje vero in upanje itd."[7]

Metodološka predstavitev raziskave

Da bi ugotovili, kakšen pomen je imela krajevna zgodovina v osnovnih šolah od leta 1945 do 2005 v učnih načrtih, smo si zastavili več raziskovalnih vprašanj, in sicer dve vprašanji, ki se nanašata na učne načrte, ki so vključevali vse predmete skupaj in tri vprašanja, ki se nanašajo na učne načrte za zgodovino, in sicer:

1. Kateri splošni cilji se navezujejo na domači kraj v učnih načrtih za vse predmete?
2. Ali navodila za izvajanje učnih načrtov za vse predmete vključujejo tudi navodila za domači kraj?
3. Kateri učni cilji se navezujejo na krajevno zgodovino v učnih načrtih za zgodovino?
4. Ali se navodila za izvajanje učnih načrtov za zgodovino navezujejo tudi na krajevno zgodovino?
5. Katera učna vsebina v učnih načrtih za zgodovino vključuje tudi krajevno zgodovino?

Predvidevali smo, da je bilo več učnih ciljev, vsebin in navodil, ki se navezujejo na krajevno zgodovino v učnih načrtih, še posebej v učnih načrtih za zgodovino po letu 1991, saj se je povečal obseg slovenske zgodovine v učnih načrtih.

Teoretična raziskava je temeljila na dveh metodah, in sicer deskriptivni in eksplikativni neeksperimentalni metodi pedagoško-zgodovinskega raziskovanja.[8] Obe metodi smo dopolnili s tehniko analize vsebine oz. analize učnih načrtov za osnovno šolo. Za vse učne načrte smo izbrali tudi elemente za komparativno analizo in vrednotenje, in sicer učno vsebino, učne cilje in navodila.

Poiskali smo vse dostopne slovenske učne načrte za vse predmete skupaj in učne načrte za zgodovino, ki so izšli od leta 1945 do leta 2005. Največ učnih načrtov hrani Slovenski šolski muzej v Ljubljani, novejše učne načrte pa imajo tudi druge knjižnice v Sloveniji, zlasti Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, Zavod Republike Slovenije za šolstvo, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani idr. V raziskavo smo tako vključili 37 učnih načrtov, ki jih predstavljamo v nadaljevanju v preglednici. Leto izdaje učnih načrtov v preglednici se najava v nadaljevanju pri analizi odgovorov oz. rezultatov ter zaradi časovne pomembnosti tudi v opombah.

1 Weber, *Teorija in praksa pouka zgodovine v osnovni šoli*, str. 15.
2 Demarin, *Pouk zgodovine v osnovni šoli*, str. 119.
3 Prav tam.
4 Zgonik, *Zgodovina v sodobni šoli*, str. 331.
5 Prav tam, str. 331–332.
6 Stradling, *Poučevanje evropske zgodovine 20. stoletja*, str. 160.
7 Žalec, Pomen domovinske edukacije. *Državljanska in domovinska vzgoja: zbornik*, str. 75.
8 Metodi sta po: Cencič, Raziskovanje šolske zgodovine. *Šolska kronika – Zbornik za zgodovino šolstva.*

Preglednica: Učni načrti za osnovne šole

Leto izdaje	*Učni načrti za osnovne šole*
1946a	*Učni načrt za prve štiri razrede osnovnih šol.* Ljubljana : DZS, 1948.
1946b	*Začasni učni načrt za višje osnovne šole.* Ljubljana : DZS, 1946.
1947	Učni načrt za prve štiri razrede osnovne šole za šolsko leto 1947/48. Učni načrt za višje razrede osnovne šole za šolsko leto 1947/48. *Vestnik Ministrstva za prosveto LR Slovenije.* Letnik II. Priloga 1. k 11. številki z dne 28. 8. 1947, št. 11.
1948a	*Učni načrt za osnovne šole, nižje razrede sedemletk in višje osnovne šole.* Ljubljana : Ministrstvo za prosveto LRS, 1948.
1948b	*Učni načrt za gimnazije, nižje gimnazije in višje razrede sedemletk.* Ljubljana : Ministrstvo za prosveto LR Slovenije, 1948.
1950a	*Učni načrt za osnovne šole.* Ljubljana : DZS, 1950.
1950b	Navodilo za uporabo predmetnikov in učnega načrta za prve štiri razrede niže organiziranih šol. *Objave Sveta za prosveto in kulturo LRS: Leto II.* V Ljubljani, dne 20. 11. 1950, št. 2, str. 2–4.
1953a	Začasni učni načrt za osnovne šole. *Objave Sveta za prosveto in kulturo LRS.* Leto IV. V Ljubljani, dne 28. 10. 1953, št. 6, IV., str. 2–27.
1953b	Sklepi Odbora za splošnoizobraževalno šolstvo. II. Osemletne šole. *Objave Sveta za prosveto in kulturo LRS.* Leto IV. V Ljubljani, dne 28. 2. 1953, št. 1, IV, str. 2–4.
1954a	Predmetnik za višjo stopnjo osnovnih šol in nižje gimnazije. *Objave Sveta za prosveto in kulturo LRS.* Leto V. V Ljubljani, dne 25. 8. 1954, št. 6, V., str. 6.
1954b	*Učni načrt za nižje razrede gimnazij in višje razrede osnovnih šol.* Ljubljana : DZS, 1954.
1954c	Učni načrti za nižje razrede gimnazij in višje razrede osnovnih šol. *Objave Sveta za prosveto in kulturo LRS.* Leto V. V Ljubljani, dne 15. 10. 1954, št. 7, I., str. 1–19.
1959a	Predmetnik in učni načrt za osnovne šole. *Objave Sveta za šolstvo LRS – Sveta za kulturo in prosveto LRS – Sveta za znanost LRS – Zavoda za proučevanje šolstva LRS. Posebna izdaja.* Ljubljana, avgusta 1959, II.
1959b	*Utemeljitev učnega načrta za I.–VIII. razred osnovne šole.* Ljubljana : Zavod za napredek šolstva LRS, 1959.
1960	Predmetnik in učni načrt za VI., VII. in VIII. razred osnovne šole v LR Sloveniji. *Objave Sveta za šolstvo LRS – Sveta za kulturo in prosveto LRS – Sveta za znanost LRS – Zavoda za proučevanje šolstva LRS.* Letnik XI. Ljubljana, avgusta 1960, št. 4.
1962	*Predmetnik in učni načrt za osnovne šole.* Ljubljana : DZS, 1962.
1966	Uvod k predmetniku in učnemu načrtu za osnovne šole. Smoter in naloge osnovne šole. Predmetnik in učni načrt za osnovno šolo. *Objave.* Republiški sekretariat za prosveto in kulturo SRS. Leto XVII. Ljubljana, 15. 6. 1966. Št. 2, 3, 4, 5.
1969	*Predmetnik in učni načrt za osnovno šolo. Ponatis iz objav republiškega sekretariata za prosveto in kulturo 15. 6. 1966, št. 2, 3, 4, 5.* Ljubljana : Prosvetni delavec, 1969.
1973	*Osnovna šola. Vsebina vzgojno-izobraževalnega dela.* Ljubljana : Zavod za šolstvo SR Slovenije, 1973.
1975a	*Osnovna šola. Vsebina vzgojno-izobraževalnega dela. 1. zvezek.* Ljubljana : Zavod SRS za šolstvo, 1975.
1975b	*Osnovna šola. Vsebina vzgojno-izobraževalnega dela. 2. zvezek.* Ljubljana : Zavod SRS za šolstvo, 1975.
1975c	*Osnovna šola. Vsebina vzgojno-izobraževalnega dela. 6. zvezek.* Ljubljana : Zavod SRS za šolstvo, 1975.
1979	*Osnovna šola. Vsebina vzgojno-izobraževalnega dela.* Ljubljana : Zavod SRS za šolstvo, 1979.
1982	*Smernice za delo osnovnih šol.* Ljubljana : Zavod SRS za šolstvo, 1982.
1983a	*Predmetnik in učni načrt osnovne šole.* Ljubljana : Zavod SRS za šolstvo, 1983.
1983b	*Obvezni predmetnik in učni načrt osnovne šole.* Ljubljana : Zavod SR Slovenije za šolstvo, 1983.
1984a	*Program življenja in dela osnovne šole. 1. zvezek. Smernice za delo osnovnih šol. Obvezni predmetnik osnovne šole.* Ljubljana : Zavod SRS za šolstvo, 1984.
1984b	*Program življenja in dela osnovne šole. 3. zvezek. Družbenoekonomsko vzgojno izobraževalno področje.* Ljubljana : Zavod SRS za šolstvo, 1984.
1992	*Katalog znanja iz zgodovine v osnovni šoli.* Ljubljana : Zavod RS za šolstvo in šport, 1992.
1994	*Učni načrt za zgodovino v osnovni šoli.* Ljubljana : Zavod RS za šolstvo in šport, 1994.
1998a	*Učni načrt. Predlog april 1998. Zgodovina. Osnovna šola.* Ljubljana : Državni izpitni center, 1998.

1998b	*Osnovna šola. Učni načrt. Zgodovina. 6. razred: 35 ur, 7. razred: 70 ur, 8. razred: 70 ur, 9. razred: 64 ur.* Sprejeto na 20. seji Strokovnega sveta RS za splošno izobraževanje, dne 29. 10. 1998. http://www.mszs.si/slo/solstvo/os/ucni_nacrti/os/default.asp (14. 8. 2004.).
1998c	*Predmetnik devetletne osnovne šole,* sprejet na 19. seji strokovnega sveta Republike Slovenije za splošno izobraževanje, dne 15. 10. 1998. http://www.mss.gov.si/index.php?id=10035 (18. 9. 2007).
1999a	*Posodobitev sedaj veljavnega učnega načrta za zgodovino. Priloga k sedaj veljavnemu učnemu načrtu.* Sprejeto na 27. seji Strokovnega sveta RS za splošno izobraževanje, dne 8. 4. 1999. http://www.mss.gov.si/fileadmin/mss.gov.si/pageuploads/podrocje/razvoj_solstva/evalvacija/pdf/zgodovina (18. 8. 2007).
1999b	*Učni načrt. Dvojezična osnovna šola. Zgodovina. 6. razred: 35 ur, 7. razred: 70 ur, 8. razred: 70 ur, 9. razred: 64 ur.* Sprejeto na 25. seji Strokovnega sveta RS za splošno izobraževanje, dne 11. 2. 1999. http://www.mss.gov.si/.../mss.gov.si/pageuploads/podrocje/os/devetletka/predmeti_narodno/Zgodovina_obvezni_dv.pdf (18. 8. 2007).
1999c	*Učni načrt. Osnovna šola z italijanskim učnim jezikom. Zgodovina. 6. razred: 35 ur, 7. razred: 70 ur, 8. razred: 70 ur, 9. razred: 64 ur.* Sprejeto na 25. seji Strokovnega sveta RS za splošno izobraževanje, dne 11. 2. 1999. http://www.mss.gov.si/.../mss.gov.si/pageuploads/podrocje/os/devetletka/predmeti_narodno/Zgodo vina_obvezni_is.pdf (18. 8. 2007).
2003	*Učni načrt: program osnovnošolskega izobraževanja. Zgodovina. Drugi natis.* Ljubljana : Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport, Zavod RS za šolstvo, 2003. Objavljen tudi na: http://www.mss.gov.si/fileadmin/mss.gov.si/pageuploads/podrocje/os/devetletka/predmeti_obvezni/Zgodovina (18. 8. 2007).

Naslovnica Učnega načrta za osnovne šole iz leta 1950.

Učni načrti so bili od leta 1946 do leta 1949 objavljeni v Vestniku Ministrstva za prosveto LR Slovenije, od leta 1949 do leta 1990 pa tudi v Objavah Sveta za prosveto in kulturo LRS oz. Sveta za šolstvo LRS idr. Številne učne načrte je izdala tudi DZS. Predmetnike in učne načrte je izdajal tudi Zavod SRS za šolstvo oz. Zavod RS za šolstvo. Od leta 1998 naprej so učni načrti za zgodovino na voljo tudi na spletnih straneh Ministrstva za šolstvo in šport ter Zavoda RS za šolstvo.

Od leta 1946 do leta 1949 so bile sedemletke (štirje nižji razredi in trije višji razredi) v osnovnih šolah. Trije višji razredi sedemletk so imeli v tem času isti učni načrt za zgodovino kot nižji trije gimnazijski razredi, zato imajo učni načrti v naslovu dve stopnji, npr. učni načrt za nižje gimnazije in višje razrede sedemletk. Leta 1950 so bile sedemletke ukinjene, vendar pa vključujejo nekateri učni načrti še vedno dve stopnji, npr. učni načrt za nižje razrede gimnazij in višje razrede osnovnih šol.

S šolsko reformo (1958) so bili od leta 1959 naprej veljavni učni načrti za osemletno osnovno šolo (razredni pouk od 1. do 4. razreda in predmetni pouk od 5. do 8. razreda). Od leta 1992 so začeli izhajati posebej učni načrti za zgodovino.

Na spremembe v osnovni šoli je vplival predvsem Zakon o osnovni šoli (1980), ki je določal, da temelji delo vsake posamezne šole na programu življenja in dela osnovne šole,[9] zato so temu primerno tudi oblikovani učni načrti.

Zakon o osnovni šoli (1996) pa je uzakonil devetletno osnovno šolo (začetek vpeljevanja 1999/2000).[10] S tem se je predmet zgodovina uvedel že v 6. razred devetletke. Učni načrti za zgodovino v devetletki so izšli že leta 1998.

V nadaljevanju so predstavljeni rezultati oz. odgovori na raziskovalna vprašanja posebej za učne načrte, ki so vključevali splošne cilje in navodila skupaj za vse predmete in posebej za učne načrte, ki so

9 Balkovec Debevec, Šolstvo na Slovenskem od 1963 do 1991. *Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja III. (od 1918 do 1991): katalog stalne razstave*, str. 117.
10 Pretnar, *Devetletka od A do Ž*, str. 17.

vključevali splošne cilje in navodila za vsak predmet posebej oz. za predmet zgodovina.

Krajevna zgodovina v osnovnošolskih učnih načrtih za vse predmete

Splošni cilji, ki se navezujejo na domači kraj v osnovnošolskih učnih načrtih

Pri pregledu zbranih učnih načrtov za osnovno šolo, ki so bili izdani po letu 1945, le sedem vključuje tudi splošne cilje za vse predmete, in sicer učni načrti 1959a, 1962, 1966, 1969, 1973, 1975a in 1979.

Vsi, razen učnega načrta 1959a, imajo splošne cilje oz. smotre osnovne šole izpisane iz 1. in 2. člena Zakona o osnovni šoli – Uradni list SRS, št. 7–8/ 65, str. 1–2, kjer je bil le en cilj, ki se je navezoval na krajevno zgodovino, in sicer, da je osnovna šola odkrivala učencem "vrednote in lepote njihove okolice, zlasti naravnih, gospodarskih in drugih kulturnih znamenitosti".[11] Ostali splošni cilji, ki bi se lahko navezovali na krajevno zgodovino, pa so v skladu z družbeno-politično usmeritvijo, npr. osnovna šola: "seznanja učence z bojem naših in drugih narodov za svobodo, z našo družbeno ureditvijo, z družbeno-ekonomskimi in kulturnimi pridobitvami človeštva ter jih tako vzgaja v duhu socialističnega patriotizma, bratstva in edinstva, humanizma in internacionalizma; uvaja učence v spoznavanje odnosov med ljudmi v socialistični družbi in jih navaja na ustrezno ravnanje; oblikuje zavest skupnosti in tovarištva pri učencih; razvija v učencih moralna svojstva njihovega značaja ter sposobnost moralnega presojanja in kritičnega ocenjevanja odnosov med ljudmi, oblikuje v učencih čut pravičnosti v pogledu delitve dela in upoštevanja enakopravnosti med spoloma v družini in družbi, razvija v njih zavest družbene odgovornosti in discipliniranosti in spoštovanje družbenega premoženja."[12]

V učnem načrtu iz leta 1959a se lahko izpostavi vzgojno-izobraževalni cilj, ki je bil značilen za takratni čas, in sicer "usposabljati mladino, da z delom, temelječim na sodobnih pridobitvah znanosti in tehnike, prispeva k stalnemu razvoju družbenih proizvajalnih sil, krepitvi socialističnih družbenih odnosov, dvigu materialne blaginje in kulturnemu razcvetu družbene skupnosti kot celote ter osebni blaginji in napredku delovnih ljudi; razvijati v mladini zavest o družbeni odgovornosti in o potrebi aktivnega sodelovanja v družbenem samoupravljanju."[13]

Navodila, ki se navezujejo na domači kraj v osnovnošolskih učnih načrtih

Navodila za vse predmete skupaj vključuje več učnih načrtov: 1946a, 1946b, 1948a, 1950a, 1950b, 1953a, 1953b, 1959a, 1959b, 1960, 1962, 1969, 1973, 1975a, 1979, 1982, 1983a, 1983b, 1984a.

Med njimi pa le učni načrti: 1948a, 1950a, 1953a, 1959a, 1960, 1962, 1973, 1975a, 1979, 1982, 1983a, 1983b, 1984a vključujejo tudi navodila za domači kraj.

Navodila, ki se navezujejo na domači kraj v osnovnošolskih učnih načrtih za vse predmete, lahko razdelimo v dve skupini.

Prva skupina so navodila, ki so nakazovala, kako je lahko šola vključevala vsebine domačega kraja v pouk ter kako so se lahko učenci aktivno vključili v vzgojno-izobraževalni proces. Ta navodila so predstavljena v nadaljevanju pri različnih učnih načrtih.

Učitelji naj bi pri vseh predmetih ilustrirali učno snov s primeri iz domačega kraja: "Pri izvajanju učnega načrta je učitelj svoboden pri izbiranju vsega tistega gradiva, ki podrobneje osvetljuje predpisano učno snov; pri tem se ravna po krajevnih prilikah."[14]

V učnem načrtu iz leta 1953a je zajeti domač kraj kar v enem predmetu, ki je nastal namesto dveh, in sicer pri predmetu domoznanstvo (zgodovina in geografija), kjer je bila "zajeta slika domačega kraja in njegove širše okolice z zemljepisnega, zgodovinskega in družbenega vidika."[15]

V učnih načrtih 1960 in 1962 so bila navodila za vsebino dodatnih dopolnilnih ur v 7. in 8. razredu povezana z domačim krajem: "pri izdelavi dopolnilnega učnega načrta ne gre za komunalno krepitev učnih predmetov z dopolnilnimi učnimi urami, ampak predvsem za širše izobraževanje mladine glede na perspektive razvoja domačega kraja. V dopolnilnem načrtu bo treba povsod upoštevati poklicno usmerjanje mladine, krajevno specifičnost vprašanj proizvajalnega in drugega dela v zvezi s poukom, zlasti pa gospodarsko in družbeno problematiko komune, npr. razvoj industrije, kmetijstva, turizma, pomorstva, rudarstva, vinogradništva."[16]

V 80. letih 20. stoletja so bile pomembne t. i. interesne dejavnosti družbeno-ekonomskega pod-

11 Uvod k predmetniku in učnemu načrtu za osnovne šole. *Objave,* 1966, str. 2; *Predmetnik in učni načrt za osnovno šolo*, 1969, str. 3–4; *Osnovna šola. Vsebina vzgojno-izobraževalnega dela,* 1973, str. 9; *Osnovna šola. Vsebina vzgojno-izobraževalnega dela,* 1975, 1. zvezek, str. 7–8; *Osnovna šola. Vsebina vzgojno-izobraževalnega dela,* 1979, str. 3–4.

12 Uvod k predmetniku in učnemu načrtu za osnovne šole. *Objave,* 1966, str. 2; *Predmetnik in učni načrt za osnovno šolo,* 1969, str. 3–4; *Osnovna šola. Vsebina vzgojno-izobraževalnega dela,* 1973, str. 9; *Osnovna šola. Vsebina vzgojno-izobraževalnega del, 1. zvezek,* 1975, str. 7–8; *Osnovna šola. Vsebina vzgojno-izobraževalnega dela,* 1979, str. 3–4.

13 Predmetnik in učni načrt za osnovne šole. *Objave Sveta za šolstvo LRS*, 1959, str. 1–2.

14 *Učni načrt za osnovne šole,* 1950, str. 5.

15 Začasni učni načrt za osnovne šole. *Objave Sveta za prosveto in kulturo LRS*, 1953, str. 2.

16 Predmetnik in učni načrt za VI., VII. in VIII. razred osnovne šole v LR Sloveniji. *Objave Sveta za šolstvo LRS,* 1960, str. 1–2; *Predmetnik in učni načrt za osnovne šole,* 1962, str. 7–8.

ročja, ki so bile povezane z domačim krajem, npr. krožki, klubi, pohodne enote, gibanje znanost mladini ter druge akcije. "Teme, naloge in projekti so v vsakem primeru tesno povezani z okoljem (krajevno skupnostjo, družbenopolitičnimi organizacijami, društvi, muzeji, arhivi itd.). Učenci rešujejo postavljene naloge problemsko, z analitičnim in samostojnim pristopom. Delo opravljajo v učilnicah, kabinetih, knjižnicah, muzejih in drugod. Dopolnjujejo ga z ekskurzijami, intervjuji (z borci NOB, družbenopolitičnimi delavci, strokovnjaki z družbenoekonomskega področja in drugimi)."[17]

Kako bi se učenci lahko dejavno vključili v vzgojno-izobraževalni proces v 80. letih in se s tem vzgajali za aktivno družbeno življenje, prikazuje naslednji primer: "Učenci osnovne šole učinkovito uveljavljajo in razvijajo samoupravljanje tudi z aktivnim delovanjem v svojih organizacijah, v Zvezi pionirjev, Zvezi socialistične mladine in v podmladkih družbenih in drugih organizacij. Učenci, vključeni v Zvezo pionirjev, v Zvezo socialistične mladine in v druge organizacije prispevajo s svojim delom k boljšim pogojem in uspehom pri učenju in delu, igri in razvedrilu ter k samoupravni organiziranosti življenja in dela v šoli in v krajevni skupnosti."[18]

Za vzgojo učencev v kraju naj bi skrbeli delavci in učenci osnovne šole, starši, delovni ljudje in občani ter delavci drugih organizacij združenega dela, družbene organizacije, interesne skupnosti in društva v krajevni skupnosti in občini ter v širši skupnosti.[19]

Druga skupina so navodila, ki so bila prisotna zlasti v učnih načrtih v 70. in 80. letih 20. stoletja in so prikazovala, kako naj bi se šola oz. učenci vključili v življenje v domačem kraju.

Učenci naj bi sodelovali pri različnih 'akcijah' v domačem kraju oz. t. i. krajevni skupnosti v 70. letih 20. stoletja, ki so naštete v nadaljevanju:

- "kulturni nastopi v okviru šolskih proslav ob državnih praznikih in drugih svečanih dnevih, katerim prisostvujejo tudi starši in predstavniki krajevnih organizacij in društev;
- javni nastopi šolskih kulturnih skupin na prireditvah, ki jih organizirajo krajevne organizacije in društva; ob raznih proslavah in komemoracijah, ob praznovanju krajevnega praznika, ob spominskih obeležjih padlih borcev in talcev, ob jubilejnih dneh umrlih pesnikov in pisateljev in ob podobnih priložnostih;
- samostojni koncerti, dramske uprizoritve, instrumentalni nastopi, baletne, folklorne in druge prireditve, namenjene javnosti;
- nastopi v šolskih kulturnih skupinah v tovarnah in podjetjih ob državnih praznikih in ob drugih priložnostih, pomembnih za njihovo delovno skupnost;
- sodelovanje šolskih kulturnih skupin (recitatorjev, glasbenikov, pevskih zborov itd.) v RTV, na občinskih in republiških prireditvah in v zamejstvu;
- nastopi kulturnih skupin v ustanovah socialne narave, kot so domovi slepih, onemoglih, upokojencev in drugih oseb, ki so v družbenem varstvu; /.../
- šolo afirmirajo in vključujejo v tok družbenih dogajanj tudi šolska športna društva, nastopi učencev na šolskih, medšolskih, občinskih in republiških športnih tekmovanjih in prireditvah ter aktivna udeležba učencev v zunajšolskih športnih društvih; /.../
- šola se predstavlja javnosti tudi s svojimi šolskimi literarnimi glasili, z izdajanjem albumom grafik učencev ter s sodelovanjem pri mladinskih, lokalnih in drugih časopisih in glasilih;
- pomembno je tudi povezovanje šole z gospodarskimi organizacijami, npr. s kmetijskimi pri opravljanju nekaterih del, ki zahtevajo veliko delavcev (pobiranje krompirja, pogozdovanje) ter pri gospodarskih in hortikulturnih akcijah krajevne skupnosti (zasajanje parkovnih nasadov, čiščenje in nega parkov itd.) in pri drugih oblikah prostovoljnega dela."[20]

Področje prostovoljnih dejavnosti, ki je bilo najbolj povezano z domačim krajem, je bilo področje t. i. 'proizvodne dejavnosti': "nabiranje zelišč, plodov in semen, pogozdovanje, delo na šolskem vrtu, uničevanje škodljivcev, čiščenje sadovnjakov, delo v knjižnici, skrb za zgodovinske znamenitosti iz NOB in druge kulturne spomenike, skrb za nasade in parke, za čistost okolja in varstva narave."[21]

Tudi vse dejavnosti šole in učencev naj bi bile povezane z domačim krajem: "Za spodbujanje aktivnosti učencev učitelji in drugi delavci povezujejo pouk z drugimi dejavnostmi v šoli in v družbenem okolju. Šola tako organizira življenje in delo, da učenci prevzemajo tudi večje skrbi in odgovornosti za načrtovanje in izvajanje trajnejših in zahtevnejših dejavnosti, zlasti pri: vodenju interesnih dejavnosti, delavnih, humanitarnih in preučevalnih aktivnosti; pri vodenju proizvodnega dela, šolskega gospodinjstva, športnega in družabnega življenja; pri vodenju svojih organizacij, klubov in društev; pri medsebojnem sodelovanju in pomoči pri učenju in delu na vseh ravneh; pri urejanju bivalnega okolja, pri varovanju kulturne dediščine v domačem kraju."[22]

17 *Predmetnik in učni načrt osnovne šole,* 1983, str. 276; *Obvezni predmetnik in učni načrt osnovne šole,* 1983, str. 296.

18 *Smernice za delo osnovnih šol,* 1982, str. 35; *Program življenja in dela osnovne šole. 1. zvezek,* 1984, str. 33.

19 *Smernice za delo osnovnih šol,* 1982, str. 1; *Program življenja in dela osnovne šole. 1. zvezek,* 1984, str. 5.

20 *Osnovna šola. Vsebina vzgojno-izobraževalnega dela,* 1973, str. 224–225; *Osnovna šola. Vsebina vzgojno-izobraževalnega dela, 1. zvezek,* 1975, str. 24–25; *Osnovna šola. Vsebina vzgojno-izobraževalnega dela,* 1979, str. 20–21.

21 *Osnovna šola. Vsebina vzgojno-izobraževalnega dela,* 1979, str. 40.

22 *Smernice za delo osnovnih šol,* 1982, str. 33–34; *Program življenja in dela osnovne šole. 1. zvezek,* 1984, str. 32.

Krajevna zgodovina v učnih načrtih za zgodovino

Učni cilji, ki se navezujejo na krajevno zgodovino v učnih načrtih za zgodovino

Učni cilji so vključeni pri naslednjih učnih načrtih: 1946a, 1948a, 1948b, 1950a, 1959a, 1959b, 1960, 1962, 1966, 1969, 1973, 1975c, 1979, 1983a, 1983b, 1984b, 1992, 1994, 1998a, 1998b, 1999b, 1999c, 2003. Vendar pa se ti učni cilji ne nanašajo konkretno na krajevno zgodovino.

Na krajevno zgodovino se zelo splošno nanašajo le nekateri učni cilji v naslednjih učnih načrtih: 1992, 1994, 1998a, 1998b, 1999b, 1999c, 2003 in so predstavljeni v nadaljevanju.

Npr. učni cilji se nanašajo na življenje ljudi v različnih obdobjih in prostorih, npr. zgodovina učence "seznanja z življenjem, delom in miselnostjo ljudi v posameznih zgodovinskih obdobjih in vzrokih za njihovo spreminjanje."[23] Potem se navezujejo na kulturno dediščino, npr. učenci se usposabljajo "za sprejemanje in vrednotenje kulturne dediščine v splošnem in nacionalnem okviru"[24] in "pridobivajo vedenja o kulturni dediščini v splošnem in nacionalnem okviru in dojemljivost za evropske kulturne in civilizacijske življenjske vrednote ter se na primerih iz krajevne zgodovine ozaveščajo o pomenu ohranjanja slovenskih kulturnih tradicij."[25] Učni cilji pa se navezujejo tudi na poznavanje pomena arhivov in muzejev.[26]

Navodila za izvajanje učnih načrtov za zgodovino, ki se navezujejo na krajevno zgodovino

Navodila vključujejo naslednji učni načrti: 1946a, 1947, 1948a, 1948b, 1950a, 1950b, 1953a, 1954b, 1954c, 1959a, 1959b, 1960, 1962, 1966, 1969, 1973, 1975c, 1979, 1983a, 1983b, 1984b, 1992, 1994, 1998a, 1998b, 1999a, 1999b, 1999c, 2003.

Med temi se le navodila v učnih načrtih 1948b, 1950b, 1954b, 1954c in 1992 ne nanašajo na krajevno zgodovino. Ker so navodila raznovrstna, jih lahko razdelimo v več skupin.

Prva skupina navodil je poudarjala pomen poznavanja krajevnih spomenikov,[27] zlasti iz narodnoosvobodilne borbe.[28]

Druga vrsta navodil se je nanašala na uporabo krajevne zgodovine pri pouku pri določenih zgodovinskih vsebinah. Nekatere primere navajamo v nadaljevanju:

- "Za boljše razumevanje antike naj se izkoristijo stari spomeniki: rimske ceste in umetniški spomeniki, obiski v muzejih. /.../
- "Nastanek in razvoj mest prikazati na bližjih primerih."[29]
- "Določene ekonomsko-družbene procese je mogoče spoznati bolj neposredno iz ohranjene arhitekture naših starih mest in gradov, tipov hiš in naselij, kipov in slik /.../ Z uporabo kulturnozgodovinskega materiala se pouk zgodovine v bistvu konkretizira, in s tem učencem približa. Spoznanja, ki so vezana na konkreten material, si učenci laže vtisnejo v zavest."[30]
- "Novejšo zgodovino obravnavamo priložnostno. V zvezi s spoznavanjem domače okolice in Slovenije seznanjamo učence s spomeniki NOB, z dogodki iz NOB in iz življenja narodnih junakov. Ob državnih in narodnih praznikih pojasnjujemo zgodovinsko ozadje v obliki, ki je primerna razvoji stopnji."[31]
- "Doba praskupnosti: Posebej obdelamo to obdobje na domačih tleh, za kar je najprimernejša ekskurzija v prazgodovinski oddelek muzeja (skupinsko delo) ali na najdišče. /.../
- Rimske vplive v naših krajih obdelamo, če je le mogoče, z ogledom v muzeju, na terenu ali na podlagi slikovnega materiala. /.../
- Temo romanika in gotika na Slovenskem obdelamo na izbranih ali najbližjih primerih podeželske in mestne cerkve (ekskurzija ali slikovno gradivo). /.../
- Poglavje Nastanek in razvoj mest in meščanstva je naslonjeno na domači razvoj in primer. /.../

23 *Katalog znanja iz zgodovine v osnovni šoli*, 1992, str. 7; *Učni načrt za zgodovino v osnovni šoli*, 1994, str. 5; *Učni načrt. Predlog april 1998. Zgodovina.* 1998, str. 3; *Osnovna šola. Učni načrt. Zgodovina*, 1998, str. 6; *Učni načrt. Dvojezična osnovna šola. Zgodovina,* 1999; *Učni načrt. Osnovna šola z italijanskim učnim jezikom. Zgodovina,* 1999; *Učni načrt: program osnovnošolskega izobraževanja. Zgodovina,* 2003, str. 7–8.

24 *Katalog znanja iz zgodovine v osnovni šoli,* 1992, str. 7; *Učni načrt za zgodovino v osnovni šoli,* 1994, str. 5.

25 *Učni načrt. Predlog april 1998. Zgodovina,* 1998, str. 3; *Osnovna šola. Učni načrt. Zgodovina,* 1998, str. 6. *Učni načrt. Dvojezična osnovna šola. Zgodovina,* 1999; *Učni načrt. Osnovna šola z italijanskim učnim jezikom. Zgodovina,* 1999; *Učni načrt: program osnovnošolskega izobraževanja. Zgodovina,* 2003, str. 7–8.

26 Prav tam.

27 *Učni načrt za osnovne šole,* 1950, str. 25, 31; Začasni učni načrt za osnovne šole. *Objave Sveta za prosveto in kulturo LRS,* 1953, str. 18.

28 *Učni načrt za osnovne šole, nižje razrede sedemletk in višje osnovne šole,* 1948, str. 26.

29 Predmetnik in učni načrt za osnovne šole. *Objave Sveta za šolstvo LRS*, 1959, str. 45; *Utemeljitev učnega načrta za I.–VIII. razred osnovne šole*, 1959, str. 3–4; Predmetnik in učni načrt za VI., VII. in VIII. razred osnovne šole v LR Sloveniji. *Objave Sveta za šolstvo LRS,* 1960, str. 24; *Predmetnik in učni načrt za osnovne šole,* 1962, str. 78.

30 Predmetnik in učni načrt za osnovne šole. *Objave Sveta za šolstvo LRS*, 1959, str. 46–47; *Utemeljitev učnega načrta za I.–VIII. razred osnovne šole*, 1959, str. 2; Predmetnik in učni načrt za VI., VII. in VIII. razred osnovne šole v LR Sloveniji. *Objave Sveta za šolstvo LRS,* 1960, str. 26; *Predmetnik in učni načrt za osnovne šole,* 1962, str. 80–81; Uvod k predmetniku in učnemu načrtu za osnovne šole. *Objave,* 1966, str. 42; *Predmetnik in učni načrt za osnovno šolo,* 1969, str. 45.

31 *Učni načrt za osnovne šole,* 1950, str. 26–27.

Podobo srednjeveškega mesta in življenja v njem lahko predstavimo s pomočjo ekskurzije po mestu, z muzejsko zbirko, če pa to ni mogoče, ob pregledu mestnega statuta."[32]

- "Znanje o materialni kulturi prazgodovine pridobe ali utrdijo /.../ z obiskom v arheološkem muzeju ali najdišču. /.../

- Pri obravnavi naših krajev v rimskem obdobju učenci z literaturo ali obiskom s skupinskim delom pripravijo poročila o življenju pod rimsko oblastjo. /.../

- Ogled najbližjega srednjeveškega mesta. /.../

- Življenje mezdnega delavca na Slovenskem učenec spozna ob literaturi in z ogledi nekdanjih obratov – muzejev v Kropi, Idriji itd. /.../

- Učitelj mora posebno pozornost posvetiti dialektični poti v spoznavanju in razumevanju zgodovinskih pojavov, se pravi posebej upoštevati dejstvo, da je aktualizacija eden bistvenih elementov za marksistično koncepcijo zgodovinskega pouka. Če je le mogoče se pri pouku opre na domača izhodišča, ki služijo posplošitve."[33]

Tretja skupina navodil se je nanašala na druge dejavnosti za učence, ki so se še posebej zanimali za zgodovino v 70. in 80. letih 20. stoletja. Predlagane so bile naslednje dodatne oblike dejavnosti za učence: zgodovinski krožki, vključevanje pionirskih iger z zgodovinsko tematiko, male zgodovinske naloge;[34] dodatni pouk, gibanje znanost mladini, marksistični krožek, klub OZN, ekskurzije, fakultativne dejavnosti na področju družboslovja;[35] zgodovinske ekskurzije, terensko delo, obiski muzejev.[36] "V smislu uresničevanja smotra poklicne vzgoje povezujemo učno snov pri rednem in dodatnem pouku ter interesnih dejavnostih tudi s poklicnim delom družboslovnih strok (učitelj zgodovine, arhivist, arheolog, dokumentalist, sociolog, politolog). Hkrati predstavimo učencem tudi izobraževalne poti do teh strok in poklicev, zlasti tistim, ki kažejo posebno zanimanje za zgodovino in druge predmete družboslovnega področja. Učitelj seznani učence tudi z družbenimi potrebami, nadaljnjim razvojem in možnostmi zaposlovanja na teh področjih dela."[37]

Naslovnica Učnega načrta za nižje razrede gimnazij in višje razrede osnovnih šol iz leta 1954.

Četrta skupina navodil je bila za nerazporejene ure v 6., 7. in 8. razredu, kjer je šola predlagala vsebine glede na aktualnosti v okolju in domovini.[38]

Peta skupina navodil v učnih načrtih iz 90. let 20. stoletja pa je izpostavila, da je potrebno pri pouku zgodovine: "spoznavanje življenjskega utripa preprostih ljudi ob njihovem delu, verovanju in bivanju; zbujanje zanimanja učencev za zgodovinske objekte in kulturno dediščino."[39]

Učne vsebine, ki se navezujejo tudi na krajevno zgodovino v učnih načrtih za zgodovino

Učno vsebino za predmet zgodovina vključujejo naslednji učni načrti: 1946a, 1946b, 1947, 1948a, 1948b, 1950a, 1953a, 1954b, 1954c, 1959a, 1959b, 1960, 1962, 1966, 1969, 1973, 1975c, 1979, 1983a, 1983b, 1984b, 1992, 1994, 1998a, 1998b, 1999a, 1999b, 1999c, 2003.

Učne vsebine, ki se lahko nanašajo tudi na kra-

32 *Osnovna šola. Vsebina vzgojno-izobraževalnega dela,* 1973, str. 137–142; *Osnovna šola. Vsebina vzgojno-izobraževalnega dela. 6. zvezek,* 1975, str. 29–34; *Osnovna šola. Vsebina vzgojno-izobraževalnega dela,* 1979, str. 165–171.

33 *Predmetnik in učni načrt osnovne šole*, 1983, str. 242–254; *Obvezni predmetnik in učni načrt osnovne šole*, 1983, str. 261–272; *Program življenja in dela osnovne šole. 3. zvezek,* 1984, str. 38–50.

34 *Osnovna šola. Vsebina vzgojno-izobraževalnega dela,* 1973, str. 136; *Osnovna šola. Vsebina vzgojno-izobraževalnega dela. 6. zvezek,* 1975, str. 28; *Osnovna šola. Vsebina vzgojno-izobraževalnega dela,* 1979, str. 165.

35 *Predmetnik in učni načrt osnovne šole,* 1983, str. 252–254; *Obvezni predmetnik in učni načrt osnovne šole,* 1983, str. 273–274; *Program življenja in dela osnovne šole. 3. zvezek,* 1984, str. 48–50.

36 *Učni načrt. Predlog april 1998. Zgodovina,* 1998, str. 25; *Osnovna šola. Učni načrt. Zgodovina,* 1998, str. 30; *Učni načrt. Dvojezična osnovna šola. Zgodovina.* 1999; *Učni načrt. Osnovna šola z italijanskim učnim jezikom. Zgodovina.* 1999; *Učni načrt: program osnovnošolskega izobraževanja. Zgodovina,* 2003.

37 *Predmetnik in učni načrt osnovne šole*, 1983, str. 252–254; *Obvezni predmetnik in učni načrt osnovne šole*, 1983, str. 273–274; *Program življenja in dela osnovne šole. 3. zvezek,* 1984, str. 48–50.

38 *Predmetnik in učni načrt osnovne šole,* 1983; *Obvezni predmetnik in učni načrt osnovne šole*, 1983. *Program življenja in dela osnovne šole. 3. zvezek,* 1984.

39 *Učni načrt za zgodovino v osnovni šoli,* 1994.

jevno zgodovino, najdemo v vseh učnih načrtih, razen v učnih načrtih 1946b, 1948b in 1959b.

Najbolj se je učna vsebina nanašala na krajevno zgodovino v učnem načrtu iz leta 1946a, in sicer pri naslednjih vsebinah:

- Zgodovinski spomeniki v domačem kraju: "Ustanovitev kraja, važnejše zgradbe v kraju in okolici, važnejše osebnosti, prav tako tudi važnejši dogodki iz krajevne zgodovine in tudi iz narodnoosvobodilne vojne. Narodni junaki v kraju in okolici. Znamenitejše pripovedke. Snov za to najpreprostejšo krajevno zgodovino mora biti zbrana v šolski kroniki ali v posebni zbirki v domači šoli."[40]

- Mesta v starih časih: "Obravnava mestnih šol za svojo krajevno zgodovino."[41]

Z domačim krajem oz. krajevno zgodovino pa so lahko povezane še posebej učne vsebine v učnih načrtih, ki se nanašajo na življenje ljudi, slovenska mesta in kraje ter kulturno dediščino.

Izbor teh vsebin (v oklepaju je navedeno leto izdaje učnih načrtov glede na preglednico) je predstavljen v nadaljevanju:

- Muzeji, knjižnice, arhivi (1954b, 1954c); Pomen arheologije, muzejev in arhivov za zgodovino (1994, 1998a, 1998b, 1999b, 1999c, 2003).

- Kako so živeli ljudje v najstarejših časih, npr. Ljubljana in ljubljanska okolica o mostiščarjih; Savinjska dolina o prvem človeku na Olševi (1946a); Zgodovinski spomeniki prvotne človeške družbe v Sloveniji (Potočka zijalka; Ljubljansko barje; najdišča bakra in brona) (1947); Življenje v najstarejši dobi: Potočka zijalka, Ljubljansko barje (1948a); Naši kraji v najstarejši dobi: Najstarejši ljudje v naših krajih (Potočka zijalka, Barje) (1948b); Bivališče v jamah; Potočka zijalka (1954b, 1954c); Jame v zemlji in stavbe na koleh: Ljubljansko barje (1954b, 1954c); Uporaba kovin: Vače (1954b, 1954c); Prvi znani prebivalci na Slovenskem (1992); Prvi znani prebivalci na naših tleh (1994, 1998a, 1998b, 1999b, 1999c, 2003).

- Naši kraji pod rimsko oblastjo: Številne izkopanine iz rimske dobe v naših krajih (1948b); Rimljani v naših krajih: Sledovi rimskega gospostva na naših tleh (1950a); Naši kraji pod rimsko oblastjo (1954b, 1954c); Kulturni vplivi rimskega imperija v naših krajih (1973, 1975c, 1979); Naši kraji v rimskem obdobju (1983a, 1983b, 1984b); Slovensko ozemlje v rimskem obdobju (1992); Rimljani v naših krajih (1966, 1969, 1994, 1998a, 1998b, 1999b, 2003).

- Življenje kmetov in njihov odnos do grajskih, krajevne razmere in dogodki (1946a); Kmečki punti v naši okolici (1953a); Značilnosti življenja fevdalne družbe na podlagi domačih primerov (1973, 1975c, 1979).

- Odlomki iz turških bojev, naslonjeni na krajevne zgodovinske dogodke (1946a); Turki v naši okolici (1953a); Življenje naših ljudstev pod Turki (1966, 1969).

- Mesta v fevdalni dobi: prva slovenska mesta (1947); Življenje v srednjem veku: Življenje v mestih (1948a); Način življenja v mestih (1959a, 1960, 1962); Življenje v srednjeveških mestih (1994); Mesta na Slovenskem: v notranjosti in v primorju (1994, 1998a, 1998b, 1999b, 1999c, 2003).

- Življenje in delo nižjih družbenih slojev v 16. stoletju (1994); Življenje fevdalcev (1998a, 1998b, 1999b, 1999c, 2003).

- Življenje kmeta in meščana v 17. in 18. stol. (1994, 1998a, 1998b, 1999b, 1999c, 2003).

- Življenje v francoski dobi na Slovenskem (1994, 1998a, 1998b, 1999b, 1999c, 2003).

- Življenje različnih socialnih slojev v času širjenja industrializacije (1994, 1998a, 1998b, 1999b, 1999c, 2003).

- Življenjske razmere Slovencev po letu 1848 (1994, 1998a, 1998b, 1999b, 1999c, 2003).

- Dogodki iz narodnoosvobodilne vojne v naši okolici; Znani junaki iz okolice (1953a); Življenje Slovencev pod različnimi okupatorji (1994).

- Življenje v povojnih letih (1998a, 1998b, 1999a, 1999b, 1999c, 2003); Življenje v petdesetih: znanost, kultura, potrošniška družba (1994); Življenje v šestdesetih in sedemdesetih letih: kultura, množična kultura, umetnost (1994); Življenje v osemdesetih letih: informatizacija družbe, tehnološki napredek, kultura, subkultura (1994).

- Družina in vzgoja otrok skozi zgodovinski čas; Položaj in vloga moških in žensk, vzgoja otrok (1998a, 1998b, 1999c, 2003); Življenje v različnih obdobjih (1998a); Razlike v življenju družine v mestu in na deželi (1999b); Življenje v preteklosti in danes (1998b, 1999b, 1999c, 2003).

- Kulturna dediščina; Šege in navade; Domača obrt (1998a, 1998b, 1999b, 1999c, 2003).

Zaključne ugotovitve

Glede na glavni cilj teoretične zgodovinske raziskave, tj. ugotoviti, kakšen je bil pomen krajevne zgodovine pri predmetu zgodovina v osnovnih šolah v obdobju od leta 1945 do leta 2005, lahko odgovorimo, da je bil ta pomen manjši, kot smo predvidevali, razen pri navodilih v učnih načrtih. Pravilno pa smo predvidevali, da se je pomen krajevne zgodovine po osamosvojitvi Slovenije povečal tudi zaradi večjega obsega slovenske zgodovine v učnih načrtih za zgodovino.

Pri učnih načrtih za vse osnovnošolske predmete smo ugotovili naslednje:

- Osnovnošolski učni načrti za vse predmete so imeli bistveno več navodil kot pa splošnih ciljev, ki so se nanašali tudi na krajevno zgodovino.

- V osnovnošolskih učnih načrtih smo našli le en

40 *Učni načrt za prve štiri razrede osnovnih šol,* 1946, str. 16.
41 Prav tam, str. 17.

cilj, ki se je navezoval tudi na krajevno zgodovino, in sicer da naj šola učencem odkriva tudi vrednote in lepote njihove okolice, zlasti naravnih, gospodarskih in drugih kulturnih znamenitosti.

- V osnovnošolskih učnih načrtih so bila do leta 1991 raznovrstna navodila, ki so se nanašala na pouk, šolske dejavnosti in dejavnosti v domačem kraju, kamor so se osnovnošolci lahko aktivno vključevali. Navodila so bila namenjena šolam in so podajala načine, kako so se učenci lahko aktivno vključevali v družbeno življenje, življenje svojega kraja oz. kako so šole lahko sodelovale med seboj ter z drugimi organizacijami, skupnostmi in društvi ter tako prispevale k vzgajanju mladih za aktivno družbeno življenje. Po letu 1991 pa so bila ta navodila vključena pri učnih načrtih posameznih predmetov.

V osnovnošolskih učnih načrtih za zgodovino smo ugotovili naslednje:

- Učni načrti za zgodovino niso vključevali splošnih ciljev, ki bi se konkretno navezovali na krajevno zgodovino, ampak so se na to temo nanašali le širše kot poznavanje vsakdanjega življenja in kulturne dediščine v različnih obdobjih, in to v večini učnih načrtov za zgodovino, ki so izšli po letu 1991.

- Navodila v učnih načrtih za zgodovino so bila raznovrstna. Prikazovala pa so predvsem pomembnost krajevne zgodovine za ilustracijo, razumevanje in pomnjenje zgodovinske učne vsebine, povezanost učne vsebine z družboslovnimi poklici, pomembnost krožkov pri poglabljanju zgodovinskega znanja o krajevni zgodovini pred letom 1991. Po letu 1991 pa so navodila kazala pomen šolskih izbirnih ali prostovoljnih dejavnosti (npr. obiskovanje muzejev, ogledi spomenikov in arheoloških najdb) pri razvijanju odnosa do kulturne dediščine.

- Učni načrti za zgodovino so vključevali vsebine, ki so se nanašale na življenje in delo Slovencev v različnih obdobjih in so se tako lahko navezovale tudi na posamezne kraje. Tako je bilo pred letom 1991 bolj poudarjeno življenje ljudi v prazgodovini, antiki in srednjem veku, po letu 1991 pa bolj življenje fevdalcev in tlačanov, kmeta in meščanov, življenje v francoski dobi, življenje različnih socialnih slojev v času širjenja industrializacije, življenjske razmere Slovencev po letu 1848, življenje Slovencev v drugih svetovni vojni in v povojnih letih. Vsebine v učnih načrtih so se nanašale na t. i. naše kraje oz. slovenske kraje v različnih obdobjih, npr. prazgodovini, rimski dobi, srednjem veku, konec 19. stoletja oz. na začetku 20. stoletja, pred prvo svetovno vojno, v Kraljevini Jugoslaviji ali po drugi svetovni vojni. Več vsebin, ki so se lahko navezovale na domače kraje, je bilo po letu 1991.

Rezultati deloma potrjujejo, da je bila večja pozornost namenjena krajevni skupnosti pred letom 1991 v učnih načrtih za vse predmete (navodila), po letu 1991 pa krajevni zgodovini (Slovenska zgodovina) v učnih načrtih za zgodovino. Vendar pa ti rezultati kažejo potrebo po bistveno večji vključitvi krajevne zgodovine pri predmetu zgodovina in tudi pri drugih osnovnošolskih predmetih.

Zato v nadaljevanju podajamo nekaj predlogov za vključevanje oz. preučevanje krajevne zgodovine v osnovnih šolah:

- Krajevna zgodovina bi se glede na šolske zakone lahko vključila v obvezne in izbirne predmete ter vse dejavnosti, ki jih organizirajo osnovne šole.

- Osnovne šole bi lahko organizirale takšne dejavnosti, ki bi spodbujale raziskovanje krajevne zgodovine. Obiski lokalnih institucij (muzejev, galerij, arhivov idr.) bi morali biti načrtovani že v šolskem letnem delovnem načrtu.

- Šolski projekti, partnerstvo šol in s tem partnerstvo krajev bi moralo imeti večkratno izmenjavo učencev, dopisovanje med učenci in možnosti predstavitve svojega kraja. Tudi dnevi odprtih vrat šol bi morali več pozornosti posvečati predstavitvi domačega okolja in krajevne zgodovine skozi oči učencev.

- Vsak predmet v osnovni šoli bi moral konkretne primere vzeti iz domačega okolja.

- Založbe naj bi izdale več priročnikov in gradiv na temo posameznih krajev. Gradiva naj bi poleg geografskih in zgodovinskih vsebin zajemala tudi vsebine za druge osnovnošolske predmete.

- Nujno bi bilo izobraževanje in izpopolnjevanje učiteljev ter drugih pedagoških delavcev, da bi krajevno zgodovino lažje in ustrezneje vključevali v pouk pri vseh predmetih, zlasti pa pri predmetu zgodovina.

- Pri vključevanju krajevne zgodovine v učni proces bi imeli pomembno vlogo tudi lokalni muzeji, arhivi in druge ustanove, ki hranijo krajevne vire, saj bi lahko skupaj s šolami pripravili pedagoške dejavnosti o krajevni zgodovini.

- V učnih načrtih za zgodovino bi lahko bila vsaj ena obvezna širša tema posvečena krajevni zgodovini. Med vsebinami bi bile v ospredju vsebine vsakdanjega življenja v različnih obdobjih ter gospodarsko-družbene in kulturne vsebine domačega kraja.

- Pri pouku zgodovine bi bila lahko večja uporaba dejavnih načinov šolskega dela, in sicer projektno delo, terensko delo, sodelovalno skupinsko delo, raziskovalno delo, muzejsko delo, ekskurzija.

- Ocenjevanje pri zgodovini bi vključevalo vsaj eno ocenjeno obveznost (pisna, ustna, praktična idr.), povezano z vsebinami domačega kraja oz. krajevno zgodovino.

Zaključimo lahko, da bi poznavanje in razumevanje krajevne zgodovine omogočilo, da bi se učenci hitreje in dejavno vključili v življenje šole, kraja oz. lokalne skupnosti ter pridobili občutek pripadnosti kraju in spretnosti, ki so potrebne za odgovoren in ustvarjalno-kritičen prispevek k javnemu življenju.[42] Eden od načinov dejavnega vključevanja v lokalno skupnost pa je tudi raziskovanje domačega kraja.

42 *Državljanska vzgoja v Evropi*, str. 31.

VIRI IN LITERATURA

LITERATURA

Balkovec Debevec, Marjetka: Šolstvo na Slovenskem od 1963 do 1991. *Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja III. (od 1918 do 1991): katalog stalne razstave.* Ljubljana : Slovenski šolski muzej, 2002, str. 115–120.

Cencič, Majda: Raziskovanje šolske zgodovine. *Šolska kronika – Zbornik za zgodovino šolstva*, 26, 1993, str. 13–18.

Demarin, Josip: *Pouk zgodovine v osnovni šoli.* Ljubljana : DZS, 1969.

Pretnar, Bogi: *Devetletka od A do Ž.* Ljubljana : Delo, 2000.

Državljanska vzgoja v Evropi. Eurydice, informacijsko omrežje o izobraževanju v Evropi. Ljubljana : Ministrstvo za šolstvo in šport, 2005.

Stradling, Robert: *Poučevanje evropske zgodovine 20. stoletja.* Ljubljana : Zavod Republike Slovenije za šolstvo, 2004.

Weber, Tomaž: *Teorija in praksa pouka zgodovine v osnovni šoli.* Ljubljana : DZS, 1981.

Zgonik, Mavricij: *Zgodovina v sodobni šoli.* Ljubljana : DZS, 1968.

Žalec, Bojan: Pomen domovinske edukacije. *Državljanska in domovinska vzgoja : zbornik.* Slovenska Bistrica: Beja, 2006, str. 70–81.

OSNOVNOŠOLSKI UČNI NAČRTI

Katalog znanja iz zgodovine v osnovni šoli. Ljubljana : Zavod RS za šolstvo in šport, 1992.

Navodilo za uporabo predmetnikov in učnega načrta za prve štiri razrede niže organiziranih šol. *Objave Sveta za prosveto in kulturo LRS: Leto II.* V Ljubljani, dne 20. 11. 1950, št. 2, str. 2–4.

Obvezni predmetnik in učni načrt osnovne šole. Ljubljana : Zavod SR Slovenije za šolstvo, 1983.

Osnovna šola. Učni načrt. Zgodovina. 6. razred: 35 ur, 7. razred: 70 ur, 8. razred: 70 ur, 9. razred: 64 ur. Sprejeto na 20. seji Strokovnega sveta RS za splošno izobraževanje, dne 29. 10. 1998. http://www.mszs.si/slo/solstvo/os/ucni_nacrti/os/default.asp (14. 8. 2004.)

Osnovna šola. Vsebina vzgojno-izobraževalnega dela. Ljubljana : Zavod za šolstvo SR Slovenije, 1973.

Osnovna šola. Vsebina vzgojno-izobraževalnega dela. 1. zvezek. Ljubljana : Zavod SRS za šolstvo, 1975.

Osnovna šola. Vsebina vzgojno-izobraževalnega dela. 2. zvezek. Ljubljana : Zavod SRS za šolstvo, 1975.

Osnovna šola. Vsebina vzgojno-izobraževalnega dela. 6. zvezek. Ljubljana : Zavod SRS za šolstvo, 1975.

Osnovna šola. Vsebina vzgojno-izobraževalnega dela. Ljubljana : Zavod SRS za šolstvo, 1979.

Posodobitev sedaj veljavnega učnega načrta za zgodovino. Priloga k sedaj veljavnemu učnemu načrtu. Sprejeto na 27. seji Strokovnega sveta RS za splošno izobraževanje, dne 8. 4. 1999. http://www.mss.gov.si/fileadmin/mss.gov.si/pageuploads/podrocje/razvoj_solstva/evalvacija/pdf/zgodovina (18. 8. 2007).

Predmetnik devetletne osnovne šole, sprejet na 19. seji strokovnega sveta Republike Slovenije za splošno izobraževanje, dne 15. 10. 1998. http://www.mss.gov.si/index.php?id=10035 (18. 9. 2007).

Predmetnik in učni načrt osnovne šole. Ljubljana : Zavod SRS za šolstvo, 1983.

Predmetnik in učni načrt za osnovne šole. Ljubljana : DZS, 1962.

Predmetnik in učni načrt za osnovne šole. *Objave Sveta za šolstvo LRS – Sveta za kulturo in prosveto LRS – Sveta za znanost LRS – Zavoda za proučevanje šolstva LRS.* Posebna izdaja. Ljubljana, avgusta 1959, II.

Predmetnik in učni načrt za osnovno šolo. Ponatis iz objav republiškega sekretariata za prosveto in kulturo 15. 6. 1966, št. 2, 3, 4, 5. Ljubljana : Prosvetni delavec, 1969.

Predmetnik in učni načrt za VI., VII. in VIII. razred osnovne šole v LR Sloveniji. *Objave Sveta za šolstvo LRS – Sveta za kulturo in prosveto LRS – Sveta za znanost LRS – Zavoda za proučevanje šolstva LRS.* Letnik XI. Ljubljana, avgusta 1960, št. 4.

Predmetnik za višjo stopnjo osnovnih šol in nižje gimnazije. *Objave Sveta za prosveto in kulturo LRS.* Leto V. V Ljubljani, dne 25. 8. 1954, št. 6, V., str. 6.

Program življenja in dela osnovne šole. 1. zvezek. Smernice za delo osnovnih šol. Obvezni predmetnik osnovne šole. Ljubljana : Zavod SRS za šolstvo, 1984.

Program življenja in dela osnovne šole. 3. zvezek. Družbenoekonomsko vzgojno izobraževalno področje. Ljubljana : Zavod SRS za šolstvo, 1984.

Sklepi Odbora za splošnoizobraževalno šolstvo. II. Osemletne šole. *Objave Sveta za prosveto in kulturo LRS.* Leto IV. V Ljubljani, dne 28. 2. 1953, št. 1, IV, str. 2–4.

Smernice za delo osnovnih šol. Ljubljana : Zavod SRS za šolstvo, 1982.

Učni načrt za gimnazije, nižje gimnazije in višje razrede sedemletk. Ljubljana : Ministrstvo za prosveto LR Slovenije, 1948.

Učni načrt za nižje razrede gimnazij in višje razrede osnovnih šol. Ljubljana : DZS, 1954.

Učni načrt za osnovne šole, nižje razrede sedemletk in višje osnovne šole. Ljubljana : Ministrstvo za prosveto LRS, 1948.

Učni načrt za osnovne šole. Ljubljana : DZS, 1950.

Učni načrt za prve štiri razrede osnovne šole za šolsko leto 1947/48. Učni načrt za višje razrede osnovne šole za šolsko leto 1947/48. *Vestnik Ministrstva za prosveto LR Slovenije.* Letnik II. Priloga 1. k 11. številki z dne 28. 8. 1947, št. 11.

Učni načrt za prve štiri razrede osnovnih šol. Ljubljana : DZS, 1946.

Učni načrt za zgodovino v osnovni šoli. Ljubljana : Zavod RS za šolstvo in šport, 1994.

Učni načrt. Dvojezična osnovna šola. Zgodovina. 6. razred: 35 ur, 7. razred: 70 ur, 8. razred: 70 ur, 9. razred: 64 ur. Sprejeto na 25. seji Strokovnega sveta RS za splošno izobraževanje, dne 11. 2. 1999. http://www.mss.gov.si/.../mss.gov.si/ page uploads/podrocje/os/devetletka/predmeti_narodno/Zgodovina_obvezni_dv.pdf (18. 8. 2007).

Učni načrt. Osnovna šola z italijanskim učnim jezikom. Zgodovina. 6. razred: 35 ur, 7. razred: 70 ur, 8. razred: 70 ur, 9. razred: 64 ur. Sprejeto na 25. seji Strokovnega sveta RS za splošno izobraževanje, dne 11. 2. 1999. http://www.mss. gov.si/.../mss.gov.si/pageuploads/podrocje/os/devetletka/predmeti_narodno/Zgodovina_obvezni_is.pdf (18. 8. 2007).

Učni načrt. Predlog april 1998. Zgodovina. Osnovna šola. Ljubljana : Državni izpitni center, 1998.

Učni načrt: program osnovnošolskega izobraževanja. Zgodovina. Drugi natis. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport, Zavod RS za šolstvo, 2003. Objavljen tudi na: http://www.mss.gov.si/fileadmin/mss.gov.si/pageuploads/podrocje/os/devetletka/predmeti_obvezni/Zgodovina (18. 8. 2007).

Učni načrti za nižje razrede gimnazij in višje razrede osnovnih šol. *Objave Sveta za prosveto in kulturo LRS.* Leto V. V Ljubljani, dne 15. 10. 1954, št. 7, I., str. 1–19.

Utemeljitev učnega načrta za I.–VIII. razred osnovne šole. Ljubljana : Zavod za napredek šolstva LRS, 1959.

Uvod k predmetniku in učnemu načrtu za osnovne šole. Smoter in naloge osnovne šole. Predmetnik in učni načrt za osnovno šolo. *Objave.* Republiški sekretariat za prosveto in kulturo SRS. Leto XVII. Ljubljana, 15. 6. 1966. Št. 2, 3, 4, 5.

Začasni učni načrt za osnovne šole. *Objave Sveta za prosveto in kulturo LRS.* Leto IV. V Ljubljani, dne 28. 10. 1953, št. 6, IV., str. 2–27.

Začasni učni načrt za višje osnovne šole. Ljubljana : DZS, 1946.

ZUSAMMENFASSUNG

Ortsgeschichte in den Grundschulbüchern für Geschichte 1945-2005

Hauptziel der einschlägigen theoretischen Geschichtsforschungsarbeit mit dem Titel *Ortsgeschichte in den Grundschulbüchern für Geschichte 1945–2005* war es, festzustellen in welchem Maße die Ortsgeschichte in den zwischen 1945 und 2005 erschienenen Grundschullehrplänen repräsentiert war. Bei der Analyse der Lehrziele, Lehrinhalte und pädagogischen Hinweise zeigte sich, dass die Lehrpläne für alle Unterrichtsfächer mehr pädagogische Hinweise als Lehrziele enthielten, die sich auf die Ortsgeschichte bezogen. Die pädagogischen Hinweise betrafen vor allem die Art der aktiven Einbeziehung der Schüler in das Leben ihres Heimatortes, die Zusammenarbeit der Schulen mit anderen Organisationen, nach 1991 vor allem jene schulischen Aktivitäten, die mit dem Heimatort verbunden waren. Ebenso schlossen die Lehrpläne für Geschichte keine besonderen Lehrziele ein, die sich konkret auf die Ortsgeschichte, sondern nur solche, die sich auf das Kulturerbe bezogen. Wesentlich mehr pädagogische Hinweise deuten darauf hin, dass die Ortsgeschichte vor allem bei Lehrinhalten und Schulvereinen präsent war, nach 1991 bei fakultativen und freiwilligen Tätigkeiten. Auch die Inhalte in Lehrplänen bezogen sich auf slowenische Orte in verschiedenen Epochen, nach 1991 war auch die slowenische Geschichte stärker vertreten, so dass die Lehrer Unterrichtsinhalte in größerem Maße mit der Ortsgeschichte in Zusammenhang bringen konnten. Konkrete Unterrichtsinhalte zur Ortsgeschichte kommen nur im Lehrplan für die Geschichte der sechsten Klasse der neunjährigen Grundschule vor, und zwar beziehen sie sich auf das Kulturerbe, Sitten und Bräuche oder auf das Heimgewerbe. Vor 1991 enthielt nur der Lehrplan aus dem Jahr 1946 die Thematik 'Historische Denkmäler im Heimatort'. Darum schlagen wir vor, dass die Grundschulen bei allen Fächern auch Inhalte mit einbeziehen, die den Heimatort betreffen, und solche Aktivitäten organisieren, die die Erforschung des Heimatortes (Projekte, Schulpartnerschaft u.a.) anregen würden. Gerade die Erforschung der Ortgeschichte bedeutet auch eine Art aktiven Engagements zunächst im Heimatort, weiterhin auf Staatsebene, schließlich europa- oder weltweit, darum ist eine derartige Erforschung umso bedeutender bei der Ausbildung von Grundschülern des 21. Jahrhunderts.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 061.2:27-36(497.4Ljubljana)"16/17"

Prejeto: 12. 3. 2009

Ana Lavrič
dr. umetnostnozgodovinskih znanosti, znanstvena svetnica, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU, Novi trg 4, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: lavric@zrc-sazu.si

Svetniški zavetniki ljubljanskih baročnih akademij in društev*

IZVLEČEK

Ob koncu 17. in na začetku 18. stoletja je Ljubljana dobila več akademij in družb, ki so bile namenjene pospeševanju znanstvene in kulturne dejavnosti. Večina si je v navezavi na srednjeveško tradicijo bratovščin izbrala svojega svetniškega zavetnika, čigar god je vsako leto slovesno praznovala v tisti ljubljanski cerkvi, kjer je imela svojo kapelo, oltar ali vsaj svetnikovo podobo. Od skromnih likovnih spominov nanje je najimenitnejša slika sv. Dizme v ljubljanski stolnici, ki jo je 1704 za Družbo združenih naslikal Giulio Quaglio, Dolničar pa nam je v zbirki drobnih tiskov Miscellanea ohranil več panegirikov (dva v čast sv. Kozmu in Damijanu in osem v čast sv. Ivu), ki so dragocen kulturnozgodovinski vir.

KLJUČNE BESEDE
akademije, društva, govorništvo, likovna umetnost, ikonografija, barok, Ljubljana, Societas Unitorum, Academia Operosorum, Academia philharmonicorum, Collegium medicum, Antonio Zanchi, Jurij Adam Grimšic

ABSTRACT

SAINTLY PATRONS OF THE LJUBLJANA BAROQUE ACADEMIES AND SOCIETIES

At the end of the 17th and the beginning of the 18th century, several academies and societies were founded in Ljubljana, envisaged to promote scientific and cultural life. Relying on medieval tradition of brotherhoods, the majority of them chose a patron of their own, whose name-day was solemnly celebrated every year in that church in Ljubljana where the academy, or the society, had their own chapel, or altar, or at least the image of their patron saint. Only a few of these works of art have been preserved; the most remarkable of them is the painting of St. Dismas in the Ljubljana cathedral, executed in 1704 by Giulio Quaglio for the Societas Unitorum (Society of the United). Furthermore, Janez Gregor Dolničar/Thalnitscher kept several panegyrics (two in honour of Sts. Cosmas and Damian, and eight in honour of St. Ivo) in his collection of small prints, the Miscellanea; they are a valuable cultural-historical source.

KEY WORDS
academies, societies, rhetoric, fine arts, iconography, Baroque, Ljubljana, Societas Unitorum, Academia Operosorum, Academia philharmonicorum, Collegium medicum, Antonio Zanchi, Georg Adam Grimšic

* Pred leti, ko je prof. dr. Olga Janša Zorn predavala zgodovino na t. i. univerzi za tretje življenjsko obdobje, me je nekoč povabila, da sem njenim slušateljem predstavila ikonografske značilnosti upodobitev apostolov. Ker mi je tedaj zaupala, da jo tovrstne teme zanimajo, sem se odločila v njen spomin raziskati svetniške zavetnike ljubljanskih društev baročnega časa in njihove upodobitve, da bi tako primerno združila dvoje njenih interesnih področij.

Ob koncu 17. in na začetku 18. stoletja je Ljubljana dobila več akademij in družb, ki so bile namenjene pospeševanju znanstvene in kulturne dejavnosti. Leta 1688 je bila kot prva ustanovljena *Societas Unitorum*, tj. Družba združenih ali t. i. Dizmova bratovščina,[1] tej je 1693 sledila znanstvena *Academia Operosorum*,[2] njej pa 1698 *Collegium juridicum*, pravniško društvo sv. Iva.[3] Leta 1701 je bila za glasbeno področje ustanovljena *Academia philharmonicorum*,[4] za likovno umetnost pa sta bili zasnovani *Academia incultorum* in *Academia trium Artium*, ki pa najbrž nista zaživeli.[5] Leta 1709 se jim je pridružila še *Academia Emonia* za besedne umetnosti.[6] Tri leta pozneje, tj. 1712, je začelo delovati društvo sv. Kozme in Damijana, imenovano *Collegium medicum*, ki je povezovalo zdravnike in lekarnarje na Kranjskem.[7] Poleg navedenih so Ljubljančani imeli v načrtu še nekaj drugih akademij (omenjajo se *Academia Nobilium exercitiorum* za viteške veščine in družabnosti, *Academia Insertorum* kot literarni oz. dramski krožek, *Academici Vigorosi* oz. *Exculti)*,[8] vendar se zdi, da so te ostale le na papirju.

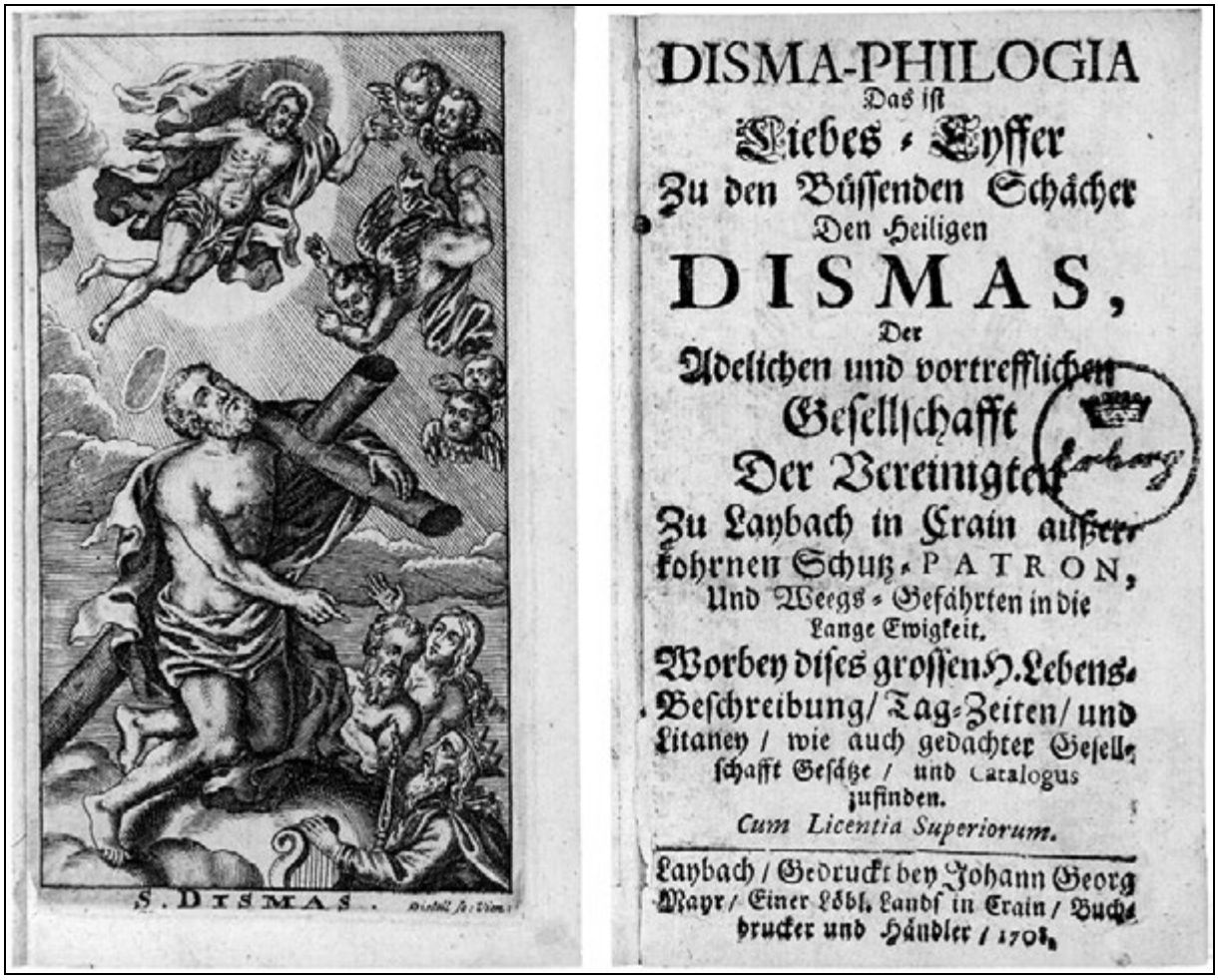
Večina omenjenih ustanov, zlasti tiste, ki so združevale ljudi istega poklica, si je v navezavi na srednjeveško tradicijo bratovščin izbrala svojega svetniškega zavetnika, čigar god je vsako leto praznovala z veliko slovesnostjo. Člani so se ob teh priložnostih shajali k bogoslužju v tisti ljubljanski cerkvi, kjer so imeli svojo kapelo, oltar ali vsaj svetnikovo podobo, v slavnostnem govoru *(laudatio)* pa so poslušali o vrlinah svojega patrona in vzornika. Družba združenih si je za patrona izbrala sv. Dizma, juristi sv. Iva, filharmoniki v skladu s tradicijo sv. Cecilijo, zdravniki in lekarnarji sv. Kozma in Damijana. Risarska akademija "neobtesanih" naj bi se, kakor je razvidno iz statuta, povezala s sv. Krištofom, ker naj bi imela sedež v njemu posvečeni cerkvi, akademija treh umetnosti s patronom slikarjev sv. Lukom, akademija viteških veščin s kranjskim deželnim patronom sv. Ahacijem, akademija "vcepljenih" z emonskim mučencem sv. Pelagijem. Znanstvena akademija operozov, ki so izhajali iz različnih poklicev in so si za vzor izbrali marljivo čebelo, svetniškega vzornika ni imela, pač pa se je posvetila Apolonu in Muzam[9] (morda je tudi zato pozneje postala tarča ideoloških očitkov).[10] Kakor kažejo viri, naj bi brez nebeškega zavetnika ostali tudi *Emonia*, ki je poleg arkadijske piščali za svoj simbol izbrala Jazonovo zlato runo,[11] in načrtovana akademija "omikanih".

Družba združenih pod zavetništvom sv. Dizme, ki je povezovala kranjsko plemiško in intelektualno elito, je nastopila pod geslom *Famae et Musis*. Njen prvi namen je bila skrb za srečno smrt, ta pa ni bila povezana le z molitvijo in mašami zadušnicami, ampak tudi z dejavnim in krepostnim življenjem, ki je ustvarilo rodovitna tla za razvoj znanosti in umetnosti.[12] Ali in kje so se člani shajali in častili svojega zavetnika v prvih letih obstoja, iz virov ni razvidno. V statutu so sicer že spočetka predvideli, da bodo po-

Giulio Quaglio: Kristus s sv. Dizmom v predpeklu, 1704, Ljubljana, stolnica, Dizmov oltar. (foto: Marko Zaplatil)

1 Družbo združenih obširno obravnava *Spominska knjiga ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma 1688–1801*.
2 Za operoze glej zlasti Steska, Academia Operosorum, str. 37–54, 77–94; *Academia Operosorum. Zbornik prispevkov s kolokvija ob 300-letnici ustanovitve* (ur. Kajetan Gantar), z navedbo literature.
3 Steska, Ljubljansko vseučilišče, str. 77–78.
4 Za filharmonike glej zlasti Cvetko, *Academia Philharmonicorum Labacensis*; Höfler, *Glasbena umetnost pozne renesanse in baroka na Slovenskem*, str. 107–125; Kokole, Academia Philharmonicorum Labacensium, str. 205–222.
5 Za likovni akademiji glej Lavrič, Ustanavljanje umetnostnih akademij, str. 67–82.
6 Pirjevec, Kulturno delo Akademije Operosoum in njeni stiki z rimsko Arkadijo, str. 7.
7 Borisov, *Od ranocelništva do začetkov znanstvene kirurgije na Slovenskem*, str. 97–98, 103.
8 Zanje glej Steska, Academia Operosorum, str. 82–84; Lavrič, Ustanavljanje umetnostnih akademij, str. 70–71.
9 Prim. Dolničar, *Epitome*, str. 88.
10 Steska, Academia Operosorum, str. 90, opozarja, da takšna sumničenja niso utemeljena, saj je bila akademija operozov dobra katoliška družba.
11 Pirjevec, Kulturno delo Akademije Operosorum, str. 7.
12 Prim. Dolinar, Od Dizmove bratovščine, str. 35–46.

Disma-Philogia, knjižica ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma, naslovnica z bakrorezom dunajskega mojstra Dietla, 1708. (Spominska knjiga, I., str. 312)

skrbeli za lastno kapelo, v kateri se bo nato vsako leto opravila glavna pobožnost in se bodo brale maše za umrle družbenike,[13] vendar je do uresničitve zamisli preteklo več let. Leta 1699 so naposled sklenili, da bodo družbino kapelo sv. Dizma postavili sredi trikotnega trga pred Nemškimi vrati, in se v ta namen povezali s stavbenikom Carlom Martinuzzijem.[14]

Ker pa se je kmalu zatem porodila ideja o gradnji nove stolne cerkve, so si družbeniki glede lokacije premislili; odločili so se za kapelo v stolnici in dobili zanjo kar najodličnejši prostor v transeptu.[15] Opremili so jo z razkošnim oltarjem, za katerega je Giulio Quaglio leta 1704 naslikal monumentalno podobo Kristusa s sv. Dizmom v predpeklu.[16] Spokorjeni desni razbojnik, ki je umiral na križu hkrati z Jezusom, je na njej predstavljen kot prvi, ki je bil deležen milosti odrešenja; slikar ga je upodobil klečečega ob vhodu v predpekel, iz katerega se dvigajo osvobojene duše starozaveznih pravičnikov. Na freskah, s katerimi je Quaglio okrasil obočni pas nad oltarjem, so prizori, ki kažejo Dizma, ko pred razbojniškimi tovariši brani sveto družino na poti v Egipt, nadalje njegovo smrt na križu in končno njegov sprejem v nebesa.[17] Freske v povezavi z oltarno sliko svetnika nazorno opredeljujejo kot zavetnika umirajočih. Kot takega ga je pozneje, okoli leta 1740, z dodanim prizorom previdenja in svetega maziljenja umirajočega bolnika v ozadju kompozicije še konkretneje predstavil Valentin Metzinger na sliki za cerkev sv. Križa na Hribcu v Škofji Loki; le-to pa je po liniji rodbine Oblak von Wolkensperg, ki je cerkev postavila in bila očitno tudi naročnica slike, mogoče postaviti v zvezo prav z ljubljansko Dizmovo bratovščino (njen član je bil mdr. Janez Anton pl. Wolkensperg).[18] Poudariti velja, da

13 *Spominska knjiga*, 1, str. 20–21.
14 Šteska, Dolničarjeva ljubljanska kronika, str. 86.
15 Lavrič, *Ljubljanska stolnica*, str. 115–118.
16 Murovec, Quaglieve oltarne slike, str. 2–5, z navedbo starejše literature.
17 Lavrič, *Ljubljanska stolnica*, str. 69–70.
18 Cevc, *Valentin Metzinger 1699–1759*, str. 369, kat. 169.

gre za redko upodabljanega svetnika, ki ga na Slovenskem v obravnavanem času srečamo še v zvezi z naročili Ignacija Marije Attemsa.[19]

Akademiki filharmoniki, ki so se posvečali muziciranju, so 22. novembra 1702 obhajali svoj prvi glavni praznik, tj. god sv. Cecilije, pri avguštincih pred Špitalskimi vrati[20] in v tamkajšnji redovni cerkvi so tudi poslej obdržali svoje verske obrede.[21] Njihova akademska pravila so izrecno naročala, naj praznik proslavijo s slovesnim obredom pred velikim oltarjem, na katerem naj bo izpostavljena slika njihove zavetnice.[22] Katero konkretno sliko so častili, iz virov ni razvidno, vendar je mogoče sklepati, da je zelo verjetno prav za filharmonike nastala podoba sv. Cecilije pri avguštincih, ki jo je naslikal Jurij Adam Grimšic, omenja pa jo Dolničar v dodatku k letopisom.[23] Domneva se zdi še verjetnejša, če upoštevamo, da je bil Grimšic, ki naj bi prevzel vodstvo načrtovane *Academiae trium Artium*,[24] povezan z najdejavnejšimi kulturnimi delavci svojega časa, torej tudi s predsednikom *Academiae philharmonicorum* Janezom Bertoldom Höfferjem.

Kako si je umetnik podobo sv. Cecilije zamislil, ne vemo, ker slika (po dosedanjih podatkih) ni ohranjena, zagotovo pa ni odstopala od ustaljenega ikonografskega tipa, ki jo kaže z glasbili, običajno s pozitivom ali orglami. Svetnica, ki je živela v 3. stoletju, je namreč postala zavetnica glasbenikov, ker je v svojem srcu prepevala Bogu, kateremu se je zaobljubila, čeprav se je na očetovo željo poročila s poganskim Valerijanom. Potem ko je moža in po njem tudi njegovega brata Tiburcija spreobnila h krščanstvu, je leta 230 umrla mučeniške smrti. Njeno podobo so za atiko oltarja, ki v centralnem delu predstavlja smrt sv. Uršule, izbrale tudi ljubljanske uršulinke (leta 1749 jo je naslikal Valentin Metzinger), in sicer kot njeno muzikalno spremljavo.[25] Sliko svetnice je za akademsko bratovščino sv. Cecilije, ki je od leta 1731 delovala v Kamniku, pri Metzingerju naročil tudi tamkajšnji župnik Maksimilijan Leopold Rasp, kot operoz nekdaj dejaven v ljubljanski druščini kulturnikov, vendar sv. Cecilija na kamniški sliki ne nastopa samostojno, ampak v družbi s prvotno zavetnico oltarja sv. Marjeto.[26]

Valentin Metzinger: Sv. Cecilija, Ljubljana, ž. c. sv. Trojice, 1749. (foto: Andrej Furlan)

Za ustanovitelja zdravniškega društva velja doktor Marko Gerbec, ki je s svojimi medicinskimi razpravami zaslovel daleč prek meja domače Kranjske.[27] Društvo je z javnim praznovanjem godu svojih dveh zavetnikov začelo leta 1712 v uršulinski cerkvi sv. Trojice.[28] S privoljenjem samostanske prednice so se člani odločili, da bodo slovesnosti obhajali s péto mašo in panegirikom, z udeležbo deželnih trobentačev ter z izpostavitvijo slike sv. Kozma in Damijana, katerima v čast naj bi sčasoma v cerkvi postavili tudi oltar (za oltar je Gerbec v oporoki leta 1716 in v dodatku 1717 volil skupno 200 florintov[29]). Uršulinska kronistka poroča, da je pobožnost na omenjeni način potekala vse dotlej, dokler ni bila sezidana in blagoslovljena nova cerkev, potem pa je prednica leta 1727 od zdravnikov zahtevala dolgoročno pogodbo in postavitev oltarja. Ker se člani s tem niso strinjali in se niso hoteli pogodbeno z ničimer obvezati, so letno slovesnost prenesli k ljubljanskim klarisam,[30] ki so se tudi same ukvarjale z lekarniško dejavnostjo.[31] V uršulinski cerkvi je spomin na shode zdravnikov in lekarnarjev oz. na njuna patrona vendarle ostal, saj sta sredi 18. stoletja kipa sv. Kozma in Damijana, deli ljubljanskega kiparja Urbana Gabra, kot gostača dobila svoj prostor na oltarju sv. Frančiška Paolskega (zdaj sv. Angele Merici),[32] iz klariškega samostana,

19 Novak Klemenčič, Franz Ignaz, str. 255–259.
20 Steska, Dolničarjeva ljubljanska kronika, str. 96; Höfler, *Glasbena umetnost*, str. 110, 112.
21 Leta 1767, ko je delovanje akademije že usihalo, se je leta odločila prepustiti praznovanje zavetnice sv. Cecilije avguštincem samim; glej Cvetko, *Academia Philharmonicorum*, str. 130–131, 133.
22 *Leges Academiae Philharmonicorum Labaci Metropoli Carnioliae adunatorum*.
23 Steska, Slike v ljubljanskih cerkvah, str. 50.
24 Lavrič, Ustanavljanje umetnostnih akademij, str. 77–78.
25 Cevc, *Valentin Metzinger*, str. 391, kat. 269.
26 Za bratovščino, sliko in ikonografijo gl. Kemperl, Akademska bratovščina sv. Cecilije, str. 34–40; prim. Cevc, *Valentin Metzinger*, str. 176.
27 Za Gerbca gl. Pintar, *Dr. Marko Gerbec*, str. 5–44; Borisov, *Od ranocelništva do začetkov*, str. 97–98, 103.
28 Dolničar, *Epitome*, str. 102.
29 Steska, Zdravnik dr. Marka Grbec, str. 226.
30 AULj, fasc. 6, VIII/1, Samostanska kronika, leto 1712, pp. 64–65.
31 Hančič, *Klarise na Kranjskem*, str. 448.
32 Oltar je nastal okoli sredine 18. stoletja. Kipa sta izpod dleta

ki je bil leta 1782 razpuščen in po potresu 1895 skupaj s cerkvijo podrt,[33] pa ni ohranjenih nobenih materialnih sledi omenjenega društva. Priložnosti za počastitev svetih dvojčkov so imeli Ljubljančani tudi sicer dovolj: v avguštinski cerkvi (zdaj frančiškanski) sta se po sredini 18. stoletja kot kipa na konzolnih podstavkih pridružila starejšemu oltarju svetih mučenk Lucije, Apolonije in Agate,[34] h katerim so se ljudje zatekali po pomoč v zdravstvenih težavah, pri Sv. Florijanu pa sta v drugi polovici stoletja dobila lasten oltar s sliko, ki verjetno izhaja izpod čopiča Franca Antona Nierenbergerja,[35] za spremstvo pa še tri druge pomembne zavetnike bolnikov

Joseph Gebhardt (s sodelavci), Urban Gaber: oltar sv. Frančiška Paolskega (zdaj sv. Angele Merici), Ljubljana, ž. c. sv. Trojice, sredina 18. stol. (foto: Andrej Furlan)

in zdravstvenih delavcev, in sicer sv. Boštjana in Roka ter Apolonijo.[36]

O bratih Kozmu in Damijanu, ki sta v 3. stoletju živela v Siriji, pričuje predvsem legendarno izročilo. Zdravniško znanje naj bi si bila pridobila pri Arabcih. Skupaj z zdravljenjem, ki sta ga opravljala nesebično in brezplačno, sta širila tudi krščansko vero. Ker sta vero pogumno izpovedala tudi v času Dioklecijanovega preganjanja kristjanov, sta prestala več vrst mučenj: vrgli so ju v morje, obmetavali s kamenjem, obstreljevali s puščicami, zažgali na grmadi. Ker sta kljub vsemu ostala pri življenju, so ju nazadnje obglavili. Njuno češčenje se je kmalu razširilo po vsej Evropi. Cerkev se ju spominja 27. septembra, za zavetnika pa so si ju izbrali zdravstveni delavci in medicinske fakultete. Običajno ju upodabljajo v orientalskih oblačilih, kot atribute pa dodajajo posode za zdravila, možnarje, kirurški nož, zdravilna zelišča ipd. Na Kranjskem so njune upodobitve precej pogoste, k razširjenosti njunega kulta v deželi pa je poleg slavnega romarskega svetišča na Krki na Dolenjskem gotovo pripomoglo tudi ljubljansko zdravniško društvo.[37]

Pomemben del praznovanja, ki ga je zdravniško društvo pripravljajo ob godu svojih zavetnikov, je bil, kot že rečeno, govor v njuno čast. Zaslugo, da sta se ohranila prva dva, iz let 1712 in 1713, ki zaznamujeta začetek delovanja društva, ima Janez Gregor Dolničar, ker ju je uvezal v zbirko drobnih tiskov, t. i. *Miscellanea*. Vsebinsko sta zanimiva tudi zato, ker odslikavata tedanje pojmovanje medicinske vede in zgodovinske okoliščine, ki so spodbudile javno pobožnost: to sta bili nevarnost kuge, ki je Kranjcem grozila, in živinska kuga, ki je Kranjsko tudi dejansko prizadela.[38] V nadaljevanju bomo panegirika predstavili v kratkem povzetku.

Panacaea Aemonensis sive Divi Cosmas et Damianus infirmorum medelam quaerentium speciales patroni: govor je imel operoz Janez Andrej Coppini leta 1712 v uršulinski cerkvi sv. Trojice.[39] Poslušalcem je predstavil Kozma in Damijana kot čudežno zdravilo, tj. emonsko panacejo. V skladu s kozmično naravnano medicino je začel z obrazložitvijo, da zdravnik, ki opazuje stanje bolnika, najprej ugotovi naklonjenost zvezd in šele nato pripravi lek. Zato je po njegovem trikrat srečna dežela Kranjska, saj ji svetita tako dobrotljivi ozvezdji, ki zdravnikom preprečujeta zmote ali pa jih odpravljata z nebeškimi posegi. Navzoče, ki so se tokrat

Urbana Gabra, oltar v štukolustru pa je delo wessobrunskih štukaterjev pod vodstvom Josepha Gebhardta; glej Resman, *Kiparstvo poznega baroka*, str. 21, 137, 139, 188, z navedbo starejše literature.

33 Hančič, *Klarise na Kranjskem*, str. 440–441.

34 Resman, Oltarna oprema, str. 321–323.

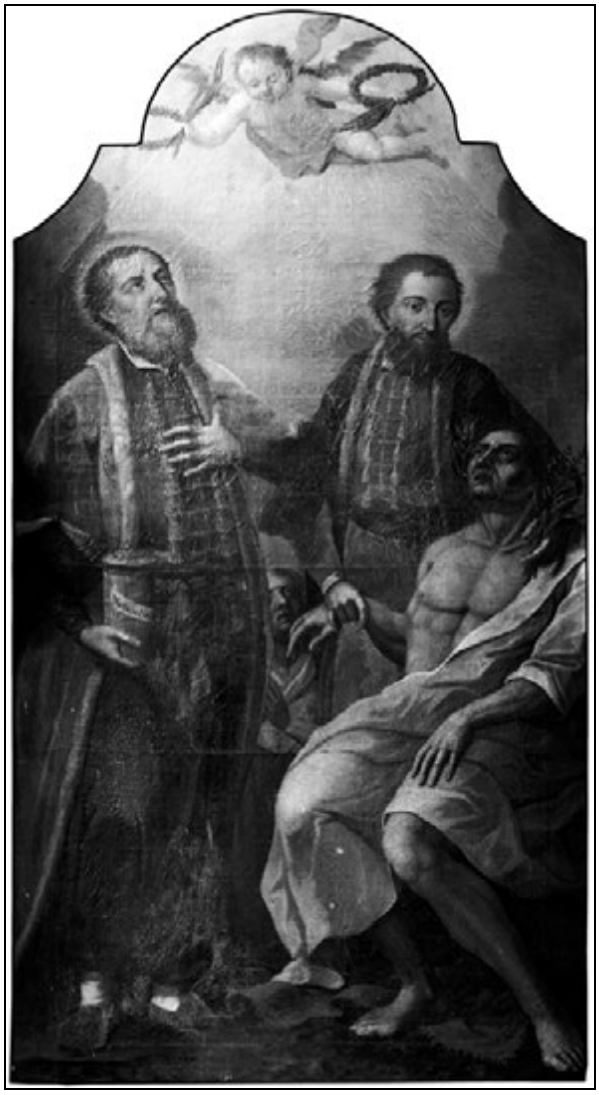
35 V terenskih zapiskih, ki jih hrani Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU, je zapisana domneva, da bi slika utegnila biti delo Janeza Potočnika.

36 Štipendist Gerbčeve dijaške ustanove je bil po letu 1773 oz. 1786 dolžan plačati po štiri maše pri oltarju sv. Kozma in Damijana pri Sv. Florijanu; prim. Steska, Zdravnik dr. Marka Grbec, str. 227.

37 Za upodobitve sv. Kozma in Damijana gl. Minařik, Slike in kipi, str. 229–243.

38 Prim. Jurca, Poročilo dr. Marka Gerbca, str. 109–138.

39 SKLj, Dolničarjeva *Miscellanea* IV/18.

Franc Anton Nierenberger (pripisano): Sv. Kozma in Damijan, Ljubljana, p. c. sv. Florijana, 3. četrtina 18. stol. (foto: Damjan Prelovšek)

prvič zbrali v prid sebi in domovini, je pohvalil, da so se s pobožnostjo obrnili po pomoč k nebu, in dodal, da je treba priznati čast njima, ki sta s svojo darežljivostjo obvarovala ne samo društvo, ampak celotno domovino. Danes – je nadaljeval – sta se srečala Kastor in Poluks, umirajoči in znova rojeni, ter se povezala. Antična lika je uporabil kot podobo dvojčkov Kozma in Damijana, plemenitih zaradi kreposti in slavnih zaradi zdravilstva. Vsakdo, ki sta mu svetnika pomagala, je mogel prejeti telesno in duševno zdravje. V njunem času, ko sta svet obvladovala brezumno praznoverje in pohlep tiranov, so bile bolezni duš nevarnejše od telesnih, zato sta brata prevzela zdravljenje zunanjega stanja, da bi ozdravila dušo in razum. Naprezala sta se dan in noč. Njun lek proti bolezni je deloval tudi proti zlu, umetnost zdravljenja sta povezovala z naukom, zato je skupaj s telesom, ko se je dvignilo iz ležečega stanja, vstala tudi omrtvela duša. Zaradi poklica, ki sta ga opravljala, sta bila pozvana na zaslišanje. Ker sta priznala, da se ukvarjata z zdravniško vedo in krščansko vero, je njuna nebeška medicina razsrdila tirana. Vrgli so ju v morje, zajeli so ju valovi, vendar sta prispela v varen pristan. Nato so ju zažgali, a plameni se ju niso dotaknili, ker se ogenj, četudi požrešen, ni hotel hraniti z dragocenima žrtvama. Potem ko sta jima prizanesla ogenj in voda, pred udarcem nista bila varna in so ju naposled obglavili. Govornik se je v nadaljevanju spet povrnil k domačim razmeram. Pravi, da sta svetnika kakor zbrani žarki, ki dobrohotno ogrevajo društvo in domovino. Medtem ko so sosednje dežele žalovale zaradi kužnih zvezd, je bila Kranjska zdrava, le da je bila prestrašena in vznemirjena. Ko so tam zaradi kuge ležali, so tu presrečni trdno stali. Po zaslugi prevzvišenih zvezd je bila smrt v srečo Kranjcev oslepljena in ni mogla na njih preizkušati svoje slepe krutosti. Zaradi izkazanih milosti so zdravniški kolegi z gorečnostjo, vdano hvaležnostjo in zahvalo tokrat prvič javno obhajali aniverzarij v čast svetima bratoma (kar so dotlej opravljali privatno) in s tem položili temeljni kamen zdravniškega društva. Coppini je govor zaključil z odločitvijo: kolikor blaginje, zdravja, slave, čilosti in uspeha hočejo pripraviti domovini, toliko vnetosti za ohranitev, toliko prizadevanj za pospeševanje in rast društva morajo vložiti.

Purpuratae honoris victimae sive Divi tutelares patroni Cosmas et Damianus: govor je imel Frančišek Andrej Vidmayr, slušatelj sintakse, leta 1713 v uršulinski cerkvi sv. Trojice.[40] Izbrana tema obravnava sv. Kozma in Damijana kot žrtvi, oblečeni v škrlat dostojanstva. Retorik je v predgovoru svoje delo posvetil doktorjem medicine ter fizikom in zdravnikom kranjskih deželnih stanov, ki so se s pobožnostjo, kakršne druge dežele ne poznajo, odločili obhajati letna slavja v čast svojima prvoboriteljima. Kranjska ju, pravi, časti in kliče na pomoč še zlasti v času, ko je vso deželo preplavil strah pred bližnjo kugo. Na začetku govora je ovrgel reklo, da Galen podarja bogastvo, Justinijan pa časti, češ da sveta zavetnika ljubljanskega društva bogastva nista ne imela in ne hotela, časti pa sta pridobila. Nadaljeval je s trditvijo, da je začetnik medicinske znanosti Bog, ki je hotel, da so jo izvajali angeli (nadangel Rafael je ozdravil Tobija) in Jezus, nadaljevali pa tudi Jezusovi učenci s polaganjem rok na bolnike. Z njo sta se ukvarjala tudi sv. Kozma in Damijan, ki sta velikodušno odklanjala bogastvo, ker srca nista napolnjevala z njim, temveč z Bogom. Pri Grkih sta po pravici dobila ime *Anargyros*, tj. "brez srebra", ker sta zdravila brez plačila, zato pa se

40 SKLj, Dolničarjeva *Miscellanea* IV/19, VI/18.

Urban Gaber: Sv. Kozma, Ljubljana, ž. c. sv. Trojice, sredina 18. stol. (foto: Blaž Resman)

Urban Gaber: Sv. Damijan, Ljubljana, ž. c. sv. Trojice, sredina 18. stol. (foto: Blaž Resman)

je njuna neobtežena duša tudi hitreje dvigala v kontemplaciji nebeških reči. Govornik se ni hotel posebej zadržati ob slogi obeh bratov, ki sta delala, kot da bi bila enega duha in mišljenja, ampak je prešel na njun rod. Poslušalcem je zastavil vprašanje, zakaj verjamejo, da sta se odevala v vojaško ogrinjalo, obšito s škrlatom, ali v cesarski oz. kraljevski purpurni plašč, saj vendar te časti predstavljajo le kupljivo in ničevo slavo. Sveta dvojčka pa slave nista pridobila po rodu, ampak po goreči ljubezni, kreposti in dejanjih, ki so jima prinesli škrlat. Nepremagljiva junaka nista postala plen ognja, ker sta bila *Anargyros*, prav tako nista potonila v morju, čeprav so ju obtežili z železnimi verigami. Tudi ju ni pobila ploha kamnov, ki so pozneje postali kras njunega škrlata. Morilsko delo je naposled opravil meč, nesmrtni imeni sta bili zapisani z njuno lastno krvjo. V njuno slavo je Justinijan sezidal svetišče. Za sklep je govornik še navedel, da ju grški menologij imenuje presvetla stebra in neomajna stolpa, nekateri pa ju primerjajo z ozvezdjem dvojčkov Kastorja in Poluksa. Prav na koncu je ponovil, da v času, ko kuga

razsaja po sosednjih deželah, Kranjska prav od njiju pričakuje pomoč.

Sv. Ivo Hélory, ki si ga je izbralo za zaščitnika ljubljansko pravniško društvo, je bil Bretonec. Rodil se je leta 1253 in umrl 1303. Študiral je teologijo in kanonsko pravo, postal odvetnik in nato duhovnik. Več let je kot župnik deloval po vaseh, potem pa se je naselil na posestvu svojih staršev, kjer je živel asketsko, skrbel za reveže in nudil pravno pomoč zatiranim, ki so se znašli v pravnih težavah. Za svetnika je bil razglašen leta 1347, goduje pa 19. maja. Njegovo češčenje se je kmalu razširilo po severnih deželah, prodrlo pa je tudi v Italijo.[41] *Advocatus pauperum* je postal češčen kot ljudski svetnik, še zlasti v romanskih deželah, medtem ko so ga nemške sprejele predvsem kot stanovskega patrona pravoznancev. Za zavetnika si ga je izbrala vrsta evropskih juridičnih fakultet (zlasti veliko nemških), aktualen pa je ostal vse do druge polovice 18. stoletja. Fakultete so Ivov god *(dies academicus)* praznovale 19. maja ali v neposredni bližini tega dne s posebnim obredom, katerega pomemben del je bil praznični govor *(oratio panegyrica, laudatio),* ki so ga običajno med mašo, neposredno po evangeliju, imeli za to določeni študentje, profesorji le redkokdaj. Veliko govorov je bilo natisnjenih in predstavljajo pomemben kulturnozgodovinski vir. Za nekdanji avstrijski prostor jih je deloma raziskal Leopold Kretzenbacher;[42] opozoril je, da so med njimi tudi primerki iz mest (npr. Linza, Celovca in Ljubljane), kjer pravnih fakultet tedaj ni bilo, obstajala pa so društva, ki so si po njihovem zgledu izbrala za varuha sv. Iva. Likovna umetnost ga prikazuje v halji ali talarju, običajno z biretom na glavi in z zvitkom ter knjigo v rokah, večkrat obdanega s siromaki ali pa postavljenega med bogate in revne v vlogi razsodnika.

Ljubljansko pravniško društvo[43] je god sv. Iva prvič praznovalo dne 22. maja 1698 v diskalceatski cerkvi sv. Jožefa s slovesno mašo in nemško pridigo.[44] Pobudnika te pobožnosti sta bila Janez Štefan Florjančič pl. Grienfeld[45] in Janez Andrej Mugerle pl. Edelhaimb.[46] Praznovanje so že naslednje leto prestavili k jezuitom v cerkev sv. Jakoba, kjer je za to priložnost pred zbranimi juristi z latinskim hvalilnim govorom običajno nastopil eden izmed jezuitskih dijakov iz razreda retorike. Dne 19. maja 1710 so slovesnost prvič obhajali v novozgrajeni cerkvi sv. Rozalije pod ljubljanskim gradom, in sicer z latinskim nagovorom in ob spremljavi trobent[47] (v tem letu je v Ljubljani s privatnimi juridičnimi predavanji začel Frančišek Krištof Bogataj).[48] Leta 1725 so praznovanje prenesli v stolnico,[49] od tam pa jih je kmalu zvabila k sebi imenitna nova cerkev ljubljanskih uršulink,[50] v kateri so se naposled ustalili.

Pri uršulinkah so se juristi v čast svojega zavetnika prvič zbrali 10. junija 1727. Pred tem so poslali k prednici doktorja Cormizerja, da bi prosil za dovoljenje, ki ga je tudi dobil, vendar pod pogojem, da bo društvo priskrbelo razsvetljavo in upoštevalo delež uršulink, tj. njihov ornat in glasbo. Dogovorila sta se, da bodo za razsvetljavo prispevali 12 florintov, glasbo pa naj bi (zaradi obljube doktorja Felberja) imeli zastonj. Cormizer je izrazil še željo, da bi pri društveni slovesnosti smele igrati samostanske trobentačice, vendar je prednica prošnjo odbila, češ da bi to ne bilo primerno in da na ta inštrument igrajo le za svoje potrebe, poleg tega pa tudi ni hotela navzkrižij z deželnimi trobentači. Zato sta sklenila, da bodo člani društva sami najeli deželne trobentače, prav tako pa tudi sami poiskali mašnika in pridigarja. Uršulinska kronistka poroča, da so za pridigarja izbrali jezuita Filipa Coroda, pontificiral pa jim je pičenski škof in novomeški prošt Jurij Frančišek Ksaver Marotti. Slovesnosti so se poleg pravnikov udeležili tudi prisedniki, oblečeni kakor v deželnem dvorcu. Društveniki so za obred poslali v cerkev sliko sv. Iva in jo nato odnesli, naslednje leto pa so jo spet prinesli in jo naposled pustili v hrambi v uršulinskem samostanu.[51] O tem, kakšna je bila omenjena slika, ni poročil. Da so ugledni člani spočetka imeli v načrtu ambiciozno naročilo, je mogoče razbrati iz Dolničarjevega osnutka seznama dragocenih slik po ljubljanskih cerkvah, v katerem je med stolničnimi naveden tudi Sv. Ivo Antonia Zanchija. Ker je Dolničar v izpopolnjeni verziji besedila omembo izpustil, se zdi, da jim naročila pri slavnem beneškem mojstru ni uspelo realizirati,[52] najbrž pa upravičeno sklepamo, da se kljub temu niso zadovoljili le s kakšnim povprečnim slikarjem.

Med številnimi slikami, ki sestavljajo umetniško zbirko uršulinskega samostana, danes ni najti nobene podobe sv. Iva, ne srečamo je niti po drugih

41 Prim. Baldini, La figura di Sant'Ivo, št. 839, str. 91–99.
42 Kretzenbacher, St. Ivo, str. 187–208.
43 Prim. Polec, Ljubljansko višje šolstvo, str. 9, 12; prim. Vilfan, Pravniki med Operozi, str. 83.
44 Dolničar, *Epitome*, str. 90; Steska, Dolničarjeva ljubljanska kronika, str. 84.
45 *Spominska knjiga*, 1, str. 80–83.
46 *Spominska knjiga*, 1, str. 50–51.
47 Steska, Dolničarjeva ljubljanska kronika, str. 162.
48 Dolničar, *Epitome*, str. 99; Steska, Ljubljansko vseučilišče, str. 78.
49 ARS, AS 1073, I/38r, Diarium Ministri 1722–oktober 1736, fol. 1231r, 28. maj 1725: *Hodie Collegium Aduocatorum celebravit suum festum S. Ivonis, quod translatum est in templo cathedrali.*
50 ARS, AS 1073, I/38r, Diarium Ministri 1722–oktober 1736, fol. 1282v, 10. maj 1727.
51 AULj, fasc. 6, VIII/1, Samostanska kronika, leto 1727, pp. 154–155.
52 Lavrič, "Virtuti et musis", str. 44.

Sv. Ivo kot odvetnik revnih, bakrorez iz knjige Pedra Ribadeneira "Die triumphierende Tugend" (prevod: Johann Hornig, Augsburg-Dillingen 1721).

ljubljanskih samostanih in cerkvah, najbrž pa bi jo zaman (ali morda s skromnim uspehom) iskali tudi drugod po Sloveniji.[53] Kult sv. Iva, ki ga je gojila elitna družba pravnikov, se namreč, podobno kot v drugih nemških deželah, med našimi ljudmi ni udomačil in je sčasoma skoraj brez sledu ugasnil. Za spomin pa je vendarle poskrbel Dolničar: v *Miscellanea* je ohranil kar osem govorov v čast sv. Iva (nekatere tudi v dvojnikih), ki jih je juridično društvo dalo natisniti pri ljubljanskem tiskarju Mayru. Predstavljajo zanimiv odsev časa, nekateri so tudi politično angažirani, vsi pa postavljajo pred bralca mogočno, z baročnim zanosom naslikano idealno podobo svetega odvetnika. Njihove kratke povzetke si oglejmo v nadaljevanju.

Syngrapha eucharistica magno justitiae advocato divo Ivoni tutelari suo ab Inclyto Collegio Juridico Labacensi demississime oblata: govor je imel Filip Gotard Pillichgraz, slušatelj retorike, leta 1699 (cerkev ni navedena).[54] Govor z naslovom Dolžno pismo zahvale velikemu odvetniku pravičnosti sv. Ivu se obrača na svetnika kot zavetnika pravnih fakultet, v čigar varstvo se je po zgledu evropskih atenejev izročilo tudi ljubljansko društvo. Ker je tedaj obstajalo šele eno leto, je bilo sicer zadnje po starosti, vendar ne zadnje po hvaležnosti. Govornik je odstrl pred poslušalci nesmrtno slavo svetnika, ki je z zmagovito nogo strl ošabnost sveta. Opisal jim je njegovo gorečnost in dobrotljivost do ubogih in potrebnih, vendar s tem ni hotel priklicati mednje žalosti zaradi stisk siromakov, iz bivališč vrženih vdov, dediščine oropanih sirot. Nadaljeval je, da je v grozo opustošenja in krutosti posegel sv. Ivo kot novi Herkul, ki je očistil Avgijev hlev. V izprijeni družbi, v kateri je bilo le malo poštenih, so tudi najvišje sodne oblasti ravnale krivično. Sodniki so preklinjali

53 Za prijazno pomoč pri iskanju slik sv. Iva se zahvaljujem p. Felicijanu Pevcu, s. Jasni Kogoj in dr. Marijanu Smoliku.

54 SKLj, Dolničarjeva *Miscellanea* I/5; prim. Steska, Ljubljansko vseučilišče, str. 77.

pravičnost, dokler ni v javnosti nastopil sv. Ivo in se v odprtem boju boril za pravičnost. Da bi nobena doba ne pozabila na dolžno zahvalo velikemu odvetniku, je govornik v spomin postavil svetniku oltar hvaležnosti; njegov podstavek so sestavljale izgnana Nepoštenost, premagana Hudobija, Zavist, Spletka in kar je drugih noč in temo posnemajočih pošasti, ki so bežale pred sončnimi žarki podobe sv. Iva, nad katero se je dvigal genij pravoznanstva, okrašen z dvojnim ščitom, na katerem sta bili zapisani menica zahvale in hvalnica. Slednja je vabila Emono, naj se ozre na oltar in se uči poguma od svetnika, v katerem je dvojna hidra dobila svojega Herkula. Oltar najbrž ni bil le simbolični in alegorični govorniški okrasek, ampak verjetno tudi realna scenografija, postavljena, da bi povzdignila slovesnost ljubljanskega pravnega društva.

Pia iniquitas magni justitiae advocati Divi Ivonis: govoril je Jožef Rihard Erberg, slušatelj retorike, leta 1700 v jezuitski cerkvi sv. Jakoba.[55] Tema, ki obravnava pobožno nepravičnost velikega odvetnika pravičnosti sv. Iva, je zgrajena na navideznem protislovju. Erberg v predgovoru izpostavlja, da je hvalilni govor prvi sad njegovega študija in zato retorično preprost, vendar ga prinaša na oltar sv. Iva z dolžno hvaležnostjo. Tolaži se z mislijo: če si je Bog iz ust otrok in dojencev pripravil hvalo, zakaj bi tega ne storili tudi svetniki. Na pomoč pokliče Suado, da bi hvalnico okrasil z nakitom njene zgovornosti. Govor začenja v borilnici kot bojevnik za pobožno krivičnost sv. Iva in poslušalce spodbuja z vprašanji, zakaj časte svetnika kot svojega patrona in zaščitnika boginje Temide (ki pooseblja zakonitost). Komaj položi roko, da bi opravil delo, že mu kritični Aristarh oponese, da je brezbrižno združil pobožnost z nepravičnostjo, zato se mladi retorik v nadaljevanju trudi, da bi svoje izhodišče primerno razložil. Najprej predstavi lepoto sv. Iva, čigar kreposti so kot dišeče cvetlice, dejanja kot dragoceni biseri in pobožnost kot sijaj luči. Njegova nepravičnost nikakor ne nasprotuje pobožnosti. Ne gre namreč za krivičnost, ki vznemirja ljudi, hujska k vojskovanju, prestopa zakone, skruni svetišča, požiga oltarje, zatira svobodo, si prisvaja oblast in z nezaslišano krutostjo preliva nedolžno kri, ampak za tisto, s katero je živel Ivo: hranjen s postom, nasičen z lakoto, poživljen z delom, vzrejen z odrekanjem. Iva je imenoval nepravičnega zato, ker je bil strog do sebe, ker se je trpinčil z raševino, ker ni prizanašal telesu, da bi obvaroval dušo. Poudaril je, da je zaničeval minljivo slavo sveta in se posvečal delom usmiljenja. Z ognjevito zgovornostjo je branil pravice revežev, vdov in sirot. Govornik je povabil člane ljubljanskega društva, naj vstopijo v njegovo šolo in ga kar najbolj goreče posnemajo kot idealni vzor.

Cithara in coelum translata Divus Ivo: kot govornik je nastopil Aleš Žiga Dolničar, slušatelj retorike, leta 1701 v jezuitski cerkvi sv. Jakoba.[56] Mladi retorik je v lavdaciji predstavil sv. Iva kot liro, preneseno v nebo. Najprej je pohvalil veličastno opremo in slovesnost, ki jo je pripravilo juridično društvo, češ da si ni mogoče želeti še več lepote, sijaja in razkošja. Priznanje je izrekel tudi društvenikom, ko jih je primerjal z venčkom, lepšim od Florinega, ki ga Modrost ni okrasila s cvetovi, ampak z znanostjo. Ob vsem, kar je bilo vredno hvale, je našel eno samo pomanjkljivost, in sicer odsotnost glasbenikov. Prav glasba, ki je za ušesa najprijetnejša in za dušo najslajša, pa je po njegovem mnenju najprimernejša za praznično spremljavo. Počastil jo je z najlepšimi vzdevki, in sicer kot vrelec življenja, netivo radosti, vir plemenitosti, prinašalko miru, lajšalko skrbi, posredovalko veselja. Zato je želel slavnosti dodati nekaj melodije in zaigrati na liro, ne na ono, ki si jo je izmislila in slavila starodavnost, ampak na tisto, ki jo je oblikovala roka Vsemogočnega, tj. na sv. Iva. Njegova lira ima toliko strun, kolikor je svetnik imel kreposti. S sladko harmonijo umirja trpeče, tolaži žalostne, spodbuja junake, vse prevzema s svojo močjo. Če je starodavnost slavila Orfejevo liro, hoče Aleš slaviti sv. Iva, ki je besnost preobrazil v krotkost, zgrinjajoče se viharje trpljenja v brezvetrje. Tako kot je Orfej z glasbilom pridobil Evridiko iz podzemlja, je Ivo rešil pobožnost in poklical na zemljo boginjo pravičnosti Astreo. Prihitel ji je na pomoč in utrdil zakone. Kdo bi torej ne občudoval sv. Iva, lire, ki s harmonijo spoštovanja zakonov prinaša pravico. Vendar v to harmonijo prinese zmedo sovražen zbor, ki kuje prevare in spletke, besni, meče očitke, zbada z dovtipi, spodbuja sovraštva. Zveneča lira se zaradi izvrševanja pravice znajde med udarci obrekovalcev in nasprotnikov. Vendar ko je napadena, zveni v še slajši harmoniji. Bolj ko jo mučijo, več božanske glasbe daje od sebe. Brez uspeha jo obrekujejo in ji zavidajo; ob tem samo še bolj miloglasno igra v Božjo slavo, saj brez udarcev nihče dobro ne muzicira. Potem ko je predstavil liro, zvenečo na zemlji, se je govornik posvetil še njenim nebeškim zvokom. Za primerjavo si je spet izposodil Orfeja, čigar lira je bila zaradi hvalnic bogovom poplačana in žari med zvezdami. Prav tako na nebu med blaženimi sveti sv. Ivo. Z neba kot zavetnik spremlja tudi ljubljansko društvo, katerega člani naj življenje uravnajo po njegovem vzoru. Glasbeno metaforo Dolničarjevega govora je mogoče povezati s tedaj aktualno ljubljansko temo, tj. s snovanjem in ustanovitvijo akademije filharmonikov.

55 SKLj, Dolničarjeva *Miscellanea* I/6.

56 SKLj, Dolničarjeva *Miscellanea* I/7, II/11, IV/20. Govor v *Bibliotheca Carnioliae* navaja tudi Pohlin, glej Pohlin, *Kraynska grammatika*, str. 414, 562.

Apex geminae iustitiae: govoril je Jurij Žiga Liechtenberg, slušatelj retorike, leta 1703 v jezuitski cerkvi sv. Jakoba.[57] Govornik, ki si je za temo izbral dvojni vrh pravičnosti sv. Iva, je na začetku uporabil besedno igro in iz svetnikovega imena (z opustitvijo srednje črke) oblikoval vzklik veselja, s katerim je proslavil svetnikov dosežek, tj. kronani vrh pravičnosti. Svetnik ni dosegel vrhunca slave brez tekmecev, ki so prav tako vredni hvalnic. Z ljubeznijo bi si sicer prislužil ognjene plamene, z nedolžnostjo lilijo, s pogumom lovor, z vero ščit in čelado, s stanovitnostjo krono, vendar ta znamenja pripadajo tudi drugim, medtem ko on izstopa z dvojno pravičnostjo, tj. do Boga in do ljudi. Liechtenberg je nato sledil sv. Ivu skozi njegovo življenje in kazal poslušalcem pobožne prizore, npr. svetnika z žarečim obrazom in solzami pri bogoslužju, okamenelega v zamaknjenju ob vznožju križa, ponižno razprostrtega na tleh, v skrbi za cerkev in bogoslužno opremo. Posebno pozornost je posvetil njegovi pravičnosti in ga imenoval njenega neustrašnega branitelja. Člane juridičnega društva je povabil, naj bodo priče Ivove velike ljubezni, ki jo je izkazoval sirotam in ubogim. Nazadnje jim je zastavil retorično vprašanje, ali je mogoče v bogaboječi pravičnosti doseči višjo stopnjo in ali ni to njen najvišji vrh. V verzificiranem sklepnem delu je poudaril, da je Ivo združil dva čudeža v enem in dvojno pravičnost zaključil v enem vrhu.

Astraea in terras redux in corde Divi Ivonis quondam renata nunc a Divi hujus Cultoribus Inclyto Collegio Juridico Aemonae educata: govoril Jakob Jošt Zezker, slušatelj retorike, leta 1704 v jezuitski cerkvi sv. Jakoba.[58] Tema obravnava boginjo pravičnosti Astreo, ki se je vrnila na zemljo, ko se je njega dni znova rodila v srcu sv. Iva in so jo zdaj njegovi častilci, združeni v juridičnem društvu, vpeljali v Ljubljano. Zezker, ki je moral odličnemu zboru predstaviti izjemnega svetega moža, se je zavedal, da je postavljen pred težavno nalogo, ki bi zahtevala nadarjenega in izkušenega govornika, in da ji bo sam le stežka kos. Začel je z zlato dobo človeštva, v kateri je Astrea gospodovala vesoljnemu svetu. Ko je videla poželenja smrtnikov, je človeški rod zapustila in se vrnila, od koder je izšla. Brez nje je svet postal labirint hudobije in brezpravja. Zaman je klical boginjo, zaman je zanjo prosil Boga. Naposled mu je Troedini vendarle izkazal usmiljenje, prisluhnil je prošnjam in mu vrnil Astreo. Ta je, da bi se mogla vrniti na zemljo, za svoje božansko rojstvo izbrala človeško srce kot najplemenitejše in najčistejše bivališče. Ko je po širnem svetu brezupno iskala srce, ki bi hotelo ljudem prostovoljno pomagati, je končno v Bretanji naletela na Iva, čigar ime je že po svojem izvoru razkrivalo zvezo s pravom in pomočjo (ius, iuvo), pripravljenost na pomoč pa je izpričevalo tudi njegovo življenje. Ko ga je božja hči našla, je hudobni duh divjal od besa, Bog pa je Ivu okrasil srce, da je postalo cvetnjak, zakladnica in veličastno svetišče, v katerem je Astrea, ozaljšana z najlepšim nakitom duhovnih zakladov, našla plemenito bivališče. Po Ivovi smrti je vzela v varstvo vse tiste, ki hodijo po njegovih sledeh, tako tudi emonske pravoznance. Ti vsako leto v velikem številu časte svojega zavetnika s slovesnim bogoslužjem in izbrano praznično opremo. Pa ne samo Ljubljana, ampak tudi vsa dežela se zateka v varstvo sv. Iva, veselijo se ga in časte sirote, vdove in zatirani. Iz retorjeve formulacije sledi, da naj bi se češčenje velikega pravičnika intenzivno razširilo tudi na naše podeželje, vendar pa z zgodovinskimi dejstvi tega ni mogoče potrditi.

Effigies Academici operosi sive Divus Ivo sibi atque aliis apis laboriosa: kot govornik je nastopil Franc Ignacij Anton Berchtold iz Slovenj Gradca, slušatelj retorike, leta 1705 v jezuitski cerkvi sv. Jakoba.[59] Govor, ki svetnika predstavlja kot delavno čebelo in podobo akademika operoza, je še prav posebno zanimiv, ker izpostavlja sodobne znanstvene pridobitve Ljubljane in njihov družbeni pomen. Mesto je z marljivostjo učenih mož postalo bivališče modrosti in svobodnih umetnosti, čast domačinov in vzor tujcem. Dežela, ki so jo nekdaj proslavili nadarjeni posamezniki, se je zdaj uvrstila med slavnejše zaradi vrlin, izhajajočih iz znanosti. Kakor da bi zrl na Quaglievo poslikavo ljubljanske stolnice, je govornik pokazal na meščane Likije, ki so z neba izkazali Ljubljančanom svojo naklonjenost (Quaglio je prav tedaj začel ustvarjati veliko fresko s prizorom mučeništva meščanov Mire na oboku ladje). Ker je gojitev znanosti dragoceno delo, zaslužijo njeni prvoborci dolžno čast. Berchtold je menil, da od vseh svobodnih disciplin, s katerimi se ponaša Emona, najbolj izstopa prav učena družba pravnikov pod zavetništvom sv. Iva, ki ga je skušal predočiti poslušalcem kar najbolj slikovito. Delavnega odvetnika, ki je ves svoj čas in trud posvečal zadevam potrebnih, je z vrsto besednih iger in namigov domiselno predstavil ne le juristom, ki so se v velikem številu pridružili njegovim posnemovalcem, ampak vsem, ki so si za simbol izbrali delavno čebelo, torej vsem operozom. O njih pravi, da okrog njihovih glav ne letajo francoske "Narcisove" muhe, ampak kranjske emonske čebele, ki imajo pripravljene panje, tj. pravila in statute, in napovedujejo srečo brenčeč, da je sv. Ivo prava podoba akademika operoza in akademijskega gesla "delavni sebi in drugim". Prav zaradi dela bodo nekoč deležni slave in časti, zgodovina pravnega društva bo pričala o

57 SKLj, Dolničarjeva *Miscellanea* I/8.
58 SKLj, Dolničarjeva *Miscellanea* I/9.
59 SKLj, Dolničarjeva *Miscellanea* I/10, II/13; prim. Steska, Ljubljansko vseučilišče, str. 77. Govor v *Bibliotheca Carnioliae* navaja tudi Pohlin, glej Pohlin, *Kraynska grammatika*, str. 333, 451.

njihovih dejanjih, ki bodo prihodnjim rodovom postavljena za vzor. Nato se je Berchtold razgovoril o življenju sv. Iva, polnem dela in naporov, in ga kot najboljšega posnemovalca čebel, ki v skladu s svojo naravo žive le toliko, kolikor se pote v delu, imenoval kar kralja operozov. Za Iva, ki se je odlikoval v znanju in pobožnosti, so tekmovala vsa slavna francoska mesta. Ker se je v mladosti posvetil študiju in nabiral med v božjem in človeškem cvetličnjaku pravnih kodeksov, je v moški dobi lahko ponudil ljudem polne panje in iz zalog nasitil sirote in uboge. Iz življenjepisov svetnikov je kot s pisanih cvetov vsrkaval različne kreposti, ki označujejo njegova dejanja. Govornik je nadaljeval s predstavitvijo Ivovih ustanov in od francoskih akademij, ki nosijo ime operozov, izpostavil prvo, za pomoč sirotam ustanovljeno družbo delavnih ivonistov. S tem, ko si je tudi ljubljanska nadela ime delavnih, kar ji druge akademije po svetu lahko zavidajo, si je izbrala sv. Iva kot normo za svoje delovanje, opredeljeno tudi v statutih. Najmodrejše v njih zapisano pravilo je, da člani iz cvetov različnih avtorjev nabirajo med in ga velikodušno spravljajo v en panj ter trud posameznika združujejo v skupni blagor. Ob koncu se je Berchtold postavil v bran pred zbadljivimi kritiki, ki bi mu utegnili oporekati, da je v govoru združil naslova in imeni dveh različnih akademij, tj. juristov in operozov, in ju neoprezno povezal v en sam simbol. Svoje ravnanje zagovarja z dejstvom, da sv. Ivo ustreza obojim, juristom kot patron, operozom kot delavna čebela, in še, da noben ivonist ni vreden svojega imena, če si ne more pristaviti vzdevka operoz – delaven. S tem govorom je mladi retorik domiselno zapolnil religiozno vrzel znanstvene *Academie Operosorum*, katere statut ni predvideval svetniškega patrona, ki pa so ga nekateri bržčas pogrešali.

Centrum universi in puncto juris demonstratum ex Codice vitae Sancti Yvonis I. V. D. et advocati: govoril Volfgang Frančišek Valvasor, slušatelj govorništva, v novi cerkvi sv. Rozalije pod ljubljanskim gradom 19. maja 1710.[60] Tema se osredotoča na pravo kot središčno točko vesoljnega sveta. Usmerjena je na aktualno politično dogajanje v Evropi, ki jo je tedaj že več let pretresala vojna za nasledstvo na španskem prestolu. Slavnost je potekala v novem odeonu sv. Rozalije pri svetnikovem oltarju. Retorik je v predgovoru zapisal, da so na zelenem pobočju pod gradom postavili spomenik v čast sv. Ivu, ki je v srcu nosil zakone in pravičnost in zato predstavlja dovršenega pravnega izvedenca, kakršnega je imel v mislih ustanovitelj Emone Jazon. Evropsko politično situacijo primerja z antično Grčijo v času medsebojnih vojn, sredi katerih je nastopil veliki pravičnik Aristid. Takšnega bi po njegovi sodbi rabila tudi razcepljena in opustošena Evropa, vržena iz osi. Valvasor se je odločil, da bo v panegiriku pokazal, kje je središče sveta in v kateri točki Evropa lahko najde mir, blaginjo in svobodo. S pravo govorniško spretnostjo nadaljuje, da se še vedno kadi iz ruševin požganih mest, da leže po poljih trohneči ostanki čet, ki so se klale med seboj, in da se v rekah pretaka človeška kri. Vse to kaže, da je Evropa, ta najbolj cvetoči del sveta in mati znanosti, iztrgana iz tečajev, strmoglavljena v nesrečo, kar jo lahko požene v dokončni propad. Da bi se obnovila, mora svoje središče postaviti v točko pravice, kakor sv. Ivo, ki s svojim življenjem dokazuje, da je prav v njej središče vesoljnega sveta. Izguba pravičnosti namreč prinaša kaos. Še več: kakor pravi Tulij, bi ne dom, ne mesto, ne narod, ne človeški rod in ne svet ne mogli obstajati brez prava, zakonov oz. kanonov pravičnosti. Ivo je ves svoj trud zastavil za to, da so francoski kraji, mesta in dežele izbrali trojni zakon: pošteno živeti, nikogar prizadeti in vsakemu dati, kar mu pripada. Tako je srečo svoje domovine utrdil v točki pravice. Njegovo delo dokazuje, da luč pravičnosti, četudi kdaj sredi izprijenega sveta ugasne, iz pepela vere lahko znova zagori. V spomin prihodnjim rodovom je govornik ob zaključku prebral besede, ki naj bi bile vrezane v spomenik (morda je imel v mislih tudi konkretnega) v čast velikemu duhovniku pravice in v potrditev, da je pravica središčna točka sveta. Nazadnje je izrekel še prošnjo za rešitev Evrope, razmesarjene od domačih, rodbinskih sporov.

Causa boni publici, quam adversus violentam fatorum injuriam superna in Curia ad Divos Coelites agendam, Sancto Yvoni I. V. D. Tutelari suo, et afflictorum advocato [...]: govoril je Franc Anton Posarelli, slušatelj govorništva, 19. maja leta 1711 (cerkev ni navedena).[61] Podobno kot prejšnji je bil tudi ta govor politično aktualen in se je prav tako nanašal na nasledstveno vojno, konkretno na Karla VI., ki se je več let bojeval za španski prestol in 1711. postal nemški cesar. Nosi zanimiv juridični naslov, ki predstavlja pravdo javne blaginje proti krivici usode, v nebeškem dvoru predloženo patronu sv. Ivu, odvetniku zatiranih. Posarelli se je najprej obrnil na sv. Iva s prošnjo, naj srečo skupnosti obnovi iz razvalin ali obudi od smrti ter vodi vse tiste, ki odločajo o javnih dobrinah. Nato je opisal gorje, ki se še vedno razrašča in množi. V skupnem napadu vojna in smrt kažeta pogubno moč. Vrstijo se prevara, zvijača, zavist, vladarjev častihlepnost oz. nezakonito potezanje za položaje, stremenje za dobrinami, ki pripadajo drugim, mržnja in drugo zlo. S porazi se kopičijo trupla, Mars razodeva svojo krutost, uničevalna dejanja pa bo prihodnost dolgo obžalovala. Zatem govornik dramatično predstavi poslušalcem grob v

60 SKLj, Dolničarjeva *Miscellanea* I/11, II/14. Govor v *Bibliotheca Carnioliae* navaja tudi Pohlin, glej Pohlin, *Kraynska grammatika*, str. 420, 570.

61 SKLj, Dolničarjeva *Miscellanea* II/15.

razkošni žalni opravi in na svetlo postavljeno žaro, v kateri so pokopani kralji (s tem kajpak meri na Burbone). Pred njo jih začne obtoževati hudodelstev, zlasti žalitev in skrunitev cesarskega veličanstva, napadov na njegov prestol in nasilnega prodiranja v srce Germanije. Smisel za dramatiko je Posarelli pokazal tudi v nadaljevanju, ko je poslušalcem predočil pobožen prizor, v katerem se plemeniti, ugledni in vešči Ivo zavzema za pravice ubogih; čeprav od nasprotnikov zasmehovan in zasramovan, ni potrt ali vznemirjen, ampak miren in vesel. V zadnjem delu govora je opozoril na sovražno vojsko in grozeče nevarnosti: z vzhoda spet divjanje barbarov (Turkov), z zahoda tekmovalna zavist, prvi kršijo svetišče zaveze, druga tepta rodovne pravice, obe strani si postavljata za cilj nepoštenost, ki pustoši naselbine, pogublja in uničuje mesta, pleni in ruši. Zdi se, da tudi narava služi zločinu, zavist je zajela vse poti in morja. Na koncu domoljubno ugotavlja: ko bi tu odločale želje, le kdo bi ne pohitel in ne pristopil h Karlu.

Od panegirikov, ki segajo v čas po smrti Janeza Gregorja Dolničarja, se v literaturi omenjata dva[62]: s temo *Die Feder Deß Glorwürdig-H. Rechts-Gelehrten Ivonis in Sittlichen Verstand vorgestellet*[63] je 20. maja 1726 v stolnici nastopil diskalceat p. Štefan od sv. Tomaža,[64] z govorom *Lucerna ardens super candelabrum posita in medio Advocatorum*[65] pa 11. junija 1733 v uršulinski cerkvi sv. Trojice duhovnik Jurij Samniz iz Tržiča,[66] ki je sv. Iva predstavil kot žarečo svetilko, postavljeno na stojalo sredi odvetnikov, torej kot njihov svetli vzor.[67]

62 Pohlin v *Bibliotheca Carnioliae* navaja še dunajski panegirik v čast sv. Ivu, ki ga je imel Joseph Carmesina, slušatelj drugega letnika obojega prava, Dunaj 1747, glej Pohlin, *Kraynska grammatika*, str. 392, 533.

63 Štefan od sv. Tomaža, *Die Feder Deß Glorwürdig-H. Rechts-Gelehrten IVONIS in Sittlichen Verstand vorgestellet Da Ein Hochlöbl. Collegium derer in Lands-Fürstlicher Haubtstadt versamleten Rechts-Gelehrten das Fest dises ihres Heiligen Schutz-Patrons in Hochfürstl. Thum-Kirchen den 20. Monath Maij feyerlich begienge Durch P. Stephanum à S. Thoma Augustiner Barfüsser Ordens Priestern und Ordinari Predigern bey St. Joseph. Laybach bey J. G. Mayr Einer Löbl. Lands. In Crain Buchdr*.

64 Govor, ki ga hranijo v Klosterneuburgu, navaja Werner Welzig, *Lobrede. Katalog deutschsprachiger Heiligenpredigten in Einzeldrucken aus den Beständen der Stiftsbibliothek Klosterneuburg*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse Sitzungsberichte, 518, Wien 1989, str. 174, št. 329; prim. Kretzenbacher, St. Ivo, str. 197.

65 Jurij Samniz, *Lucerna ardens super candelabrum posita in medio Advocatorum. Eine kurze Red-Verfassung von dem heil. Advocaten Ivone, welche in dem löbl. Gottes Hauss der Frauen S. Ursulae zu Laybach (als ein löbl. Collegium Juridicum das Fest Ivonis als ihres Schutz-Heiligen feyerlich gehalten) vorgestellet den 11. Juny 1733* [...] *GEORGIO SAMNIZ, Carniolo Neümarktlensi, presbytero AA. LL. et philosophiae Magistro, et Theologo absoluto.*

66 Govor v *Bibliotheca Carnioliae* navaja Pohlin, glej Pohlin, *Kraynska grammatika*, str. 401–402, 545; po njem Steska, Ljubljansko vseučilišče, str. 77; izvod iz Klosterneuburga navaja Welzig, *Lobrede*, str. 301, št. 577; prim. Kretzenbacher, St. Ivo, str. 197.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije,
AS 1073 – Zbirka rokopisov I/38r, Diarium Ministri 1722–oktober 1736.
AULj – Arhiv Uršulinskega samostana v Ljubljani
fasc. 6, VIII/1, Samostanska kronika.
SKLj – Semeniška knjižnica Ljubljana,
Dolničarjeva *Miscellanea* I, II, IV, VI.

TISKANI VIRI

Berchtold, Franc Ignacij Anton: *EFFIGIES ACADEMICI OPEROSI SIVE DIVUS IVO SIBI ATQUE ALIIS APIS LABORIOSA AB Inclyto Collegio Juridico Labacensi, in Ecclesia S. JACOBI Collegij Archi-Ducalis Soc. JESU Panegyrico Sermone Celebrata. PERORANTE Illustrissimo Adolescente FRANCISCO IGNATIO ANTONIO L. B. à Berchtold, Styro Sclavo-Graecensi Rhetorices Studioso. LABACI, In Typographia Inclytae Provinc. Carniol. apud Joannem Georgium Mayr.*

Coppini, Janez Andrej: *PANACAEA AEMONENSIS SIVE DIVI COSMAS ET DAMIANUS INFIRMORUM MEDELAM QUAERENTIUM SPECIALES PATRONI DUM IN ECCLESIA SACRATISSIMAE TRIADIS; Nobilis Parthaenij Almae Societatis DIVAE URSULAE Inclytum Collegium Medicum Labacense annuatim honores Tutelarium suorum Patronorum panegyrico applausu recolere statuerat. A quodam Academico inter Operosos Labacenses dicto ADULTO concinnata. Anno à partu Virginis M.D. CCXII. LABACI, Formis Joannis Georgij Mayr, Inclytae Prov. Carnioliae Typogr.*

Dolničar, Aleš Žiga: *CITHARA IN COELUM TRANSLATA DIVUS IVO, AB INCLYTO COLLEGIO JURIDICO LABACENSI, IN ECCLESIA S. JACOBI COLLEGIJ ARCHI-DUCALIS SOC. JESU PANEGYRICO SERMONE CELEBRATUS, Perorante PRAENOBILI ADOLESCENTE ALEXIO SIGISMUNDO THALNITSCHER de THALBERG RHETORICES STUDIOSO. ANNO M.D.CC.I. LABACI ex Typographéo Mayriano.*

67 Za pomoč in fotografske posnetke se zahvaljujem sodelavcem Andreju Furlanu, dr. Blažu Resmanu in dr. Damjanu Prelovšku.

Erberg, Jožef Rihard: *PIA INIQUITAS MAGNI JUSTITIAE ADVOCATI DIVI IVONIS DUM EI AB INCLYTO COLLEGIO JVRIDICO LABACENSI, IN ECCLESIA S. JACOBI COLLEGII ARCHIDVCALIS SOC. JESV, LAVDABILI DEVOTIONE ANNUI HONORIS SOLEMNIA ITERARENTVR, A PERILLUSTRI ADOLESCENTE JOSEPHO RICHARDO AB ERBERG RHETORICES STVDIOSO PANEGYRICA DICTIONE ADORNATA ANNO M.D.CC. LABACI, ex Typographéo Mayriano.*

Liechtenberg, Jurij Žiga: *ApeX geMInae IUstItIae In festIVItate sanCtI IVonIs tVteLarIs In eCCLesIa sanCtI IaCobI soLennIter proposItVs, DUM Inclytum Collegium Juridicum Labacense panegyrico applausu annuos honores recoleret PER ILLUSTRISSIMUM ADOLESCENTEM GEORGIUM SIGISMUNDUM S. R. I. Comitem à Liechtenberg, Rhetorices Auditorem ANNO DICtIonI Coaetaneo, aeMonae. Ex Typographéo Mayriano.*

Pillichgraz, Filip Gotard: *SYNGRAPHA EUCHARISTICA MAGNO JUSTITIAE ADVOCATO DIVO JVONI TUTELARI SUO AB Inclyto Collegio Juridico Labacensi demississimè oblata. PANEGYRICA DICTIONE CELEBRATA PER Illustrissimum Adolescentem PHILIPPUM GOTTHARDUM L. B. â PILLICHGRAZ Rhetorices Auditorem. ANNO qVo InCLytI CoLLegII IVrIDICI LabaCensIs pIetas noVIs DIVo tVteLarI honorIbVs parentaVerat. Ex Typographéo* Mayriano.

Posarelli, Franc Anton: *CAUSA BONI PUBLICI, QUAM Adversùs Violentam Fatorum Injuriam Superna in Curia Ad Divos Coelites agendam, SANCTO YVONI I. V. D. TUTELARI SUO, ET AFFLICTORUM ADVOCATO DETULIT INCLYTUM COLLEGIUM JURIDICUM LABACENSE, Dum Annuum ejusdem Diem Festivis Honoribus recoleret. ET ORATORIE EXPOSUIT ILLUSTRISSIMUS ADOLESCENS FRANCISCUS ANTONIUS L. B. A POSARELLI, Eloquentiae Studiosus. Die 19. Maij, Anno M.D. CCXI. LABACI, Typis Joannis Georgij Mayr, Inclytae Provinciae Carnioliae Typogr.*

Valvasor, Volfgang Frančišek: *CENTRUM UNIVERSI IN PUNCTO JURIS Demonstratum ex Codice vitae SANCTI YVONIS I. V. D. ET ADVOCATI. Ad L. Omnium. C. de Testam: ET In erecto sub Aemonae Pergamis odaeo Divae ROSALIAE ad Aram Sancti promulgatum DUM Inclytum Collegium Juridicum Labacense panegyrico applausu annuos honores recoleret. ORATORE ILLUSTRISSIMO ADOLESCENTE WOLFFGANGO FRANCISCO à VALVASOR Lib. Barone de Wildenegg. Eloquentiae Studioso. Die 19. Maij Anno M.DCC.X. LABACI, Typis Joannis Georgij Mayr, Inclyt. Duc. Carniol. Typogr.*

Vidmayr, Frančišek Andrej: *PURPURATAE HONORIS VICTIMAE SIVE DIVI TUTELARES PATRONI COSMAS ET DAMIANUS AB Inclyto Collegio Medico Labacensi in Ecclesia Sacratissimae TRIADIS Nobilis Parthaenij Almae Societatis DIVAE URSULAE Panegyrico Sermone celebrati PERORANTE Praenobili Adolescente FRANCISCO ANDREA VIDMAYR, Carniolo Labacensi emerito Syntaxeos Studioso. LABACI, Formis Joan. G. Mayr, Incl. Prov. Carn. Typog. 1713.*

Zezker, Jakob Jošt: *ASTRAEA IN TERRAS REDUX IN CORDE DIVI IVONIS QUONDAM RENATA NUNC â Divi hujus Cultoribus Inclyto Collegio Juridico Aemonae educata átque Cùm ab iisdem Annui Divo Tutelari suo IVONI honores in Ecclesia S. Jacobi Collegij Archi-Ducalis Soc. JESU Labaci Laudabili devotione iterarentur PANEGYRIA DICTIONE CELEBRATA AB ILLUSTRISSIMO ADOLESCENTE JACOBO JODOCO à ZEZKER, Libero Barone Carniolo Rhetorices Auditore Anno M.D.CCIV. LABACI, Typis ANNAE BARBARAE MAYRIN, Inclytae Provinciae Carniol. Typogr. Viduae.*

LITERATURA

Academia Operosorum. Zbornik prispevkov s kolokvija ob 300-letnici ustanovitve (ur. Kajetan Gantar). Ljubljana : SAZU, 1994.

Baldini, Federica: La figura di Sant'Ivo di Bretagna nelle opere dei pittori italiani dalla seconda metà del XVI secolo al XVIII secolo, *Arte Christiana*, 95, 2007, št. 839, str. 91–99.

Borisov, Peter: *Od ranocelništva do začetkov znanstvene kirurgije na Slovenskem*, Razred za medicinske vede SAZU, Dela 1. Ljubljana : SAZU, 1977.

Cevc, Anica: *Valentin Metzinger 1699–1759. Življenje in delo baročnega slikarja*, Ljubljana : Narodna galerija, 2000.

Cvetko, Dragotin: *Academia Philharmonicorum Labacensis*, Ljubljana 1962.

Dolinar, France Martin: Od Dizmove bratovščine do Akademije delovnih v Ljubljani, *Academia Operosorum. Zbornik prispevkov s kolokvija ob 300-letnici ustanovitve* (ur. Kajetan Gantar). Ljubljana : SAZU, 1994, str. 35–46.

Dolničar, Janez Gregor: *Epitome chronologica, continens res memorabiles nobilis & antiquissimae urbis Labacensis, metropolis inclyti Ducatus Carnioliae,* Labaci 1714.

Hančič, Damjan: *Klarise na Kranjskem*, Zgodovinski arhiv Ljubljana: Gradivo in razprave, 26, Ljubljana 2005.

Höfler, Janez: *Glasbena umetnost pozne renesanse in baroka na Slovenskem*, Ljubljana : Partizanska knjiga, 1978.

Jurca, Jože: Poročilo dr. Marka Gerbca o goveji kugi na Kranjskem, 1713. *Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike*, 9, 1987, str. 109–138.

Kemperl, Metoda: Akademska bratovščina sv. Cecilije v župnijski cerkvi v Kamniku, *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 46, 1998, str. 34–40.

Kokole, Metoda: Academia Philharmonicorum Labacensium. Zgledi, ustanovitev in delovanje, *Historični seminar*, 2 (ur. Oto Luthar in Vojislav Likar). Ljubljana : Založba ZRC, 1997, str. 205–222.

Kretzenbacher, Leopold: St. Ivo, der bretonische Armenanwalt und Juristenpatron, in der Grazer Herrengasse, *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, 86, 1995, str. 187–208.

Lavrič, Ana: Ustanavljanje umetnostnih akademij v Ljubljani na pragu 18. stoletja. Statut Academiae trium artium in Academiae incultorum, *Acta historiae artis Slovenica*, 6, 2001, str. 67–82.

Lavrič, Ana: *Ljubljanska stolnica. Umetnostni vodnik*, Ljubljana : Družina, 2007.

Lavrič, Ana: "Virtuti et musis". Karlov plemiški kolegij v Ljubljani na Dolničarjevih risanih medaljah, *Acta historiae artis Slovenica*, 13, 2008, str. 41–65.

Leges Academiae Philharmonicorum Labaci Metropoli Carnioliae adunatorum, [Labaci MDCCI] / *Zakoni Akademije filharmonikov, združenih v Ljubljani, prestolnici Kranjske* (prevedel Kajetan Gantar), Ljubljana 1993.

Minařik, Franc: Slike in kipi obeh staroveških zdravnikov-lekarnarjev Kozma in Damjana v Sloveniji, *Farmacevtski vestnik. Strokovno glasilo slovenske farmacije*, 20, 1969, str. 229–243.

Murovec, Barbara: Quaglieve oltarne slike v ljubljanski stolni cerkvi, *Umetnostna kronika*, 7, 2005, str. 2–5.

Novak Klemenčič, Renata, Klemenčič, Matej: Franz Ignaz Flurer in slika sv. Dizme v Zagorju pri Pilštanju, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. 44, 2008, str. 248–259.

Pintar, Ivan: *Dr. Marko Gerbec*, Razred za prirodoslovne in medicinske vede SAZU, Razprave 3. Ljubljana : SAZU, 1963.

Pirjevec, Marija: Kulturno delo Akademije Operosorum in njeni stiki z rimsko Arkadijo, *Izvestje srednjih šol s slovenskim učnim jezikom na Tržaškem ozemlju. Za šolsko leto 1971–72*, Trst 1972, str. 3–9.

Pohlin, Marko: *Kraynska grammatika. Bibliotheca Carnioliae* (ur. Jože Faganel). Ljubljana : Založba ZRC, 2003.

Polec, Janko: Ljubljansko višje šolstvo v preteklosti in borba za slovensko univerzo, *Zgodovina slovenske univerze v Ljubljani do leta 1929*, Ljubljana : Rektorat Univerze kralja Aleksandra prvega, [1929], str. 1–299.

Resman, Blaž: Oltarna oprema in plastika v cerkvi Marijinega oznanjenja, *Frančiškani v Ljubljani. Samostan, cerkev in župnija Marijinega oznanjenja* (ur. Silvin Krajnc). Ljubljana : samostan in župnija Marijinega oznanjenja, 2000.

Resman, Blaž: *Kiparstvo poznega baroka na Gorenjskem*, Opera Instituti Artis Historiae, Ljubljana : Založba ZRC, 2006.

Spominska knjiga ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma 1688–1801, 1–2 (ur. Lojze Gostiša). Ljubljana : Fundacija Janeza Vajkarda Valvasorja, 2001.

Steska, Viktor: Ljubljansko vseučilišče. Zgodovinska črtica, *Katoliški Obzornik*, 3, 1899, str. 76–79.

Steska, Viktor: Academia Operosorum, *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*, 10, 1900, str. 37–54, 77–94.

Steska, Viktor: Dolničarjeva ljubljanska kronika od l. 1660 do l. 1718, *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*, 11, 1901, str. 18–32, 69–97, 141–186.

Steska, Viktor: Slike v ljubljanskih cerkvah okoli l. 1715, *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*, 12, 1902, str. 49–57.

Steska, Viktor: Zdravnik dr. Marka Grbec (1658–1718), *Dom in svet*, 26, 1913, str. 177–179, 225–228, 262–265, 292–295, 337–340.

Vidmar, Luka: Kritični prevod Biblioteke Kranjske, v: Marko Pohlin, *Kraynska grammatika. Bibliotheca Carnioliae* (ur. Jože Faganel). Ljubljana : Založba ZRC, 2003.

Vilfan, Sergij: Pravniki med Operozi, *Academia Operosorum. Zbornik prispevkov s kolokvija ob 300-letnici ustanovitve* (ur. Kajetan Gantar). Ljubljana : SAZU, 1994, str. 73–90.

Welzig, Werner: *Lobrede. Katalog deutschsprachiger Heiligenpredigten in Einzeldrucken aus den Beständen der Stiftsbibliothek Klosterneuburg*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse Sitzungsberichte, 518, Wien 1989.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Schutzpatrone der Laibacher barocken Akademien und Kollegien

Ende des 17. und zu Beginn des 18. Jahrhunderts entstanden in Laibach (Ljubljana) mehrere Akademien und Kollegien, die die wissenschaftliche und kulturelle Tätigkeiten fördern sollten. Die meisten wählten in Anlehnung an die mittelalterliche Tradition der Bruderschaften ihren Schutzpatron, dessen Namenstag alljährlich festlich begangen wurde. Die adelige *Societas Unitorum* (1688) wählte den hl. Dismas, das juristische *Collegium juridicum* (1698) den hl. Ivo, die musikalische *Academia philharmonicorum* (1701) die hl. Cäcilie, das medizinische *Collegium medicum* (1712) die hll. Cosmas und Damian. Schutzpatronen waren auch für die geplanten Akademien vorgesehen, die jedoch nicht ins Leben traten: Die zeichnerische *Academia incultorum* sollte demnach der hl. Christophorus in Schutz nehmen, die künstlerische *Academia trium Artium* der hl. Lucas, die ritterliche *Academia Nobilium exercitiorum* der Krainer Landespatron, der hl. Achatius, und die dramatische *Academia Insertorum* der Märtyrer Emonas, der hl. Pelagius. Die wissenschaftliche *Academia Operosorum* (1693), die die fleißige Biene in ihrem Wappen trug, hatte keinen Schutzpatron (das brachte ihr den Vorwurf der Gottlosigkeit ein), ebenso die literarische *Academia Emonia* (1709).

Die *Societas Unitorum* hatte ihre Kapelle in der Laibacher Domkirche, in der sie einen monumentalen Altar errichten, das Altarbild mit Christus und dem hl. Disma in der Vorhölle von dem italienischen Maler Giulio Quaglio (1704) anfertigen ließ. Die *Academia Philharmonicorum* beging ihre Hauptfeier bei den Augustinern vor dem Spitaltor. Die Philharmoniker ließen ihren Regeln entsprechend das Cäcilienbild (nicht erhalten) auf dem großen Altar aufstellen. Das Bild wurde höchstwahrscheinlich von Georg Adam Grimbschitz (Jurij Adam Grimšic) gemalt, einem Laibacher Maler und Schüler des Carlo Maratti aus Rom. Er sollte auch die Leitung der geplanten *Academiae trium Artium* übernehmen. Das medizinische Kollegium begann die Namenstage seiner Schutzpatrone im Jahr 1712 in der Ursulinenkirche der Hl. Dreifaltigkeit öffentlich zu begehen, im Jahr 1727 wurde die Jahresfeier in die Laibacher Klarissenkirche verlegt. Die Klarissen beschäftigten sich selbst mit der Apothekertätigkeit. Die Inneneinrichtung der Klarissenkirche, die nach dem Erdbeben von 1895 niedergerissen wurde, ist nicht erhalten, in der Ursulinenkirche erinnern die Statuen der hll. Cosmas und Damian, Werke des Laibacher Bildhauers Urban Gaber aus der Mitte des 18. Jahrhunderts, an die Versammlungen der Ärzte und Apotheker. Die Juristen begingen den Namenstag des hl. Ivo zum ersten Mal in der Diskalzeatenkirche des hl. Joseph, im darauffolgenden Jahr verlegten sie ihre Versammlungen zu den Jesuiten in die Jakobskirche, im Jahr 1710 versammelten sie sich in der neuerrichteten Rosalienkirche unter dem Laibacher Schloss, 1725 übertrugen sie die Festivität in die Domkirche, 1727 in die neue Ursulinenkirche, wo sie schließlich auch blieben. Ein Bild des hl. Ivo sollte bei dem venezianischen Meister Antonio Zanchi bestellt werden, das Vorhaben wurde jedoch nicht realisiert. Wer das Bild schließlich angefertigt hat, ist nicht bekannt. Es wurde bei den Ursulinen aufbewahrt, heute fehlt davon jede Spur.

Werke der bildenden Künste hinterlassen also nur eine schwache Erinnerung an die genannten Akademien und Kollegien, dagegen sind mehrere Festreden erhalten, die vom Laibacher Buchdrucker Mayr gedruckt wurden. Johann Gregor Thalnitscher (Janez Gregor Dolničar) band in seinen *Miscellanea* zwei Panegyriken ein zu Ehren der hll. Cosmas und Damian und acht zu Ehren des hl. Ivo. Mit barockem Pathos schildern sie das ideale Bild der Kollegienvorbilder, einige sind auch politisch engagiert. Da sie eine kostbare kulturhistorische Quelle darstellen, sind sie im vorliegenden Beitrag zusammenfassend wiedergegeben.

und Literatur.[26] Obenem je *Patriot* dobil tudi rubriko "pod črto", podlistek, namenjen posebej umetnosti, gledališču, literaturi in znanosti, ki ga je urejal neki Adalbert Jantschowitsch.

V odprtem pismu bralcem *(An unsere Leser)* je Ludvik Germonik septembra 1879 opredelil politično orientiranost *Patriota*. Zapisal je, da list od vsega začetka svojega izhajanja dosledno zastopa devizo *Österreich über alles!*, zagovarja aneksijo Bosne in Hercegovine ter dualizem sprejema kot nujnost, ki je avstrijskim deželam prinesla napredek ter omogočila parlamentarno in publicistično diskusijo.[27] V literarnem smislu je uredništvo želelo odkriti čim več novih talentov, jim ponuditi možnost, da objavijo svoje prvence ter tako dajo zagon svojemu ustvarjalnemu duhu.[28] "To zadnje," je izpostavil Germonik, "si smemo šteti za posebno zaslugo v naši prestolnici, kjer je zaradi zadušujočega materializma skorajda nemogoče, da bi se kakšno novo ime uveljavilo na katerem koli področju, če ni denarja, ki bi mu zagotovil nastop v javnosti."[29]

Naklada *Patriota* je bila, če pomislimo, da je šlo za društveno glasilo in da, sodeč po navedbah v letnem poročilu 1874/75, društvo ni štelo več kot 160 članov, presenetljivo visoka. Že leta 1878 so *Patriota* namreč tiskali v nakladi 8000 izvodov,[30] kar nedvomno govori o odmevnosti društva, verjetno pa je bilo veliko zanimanje za časopis tudi odgovor na obljubo, da bo uredništvo iskalo in spodbujalo mlade talente.[31]

Germonik si je prizadeval, da bi k sodelovanju pri *Patriotu* pritegnil čim več znanih avtorjev. Tako je že konec leta 1873, ko sta z Radicsem šele kovala načrt o ustanovitvi lista, Radics pisal svojemu znancu iz graških študijskih let, Leopoldu von Sacher-Masochu (1836–1895). Najprej ga je vabil, da sem in tja napiše kakšen prispevek za tedaj še Germonikov list *Das Inland*, nato pa ga je snubil za sodelovanje pri *Patriotu*, ki se je šele porajal. Sacher-Masoch, ki o namerah Germonika in o možni izdaji društvenega glasila do tedaj še ni bil obveščen, je odgovoril kratko, jedrnato in samovšečno: "Popolnoma razumem, kako pomembno je za vas, da se v programu lista ter v njem samem pojavi zveneče ime, kot je moje, ki je enako dobro poznano v Berlinu, Parizu, Petrogradu in v New Yorku,"[32] ter nadaljeval, da je pripravljen sodelovati pri časopisu, a pod pogojem, da bodo njegove prispevke natisnili le, če mu bodo pred tem v branje poslali krtačne odtise ter bo odobril tisk.[33] Danes ni znano, ali je Sacher-Masoch v *Patriotu* dejansko objavljal, vendar v številkah, ki so ohranjene, zaman iščemo njegovo ime.

Naloge in poslanstvo društva

Od vsega začetka si je društvo prizadevalo pospeševati avstrijsko literaturo in širiti zanimanje zanjo. Mesečno so organizirali literarne večere, ki so jih imenovali "populäre Literaturabende", kakor tudi "Damen-Abende", na katerih so se zbirale članice društva in soproge članov ter prebirale odlomke iz literarnih del ali pa so pripravile posebne tematske večere z recitiranjem, glasbo, plesom in podobnim.[34] Poleg tega so na tovrstnih družabnih srečanjih zaigrale amaterske gledališke skupine ter izkupiček namenile društvu ali pa so predavali znanstveniki z različnih področij. Upravni odbor društva se je namreč trudil, da so vsaj tri- ali štirikrat letno organizirali srečanja, na katera so povabili znane osebnosti, predvsem iz dunajskega kulturnega življenja, ali pa umetnike, ki so se mudili v prestolnici. Od leta 1874 do 1876 je tako društvo med drugim gostilo dvorno igralko Charlotte Frohn iz Petrograda, violinistko Camillo von Ott, operno pevko Olgo Morini, profesorja Siegwarta Friedmanna, igralce, kot so bili Leo Friedrich, Josef Lewinsky in druge, kakor tudi člane dvornega opernega orkestra, glasbenike, predavatelje itd.[35]

Društvo je imelo tudi lastno knjižnico, ki je bila dobro založena že v prvem letu njegovega delovanja, saj so društvu mnogi podarili redke tiske in knjige, ki so imele visoko ceno med ljubitelji literature.[36] Denar za nakup knjig so večinoma prispevale sestre Fröhlich ter častni člani društva, mnogo izdaj pa so društvu podarili tudi razni založniki iz svojega fonda. Dvorni knjigotržec Braumüller je knjižnici podaril trideset del iz svojega programa, med njimi

26 V prevodu: *Organ Grillparzerjevega društva. Časopis za politiko, narodno ekonomijo, znanost, gledališče, umetnost in literaturo.*

27 Germonik je bil v devetdesetih letih tudi član dunajskega katoliško-konservativnega kroga *Indua*.

28 Prim. *Der Patriot*, št. 4–5, 15. september 1879, str. 1.

29 V originalu se citat glasi: "Dies letztere Moment werden wir uns als ein besonderes Verdienst anrechnen dürfen in unserer Metropole, in welcher es bei dem erdrückenden Materialismus fast unmöglich wird, einen neuen Namen in irgendeiner Sphäre zur Geltung zu bringen, wenn er seinem Hervortreten nicht in pekuniärer Weise Vorschub leisten kann." *Der Patriot*, št. 4–5, 15. september 1879, str. 1.

30 Prim. navedbo v prvi številki lista z dne 21. aprila 1878, str. 1.

31 Ker so v Avstrijski narodni knjižnici ohranjene le posamezne številke *Patriota* iz let 1878, 1879, 1880 in 1881 ali pa so celotni letniki izgubljeni, nimamo natančnejših podatkov o tem, kateri avtorji so objavljali v *Patriotu.* V redkih ohranjenih številkah naletimo na objave Germonika, Radicsa in njegove soproge ter na najrazličnejše kratice, za katere žal ne vemo, kdo se skriva za njimi.

32 "Ich begreife vollkommen, daß es Werth für Euch hat, einen Namen, der wie meiner in Berlin, Paris, Petersburg und New York gleich guten Klang hat auf sein Programm und Blatt zu setzen" ÖNB, sig. 1283/27-3: pismo Sacher-Masocha Radicsu z dne 18. decembra 1873.

33 Prim. ravno tam.

34 Prim. *Jahresbericht*, str. 6.

35 Prim. ravno tam, str. 7–8.

36 Prim. ravno tam, str. 11.

izdaje Anastazija Grüna, Bauernfelda, Danteja, Goetheja, Shakespearea, Tiecka, Radicsa itd.,[37] ravno tako pa je številna dela prispevala tudi stuttgartska založba Cotta.[38]

Društvo pa knjig ni le kupovalo, temveč si je zadalo tudi, da nekatere publikacije izda v lastni založbi. Leta 1887 je izšla dopolnjena izdaja Germonikovega dela o zgodovini ljudske pesmi na Kranjskem *(Zur Geschichte der Volkslieder in Krain),*[39] leta 1906 je Germonik zbral, uredil in izdal liriko duhovnika in publicista Vincenza Rizzija (1816–1856),[40] ki si je ustvaril ime predvsem kot urednik celovške literarne revije *Carinthia*.[41] Društvena založba se je poleg tega zavzemala še za izdajanje znanstvenih razprav o Grillparzerju in njegovem delu; tako je na primer leta 1886 izšlo delo o Grillparzerju v poljski literaturi *(Grillparzer in der polnischen Literatur)* izpod peresa Alberta Zipperja. Nadalje je društvo podpiralo in spodbujalo znanstveno udejstvovanje in raziskovanje svojih članov. Ko se je Peter Pavel pl. Radics septembra 1876 odpravil na študijsko pot po Štajerskem in Kranjskem – ukvarjal se je predvsem z Auerspergi –, je stroške potovanja prevzelo društvo.[42]

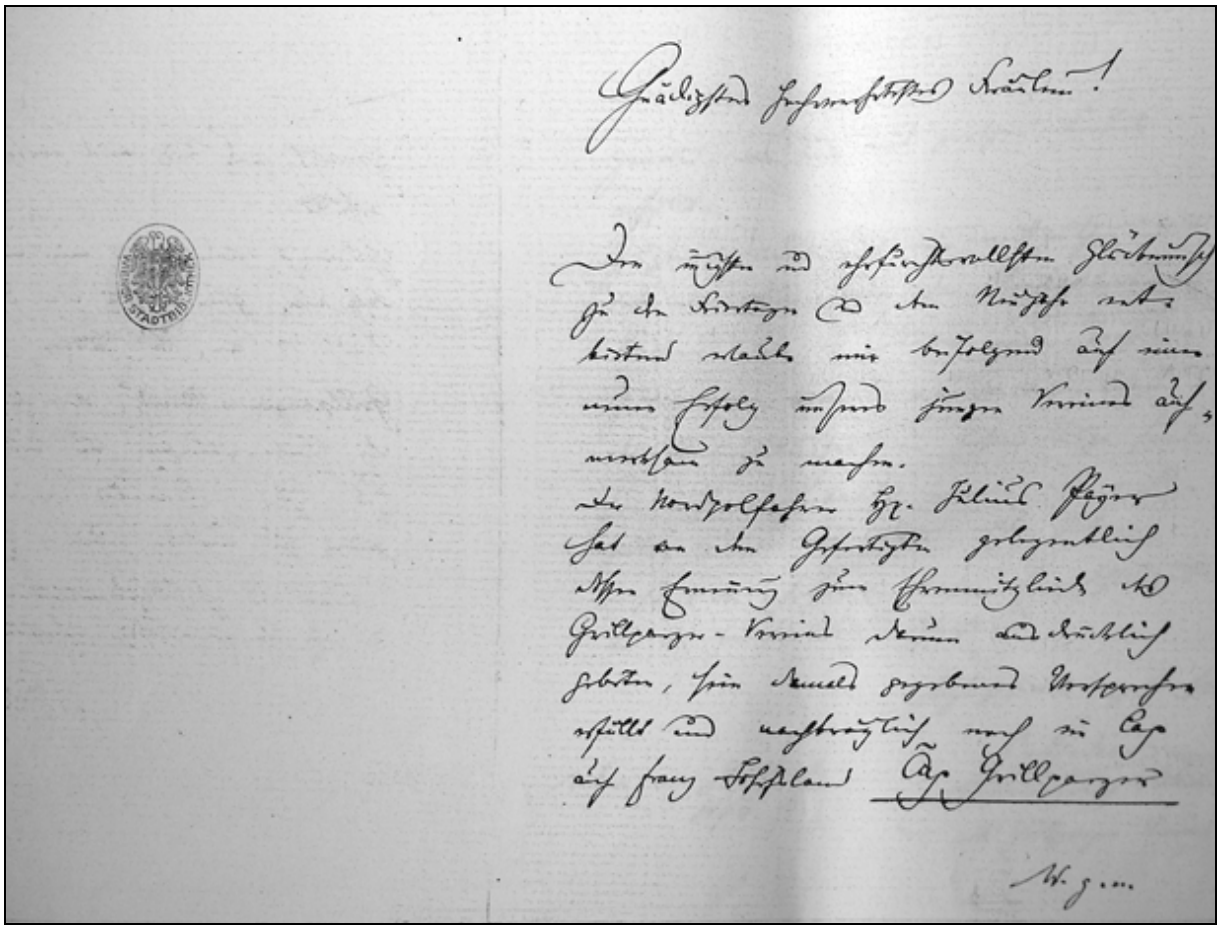
Posebej pomembno se je zdelo društvu, skrbeti za popularizacijo, širjenje in prepoznavnost Grillparzerjevega imena ne le v literarnem temveč tudi v širšem smislu. Ko je avgusta 1873 avstro-ogrska polarna odprava Karla Weyprechta (1838–1881) in Juliusa von Payerja (1841–1915) z bojno ladjo SMS Tegetthoff odkrila otočje v Severnem ledenem morju, severno od Nove dežele in zahodno od Svalbarda, ki predstavlja najsevernejšo otoško skupino Evrazije, ga je poimenovala Zemlja Franca Jožefa.[43] Julius von Payer, na Češkem rojeni oficir, kartograf, pisec in slikar, ki je umrl na Bledu,[44] je enega izmed rtov poimenoval: Rt Grillparzer. Po vrnitvi domov so v Grillparzerjevem društvu oba raziskovalca, geofizika Weyprechta in Juliusa von Payerja, imenovali za častna člana. Radics pa je na sveti večer leta 1874 evforično pisal Katharini Fröhlich, da je Julius von Payer držal obljubo, ki jo je dal, ter rt na Zemlji Franca Jožefa imenoval po velikem poetu.[45]

Med pomembnejše naloge, ki si jih je društvo zadalo, sodi tudi postavljanje spominskih plošč in spomenikov zaslužnim umetnikom, za kar je Radicsa, Germonika in ostale člane društva najverjetneje spodbudil in navdušil Ludwig August von Frankl-Hochwart, saj se je kot predsednik Schillerjeve ustanove iz Weimarja *(Schiller-Stiftung)* tudi sam zavzemal za ureditev številnih spomenikov pesnikom in pisateljem.

Oktobra 1874 sta Germonik in Radics odpotovala v Bolzano, kjer so odkrili spominsko ploščo, posvečeno srednjeveškemu pesniku Waltherju von der Vogelweide. Ko sta se vrnila domov, je Radics, oktobra 1874, v pismu sestram Fröhlich, verjetno naslovljenim na Katharino, opisal ta dogodek. Poročal je, da sta z Germonikom v Bolzanu zastopala ne le Grillparzerjevo društvo, temveč vse dunajske umetnike, pesnike in pisatelje, saj se sicer nikomur od njih ni zdelo vredno, da bi se udeležil tega patriotskega praznovanja, pomembnega za avstrijstvo oziroma kot to imenuje Radics "patriotisches Fest, die Oesterreichischwerdung",[46] saj je šlo na nek način za vrnitev pesnika v domovino. Za Radicsa je bil to simbolični akt, vrnitev srednjeveškega pesnika v domači kraj, v monarhijo,[47] kar se sklada z Magrisovo tezo, da literatura tega časa živi in črpa iz spominov na preteklost in se sklicuje na mit o habsburški kulturi.

Januarja leta 1875, ob prvi obletnici društva, so tudi na Dunaju pripravili literarni večer, posvečen temu srednjeveškemu pesniku.[48] Ob tej priložnosti

37 Prim. ravno tam.
38 Prim. ravno tam.
39 Germonikov tekst so najprej objavili v nadaljevanjih v *Patriotu*, nato pa v knjižni obliki.
40 Knjižico z naslovom *Vinzenz Rizzi's Dichtungen und Denkblätter* hrani NUK, sig. 37671.
41 Vinzenz Rizzi je bil rojen na Koroškem, v Špitalu ob Dravi, gimnazijo je obiskoval v Ljubljani, učila sta ga Čop in Petruzzi. Prijateljeval je s Prešernom, bil v tridesetih letih časnikar pri dunajskem *Adlerju* in *Humoristu*, leta 1840 je v Celovcu vstopil v duhovniški seminar in bil štiri leta zatem posvečen za duhovnika. Kot kaplan je veliko pisal. Boljše od njegove lirike so novele s socialno tendenco, na primer *Marktnovelle* in *Nannele*, ki sta nastali leta 1855. Germonik, ki je v založbi Grillparzerjevega društva po Rizzijevi smrti izdal njegovo liriko, se je z Rizzijevim ustvarjanjem ukvarjal vse od osemdesetih let 19. stoletja dalje. Že okoli leta 1880 je nameraval izdati Rizzijeve zbrane pesmi, vendar pogajanja s tiskarjem niso bila uspešna. V zvezi z Rizzijem je leta 1882 pisal Radicsu kot uredniku *Laibacher Zeitung*, češ naj sem in tja priobči tudi kakšno notico o Rizziju: "Sei so freundlich[,] manchmal über Rizzi eine Notiz einzuflechten. Wir geben seine 3 größten Novellen, darunter *Nannele* – gefällt hier ungemein – heraus. Wegen Gedichten Rizzi's bin ich in neuerliche Unterhandlungen mit meinem Drucker Raimann getreten" (NMS, TE 2 / I / 1A, št. 33). O Rizziju ter njegovem sodelovanju pri ljubljanski literarni reviji *Carniolia* prim. tudi Miladinović Zalaznik, *Deutsch-slowenische,* str. 54–57.
42 Prim. *Der Patriot*, št. 2, 30. junij 1879, str. 5.
43 O tem prim. Payer, *Die österreichisch-ungarische Nordpol-Expedition.*
44 Prim. Sinobad, Pozabljeni "Blejčan", str. 1–3.
45 Prim. WStLB, zapuščina Franz Grillparzer, sig. 81264. Prim. tudi notico v letnem poročilu društva: "26. September [1874]. Begrüssung der glücklich Heimgekehrten und zu Ehrenmitgliedern ernannten Nordpolfahrer J. Payer und Carl Weyprecht durch eine Deputation (Prof. Dr. Lentner und P. v. Radics) und Anregung der Benennung eines Cap auf Franz Josefs-Land mit dem Namen: 'Grillparzer', welchem Ansuchen Herr Payer auch freundlichst nachkam" *(Jahresbericht*, str. 3).
46 Prim. WStLB, zapuščina Franz Grillparzer, sig. 81267.
47 Do danes ni povsem jasno, kje se je rodil Walther von der Vogelweide. V srednjem veku so si mnoga mesta prizadevala dokazati, da so pesnikov rojstni kraj, npr. Frankfurt ob Maini, Würzburg in Bolzano na Južnem Tirolskem.
48 Prim. WStLB, zapuščina Franz Grillparzer, inv. št. 81265: Radicsevo vabilo sestram Fröhlich, Dunaj, 22. januar 1875.

Prva stran Radicsevega pisma Katharini Fröhlich, napisanega 24. decembra 1874, v katerem poroča o polarni ekspediciji in poimenovanju rta po Grillparzerju (WStLB, zapuščina Franz Grillparzer, sig. 81264).

so želeli podpreti pobudo odbora za postavitev spomenika Walterju von der Vogelweide v Bolzanu. Ves denar, ki so ga zbrali, je bil namenjen bolzanskemu odboru. Le-ta je dobrodelno potezo Grillparzerjevega društva pozdravil. Natisnili so poseben slavnostni letak *Festgruss dem Grillparzer-Verein (23. Januar 1875)* s pesmijo Walterja von der Vogelweide *Oesterreich! Du Land der Wonnen*.[49] Letake so delili med zbrane na literarnem večeru.[50]

Iz nekega drugega, 2. aprila 1875 na barona Rizyja naslovljenega pisma,[51] izvemo, da je Radics kot predstavnik Grillparzerjevega društva v Trstu prisostvoval odkritju spomenika Ferdinandu Maksimilijanu (1831–1867). Njegov lik zasanjanega, tankočutnega nadvojvode, romantičnega reakcionarja in razsvetljenega liberalca, ki je bil mlajši brat cesarja Franca Jožefa in ga bolj poznamo kot zadnjega viteza 19. stoletja, Maksimilijana Mehiškega, je v avstrijski literaturi postal ena najpriljubljenejših tem in del habsburškega mita.[52] Maksimilijan Mehiški je prijateljeval z Grillparzerjem, ohranjena je živahna korespondenca, in cesarjeva smrt leta 1867 je pesnika močno potrla, tako kot vsi udarci usode, ki so prej ali potem zadeli habsburško cesarstvo.[53] Slavnost v Trstu so člani društva sprejeli in razumeli kot patriotsko dejanje, kjer niso izkazali časti le prisotnima nadvojvodama Karlu Ludviku in Ludviku Viktorju,[54] temveč je bila to tudi posebna adoracija cesarske hiše in s tem posredno tudi Grillparzerja.

Zasluga društva, ki se nanaša na naše kraje, je bilo odkritje Grillparzerjeve spominske plošče 15. avgusta 1874 v Rimskih Toplicah,[55] kamor je pesnik, tako kot drugi imenitni gostje tistega časa,[56]

49 WStLB, zapuščina Franz Grillparzer, sig. 81265.
50 Prim. *Jahresbericht*, str. 4.
51 Rizy je uredil Grillparzerjevo zapuščino ter leta 1872 pri založbi Cotta izdal Grillparzerjevo zbrano delo, leta 1877 pa še *Grillparzer-Album*.
52 Prim. Magris, *Der habsburgische Mythos*, str. 159.
53 Prim. ravno tam, str. 160.
54 Prim. *Jahresbericht*, str. 5.
55 Prim. o tem Studen, Odkritje spominske plošče, str. 273–274. Prim. tudi Janko, Grillparzer in Slowenien, str. 159–176.
56 Med uglednimi gosti Rimskih term so bili še angleška princesa in pruska prestolonaslednica Viktorija (1840–1901), najmlajša Napoleonova sestra Caroline Bonaparte (1782–

rad zahajal. O tem je v daljšem članku 16. avgusta 1874 poročal *Laibacher Zeitung*,[57] teme pa se je kasneje, leta 1878, dotaknilo še društveno glasilo *Patriot*. Ta je pisal, da je Grillparzer vedno bival v enostavni, prijetni sobici, pod oknom katere se je spletala trta in objemala marmornato ploščo z napisom, ki ga je sestavil graški pesnik Friedrich Marx (1830–1905) in se glasi: "Zur Erinnerung an den mehrmaligen Aufenthalt des Dichters Franz Grillparzer in Römerbad. Unter fördernder Mitwirkung des Ehrenmitgliedes k. k. Baurathes Karl Baron Schwarz, errichtet vom Schriftsteller-Vereine 'Grillparzer' in Wien 1874."[58]

Pomembnost tega dogodka je znala ceniti celo cesarica Elizabeta, ki je na dan odkritja plošče v Rimske Toplice v svojem imenu poslala višjega dvornega učitelja, barona von Nopesa. Ta je zbranim izročil cesaričin telegram,[59] ki so ga prebrali pred otvoritvijo večernega slavnostnega plesa in v katerem se je društvu najtopleje zahvalila za izkazano čast Grillparzerju. Če gre verjeti ustnemu izročilu, je bila tudi cesarica Sisi skupaj z možem Francem Jožefom nekajkrat gostja v zdravilišču.

Zaton društva pred prvo svetovno vojno?

Kdaj in zakaj je društvo prenehalo delovati, ne moremo z gotovostjo trditi. Vsekakor je delovalo še na predvečer prve svetovne vojne, o čemer izvemo iz živahne korespondence Hedwig pl. Radics-Kaltenbrunner predvsem s Heinrichom Moritzom Pennom,[60] tedanjim predsednikom društva in tesnim prijateljem zakoncev Radics.[61] Aprila 1914 je Radicsevi po Pennovem naročilu pisal njegov namestnik v društvu, Franc Jožef Zlatnik (1871–1933).[62] Radicsevo je povabil na družaben večer, ki so ga prirejali v začetku maja v okviru literarnih večerov, posvetili pa so ga kar njemu in njegovemu delu. V pismu je poročal: "Dne 6. maja t. l. ob osmih zvečer bo v okviru 'Popularnih literarnih večerov' v dvorani prijateljev literature, v prvem dunajskem okrožju, Postgasse 13, potekal Zlatnikov večer. Gospod Penn je sestavil napovednik o meni, ki ga bodo uvodoma prebrali, nato pa bo nekdo recitiral moje pesmi."[63] Obenem ji je Zlatnik sporočil, da društvo išče nove redne in podporne člane, ki bodo s svojim prispevkom omogočili ureditev Grillparzerjeve hiše na Dunaju.[64] To je tudi zadnja pisna omemba društva, ki jo danes poznamo.

Za prenehanje delovanja društva, če izhajamo iz tega, da je društveno življenje zatonilo na predvečer prve svetovne vojne, je nekaj razlogov. Najprej vojna sama, ki je za trenutek v ozadje potisnila druge dejavnosti, zatem pa dejstvo, da sta leta 1909 in 1912 preminula Germonik in Radics, obe gonilni sili Grillparzerjevega društva. Sedem let za možem, 1919, je umrla Hedwig pl. Radics-Kaltenbrunner, ki je bila ravno tako tesno povezana z nemotenim delovanjem društva, saj jo je Radics že leta 1875 pooblastil, da ga je smela v društvu zastopati in opravljati njegove naloge, ko je bil odsoten.[65] Že leto pred njo je umrl zadnji znani predsednik društva Heinrich Moritz Penn. Oba nazadnje omenjena sta z začetkom vojne že zakorakala v sedemdeseta leta in se organizatorskemu delu v društvu verjetno nista mogla več popolnoma posvetiti.

Sklep

Za slovensko kulturno in literarno zgodovino je posebnega pomena, da sta bila pobudnika dunajskega Grillparzerjevega društva, Germonik in Radics, s Kranjskega. Vneto sta se zanimala za literaturo in kulturo ter sta z ustanovitvijo društva na

1839), po poroki z enim od bratovih generalov princesa Murat, srbski književnik Vuk Karadžić (1787–1864), cesar Ferdinand (1793–1875) in mnogi drugi.

57 M.: Die Grillparzer-Feier in Römerbad. *Laibacher* Zeitung, št. 185, 16. avgust 1874, str. 1607.

58 Prim. *Der Patriot*, št. 2–3, 23. maj 1878, str. 6. Prevod napisa pa se glasi: "V spomin na večkratno bivanje pesnika Franza Grillparzerja v Rimskih toplicah. S finančno pomočjo častnega člana, c. kr. stavbnega svetnika barona Karla Schwarza, postavilo literarno društvo 'Grillparzer' z Dunaja 1874."

59 Prim. *Jahresbericht*, str. 2–3.

60 Na ljubljanskem Cekinovem gradu rojeni dramatik, lirik, pripovednik in gledališčnik je bil dober prijatelj zakoncev Radics. Več o Pennu prim. tudi Žigon, Die deutschsprachige Literatur, str. 191–193.

61 Leta 1914 je Penn Hedwig pl. Radics-Kaltenbrunner podaril svojo knjigo *Der Ostmark Wiege. Ein deutsches Bühnenspiel in 3 Akten.* V posvetilo na prvi strani je zapisal, da knjigo poklanja cenjeni pisateljici Hedwig pl. Radics-Kaltenbrunner v spomin na štiri desetletja dolgo sodelovanje in skupno ustvarjalno delo z njenim soprogom Petrom Pavlom pl. Radicsem: "Der verehrten Schriftstellerin Hedwig Kaltenbrunner-Radics zur freundlichen Erinnerung an vier Jahrzehnte langes Zusammenarbeiten und Schaffen mit ihrem verewigten unvergessenenen Gatten, meinem Jugendfreunde Peter von Radics, in treuer Freundschaft. Heinrich Penn" (NMS, TE 8 / I / 1, št. 9).

62 Zlatnika in njegovo delo, pisal je pesmi, krajše skice in novele, so za časa njegovega življenja primerjali celo z velikim lirikom Nikolausom Lenauom (1802–1850), ki v nemški literaturi velja za tipičnega predstavnika svetobolja.

63 Prim. NMS, TE 8 / II / 3b, št. 1.

64 NMS, TE 8 / II / 3b, št. 1. Letna članarina za podporne člane je leta 1914 znašala deset, za redne člane pa 6 goldinarjev. Danes spomenik dramatiku stoji v dunajskem parku *Volksgarten*, medtem ko je Grillparzerjeva spominska soba urejena v drugem nadstropju Johannesgasse 6 na Dunaju. V njej je popolnoma ohranjeno pohištvo v bidermajerskem slogu. V bližini Dunaja, v mestecu Baden, je poleg tega na hiši, imenovani *"Das Haus Rollettgasse Nr. 3"* po družini Rollett, ki se je sem preselila sredi 17. stoletja, spominska plošča posvečena Grillparzerju, ki je leta 1818 v tej hiši začel pisati svojo trilogijo *Das goldene Vließ*. Grillparzer je tudi častni meščan mesteca Baden.

65 Prim. Lauriacum, zapuščina Carl Adam Kaltenbrunner, pooblastilo z dne 1. aprila 1875.

nek način izkazala zvestobo cesarski hiši, patriotizem in lojalnost Avstriji.[66] Ustanovitev društva je bila nedvomno povezana tudi s prijateljevanjem s sestrami Fröhlich, morda celo z Grillparzerjem. Njuno odločitev, da ustanovita društvo, lahko razumemo tudi kot patriotsko dejanje, in sicer kot etabliranje "avstrijske" literature pred "nemško izven habsburških meja". Razumeti moramo, da smrt Adalberta Stifterja (1805–1868) in Grillparzerja pomeni začetek zavedanja o avstrijski literaturi in obenem distanciranje od nemštva. Zgodovinsko gledano so sedemdeseta leta 19. stoletja tudi rojstvo nemškega cesarstva. Po pruski zmagi nad Francijo januarja 1871 je bila dosežena združitev nemških držav, razglašeno je bilo cesarstvo in začel se je hiter gospodarski vzpon Nemčije. Grillparzerjeva smrt sovpada s tem obdobjem in sklepati smemo, da je tudi zgodovinsko ozadje vplivalo na odločitev Germonika, Radicsa in njunih somišljenikov, da ustanovijo društvo, ki bo zavezano skrbi za avstrijsko literaturo za razliko od nemške. V tem kontekstu tudi ne smemo prezreti slovenske pripadnosti monarhiji in zavezanosti dinastiji.[67] Slovenci so si v svoji imaginarni predstavi slikali cesarja kot očeta naroda in ga idealizirali oziroma, kot bi rekel Claudio Magris, literatura tedanjega časa živi od spominov ter tega, da brani "mit" o nekdaj intaktni in zdravi habsburški kulturi, ki jo uteleša Grillparzer. In prav slednja in slednji sta imela tudi za Radicsa in Germonika poseben pomen in vrednost.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Muzej Lauriacum, Enns.
Zapuščina Carl Adam Kaltenbrunner.
NMS – Narodni muzej Slovenije.
Zapuščina Petra Pavla pl. Radicsa.
ÖNB – Österreichische Nationalbibliothek.
Rokopisna zbirka.
WStLB, Wiener Stadt- und Landesbibliothek.
Zapuščina Franz Grillparzer.
Zapuščina Ludwig August von Frankl-Hochwart.
ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana.
LJU 346 – Rokopisna zapuščina Vladislava Fabijančiča.

ČASOPISNI VIRI

Triglav. Zeitschrift für vaterländische Interessen, Ljubljana, 1865.
Wiener Salonblatt, Dunaj, 1872.
Der Patriot, Dunaj, 1878, 1879.

LITERATURA

Baumann, Gerhard: *Franz Grillparzer. Sein Werk und das östereichische Wesen.* Freiburg/Wien : Herder, 1954.
Janko, Anton: Grillparzer in Slowenien mit besonderer Berücksichtigung der Rezeption. *Mariborer Grillparzer-Symposion* (ur. Mirko Križman). Maribor : Pedagoška fakulteta, Univerza v Mariboru, 1993, str. 159–176.
Magris, Claudio: *Der habsburgische Mythos in der modernen österreichischen Literatur*. Wien : Zsolnay, 2000.
Miladinović Zalaznik, Mira. *Deutsch-slowenische literarische Wechselbeziehungen*. Ljubljana : Oddelek za germanistiko z nederlandistiko in skandinavistiko Filozofske fakultete, 2002.
Miladinović Zalaznik, Mira: Edward Samhaber und die Rezeption France Prešeren's im Österreich des 19. Jahrhunderts. *Brechungen Brücken. Beispiele österreichisch-slowenischer Literaturbeziehungen: Edward Samhaber/France Prešeren/ Drago Jančar. Publikation zur Ausstellung in der "Galerie im Stifter-Haus"* (ur. Andreas Brandtner in Werner Michler). Linz : Adalbert-Stifter-Institut des Landes Oberösterreich, 1996, str. 21–25.
Payer, Julius: *Die österreichisch-ungarische Nordpol-Expedition in den Jahren 1872–1874*. Wien : A. Hölder, 1876.
Prels, Max: *Grillparzers ewige Braut*. Berlin-Lichterfelde : E. Runge, 1922.
Sinobad, Jure: Pozabljeni "Blejčan" dr. Julius Payer. *Linhartovi listi. Spletni občasnik za domoznanstvo in novice knjižnice A. T. Linharta Radovljica*, let. 3, št. 11, 7. oktober 2004, str. 1–3
Studen, Andrej: Odkritje spominske plošče Franzu Grillparzerju v Rimskih Toplicah. *Slovenska kronika XIX. stoletja 1861–1883* (ur. Janez Cvirn et al.). Ljubljana : Nova revija, 2003, str. 273–274.
Vodopivec, Peter: Slovenci v 19. stoletju: Miti in stvarnost. *Temeljne prelomnice preteklih tisočletij* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2001, str. 71–84.
Žigon, Tanja: Die deutschsprachige Literatur in Krain. *Der Untergang Metullums* – Heinrich Moritz Penns Trauerspiel aus der Geschichte Krains. *Sprach- und Literaturwissenschaftliche Brückenschläge* (ur. Petra Szatmári in Maria Balaskó). München : Lincom Europa, 2007, str. 191–206.

66 Poudariti je treba, da v dani zgodovinski situaciji ter predvsem v odnosu do Grillparzerja pobudniki tovrstnega literarnega združenja zagotovo ne bi mogli biti Čehi, ki se jim je dramatik zameril ne le s tragedijo v petih aktih *Königs Ottokars Glück und Ende* (krstna uprizoritev 1825) temveč tudi s svojim drugim delom *Libussa* (krstna uprizoritev prvega akta 1840, sicer 1874).

67 Prim. Vodopivec, Slovenci v 19. stoletju, str. 71–84.

Žigon, Tanja: Peter Pavel pl. Radics (1836–1912), kranjski polihistor, ter njegovo raziskovanje nemškega gledališča v Ljubljani. Doktorska disertacija. Ljubljana : Filozofska fakulteta, Oddelek za germanistiko z nederladistiko in skandinavistiko, 2008.

Žigon, Tanja: Stilistische Eigenarten publizistischer Texte der Laibacher Autorin Hedwig von Radics-Kaltenbrunner (*1845; † 1919). *Bausteine zu einer Geschichte des weiblichen Sprachgebrauchs VII. Fallstudien zum Umgang von Frauen mit Sprache* (ur. Gisela Brandt). Stuttgart : H.-D. Heinz Akademischer Verlag, 2006, str. 151–169.

Z U S A M M E N F A S S U N G

Ludwig Germonik und Peter Paul von Radics – die Gründer des Grillparzer-Vereines in Wien

Der Grillparzer-Verein, dessen Aktivitäten von der Person und dem Werk Grillparzers ausgehend, der Literatur-, Theater-, Kultur- und Geistesgeschichte der damaligen Zeit galten, wurde in Wien zwei Jahre nach dem Tod von Franz Grillparzer (1791–1872) gegründet. Dieser könnte als "Vorgänger" der im Januar 1890 konstituierten, heute noch existierenden Grillparzer Gesellschaft verstanden werden, einer der ältesten literarischen Gesellschaften Österreichs, allerdings gibt es keine konkreten Hinweise darauf, dass eine Verbindung zwischen dem Verein und der Gesellschaft je vorhanden war. Der bis vermutlich 1914, denn aus diesem Jahre stammen die letzten schriftlichen Belege über seine Tätigkeit, bestehende Grillparzer-Verein war bis dato völlig unbekannt: Die Literaturgeschichte schenkte ihm keine Aufmerksamkeit und auch in der Sekundärliteratur scheint der Verein übersehen worden zu sein.

Die Initiative, diesen literarischen Zirkel ins Leen zu rufen, ging von dem slowenischen Juristen und Publizisten Ludwig Germonik (1823–1909) aus, der seit 1848 sowohl in Villach, Klagenfurt als auch in Wien publizistisch und redaktionell tätig war. Bei der Gründung des Vereines hatte sich jedoch nicht nur Germonik, sondern auch sein Freund Peter Paul von Radics (1836–1912) große Verdienste erworben. Radics wurde zum ersten Sekretär des Vereines erkoren und wurde in seiner Abwesenheit von seiner Gattin vertreten. Entscheidend bei der Konstituierung des Vereins war allerdings die Bekanntschaft beider Krainer mit den belesenen und gebildeten Schwestern Fröhlich, die dem Dichter Grillparzer nahe gestanden hatten und den Verein von Anfang an materiell unterstützten.

Der Verein verfügte auch über eine eigene Bibliothek und gab die Zeitschrift *Der Patriot* heraus: diese versprach, junge Talente zu fördern; ob das in die Realität umgesetzt wurde, kann wegen der zu wenigen erhaltenen Exemplare nicht mehr festgestellt werden. Die Auflage war für ein Vereinsorgan relativ hoch; sie betrug bereits im Jahre 1878 achttausend Exemplare.

Eine weitere Aufgabe des Vereines bestand darin, Gedenktafeln als Erinnerung an berühmte Autoren zu enthüllen. Es ist anzunehmen, dass der damalige Vorstand der Weimarer Schiller-Stiftung, das Ehrenmitglied des Grillparzer-Vereines August von Frankl-Hochwart, den Verein für diese Idee begeistert hatte, da er sich an der Schiller-Stiftung ein Beispiel nahm, welche einige Denkmäler errichten ließ. So war z. B. die Enthüllung der Grillparzer-Gedenktafel am 15. August 1874 im Römerbad in Krain, wo Grillparzer gerne weilte, ein Verdienst des Grillparzer-Vereins, ebenso die Einweihung der Walther-von-der-Vogelweide-Gedenktafel im Oktober 1874 in Bozen in Südtirol.

Für die slowenische Kultur- und Literaturgeschichte erscheint es von besonderer Bedeutung, dass die Gründer des Grillparzer-Vereines Krainer waren, denen viel an der Pflege der Literatur und Kultur lag und die auch durch Gründung dieses literarischen Zirkels ihre Treue dem kaiserlichen Hause und der Donaumonarchie gegenüber beweisen wollten. Die Gründer und die Mitglieder des Grillparzer-Vereines zeigten einen aufrichtigen habsburgischen Patriotismus und ihre Loyalität Österreich gegenüber. Dass die Gründung des Vereins durch Krainer erfolgte, hängt ferner auch damit zusammen, dass sowohl Germonik als auch die Eheleute von Radics wahrscheinlich – es fehlen jegliche direkte Beweise – Franz Grillparzer persönlich kannten und, was belegt ist, Freundschaft mit den Schwestern Fröhlich pflegten. Darüber hinaus kann ihre Motivation auch als ein patriotischer Akt erklärt werden: Die Etablierung einer "österreichischen" als "nicht-reichsdeutschen" Literatur unter besonderer Berücksichtigung des Todes Grillparzers gerade zur Reichsgründung. In diesem Zusammenhang spielte die territoriale Identität als "Krainer" eine entscheidende Rolle. Die meisten, vor allem die gebildeten Slowenen im 19. Jahrhundert hatten sich zunächst als national-slowenisch definiert, ihre Zugehörigkeit als regionale bzw. Landeszugehörigkeit konkretisiert, d. h. sie waren Krainer, Steirer etc., und letztlich ging es bei den Slowenen um eine überregionale, staatlich österreichische bzw. dynastisch habsburgische Ver-

bundenheit. Sie waren österreichisch-ungarische Untertanen, die in ihrer imaginären Vorstellung den Kaiser als Vater der Nation idealisierten. Dabei sollte man auch Claudio Magris These nicht vergessen, dass die Literatur der damaligen Zeit von der Erinnerung oder der Verteidigung eines "Mythos" lebte und zehrte, eben des Mythos von einer einstmals intakten, heilen, Schutz gewährenden *Habsburger Kultur*, die auch für Radics und Germonik, die Gründer des Vereines, eine wichtige Bedeutung und einen besonderen Wert hatte.

1.04 Strokovni članek UDK 930.85:061.2(497.4)"1800/1914"

Prejeto: 29. 1. 2009

Borut Loparnik
doktor muzikologije, znanstveni svetnik v pokoju, Porentova 1, SI–1000 Ljubljana

Glasbeno delo društev na Slovenskem do velike vojne

IZVLEČEK

V senci politične zgodovine se kaže glavnina kulturnega dela društev, tudi t. i. kulturnih društev do prve svetovne vojne malo pomembna, še manj opazna. In facto je temeljito zaznamovala družabno in duhovno življenje prebivalstva ter imela izpostavljeno vlogo v njegovem nacionalnem ozaveščanju in družbenem potrjevanju. Večidel je bilo široko razpredeno in učinkovito prav glasbeno delo.

KLJUČNE BESEDE
društva, društvene prireditve, čitalništvo, glasbena profesionalnost v društvih, nacionalno ozaveščanje v društvih

ABSTRACT

MUSICAL WORK OF THE SOCIETIES ON SLOVENE TERRITORY UP TO THE GREAT WAR

In the shade of political history, the main body of cultural work of societies, of the so-called cultural societies as well, exhibits up to World War I as of minor significance, even less noticeable. Actually, it marked thoroughly the social and spiritual life of the population and had an exposed role in its national awareness and social confirmation. Mainly widespread and effective was precisely musical work.

KEY WORDS
societies, societie' events, reading-societies, musical professionalism in societies, national awareness in societies

V društvih Avstro-ogrske monarhije sta imeli glasba, še bolj ukvarjanje z glasbo večidel odmevno družabno vlogo. Nadvse redke so bile skupine – denimo katero muzealskih, zgodovinarskih, pravniških društev –, ki so se namenoma izmikale zvočnim "dopolnilom", vulgo zaznamovanosti, pri kateri bi moglo intelektualno strožje videnje uganiti sledove trivialnega. Z deležem glasbe pri (samo)potrjevanju društev moremo zato razpreti cẽlo panoramo ljubiteljskega žitja v 19., enako v 20. stoletju – od izjem brez muzičnih "zastranitev" do njihovega pogostnejšega nasprotja, kjer je štela zlasti privrženost muziki. Med obema skrajnostma so se umetniške ali "umetniške" potrebe, želje in nameni društvenikov izdatno prepletali, raje dopolnjevali, kar je vseskozi množilo vabljivost in število glasbenih nastopov. Nikomur ni bilo nenavadno, če so hoteli člani in/ali odbori znaten del svojih javnih opravil poudariti (beri ozaljšati) z glasbo; take vrste je bilo, vzemimo, dokaj sokolskih enot. Ali pa so n.pr. celice političnih organizacij dodajale predvolilnim navduševanjem in propagandnemu postavljaštvu kolikor mogoče glasbenega lišpa, seveda "najetega": dogovorile so se zanj pri "enako mislečih" društvih, ki so ga lahko prispevala.

Le naključno, brez globljega pomena za držo in mentalno ravnovesje društvenega glasbeništva, se je ob takšnih, v resnici pa malone vsakršnih nastopih utrnila sled profesionalnega ravnanja. Poklicna izvajalska in repertoarna vodila so bila pač možen "dodatek" in praviloma (ne vedno, še manj povsod želeni) kuriozum, ki so ga društva "načeloma" zagovarjala. Toda ostajal je bodi tujek bodi težko dosegljivi okvir socialne in kulturne stvarnosti, zoper kateri ljudje niso imeli pravih orodij in jih navadno niso niti iskali. Navsezadnje izhodišče, alias temeljno razmerje do glasbenega idioma ni bilo strokovno zavezujoče, ampak ljubiteljsko, pogojeno z voluntarizmom samozadoščanja in merljivo v raztežajih družabnega konsenza, javne pozornosti ter "splošnega mnenja". Štela je uporabnost, na voljo tudi marsikakšnim vseobčim blagrom in "višjim smotrom", ki so jih gojili z obiljem nemuzičnih uzanc.

To kajpak ne govori, da se je društveno glasbeno življenje dogajalo bolj ko ne zunaj ali mimo strokovno preverljivega. Le podrejalo ga je "važnejšim" kontekstom, zato je vsakršen "strožji" odziv vedno naletel na osuplo negodovanje "idealno se žrtvujočih". Komaj izjemoma in kvečjemu delno je mogel vplivati na prizadete, še takrat le tam, kjer so imeli poklicni glasbeniki količkaj besede oz. delo, ki so ga društva uvrščala med svoje važne uspehe. Ali drugače (in z videzom kontradiktornosti): kakorkoli odrivana, tudi negodno reflektirana, je bila teža profesionalne veljave vsemu navkljub ločnica, ob kateri se je ljubiteljstvo – gledano čez merek zgodovinopisja – delilo na zmožno umetniškega, torej razvojno plodno, ter ono drugo, namenjeno sprotnemu razvedrilu, propagandi ipd. Kajpak, da se je slednjega dogajalo znatno več in so ga lahko utesnile edino zaostrene okoliščine, denimo velika vojna. Njegov prodorni omen ter poglavitni adut je bila pač množičnost, zakoreninjena v humusu všečnega ravnanja, ki je vabilo k udeležbi, podpori in sodelovanju. Ni uganka, kaj so si društva želela in kje iskala priznanje. Umetniško zahtevnejša početja so se mogla obdržati le ob robu te glavnine.

Seveda bi zgrešili smer, če bi senco ločnice, za katero so odrinili "pravo umetnost", iskali pri slednjem društvenem dogodku. Še ob "resnih" nastopih, ki so terjali vse zmogljivosti udeleženih, bi je ne zaznali vedno brez težav: njena čvrstina je nihala, se zgubljala in spet lovila mero, privzela kdaj nevarno preproščino in jo med kako drugo povezavo umno obšla. Lahko bi rekli, da je obstajala bliže "načelnemu", in facto pa z omejitvami, nikoli docela sklenjena. Vsekakor so jo bolj in prej zaznamovali v društvih oz. pri načrtih, ki so bili (do)mišljeni tekmovalno in so računali s primerjavo. Tudi povod ter cilj takšnih zasnov sta bila kajpada ugled, sloves in družabno prvenstvo sodelujočih, vendar si ju je bilo treba izboriti na "objektivni" ravni. Sub specie občih, z videzom nedotakljivega zaznamovanih vredno(s)t(i), ki jih je moglo tehtati zgolj poklicno utežje... komurkoli in kakorkoli je že rabilo. Ker se ni brez težav prilegalo vsemu in povsod, je bilo, ne zgolj v našem okolju, poskrbljeno za dopolnili – laže bi ju imenovali obrazca upravičenosti.

Prvi je opredeljeval pogoje želenih dejanj. Sprejem na ravni "višjih nalog" je terjal dovolj razčlenjeno socialno in mentalno zaledje, neko kritično maso društvenega in družbenega (samo)zavedanja, v katerem se spočenjajo zmogljivosti. To je ob drugem pomenilo primerno število izvedbeno profiliranih ali vsaj "napredovanja" željnih skupin, še raje društev, ki s takimi hotenji podžigajo duhovno razgibanost. Tekmovalni načrti so se torej mogli dogajati le v mestih: velikost kraja je bila važna, najvažnejša pa množina sodelavcev ter somišljenikov, ker so jo poleg človeških dodobra krhala še politična, zlasti strankarska nasprotja. – Drugi obrazec, na Slovenskem ne zgolj stalen, temveč obvezen (izjeme so bile redke in malo zaležne) je upravičeval globlji smisel načrtovanih ali opravljenih dejanj. Terjal je vseskozi isto: umetniško "resnejše" zasnove so morale dokazovati in potrjevati samobitnost ter nedotakljivost nacionalnega. Ta namen ni bil le občno sprejemljiv, mobilizacijski in etično brezmadežen, ampak tudi kar najbolj pripraven. Z njim se je dalo (o)braniti, zavrniti sleherno grajo in ugovor, požlahtniti vsakdanje "dosežke" ali vzdrževati videz nenehnega "napredka" ... spretni govorci tudi vse obenem. Komaj kdo (in malo časa) je upal mimo tega vrhovnega vodila (so ga pač dodali "ostali"), zato je naglo preraslo v mantro, ob kateri so društva opravljala javno službo. Niti mimobežni nastopi,

Pevsko društvo „Ljubljanski Zvon".

V nedeljo, dne 10. marca 1907. leta

v zgornji veliki dvorani Narodnega doma

ob poluosmih zvečer

DRUŽINSKI VEČER

S PLESOM

pod pokroviteljstvom blag. gospe Franje dr. Tavčarjeve.

Sodeluje slav. Društvena godba pod vodstvom g. kapelnika Poula in pevski zbor „Ljubljanskega Zvona" pod vodstvom zborovodje g. Lud. Bajdeta.

SPORED:

1. IV. pl. ZAJC: „Afrodita", ouvertura, svira godba.
2. RUD. BAJDE: „Himna pevskega društva Ljubl. Zvon", poje zbor.
3. AL. SACHS: „Mornar", samospev s spremljevanjem klavirja, poje g. Fran Rus.
4. LEHÁR: „Vila", pesem za krilovko, svira godba.
5. JUVANEC: „Pastir", zbor s tenor in bariton samospevom, pojeta gg. Jak. Lumbar in Rud. Bajde.
6. A. FOERSTER: „Naša zvezda", samospev s spremljevanjem klavirja, poje g. Ludovik Bajde.
7. SCHINZL: „Glasbene slike", potpourri, svira godba.
8. AL. SACHS: „K tebi", šesterospev.
9. A. FOERSTER: „Povejte ve planine", zbor.
10. LEHÁR: „Plesne sirene", valček, svira godba.

PLES.

Začetek točno ob poluosmih zvečer.

Vstopnina za osebo 1 krono.

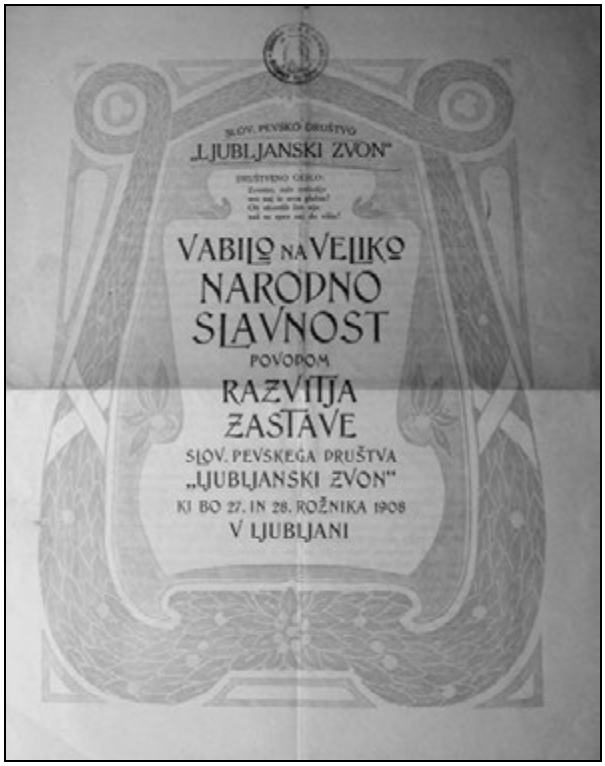
Vstopnice, s katerih je razviden tudi plesni red, se dobivajo pri g. Fr. Čudnu v Prešernovih ulicah, gospe Šetarkovi v Šelenburgovih ulicah in na večer veselice od 7. naprej pri blagajni.

Ker je čisti dobiček namenjen v prid društvene zastave, se prejemajo hvaležno sprejemajo.

Vabilo pevskega društva "Ljubljanski Zvon" na "Družinski večer s plesom" 10. marca 1907 (NUK, Glasbena zbirka, Ljubljanski zvon, Sporedi).

nameni, napovedi ipd. se niso več godili brez njenega okvira, brez slovensko-nemškega (slovensko-italijanskega) merjenja sil, bolj ko ne razvidnega (ali kdaj premolčanega) rivalstva, ob kratkem brez izvorno nacionalnega nasprotovanja. Že od čitalniških dni si je zlahka podrejalo strokovne zadržke.

Kljub temu razmerje Slovenci – Nemci (Italijani) ni bilo enoznačno, še najmanj na gospodarski in politični ravni, ki sta segali v jedro društvenega življenja. Priseljence in kar je bilo z njimi spajdašenih brezdomovincev so ščitile tujerodne oblasti, lahko so računali na ugodnosti, na kakšno denarno podporo in (zasebno) darilo. Njihova društva se niso borila za obstoj, niso tavala po uradniških labirintih, stala pred zaprtimi vrati večjih dvoran ali čakala na spodbudno besed(ic)o "ta vikših". Znatno drugače se je godilo domačinom, neprimerljivo številčnejšim, zlagoma tudi odločnejšim, vendar šibkih pri kulturnih, posebej glasbenih temeljih (ne darovih, nikar odmaknjeni ljudskemu izročilu), brez denarja in bogatih dobrotnikov. Slednjo malenkost, toliko bolj zahtevne namere so mogli udejanjati le s prostovoljnimi doneski ali nabirki, po kapljah in z velikimi žrtvami. Merjenje moči med taboroma je z leti kajpak raslo in se ostrilo, prvenstveno ob narodnostnem ozaveščanju in germanizacijskih pritiskih,

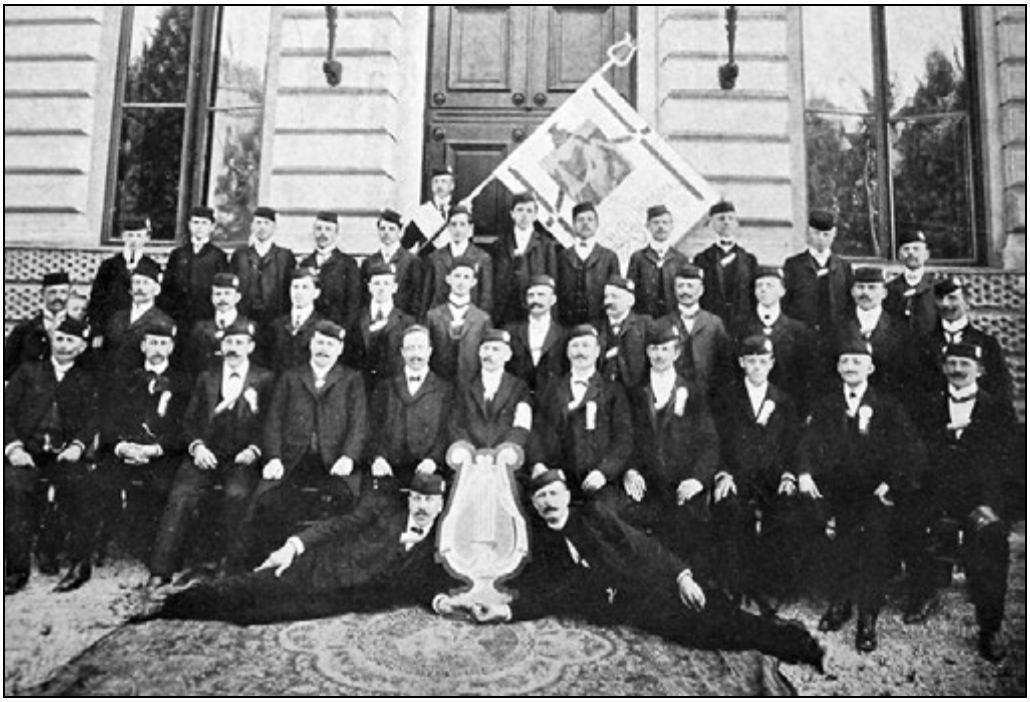

SLOV. PEVSKO DRUŠTVO

„LJUBLJANSKI ZVON"

DRUŠTVENO GESLO:

VABILO NA VELIKO NARODNO SLAVNOST POVODOM RAZVITJA ZASTAVE SLOV. PEVSKEGA DRUŠTVA „LJUBLJANSKI ZVON" KI BO 27. IN 28. ROŽNIKA 1908 V LJUBLJANI

Vabilo pevskega društva "Ljubljanski Zvon" na slovesnost ob razvitju društvene zastave 27. in 28. junija 1908 (NUK, Glasbena zbirka, Ljubljanski zvon, Sporedi).

Člani pevskega društva "Ljubljanski Zvon" ob razvitju društvene zastave 27. in 28. junija 1908 (NUK, Glasbena zbirka, Ljubljanski zvon, Ikonografija).

to pa je malo cenjeno slovensko množičnost korak za korakom vendarle dopolnjevalo v kazalec nadvlade. Nemci, še manj Italijani pri nas niso imeli svojih skladateljev in glasbenega založništva, tudi se niso mogli kosati z zborovskim petjem domačinov, ne po kakovosti ne količinsko. Instrumentalnim solistom in učiteljem njihovega rodu, ki so delali na Slovenskem, peščica avtohtonih stanovskih tovarišev gotovo ni bila kmalu enakovredna – toda dopolnjevali so jo "pomočniki" iz slovanskih dežel, prvenstveno Čehi. Tako se je zmogljivost obeh skupin okrog 1900 naglo izenačevala in glasbeno šolanje v domačem jeziku je sploh zasenčilo pouk tekmecev.

Enako poveden se je kazal ustroj glasbenega dela v društvih obeh taborov. Med nemškimi (redko italijanskimi) je bila domala vedno poglavitna t. i. visoka muzika, kolikor mogoče instrumentalne ali vokalno-instrumentalne zvrsti, oprta na "velika imena". "Uporabnejšo" in a cappella literaturo so gojili bolj ko ne "dodatno", sicer z očitnim odzivom pri članih, vendar sub specie totalitatis zaznamovano kot "lažjo", razvedrilno in vsakdanjo. To je kdaj seveda izzivalo nasprotja med odbori, varuhi "čiste umetnosti" ter društveniki, ki so terjali raznovrstnejšo, v resnici drugačno ponudbo. Toda splošna namerjenost (mentaliteta) se kljub "uporom" ni presukala do temeljnega obrata: ustroj svojih dejanj so tujerodna društva slej ko prej oblikovala po zahtevah "resne glasbe". Z njo so (vedno bolj) utemeljevala svojo nacionalno identiteto, vrhu tega so si (lahko) utvarjala, da stoje nad dogajanjem, ki ga zmore okolje. Podcenjevanje neželenih, raje "neopaženih" tekmecev je pač sodilo k topiki društvene prodornosti, v mestih je kmalu dobilo še nacionalen in strankarski zven.

Slovenski glasbeni napor se dolgo ni mogel, večinoma tudi ne znal utemeljevati z "veliko" (tujo) umetnostjo. Še ko je (v Ljubljani) poskusil, mu je služila predvsem za mero rivalske dospelosti, ne za območje, na katerem bo konec koncev lahko uresničil svojo poglavitno glasbeno vokacijo. Osredje njegovih prizadevanj (in želja društvenikov) je bila vseskozi le muzika a cappella, bodi glede dostopnosti ter umevanja bodi zastran izročila in obvladovanja tekmecev. Samo v zborovstvu so se Slovenci res čutili "nepremagljive": imeli so dovolj izvajalskega zaledja in zavzetega občinstva, razmeroma kmalu dovolj svoje literature in obilo folklorne dediščine. Ta je pomagala, da so lahko brez ovir zdrsnili v kolesnice sredi 19. stoletja na nemškem govornem območju (pa v nemških društvih, tudi pri nas) modernega Liedertafla, se pravi štiriglasnega, dolgo zgolj moškega, bidermajersko čustvujočega petja s klasicističnimi kompozicijskimi uzancami. Med izzvenevanjem avstro-ogrske mentalitete so ga pri nas – večidel zasmehljivo, toda sociološko utemeljeno in zgodovinsko prav – poimenovali čitalništvo. In smemo ga razumeti kot prvo pristno umetno glasbo slovenskih malomeščanov, "odkrito" in ukoreninjeno v čitalnicah. Nadrobnosti so jo z leti sicer po malem, v dojemanju širokih krogov pa

komaj kaj ločile od ljudske pesmi (teže od ljudskega petja), toda njena odmevnost je zborovstvo dvignila na raven nacionalno pripoznane umetnosti.

Stik med poslušalci, enako izvajalci ter skladatelji je bil zato neposreden in močan, a nikakor v prid mehčanju liedertafelske okorelosti, še manj begu iz risa čitalniškega estetizma. Šlo je kajpak na rovaš kompozicijskega napredovanja ("razvoja"), bolj točno slogovnega dohitevanja Evrope. Živo, domala konsenzualno vrednotenje novih del v društveni in obdruštveni javnosti je to umikanje vase prekrivalo z obstretom nacionalne samobitnosti ter institutom ponarodelih pesmi. Dobesedno sproti, iz generacije v generacijo je nastajal naš prvi železni repertoar, venec glasbeno "najlepšega" (in najbližjega ljudskemu). Z njim se je splošnost estetsko istovetila in ga (brez utemeljitev) razglašala za umetniško vrhunstvo. Ne po kopitu nemškega (italijanskega) občinstva, torej po kanonu "plemenite lepote", ki da je varovanka evropskega duha, temveč po "zdravem občutju" in enotni sodbi "narodnega telesa", ki si je krojilo zgodnji prostor svoje umetnostne muzike. In kakor so tujerodni gledali to estetsko preproščino "navzdol" (njim je rabila za družabno razvedrilo), tako so domorodci šteli visokoumje prišlekov k slabostim manjšine, ki more komaj sanjati o širokem glasbenem zamahu "vseh". Tudi to je bila ena značilnih faset temeljnega nezaupanja, ki ga je nacionalni boj poglabljal do vsakršnih nasprotij ob glasbi ali v njenem idiomu.

Merjenje moči s temi parametri utemeljenih taborov je kajpak seglo v zadnji kot družbenega življenja in razmišljanja, lahko je torej samoumevno narekovalo še oblike in načine ravnanja ter sodelovanja med društvi iste ali sorodne narodne skupnosti, ki so se drugo drugemu vedno bolj odmikala po strankarskih, ne vselej zavestno političnih uzancah. Že ob koncu 19. stoletja je bil facit "bratske sloge" komaj kaj manj tekmovalen od tistega z Nemci (Italijani). V snovanju širših zvez na moč podoben, pri zagrizenem pehanju k prvenstvu do pike enak, nekoliko ločljiv kvečjemu repertoarno, pravzaprav glede skladateljev, ki so jih razvrščali na eno ali drugo (ideološko) plat. Kulturna krajina je bila, nikakor le ob glasbenem delu društev, sila pisana, razpredalčkana po malo umljivem pripadnostnem reliefu krajevnih okoliščin in s tega vidika zadegana med strankarsko kolesje. Razbirati doseženo kot storitev "skupnih naporov" ali v isto smer, z enakimi pogledi opravljeno "dopolnjevanje" nacionalnih ciljev bi potemtakem seglo v prazno. A nič manj negacija enovitega idejnega izhodišča, ki se je prej refleksno kakor dosledno (in kdaj tudi nezavedno) uveljavljalo z rastjo društvenega (glasbenega) poguma oz. načrtov. Bolj stvarno bi torej smeli zakrožiti: temelj, ki so ga ljubitelji postavili za časa Avstro-ogrske monarhije, ni bil najgloblje vkopan niti zelo širok, vendar dovolj trpežen, da je utiril samoumevnost naglo rastočega, bolj in bolj zmogljivega ter množičnega glasbenega dela po merilih srednjeevropske poljudn(ejš)e estetike.

V tem dogajanju sta se odpirali dve poti, ena k avtarkičnemu amaterizmu, druga v profesionalnost, in za obema najdemo razločne sledi. Vemo, da so se cepile pri deležu poklicnih glasbenikov oz. volji društev, da nekatera ali celo vsa hotenja svojih odborov (članov?) podredijo zahtevam izobraženih sodelavcev. Ne preudarki, še manj pogoji takih usmeritev niso bili nadrealno zgledni in doseženo je moglo bolj upravičiti vero v neljubiteljska ravnanja kakor ceno strokovne (razvojne) distinkcije. Vendar je imel razcep – res, da lep čas neizrazit, nedosleden, pravzaprav samohoten, kar dolgo se je zgolj dogajal, brez ugledanega smisla in vidnega napona – daljnosežen pomen. Ob njem se je začelo razslojevati društveno glasbeno delo, vsaj posledično tudi zavedanje o tako imenovanih poljudni in resni muziki. Hkrati so te novine sprožile ter dosegle strukturiranje društvenih oblik v ustroj množičnega kulturnega udejstvovanja. Nastala je s tihim soglasjem občnosti potrjena (nacionalna) piramida: nad mno-

Pevsko društvo „Ljubljana".

Vabilo
na
veliko vrtno veselico
katero priredi
pevsko društvo „Ljubljana"
v nedeljo dne 20. maja 1894
na Koslerjevem vrtu
s prijaznim sodelovanjem g. Avguština Pucihарja.
Prvi javni nastop mešanega zbora.
Godba slav. c. in kr. pešpolka Leopold II. kralj Belgijski št. 27.

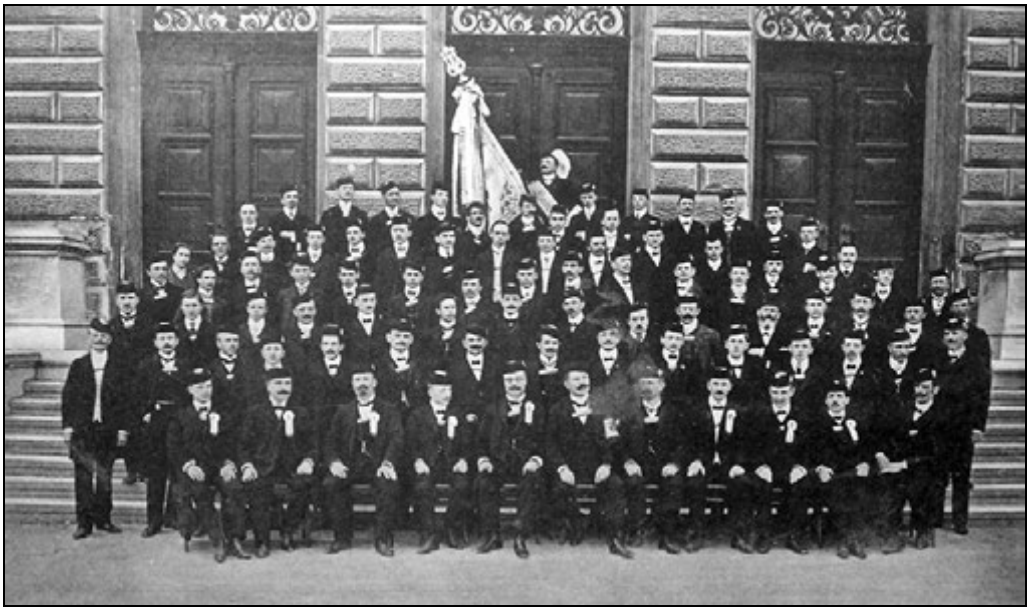
Vstopnina za osebo 20 kr., častiti podporni člani in otroci so vstopnine prosti.

Začetek veselici ob 4. uri popoludne.

K obilni udeležbi vabi najuljudneje
ODBOR.

V slučaji neugodnega vremena preloži se veselica na nedeljo 27. maja.

Vabilo pevskega društva "Ljubljana" na veliko vrtno veselico 20. maja 1894 (NUK, Glasbena zbirka, Pevsko društvo Ljubljana, Sporedi).

Člani pevskega društva "Slavec" ob 25-letnici delovanja, leta 1909 (NUK, Glasbena zbirka, Slavec, Ikonografija).

žino vsakršnih "nezahtevnih" enot so se dvigala društva z razločneje opredeljenimi željami, prvenstvo pa je šlo tistim, ki so imela jasno (ožje) delovno torišče ter zavestno osredotočen cilj. Enaka hierarhija se je uveljavila tudi na posameznih umetnostnih območjih, izrazito predvsem ob založniškem, gledališkem in glasbenem delu.

Seveda se je moglo ljubiteljstvo v takem obsegu in zamahu razcveteti šele po letu 1867, ko je država dobila zakon o društvih. Z njim je sprostila neizrabljeno kulturno podjetnost in obilje k javnemu stremečih darov svojega (sprva le malo-) meščanstva. Desetletja rastoči odziv na možnost sodelovanja kogarkoli v občnem (glasbenem) življenju je lahko torej zlagoma izoblikoval nekaj institutov, ki so porok rednega glasbenega dela in se jih Slovenci od avstro-ogrskih oblasti niso mogli nadejati. Dobili so jih v Ljubljani, po drugih večjih mestih le zasnutke preprostejših "nadomestkov", in bili so skromno vzdrževani, ker so jih država in/ali dežele pa mesta malo, če sploh podpirale. "Piramida" se zato izriše komaj ob dosežkih na vsem etničnem ozemlju, nikakor v slednji pokrajini ali njenem središču. Vendar je ne kaže omejiti na zgodovinsko utvaro. Da so ljudje doumeli njen obstoj, pravzaprav nastajanje, ter cenili dejanski pomen te novine, govori že vloga, ki so jo brez zadržkov priznavali trem osrednjim glasbenim ali z glasbo tesno prepletenim "zvezam", Dramatičnemu društvu (1867), Glasbeni matici (1872) in Cecilijinemu društvu (1877). Bile so zasnovane kot vseslovenske matice (cerkvena kot škofijska) s sedeži v Ljubljani, vse so hotele vsaj z nekaterimi odmerjenih si nalog obseči celotno nacionalno ozemlje in vsem je bilo utemeljevanje poklicnih temeljev glasbenega dela na Slovenskem eden glavnih, če ne sploh prvi cilj. Začele so krčiti prostor domačemu šolstvu, (glasbenemu) založništvu, stalnim, na resna izvajalska dejanja pripravljenim ansamblom.

Vabilo pevskega društva "Slavec" na veliko slovesnost ob 25-letnici delovanja, od 27. do 29. leta 1909 (NUK, Glasbena zbirka, Slavec, Sporedi).

Da je njihovo odmikanje ljubiteljski lagodnosti videti danes bolj postransko, zunaj glavnega ("razvojnega") toka, je dediščina tedanjega dogajanja in korenin, ki jih je imelo. Slovenci do srede 19. stoletja nismo dobili svojega premožnega meščanstva in glasbene kulture, ki so jo mesta gojila v okolicah plemiških salonov, denimo domačega muziciranja. Kar so bile zmogle ljubljanska in sorodne filo-harmonične družbe, je bilo sicer namenjeno vsem diletantom in družabni smetani, toda z redkimi izjemami poslušanju, ne sodelovanju. In Slovence so na oder privabile šele čitalnice, tja so malone po vrsti stopili "neuki", z glasom in ljudsko ali ljudski bližnjo pesmijo. V dobršnem delu so jih pač mikali nastopanje in družabni učinki ter odmevi le-tega, strokovnih "ozadij" jim ni bilo mar. In ker sta njihovo število alias društvena veljava naglo rasli, je glasbene razmere krojila amaterska mentaliteta močneje, kot se je prilegalo temeljitemu delu. Sicer mu je rada puščala deklarativen sloves in kar je bilo nacionalno važnega merjenja z nemškimi (italijanskimi) dosežki, toda obdržala je besedo v društvenem ravnanju, mišljenju in sodbah – pod tem komatom pa je imela "stroka" veliko bremen in malo prostora. Ostajala je v senci "važnejših", množično želenih opravil.

Razume se torej, da so društveno članstvo in z(a) njim poslušalci kakor povsod odbirali tudi ustreznost "pravih" glasbenih užitkov – vendar na ozemlju, ki ga je upravljalo pet dežel in je imelo kar moč različne narodnostne, še bolj društvene razmere. O enakomernem, toliko manj o skupnem ravnanju (razvoju) preprosto ne kaže govoriti, in to dodatno zamegljuje storitev vsenacionalnih društev ali vsaj moč njihovega vpliva na vsebino oz. glasbene sporede zunaj Ljubljane. Povrhu se je mesto komaj privajalo vlogi narodnega kulturnega središča in je ni moglo izvrševati v polnem obsegu, ne glede bogastva in dolgo ne glede števila uresničenih zamisli. Med igro vsakršnih naključij in tavanj v okoliščinah slovenske realnosti pod habsburško krono sta se tako množičen "diktat" in obrobnost dejanske muzične veljave dvignila do "splošno priznanega" merila. Štelo je za uzus domačnosti glasbenega dela, v resnici pa postalo in ostalo kanon "narodne" (po bistvu "lahke") umetnosti. Organon "nasprotnega pola" je zorel počasneje, le korak za korakom je odlagal enake ustvarjalne in izvajalske vzorce ter mogel komaj nakazati svojo drugačnost.

Hkraten nastanek in osamosvajanje stalnic glasbenega dela v takem (edinem uresničljivem) sociokulturnem okviru seveda nista bila vedè dojemljiva za impulze estetskih premis svojega običajnega ravnanja. Tudi zato se kaže videz celote društvenega obdobja skoraj kaotičen. Razkriva živahno, marsikje in marsikdaj nestanovitno vrenje, v katerem so posameznosti težko primerljive, učinek pa je le obetaven. In podoba se še zaplete, ko jo pred koncem 19. stoletja omeglijo strankarske delitve. Najdemo jih povsod – bolj nepreklicna je samo narodnostna ločnica, ki jo skušajo po letu 1896 obiti zgolj socialni demokrati in slej ko prej redka znanstvena društva, – vendar je njihov (glasbeni) modus operandi do pike enak. Kakorkoli so zlasti v mestih isti ljudje pogosto člani številnih društev, si skuša sleherno zagotoviti čim širšo pozornost in se trudi s kar najbolj vabljivimi, t. j. raznolikimi oblikami nastopanja, da bi tako "oprijemljivo" dokazalo svojo izrazito družabno in družbeno vlogo. Razpon ponudbe sega od vseh vrst prireditev do glasbenega šolanja mladine, od tiskanja muzikalij (knjig) do prijateljevanja z društvi sorodnega ugleda ali nazorov (po možnosti oddaljenimi), od snovanja njihovih "zvez" do obiskov ter gostovanj pri slavjih in/ali važnih nastopih "pobratenih" društev, od izbire častnih članov do odkrivanja spominskih plošč ter sodelovanja pri odkrivanju spomenikov.

Vsa ta z glasbo prepletena, večidel pa čisto glasbena opravila so društvom utrla pot v osredje družabnega življenja, bodi zabavnega, posebej plesnega, bodi kulturnega in političnega. Ne samo, čeprav najbolj na lokalni ravni. Tudi širše so si bila "prisvojila" delo, ki ga država, dežele in mesta niso izvrševali, kvečjemu (pa ne redno, nikar dovolj) denarno podpirali – v primerih, ko se je dotikalo ali že prevesilo na poklicno plat. Denimo v gledališču, tam brez glasbenega deleža skoraj ni šlo, niti pri povsem dramskih uprizoritvah popolnih ljubiteljev. Za osrednji mik (malo)meščanske teatromanije pa je tako veljala oper(et)a, bolje pahljača njenih približkov od igre s petjem do spevoigre. In ljubljanska, sploh ne izjemna prigoda nas uči, da so prvi stalni del domačega glasbeno-gledališkega ansambla 1891. leta postali nekateri člani delavskega pevskega društva Slavec. Le ime pač ni (vedno) govorilo, kam sega(jo) torišče oz. hotenja kakšne skupine, naj se je bila razglasila za bralno, izobraževalno, prosvetno, pevsko, glasbeno, telovadno, stanovsko ali kakršnokoli že. Društva se niso ognila nobenemu kulturnemu območju.

Enako pestro je bilo snovanje, še bolj poimenovanje njihovih glasbenih večerov, deloma na ljubo krajevnemu izročilu ali navadam deloma zavoljo mode, ki so ji budno sledili praviloma ob dunajskih, kdaj še ob italijanskih zgledih. V grobem je šlo le za dve vrsti nastopov, za tiste z in ostale brez plesnega "oddelka". Prvi so bili kajpak najpogostejši, že na besedah, pozneje pred pustom, ob kresu, martinovem in silvestru, ob vseh mogočih shodih ter obletnicah, prirejali so jih tudi samó za ude katerega imenitnejših društev, prireditelјske skrbi pa so se navadno sukale okrog godcev. Mesta z vojaškimi kapelami so si laže pomagala, še laže društva, ki so imela svoje "orkestre" (praviloma skromne salonske, citrarske, po 1890 tudi tamburaške ansamble), drugi so se morali dogovarjati naokrog, deželani marsikje

26. društveno leto. 26. društveno leto.

Slov. del. pevsko društvo „Slavec" v Ljubljani

priredi

v nedeljo, dne 9. januarja 1910. leta

ZABAVNI VEČER

s plesom

v veliki dvorani „Narodnega doma".

SPORED:

I. PETJE:

1. H. Volarič: **„Novinci",** zbor.
2. *a)* A. Hajdrih: **„Pri oknu sva molče slonela",** } četverospeva, pojo
   b) I. Majer: **„Tičica",** } gg. *Dražil, Tekavc, Bogataj* in *Lebar.*
3. A. Nedved: **„Kranjska dežela",** baritonsamospev s spremljevanjem klavirja, poje g. *Vouko.*
4. F. S. Vilhar: **„Na vrelu Bosne",** zbor z baritonsamospevom g. *Vouka.*

II. KOMIČNI PRIZOR:

Potujoča koncertna kapela.

Kostumiran humoristično prizor za moški peterospev s spremljevanjem klavirja.

OSEBE:

Klarinetar . . . . gospod Kljunač. Valdhornist . . . gospod Pelinovec.
Fagotar . . . . . gospod Hrustavec. Pozavnar . . . . gospod Žnabljar.
Tambor . . . . . gospod Štofelc.

III. GODBA:

Pomnoženi **„Ljubljanski sekstet"** na lok.

Po končanem sporedu, pred polnočjo in po polnoči:

PLES.

Do otvoritve plesa bodo v dvorani mize pogrnjene.

Začetek ob polu 8. uri zvečer. Konec ob 4. uri zjutraj.

Vstopnina: Za člane 50 vin., za nečlane 1 K, za 3 osebe ene obitelji 2 K 50 vin.

K obilni udeležbi vabi

ODBOR.

Na pustno nedeljo, dne 6. februarja 1910 bo velika društvena maskarada.

NARODNA TISKARNA, LJUBLJANA.

Vabilo pevskega društva "Slavec" na zabavni večer s plesom, 9. januarja 1910 (NUK, Glasbena zbirka, Slavec, Sporedi).

z ljudskimi godci. Velika večina teh "koncertov" je bila hkrati priložnost za društveni zbor, kdaj še za katerega njegovih solistov in/ali gostov. Sporedi, se je razumelo, so upoštevali "razvedrilnost" večerov in ta obveza se je dobro ujemala z možnostmi povprečnih pevskih družin (ter željami obiskovalcev). Nekaj "lepo" harmoniziranih ljudskih pesmi, drobec domoljubnega in/ali budniškega na začetku, h koncu kakšna iz železnega repertoarja ter kuplet ali dva s šaljivo vsebino. Take "vesele" so vse raje poslušali in pisali, štele so k zgodnji slovenski zabavni glasbi in se razgubile, ko je v 20. stoletju umanjkalo zborovsko sodelovanje pri plesih.

Docela glasbi namenjeni večeri so vztrajali v kalupu "mešanih" sporedov. Z redkimi izjemami so bili njihova hrbtenica nastopi društvenega zbora, vedno pogosteje v različnih zasedbah (moški, mešani, ženski, s klavirjem ali brez), mednje pa so razvrščali soliste, navadno pevce, sem in tja še instrumentaliste (praviloma pianiste) in celó godbo oz. orkester, kjer so ju mogli. Take "medigre" so bile namenjene tudi gostom, ki jih je bilo društvo po-

vabilo, spet največkrat pevcem; "zanimivi" so bili zlasti, kadar so prišli "od drugod" in prepevali so pogosteje samospeve kakor (operne, operetne) arije. Enako vlogo so na koncertih dobivali pevski ansambli, ki so večidel obiskovali jubilejne prireditve kot odposlanci "bratskih" društev. (Ob hudih časih se je s pozdravi oglasil le kateri odbornikov ali pa so poslali brzojavko, pismo.) Zbori so potovali redko, tega jim niso dovoljevale ne organizacijske težave ne finance, zato so jih zastopali moški kvarteti ali kvinteti ter skrbeli za bliščkoncertov z uspešnicami in kakšno ljudsko. V enakem okviru je seveda ostajal tudi programski izbor glavnine sodelujočih: nemški pri liedertafelski literaturi, slovenski pri čitalniški. Vendar so slednjo začeli pogumnejši dopolnjevati z "biseri" hrvaškega, ruskega, češkega, srbskega zborovstva, na nemški strani pa je ostajal razpon ozek, kaže,da tudi spričo upadanja pevskih družin.

Precej hitreje so se znali (vsaj ljubljanski) Nemci prilagajati menam okusa na t. i. "pravem" resnem odru. Že sredi 1880-ih let so bili koncerti Philharmonische Gesellschaft jasno ločeni na komorne (solistične) in orkestrske, čeprav so sporedi prvih še lep čas (a ne dosledno) povezovali "točke" glavnega solista ali ansambla, pravilom gosta, z nastopi sodelujočih domačinov. Take delitve slovenska društva (Glasbena matica) niso zmogla najmanj do začetka 20. stoletja, mnoga niti pozneje – imela so pičel izbor solistov ter nobenega ansambla, njihovo občinstvo pa je iskalo na koncertih kaj drugega in ne komorne intime, četudi samospevne. Slovenska stran se je mogla, zlasti v Ljubljani, postaviti pred nemško le ob izvedbah celovečernih vokalno-instrumentalnih del, ki so bila nedosegljiva zborovsko šibki Philharmonische Gesellschaft, s prirejanjem orkestrskih večerov pa komaj med letoma 1908–1910, ko je ustanovila Slovensko filharmonijo.

Podobne razlike v delovanju je kazala tudi rednost nastopanja. Nekatera društva, večidel tista z umetniškimi načrti, so v statute pisala, kolikokrat na leto morajo njihovi ansambli, recte zbori, stopiti pred poslušalce samostojno. A te zaveze so, posebej na daljša obdobja, ostajale brez učinka, kar sevè govori o vsakršnih težavah, ki so jih vodstva imela s pevci in dirigenti, njihove družine pa z redom, še bolj ob zahtevnejšem delu. Oboje velja pomniti, kadar opazujemo glasbeno storitev društev, ki je do velike vojne sicer nenehoma rasla, vendar so komaj kje razlikovali med sprotnim in ciljnim oz. družabnim in vsebinsko (umetniško) pomenljivim. Zbori so res prepevali "dan za dnem", toda podoknice ob godovih, zarokah, okroglih rojstnih dneh, na svatbah, pogrebih, shodih ter slavjih, korak na "pravi" koncertni oder pa se je sčasoma zdel nekaterim vse manj zahteven in drugim preveč zapleten, da bi ga še tvegali.

Povrhu je bil "pravi" oder enako, kdaj še bolj trda izkušnja organizatorjem. Kakorkoli so se društva pehala za ugled, mesta so imela malo dvoran (navadno v hotelih, restavracijah, večjih gostilnah), ljubiteljsko delo pa ni zmoglo ne politične moči ne denarja, da bi lahko mislilo na svoje. Le gospodarsko najbolj sposobnim odborom v trdnih društvih, denimo ljubljanski Glasbeni matici, se je posrečilo kupiti prostore ali hiše, v katerih so imela strehe nad glavo, večina pa je živela najemniško, praviloma v gostinskih lokalih, in to je bolj streglo (moški) družabnosti kakor pevskim ter drugim obvezam. Dvorane je bilo treba kajpak plačevati, kar ob "resnih" koncertih ni vrglo prida in je navrglo tudi dolgove. Skozi ta očala je "razvedrilna" ponudba društev seveda bolj umljiva, še toliko laže njihov trud, da bi si zagotovila dovolj podpore, morda celó pri gradbenih sanjarijah. Toda med slovenskimi ni uspelo nobenemu, med nemškimi po zelo dolgih naprezanjih edino Philharmonische Gesellschaft. Z obilnim posojilom ji je bila stopila ob stran Krainische Sparkasse in ga nato v čast dvestoletnemu jubileju razglasila za darilo. Tako je Ljubljana leta 1891 dobila njeno Tonhalle, do konca velike vojne spomenik germanskemu (glasbenemu) prvenstvu, nato kulturno središče, ki ga je vodila Glasbena matica in slednjič domovanje Slovenske filharmonije.

"Ostala" društva so (si) morala priznati, da množičnost ni enakovredna denarju in bližini oblasti. Kljub temu so razmišljanja o slovenstvu vedno bolj poudarjala nujo nacionalnemu ozaveščanju ter zastopanju namenjenih družabno-kulturnih prostorov. Res, da pozneje kot marsikje in ob hudih finančnih stiskah, a te pobude so med Trstom in Mariborom slednjič zrasle v narodne domove (ponekod so nastali še mestni). Društva so zanje kajpak prilagala svoj obolos z nastopi, ki so obetali dobro bero in bili so večidel glasbeni – žal pa je prav osrednje dvorane teh domov zaznamovala ironija usode. Stregle naj bi bile vsem potrebam narodnega vrhunstva, a so domala brez izjeme ostale glasbi (akustično) neprijazne, nekoristne hotenjem tistih delavcev in društev, po katerih dandanes merimo kulturno zapuščino avstro-ogrske preteklosti.

ZUSAMMENFASSUNG

Das musikalische Wirken der Vereine in Slowenien bis zum großen Krieg

Die Musik hatte bei der Vereinstätigkeit einen wichtigen Anteil und spielte eine bedeutende Rolle im Gesellschaftsleben. Neben der Tanzmusik, gespielt von Mitgliedern der Militärkapellen oder von kleinen Vereinssalonensembles, Zither- und Gitarrespielern, stand vor allem die A-cappella-Musik im Vordergrund, mit der sich die meisten Vereinsmitglieder und Hörer identifizierten. Die Zahl der Chöre wuchs dauernd, ebenso die der Komponisten, die im Geiste der Volksüberlieferung und nach dem Vorbild der Liedertafelkompositionspraxis das sogenannte "Lesevereinslied" herausbildeten. Damit entstand das erste slowenische eiserne Repertoire und eine ästhetisch "einheimische" (kleinbürgerliche) Musik, die unreflektiert zur nationalen Kunst proklamiert wurde. Die nationale Bedeutsamkeit war das zentrale Anliegen der Vereinskulturpläne und Richtschnur beim Wetteifern mit viel weniger stark vertretenen deutschen (und italienischen) Vereinen. Diese bemühten sich um ein größeres Ansehen auf der Grundlage ihrer großen nationalen Musikschaffenden, die Slowenen dagegen durch starke Beteiligung und allmähliche Gründung von Vereinen, die sich gesamtnationale Musikpläne zum Ziel setzten: Der dramatische Verein (Dramatično društvo, gegr.1867), der Musikverein *Glasbena matica* (gegr. 1872) und der Cäcilienverein (gegr. 1877). Spätestens mit deren Gründung begannen die aufstrebenden Vereine Berufsmusiker über anspruchsvollere (künstlerische) Aufgaben entscheiden zu lassen und von der Vorherrschaft der Laien abzusehen. Das Fazit bis zum Ersten Weltkrieg: Entfaltung des kompositorischen Schaffens und Notenverlagswesens, Konsolidierung des eigenen Musikschulwesens sowie Steigerung der Konzert- und Theaterreproduktion. Die Vereine konsolidierten somit die Grundlagen einer selbstständigen slowenischen Musikkultur, die zu einem der Faktoren der nationalen Bewusstwerdung und gesellschaftlichen Affirmation wurde.

1.02 Pregledni znanstveni članek UDK 070.421:323.1(497.4Kranj)"1864/1914"

Prejeto: 12. 3. 2009

Andrej Vovko
dr. zgodovinskih znanosti, znanstveni svetnik, izredni profesor,
Inštitut za kulturno zgodovino ZRC SAZU, Novi trg 5, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: andrej.vovko@zrc-sazu.si

Članstvo Slovenske matice v Kranju in okolici do prve svetovne vojne*

IZVLEČEK

V zaostrenih narodnostnih spopadih na slovenskem ozemlju ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja so na slovenski strani igrale zelo pomembno in daljnosežno vlogo nekatere narodnoprebudne in narodnoobrambne organizacije, ki so prispevale odločilen delež k obrambi slovenstva pred nemškimi, italijanskimi in madžarskimi raznarodovalnimi pritiski. Med njimi je bila prav v vrhu tudi najstarejša znanstvena založba Slovenska matica, ustanovljena leta 1864. V prispevku je na podlagi letnih seznamov v Letopisih Slovenske matice predstavljeno članstvo te založbe v Kranju in okolici do prve svetovne vojne, tako s številom članov za posamezna leta kot tudi po poklicnih kategorijah in z njihovo številčno analizo. Na koncu je podana kratka primerjava članstva s ljudsko založbo Družbo sv. Mohorja in šolsko narodnoobrambno Družbo sv. Cirila in Metoda v istih geografskih in časovnih okvirih, posebej pa so izpostavljeni nekateri najbolj vidni člani Slovenske matice v Kranju in okolici, ki so hkrati v veliki meri pomenili slovensko družbeno, kulturno, politično, duhovno, gospodarsko in drugo elito tega območja.

KLJUČNE BESEDE

Slovenska matica, novejša zgodovina Kranja in okolice, osebnosti novejše zgodovine Kranja, slovenska društva, slovenske narodne založbe, kulturna zgodovina Kranja in okolice, narodnoobrambne organizacije

ABSTRACT

MEMBERS OF SLOVENSKA MATICA IN KRANJ AND VICINITY UP TO WORLD WAR I

In the strained nationality conflicts on Slovene territory at the end of the 19th and in the beginning of the 20th centuries some nationality-awaking and national-defensive organisations played a significant role on the Slovene side that contributed a decisive share to the defence of Slovene identity before German, Italian and Hungarian denationalisation pressures. Among them was at the top the oldest scientific publishing house the Slovenska matica established in the year 1864. Presented in the contribution are based on annual lists in the Letopis Slovenske matice members of the publishing house in Kranj and vicinity up to World War I, as well by number of members for individual years as by vocation categories and by analysis of their number. In conclusion, a brief comparison of membership with the national publishing house Družba Sv. Mohorja in identical geographical and time frames is given; particularly exposed are some most renown members of Slovenska matica in Kranj and vicinity that at the same time represented the Slovene social, cultural, political, spiritual, economic and other elite of that region.

KEY WORDS

Slovenska matica, modern history of Kranj and vicinity, personalities of modern history of Kranj, Slovene societies, Slovene national publishing houses, cultural history of Kranj and vicinity, national-defensive organisations

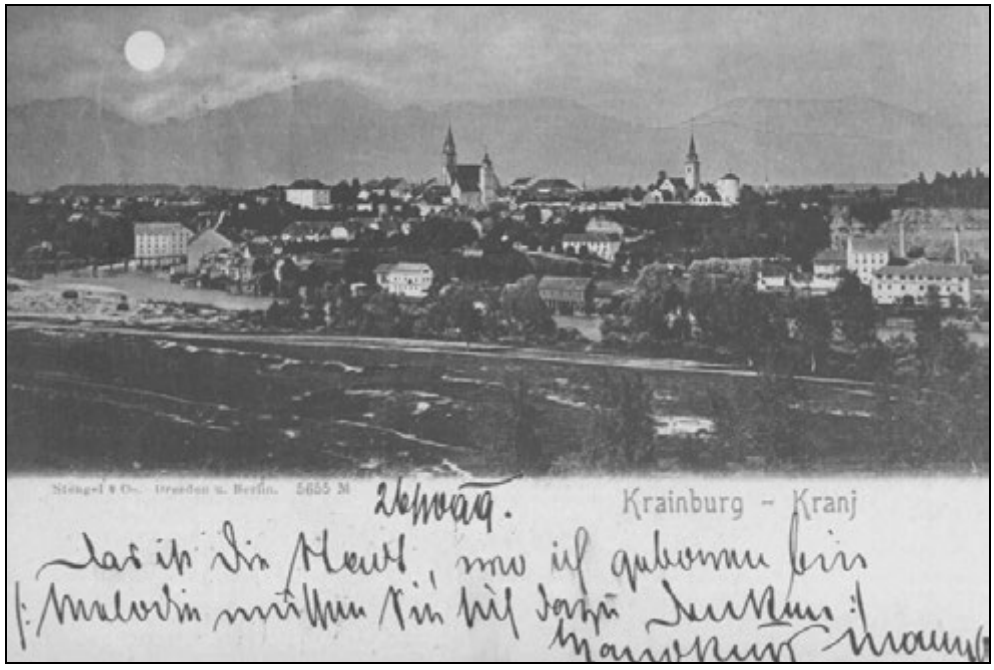
* Prispevek o zgodovini njej tako ljubega Kranja in njegove okolice posvečam v blag spomin naši nepozabni "študentski mami" prof. dr. Olgi Janša Zorn, ki je s svojo nevsiljivo skrbnostjo zaznamovala moj študij na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani v letih 1967–1972 in tudi mojo nadaljnjo poklicno pot.

V zaostrenih narodnostnih spopadih na slovenskem ozemlju ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja so na slovenski strani igrale zelo pomembno in daljnosežno vlogo nekatere narodnoprebudne in narodnoobrambne organizacije, ki so prispevale odločilen delež k obrambi slovenstva pred nemškimi, italijanskimi in madžarskimi raznarodovalnimi pritiski. Med njimi je bila prav v vrhu tudi najstarejša znanstvena založba Slovenska matica (dalje tudi SM), ustanovljena leta 1864. Pri njeni ustanovitvi so bili najbolj delavni mariborski Slovenci, kot je bil to primer še pri nekaterih drugih podobnih primerih, med drugim pri nastajanju osrednjega slovenskega političnega dnevnika. Ustanovitelji so v njenih pravilih zapisali, da bo *"društvo brezi vse politične delavnosti"*, njene dejavnosti pa da bodo *"čisto znanstvene, pa tudi ljudstvu primerne spise v slovenskem jeziku ali samo dajalo na svitlo ali pa vsaj podpiralo, da se izdade"*. Ker je namen tega prispevka prikazati članstvo Slovenske matice v Kranju in okolici, se podrobneje v njeno delovanje na tem mestu ne bomo spuščali, na kratko bomo predstavili le nekatere prvine organiziranosti in načina njenega delovanja, ki so pomembne za razumevanje tega prispevka.[1]

Društvo je imelo glede na višino članarine dve vrsti članov: "elitne" ustanovnike in "popularne" letnike. Ustanovniki posamezniki so enkrat za vselej plačali najmanj 50 goldinarjev, društva pa najmanj 100 goldinarjev članarine. Slovenska matica je imela mrežo svojih poverjenikov, v prvem obdobju v veliki večini duhovnikov. Od začetka je bila organizirana povsem enako kot prva slovenska založba s pretežno verskimi in moralno-vzgojnimi poudarki ter pretežno usmerjena k najširšemu krogi preprostih bralcev – Družba sv. Mohorja (dalje tudi DSM). Njune osnovne enote članstva in delitve knjig so bile župnije, dekanije in škofije. Po letu 1880 se je v Slovenski matici pojavila tudi kategorija letnikov, ki jih v seznamih članstva niso navajali z imeni in priimki, ampak le v poklicem oz. stanom. To so bili praviloma dijaki, ki niso imeli pravic višjih kategorij članstva Slovenske matice.

Od leta 1899 dalje, ko je tudi v Slovenski matici prišlo do zapoznele "ločitve duhov" in njene jasne usmeritve v liberalne vode, po sklepu 117. seje njenega odbora v letnih seznamih članstva niso več navajali po župnijah, dekanijah in škofijah, ampak po abecednem redu krajev.

Tabela s številom članstva po posameznih letih za Kranj in okolico ter za celotno SM in imenik članov Slovenske matice v Kranju in okolici sta nastala na podlagi 41 letnih seznamov članstva, objavljenih najprej v Narodnih koledarjih in letopisih Matice Slovenske za leti 1867 in 1868, nato v Narodnem koledarju, sporočilu in letopisu za leto 1869, od 1870 dalje pa v Letopisu Matice

Panorama Kranja iz začetka 20. stoletja (fototeka Gorenjskega muzeja Kranj).

1 Več o zgodovini Slovenske matice gl. Bernik, Sto let kulturnega poslanstva, str. 11–24; Melik, Slovenska matica, Enciklopedija Slovenije, 11. zvezek, str. 415–416.

Članstvo Slovenske matice v Kranju in okolici

Leto	Ust.	Letn.	Naročn.	Skupaj	Čast. čl.	Ust.	Letn.	Naročn.	Skupaj
1866	11	23	-	34	-	370	571	-	941
1867	15	25	-	40	-	385	815	-	1.200
1868	15	25	-	40	-	388	998	-	1.386
1869	18	31	-	49	-	393	1.104	-	1.497
1870	18	40	-	58	-	394	1.209	-	1.603
1871	19	44	-	63	5	405	1.461	-	1.871
1873	20	44	-	64	5	397	1.721	-	2.123
1874	18	43	-	61	5	400	1.886	-	2.291
1875	21	39	-	60	5	393	1.786	-	2.194
1876	21	37	-	58	5	374	1.770	-	2.149
1877	19	35	-	54	5	374	1.722	-	2.101
1878	19	36	-	55	7	363	1.615	-	1.985
1879	18	34	-	52	7	355	1.482	-	1.844
1880	19	30	-	49	7	349	1.228	-	1.584
1881	18	30	-	48	6	345	943	-	1.294
1884	15	28	-	43	6	325	1.125	-	1.456
1885	15	29	-	44	7	321	1.129	-	1.457
1886	15	32	-	47	8	312	1.176	-	1.496
1887	15	38	-	53	8	318	1.291	-	1.617
1888	13	40	-	53	8	312	1.390	-	1.710
1889	13	43	-	56	8	304	1.597	-	1.909
1890	13	45	-	58	7	301	1.724	-	2.032
1891	12	47	-	59	6	300	1.851	-	2.157
1892	12	54	-	66	7	292	1.901	-	2.200
1893	11	58	-	69	7	287	2.066	-	2.360
1894	12	64	-	76	6	285	2.226	13	2.530
1895	13	68	-	81	6	281	2.406	20	2.713
1896	12	80	-	92	6	275	2.424	24	2.729
1897	12	80	-	92	6	271	2.583	20	2.880
1898	12	84	-	96	6	265	2.810	18	3.099
1899	12	83	2	97	6	256	2.865	17	3.144
1900	10	83	-	93	6	250	2.883	13	3.152
1901	10	84	-	94	6	242	2.957	18	3.223
1902	10	91	-	101	6	237	2.823	10	3.076
1903	10	87	-	97	5	228	2.800	9	3.042
1904	9	87	-	96	5	220	2.776	2	3.003
1905	8	79	14	101	6	210	2.889	33	3.138
1906	8	75	25	108	6	208	3.121	126	3.461
1907	8	79	25	112	7	203	3.964	461	4.635
1910	7	75	-	82	5	189	3.779	85	4.058
1911	6	61	-	67	6	183	3.355	272	3.816

Slovenske.[2] Člani so bili v teh seznamih, kot že rečeno, najprej razporejeni po župnijah, dekanijah in škofijah. V času začetka izrazitega prehoda Slovenske matice v liberalne vode pa so od leta 1899, kot smo že omenili, člane SM navajali po abecednem redu krajev, kjer so živeli, oziroma kamor so prejemali matičine knjige. V številčni tabeli članov Slovenske matice v Kranju in okolici so vzporedno objavljeni podatki za vse člane Slovenske matice,

[2] Prvi uporabljeni seznam: Imenik Matičinih udov do avgusta 1866, str. 23 (za kranjsko dekanijo) str. 39, (za vso SM); vmes uporabljeni seznami za leta 1867–1910. Zadnji uporabljeni seznam: Imenik društvenikov "Slovenske Matice" za leto 1911, str. 27 (za Cerklje), str. 32 (za Kranj), str. 48–49 (za Tržič). Za vse člane SM v letu 1911, Letno poročilo tajnikovo, str. 4.

oboji po posameznih letih in kategorijah članstva.

V omenjenih Letopisih Slovenske matice ni objavljenih seznamov članstva za leta 1872, 1882, 1883 ter 1908 in 1909, končajo pa se z letom 1911. Zaradi tega prihaja pri spremljanju članov v teh letih do določenih nejasnosti, kdaj so bili dejansko člani in kdaj ne, ter zlasti po letu 1911 do kdaj, zato so zabeležene vrzeli označene z znakom (?). Seznami članov v Letopisih so urejeni po abecednem redu priimkov, vsi pa skoraj brez izjeme redno navajajo tudi poklice ali stan članov, razen za leti 1910 in 1911, ko so navajanje poklicev iz neznanega vzroka dosledno izpustili za vse člane v seznamih. Na tem mestu smo pregled članov oblikovali drugače kot v Letopisih, za vsa leta tekoče kronološko na podlagi njihovih poklicev in številčne zastopanosti poklicev med članstvom Slovenske matice, posebej v mestu Kranju in posebej za vsak kraj v njegovi okolici, ki je zajemala kranjsko dekanijo. V seznamih članstva v omenjenih Letopisih so od leta 1889 posebej vodili člane v Tržiču in nato od leta 1895 tudi v Cerkljah, oboji so imeli od takrat tudi svoje poverjenike.

Nekateri člani Slovenske matice so v spodnji tabeli označeni z *ležečim tiskom*. Gre za tiste, ki so v seznamu članov zabeleženi v več kategorijah članstva, torej letniki, ki so postali ustanovniki, oziroma bili v seznamih zabeleženi kot člani Slovenske matice v različni časovnih obdobjih v različnih krajih. Pri tem je šlo zlasti duhovnike in tudi za učitelje, ki so se po službenih dolžnostih selili iz kraja v kraj. Nekateri so imeli tudi po več poklicev: duhovnik in profesor ali učitelj, trgovec in posestnik, gostilničar in posestnik. Pri posameznem članu skušamo slediti tudi njegov poklicni razvoj, do določene mere tudi spreminjanje kraja službovanja, vendar praviloma samo znotraj kranjske dekanije. Ker tukaj beležimo le prejemanje knjig Slovenske matice v Kranju in okolici, so pri spremljanju določenih letnikov nastale vrzeli, ko so predvsem službeno ali iz drugih vzrokov selili v druge kraje zunaj omenjene dekanije in tam prejemali knjige Slovenske matice.

Kranj

Poverjenika:
Janez Reš, dekan, (1866–67), Dragotin (Karol) Šavnik, lekarnar (1866–1911).

Ustanovniki:

Duhovniki:
Anton Mežnarec, kaplan, dekan (1866–99), Janez Reš, dekan (1866–73), dr. Jurij Štrbenec, dr. prava, kaplan (1866–67), Tomaž Zupan, gimnazijski katehet (1868–78), dr. Jernej Widmar, (Widmer), knezoškof (1875–83),[3] *Anton Koblar,* mestni župnik, dekan (1900–11), *dr. Frančišek Perne*, gimnazijski profesor, katehet (1900–11).

7

Trgovci (t.):
France Kadilnik (1866–67), Matej Pirec (Pirc), t. in posestnik (1866–90), Matej Ros (Ross) (1866–1903), Valentin Pleiweis, (Karlovac, od 1869 Dunaj), (knjige naj prejema v slovenščini "najizvrstnejši" dijak kranjske gimnazije (1867–80)), Leopold Jugovec (Jugovic), t. in deželni poslanec, zasebnik, (1868–76), France Omersa, t. svetnik trgovske zbornice, posestnik, (1870–1911), Ferd. Sajovic, t. svetnik trgovske zbornice (1875–1904).

7

Matej Pirc (fototeka Gorenjskega muzeja Kranj).

dr. Dragotin Bleiweis, zdravnik (1866), dr. Ognjeslav (Ignacij) Mali, okrajni zdravnik (1867–87), Dragotin (Dragomir, Karol) Šavnik, lekarnar, župan, vitez Franc-Jožefovega reda, posestnik, (1866–

3 Dr. Widmar je prišel živet v pokoju v Kranj julija 1875; umrl je v Kranju 17. 5. 1883 (Slovenski biografski leksikon, 13. zvezek, str. 443).

1911), Sebastjan Šavnik, župan, lekarnar, posestnik (1866–84).
Gregor Kržič, c. k. sodni adjunkt (1867–73), okr. sodnik v. p. (1894–95), dr. Janez Steiner, notar (beležnik) (1875–78), dr. Tine (Valentin) Prevec, (Prevc), advokat, zasebnik (1869–99), Luka Robič, c, kr. davkarski nadzornik (1869), Blaž Hrovat, gimnazijski profesor (1868), Oton Detela, graščak (1880), Vinko Majdič, vodja umetnih mlinov, veletrgovec, posestnik (1885–1911(?)), Franc Žužek, inženir, (1890–92), Ivana Pleiweis, (Bleiweis) vdova trgovca, posestnica (1866–86), Nikolaja (Nikica) Florijan (1866–76).

Letniki:
Narodna čitalnica (1871–1911(?)), Učiteljska knjižnica kranjskega okraja (1874–1911(?)), Gimnazijska knjižnica (1886–87, 1895–1911(?)), Slovensko bralno društvo (1888–1907(?)), Telovadno društvo Gorenjski Sokol (1906–11(?)).

Gimnazijski profesorji:
Janko Pajek (1866–68), Vilibald Zupančič, suplent (1869–70), Matevž Vodušek (1870–71), France Krašan (1871–73), Miha Žlogar (1871–73), Davorin (Martin) Karlin (1880–88), Franc Wiesthaler, ravnatelj (1885–87), Josip Hubad (1886–89), ravnatelj (1894–1906†), dr. Valentin Korun (1894–1900), Franc (Fran) Novak (1895–99), Anton Štritof (1895 –99), dr. Josip Tominšek (1896–1903), dr. Jakob Žmavc (1896–1904), Anton Dokler (1898–1911)[4], Ivan Maselj (1898–99), Milan Pajk (1898), Anton Zupan (1899–1911), dr. Jožef (Josip) Debevc (1900–10), Maks Pirnat (1900, 1905–11), dr. Vladimir Herle (1902–11), Evgen Jarc (1902–07(?)), Anton Jeršinovic (1902–05), Jakob Tršan (1902–04), Ivan Gnidovec (1903–04), Avgust Žigon (1903), Ivan Grafenauer (1904–07(?)), Fr. Verbic (1907–(?)), dr. Karol Capuder (1910–11), dr. Simon Dolar (1910–11), Ignacij Fajdiga, ravnatelj (1910–11), Anton Sušnik (1910–11).
31

Duhovniki (d.):
Mihael Lazar, vodja glavne šole in katehet (1866–70, 1884(?)–87), Anton Brodnik, gimnazijski profesor katehet (1867–68), *France Tavčar,* kaplan, ekspozit (Št. Jošt) (1870–87) (od 1888 do 1993 letnik v Besnici), ekspozit (Št. Jošt) (1894–97†), *Fr. Špendal,* šolski ravnatelj, katehet (1873–75) (potem letnik v Cerkljah in Tržiču), Janez Erjavec, d., d. v. p. (1874–87), *France Kregar,* kaplan (1879–81(?)), Ivan Mervec, kaplan (1884(?) –86), *Anton Kukelj,* mestni kaplan (1888–91) (potem letnik v Šenčurju), *Ivan Lavrenčič*, mestni kaplan (1890–91), Franc Birek, mestni kaplan (1892–94), dr. Ivan Mauring, mestni kaplan (1892–93), *dr. Franc (Fran, Frančišek) Perne*, kaplan, katehet (1894–99) (potem ustanovnik), Štefan Rihar, mestni kaplan (1895–96), Ivan Nep, Reiner, mestni kaplan (1897–99), Franc Žvan, mestni kaplan (1897–1902), Alfonz Levičnik, gimnazijski profesor katehet (1899–1902), Jožef Plantarič, mestni kaplan (1900), *Alojzij Šarec,* ekspozit (Št. Jošt) (1900–04) (potem letnik v Šmartinu), Jožef Potokar, mestni kaplan (1901–02), *Vojteh Hybašek,* mestni kaplan (1903–05), Ivan Debevec, kaplan (1904–05), Ivan Barle, kaplan (1906–07(?)), Valentin Sitar, mestni kaplan (1907–11(?)).
23

Uradniki (u.):
Alfonz Pirc, okrajni glavar (1901–03, 1906–1907(?)).
Josip Rihar, okrajni komisar (1888–88).
Dragotin Pec (1866–76), Dragotin Martinak, aktuar (1867–68), Franjo Gogala, zasebni u. (1880–85), Ivan Bohinc, zasebni u. (1884(?) –85, 1887–1904).
Franc Strel, železniški u. (1896), Hinko Rebolj, železniški u. (1907–(?)).
Valentin Levičnik, finančni svetnik v. p. (1898–1907(?)).
Valentin Novak, davčni pristav (1902–05).
Srečko Kavčič, tovarniški u. (1899).
11

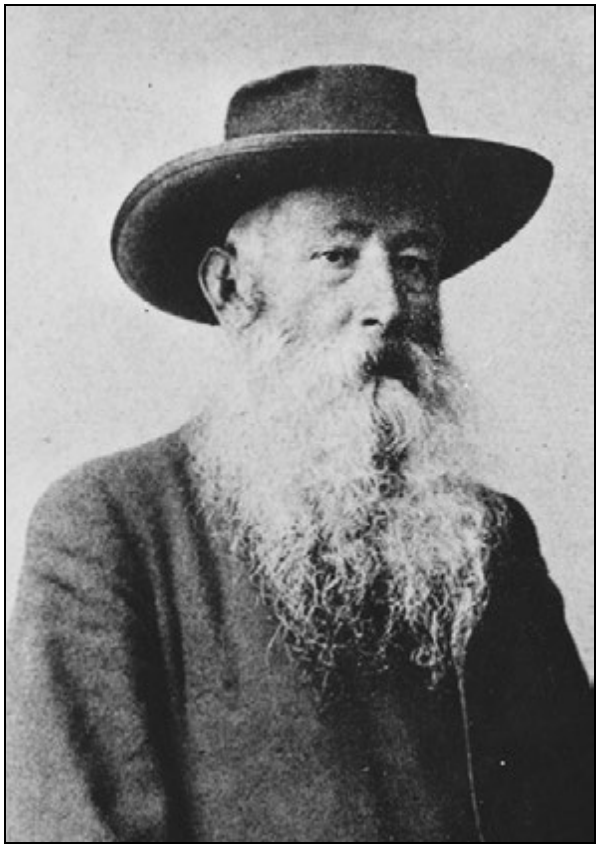
Trgovci (t.):
France Dolenec (Dolenc, Dolenz), t. in posestnik, vitez Franc-Jožefovega reda (1866–1900†), Rajmund Krisper (Krišper), t. in posestnik (1873–1902), Ferd. Sajovic (1874), Karol Florijan, t. in posestnik, zasebnik (1878–1907(?)) (1890–91), Ivan Rakovc, zasebnik, t. in posestnik, zasebnik (1888–1911(?)), Tomaž Pavšler ml., t. in posestnik (1890–1911(?)), Ciril Pirc, t. in posestnik, deželni poslanec (1892–1911(?)), Jakob Killer, t. in posestnik (1897–1903), Albin Rant (1898–1904), Ivan (Janko) Majdič ml. (1902–06†), Janko Sajovic (1906–11(?)).
11

Učitelji(ce):
Peter Cebin (1866–79), Mihael Kuster, nadučitelj, šolski nadzornik (1870–79), Jožef Bezlaj (1877–78), Andrej Žumer, okr. šolski nadzornik, odlikovanec z zlatim križem za zasluge (1895–1902), Ivan Pezdič, nadučitelj (1896–1903), Frančišek Gaertner (1900–01), Franja Jugovic, mestna nadučiteljica (1902–11), Marija Rooss (1904–11).
8

4 Anton Dolker je bil v letih 1879–1912 profesor na gimnaziji v Kranju (Slovenski biografski leksikon, 1. zvezek, str. 239).

Edvard Šavnik z družino (fototeka Gorenjskega muzeja Kranj).

Janez Mencinger (fototeka Gorenjskega muzeja Kranj).

Sodniki (s.):
Ferd. Stare (1875–76), Tomaž Einspieler, s. pristav (1888–89) (1890–91), Ivan Kavčnik, s. pristav (1891–92), Josip Starič, s. pristav (1891–94), Ivan Pogačnik, s. pristav (1898), okrajni s. (1900–11), Fran Peterlin, s. pristav (1898–1901), Alojzij Seliškar, s. pristav (1899–1907).

Odvetniki (o.):
dr. Janez Mencinger (1871–82(?)),[5] dr. Valentin Štempihar, o. in posestnik (1884(?)–1907(?)), dr. Ivan Tavčar, odvetniški koncipient (1877–79),[6] dr. Franc Prevec (Prevc), odvetnik (1894–1904), dr. Jožef (Josip) Kušar (1905–11).
5Notarji (n.):
Viktor Globočnik, n. in posestnik, deželni poslanec (1885–97), Avgust Drukar, n. kandidat (1893–97), Anton Šlamberger, n. (1898–1911)

3

Zdravnika:
dr. Edvard Šavnik (1886–1911),[7] *dr. Edvard Globočnik* (1896–1911).

5 Po opravljenem odvetniškem izpitu decembra 1871 se je kot samostojni odvetnik naselil v Kranju. Leta 1882 se je s pisarno preselil v Krško (Slovenski biografski leksikon, 5 zvezek, str. 93).

6 Od januarja 1877 do septembra 1880 je bil koncipient pri dr. Janezu Mencingerju v Kranju, vmes je opravil rigoroza in bil novembra 1877 promoviran za doktorja prava (Slovenski biografski leksikon, 12. zvezek, str. 30).

7 Umrl je v Kranju 19. marca 1931 v starosti 79 let. Bil je med drugim častni meščan Kranja in prostovoljnega gasilskega društva v Kranju, ki ga je tudi ustanovil leta 1881, ustanovitelj Dijaške kuhinje in pokrovitelj Družbe sv. Cirila in Metoda (Koledar šolske družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani za prestopno leto 1932, str. 80).

Farmacevta:
Simon Maček (1871–73), *Jakob Hočevar* (1874–78) (od 1888 letnik v Cerknem).

Gostilničarja in posestnika:
Peter Mayr ml. (1885–1907(?)), Josip Kovač, gostilničar, posestnik (1896–98).

Poštna odpravnika:
Martin Novak (1874–84(?)), Albina Tavčar (1904).

Franc Žužek, inženir (1886–88), Ivan Valenčič, tajnik hranilnice (1898–1911(?)), Rudolf Kokalj, zavarovalniški zastopnik Dunava (1902–1911(?)), Ivan Fr. Lampret, tiskarnar (1902–07(?), 1911(?)), Franc Berlec, žandarmerijski stražmojster (1893–94).
Ivan Franke, slikar (1879–80), Ignacij Fock, svečar, posestnik (1896–98), Franc Šumi, mesar, posestnik (1896–97), Franc Pucher, vrvar, posestnik (1897), Ivan Novak, pek (1905), Malica Gregorač, gospodična (1866–68).

Brez navedbe poklica:
Jakob Antloga (1910), Marko Bajuk (1910), Josip Cvar (1910–11(?)), Janko Janežič (1910–11(?)), Ivan Masten (1910–11(?)), Henrik Steska (1910–11(?)), dr. Karel Šavnik (1911(?)), Fran Virant (1910–11(?)).

Naročniki:
1 dijak (1899), 14 dijakov (1905), 25 dijakov (1906), 25 dijakov (1907).

Besnica

Letniki:
Franc Tavčar, ekspozit (1888–93), Franc (Fran), Pokorn, ekspozit, župnik (1894–1911).

Cerklje

Poverjeniki:
Jakob Hočevar, lekarnar (1895–99), Andrej Kmet, nadučitelj (1900–1910), Josip Lapajne, nadučitelj (1911).

Ustanovniki:
dr. Edvard Globočnik, zdravnik (1873–99), Baltazar Bartol, župnik v. p. (1880–1910), Alojz Rožič, kaplan (1881–(?)).

Letniki:
Bralno društvo (Sp. Brnik) (1898–1903), Narodna čitalnica (1904–07(?)).

Duhovniki:
Anton Košmrlj, kaplan (1866–67), *France Rome,* kaplan (1868–70) (potem letnik v Naklem), Anton Golobič, kaplan, župnik (1870–81(?)), Anton Zupančič, kaplan (1876), *France (Franc) Špendal,* kaplan (1879) (potem letnik v Tržiču), Jos. Marinko, kaplan (1880), Lorenc (Lovro), Oblak, kaplan (1881–86), Ivan Zdražba, kaplan (1884(?)–84), *Andrej Kalan,* kaplan (1885–86), *Ivan Lavrenčič*, kaplan (1888–89) (potem v Kranju), Franc Krek, kaplan (1890–95), Ivan Pavlič, kaplan (1892–96), župnijski upravitelj (Šenturška gora) (1897), Simon Robič, župnijski upravitelj (Šenturška gora) (1895–96), Edvard Kosobud, kaplan (1896–99), Jakob Matjan, kaplan (1897–1900), Ivan Hromec, župnik (Šenturška gora) (1900–04), Ivan Medved, kaplan (1900–02), Matej Kos, kaplan, katehet (1902–04), *Viljem Paulus*, župnijski upravitelj (Šenturška gora) (1905–07(?)), Fran Krmelj (Šenturška gora) (1910).
20

Posestniki:
Ignacij Kanduč (Stiška vas) (1866–70), Ivan Hacin (Črešnjevek) (1890–93), Josip (Jožef) Hacin (Črešnjevek) (1894–1911(?)), Josip Josip Mušič (Pešata(?)) (1897), Luka Pavlič (Sp. Brnik) (1898–99), Frančišek Ahlin (1904–07(?)), Anton Koritnik (1904), Jerica Likar (1907–(?)).
8

Učitelji (u.):
Andrej Vavken, kmetijski učitelj, župan (1870–77) (1895–98†), *Andrej Kmet,* nadučitelj (1893–1910), Slavoj Praprotnik (1901), Jožef Lapajne, u., nadučitelj (1902–1911), Minka Franter (1906–07(?)), Ivan Kalan (Velesovo) (1906–1911).
6

Orožniški stražmojstri:
Frančišek Ziherl (1900–03), Alojzij Oberstar (Šenčur) (1902–05), Ignacij Ocepek (1903).

dr. Avgust Mayr (Mayer), okrajni zdravnik (1901–1910), *Jakob Hočevar,* lekarnar, trgovec, posestnik (Zg. Brnik) (1890–99), lekarnar, posestnik (Vrhnika) (1900) (potem letnik na Vrhniki), Jožef Železnikar, železniški uradnik (Ponteba) (1902–06), Evgenija Vavken, poštarica (1900–02), France Ahčin, dacar (1870), Janez Robas, župan (1866–67), Ivan Eržen, trgovec (1905), Iv. Kern, sin trgovca in posestnika (1906), trgovec, posestnik (1907–11(?)), Janko Ahlin, gostilničar, posestnik (1906–07(?)), Ivan Ahčin, gostilničar, posestnik (Adergas) (1904–1911(?)), Jožef Jenko, posestnikov sin (Zgornji Brnik) (1900–07(?)), Mila Kern, trgovska hči (1904–05), Štefan Hacin (1871–73).

Naročniki:
1 dijak (1899)

Duplje

Letnik:
Tomaž Šlibar, župnik (1866–81(?)).

Galicija

Letnica:
Antonija Kavt, žena železniškega inženirja (1870).

Goriče

Letniki:
Leopold Zaletel, župnik (1896–97), Jernej Primožič, župnik (1898–99), Anton Likozar, učitelj (1888).

Hrastje

Letnika:
Lovro Rožman (Rozman), beneficiat (1893–97), *Valentin Aljančič,* beneficiat(?) (1910(?)–1911).

Kokra

Letniki;
Franc Strmole, župnik (1866–74), *Anton Nemec,* župnik (1896–1907(?)), Alojzija Štebi (1910–11).

Kovor

Letniki:
France Bohinec (Bohinc), župnik (1866–70) (potem letnik v Križah).

Mače

Letnik:
Andrej Pekovec, posestnik (1904–07(?)).

Mavčiče

Letniki:
Matej Preželj, župnik, zlatomašnik (1868–1900), Josip Dolinar, učitelj (1892–98), Anton Rihar, upokojenec (1879).

Naklo

Ustanovniki:
Anton Zarnik, župnik (1867–88).

Letniki:
Primož Jan, kaplan (1869–70), Ivan Vrhovnik, kaplan (1881–84?)[8] (od 1886 letnik v Dobu), *Franc Rome,* župnik (1889–92), *Anton Mali*, župni upravitelj (1893–94), Jakob Mrak, župnik (1894–95), Ludovik Schiffrer, kaplan (1894–95), Josip Benkovič, kaplan (1896), Franc (Frančišek), Traven, kaplan (1897–1902), Frančišek Pavšič (Pavčič) kaplan (1904–1907(?)).

9

Josip (Jožef) Traven, učitelj (1892–99).

Olševek

Letniki
Simon Robič, beneficiat (1870–73) (potem letnik na Šenturški gori pri Cerkljah).

Ovšiše (od 1871 vključene v dekanijo Radovljica)

Letniki
Janez Habe, župnik (1869–70).

Podbrezje

Ustanovnik:
Janez Parapat, kaplan (1868–71).

Letniki:

Duhovniki:
Sebastijan Elbert, kaplan (1887), Franc Rihar, kaplan (1888–90), Andrej Plečnik, kaplan (1891), *Anton Mali,* kaplan (1892) (potem letnik v Naklem), *Ivan (Janez) Zabukovec*, kaplan (1896–97) (potem letnik v Križah), Mihael Koželj, župnik (1898–99).

6

Učitelja:
France Praprotnik (1866–68), France Klinar (1870).

Franc Pavlin, inženir, trgovec in posestnik (1888–92), Alojzij Pavlin, trgovec in posestnik (1888–99, 1903–1911), Aleš Pavlin, posestnik (1869–78), Marija Kilar, gospodična (1869).

Podnart

Letnik:
Josip Pogačnik, posestnik (1889–91).

Preddvor

Ustanovnik:
Janez (Ivan) Debeljak, župnik (1871–99).

Letniki:

8 Kaplan v Naklem je bil od 1881 do 1885, do 1887 pa kaplan v Dobu (Slovenski biografski leksikon, 14. zvezek, str. 267).

Duhovniki:
Janez Debeljak, župnik (1869–70), Anton Kržič, kaplan (1873–75), Martin Molek, kaplan (1877–78), *Valentin Aljančič,* kaplan (1881–(?) (potem letnik v Šmartnem), *Andrej Kalan,* kaplan (1884)[9] (potem letnik v Cerkljah), Franc Žužek, kaplan (1896–97), Anton Čop, kaplan (1900–01), Valentin Remškar, kaplan (1902).

8

Predoslje

Ustanovnik:
Anton Krčon, kaplan (1867–68), župnik v. p. (1894–02).

Letniki:

Duhovniki:
Jožef (Josip) Krčon, župnik, duhovni svetnik (1866, 1869–1902), Ernest Čuber, kaplan (1871–72), Peter Mohar, kaplan (1875–76), *France Kregar,* kaplan (dalje letnik v Kranju) (1878–79), Ivan Kačar, kaplan (1889), Ignacij Zupanc, kaplan (1892–1902), župnik (1903–07(?)), Fr. Kimovec, kaplan (1905).

7

Janez Saje, učitelj (1866–70), Drag. Česnik, učitelj (1893–96), *Henrik Paternost,* nadučitelj (1904–07(?)).

Primskovo

Letniki:
Blaž Vomberger, župnik v. p. (1866–81(?)), Karol Miklavčič, duhovnik (1900–01), Franc Luznar, učitelj, nadučitelj (1893–1911).

Smlednik

Ustanovniki:
Jožef Vidmar, kaplan (1869–70), Jožef Belar, kaplan (1876–77), Franc Šušteršič, kaplan (1887).

Letniki:

Duhovniki:
Matej Preželj, župnik (1866–67), France Sajevec, kaplan (1867) (1874), *Andrej Karlin*, kaplan (1881–83) (potem letnik v Šenčurju), Ivan Novak, župnik (1885–88), Ivan Müller, kaplan (1888–89), Ivan Karlin, župnik (1890–1903) Jakob Pokorn, kaplan (1890–91), Franc Košir, kaplan (1892–94), Jernej Bernard, kaplan (1895), Anton Hribar, kaplan (1896), *Vojteh Hybašek*, kaplan (1900–02), Dragotin Čuk, kaplan (1903–05).

12

Janez Jeraj, posestnik (1871–74).

Šenčur

Letniki:

Duhovniki:
Janez Koprivnikar, kaplan (1866–69), Ignacij Mali, kaplan (1866–68), Jurij Košmerl, župnik (od 1873 župnik v. p.) (1868–79), Štefan Gnjezda, kaplan (1870–75) (potem letnik na Bohinjski Beli), Valentin Skul, kaplan (1870–75), župnik v. p. (1896), Janez Šivec, župnik (1873–75), Janez Košmelj, kaplan (1876–79), Martin Povše, župnik (1876–90), *Andrej Karlin*, kaplan (1884), Ivan Kljun, kaplan (1885–87), *Anton Koblar*, kaplan (1888) (potem letnik, nato ustanovnik v Kranju), *Anton Nemec,* kaplan (1890–95) (potem letnik v v Kokri), Anton Kukelj, župnik (1892–1904), *Anton Železny,* kaplan (1896).

14

Anton Kunšič, učitelj (1873–75), Ivan Rihteršič, nadučitelj (1899), Anton Blagne, posestnik (1887–91†), Antonija Blagne, trgovka (1893–1907(?)), France Kordeš (1870–73), Antonija Peršina (1910–11).

Šenturška gora

Letnika:
Janez Judnič, župnik (1871–74), *Simon Robič,* beneficiat, administrator (1874–94).

Šmartin (Stražišče)

Ustanovnik:
Jur. Krašovic (Kraševec), župnik (1871–81(?)).

Letniki:

Duhovniki:
Valentin Lah, kaplan (1870–71), *Blaž Šoklič,* kaplan (1874–77), Matija Zarnik, kaplan (1878–81(?)), *Valentin Aljančič*, kaplan (1884(?)–86) (potem letnik v Hrastju), Anton Brodnik, kaplan, kaplan v. p. (1888–96), Ivan Mesar, župnik, duhovni svetnik, deželni poslanec (1893–95†), *Alojzij Železny*, kaplan (1893–95) (potem letnik v Šenčurju), Jos. Razboršek, župnik (1895–1904), dr. Josip Gruden, kaplan, kaplan v začasnem pokoju (1896–98), *Alojzij Šarec,* kaplan (1897–99) (vmes Št. Jošt), župnik (1905–07(?)), *Viljem Paulus,* kaplan (1902–04) (potem letnik na Šenturški gori).

11

[9] V letih 1883–84 je bil kaplan v Predosljah, v letih 1884–1885 v Preddvoru in 1885–1886 v Cerkljah (Slovenski biografski leksikon, 3. zvezek, str. 422).

Učitelji:
Vincencij Kmet (1874–77), Nikolaj Stanonik (1878–81(?)), Frančišek Rojina, nadučitelj (1899–1905, 1907–(?)), Mihael Bregant, nadučitelj (1892–98), *Henrik Paternost* (1902–03) (potem letnik v Predosljah).

5

Mihael Mohar, organist (1894–1900), Anton Golob, župan (Stražišče) (1866–68), Antonija Stroj, gospodična (1866–68).

Trboje

Letniki:
Josip Škofic, župnik v začasnem p. (1893), Karol Hofer, župnik v. p. (1902–03), Jožef (Josip), Kršič (Kržič), posestnik (1868–96).

Trstenik

Letniki:
Ignacij Gregorič, lokalist, župnik (1871–92†), Ivan Dolžan, župnik (1892–98†), Ivan Mikš, župnik (1898–1911(?)).
Luka Knific, učitelj (1902–10).

Tržič

Poverjenika:
Franc (Frančišek) Špendal, župnijski upravitelj, župnik, duhovni svetnik (1889–1907(?)), Josip Potokar, župnik (1910–1911(?)).

Ustanovnik:
Viljem Pollak (Polak), inženir, zasebnik (1898–1907(?)).[10]

Letniki:
Slovensko bralno društvo (1890–11(?)), Katoliško izobraževalno društvo sv. Jožefa (1900–04).

Duhovniki:
Alojzij Košir, župnik (1866–67), *Blaž Šoklič,* kaplan (1868–70) (potem letnik v Šmartinu), Rihard Frank, župnik (1869–79), Kozma Pavlič, kaplan (1869), Mavricij Goslar, kaplan (Križe) (1870–71), *Fr. Bohinec (Bohinc*), župnik (potem letnik v Križah) (1871–81(?)), Jakob Aljaž, kaplan (1873–79), Janez Golob, kaplan (1873–78), Alojzij Puc, kaplan (Križe) (1874), Jakob Sušnik, kaplan (1879), *France (Franc) Špendal,* župnijski upravitelj, župnik (1880–1907(?)), Rok Merčun, kaplan (1887–89), Alojzij

Viljem Polak (Pogled na prvo četrtstoletje družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani, 1910, str. 56).

Žužek, kaplan (Križe) (1887–88), Josip Pekovec, župnijski upravitelj, kurat (Lom) (1890–1901), Josip Wruss, kaplan (1891–92), Ivan Šafer, župnik (Duplje) (1893–96), Ivan Krst. Trpin, kaplan (1893–95), Ignacij Nadrah, kaplan (1896–99), Franc Porenta, župnik (Križe) (1897–1911), Jožef Potokar, kaplan, župnik (1899, 1910–11), *Ivan Barle,* kaplan (1900–04) (potem letnik v Kranju) Jožef Kržišnik, kaplan (1900–04), Jurij Rozman, župnik (Kovor) (1900–11), Lenart Zupan, kaplan (1905–07(?)), *Janez Zabukovec,* župnik (Križe) (1910–11).

25

Učitelji:
Andrej Kmet (1889–92) (potem letnik v Cerkljah), Luka Albrecht (Sv. Ana) (1892–1911), Josip (Jožef) Kragl, nadučitelj (1895–1905†), Julij Slapšak (Leše) (1900).

4

Notarji:
Rupert Bežek (1891), Frančišek Stupica (1905), Matija Marinček (1910–11(?)).

3

[10] Železniški in cestni inženir Viljem Polak je umrl v Ljubljani 29. marca in bil pokopan v Tržiču 31. marca 1908 (Slovenski biografski leksikon, 7. zvezek, str. 431–432).

Tovarnarji:
Leopold Ahačič, fužinar (1887–93), Franc (Fran, Frančišek) Ahačič (1894–1907(?)), Niko Ahačič (1898–1911).

3

Trgovci:
Ivan Jelenc, trgovec (1889–1911), Ivan Omersa, trgovec (1889–96), Ivan Engelsbereger, trgovec (1896–1904, 1910–11(?)).

3

Gregor Žerjov, okrajni sodnik (1889–96), dr. Ivan Kladva, okrajni sodnik (1897–1904)
Viljem Pollak, inženir (1897), Viktor vitez pl. Andriolli, davkar (1897–1907(?)), Peter Lončar, carinik (1890–92), Matej Lončar, lesni trgovec, gostilničar, posestnik (1897–1911(?)).

Brez navedbe poklica:
Anton Sepaher (1910–11(?)), Janko Vajda (1910–11(?)).

Turn

Ustanovnica:
Luiza (Alojzija) Urbančič, gospodična, graščakinja (1873–1911(?)).

Letnik:

Janko Urbančič, graščak (1870–80).

Velesovo

Letniki:

Duhovniki:
Matija Kuhel, kaplan (1868–69), Jurij Varl, župnik (1870–73), Mihael Kotnik, kaplan (1873), Ivan Volk, kaplan (1898–99), Jožef Brešar, župnik (1903–04).

5

Mihael Kos, učitelj (1885–90), Marija Štamcar, učiteljeva hči (1871–73).

Voglje

Letniki:
France Arhar, beneficiat (1873–76), Mihael Globočnik, trgovec, posestnik (1900–1910), Aleš Zupanec, posestnik (1870–71).

Zalog

Letniki:
Janez Hiti, upokojeni župnik (1879–81(?)).

Zapoge

Letnika:
Martin Narobe, župnik (1866–71), Ivan Kalan, župnik (1903).

Zgornja Bela

Letnik:
Mihael Naglič (1910).

Preprost seštevek imen in priimkov iz zgornjega prikaza članov Slovenske matice v Kranju in okolici – kranjski dekaniji nam pokaže za leta, za katera imamo podatke iz njenih Letopisov, da je bilo v prikazanem obdobju Kranju 28 ustanovnikov in 131 letnikov, v Cerkljah 3 ustanovniki in 51 letnikov, v Tržiču 1 ustanovnik in 47 letnikov, v Šmartinu en ustanovitelj in 19 letnikov, v Šenčurju 19 letnikov, v Smledniku 3 ustanovniki in 12 letnikov, v Podbrezjah en ustanovnik in 12 letnikov ter v Naklem in Predosljah po en ustanovnik in 10 letnikov, v drugih krajih pa manj kot deset. Zunaj Kranja tako naštejemo 9 ustanovnikov in 138 letnikov. Skupaj naj bi bilo tako po seštevku 41 ustanovnikov in 367 letnikov, vseh torej 408. Dejanska številka je bila nekoliko manjša, ker je bilo vsaj 25 izmed njih navedenih v seznamih vsaj po dvakrat, nekaj pa tudi po trikrat (tako duhovnik Franc Špendal), dva od njih, dekan Anton Koblar in gimnazijski katehet dr. Frančišek Perne pa najprej kot letnika in potem kot ustanovnika v različnih krajih, zdravnik dr. Edvard Globočnik pa hkrati kot ustanovnik v Cerkljah in nekaj let kasneje še kot letnik v Kranju. Vsaj 22 ostalih, predvsem duhovnikov, pa tudi kak učitelj in lekarnar, je navedenih najprej na enem, potem na drugem službenem mestu. Ta dvojnost "bremeni" izključno letnike, tako da z odštetjem "večkratnih" od omenjenega skupnega števila pridemo do realnejšega skupnega števila letnikov 345 in skupnega seštevka vseh članov 386, pri čemer je treba dopustiti možnost, da smo kakšno večkratno navajanje istega člana Slovenske matice v Kranju in okolici tudi spregledali. K temu številu niso prišteti naročniki-dijaki, ki jih v seznamih ne navajajo z imeni.

Od omenjenega članstva Slovenske matice v Kranju in okolici med ustanovniki ni nobenega kolektivnega člana, med letniki pa 9, od leta 5 v Kranju, ter po 2 v Cerkljah in Tržiču. Glede na izrazito patriarhalno usmeritev tiste dobe tudi ne preseneča, da je med člani Slovenske matice samo 18 žensk, dve ustanovnici, graščakinja Luiza Urbančič in trgovka Ivanka Pleiweis, in 16 letnic, od katerih je bila ena nadučiteljica Franja Jugovic, dve učiteljici in dve poštni uradnici, po ena trgovka in posestnica sicer pa tri gospodične, tri članice brez navedbe poklica, žena železniškega inženirja, učiteljeva in trgovčeva hči.

Vinko Majdič z ženo Matildo (fototeka Gorenjskega muzeja Kranj).

Če si na kratko ogledamo poklicno sestavo članov Slovenske matice v Kranju in okolici – kranjski dekaniji, lahko ugotovimo, da so veliko večino tega članstva predstavljali duhovniki, po seštevku imen in priimkov 175, ob upoštevanju že omenjenih dvojnih navedb pa vsaj kakih 20 manj, torej največ 155. Od tega je bilo sicer nespornih ustanovnikov 15, od tega 7 v Kranju, 3 v Smledniku in dva v Cerkljah. Kar se tiče samega mesta Kranja, v njem duhovniki niso imeli prvega mesta po članstvu v Slovenski matici, ker so bili pred njimi gimnazijski profesorji z najmanj 33 člani, od tega sicer samo z enim ustanovnikom in z enim kolektivnim članom (gimnazijsko knjižnico), zunaj Kranja pa članov – gimnazijskih profesorjev ne zasledimo. Duhovnikov članov Slovenske matice je bilo v Kranju 30, poleg 7 ustanoviteljev še 23 letnikov, ob tem pa moramo še upoštevati, da sta bila dva od njih hkrati tudi gimnazijska profesorja kateheta. Na tretjem mestu v kranjski dekaniji so bili učitelji oz. učiteljice. V Kranju je bilo med učitelji 9 letnikov, od tega en kolektivni član (knjižnica učiteljskega društva), med njimi so bili trije duhovniki-kateheti, od teh pa sta bila dva tudi šolska ravnatelja. Zunaj Kranja je bilo med učitelji še 28 letnikov, skupaj torej 35, dva dvojno navedena (Andrej Kmet in Henrik Paternost) pa sta že odšteta. Tudi med njimi naletimo na nekaj duhovnikov. V Kranju so bili glede na značaj mesta dobro zastopani še trgovci (7 ustanovnikov in 11 letnikov), v vsej kranjski dekaniji pa jih je bilo zunaj Kranja še 9 letnikov, skupaj torej 27. Ob njih je bilo tako v Kranju kot zunaj njega tudi še nekaj "kombiniranih" trgovcev in posestnikov. Med člani Slovenske matice zabeležimo vsaj še "čistih" 13 posestnikov, poleg vsaj še štirih dodatnih oziroma gostilničarjev in posestnikov, ob že omenjenih trgovcev in posestnikov. Dodatna oznaka "posestnik" se poleg njih pojavlja še pri vrsti članov, od odvetnikov, notarjev, lekarnarjev do različnih obrtnikov. Uradnikov zasledimo v Kranju 12 od tega enega ustanovnika, zunaj Kranja še dva, sodnikov v Kranju 1 ustanovnika in 7 letnikov, zunaj Kranja še dva letnika, odvetnikov oziroma odvetniških koncipientov najdemo v Kranju enega ustanovnika in 5 letnikov, zunaj Kranja pa nobenega, navedenih je še 6 notarjev, od njih trije v Kranju, 6 zdravnikov, od njih dva ustanovnika in pet lekarnarjev, med njimi dva ustanovnika ter trije tovarnarji (Ahačiči, dva druga znana tovarnarja – ustanovitelja Vinko Majdič in ing. Viljem Polak sta navedena z drugim poklicem) in trije orožniški stražmojstri. Zelo pisana množica ostalih poklicev članov Slovenske matice je zastopana samo z dvema ali enim primerom.Kot vidimo iz zgoraj objavljene tabele članstva, ustanovni in letni člani Slovenske matice v Kranju in okolici v nobenem obravnavanem letu niso presegli številke 112, ki so jo leta 1907 dosegli na račun dijakov – naročnikov. Tudi število ustanovnikov je le dvakrat – v letih 1875 in 1876 – doseglo najvišjo številko 21, potem pa je proti koncu avstrijske dobe vztrajno padalo.

Slovenska matica je imela 10. maja 1865 717 članov, od tega 338 ustanovnikov (148 duhovnikov in 190 laikov – neduhovnikov), in 379 letnih članov.[11] Leta 1890 je imela Slovenska matica 301 ustanovnega člana in 1.724 letnih članov, leta 1900 pa 6 častnih, 250 ustanovnih, 2.883 letnih članov ter 13 letnikov. Leta 1911 je imela Slovenska matica okoli 3.800 članov. Družba sv. Mohorja, ki je bila že od vsega začetka širše zasnovana kot ljudska založba in bratovščina, je imela za primerjavo leta 1865 2.719 članov, od tega 185 dosmrtnih, ki jih lahko primerjamo z ustanovniki SM,[12] leta 1890 48.084 članov od tega 680 dosmrtnih,[13] leta 1911 pa 84.855 članov, od tega 1.837 dosmrtnih.[14]

11 Poročilo o Matici Slovenski v Ljubljani od njenega začetka, t. j. 4. februarja 1864 do 1. julija 1866. str. 19.
12 Koledarček družbe sv. Mohorja za navadno leto 1866, str. LVII.
13 Koledar Družbe sv. Mohorja za navadno leto 1891, str. 117.
14 Koledar Družbe sv. Mohorja leto 1912, str. 170.

Valentin Štempihar z ženo Ano (fototeka Gorenjskega muzeja Kranj).

Nedvomno je zelo zanimiva primerjava števila članstva Slovenske matice v kranjski dekaniji s članstvom že omenjene ljudske založbe Družbe sv. Mohorja (DSM) v istem teritorialnem obsegu, ki nikakor ni enoznačna zaradi že poudarjenega drugačnega osnovnega namena obeh založb, vseeno pa nam omogoča določene primerjave. V letu 1866 je bilo, kot je navedeno v tabeli, v Kranju in okolici 34 članov Slovenske matice, od tega 11 ustanovnikov, medtem ko je bilo mohorjanov v tem letu 91, od tega 5 dosmrtnih članov. Med člani Družbe v. Mohorja jih je bilo vedno precej, ki so bili hkrati člani Slovenske matice, v omenjenem letu med dosmrtnimi tako njeni ustanovniki Anton Mežnarec, Janez Reš in dr. Jurij Štrbenec.[15]

Leta 1880 je bilo članov Slovenske matice 59 (19 ustanovnikov), mohorjanov pa 705 (11 dosmrtnih). Leta 1890 je bilo članov Slovenske matice 58 (13 ustanovnikov), mohorjanov pa 1588 (21 dosmrtnih). Med mohorjani so bili v tem letu dosmrtni člani Anton Mežnarec, Karol Šavnik, Franc Oblak, Baltazar Bartol in Ivan Karlin, člani Slovenske matice.[16] Leta 1900 je imela Slovenska matica v Kranju in okolici 93 članov, od tega 10 ustanovnikov, DSM pa 2.475 od tega 60 dosmrtnih, med katerimi so bili Anton Mežnarec, Karol Šavnik Frančišek Špendal, dr.Frančišek Perne, Anton Kukelj, Ivan Hromec Janez (Ivan) Karlin.[17] Leta 1911 je bilo članov Slovenske matice v Kranju in okolici 67 (6 ustanovnikov), mohorjanov pa 2758 (106 dosmrtnih), med dosmrtnimi Anton Koblar, dr. Frančišek Perne, Fran Pokorn, Jurij Rozman, Janez Zabukovec, Ivan Mikš in Josip Brešar.[18]

Podobno najdemo v obdobju do konca habsburške monarhije kar precej članov Slovenske matice v Kranju in okolici med odborniki podružnic slovenske šolske narodnoobrambne organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda (CMD) toliko bolj, ker je bila po svoji pretežno politično in nazorsko liberalni usmeritvi Slovenski matici zelo blizu. CMD je imela sicer povsem druge cilje – ustanavljati in vzdrževati slovenske zasebne vrtce in šole na narodnostno ogroženih delih slovenskega ozemlja, prav njene podružnice pa so bile eden glavnih virov na način "samoprispevka" zbranih finančnih sredstev za Družbo.[19] Med odborniki leta 1886 ustanovljene moške podružnice CMD, ene najstarejših podružnic te organizacije na slovenskem ozemlju, zasledimo med drugimi predsednika podružnice Vinka Majdiča, Franca Šavnika ter odbornike Cirila Pirca, Avgusta Drukarja, Josipa Cvara, Franca Luznarja, dr. Valentina Štempiharja, Antona Šlambergerja in Ferda Sajovica, med odbornicami leta 1892 ustanovljene ženske podružnice v Kranju Marijo Roos, med člani leta 1889 ustanovljene podružnice v Cerkljah predsednika Andreja Vavkna, Andreja Kmeta, Jožefa Jenka in Ivana Kerna ter odbornike Frana Kreka, Josipa Lapajneta, Jakoba Hočevarja, Milko Kern, Janka Ahlina in Ivana Kalana med odborniki leta 1899 ustanovljene podružnice v Tržiču pa predsednika Frančiška Špendala, Matijo Marinčka ter odbornike Frana in Nika Ahačiča in Viljema Polaka, vse člane Slovenske matice. Moška podružnica v Kranju je za primerjavo štela leta 1890 42 članov, leta 1900 77, leta 1911 pa 177 članov štirih kategorij, od tega najvišje pokroviteljev leta 1900 5 in 1911 14., ženska pa leta 1900 107 članov, med njimi eno pokroviteljico in leta 1911 103 članov, med njimi pet pokroviteljic.[20] Podružnica v Cerkljah je leta 1900 štela 59 članov od tega enega

15 Koledarček družbe sv. Mohorja za navadno leto 1867, str. LXVI–LXVII.

16 Koledar Družbe sv. Mohorja za navadno leto 1891, str. 69–72.
17 Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1901, str. 82–95.
18 Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1912, str. 159.
19 Več o Družbi sv. Cirila in Metoda: Vovko, *Mal položi dar*..., str. 237.
20 Podatki o članstvu so zbrani na podlagi letnih seznamov odbornikov in števila članov v Koledarjih Družbe sv. Cirila in Metoda; Vovko, *Odborniki in članstvo*, str. 81–83.

Glavi trg v Kranju ob koncu 19. stoletja (fototeka Gorenjskega muzeja Kranj).

pokrovitelja ter leta 1911 38 članov, od tega spet enega pokrovitelja.[21] Podružnica v Tržiču je leta 1900 štela 107 članov, od njih enega pokrovitelja, leta 1910 pa 60 članov, od tega 3 pokrovitelje. (Za leto 1911 v seznamih v Koledarjih Družbe sv. Cirila in Metoda ni skupnega števila članov v Tržiču).[22] Dejstvo, da se iste osebe pojavljajo v veliki meri v dveh ali celo vseh treh omenjenih organizacijah, pomaga določiti poklic nekaterim izmed njih, ki ga, kot omenjeno, ni v seznamih Slovenske matice za leti 1910 in 1911.

Zgoraj navedeni člani Slovenske matice, pa tudi Družbe sv. Mohorja in Družb sv. Cirila in Metoda v Kranju, Tržiču in ostalih prikazanih krajih se logično vključujejo v splošno sliko duhovnega, družbenega, gospodarskega, kulturnega, izobraževalnega in drugega razvoja omenjenih krajev v zadnjem obdobju habsburške monarhije od srede 19. stoletja dalje. Tako so igrali pomembno vlogo v Kranju, katerega razvoj v tem obdobju je po eni strani zaznamoval razvoj industrije, kjer sta odigrala pomembno vlogo ustanovnika SM Leopold Jugovec (Jugovic), lastnik prvega večjega industrijskega podjetja v Kranju umetnega mlina ob Savi, in Vinko Majdič, ki ga je od njega odkupil in moderniziral leta 1894. V dobi zaostrovanja narodnostnih bojev so v Kranju kot protiutež nemško usmerjeni Kazini leta 1863 ustanovili Narodno čitalnico, za njo še Gorenjski sokol (1870), Slovensko bralno društvo (1886), podružnico Slovenskega planinskega društva (1899) ob že omenjenih podružnicah Družbe sv. Cirila in Metoda. Katoliško izobraževalno in zabavno društvo je delovalo od leta 1902, od 1908 pa njegov orlovski telovadni odsek. Politični in gospodarski list Gorenjec so začeli leta 1900 tiskati v tiskarni Ivana Lampreta, tudi člana SM. Veliko število gimnazijskih profesorjev članov SM v Kranju je posledica obstoja kranjske gimnazije, ki je bila najprej nižja in dvojezična (utrakvistična), po ukinitvi leta 1890 pa čez štiri leta obnovljena kot popolna dvojezična.[23] Tudi razvoj Tržiča je v drugi polovici 19. stoletja zaznamoval razvoj industrije, zlasti fužinarstva, kovaštva in čevljarstva, pa tudi tekstilne industrije, izdelave lepenke in podobnega. Pomembno vlogo pri tem so imeli tovarnarji iz družine Ahačič, člani SM ter njen ustanovnik ing. Viljem Polak. V Tržiču je do leta 1918 delovala nemška zasebna obrtno nadaljevalna šola, kar pojasnjuje dejstvo, da so člani SM učitelji, navedeni v Tržiču službovali na šolah izven Tržiča.[24]

Ob pregledovanju članstva SM v Kranju in zunaj njega lahko opazimo določeno značilno dvojnost. Pri predstavnikih določenih poklicev, zlasti tovarnarjev, odvetnikov, notarjev, zdravnikov trgovcev, gostilničarjev obrtnikov, delno tudi uradnikov in podobnih, je obdobje, ko so bili zabeleženi v Kranju ali tja prejemali matičine knjige, praviloma daljše kot pri večini duhovnikov, zlasti kaplanov, profesorjev in učiteljev, ki so jih zaradi narave njihovega dela pogosto prestavljali iz kraja v kraj. Podobno

21 Prav tam, str. 46.
22 Prav tam, str. 178.
23 Žontar, Kranj, Zgodovina, Enciklopedija Slovenije, 5. zvezek, str. 383.
24 Janša Zorn, Tržič, Zgodovina, Enciklopedija Slovenije, 13. zvezek, str. 385–386.

sliko v manjšem obsegu zasledimo tudi v Tržiču, zunaj obeh večjih krajev pa naletimo med člani SM v veliki meri predvsem na duhovnike in učitelje, ki so svoje knjige Slovenske matice prejemali povprečno zelo kratko obdobje v posameznem kraju.

Prikaz članstva Slovenske matice v Kranju in okolici daje po eni strani podobo o zakoreninjenosti in pomenu te prve slovenske znanstvene založbe na omenjenem področju, po drugi strani pa dopolnjuje že znana dejstva o slovenski družbeni, kulturni, politični, duhovni, gospodarski in drugi eliti Kranja in okolice, ki je v veliki meri sestavljala članstvo Slovenske matice na tem območju.

LITERATURA IN NATISNJENI VIRI

Bernik, France: Sto let kulturnega poslanstva. *Slovenska matica 1864–1964, Zbornik razprav in člankov* (ur. France Bernik). Ljubljana : Slovenska matica, 1964.

Imenik društvenikov "Slovenske Matice" za leto 1911. *Letopis Slovenske Matice za leto 1911*. Ljubljana : Slovenska matica, 1911.

Janša Zorn, Olga: Tržič, Zgodovina. *Enciklopedija Slovenije*, 13. zvezek. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1999, str. 385–386.

Koledar Družbe sv. Mohorja leto 1912. Celovec: Družba sv.Mohorja, 1911.

Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1901. Celovec : Družba sv. Mohorja, 1900.

Koledar Družbe sv. Mohorja za navadno leto 1891. Celovec : Družba sv. Mohorja, 1890.

Koledar šolske družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani za prestopno leto 1932. Ljubljana : Družba sv. Cirila in Metoda, 1931.

Koledarček družbe sv. Mohorja za navadno leto 1866. Celovec : Družba sv. Mohorja, 1865.

Koledarček družbe sv. Mohorja za navadno leto 1867. Celovec : Družba sv. Mohorja, 1866.

Lesar, Anton: Imenik Matičinih udov do avgusta 1866. *Narodni koledar in letopis Matice Slovenske za leto 1867*. Ljubljana : Slovenska matica, 1866.

Letno poročilo tajnikovo. *Letopis Matice Slovenske za leto 1912*. Ljubljana : Slovenska matica, 1912.

Melik, Vasilij: Slovenska matica. *Enciklopedija Slovenije*, 11. zvezek. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1997, str. 415–416

Narodni koledar in letopis Matice Slovenske za leto 1867. Ljubljana : Slovenska matica: Ljubljana, 1866.

Slovenski biografski leksikon, 1. do 14. zvezek. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, SAZU, ZRC SAZU, 1925–1991.

Vovko, Andrej: *Mal položi dar... Portret slovenske narodnoobrambne šolske organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda 1885–1918*. Ljubljana : Slovenska matica, 1994.

Vovko, Andrej: *Odborniki in članstvo podružnic Družbe sv. Cirila in Metoda 1885–1918*. Ljubljana : Založba ZRC SAZU, ZRC SAZU, 2004.

Žontar, Majda: Kranj, Zgodovina. *Enciklopedija Slovenije*, 5. zvezek, Ljubljana : Mladinska knjiga, 1991, str. 383.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Mitglieder der *Slovenska matica* in Kranj und Umgebung bis zum Ersten Weltkrieg

Im Rahmen sich zuspitzender Nationalitätenkonflikte im slowenischen Raum am Ende des 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts spielten auf slowenischer Seite einige Vereinigungen, die das Nationalgefühl erweckten und eine Abwehrfunktion ausübten, eine bedeutende und weitreichende Rolle, indem sie sich bei der Verteidigung des Slowenentums dem deutschen, italienischen und ungarischen Überfremdungsdruck entschieden entgegensetzten. Unter denen stand auch der älteste 1864 gegründete Wissenschaftsverlag, die *Slovenska matica*, ganz vorne. Im vorliegenden Beitrag wird nach einer kurzen Darstellung ihres Werdegangs bis 1918 ein örtlich und zeitlich stark beschränkter Ausschnitt aus ihrer Geschichte vorgestellt: eine zahlenmäßige, persönliche und berufliche Struktur der Mitglieder der *Slovenska matica* in der Stadt Kranj und deren näherer Umgebung von der Mitte der 60-er Jahre des 19. Jahrhunderts bis zum Untergang der Habsburgermonarchie. Sie beruht auf Jahresverzeichnissen ihrer Mitgliedschaft, die im Jahrbuch (Letopis) der *Slovenska matica* veröffentlicht wurden. Die zahlenmäßige jährliche Vergleichsdarstellung der Mitgliedschaft der *Slovenska matica* in Kranj und Umgebung umfasst den Zeitabschnitt von 1866 bis 1911, als das erwähnte Jahrbuch sein Erscheinen einstellte. Es folgt ein Mitgliederverzeichnis der *Slovenska matica* in Kranj und Umgebung nach einzelnen Mitglieds- und Berufskategorien für den erwähnten Zeitabschnitt sowie eine Analyse der Berufsstruktur, aufgrund deren festgestellt werden kann, dass die meisten Mitglieder Geistliche waren. Die zweitstärkste Mitgliederkategorie der *Slovenska matica* in Kranj und Umgebung machten die Professoren an verschiedenen dortigen Mittelschulen aus, vor allem auf dem Gymnasium, gefolgt von Lehrern, Beamten, Anwälten, Notaren sowie von Anwärtern für die beiden letztgenannten Berufe, andere Kategorien zählen

weniger als 10 Mitglieder, davon 7 Ärzte, mit Ausnahme der Kategorie "Ohne Berufs- oder Standesangabe", die 29 Mitglieder zählte, davon 6 mit Doktortitel, die sich aufgrund einer weiteren eingehenden Studie wahrscheinlich in eine der oben genannten Kategorien (vor allem Professoren, Ärzte, Beamte, Anwälte/Notare) eingliedern ließen. Die Berufsanalyse wird durch den Umstand erleichtert, dass beim Großteil der Mitglieder der *Slovenska matica* in Kranj und Umgebung mit Ausnahme der Jahre 1910 und 1911 deren Beruf oder Stand angegeben wurde. Für die damalige Gesellschaft ist auch die Tatsache charakteristisch, dass in den behandelten Jahren nur 18 weibliche Mitglieder der *Slovenska matica* vorkommen, davon drei Lehrerinnen. Im vorliegenden Beitrag wird ein kurzer Vergleich der Mitgliederzahl der *Slovenska matica* und des Volksverlags *Družba sv. Mohorja* (Hermagoras-Gesellschaft) gezogen, ferner werden einige der angesehensten Mitglieder der *Slovenska matica* in Kranj und Umgebung im behandelten Zeitraum vorgestellt. Die Übersicht über die Mitgliedschaft der *Slovenska matica* in Kranj und Umgebung zeugt auf der einen Seite davon, wie tief dieser erste slowenische Wissenschaftsverlag im behandelten Raum verankert war, auf der anderen Seite aber ergänzt sie die bereits bekannten Tatsachen über die slowenische gesellschaftliche, kulturelle, politische, geistige, wirtschaftliche und anderweitige Elite Kranjs und Umgebung, die einen bedeutenden Bestandteil der Mitgliedschaft des genannten ersten slowenischen Wissenschaftsverlags in diesem Raum bildete.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 061.2:069(497.4Celje)"1883/1922"

Prejeto: 27. 2. 2009

Rolanda Fugger Germadnik
mag., muzejska svetovalka, Pokrajinski muzej Celje, Trg celjskih knezov 8, 3000 Celje
e-pošta: rolanda@pokmuz-ce.si

Muzejsko društvo v Celju (Museal-Verein in Cilli), 1883–1922

IZVLEČEK

Prispevek predstavlja delo Muzejskega društva Celje (Museal-Verein in Cilli) v letih od 1883 do 1919. Muzejsko društvo je v tem času zaščitilo razvaline Gornjega Celja (Starega gradu) pred intenzivnim propadanjem, poskrbelo za arheološki nadzor nad izkopavanji v mestu in okolici ter preprečilo odtok najdb v Gradec in na Dunaj. Z zasnovo in stalno širitvijo zbirk v Mestnem muzeju je postavilo solidne osnove današnjemu Pokrajinskemu muzeju Celje.

KLJUČNE BESEDE
Celje, celjsko muzejsko društvo, začetki muzealstva v Celju, kulturna dediščina, arheologija

ABSTRACT

THE MUZEJSKO DRUŠTVO (MUSEAL-VEREIN IN CILLI) (MUSEUM SOCIETY) IN CELJE, 1883–1922

The contribution presents the work of the Muzejsko društvo in Celje (Museal-Verein in Cilli) in the years from 1883 to 1919. During that time, the Museum society protected the ruins of the Gornje (Upper) Celje (Stari grad – Old Castle) from intensive disintegration, provided for archaeological supervision over excavations in town and its vicinity, and baffled the outflow of finds to Graz and Vienna. With its scheme and permanent expansion of collections in the Mestni muzej (Town museum), the society set solid foundations to the present Pokrajinski muzej Celje (Provincial museum Celje).

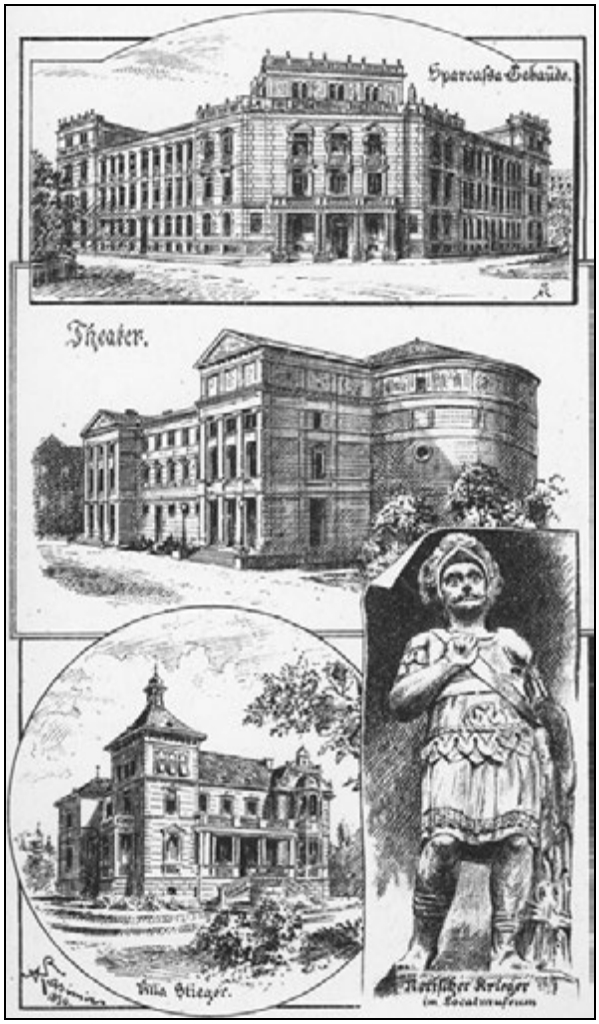
KEY WORDS
Celje, Muzejsko društvo (Museum society), beginnings of museology in Celje, cultural heritage, archaeology

V zadnji tretjini 19. stoletja je bilo Celje v nacionalnem smislu eno najbolj razdeljenih mest na Štajerskem. Slovenski in nemški politični tabor sta opustila sodelovanje tudi takrat in tam, kjer bi zdrav pragmatizem nedvomno spodbujal kvaliteto skupnega mestnega življenja. Izraz ostre nacionalne polarizacije je bilo tudi Celjsko muzejsko društvo, ustanovljeno leta 1883, ki so ga sestavljali nemško usmerjeni Celjani. Njegov nacionalni predznak zgovorno ilustrirajo zaključne besede dr. Otta Eichlerja, ki je leta 1919 predajal predsedniško mesto Danielu Rakuschu. Eichler je namreč izjavil, da bodo rezultati Muzejskega društva v Celju, čeprav društvo ne bo več obstajalo, pričali o nemškem delu in sposobnostih.[1]

Ustanovitev Muzejskega društva se je v Celju tesno prepletala z ustanovitvijo lokalnega muzeja; 3. septembra 1880 je mestna uprava sprejela sklep o njegovi ustanovitvi.[2] Odločitev ni bila presenetljiva, lahko bi celo rekli, da je spoznanje o prednostih ohranjanja in razstavljanja bogatih najdb prodrlo razmeroma pozno. Celje se je namreč na vsakem koraku soočalo s slavno preteklostjo – rimsko Claudio Celeio in številne izkopanine oziroma najdbe v mestu in okolici so bile del vsakdana; najprej so romale na Dunaj, po letu 1811 pa v graški Joanneum. V odbor, ki naj bi pripravil vse potrebno za ustanovitev muzeja, so bili imenovani gimnazijski profesorji Alfred Heinrich, Andreas Gubo in Vencelj Marek, nadučitelj mestne deške šole Josef Bobisut in Julius Pogatschnigg.[3] Mestni muzej (Localmuseum der Stadt Cilli) so odprli 1. maja 1882 ob 12. uri v prostorih stare glavne mestne šole na Slomškovem trgu.[4] Začetke njegovega delovanja sta zaznamovala pomanjkanje denarja in nasprotovanje posameznikov, ki potrebe po ustanavljanju lokalnih muzejev niso priznavali, zato se je decembra 1882 muzejski odbor preoblikoval v Muzejsko društvo v Celju in septembra 1883 prevzel skrb za novoustanovljeni muzej.[5]

Cilji društvenih prizadevanj in vodstvo

Odbor za ustanovitev društva so sestavljali rudarski svetnik Emanuel Riedl[6] v vlogi predsednika, profesorji Albert Deschmann, Adalbert Fitz, Andreas Gubo in Vencelj Marek, doktorji medicine Josef Neckermann, Josef Hoisl in Avgust Schneiditz, odvetnika dr. Eduard Glantschnigg in dr. Maximilian Stepischnegg, gimnazijski profesor Anton Pischek, učitelj meščanske šole August Tisch in Max Besozzi, urednik.[7] Stremljenja in cilje novoustanovljenega društva nam v največji meri kažejo društvena pravila, ki so bila potrjena 13. januarja 1883. Društvo je opredelilo svoje razmerje do muzeja in si zastavilo cilje, ki so po svoji vsebini sorodni ciljem današnjih, modernih muzejev. Celjski mestni muzej naj bi med ljudmi zbudil in podpiral čut za raziskovanje ter ohranjanje umetnostnih in zgodovinskih spomenikov. Društvo ni bilo zagledano zgolj v preteklost, saj je od muzeja pričakovalo tudi podporo pri vzbujanju zanimanja za sodobne teme. Muzej tako naj ne bi bil samo shramba za zbirke, ampak prostor, kjer si bodo obiskovalci, še posebej mladi, lahko brezplačno širili znanje o naravi, razvoju umetnosti in industrije.

V turističnem prospektu Cilli und Umgebung (Celje z okolico) je celjski muzej kot največjo znamenitost izpostavil skulpturo moškega v naravni velikosti. Poimenovali so ga "noriški vojak". (Pokrajinski muzej Celje, inv. št. G/VI-301/1-8)

1 PMC, MD, Zapisniki, 11. 4. 1919.
2 PMC, MD, kopija, MOC, Pr 1880.
3 Kolšek, Celjski muzej, str. 4.
4 Gubo, Geschichte, str. 420.
5 Cvirn, Vodnik, str. 11.
6 Cvirn, Fürstbauer, 1991, str. 215: Riedl je bil zaposlen 1873–1890 pri Revirnem rudarskem uradu v Celju. Bil je tudi zaupnik Centralne komisije za spomeniško varstvo na Dunaju.
7 PMC, MD, kopija, Satzungen.

Praktično nalogo muzejskega društva je predstavljala skrb za ohranitev stavbnih spomenikov, pri čemer je bila posebej izpostavljena grajska razvalina Gornjega Celja, kot so takrat poimenovali grad nad mestom; danes mu pravimo Stari grad. Društvo naj bi poskrbelo tudi za zbiranje obstoječih rimskih spomenikov in z načrtovanimi izkopavanji pridobilo nove; v načrtu so imeli še sistematično raziskovanje obdobja Keltov.

V nadaljevanju je bila nakazana društvena skrb za "hygienische Fragen", v današnjem smislu za okoljevarstvena vprašanja, ki so postajala za prebivalce južne Štajerske vedno bolj kritična, še posebej problem oskrbe s pitno vodo. Po možnostih naj bi muzejsko društvo sodelovalo tudi z drugimi naravoslovnimi društvi. Program društva lahko ocenimo kot skupek želja vseh članov odbora, ki so zastopali vsak svoje interesno področje; kasneje se je izkazalo, da je prevladal "zgodovinski" program. Član društva je lahko postal vsak, ki so ga cilji društva zanimali, v status korespondenčnega ali častnega člana društva pa so bili lahko predlagani samo tisti, ki so si v preteklosti že pridobili zasluge na področjih, ki jih je društvo pokrivalo. Višina letne članarine (2 goldinarja) ni bila visoka, lahko pa je član plačal tudi enkraten polog v višini 20 goldinarjev. Društvo je vodil predsednik, ki je imel namestnika, v odboru so bili še zapisnikar, računovodja in trije člani. Skupščina društva je bila sklicana enkrat letno, opravljene so bile nove volitve, staro vodstvo pa je bilo lahko ponovno izvoljeno. Društvo je imelo po pravilih lasten žig z napisom "Museal-Verein Cilli". Sprememba pravil je zahtevala pristanek vsaj dveh tretjin članov, pri čemer so morali biti člani o spremembi obveščeni pismeno najmanj 14 dni pred zasedanjem. Razpustitev društva sta morali podpreti dve tretjini članov.

Kdo vse je po letu 1883 sodeloval v društvenem odboru in kakšno je bilo število članstva v društvenem arhivu, ki ga hranimo v Pokrajinskem muzeju Celje, ni podatkov. Iz drobcev društvene korespondence je mogoče sklepati, da je mesto predsednika vse do leta 1899 zasedal Emanuel Riedl, ki pa na občnem zboru leta 1899 ponovne izvolitve ni sprejel;[8] imel je že 69 let. V času njegovega vodenja so bila opravljena najbolj odmevna izkopavanja v Celju in okolici. V stiku z muzejskim delom je ostal še naprej, saj je bil leta 1899 ponovno imenovan za mestnega konservatorja za nadaljnjih pet let, pri čemer so v štajerski deželni vladi pričakovali, da mu bo društvo nudilo vso podporo.[9]

Dne 4. aprila 1899 je bilo izvoljeno novo vodstvo: dr. Georg Schön je prevzel funkcijo predsednika, prof. Otto Eichler je postal namestnik, O. von Sonnenburg zapisnikar, Franz Schöninger blagajnik, člani pa Thomas Fürstbauer, Martin Novak in Franz Kick.[10] Tako Schön kot Eichler sta bila gimnazijska profesorja in prvi si je že ustvaril ugled pri urejanju in proučevanju celjskih napisnih kamnov iz rimskega obdobja.[11] Novo vodstvo je ob nastopu mandata opravilo uradni prevzem, ki ga je oteževalo dejstvo, da ni bil na razpolago noben inventar muzejskih zbirk. Stanje so poskušali rekonstruirati s pomočjo vodnika po muzeju iz leta 1889, Riedlovih zaznamkov na zabojih in popisu celjskih rimskih napisov dr. Schöna iz leta 1894.[12] Vodstvo si je kot prioriteto zastavilo skrb za razvaline Gornjega Celja in njihovo popularizacijo.[13]

Dr. Georg Schön je leta 1900 prevzel delovno mesto v Dunajskem Novem mestu,[14] zato je kmalu po njegovem odhodu predsednik društva postal profesor Otto Eichler; v ohranjenih zapisnikih ga v tej funkciji sledimo od leta 1906 do leta 1919. Prišlo je tudi do novosti: med člane upravnega odbora je po novem spadal še kustos muzejskih zbirk. Vzrok za to odločitev je bilo verjetno nezavidljivo stanje popisov leta 1899. Leta 1906 je bil v vlogi kustosa zabeležen prof. Hauptvogel, potem pa ga je v tej funkciji do konca delovanja društva zamenjal gimnazijski profesor Engelbert Pototschnigg; le-ta je bil hkrati namestnik predsednika društva. Blagajniške posle sta opravljala vse do leta 1919 Josef Schmiedl, sicer nadzornik mestnega urada in njegov namestnik trgovec Franz Karbeutz. Zapisnikarji so se menjavali pogosteje: na tem mestu si od leta 1906 kronološko sledijo Daniel Walter, Hans Blechinger, dr. Balogh, notarski kandidat, profesor Josef Irauschek in njegova namestnika – najprej profesor Franz Handl in nato strokovni učitelj Alfred Wendler. Med svetniki oz. preostalimi člani odbora je bil za kratek čas izvoljen inženir Lichtenegg (?), za obdobje vse do konca pa mestni inženir Ludwig Wessely, predstojnik mestnega urada dr. Otto Ambroschitsch in knjigarnar Fritz Rasch. Ambroschitsch in Rasch občasno nastopata tudi v drugih funkcijah; Rasch npr. kot revizor. Kot ekonoma oz. gospodarja so na letni skupščini leta 22. februarja 1912 izvolili Johanna Maierja, lastnika tovarne sodavice.[15] Celjsko muzejsko društvo je vodila učiteljska in uradniška inteligenca.

Število društvenih članov je bilo od začetka 20. stoletja znano – bilo jih je 64, leta 1908 je število naraslo na 70, se do leta 1915 povzpelo na 81, po vojni v letu 1919 pa je drastično padlo – na 42 članov. Predsednik društva Otto Eichler s stanjem ni bil zadovoljen in je v zvezi s tem na letni skupščini leta 1909 ugotavljal, da premore celjsko društvo

8 Cvirn, Fürstbauer, str. 250.
9 PMC, MD, Inventar, str. 6.
10 PMC, MD, Inventar, str. 1.
11 Gubo, Geschichte, str. 447.
12 Kot opomba 10.
13 Gubo, Geschichte, str. 455.
14 Cvirn, Fürstbauer, 1991, str. 214.
15 PMC, MD, Zapisniki, 22. 2. 1912.

manj članov kot npr. znatno manjše mesto, kakršen je Ptuj. Izpostavil je tudi opažanje, da profesorji, učitelji in uradniki, ki so sicer društveni člani, društvu posvečajo premalo pozornosti. Posebej razveseljivo pa je, da lokalni poslovneži društvo vneto podpirajo in na ta način kažejo svojo kulturo in domovinsko pripadnost.[16]

V času vojne je bila skupščina sklicana le enkrat, pač pa je društvo živahno sestankovalo aprila 1919; nemško orientiranemu društvu se je postavilo vprašanje delovanja v novi državni ureditvi. Razpravljali so tudi o lastništvu; nepremičnine na Starem gradu so bile ocenjene na 15.000 kron in razmišljali so o njihovi prodaji. Člani so zastopali stališče, da so tudi zbirke last društva.[17] Dotedanji predsednik Eichler je odhajal iz mesta in 11. aprila 1919 je bil na izpraznjeno mesto soglasno izvoljen Daniel Rakusch, Potočnik (prej Pototschnigg) pa je ohranil mesto namestnika in skrbnika zbirk. Rakusch je razmišljal celo o postavitvi vojnega muzeja.[18]

V času povojne negotovosti je v delovanje odločilno posegla mestna oblast; 23. aprila 1919 je za skrbnika nad muzejskimi zbirkami določila prof. Frana Mravljaka.[19] Zadnji sestanek društva v stari sestavi je bil 2. maja 1919. Razpravljali so o razmerju med društvom in muzejem in pooblastili Rakuscha, da pri novem skrbniku muzeja poskrbi za boljše hranjenje zbirk.[20] Iz zadnjega zaznamka Daniela Rakuscha v knjigi zapisnikov marca 1922 izvemo, da mu je Mravljak sporočil, da je pridobil zadosti novih članov in da se lahko društvo ponovno ustanovi. Predlagal je, da dosedanji odbor Museal-Vereina v celoti odstopi.[21]

Dne 28. marca 1922 je bil v hotelu Balkan prvi redni občni zbor Muzejskega društva v Celju. Prebrali so pismo odbora dosedanjega društva, v katerem so člani izjavili, da odlagajo svoje dosedanje funkcije in pooblaščajo kuratorja prof. Mravljaka, da vodi občni zbor do izvolitve novega predsednika. Mravljak je poročal prisotnim, da sta z dr. Mišičem, ki je bil tako kot on imenovan za kuratorja, od prejšnjega kustosa Potočnika sicer prevzela ključe, niso pa opravili podrobne predaje zbirk, ker to zaradi tehničnih ovir ni bilo mogoče. Mravljak je v nadaljevanju kot ključne probleme izpostavil ureditev muzeja in razrešitev vprašanja lastništva posamičnih predmetov v zbirkah.[22]

Energije nemškega Museal-Vereina so se od ustanovitve leta 1883 do leta 1922, kot je mogoče razbrati iz ohranjenih poročil in zapisnikov, osredotočale na tri področja: razvaline gradu Gornje Celje, arheološka izkopavanja in v razvoj lokalnega muzeja.

Razvaline gradu Gornje Celje

Štajerski deželni odbor je grajske razvaline izročil v upravo in gospodarjenje društvu 17. avgusta 1884. Društvo je Gornje Celje ocenjevalo kot spomenik neprecenljive zgodovinske vrednosti. Prve raziskave so pokazale, da so razvaline v mnogo slabšem stanju, kot so prvotno domnevali. S prenosom lastništva na društvo se je začelo obdobje postopnega obnavljanja grajskih razvalin, ki z daljšimi ali krajšimi presledki traja vse do današnjih dni, pač glede na razpoložljiva finančna sredstva in voljo trenutnega lastnika. O obnovi gradu v času delovanja muzejskega društva sta podrobno že pisala Jože Curk in dr. Ivan Stopar, za to na tem mestu navajam samo kratek povzetek.

Grbovno ploščo grofov Celjskih iz druge polovice 14. stoletja je muzejsko društvo s Knežjega dvora preneslo v muzej leta 1885. (Pokrajinski muzej Celje, inv. št. P/81).

16 PMC, MD, Zapisniki, 19. 10. 1909.
17 PMC, MD, Zapisniki, 5. 4. 1919.
18 PMC, MD, Zapisniki, 11. 4. 1919.
19 PMC, MD, Zapisniki, 21. 2. 1922.
20 PMC, MD, Zapisniki, 2. 5. 1919.
21 PMC, MD, Zapisniki, 22. 3. 1922.
22 PMC, MD, Zapisniki 1922–1937, 28. 3. 1922.

V scenariju prvotnega Museal-Vereina je grad nastopal kot privlačen turistični objekt, zato so ga poskušali urediti do te mere, da bi bil dostopen obiskovalcem. S 700 goldinarji, ki so jih zbrali v letu 1884, so odstranili vegetacijo, uredili razgledne poti, obnovili stopnice v notranji grad in opravili najnujnejše posege na obzidju, ki se je podiralo. Obzidje proti zahodu so popolnoma odstranili in za obiskovalce zgradili zahodno razgledišče.[23]

Naslednji korak je bil, da so v letih 1885–1886 med drugim pozidali in zaprli glavni vhod. Obnovitvena dela so osredotočili na Friderikov stolp, toda večjih posegov so se lahko lotili šele leta 1890, ko so s strani štajerske deželne vlade in celjske mestne občine pridobili zadostna finančna sredstva. Nad obnovitvenimi deli je vseskozi bedela dunajska centralna komisija za varstvo spomenikov.[24]

Vsa dobra volja in pripravljenost društva se je vedno znova ustavila pri vprašanju financ. Denar je pritekal sprva neredno in iz različnih virov: od centralne komisije, deželne vlade, celjske mestne občine in Mestne hranilnice. V začetku 20. stoletja si je društvo zagotovilo stalen finančni vir za obnovo razvalin; deželni svet je odobril od leta 1906 do nadaljnjega letno subvencijo v višini 600 kron. Za nujne varnostne ukrepe pri ruševinah je bil v letih 1905 in 1906 odobren kredit v višini 6000 kron.[25] Posamični stihijski posegi v razvaline pa niso zadoščali; pokazala se je potreba po izdelavi celostnega obnovitvenega projekta. Program je leta 1909 pripravil mestni inženir Ludwig Wessely in je obsegal delno rekonstrukcijo in zastrešitev stanovanjskega stolpa, Friderikovega stolpa in stolpa nad notranjim grajskim jarkom. Program obnove je potekal od leta 1909 do 1912 in ni bil v celoti realiziran.[26] Rezultat obnovitvenih prizadevanj je bil, da so v štirih letih utrdili najbolj kritične dele zidovja in ga zavarovali pred nadaljnjim propadanjem.[27] Tako Curk kot Stopar sta presodila, da so pred letom 1918 opravljene rekonstrukcije v marsičem preprečile nadaljnje propadanje Gornjega Celja, da pa so bile ob tem napravljene tudi hude restavratorske napake.

Dotok obiskovalcev je bil stalen, zato so ob njem uredili čuvajsko hišico.[28] Grad je predstavljal tudi točko, kamor so mestne oblasti rade popeljale svoje ugledne goste; leta 1903 več kot 100 nemških učiteljev s Spodnje Štajerske.[29] Razvaline Gornjega Celja so pod vplivom Museal-Vereina vse bolj postajale simbol nemštva v Celju. V letu 1902 so na gradu organizirali odmevno družabno srečanje Obrtne zveze.[30] Skušali so iztržiti čim več, zato so v novi hiši Muzejskega društva v bližini gradu leta 1905 odprli gostilno.[31]

Arheološka izkopavanja

V programu celjskega muzejskega društva so arheološka izkopavanja zasedala pomembno mesto. Ob obisku dvornega svetnika J. K. von Hochstetterja se je društvo navdušilo nad raziskavo grobnih gomil pri Šeščah v Savinjski dolini, ki naj bi po oceni društva izvirale iz obdobja Keltov. Pomisleke so vzbujali samo stroški, saj jih je Hochstetter opozoril, da kljub velikim finančnim vložkom rezultati niso vedno zagotovljeni. Težave so povzročali tudi domačini; med njimi je namreč živela vera, da je na področju izkopavanja zakopano zlato tele in društvo je lahko pričelo z deli šele, ko je lastniku zemljišča obljubilo, da mu bo v primeru najdbe zlato tele tudi izročilo. Društvo je odprlo 10 gomil, vendar vrednejših najdb ni bilo. Kljub temu se niso odrekli upanju na boljše rezultate ob prihodnjih izkopih.[32]

V samem mestu so bile arheološke najdbe že v preteklosti zelo pogoste, novoustanovljeno muzejsko društvo pa je poskrbelo za prve načrtne arheološke raziskave. Leta 1889 je Riedl vodil arheološka izkopavanja v Cankarjevi ulici; odkrili so del rimskega kopališča. In ko so v Celju leta 1897 pričeli z gradnjo novega poštnega poslopja, so bili rezultati arheološkega dela posebej bogati. Naleteli so na ostanke starokrščanske cerkve z barvnimi mozaiki. Na prostoru, ki je bil namenjen Narodnemu domu, so leta 1897 našli ostanke mestnega obzidja in ostanke večje javne zgradbe; še eno kopališče so raziskali ob gradnji šole v Vodnikovi ulici.[33] Ob izjemnih najdbah je finančno pomoč ponudilo tudi mesto. Leta 1903 je občinsko zastopništvo z 2000 kronami podprlo dvig lepega rimskega mozaika, ki so ga odkrili ob urejanju novega vrta hotela Terschek.[34]

Sistematično pridobljene in posamične najdbe so bile prenesene v celjski mestni muzej, nekatere pa so zašle tudi v druge ustanove. Celjsko muzejsko društvo je bilo pokrovitelj prvih izkopavanj žganih planih grobov na Rifniku. Teržanova poroča, da je Riedl očitno svojo zbirko izkopanin z Rifnika v dveh pošiljkah prodal na Dunaj, vsaj del pa je ostal v Celju. Nekaj najdb z Rifnika in Šešč je pridobilo tudi mariborsko Zgodovinsko društvo, ki naj bi rifniške kose kupilo kar od domačina.[35]

23 Curk, Gornje Celje, str. 146–147.
24 Prav tam, str. 147.
25 Gubo, Geschichte, str. 464.
26 Stopar, Stari grad, str. 144.
27 Prav tam, str. 155.
28 Cvirn, Fürstbauer, 1991, str. 239.
29 Prav tam, str. 232.
30 Prav tam, str. 225.
31 Prav tam, str. 241.
32 Zweiter Thätigkeitsbericht, str. 6–11.
33 Lazar, Celeia, str. 7–8.
34 Gubo, Geschichte, str. 461.
35 Teržan, Starejša železna doba, str. 14.

V začetku novega stoletja izkopavanja niso bila več tako pogosta in na skupščini leta 1913 je bilo povedano, da v letu 1912 ni bilo opravljeno nobeno tovrstno delo.[36]

Muzejsko društvo in lokalni muzej

Ob otvoritvi muzeja 1. maja 1882 so muzejske zbirke namestili v dveh prostorih nekdanje glavne šole oz. današnje Glasbene šole na Slomškovem trgu, medtem ko so za številne napisne in reliefne kamne iz rimskega obdobja uredili lapidarij na dvorišču. Razstavljene muzejske zbirke so sestavljali predmeti, ki jih je društvo pridobilo z izkopavanji, odkupi ali pa so jih člani in podporniki društva muzeju podarili, številne pa posodili za določen čas. Zdi se, da so ustanovitelji muzeja in kasneje društvo meščane in okoličane intenzivno nagovarjali k sodelovanju, saj so se ljudje odzvali v velikem številu. Med darovalci prepoznamo člane starih celjskih družin: Rakusch, Zangger, Jeretin, Stiger, Negri in druge.

Zasnova muzejske postavitve se vse od otvoritve dalje ni spreminjala, večalo se je samo število predmetov v posamičnih zbirkah. Obiskovalec muzeja si je lahko na dvorišču najprej ogledal lapidarij, ki je bil pokrit in je leta 1884 obsegal 51 ar, nagrobnikov in arhitektonskih členov.[37] V dveh razstavnih prostorih so domovale naravoslovna in zgodovinska zbirka, ki sta imeli več podskupin ter zbirka polizdelkov in izdelkov sodobne industrije. Od prvega poročila o zbirkah v letu 1884 do izdaje vodnika (Führer durch die Sammlungen des Localmuseums der Stadt Cilli) leta 1889 je število razstavljenih eksponatov stalno naraščalo. Vodnik po zbirkah iz leta 1889 je zasnovan dokaj natančno, saj sta pri predmetih navedena izvor in način pridobitve, v primeru darila ali začasne posoje pa sta navedena ime in priimek donatorja.

Naravoslovna zbirka je obsegala kamnine, minerale, fosile in vzorce geološkega profila rudnika premoga v Trbovljah. V zbirki fosilov so bili razstavljeni primerki fosilne favne, terciarne flore, ostanki zobovja in posamičnih delov okostja.[38] Obiskovalec si je lahko ogledal še zbirko hroščev, metuljev, parazitov hišnih živali in 18 prepariranih živali, med katerimi sta največ pozornosti gotovo zbujala pujska, ki sta se skotila s skupno glavo na sicer ločenih trupih.[39]

Zgodovinska zbirka v muzeju

Iz zasnove zgodovinske zbirke je mogoče razbrati željo razstavljavcev, da bi bila predstavljena vsa zgodovinska obdobja. Predrimsko obdobje je zaradi pomanjkanja najdb skromno prezentirano z izkopaninami iz Šešč in nekaj manj pomembnimi najdbami iz Celja in neposredne okolice. Grško obdobje je bilo omejeno na 29 kosov keramike, datirane v 4. in 3. stoletje pred začetkom našega štetja. Najrazličnejše posode so bile del grobne najdbe iz okolice Aten. Pri prezentaciji rimskega obdobja seveda ni bilo težav, saj je bilo najdb veliko. Stene so krasili mozaiki, na mizi pa so bili razstavljeni deli fresk ter strešne in zidne opeke. Življenje v rimski Claudii Celei je odsevala tudi množica drobnih predmetov, izkopanih v Celju in okolici. Posebno mesto je pripadlo zbirki kovancev, vrednotnic in medalj. Obdobje srednjega veka je bilo kljub prizadevanju društva slabše zastopano; primanjkljaj je bilo čutiti zlasti pri grofih Celjskih. V muzej so umestili ženski doprsni marmorni kip, ki je v javnosti veljal za upodobitev Katarine Celjske, čeprav je v resnici izviral iz 18. stoletja. Posebno vrednost sta predstavljali ohranjeni predmetni dediščini teharskega plemstva in trga Laško. V obdobje od 16. do 18. stoletja je sodilo tudi 37 najrazličnejših dragocenih predmetov iz življenjskega okolja meščanov; med njimi tudi raritete, kot sta bili Bartsh's Wappenbuch von Steiermerk iz leta 1567 in Vischerjeva Schlösserbuch von Steiermark. Na koncu velja omeniti še zbirko orožja ter zbirko ključavnic in ključev.

V zbirko sodobnih izdelkov je društvo nameravalo uvrstiti tudi proizvode kovinske industrije, keramike, stekla, predilništva in hišne industrije. Na muzejsko pobudo se je takoj odzval lastnik tovarne beloprstene keramike iz Liboj Ludvik Schütz, ki je kasneje keramično zbirko v muzeju povečal na preko 150 kosov.[40] Izstopali so posnetki grških krateriev in kantarosov, prav tako rimskega posodja, nemških srednjeveških vrčev in vaz francoske visoke renesanse. Poleg keramične industrije je svojo proizvodnjo predstavila še tkalnica in predilnica iz Prebolda.[41]

Po letu 1889 se je dotok novih pridobitev nadaljeval, vendar vodstvo očitno ni vodilo natančne evidence. Dne 15. maja 1899 so nastavili prevzemni inventar, ki nam ponudi vpogled v stanje muzejskih zbirk na prelomu stoletja. V primerjavi z letom 1889 predstavlja novost zbirka fotografij; gre za posnetke arheoloških najdb. Žal med zbirkami ne najdemo več oddelka s sodobnimi industrijskimi izdelki; deloma je temu verjetno botrovalo dejstvo, da je Ludwig Schütz leta 1899 keramiko umaknil iz muzeja. Zakaj je do tega prišlo, ni pojasnjeno.[42] Med najbolj verjetnimi razlogi je bilo gotovo skrajno pomanjkanje prostora, ki je onemogočalo raz-

36 PMC, MD, Zapisniki, 5. 4. 1913.
37 Kolšek, Celjski lapidarij, str. 7.
38 Okamnine sta podrobno obdelala Bogdan Jurkovšek in Tea Kolar-Jurkovšek in jih objavila v Celjskem zborniku 1993.
39 Führer, str. 14–15.
40 Zweiter Thätigkeitsbericht, str. 21.
41 Führer, str. 29.
42 Inventar, str. 6.

stavljanje novih pridobitev, zato so lastniki zahtevali, da se jim predmeti vrnejo.

Muzej se je od samega začetka srečeval s prostorsko stisko. V prvi polovici osemdesetih let je vzbudila kratkotrajno upanje obljuba Mestne hranilnice, da bo muzeju odstopila potrebne prostore v svoji na novo zgrajeni stavbi. Prostor za lapidarij naj bi uredili v kletnih prostorih, kamor bi namestili največje in najlepše mozaike iz antične Celeje.[43] Pritožbe zaradi prostorske stiske je na mestno upravo naslavljal Riedl in tudi kustos Pototschnigg se leta 1909 pritožuje, da muzealije zaradi tega ostajajo v zabojih.[44] Leta 1912 ga dodatno razburi dejstvo, da ne more razstaviti zakladne najdbe iz Prelaska – 600 dobro ohranjenih srebrnikov iz rimskega obdobja. Takrat so predstavniki mestne oblasti tudi prvič javno izrekli obljubo, da bodo muzeju prepuščeni prostori v Stari grofiji.[45] Načrte je preprečila vojna in do selitve je prišlo šele po letu 1945.

Od leta 1901 dalje je muzej vse nove pridobitve skrbno beležil v zvezku (Zuwachs-Inventar des Museums der Stadt Cilli vom Jahr 1901 an), ki bi ga danes poimenovali akcesijska knjiga. Je nadvse zanimivo branje. Poimenovanju predmeta sledijo opis, datum pridobitve, cena v primeru, da je društvo predmet kupilo, poimenovanje prodajalca ali darovalca, rubrika za primer, če je prinašalec dal predmet zgolj na ogled in na koncu še prostor, kamor so predmet namestili. Pritok predmetov je bil stalen in ni presahnil niti v letih prve svetovne vojne. Zadnji vpis je iz marca 1919 in nosi zaporedno številko 350. Branje inventarne knjige omogoča vpogled v duhovni svet celjskega meščanstva. Priliv muzealij je bil raznovrsten in je zajemal eksponate od listinskega gradiva do knjig, orožja, koral, rimskih spomenikov in novcev, ki po številu prevladujejo nad vsem ostalim gradivom. Predmeti pokrivajo časovni razpon od prazgodovine do sredine 19. stoletja. Vpisi so za današnje delo muzeja velikega pomena, saj se je ob selitvah provenienca številnih predmetov izgubila in jo lahko ponovno odkrijemo prav v omenjeni knjigi.

Pod zaporedno številko 220 se skriva vpis največje znamenitosti Pokrajinskega muzeja Celje, ki jo je novembra 1910 društvo za 90 kron odkupilo od gospe Auguste Šotel iz Gaberja – šestkratni zlatnik cesarja Avrelijana (270–275). Le-ta je bil, kot preberemo v inventarni knjigi, najden na neki njivi na Teharjah. Iz pripisa izvemo, da zlatnik ni bil razstavljen, ampak deponiran v Mestni hranilnici Celje. Po mnenju stroke je zlatnik do danes ostal unikat in spada med najlepše numizmatične spomenike, kar jih je bilo najdenih na slovenskem ozemlju.[46]

Šestkratni zlatnik cesarja Avrelijana (270–275), pr. 3,2 cm, ki ga je Muzejsko društvo odkupilo leta 1910, je še danes največja dragocenost Pokrajinskega muzeja Celje. (Pokrajinski muzej Celje, inv. št. N 2130).

Muzejsko društvo je v času svojega delovanja od 1883 do 1919 opravilo izjemne naloge; zaustavilo je intenzivno propadanje razvalin Gornjega Celja, preprečilo je stihijske arheološke izkope in odtok najdb iz Celja ter postavilo solidne zasnove muzejskih zbirk, ki jih je nato Pokrajinski muzej Celje kot dedič in naslednik dopolnil in nadgradil.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

PMC – Pokrajinski muzej Celje.
MD – Muzejsko društvo, Zapisniki 1906–1922; Zapisniki 1922–1937.
MOC – Mestna občina Celje.

LITERATURA

Curk, Jože: Grad Gornje Celje. *Celjski zbornik*, 1957, str. 103–152.
Cvirn, Janez: Thomas Fürstbauer: Kronika mesta Celja 1892–1907 (1. del). *Celjski zbornik*, 1990, str. 227–258.
Cvirn, Janez: Thomas Fürstbauer: Kronika mesta Celja 1892–1907 (2. del). *Celjski zbornik*, 1991, str. 211–254.
Cvirn, Janez: Celjski muzej skozi čas. *Vodnik po zbirkah Pokrajinskega muzeja Celje.* Celje : Pokrajinski muzej Celje, 1993, str. 8–15.

43 Zweiter Thätigkeitsbericht, str. 5–6.
44 PMC, MD, Zapisniki, 19. 10. 1909.
45 PMC, MD, Zapisniki, 22. 2. 1912.
46 Kos, Numizmatična razstava, str. 10.

Führer durch die Sammlungen des Localmuseums der Stadt Cilli. Cilli: Im Selbstverlag des Museal-Vereines, 1889.
Gubo, Andreas: *Geschichte der Stadt Cilli vom Ursprung bis auf die Gegenwart*. Graz: 1909.
Kolšek, Vera: Celjski muzej IV – Ob stoletnici. *Kulturni in naravni spomeniki Slovenije*, Zbirka vodnikov, 1982.
Kolšek, Vera: Celjski lapidarij. *Kulturni in naravni spomeniki Slovenije*, Zbirka vodnikov, 1967.
Kos, Peter: Celjski muzej III – Numizmatična razstava. *Kulturni in naravni spomeniki Slovenije*, 1982, št. 112.
Lazar, Irena: *Celeia, Arheološka podoba mesta*. Celje : Pokrajinski muzej Celje, 2001.
Stopar, Ivan: *Stari grad Celje med včeraj, danes in jutri*. Celje : Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Celje, 2000.
Teržan, Biba: *Starejša železna doba na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana : Narodni muzej, 1989.
Zweiter Thätigkeitsbericht des Museal-Vereines der Stadt Cilli. Cilli : Im Selbstverlage des Museal-Vereines, 1886.

Z U S A M M E N F A S S U N G

Der Museal-Verein in Cilli (Celje) 1883-1922

Der im Jahr 1883 in Cilli (Celje) gegründete Museal-Verein übernahm die fachliche Obsorge für das ein Jahr zuvor gegründete Stadtmuseum, ebenso für die Ruinen von Ober Cilli/Gornje Celje (heute Stari grad) sowie für die archäologischen Ausgrabungen in Cilli und seiner weiteren Umgebung.

Die Ruinen von Ober Cilli betrachtete der Verein als ein außerordentlich bedeutendes Kulturdenkmal aus der Zeit der Grafen von Cilli und machte sie in kurzer Zeit für die Besucher zugänglich. Sie befanden sich in desolatem Zustand, deswegen musste für jeden größeren Eingriff eine Finanzquelle gefunden werden: bei der Stadtbehörde, beim steirischen Landesrat, bei der Zentralkommission für Denkmalschutz in Wien und bei der Stadtsparkasse. Die wichtigsten Sicherungsarbeiten wurden von 1909 bis 1912 nach Plänen des Stadtingenieurs Ludwig Weselly durchgeführt.

Die Gründung des städtischen Museal-Vereins verhinderte die weitere Abführung von archäologischen Funden aus Cilli und Umgebung nach Wien und in das Grazer Joanneum. In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts herrschte in der Stadt nämlich eine rege Bautätigkeit, und bei jeder Ausgrabung sorgte der Verein für entsprechende archäologische Aufsicht. Reichhaltige Funde wurden anschließend dem Stadtmusum übergeben.

Das Stadtmuseum errichtete ein überdachtes Lapidarium für größere römische Denkmäler, andere Sammlungen wurden in zwei Räumen der ehemaligen Stadtschule untergebracht. Den Besuchern standen die naturkundliche und historische Sammlung sowie eine Sammlung moderner Industrieerzeugnisse zur Verfügung. Die historische Sammlung war chronologisch konzipiert und deckte die Zeitspanne von der Vorgeschichte bis zur modernen Zeit ab. Infolge eines außerordentlich großen Zuflusses von archäologischen Funden war das Zeitalter des römischen Celeja Claudia am stärksten repräsentiert. Die Exponate erwarb der Verein aufgrund der bereits erwähnten arhäologischen Ausgrabungen, durch Ankäufe, größtenteils aber durch Schenkungen von Cillier Bürgern und Bewohnern des Umlandes.

Im Jahr 1922 ging der Verein, der seiner Entstehung und Mitgliederstruktur nach ausgesprochen deutsch orientiert war, in slowenische Hände über. Er verrichtete eine äußerst wichtige Arbeit: er verhinderte den intensiven Verfall von Ober Cilli sowie die Abführung von Musealien aus Cilli und legte mit den Musealsammlungen den Grundstein für das heutige Regionalmuseum Celje (Pokrajinski muzej Celje).

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 373.3:061.2:32.019.5(497.4)"1889/1930"

Prejeto: 30. 1. 2009

Branko Šuštar
dr. zgodovine, muzejski svétnik, Slovenski šolski muzej, Plečnikov trg 1, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: branko.sustar@guest.arnes.si

Z združitvijo razdeljeno učiteljstvo: odpor učiteljskega društva "Edinstvo" zoper edinost učiteljske organizacije UJU 1926–1928

IZVLEČEK

Prispevek predstavlja društvene povezave osnovnošolskega učiteljstva na Slovenskem, ki je bilo od 1889 povezano v vseslovensko zvezo učiteljskih društev (Zaveza), a je zaradi njene liberalne usmerjenosti nastala še katoliško usmerjena Slomškova zveza (1900–1926). Po depolitizaciji zveze slovenskih učiteljskih društev (UJU, poverjeništvo Ljubljana) na zborovanju v Celju julija 1926 so se ji po več kot četrt stoletja spet pridružili katoliško usmerjeni učitelji. Nasprotniki depolitizacije med učiteljstvom so zato ustanovili časopis in društvo Edinstvo (1926–1928), ki je povezalo ekstremno unitaristične predstavnike liberalizma. Ti so do leta 1926 obvladali vodstvo slovenskega dela zveze učiteljskih društev (UJU, poverjeništvo Ljubljana) pa tudi gospodarske organizacije slovenskega učiteljstva (Učiteljska tiskarna). Enotnost nepolitične sindikalne učiteljske organizacije je bila dolgoletni projekt, ki je uspel v letih 1929 in 1930.

KLJUČNE BESEDE
učiteljstvo, učiteljska društva, Združenje jugoslovanskih učiteljev/UJU, Slomškova zveza, Edinstvo, časopis, sindikalno gibanje, kulturni boj

ABSTRACT

BY UNITING DIVIDED TEACHERS: RESISTANCE OF THE TEACHERS' SOCIETY "EDINSTVO" AGAINST THE UNITY OF THE TEACHERS' ORGANISATION UJU 1926–1928

The contribution presents the societies connections of the primary school teachers on Slovene territory that were from 1889 on united in an all-Slovene association of teachers societies (Zaveza – Federation of Teachers' Associations). However, due to its liberal orientation, another, Catholic oriented Slomškova zveza (Slomšek union) emerged (1900–1926). After the depolitisation of the association of Slovene teachers societies (UJU, Ljubljana committee), at the convention in Celje in July 1926, the Catholic oriented teachers joined the association after over a quartet of a century. The opposers of depolitisation among teachers hence established the newspaper and society Edinstvo (Unity) (1926–1928), which merged the extremely unitarian representatives of liberalism. By the year 1926 they managed the leadership of the Slovene part of the association of teachers societies (UJU, Ljubljana committee), and as well economic organisation of the Slovene teachers (Teachers printing house). Unity of a non-political trade Union teachers organisation was a long-term project, which was successful in the years 1929 and 1930.

KEY WORDS
teachers, Teachers' societies, Združenje jugoslovanskih učiteljev/UJU, Slomškova zveza, Edinstvo, newspaper, trade Union movement, cultural struggle

Ena pomembnih značilnosti slovenskega osnovnošolskega učiteljstva je bila od konca 19. stoletja njihova jasna ideološka opredelitev med liberalizmom in katolicizmom, ki sta ga od leta 1900 predstavljali dve stanovski (sindikalni) učiteljski organizaciji. Na drugem katoliškem shodu septembra 1900 je kot odgovor na povsem liberalno opredelitev od 1889 skupne vseslovenske učiteljske organizacije ("Zaveza slovenskih učiteljskih društev" / pozneje "Zaveza avstr. jugoslovanskih učiteljskih društev") katoliško usmerjeno učiteljstvo oblikovalo svojo učiteljsko zvezo. "Slomškova zveza" je sicer vključila manjše število učiteljstva, a njen pomen je narasel posebno na Kranjskem po letu 1908 in prevladi političnega katolicizma Slovenske ljudske stranke.[1] Idejno in organizacijsko razdeljeno učiteljstvo se je že v stiskah vojnih let, še bolj pa v navdušenju po povezovanju in sodelovanju v novi jugoslovanski državi od jeseni 1918 poskušalo povezati v enotno sindikalno organizacijo, a ta velikokrat iskrena učiteljska prizadevanja niso uspela. Na eni strani je ostajalo učiteljstvo razdeljeno med dve stanovski (strokovni) organizaciji zaradi interesov političnih strank, ki so med učiteljstvom našli zase dragocene lokalne agitatorje, po drugi strani pa so bile posredi tudi ekonomske koristi z obvladovanjem učiteljskih gospodarskih organizacij (predvsem Učiteljske tiskarne), na kar je imelo vpliv iberalno vodstvo učiteljske Zaveze. Ta se je ob združitvi jugoslovanskega učiteljstva julija 1920 v skupno državno učiteljsko organizacijo (UJU – Udruženje jugoslovanskega učiteljstva) uspela predstaviti kot edina zastopnica slovenskega učiteljstva. Okrajna društva so postala društva UJU, vodstvo Zaveze pa je postalo poverjeništvo UJU v Ljubljani.[2] To je bilo povezano s Samostojno demokratsko stranko (SDS) in je z liberalnimi in jugoslovanskimi gesli državne enotnosti vse do leta 1926 spretno izigravalo tako predloge in prizadevanja posameznih koroških in štajerskih učiteljskih društev kot tudi katoliško učiteljsko Slomškovo zvezo. Šele boleče izkušnje pritiskov (vse do premeščanja "po službeni potrebi" za politično drugače usmerjeno učiteljstvo) ob pogosti menjavi državnega režima sredi 20. let 20. stoletja, je privedlo z zmago 'celjske deklaracije' julija 1926 do prevlade ideje depolitizacije slovenske učiteljske organizacije – UJU, Poverjeništva Ljubljana.[3] Še prej kot v jugoslovanskem delu Slovenije se je zaradi italijanskega pritiska povezalo slovensko učiteljstvo na Primorskem, ko sta se na Idrijskem sredi leta 1924 povezali liberalno in katoliško usmerjeno učiteljstvo v skupno Učiteljsko društvo za idrijski okraj.[4]

S "celjsko deklaracijo" je bila v slovenski učiteljski organizaciji končno v prizadevanjih za skupne sindikalne in strokovne cilje manj pomembna politična pripadnost ali idejna usmerjenost posameznega učitelja. Takšno usmeritev v nepolitično učiteljsko organizacijo UJU je v času šolskega ministra Stjepana Radića podprla tudi šolska uprava v Ljubljani z dr. Dragotinom Lončarjem.[5] A gorečim učiteljskim pristašem liberalne SDS, ki so dotlej obvladovali tako vodstvo UJU kot posamezne gospodarske organizacije (npr. Učiteljsko tiskarno) je bilo pretežko sprejeti depolitizacijo, saj so desetletja kot člani učiteljske organizacije delovali izrazito politično liberalno. Tako na eni strani od konca novembra 1926 spremljamo proces pridruževanja dotedanjih članov katoliške Slomškove zveze posameznim okrajnim učiteljskim društvom UJU, na drugi strani pa so nasprotniki deklaracije že od jeseni 1926 zapuščali UJU in oblikovali kar svoje separatistično učiteljsko glasilo in društvo z lepim imenom: Edinstvo.[6] Živahne odnose in idejna razmerja med učiteljskimi društvi in slovenskimi učitelji v njih *("Slomškarji"*, *"naprednjaki"* in *"separatisti")* spremljamo med letoma 1926 in 1930.

Vstopanje Slomškarjev v okrajna društva UJU v Ljubljani in okolici

Zgodilo se je prav to, o čemer se je med člani UJU mnogo govorilo: *"... kaj bo, če se združimo s*

* Dr. Olgi Janša Zorn so bile pri raziskovalnem delu blizu tudi teme s področja zgodovine šolstva in društev. Tako je pisala o zgodovini gimnazije v Kranju in Pedagoške fakultete v Ljubljani, o delovanju zgodovinskih društev s sedežem v Ljubljani v 19. stoletju in o predhodnikih današnje Zveze zgodovinskih društev Slovenije. Delovanje društev je predstavljala tudi pri tematiki turizma. Posebej je na Pedagoški fakulteti v Ljubljani kot mentorica usmerjala številne diplomante v tematiko, ki je blizu bodočim učiteljicam in učiteljem: v obravnave šolske zgodovine in v preglede krajevne zgodovine, ki so obsegali tudi razvoj šolstva. Tako povezuje tudi ta prispevek v njej posvečenem spominskem zborniku tematiko šolstva in društev, zapisan tudi ob misli na njeno naklonjenost in upoštevanje prizadevanj Slovenskega šolskega muzeja, ki mu je ob upokojitvi prijazno prepustila zbirko mentorskih izvodov diplomskih nalog, po letu 2002 dostopnih v knjižnici muzeja.

1 Bergant, *Poizkusi šolske reforme*, str. 7–8; Hojan, *Ob stoletnici*, str. 5–6; Leskovšek, *Slomškova zveza*, str. 256–261; Šuštar, *Učiteljske organizacije*, str. 334–337.

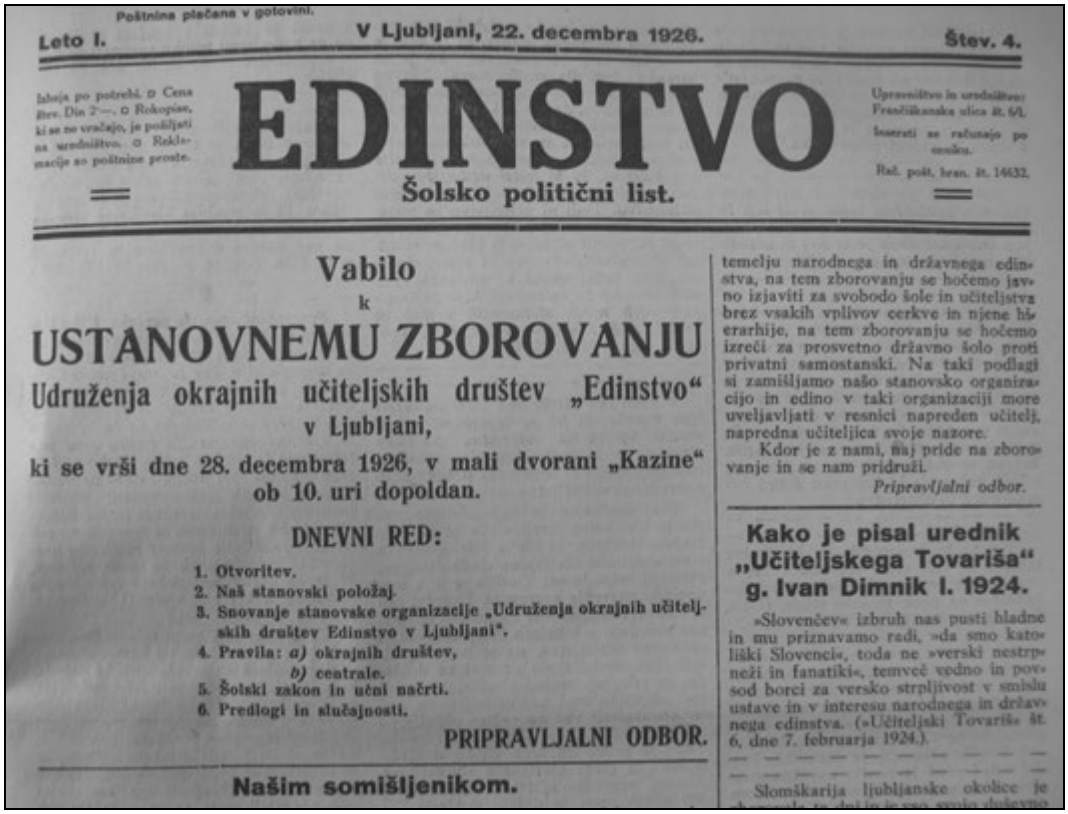
2 Bergant, *Poizkusi šolske reforme*, 9–12; Stiplovšek, *Razmah*, str. 383–385, 392; Hojan, *Ob stoletnici*, str. 6.

3 Deklaracija o smeri naše stanovske politike (Sprejeta na VI. Pokrajinski skupščini UJU Poverjeništva Ljubljana, 17. julija 1926 v Celju.), *Slovenski učitelj* 1926, str. 142–143; Bergant, *Poizkusi šolske reforme*, str. 20–22; Ostanek, *Pregled*, str. 219, 244; Dolenc, *Katoliška kulturna politika*, str. 57; Strmčnik, *Zveza društev*, str. 28–29; Dolenc, *Kulturni boj*, str. 211, 219–221; Leskovšek, *Slomškova zveza*, str. 279–281.

4 Šuštar, *Posebnosti razvoja,* str. 41, 58–59.

5 Bergant, *Poizkusi šolske reforme*, str. 18–19; Dolenc, *Katoliška kulturna politika*, str. 57; Dolenc, *Šolsko delo*, str. 75–76; Dolenc, *Kulturni boj*, str. 218. Dr. Dragotin Lončar (1876–1954) je bil zgodovinar in politik masarykovske usmeritve (Pavlič, *Sto znamenitih osebnosti v šolstvu*, str. 158–159).

6 Ostanek, *Pregled*, str. 219, 224; Hojan, *Ob stoletnici*, str. 6, 18–19; Divjak, *Šola*, str. 243–244; Hojan, *Slovenska učiteljska organizacija*, str. 194–197; Šuštar, *Slomškova zveza* 1900–1926. Delovanje, str. 451–464.

Poštnina plačana v gotovini.

Leto I. V Ljubljani, 22. decembra 1926. Štev. 4.

EDINSTVO

Šolsko politični list.

Izhaja po potrebi. □ Cena štev. Din 2·—. □ Rokopise, ki se ne vračajo, je pošiljati na uredništvo. □ Reklamacije so poštnine proste.

Upravništvo in uredništvo: Frančiškanska ulica št. 6/I. Inserati se računajo po ceniku. Rač. pošt. hran. št. 14632.

Vabilo
k
USTANOVNEMU ZBOROVANJU
Udruženja okrajnih učiteljskih društev „Edinstvo“ v Ljubljani,

ki se vrši dne 28. decembra 1926, v mali dvorani „Kazine“ ob 10. uri dopoldan.

DNEVNI RED:

1. Otvoritev.
2. Naš stanovski položaj.
3. Snovanje stanovske organizacije „Udruženja okrajnih učiteljskih društev Edinstvo v Ljubljani“.
4. Pravila: *a)* okrajnih društev, *b)* centrale.
5. Šolski zakon in učni načrti.
6. Predlogi in slučajnosti.

PRIPRAVLJALNI ODBOR.

Našim somišljenikom.

temelju narodnega in državnega edinstva, na tem zborovanju se hočemo javno izjaviti za svobodo šole in učiteljstva brez vsakih vplivov cerkve in njene hierarhije, na tem zborovanju se hočemo izreči za prosvetno državno šolo proti privatni samostanski. Na taki podlagi si zamišljamo našo stanovsko organizacijo in edino v taki organizaciji more uveljavljati v resnici napreden učitelj, napredna učiteljica svoje nazore.

Kdor je z nami, naj pride na zborovanje in se nam pridruži.

Pripravljalni odbor.

Kako je pisal urednik „Učiteljskega Tovariša“ g. Ivan Dimnik l. 1924.

»Slovenčev« izbruh nas pusti hladne in mu priznavamo radi, »da smo katoliški Slovenci«, toda ne »verski nestrpneži in fanatiki«, temveč vedno in povsod borci za versko strpljivost v smislu ustave in v interesu narodnega in državnega edinstva. (»Učiteljski Tovariš« št. 6, dne 7. februarja 1924.).

Slomškarija ljubljanske okolice je

Vabilo k ustanovnemu zborovanju društva "Edinstvo" (Edinstvo: šolsko politični list, Ljubljana, 22. 12. 1926, št. 4, str. 1; SŠM, knjižnica).

Slomškarji, z onimi s katerimi smo se baje smrtno sovražili in v resnici drug drugemu jamo kopali." Da jih bodo bratovsko sprejeli, je napovedal Tone Seliškar v poročilu s celjske skupščine UJU na zborovanju Krškega učiteljskega društva v Boštanju 23. oktobra 1926.[7] Prve korake so storili v Ljubljani.

Učiteljsko društvo za ljubljansko okolico. Z razpustom Slomškove zveze 13. 11. 1926 kot stanovskega učiteljskega društva se je pričel proces vključevanja Slomškarjev v okrajna društva UJU. Že konec novembra 1926 je predsednik Učiteljskega društva za ljubljansko okolico vabil članice in člane nekdanje podružnice Slomškove zveze, da pisno priglasijo svoj pristop. Hkrati je J. Macarol, sicer Primorec z izkušnjo učiteljevanja tam in na Koroškem, vabil tudi neorganizirano učiteljstvo. V poročilu o društvenih zborovanjih so v 'Učiteljskem tovarišu' posebej zapisali, da je na zborovanju te podružnice 20. novembra 1926 v risalnici državnega učiteljišča (navzočih nad 200 članov in članic), *"korporativno vstopila v UJU"* prva skupina članov Slomškove zveze in da se je njena podružnica za ljubljansko okolico razdružila. Prav navdušujočo izkušnjo je imel Macarol kot predsednik 230 članskega društva po skupnih zborovanjih v začetku leta 1927. Kar smešno se mu je zdelo, da so se kar 26 let eni učitelji *"prištevali naprednjakom, a drugi klerikalcem"*, a vsi bo bili pravi nazadnjaki, na voljo strankam, za plačilo pa so okušali *"zapostavljanja in preganjanja!"* Če se ne bi spametovali, bi lahko dočakali tridesetletnico ali petdesetletnico stanovske nesloge. Tako pa je bilo prav okoliško ljubljansko društvo prvo, ki je dejansko *"ponudilo roko sprave in tovarištva"* članom Slomškove zveze. In skupno delovanje je bilo predsedniku v zadoščenje.[8] 'Edinstvo'

7 Tone Seliškar, Za kaj se je vršila borba na pokrajinski skupščini v Celju? *Učiteljski tovariš* 1926, (18. 11.), str. 3. Tam je tudi zanikal, da bi bil ves deklaracijski boj usmerjen proti Jelencu in starem vodstvu, pač pa za novo idejo med učiteljstvom. – Odobravanje postopka delegatov na pokrajinski skupščini v Celju, *Učiteljski tovariš* 1926, (28. 10.), str. 2. – Kdo pa dela razdor?. *Učiteljski tovariš* 1927, (24. 2.), str. 3. V krškem okraju je Janko Golob, šolski upravitelj v Šentjerneju 19. 2. 1927 vabil člane, ki so izstopili iz okrajnega društva UJU, da si ustanove lastno društvo. A teh članov po poročilu v Učiteljskem tovarišu ni bilo niti 10. – Učiteljsko društvo za krški okraj, *Učiteljski tovariš* 1927, (21. 4.), str. 3. Zborovanja v Šentjerneju 12. 3. se je udeležilo tudi nekaj gostov, t.j. učiteljev, ki še niso prestopili k UJU. Število izstopov v okraju je bilo 8.

8 Josip Macarol, Vse one tovariše in tovarišice, Šmartno pod Šmarno goro, 22. novembra 1926. *Učiteljski tovariš* 1926, (25. 11.), str. 3. – Naša društvena zborovanja, n. d., str. 3–4; Naprošeni smo, *Učiteljski tovariš* 1926, (9. 12.), str. 2. – Josip Macarol, Za močno UJU..., *Učiteljski tovariš* 1927, (26. 1.), str. 3. Navedli so tudi člane, ki so izstopili iz društva. Iz okrajnega ... *Učiteljski tovariš* 1927, (4. 2.), str. 3.

je decembra 1926 predstavilo korporativen prihod Slomškarjev že nekoliko pred pričetkom zborovanja okrajnega učiteljskega društva za ljubljansko okolico 20. novembra 1926. *"Samozavestno so zavzeli prostor v zadnjem levem kotu risalnice na učiteljišču."* Poročevalec je posebej opazil predsednikov (Macarol) pozdrav Slomškarjem in veliko čast, da so ravno pri njih vstopali *"prvi tovariši iz Slomškove zveze v UJU."* Člani okrajnega učiteljskega društva so razpravljali o deklaraciji in Učiteljski tiskarni, posebno vroče je bilo ob predlogu Ivana Šmajdka za deklaracijo o narodnem in državnem edinstvu, ki jo je podprlo le 12 članov. Mnogi so kar divjali proti temu, piše eksotično v poročilu (in omenjali tudi izjavo, da je bilo to svinjsko, ne zgodovinsko zborovanje[9]), *"posebej glasni so bili nekateri Slomškarji, ki so vpili: 'Ali ne učimo v duhu narodnega in državnega edinstva?'"* Josip Ribičič je čestital Ivanu Štruklju za odlikovanje, ki mu je bilo dokaz, da so *"Slomškarji vneti za narodno in državno edinstvo."* Tako so v 'Edinstvu' še podrobneje predstavili prvo zborovanje, *"na katerem so si v prijateljskem objemu podali roke deklaraši in Slomškarji, ki so enotno nastopili proti temu, da bi* ***slovenski učitelj član najmanjše vejice jugoslovenskega drevesa, priznal očitno v posnemanje drugim: narodno in državno edinstvo.***"[10]

Toliko bolj je februarja 1927 Macarol občutljivo obravnaval 13 izstopnih izjav in pokazal, da gre pri vsem za politiko. Ob zahtevi o vključitvi 'narodnega in državnega edinstva' v pravila UJU so ugotavljali, da tega določila niso vnesli v pravila ne leta 1920 ne pozneje, temveč so se spomnili nanj šele leta 1926, *"da preprečijo vstop v UJU članom bivše Slomškove zveze."* Najbolj odkritosrčno je utemeljil izstop po 19 letih član, ki ni mogel *"z nekaterimi, sedaj v društvu včlanjenimi člani – tako prisrčno občevati, kakor bi bilo to v društvu med člani na mestu."* Kot je to razumel Macarol, je ta član hotel *"občevati in se organizirati le s svojimi političnimi somišljeniki"*. Na ta način mu je bil kravji mešetar njegovih političnih nazorov več kakor učitelj drugih političnih stališč, kar je bilo lepo spričevalo za *"kader separatistične organizacije."* Posebej pa je med trinajstimi opazil člana, ki je s tem izstopom organizacijo že trikrat zatajil kakor *"Judež Iškariot Kristusa"*: prvič bivšo Zavezo, drugič Slomškovo zvezo in tretjič UJU.[11]

Ljubljansko učiteljsko društvo. *"Podružnica 'Slomškove zveze' v Ljubljani likvidirala. – Njeni člani so korporativno vstopili v UJU in že zborovali skupno pri ljubljanskem učiteljskem društvu. – Pedagoško društvo 'Slomškova zveza' se ne bo vtikala v stanovsko-politična vprašanja."* Tako so pozorno poročali o zborovanju Ljubljanskega učiteljskega društva 6. decembra 1926 v telovadnici II. deške osnovne šole na Cojzovi, ki so se ga udeležili tudi *"novovstopivši člani bivše 'Slomškove zveze'"*. Društveni predsednik je opazil pomen zborovanja, saj je po 27 letih spet zborovalo skupaj ljubljansko učiteljstvo. Tudi Janko Polák, upravitelj te šole in eden od voditeljev razpuščene Slomškove zveze, se je temu pridružil in omenjal, da so bili za neslogo krivi, ne sami, temveč *"one skrite, gotove cilje zasledujoče sile, ki so nas razdvajale."* Zagotovil je, da 'Slomškova družba' nima namena vplivati na personalne zadeve učiteljstva, temveč so v stanovsko-personalnih zadevah priznavali odločilno besedo UJU. So pa se vsi, ki so bili dotlej v Slomškovi zvezi, *"oklenili prostosti, ki jo nudi deklaracija z ozirom na kulturno in politično stran"*. Nato je v imenu tovariške sloge pozdravil nad 200 udeležencev.

Občni zbor Ljubljanskega učiteljskega društva je bil 5. februarja 1927 spet v telovadnici te šole na Grabnu. Omenjali so stanje društva v začetku leta 1926 (144), ki pa se je s smrtjo (1), izstopom oz. črtanjem (24), novimi pristopi (88) spremenilo: društvo je tedaj štelo 204 članov in članic.[12] Ohranjen zapisnik pa priča o podobno navdušenem sprejemu Slomškarjev, kot so ga imeli v ljubljanski okolici. Predsednik F. Škulj je posebej pozdravil nove člane in članice iz bivše Slomškove zveze, *"ki so neoklevaje z iskreno in odločno gesto, s svojim korporativnim vstopom v našo skupno organizacijo podkrepili novi pravec našega udruženja."* Gibanje za deklaracijo je imel kar za *"duhovno prerojenje stanu"* in njen uspeh je bila odpoved *"vsakemu tlačanstvu in poniževanju"*. Ko je poročal o seji širšega sosveta v Celju za svečnico 1927, je poudaril strokovne naloge organizacije in navedel, da je *"vprašanj/e/ reklamnega in papirnatega 'narodnega in državnega edinstva konec'"*. Beograjska centrala UJU je iz predloga pravil takšna določila črtala kot nepotrebna, saj je učiteljstvo to dokazovalo z delom. A ni bilo vse tako vzneseno in jasno.

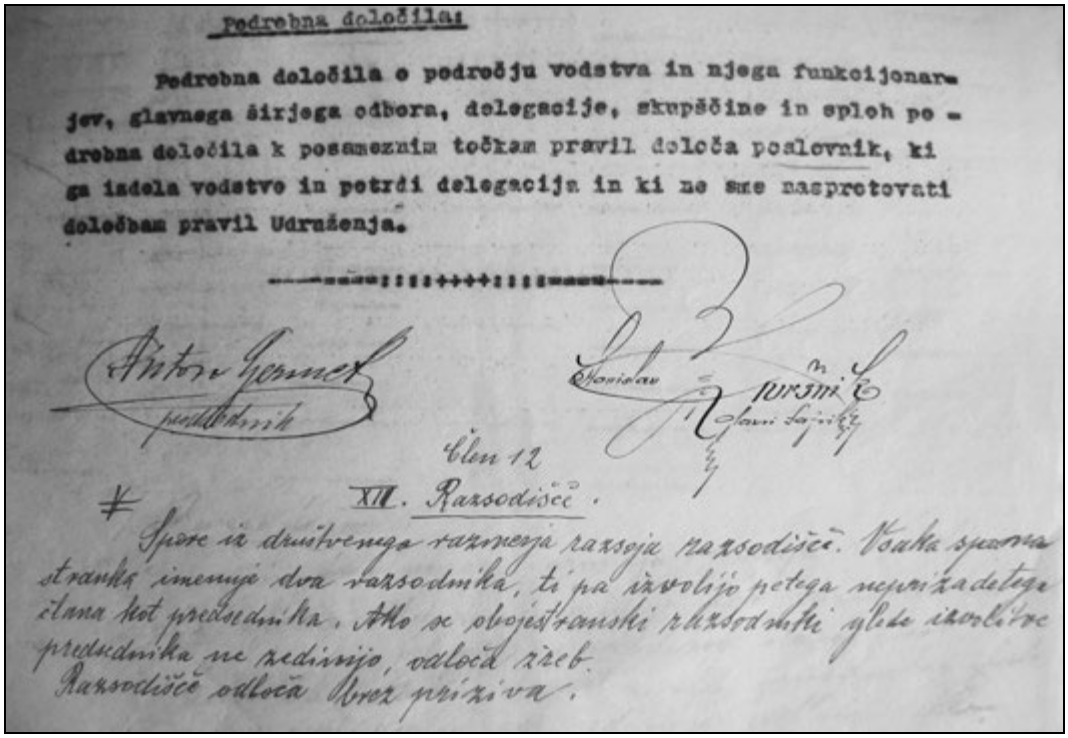
Med 'slučajnostmi' se je oglasil Horvat, ki so mu očitali nedoslednost, ker je ostal v društvu. Utemeljeval je mnenje, da je *"že pred 27 leti in ves čas potem"* obsojal ločitev učiteljstva. *"Zakaj vršili smo isto nalogo, prisegali vsi enako na prvi člen bivšega avstrijskega šolskega zakona glede versko nravne vzgoje in vendar smo bili mi brezverski učitelji! To žali še vedno starejše učitelje in jih odvrača, da se ne morejo vživeti v novo situacijo."* Ostal je *"pošten član udruženja"*, ker so našli obliko sožitja. Bil je prepričan, če

9 To ni zgodovinsko, temveč svinjsko zborovanje. *Edinstvo* 1927, (29. 1.), str. 6. Izjavo je Deržaj z Viča zanikal.

10 Zborovanje okr. učit. društva za ljubljansko okolico. *Edinstvo* 1926, (8. 12.), str. 8.

11 Josip Macarol, Pred seboj imam 13 dopisov. *Učiteljski tovariš* 1927, (17. 2.) str. 3. – J. Macarol (1887–1963) je 1907 maturiral na koprskem učiteljišču in tedaj služboval v Šmartnem pod Šmarno goro. Tovarišem maturantom leta 1907, *Učiteljski tovariš* 1927, (19. 5.), str. 3.

12 Naša zborovanja. Ljubljansko učiteljsko društvo. *Učiteljski tovariš* 1926, (9. 12.), str. 3. – Ljubljansko učiteljsko društvo. *Učiteljski tovariš* 1927, (10. 3.), str. 4.

Podrobna določila:

Podrobna določila o področju vodstva in njega funkcijonarjev, glavnega širjega odbora, delegacije, skupščine in sploh podrobna določila k posameznim točkam pravil določa poslovnik, ki ga izdela vodstvo in potrdi delegacija in ki ne sme nasprotovati določbam pravil Udruženja.

Anton Germek predsednik

Stanislav Završnik glavni tajnik

člen 12

XII. Razsodišče.

Spore iz društvenega razmerja razsoja razsodišče. Vsaka sporna stranka imenuje dva razsodnika, ta pa izvolijo petega nepristranskega člana kot predsednika. Ako se obojestranski razsodniki glede izvolitve predsednika ne sedinijo, odloča žreb. Razsodišče odloča brez priziva.

Del Pravil (Združenja okrajnih) Udruženja sreskih učiteljskih društev "Edinstvo" s podpisoma predsednika Antona Germeka in glavnega tajnika Stanislava Završnika, 1927 (ARS 68, serija društvenih pravil, 1854, predloženo 14. 3. 1927).

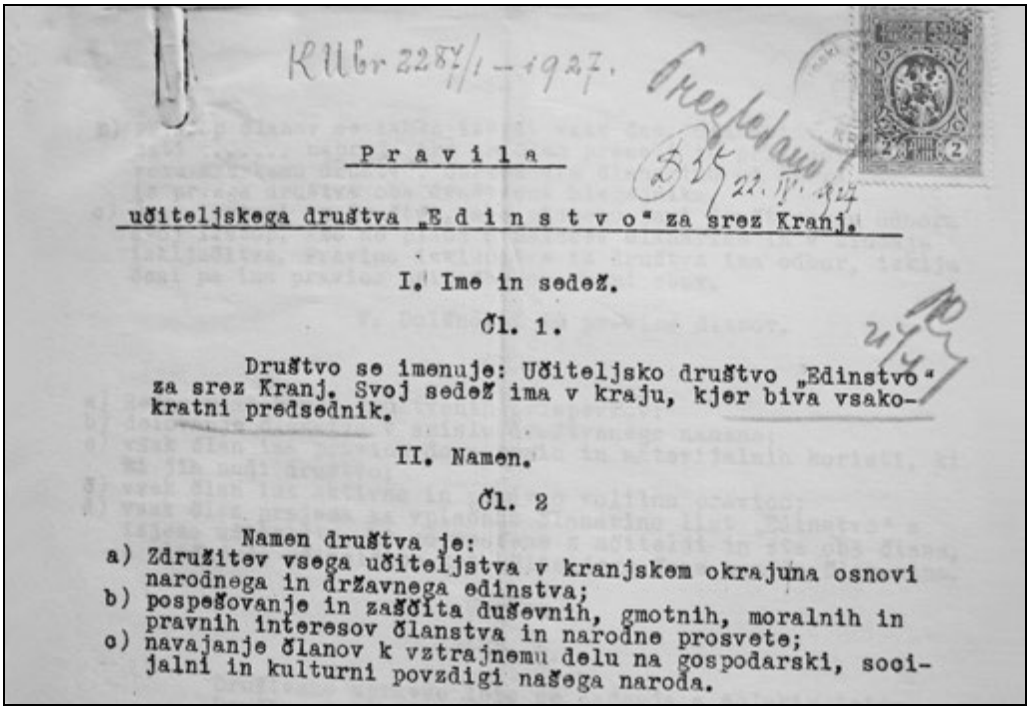
bi se pred osmimi leti združili, ne bi prišlo do take katastrofe, kot se je razgalila na širšem sosvetu v Celju. Zato je želel, da se pridružijo UJU vsi opozicionalci, kajti s tem bo (zaradi kontrole dela) organizacija *"čistejša"*. Posebej je opozicija omenjala, da učiteljski list *"U.T. nič več ne piše o 'Svobodni šoli', odkar je deklaracija na dnevnem redu"*, sam pa je menil, da je to predvsem naloga strokovnega lista. Posebej so predstavili tudi prevlado stališč deklaracije (44 proti 7 glasovom), ki je pomenila tudi večje zanimanje za delo društva. Z zmago te usmeritve leta 1926 v Celju so premostili zapreke, ki so učiteljstvo ločevale v dve organizaciji in *"iztrgali ... orožje iz rok onim, ki so nas dosedaj gonili v boj proti lastnim stanovskim tovarišem."*[13]

Vstopanje Slomškarjev v druga okrajna učiteljska društva UJU

V Kranjsko učiteljsko društvo so se člani Slomškove zveze včlanili na zborovanju 7. decembra 1926 v Šmartnem pri Kranju, potem ko se je v tamkajšnjem šolskem poslopju nekaj prej razpustila Kranjska podružnica Slomškove zveze. Slomškarji so se udeležili zborovanja Novomeškega učiteljskega društva na isti dan (7. decembra), ko se je prej *"likvidirala"* novomeška podružnica Slomškove zveze.[14] V Kamniškem okraju so na rednem občnem zboru Kamniškega učiteljskega društva 20. decembra 1926 v Kamniku člani podružnice Slomškove zveze vstopili v društvo in pred začetkom je o tem spregovoril tudi njen bivši predsednik Trpin. Kljub besedam o tovarištvu in o odprtih srcih, so najprej spregovorili o nastajajoči Slomškovi družbi. Članstvo okrajnega društva je zaskrbelo, da bi ne imela *"ta družba kvarnega vpliva"*, in odbor se je o tem posvetoval z ljubljanskim vodstvom UJU. Želeli so, da bo že v začetku vse jasno. V razgovoru je posebej Anton Arrigler dvomil, da je potrebna takšna kulturna organizacija, poverjenik UJU Andrej Skulj je dal pojasnila, Ivan Štrukelj, ki se je tudi udeležil zborovanja, pa je predstavil njen namen:

13 SŠM, arhivska zbirka, UJU, fasc. 11 (1927/28), 1. Zapisnik rednega občnega zbora ljub. učit. društva, 5. 2. 1927. V vznesenih besedah je predsednik nato pohvalil nekdanje Slomškarje: *"Pokazali so, da pojmujejo veliki moment v zgodovinskem razvoju našega stanu. S tem pa so tudi dokazali, da jim je stan in njega težnje nad vse drag in ljub in da nosijo v svojih srcih iskreno stanovsko tovarištvo. Ob tej priliki želim, da se utopi to tovarištvo v pravo neprisiljeno stanovsko harmonijo, ki naj jo objame nesebična stanovska ljubezen bratov in sester. Učitelji smo. Skažimo se vrednega tega častitljevega imena, ki ga sme nositi neoporečno samo oni, ki je prepojen srčne omike. Iskrene pozdrave vsem, ki ste dobre volje in imate vero v vse in lepše in boljše dni naše organizacije."*

14 Naša društvena zborovanja, *Učiteljski tovariš* 1926, (16. 12.), str. 3.

K II Gr 2284/1 – 1927.

Pravila

učiteljskega društva „Edinstvo" za srez Kranj.

I. Ime in sedež.

Čl. 1.

Društvo se imenuje: Učiteljsko društvo „Edinstvo" za srez Kranj. Svoj sedež ima v kraju, kjer biva vsakokratni predsednik.

II. Namen.

Čl. 2

Namen društva je:
a) Združitev vsega učiteljstva v kranjskem okrajuna osnovi narodnega in državnega edinstva;
b) pospeševanje in zaščita duševnih, gmotnih, moralnih in pravnih interesov članstva in narodne prosvete;
c) navajanje članov k vztrajnemu delu na gospodarski, socijalni in kulturni povzdigi našega naroda.

Začetek pravil učiteljskega društva "Edinstvo" za okraj Kranj, 1927 (ARS 68, serija društvenih pravil, 5568, vloga 16. 4. 1927).

gojiti pedagoško vedo na krščanskih načelih in nasprotoval političnim klubom učiteljstva. V okraju Radovljica je zaradi zapletov s članstvom v Radovljiškem okrajnem učiteljskem društvu, ki se je ločilo od ljubljanskega poverjeništva UJU, to 28. januarja 1927 na Jesenicah kar z ustanovnim občnim zborom oblikovala novo Okrajno učiteljsko društvo UJU, v katerega so se včlanili tudi člani Slomškove zveze.[15]

Podobno je bilo tudi na Štajerskem, ko je Šmarsko-rogaško učiteljsko društvo 15. januarja 1927 pristopilo k Edinstvu in se ločilo od ljubljanskega poverjeništva UJU. Ustanovni občni zbor novega Sreskega društva UJU za Šmarje-Rogatec je 1. februarja 1927 sklical Josip Čenčič, šolski upravitelj v Rogatcu, ki je postal tudi predsednik društva. K društvu je pristopilo 29 članov in članic, od katerih je bilo navzočih 25. Večino časa so posvetili strokovnim vsebinam, saj je Andrej Skulj predaval o novih učnih načrtih in o kmetijskem pouku, na koncu pa je skupaj z Antonom Hrenom predstavil še gospodarstvo poverjeništva UJU Ljubljana.[16]

Drugje pa so (Učiteljsko društvo za svetolenarški okraj) sredi januarja 1927 omenjali nekaj negodovanja ob deklaraciji in novi stanovski politiki *("je obsodbe vreden tisti, kateri danes izstopa iz našega Udruženja in slabi naše vrste")*, pa tudi žalostno dejstvo, da se nekateri 'Slomškarji' še niso vključili v organizacijo – *"pa na te ne bomo gledali."*[17] V Mariborskem učiteljskem društvu je predsednik na občnem zboru 16. februarja 1927 poročal, da ni dopustil, *"da bi društvo kulukovalo katerisibodi politični stranki. Kulukovalo je in bode le svojemu stanu."* Ob tolmačenju boja za deklaracijo je omenjal, da članstvo društva *"ne soglaša z deklaracijo radi kulturnega programa."* Tedaj so tudi razmišljali o ustanovitvi kulturne organizacije, kakor so imeli *"nekateri tovariši drugega nazora Slomškovo družbo."*[18]

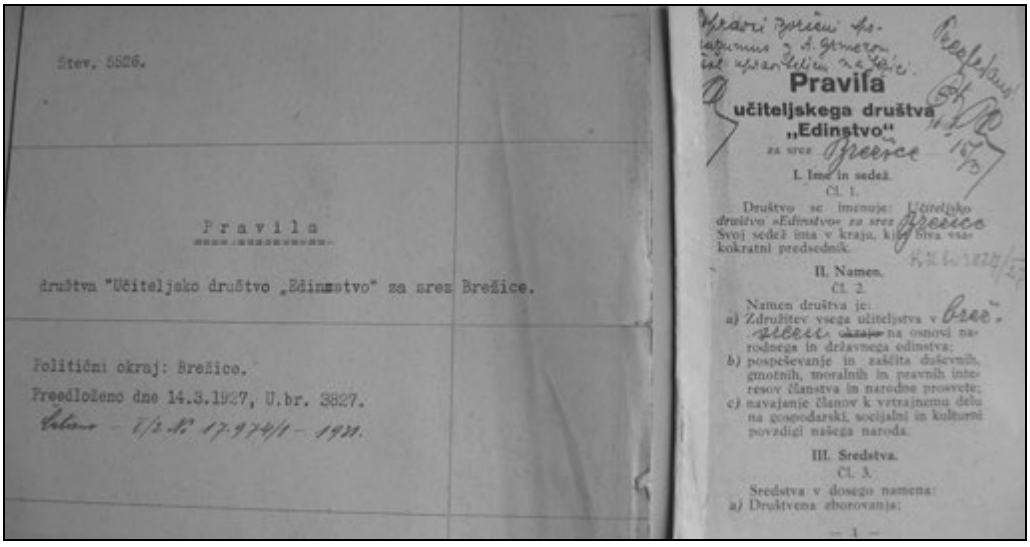
Na občnem zboru brežiško-sevniškega učiteljskega društva 5. februarja 1927 v Brežicah *"je prišlo do*

15 Ustanovni občni zbor ... *Učiteljski tovariš* 1927, (10. 2.), str. 4; društveni odbor je vodil Stane Žagar. – Kamniško učiteljsko društvo, n. d., str. 4. – Sresko društvo UJU za Radovljiški okraj. *Učiteljski tovariš* 1927, (26. 1.), str. 3. – Resnicoljub (ps.), Evo gole istine!. *Učiteljski tovariš* 1927, (24. 2.), str. 3. – Fran Žagar, Občni zbor okrajnega učiteljskega društva za Radovljico UJU. *Učiteljski tovariš* 1926, (7. 4.), str. 3. Tedaj so 18. 3. 1927 v Bohinjski Bistrici volili odbor s predsednikom Stankom Žagarjem.

16 Šmarsko–rogaško učiteljsko društvo. *Edinstvo* 1927, (29. 1.), str. 6. Od 54 navzočih članov (75%) je 15. 1. 1927 glasovalo za izstop 45, proti pa 9. – Korak šmarsko-rogaškega učiteljskega društva. *Učiteljski tovariš* 1927, (20. 1.), str. 2. Posebej so očitali društvu pomanjkanje stanovske discipline: kdor ruši 'stanovsko edinstvo' ne more biti za 'narodno edinstvo'. – Sresko društvo UJU za Šmarje-Rogatec, *Učiteljski tovariš* 1927, (26. 1.), str. 3. – Sresko društvo UJU za šmarsko-rogaški okraj. *Učiteljski tovariš* 1927, (10. 2.), str. 4.

17 Učiteljsko društvo za svetolenarški okraj. *Učiteljski tovariš* 1927, (4. 2.), str. 4.

18 Občni zbor učiteljskega društva za mesto Maribor in bližnjo okolico. *Učiteljski tovariš* 1927, (10. 3.), str. 4. "Kuluk" je omenjen kot delovna dolžnost (v stari Jugoslaviji *obvezno neplačano delo, zlasti pri delanju, popravljanju cest, poti;* SSKJ*)*; tu v pomenu tlačaniti, služiti.

Štev. 5526.

Pravila

društva "Učiteljsko društvo „Edinstvo" za srez Brežice.

Politični okraj: Brežice.
Predloženo dne 14.3.1927, U.br. 3827.

Pravila
učiteljskega društva
„Edinstvo"
za srez Brežice

I. Ime in sedež.
Čl. 1.

II. Namen.
Čl. 2.

III. Sredstva.
Čl. 3.

Tiskana pravila učiteljskega društva "Edinstvo" za okraj Brežice. Dobova, 2. 3. 1927 (ARS 68, serija društvenih pravil, 5526, vloga 14. 3. 1927, odobritev 21. 3. 1927).

burnih scen", saj je *"struja 'edinašev"* z okrožnico že prej spodbujala članstvo k izstopu iz UJU, besede pa niso dali niti poverjeniku Skulju. Vodstvo poverjeništva so z dopisnico obvestili, da njihova navzočnost na občnem zboru ne more ničesar spremeniti, kajti prestop društva k Edinstvu je bil že dogovorjen. Ko so pristaši te struje odšli, je izmed 64 navzočih ostalo v dvorani 44 članov in članic in zborovanje so nadaljevali *"v pravem tovarištvu"*. Vznemirili pa so jih nasprotniki, ki so pristašem deklaracije podtikali komunistične ideje, saj so poznali zakon o zaščiti države in se zavedali možnih posledic takšnega sumničenja za državne uradnike, kar so učitelji bili. Tako ta primer, kakor zborovanje Učiteljskega društva za srez Murska Sobota februarja 1927, sta pokazala, da so učitelji *"kolebali med UJU in 'Edinstvom'"*.[19] Do nasprotovanj je prišlo tudi v Učiteljskem društvu na Ptuju, saj so na izrednem občnem zboru 5. marca 1927 prebrali najprej izjavo z 21 izstopi. Ker je predlog za izvolitev odbora prišel iz teh vrst, so se slišali očitki teroriziranja članstva. Predsednik Dušan Šestan je z odborom odstopil in s tajnim glasovanjem so izvolili novega – z istim predsednikom.[20]

Tudi v Učiteljskem društvu za Kočevski okraj na občnem zboru 15. januarja 1927 ni šlo brez zapletov in nasprotovanj. Zbrali so se tudi novi člani, tudi bivši člani Slomškove zveze. V imenu teh se je za pozdrav in odkritosrčne besede o stanovski organizaciji zahvalil Al. Peterlin. A del dotedanjih članov društva ni sprejel načel stanovske solidarnosti brez gesel političnih strank, enega so celo začasno izključili iz društva, ker je odvračal člane od zborovanj. Med 103 zbranimi člani jih je imel del *"v načrtu cepitev"*, zato je predsednik pozval naj dobro in brez strasti premislijo svoj korak, *"ker si sicer pišejo svojo usodo sami."* Zgodovina je namreč *"vedno pravično obsodila razdvojevalne tendence posameznikov ..."*. Prav začasna izključitev Alfonza Završnika je bila povod, da je po polemiki na njegov poziv del članov zapustil občni zbor, a so ga preostali lahko sklepčno izpeljali do konca. Predsednik je obžaloval njihov korak. Glede na dopise, ki so krožili po okraju, so to pripravljali že prej. Ali kot so zapisali v mednaslov poročila: *"Eksodus: Odšlo jih je 29, ostalo pa jih je 74."*[21]

Kljub vsemu zavzetemu pisanju, burnih sestankih in sprejemu deklaracije, je ta *"nekaka revolucija duhov"* šla mimo mnogih tiho in neopaženo. To si je upal povedati in zapisati tajnik o zborovanju Učiteljskega društva za marenberški okraj (Radlje ob Dravi), ki je bilo 12. marca 1927 v Vuhredu. Trditve, da živijo prehitro in prelistavajo le to kar je pomembno za fizični obstoj, ni pa časa za poglabljanje v pomembna vprašanja,[22] zvenijo danes

19 Občni zbor brežiško-sevniškega učiteljskega društva. *Učiteljski tovariš* 1927, (10. 2.), str. 3. Od vodstva UJU so se zbora udeležili poverjenik A. Skulj, Plavšak, Dimnik in predsednik krškega društva UJU Vanič. V Brežicah je sprva odšlo z zborovanja 24 članov, a so se 4 vrnili. Zborovanje v Murski Soboti omenja navzočnost nekaterih še neodločenih članov, ki so po poročilu o seji širšega sosveta v Celju podpisali pristopne izjave za UJU. M. Dujc, Učiteljsko društvo za srez Murska Sobota. *Učiteljski tovariš* 1927, (24. 3.), str. 4.

20 Valentina Kaukler, Učiteljsko društvo Ptuj. *Učiteljski tovariš* 1927, (7. 4.), str. 3. Prim. tudi: Čiščenje v učiteljski organizaciji. *Edinstvo* 1927, (10. 2.), str. 5.

21 Učiteljsko društvo za kočevski okraj. *Učiteljski tovariš* 1927, (4. 2.), str. 4. – Učiteljsko društvo za kočevski okraj, *Edinstvo* 1927, (29. 1.), str. 7. Po tem poročilu izstopilo iz društva 45 članov in prestopilo v Edinstvo. – Štefan Trobiš: Učiteljsko društvo Kočevje. *Učiteljski tovariš* 1939, (6. 7.), str. 8. Tam omenja, da so 6. 1. 1927 vstopili v društvo tudi "člani Slomškove podružnice."

22 Učiteljsko društvo za marenberški okraj. *Učiteljski tovariš* 1927, (21. 4.), str. 4.

zelo domače, le da življenje v času računalnikov teče še z večjo naglico. Učiteljstvo je imelo tudi svoje osebne probleme, težave z eksistenco in bilo različno zavzeto za šolsko, društveno in obšolsko delo, zato je tudi deklaracijska problematika lahko obšla posameznika. Drugje pa je še kar potekala *"deklaracijska vojna"* in v njej so bili učitelji *"res mojstri nasledniki junakov iz abecedne vojne."*[23]

Gibanje proti depolitizaciji učiteljske organizacije UJU

Večji del učiteljstva je z veseljem sprejemal deklaracijo o depolitizaciji učiteljske organizacije UJU, nekateri prav navdušujoče: "Živela stanovska solidarnost, živela duševna svoboda, živela preorientacija naše organizacije." A prav vse slovensko učiteljstvo ni sprejemalo skupnega in nepolitičnega društvenega delovanja na stanovskem področju, saj je opozicija "vztrajala pri liberalistični svetovnonazorski opredelitvi UJU".[24]

Učiteljski tovariš je pisal, da je to vprašanje zrelosti učiteljev in njihove strpnosti. List je spodbujal k skupni akademski razpravi o stvareh, ki so jih ločevale. *"Če lahko debatiramo skupaj na uradnih konferencah ali ne bi lahko debatirali tudi na zborovanjih?"*[25] V Novem mestu je bila 16. oktobra 1926 večina članov podružnice Slomškove zveze za *"čimprejšni vstop"*, nekateri pa se s to mislijo še niso mogli sprijazniti. Posebej jih je vznemirilo, ko so *"antideklaraši"* zapuščali UJU, kar so pričakovali tudi na zborovanju novomeškega učiteljskega društva.[26] Gibanje za izstop iz UJU je odmevalo tudi v 'Učiteljskem tovarišu'. Radoslav Knaflič, sicer tudi sam naklonjen poudarjanju 'narodnega in državnega edinstva', si je prizadeval za slogo *"prepirujočih se Svatopulkovih sinov"* in se ob gibanju za izstop iz UJU zavzemal za odložitev takšne odločitve do 1. marca 1927 in za razčiščevanje kot pot k slogi. List je posebej svaril člane pred nepremišljenim izstopom iz okrajnega društva, saj je to pomenilo izstop iz UJU in člani so postali *"učiteljski – **separatisti**"*. Gotovo je veliko pozornosti doživela v začetku novembra 1926 novica o izstopu dolgoletnega voditelja liberalnega učiteljstva Luke Jelenca iz učiteljske organizacije UJU,[27] saj jo je vodil od 1895, ko je kot Zaveza slovenskih učiteljskih društev združevala še vse učiteljstvo ne glede na idejno usmeritev in jo nato usmeril politično liberalno. Tako je hkrati s procesom vključevanja članov Slomškove zveze v UJU potekal izstop nasprotnikov celjske deklaracije.

'Edinstvo' – šolsko politični list in učiteljsko stanovsko politično društvo

Nasprotniki celjske učiteljske deklaracije so 30. septembra 1926 najprej pripravili prvo številko šolsko političnega lista 'Edinstvo', pozneje (od februarja 1927) glasila združenja Edinstvo, ki je izhajal do 25. februarja 1928.[28] Za list je odgovarjal Ivan Šmajdek, urejal pa ga je do konca aprila 1927 Luka Jelenc (izdajatelj je bil za konzorcij Edinstva Ivan Šmajdek), nato pa od maja naprej Avgust Korbar (izdajatelj pa Udruženje sreskih učiteljskih društev Edinstvo, zanj Anton Germek). Kot so pozneje poudarili, so začeli izdajati list in z njim cepiti vrste učiteljstva prav tisti, ki so 30 let vodili učiteljstvo in jim *"ob vsaki priliki zabičevali slogo in disciplino."* Tako ne čudi, da se je član vodstva UJU Anton Gnus konec leta 1926 sodelavcem v pisarni UJU zahvalil *"za poslano štev. 'Edinstva' boljše 'Razkolstva'."*[29] V začetku oktobra 1926 je tako novo vodstvo poverjeništva UJU (A. Skulj, J. Kobal) v pozivu članstvu vabilo k treznosti in delu za nestrankarsko stanovsko usmeritev. Trezno so zapisali, da se je lažje zavzemati za izstop iz UJU in izdajati opozicionalen list, kot pa poravnati nad 300.000 din dolga za Jelenčevim obdobjem. Kot je to komentiral 'Učiteljski tovariš', je bil namen novega 'stanovskega' lista 'Edinstvo' tudi pobijanje klerikalnega zmaja. *"Lepa stanovska naloga."*[30] Tudi stališče prosvetnega inšpektorja dr. Dragotina Lončarja, objavljeno sredi novembra 1926, je bilo odločno proti po-

23 Ivo Trošt, Deklaracija, narodno edinstvo in še nekaj, *Učiteljski tovariš*, 1926, (11. 11.), str. 2.

24 Strmčnik, *Zveza društev*, str. 29. – Navaja takšno navdušenje J. Jurančiča za deklaracijo v Učiteljski omladini, 1926, št. 5, str. 3.

25 Ali res ne smejo sedeti vsi stanovski tovariši za eno mizo za razgovor o stanovskih vprašanjih?. *Učiteljski tovariš* 1926, (14. 10.), str. 3.

26 P.M.Š., Zborovanje podružnice 'Slomškove zveze' za novomeški in črnomeljski okraj v Novem mestu. *Slovenski učitelj* 1926, (15. 11.), str. 184.

27 Radoslav Knaflič (Maribor), Našemu tovarištvu. *Učiteljski tovariš* 1926, (28. 10.), str. 2. – Kdor izstopi iz okrajnega društva ni več član UJU. *Učiteljski tovariš* 1926, (4. 11.), str. 2. – Izstopil je iz UJU g. Luka Jelenc. *Učiteljski tovariš* 1926, (4. 11.), str. 2.

28 Ostanek, *Pregled slovenskega periodičnega pedagoškega tiska*, str. 219; Hojan, *Pedagoški in mladinski listi*, str. 32–33. Ime Edinstvo je nosilo tudi leta 1933 ustanovljeno študentsko društvo ekstremno nacionalistične smeri ("Jugoslovenski nacionalistični akademski klub Edinstvo"), idejno blizu Ljotićevemu Zboru. Prim.: Slavko Kremenšek, *Slovensko študentovsko gibanje 1919–1941*, Ljubljana 1972, str. 245–248. V 20. letih 20. stoletja pa so za mladinska društva na liberalni strani izbrali ime "Edinost" za "izobraževalno društvo napredne mladine".

29 Zborovanje predstavnikov učiteljstva, zastopnikov UJU iz vseh okrajev Slovenije v Celju (Seja širšega sosveta poverjeništva UJU Ljubljana v Celju, dne 2. februarja 1927). *Učiteljski tovariš* 1927, (10. 2.), str. 1. Poročilo poverjenika. – O odstopu L. Jelenca kot upravnega svetnika Učiteljske tiskarne in urednika Edinstva so poročali maja 1927. Odstopil je ... *Učiteljski tovariš* 1927, (12. 5.), str. 2. – SŠM, UJU, šk. 4, fasc. 10, 1926/27, Pismo Antona Gnusa, Dol, 26. 12. 1926.

30 Nov učiteljski list. Namen novega našega 'stanovskega' bratca 'Edinstva'. *Učiteljski tovariš* 1926, (7. 10.), str. 3; SŠM, arhivska zbirka, fasc. 103; Vekoslav Mlekuž, Kronika učiteljske tiskarne od leta 1906 do 1949, Ljubljana 1943 (tipkopis), str. 36–41.

Ivan Šmajdek, šolski upravitelj v Šentvidu pri Ljubljani in eden od voditeljev učiteljskega "Edinstva", fotografija iz leta 1926 (ARS, AS 231, personalne mape).

litičnim sporom med učiteljstvom, ko je opozoril na ministrski odlok zoper "medsebojno prepiranje in sovraštvo". Ponovil je tovrstne zahteve iz svoje nastopne okrožnice zoper osebno ali politično mržnjo med učiteljstvom in zagrozil z najstrožjim kaznovanjem, "zakaj stanovske gonje je bilo že dovolj."[31]

Ko je 'Edinstvo' v tretji številki leta 1926 pisalo *"150 nas je že"* in navajalo poleg članov iz radovljiškega društva še drugi dve gorenjski društvi in ljubljansko, je to proti 3000 članom UJU res pomenilo manjšino. V začetku naslednjega leta je 'Učiteljski tovariš' pisal, da je šestina članov hotela uveljaviti svoja načela delitve učiteljstva.[32] Ta del liberalno usmerjenih učiteljev, povezan s Pribićevićevo Samostojno demokratsko stranko SDS, je že leta 1923 ustanovil 'Klub demokratskih učiteljev v Ljubljani', ki se je marca 1926 preimenoval v 'Klub učiteljstva SDS'. Iz njihovih vrst se je v nasprotovanju celjske deklaracije o nepolitični učiteljski organizaciji UJU oblikovalo 'Udruženje okrajnih učiteljskih društev – Edinstvo'.[33] 'Učiteljskemu tovarišu' ni bilo vseeno, ko so nasprotniki deklaracije poleg lista ustanovili 28. decembra 1926 v mali dvorani Kazine še **stanovsko politično društvo Edinstvo**, *"udruženje z izrazito naprednim, svobodomislenim pogledom glede šole, učiteljstva in prosvete"* (kot je pisalo 'Jutro'). Tam so omenjali nad 100 udeležencev zborovanja, v Učiteljskem tovarišu pa so pisali le o do 50 udeležencih, med njimi do 15 učiteljev in učiteljic. In še tem so z obrazov prebrali "ne posebno veselo razpoloženje." V imenu pripravljalnega odbora je pričel zborovanje donedavni voditelj UJU Luka Jelenc. Na sestanek sta v imenu ožjega sosveta poverjeništva UJU šla dva odposlanca (Hočevar in ga. Godčeva), da opozorita zborovalce *"na kvarnost njihovega početja"*. A nista kaj prida opravila. *"Star napredni učitelj"* z dežele je v obsežnem razmišljanju o demokraciji in svobodomiselstvu videl v njihovem izstopu iz UJU posledico pristopa Slomškove zveze, kar so poudarili (poleg stališča o narodnem in državnem edinstvu) tudi sami. Predsednik Edinstva je postal šolski upravitelj na Ježici Anton Germek, namestnik šolski upravitelj pri Sv. Križu (Rogaška Slatina) Miloš Verk, glavni tajnik učitelj v Kranju Stanislav Završnik in glavni blagajnik šolski upravitelj v Šentvidu pri Ljubljani Ivan Šmajdek.[34] Pravzaprav so tako ustanovili zvezo okrajnih (srezkih) društev Udruženje sreskih učiteljskih društev "Edinstvo",[35] ki je združevala nekaj učiteljskih društev za posamezne okraje.

Tako so nastala društva Edinstvo za srez Litija

31 Dr. Lončar, Državni uslužbenci, njih ponašanje v službi in izven nje, *Slovenski učitelj* 1926, str. 187–188. Dolenc, *Kulturni boj*, str. 223.

32 150 nas je že. *Učiteljski tovariš* 1926, (9. 12.), str. 2. Na ustanovnem občnem zboru okrajnega učiteljskega društva UJU za Radovljico 28. 1. 1927 na Jesenicah je govoril Lapajne o šestini članov, ki so hoteli prisiliti pet šestin članstva k cepitvi učiteljstva na državotvorne in nedržavotvorne. Ustanovni občni zbor ..., *Učiteljski tovariš* 1927, (10. 2.), str. 4. – "... izstopilo nad 150 zvestih članov ... celotno radovljiško, del kranjskega in mnogo članov novomeškega, kamniškega in ljubljanskega društva." Zborovanje učit. društva za ljublj. okolico. *Edinstvo* 1926, (8. 12.), str. 7.

33 Bergant, *Poizkusi šolske reforme*, str. 25. Dolenc, *Kulturni boj*, str. 22.

34 Naše stališče napram snujočemu stanovsko političnemu društvu 'Edinstvo'. *Učiteljski tovariš* 1926, (30. 12.), str. 2; Ustanovno zborovanje učiteljskega društva 'Edinstvo' v Ljubljani, n.d., str. 2. – Ustanovno zborovanje Udruženje okr. učit. društev "Edinstvo". Jutro 29. 12. 1926, št. 298, str. 3. Odborniki osrednjega društva so postali šolska upraviteljica v Kranju Hermina Lunder in šolska upravitelja v Trbovljah Vekoslav Bučar in na Jesenicah Ivan Šega, njihovi namestniki pa šolska upraviteljica v Kranju Franja Puc, šolski upravitelj v Vidmu Alojz Voglar, učitelj v Mirni Saša Dominko. Tone Fink, Lojze Kolenc in Hinko Klavora pa so bili v nadzorstvu društvene zveze Edinstvo. – Delovanje ožjega sosveta Pov. UJU Ljubljana (Poročilo iz seje z dne 28. decembra 1926). *Učiteljski tovariš* 1927, (13. 1.), str. 2. Star napredni učitelj, Ali smo za stanovsko neodvisno strokovno organizacijo ali za strankarsko politično orijentirano organizacijo? *Učiteljski tovariš* 1927, (5. 1.), str. 1.

35 ARS, AS 68, serija društvenih pravil, 1854, 5526, predlog 14. 3. 1927, odobritev 21. 3. 1927.

Anton Germek, predsednik Udruženja učiteljskih društev "Edinstvo" 1926–1928, ob svoji ob 60. letnici (Arhiv SBL: Anton Germek, vzor narodnega učitelja, Jutro, 16. 1. 1937, št. 13, str. 3).

(1. februarja 1927),[36] za okraj/srez Novo mesto,[37] za Ljubljano in okolico,[38] za brežiški okraj,[39] okraj Kočevje[40] okraj Kranj,[41] učiteljski društvi za okraj Radovljica in za šmarsko-rogaški okraj pa sta se izločili iz ljubljanskega poverjeništva UJU in se vključili v Edinstvo.[42] V ta društva so se vključevali "protideklaraši" (nasprotniki deklaracije UJU za depolitizacijo učiteljske organizacije), politični pristaši SDS in tradicionalni zagovorniki liberalizma in sokolskega gibanja. Čeprav je L. Jelenc sodeloval pri iniciativi, se z nekdanjim strokovnim tajnikom UJU nista dala voliti v vodstvo društva. Leta 1877 rojeni Anton Germek[43] je bil tak vneti šolnik liberalne usmeritve oz. primer "naprednega učitelja", podobno leto mlajši Ivan Šmajdek[44] ali desetletje starejši Avgust Korbar, od leta 1925 upokojeni šolski upravitelj v Zgornji Šiški.[45] Nekoliko mlajši učitelj v vodstvu društva Edinstvo je bil leta 1894 rojen Stanislav Završnik, ki je poučeval na deški ljudski šoli v Kranju.[46]

Gibanje slovenskega učiteljstva za deklaracijo je z depolitizacijo učiteljske organizacije vznemirilo tudi razdeljeno hrvaško učiteljstvo. Če so številni intelektualci zunaj učiteljskih vrst imeli slovensko gibanje za deklaracijo za najbolj kulturno manifestacijo učiteljstva za stanovsko in narodno 'edinstvo', pa so to gibanje njegovi nasprotniki iz vrst učiteljstva razglasili za *"narodno izdajstvo i boljševizam"*. Članek, verjetno iz vrst beograjske centrale UJU, je sredi marca 1927 spodbujal k enotnosti učiteljstva in sprejemanju v organizacijo tako Slomškarjev kakor nasprotnikov deklaracije.[47]

36 ARS, AS 68, serija društvenih pravil, 5520, brez spisa. – Ustanovni občni zbor Udruženja sreskih učiteljskih društev 'Edinstvo'. *Edinstvo* 1927, (12. 1.), str. 1–2. Ustanovni občni zbor učiteljskega društva 'Edinstvo' za srez Litija. *Edinstvo* 1927, (10. 2.), str. 5–6.

37 ARS, AS 68, serija društvenih pravil, 5521, vloga 22. 2. 1927, odobritev 7. 3. 1927.

38 ARS, AS 68, serija društvenih pravil, 5609, vpis.

39 ARS, AS 68, serija društvenih pravil, 5526, vloga 14. 3. 1927, odobritev 21. 3. 1927. Za pripravljalni odbor so v Dobovi 2. 3. 1927 tiskana pravila podpisali Jož. Pečnik, A. Voglar, F. Vadnal, G. Aparnik.

40 ARS, AS 68, serija društvenih pravil, 5556, vloga 7. 4. 1927, odobritev 14. 4. 1927. Vložena pravila sta podpisala Niko Lahajner in Alfonz Završnik, oba učitelja v Ribnici.

41 ARS, AS 68, serija društvenih pravil, 5568, vloga 16. 4. 1927. Pravila sta podpisala kot predsednik pripravljalnega odbora Fr. Rant in kot tajnik Stanislav Završnik.

42 Zborovanje zastopnikov okr. društev UJU iz Slovenije v Celju. *Učiteljski tovariš* 1927, (17. 2.), str. 1–2 (Stališče centrale UJU do 'Edinstva').

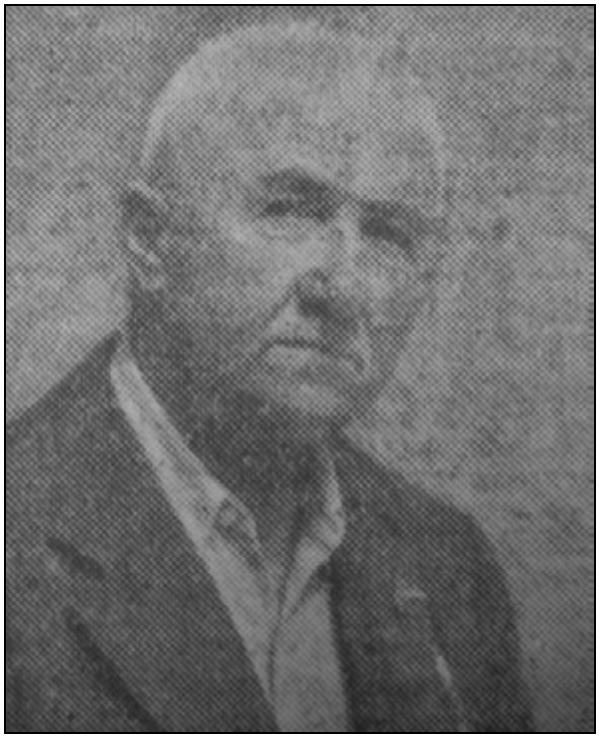
43 Stalež 1923, str. 32. – Stalež 1928, str. 32. – Anton Germek, vzor narodnega učitelja, *Jutro*, 16. 1. 1937, št. 13, str. 3. – Arhiv SBL. Antona Germeka sta bila med učitelji dva. Bolj znan je Tržačan A. Germek (1868–1937) ustanovitelj in predsednik nekdanje Zveze slovanskih učiteljskih društev v Trstu (1920–1926), ki je pozneje kot upokojenec bival v Ljubljani. Skoraj desetletje mlajši Anton Germek, ki je bil prej večletni nadučitelj v Krašnji pri Lukovici, pa je bil leta 1926 šolski upravitelj na Ježici in voditelj društva Edinstvo. Minka Lavrenčič Pahor, *Primorski učitelji*, str. 151. – Anton Germek, roj. 1877 v Ljubljani, strok. izpit 1900, nadučitelj v Krašnji pri Lukovici že pred 1. svetovno vojno. Tudi ženi obeh Germekov sta bili Antoniji in zaposleni v šolstvu: Antonija Germek Rakovec (roj. 1883, mat. 1902) je bila z možem učiteljica v Krašnji. Ročni zapisnik 1912/13: 192, 195, 45, 71; Učiteljski žepni zapisnik 1917–18: 61, 155; Šolski imenik 1921. – J. P. (Jože Pahor), Anton Germek (Ob šestdesetletnici), UT (9. 2.) 1928, str. 2. S sliko. – M. Lavrenčič Pahor, *Primorski učitelji*, str. 151.

44 Ivan Šmajdek je postal leta 1924 šolski upravitelj v Šentvidu pri Ljubljani, "ko je nov politični režim premestil, oziroma upokojih šolskega upravitelja Bajc Janka". V času Šmajdkovega upraviteljstva je "prišlo nekaj naprednega duha v šolo" in so marsikaj naredili na šoli, a ob spremembi režima leta 1936 je bil premeščen. – Vilko Kolar, Sto let 10. maj 1866 – 10. maj 1966. *100 let pouka v Šentvidu 1866 1966* (ur. V. Kolar), Ljubljana Šentvid 1966, str. 9.

45 Stalež 1923, str. 68. Nadučitelj Avgust Korbar 70 letnik, Jutro, 10. 10. 1937, št. 237, str. 5. – Arhiv SBL.

46 Stalež 1923, str. 43. Stalež 1928, str. 70.

47 Na raskršću. *Učiteljski tovariš* 1927, (17. 3.), str. 1. Morda je članek, ki so ga objavili ob sklepu glavnega odbora UJU, napisal kar Vlada K. Petrović, ki si je tudi prizadeval za vključitev hrvaškega učiteljstva, ki je bilo organizirano zunaj UJU. – Predsednik Saveza hrvatskih učiteljskih društev (SHUD) Tomašević se je izogibal sestanku z UJU, pač pa je bil za sporazum podpredsednik Drag. Nemet, v temu duhu pa je pisal 'Hrvatski učitelj'. *Učiteljski tovariš* (24. 3.) 1927, 2. (Petrović na seji GO UJU 12. in 13. 3. 1927) in Tudi hrvatsko učiteljstvo izpregledava... *Učiteljski tovariš* 1927, (30. 3.), str. 1. – Vstop hrvatskih učiteljev v UJU. UT 1927, (21. 4.), str. 2. – O pogajanjih UJU in SHUD: Razvoj dogodkov za sporazum hrvatskega učiteljstva in strnitev v eno stanovsko fronto. *Učiteljski tovariš* 1927, (12. 10), str. 1–2. – Nov poizkus za sporazum med SHUD in UJU. *Učiteljski tovariš* 1929, (21. 11.), str. 1.

Avgust Korbar, urednik lista "Edinstvo" od maja 1927 do februarja 1928, slikan ob svoji 70. letnici (Arhiv SBL: Nadučitelj Avgust Korbar 70 letnik, Jutro, 10. 10. 1937, št. 237, str. 5).

V delovnem programu na seji širšega sosveta UJU februarja 1927 so se veselili ob organizacijskem uspehu UJU s pridruženjem članov Slomškove zveze. Ob tem je Josip Ribičič napovedal, da ne bo dolgo, da se bodo tudi tisti, ki so se ob tem odcepili *"spoznali svoje podrejeno stališče v javnem življenju"* in se vrnili v UJU, ki bo doživela s tem najlepši dan.[48] Sredi februarja 1928 je res prišlo do sporazuma med poverjeništvom UJU in Edinstvom, ki se je pomladi razdružilo. Tako je bilo slovensko osnovnošolsko učiteljstvo šele dve leti po sprejemu deklaracije in depolitizaciji združeno v skupni stanovski organizaciji.[49] A še takrat ne povsem.

V 'Učiteljskem tovarišu' so v začetku leta 1927 poudarjali, da ni bil namen deklaracije odvzeti učiteljem-naprednjakom njihovo prepričanje. Kot grdo obrekovanje so zavračali obtožbe, da so hoteli z vstopom članov Slomškove zveze *"organizacijo poklerikaliti in da se hoče omajati 'napredne' vrste. Ne to in ne narobe!"* Kot napačno so zavračali tudi delovanje tistih, ki so hoteli s stanovsko organizacijo 'podemokratiti' vse učitelje. Velika pridobitev učiteljstva je bila svobodna možnost politične opredelitve in delovanja ter namen, da bodo vsak v svoji stranki branili skupne stanovske interese.[50] *"Kaj nam je treba združitve z bivšimi Slomškarji"* se je slišalo še v začetku leta 1927 med učitelji v – Edinstvu, ki so jim zato rekli kar *"razjedinjaši"*.[51] Ob izstopu dveh okrajnih društev (Radovljica, Šmarje-Rogatec) iz ljubljanskega poverjeništva UJU pa se je izkazalo, da glavni odbor UJU ni sprejel načrtov zveze okrajnih učiteljskih društev Edinstvo, da kljub temu ostane del UJU (vključena v zagrebško poverjeništvo), saj je bilo to proti pravilom.[52]

Prizadevanja za ponovno vključitev članov Edinstva v UJU

Ožje ljubljansko vodstvo učiteljske organizacije UJU je v začetku februarja 1927 na prvi seji širšega sosveta poverjeništva 2. februarja 1927 v Celju obravnavalo odprta vprašanja organizacije. Med njimi so bila tudi tista, ki jih je prineslo včlanjevanje nekdanjih članov Slomškove zveze in oblikovanje novega društva Edinstvo. Z deklaracijskim gibanjem so dosegli, da je *"po večini prenehalo tisto ostudno premeščanje učiteljstva po § 71."* Ta člen uradniškega zakona je namreč omogočal premeščanje učiteljstva po službeni potrebi, torej tudi iz političnih razlogov. In če ne bi dosegli ničesar več, *"bi bilo mnogo, jako mnogo"*, je poročal strokovni tajnik Kobal. Stanovsko preoblikovano UJU se je pripravljalo na vstop v zvezo državnih nameščencev in okrajna društva so se o tem odločala od septembra 1927.[53] Po pregledu, ki ga je objavila 'Narodna prosveta' in so ga v začetku 1927 predstavili tudi pri nas, je bilo na Slovenskem t. j. na področju ljubljanskega poverjeništva UJU 3600 učiteljev in učiteljic, od teh je bilo organiziranih v UJU od 2700 do 3000 članov. Konec leta 1926 so omenjali 3000 slovenskih članov UJU. Ker je bilo zunaj organizacije le 17% učiteljstva, je bilo to najbolje organizirano poverjeništvo, saj so k UJU pristopili tudi nekdanji člani Slomškove zveze, izstopi (in prestopi k Edinstvu) pa so bili *"le maloštevilni slučaji"*.[54]

48 Josip Ribičič, Naš delovni program. *Učiteljski tovariš* 1927, (24. 2.), str. 1. ...*"tudi tisti, ki se ne morejo otresti bratomornih tendenc, inficiranih po mentalitetah dnevne strankarske politike"* in so se *"iz načelno meglenih vzrokov odcepili od nas."*

49 Bergant, *Poizkusi reforme šolstva*, str. 25–26.

50 Za novo stanovsko ideologijo in zavest učiteljskega stanu. *Učiteljski tovariš* 1927, (13. 1.), str. 1.

51 Pika, Boj za svobodo in neodvisnost učiteljskega stanu. *Učiteljski tovariš* 1927, (4. 2.), str. 3.

52 Zborovanje zastopnikov okr. društev UJU iz Slovenije v Celju. *Učiteljski tovariš* 1927, (17. 2.), str. 1–2 (Stališče centrale UJU do 'Edinstva').

53 Zborovanje predstavnikov učiteljstva, zastopnikov UJU iz vseh okrajev Slovenije v Celju (Seja širšega sosveta poverjeništva UJU Ljubljana v Celju, dne 2. februarja 1927). *Učiteljski tovariš* 1927, (10. 2.), str. 1; (17. 2), str. 1–2; (24. 2.), str. 2. – Prestavitev Möderndorferja iz Mežice v Haloze je že bila tak primer premeščanja po 71. členu, ki je sprožil proteste učiteljstva in UJU.

54 Stanje UJU Poverjeništvo Beograd. *Učiteljski tovariš* 1927, (17. 2.), str. 3. Na področju *poverjeništva Beograd* je bilo 9605 učit., 6200–6400 članov(ic) UJU in 30% neorganiziranih; -*poverjeništva Zagreb* 4258 učit., 2500–2988 v UJU, 600–900 v Savezu hrvatskih učit. društava; – *poverjeništva Sarajevo* 1275 uč., 720–750 UJU, neorganiziranih 41%; –

Na pisanje 'Edinstva' 25. februarja 1927 o premeščanju po 71. in 126. členu uradniškega zakona se je oglasil dr. Dragotin Lončar, to zavračal in pojasnjeval posamezne premestitve. O deklaraciji pa je pripomnil, da se je neodvisno od gibanja med učiteljstvom, v svoji nastopni okrožnici šefa slovenske šolske uprave 9. januarja 1926 izrekel proti dvojni stanovski učiteljski organizaciji. Vsi drugi intelektualci so se združevali stanovsko, le učitelji naj bi bili izjema. Takrat je bilo to namenjeno Slomškovi zvezi, namesto te pa je to dvojnost od konca leta 1926 ohranjalo Edinstvo. Obsojal je razbijanje stanovske sloge zaradi osebne ali strankarske zaslepljenosti in končal v pričakovanju reakcije na svoje odkrite besede: *"Sedaj pa prosim: kamne pobirajte in metajte!"*[55]

Ob spremembi vlade 1. februarja 1927 v kateri je sodelovala tudi SLS in zatem aprila 1927 še šolske uprave – na mesto dr. Lončarja je prišel dr. Karel Capuder – so somišljeniki 'Edinstva' po komentarju v 'Učiteljskem tovarišu' pokazali prav *"sadistično veselje"*, poskušali pa so tudi sejati razdor med nekdanjimi Slomškarji, člani UJU.[56] Na isti strani je 'Učiteljski tovariš' z naklonjeno predstavitvijo vsebine poročal o 'Slovenskem učitelju' kot pedagoški reviji Slomškove družbe (št. 1–3, 1927). Časi so se res spremenili in to ni ušlo liberalnemu 'Jutru', ki se je čudil. *"Z omejenostjo se ne širi naprednosti!"* je odgovarjal 'Učiteljski tovariš' na spraševanje, kam da je že prišel.[57] Kljub temu so čutili tudi v UJU bojazen pred ponovnimi preganjanji, čeprav so pisali, da z idejo političnega nadstrankarstva organizacije takšni strahovi odpadejo. Ideja depolitizacije učiteljske organizacije je bila na preizkušnji. Ponekod so že videli *"strašnega 'klerikalnega zmaja', kako golta slovensko napredno učiteljstvo in ga biča s škorpijoni."*[58]

Hkrati pa se je med učiteljstvom v UJU čutilo tudi prizadevanje, da kolege okoli društva Edinstvo spet pritegnejo v organizacijo, a brez kompromisov pri nestrankarski usmeritvi UJU. Nekatera društva so podpirala poverjeništvo in ožji sosvet in celo opozarjala, da se manjšina ni hotela legalno uveljaviti, temveč je načelni spor speljala na osebno in strankarsko področje, kar je poskušala še pomladi 1927. Nezadovoljna manjšina okoli Edinstva je poskusila tudi z okrožnico v šestih točkah, ki jo je maja 1927 pod imenom nekega *"spravnega odbora"* poslal na okrajna društva iz Maribora R. Knaflič s šestimi kolegi, a so okrajna učiteljska društva videla v tem kršitev stanovske in organizacijske discipline. Mokronoški odsek Krškega učiteljskega društva, ki je 25. maja odločno odklonil Knafličevo okrožnico, je zatrdil o tamkajšnji zahtevi po menjavi ožjega sosveta, da ni nobene potrebe, saj tudi pri vstopu članov Slomškove zveze nihče ni zahteval kakšnih sprememb v vodstvu UJU. Poverjeništvo UJU je v začetku junija v skladu s svojimi pravili soglasno odklonilo spomenico članov Edinstva z utemeljitvijo, naj se članstvo uveljavlja po legalni poti v društvih. Razpustite Edinstvo, prenehajte z listom in vstopite v UJU brez nepotrebnih pogojev – so jim predlagala društva.[59]

Ob tem so v pozni pomladi 1927 v 'Učiteljskem tovarišu' izhajali tudi programski uvodniki: o usmeritvi k prosvetnemu delovanju učiteljstva med ljudstvom na deželi, o kulturnobojnih geslih, ki so s frazami ločevala učiteljstvo, o razčiščenju političnih gesel in pojmov s katerimi je učiteljstvo preveč slepo sledilo drugi inteligenci in se odtujevalo narodu.[60]

Pot članov Edinstva v učiteljsko organizacijo UJU

Pred julijskim zborovanjem VII. pokrajinske skupščine UJU poverjeništva Ljubljana je bilo v letu 1927 precej strpnosti in pripravljenosti *"našim desidentom"* olajšati ponovni vstop v Udruženje. A ne na račun načelne usmeritve k stanovski enotnosti in ne brez zmage nad predsodkom biti skupaj s kolegi drugačnega političnega mišljenja. Posebej, ker je večina učiteljstva Udruženja bila politično usmerjena prav tako kot *"naši desidenti"*. In učitelji-socialisti, ki so ostali v UJU, so imeli *"stokrat bolj"* različno politično mišljenje od bivših članov Slomškove zveze. A pristaši Edinstva so se držali starih gesel in ideologij, čeprav je *"kvarnosti prejšnje smeri v stanovski politiki"* spoznalo 9/10 učiteljstva. Slo-

Dalmatinskega poverjeništva 1166 uč., 750–850 v UJU, neorganiziranih 31%. – 150 nas je že. *Učiteljski tovariš* 1926, (9. 12.), str. 2.

55 D. Lončar, Poslano. *Učiteljski tovariš* 1927, (10. 3.), str. 2. – Ko je sklenil delo šefa šolske uprave v Sloveniji je 11. 4. 1927 napisal učiteljstvu Slovo in zahvala. *Učiteljski tovariš* 1927, (14. 4.), str. 1. Nasledil ga je dr. Karel Capuder.

56 Na člane UJU, ki so bili prej člani Slomškove zveze. *Učiteljski tovariš* 1927, (14. 4.), str. 3. – Dolenc, *Kulturni boj*, str. 236–237.

57 Slovenski Učitelj. *Učiteljski tovariš* 1927, (14. 4.), str. 3. – Če bo kdo verjel 'Učit. Tovarišu'. *Učiteljski tovariš* 1927, (21. 4.), str. 3. – Slovenski učitelj. *Učiteljski tovariš* 1928, (16. 2.), str. 5.

58 Bojazen pred zopetnimi preganjanji in ideja depolitizacije stanovskih organizacij, *Učiteljski tovariš* 1927, (21. 4.), str. 1.

59 Naša društvena zborovanja. *Učiteljski tovariš* 1927, (19. 5.), str. 3. – Naša društvena zborovanja, Sklepi društev. *Učiteljski tovariš* 1927, (2. 6.), str. 4. V Knafličevi okrožnici je bilo: 1. narodno edinstvo, 2. izmenjava ožjega sosveta, 3. likvidacija 'Edinstva', imetje in dolgove naj bi prevzelo UJU, 4. 'Učiteljski tovariš' naj piše v smislu prve točke, 5. tiskovne tožbe naj se ustavijo in poravnajo, 6. vsi delegati morajo zastopati te sklepe, če jih sprejmejo društva. – Delovanje ožjega sosveta UJU – Poverjeništvo Ljubljana (Poročilo iz 9. seje dne 2. junija 1927). *Učiteljski tovariš* 1927, (15. 6.), str. 1–2. – Učiteljski tabor v Mežici, *Učiteljski tovariš* 1927, (15. 6.), str. 3. – Učiteljsko društvo UJU za Šmarsko-rogaški okraj, n. d., str. 3.

60 Andrej Skulj, Nova kulturna smer naše prerojene organizacije. *Učiteljski tovariš* 1927, (19. 5.), str. 1 – Boj frazam!. *Učiteljski tovariš* 1927, (2. 6.), str. 1. – Za razčiščenje političnih gesel in pojmov, *Učiteljski tovariš* 1927, (23. 6.), str. 1. *"Naprednost, svobodomiselnost, klerikalizem, kulturni boj, svetovni nazor, narodnost, narod, nacija, narodno in državno edinstvo"* so bili pojmi in gesla dnevne politike, ki pa niso bila jasna.

vensko učiteljstvo se je ravno z bojevitostjo v načelnih vprašanjih najbolj odtujilo narodu, slovenski naprednjaki pa so vedno bolj presojali kulturna vprašanja z nacionalnega stališča, ne pa z vidika svobodomiselnega svetovnega nazora. Tudi zato so želeli vrnitev desidentov v vrste UJU.[61] Podobno je spravljivo izjavo v ljubezni do *"sloge in tovarištva"* pripravil 26. junija 1927 pobudnik okrožnice 'spravnega odbora' Radoslav Knaflič.[62]

Na drugi strani pa so se ohranjala nasprotja. Tak je bil npr. 'naprednjaški' bojkot kulturne prireditve v 'klerikalnem' Domu v Šentvidu. Koncert je 19. junija 1927 pripravil pevski zbor UJU ob častni udeležbi duhovščine in občinstva, ki je politično pripadalo SLS, t. j. stranki, ki je bila *"med učiteljstvom osovražena kot največja nasprotnica šole in posebej še učiteljskega stanu."* Kot je to ugotavljal predsednik učiteljskega društva za ljubljansko okolico, je učiteljstvo na ta način našlo pot do ljudstva.[63] Pokrajinska skupščina UJU od 5. do 7. julija 1927 je potrdila stanovsko usmeritev organizacije, ki se je zavedala velikega uspeha: ustavila je politično protekcijo, gorje učiteljskih premeščanj. *"Prežalostno je v zgodovini slovenskega učiteljstva poglavje o političnem protežiranju in političnih persekucijah, ki so demoralizirale naše vrste, zanesle vanje hlapčevstvo in malodušje, v učiteljske družine pa mnogo gorja in bede, katera še danes ni utešena."* Tako je o razmerah pred depolitizacijo učiteljske organizacije govoril voditelj slovenskega dela UJU Andrej Skulj na skupščini UJU Ljubljana 5. julija 1927 v Kranju.[64] Že v uvodnem nagovoru je Skulj ponovno povabil v vrste UJU vse, ki so odšli in tiste, ki še niso bili včlanjeni.[65]

Tudi pri prvem petdnevnem samoizobraževalnem tečaju učiteljstva UJU v Ljubljani konec avgusta 1927, ki se ga je udeleževalo okoli 175 učiteljic in učiteljev,[66] se je v praksi pokazala usmeritev v depolitizacijo in stanovsko sodelovanje idejno različno usmerjenega učiteljstva. Takšno usmeritev društev profesorjev in meščanskošolskih učiteljev so listi vseh političnih strank podpirali, samo osnovnošolsko učiteljstvo tega ne bi smelo narediti. A ob volitvah v disciplinsko sodišče, ko je bil aktualen tudi spor okoli Učiteljske tiskarne,[67] so se morali jeseni 1927 braniti pred pisanjem 'Jutra' in 'Slovenskega naroda', ki sta proglašala organizacijo UJU kar za 'klerikalno'. In to kljub temu, da je večina članov UJU v Sloveniji pripadala isti politični stranki (liberalni SDS) kot učitelji, ki so iz UJU izstopili. Ta del liberalno usmerjenega učiteljstva je motilo, *"da so 'Slomškarji' v oblastnem odboru"*, zato je 'Učiteljski tovariš' ponovno poudarjal, da so z vstopom članov Slomškove zveze odpadli politični boji v organizaciji, ki ni imela različno vrednotenih članov. Za nekdanja člana Slomškove zveze Julija Slapšaka in Marijo Kleinmayr-Sadarjevo pa so potrdili, da sta se zavzemala za stanovske in šolske interese.[68] Nekdanji člani Slomškove zveze so se uveljavili tudi v odboru šolskih upraviteljev.[69]

Med učiteljstvom je bilo prepričanje, da bo potrebno *"še dela"*, da bi se uveljavili stanovski in strokovni, ne pa politični vplivi, kot so razmišljali oktobra 1927 ob menjavi referenta Pavla Flerèta v odseku za Slovenijo na prosvetnem ministrstvu. Veliko krivdo so videli v svojih *"desidenti*/h/*, ki izven organizacije slabe moč skupne organizacije, ... dajejo potuho ekstremom ob vladajoči stranki"*. Če pa bi bili vsi učitelji solidarni v stanovskem gibanju in *"bi sami*

61 Od načelne jasnosti k spravljivosti in strpljivosti! Delegatom in udeležencem pokrajinske skupščine. *Učiteljski tovariš* 1927, (2. 7.), str. 1. Zapisali so, *"da predstavljajo naši desidenti duhovno najbolj okorenelo skupino slovenske inteligence in capljajo daleč zadaj za razvojem v lastni stranki."* – Zanimivo je v razpravi na pokrajinski skupščini v Kranju videl Ločniškar vzrok za težave v stanovski organizaciji v vzgoji in *"vcepljeni ideologiji"*. Potek VII. pokrajinske skupščine ... Debata, UT 1927, (14. 7.), str. 2.

62 Radoslav Knaflič, Izjava, *Učiteljski tovariš* 1927, (2. 7.), str. 3.

63 Josip Macarol, Da se spoznamo. *Učiteljski tovariš* 1927, (2. 7.), str. 3.

64 Potek VII. pokrajinske skupščine ... *Učiteljski tovariš* 1927, (14. 7.), str. 1.

65 Potek VII. pokrajinske skupščine ... *Učiteljski tovariš* 1927, (14. 7.), str. 1–2. – O vplivu politike na premeščanja učitelja, slovenskemu učiteljstvu kot prvemu od stanov, ki se je uprlo 'partizanstvu', je UT tudi zapisal: *"Kdor je tako kratkoviden, da izrablja trenutni režim v svoje osebne namene, naj potem tudi ne godrnja, če ga nasproten režim tepe in preganja."* /Anton/ Hren, Partizanstvo. *Učiteljski tovariš* 1927, (29. 9.), str. 1.

66 Prvi samoizobraževalni tečaj Pov. UJU v Ljubljani, *Učiteljski tovariš* 1927, (8. 9.), str. 1–3. O tem je v zaključnem govoru razmišljal poverjenik A. Skulj. – K strokovnemu delu (pedagoškemu izobraževanju) v okrajnih društvih so spodbujali tudi v začetku leta 1928. I. SD., Nekoliko bilance o delu v okrajnih društvih in v organizaciji nasploh. *Učiteljski tovariš* 1928, (5. 1.), str. 1.

67 V upravnem svetu društva Učiteljska tiskarna so imeli odločilno besedo pristaši Edinstva nekdanjega poverjenika Jelenca, ki so se v strahu pred vključitvijo *"'Slomškarjev' v tiskarno"* branili novih članov. V bistvu pa je bilo to le nasprotovanje, da dobi učiteljska organizacija zares v roke Učiteljsko tiskarno. Resnica o Učiteljski tiskarni, *Učiteljski tovariš* 1927, (2. 12.), str. 2; V razčiščenje razmerja med organizacijo; Učiteljsko tiskarno. *Učiteljski tovariš* 1927, (24. 11.), str. 2; Pred izrednim občnim zborom Učiteljske tiskarne, *Učiteljski tovariš* 1927, (7. 12.), str. 1; Izredni občni zbor Učiteljske tiskarne, *Učiteljski tovariš* 1927, (15. 12.), str. 2. – Spremenjena pravila na XXIII. rednem občnem zboru 9. 5. 1926, ki jih je sodišče potrdilo 9. 7. 1926 (Zadr. IV. 42/59) so določala, da o vstopu v to zadrugo odloča upravni svet, ne da bi moral navesti vzroke svoje odločitve. SSM, Zaveza, šk. 13, fasc. 64; 1. Pravila Učiteljske tiskarne, 1926. – O tem, da Učiteljska tiskana ni v lasti Zaveze / UJU, ampak posameznih učiteljev, je pisalo glasilo Slomškove zveze vsaj že 1920. Učiteljska gospodarska organizacija, *Slovenski učitelj* 1920, (15. 2.), str. 48. Prim. tudi: Hojan, *Slovenska učiteljska organizacija*, str. 195–197.

68 Profesorji se smejo depolitizirati... *Učiteljski tovariš* 1927, (27. 10.), str. 2. – Ugotovitve v zadevi Učiteljske tiskarne, *Učiteljski tovariš* 1927, (17. 11.), str. 1–2.

69 Deputacija šolskih upraviteljev pri prosvetnem šefu g. dr. K. Capudru, *Učiteljski tovariš* 1927, (24. 11.), str. 3. Izvoljen odbor se je 5. 11. 1927 konstituiral: predsednik I. Štrukelj, tajn. Iv. Štupica.

ne gojili partizanske baze na škodo učiteljstvu in šoli", vseh političnih težav učiteljstva ne bi bilo. Svarili so jih, da bo zaradi njihove neumnosti in izzivanj sicer *"še dolgo švigal politični bič nad učiteljstvom, zdaj z ene, potem od druge strani."*[70] Zavzemanje za enotno učiteljsko organizacijo je bilo na strani UJU res zgledno, hkrati pa trdno v stanovskih stališčih organizacije. *'Tovariši okrog Edinstva'* (tudi *'tovariši okrog Učiteljske tiskarne')* ali *'naši nasprotni tovariši'*, *'tovariši izven UJU'* so bile dostojne označbe za nasprotnike deklaracije v 'Učiteljskem tovarišu'. Pisanje 'Edinstva' ni bilo tako spoštljivo.

Razpust društva Edinstvo leta 1928

Poleg prizadevanj šefa šolske uprave dr. Dragotina Lončarja že leta 1926 zoper politične delitve med učiteljstvom pri strokovnem povezovanju in šolskem delu, je večkrat v tem duhu pisal tudi 'Učiteljski tovariš'. V tem listu so spodbujali učiteljstvo naj preneha z delitvijo *"v liberalce in klerikalce"*, v 'napredno učiteljstvo' in 'Slomškarje'.[71] Nepodpisan 'učitelj z dežele' je ves vesel, da so *"enkrat jenjali z nesrečno gonjo Slomškarjev in ne-Slomškarjev"*, poslal novembra 1927 v podporo takšnim stališčem dopis o naprednjaštvu. Kdor je še delil učiteljstvo po politični usmeritvi *("ali so Slomškarji ali 'naprednjaki'")* je bil zanj največji reakcionarec in nazadnjak. Od strankarskega boja ni imelo koristi ne učiteljstvo in ne šola. Tudi druge poklicne skupine so lahko delovale skupno pri stanovskem in strokovnem delu,[72] to je pri strokovnem in sindikalnem prizadevanju. Zapleti okoli Učiteljske tiskarne, ki je bila po imenu sicer učiteljska, a so jo obvladovali predvsem posamezniki v vodstvu UJU in nato voditelji društva Edinstvo, so kazali na dogovor. Konec leta 1927 so se pripravljali, da se z razpustom stanovsko-politične organizacije Edinstvo njeni člani vključijo v UJU. Tedaj se je *"v kratkem, če ne pride kaj posebnega vmes"* (Ivan Dimnik), napovedovala združitev vsega osnovnošolskega učiteljstva v skupno strokovno (sindikalno) organizacijo.[73] K reševanju zapletov z Učiteljsko tiskarno je prispeval tudi ugledni liberalni učiteljski voditelj Engelbert Gangl, ki si je tudi sicer prizadeval, *"da se zopet združijo razdvojeni bratje"*.[74] Kot predsednik Učiteljske tiskarne kot gospodarske zadruge je spodbudil združevanje obeh struj med učiteljstvom po načelu: *"ne politike v stanovske organizacije"*. Ker pa je šlo dejansko za politične somišljenike, so se lahko potrudili združitev izpeljati brez zmagovalcev in premagancev. V smislu deklaracije, ki je leta 1926 razdelila ti dve struji učiteljstva, so imeli tudi bivši člani Edinstva pravico, da si ustanove svoje kulturno društvo. A tudi to je moralo sprejeti, da *"kakor Slomškova družba ne sme imeti svojih podružnic in ne sme biti nikdar kaka paralelna stanovsko-borbena organizacija"*, njeno glasilo pa ne sme nasprotovati UJU.[75]

Na skupni seji zastopnikov UJU in Edinstva so se februarja 1928 tudi dogovorili in pričel se je proces razpusta Edinstva in vrnitev njegovih članov v UJU.[76] UJU je sprejela umik tiskovne tožbe proti odgovornemu uredniku Edinstva Luki Jelencu, brezkompromisno pa so vztrajali pri ideji deklaracije, razdružitvi Učiteljskega združenja Edinstvo in enakem postopku kot je veljal pri likvidaciji Slomškove zveze. Zastopniki Edinstva so pričakovali, da s tem sporazumom niso ustregli vsem svojim članom. Posebej je bilo to razumljivo *"za naše stare borce, ki niso bili vajeni na umike in kompromise"*, kot so zapisali v poslednji številki svojega lista. O Radovljiškem in Šmarsko-rogaškem učiteljskem društvu Edinstva – ti sta se kar vključili v to zvezo – so pogajalci na strani Edinstva menili, da bi lahko članstvo zaradi več desetletne tradicije obdržalo stara matična društva. Vodstvo UJU je privolilo, naj članstvo v obeh okrajih sporazumno izvede združitev,[77] a ta popustljivost je prinesla le nove zaplete.

---

70 K izpremembi v ministrstvu prosvete. *Učiteljski tovariš* 1927, (20. 10.), str. 2.

71 Javen poziv, *Učiteljski tovariš* 1928, (5. 1.), str. 3. Edinstvo je omenjalo netovariško borbo v Učiteljskem tovarišu in namigovalo celo, da je bila ta morda naročena in celo plačana. Vodstvo UJU je to ogorčeno zavrnilo. – Kot pogoj za dogovor o morebitnem združevanju je Edinstvo postavljalo umik tiskovnih tožb UJU proti Jelencu, Pogajanja med UJU in Edinstvom, *Učiteljski tovariš* 1928, (12. 1.), str. 5. – A. Mervič, Še vedno le – liberalci in klerikalci, *Učiteljski tovariš* 1927, (2. 12.), str. 1. Anton Mervič iz Ribnice je julija 1927 izstopil iz organizacije meščanskošolskih učiteljev in iz UJU. *Učiteljski tovariš* 1928, (9. 2.), str. 5.

72 Ali smo naprednjaki ali ostanemo nadalje nazadnjaki?. *Učiteljski tovariš* 1927, (24. 11.), str. 2.

73 Sestanek predsedstva in poverjenikov UJU v Brodu. Ivan Dimnik, Poročilo o delovanju Poverjeništva UJU Ljubljana, *Učiteljski tovariš* 1927, (22. 12.), str. 1–2. – Še v začetku leta 1927 pa so bili člani Edinstva v odnosu do centrale UJU odločeni vztrajati na stališču narodnega in državnega edinstva, *"bodisi, da nas bo toliko, kolikor je bilo poprej Slomškarjev in četudi ostanemo – sami."* Centrala UJU in mi. *Edinstvo* 1927, (10. 2.), str. 1–2.

74 E. Gangl, V borbi za pravice, ugled in čast stanu. *Učiteljski tovariš* 1928, (5. 1.), str. 2. Članek o pomenu skupnega dela je namenil 'Edinstvu', a ga ta list ni objavil. – Engelbert Gangl (1873–1950) je bil izjemno delaven učitelj, literat, urednik in politik. Pavlič, *Sto znamenitih osebnosti v šolstvu*, str. 150–151. – SŠM, arhivska zbirka, fasc. 103. Vekoslav Mlekuž, Kronika Učiteljske tiskarne od leta 1906 do 1949, Ljubljana 1943 (tipkopis), str. 36–41.

75 Izredni občni zbor Učiteljske tiskarne. *Učiteljski tovariš* 1927, (15. 12.), str. 2; Sestanek za skupno delo in enotno stanovsko organizacijo vsega slovenskega učiteljstva. *Učiteljski tovariš* 1927, (22. 12.), str. 3.

76 Dolenc, *Kulturni boj*, str. 222–223.; Hojan, *Slovenska učiteljska organizacija*, str. 197.

77 Za stanovsko solidarnost vsega slovenskega učiteljstva, *Učiteljski tovariš* 1928, (23. 2.), str. 1. – Eden od sklepov skupne seje 16. 2. 1928 je bil, da člani Edinstva tudi v UJU *"vztrajajo neomajno na ideji narodnega in državnega edinstva in se hočejo v tem pravcu udejstvovati."* Pri Edinstvu so si zagotovili tudi vstop vsakega člana, ki izpolni prostopnico k UJU. K temu so jih gotovo vodile izkušnje postopanja s člani Slomškove zveze, ki so 1926/27 vstopali v UJU. – Likvidacija 'Edinstva'. *Učiteljski tovariš* 1928, (8. 3.), str. 2.

Poštnina plačana v gotovini. V Ljubljani, 23. februarja 1928. Štev. 32. Letnik LXVIII. (Šol. l. 1927/28.)

UČITELJSKI TOVARIŠ

Stanovsko politiško glasilo UJU. - Poverjeništvo Ljubljana

Za stanovsko solidarnost vsega slovenskega učiteljstva.

„Edinstvo" likvidira z vsemi podružnicami. — List „Edinstvo" preneha izhajati. — Člani Edinstva vstopijo v UJU. — UJU je edini legitimni predstavnik vsega slovenskega učiteljstva.

Dne 16. februarja 1928 se je vršila skupna seja zastopnikov UJU in Edinstva.

Po uvodnih besedah tov. E. Gangla je podal poverjenik UJU tov. Andrej Skulj sledečo uradno izjavo:

»Da omogočimo popolno stanovsko zedinjenje vsega slovenskega učiteljstva in dokažemo svojo pripravljenost storiti vse za dosego velikega cilja, ki smo si ga postavili z deklaracijo, smo umaknili že tiskovno tožbo proti tekstarnemu odgovornemu uredniku »Edinstva« Luki Jelovcu, dasi bi nam bilo ljubše, ako bi se ta osebna zadeva ne spravljala v zvezo z zadevo stanovskega sporazuma.

Storili smo ta korak v zavesti, da postopamo v zmislu temeljne ideje — ideje deklaracije in v zmislu sklepa poknajnske skupščine v Kranju, pa tudi v sporazuma, da so vse zadeve, ki se nanje nanašajo očitki »Edinstva«, danes že tako razčiščene, da osebna čast prizadetih zaradi njih ne more niti najmanje trpeti.

Končno nam je olajšalo naš korak tudi dejstvo, da je odgovorni urednik s svojim imenom krd pisanje drugih oseb, ki jih ne moremo klicati na odgovor.

Ko smo s tem storili skrajni korak, izjavljamo istočasno, da brez pogojna vstrajamo na načelih deklaracije in enakem postopku, kakor se je to zgodilo ob priliki likvidacije Šlomškove zveze. Ta načela in drugačen postopek glede likvidacije »Edinstva« ne more biti predmet kakega pogajanja.«

Prečital je nato točko I. in 2. spodaj navedenih sklepov. Glede radovljiškega in šmarsko-rogaškega učiteljskega društva so bili člani Edinstva mišljenja, da bi članstvo obdržalo stara matična društva, ki obstajajo že več desetletij, nakar se je privolilo, da se o tem izjavi članstvo v teh dveh okrajih in sporazumno izvede združitev.

Točka 3. in 4. je bila vzeta iz predlogov zastopnikov Edinstva. Podpisana je bila nato sledeča listina:

UJU, urinal delo odseka v mariborski oblasti, ki je prevzel par tečajev, ni pa organiziral predpriprave dela po krožkih. — Tov. Piberovec povdarja, da naj bo odsek le nekaj provizornega, nekoi začetke za novo delo mora biti in tega smo pogrešali doslej, treba bo v to začetke ljudi, ki imajo že iniciative. — Tov. Jurančič omenja, da delovanje ne sme biti prevež birokratizirano, delo ne sme postati šablona, pustiti je svobodo, da nastane vsi stroj, ki v mariborski oblasti že obstaja. Delovna šola je pouti formi. Ustvariti je delovna zajednice. — Tov. Dolgan govori o dnevnem redu, da bi bilo vendar dobro sporočiti naprej kaj bo na to govoriti e organizaciji. Fikarati se ne da nikoer, ker bi bilo škodljivo, da si takoj v začetku že postavimo kake dogme. Pokret za delovno šolo je nekaj dinamičnega, zato se dela ne bo dalo uniformirati. Na širših sestankih se ne da mnogo doseči za propagando delovne šole. Najlažje se pogovorita o tem tovarič s tovarišem ali tovarišico na izprehodu ali v manjših krožkih. — Tov. Stegovec pošilja svoj referat, s katerim smatra, da bi bil našen problem delovne šole in samoizobrazbe. Predsednik Rape reagira na izvajanja predgovornikov in izpremeni dnevni red, ker vidi, da večina želi čuti prej referate.

Tov. Dolgan govori o idejni osnovi delovne šole. Rekonvertni pouk, ni delovna šola. Delovna šola je aktivna šola, aktualna šola, ki je v odki zvezi z življenjem in okoljem. **Predpogoj za razumevanje delovne šole je filozofska in družboslovna podlaga, ki ustvarja svetovni nazor.** Dinamizem, da je vse v razvoju in se izpremnija, je temeljni princip v delovni šoli. Govori o relativizmu, skeptikoni in absolutizmu. Kaj je aktivnost? Rekorna šole mora biti odvisna od potrob naroda. Razlika med stare in novo šolo. Otroci so v delovni šoli sredni in pozabljajo na vse, udeležijo se mnogo ncheli o tem govoriti, je se znajdejo na skupnem torišču tega dela. Osebnosti v delovni šoli so otroci in učitelji. Ho-

nike. Mislili bo na centralno knjižnico tudi v Ljubljani. Po okrajih bo treba organizirati referente. Naloga odseka je, dajati inicijative po krožkih in dobivati od njih poročila. Ugotoviti je treba metodo dela. Nujno potrebna bi bila knjiga. Najbolje bi bilo, da se zbirajo enakomerleti v delovne zajednice, ki strone za skupnimi smotri. Ravnatelj Novak je omenil, da namerava priredit P. K. K. o počitnicah težaj za ekstrotorni pouk, ki bo združen s teoretičnim razmotrivanjem delovne šole. Tega težaja naj bi se udeležili vsi reformatorji šole. Delovno šolo je treba propagirati po krožkih, da prodre smisel za njo do srčnika v naboju vas.

V odsek za reformo šole pri pov. UJU so bili izvoljeni za ljubljansko oblast: tov. Piberovec (Jesenice), tov. Breganl (Blanca), tov. Hrovat (Šiad), tov. Dolgan (Nova vas) in tov. Vedetova (iz Ljubljane).

Popoldne so imeli zastopniki delovne šole sestanek, na katerem so razmotrivali vprašanje ustanovitve in urejevanja posebnega kolskega lista v zmislu delovne šole, poleg sedanjih čitank in o organizaciji poizkušnega težaja, ki ga priredi P. K. K.

Lep korak naprej je s tem sestankom napel napravilo pov. UJU z dvigom novih kulturnih delovnih sil za procvit naroda in kulturnega dela našega stanu.

SESTANEK UČITELJIČ V CELJU.

Na poziv odseka pov. UJU za nadaljevalno izobrazbo na se zbrale tovarišice 3. februarja v mestni osnovni šoli, da se razgovorijo o organizaciji gospodinjskih nadaljevalnih šol in izobrazbi učiteljic za pouk na teh šolah. Vseh udeležnic je bilo 34, vse (ima iz oddaljenejših krajev. Zastopana sta bila celo slovenjgraški in korjanski okraj.

Sestanek je vodila tovarišica Zupančičeva iz Celja, referirala sta tov. Nanula in tovarišica Plahutova. Prva je v uvodnih besedah pojasnjevai najnost solidarnega nastopa in skupne izgradnje podrobnega programa

"Popolno stanovsko zedinjenje vsega učiteljstva". Sklepi predstavnikov UJU in Edinstva na seji 16. 2. 1928 (Za stanovsko solidarnost vsega učiteljstva, Učiteljski tovariš 23. 2. 1927, str. 1).

Likvidacija Edinstva je bila zelo obotavljiva in vodstvo UJU je aprila 1928 celo podvomilo v odkrite namene druge strani, saj so Edinjaši postavljali še nove zahteve po izrednih občnih zborih in volitvah. A vse to je vodstvo UJU odklanjalo in navajalo primer vključevanja Slomškove zveze konec leta 1926, ko ni bilo ne takšnih zahtev ne takšne prakse. Sporazum so pri Šmarsko-rogaškem učiteljskem društvu ob razpustu tamkajšnje organizacije Edinstva dosegli 14. aprila 1928. Večina bivših članov Edinstva pa je že v minulih dveh mesecih vstopilo v posamezna okrajna društva. Tudi s tem zgledom so vabili v UJU vse učiteljstvo, saj v članih niso videli bivšega Slomškarja ali bivšega Edinjaša. Obžalovali pa so posameznike, ki so, kljub svojemu podpisu na spravni izjavi, še razdvajali učiteljstvo.[78] To popuščanje je imelo posledico, da je še sredi leta 1928 ostalo zunaj skupne organizacije tisto učiteljstvo radovljiškega okraja, ki je bilo prej včlanjeno v Edinstvo. A kljub tej izjemi je že veljalo, da je vse osnovnošolsko učiteljstvo v Sloveniji združeno *"pod praporom UJU."* Organizacija je v 32 okrajnih društvih štela 2926 članov (leto prej 2717). Učiteljska tiskarna pa kljub prizadevanjem slovenskega vodstva organizacije ni postala last UJU, ki je z njo nato poslovalo le po pogodbi.[79]

Spremembe zadnjih let v učiteljski organizaciji je leta 1927 označil Lojze Ude v 'Mladini' kot 'duhovno revolucijo osnovnošolskega učiteljstva'. Po drugi strani je v Ljubljani, *"ki je bila sedež gonje proti poverjeništvu ... leglo razdora"*, kjer je bilo *"največ zabavljanja in krika proti organizaciji"*, pokazalo učiteljstvo z le polovično udeležbo na zborovanju 6. decembra 1927 premajhno stanovsko zavest.[80] Zaradi

78 Zbor vseh predsednikov učiteljskih društev iz Slovenije v Mariboru, UT 1928, (19. 4.), str. 1–2. Seja širšega sosveta je bila v nedeljo, 15. 4. 1928 na mariborskem učiteljišču. – Učit. društvo za Šmarsko-rogaški okraj. *Učiteljski tovariš* 1928, (3. 5.), str. 3. *"Poročilu o dogovoru z 'Edinstvom' je sledila dolgotrajna debata, nakar je 42 članov Edinstva podpisalo pristopnice in se pridružilo zborovalcem UJU".* Zaradi dogovora z Edinstvom so temu sledile volitve. Učiteljstva je bilo v obeh okrajih 90, članov društva pa 81 (39 iz UJU in 42 likv. Edinstvo). – Vključevanje tudi v Kranjskem okraju ni teklo gladko. Likvidacija Edinstva. *Učiteljski tovariš* 1928, (31. 5.), str. 2 in J. L./apajne/, Likvidacija Edinstva za kranjski srez. *Učiteljski tovariš* 1928, (8. 6.), str. 2. – V Litijskem okraju se je društvo Edinstvo razšlo 5. 5.: Likvidacija Edinstva, *Učiteljski tovariš* 1928, (9. 5.), str. 1 in 1928, (8. 6.), str. 3. – Likvidacija Edinstva za Ljubljano in okolico, *Učiteljski tovariš* 1928, (14. 6.), str. 2. To se je zgodilo 2. junija.

79 Delovanje poverjeništva UJU – Ljubljana od 1. julija 1927. do 30. junija 1928. *Učiteljski tovariš* 1928, (14. 7.), str. 1–2. Edinstvo je imelo okrajna društva v Ljubljani in okolici, Kranju, Radovljici, Kočevju, Novem mestu, Brežicah in Rogaški Slatini. Do srede leta 1928 so v UJU le v šmarsko-rogaškem okraju pristopili člani bivšega Edinstva v okrajno društvo. – Likvidacija Edinstva. *Učiteljski tovariš* 1928, (14. 7.), str. 4. Ko se je 23. 6. 1928 razdružilo Učiteljsko društvo Edinost, je bila izvršena *"likvidacija vsega 'Edinstva'"*, razen v radovljiškem okraju.

80 Duhovna revolucija ... *Učiteljski tovariš* 1927, (15. 12.), str. 3. Gre za Udetov članek v 2. št. Mladine. – I. S., 50%.

prizadevanj 'Učiteljskega tovariša' za odpravo posameznih nepravilnosti v zvezi z nameščanjem učiteljstva, je šolska uprava maja 1928 sprožila disciplinsko preiskavo proti uredniku Ivanu Dimniku in poverjeniku Skulju. Motili so jih članki na naslovnici v črno obrobljeni rubriki 'Kaj se godi' (na t.im. *črni deski)*, ki jih je v letu 1928 prinašal ta šolski list. Učiteljstvo je ta pritisk razumelo in preiskovanca podpiralo v nepričakovani borbi s šolsko upravo za svobodo in neodvisnost strokovne organizacije, za načela, ki so v UJU zmagala s celjsko skupščino 17. julija 1926.[81] Kot je julija 1929 na pokrajinski skupščini v Ljubljani omenil poverjenik Skulj, nekateri pri tem niso razumeli načelnega stališča organizacije. Eni so bili skrajni ekstremisti, drugi pa se niso mogli *"povzpeti preko trenotnih ugodnosti konjunkture"*, čeprav so se oboji radi sklicevali na deklaracijo, ko politične razmere niso bile zanje ugodne. Razpoloženje med učiteljstvom je bilo tudi kritično do dela vodstva UJU, kar je prineslo tudi burno razpravo na zborovanju. Še vedno se je med delom učiteljstva ohranjalo razdeljevanje kandidatur in članstva po pripadnosti *"k bivši Slomškovi zvezi in Edinstvu"*, kar je pomenilo nerazumevanje deklaracije.[82] Kritična opozicija, ki je sicer nastopala proti vsakemu poskusu politične nestrpnosti, je poskušala z okrožnicami članstvu in bolj skrivnim delovanjem, UJU pa je 'čistim deklarašem in momentalnim opozicionalcem v UJU' predlagalo legalno kritiko v društvih in javno delovanje.[83]

Tako so sredi leta 1928 na seji UJU kritično omenjali sestanek Slomškove družbe, na katerem so govorili tudi o stanovskih zadevah, konec leta pa omenjali kritiko predloga osnovnošolskega zakona v 'Slovencu'. A ta zakonski načrt je bil predlog vlade dr. Korošca, ne pa delo UJU, zato poziv *"Krščansko učiteljstvo na plan!"* ni bil na mestu. O verskem pouku se je večina slovenskega učiteljstva strinjala, da ga poučujejo kateheti, srbsko učiteljstvo pa je z drugačno rešitvijo zagovarjalo rešitve, ki jih je upošteval tudi zakonski predlog.[84]

Nov politični položaj v državi je spodbudil vodstvo slovenskega dela UJU konec januarja 1929 k izjavi o stanovski enotnosti, narodnem in državnem edinstvu in delovanju učiteljstva. Po uvedbi kraljeve diktature in razpustu strank se je v očeh UJU pokazala takšna nestrankarska usmeritev organizacije *"najsijajnejše potrdilo in zadoščenje"*, poudarek narodnega in državnega edinstva v kraljevem manifestu pa so sprejemali kot temelj svojega dela že *"v vsej pretekli dobi"*. To je bila učiteljstvu delovna usmeritev osvobojena *"spon strankarstva in partizanstva"*, niso pa jim bila potrebna zunanja gesla, *"ki so se v preteklih žalostnih časih zlorabljala za strankarske namene."*[85] Na ta način so sprejemali delovanje v duhu državne usmeritve, hkrati pa kritično odgovarjali krogu učiteljstva bivšega Edinstva. Ti učitelji so prav z zunanjim poudarjanjem gesla, ki ga je tedaj poudarjal kralj Aleksander, na svoj način gotovo videli v kraljevem proglasu potrditev svojih stališč. Sejo ožjega sosveta UJU so 31. januarja 1929 sklicali tudi zaradi Radovljiškega učiteljskega društva (Edinstva) in kot odgovor sprejeli proglas.[86] Kljub delitvi številčnega (217 članov) okrajnega društva za ljubljansko okolico v dva: za vzhodni in zahodni del, je ostalo tudi v letu 1929 število v ljubljansko poverjeništvo UJU vključenih učiteljskih društev 32 (z 2877 člani), saj je zaradi neporavnane članarine (začasno) izstopilo Marenberško učiteljsko društvo (Radlje ob Dravi).[87]

Ko je še Radovljiško učiteljsko društvo, prej včlanjeno pri Edinstvu, sklenilo 27. septembra 1929 na rednem občnem zboru na Breznici, da se razdruži, je kazalo, da je ta razdor v učiteljski organizaciji zares končan. Če je sporazum z Edinstvom

Učiteljski tovariš 1927, (15. 12.), str. 3. *"Kdo vidi to, ve ne le, zakaj je učiteljstvo nekdaj protestiralo proti 'Hlapcem', ampak razume tudi, zakaj jih je Cankar pisal."* Prim. tudi: Delo in kritika. *Učiteljski tovariš* 1929, (24. 1.), str. 1.

81 Naši 'grehi', *Učiteljski tovariš* 1928, (9. 5.), str. 1; Solidarni!, *Učiteljski tovariš* 1928, (18. 5.), str. 1; Bistvo sedanjega boja slovenskega učiteljstva, *Učiteljski tovariš* 1928, (25. 5.), str. 1. – Izjava. *Učiteljski tovariš* 1928, (25. 5.), str. 3. – V boju za osnovne principe moderne demokracije, *Učiteljski tovariš* 1928, (14. 6.), str. 2. Okrajna društva so z izjavami podprla vodstvo poverjeništva.

82 Pokrajinska skupščina UJU – poverjeništvo Ljubljana, *Učiteljski tovariš* 1929, (25. 7.), str. 1–3. (Nagovor Poverjenika). Obsežno kritiko je pripravil član ljubljanskega društva J. Pahor, prebral pa Tavčar z Rakitne, a je bilo tajniško poročilo sprejeto z le dvema glasovoma proti. O Pahorjevi kritiki je več člankov v *Učiteljski tovariš* 8. in 28. avgusta in ter v septembru 1929. – Ivan Dimnik, Na kratko!. *Učiteljski tovariš* 1929, (12. 9.), str. 4. Dimnik je kritiziral zamisel uredniškega konzorcija, v katerem naj bi bil en član iz bivše Slomškove zveze, en demokrat in en socialist, saj je to nasprotovalo enotnosti organizacije.

83 Ali je to prava pot?. *Učiteljski tovariš* 1929, (28. 11.), str. 1. Kot eden od pristašev opozicije je omenjen Andrej Bensa, učitelj, Moste pri Ljubljani. – Delovanje... (Poročilo o seji dne 5. januarja 1930 v Celju), *Učiteljski tovariš* 1930, (16. 1.)

84 Delovanje poverjeništva UJU, (Hren). *Učiteljski tovariš* 1928, (5. 7.), str. 4 – 'Krščansko učiteljstvo na plan!. *Učiteljski tovariš* 1928, (29. 11.), str. 4.

85 Učiteljstvu, *Učiteljski tovariš* 1929, (31. 1.), str. 1 (Po sklepu ožjega sosveta UJU poverjeništvo Ljubljana, 31. 1. 1929). – Proglas so učiteljska društva *"enodušno odobrila."* Seja širšega sosveta na Zidanem mostu. *Učiteljski tovariš* 1929, (30. 5.), str. 1. – 'Partizanstvo' je v tem času pomenilo izrabljanje strankarskega (partijskega) delovanja na strokovnem področju.

86 Delovanje ožjega sosveta UJU – poverjeništvo Ljubljana (Poročilo iz 3. seje z dne 31. 1. 1929), *Učiteljski tovariš* 1929, (14. 2.), str. 3 in Seja širšega sosveta na Zidanem mostu, *Učiteljski tovariš* 1929, (30. 5.), str. 1. – Kot je na skupščini UJU v Ljubljani julija 1929 povedal A. Skulj: *"Delali smo v duhu narodnega in državnega edinstva. Odločno pa smo bili vedno proti temu, da se ta ideja profanira in izrablja v strankarsko politične in osebne svrhe ter zanese s tem v stanovsko organizacijo brezplodne prepire in razdore.* ***Ne dopuščamo nobenega dvoma o iskrenosti našega nacionalnega čustvovanja.***" Pokrajinska skupščina UJU – poverjeništvo Ljubljana, *Učiteljski tovariš* 1929, (25. 7.), str. 2.

87 Jos. Kobal, Delovanju UJU – poverjeništvo Ljubljana od 1. julija 1928. do 30. junija 1929. *Učiteljski tovariš* 1929, (10. 7.), str. 1.

februarja 1928 pospremila vest o stanovski enotnosti učiteljstva na prvi strani lista, pa je tokrat 'Učiteljski tovariš' novico o prenehanju zadnje učiteljske organizacije zunaj UJU uvrstil le med manjše splošne vesti. Kot zanimivost so dopisali, da so se radovljiški tovariši prvi odcepili in zadnji vrnili v UJU. *"Prvi spor je bil sklenjen v brezniški fari in tam je bila zopet sklenjena razdružitev in vrnitev v UJU."* Proti so glasovali le štirje člani. A spet ni šlo nič zlahka, saj Radovljiško okrajno učiteljsko društvo UJU s predsednikom Stankom Žagarjem ni moglo rešiti zapletov v smeri dogovora širšega sosveta z bivšim vodstvom Edinstva. Zahteve po sklicu izrednega kongresa zaradi teh težav, je vodstvo UJU zavrnilo na seji v Celju v začetku leta 1930.[88] Enotnost učiteljstva je bila res zahteven in trajen projekt.

Med učiteljstvom meščanskih šol, ki so bili od 1921 povezani v svojo društveno zvezo in med srednješolskimi profesorji, ki so že od 1906 strokovno delovali v svojem društvu, ni prihajalo do takšnih političnih delitev kot med osnovnošolskim učiteljstvom.[89] Tudi poskusi povezovanja učiteljstva v strankarske politične klube, ko so leta 1926 pisali kar o "maniji" za njihovo ustanavljanje, niso bili prav uspešni.[90] Vpliv strankarske politike na usmeritve slovenskih učiteljev v zvezi učiteljskih društev UJU ni bil nikoli tako odločujoč kot pred uveljavitvijo deklaracije julija 1926, čeprav so bile med učiteljstvom še naprej vplivne različne idejne usmeritve, predvsem liberalne, pa tudi katoliške, masarykovske in marksistične ideje.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana:
AS 68 – Kraljeva banska uprava dravske banovine, Upravni oddelek,
SŠM – Slovenski šolski muzej, arhivska zbirka:
Udruženje jugoslovanskega učiteljstva /UJU/ poverjeništvo Ljubljana
Zaveza avstr. jugoslovanskih učiteljskih društev, Ljubljana.
Arhiv SBL – ZRC SAZU, Inštitut za kulturno zgodovino, arhiv Slov. biografskega leksikona.

TISKANI VIRI

Učiteljski tovariš, 1926–1930, 1939.
Edinstvo, 1926–1928.
Slovenski učitelj, 1926.
Stalež šolstva in učiteljstva v Sloveniji, 1923.
Stalež šolstva in učiteljstva, 1928.
Jutro, 1926, 1937.

LITERATURA

Bergant, Milica: *Poizkusi reforme šolstva pri Slovencih 1919–1929*, Ljubljana, 1958.
Hojan, Tatjana: *Ob stoletnici ustanovitve slovenske učiteljske organizacije*. Razstavni katalog 46. Ljubljana : Slovenski šolski muzej, 1989.
Hojan, Tatjana: Slovenska učiteljska organizacija in Učiteljska tiskarna. *Šolska kronika: zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje* XXIX/5, 1996, str. 189–200.
Hojan, Tatjana: Pedagoški in mladinski listi na Slovenskem v 20. stoletju. *Kaj bereta slovenski učenec in učitelj*. Razstavni katalog 69. Ljubljana : Slovenski šolski muzej 1999, str. 9–72.
Divjak, Milan: *Šola – morala – cerkev na Slovenskem, Pota in stranpota laičnega moralnega in družboslovnega pouka v osnovni šoli na Slovenskem 1869–1941*. Ljubljana : Enotnost, 1995.
Dolenc, Ervin: Šolsko delo Dragotina Lončarja, *Glasnik Slovenske matice*, XVIII/1–2, 1994, str. 71–77.
Dolenc, Ervin: *Kulturni boj. Slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929*, Ljubljana 1996.
Dolenc, Ervin, Katoliška kulturna politika in kulturni boj v Kraljevini SHS. *Cerkev, kultura in politika 1890–1941*. Ljubljana : Slovenska matica 1993, str. 48–60.
Kolar, Vilko: Sto let 10. maj 1866 – 10. maj 1966. *100 let pouka v Šentvidu 1866 1966* (ur. V. Kolar), Ljubljana Šentvid 1966.
Lavrenčič Pahor, Minka: *Primorski učitelji*. Trst 1994.
Leskovšek, Mateja; Slomškova zveza 1900–1926, *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 49, 2001, št. 3, str. 255–282.
Ostanek, France: Pregled slovenskega periodičnega pedagoškega tiska. *Sodobna pedagogika* 1952, št. 5–6, str. 215–226.
Pavlič, Slavica: *Sto znamenitih osebnosti v šolstvu*. Ljubljana : Prešernova družba, 2002.
Stiplovšek, Miroslav: *Razmah strokovnega – sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918–1922.* Ljubljana : Partizanska knjiga, Delavska enotnost, 1979, str. 381–392, 399-401.

88 Za stanovsko solidarnost vsega slovenskega učiteljstva. *Učiteljski tovariš* 1928, (23. 2.), str. 1. – Radovljiško učiteljsko društvo, *Učiteljski tovariš* 1929, (3. 10.), str. 2. – Delovanje ... (Poročilo o seji dne 5. januarja 1930. v Celju). *Učiteljski tovariš* 1930, (16. 1.), str. 2. – Stanko Žagar (1896–1942), poučeval v Leskovcu pri Krškem, Gorjah pri Bledu in na Srednji Dobravi pri Kropi, kjer je bil od 1924 do 1940 šolski upravitelj. Po njem, kot zavzetem učitelju, političnemu delavcu KPJ in med vojno padlem revolucionarju, je od 1966 do 1990 nosila ime najvišja slovenska nagrada v šolstvu. Slavica Pavlič, *Sto znamenitih osebnosti v šolstvu*, str. 182–183.

89 Šuštar, *Učiteljske organizacije*, str. 337.

90 Učiteljski politični klubi, *Učiteljski tovariš*, 1926, (6. 5.), str. 1.

Strmčnik, France: Zveza društev pedagoških delavcev Slovenije v luči svoje pozitivne pedagoške tradicije. *Sodobna pedagogika*, 31, 1980, str. 15–35, 81–97.

Šuštar, Branko: Učiteljske organizacije na Slovenskem in njihova idejna usmeritev od srede 19. do sredine 20. stoletja. *Šolska kronika: zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje* XXXIV/10, 2001, št. 2, str. 329–339.

Šuštar, Branko: *Slomškova zveza 1900–1926.* (Delovanje katoliško usmerjenega učiteljstva na Slovenskem v prvi četrtini 20. stoletja): doktorska disertacija .[mentor akad. prof. dr. Vasilij Melik], Ljubljana, 2004.

Šuštar, Branko: Posebnosti razvoja učiteljskega društva Slomškova zveza v Idriji 1901–1924. *Šolska kronika: zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje* XXXIX/15, 2006, št. 1, str. 41–60.

Z U S A M M E N F A S S U N G

Durch Vereinigung gespaltene Lehrerschaft: Der Widerstand des Lehrervereins "Edinstvo" gegen die Gleichschaltung der Lehrerorganisation UJU 1926–1928

Der Dachverband der slowenischen Lehrervereine (Zaveza, gegr. 1889) war bis Ende des 19. Jahrhunderts politisch ausgesprochen liberal ausgerichtet, was die Gründung eines besonderen katholischen Lehrervereins zur Folge hatte (Slomškova zveza, gegr. 1900), der mit der Partei des politischen Katholizismus verbunden war. Die ideologische Spaltung der Lehrerschaft in einen mehrheitlich liberal ausgerichteten Lehrerverband (Zaveza, seit 1920 UJU-Udruženje jugoslovanskih učiteljev) und einen minderheitlichen katholischen Lehrerverein, blieb – trotz aufrichtiger Vereinigungsversuche – in der Krisenzeit nach dem Ersten Weltkrieg noch mehr als ein Vierteljahrhundert bestehen. Volksschullehrer, die als politische Agitatoren von den politischen Parteien willkommen geheißen wurden, waren im ersten Viertel des 20. Jahrhunderts in zwei geistig und politisch unterschiedlich ausgerichteten Lehrerverbänden organisiert und nahmen somit am Kulturkampf teil. Dadurch wurden vor allem die gemeinsamen gewerkschaftlichen Forderungen nach höheren Gehältern, nach besserer Lage und größerem Ansehen der Lehrer beeinträchtigt. Eine derartige geistige Spaltung der Fachvereine bestand jedoch nicht unter der Lehrerschaft der Bürgerschulen (sie hatte seit 1921 einen eigenen Verein), noch weniger unter den slowenischen Mittelschullehrern, die seit 1906 einen gemeinsamen Verein hatten.

Erst die schmerzlichen Erfahrungen der Volksschullehrerschaft bei den in den Jahren 1924-1925 rasch aufeinanderfolgenden Regimewechseln im ersten jugoslawischen Staat veranlassten die Lehrerschaft des slowenischen Teils der staatlichen Lehrerorganisation (UJU, Sektion Ljubljana) im Juli 1926 dazu, dass sie auf der Jahresversammlung am 17. Juli 1926 in Celje eine Depolitisierung der Organisation beschloss. Dann wurde im Herbst 1926 die *Slomškova zveza* (Slomšek-Verband) als ständischer (gewerkschaftlicher) Verband der Lehrervereine aufgehoben, seine Mitglieder blieben noch weiterhin in einem Kulturverein (Slomškova družba) verbunden. Katholisch ausgerichtete Lehrer schlossen sich den Bezirkslehrervereinen der UJU an, wo sie von den überwiegend liberal ausgerichteten alten Mitgliedern, mehr oder weniger zugeneigt, akzeptiert wurden. Dadurch sollten die Lehrer eine Einheit ihres Fachverbandes erzielen, doch die Beziehungen zwischen den Lehrern unterschiedlicher Ausrichtungen ("Slomškarji"/ Slomšek-Anhänger, "Forschrittliche", "Separatisten") waren alles Andere als einfach. Ende 1926 trennten sich die extrem liberalen Lehrer von der Gesamtlehrerorganisation. Diese hoben ideologische Unstimmigkeiten hervor, denn die Depolitisierung und folglich der Verzicht auf eine unmittelbare Verbindung der Lehrerorganisation UJU und der liberalen Partei (SDS/Samostojna demokratska stranka) war für sie unannehmbar. In der Tat hatte der Streit eine ökonomische Grundlage: Die extrem liberal ausgerichteten Lehrer beherrschten bis dahin sowohl die Führung der Sektion UJU Ljubljana als auch die wirschaftlichen Organisationen der Lehrer, vor allem die Lehrerdruckerei. Sie gründeten ihre Zeitung und den Lehrerverband *Edinstvo* (Einigkeit, 1926–1928) mit Anton Germek, Schuldirektor in Ježica, an der Spitze. Ihnen gesellte sich auch Luka Jelenc zu, langjähriger Leiter der Lehrerorganisation und Anreger ihrer liberalen Ausrichtung. Im Jahr 1927 vereinigten sich die Lehrer zweier alter und sechs neuer Vereine zum *Jedinstvo*, bildeten jedoch nur eine Minderheit der Lehrerschaft. Nach Auseinandersetzungen über das finanzielle Gebaren der Lehrerorganisation und die Druckerei erzielten die Führungen der Lehrerorganisation UJU und des Verbandes der Lehrervereine *Edinstvo* im Februar 1928 eine Einigung. Der Lehrerverein Radovljica (Bestandteil des *Edinstvo)* löste sich als letzter erst im September 1929 auf. Die Vereinigung der slowenischen Lehrerschaft in einem Lehrerverband war demnach ein langwieriger Prozess.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 930.2:913:001.8

Prejeto: 5. 2. 2009

Matija Zorn

dr. geografskih znanosti, znanstveni sodelavec, Geografski inštitut Antona Melika,
Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: matija.zorn@zrc-sazu.si

Uporaba zgodovinskih virov pri sorodnih vedah zgodovine

IZVLEČEK

Predstavljeno je nekaj primerov uporabe zgodovinskih virov pri sorodnih vedah zgodovine, predvsem geografiji. Pri uporabnosti je poudarek na kartografskih virih, za ostale vire, pa so našteti primeri, ki kažejo, kakšne zgodovinske podatke iščemo pri geografski obravnavi okoljske zgodovine. Razlog za zgodovinsko perspektivo pri sorodnih vedah zgodovine je v ugotavljanju, ali so procesi in strukture, ki se na prvi pogled zdijo stare, rezultat nedavnega razvoja ali dolgotrajnejšega procesa.

KLJUČNE BESEDE

sorodne vede zgodovine, geografija, okoljska zgodovina, zgodovinski viri, Jožefinski vojaški zemljevid, Franciscejski kataster

ABSTRACT

APPLICATION OF HISTORIAL SOURCES IN SCIENCES RELATED TO HISTORY

Presented are some examples of the use of historical sources in the sciences related to history, especially in geography. For usability, the emphases is on cartographic sources, and for other sources some examples are presented, that show what kind of historical data we seek when implementing the environmental history in geography.

The reason for the historical perspective in the sciences related to history is in determining whether the processes and structures, which may appear old, are the result of recent developments or longer process.

KEY WORDS

sciences related to history, geography, environmental history, historical sources, Military land survey of Emperor Joseph II, Franziscean land cadastre

Za zgodovino velja, da *"... le s posredovanjem zgodovinskih virov more zgodovinar spoznavati preteklost in znova obnavljati njeno podobo ter analizirati njeno notranjo strukturo in zakonitosti ...".*[1] Za sorodne vede zgodovine pa velja, da so zgodovinski viri eden od pripomočkov za lažje razumevanje procesov, ki jih obravnavajo. Predstavili bomo nekaj možnosti uporabe zgodovinskega gradiva ter nekaj podatkov, ki jih iščemo in uporabljamo pri geografskih in geomorfoloških raziskavah ter raziskavah naravnih nesreč. Čeprav jih v omenjenih področjih ne imenujemo tako, gre pri teh raziskavah za okoljsko-zgodovinske študije.[2]

Okoljska zgodovina[3] je pomožna veda zgodovine, ki preučuje naravne procese skozi človeško zgodovino. Preučuje človeka v njegovem naravnem okolju, oziroma vpliv zgodovinskih dogodkov na naravno in kulturno pokrajino ter poskuša postaviti zgodovinske podatke v prostor.[4]

Predmet geografskega preučevanja je 'pokrajina'[5] in zgodovinski viri so med poglavitnimi za preučevanje dinamike sprememb v pokrajini.[6] S pomočjo zgodovinskih virov tako ugotavljamo, ali so določeni procesi in strukture, ki se na prvi pogled zdijo stare, rezultat nedavnega razvoja ali dolgotrajnejšega procesa.[7]

Geomorfologija[8] ima tudi svojo zgodovinsko perspektivo in podatke o geomorfnih procesih najdemo v različnih zgodovinskih virih,[9] kjer so omenjeni bodisi posredno ali neposredno. Sodobne metode (predvsem datacijski postopki) nam omogočajo, da lahko marsikatero trditev zapisano v virih preverimo. Med geomorfnimi procesi so v prispevku izpostavljeni predvsem erozijski procesi.

V geomorfologiji se pretežno uporablja kartografske vire (zemljevide, katastre) ali letalske posnetke. Uporabni so na primer za ugotavljanje sedimentacije na ustjih rek ali za premikanje rečnih strug. Manj se uporabljajo pisni viri, saj težko vemo, kateri prinašajo geomorfološke podatke. Ti podatki so ponavadi skopi, njihovo iskanje pa zato časovno zahtevno.

Pri raziskavah naravnih nesreč, mnoge "presenetljive" in katastrofalne naravne procese (naravne nesreče) lažje razumemo prav s pregledovanjem zgodovinskih virov. Ti nam pomagajo razumeti, da so se mnogi "presenetljivi" naravni dogodki pogosto pojavljali v preteklosti in niso le posledica danes tako "opevanih" klimatskih sprememb. S poznavanjem naravnih razmer lahko razložimo marsikatero družbeno spremembo v preteklosti.

Hugh Bennett je na primer leta 1926 predstavil teorijo, da je erozija prsti poglavitni vzrok za propad majevske civilizacije v Srednji Ameriki.[10] Četudi obstajajo še druge domneve, ni nobenega dvoma, da je izsekavanje tropskega gozda povzročilo pospešeno erozijo; v času majevske civilizacije so odkrili vsaj tri obdobja močnejše erozije.[11] Podobnih primerov, pri katerih so domnevno okoljski razlogi pripomogli k zatonu civilizacij, lahko naštejemo še več: Anasazi in Kahoki Indijanci na ozemlji današnjih Združenih držav Amerike, Veliki Zimbabve v Afriki, Angkor Vat v današnji Kambodži, Velikonočni otok v Tihem oceanu ali mesta (Harapa) v dolini Inda v današnjem Pakistanu.[12] Verjetno najpogosteje omenjen primer negativnega vpliva človeka na naravo pa je prekomerno antropogeno poseganje v prst v Mezopotamiji, kar je povzročilo salinizacijo prsti in posledično vplivalo na zaton tamkajšnjih starih kultur.[13]

V Sloveniji pri obravnavi okoljske zgodovine nimamo primerov, ki bi v takratnem svetu imele globalne razsežnosti. Se pa okoljske spremembe dogajajo tudi na lokalnem nivoju. Za rekonstrukcijo letih imamo na razpolago vire, med katerimi so pomembnejši (podobno kot pri drugih zgodovinskih raziskavah): rokopisi, dnevniki, korespondence, svete in posvetne knjige, časopisni članki, katastrski podatki, kartografski viri, slike in fotografije, letalski in satelitski posnetki, klimatološki in hidrološki podatki, pa tudi pripovedke, pesmi, zemljepisna imena in legende ipd.

Materialni viri

Čeprav želimo s prispevkom izpostaviti nekatere pisane zgodovinske vire, tudi v materialnih najdemo želene podatke.

V dolini Mirne (hrvaška Istra) je na primer mogoče procese sedimentacije opazovati s pomočjo mejnih kamnov, postavljenih v obdobju Habsburžanov. Takšni mejniki, ki so bili ob postavitvi višji od človeka, so danes popolnoma zasuti oziroma so opazni le njihovi vršni deli. Hrvaški zgodovinar Ivan Milotić[14] domneva, da so bili habsburškim oblastem procesi intenzivne sedimentacije znani in so zato postavili tako velike mejnike. Da so se konec 19. stoletja zavedali intenzivne sedimentacije v dolini, vidimo pri zgodovinarju Morteani-ju,[15] ki je v dolini Mirne opazil, da posamezna stebla hrastov

1 Grafenauer, *Struktura in tehnika*, str. 249.
2 Jäger, *Einführung*.
3 Petrić, Što je povjest, str. 158.
4 Zorn, Jožefinski, str. 129.
5 Vrišer, *Uvod*, str. 9.
6 Slukan Altić, *Povijesna*, str. 21.
7 Petek in Urbanc, The Franziscean, str. 107, 109, 112.
8 Veja fizične geografije, ki preučuje reliefne oblike in procese spreminjanja reliefa; Kladnik, Lovrenčak in Orožen Adamič, *Geografski*, str. 113.
9 Zorn, Nekaj načinov.
10 Bennett, Agriculture.
11 Beach in dr., Impacts.
12 Diamond, *Propad civilizacij*, str. 17–20.
13 Radkau, *Natur und Macht*, str. 117.
14 Milotić, *Dolina Mirne*, str. 17.
15 Prav tam, str. 12–14.

propadajo, ker je reka v 55 letih odložila do 80 cm sedimentov. Da so se oblasti še kako zavedale erozijskih procesov, vidimo v številnih protierozijskih ukrepih v dolini konec 19. stoletja.[16]

Procese sedimentacije v dolini Mirne lahko spremljamo na primer ob cerkvah v dnu doline. Srednjeveški cerkvici Matere Božje v Baštiji so zaradi dvigovanja dna doline že večkrat dvignili temelje. Njeni današnji temelji so prek 10 m višje, kot so bili srednjeveški.[17]

Podatke o erozijskih procesih najdemo tudi v arheološki literaturi. Philip Mason[18] piše, da je na Gradcu v Beli krajini prišlo na prehodu iz atlantika v subboreal do močne erozije, za katero domneva, da je posledica "... *poseka gozda, do katerega je prišlo zaradi intenzivne živinoreje* ...". Za okolico Adlešičev v Beli krajini pa piše, da se je na spodnji terasi zaradi erozije iz zgornje terase v zgodovinski dobi odložil "... *štiri metre širok depozit* ...".[19]

Tudi v slovenski Istri so se zavedali procesov akumulacije. Omenimo vir iz 16. stoletja za območje Sečoveljskih solin. Pietro Coppo je leta 1530 v delu *Pietro Coppo del sito de Listria a Iosepho Faustino* (slov. O položaju Istre: Giosefu Faustinu) zapisal: "*Na sedimentih, ki jih je Dragonja odložila ob ustju, so zrasle velike soline* ...".[20] Zgodovinske navedbe o nasipavanju so potrdile sodobne sedimentološke raziskave. Hitrost sedimentacije (2,9 mm/leto oziroma 2,9 m/1000 let) so ugotavljali s pomočjo izotopske analize ^{14}C.[21]

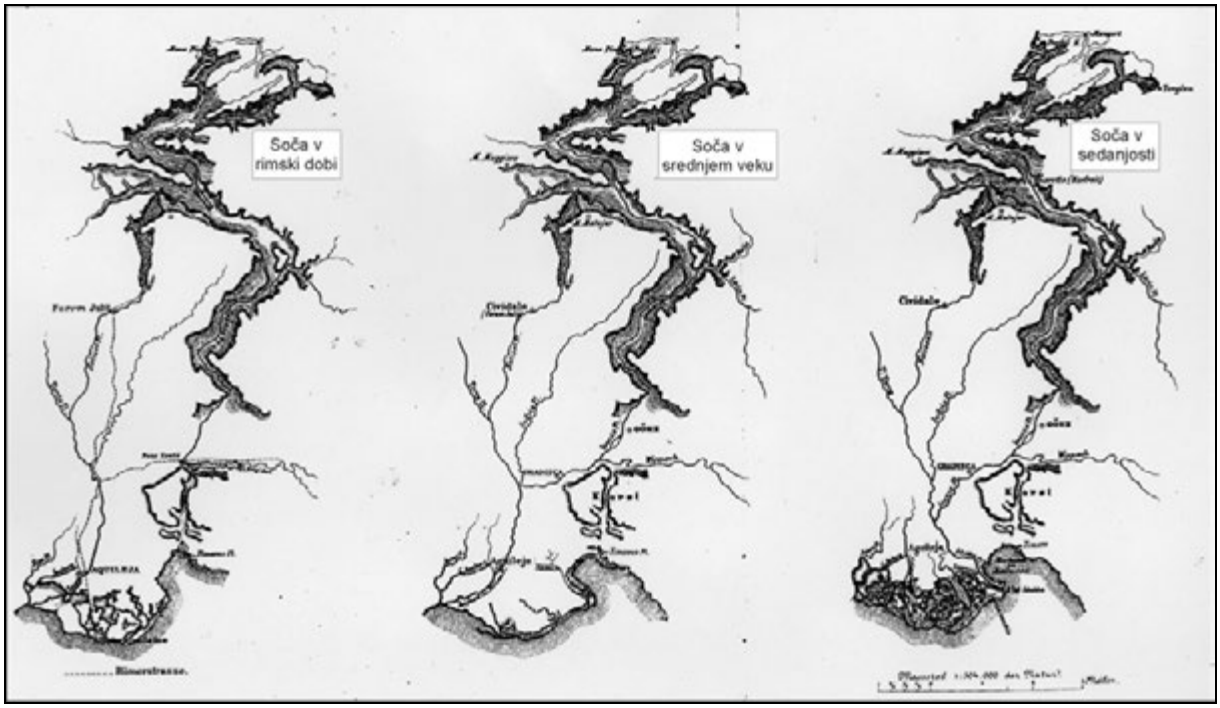
Pisani (nekartografski) viri

Želene podatke najdemo v **starih zgodovinah**. Langobardski zgodovinar Pavel Diakon iz 8. stoletja je v *Historia Langobardorum* (Zgodovina Langobardov) zapisal: "... *V tistem času* [okrog leta 585 našega štetja, op. a.] *je bila na ozemlju Benečije, Ligurije in drugih delov Italije takšna poplava, kakršne menda ni bilo po Noetovem času. Kamniti plazovi so povzročili velik propad posestev in vasi ter obenem ljudi in živali. Poti so bile razdejane, ceste zasute* ...".[22]

Da okoljskozgodovinske študije niso "izum" sodobnosti, dokazuje goriški zgodovinar Carl von Czoernig iz 19. stoletja, ki se je pri svoji razlagi morfogeneze Soške doline navezal na Diakonove navedbe. Zaradi nenehnih padavin naj bi se ob omenjenem neurju sprožil tudi skalni podor s pobočja Matajurja v bližino vasi Robič. Czoernig je v podoru videl razlog, da danes Soča teče od Kobarida proti Tolminu in ne, kot naj bi bilo še v rimskih časih, proti Robiču. Svoje trditve je podkrepil tudi z deli rimskega pisca Plinija Starejšega iz 1. stoletja našega štetja. Ta je namreč v svoji *Naturalis historia* (Zgodovina narave) naštel vse reke, ki se izlivajo v severni Jadran, a med Nadižo in izviri Timava ne omenja nobenega večjega vodotoka. Njegovo sklepanje je še podkrepilo dejstvo, da je bila Nadiža v rimskih časih plovna reka z večjim pretokom kot danes. V rimskih časih naj bi tako pri Kobaridu obstajalo jezero, v katerega so se stekali vodotoki iz Zgornjega Posočja. Iz jezera naj bi vode tekle proti zahodu in se na območju Robiča usmerile na jug proti naselbini Forum Iulii (zdajšnji Čedad/Cividale del Friuli). Podor naj bi zajezil odtok iz "kobariškega" jezera, zato naj bi jezerska gladina začela naraščati, vode pa so si iz njega našle novo pot v smeri zdajšnjega Tolmina (slika 1). Na podlagi te razlage je Czoernig leta 1875 na geografskem kongresu v Parizu Sočo predstavil kot "... *der jüngste Fluss von Europa* [slov. *"najmlajša reka v Evropi"*, op. a.]".[23]

Med **popotnimi dnevniki** omenimo dnevnik oglejskega kanclerja Paola Santonina iz leta 1486, v katerem med drugim omenja podore na Dobraču (Dobratsch, avstrijska Koroška). Ko je potoval skozi Podklošter (Arnoldstein), je zapisal: "... *S tega samostana* [sv. Jurij v Podkloštru, op. a.] *se vidijo na nasprotni strani velikanske in divje gore, katerih velik del je ob potresu leta Gospodovega 1348 na dan spreobrnjenja svetega Pavla žalostno zgrmel navzdol in zasul devet župnih cerkva in sedemnajst vasi, podložnih samostanu; niti sled ni ostala za njimi. Ob potresu se je podrlo tudi vse mesto Beljak in nobena stavba nad zemljo ni ostala cela* ...".[24] Njegova različica posledic potresa in podora je skozi stoletja dobila nekoliko spremenjeno obliko. Na začetku 18. stoletja je dobila z navedbo zasutih krajev novo preoblikovanje.[25] Od 18. stoletja se ob vprašanju davkov stalno pojavlja tragedija, ki se je zgodila Podkloštru, ko mu je zasulo 17 vasi. S tem so pri oblasteh hoteli izsiliti davčne ugodnosti. Tako lahko leta 1831 beremo: "... *velik del površja na desnem* [levem, op. a.] *bregu reke Zilje, je bilo leta 1359* [1348, op. a.] *ob vulkanski eksploziji, severno od tu ležečega pogorja Dobrač, prekrito s skalnatimi gmotami, ki danes predstavljajo nizko gričevje* ...". To poročanje o vulkanski eksploziji je pozneje prevzel ameriški časnik Omaha World Herald, ki je 17. marca 1957 objavil sliko (slika 2) z naslovom *"The most mysterious exsplosion in history* [slov. *"Najbolj nenavadna eksplozija v zgo-*

16 Pavletić in dr., Namjena, str. 30. Leta 1884 je bila za dežele Notranje Avstrije ustanovljena 'Služba za urejanje hudournikov in snežnih plazov' s sedežem v Beljaku. Takrat je začel veljati tudi zakon, ki je predpisoval preventivne ukrepe za neškodljivo odvajanje gorskih vodotokov; Gesetz.
17 Milotić, *Dolina Mirne*, str. 17.
18 Mason, Neolitska, str. 198–199.
19 Prav tam, str. 190.
20 Žitko, O položaju, str. 51.
21 Ogorelec in dr., Sediment, str. 211.
22 Diakon, *Zgodovina Langobardov*, str. 119.
23 Czoernig, Ueber, str. 52–54.
24 Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 54.
25 Neumann, Zu den Folgen ... 2, str. 13.

Slika 1: Spreminjanje toka reke Soče po goriškem zgodovinarju Carlu von Czoernigu.[26]

dovini", op. a.]", v kateri omenja 11.000 žrtev in zasutje sedemnajstih vasi, treh gradov in devetih cerkva.[27]

Slika 2: Vulkanska eksplozija na Dobraču po poročanju ameriškega časnika Omaha World Herald (17. 3. 1957).

Navedbe o zasutju vasi, gradov in cerkev se v slovenski literaturi pojavljajo vse do danes,[28] čeprav je avstrijsko zgodovinopisje že pred najmanj dvajsetimi leti ovrglo takšne trditve. Podori so se sprožili na neposeljeno območje; zasutja tudi ne omenja noben primarni vir iz takratnega obdobja.[29]

Kronike in podobne vire je pri nas za okoljskozgodovinske študije največ uporabljal geograf Darko Ogrin,[30] predvsem za preučevanje podnebja v jugozahodni Sloveniji. Kot sklep je v eni od študij zapisal: "... *kronologija nevihtnih neurij v preteklih stoletjih ni popolna in ne omogoča popolne rekonstrukcije pojavljanja te vremenske nesreče, ker je premalo podatkov. Omogoča pa vpogled v splošen trend tega pojava v submediteranski Sloveniji in izločitev obdobij, ko so bili ti pojavi pogostejši in so dosegali glede na višino povzročene škode raven naravnih nesreč ali celo katastrof. Eno takih obdobij je bilo prav gotovo 17. in 18. stoletje, še posebej obe prvi polovici, ko so bile ob nevihtnih neurjih pogoste tudi ostale vremenske naravne nesreče in si prebivalstvo, ki je bilo večinoma odvisno od samooskrbnega kmetijstva, po nekaj zaporednih hudih ujmah ni opomoglo več let. Glede na gostoto in dostopnost virov iz tedanjega časa si upamo*

26 Czoernig, Ueber, str. 52–54.
27 Neumann, Zu den Folgen ..., str. 58–59.
28 Glej citate v: Zorn, Podori, str. 17; Zorn, Dobraški, str. 94.
29 Neumann, Zu den Folgen ... 1; Neumann, Zu den Folgen ... 2; Hammerl, Das Erdbeben.
30 Glej: Ogrin, Naravne nesreče; Ogrin, *Podnebje*; Ogrin, Severe storms; Ogrin, Vremenske ujme.

Preglednica 1: Zapisi o nevihtnih neurjih v Tržaškem zalivu v 17. stoletju.[31]

Leto	**Opis pojava**
1617	19. julija zvečer se je razdivjalo neurje z garbinom [JZ veter, op. a.], dežjem, grmenjem in bliskanjem.
1622	Toča je v Istri uničila skoraj ves pridelek.
1624	Eno uro pred zoro je 3. maja strela zadela zvonik katedrale sv. Jošta v Trstu in zanetila hud požar.
1644	Zaradi pogostih in močnih garbinov je morje v Trstu na trgu *Piazza Vecchia* poplavilo vse do cerkve Rožnega venca. Na trgu *Piazza Grande* je bila voda tako visoka, da so v njej mirno plavale barke. Škoda je v mestu zaradi poplavljene soli, uničenega blaga, porušenih nasipov v solinah v bližini mesta in solin v Škednju in Žavljah znašala 1000 skudov. Izbruhnili so veliki viharji na morju.
1645	V zgodnjem večeru 29. januarja 1645 se je v več krajih Biscia bova, ljudsko v Trstu sionara, dvignil zastrašujoč vrtinčast vihar, imenovan *Typhon* v latinščini, ki ga je spremljal močan veter, grmenje in bliskanje. V dolini mlinov je s svojimi vrtinci polomil in izruval veliko oljčnih dreves, ki so tri ali štiri eno ob drugem ležala na tleh. Temu so se izredno čudili tudi tamkajšnji najstarejši prebivalci, kajti kolikor so pomnili, niso še nikoli videli ali slišali o čem podobnem.
1646	Izbruhnili so veliki viharji na morju.
1677	10. september: Ob šestih popoldne je tri ure zaporedoma padal zelo močan dež z debelo točo in močnim vetrom, tako da je bila na Tržaškem velika škoda. Vode so narasle do višine človeka in poplavile ceste.
1683	11. julija je na Tržaškem grozna in močna levantera [nevihta z vzhodnim vetrom, op. a.] povzročila veliko škodo, še zlasti na hribu sv. Vita, kjer so bili od štirih deležev grozdja trije potolčeni na tla in že požeta pšenica razgubljena po poljih. Na Krasu je izrula korenine mnogih hrastov, ogromnih orehov in drugih dreves ter povzročila veliko škode na plodovih.
1687	14. julija, drugo uro popoldan, je Tržaško zajela huda nevihta s točo podobno lešnikom ali jajcem. Druga zrna so bila velikosti polovice skuda, zavihanega v obliki cevke. Čudež kakršnega niso nikoli več videli v teh krajih, je uničil skoraj vse grozdje in drugo sadje.
1688	Desetega oktobra, dve uri pred opoldnevom, je začelo na Tržaškem tako močno deževati in je lilo sedem ur nepretrgoma, da se je zdelo, da so vse zapornice na nebu odprte. Divjanje voda, ki so prekomerno narasle, je podrlo Pondasserski most, zrušilo del zidu na posestvu gospoda Simonettija in prizadejalo znatno škodo bližnjim gospodom grofom; nato se je voda usmerila proti škofovemu posestvu in na njem ter tudi drugod povzročila še posebej veliko škodo, saj je rušila zidove, uničila njive, vinograde, mline, hiše in vse, kar ji je prišlo na pot, ne brez očitne nevarnosti, da se utopijo mnogi ljudje, ki so se, da bi ušli smrti, ko je voda presegla višino petih čevljev, zatekli na drevesa. Škoda na Tržaškem je bila povsod ogromna in ne pomni se, da bi naše mesto zaradi vode kdajkoli doživelo takšno uničenje, čigar škoda je, pravijo, presegla petdeset tisoč dukatov.
1690	Dve srditi nevihti sta prizadeli Trst. Ena 2. aprila, ki je poškodovala zvonik sv. Miklavža pri Riborgu, razbila mali zvon in poškodovala zvonik bolnišnice, s kamenjem poškodovala streho, polomila številne oljke, mnoge pa izruvala. Druga, 9. julija zvečer, je z bliski in nenehnim grmenjem s strelo, ob dveh ponoči zanetila požar v skladišču orožja.
1691	Od 22. septembra do 24. novembra je bilo zelo lepo vreme, razen tretjega v tem mesecu, ko je ponoči srdita nevihta z burjo poškodovala in polomila številne oljke, še zlasti na Koprskem, kjer je škoda znašala preko štiri tisoč dukatov. Zjutraj je v Trstu in nad Krasom snežilo z drobnim dežjem.

31 Ogrin, Severe storms, str. 21.

trditi, da je bila pogostost neurij tedaj primerljiva s koncem 20. stoletja, ko so postajala vedno pogostejša. Po mnenju večine raziskovalcev naj bi bilo to posledica človekovega emitiranja toplogrednih plinov in globalnega segrevanja ozračja. Ob teh razlagah pa ne smemo prezreti, da so se take zgostitve pojavljale tudi v preteklosti, ko človekov vpliv na podnebje še ni bil tako velik. Značilnosti neviht in vrsta škode, ki so jo povzročale, se do današnjih časov niso bistveno spremenile, praktično ni več le premaknitev vodotokov in večjih poškodb solin."[32] Na drugem mestu pa je zapisal: "*V zadnjih letih so vremenske ujme v Sloveniji vse pogostejše in povzročajo veliko škode. Njihovo večjo pogostost se večinoma povezuje s človekovim vplivom na podnebje. Za pravilno ovrednotenje trenutnega spreminjanja podnebja in morebitne človekove vloge pri tem ter podnebnih projekcij za naslednja desetletja 21. stoletja, je nujno poznavanje tudi preteklih podnebnih razmer, ko so bili človekovi vplivi na okolje bistveno manjši. Žal pa pri tem trčimo na zelo slab podnebni spomin in pomanjkljivo bazo podatkov o vremenu in podnebju v preteklosti, še posebej za obdobje pred začetkom rednih in sistematičnih meritev. Eno od obdobij, ko je zgostitev teh informacij večja in omogoča vzporednice s sedanjostjo, je 17. stoletje. Tedaj sta živela polihistor J. V. Valvasor in kronist J. G. Dolničar. Iz njunih opisov podnebja nekdanje Kranjske in pojavljanja izrednih vremenskih dogodkov lahko sklepamo, da tedanje podnebje ni bilo Kranjcem nič kaj prijazno, nekateri Valvasorjevi opisi celo spominjajo na poročila o vremenskih ujmah letošnje poletje* [poletje 2008,[33] op. a.]."[34]

Zapise o naravnih procesih najdemo tudi v **svetih knjigah**.[35] Sveto pismo na primer omenja: potres, zemeljske plazove, ognjenike, erozijo, udore, neurja, poplave, sušo ipd.

Podobno velja za **legende** (na primer podor z Velikega vrha v Karavankah), **pripovedke** (na primer o nastanku Rabeljskega jezera) in **pesmi** (na primer rezijanska pesem o podoru[36]).

Skalni podor iz Velikega vrha[37] v grebenu Košute v Karavankah je na podlagi različnih sekundarnih virov datiran v čas beljaškega potresa 25. januarja 1348.[38] Podor naj bi domnevno tudi zasul prvotno naselbino Tržiča.[39] Med drugimi sta konec 19. stoletja o beljaškem potresu kot sprožitelju podora pisala Anton Koblar[40] in Ferdinand Seidl,[41] kasneje še Josip Gruden.[42] Kljub temu pa manjka primarni vir, ki bi domnevo potrdil. V teku je projekt,[43] s pomočjo katerega bodo na podlagi sodobnih datacijskih postopkov skušali domnevo potrditi ali ovreči.

Legendo o nastanku Rabeljskega jezera (Lago del Predil, Italija) je upesnil Simon Gregorčič,[44] v pripovedko pa jo je oblikovala Kristina Brenkova.[45] Jezero naj bi nastalo po silovitem neurju, ki je uničilo tudi vas v dolini Jezernice (Rio del Lago). Pripovedki ni mogoče v celoti verjeti, saj je Rabeljsko jezero ledeniškega izvora, domnevamo pa lahko, da je neko vas v dolini lahko uničil drobirski tok ali soroden geomorfni proces, saj nas na te opozarjajo številni vršaji v dolini. Zgodba zelo spominja na drobirski tok novembra 2000 v Logu pod Mangartom v sosednji dolini.[46]

V **leposlovni literaturi** tudi najdemo zapise o erozijskih procesih. Kmetje so v hribovitih pokrajinah morali zaradi erozije izprano prst pogosto nosili v koših nazaj na njive. Prežihov Voranc (1893–1950) je v povesti 'Ljubezen na odoru' težaško delo gorjancev slikovito opisal: *"Radmanca je vstala zjutraj, ... vzela svitek in jerbas in se lotila prve, največje njive. ... Nato je z rokama začela grebsti vlažno brazdo v jerbas, ga napolnila, zadela na glavo in počasi odnesla po strmini na vrh njive, kjer je spet počenila ter kleče izsula zemljo v odor zadnje brazde, rekoč: "Menda bo ja gratalo!" Preden je sonce razgrnilo svojo svetlobo izza pobočja, je Radmanca že petdesetkrat prehodila njivo; petdeset jerbasov ali več kakor dva tisoč kilogramov zemlje je že znosila na odor njive. Več kot dva tisoč kilogramov zemlje!*".[47] Zgodba žal ne pove, koliko je velika njiva, kar bi omogočilo kvantifikacijo erozije na prostorsko enoto. Podobni zapisi so znani iz več delov Slovenije (slika 3).[48]

32 Ogrin, Severe storms, str. 23–24.
33 Glej revijo *Ujma*, 23, 2009.
34 Ogrin, Vremenske ujme, str. 36.
35 Zorn in Komac, Naravni procesi; Komac in Zorn, Opisi naravnih.
36 Matičetov, Pesemski odmevi.
37 Zorn, Rockfalls, str. 138–142.
38 Zorn, Podori; Zorn, Dobraški.
39 Avguštin, *Tržič*, str. 3.
40 Koblar, Zemeljski, str. 68–77.
41 Seidl, Potresi, str. 551.
42 Gruden, *Zgodovina*, str. 237.
43 Mrak in dr., Uporaba, str. 34.
44 Gregorčič, Rabeljsko jezero, str. 154–158.
45 Brenkova, Rabeljsko jezero, str. 20–21.
46 Jurkovšek, Geologom, str. 15; Zorn in Komac, Drobirski.
47 Voranc, Ljubezen, str. 95–96.
48 Glej na primer: za Mirnsko dolino: Topole, *Mirnska dolina*, str. 25, 29; za Karavanke in Rezijo: Grafenauer, Urbarizacija zemljišča, str. 223; za slovensko Istro: Titl, *Socialnogeografski problemi*, str. 54–55; za Goriška brda: Vrišer, Goriška brda, str. 58; za Pomurje: Gams, Geomorfologija, str. 234.

Slika 3: Prenašanje prsti pri Brezovici (Brkini) tik po II. svetovni vojni (foto: Andrej Pagon Ogarev, hrani: Pokrajinski muzej Koper – etnološki oddelek).

Kartografski viri

Za okoljskozgodovinske študije je zelo primerno kartografsko gradivo, saj primerjava kartografskega gradiva iz različnih obdobij omogoča najlažjo predstavo o dinamiki sprememb v pokrajini. Glede na uporabnost bi izpostavili Jožefinski vojaški zemljevid in Franciscejski kataster.

Jožefinski vojaški zemljevid

Jožefinski vojaški zemljevid iz druge polovice 18. stoletja v razmeroma velikem merilu (1 : 28.800) prikazuje vse geografske prvine pokrajine, ki so pomembne za okoljskozgodovinske in historičnogeografske študije: relief, rastje, rečno mrežo, naselja z morfološko strukturo, prometnice, meje in zemljepisna imena. Opisi k zemljevidu vsebujejo še podatke o izoblikovanosti reliefa, prehodnosti gozdov in pretočnem režimu rek. Glede na podatke, ki jih prinaša, je Jožefinski vojaški zemljevid primeren za preučevanje nekaterih geomorfnih in hidroloških procesov, sprememb kulturne pokrajine, morfoloških in funkcijskih struktur naselij, razvoja prometne mreže, zemljepisnih imen in poteka meja.[49]

V opisih pogosto naletimo na navedbe, da **vode prestopajo bregove**. V vodotokih se stalno izmenjujeta erozija in akumulacija, zaradi česar se neprestano spreminjajo bregovi, premikajo se prodišča oziroma nastajajo nova, ali pa se spreminja vijugavost rek, itd.

V opisu za vas Ukve (Ugovizza; Kanalska dolina, Italija) v rubriki 'vode' piše o nevarnosti, ki ga predstavljajo potok Ukva (Ugovizza) in potoki v okolici. Potok je "... *ob deževnem vremenu zelo hiter in poškoduje različne zgradbe v vasi Ukve* ...".[50] Sklepamo lahko, da ima potok ob obilnih padavinah hudourniški značaj in zato pogosto prestopa svoje bregove. Zato nas poplava in drobirski tok, ki sta prizadela vas zadnje dni avgusta 2003, ne bi smela presenetiti.[51] Samo v zadnjih sto letih so podobni dogodki prizadeli vas kar trikrat. Po enem izmed takšnih dogodkov se imenuje tudi ulica v naselju: *'Via 13. Settembre 1903 alluvione'* (slov. Ulica poplave 13. septembra 1903). Zadnja tovrstna naravna nesreča je v kraju terjala dve življenji (slika 4).

Zaradi potreb vojske po prehodnosti površja so na nekaterih zemljevidih označena **poplavna območja** večjih vodotokov. Zemljevidi so tako prvovrstni vir za ugotavljanje poplavne ogroženosti v preteklosti ter prilagojenosti naselij in poti naravnim razmeram. Na enem izmed zemljevidov za območje Slavonije je zapisano: *"do tu segajo poplave vsako leto 3 do 4 krat"*[52] (slika 5). Opisi navajajo tudi čas

49 Slukan Altić, *Povijesna*, str. 178, 181–184; Zorn, Jožefinski, str. 130.

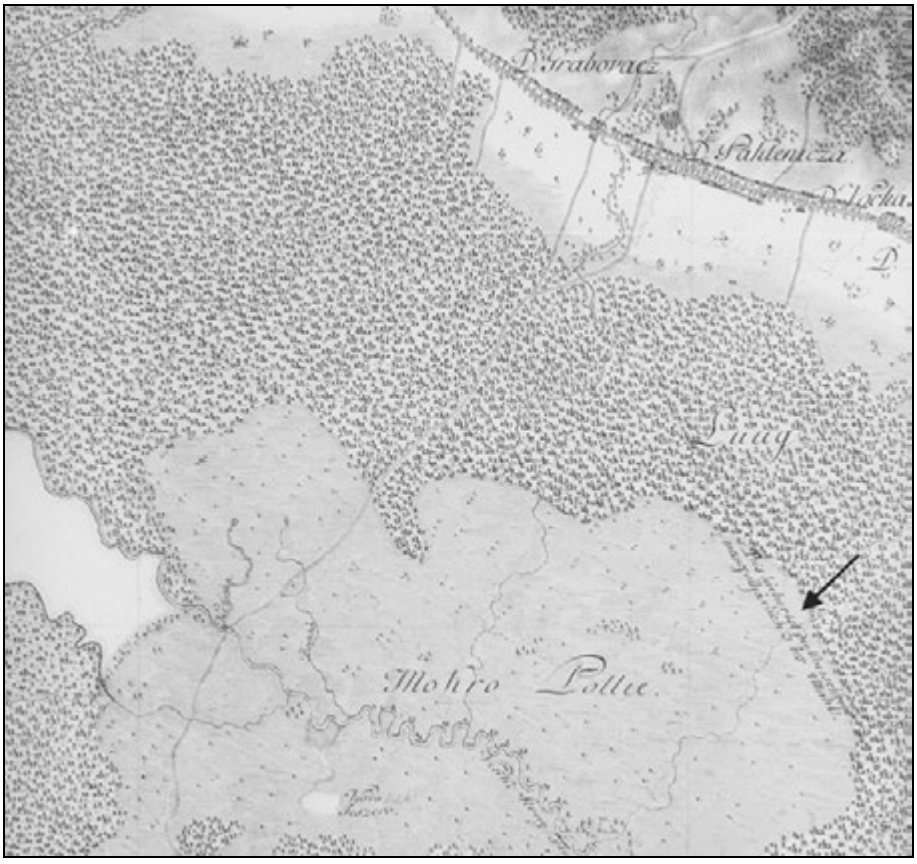
50 Rajšp in Serše, *Slovenija*, str. 3.

51 Palmieri, Rosenwirth in Sima, *Val*; Tropeano, Turcoli in Sanna, Debris flow; Zorn, Natek in Komac, Mass movements.

52 Jožefinski vojaški zemljevid: izmera Slavonska vojna krajina (1780–1782); Buczynski, Kruhek in Velenčić, *Hrvatska*, zemljevid Sekcije 4 (C1, C2); Slukan Altić, *Povijesna*, str. 182, 395; Zorn, Jožefinski, str. 131; Komac, Natek in Zorn, *Geografski*, str. 11.

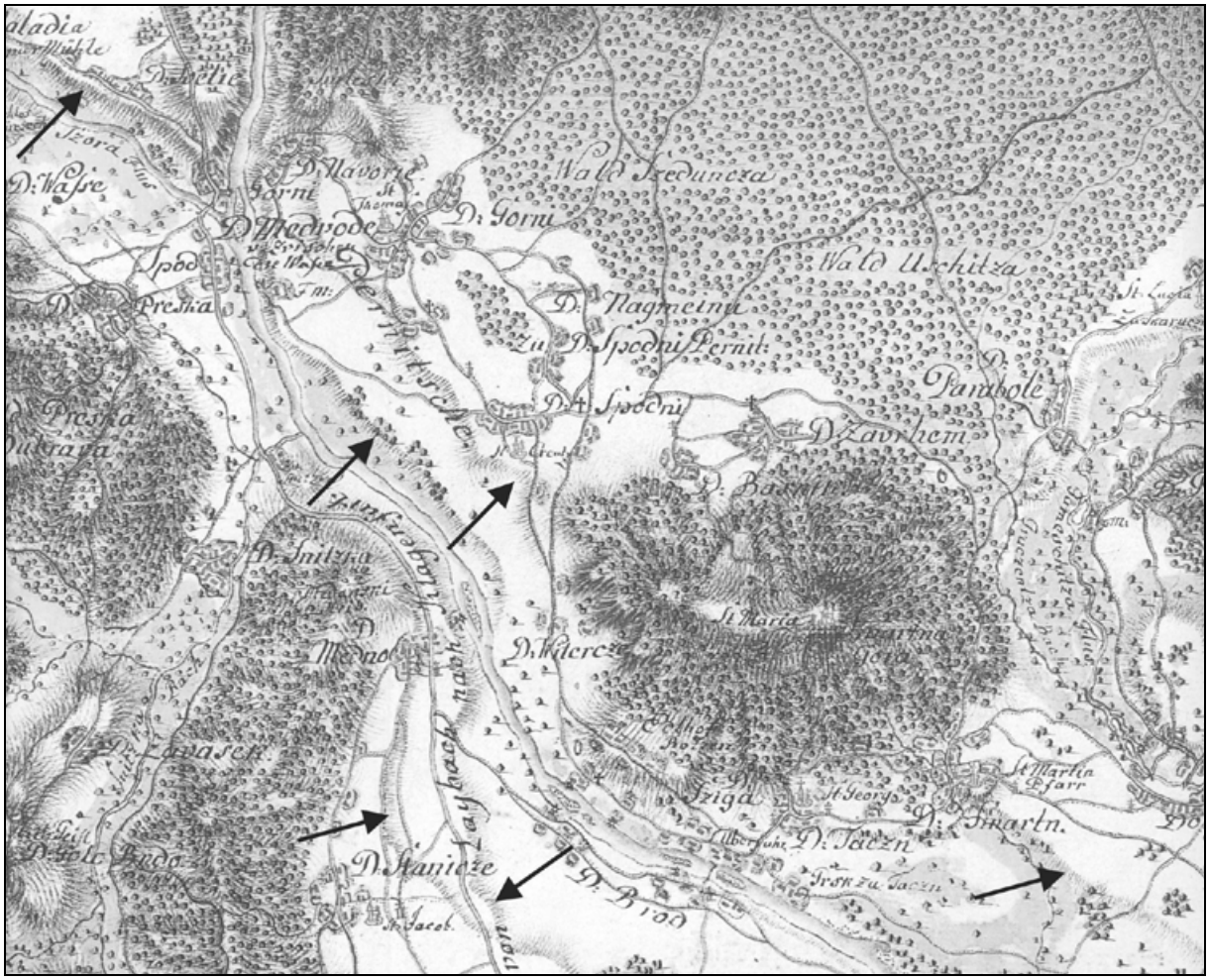

Slika 4: Posledice poplave v Ukvah avgusta 2003 (foto: Matija Zorn).

Slika 5: Prikaz vsakoletnih poplav na Jožefinskem vojaškem zemljevidu[53] *z napisom: "Bis hieher ist die Uberschvemmung alljärlich 3 bis 4 Mahl" (slov. "do tu segajo poplave vsako leto 3 do 4 krat").*

53 Prav tam.

Slika 6: Kvartarne terase Save pri Medvodah in Mednem.[54]

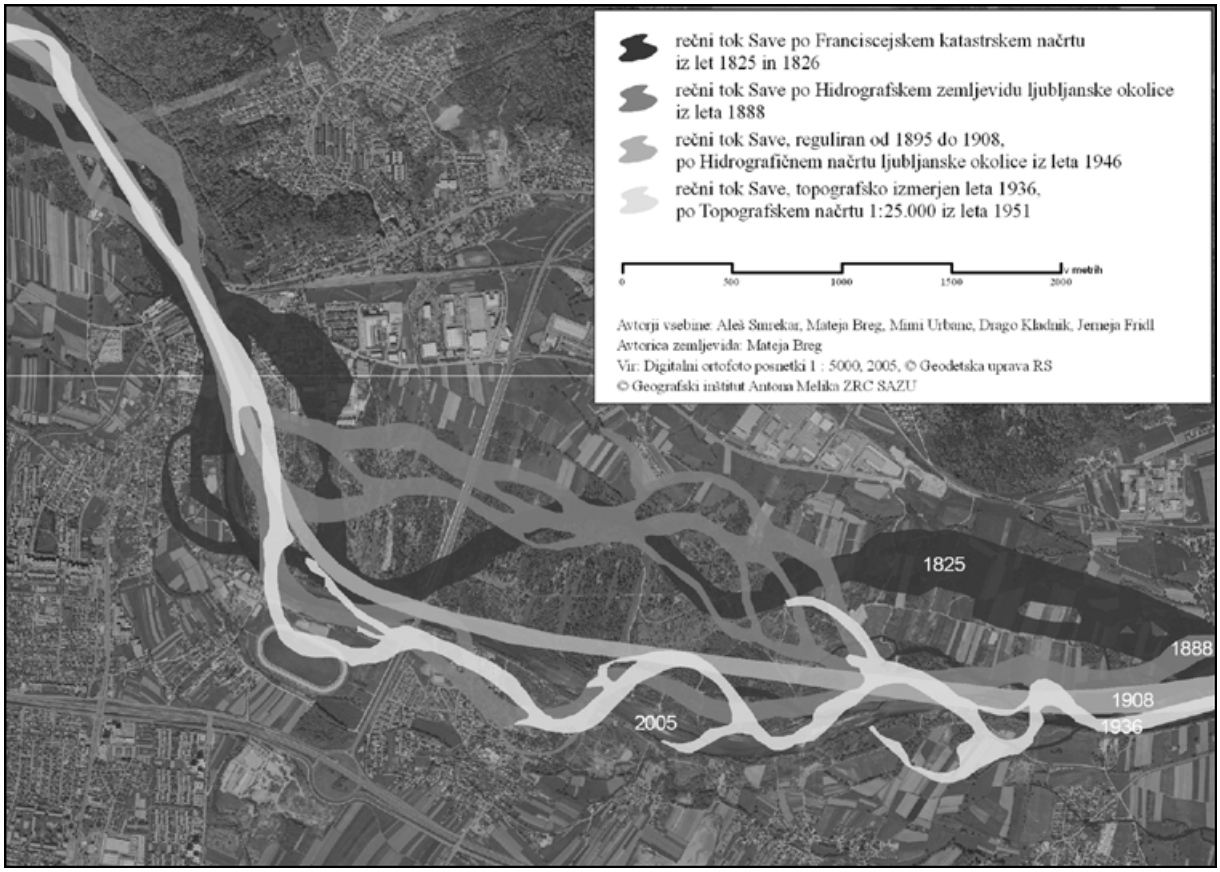
trajanja in obdobja v letu, ko nastopijo poplave: "... *Poplave pogosto, odvisno od količine padavin, trajajo 4 do 6 tednov, so pa tudi krajše od 4 do 8 dni. ... Poplave običajno nastajajo jeseni in spomladi, ko zaradi taljenja snega trajajo najdlje, pogosto nastanejo tudi junija, a ne vsako leto* ...".[55] Takšne navedbe omogočajo ugotavljanje pretočnih režimov vodotokov.

S pomočjo Jožefinskega vojaškega zemljevida lahko sklepamo tudi na močnejšo **globinsko erozijo vodotokov** tam, kjer so zaradi težje prehodnosti narisani strmejši bregovi. Ponekod zaradi jasno vrisanih jež brez težav prepoznamo kvartarne terase (slika 6). Celo bolje kot na sodobnih zemljevidih.

Zemljevid je tudi prvovrstni vir za ugotavljanje sprememb v **vijugavosti vodotokov**[56] (slika 7). Za primerjavo vijugavosti vodotokov med zemljevidi različne starosti največkrat uporabimo razmerje med dolžino vodotoka in dolžino doline. Na zemljevidih so lepo vidna tudi **prodišča**, katerih prestavljanje lahko s pomočjo zemljevidov različnih starosti zlahka spremljajmo. Pogoj za takšne raziskave je, da zemljevide predhodno georeferenciramo, t. j. da jih umestimo v današnji državni koordinatni sistem.[57] Šele takšna umestitev omogoča primerjavo z mlajšimi (prav tako georeferenciranimi) zemljevidi.

V opisih je večkrat omenjana **nevarnost pred snežnimi plazovi**. Na zemljevidih in v opisih so tako navedeni preventivni ukrepi zoper snežne plazove. Na primer cesta med Rabljem (Cave del Predil, Italija) in prelazom Predel je morala biti "... *zavoljo varnosti* ..." pred snežnimi plazovi in hudourniki "... *speljana ... dvojno* ...".[58] Na zemljevidu[59]

54 Jožefinski vojaški zemljevid: izmera Notranja Avstrija (1784–1787); Rajšp in Šerše, *Slovenija*, zemljevid Sekcije 177 (B1, B2).
55 Buczynski, Kruhek in Velenčić, *Hrvatska*, str. 63.
56 To omogoča tudi drugo zgodovinsko kartografsko gradivo, glej: Bec in Podobnikar, Spreminjanje struge; Breg, Premikanje struge.
57 Petek in Fridl, Pretvarjanje, str. 76, 79; Kušar in Hočevar, Jožefinski, str. 422–423; Podobnikar, Georeferencing; Podobnikar in Kokalj, Analiza zgodovinskega.
58 Rajšp in Trpin, *Slovenija*, str. 2.
59 Prav tam, sekcija 130 (B1); Pavšek, *Snežni*, str. 160.

Slika 7: Spreminjanje rečnega toka Save na Ljubljanskem polju.[60]

sta narisani *"Sommer Strasse" ("poletna cesta"),* ki je krajša in do Rablja poteka višje po (pozimi plazovitem) pobočju na desnem bregu Ziljice (Torrente Slizza, Italija), in *"Winter Strasse" ("zimska cesta"),* ki se spusti niže v dolino, prečka potok in do naselja pelje po levem bregu (slika 8). Današnja cesta poteka po zimski trasi.

Slika 8: Na Jožefinskem vojaškem zemljevidu sta severovzhodno od Rabeljskega jezera (Lago del Predil, Italija) vzdolž cest napisa "Sommer Strasse" ("poletna cesta"), za krajšo traso ceste in "Winter Strasse" ("zimska cesta"), za daljšo traso, saj sta bili "... zaradi snežnih plazov trasi ločeni ...".[61] *Današnja cesta poteka po zimski trasi.*

60 Breg, Premikanje struge, str. 96.
61 Rajšp in Trpin, *Slovenija,* str. 2. sekcija 130 (B1); Pavšek, *Snežni,* str. 160.

V opisih so tudi omembe **erozije prsti** in erozije na poteh. Zanimiv je zapis iz flišnega dela Istre: "... *Znaten del vzpetin* [v porečju Drnice in Dragonje, op. a.] *je čisto gol in pokrit s kamenjem; ostali del je poln hrastovega grmovja, tu in tam pomešanega z visokim hrastovim drevjem. Često se najdejo tudi položnejša pobočja, pokrita s travniki in pašniki; polja so večinoma le v bližini vasi, raztresenih po grebenih in ozkih dolinah. Vzrok je v tem, da je s pobočij ob močnih nalivih odplavilo rodovitno prst in poljščine ne morejo uspevati* ...".[62] Erozija prsti je v slovenski Istri[63] in celotnem Sredozemlju[64] še danes velik problem. S pomočjo takšnih zapisov pa lahko sklepamo, da je človek krhko naravno ravnovesje v sredozemskih pokrajinah, predvsem z izsekavanjem gozdov, porušil še pred industrijsko dobo. Da je gozd pomemben za preprečevanje geomorfnih procesov na pobočjih, so v tistem obdobju dobro vedeli. Balthasar Hacquet je na primer zapisal, da je čuvanje gozdov "... *sredstvo proti podiranju gora* ...", saj so gozdovi njihovo "... *glavno vezivo* ...".[65]

Problema erozije in posledičnih poplav so se v sredozemskem delu Evrope dobro zavedali že v Platonovem času.[66] Platon[67] je v zvezi s tem zapisal: "... *Mnogo in veliko poplav je bilo v času dveh tisočev let ... in v teh časih in med temi dogodki zemlja, ki je drsela z višin, ni naredila nobene omembe vrednih nasipov ..., ampak je vselej drsela v krogu in končno izginila v globočini. Kar ostaja zdaj, je – kot (vidimo) na majhnih otokih – v primerjavi s tedanjo deželo kot okostje telesa* [kamnita puščava, op. a.], *ki ga je uničila bolezen, saj je bila naokrog izprana vsa rodovitna in mehka zemlja ter je ostalo le mršavo telo dežele. Vendar je bila takrat (naša dežela) še neokrnjena; za gore je imela visoke griče z zemljo, in kar zdaj imenujemo Felejske ravnice, je bilo prekrito z obilico rodovitne zemlje. V hribih so bili gosti gozdovi ... Nekateri od gričev imajo zdaj hrano le še za čebele, a ni še prav dosti časa od tedaj, ko so [tam rasla drevesa] ... Vsako leto je (deželo) obogatila voda, ki jo je poslal Zeus in se ni izgubila, kot se zgubi zdaj, ko odteka z nerodovitne zemlje v morje* ...". Glede atenske akropole pa pravi, da "... *del okrog akropole tedaj* [nekoč, op. a.] *ni bil tak, kakršen je zdaj. Tedaj pa je le ena izredno deževna noč okrog akropole raztopila zemljo in jo razgalila* ...".[68] Za določene dele Španije so dokazali, da je bila tam prisotna močna erozija že pred 4000 leti, posege človeka v naravno rastlinstvo pa lahko sledimo že vsaj 10.000 let, tako da danes v Sredozemlju praktično ni več primarne naravne vegetacije.[69] Zlasti v antiki sta tovrstno izkoriščanje naravnih virov in posledična erozija na nekaterih območjih dosegla visoko stopnjo, kar je ponekod povzročilo močno dezertifikacijo.[70] Posledice takratnega poslabšanja razmer so ponekod vidne še danes.[71] Do dezertifikacije pa zaradi ugodnih podnebnih razmer (ugodnih temperaturnih razmer in vlažnega podnebja prek celega leta) ni prišlo v Srednji Evropi, kjer so med 8. in 12. stoletjem izkrčili mnogo gozda. Takrat je tudi v Srednji Evropi prišlo do pospešene erozije. Na primer v Nemčiji so v dolinah nastali do več kot 3 m debeli nanosi, povečala pa se je tudi pogostost poplav. Kljub obsežnim posegom človeka pa zaradi dobrih regeneracijskih sposobnosti prsti in rastlinstva v vlažnem srednjeevropskem podnebju do dezertifikacije ni prišlo.[72]

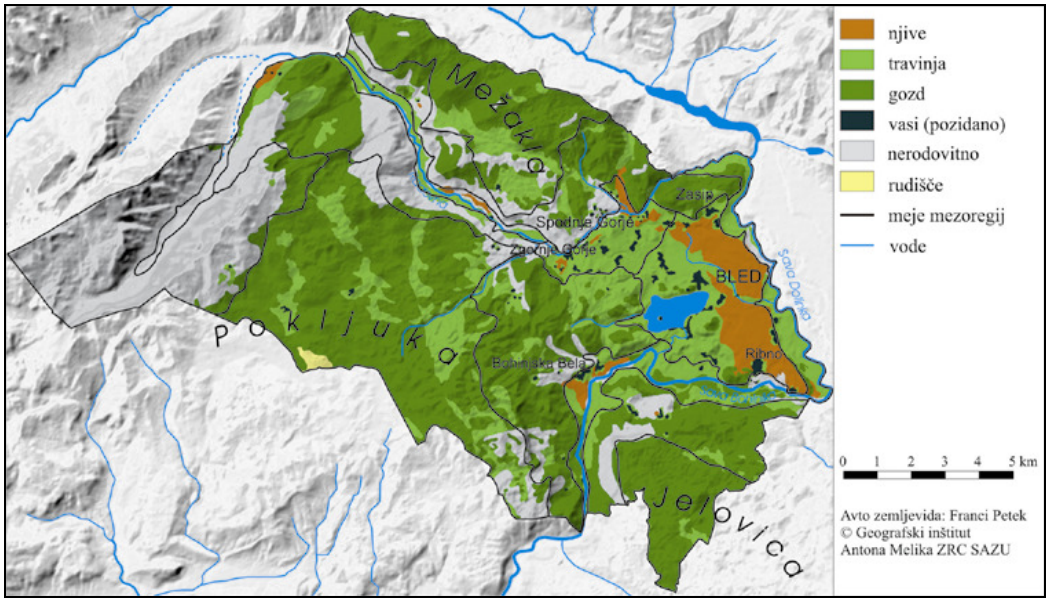
V opisih Jožefinskega vojaškega zemljevida najdemo tudi zapise **o eroziji na poteh,** predvsem na območjih s slabo prepustno podlago, kjer večina padavin odteče površinsko in je odtok kanaliziran na poteh. Eden izmed takšnih zapisov pravi, da so poti "... *v hribovje ... ob deževnem vremenu zaradi močnega izpiranja potokov, ki tečejo iz hribov, ... v slabem stanju* ...".[73]

Poleg omemb erozije nam zemljevidi ob uporabi ustreznih empiričnih enačb omogočajo tudi kvantifikacijo erozije in s tem možnost spremljanja sprememb v intenzivnosti erozije v obdobju zadnjih 250 let. Več pri Franciscejskem katastru v nadaljevanju.

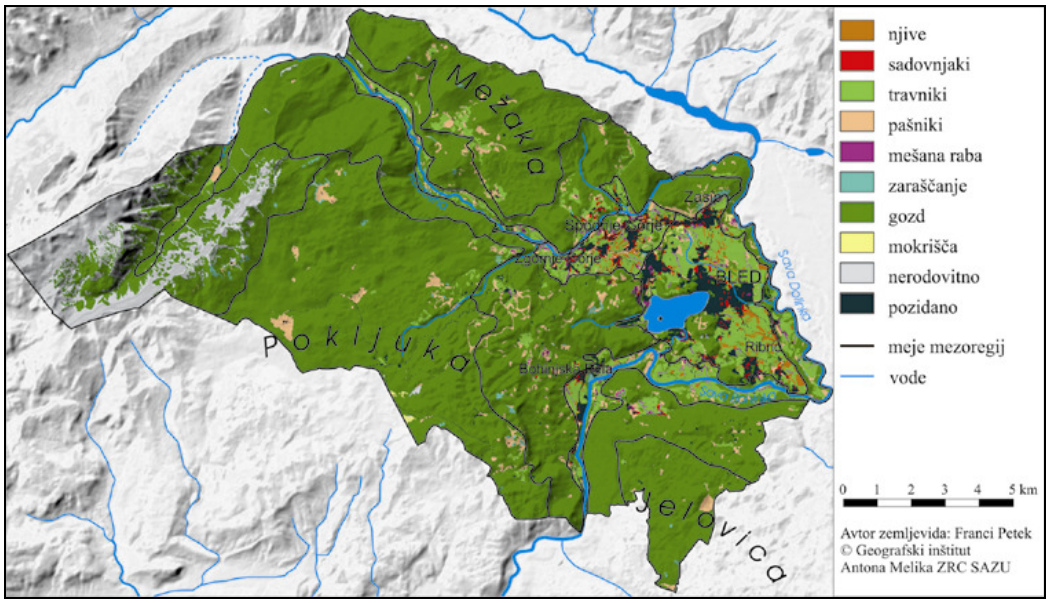
Poleg spremljanja naravni procesov v pokrajini pa je Jožefinski vojaški zemljevid primeren tudi za spremljanja družbenogeografskih sprememb, predvsem rabe tal, kulturne pokrajine in zemljepisnih imen.

Pri **rabi tal** se je pokazalo, da so zemljevidi primerni predvsem za ugotavljanje sprememb gozdnega robu.[74] Spremembe rabe tal pa najdemo tudi v opisih. Za območje Zatrnika je na primer navedeno, da so "... *vrhovi ... večinoma goli; odtod je širok razgled* ...";[75] danes pa so omenjeni vrhovi povsem poraščeni z gozdom (sliki 9 in 10).

62 Rajšp in Trpin, *Slovenija*, str. 200.
63 Zorn, *Erozijski*.
64 McNeill, *The mountains*. Podrobneje o okoljski zgodovini in erozijskih procesih v Sredozemlju poročajo na primer: Meadows in Šala, Soil erosion; Mairota, Thornes in Geeson, *Atlas of Mediterranean*; Wainwright in Thornes, *Environmental Issues*; Butzer, Environmental history.
65 Hacquet, *Oryctographia*, str. 96.
66 Thornes, Mediterranean, str. 4.
67 428/427–347/348 pred našim štetjem.
68 Platon, *Zbrana dela*, str. 1319.
69 Thornes, Mediterranean, str. 4.
70 Oziroma opuščavljanje, t. j. "... *proces širjena puščav in puščavskih razmer na dotlej naseljena območja* ..."; *Geografija*, str. 60.
71 Mensching, Desertification, str. 4.
72 Mensching, Razaranje, str. 34, 41.
73 Rajšp in Serše, *Slovenija*, str. 111; Komac in Zorn, Soil erosion, str. 63.
74 Petek, *Spremembe*, str. 28. O pomenu vira za določanje tedanje gozdnatosti piše tudi Korošec, *Gozdovi*, str. 56.
75 Rajšp in Serše, *Slovenija*, str. 43.

Slika 9: Raba tal na območju današnjih občin Bled in Gorje leta 1787.[76]

Slika 10: Raba tal na območju današnjih občin Bled in Gorje leta 2000.[77]

Zemljevid je primeren za preučevanje **sprememb v poseljenosti** ter za preučevanje **morfoloških in funkcijskih sprememb naselij**. Vsa mestna naselja so prikazana v svojem osnovnem tlorisu. Prikazane so posamezne ulice, kompleksi zgradb in posamezni objekti. Na podlagi tega lahko sklepamo na morfološko strukturo naselij, ne pa tudi na število objektov znotraj pozidanih površin. Nasprotno pa pri vaških naseljih lahko sklepamo na število objektov v naselju, saj so označeni posamezni objekti in ne kompleksi zgradb.[78]

Zemljevidi do določene mere omogočajo tudi ugotavljanje hierarhične vloge naselij glede na njihove centralne funkcije, pa tudi hierarhično vlogo prometnic. Prometna mreže je namreč eden od pomembnejših dejavnikov razvoja trgovine in naselij. Poznavanje prometne povezanosti nekega kraja je nujno za razumevanje njegovega razvoja, pa tudi razvoja širšega območja.[79]

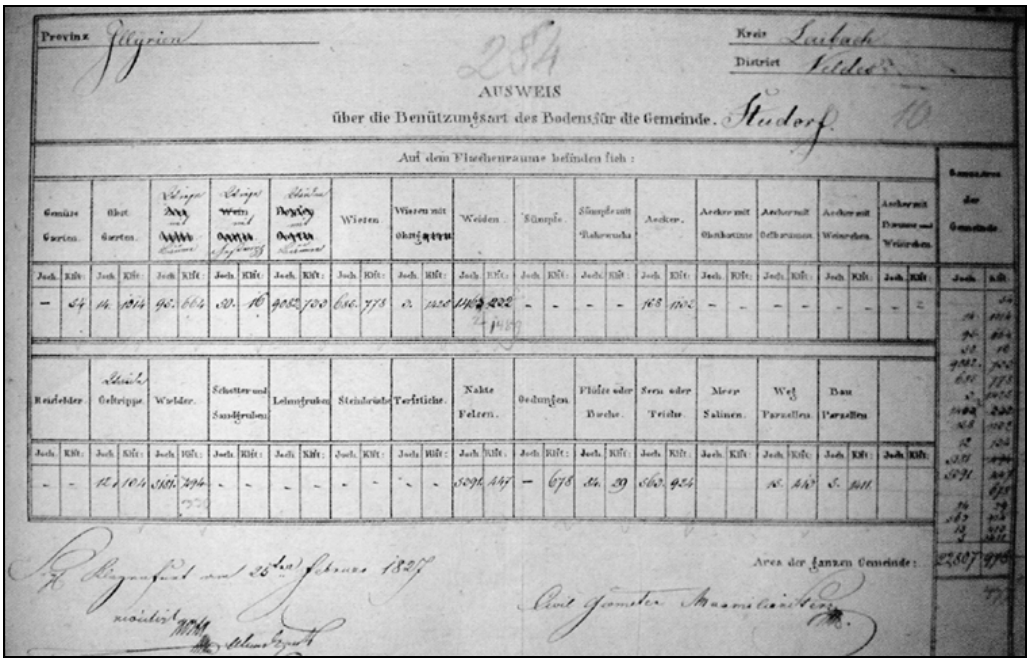
76 Petek, *Spremembe*, str. 139.
77 Prav tam, str. 138.
78 Slukan Altić, Razvoj, str. 14; Zorn, Jožefinski, str. 136.
79 Slukan Altić, *Povijesna*, str. 183; Zorn, Jožefinski, str. 136–137.

Franciscejski kataster

Po načinu prikaza in tudi glede na zajem podatkov se Jožefinski vojaški zemljevid ne more primerjati s Franciscejskim katastrom, saj so Jožefinski vojaški zemljevidi topografski zemljevidi, njihova natančnost in zato tudi uporabnost pa je zaradi približnega merila ter primitivnejše tehnike risanja topografskih vsebin slabša. Pri Franciscejskem katastru pa gre že za pravo geodetsko izmero (merilo 1 : 2880) in s tem za veliko večjo natančnost.[80] Kljub temu pa je aplikacija kartografskega dela Franciscejskega katastra podobna kot pri Jožefinskem vojaškem zemljevidu, le napake zaradi lažjega in natančnejšega georeferenciranja so manjše. Pomemben je za preučevanje dinamike procesov, saj vsebuje tako tehnične in gospodarske, kot tudi prostorske in statistične informacije.[81]

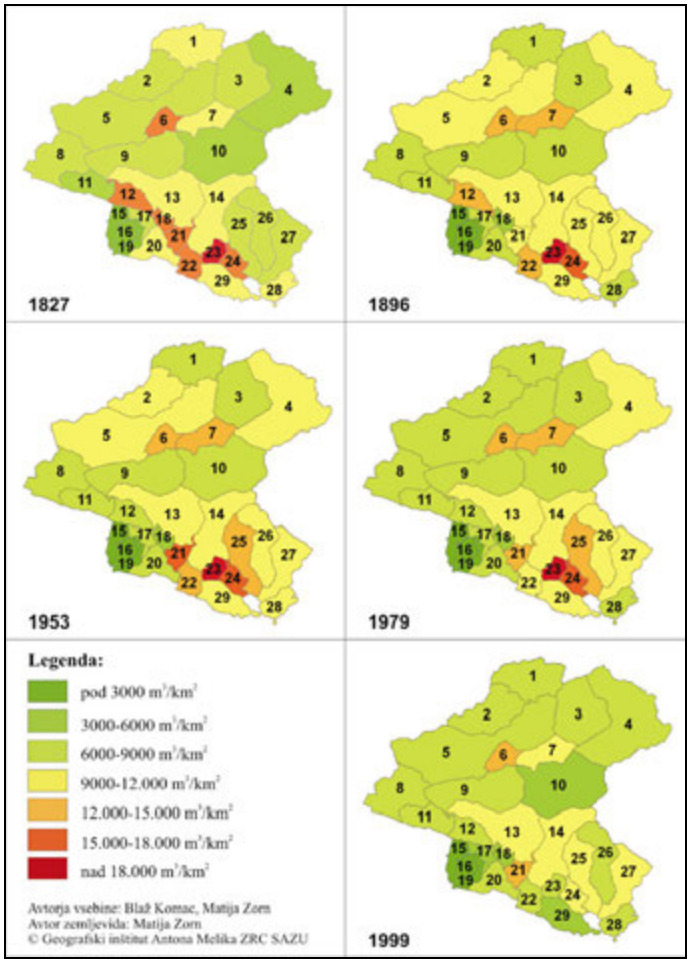
Ne bomo naštevali možnosti uporabe kartografskega dela Franciscejskega katastra, saj je podobna kot pri Jožefinskem vojaškem zemljevidu, bi pa izpostavili uporabnost njegovega pisnega dela za **ugotavljanja sprememb erozijskih procesov**. Poleg katastrskih podatkov (slika 11) potrebujemo za to še ustrezne empirične erozijske modele. Za takšne raziskave so se pokazale zelo uporabne, predvsem v jugovzhodni Evropi močno uveljavljene, Gavrilovićeva enačba[82] in njene izpeljanke.[83] Pri Gavrilovićevi enačbi sta med bistvenimi dejavniki za izračunavanje erozije koeficient rabe tal in koeficient zaraščenosti površja. Enostavnost enačbe omogoča, da brez težav vanjo vključimo podatke o rabi tal iz različnih časovnih obdobij. V praksi se je pokazalo, da izračunane vrednosti, dobljene z empiričnimi enačbami, ne ustrezajo popolnoma merjenim vrednostim,[84] vendar pa dobro kažejo spremembe v intenzivnosti erozije ter tako omogočajo spremljanje erozije v različnih časovnih obdobjih (slika 12). Pri tem je pomembno, da se v zadnjih 200 letih metodologija zbiranja katastrskih podatkov ni bistveno spremenila.[85]

Kartografski viri so zelo uporabni tudi za spremljanje sedimentacije ob rečnih ustjih.[86] V Raškem zalivu v hrvaški Istri se je zaradi sedimentacije obalna črta v zadnjih 240 letih premaknila za 4 km (slika 13).[87] Ob ustju Mirne (hrvaška Istra) pa se je obalna črta od druge polovice 19. stoletja do danes v korist kopnega premaknila za 350 m.[88]

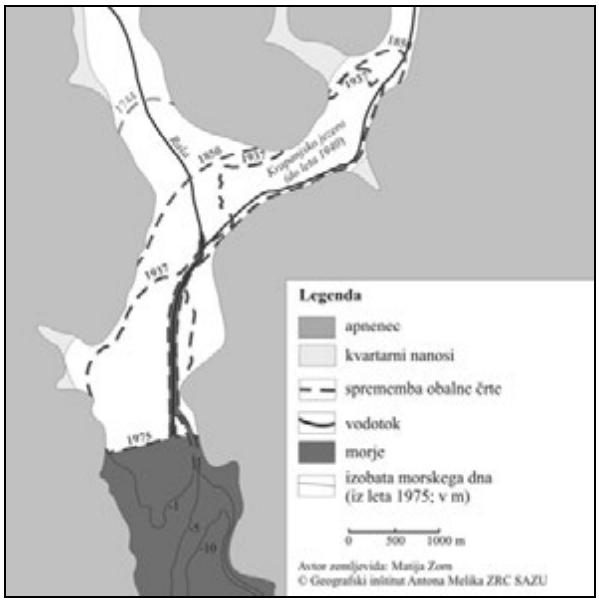

Slika 11: Obrazec Franciscejskega katastra za vpisovanje površin zemljiških kategorij rabe tal (foto: Franci Petek).

80 Petek in Fridl, Pretvarjanje, str. 76.
81 Petek in Urbanc, The Franziscean, str. 109.
82 Gavrilović, Proračun; Gavrilović, *Inženjering*.
83 Lazarević, Erozija; Lazarević, Novi postupak; Pintar in dr., Elementi okolju.
84 Zorn, *Erozijski*.
85 Petek, *Spremembe*, str. 5.
86 Zorn, Erozijski procesi.
87 Benac in dr., Postanak, str. 490; Rubinić in dr., Hidrološka, str. 128.
88 Benac in dr., Geomorfološka evolucija, str. 277.

Slika 12: Spreminjanje specifične letne erozije v zadnjih 200 letih po katastrskih občinah v Zgornjem Posočju,[89] *izračunano s pomočjo prirejene Gavrilovićeve enačbe (katastrske občine: 1 Strmec, 2 Log pod Mangartom, 3 Trenta desna, 4 Trenta leva, 5 Bovec, 6 Koritnica, 7 Smast, 8 Žaga, 9 Čezsoča, 10 Soča desna, 11 Soča leva, 12 Trnovo, 13 Drežnica, 14 Vrsno, 15 Staro selo, 16 Sužid, 17 Kobarid, 18 Ladra, 19 Svino, 20 Idrsko, 21 Srpenica, 22 Kamno, 23 Volarje, 24 Dolje, 25 Zatolmin, 26 Čadrg, 27 Žabče, 28 Poljubinj, 29 Volče).*

Slika 13: Spremembe obalne črte v Raškem zalivu (hrvaška Istra) zaradi odlaganja sedimentov reke Raše.[90]

Sklep

S člankom smo hoteli opozoriti, da zgodovinska perspektiva obstaja tudi v sorodnih vedah zgodovine, tudi tistih, ki so načeloma bolj usmerjene k naravoslovju (na primer fizična geografija in z njo povezani geomorfologija in geografija naravnih nesreč). Pokazali smo, da brez poznavanja preteklih dogodkov težko razumemo sodobne procese in strukture. To se dobro vidi pri naravnih nesrečah. Te mediji vedno znova razglašajo za nekaj izjemnega, katastrofalnega, čeprav nam poznavanje zgo-

89 Zorn, Komac in Gabrovec, Influence; Zorn in Komac, Response.
90 Benac in dr., Postanak, str. 490.

dovinskih ali še starejših geoloških dogodkov lahko pokaže, da so se podobni naravni dogodki pojavljali večkrat v preteklosti. Takšni dogodki so le del naravnega dogajanja, ki pa jih zaradi njihove relativne redkosti in kratkega zgodovinskega spomina, hitro pozabimo.[91]

LITERATURA

Avguštin, Cene: *Tržič in okolica*. Zbirka kulturni in naravni spomeniki Slovenije, 23. Ljubljana : Zavod za spomeniško varstvo SRS, 1970.

Beach, T., Dunning, N., Luzzadder-Beach, S., Cook, D. E. in Lohse, J.: Impacts of the ancient Maya on soils and soil erosion in the central Maya Lowlands. *Catena*, 65, 2006, št. 2, str. 166–178.

Bec, Damijan in Podobnikar, Tomaž: Spreminjanje struge Save na Ljubljanskem polju. *Geografski informacijski sistemi v Sloveniji 2005–2006*. Ljubljana : Založba ZRC, 2006, str. 113–122.

Benac, Čedomir, Arbanas, Željko in Pavlovec, Eduard: Postanak i geotehničke osobitosti doline i zaljeva Raše. *Pomorski zbornik*, 29, 1991, št. 1, str. 475–492.

Benac, Čedomir, Rubinić, Josip, Ružić, Igor in Celija, Ivan: Geomorfološka evolucija riječnih ušća na istarskom poluotoku. *4. hrvatska konferencija o vodama: Hrvatske vode i Europska unija – izazovi i mogućnosti* (ur. Dragutin Gereš). Zagreb : Hrvatske vode, 2007, str. 273–280.

Bennett, Hugh H.: Agriculture in Central America. *Annals of the Association of American Geographers*, 16, 1926, st. 2, str. 63–84.

Breg, Mateja: Premikanje struge Save in gramoznice na Jarškem produ. *Divja odlagališča odpadkov na območju Ljubljane* (Aleš Smrekar). Georitem, 1. Ljubljana : Založba ZRC, 2007, str. 93–102.

Brenkova, Kristina: Rabeljsko jezero. *Babica pripoveduje – slovenske ljudske pripovedi*. Ljubljana : Mladinska knjiga, str. 20–21.

Buczynski, Alexander, Kruhek, Milan in Valentić, Mirko: *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća*, Zv. 1: Gradiška pukovnija. Zagreb : Hrvatski institut za povijest, 1999.

Butzer, Karl W.: Environmental history in the Mediterranean world: cross-disciplinary investigation of cause-and-effect for degradation and soil erosion. *Journal of Archaeological Science*, 32, 2005, št. 12, str. 1773–1800.

Czoernig, Carl von: Ueber die in der Grafschaft Görz seit Römerzeiten vorgekommenen Veränderungen der Flussläufe – Der Isonzo, als der jüngste Fluss von Europa. *Mitteilungen der k. k. Geographischen Gesellschaft in Wien*, 19, 1876, str. 49–54.

Diakon, Pavel: *Zgodovina Langobardov (Historia Langobarborum)*. Maribor : Založba Obzorja, 1998.

Diamond, Jared: *Propad civilizacij – kako družbe izberejo pot do uspeha ali propada*. Tržič : Učila, 2007.

Gams, Ivan: Geomorfologija in izraba tal v Pomurju. *Geografski zbornik*, 5, 1959, str. 205–251.

Gavrilović, Slobodan: *Inženjering o bujičnim tokovima i eroziji*. Beograd : Izgradnja, 1972.

Gavrilović, Slobodan: Proračun srednje-godišnje količine nanosa prema potencijalu erozije. *Glasnik šumarkog fakulteta*, 26, 1962, str. 151–168.

Geografija: Tematski leksikoni. Tržič : Učila, 2001.

Gesetz vom 30. Juni 1884, betreffend Vorkehrungen zur unschädlichen Ableitung von Gebirgswässern. *Reichsgesetzblatt für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder*, 1884, št. 117, str. 374–380.

Grafenauer, Bogo: *Struktura in tehnika zgodovinske vede*. Ljubljana : Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 1973.

Grafenauer, Bogo: Urbarizacija zemljišča. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: Zgodovina agrarnih panog*, Zv. 1: Agrarno gospodarstvo (ur. Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer, Sergij Vilfan in Fran Zwitter). Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1970, str. 219–223.

Gregorčič, Simon: Rabeljsko jezero. *Zbrano delo*, 1. knjiga: Poezije I, Poezije II, Nezbrane pesmi (1864–1888). Ljubljana : Državna založba Slovenije, str. 154–158.

Gruden, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda – I. zvezek*. Celovec : Družba sv. Mohorja, 1910.

Hacquet, Balthazar: *Oryctographia Carniolica, oder Physikalische Erdbeschreibung des Herzogthums Krain, Istrien, und zum Theil der benachbarten Länder*, Zv. 3. Leipzig : Johann Gottlob Immanuel Breitkopf, 1784.

Hammerl, Christa: Das Erdbeben von 25. Jänner 1348 – Rekonstruktion des Naturereignisses. *Neues aus Alt-Villach*, 31, 1994, str. 55–94.

Horvat, Aleš, Jeršič, Tadej in Papež, Jože: Varstvo pred hudourniki in erozijo ob vse intenzivnejših vremenskih ekstremih. *Ujma*, 22, 2008, str. 200–208.

Jäger, Helmut: *Einführung in die Umweltgeschichte*. Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1994.

Jurkovšek, Bogdan: Geologom in ljudskim pripovedkam je treba prisluhniti. *Delo* (10. 1. 2001), str. 15.

Kladnik, Drago, Lovrenčak, Franc in Orožen Adamič, Milan (ur.): *Geografski terminološki slovar*. Ljubljana : Založba ZRC, 2005.

91 Nemška študija je leta 2001 pokazala, da se nekaj let starih poplav spominja le še polovica prebivalstva, skoraj nihče več pa se ne spominja poplav izpred štiridesetih let; Horvat, Jeršič in Papež, Varstvo, str. 207.

Koblar, Anton: Zemeljski potresi na Slovenskem. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*, 1895 str. 68–77.

Komac, Blaž in Zorn, Matija: Opisi naravnih procesov v svetih knjigah. *Tretji dan*, 37, 2008, št. 1–2, str. 133–142.

Komac, Blaž in Zorn, Matija: Soil erosion on agricultural land in Slovenia – measurements of rill erosion in the Besnica valley. *Acta geographica Slovenica*, 45, 2005, št. 1, str. 53–86.

Komac, Blaž, Natek, Karel in Zorn, Matija: *Geografski vidiki poplav v Sloveniji*. Geografija Slovenije, 20. Ljubljana : Založba ZRC, 2008.

Korošec, Branko: *Gozdovi Slovenije skozi čas. Prostorske registrature in mapiranje gozdov do leta 1828: kartografske predstavitve gozda pred uveljavitvijo Franciscejskega katastra*. Ljubljana : Kmečki glas, 1993.

Kušer, Gal in Hočevar, Milan: Jožefinski (avstro-ogrski) vojaški zemljevid – "nov" vir informacij o gozdu. *Gozdarski vestnik*, 63, 2005, št. 10, str. 419–429.

Lazarević, Radenko: Erozija u slivu Gvozdačke reke – prilog metodi za izradu karte erozije. *Glasnik srpskog geografskog društva*, 49, 1968, št. 2, str. 75–98.

Lazarević, Radenko: Novi postupak za određivanje koeficijenata erozje (Z). *Erozija – stručno-informativni bilten*, 13, 1985, str. 53–61.

Mairota, Paola, Thornes, John B. in Geeson, Nichola (ur.): *Atlas of Mediterranean Environments in Europe: The Desertification Context*. Chichester : John Wiley & Sons, 1998.

Mason, Philip F. J.: Neolitska in eneolitska naselja v Beli krajini: naselja v Gradcu in izraba prostora v času od 5. do 3. tisočletja BC. *Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji*, 22, 1995, str. 183–199.

Matičetov, Milko: Pesemski odmevi o davnem podoru v hribih Rezije. *Pahorjev zbornik* (ur. Marija Pirjevec in Vera Ban-Tuta). Trst : Narodna in študijska knjižnica, 1993, str. 218–227.

McNeill, John Robert: *The mountains of the Mediterranean world: an environmental history*. Cambridge : Cambridge University press, 2002.

Meadows, Michael E. in Sala, Maria (ur.): Soil erosion and land degradation in regions of Mediterranean climate. *Zeitschrift für Geomorphologie N.F. Suppl.-Bd.*, 1996, št. 107.

Mensching, Horst G.: Desertification in Europe?: A critical comment with examples from Mediterranean Europe. *Desertification in Europe: Proceedings of the Information Symposium in the EEC Program on Climatology* (ur. R. Fantechi in N. S. Margaris). Dordrecht : D. Reidel publishing company, 1986, str. 3–8.

Mensching, Horst G.: Razaranje ekološkog sistema u preindustrijsko doba. *Ekološki problemi u kulturalnoj mijeni* (ur. Herman Lübbe in Elisabeth Ströker). Sarajevo : Veselin Masleša, 1990, str. 30–44.

Milotić, Ivan: *Dolina Mirne u antici*. Zagreb : Ekološki glasnik, 2004.

Mrak, Irena, Merchel, Silke, Benedetti, Lucilla, Braucher, Régis, Bourlès, Didier, Finkel, Robert C. in Reitner, Jürgen M.: Uporaba metode datiranja površinske izpostavljenosti na primeru podora Veliki vrh. *1. trienalni znanstveni simpozij Naravne nesreče v Sloveniji: zbornik povzetkov* (ur. Matija Zorn, Blaž Komac, Miha Pavšek in Polona Pagon). Ljubljana : Založba ZRC, 2008, str. 34.

Neumann, Wilhelm: Zu den Folgen des Erdbebens von 1348 – 1. Teil: im Gailtal bei Arnoldstein. *Neues aus Alt-Villach*, 24, 1987, str. 25–39.

Neumann, Wilhelm: Zu den Folgen des Erdbebens von 1348 – 2. Teil: im Gailtal bei Arnoldstein. *Neues aus Alt-Villach*, 25, 1988, str. 9–68.

Ogorelec, Bojan, Mišič, Miha, Šercelj, Alojz, Cimerman, Franc, Faganeli, Jadran in Stegnar, Peter: Sediment sečoveljske soline. *Geologija*, 24, 1981, št. 2, str. 179–216.

Ogrin, Darko: Naravne nesreče in klimatske spremembe ob Tržaškem zalivu. *Ujma*, 8, 1994, str. 88–91

Ogrin, Darko: *Podnebje slovenske Istre*. Knjižnica Annales, 11. Koper : Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 1995.

Ogrin, Darko: Severe storms and their efects in sub-Mediterranean Slovenia from the 14th to the mid-19th century. *Acta geographica Slovenica*, 47, 2007, št. 1, str. 7–24.

Ogrin, Darko: Vremenske ujme na Kranjskem v času Valvazorja (1641–1693) in vzporednice s sedanjostjo. *1. trienalni znanstveni simpozij Naravne nesreče v Sloveniji: zbornik povzetkov* (ur. Matija Zorn, Blaž Komac, Miha Pavšek in Polona Pagon). Ljubljana : Založba ZRC, 2008, str. 36.

Palmieri, Roberto, Rosenwirth, Roberto in Sima, Francesco: *Val – l'onda – die Flut*. Trieste : ZTT-EST, 2004.

Pavletić, B., Santin, G., Bratulić, D. in Kvastek, K.: Namjena i gospodarsko značenje akumulacije Botonega-Butoniga. *Hrvatska vodoprivreda*, 2, 1993, št. 1, str. 29–38.

Pavšek, Miha: *Snežni plazovi v Sloveniji*. Geografija Slovenije, 6. Ljubljana : Založba ZRC, 2002.

Petek, Franci in Fridl, Jerneja: Pretvarjanje listov zemljiško-katastrskega načrta v Gauss-Krügerjev koordinatni sistem. *Geografski vestnik*, 76, 2004, št. 2, str. 75–87.

Petek, Franci in Urbanc, Mimi: The Franziscean land cadastre as a key to understanding the 19th-century cultural landscape in Slovenia. *Acta geographica Slovenica*, 44, 2004, št. 1, str. 89–113.

Petek, Franci: Spremembe rabe tal v občini Bled. *Bled 1000 let: Blejski zbornik 2004* (ur. Jože Dežman). Radovljica : Didakta, 2004, str. 135–142.

Petek, Franci: *Spremembe rabe tal v slovenskem alpskem svetu*. Geografija Slovenije, 11. Ljubljana : Založba ZRC, 2005.

Petrič, Hrvoje: Što je povijest okoliša? *Historični seminar*, 6 (ur. Katarina Keber in Katarina Šter). Ljubljana : Založba ZRC, 2008, str. 157–176.

Pintar, Jože, Mikoš, Matjaž in Verbovšek, Vlado: Elementi okolju prilagojenega urejanja vodotokov: alternativa utesnjevanju živih naravnih procesov v toge objekte. *Drugi kongres o vodama Jugoslavije* (ur. Slobodan Simonović). Beograd : Jugoslovensko društvo za odvodnjavanje i navodnjavanje, 1986, str. 800–814.

Platon: *Zbrana dela*, Zv. 1. Celje : Mohorjeva družba, 2004.

Podobnikar, Tomaž in Kokalj, Žiga: Analiza zgodovinskega kartografskega gradiva Triglavskega narodnega parka. *Geografski vestnik*, 79, 2007, št. 2, str. 141–150.

Podobnikar, Tomaž: Georeferencing and quality assessment of the Josephine survey maps for the mountainous region in the Triglav national park. *Acta Geodaetica et Geophysica Hungarica*, 44, 2009, št. 1, str. 49–66.

Radkau, Joachim: *Natur und Macht – Eine Weltgeschichte der Umwelt*. München : Beck, 2000.

Rajšp, Vincenc in Serše, Aleksandra (ur.): *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787*, Zv. 4. Ljubljana : Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 1998.

Rajšp, Vincenc in Trpin, Drago (ur.): *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787 (1804)*, Zv. 3. Ljubljana : Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 1997.

Rubinić, Josip, Bušelić, Gordana, Kukuljan, Igor in Kosović, Marijan: Hidrološka analiza suspendiranog nanosa u istarskim vodama. *Hrvatske vode*, 7, 1999, št. 27, str. 127–137.

Santonino, Paolo: *Popotni dnevniki*. Celovec : Mohorjeva založba, 1991.

Seidl, Ferdinand: Potresi na Kranjskem in Primorskem. *Ljubljanski zvon*, 15, 1895, št. 9, str. 551.

Slukan Altić, Mirela: *Povijesna kartografija – kartografski izvori u povjesnim znanostima*. Geographia Croatica, 18. Samobor : Meridijani, 2003.

Slukan Altić, Mirela: Razvoj i osobine habsburške vojne kartografije. *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća*, Zv. 4: Sremska županija (ur. Ivana Horbec). Zagreb : Hrvatski institut za povijest, 2001, str. 9–16.

Thornes, John B.: Mediterranean Desertification. *Atlas of Mediterranean Environments in Europe: The Desertification Context* (ur. Paola Mairota in John B. Thornes). Chichester : John Wiley & Sons, 1998, str. 2–4.

Titl, Julij: *Socialnogeografski problemi na koprskem podeželju*. Koper : Založba Lipa, 1965.

Topole, Maja: *Mirnska dolina: regionalna geografija porečja Mirne na Dolenjskem*. Ljubljana : Založba ZRC, 1998.

Tropeano, Domenico, Turconi, Laura in Sanna, Sebastiano: Debris flows triggered by the 29 August 2003 cloudburst in Val Canale, eastern Italian Alps. *Schutz des Lebensraumes vor Hochwasser, Muren, Lawinen und Hangbewegungen: Veränderungen im Natur-und Kulturhaushalt und ihre Auswirkungen*. Zv. 1. Klagenfurt : Internationale Forschungsgesellschaft INTERPRAEVENT, 2004, str. 121–132.

Voranc: Ljubezen na odoru. *Izbrano delo*, Zv. 3. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1969.

Vrišer, Igor: Goriška brda – gospodarska geografija. *Geografski zbornik*, 2, 1954, str. 51–113.

Vrišer, Igor: *Uvod v geografijo*. Ljubljana : Oddelek za geografijo Filozofske fakulteta Univerze v Ljubljani, 1992.

Wainwright, John in Thornes, John B. : *Environmental Issues in the Mediterranean: Processes and perspectives from the past and present*. London : Routledge, 2004.

Zorn, Matija in Komac, Blaž: Naravni procesi v svetih knjigah. *Geografski vestnik*, 79, 2007, št. 2, str. 97–117.

Zorn, Matija in Komac, Blaž: Pobočni procesi in drobirski tok v Logu pod Mangartom. *Geografski vestnik*, 74, 2002, št. 1, str. 9–23.

Zorn, Matija in Komac, Blaž: Response of soil erosion to land use change with particular reference to the last 200 years (Julian Alps, Western Slovenia). *Conference papers: XXIVth Conference of the Danubian Countries on the Hydrological Forecasting and Hydrological Bases of Water Management* (ur. Mitja Brilly in Mojca Šraj). Ljubljana : Slovenian National Committee for the IHP Unesco, 2008.

Zorn, Matija, Komac, Blaž in Gabrovec, Matej: Influence of land use changes on erosion in Slovenian Alps. *Man in the landscape across frontiers: landscape and land use change in Central European border regions* (ur. Jan Kabrda in Ivan Bičík). Prague : Charles University, Faculty of Science, Department of Social Geography and Regional Development, 2008, str. 221–234.

Zorn, Matija, Natek, Karel in Komac, Blaž: Mass movements and flash-floods in Slovene Alps and surrounding mountains. *Studia Geomorphologica Carpatho-Balcanica*, 40, 2006, str. 127–145.

Zorn, Matija: Dobraški podori. *Slovenija II: Vodniki Ljubljanskega geografskega društva* (ur. Drago Kladnik). Ljubljana : Založba ZRC, 2005, str. 83–103.

Zorn, Matija: Erozijski procesi v hrvaškem delu "Sive Istre". *Geografski vestnik*, 80, 2008, št. 2, str. 29–52.
Zorn, Matija: *Erozijski procesi v slovenski Istri*. Geografija Slovenije; 18. Ljubljana : Založba ZRC, 2008.
Zorn, Matija: Jožefinski vojaški zemljevid kot geografski vir. *Geografski vestnik*, 79, 2007, št. 2, str. 129–140.
Zorn, Matija: Nekaj načinov preučevanja erozijskih procesov. *Geografski vestnik*, 80, 2008, št. 1, str. 91–108.
Zorn, Matija: Okoljska zgodovina in geomorfni procesi. *1. posvetovanje slovenskih geomorfologov: zbornik povzetkov* (ur. Mitja Prelovšek in Irena Mrak). Ljubljana : Geomorfološko društvo Slovenije, 2005, str. 47.
Zorn, Matija: Podori na Dobraču. *Geografski vestnik*, 74, 2002, št. 2, str. 9–20.
Zorn, Matija: Rockfalls in Slovene Alps. *Geografski zbornik*, 42, 2002, str. 123–160.
Žitko, Salvator: Pietro Coppo: O položaju Istre. *Stari krajepisi Istre* (ur. Darko Darovec). Koper : Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije Koper, Pokrajinski muzej Koper, 1999, str. 39–62.

Z U S A M M E N F A S S U N G

Die Verwendung von Geschichtsquellen bei Nachbarwissenschaften der Geschichte

Für Nachbarwissenschaften der Geschichte gilt, dass historische Quellen eines der Behelfe darstellen für ein besseres Verständnis der behandelten Prozesse. Mit ihrer Hilfe wird festgestellt, ob gewisse Prozesse und Strukturen, die auf den ersten Blick alt erscheinen, Ergebnis einer neueren Entwicklung oder eines langwierigeren Prozesses sind. Obwohl sie von den Nachbarwissenschaften der Geschichte nicht so benannt werden, handelt es sich bei derartigen Forschungen um umweltgeschichtliche Studien. Im vorliegenden Beitrag wird vor allem die Bedeutung historischer Angaben für die Geographie, aber auch Geomorphologie und die Erforschung von Naturkatastrophen hervorgehoben.

Zu den bedeutendsten Quellen zählen ähnlich wie bei der übrigen Geschichtsforschung auch bei den Nachbarwissenschaften der Geschichte Handschriften, Tagebücher, Korrespondenz, religiöse und profane Bücher, Zeitungsartikel, Katastralangaben, kartographische Quellen, Bilder und Fotografien, Luft- und Satellitenaufnahmen, klimatologische und hydrologische Daten, aber auch Sagen, Lieder, geografische Namen, Legenden u.ä.m.

Als Beispiel eines profanen Buches wird die *Historia Langobardorum* von Paulus Diaconus aus dem 8. Jahrhundert angeführt, in dem über ein Unwetter berichtet wird, das Hochwasser habe zahlreiche Erdrutsche verursacht. Von den Reisetagebüchern ist vom Tagebuch des Aquilejer Kanzlers Paolo Santonin aus dem Jahr 1486 die Rede, in dem Felsstürze auf dem Dobratsch beschrieben werden, wodurch mehrere Dörfer, Kirchen und Schlösser zugeschüttet worden sein sollen. Unter den Chroniken werden die Triester Chroniken mit Beschreibungen extremer Wettererscheinungen am Golf von Triest erwähnt. Bei den Sagen findet man eine Erzählung über die Entstehung des Rabelj-Sees, die an den Schuttrutsch im Jahr 2000 in Log pod Mangartom erinnert. Unter den Legenden wird der Felssturz auf dem Veliki vrh der Košuta in den Karawanken erwähnt. In der schöngeistigen Literatur wird auch die Erderosion hervorgehoben.

Die Verwendung von Geschichtsquellen in den Nachbarwisenschaften der Geschichte ist am Beispiel der kartographischen Quellen repräsentiert, vor allem der Josephinischen Landesaufnahme und des Franziszeischen Katasters. Die Erstere ermöglicht unter anderem die Erforschung der Überschwemmungsgefahr in der Vergangenheit sowie der Anpassung der Siedlungen und Wege an die natürlichen Gegebenheiten, ferner das Studium der Lawinen- und Sturzbachgefahr. Von Bedeutung ist sie auch für die Untersuchung der Erderosion, der Veränderungen bei der Bodennutzung und Besiedlung und bei der Erforschung der morphologisch-funktionellen Veränderungen von Siedlungen. Ähnliches gilt auch für das Franziszeische Kataster, wobei die Fehler wegen des leichteren und ganaueren Georeferenzierens geringer sind. Im Beitrag wird die Bedeutung des schriftlichen Teils des Franziszeischen Katasters für die Feststellung von Veränderungen der Erosionsprozesse hervorgehoben, und zwar unter Verwendung entsprechender empirischer Erosionsgleichungen.

Mit dem vorliegenden Beitrag wollten wir darauf hinweisen, dass eine historische Perspektive auch in den Nachbarwissenschaften der Geschichte existiert, auch denjenigen, die grundsätzlich naturwissenschaftlich orientiert sind. Das kommt bei Naturkatastrophen deutlich zum Ausdruck. Diese werden von den Medien immer als etwas Außerordentliches, Katastrophales hingestellt, obwohl uns die Geschichte lehrt, dass ähnliche Naturphänomene wiederholt in der Vergangenheit vorgekommen sind.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 655:929Eger R.(497.4Ljubljana)"1829/1871"

Prejeto: 27. 2. 2009

Anja Dular
doc. dr., vodja Knjižnice Narodnega muzeja Slovenije, Prešernova cesta 20, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: anja.dular@nms.si

Rozalija Eger – pomembna, a premalo znana ljubljanska tiskarka

IZVLEČEK

O Rozaliji Eger in njenem delovanju v slovenskem prostoru je bilo doslej malo zapisanega. Rojena je bila leta 1787, na čelu ene izmed štirih ljubljanskih tiskarn pa je bila od 1829 do 1871, sočasno z Jožefom Blaznikom. V njeni delavnici na Špitalski, danes Stritarjevi cesti v Ljubljani je bila urejena prva litografija. V obdobju med letoma 1829 in 1871 smo identificirati okoli 350 tiskov, ki jih je natisnila Rozalija Eger. Med njimi so obsežne monografske publikacije, glasbeni tiski, periodična glasila, pratike, letna poročila društev ter drobni tiski.

KLJUČNE BESEDE
Rozalija Eger, tiskarne, Ljubljana, 19. stoletje, litografija

ABSTRACT

ROSALIA EGER – AN EMINENT YET NOT ENOUGH KNOWN LJUBLJANA TYPOGRAPHER

Up to the present time, not much has been written about Rosalia Eger and her activity in Slovene space. She was born in 1787, and was at the head of one of the four Ljubljana printing houses from 1829 to 1971, contemporarily with Josef Blaznik. In her workshop in Špitalska, today Stritarjeva cesta in Ljubljana, the first lithography was settled. For the period between the years 1829 and 1871, we have identified approximately 350 prints that were printed by Rosalia Eger. Among them are extensive monographic publications, musical prints, periodical gazettes, almanacs, yearly societies' reports, and small prints.

KEY WORDS
Rosalia Eger, printing houses, Ljubljana, 19th century, lithography

Sodobno zgodovinopisje je tudi pri nas vse bolj naklonjeno tako imenovanim ženskim študijam. Žal pa v razpravah vse prepogosto dobimo občutek, da niso bile enakovredne ustvarjalke s svojimi moškimi sodobniki. Tako ni slučaj, da ni bilo zapisanega skoraj nič o tiskarki Rozaliji Eger razen skopih podatkov v *Slovenskem biografskem leksikonu*, kjer jo v geslu o tiskarski družini Eger omenjajo kot naslednico Janeza Leopolda Egerja.[1]

Tiskarstvo in knjigotrštvo sta bili skozi vso zgodovino močno povezani stroki. Naj torej predstavim, kakšno izobrazbo je moral imeti knjigarnar v 18. stoletju. Po predpisu – *Buchhändlerordnug*, ki ga je izdala Marija Terezija 28. marca 1772, je moral uspešno zaključiti določeno učno dobo, imeti izkušnje ter poznati literaturo in bibliografijo, da je lahko opravljal poklic. Za vse knjigotržce pa je bil tudi obvezen izpit na univerzi.[2] Teh postavk vsekakor niso mogle izpolniti ženske, pa jih vendar najdemo na čelu knjigarn in tiskarn že v zgodnjem novem veku. Pravilo je bilo namreč, da je ob smrti tiskarja podjetje z vsemi koncesijami podedovala in prevzela njegova vdova.[3] Delo s svinčenimi črkami je škodljivo zdravju, zato so tiskarji umirali relativno mladi in skoraj da ni poklica, kjer bi lahko našli toliko pomembnih žensk, ki so krajši ali daljši čas vodile podjetja – tiskarne.

Na Slovenskem se kot prva prodajalka knjig omenja v 16. stoletju Margaretha Rosmarin iz Beljaka. Poskrbela je za prodajo 149 izvodov Dalmatinovega prevoda Svetega pisma med Korošci.[4] V 17. stoletju najdemo žensko že na čelu ljubljanske tiskarne. Najobsežnejši slovenski tisk 17. stoletja – Pridige Janeza Svetokriškega – je izšel v dveh krajih – prva dva zvezka v Benetkah, ostali trije pa v Ljubljani, od tega dva, ko je bila na čelu tedaj edine tiskarne Ana Barbara Mayr. Tiskarno je vodila po smrti moža Jožefa Tadeja, dokler je ni prevzel leta 1705 njen sin Janez Jurij Mayr. Iz sledečega, 18. stoletja poznamo še več tiskark – Ana Elizabeta Reichard, Theresia Heptner, Tekla Kleinmayr in Marija Terezija Eger.[5]

Na prelomu med 18. in 19. stoletjem so v Ljubljani delovale tri, dvajset let kasneje pa štiri tiskarne. Na čelu najstarejše tiskarne je bil leta 1765 do 1799 Janez Friderik Eger. Za njim je dve leti vodila posle vdova Marija Terezija. Leta 1801 pa jo je prodala Andreju Gasslerju, ta je sočasno vodil tudi Kleinmayrjevo ljubljansko podružnico. Gasslerjev naslednik je postal leta 1803 Janez Krstnik Retzer. Po njegovi smrti leta 1815 je leto dni vodila podjetje vdova Marija, ki se je nato poročila s faktorjem Jožefom Skrbino, ki pa je mlad umrl. Tako je drugič ovdovela Marija vodila podjetje s pomočjo hčere iz prvega zakona Frančiške Retzer. Leto dni po materini smrti (1828) je prevzel posle v tiskarni Jožef Blaznik, s katerim se je Retzerjeva naslednje leto poročila.[6]

Leta 1782 dobita dovoljenje za ustanovitev tiskarne v glavnem mestu Kranjske dva nova tiskarja. Prvi je bil knjigotržec Mihael Promberger, ki kljub ugodno rešeni prošnji poleg knjigarne nikoli ni uredil tiskarne. Pač pa je tega leta odprl podružnico svojega dobro stoječega celovškega podjetja Ignac Alojz Kleinmayr. Ljubljana je z njegovim prihodom veliko pridobila; tiskal je v nemščini, slovenščini in italijanščini. Poleg pomembnih knjig za slovensko zgodovino, tesno je namreč sodeloval z Antonom Tomažem Linhartom, moramo omeniti vsaj še časopis Laibacher Zeitung, ki ga je ta tiskarska družina izdajala vse do leta 1918. Ignac Alojz je leta 1794 tiskarno podaril svoji drugi ženi Tekli, ki je bila na prelomu stoletij njena formalna lastnica. Podjetje pa so upravljali Andrej Gassler, Jurij Stadelmann in za njim še Jožef Sassenberg. Leta 1817 je prevzel vajeti v svoje roke Ignac Kleinmayr mlajši in ga nato vodil do leta 1846. Nasledil ga je zet Fedor Bamberg, zato se podjetje v drugi polovici 19. stoletja imenuje Kleinmayr & Bamberg.

Kot tretjega moramo omeniti še Ignaca Merka. Že leta 1781 je prosil mestni svet, da bi smel ustanoviti tiskarno, pa mu je bilo ugodeno šele po ponovni prošnji čez pet let. Lastno tiskarno je imel le dobrih deset let, leta 1797 je namreč umrl. Premoženje je podedovala mladoletna hči, a so ga še isto leto prodali Antonu Degotardiju. Ko je ta leta 1800 umrl, se je njegova vdova poročila z Janezom Leopoldom Egerjem. Tako je zdaj ta tretja "najmlajša" ljubljanska tiskarna, ki je bila ustanovljena v 18. stoletju, prišla v roke naslednikov najstarejše tiskarne. Ljubljanska Egerjeva tiskarna iz 19. stoletja torej ni direktna naslednica delavnice Janeza Friderika Egerja, čeprav so jo vodili člani iste družine.[7]

Leta 1816 pa je dobil dovoljenje za lastno tiskarsko podjetje še Ljubljančan Jožef Sassemberg. Pred tem je bil za časa francoske nadoblasti najemnik podjetja Tekle Kleinmayr.

Kdo je bila Rozalija Eger? Stroga dama, ki jo je leta 1839 upodobil hrvaški slikar Andrej Ludvik Cetinović,[8] je bila tedaj že deset let na čelu tiskarne, pred njo pa je bilo še dolgo in ustvarjalno življenje. Dne 24. maja 1871 je "Laibacher Zeitung" prinesla

1 Šlebinger, Eger, SBL 1, str. 150.
2 Predpis z dne 28. 3. 1772; Kropatschek, Joseph, Oesterreichs Staatsverfassung 4. Wien: Johann Georg Edlen von Mössle, 1796, str. 72–77.
3 Ernst Grabovszki: Neobjavljeno predavanje na simpoziju Kommunikation und Information im 18. Jahrhundert. Das Beispiel der Habsburgermonarchie, 26.–28. 4. 2007.
4 Dimitz, *Geschichte Krains* III, str. 146.
5 Dular, *Živeti od knjig*, str. 127 ss.
6 Berčič, *Tiskarstvo,* str. 124.
7 Dular, *Živeti od knjig*, str. 159 ss.
8 Jaki, *Meščanska slika*, str. 58–59.

le skromno notico: *Gestern starb Frau Rosalia Eger Buchdruckereibesitzerin. Das Eger'sche Geschäft wird bereits seit den achziger Jahren des vorigen Jahrhunderts in Laibach betrieben*.[9] Dne 30. maja sta se hčerki Leopoldina Eger (ta ji bila sicer pastorka) in Julijana Materne (roj. Eger) zahvalili za izraze iskrenega sožalja in še posebej vsem tistim, ki so pospremili njuno mater na zadnji poti.[10] Da je bila Rozalija priljubljena in spoštovana v okviru ožje in širše družine ter sodelavcev v tiskarni, kaže zbirka slavilnih pesmi, kaligrafsko napisanih in s cvetličnimi vzorci okrašenih voščil ob njenih godovih. Med njimi je tudi nekaj tiskov na svili. Zbirka šteje 21 dokumentov in predstavlja zaokroženo celoto, hrani jo Narodni muzej Slovenije. Poudariti moramo, da zaenkrat ne poznamo podobne s slovenskega prostora.

Zgodbo smo začeli s koncem, a za začetek njenega življenja nimamo veliko oprijemljivih podatkov. V matični knjigi ljubljanske župnije sv. Nikolaja je 2. septembra 1787 vpisana hči trgovca Janeza Krstnika Jagerja – Rozalija Marija. Na podlagi seznama umrlih v ljubljanskem časopisu leta 1871, kjer so zapisali poleg vzroka smrti tudi starost pokojnika, lahko izračunamo, da je torej to kasnejša

Rozalija Eger leta 1839, slikar Andrej Ludvik Cetinović (Narodna galerija, S 40).

Voščilnica za god Rozalije Eger (Narodni muzej Slovenije).

lastnica tiskarne Rozalija Eger, ki je umrla zaradi starostne oslabelosti stara 83 let.[11] V zakonu z Janezom Leopoldom Egerjem sta se jima rodila vsaj dva otroka – hči Julijana (16. 5. 1811) in sin Franc Ksaver (12. 11. 1819). Živela je v hiši številka 267, danes Stritarjeva ulica 5.[12] Po smrti moža – leta 1829, je prevzela podjetje in ga formalno vodila vse do konca življenja. Na tiskovinah se je podpisovala kot tiskarka s polnim imenom – *Rosalia Eger*, včasih je okrajšala krstno ime ali pa tiskarno poimenovala le *Eger'sche*. Le v letih med 1854 in 1860 je podjetje nosilo dvojno ime – *R. Eger & Sohn*, oz. v slovenskih tiskih *R. Eger in sin*, kajti v tem času je bil njen družabnik sin Franc Ksaver. Vendar pa je 17. junija 1860 zaradi jetike umrl. Po časopisni notici pa lahko razberemo, da je bila vodja mestne tiskarne in hišna posestnica v tistem času še vedno že več kot sedemdesetletna Rozalija, čeprav je imel sin ob smrti 39 let.[13]

V Ljubljani so sočasno z Rozalijo Eger tiskali Jožef Blaznik, ki začel delati isto leto in je bil njen konkurent vse do smrti. V Kleinmayrjevem podjetju je deloval Ignac Kleinmayr in nato Fedor Bamberg. Jožefa Sassemberga pa je po letu 1851 nasledil Jožef Rudolf Milic.[14]

9 *Laibacher Zeitung* 90/1871, št. 118 (24. 5.), str. 860.
10 *Laibacher Zeitung* 90/1871, št. 122 (30. 5.), str. 892.
11 Laibacher Zeitung, 90/1871, št. 121 (27. 5.), str. 884.
12 *Mestni trg z okolico*, str. 116–117.
13 *Laibacher Zeitung*, 79/1860, št. 143 (23. 6.), str. 572.
14 Zanimivo je, da je Egerjeva pogosto izpuščena iz seznamov tiskarjev 19. stol. Npr. Glavan, Slovenski faksimile, str. 8.

Litografija – skupno podjetje vseh štirih ljubljanskih tiskarjev

Prva polovica 19. stoletja je prinesla v tiskarne tehnološki napredek. Litografija, tehnika prenosa slik preko kamna, ki jo je izumil Alois Senefelder leta 1798, je omogočila, da so bile knjige opremljene z več ilustracijami, naraslo je število tiskanih muzikalij. Za nov postopek so se tiskarji sicer zanimali, a prvo koncesijo v Avstriji je šele leta 1816 dobil dunajski tiskar Carl Gerold. Senefelder je pripotoval januarja tega leta na Dunaj in ponudil v odkup patent in pomagal urediti "kemično tiskarno". Prva knjiga z ilustracijami v litografski tehniki je popotni vodnik *Wanderungen durch Salzburg, Berchtesgarden und Österreich* (1816).[15] Gottlieb Haase je skupaj z Berlinčanom Karlom Henningom uredil litografijo v Pragi leta 1824,[16] na Slovaškem je postopek uvedel Anton B. Schmid v Bratislavi leta 1833.[17]

Leta 1832 so začeli uporabljati postopek litografije tudi v Ljubljani. Delavnico so uredili v tiskarni Rozalije Eger, v podjetju pa so bili soudeleženi vsi štirje tedanji ljubljanski tiskarji. Zanimivo je, da na tiskovinah – kamnotiskih v tem prvem obdobju najdemo le Egeričino ime – npr. *Pri Egerji v Lj. na kamen natisnjene.*[18] V literaturi sicer beremo, da je dal pobudo za ustanovitev litografije Jožef Blaznik, a tedaj še ni imel dovolj premoženja, da bi si jo uredil sam. Letni stroški litografije so bili relativno visoki. Skupno podjetje je bilo uradno ukinjeno šele leta 1853. Blaznik se je po eni strani pritoževal, da so stroški kamnotiskarske delavnice previsoki, po drugi strani pa je aprila 1847 oddal prošnjo, da bi si jo lahko uredil v okviru svoje tiskarne.[19] Zapletena situacija je razvidna iz dokumentov arhiva gubernija v Ljubljani. Blaznik je namreč prosil za finančno podporo za ustanovitev litografije. Te ni dobil, ker je bilo tedaj njegovo premoženje že precejšnje. Težave je imel tudi pri dovoljenju, saj je bilo sprva zavrnjeno in šele po treh mesecih ga je vendarle dobil.[20] V sklopu aktov je tudi argumentacija policijskega direktorja Uhrerja, ki je poudaril, da je v Ljubljani že litografska delavnica in sicer deluje v tiskarni Rozalije Eger.[21]

Podpora Rozaliji Eger in njeni tiskarski delavnici je toliko bolj razumljiva, če upoštevamo tudi dejstvo, da je v 30. in 40. letih 19. stoletja pogodbeno tiskala za deželne oblasti razne plakate, razglase in uradne tiskovine. Dokaz za povezanost med lokalnimi oblastmi in Egeričino tiskarno je tudi v poimenovanju podjetja – *Eger'schen Gubernial-Buchdruckerei*, ki je natisnjeno na nekaterih uradnih tiskovinah. Precejšnje število dokumentov pa nima označenega imena tiskarja. Možno pa jih je primerjati z obračuni v gubernijskem arhivu in na tej podlagi lahko predvidevamo, za katere natise so bili izplačani honorarji. Denarne vsote, ki jih je Rozalija Eger za tiskovine prejemala, kažejo, da njihovo število in naklade niso bile majhne. Tako so ji na primer leta 1847 izplačali 393 goldinarjev, leta 1848 pa kar trikrat in sicer februarja 929, julija 1090 in jeseni še 154 goldinarjev.[22]

V Gubernijalni tiskarni se je izučilo poklica nekaj kvalitetnih stavcev in tiskarjev, ki so kasneje igrali pomembno vlogo v slovenskem prostoru. Tako je šestnajstletni Martin Jelovšek leta 1848 tu začel svojo učno dobo. Tiskarki je ostal zvest 21 let in nato leta 1869 odšel v Maribor, kjer je delal pri Janežiču, založniku in tiskarju časnika Slovenski narod.[23] Drugi pomemben učenec je bil Janez Krajec. V tiskarno je prišel kot trinajstleten vajenec leta 1856 in šolanje končal spomladi 1861. Še nekaj let po končani učni dobi je ostal v tiskarni in litografiji, ki je bila v dveh sosednjih hišah na tedanji Špitalski (danes Stritarjevi) cesti, leta 1870 pa je odšel k Jožefu Blazniku. Kasneje se je osamosvojil in postal samostojni tiskar v Novem mestu,[24] a njegova dejavnost je močno presegala lokalne potrebe Dolenjske.

Bibliografija tiskov Rozalije Eger

Sestaviti popolno bibliografijo tiskov Rozalije Eger je skoraj nemogoče. V pomoč nam je sicer Simoničeva *Slovenska bibliografija* (1903–05), a pri vseh enotah nima navedenega tiskarja. Tako je bilo potrebno preveriti vse publikacije, kjer je bil ta podatek v bibliografiji izpuščen. Dejansko pa se je izkazalo, da ga na številnih publikacijah tudi ni, zato smo morali veliko knjig izpustiti, čeprav so bile tiskane v Ljubljani, a jih nismo mogli pripisati temu ali onemu ljubljanskemu tiskarju. Še pogosteje so bili taki primeri pri drobnih tiskovinah. Drug del tiskov iz 19. stoletja, ki smo jih morali pregledati, pa so nemška besedila. V preteklosti je bila pogosto izražena potreba po bibliografiji nemških tiskov na Slovenskem,[25] a do danes se tega sizifovega dela še nihče ni lotil. V pomoč nam je bil slovenski vzajemni katalog COBIB, kjer smo izbrali vse ljubljanske tiske od leta 1829 do 1871 in jih nato vzeli v roke in med njimi identificirali dela Rozalije Eger.

15 Junker, *Zum Buchwesen in Österreich*, str. 222.
16 Köllner, *Buchwesen in Prag*, str. 40.
17 Breza, *Tlačiarne na Slovensku*, str. 42.
18 Rihar Gregor: *Vishe sa druge bukvize svetih pesem od Bl. Potozhnika, zhveteroglasno v note postavljene od Gr. Riharja*. Pri Egerji v Lj. na kamen natisnjene (1844).
19 Logar, *130 let Blasnikove tiskarne*, str. 20–21; Berčič, *Tiskarstvo*, str. 240.
20 ARS, AS 14, Reg. VIII, fasc. 32, št. 128.
21 ARS, AS 14, Reg. VIII, fasc. 32, št. 128.
22 ARS, AS 14, Reg. VIII, fasc. 1, št. 3.
23 Šlebinger, Jelovšek Martin, SBL 1., str. 397.
24 Tončič, *Tiskarstvo na Dolenjskem*, str. 21 ss.
25 Reisp, Tiskarska produkcija v Ljubljani, str. 438.

	1859	1860	1861	1862	1863	1864	1865	1866	1867	1868	1869	1870	1871	1872	1873
Blaznik	32	24	13	25	17	35	30	28	35	33	21	21	24	11	10
R. Eger		4	2		7	18	9	10	12	15	17	10	15	12	8
Kleinmayr		3	4	7	10	10	13	10	16	20	21	11	20	23	17
Milic		25	18	26	13	28	26	14	27	15	26	18	21	25	9
Drugi				1						2		1			6
SKUPAJ	32	56	33	59	47	91	78	62	90	85	85	61	80	71	50

Veliko gradiva je tudi v fondu drobnega tiska v knjižnici Narodnega muzeja Slovenije in v Narodni in univerzitetni knjižnici. Končno smo pa za identifikacijo uporabili še eno možnost. Na podlagi predaje obveznih izvodov tiskov tedanji Licejski biblioteki smo namreč lahko nekaj knjig, kjer sicer to ni označeno, pripisali obravnavani tiskarki. V arhivu NUKa hranijo dva dokumenta Accessions Protokoll 1835–1861 in 1861–1890, ki smo ju pregledali.[26] Tabela kaže, da je tedanja Licejska knjižnica letno največ knjig prejela iz Blaznikove in Miliceve tiskarne, a tudi prispevek Rozalije Eger in Kleinmayrjeve tiskarne ni bil majhen.

Po vseh zgornjih parametrih smo uspeli v obdobju med letoma 1829 in 1872 identificirati okoli 350 tiskov, ki jih je natisnila Rozalija Eger. Med njimi so obsežne monografske publikacije, glasbeni tiski, periodična glasila, pratike, letna poročila društev ter drobni tiski. Ker na raznih uradnih razglasih tiskarna ni označena, smo jih iz statistike izpustili, čeprav predvidevamo, da jih je natisnila tiskarna Rozalije Eger. V prvih osemnajstih letih – od leta 1829 do 1847 smo zabeležili le nekaj tiskov letno, po letu 1848 jih je v povprečju 8, nekoliko manj intenzivna dejavnost je bila v času med letoma 1855 in 1862, pravi razcvet je tiskarna doživela po letu 1863, letno so natisnili med 12 in 25 publikacij, leta 1869 celo 38. Seveda te številke niso le odraz večjega dela tiskarjev, ampak se v njih izraža tudi potreba po večjem številu tiskov, ki je bilo povezano z ustanovitvijo raznih društev. Rozalija Eger je namreč tiskala za Dramatično društvo, ki je bilo ustanovljeno leta 1869, pa za čitalnice, ki so nastale v raznih slovenskih mestih, Sokole in druge organizacije. Zavedam se, da bi najbolje predstavili delo Egerjeve tiskarne v 19. stoletju, če bi objavili bibliografijo vseh njenih tiskov,[27] a to bi močno preseglo določeno dolžino tega prispevka. Tako bom v nadaljevanju predstavila le izbrana dela in z njimi ponazorila njeno delovanje.

Rozalija Eger je tiskala v treh jezikih – nemščini, slovenščini in za potrebe cerkve tudi v latinščini. Črkovni nabor je tako obsegal več variant od nemške gotice pa bohoričice, metelčice in gajice za slovenska besedila.

Že zgoraj smo omenili, da je bila tiskarna Rozalije Eger povezana z deželno upravo. Tako je razumljivo, da je tiskala zbirke zakonov (npr. *Sammlung der politischen, Cameral- und Justiz- Gesetze und Verordnungen, welche für das Herzogthum Krain und den Villacher Kreis Kärntens im Königreiche Illirien* (1836); *Sammlung der politischen Gesetze und Verordnungen für das Laibacher Gouvernement-Gebieth im Königreiche Illyrien* (1839). *Deželni zakonik in vladni list za kranjsko kronovino* je tiskala od leta 1849 do 1872, nato pa je delo nadaljevala družba Klein & Kovač. Med tiski najdemo razne odloke in navodila, ki so jih izdale krajevne, deželne ali cesarske službe (npr. *Oblast in opravki, ktere imajo po občinskem zakonu občine in župani zobčinskimi odborniki vred: nauk okrajnega predstojnika novo izvoljenim občinskim odbornikom* (1867)), pa šematizme in navodila za delo na sodiščih (npr. *Poduk za porotnike* (1870). S predpisi in zakoni so želeli seznaniti najširšo javnost, tako je Egerjeva tiskarna natisnila obvestila oz. letake, nekaj se jih je ohranilo (npr. *Circulare der in Laibach bestellen Sanitaets Commission* (1855); *Kratko in lahkoumevno pojasnilo nove vojne postave* (1869); *Kundmachung – Anmeldung der Fremden = Razglas – Prijava tujcev* (1853), še več pa je takih, kjer tiskarna ni označena, enako je tudi s tiskanimi obrazci.

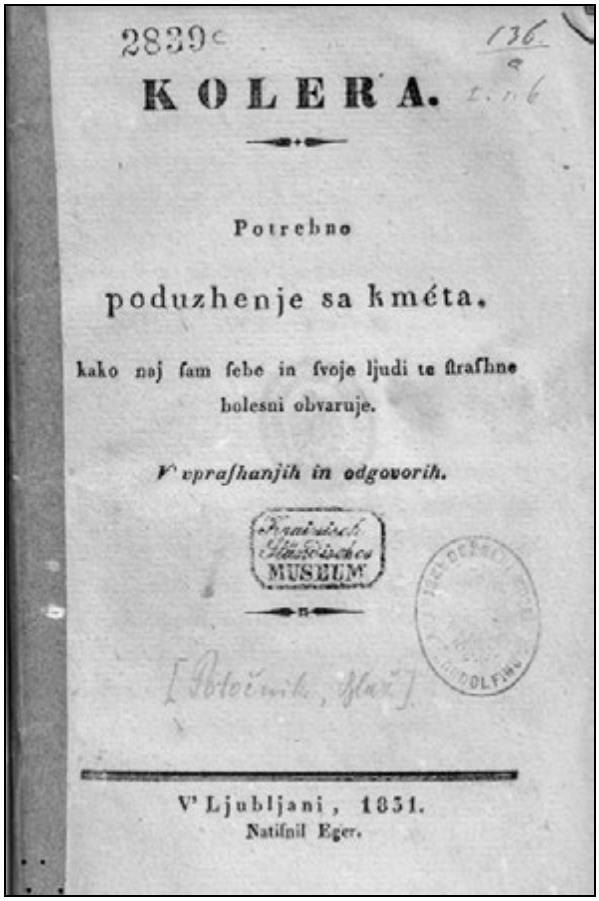
Verski teksti so bili povezani s cerkvenim obredjem (A. Albrecht, *Şveti véliki teden ali molitve in zeremonije, ki se po sapovedi katolshke zerkve véliki teden opravljajo*, 1829; J. Volc, *Pridige ob posébnih perloshnostih*, 1848; F. Metelko, *Raslaganje şvetiga evangelija ş. Matevsha*, 1849; L. Klofutar, *Commentarius in tria priora evangelia / ex optimis cum antiquis tum recentioribus interpretibus*, 1858). Obsežni učbeniki za katoličane niso bili namenjeni le mladini, ampak vsem vernikom (npr. F. Veriti, *Kerşhanşki katolşhki nauk sa odrashene ljudí*, 5 zv., 1834; A. Bohinc, *Drushba vérniga zhlovéka s' Bogam. To je: Nauki in molitve sa katolshke kristjane*, 1835; V. Cramer, *Sveta vojska v svetem letu za vesoljni cerkveni zbor: s primernimi nauki, opomini in molitvami*, 1869). Za misijonarje v Ameriki sta bili natisnjeni deli *Şerzé ali Şposnánje in sbóljshanje*

26 Za informacijo se zahvaljujem Evi Kodrič-Dačić. Opozorim pa naj, da se številke, ki jih objavljam, bistveno razlikujejo od števila dotoka obveznega izvoda za obravnavano obdobje v članku: Kodrič-Dačić, 190 let obveznega izvoda tiska na Slovenskem, str. 14. Razlika je nastala, ker sem upoštevala le število naslovov, medtem ko so v omenjeni statistiki šteti tudi zvezki in pri nekaterih letih tudi listi.

27 Problematičen je tudi način štetja enot, ali naj časnike štejemo za eno enoto letno, naj seštevamo posamezne številke, v slednjem primeru bi bilo število nekajkrat večje.

zhlovéshkiga serzá..: k' pridu osnanovavzam s. vére v' Ameriki, 1847, 1848 in ponovno 1851 ter *Bratovşhina s. Leopólda, k' pomózhi misijonarjam, to je poslanim osnanovavzam kershanske katolshke vére v' Ameriki;* 1833. Dobiček od natisa knjige *Molitve per obiskovanji zerkva k' sadobljenju odpustika svetiga léta* (1850) je bil namenjen Ignaciju Knobleharju za širjenje katoliške vere v srednji Afriki. Leta 1850 je ponatisnila Pohlinovo delo *Pét svétih pétkov méşza şuşhza*, prvič je bilo objavljeno leta 1768. Tiskala je zbirke molitev kot *Kruh angelski*. *Molitvene bukvice za otročiče* (1860); *Bodi moj naslednik: molitevne bukve za mladost in odrašene ljudi* (1860); *Steza v sveti raj* (1869), dela Andreja Čebaška, Andreja Praprotnika, pa pastirske liste in priročnik za starše pri krščanski vzgoji otrok (J. K. Likawetz, *Rede über die Pflicht der Eltern ihre Kinder zu guten, christlichen Bürgern zu bilden* (1837).

S področja kulturne zgodovine naj omenimo dela Henrika Coste *(Reiseerinnerungen aus Krain*, 1848), prvi turistični vodnik po Ljubljani, njeni okolici in Kranjski (G. Dzimski, *Laibach und seine Umgebungen: nebst einer Beschreibung der interessantesten Punkte in Krain*, 1860). Rozalija Eger je natisnila nemško pisan pregled zgodovine Kranjske izpod peresa Petra Radicsa *(Geschichte Krain's*, 1862) in Trdinovo *Zgodovino slovenskega naroda*, ki jo je izdala Slovenska matica leta 1866. Obsežno in s tiskarskega stališča zahtevno delo, krajevni leksikon Kranjske z navedbami gradov, dvorcev in posesti je natisnila leta 1854 *(Alphabetisches Verzeichniß der Namen aller Ortschaften, Schlösser, Gütter und Höfe im Herzogthume Krain)*. O grofu oz. maršalu Radetzkem sta pisala Franc Malavašič in Etbin Costa (F. Malavašič, *Oče Grof Radecki, c. k. maršal* (1852); E. H. Costa, *Krain und Radetzky* (1860), Jakob Aleševec pa o vojaških spopadih pri Custozi in na Visu (1867). Pomembno Freyerjevo delo *(Fauna der in Krain bekannten Säugethiere, Vögel, Reptilien und Fische)* o živalstvu na Kranjskem, ki mu je dodan tudi seznam imen v latinščini, nemščini in slovenščini, je Egerjeva tiskarna natisnila leta 1842. Ker je v tridesetih letih 19. stoletja izbruhnila kolera, je Blaž Potočnik pripravil kar tri različne priročnike namenjene kmetom, v katerih jim na podučen način, z vprašanji in odgovori, pojasnjuje, kako naj se obvarujejo pred to smrtonosno boleznijo. Vse tri različice je natisnila Rozalija Eger leta 1831. Babištvu oziroma porodništvu je bilo namenjeno delo Bernarda Pachnerja *(Bukve sa uzhénke porodnízharstva*, 1848). Na podlagi akcesijske knjige nekdanje Licejske knjižnice pa smo ugotovili, da je bila tudi tiskarka obsežne *Slovenske kuharice*, ki jo je narekovala Magdalena Pleiweisova in zapisala Neža Ledarjeva, izšla pa je leta 1868.

2839c
136
KOLERA.
Potrebno
poduzhenje sa kméta.
kako naj sam sebe in svoje ljudi te strashne bolesni obvaruje.
V' vprashanjih in odgovorih.
MUSEUM
V' Ljubljani, 1831.
Natisnil Eger.

Blaž Potočnik: Kolera : potrebno poduzhenje sa kméta, kako naj sam sebe in svoje ljudi te strashne bolesni obvaruje : v' vprashanjih in odgovorih, 1831 (Knjižnica NMS, sig. 2839).

Posebno mesto v tiskarskem opusu Rozalije Eger imajo gledališke igre. V 50. in 60. letih je tiskala posamezne naslove – npr. I. Kukuljević Sakcinski, *Dve igri za slovensko gledíše* (1850), prevod Schlillerjeve tragedije *Valenštajn* (1864). V letih 1865 in 1866 je natisnila šest zvezkov – *Vilharjeve igre*, ki jih je izdal v samozaložbi pesnik, skladatelj in politik Miroslav Vilhar. To so bila krajša besedila, namenjena predvsem čitalniškim odrom. V Ljubljani je bilo leta 1866 ustanovljeno Dramatično društvo[28] in že naslednje leto je začelo izdajati gledališka besedila v knjižni zbirki *Slovenska Talija: zbirka dramatičnih del in iger*. Do leta 1871 je izšlo 22 zvezkov, večinoma so bile šaljive in zabavne igre, založnik je bilo društvo, tiskarka pa Rozalija Eger. Delo Mihaela Lendovška *Tičnik* je po slovenski priredbi Benjamin Ipavec tudi uglasbil. Tiskali pa so tudi priročnike za vodje gledaliških skupin – npr. J. Nolli, *Priročna knjiga za gledíše diletante, posebno za ravnatelje igrokazov ter prijatelje slovenske dramatike*

28 Slodnjak, Levstikov delež, str. 5–28.

sploh (1868). Čeprav Rozalija Eger ni bila članica Dramatičnega društva, pa je bila tiskarka vseh njihovih tiskovin – vabil in sporedov predstav in proslav – npr. *V spomin Prširnovega rojstnega dneva in na čast občnimu zboru Slovenske matice 1. decembra 1870.*

Prav tako kot dramska dela so bile tudi vse povesti, ki jih je tiskala Rozalija Eger v slovenskem jeziku. Po vsebini pa so večinoma poučne in spodbujajo k zglednemu krščanskemu življenju (npr. C. Schmid, *Vesílo, ali preganjana nedolshnost* (1834) in *Hirlanda bretanjska vojvodnja ali Zmaga čednosti in nedolžnosti* (1851), K. A. Riedhofer, *Švéta deviza in dekla Zita* (1846); *Hildegardija svelizhana : dvakrat po nedolshnim v smert obsojena zesariza* (1854); F. Hoffman, *Čas je zlató: podučna povest za mladost*, dela Luke Jerana).

S tehničnega stališča posebej zahtevni so glasbeni tiski. Tiskarna Rozalije Eger je imela prednost pred ostalimi ljubljanskimi tiskarji, ker je bila v njenih prostorih litografija, čeprav je bila v začetku le njena solastnica. V vsem času njenega delovanja smo ji lahko pripisali okoli petdeset glasbenih del, vsa so bila izdelana v *kamnotiskarnici* oz. *na kamen natisnjena pri Egerji*. Glasbeni tiski so po obsegu zelo različni od posameznih listov, kjer je bila natisnjena le ena pesem, do obsežnih zbirk narodnih in cerkvenih pesmi ter skladb namenjenih šolarjem in društvom. Najobsežnejše pa so maše in operna dela, tiskala je Försterjevega Gorenjskega slavčka. Naj na tem mestu naštejem slovenske avtorje – z največ deli je zastopan Gregor Rihar. V njegovi biografiji beremo, da mu je Egerjeva kamnotiskarnica v Ljubljani natisnila okoli 340 cerkvenih in 32 posvetnih skladb, z vsemi priredbami in ponatisi pa skupaj okoli 400.[29] Med domačimi glasbeniki omenimo še Miroslava Vilharja, Antona Försterja, Lovra Tomana, Antona Kunšiča, Josipa Levičnika, Feliksa Stegnarja, Andreja Vavkna in Benjamina Ipavca. Tiskala je dela čeških glasbenikov Josefa Illnerja, Vojteha Valente, Gašperja Maška in Lavoslava Belarja in priredbe nemških skladb, celo Straussove valčke. Leta 1848 je Slovensko društvo v Ljubljani začelo izdajati serijo *Slovenska gerlica*, to je zbirka vokalnih skladb. Izšlo je sedem zvezkov, prvih pet je natisnila Rozalija Eger, le dva pa Josip Blaznik.

Učbeniki za slovenščino so bili namenjeni najmlajšim šolarjem in zato bogato ilustrirani (npr. I. Tomšič, *ABC v podobah in besedi* (1869); J. Kranjc, *Mali Blaže v pervi šoli, Kako se hitro brati uči* (1850) pa tudi starejšim *(Mala slovenska abezedniza s starimi in novimi zherkami sa tiste, kteri se hozhejo sami branja nauzhiti* (1852). Tiskala je tudi vaje za nemško in slovensko slovnico in računstvo, ki so jih sestavili Martin Ivanetič, Franc Gerkman in Fran Levstik. Članom društva Sokol pa je bil namenjen *Nauk o telovadbi: proste vaje* (1867).

29 Premrl, Rihar Gregor, SBL 3, str. 103.

Ivan Tomšič, ABC v podobah in besedi, 1869 (Semeniška knjižnica, sig. B 1512).

Dne 15. rožnika (junija) 1848 sta urednik Janez Navratil in Rozalija Eger, bukvotiskarica in založnica, predstavila novi časopis *Vedež*, ki je začel kot tednik izhajati prvi četrtek v juliju tega leta. Bralce naj bi našel predvsem med mlajšimi pa tudi preprostimi ljudmi, v njem so objavljali pesmi, povesti, zanimivosti o tujih ljudstvih in njihovih navadah, zgodbe iz živalskega sveta, pa smešnice in uganke. Vedeža so naročniki prejemali v Egeričini tiskarnici v Špitalski ulici. Zanimivo je, da so kar 1750 izvodov reklamnega oglasa priložili k Novicam. Vedež je nato izhajal tri leta – do konca koledarskega leta 1850. Leta 1868 so izdali *Mladiko*, vendar je izhajala le eno leto. Proti koncu življenja je Rozalija Eger sodelovala pri tisku še enega časopisa namenjenega mlajši populaciji. Prvi letnik mesečnika *Vrtec*, ki ga je urejal Ivan Tomšič, po vsebinski zasnovi pa je bil podoben Vedežu, je začel prihajati iz Egeričine tiskarne leta 1871. Politični in gospodarski list *Naprej* je tiskala Rozalija Eger leta 1863. Njegov založnik je bil Miroslav Vilhar, urednik pa Fran Levstik. Izhajal je dvakrat tedensko, tako je

Po razodenji téh posébnost se tedej nič ne premišljujeva, Védeža vsim očétam in materam, kterih otrôci po slovénsko razumijo, mlajšim učencam, pa tudi *visoko častiti* duhovšini, gospodam učenikam, in vsim šolskim prijatlam, ki so tudi prijatli slovénšine in pa mladosti, gorkó gorkó priporočiti in jih na naročbo Védeža udáno povabiti.

***Naročila* na *Védeža* se prejemajo v *Ljubljani* v *Egerčni* tiskarnici.**

Celolétno predplačilo za v tiskarnici v *Ljubljani* prejemaniga Védeža je	1 gold.	30 kr.
Pollétno „ „ „ „ „ „ „ „	— „	45 „
Za ene kvatre „ „ „ „ „ „ „ „	— „	23 „
(Učénci Ljubljanskih šol, in pa *pripravniki* plačujejo *na mestu* za célo léto le 1 gold. 20 kr., za pol léta 40 kr., za ene kvatre 20 kr.)		
Za celolétno pošiljanje na dom v Ljubljani se odrajtuje še poverh	— „	10 „
Celolétno plačilo *po pošti* za vsako daljo je	2 „	10 „
Pollétno „ „ „ „ „ „ „	1 „	5 „

Za ene kvatre se po *pošti* ne bojo naročila jemale.

Vse pošte so naprošene naročila in naročivne dnarje prejémati in jih *Ljubljanski véliki pošti*, ali pa v potroškov prostih (frankiranih) pismih *podpísani bukvotiskarici in založnici Védeža* pošiljati.

Na posled se priporočiva spodóbno vsim slovénšine, ki zdej svoje prerojstvo overšuje, učenim sploh, sosebno pa visoko častiti duhovšini, gosp. učenikam in pa učencam vikših šol za primérne spiske. Tudi z némškimi izvérnimi sostavki se nama bo ustréglo. V slovenski jezik prestavljeni, bojo (bres némške stave) na svitlo prišli.

Vse *dopise* založnici ali vredništvu prosiva tudi potroškov proste, — za *naročila* pa *vsaj* do 10ga *prihodnjiga mesca*, desiravno tudi *poznej* ni prepozno, ker bo vsak kešneji naročnik tudi poprejšne liste dobíl.

(Preseljevanja med létam nej se dajo o pravim času na znanje, de v prejemanji nikoli nobene zmóte ne bó).

V Ljubljani 15. różnika 1848.

Janez Navratil,
vrednik.

Rozalija Eger,
bukvotiskarica in založnica Védeža, v špitalskih ulicah Nr. 267, v 1. nastropji.

☞ Nekoliko listov tega povabila je bilo v Ljubljani že 13. rožnika razdeljenih in 1750 jih že tudi za „Novice“ pripravljenih, ko je založnica od nove *povikšane* poštne tarife zvédila, ter zavolj tega tudi Védeževo céno nerada povikšati in tedej vse povabila vnovič natísniti mogla, — kar ni moč bilo tako hitro storiti, de bi bilo to povabilo Novicam pretečene srede priloženo.

Reklamni letak za časopis Vedež (Narodni muzej Slovenije).

bilo objavljenih 78 številk, namenjen pa je bil zahtevnejšim bralcem, saj je obravnaval politične, gospodarske in kulturne razmere. V letih 1868 in 1869 je imela nemško pisan tednik Kranjska eskomptna družba – *Laibacher öffentlicher Anzeiger der Laibacher Escompte – & conc. Privat-Geschäfts-vermittlungs-Anstalt*, ob sredah ga je natisnila Rozalija Eger.

Slovenci smo dobili pratike smo že v 18. stoletju, kajti leta 1726 je natisnil prvo Janez Jurij Mayr, Vodnikova *Velika* in nato *Mala pratika* sta ob koncu tega obdobja z izvirnimi prispevki že postali pomembno izobraževalno branje. V začetku 19. stoletja je tiskal *Novo Pratiko* Janez Leopold Eger, po letu 1818 je nadaljevala serijo Kleinmayrjeva tiskarna in 1832 je prevzela tisk Rozalija Eger, ki je zadnjo *Novo pratiko* natisnila leta 1850 – za leto 1851. Vzporedno je Kmetijska družba začela leta 1844 izdajati *Novo pratiko* (za leto 1845), 1845 *Veliko pratiko*, prvi zvezek je bil izdan za leto 1846, in *Malo pratiko* (od 1860). Izdaje pratik Kmetijske družbe je tiskal Jožef Blaznik. Na podlagi zgornjih podatkov lahko ugotovimo, da je Rozalija Eger tiskala pratike pred Blaznikom, ta je leta 1844 prevzel

celo ime njene letne publikacije. Kljub temu pa je Blaznik junija 1847 vložil zahtevo na ljubljanske mestne oblasti, da naj ga zaščitijo pred ravnanjem Rozalije Eger, češ da je posnemala njegovo pratiko, prav tako objavila svetniške podobe in drugo okrasje, pa še cena njene publikacije je bila nižja, zaradi česar je že v prvih treh letih izdajanja izgubil 200 goldinarjev. Mestna uprava je ugotovila, da Blaznikova vloga ni upravičena, saj ne gre za ponatis, ampak podobno obravnavanje iste tematike.[30] Najbrž lahko ugotovimo, da bi bolj upravičeno zaradi podvajanja imena in publikacije mogla Blaznika tožiti Egerjeva in ne obratno. Od leta 1851 naprej pa vendar tiska pratike le Blaznik, ker je ostalim trem tiskarjem plačeval letno po 100 do 250 goldinarjev, da so se odpovedali tisku teh najbolj razširjenih publikacij[31] in tako je pridobil zanje monopol.

Tiskarna Rozalije Eger je tiskala tudi letna poročila, sezname članov in pravilnike oz. statute slovenskih in nemških društev, ki so delovala v Ljubljani (npr. Dramatično društvo, Ljubljanski Sokol, Društvo milosrčnih gospa, Katoliška družba za Kranjsko, Katoliška rokodelska družba, Lotterie Gesellschaft) ali drugih kranjskih mestih (npr. Gottscheer Männergesangs-Verein, Čitalnica v Idriji). Med šolskimi poročili moramo posebej omeniti izvestja – *Perjohe Kamnogoriške šole* (1850), ki jih je založil Andrej Praprotnik in so najstarejše tiskano šolsko poročilo v slovenščini.

V Ljubljani je bilo leta 1830 ustanovljeno Kazinsko društvo. Vsaj od leta 1835 pa do smrti je zanj Rozalija Eger tiskala letna poročila s seznami članov – *Verzeichnis der Mitglieder der Casino-Gesellschaft in Laibach* ter pravilnike oz. statute. Med člani je bilo malo predstavnic nežnega spola, Rozalija Eger je prvič napisana leta 1840, vendar ne kot druge dame, kjer je bilo vedno zabeleženo, da so vdove pomembnih mož, ob njenem imenu najdemo vselej pripis *Buchdruckei Besitzerin*.

Drobni tiski nam včasih o družabnem in družbenem življenju povedo več kot obsežne monografske publikacije. Iz tiskarne Rozalije Eger so prihajali letaki in vabila na gledališke predstave, uradna obvestila upravnih organov, novoletna voščila, govori, pesmi hvalnice. Pri takih tiskih je najteže sestaviti popolno bibliografijo, a na podlagi zbranega gradiva lahko ugotovimo, da je bilo njeno sodelovanje s predstavniki slovenskega in nemškega družbenega kroga zelo dobro. Zahvaliti pa se ji moramo tudi za to, da je številne drobne enostranske tiske oddala kot obvezni izvod tedanji Licejski knjižnici. Le tako so se na primer ohranili *Napisi za sladkarije* (1858),[32] ki obsegajo dva lista. In kaj je to? Tiskani verzi, ki so jih kupovali lectarji in z njimi opremljali sladka srca – npr.:

Tebe kushniti, objeti,
Se ljubesen more vneti.

Tebi ljuba voshim vse,
Kar na semlji lep'ga je.

Odpustki iz Shmarne gore
Sa zhisto nadolshno serze.

Moja dekle prebrisane glave,
Pa zhedne in terdne postave.

Rozalija Eger je v svojih dveh hišah na Špitalski ulici tudi prodajala knjige, časopise in tiskovine.[33] Večino publikacij pa je tiskala za druge ljubljanske založnike in knjigarnarje. Tako je v prvi polovici 19. stoletja sodelovala z Adamom Henrikom Hohnom, Janezom Klemensom[34] in Leopoldom Kremžarjem. Po letu 1850 pa sta njene tiske prodajala in zalagala Matija Gerber[35] in Janez Giontini.[36] Za slednjega

Letno poročilo Kazinskega društva za leto 1846. (Knjižnica Narodnega muzeja Slovenije)

30 ZAL, LJU 489, Reg. I, fasc. 557.
31 Logar, *130 let Blasnikove tiskarne*, str. 20.
32 NUK, sig. 23238.
33 Npr. *Kmetijske in rokodelske Novice*. 6/1848, Dokladni list 26 (20. 12.), str. 56; *Novice* 29/1871, št. 14 (5. 4.), str. 113.
34 Lukman, Klemens, SBL 1, str. 462.
35 Šlebinger, Gerber Matija, SBL 1., str. 208.
36 Šlebinger, Giontini Janez, SBL 1., str. 213.

je tiskala knjigotrške kataloge in sezname njegove izposojevalnice knjig (npr. *Leihbibliothek des Joh. N. Giontini... in Laibach... Haupt-Katalog über die zum öffentlichen Ausleihen bei der Eröffnung 1846 vorhandenen Werke)*. Med založniki omenimo še Henrika Ničmana in razna društva.

O njenem sodelovanju s Kazinskim društvom smo že zapisali, da je v njem tudi aktivno sodelovala. Žal pa je bilo doslej malo znano, da je bila od leta 1866 tudi članica Slovenske matice, vpisana je med ustanovniki, torej tistimi, ki so društvo tudi finančno podprli. Do sredine leta 1867 je bilo 394 takih članov, med njimi le tri ženske – graščakinja Josipina Greselj (Gressel), pesnica Luiza Pesjakova in *lastnica tiskalnice in kamnotisne naprave* Rozalija Eger.[37] V poročilu o osmem občnem zboru Matice slovenske, ki je bil 26. septembra 1872 pa lahko beremo v *Novicah*, da se je Matica spomnila svojih umrlih ustanovnikov, med njimi sta našteta gospa Rozalija Eger in tudi Jožef Blaznik.[38]

Leta 1866 je bilo v Leipzigu ustanovljeno društvo nemških tiskarjev *Deutscher Buchdruckerverband* in le dve leti kasneje, februarja 1868, so bila potrjena že potrjena *Pravila društva lastnikov tiskarn na Kranjskem*. Na prvem občnem zboru v poslopju realke se je zbralo 32 članov. Med njimi so bili možje, ki so bili tesno povezani s tiskarno Rozalije Eger – nekdanja učenca in takrat sodelavca – Martin Jelovšek in Janez Krajec ter dolgoletni vodja Egeričine tiskarne Anton Klein, slednji je postal tudi prvi predsednik društva. Kakor je zapisano v kroniki društva, se je ustanovnim članom kmalu priključilo še 26 tedanjih veljakov, med njimi tudi tiskar Jožef Blaznik.[39] Rozalija Eger je bila torej posredno zastopana že na samem začetku te organizacije, a ker je bila ženska, sama ni mogla sodelovati. Skoraj da ni poklica, kjer bi delovalo toliko žensk, predvsem vdov, a kljub položaju v družbi niso mogle sodelovati v profesionalnih združenjih. Tako je bilo v Angliji leta 1876 ustanovljeno prvo združenje tiskark.[40]

Po smrti Rozalije Eger je postala lastnica tiskarne Rozalijina pastorka Leopoldina, ki pa že leta 1872 umrla. Tako je dedovala podjetje Julijana Materne (roj. Eger) in ga je dala v upravljanje Antonu Kleinu in njegovemu družabniku Ivanu Kovaču.[41] Na tiskovinah še do leta 1883 občasno ob njunih imenih natisnejo tudi priimek Eger – *Klein in Kovač (Eger)*.

37 *Letopis Matice Slovenske za leto 1868*, str. 21 ss.
38 *Letopis Matice slovenske za 1872 in 1873*., str. 33; *Novice* 30/1872, št. 41 (9. 10.), str. 326.
39 Štrekelj, *Organizacija grafičnega delavstva v Sloveniji*, str. 8.
40 Tusan, Performing Work, str. 103–126.
41 Berčič, *Tiskarstvo*, str. 133.

Zaključek

Naj se na koncu vprašamo, zakaj je bilo doslej o Rozaliji Eger in njenem delovanju v slovenskem prostoru tako malo zapisanega. Eden izmed vzrokov je gotovo, da je živela in delala ves čas v senci Jožefa Blaznika, ki je bil znan predvsem kot založnik Novic in Prešernovih Poezij. V literaturi smo večkrat zasledili tendenciozna prikazovanja Blaznikovih prizadevanj – npr. za ustanovitev lastne litografije, načrte za izdajo pratik. V obeh primerih pa je bil položaj, kot smo nakazali, ravno obraten. Ali je bila Rozalija Eger zapostavljena, ker je delovala predvsem v nemškem kulturnem krogu? Za primerjavo naj navedem, da je Jožef Blaznik tiskal vse plakate za Nemško gledališče v Ljubljani, Egerica pa za Dramatično društvo in čitalnico, bila je članica Slovenske matice. Morda bi lahko na podlagi njenih tiskov zaključili predvsem to, da je pač vestno izpolnjevala tiskarska naročila, ne glede na narodno ali politično pripadnost naročnikov.

S tem kratim prikazom delovanja tiskarke Rozalije Eger sem želela le opozoriti na pomembno damo iz naše preteklosti, ki je živela v senci "pomembnejših" mož, kakor se to pogosto dogaja. Nakazala sem že, da bi bilo potrebno o tiskarki napisati več, objaviti celotno bibliografijo njenih tiskov, predstaviti arhivske dokumente o njenem delovanju, predstaviti podrobno analizo sodelovanja s knjigotržci, zlasti z Giontinijem, kjer imamo ohranjene knjigotrške kataloge in oglase v časopisju in ne nazadnje tudi zbirko voščilnic, ki je v Narodnem muzeju Slovenije.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 14 – Gubernij v Ljubljani, 1784–1849.
ZAL – Zgodovinski Arhiv Ljubljana
LJU 489, Splošna mestna registratura, Reg. I, Gewerbs Polizei Acten 20.

LITERATURA

Berčič, Branko: *Tiskarstvo na Slovenskem*. Ljubljana : Odbor za proslavo 100-letnice grafične organizacije na Slovenskem, 1968.
Bregač, Špela: Tiskarstvo na Dolenjskem in Janez Krajec. *Kronika*, 53, 2005, str. 165–184.
Breza, Vojtech: *Tlačiarne na Slovensku 1477–1996*. Bratislava : Matica Slovenská, 1997.
Dimitz, August*: Geschichte Krains* III. Laibach : Kleinmayr & F. Bamberg, 1875.

Dular, Anja: *Živeti od knjig*. Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije (Knjižnica Kronike; 7), 2002.
Glavan, Mihael: Slovenski faksimile v 19. in prvi polovici 20. stoletja: predmoderni faksimile. *Knjižnica* 48, 2004, št. 4, str. 7–36.
Jaki, Barbara: *Meščanska slika: slikarstvo prve polovice 19. stoletja iz zbirk Narodne galerije*, Ljubljana : Narodna galerija 2000.
Junker, Carl: *Zum Buchwesen in Österreich*. Wien : Praesens, (Buchforschung. Beiträge zum Buchwesen in Österreich; 2), 2001.
Kmetijske in rokodelske Novice. 1843–1848 in *Novice,*1849–1872.
Köllner, Alena: *Buchwesen in Prag*. Wien : Praesens (Buchforschung. Beiträge zum Buchwesen in Österreich; 1), 2000.
Kodrič-Dačić, Eva, 190 let obveznega izvoda tiska na Slovenskem. *Zapisi za prihodnost*. Ljubljana : Narodna in univerzitetna knjižnica, 1997, str. 7–20.
Kropatschek, Joseph, *Oesterreichs Staatsverfassung* 4. Wien : Johann Georg Edlen von Mössle, 1796, str. 72–77.
Laibacher Zeitung, 1829–1872.
Letopis Matice Slovenske za leto 1868. Ljubljana : Matica slovenska 1867.
Letopis Matice slovenske za 1872 in 1873. Ljubljana : Matica slovenska, 1873.
Logar, Janez: *130 let Blasnikove tiskarne*. Ljubljana : Sindikalna podružnica Blasnikove tiskarne, 1959.
Lukman, France: Klemens, SBL 1. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1925–1932, str. 462.
Mestni trg z okolico in Ciril – Metodov trg, Ljubljana : Zgodovinski arhiv Ljubljana, 2000.
Premrl, Stanko: Rihar Gregor, SBL 3. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1960–1971, str. 103.
Reisp, Branko: Tiskarska produkcija v Ljubljani od leta 1678 do leta 1764. *Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. Ljubljana : Filozofska fakulteta, 1989 (Obdobja; 9), str. 433–440.
Anton Slodnjak, Levstikov delež pri ustanavljanju in začetnem delovanju Dramatičnega društva. *Dokumenti Slovenskega gledališkega muzeja,* 3, 1967, str. 5–28.
Šlebinger, Janko: Eger, SBL 1. Ljubljana : Zadružna gospodarska banka, 1925–1932, str. 150.
Šlebinger, Janko, Jelovšek Martin, SBL 1. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1925–1932, str. 397.
Šlebinger, Janko: Gerber Matija, SBL 1. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1925–1932, str. 208.
Šlebinger, Janko: Giontini Janez, SBL 1. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1925-1932, str. 213.
Štrekelj, Anton: *Organizacija grafičnega delavstva v Sloveniji*. Ljubljana : Zvezna organizacija Saveza grafičkih radnika i radnica Jugoslavije, 1939.
Tončič, Ludvik: *Tiskarstvo na Dolenjskem*, Novo mesto : Tiskarna Novo mesto, Dolenjski muzej, 1989.
Tusan, Michelle Elizabeth: Performing Work: Glender, Class and the printing trade in Victorian Britain, *Journal of Women's History* 16, 2004, str. 103–126.

ZUSAMMENFASSUNG

Rosalia Eger – eine bedeutende, aber zu wenig bekannte Laibacher Buchdruckerin

Rosalia Eger wurde um das Jahr 1788 geboren. Im Jahr 1829, als ihr Mann Johann Leopold starb, übernahm sie eine der damals vier in Laibach existierenden Buchdruckereien. Sie leitete das Unternehmen bis zu ihrem Tod im Jahr 1871. Sie lebte in der Spitalgasse (heute: Stritarjeva ulica), wo sich in zwei Nachbargebäuden ihre Buchdruckerei und lithographische Werkstätte befanden. Zur gleichen Zeit wie Rosalia Eger wirkten in Laibach Josef Blasnik, der im selben Jahr wie sie zu drucken begann und bis zu seinem Tod ihr Konkurrent blieb. In Kleinmayrs Unternehmen wirkte Ignaz Kleinmayr, nach ihm Fedor Bamberg. Auf Josef Sassemberg folgte nach 1851 Josef Rudolf Milic.

Rosalia Eger druckte in drei Sprachen: in Deutsch, Slowenisch und für den kirchlichen Bedarf auch in Latein. Das Buchstabenassortiment umfasste demnach mehrere Varianten, von der deutschen gotischen Schrift bis zur Bohoričica, Metelčica und Gajica für slowensiche Texte.

Eine vollständige Bibliographie der Drucke von Rosalia Eger liegt noch nicht vor, es gelang jedoch, 350 verschiedene Veröffentlichungen, die sie gedruckt hat, zu identifizieren. Darunter befinden sich umfangreiche Monographien, Musikdrucke, Periodika, Praktiken, Jahresberichte der Vereine sowie Kleindrucke. Da die Druckerei auf verschiedenen amtlichen Bekanntmachungen nicht vermerkt ist, wurden diese in die Statistik nicht aufgenommen, obwohl Vermutungen nahe liegen, dass sie von Rosalie Eger gedruckt wurden. Sie arbeitete nämlich mit dem Gubernium zusammen, was aus den erhaltenen Rechnungen hervorgeht. Einen Aufschwung erlebte die Druckerei nach 1863, jährlich

wurden zwischen 12 und 25 Publikationen gedruckt, im Jahr 1869 sogar 38. Selbstverständlich spiegeln diese Zahlen nicht nur ein steigendes Arbeitsvolumen der Drucke wider, sondern auch einen größeren Bedarf an Druckschriften, der wiederum mit der Gründung verschiedener Vereine im Zusammenhang stand. Rosalia Eger war auch Mitglied der Casino-Gesellschaft und eines der Gründungsmitglieder der *Slovenska matica*, was davon zeugt, dass sie nicht nur im Rahmen des damaligen deutschen Kulturkreises in Laibach hervortrat. Aufgrund ihrer Drucke kann festgestellt werden, dass sie eben alle Druckaufträge gewissenhaft erfüllte, ungeachtet der nationalen oder politischen Zugehörigkeit ihrer Auftraggeber.

1.02 Pregledni znanstveni prispevek UDK 930(436-89=163.6)

Prejeto: 30. 3. 2009

Peter Vodopivec
dr., univ. profesor in znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: peter.vodopivec@inz.si

O knjigi Josipa Šumana in sodelavcev Die Slovenen (1881)

IZVLEČEK

Zanimanje za zlasti nemško pisana zgodovinopisna besedila, nastala v 19. stoletju, je bilo že v času po drugi svetovni vojni skromno, v zadnjem času pa je še upadlo. Pri tem so bila med v 19. stoletju objavljenimi zgodovinopisnimi publikacijami, ki so obravnavala slovensko zgodovino, nesporno dela, ki so imela ne le dokumentaren, temveč tudi strokovno-informativen pomen in so še danes zanimivo ogledalo tedanjega zgodovinskega obzorja. Eno takšnih del je knjiga Josipa Šumana in sodelavcev Die Slovenen, ki je leta 1881 izšla v zbirki Narodi Avstro-Ogrske češko-dunajskega založnika Karla Prochaske. Članek predstavlja zbirko Narodi Avstro-Ogrske in Šumanovo knjigo ter kritične odzive nanjo.

KLJUČNE BESEDE
zgodovina zgodovinopisja, slovenski jezik, zgodovina, književnost, narodi Avstro-Ogrske

ABSTRACT

ON THE BOOK BY JOSIP ŠUMAN AND CO-WORKERS DIE SLOVENEN (1881)

Interest in particularly in German language written historical texts from the 19th century was already in the time after World War II unpretentious, and it has decreased in recent time. Among in the 19th century issued historical publications dealing with Slovene history were undoubtedly works that not only carried documentary but as well professional-informative significance and are still an interesting mirror of the then historical horizon. One such work is the book by Josip Šuman and co-workers Die Slovenen, which was published in 1881 in the series Nations of Austria-Hungary by the Czech-Viennese publisher Karl Prochaska. The article presents the series Nations of Austria-Hungary, Šuman's book, and critical responses to it.

KEY WORDS
History of historiography, Slovene language, history, literature, nations of Austria-Hungary

Olga Janša Zorn se je po odhodu z Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani (1980) posvetila raziskovanju kranjskega deželnega zgodovinopisja v 19. stoletju in je leta 1988 obranila doktorsko disertacijo o Historičnem društvu za Kranjsko, ki je osem let pozneje izšla v knjižni obliki.[1] V disertaciji in razpravah o posameznih avtorjih in njihovih publikacijah je prepričljivo razkrila, da so bile sodbe o deželnem, zvečine v nemškem jeziku pisanem zgodovinopisju, ki so jih po drugi svetovni vojni zastopali ugledni raziskovalci slovenske zgodovine, v marsičem prestroge in preveč "podcenjujoče",[2] strokovna in izdajateljska dejavnost Historičnega društva za Kranjsko in njegovih članov pa pomembnejša in bolj pestra, kot so bili pripravljeni priznati njihovi kritiki stoletje pozneje. Slovensko zgodovinopisje je po mnenju Janša Zornove v 19. stoletju v okvirih deželnih zgodovinskih društev opravljene in na straneh njihovih glasil objavljene raziskave preveč spregledovalo in premalo upoštevalo, marsikaj, kar je bilo napisano in izdano, pa je – ne glede na pomen, ki ga je imelo ob izidu ali pozornost, ki jo je tedaj vzbudilo – utonilo v pozabo.[3]

Olga Janša Zorn se je v svojem raziskovanju zgodovinopisja v 19. stoletju v glavnem omejila na Kranjsko in v kranjskem Historičnem društvu delujoče zgodovinarje, podobne raziskave pa bi bilo nedvomno treba opraviti tudi za druge s Slovenci poseljene pokrajine in ne le za 19., temveč tudi za 20. stoletje. Toda če je bilo zanimanje za v 19. stoletju objavljena, zlasti nemško pisana zgodovinopisna besedila že v obdobju po drugi svetovni vojni precej skromno, je v zadnjih desetletjih še opazno upadlo. Z zgodovino zgodovinopisja na Slovenskem se danes bolj poglobljeno in načrtno ukvarjajo le redki raziskovalci, spregledanega in izgubljenega iz spomina pa je razmeroma veliko – včasih se celo zdi, da vedno več. V 19. stoletju v notranjeavstrijskih oz. slovenskih deželah nastalim zgodovinopisnim besedilom je neredko res primanjkovalo strokovne širine, kritičnosti in natančnosti, zaradi česar so iz današnje perspektive bolj kot v vsebinskem pogledu zanimiva zaradi gradiva, ki so ga uporabljala, in zaradi virov, ki so jih povzemala, a hkrati so med njimi tudi dela, ki so imela v času objave nesporen pomen in so danes zanimivo ogledalo tedanjega zgodovinskega obzorja in gledanj na zgodovino.[4]

Takšno delo je tudi knjiga Josipa Šumana in sodelavcev Die Slovenen, na katero želi opozoriti ta zapis. Knjiga je izšla kot prvi del desetega zvezka zbirke Narodi Avstro-Ogrske (Die Völker Oesterreich-Ungarns), ki jo je v začetku osemdesetih let 19. stoletja pod naslovom "etnografski in kulturnozgodovinski opisi" (Ethnographische und culturhistorische Schilderungen) začel izdajati znani češko-dunajski založnik Karl Prochaska. "Posebna značilnost avstro-ogrske monarhije je, da se na njenem ozemlju srečujejo skrajne meje evropskega vzhoda in zahoda ter prevladujoča evropska ljudstva: Germani, Slovani in Romani", so v uvodni besedi v zbirki objavljenih zvezkih pojasnjevali založnik in njegovi uredniki. "Geografija, zoologija, botanika in mineralogija Avstro-Ogrske so prikazane v številnih znanstvenih obravnavah," so ugotavljali. "Narodopisje in kulturna zgodovina njenih narodov pa sta skoraj neobdelana", saj se "tudi najnovejša in najboljša zgodovinska dela o Avstro-Ogrski posvečajo samo zgodovini cesarstva in države in le mimogrede osvetljujejo narodnost", čeprav je ta "duhovni temelj zgodovinskega dogajanja in velikih dejanj, ki so jih izvršili njeni narodi..."[5] Zbirka založbe Karla Prochaske naj bi bila poskus razširitve obzorja v tej smeri in na osnovi povezovanja narodopisja in kulturne zgodovine zasnovana predstavitev vseh narodov Avstro-Ogrske, ki naj bi v duhu sprave in z zornega kota vseh njenih delov v uravnoteženo zasnovanih knjigah prikazala celovito podobo "njenega razvoja, napredovanja in stanja".[6] Založba je natančno določila vsebinsko zasnovo in obseg posameznih knjig, ki so ju morali upoštevati avtorji, celotna zbirka pa je obsegala dvanajst zvezkov. Trije so bili posvečeni Nemcem v Avstriji, na Češkem, Moravskem, v Šleziji, na Ogrskem in v Transilvaniji, eden Tirolcem in prebivalcem Vorarlberga, eden Madžarom, eden Romunom na Ogrskem, v Transilvaniji ter Bukovini, eden Judom na Ogrskem, štirje pa Slovanom: osmi zvezek zbirke je tako predstavil "Čeho-Slovane", deveti Poljake in Rutene, deseti v dveh delih Slovence in Hrvate, enajsti pa naj bi obravnaval južne Slovane v Dalmaciji, na "južnem Ogrskem" in Bosni in Hercegovini.[7] Poseben zvezek je bil namenjen še Ciganom na Ogrskem in v Transilvaniji. Po prvotnem načrtu naj bi vsi zvezki izšli do srede leta 1882, vendar se je izhajanje zavleklo vse do leta 1884 oz. 1885, ko je bil

1 Janša Zorn, *Historično društvo za Kranjsko*.
2 Prav tam, str. 276. Gl. tudi: Janša Zorn, Gospodarska in socialna zgodovina, str. 301.
3 Prav tam.
4 V tej luči se zdi danes prestroga v začetku šestdesetih let preteklega stoletja v učbeniku Struktura in tehnika zgodovinske vede zapisana ocena Boga Grafenauerja, ki je t. i. predznanstveno zgodovinopisje (do leta 1870) v slovenskih deželah precej posplošujoče označil za "diletantsko". Gl. Grafenauer, *Struktura in tehnika*, str. 223. Sicer pa je to, da "kaže" lokalno in deželno zgodovinopisje na Slovenskem v 19. stoletju "znake velikega diletantizma", menil že Milko Kos (Pregled slovenske historiografije, str. 8–21, cit. po: Kos, *Srednjeveška zgodovina Slovencev*, str. 12–13).
5 Šuman, Die Slovenen, Prospect (brez paginacije).
6 Prav tam.
7 Knjiga je leta 1884 izšla pod nekoliko spremenjenim naslovom: Die Serben im südlichen Ungarn, in Dalmatien, in Bosnien und Herzegovina, napisal pa jo je – kot prvotno predvideno – Theodor Stefanović Vilovski, urednik književnega časopisa Srbska zora na Dunaju.

z izidom zadnje knjige program zbirke uresničen.[8]

Med avtorji v zbirki izdanih knjig je bilo kar sedem srednješolskih profesorjev. Trije so bili pisatelji, pri čemer bil eden med njimi tudi politik, drugi časnikar, tretji pa zgodovinar in pedagog. Eden med avtorji je bil književni kritik in urednik in le eden univerzitetni profesor.[9] Zbirka je bila torej povsem očitno namenjena širokemu krogu bralcev in naj bi bila po prvotni zamisli, ki jo je založnik, ko jo je začel uresničevati, zaradi previsokih stroškov opustil, tudi ilustrirana,[10] njeni zvezki pa naj bi bili napisani strnjeno in strokovno ter vsak

Die Völker Oesterreich-Ungarns.
Ethnographische und culturhistorische Schilderungen.
Zehnter Band. 1. Hälfte.
Die Slovenen.
Von
Josef Šuman.
Wien und Teschen.
Verlag von Karl Prochaska.
1881.

Naslovnica Šumanove knjige Die Slovenen.

zase zaključena celota. Svojevrstna izjema v tem pogledu je bil deseti zvezek, ki je bil razdeljen v dva dela – v dve med seboj ločeni knjigi. Avtorja obeh sta bila Slovenca: prva knjiga, ki jo je napisal Josip Šuman s sodelavci, je predstavljala Slovence, druga knjiga, ki jo je pripravil Josip Stare, pa je obravnavala Hrvate.[11] Na Hrvaškem živeči in delujoči Josip Stare je bil v času njenega izida že uveljavljen zgodovinar, slovenskim bralcem znan ne le kot zavzet popisovalec hrvaškega kulturnega dogajanja in pripovednik, temveč tudi kot pisec poljudne in priljubljene Občne zgodovine, ki je od leta 1874 izhajala pri Mohorjevi družbi. Stare s svojo knjigo o Hrvatih sicer ni bil zadovoljen in mu je bilo – kot je tik pred njenim izidom pisal Franu Levcu – žal, da "je delo prevzel". "Rad bi bil vsaj tradicijonalno literaturo spravil v posebni oddelek, ali nisem imel potrebnih knjig, a tukajšna knjižnica (tedaj je bil gimnazijski ravnatelj v Bjelovaru) jih tudi – nima," se je pritoževal.[12] Pred smrtjo (1907) je knjigo o Hrvatih za Mohorjevo družbo pripravljal tudi v slovenščini, vendar dela ni dokončal.[13]

Medtem ko je bil avtor knjige o Hrvatih zgodovinar, pa je bil pisec in urednik knjige o Slovencih jezikoslovec – slavist. Leta 1836 v Zgornji Ročici pri Sv. Ani v Slovenskih goricah rojeni Josip Šuman je po končani gimnaziji v Mariboru najprej študiral klasično jezikoslovje in germanistiko v Gradcu, nato pa je nadaljeval s študijem obeh smeri in slavistike na Dunaju, kjer je nanj močno vplival Fran Miklošič. Po končanem študiju (1859) je bil gimnazijski suplent, učitelj in profesor v Mariboru, leta 1872 pa je moral zaradi nasprotovanja mariborskih Nemcev, ki so mu zamerili aktivno delovanje v slovenski čitalnici in slovenski politiki ter njegovo zavzemanje za nižjo gimnazijo s slovenskim učnim jezikom, zapustiti Maribor.[14] Po več pritožbah, med drugim na cesarja, je bil prestavljen na elitno akademsko gimnazijo na Dunaju, kjer je poučeval naslednjih dvanajst let – vse do leta 1884, ko je bil imenovan za

8 Knjige niso izhajale po v prvotnem načrtu zabeleženem vrstnem redu, saj je na njihov izid očitno vplivala predvsem dinamika priprave rokopisov. Zadnje je tako z zaporedno št. 2 izšlo delo Josefa Bendla: Die Deutschen in Bömhen, Mähren und Schlesien in sicer v dveh delih; prvi je izšel leta 1884 in drugi leta 1885. To je bila tudi edina knjiga v zbirki, ki jo je napisal drug avtor, kot je bil prvotno predviden.

9 Profesor na univerzi v Krakovu je bil Josef Szujski, avtor 9. zvezka zbirke o Poljakih in Rutenih, ki je izšel leta 1882.

10 *Slovenski narod*, št. 284, 14. decembra 1881, Listek – Die Völker Oesterreich-Ungarns, Ethnographische und Culturhistorische Schilderunden, Die Slovenen von Josef Šuman.

11 Stare, Josef: Die Kroaten im Königreiche Kroatien und Slavonien.

12 Bernik, *Pisma Frana Levca*, str. 228. Gl. tudi: Slovenski biografski leksikon, 10, str. 450.

13 *Slovan*, 5/1907, str. 222.

14 Josip Šuman je bil soustanovitelj, tajnik in v letih 1866–67 predsednik slovenske čitalnice v Mariboru, bil je med soustanovitelji Slovenske Matice in leta 1863 pobudnik in organizator proslave tisočletnice prihoda Cirila in Metoda med Slovence, dvakrat pa je na slovenski listi (neuspešno) kandidiral za poslanca v deželni zbor. Leta 1870 se je na taboru v Kapeli zavzel za uveljavitev slovenščine v srednji šoli in skupaj z Janezom Majcigerjem, Jankom Pajkom in Francem Žagarjem na vlado na Dunaju naslovil spomenico za ustanovitev nižje gimnazije s slovenskim učnim jezikom v Mariboru. Trije podpisniki spomenice – vsi gimnazijski profesorji, med njimi pa tudi Šuman so bili zato prestavljeni na novo delovno mesto zunaj spodnje Štajerske. Gl. Šedivý, Profesorji klasične gimnazije v Mariboru, str. 102–118. Slovenski biografski leksikon, 11., str. 724.

Josip Šuman (1836–1908). (dLib)

gimnazijskega ravnatelja v Ljubljani. Od leta 1890 je bil deželni šolski nadzornik na Kranjskem, po upokojitvi pa se je pod vplivom zeta Ivana Šušteršiča še enkrat poskusil v politiki, ko je leta 1901 (neuspešno) kandidiral na listi katoliške narodne stranke za državnozborskega poslanca.[15] Drugače pa se v Ljubljani ni aktivneje vključeval v javno in kulturno življenje. Večino strokovnih publikacij in člankov je napisal in objavil v času bivanja v Mariboru in na Dunaju, pri čemer se je v strokovnem pogledu – kot Miklošičev učenec – posvečal predvsem jezikoslovju. Njegovo najobsežnejše delo je bila Slovenska slovnica po Miklošičevi primerjalni, ki je leta 1881 izšla pri Slovenski matici, sodeloval pa je še pri pisanju knjige o Slovenskem Štajerju (1868) ter pisal o Slovanih in slovanstvu. Knjigo o Slovencih za zbirko Narodi Avstro-Ogrske je pripravil v času bivanja in poučevanja na Dunaju. Sam je napisal poglavja o slovanski oz. "slovenski" pradomovini, naselitvi in pokristjanjenju, o razvoju in rabi slovenskega jezika ter o umetnosti in znanosti, hkrati pa je k sodelovanju pritegnil profesorja mariborske realke Franza Faschinga, ki je v knjigo prispeval poglavje o "zgodovini s Slovenci poseljenih dežel", profesorja na ptujski gimnaziji in narodopisca Franca Hubada, ki je popisal slovenske šege in običaje, in bibliotekarja univerzitetne knjižnice na Dunaju dr. Franca Simoniča, ki je bil pisec poglavja o slovenski književnosti.[16]

Slovensko časopisje je o izidu knjige Die Slovenen zvečine poročalo z nezadržano hvalo in navdušenjem. "Večkrat smo uže v 'Novicah' povdarjali potrebo knjige, ki bi Nemcem, ki nas poznajo skoro večidel iz lažnjivih judovskih listov, prikazala odkritosrčno naše stanje, naše razmere in našo literaturo," so 14. decembra 1881 pisale Novice. "Tej želji na lep način ustreza prekrasna knjiga: 'Die Slovenen', katero je sestavil naš neutrudljivi pisatelj gosp. Profesor Šuman... Mi to knjigo toplo priporočamo vsakemu Slovencu, kakor tudi vsem drugim, ki se hočejo seznaniti z našimi razmerami..."[17] Podobnega mnenja je bil tudi pisec poročila v Slovenskem gospodarju dr. Jožef Pajek, ki je pod naslovom Izvrstna knjiga o Slovencih nemški pisana ugotavljal, da ni že dolgo bral "nobene knjige s toliko zadovoljstva, ko Slovence g. prof. J. Šumana".[18] V Slovenskem narodu je na zbirko in njen zvezek o Slovencih opozoril Maks Pleteršnik. "Od vseh strani je bila radostno pozdravljena misel založnika Prohaske izdati delo, ki naj bi temeljito in nepristransko popisalo narodopisno razmerje in kulturni razvitek vseh pod habsburškim žezlom združenih narodov," je pisal. Pleteršnik je sicer "natančno presojo" zbirke "prepuščal strokovnjakom", toda zvezek o Slovencih je "živo priporočal" in pri poglavjih, ki jih je napisal Šuman, posebej omenjal, da so "spisana vestno in pregledno", "različna mnenja učenjakov" o nekaterih vprašanjih kot npr. "naselitvi Slovencev", "staroslovenščini" in "staro bolgarščini" pa razložena "kratko in jasno".[19] Da bi morali "Slovenci takšno knjigo oskrbeti že leta 1848", saj bi si tako "prihranili mnogo nepotrebnega boja z zaslepljenimi sovražniki", je menil tudi Simon Rutar v Ljub-

15 Šuman pri tem tudi v času bivanja v Ljubljani ni spadal med katoliške konservativce. V svojem mariborskem obdobju je bil sploh precej svobodomiselnih nazorov, na kar ne kažejo le njegovi prijateljski stiki s štajerskimi mladoslovenci, temveč tudi to, da je, čeprav leta 1871 med ustanovitelji Katoliškega tiskovnega društva, skupaj z Jankom Pajkom in Antonom Tomšičem iz društva izstopil, ko so se med odborniki zaostrili odnosi zaradi papeževih protestov proti italijanski zasedbi Rima. V društvu so po tem prevladali duhovniki, Slovenski gospodar pa je postal glasilo katoliškega tabora. Gl. Šedivý, Profesorji klasične gimnazije v Mariboru, str. 104.

16 O Francu Hubadu in Francu Simoniču, Slovenski biografski leksikon, 1., str. 355–356, in Slovenski biografski leksikon, 10., str. 313. Franz Fasching pa je bil od leta 1870, ko je prišel v Maribor iz Celovca, profesor nemškega jezika, zemljepisa, zgodovine in stenografije na mariborski realki. Za podatek se najlepše zahvaljujem Urški Zupan, bibliotekarki na domoznanskem oddelku Univerzitetne knjižnice v Mariboru in Igorju Zemljiču, bibliotekarju Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani.

17 *Novice, gospodarske, obrtniške in narodne*, list 50, 14. decembra 1881, str. 402.

18 *Slovenski gospodar*, 12. januarja 1882, str. 10–11.

19 Gl. op. 10. Da je avtor članka Maks Pleteršnik, opozarja Marko Kranjec v Slovenskem biografskem leksikonu, 11., str. 724.

ljanskem zvonu, ki je Slovencem posvečeni zvezek Narodov Avstro-Ogrske z zgodovinopisnega vidika edini ocenil bolj podrobno, stvarno in kritično.[20] Knjigo je z "radostnim srcem" pozdravljal v upanju, da bo "še marsikaterega sovražnika Slovencem izpokorila in sčasoma boljše nazore o naših težnjah razširila", vendar isti sapi ugotavljal, da "naše veselje ni popolno", saj ima knjiga "občutne nedostatnosti", zaradi katerih ne "podaje ... popolne slike o našem narodu".[21]

Po Rutarjevem mnenju naj bi bila ena največjih pomanjkljivosti knjige, da "ne podaje načrta zgodovine Slovencev, nego samo dežel, po katerih stanujejo Slovenci". Posebej kritičen je bil do Faschingovega pregleda "zgodovine slovenskih dežel", ki naj bi pritrjeval trditvam "stare 'Presse', da je šele Bleiweis "ustvaril slovenski narod", Slovenci pa so "narod brez preteklosti, kakor tudi najbrž brez bodočnosti". V knjigi naj bi namreč ne bilo "nikjer (jasno) povedano", da so se Slovenci "kedaj čutili in vedli kakor jeden narod", da so stanovali v deželah, ki so bile nekdaj politično združene" in so bile tudi tedaj, ko so se politične vezi, ki so jih povezovale, pretrgale, tesno povezane med seboj. V tej luči je avtorjem zameril, da niso omenili "staroslavne vojvodine Koroške", ki je "slovenske dežele" še vse do zadnjega četrtletja 11. stoletja povezovala v "samo jedno administrativno celoto",[22] hkrati pa opozorili na združitev "vseh slovenskih in le slovenskih dežel (čeravno nekaterih že deloma ponemčenih) v jedno politično celoto" pod "notranjeavstrijsko vlado" v Gradcu v času od 16. do 18. stoletja. Slovenci pač, kot je menil Rutar, kljub "razkosanosti" v razne dežele od konca 18. stoletja, niso postali "poseben narod" šele leta 1848 in tudi njihovo ime "Slovenija" tedaj ni bilo novo, saj so "povsodi, kjer so se naselili, imenovali svojo zemljo Slovenijo (Sclavinia)", kar bi morali avtorji knjige prav tako jasno razložiti in povedati.[23]

Rutarjeva ocena Šumanove knjige se je zdela uredniku Ljubljanskega zvona Franu Levcu "izvrstna",[24] toda v resnici je bila kar preveč stroga, v kritikovih nacionalno vznesenih opozorilih na domnevno prezrt slovenski zorni kot pa tudi zgodovinsko nekritična. Šuman in njegovi sodelavci dela o Slovencih sicer res niso utemeljili v premišljenem narodnozgodovinskem "načrtu", nesporno pa so ga zasnovali s slovenskega stališča in z vidika slovenske narodne celote. Že Šuman je tako v uvodnem prispevku Die Wohnsitze der Slovenen razmeroma natančno opredelil ozemlje, ki so ga Slovenci naseljevali ob koncu 19. stoletja. Na severu naj bi to segalo do približne črte v smeri od Beljaka do Radgone, na jugu – v Istri in Trstu – do Jadranskega morja, na zahodu (na Goriškem in jugozahodnem Koroškem) pa vse do avstrijsko italijanske meje oz. na področju videmske prefekture celo preko nje. Slovenci naj bi na vzhodu živeli še na Ogrskem (v županijah Vas, Veszprem in Zala), medtem ko naj bi na črti od Jadranskega morja do reke Mure mejili na Hrvate, pri čemer pa naj bi, kot je po Miklošiču menil Šuman, slovensko govorili tudi na Hrvaškem živeči kajkavci. Vseh Slovencev, (vendar brez "hrvaških Slovencev") je bilo v osemdesetih letih 19. stoletja po Šumanovih navedbah 1.300.000, večina med njimi so bili katoliki, na Ogrskem pa je živelo tudi 15.000 slovenskih protestantov. Pri tem naj bi bili Slovenci v avstrijski monarhiji pomemben dejavnik, na eni strani kot "mejni sosedje" proti Italiji, na drugi pa kot vmesni člen med nemškim in "drugim" južnoslovanskim prebivalstvom, s katerim so bili "jezikovno in po izvoru v najbližjem sorodstvu".[25]

Šuman se je na Miklošiča skliceval tudi v poglavjih o Starosti in pra-bivališču Slovencev ter njihovi naselitvi v "današnji domovini", hkrati pa se je pri pisanju obeh obširno oprl še na Šafařika. Kar zadeva "starost" in "pra-bivališče" Slovanov naj bi po Šumanu obstajali dve različni gledanji. Nekateri zgodovinarji so – kot je pisal - trdili, da so bili Slovani priseljeno ljudstvo, ki je šele v 5. stoletju po Kristusu skupaj s Huni, Obri in drugimi "azijskimi barbari" prodrlo v Evropo, drugi pa so ugotavljali, da so po jeziku in izvoru pripadali "evropski skupini" Indoevropejcev in so se v Evropi naselili istočasno z "evropskimi sorodniki". Šuman je bil prepričan, da "postaja" ta teza z razmahom "jezikoslovnih znanosti" iz dneva v dan bolj verjetna in je posebno pozornost namenil Šafařikovemu stališču, da so Slovani že v "najstarejšem času" prebivali na obsežnem ozemlju od Jadrana do Vzhodnega morja ter od Odre do izvirov Dnjestra in Dona, pri čemer naj bi bili Slovani tudi baltiški in jadranski Veneti.[26]

20 Simon Rutar, Die Slovenen, *Ljubljanski zvon* II/1882, str. 53.
21 Prav tam, str. 54.
22 Tu je mislil na Veliko Karantanijo.
23 Rutar, (gl. op. 20), str. 54–56, 113–114.
24 "Kritika o Šumanovi knjigi je tako izvrstna, da si boljše ne morem želeti", je 18. januarja 1882 pisal Rutarju. "Kdor jo je bral, vsak jo je hvalil". Gl. Bernik, *Pisma Frana Levca*, str. 56.
25 Šuman, Die Slovenen, str. 1–3. Po mnenju Simona Rutarja pa je bil Šumanov oris slovenskega narodnega ozemlja vseeno premalo natančen in je menil, da bi se moral Šuman opreti na Kozlerja in Czörniga in natančneje "opisati ... narodnostne meje", ki jih poskušajo slovenski nasprotniki "vsak dan ... skrčiti". Rutar, gl. op. 20, str. 113.
26 Šuman, Die Slovenen, str. 4–13. Po Rutarjevem mnenju so bila Šumanova opozorila na Šafařikovo tezo o slovanskem izvoru jadranskih Venetov povsem odveč in neprimerna. "Zdi se nam, da bi se moralo v tem oddelku marsikaj o Šafarikovi hipotezi izpustiti," je pisal. "Sličnost imen baltiških in jadranskih Venetov ne more nikakor dokazati njih sorodnosti ... drugače bi morali tudi egipčanski Mameluccos sorodni biti brazilskim XVI. stoletja in genfskim l. 1526." Rutar, gl. op. 20.

Toda o tem, kakšen naj bi bil delež Slovanov med prebivalci "današnjih" slovenskih dežel v času rimskega gospostva, naj bi ne bilo znanega nič gotovega, zelo verjetno naj bi bilo le, da so se "Slovenci" v Panonijo in Norik naselili šele po odhodu Langobardov v 6. stoletju skupaj z Obri in sicer z vzhoda, z območij okoli Črnega morja in spodnje Donave. Šuman je v tej zvezi opozarjal na Miklošičevo tezo o jezikovnem sorodstvu Slovencev z romunskimi ("dačanskimi") in bolgarskimi Slovani, hkrati pa tudi na tesne slovenske sorodstvene vezi s Hrvati in Srbi. V isti sapi je ugotavljal, da so Slovenci prvotno poselili precej obširnejše ozemlje, kot so ga naseljevali ob koncu 19. stoletja, saj naj bi izvorna ločnica "med slovanstvom in nemštvom" potekala od izvira Drave do reke Salzach ter ob Salzach in Innu vse do Donave. V zadnjem delu poglavja o "slovenski" naselitvi se je ustavil še pri Samovi "zvezi", ki naj bi združila češke in moravske Slovane ter "karantanske Slovence" v prvi neodvisni slovanski državi, ki "jo pozna zgodovina". Ob koncu pa je omenil neodvisno Karantanijo, ki naj bi nastala po razpadu Samove zveze in ohranila samostojnost do leta 748, ko je prišla pod "bavarsko oz. frankovsko nadoblast".[27]

Šuman je v knjigo po krajšem poglavju o "kulturnih razmerah med poganskimi Slovenci" prispeval tudi obsežno poglavje o "pokristjanjevanju Slovencev". V njem je sicer uvodoma povedal, da se je krščanstvo med "slovensko" govoreče prebivalstvo širilo iz dveh smeri: na eni strani prek Ogleja in s posredovanjem "italijanske duhovščine" in na drugi prek Salzburga in z misijonskim delom "nemških duhovnikov", vendar Ogleju ni posvetil večje pozornosti, razmeroma podrobno pa je orisal začetke frankovsko-bavarske in salzburško misijonsko dejavnost ter zlasti delovanje Cirila in Metoda.[28] Kot je pisal, se je krščanstvo v Karantaniji širilo vzporedno s krepitvijo in širjenjem bavarske oz. frankovske oblasti, pri čemer s popolno frankovsko podreditvijo Slovanov (788) za misijonsko dejavnost "zahodnih duhovnikov" med karantanskimi "Slovenci" ni bilo več ovir. Omenil je pomembnejše salzburške škofe oz. nadškofe, njihove stike s karantanski knezi, najstarejša karantanska cerkvena središča in prve škofe na slovenskih tleh, obenem pa opozoril na brižinske spomenike, njihov nastanek in jezikovno-zgodovinski pomen. Toda vse to je bil le nekakšen uvod k osrednji temi poglavja o pokristjanjevanju – prikazu delovanja Cirila in Metoda v Veliko-Moravski in Spodnji Panoniji. Šuman je namreč nesorazmerno obširno popisal poreklo in predzgodovino prihoda "solunskih bratov" na Veliko Moravsko in v Spodnjo Panonijo, njuno zavzemanje za uveljavitev slovanskega bogoslužja na Moravskem in v "neodvisni slovenski kneževini" kneza Koclja, njuno misijonsko dejavnost in iskanje podpore v Rimu, po Metodovi vrnitvi na Moravsko in v Spodnjo Panonijo pa tudi njegova cerkveno organizacijska prizadevanja in spore z "nemškimi duhovniki". Posebej se je zadržal pri vprašanju o jeziku, ki sta ga v bogoslužje uvajala Ciril in Metod in po predstavitvi Šafařikove "starobolgarske" in Miklošičeve "staroslovenske hipoteze", pritrdil mnenju zadnjega, da je bil jezik Cirila in Metoda in njunega bogoslužja "staroslovenski". Ob koncu poglavja o "pokristjanjevanju" je dodal še kratek prikaz nastanka in značilnosti glagolice in cirilice ter spisek "staroslovenskih spisov", prevodov in bogoslužnih knjig.[29]

"Osnutek" zgodovine s Slovenci poseljenih dežel, ki ga je za čas od "Samovega epohalnega nastopa" do začetka 19. stoletja napisal Franz Fasching, se je, kot je kritično opozoril Simon Rutar, res zvečine omejeval na oris njihovega političnega razvoja, Slovencem pa je posvetil nekoliko več pozornosti le v začetku, pri opisu zgodnje koroške zgodovine, in na koncu, v povzetku, ko je opozarjal na napredujoče zmanjševanje "slovanskega rodu" in krčenje njegovega prvotnega ozemlja od razkroja Samove države dalje. Po Faschingu se je z vključitvijo Karantanije v frankovsko državo začel proces ponemčevanja: uprava je postopoma prehajala "v nemške roke"in "slovenski poglavarji so odstopali prostor nemškim grofom". Vseeno naj bi se na Koroškem ohranila "eine eminente slovenische Antiquität" – obred ustoličevanja koroških vojvod. Fasching je obred slikovito opisal in poročal, da so se mu sprva "uklonili" tudi Habsburžani, saj je bil še leta 1414 po "starodavnem slovanskem običaju" ustoličen vojvoda Ernst Železni, pozneje pa naj bi ga nameraval obnoviti "Slovencem posebej naklonjeni" in slovenščine vešči cesar Maksimiljan, vendar svoje namere zaradi vojn ni uspel uresničiti.[30] Slovenski "rod",[31] ki so ga razkrajali nemški koloni, plemiško-podložniško razmerje ter škofje in samostani, ki so širili katoliški nauk v nemškem jeziku, bi v toku časa doživel usodo Srbov, če se ne bi razvoj s Habsburžani in dvigom njihove monarhije med "velike sile" obrnil v novo smer. Z notranjo konsolidacijo in ureditvijo habsburške države, ki naj bi potekala od utrditve habsburške državne samostojnosti in razglasitve avstrijskega cesarstva v začetku 19. stoletja, naj bi bila sprva "rahlo plameneča" ideja narodne enakopravnosti v skladu z "zahtevami pra-

27 Šuman, Die Slovenen, str. 14–27.
28 To je zmotilo tudi S. Rutarja, ki je kritično ugotavljal, da se v knjigi "čuje le malo o prizadevanji oglejskih patriarhov za izpreobrnjenje Slovencev", čeprav so "ti pokristjanili večino Slovencev in so v tem celo na Koroškem tekmovali s saligradskimi višjimi pastirji..." Rutar, gl. op. 20, str. 115.
29 Šuman, Die Slovenen, str. 36–66.
30 Prav tam, str. 69–70.
31 Fasching je uporabljal izraza "Volksstamm oz. Stamm".

Simon Rutar (1851–1903). (dLib)

vičnosti" in narodnimi odnosi v monarhiji "povzdignjena v državno načelo", pri čemer pa naj bi bilo njeno v "soglasju z zgodovinsko avtonomijo dežel in potrebno državno enotnostjo" uveljavljeno uresničevanje še vedno predmet "notranje ustavnih vprašanj". Na načelo enakopravnosti naj bi po – Faschingovih besedah – svoja upanja opiral tudi "sodobni ostanek slovenskega naroda", ki je dotlej izgubljal življenjski prostor na vse straneh: na severu zaradi ponemčevanja, na zahodu (s strani italijanskih držav in Benetk) in vzhodu (v panonski nižini) zaradi asimilacijskih pritiskov in na Hrvaškem zaradi doseljevanja "hrvaško-srbskega prebivalstva".[32]

Faschingov prikaz zgodovine s Slovenci poseljenih dežel od zgodnjega srednjega veka do 19. stoletja je bil torej, kar zadeva slovensko zgodovino, res skromen, toda Slovencem ne nenaklonjen, vsebinsko pa sta ga dopolnjevali poglavji o slovenskem jeziku in njegovi zgodovini ter slovenski literaturi, ki sta ju napisala Josip Šuman in Franc Simonič. Šuman se je po uvodni, po Miklošiču povzeti ugotovitvi, da je slovenščina med živimi slovanskimi jeziki najbliže "staroslovenščini" in opozorilih na njene značilnosti, razmeroma obširno razpisal o njeni razširjenosti in rabi. Tako je najprej omenil, da povezuje Slovence na Štajerskem, Koroškem, Kranjskem in Primorskem od Trubarja dalje skupen knjižni jezik, ki ga z njimi ne delijo le ogrski Slovenci, k Slovencem pa je vse do "jezikovne meje", potekajoče od Virovitice mimo Belovarja do Kapele in Lupoglave, prištel tudi hrvaške kajkavce, ki so imeli – kot je pisal – od leta 1836 skupen knjižni jezik s "pravimi Hrvati". Bralcem je nadalje sporočal, da je bila slovenščina že v 9. stoletju zapisana v glagolici, cirilici in latinici, "pisni spomeniki" v slovenskem jeziku in latinici pa so segali tudi v 10., 14., 15. in 16. stoletje. Sicer pa je latinski črkopis slovenščini – kot je opozarjal – leta 1584 prilagodil Adam Bohorič, leta 1844 pa ga je s prevzemom gajice priredil in posodobil Janez Bleiweis. Slovenski jezik naj bi pri tem v 13. stoletju govorili še po vsej Koroški, kar naj bi dokazovala pesnitev pesnika Ulricha von Lichtensteina, ki ga je leta 1255 deželni knez ob prihodu v deželo pozdravil z besedami: "Buge was primi gralva Venus", kot Slovenci pa naj bi se "odkrito in brez zadržkov" opredeljevali tudi nekateri najuglednejši Kranjci "svojega časa", med njimi diplomat Sigmund Herberstein, ki mu je "bila slovenščina v veliko pomoč" pri poslanstvu v Rusiji, "prvi kranjski zgodovinar" Schönleben, "znani pisec Slave vojvodine Kranjske" Valvasor, škof Hren in Carbonarius (Oglar), zdravnik ruskega carja Petra Velikega.[33] Konec 17. in v 18. stoletju, zlasti za Jožefa II, naj bi se nato ne le na Koroškem in Štajerskem, temveč tudi na Kranjskem okrepilo ponemčevanje, toda slovenska literatura je že po smrti Jožefa II. znova oživela, za kar je imel posebne zasluge "nepozabni baron Sigismund Zois", ki je v svojem "narodnem salonu" zbral najplemenitejše može, pesnike in pisatelje "slovenskega naroda", in jih spodbujal k ustvarjanju. V 19. stoletju so si nato drug za drugim sledili: čas francoske vlade, ki je slovenščini na Kranjskem in v zahodnih "področjih" priznala več pravic, kot jih je imela dotlej, Metternichovo obdobje, ko je ponemčevanje zopet doživljalo poln "razcvet", leto 1848, ki je narode zdramilo iz spanja in prebudilo v novo življenje ter Bachov režim, ki je slovenščino sicer zatiral, vendar je ni mogel "izbrisati". V šestdesetih letih pa se je v Avstriji začelo ustavno življenje in z njim "teoretično" oznanjanje načela narodne enakopravnosti, ki mu bo "zdaj", kot "je upati", sledila tudi njegova "praktična uresničitev".[34]

Šuman je nadalje popisal dolgotrajna prizadevanja za uveljavitev slovenščine v šolstvu, v uradih in javnosti. V tej zvezi je najprej opozoril na vlogo

32 Šuman, Die Slovenen, str. 77–78. Tako kot Šuman je očitno tudi Fasching sprejel Miklošičevo stališče, da so hrvaški kajkavci Slovenci.

33 Gregor Oglar/Voglar- Carbonarius je bil rojen leta 1651 v Naklem na Gorenjskem, medicino pa je študiral na Dunaju, v Bologni, Padovi in Rimu. Sprva je služboval na Koroškem in Štajerskem, okoli leta 1690 pa je odšel na priporočilo cesarja Leopolda I v Moskvo, kjer je postal osebni zdravnik carja Petra Velikega. Carja je med drugim spremljal na več potovanjih, v domovino pa se je vrnil šele leta 1715, dve leti pred smrtjo. Zupanič Slavec, Gregor Voglar.

34 Šuman, Die Slovenen, str. 106–111.

slovenščine v stanovskih protestantskih šolah na Kranjskem in v času protireformacije v jezuitskem kolegiju v Ljubljani, hkrati pa omenil zasluge grofa Edlinga za razvoj "slovenskega šolstva" za Marije Terezije in slovenska predavanja "kranjskega slovenskega kmeta" Antona Janše o čebelarstvu v dunajskih Augartnu in Belvederu. Kako živahno je bilo "narodno življenje" ob koncu 18. stoletja, naj bi razkrivale predstave v ljubljanskem gledališču, kjer naj bi "diletanti iz višjih stanov" v "polni hiši in ob velikem veselju občinstva" uprizarjali slovenska gledališka dela. Slovenske napeve naj bi bilo podobno slišati pri italijanskih operah, Linhart pa je – kot je spomnil Šuman – prav tedaj napisal svojega Matička. Pod vplivom takšnega ozračja naj bi leta 1810 pod Primčevim vodstvom ustanovili tudi "societas slovenica" v Gradcu in dve leti pozneje slovensko stolico na graškem liceju. Na Kranjskem in "v zahodnih (slovenskih) področjih" naj bi v začetku 19. stoletja nemščino v normalnih šolah povsem nadomestili s slovenščino Francozi, ki naj bi jo v srednjih šolah uvedli tudi kot učni predmet. Toda po njihovem odhodu je v šolstvu zopet zavladala nemščina, slovenski naj bi bili le stolici na ljubljanskem in graškem liceju. Šuman se je tako v zadnjem delu prikaza položaja slovenščine v šolstvu obširneje ustavil predvsem pri razmerah po letu 1848. Te je zopet orisal precej podrobno in kritično, hkrati pa je prikazal težnje po ustanovitvi slovenske univerze v Ljubljani leta 1848 in uveljavitvi slovenskih predavanj na graški univerzi v začetku petdesetih let 19. stoletja. "Prizadevanje za slovenske šole temelji v samoohranitvenem nagonu in ga ni mogoče tolmačiti kot narodno sovraštvo", je ugotavljal. "Da o zadnjem ne more biti govora, pa kaže že način poučevanja nemščine v srednjih šolah". Sicer pa naj bi bilo načelo enakopravnosti še "na trhlih nogah" tudi kar zadeva rabo slovenščine v uradih. Ta naj bi, kot je pisal Šuman, nikoli povsem prenehala, toda v stiku s preprostim ljudstvom naj bi brez prevajalca še vedno največ uradovali nižji uradniki, ki marsikje sami slabo obvladujejo slovenščino, v pisnem uradovanju pa naj bi sploh prevladovali nemščina in ob "italijanski meji" italijanščina. Slovenci bodo morali torej tudi v tem pogledu še počakati na uveljavitev enakopravnosti v prihodnosti.[35]

Najobširnejše besedilo v knjigi je bilo Simoničevo poglavje o slovenski literaturi, ki so mu ne le Rutar, temveč tudi kasnejši kritiki precej prepričljivo očitali "preobilnost" in nepreglednost.[36] Simoničev prispevek je bil res napisan neselektivno in preobremenjeno z imeni in podatki, toda avtor je poskušal njegovo periodizacijo utemeljiti v razvoju slovenske literature od reformacije dalje, ki ga je razdelil v tri obdobja: od "Trubarja do Pohlina", od "Pohlina do Bleiweisa in začetka izhajanja Novic" ter " od leta 1843 do sodobnosti". Pri tem je pri vseh obdobjih navedel in označil najpomembnejše literarne ustvarjalce od Trubarja, Bohoriča in Dalmatina v času reformacije, prek Janeza Svetokriškega v 17. oz. v začetku 18. stoletja do Pohlina, Deva, Kumerdeja, Japlja, Popoviča, Gutsmanna, Vodnika in Kopitarja ob koncu 18. stoletja ter Primca, Jarnika, Čopa, Prešerna in Vraza v prvi polovici 19. stoletja. Pri nekaterih med njimi se je ustavil tudi bolj podrobno, kot pri Trubarju, Dalmatinu, Vodniku in Prešernu, ki naj bi bil "prvi slovenski klasični pesnik" sploh, obenem pa je opozoril na pomen Zoisovega mentorstva in mecenstva, na Kranjsko čbelico in krog Bleiweisovih Novic. V prikazu obdobja od ustanovitve Bleiweisovih Novic do "sodobnosti" je nekaj več pozornosti namenil Lovru Tomanu, Josipini Turnograjski, Antonu Janežiču in Antonu Martinu Slomšku, medtem ko je druge pesnike in pisatelje (med njimi Vilharja, Levstika, Mandelca, S. Jenka, Erjavca, Mencingerja, Jurčiča, Stritarja in Kersnika) navedel le iz imenom. Posebej je omenil tudi v letih 1848/1849 izhajajoče slovenske časopise, izid Wolfovega nemško-slovenskega slovarja leta 1860, ustanovitev Družbe sv. Mohorja, Slovenske matice, Dramatičnega društva in Katoliškega tiskovnega društva ter začetek izhajanja Slovenskega naroda, Slovenskega gospodarja in Stritarjevega dunajskega Zvona. Simonič je svoj oris slovenske literature vse od začetkov, četudi neuravnoteženo in neenakomerno, zasnoval z vidika celotnega slovenskega prostora, pri čemer se je večkrat bežno ozrl tudi na prekmurske Slovence, na koncu pa še na ljudsko pesništvo in literarni razvoj hrvaških kajkavcev, kar je povzročilo na Hrvaškem nemajhno razburjenje.[37]

Razmeroma obširno je bilo tudi poglavje o "slovenskih navadah in običajih", ki ga je za Die Slovenen napisal Franc Hubad, Šuman pa je delu dodal še kratko opozorilo na glasbeno in likovno ustvarjalnost na slovenskem ozemlju ter s slovenskega ozemlja izvirajoče znanstvenike. Pri tem je med glasbeniki omenjal Janeza Krstnika Dolarja, Gašparja in Kamila Maška, Benjamina in Gustava Ipavca, Miroslava Vilharja, Antona Försterja in Antona Heydricha, med slikarji Dominika Kalina, Simona Grahovarja, Giuglia Quaglia, Franca Jelov-

35 Prav tam, str. 111–122.

36 Rutar je ugotavljal, da obsega Simoničev "oddelek" kar "četrtino knjige" in je vsekakor "preobilen, zlasti ako se pomišlja, da je ta sestavek Nemcem in sploh tujcem namenjen, katere ne more zanimati vsaka podrobnost, kakor nas domačine". Gl. Rutar, op. 20, str. 118. Ivan Grafenauer pa je v kritiki Wuttejeve knjige Kärntens Freiheitskampf, v kateri se je Wutte skliceval na Simoniča, zadnjega sploh označil za bibliografa, ki ni "niti zgodovinar, niti literarni zgodovinar". Gl. Grafenauer, Literarno-zgodovinski spisi, str. 447.

37 Šuman, Die Slovenen, str. 122–172. Za odzive na Simoničevo pisanje na Hrvaškem gl. Rutar, op. 20, str. 118.

ška, Valentina Janšo, Franca Kavčiča, Josip Tominca, Matevža Langusa, Antona Karingerja in Janeza Šubica, od znanstvenikov pa Popoviča, Dolinerja, Kopitarja, Miklošiča, Čižmana, Simona Šubica, Stefana, Strupija in posebej Jurija Vego.[38]

Knjiga Die Slovenen seveda ni bila izvirno strokovno delo, temveč poljudna, širokemu krogu bralcev namenjena kompilacija, ki je temeljila v avtorjem v osemdesetih letih 19. stoletja dostopni literaturi in gradivu. Njeni pisci so na njenih straneh povzemali in predstavljali, kar so o slovenski zgodovini in jezikovnem ter kulturno-zgodovinskem razvoju vedeli in prebrali, hkrati pa tudi, kar je bilo po njihovem mnenju o Slovencih, njihovi preteklosti ter uspehih in neuspehih treba in vredno povedati nemškim in tujim bralcem. Šumanovi Slovenci so v tej luči zanimivo zrcalo poznavanja in razumevanja slovenske zgodovine med tedanjim slovenskim izobraženstvom. Vseeno so po prvih, razmeroma prijaznih odzivih, ki so jih bili deležni ob izidu, na Slovenskem naglo utonili v pozabo. Slovenski zgodovinarji, književni zgodovinarji in jezikoslovci knjige že v naslednjih desetletjih skoraj niso več omenjali, redka in zvečine kratka opozorila nanjo, pa so se praviloma omejevala na njene pomanjkljivosti, vsebinska nesorazmerja in netočnosti. Toda pri tem je bila in vse do prve svetovne vojne ostala za slovenščine nevešče bralce v monarhiji in zunaj nje pomembno in marsikje edino s slovenskega vidika napisano referenčno delo. V monarhiji so jo imele skupaj z ostalimi zvezki zbirke Karla Prochaske številne knjižnice (tudi vojaške), nanjo pa so se priložnostno sklicevali ali pa jo kot literaturo navajali tudi nenemški strokovnjaki, ki so pisali o habsburški monarhiji, Slovanih in Slovencih (tako pri Francozih Louis Leger in nekateri drugi poznavalci slovanskega sveta, pri Britancih pa Robert William Seton Watson). Prav zato se jo je zdelo zanimivo - kot ilustracijo zgodovinskega obzorja slovenskega izobraženstva v osemdesetih letih 19. stoletja in kot tujcem pred prvo svetovno vojno dostopno referenčno delo – znova nekoliko obširneje priklicati v spomin.

[38] Šuman, Die Slovenen, str. 173–183. Navedenih je bilo seveda še več, tu omenjam le najbolj znane in ugledne med njimi.

VIRI IN LITERATURA

ČASOPISNI VIRI

Ljubljanski zvon, 1882.
Novice, gospodarske, obrtniške in narodne, 1881.
Slovan, 1907.
Slovenski gospodar, 1882.
Slovenski narod, 1881.

LITERATURA

Bernik, France: *Pisma Frana Levca*, Druga knjiga. Ljubljana Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede, Korespondenca pomembnih Slovencev 4/II, 1971.

Grafenauer, Bogo: *Struktura in tehnika zgodovinske vede*. Ljubljana : Univerza v Ljubljani, 1960.

Grafenauer, Ivan: *Literarno-zgodovinski spisi*. Ljubljana : Slovenska matica, 1980.

Janša Zorn, Olga: Gospodarska in socialna zgodovina v delih Petra Pavla Radiča (Radicsa) – prispevek k zgodovini zgodovinopisja. *Gestrinov zbornik* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana : Založba ZRC, 1999, str. 301–313.

Janša Zorn, Olga: *Historično društvo za Kranjsko*. Ljubljana : Modrijan, 1996.

Kos, Milko: Pregled slovenske historiografije. *Jugoslovenski istoriski časopis* 1, 1935, str. 8–21.

Kos, Milko: *Srednjeveška zgodovina Slovencev*. Ljubljana : Slovenska matica, 1986.

Slovenski biografski leksikon 1–4. Ljubljana : Zadružna gospodarska banka, ZRC SAZU, 1925–1991.

Stare, Josef: Die Kroaten im Königreiche Kroatien und Slavonien. *Die Völker Oesterreich-Ungarns, Etnographische und culturhistorische Schilderungen*, Zehnter Band, 2. Hälfte. Wien – Teschen : Verlag von Karl Prochaska, 1882.

Šedivý, Jan: Profesorji klasične gimnazije v Mariboru. Časopis za zgodovino in narodopisje, 6/41, 1970, št. 1, str. 102–118.

Šuman, Josef: Die Slovenen. *Die Völker Oesterreich-Ungarns, Ethnographische und culturhistorische Schilderungen*, Zehnter Band, 1. Hälfte. Wien und Teschen : Verlag von Karl Prochaska, 1881.

Zupanič Slavec: Zvonka: Gregor Voglar – Carbonarius (1651–1717), zdravnik carja Petra Velikega (http://vestnik.zsd.si/st2-10/st2-10-649-651.htm).

ZUSAMMENFASSUNG

Das Buch Josip Šumans und seiner Mitarbeiter *Die Slovenen* (1881)

Der Verfasser weist auf die Abhandlungen von Olga Janša Zorn im Bereich der Geschichte der Geschichtsschreibung in Slowenien im 19. Jahrhundert hin und stellt fest, dass das Interesse für die im 19. Jahrhundert vor allem in deutscher Sprache verfassten historiographischen Texte, das bereits in der Zeit nach dem Zweiten Weltkrieg bescheiden war, in letzter Zeit noch abgenommen hat. Unter den im 19. Jahrhundert veröffentlichten historiographischen Publikationen, die die slowenische Geschichte behandeln, befanden sich zweifellos Werke nicht nur von dokumentarischer, sondern auch von fachlich-informativer Bedeutung. Wie sie den damaligen historischen Horizont widerspiegeln, ist noch heute von Interesse. Eines dieser Werke ist das Buch von Josip Šuman und seinen Mirarbeitern *Die Slovenen*, das 1881 in der Sammlung *Die Nationen Österreich-Ungarns* des böhmisch-österreichischen Verlegers Karl Prochaska erschienen ist. Der Beitrag stellt die Sammlung *Die Nationen Österreich-Ungarns* und Šumans Buch sowie kritische Reaktionen darauf vor. Šumans Buch wies zweifelsohne Mängel auf, war aber das erste populärwissenschaftliche und synthetische, zugleich aber fachlich begründete und vom slowenischen Standpunkt verfasste Werk über die Slowenen in deutscher Sprache, auf welches sich in den darauffolgenden Jahrzehnten deutsche und nichtdeutsche Autoren stützten und beriefen, die über Slowenen und Slawen der Habsburgermonarchie schrieben.

1.02 Pregledni znanstveni članek UDK 070(497.4Ptuj=112.2)"18/19"

Prejeto: 24. 11. 2008

Petra Kramberger
prof. nemškega jezika, Mladinska 19a, SI–9000 Murska Sobota
e-pošta: petra.kramberger@gmail.com

Iz publicistične preteklosti Ptuja: nemški časniki in časopisi v mestu trdnjavskega trikotnika

IZVLEČEK

V pričujočem prispevku je predstavljenih sedem listov, ki so v obdravskem mestecu izhajali do konca prve svetovne vojne. Popis publicističnih organov zajema tako nemške časnike, kakor tudi tiste slovenske, ki so jih izdajali Nemci z namenom, da poročajo o nemških interesih. Analiza ptujskih listov dopolnjuje dosedanje raziskave o nemškem časnikarstvu na Slovenskem v 19. in zgodnjem 20. stoletju.

KLJUČNE BESEDE
Ptuj, Pettauer Wochenblatt, Pettauer Zeitung, Deutsches Wochenblatt für Untersteiermark, Amtsblatt der k. k. Bezirkshauptmannschaft Pettau, Pettauer Faschingmontag-Zeitung, Südösterreichische Korrespondenz, Štajerc

ABSTRACT

FROM THE PUBLICSTIC PAST OF PTUJ: GERMAN NEWSPAPERS IN THE TOWN OF THE FORTRESS TRIANGLE

In the present contribution, seven papers are presented that were being published in the town along the river Drava up to the end of World War I. The index of publicist organs comprises as well German newspapers as those Slovene ones published by Germans with the intention to report on German interests. An analysis of the Ptuj papers complements the so far existing researches on German journalism on Slovene territory in the 19th and early 20th centuries.

KEY WORDS
Ptuj, Pettauer Wochenblatt, Pettauer Zeitung, Deutsches Wochenblatt für Untersteiermark, Amtsblatt der k.k. Bezirkshauptmannschaft Pettau, Pettauer Faschingmontag-Zeitung, Südösterreichische Korrespondenz, Štajerc

Die Berge grün und grün die Au
Und grün das weite, weite Land!
Und mittendurch ein Silberband,
Das breite Silberband der Drau!
Du trägst als Deines Kleides Zier,
Das Gott Dir selbst gewoben hat,
Mein Pettau, traute Heimatstadt,
Der schönen Steiermark Panier.
(Josef Felsner: *Mein Pettau*)[1]

Vsak, ki je že kdaj obiskal Ptuj, opazi čar, ki ga temu štajerskemu mestecu dajeta njegova zgodovina in bogata dediščina preteklosti, ki se raztezata preko več kot trideset stoletij. In ravno ta zgodovina, ki sega v daljno bronasto dobo,[2] zagotavlja mestu častni naziv najstarejšega mesta nekdanje vojvodine Štajerske, katere grb je Ptuj nosil med letoma 1147 in 1919.

Zaradi ugodne geografske lege je majhna keltska naselbina že v letih pred našim štetjem začela rasti v prometno, strateško in gospodarsko utrdbo. Poetovio, kakor se je naselje takrat imenovalo, leta 69 n. št. prvič omenja rimski pisec in zgodovinar Tacit (okoli 55 n. št. – po 116 n. št.) – kot zgodovinsko pomembno vojaško taborišče, v katerem je bil Vespazijan (9 n. št. – 79 n. št.) oklican za rimskega cesarja. Po tem dogodku se je naselbina začela naglo razvijati v znano in pomembno rimsko naselje; postala je celo najpomembnejše rimsko mesto na slovenskem ozemlju,[3] ki je predvsem v 11. in 12. stoletju ob rastočem trgovskem prometu zaživelo z novo močjo. Sloves trgovskega središča Štajerske je Ptuj obdržal skozi celotni srednji vek, vse do 16. stoletja.[4] Celo Wolfram von Eschenbach (1170–1220) je poznal okoliš Ptuja in Celja, saj mesti omenja v svojem epu *Parzival*, ki je nastal med letoma 1200 in 1210.[5] A bolj ko se je približevalo 19. stoletje, hitreje je nekdanja trgovska prestolnica Štajerske izgubljala svoj sijaj. 18. stoletje je bilo za Ptuj stoletje katastrof, saj so se nesreče vrstile ena za drugo. Vojne, kuga, ki je po mestnih uličicah pustošila dolgi dve leti (1712–1714), mnogi požari ter druge ujme so mestu pustili svoj pečat. Stiske, ki je pestila prebivalce, ni spregledala niti cesarica Marija Terezija (1717–1780), ki je bila leta 1750 navzoča na vojaških vajah na Ptujskem polju in meščanom obljubila pomoč Dunaja.[6] Proti koncu 18. stoletja je tako Ptuj lahko zrl v nekoliko lepšo prihodnost, vendar le za kratek čas, kajti že leta 1846 je železna cesta mestu in njegovemu blagostanju zadala usodni udarec.[7] Železniška proga iz Gradca v Celje, ki so jo odprli junija tega leta, je peljala 15 km zahodno mimo Ptuja in je mesto dobesedno obšla.[8] Šele leta 1860 je bila dokončana železniška povezava od Pragerskega preko Ptuja do Čakovca (današnja Hrvaška) in naprej do Budimpešte. Sicer pa velja, da 19. stoletje v Ptuj ni prineslo očitnih sprememb, in če mesto obiščemo danes, se pred našimi očmi razprostre enkratna panorama: srednjeveška podoba mesta, razgled, ki nam daje občutek, da se je na tem koščku zemlje čas zaustavil že desetletja poprej.

Mesto dveh narodov in neštetih problemov

Toda gorja prebivalcem Ptuja in njegove okolice niso prizadejali le požari, vojne, bolezni, upadajoča trgovina ali naravne katastrofe, kot so poplave ali kobilice, ki so povzročale veliko škode na poljih. Mesto, v katerem so Nemci in Slovenci stoletja živeli v slogi, se je moralo po t. i. marčni revoluciji, leta 1848, predvsem pa v drugi polovici 19. stoletja, spoprijeti z nepremostljivimi nasprotji med nemško in slovensko govorečimi Štajerci, ki so pripeljala do vidnih konfrontacij. Odslej sta si ne le na političnem, temveč tudi na kulturnem prizorišču nasproti stala dva naroda: slovenski in nemški. *Nacionalni boj* je bil – dobesedno – geslo, ki je zaznamovalo desetletja do konca druge svetovne vojne. Žarišči najostrejših konfliktov sta bili poleg Ptuja še spodnještajerski mesti Maribor in Celje.[9] Vsa tri mesta so bila nemški otoki v slovensko govoreči kmečki okolici in so imela posebno vlogo. Veljala so za prizorišča nacionalnih bojev južno od zaprtega nemško govorečega prostora.[10] To je bil boj za vsak kvadratni meter zemlje, za vsako kmetijo, za vsako uličico,[11] saj se napetosti niso kazale le v političnem, gospodarskem in družabnem življenju, temveč so mnogokrat zaznamovale tudi vsakdanje življenje preprostih ljudi. Pomembno vlogo pri tem nacionalnem boju so igrali različni, predvsem politično obarvani listi. Ti so bili v provincialnem mestecu Ptuj prizorišča in središča sporov, tako literarnih kot kulturnih, duhovnih, političnih kakor gospodarskih.

V pričujočem prispevku so predstavljeni vsi publicistični organi, ki so v 19. in v začetku 20. sto-

1 Felsner, *Pettau und seine Umgebung*, str. 1. Pesem v slovenskem prevodu: *"Hribi zeleni in loka zelena / Zelena prostrana dežela! / In sredi nje srebrni trak, / Drava – širok srebrni trak! / Krasi tvojo obleko, / Ki ti jo je stkal sam Bog, / Moj Ptuj, ljubo domače mesto, / Lepe Štajerske okras."* [Prevod P. K.].

2 Več o tem: Pertassek, *Pettau, die älteste steirische Stadt*. Nekateri viri uvrščajo začetke Ptuja celo v mlajšo kameno dobo.

3 Prim. Felsner, *Pettau und seine Umgebung*, str. 18.

4 Prim. Pertassek, *Pettau, die älteste steirische Stadt*, str. 45.

5 Več o tem: Janko, Die höfische deutsche Dichtung im slovenischen Raum, str. 9–19.

6 Prim. Felsner, *Pettau und seine Umgebung*, str. 37–38.

7 Prim. Pertassek, *Pettau, die älteste steirische Stadt*, str. 70.

8 Prav tam.

9 Za spodnještajerska mesta, Maribor, Celje in Ptuj, se je v preteklih stoletjih udomačilo poimenovanje "trdnjavski trikotnik Spodnje Štajerske" (prim. Suette, *Der nationale Kampf*, str. 91; prim. tudi Cvirn, *Trdnjavski trikotnik)*.

10 Prim. Brix, Die zahlenmäßige Präsenz des Deutschtums, str. 52.

11 Prim. Schwarz, Von Cilli nach Wien, str. 192.

letja zaznamovali ptujsko nemško publicistiko; med njimi je bil tudi slovenski list, ki je zagovarjal nemške interese. Naj omenim, da na Ptuju ni izšel niti en list, ki bi v nemškem jeziku poročal o slovenskih zadevah.[12]

Prvi ptujski tiskar in njegov časnik *Inn- und erbländische Zeitung*

Prve tiskarne so spodnještajerska mesta dobila šele konec 18. stoletja, a kljub temu sodi Ptuj med najstarejša slovenska tiskarska mesta.[13] Zaslužni utemeljitelj tiskarstva v Celju, na Ptuju in v Mariboru je Korošec Franc Anton Schütz (1753–1809), ki se je iz Celja preselil na Ptuj in tu leta 1792 odprl svojo tiskarno. O njegovem življenju največ izvemo iz njegove kratke avtobiografije, ki jo je priložil svojemu oljnemu portretu iz leta 1806: *"Ich Franz Schütz ward in Kärnthen den 4.ten Sep. 1753 gebohren, kamm im 12ten Jahre meines Alters in die Lehre zur Buchdruckerey, lehrnte durch 7 volle Jahre, half schon als Subject 1771 die erste deutsche neue Buchdruckerey zu Lemberg in Pohlen errichten. Im Jahre 1788 errichtete ich als Faktor von Laibach, nach Zilli die erste Buchdruckerey, allwo ich mir 1791 eine eigene neue Buchdruckerey anschafte, und 1792 diese erste Buchdruckerey nach Pettau führte, und 3 Jahre da blieb. 1795 errichtete ich wieder zu Marburg die erste, und für mich die letzte Buchdruckerey. Ich wurde von Herrn Fridr. Daber den 23ten Sept. 1806 in meinem Alter von 54 Jahren gezeichnet und gemahlen."*[14]

Ker mu majhno mesto brez pomembnih uradov in šol ni moglo zagotoviti obstoja, je po treh letih životarjenja, leta 1795, zapustil Ptuj in se preselil v Maribor, kjer je upal na boljše poslovne možnosti. V svojem ptujskem času, natančneje 1793, je Schütz želel izdajati list z naslovom *Inn- und erbländische Zeitung*, vendar pa dovoljenja zanj ni dobil. Po njegovem slovesu je moralo mesto več kot pol stoletja čakati na razcvet tiskarske panoge, svoj prvi list pa je Ptuj dobil šele leta 1878.

Mestna glasila

1. *Pettauer Wochenblatt*

Po neuspešnem poskusu Franza Antona Schütza v letu 1793 je moral Ptuj na svoj prvi časopis čakati še dobrih 85 let. Takrat je izpod preše tiskarja Jakoba Schöna[15] med ptujske bralce začel prihajati *Pettauer Wochenblatt*. Prva številka tega, kot nam že samo ime pove, tedensko izhajajočega lista,[16] je bila natisnjena 10. februarja 1878. Uvodoma je uredništvo, ki je bilo v rokah Josefa Jakyja, bralcem razložilo, kaj je namen časopisa: *"Einem vielseitig langgehegten Wunsche entsprechend, übergeben wir mit Diesem die erste Nummer des 'Pettauer Wochenblattes' der Oeffentlichkeit. [...] Die Politik größeren Blätter überlaßend, werden wir uns ausschließlich der Aufgabe widmen, den localen Bedürfnissen hinsichtlich der Publication Rechnung zu tragen, dabei jedoch strenge alles vermeiden, was Mißgungst zu [nečitljivo] oder Klatschsucht zu fördern geeignet wäre. Der Inhalt unseres Blattes soll sich dadurch für den geehrten Lesekreis so anregend wie möglich gestalten, daß wir besondere Aufmerksamkeit den Stadtneuigkeiten und der Thätigkeit unserer Commune widmen und durch eine Offene Sprechhalle gerechte Wünsche und Beschwerden zum Ausdrucke bringen [nečitljivo, najverjetneje: wollen]. Das Feuilleton wird Romane, Novellen und Erzählungen aus bewährter Feder enthalten; auch haben wir dafür Sorge getragen, daß eine Serie launiger Skizzen unter dem Titel 'Pettauer Genre-Bilder' von Zeit zu Zeit [nečitljivo, nejverjetneje: erscheinen] und hauptsächlich locale Tagesereignisse behandeln wird. Außerdem werden wir auch*

---

12 Listi, ki so v razsvetljenskem duhu izpolnjevali didaktično funkcijo in so na slovenskem ozemlju živeče Nemce obveščali o slovenskih razmerah, sta bila časnik *Carniolia*, ki je izhajal med leti 1838 in 1844 kot *Vaterländische Zeitschrift und Unterhaltungsblatt für Kunst, Literatur, Theater und geselliges Leben* (prim. Miladinović Zalaznik, *Literarna in kritiška ustvarjalnost*; prim. tudi Miladinović Zalaznik, Theaterkritik in der Zeitschrift Carniolia, str. 183–196; prim. Miladinović Zalaznik, *Deutsch-slowenische literarische Wechselbeziehungen),* in *Triglav*, časopis za domovinske interese, ki je izhajal od 1865 do 1870 (prim. Žigon, *Nemški časnik za slovenske interese*). Oba omenjena lista sta izhajala v kranjski prestolnici, v Ljubljani. Je pa tudi v spodnještajerskem glavnem mestu Maribor izhajal časnik, ki je sledil podobnim nameram; s časnikom *Südsteirische Post* (1880–1900), kot se je list imenoval, ter njegovima naslednikoma, *Südsteirische Presse* (1901–1905) in *Südösterreichische Stimmen* (1906–1907), so slovenski patrioti želeli prispevati k boljši komunikaciji med Nemci in Slovenci (več o tem: Kramberger, Nemško časopisje v Mariboru, str. 44–46).

13 Prim. Berčič, *Tiskarstvo na Slovenskem*, str. 267.

14 Portret se nahaja v Pokrajinskem muzeju Maribor, sign. N–98; citat po Glazer, *Razprave – članki – ocene*, str. 547. Prevod te avtobiografije najdemo v članku Marije Hernja Masten, 200 let tiskarstva na Ptuju: *"Jaz, Franz Schütz, sem bil rojen na Koroškem 4. septembra 1753. Z dvanajstimi leti sem se pričel učiti za tiskarja. Moja učna doba je trajala polnih sedem let. V letu 1771 sem še kot "subjekt" pomagal urediti prvo nemško tiskarno v Lvovu na Poljskem. Leta 1788 sem že kot faktor pričel iz Ljubljane urejati prvo tiskarno v Celju. Odprl sem jo 1791 ter jo leta 1792 prenesel na Ptuj, kjer sem ostal tri leta. 1795. sem še enkrat uredil tiskarno, tokrat prvo za Maribor in zadnjo zame. Portretiral me je gospod Fridrich Daber, 23. septembra 1806, v mojem 54 letu starosti."* (Hernja Masten, 200 let tiskarstva na Ptuju, str. 78).

15 O delovanju in delu tiskarne Jakoba Schöna imamo danes le malo dokazil. Največ nam o njej razkrijejo Schönovi oglasi in skopi zapiski v listu *Pettauer Wochenblatt*. Že leta 1881 je Schön zapustil mesto ter se preselil na Dunaj (prim. Hernja Masten, 200 let tiskarstva na Ptuju, str. 81).

16 Po navedbah v listu samem, je izhajal vsako nedeljo ("Erscheint jeden Sonntag"). Prim. *Pettauer Wochenblatt* (št. 1, 10. februar 1878 – št. 47, 29. december 1878). V Sloveniji edini skoraj popolni komplet *Pettauer Wochenblatta* hranita Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana [NUK], sign. II 79432, in Univerzitetna knjižnica Maribor [UKM], sign. II 12641.

auf die Landwirthschaft und Bodencultur unser Augenmerk richten und sind uns sowohl für dieses Fach als auch auf dem Gebiete der Volkswissenschaft überhaupt, Beiträge von Seite mehrerer hiesigen und auswärtigen schriftstellerischen Autoritäten zugesagt worden. [...]"[17]

V programskem uvodu izvemo, da se list ne bo ukvarjal s politiko, saj jo bo prepustil "večjim" spodnještajerskim časopisom, temveč se bo omejil na poročanje o delovanju občinskih odborov, poročal bo o lokalnem dogajanju ter prinašal novice z nepolitično vsebino. Prav tako se bo ukvarjal z različnimi gospodarskimi vprašanji, predvsem s področja poljedelstva in agrikulture, manjkali pa ne bodo niti podlistek z razvedrilno vsebino niti oglasi ali reklame. Glavnemu listu je bila priložena še informativna priloga s preprostim naslovom *Beilage zum Pettauer Wochenblatt*, ki je prinašala oglase, naznanila, vremenske napovedi, kakor tudi roman v nadaljevanjih z naslovom *Was der Neid vermag? oder Die Folgen der Thätigkeit* neznanega avtorja. Vendar pa list, ki je obsegal šest strani, ni stremel k originalnosti, saj se je mnogokrat pripetilo, da je članke prevzemal iz drugih na Štajerskem izhajajočih časnikov.

Že po dobrih dveh mesecih izhajanja, konec aprila 1878, se je uredništvo opravičilo svojim bralcem, ker tednik ni mogel ustreči vsem zahtevam, ter jih prosilo za razumevanje, saj se je – tako uredništvo – v prvih mesecih tiskarna spopadala s številnimi težavami, ki pa bi naj bile sedaj odpravljene. Obenem je uredništvo svojo publiko povabilo k rednemu naročilu na časnik. *'Mit 1. Mai d. J. beginnt das II. Quartal des 'Pettauer Wochenblatt'. Ein Vierteljahr ist eine zu kurze Spanne Zeit um einen Rückblick darauf zu werfen und daran Folgerungen für die Zukunft zu knüpfen.*

Wenn auch das Wochenblatt in Form und Inhalt nicht allen Anforderungen entsprechen konnte, so muß diesbezüglich nur an die gütige Nachsicht des geehrten Leserkreises apellirt werden, indem die Druckerei in den ersten Monaten mit mehreren Schwierigkeiten zu kämpfen gehabt hatte. Die größten Hindernisse sind nun beseitigt und es wird das Wochenblatt von nun an ohne Störung ganz regelmäßig erscheinen.

Die Sorge der Redaktion soll es sein den Inhalt so interessant und reichhaltig zu gestalten als es den Wünschen der geehrten Lesern unter Gestaltung der hierortigen Lokal-Verhältnissen angemessen erscheinen wird. Wir bitten daher um recht zahlreiche Betheiligung an der Pränumeration des II. Quartals und an dem Inseratentheile des Wochenblattes."[18]

A konec koncev si list vseeno ni mogel pridobiti odmevnosti, ki bi segala onstran mestnega obzidja. Zaradi nepomembne in "neškodljive" vsebine je bil nezanimiv in ni bil tema pogovorov. Samo ob njegovem rojstvu je vzbudil kanček zanimanja: Nekateri lokalni listi so v kratki notici naznanili izid tega ptujskega tednika.[19] Vendar je tudi na Ptuju plahnelo navdušenje nad periodiko z duhamorno vsebino in število abonentov se je naglo manjšalo. Dne 29. decembra 1878 je tako Jakob Schön, tiskar lista, naznanil bralstvu zadnjo številko le-tega.[20]

Ptujski kronist Ferdinand Raisp (1818–1898) je v svoji kroniki *Chronik von Pettau (1857–1887)* poročal o koncu kratkoživega tednika v precej posmehljivem tonu: *"[...] die letzte Nummer des 'Pettauer Wochenblattes', wovon am 10. Februar d. J. das erste Blatt erschienen war, wegen Mangel an Pränumeranten, woran der geistlose Inhalt des Blattes Ursache ist, [erschienen ist].*"[21]

Po prenehanju izhajanja *Pettauer Wochenblatta* na Ptuju dobro desetletje ni izšel noben periodični časopis – niti nemški niti slovenski.

2. *Pettauer Zeitung*

Rojstna ura *Ptujskega časopisa* je leto 1889, ko je Nemec Wilhelm Blanke (1824–1899), tiskar, ki ima vse zasluge, da je Ptuj po skoraj šestdesetih letih ponovno dobil svojo tiskarno,[22] začel izdajati list z naslovom *Pettauer Lokalanzeiger*. Ta vestnik je že naslednjega leta izšel pod novim imenom in v novi preobleki. *Pettauer Zeitung*, kot se je odtlej imenoval, je bil sprva časopis z nepolitično vsebino, a se je s 1. julijem 1894 spremenil v politični časnik s podobno politično orientacijo kot najbolj odmevna spodnještajerska lista, mariborski *Marburger Zeitung* (1862–1945) in celjski *Deutsche Wacht* (1876–1937). Na koncu prvega "političnega leta" tega sedaj izrazitega glasila ptujskega nemštva lahko preberemo: *'Im Laufe des verflossenen Halbjahres wurde es möglich, die 'Pettauer Zeitung' in ein politisches Blatt umzuwandeln und wenn wir in der Hauptsache des in der Nr. 1 vom 1. Juli 1894 entwickelte Programm auch festhielten, so waren wir doch in der Lage, dasselbe zu erweitern und vor allem waren wir in der Lage, uns in die Reihe jener Blätter der Steiermark zu stellen, welche seit langem die gerechte Sache der Deutschen des Unterlandes vertreten, die an dem Principe festhalten, dass kein Fußbreit des nationalen Besitzstandes mehr preisgegeben werden dürfte.*

17 *Pettauer Wochenblatt*, št. 1, 10. februar 1878, nepaginirano.
18 *Pettauer Wochenblatt*, št. 11, 21. april 1878, nepaginirano.
19 Prim. *Grazer Tagespost*, *Abendblatt*, 18. februar 1878; prim. tudi *Slovenski gospodar*, 21. februar 1878, str. 60.
20 *"Ich erlaube mir hiermit anzuzeigen, da sich mir unerwartet viel zu wenig Pränumeranten auf meinem Blatte betheiligten um gewünschte leistungsfähige tüchte Kräfte bezahlen zu können, theils unerwartete Hindernisse von Seite der Radaktion veranlassen mich diese Nummer als Schlußnummer des ‚Pettauer Wochenblatt' erscheinen zu lassen." (Pettauer Wochenblatt*, št. 47, 29. december 1878, nepaginirano).
21 Citat po Hernja Masten, 200 let tiskarstva na Ptuju, str. 81.
22 Potem, ko je v letu 1794 Ptuj zapustil njegov prvi tiskar Franz Anton Schütz ter se odselil v Maribor, mesto skoraj šest desetletij ni imelo tiskarske obrti. Ptuj dobi svojo tiskarno šele leta 1852, ki jo ustanovi Nemec Wilhelm Blanke (prim. Berčič, *Tiskarstvo na Slovenskem*, str. 181).

Nummer 28. Pettau, den 11. Juli 1898. IX. Jahrgang.

Pettauer Montag-Zeitung.

Deutschnationales Organ für Untersteiermark.

Motto: „Deutsch, frei, treu!"

Preis für Pettau mit Zustellung ins Haus: Vierteljährig fl. 1.20, halbjährig fl. 2.40, ganzjährig fl. 4.80. Mit Postversendung im Inlande: Vierteljährig fl. 1.50, halbjährig fl. 2.90, ganzjährig fl. 5.80. — Einzelne Nummern 10 kr.

Herausgeber und Schriftleiter: Raimund Jacob Bayer, Kunschenvorstadt Nr. 39, l. St. Sprechstunde von 1 bis 2 Uhr. Annahme von Inseraten in der Buchhandlung M. Blanke, Hauptplatz Nr. 6.

Handschriften werden nicht zurückgestellt, Ankündigungen billigst berechnet. — Beiträge sind erwünscht und wollen längstens bis Freitag jeder Woche eingesendet werden.

Pränumerations-Einladung.

Wir laden die verehrten Leser unseres Blattes zum Fortbezuge und alle Freunde des Deutschthums zum Abonnement dieses Blattes ein, das jetzt an jedem Montag morgens erscheinen wird, somit zu einer Zeit, wo nichts für das Lesebedürfnis vorhanden ist und es daher Jedem willkommen sein wird. Eine Anzahl namhafter Mitarbeiter ist gesichert. Wir nennen vorläufig nur: Professor Brigola, A. Groner, M. Bisk, Professor Dr. A. Reiz, Gabriel Rosa, A. Steriga, W. Wolf. Noch andere Autoren haben ihre Mitarbeiterschaft bereits zugesichert und so hoffen wir durch die Mannigfaltigkeit und Reichhaltigkeit, wie die Thatsache, dass das Blatt so viele Originalartikeln bringt, wie kein anderes selbst größeres Provinzblatt, auf zahlreiche Betheiligung rechnen zu dürfen. Herr Blanke übernimmt aus Gefälligkeit auch ferner die Annahme von Ankündigungen.

Die Verwaltung.

An unsere Leser!

Seit mehr als einem halben Jahre haben die Leser dieses Blattes Gelegenheit gehabt zu prüfen, und sie werden immer gefunden haben, dass wir für Deutschthum, Recht und Freiheit eingetreten sind.

Wir sind in der ersten Nummer unseres Blattes für den Frieden eingetreten und gegen die, das Gedeihen des Staates wie das Wohl der Bürger bedrohende Zwietracht. Wir sind aber auch voll und ganz eingetreten für das historische Recht des deutschen Volkes in diesem Staate, das darin besteht, dass Jeder sich zu seinem Deutschthum bekennen kann, ohne dass man es wagen darf, ihn des Verrathes an Oesterreich zu zeihen. Nie hat Oesterreich bessere Patrioten gehabt als es seine Deutschen sind, die Gut und Blut seit Jahrhunderten für die Dynastie geopfert haben, und heute soll der Deutsche, auf dessen starken Schultern der Thron der Habsburger aufgebaut wurde und immer fest geruht hat, gekränkt und seiner Rechte beraubt werden!

Ministerium auf Ministerium wechselt, auch die Kampfesart, aber ein Ziel, nach dem Alle ihre Pfeile schnellen, bleiben immer die Deutschen. Und so muß Jeder, auch der Friedlichste in den Kampf eintreten für das Heiligste was es gibt, seine Muttersprache, seine Eigenart und seinen ererbten Besitz, den er unangetastet auf seine Kinder vererben muß, will er sich nicht selbst schänden.

In diesem uns friedlichen Deutschen aufgezwungenen Kampf werden uns die Leser unseres Blattes immerdar bereit sehen, für Wahrheit, Recht und Freiheit des deutschen Volksthumes einzutreten und hoffen wir darum auf die volle Unterstützung aller deutschen Städte und Orte im steirischen Unterlande, deren Gemeinde- und sonstigen Interessen in unserem Blatte immer einen beredten Vertheidiger finden werden.

Und so hoffen wir, da das Blatt unmöglich unabhängig von jedem, die immer geeinten Einfluß ist und bleiben wird, weil die deutschnationale Partei hier es zu ihrem Organ erwählt hat und ihm eine feste Stütze bietet, dass sich bald eine neue Schaar treuer Leser aus den deutschen Orten den alten zugesellen werde.

Am 3. des Heumonds 1898.

R. J. Bayer.
Herausgeber und verantwortlicher Schriftleiter.

In Liebe treu!

Dem deutschen Vereinshause in Pettau gewidmet zur Eröffnungsfeier am 9. Juli.

Aus unsrer Väter Vordenkung erklang
Ein mächtig hehres, allverbindend Wort,
Das einendsinnig Hochgedacht niederzwang,
Dem Starkmuth nah' verwandt, ein sich'rer Hort,
Die Herzen innig aneinander schloß.
Ein duft'ger, ewig blüh'nder, starker Schoß:
Die Treue war's, des Sinnes Festigkeit,
Der Liebe Pfand in schwerer Noth und Zeit. —
Verklungen ist der Zeit, verracht der Geist,
Der uns ein Vorbild edler Mannheit weist,
Denn lange Zeit ließ sich die starken Schwingen
Die Thatkraft durch der Feinde List bezwingen.
Nun Freiheit flammt' auf hoher Berge Rand,
Und Funken blühen durch das Nebelland,
Und heller, immer heller strigt der Schein
Des Sonnenlichts, es bricht der Tag herein.
Die Nacht entflieht, besiegt allabereit.
„Von Fesseln frei!" tönt rings ein Jubelschall!
Begrüßt und stolz zum Bunde reicht die Hand
Jedweder rings im Österreicherland,
Daß Brudersinn sich stets in uns verneue'
Und all' in Lieb verbunden sich'n zur Wehr,
Umkränzt von unserer Heimat heil'gen Eichen.
'Gen Feinde, die verrätherisch und umschleichen,
Ein jeder uns'res Volksthums Heil bedräu,
Daß trostvoll spriesse uns'rer Einheit Blüte.
„Germania, getreu Dir immerfort!
Und dreimal Heil," das sei das Losungswort!
Dies ist mein Segenswunsch zum deutschen Feste!
Erstarke unter Gottes Schirmerhand,
Du deutsches Haus, behalte deine Güte,
In alter Treu' dem deutschen Vaterland!

Karl Rain.

Ueber Sudermann's „Johannes".

Von Dr. Karl Reiz.

(Fortsetzung).

Worin sich der „moderne" Dichter nicht verläugnet, ist die Wahl des „Helden" Johannes und die Ausgestaltung seines Charakters. Von einem Helden im Sinne der ältern Dramatik zu sprechen, verbietet uns eigentlich das Drama, wie die Gegenwart es als eine Schöpfung ihres Geistes und ihrer Verhältnisse gezeitigt hat. Nicht nur, dass selten mehr wie ehedem eine Figur handelnd oder leidend im Mittelpunkte des dramatischen Vorgangs steht; selbst wenn eine solche da ist, fehlen ihr die heldenhaften Züge. Es mag bezeichnend für die Menschen unserer Zeit erscheinen, dass die Dichter, welche sich die realistische Abschilderung der Wirklichkeit zur bewußten Aufgabe setzen, durch ihr gewissenhaftes Streben nach Wahrheit und Menschlichkeit ihrer Gestalten — nebst dem Zustande ihrer eigenen Psyche, aus der sie doch zunächst schöpfen müssen — veranlasst werden, in das Gewebe der Charaktere einen Grundzug von Schwäche und Haltlosigkeit zu flechten. Menschlich sein heißt den ihnen schwach und unvollkommen sein, und das ja wahr und unbestritten; es fragt sich nur, ob das Normale oder gar Unentwegte auch für die Kunst gelten soll, ob nicht vielmehr in deren Welten die Annäherung an das Ideal eingeschlossen ist.

Doch halten wir uns an die Thatsache. Diese zu erweisen, berufen wir uns weniger auf die Größen des jungen Dichtergeschlechtes als auf die kleinen Geister; denn diese tragen wie immer die Merkmale ihrer Zeit deutlicher aufgeprägt als die Genies, deren mehr unbewußtes, aus dem Urquell ihrer Naturgabe sprudelndes Schaffen dem Einflusse der Zeit weit minder unterworfen ist und über ihn bald hinaufwächst. Aber selbst ein Hauptmann — um einen der bedeutendsten unter den Jungen zu nennen —, wie viel Stärke der Beobachtung und Charakterisierungskunst hat er daran gewendet, um uns, von dem unleidlichen Principienheiligen Alfred Loth in „Vor Sonnenaufgang" bis zum kläglich scheiternden Übermenschentum eines Meister Heinrich, menschliche Schwäche und Unvollkommenheit zu schildern! In den socialen Dramen, welche die Mängel und Schäden unserer bevorrechteten Gesellschaftsclassen aufdecken, begegnen wir vor allem dem nervösen, zerfahrenen, schwanken Charakter, der die Entartung offen zur Schau trägt.

Man beliebt ja, unsere ganze Zeit mit Beziehung das „aufgehende" Jahrhundert (sin du weiche), die Zeit des Verfalles (decadence) zu benennen. Es gibt Schriftsteller, die mit diesen Schlagwörtern operieren, es gibt Leute, die damit ihr eigenes Nichts und der Verderbtheit ihrer Sitten zu beschönigen suchen. Aber wer nicht durch die Brille des Pessimismus schaut, bemerkt gewiß neben dem Verfalle auch den Aufstieg und neben den Zeichen des niedergehenden Jahrhunderts auch die des aufgehenden wenn. Man erkennt Zukunftsideen aus dem 20. Jahrhunderte, ausgestattet mit allen denkbaren technischen Fortschritten, die eine völlige Umwälzung unserer Lebensführung im Gefolge haben — aber nicht diese sind es eigentlich, denen die gährende Zeit zudrängt, größer als all das wird sich auch diesmal die Macht der Ideen erweisen und ihr Kampf um die Herrschaft, besonders jener, der auf die Umformung der Gesellschaft abzielt. An dem morschen, altersschwachen Gerüste unserer Gesellschaftsordnung wird gerüttelt, und es kracht in allen Fugen, die Wissenschaft schreitet kühn über alle Autorität hinweg, neue Anschauungen und Wertungen erheben sich und ringen nach Geltung — und mag die rohe Gewalt des bewaffneten Friedens, die dem Conservativismus zu Diensten steht, den Gang der Zeit im Vergleich zu früheren Epochen noch so sehr verlangsamen, unter der Oberfläche brodelnden, elementare Ausbrüche verhindern, aufhalten läßt er sich nicht.

Wir dürfen über die Gegenwart keine geschichtlichen Urtheile fällen und uns nicht vermessen, in die werdende Zukunft zu schauen; aber eines dürfen wir: uns über das Gefühl Rechenschaft geben, das die Erscheinungen der Gegenwart in uns erwecken. Da müssen wir gestehen: es ist nicht das Gefühl ruhigen Besitzes, dauernder, gesicherter Zustände, sondern der Bewegung und des Flusses, es ist das Gefühl, es müssten die alten Wege verlassen und neue eingeschlagen werden und wir befinden uns an der Zeit des sich verbreiternden Übergangs.

Wir empfehlen unser Blatt allen deutschen Geschäftsleuten zu Ankündigungen bei allerbilligsten Preisen.

Doppelte Auflage. Weiteste Verbreitung.

Pettauer Montag-Zeitung, deutschnationales Organ für Untersteiermark.

2 Illustriertes Unterhaltungs-Blatt 1902

Beilage zur Pettauer Zeitung.

Verlag von V. Blanke in Pettau.

Heimatlos.

Erzählung von V. Rittweger.

(Fortsetzung)

Hildegard war allein im Coupé, und niemand gewahrte das krampfhafte Aufschluchzen, in welchem der ganze Jammer des Abschieds vom Elternhaus, von dem Glück der sorglosen Kindheit, von den teuren Gräbern, von allem, was das Leben ihr bis jetzt an Freud und Leid gebracht, sich Luft machte. Hildegard war keine Kindernatur in dem Sinne mehr, daß neue Eindrücke sofort im stande gewesen wären, den Kummer zu verscheuchen und den Thränen ein Lächeln folgen zu lassen.

Dennoch aber verlegten sie allmählich, es stiegen andere Passagiere zu auf den nächsten Stationen, und eins hatte sie schon in der kurzen Zeit, die seit des Vaters Tod vergangen, gelernt: sich beherrschen, ihr Leid in sich zu verschließen. Und damit ist schon viel gewonnen. — Die Gegend, die der Zug durcheilte, war zunächst reizlos und monoton — der Himmel machte kein freundliches Gesicht. Der jugendliche Körper, den in der letzten Nacht kein Schlaf gekräftigt, verlangte sein Recht.

Hildegards müdes Köpfchen sank zur Seite in das Polster, und fester Schlummer umfing bald die Waise.

Neugestärkt erwachte sie, als der Ruf: „Station Z., umsteigen nach W." ertönte. Es war inzwischen Mittag geworden. Der Gerichtsrat hatte sein Mündel angewiesen, in Z. etwas zu essen. Schüchtern trat Hildegard an das Büffet, sich eine Tasse Bouillon zu erstehen, und das hübsche, blasse Mädchen in seiner tiefen Trauerkleidung fand freundliche Bedienung. Nachdem sie sich gestärkt, begann sie, erfrischt durch den Schlummer und die genossene Bouillon, sich mit Interesse in ihrer Umgebung umzusehen. Es herrschte ein lebhaftes Treiben auf dem Bahnhof, und merkwürdig, inmitten desselben begann sie zum ersten Male sich minder vereinsamt zu fühlen. Die vielen Menschen eilten zwar alle achtlos an ihr vorüber — sie kannte niemand, aber es waren eben doch Menschen, und viele von ihnen waren vielleicht auch einst allein hinausgereist in die Welt, ihrem Schicksal entgegen, viele von ihnen hatten wohl auch Kummer und Leid hinter sich, und doch sahen sie jetzt so frisch and zuversichtlich aus. Hildegard hob das Köpfchen höher, und ein Gefühl wunderbarer Sicherheit zog in ihr junges Herz ein. Hier, inmitten all des Bahnhofstrubels, im Gewühl fremder Menschen, empfand sie es plötzlich tröstend, daß, ob auch ihr leiblicher Vater sie verlassen, die Heimat sich ihr verschlossen, ob sie auch hinausging in die unbekannte Ferne: Einer war, der mit ihr ging!

Und dann, als sie wieder im eilig dahinjagenden Zug saß, der jetzt durch freundliche Thäler an den Ufern eines Flusses seinen Weg nahm, als die helle Frühlingssonne Berg und Thal und Fluß mit ihrem Schein vergoldete, da wurde es ihr immer leichter ums Herz. Eine neue Welt erschloß sich ihr, dem Kind der Ebene, die Welt der Berge, und zeigte sich ihr jetzt bei heiterem Himmel im schönsten Licht, in dem des erwachenden Frühlings! Zartes, junges Grün der Saaten, nur selten noch unterbrochen von einem Streifen alten Schnees, erquickte das Auge, auf den gelbgrauen Wiesen glänzte da und dort ein hellgrünes Fleckchen. Frühling wurde es draußen in der Natur, und neues Hoffen zog ein in das verwaiste junge Herz.

Hildegard dachte vorwärts. Ihr Vormund hatte ihr ja so viel von ihrer künftigen Beschützerin erzählt, hatte dieselbe eine edeldenkende Dame genannt. Gewiß würde Fräulein Werbach sie freundlich aufnehmen, sie mütterlich in ihre Arme schließen, sie würde wieder eine Heimat finden in dem Hause, welches sich ihr öffnete. Gewiß, so würde, so mußte es sein.

O, sie wollte alles thun, was an ihr war, um sich dankbar zu bezeigen, wollte eifrig danach streben, sich der Wohlthaten würdig zu erweisen, und sobald als möglich das Ziel zu erreichen, welches ihr vorgesteckt war. Sie hatte ja immer so gern gelernt, freilich bis jetzt ohne die Absicht, ihre Kenntnisse für den Beruf einer Lehrerin zu verwerten — der Gedanke war ihr neu und fremd. Sie fühlte auch noch keine besondere Neigung dazu, aber sie war alt genug, um einzusehen, daß es der einzige Weg zur Selbständigkeit war. Sie war ja ein armes Mädchen und mußte Gott danken, daß es ihr ermöglicht wurde, eine höhere Ausbildung zu erhalten. Was wohl andere arme Mädchen wurden, für die niemand in dieser Weise sorgte? Die mußten heruntersteigen, mußten vielleicht gar Putzmacherinnen, Verkäuferinnen oder etwas Aehnliches werden.

Hildegard empfand eine unsägliche Erleichterung bei dem Gedanken, daß das nicht ihr Los sein würde. Sie war nicht stolz, nicht hochmütig, aber sie war die Tochter ihres Vaters, eines hochgebildeten Mannes, die Enkelin eines adligen Offiziers — sie gehörte den höheren Bildungskreisen an, und sie war gewöhnt, schon von der Schule her, dies als einen Vorzug zu betrachten.

Es war spät geworden über all' dem Denken. Hilde zog die kleine Uhr, ein Erbstück von ihrer Mutter; schon fünf — noch eine Stunde, dann war sie am Ziel. Wer sie wohl am Bahnhof in W. erwarten würde? Angemeldet war sie durch den Gerichtsrat, das hatte er ihr gesagt. Am Ende kam Fräulein Werbach selbst, oder eine Lehrerin der Anstalt, oder einige ihrer künftigen Gefährtinnen. Nun, abwarten! In der Unruhe und Spannung, die ihren Jahren natürlich war, die ihr aber in der letzten schweren Zeit ganz abhanden gekommen zu sein schienen, verbrachte Hildegard diesen letzten Teil der Reise, und ihr junges Herz klopfte so mächtig, als jetzt der Zug hielt und der Schaffner die Thür aufriß mit dem Ruf: „Station W., alles aussteigen."

Die städtische Festhalle in Koblenz. (Mit Text.)

Es dunkelte bereits, aber die Perronhalle war hell erleuchtet. Suchend schaute sich Hildegard um, ohne vorwärts zu gehen. Der Vormund hatte ihr gesagt, sie solle ruhig stehen bleiben, dann würde sie am leichtesten erkannt werden. So harrte sie denn, bis die Menge sich zerstreut, nach allen Seiten schauend, der Dinge, jetzt in diesem letzten Augenblick wieder mit dem Gefühl grenzenloser Verlassenheit. Es wurde immer leerer um sie — kein weibliches Wesen nahte sich ihr, ach, und sie sehnte sich unendlich danach, eine freundliche Stimme zu hören, mit dem Rufe: „Willkommen!"

Jetzt hatte sich fast alles verlaufen; Hildegard war bereits nahe daran, in Thränen auszubrechen, da schleuderte ein Dienstmann

Illustriertes Unterhaltungsblatt (št. 2, 12. 1. 1902), zabavna priloga Pettauer Zeitung.

Nummer 1. 1. Jänner 1905.

Pettauer Anzeiger.

Erscheint jeden Sonntag.

Steierm. Landes-Bibliothek a. Joanneum

Einschaltungspreise billigst. Der „Pettauer Anzeiger" wird in grösserer Auflage gedruckt und in Pettau und Umgebung sorgfältig verbreitet, ist daher für Ankündigungen und Einschaltungen aller Art bestens zu empfehlen. Die Zustellung des „Pettauer Anzeigers" erfolgt kostenlos.

An die geehrten Abnehmer der „Pettauer Zeitung!"

Wir beehren uns hiermit höflichst mitzuteilen, daß von heute an statt der „Pettauer Zeitung" bis auf weiteres vorliegender „Pettauer Anzeiger" erscheinen wird und empfehlen wir denselben für Ankündigungen aller Art. Die geehrten Freunde und Abnehmer der „Pettauer Zeitung" bitten wir, unsere besten Wünsche zum Jahreswechsel entgegenzunehmen, wie wir auch die Gelegenheit benützen, für die gewährte Unterstützung und das erwiesene Wohlwollen herzlichst zu danken.

Hochachtungsvoll

Die Verwaltung und Schriftleitung der „Pettauer Zeitung".

Neujahrs-Gratulations-Enthebungskarten

haben nachstehende Herren und Damen gelöst: Je K 10.— Fleck, Ornig. K 5.— v. Underrain. Je K 4.— Fürst R., Kasimir, Sadnik R. K 3.— Dr. Glas. Je K 2.— Beherhalk, Blanke, Berghaus, Brecelj, Beer, Dr. Brauner, v. Bouvard, Dr. Bračič, Dr. Cadek, Celotti, Czaf, Dr. Dolezell, Ellerich, Eberhartinger, Etlbacher, Felaferro, Dr. v. Fichtenau, Fürthaer, Falcke, Dr. Fester Fowne, Gabo, Gorinzy, Derflak, Hutter, Hostenroth, Höchsmann, Högenwarth, Hlubek, Dr. Jurtela, Jellitsch, Jurza, John, Irran, Krawogna, Kolleny, Kratzer, Knaus, Kropf, Kaiser F., Kupferschmeidt, Kaiser M., Kaiser K., Kaiser J., Kurzidim, Kraker, Krischan, Kräber, Kaffer, Luttenberger, Makesch, Matiello, Moresly, Mauretter, Dr. v. Megler, Molitor, Muhitsch, Müllenet, Maister, Mosten, Marko, Mayus, Martinek, Prof. Mojsen, Neumann, Nickerl v. Rogrofeld, Offenberger, Pschinger, Petwar, Pirich, Penterič, Planinschek, Dr. v. Plochl, Pirich, Potre, v. Pramberger, Dr. Prembl, Dr. Pichler, Dr. Rack, Remig, Raschka, Sellinschegg, Saria, Sprenz, Schranke, Scharner, Stary, Strabte, Dr. Stepischnigg, Dr. Stuhec, Strohmayer, Straschill, Slawitsch, Stepič, Stering, B. Sort, Schweiger, Seidl, Schreider, Schallfuk, Dr. Schöbinger, Schaffenrath, Scheibl S., Zamm, Dr. Trenk, Teschmeier, Dr. Telischnigg, Topitschnigg, Uazeritia, Vogrl, Widmer, Wratschko, Wreschnig Jos., Wesiely, Wieschneider, Wiebmer, Wolf, Weber, Hw. Kolarič, Kranz Friedrich S., Kellenberger, Schwab, Wreschnig Joh., Seroschill Marw.

Evangelischer Gottesdienst.

Am Freitag den 6. Jänner d. J. am heiligen Dreikönigstage findet um 10 Uhr vormittags im Musikvereinssaale ein öffentlicher evangelischer Neujahrsgottesdienst statt. Der Zutritt ist jedermann gestattet.

Südmärkische

Volksbank

Graz, Radetzkystraße Nr 1.

Spareinlagen zu 4%

auch von Nichtmitgliedern, verzinst vom Verlag nach Erlag bis zur Behebung in der Regel stundungsfrei. Die Rentensteuer trägt die Bank. Auswärtige Einleger erhalten Postsparkasse-Erlagscheine. Kontokorrent-Einlagen zu 3½ %.

Bürgschafts-Darlehen || Wechsel-Eskompte und Kredit.

Belehnung von Wertpapieren.

PROSIT NEUJAHR

wünscht allen seinen geehrten Kunden, Gönnern und Freunden und bittet zugleich, im Bedarfsfalle seiner auch in Zukunft zu gedenken

GEORG STELZER

Tapezierer u. Dekorateur.

Die Kunstgärtnerei

J. Topitschnigg

Pettau

empfiehlt durch die ganze Wintersaison, täglich frische Blumen als:

Rosen, Kamelien, Maiblumen, Veilchen, Nelken etc. etc. zur Anfertigung von Kränzen und Buketten sowie verschiedene frische Blumen in Töpfen und sehr schöne Blattpflanzen für Blumentische.

Übernahme aller Art Dekorationen in der modernsten Ausführung zu den billigsten Preisen.

Wiener Landwirtschaftliche Zeitung

Österreichische Forst- und Jagd-Zeitung

Allgemeine Wein-Zeitung

Die Praktische Landwirth

Oedruck & Verlag von A. Hartleben's Verlag, Wien, I., Schauflergasse 6.

"Novi" list, Pettauer Anzeiger.

Marburg, Cilli und Pettau, diese drei Grenzmarken des Deutschthums in der Untersteiermark, bezeichnen die Linie, die festzuhalten nationale Pflicht ist. [...]"[23]

Ptujski časnik se torej s ponosom uvršča med tista spodnještajerska glasila, ki se bojujejo za pravično stvar Nemcev na Spodnjem Štajerskem in se držijo principa, da niti ped nacionalne posesti ne sme več biti prepuščena svoji usodi. Tako bi morala biti dolžnost vsakega zavednega Nemca, skrbno varovati obzidja zadnjih trdnjav spodnještajerskega nemštva, mest Maribora, Celja in Ptuja.

Pettauer Zeitung svojo politično orientacijo nazorno nakaže ne le s svojimi članki, ki so bili naperjeni proti slovenstvu, predvsem pa proti vsakemu napredku le-tega, temveč leta 1898 tudi s spremembo imena. Od 3. julija do pozne jeseni 1898 se je namreč imenoval *Pettauer Montag-Zeitung, deutschnationales Organ für Untersteiermark*.[24] Uredniško taktirko lista, katerega vodilo se je glasilo "Nemški, svobodni, zvesti!", je imel v rokah Romuald Jacob Bayer.[25] Ta je naznanil, da bo časnik, ki se bo zavzemal za resnico, pravico in svobodo nemške narodnosti, izhajal vsak ponedeljek zjutraj.[26] Uredništvo je nekaj vrstic dalje obljubljalo mnogo raznolikega, zanimivega in obsežnega branja, za katero bo poskrbela množica priznanih sodelavcev, ki si jih je list že zagotovil,[27] predvsem pa je prisegalo na originalnost člankov, zaradi česar bo časnik neprimerljiv s katerim koli drugim velikim provincialnim listom.[28] A imena *Pettauer Montag-Zeitung* list ni nosil dolgo, saj je že 20. novembra istega leta ponovno izšel pod starim naslovom *Pettauer Zeitung*. S tem naj bi ugodili želji mnogih cenjenih bralcev.[29] *Pettauer Zeitung* je zopet izhajal vsako nedeljo in se vse do prenehanja izhajanja leta 1904 hrabro upiral vsem viharjem.

Najbolj bran ptujski lokalni časnik je nekaj let spremljala ilustrirana priloga, *Illustriertes Unterhaltungsblatt*, ki je ne smemo zamenjati z istoimensko tedensko literarno prilogo, ki je izhajala v Ljubljani od 1911 do 1914 in so jo prejemali naročniki časnika *Laibacher Zeitung*.[30] Prva številka priloge je izšla 5. januarja 1896, to je šest let po izidu poskusne številke glavnega lista, prva pri nas ohranjena številka pa je 27. številka tega leta. Časniku *Pettauer Zeitung* je bila priložena ob nedeljah in je bralcem na štirih straneh ponujala lahkotno in zabavno branje. V devetih letih svojega obstoja – zadnja številka je izšla 25. decembra 1904[31] – se ni bistveno spremenila. Vsa leta je bil njen založnik Wilhelm Blanke s Ptuja, uredništvo je bilo v rokah Ernsta Pfeifferja iz Stuttgarta, tiskana pa je bila, najverjetneje zaradi manjših tiskovnih stroškov, v stuttgartski tiskarni Greiner&Pfeiffer, kjer so med drugim natisnili tudi Goethejev meščansko idilični ep *Herman in Doroteja*.[32]

Časnik *Pettauer Zeitung*,[33] ki je za božič 1904 izšel zadnjikrat, je za seboj v ptujskem publicističnem svetu pustil veliko praznino. S 1. januarjem 1905 ga je nadomestilo glasilo *Pettauer Anzeiger*, ki je služilo izključno poslovnim informacijam. Do zamenjave je prišlo brez vnaprejšnjega opozorila, saj je uredništvo svojo odločitev naznanilo šele v kratki notici "novega" lista.[34]

Pettauer Anzeiger je tako kot njegov predhodnik izhajal vsako nedeljo in je imel na začetku 1000 izvodov naklade, ki pa je že v drugem letu padla na 500 izvodov.[35] Dostava oglasnika je bila brezplačna v vseh letih njegovega obstoja. Zadnja številka je izšla po osmih letih, dne 21. decembra 1913. S tem se je dokončno zaključila pot časnika *Pettauer Zeitung*.

3. *Deutsches Wochenblatt für Untersteiermark*

Časopis *Deutsches Wochenblatt für Untersteiermark*, katerega je pod vplivom politične razdrobljenosti v nemškem taboru ustanovil Friedrich von Kalchberg leta 1901,[36] je izhajal ob nedeljah in je na šestih straneh prinašal daljši uvodni članek, politične, lokalne in gospodarske novice, poročila iz ptujskega gledališča in kulturnega življenja nasploh, humoristični tedenski pregled, podlistek z razvedrilno vsebino ter oglase in reklame, ki so zavzemale

23 *Pettauer Zeitung*, št. 27, 30. december 1894, str. 1.
24 Prim. Kramberger, "Na straneh ilustriranih časnikov se pred nami razprostira svet", str. 399.
25 Pred njim je bil urednik lista *Pettauer Zeitung* Josef Felsner (od 1. julija 1894 do 28. novembra 1897), avtor prvega vodiča za Ptuj in njegovo okolico *(Pettau und seine Umgebung, topografisch-statistische Skizzen*. Pettau 1895). Vodič je bil opremljen s slikami znanega na Ptuju živečega slikarja in učitelja risanja Aloisa Kasimirja (1852–1930). Felsner je zasedel uredniški stolček še v njegovem zadnjem letu izhajanja, leta 1904.
26 Prim. *Pettauer Montag-Zeitung. Deutschnationales Organ für Untersteiermark*, št. 28, 11. julij 1898, str. 1.
27 *"Wir nennen vorläufig nur: Professor Brigola, A. Groner, W. Pisk, Professor Dr. A. Raiz, Gabriel Rosa, A. Stering, M. Wolf." (Pettauer Montag-Zeitung. Deutschnationales Organ für Untersteiermark*, št. 28, 11. julij 1898, str. 1).
28 Prim. *Pettauer Montag-Zeitung. Deutschnationales Organ für Untersteiermark*, št. 28, 11. julij 1898, str. 1.
29 Prim. *Pettauer Zeitung*, št. 47, 20. november 1898, str. 1.
30 Prim. Žigon, Deutschsprachige Presse in Slowenien, 1. del, str. 227.
31 Tudi *Pettauer Zeitung* dne 25. decembra 1904 izide zadnjikrat.
32 Prav tako so tu tiskali tudi lirično simfonijo *Das Geheimnis des Dichtens* priznanega graškega avtorja in bibliotekarja Fausta Pachlerja (1819–1892), ki je bil dober prijatelj pisateljice Marie von Ebner-Eschenbach (1830–1916) in največjega avstrijskega dramatika Franza Grillparzerja (1791–1872).
33 Vse letnike časnika *Pettauer Zeitung* hranita Univerzitetna knjižnica Maribor (sign. II 12641, Mf 105) in graška Univerzitetna knjižnica (sign. I 490.725). Skupaj s Ptujčanko je shranjeno še poslovno glasilo *Pettauer Anzeiger*.
34 Prim. *Pettauer Anzeiger*, št. 1, 1. januar 1905, str. 1.
35 Prim. Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, str. 335–354.
36 Tiskar časnika je bil Heinrich Stiasny iz Lipnice [Leibnitz].

Illustriertes Familienblatt.

№ 50. | Beilage zum Deutschen Wochenblatt für Untersteiermark. | 1901.

Ein Leutnantsstreich. (Schluß.)

Eine lustige Geschichte von **Hans Arnold.**

Wir, das heißt Odensterns und ich, saßen ganz in der Nähe des jungen Paares, und Fräulein Ilse wurde von uns allen gemeinschaftlich in die Schandthaten ihres Tischherrn eingeweiht. Man wird sich denken können, wie vergnügt unsere Ecke dabei war. Soltens Laune sprudelte an dem Abend wie Champagner, und ich dachte heimlich bei mir: „Wenn sich das reizende Mädel nicht in ihn verliebt, so soll mich's wirklich wundern!" Es ließ sich aber nicht so an, als sollte ich besondere Ursache zum Wundern bekommen!

So schien denn nun alles über Erwarten glatt und gut abzulaufen. Allein man soll den Tag nicht vor dem Abend und den Abend nicht vor dem Morgen loben. Wir tranken uns gegenseitig fleißig zu — auf alles mögliche in Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft, und unser guter Hauptmann Odenstern wurde so lustig und lebhaft, daß er — weiß der Himmel warum! — alle Vorsicht vergessend, sein Glas erhob und in eine plötzlich eingetretene Gesprächspause hinein mit vernehmlicher Stimme rief: „Prosit, Solten — der ‚verstorbene Bahnhofsinspektor' soll leben!"

Diesem überraschenden, dem größten Teil der Gesellschaft völlig unverständlichen Trinkspruch folgte naturgemäß kein allgemeines Hoch- und Hurrageschrei, sondern ein allgemein verdüfftes Stillschweigen. Und die Tante, die uns nah genug saß, um alles zu hören, fuhr wie von der Tarantel gestochen von ihrem Ehrensitz in die Höhe.

Präs. Roosevelt. 1901.

Präsidentenfrauen der Ver. Staaten von Nordamerika.

Ida Mc Kinley. 1897—1901.

„Also doch!" rief sie und schien furchtbar werden zu wollen. Aber Solten — den Stuhl zurückgeschoben, daß er umkrachte — mit dem Seltglase in der Hand über den Saal chassiert — vor der Tante auf ein Knie: „Mein gnädigstes Fräulein, meine liebenswürdigste Wirtin — nun ja, ich bin's gewesen! Ich gestehe es reumütig ein. Aber nun seien Sie mir auch wieder gut! Sehen Sie mich doch einmal freundlich an — ich bin ja doch im Grunde ein riesig netter Kerl!"

Und die Tante, die wohl den Drachen mehr äußerlich haben mochte, warf einen Blick in das bildhübsche, lustige, bittende Gesicht da vor ihr und gab ihm einen kleinen Klaps mit ihrem Fächer. „Na, dann wollen wir's gut sein lassen!" sagte sie und lachte.

Und da stand Solten auch schon wieder auf den Füßen. „Das wußt' ich ja!" sagte er vergnügt, küßte ihr die Hand und kam zu uns zurück, so triumphierend, als wenn er eine Schlacht gewonnen hätte.

Und nach dieser Katastrophe wurde es nun erst recht lebhaft in der Tafelrunde. Alles wollte die Geschichte vom ‚verstorbenen Bahnhofsinspektor' hören, alles lachte und freute sich darüber, und Solten war wieder einmal der Held des Tages — oder des Abends. Es gab einen Lärm und ein Gelächter im Saal, gar nicht zu beschreiben!

Und dann stand Solten auf und schlug ans Glas. Er brachte einen Trinkspruch auf die Tante aus, indem er sie in den feurigsten Worten pries — in Versen, bei denen sich ungefähr Herzensdrang auf Leberwurst reimte, was aber dem poetischen Werte weiter keinen Eintrag that — und seine Rede that ihre Wirkung! Die Tante drohte ihm noch, um den Schein verletzter Würde zu retten, mit dem Finger, aber der Schlingel hatte sie doch herumgebracht, wie er es mit allen Leuten fertigkriegte, und sie tanzte sogar nach Tisch eine Extratour mit ihm. Das war doch der größte Triumph, den er je gefeiert hatte.

Daß die Abenteuer jener vierundzwanzig Stunden mit diesem Ball nicht zu Ende waren, daß wir beide, Solten und ich, unseren liebenswürdigen Wirten Odensterns von Berlin aus einen Blumenkorb schickten, der sich sehen lassen konnte, daß wir ferner nach kurzer Zeit unsern Antritts- und Dankbesuch bei der Tante abstatteten und den Beweis lieferten, daß wir uns auch bei Tageslicht ganz gut präsentieren konnten — das versteht sich eigentlich von selbst, und ich brauchte es demgemäß gar nicht erst zu erzählen. Aber daß die Sache noch ein Nachspiel fand, in dem Solten nicht nur die Tante, sondern auch die Nichte bezauberte, daß er erst mit mir und dann ohne mich alle paar Tage zu den Damen hinausfuhr und durch beständiges Betteln um Urlaub seinen Vorgesetzten fast zur Verzweiflung brachte, daß er schließlich als strahlender Bräutigam der reizenden Ilse von einer dieser Urlaubsfahrten zurückkam und nun erst recht alle drei Tage verreisen wollte — das muß ich doch noch berichten. Und wenn meine Geschichte vollständig sein soll, darf ich nicht verschweigen, daß der Tollkopf von damals ein famoser Ehemann geworden ist, der sich aber die alte Schneidigkeit und die alte Liebenswürdigkeit bewahrt hat! — Er thut jetzt, als wenn er immer so verständig gewesen wäre, und hat sogar die Stirn, seinen heranwachsenden Jungen bei ihren dummen Streichen kopfschüttelnd zu sagen: „Ich begreife gar nicht, wie ihr so ausgelassen sein könnt, ich war viel verständiger als junger Mensch!" Und die Jungen sehen ihn dann pfiffig an und glauben's nicht, denn sie sind gerade solche Schlingel, wie ihr Herr Papa gewesen ist.

Das ist die Geschichte von Soltens tollem Streich," schloß der Oberst und goß sich ein frisches Glas ein.

„Aber eine Unverschämtheit sondergleichen war es doch!" sagte einer der Zuhörer, „und wenn ihr nicht ein Paar so schmucke Leutnants gewesen wäret —" — „Wir waren es eben!" schmunzelte der Oberst, „das ist ja die Sache!"

Illustriertes Familienblatt (št. 50, 1901).

zadnji dve strani lista. O vsebini pričata dve ohranjeni številki,[37] sklepati pa smemo, da so bile tudi ostale podobno zasnovane. Prav tako imamo ohranjeni samo dve številki priloge *Illustriertes Familienblatt* (št. 49 ter št. 50; obe iz leta 1901).[38] Ta priloga, ki jo je zalagal in tiskal W. Kohlhammer iz Stuttgarta,[39] je na štirih straneh ponujala lahkotno branje za kratek čas vsem članom družine, od najmlajših do najstarejših. O tem se lahko prepričamo tudi v družinskem kotičku ilustrirane priloge: *"Hat man an schönen Sommertagen ein Stück der Heimat durchwandert, so liegt am winterlichen Familientische in den illustrierten Zeitungen die ganze Welt vor den Augen ausgebreitet und die Tageszeitungen liefern das Neueste auch aus den entfernten Winkeln. Jeder findet Nahrung für sein Interesse. Den Hausherrn befriedigt das Politische, die Frau findet ihren Teil im Feuilleton, in den Lokalnachrichten u.s.w., die erwachsene Jugend erfreut sich an den Geschichten und die jüngeren Schulkinder haben ihre Jugendlektüre. Jeder spricht sich rückhaltlos aus, die Meinungen der verschiedensten Altersstufen sorgen reichlich für Abwechslung."*[40]

Uredništvo glavnega lista *Deutsches Wochenblat für Untersteiermark* se je prav dobro zavedalo, kako pomembno za naklado je, da ustreže okusu vseh bralcev, a vendar se časnik kljub prilogi ni mogel uveljaviti in tako je zaradi premajhnega zanimanja moral prenehati z izhajanjem.

4. *Amtsblatt der k. k. Bezirkshauptmannschaft Pettau*

V letih od 1898 do 1913 je ob nedeljah izhajal dvojezični, nemško-slovenski *Uradni list c. kr. okrajnega glavarstva v Ptuji*. V programskem uvodu prve številke je uredništvo svojim bralcem naznanilo namen lista*: "Ako hoče okrajna politična oblastnija ugoditi zahtevam, ktere stavlja sedanjost do politične uprave, potrebuje glasila, ktero ima v rednih obrokih prinašati občne razglase in naznanila, ki splošno zanimajo, da se tako doseže ožje občevanje med oblastnijo in ljudstvom."*[41] Nadalje lahko beremo: *"V popolno dosego tega namena služi naj uradni list vsem v političnem okraju ptujskem nahajajočim se p. n. oblastnijam, uradom, zadrugam in zavodom pri njihovem delovanji, zategadelj prosim vsestranske prijazne podpore. Uradni list bodi tudi glasilo okrajnim šolskim svetom v Ptuji, Ormoži in Rogatcu, ter naj pospešuje zanimanje prebivalstva za ljudsko šolstvo. [...] Geslo prevzvišenega vladarja našega 'z združenimi močmi' bodi nam vodilo, da doseže uradni list povsem svoj namen."*[42]

Amtsblatt
der k. k. Bezirkshauptmannschaft Pettau.
I. Jahrgang 1898.
Uradni list
ces. kr. okrajnega glavarstva ptujskega.
I. letnik 1898.
Pettau 1898.
Ptuj 1898.

Dvojezični Uradni list c. kr. okrajnega glavarstva v Ptuji.

37 V Narodni in univerzitetni knjižnici Ljubljana sta ohranjeni številki: št. 2 z dne 8. decembra 1901 ter št. 3 z dne 15. decembra 1901. Domnevam, da je prva številka lista izšla 1. 12. 1901 (prim. NUK, sign. III 78176).

38 Ohranjeni številki priloge, št. 49 in št. 50, imata v desnem spodnjem kotu glave natisnjeno letnico 1901. Glede na to, da je verjetno v letu 1901 izšlo le pet številk glavnega lista, ta numeracija in datiranje priloge ne ustrezata. Do te neusklajenosti je prišlo, ker priloga *Illustriertes Familienblatt* ni bila tiskana le za list *Deutsches Wochenblatt für Untersteiermark*, temveč je spremljala več različnih nemških listov v monarhiji. Prva številka priloge je izšla januarja 1899 in ko je postala še priloga listu *Deutsches Wochenblatt für Untersteiermark*, je bila že v svojem tretjem letniku izhajanja (prim. Österreichischer Bibliothekenverbund: Zeitschriftenbestände).

39 Založba Kohlhammer je bila ustanovljena 1866 v Stuttgartu in spada danes med eno najbolj priznanih založniških podjetij v Nemčiji (prim. Friedländer, *Bertelsmann im Dritten Reich*, str. 524).

40 Am Familientisch. *Illustriertes Familienblatt*, št. 49, 1901, nepaginirano. Besedilo v slovenskem prevodu: *"Če smo ob lepih poletnih dneh prehodili del domače dežele, pa se pozimi na družinski mizi na straneh ilustriranih časopisov pred našimi očmi razprostira ves svet in dnevniki prinašajo najnovejše iz oddaljenih koncev. Vsak najde nekaj za svojo dušo. Gospodarja zadovolji politika, žena najde svoje zadovoljstvo v podlistku, lokalnih novicah itd., odrasla mladina se razveseli zgodb, mlajši šolski otroci pa mladinskega čtiva. Vsak pove vse brez zadržkov, mnenja predstavnikov različnih starostnih skupin pa poskrbijo za raznolikost."* [Prevod P. K.]

41 *Amtsblatt der k. k. Bezirkshauptmannschaft Pettau*, št. 1, 2. januar 1898, str. 1.

42 Prav tam.

Štiri strani obsegajoči list[43] (z izjemo prve številke, ki je obsegala šest strani) je zaradi pomanjkanja naročnikov na zadnji decembrski dan leta 1913 izšel zadnjikrat – s tem ga je doletela enaka usoda kot ostale nemške časopise mesta.

5. *Pettauer Faschingmontag-Zeitung* in *Südösterreichische Korrespondenz*

Do danes o dveh listih, ki sta prav tako izhajala na Ptuju, ni veliko znanega. O humoristično obarvanem listu *Pettauer Faschingmontag-Zeitung, Organ für Maskenfreiheit und Kneiprecht*, se ve le, da je bil tiskan pri tiskarju Blanke, nekaj pozabljenih pričevanj pa najdemo tudi na policah knjižnice Ivana Potrča na Ptuju.[44] O izhajanju *Südösterreichische Korrespondenz*, vsaj leta 1908, pa poroča Janez Cvirn v monografiji *Trdnjavski trikotnik*.[45]

6. *Štajerc*: slovenski list za nemške interese

Ptujsko nemško publicistiko pa je zaznamoval še en "slovenski" časnik, ki so ga izdajali Nemci z namenom, da poročajo o nemških zadevah. Zakaj so se Nemci posluževali slovenske besede za varstvo svojih interesov in pravic, lahko razložimo na podlagi statističnega prikaza nemškega in slovenskega prebivalstva v tem delu monarhije. V spodnještajerskem mestu Ptuj, kakor tudi v Mariboru ali Celju, je prevladovalo nemško govoreče prebivalstvo, medtem ko je bila podeželska okolica v veliki večini slovenska (glede na cenzus iz leta 1910 je bilo slovensko govorečega celo 93,8% vsega okoliškega prebivalstva).[46] Tako se je moral nemški tabor posluževati slovenskega jezika, jezika ljudstva, da je lahko tudi izven mestnega obzidja zagovarjala svoje interese.

Štajerc, ki je izhajal med letoma 1900 in 1918 pri tiskarju Wilhelmu Paulu Blankeju ml. (1862–1925), je bil torej namenjen slovenskim spodnještajerskim kmetom in bil med njimi tudi zelo priljubljen in razširjen. Njegova naklada se je vrtela okoli 10.000 izvodov, v letu 1910 pa je narasla celo na 15.000 izvodov.[47] Lahko se je pohvalil z zelo širokim krogom bralcev, v nasprotju z njegovima predhodnikoma, ki je oba doletela enaka usoda: Oba mariborska lista, *Slobodni Slovenec* (Maribor, 1870–1871) in *Štajerski kmet* (Maribor, 1894–1895),[48] sta že po nekaj mesecih zaradi pomanjkanja naročnikov morala prenehati izhajati. *Štajerc*, ki je večinoma objavljal prevedene članke iz nemško usmerjenega spodnještajerskega časopisa *Marburger Zeitung*, je z veliko spretnostjo zastopal zahteve po prijateljskih odnosih med slovenskim podeželskim in nemškim mestnim prebivalstvom, zagovarjal je vpeljevanje pouka nemškega jezika v šole s slovenskim učnim jezikom ter ostro nasprotoval vpletanju političnih prepirov v gospodarsko življenje.[49] Vendar stoji za tako navidez ljubeznivo uredniško politiko skrajno nemško ljubeči list, ki je pod lažnimi pretvezami želel slovensko prebivalstvo pridobiti na nemško stran in ga naščuvati proti slovenski politiki in slovenskemu tisku.

Sklep

Poteze spodnještajerske publicistike druge polovice 19. in začetka 20. stoletja so na podlagi obravnavanih listov jasno vidne: časnikarsko okolje majhnega mesteca Ptuj v primerjavi z drugimi slovenskimi ozemlji nima dolge tradicije, kajti prvi list izide tu šele leta 1878. Temu je do konca prve svetovne vojne sledilo še šest publicističnih organov, ki so s svojim delovanjem vplivali – nekateri bolj, drugi manj – na potek dogodkov obdravskega mesta.

Vsi ptujski časopisi, časniki in uradni listi so si prizadevali doseči enak cilj. Trudili so se, da bi bili zvesti poročevalci in bi svoje bralce informirali o lokalnih dnevnih dogodkih, o političnih in gospodarskih vprašanjih ter o krajevnem kulturnem in družabnem življenju. Nadalje so prinašali novice k aktualni politični situaciji ne le na lokalni ravni, ki je zadevala Ptuj in Spodnjo Štajersko, temveč so pisali tudi o politiki, ki je krojila vsakdan v širši domovini Avstro-Ogrski, ter bralce občasno seznanjali z novostmi in zanimivostmi iz sveta. Četudi so se trudili o tem poročati objektivno in nepopačeno, je potrebno poudariti, da je bila večina obravnavanih listov nemško nacionalno obarvanih.

Vrstice časnikov in časopisov niso polnili le informativno-poučni prispevki, temveč so uredništva, da bi povečala krog svojih naročnikov, v podlistku ter prilogah nudila bralcem mnogo branja za razvedrilo in kratek čas. Te "zabavne" strani so prinašale romane, novele in zgodbe, ki so popeljale bralce iz vsakdanjika v neznane, oddaljene kraje, tuje kulture in pretekla obdobja ter poleg pisane trivialne literature posredovale še mnogo zanimivega, informativnega in poučnega branja. Literar-

43 Za primerjavo: Letno naročilo za prvo leto je za oblasti in urade znašalo 3 guldne, za navadne naročnike pa 3,50 guldne. Časnik *Pettauer Zeitung*, ki se je v letu 1898 imenoval *Pettauer Montag-Zeitung*, je prebivalstvo prejemalo za 4,80 guldnov. Oba lista, *Pettauer Zeitung* in *Uradni list*, sta izhajala tedensko, vendar medtem ko je *Uradni list* obsegal četrtino tiskarske pole, je vsebovala Ptujčanka pol tiskarske pole.

44 Prim. Knjižnica Ivana Potrča, Ptuj, brez signature.

45 Prim. Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, str. 351.

46 Prim. Suppan, Slowenen und Deutsche, str. 314–315.

47 Prim. Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, str. 344–354.

48 Več o teh dveh listih: Kramberger, Nemško časopisje v Mariboru, str. 47–50.

49 Prim. Pock, Von der deutschen Presse in Untersteier, str. 186.

nega časopisa v pravem pomenu besede v obravnavanem obdobju na Ptuju ni bilo, saj si tak list zagotovo ne bi mogel zagotoviti zadostnega števila bralcev, če upoštevamo dejstvo, da je imel Ptuj konec 19. stoletja le nekaj nad 4000 prebivalcev.

Trije najpomembnejši ptujski listi, *Pettauer Zeitung*, *Uradni list* in *Štajerc*, so se uspeli najdlje obdržati na trgu. List *Pettauer Zeitung*, za časa svojega obstoja verodostojni poročevalec o aktualnih lokalnih dogodkih, se uvršča v vrsto najbolj branih spodnještajerskih časnikov, ki velja zaradi svoje politične orientacije za izrazito glasilo spodnještajerskega nemštva. Njegovi naročniki so bili pretežno na Ptuju živeči Nemci, tako da se listu ni bilo potrebno spopadati z večjimi problemi; vsaj kar se finančne varnosti tiče, se je lahko zanesel na svoj zvesti krog bralcev. *Uradni list c. kr. okrajnega glavarstva v Ptuji* spada med informativne liste, na katerega so se naročali predvsem poslovneži, trgovci ter politični in gospodarski navdušenci, da so bili nenehno na tekočem. *Štajerc*, nemški list, ki se je posluževal slovenske besede, je vzbudil zanimanje predvsem pri podeželskem, slovensko govorečem prebivalstvu, ki je že iz same radovednosti, kaj se v nemškem taboru dogaja, list z vnemo prebiralo.

Doba nemške publicistike na Ptuju se je v letu 1913 s prenehanjem izhajanja oglasnika *Pettauer Anzeiger* in *Uradnega lista* za vedno končala. Leta 1918, po propadu Avstro-Ogrske monarhije, je svojo pot zaključil še *Štajerc*, zadnji na Ptuju izhajajoči list, katerega bit je bila še prežeta z duhom 19. stoletja. Z njim se zgodba o ptujski nemški publicistiki za vedno konča.

VIRI IN LITERATURA

ČASOPISNI VIRI

Amtsblatt der k. k. Bezirkshauptmannschaft Pettau I Uradni list c. kr. okrajnega glavarstva v Ptuji, 1898–1913.
Deutsches Wochenblatt für Untersteiermark, 1901.
Grazer Tagespost, *Abendblatt*, 1878.
Illustriertes Familienblatt, 1901.
Illustriertes Unterhaltungsblatt, 1896–1904.
Pettauer Anzeiger, 1905–1913.
Pettauer Montag-Zeitung, deutschnationales Organ für Untersteiermark, 1898.
Pettauer Wochenblatt, 1878.
Pettauer Zeitung, 1890–1904.
Slobodni Slovenec, 1870.
Slovenski gospodar, 1878.
Štajerc, 1900–1918.
Štajerski kmet, 1894–1895.

LITERATURA

Berčič, Branko: *Tiskarstvo na Slovenskem. Zgodovinski oris.* Ljubljana : Odbor za proslavo 100-letnice grafične organizacije na Slovenskem, 1968.
Brix, Emil: Die zahlenmäßige Präsenz des Deutschtums in den Südslawischen Kronländern Cistleithaniens 1848–1918. *Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848–1941* (ur. Helmut Rumpler in Arnold Suppan). München : Oldenbourg, Wien : Verlag für Geschichte und Politik, 1988, str. 43–62.
Cvirn, Janez: *Trdnjavski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914).* Maribor : Založba Obzorja, 1997.
Felsner, Josef: *Pettau und seine Umgebung. Topografisch-historisch-statistische Skizzen*. Pettau : W. Banke, 1895.
Friedländer, Saul: *Bertelsmann im Dritten Reich*. München : Bertelsmann, 2002.
Glazer, Janko: *Razprave – članki – ocene.* Izbral, uredil in opombe napisal Viktor Vrbnjak. Maribor : Obzorja, 1993.
Hernja Masten, Marija: 200 let tiskarstva na Ptuju. *Littera scripta Manet* (ur. Lidija Majnik). Ptuj : Ljudska in študijska knjižnica, 1993, str. 71–108.
Janko, Anton: Die höfische deutsche Dichtung im slovenischen Raum. *Querschnitte. Deutsch-slovenische Kultur und Geschichte im gemeinsamen Raum* (ur. Krista Zach in Mira Miladinović Zalaznik). München : Verlag Südostdeutsches Kulturwerk, 2001, str. 9–19.
Kramberger, Petra: Nemško časopisje v Mariboru v 19. stoletju. *Kronika*, 53, 2005, št. 1, str. 37–52.
Kramberger, Petra: "Na straneh ilustriranih časnikov se pred nami razprostira svet": nemška ilustriran publicistika na Spodnjem Štajerskem v 19. in 20. stoletju. *Kronika*, 54, 2006, št. 3, str. 397–412.
Miladinović Zalaznik, Mira: *Das literarische und kritische Schaffen in der deutschen Zeitschrift Carniolia (Ljubljana, 1838–1844) mit besonderem Hinblick auf das Vaterländische (Literarna in kritiška ustvarjalnost v nemški reviji Carniolia (Ljubljana, 1838–1844) s posebnim ozirom na domovinskost)*. Doktorska disertacija. Ljubljana : Filozofska fakulteta, 1994.
Miladinović Zalaznik, Mira: Theaterkritik in der Zeitschrift "Carniolia". *Methodologische und literarhistorische Studien zur deutschen Literatur Ostmittel- und Südosteuropas* (ur. Anton Schwob). Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks, Reihe B: Wissenschaftliche Arbeiten, 67. München : Verlag Südostdeutsches Kulturwerk, 1994, str. 67–79.

Miladinović Zalaznik, Mira: *Deutsch-slowenische literarische Wechselbeziehungen*. Ljubljana : Oddelek za germanistiko z nederlandistiko in skandinavistiko Filozofske fakultete, 2002.

Pertassek, Rudolf: *Pettau, die älteste steirische Stadt*. Graz, Wien : Edition Strahalm, 1992.

Pock, Friedrich: Von der deutschen Presse in Untersteier. *Südsteiermark. Ein Gedenkbuch* (ur. Franz Hausmann). Graz : Ulr. Mosers, 1925, str. 182–189.

Schwarz, Karl: Von Cilli nach Wien: Gerhard Mays Weg vom volksdeutschen Vordenker zum Bischof der Evangelischen Kirche in Österreich. *Beiträge zur ostdeutschen Kirchengeschichte* (ur. Peter Maser in Christian-Erdmann Schott). Folge 7: "Kirchengeschichte in Lebensbildern". Lebenszeugnisse aus den evangelischen Kirchen im östlichen Europa des 20. Jahrhunderts. Münster : Verein für ostdeutsche Kirchengeschichte, 2005, str. 189–214.

Suette, Hugo: *Der nationale Kampf in der Südsteiermark*. München : M. Schick, 1936.

Suppan, Arnold: Slowenen und Deutsche in Krain, der Untersteiermark und in Slowenien in den Volkszählungen von 1880, 1910, 1921 und 1931. *Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848–1941* (ur. Helmut Rumpler in Arnold Suppan). München : Oldenbourg, Wien : Verlag für Geschichte und Politik, 1988, str. 311–318.

Žigon, Tanja: *Nemški časnik za slovenske interese – Triglav (1865–1870)*. Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004.

Žigon, Tanja: Deutschsprachige Presse in Slowenien (1707–1945). 1. Teil: Deutschsprachige Presse in Krain bis 1860. *Berichte und Forschungen*. Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, 12. München : R. Oldenbourg Verlag, 2004, str. 199–240.

PODATKOVNE BAZE

Österreichischer Bibliothekenverbund: Zeitschriftenbestände, http://www.bibvb.ac.at/verbund-opac.htm.

ZUSAMMENFASSUNG

Ein Segment aus der Geschichte der Stadt Ptuj: Die Pettauer deutschsprachige Publizistik

Die Züge der untersteirischen Publizistik in der zweiten Hälfte des 19. und im angehenden 20. Jahrhundert treten klar und deutlich hervor: Die Presselandschaft im kleinen Städtchen Ptuj hat im Vergleich mit anderen slowenischen Gebieten keine lange Tradition, denn die erste Zeitung erschien hier erst 1878. Dieser folgten bis zum Ende des Ersten Weltkrieges noch sechs weitere publizistische Organe.

Alle in Ptuj herausgegebenen Zeitungen, Zeitschriften und Amtsblätter verfolgten das gleiche Ziel. Sie bemühten sich ihren Lesern, insoweit das möglich war, eine treue Berichtserstattung zu vermitteln und informierten sie überwiegend über die politischen, wirtschaftlichen und kulturellen Begebenheiten auf der lokalen Ebene. Ferner brachten sie auch Nachrichten zur aktuellen Tagespolitik, die sowohl das Geschehen in Österreich als auch im größeren europäischen Rahmen betrafen. Dabei muss man konstatieren, dass die Redakteure vornehmlich deutschnational orientiert waren. Aus diesem Grunde waren auch die Beiträge in ihren Blättern eher deutsch- als slowenischnational konzipiert, was jedoch auch mit der dominierenden Präsenz der Deutschen in der Untersteiermark zu erklären ist. Teilweise machten sich die Redakteure zu ihrer Aufgabe auch die slowenische ländliche Bevölkerung zu informieren und sie über die Lage der Deutschen in slowenischen Gebieten aufzuklären – dafür mussten sie sich der Sprache des Volkes bedienen. Ein solches Blatt war der *Štajerc [Der Steirer],* der in slowenischer Sprache die deutschen Interessen vertrat.

Um die Abonnentenzahlen zu erhöhen, ist in den meisten Blättern eine Feuilletonrubrik erschienen, in der den Lesern unterhaltsame, unbeschwerte, triviale Lektüre geboten wurde. Man ging auch davon aus, dass man durch die verschiedene Beilagen, die die Zeitungen begleiteten, die Leser begeistern konnte und sie so als Abonnenten zu fesseln. In diesen konnte man keine literarischen Meisterwerke lesen, eher dienten die veröffentlichten Texte der Unterhaltung und einem angenehmen Zeitvertrieb. Eine im wahrem Sinne des Wortes literarische Zeitung gab es in Ptuj nicht, denn so ein Blatt hätte sich nie genügend Abonnenten sichern können, wenn man davon ausgeht, dass Ptuj noch Ende des 19. Jahrhunderts etwas über 4000 Einwohner innehatte.

Die drei wichtigsten Zeitungen, die *Pettauer Zeitung,* das *Amtsblatt der k. k. Bezirkshauptmannschaft Pettau* und der *Štajerc*, konnten sich am längsten auf dem Markt behaupten. Die *Pettauer Zeitung* fügt sich in die Reihe der meist gelesenen untersteirischen, deutschnational orientierten Blättern ein, wie die *Marburger Zeitung* und die *Deutsche Wacht*, und war zur Zeit ihres Erscheinens die glaubwürdigste Berichterstatterin über die lokalen Tagesereignisse. Die Abonnenten waren überwiegend die in der Stadt lebenden Deutschen, so dass die Zeitung mit keinen größeren Problemen zu kämpfen hatte, wenigstens was die finanzielle Sicherheit betrifft, denn sie konnte sich auf ihren treuen Leserkreis verlassen. Das *Amtsblatt der k. k. Bezirkshauptmannschaft Pettau* gehörte zu den informativen Blättern, die besonders von den Geschäftsleuten, Händlern sowie politisch und wirtschaftlich Beflissenen bezogen wurde, um auf dem Laufenden zu bleiben. Der letzt erwähnte *Štajerc* erweckte Aufmerksamkeit bei der slowenischsprachigen Bevölkerung, die schon aus reiner Neugierde darüber informiert sein wollte, was im deutschen Lager passiert.

Die Ära der deutschsprachigen Publizistik in Ptuj war mit dem Einstellen des *Pettauer Anzeigers* und des *Amtsblattes* im Jahre 1913 für immer vorbei. Im Jahre 1918, nach dem Zerfall der österreichisch-ungarischen Monarchie, ging dann noch der *Štajerc*, das letzte in Ptuj erschienene Blatt, das noch im Bahne des 19. Jahrhunderts stand, ein. Damit schließt sich der Kapitel der deutschen und der den deutschen Interessen dienenden slowenischen Presse in Ptuj ab.

1.03 Kratki znanstveni prispevek UDK 325.83(497.7)"1878/18

Prejeto: 19. 1. 2009

Franc Rozman
red. prof. dr., Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru, Koroška 160, SI–2000 Maribor
e-pošta: franc.rozman@uni-mb.si

Nekaj dopolnil k biografiji Miroslava Hubmajerja

IZVLEČEK

Prispevek obravnava udeležbo ljubljanskega stavca Miroslava Hubmajerja v vstaji v Kresni v Pirinski Makedoniji 1878/79. Že prej je bil udeleženec vstaje v Bosni in Hercegovini 1875/78. Članek tudi dopolnjuje dosedanje poznavanje njegovega kasnejšega življenja.

KLJUČNE BESEDE
Miroslav Hubmajer, vstaja v Kresni 1878/79, bolgarsko-slovenski odnosi, makedonsko-slovenski odnosi, narodna gibanja na Balkanu

ABSTRACT

SOME SUPPLEMENTS TO THE BIOGRAPHY OF MIROSLAV HUBMAJER

The contribution deals with the participation of Miroslav Hubmajer, typographer from Ljubljana in a rebellion in Kresna in Pirinska Macedonia in 1878/79. Earlier he was participant in the rebellion in Bosnia and Herzegovina in 1875/78. The article also complements the so far existing knowledge on his life.

KEY WORDS
Miroslav Hubmajer, 1878/79 rebellion in Kresna, Bulgarian-Slovene relations, Macedonian-Slovene relations, national movements in the Balkans

V dosedanji strokovni literaturi se je ljubljanski stavec Friedrich (Miroslav) Hubmajer (tudi Hubmayer) omenjal predvsem kot eden pomembnih udeležencev s slovenske strani vstaje v Bosni 1875, ter kot član in nekaj časa predsednik ljubljanskega izobraževalnega društva tiskarjev, pa odbornik delavskega izobraževalnega društva. O njegovem delovanju je najbolj podrobno pisal v svoji doktorski disertaciji Petko Luković,[1] manj pa je poznano njegovo delovanje v Pirinski Makedoniji v kresnenski vstaji. Kresnenska vstaja okoli vasi Kresna v Pirinski Makedoniji se je začela 5. oktobra 1878 zaradi nezadovoljstva prebivalstva, ki je bilo z določbo berlinskega kongresa dodeljeno Vzhodni Rumeliji. Uprlo se je okrog tisoč, po nekaterih podatkih tudi več tisoč tamkajšnjih Bolgarov in Makedoncev, ki so bili že prostovoljci v rusko-turški vojni 1876–1877. Upor so Turki do konca aprila 1879 zadušili, tudi zato, ker je prišlo do razhajanja med bolgarskimi in makedonskimi člani "blagotvoritelnega komiteja", ki je vstajo vodil.[2]

V ljubljanskem delavskoizobraževalnem društvu je dokaj pomembno vlogo igral tudi Miroslavov brat Karel, vendar pa v dosedanji literaturi ni bilo povsem jasno omenjeno, če sta bila brata ali ne. V krstni knjigi fare sv. Petra v Ljubljani pa najdemo podatke, da sta to v resnici bila. Vpis v knjigi nam pove, da se je Friedrich ali Miroslav Hubmajer rodil 3. januarja 1851 ob pol štirih zjutraj doma v Florijanskih cestah 97 krojaškemu mojstru Friedrichu in materi Regini, rojeni Forstner. Mlajši brat Karel Janez pa prav tam 1. novembra 1856 ob šestih zjutraj. Omenim naj, da je bil krstni boter slednjega znani ljubljanski knjigarnar in založnik Janez Giontini.[3]

V bosansko-hercegovskem uporu se je Miroslav Hubmajer kot avstrijski artilerijski podoficir hitro uveljavil in je bil celo izvoljen za načelnika vseh vstajniških čet. Vendar je ta položaj moral kmalu prepustiti Petru Mrkonjiću alias Petru Karadjordjeviću. Del srbske historiografije ga je kasneje obtožil, da je bil agent Avstro-Ogrske in da je zato dobil veliko denarja. Luković je to kasneje po moje prepričljivo zavrnil.[4] Vsekakor pa je Hubmajer po porazu vstajnikov pri Bosanski Kostajnici 20. januarja 1876, pri katerem je bil sokriv tudi on, odšel iz Bosne in vstopil v prostovoljski odred ibarskega področja, ki mu je poveljeval arhimandrit Nikifor Dučić (1832–1900) in ta ga je po nalogu ministra za vojsko Tihomirja Nikolića (1832–1886) imenoval za poveljnika babinske čete.[5]

V času njegovega sodelovanja v bosansko-hercegovskem uporu so časniki v Ljubljani precej poročali o njem, ne le slovenski, pač pa tudi Laibacher Zeitung. Novice o njem so se potem spet pojavile v začetku decembra 1878, ko se je vrnil iz Chura v Švici v Ljubljano ter se zaposlil v Narodni tiskarni. V začetku decembra pa je to "službo odpovedal in odšel v boj na jug v Macedonijo k bolgarskim vstašem, ki so ga klicali. Danes je morda že doli."[6] Poročilo je Slovenski narod čez dva dni dopolnil in dodal, da mu je poziv poslal bolgarski odbor za vzdrževanje makedonskega vstanka v Sredecu (Sofija) in da je telegrafsko sporočil, "da je v nedeljo 8. decembra 1878 prispel v Beograd, kljub težavam, ki

Miroslav Hubmajer v času bosansko-hercegovskega upora. Na zadnji strani fotografije piše: "Drijeno. Hercegovina. 1875–1898. Miroslav Hubmajer, vodja ustašev v Hercegovini, Bosni i Makedoniji, bivši srpski oficir" (ZAL, LJU 310, šk. 2, mapa 9).

1 Luković, *Stališče Slovencev*, zlasti na str. 154–169, 184–200 in 219–223; gl. tudi Fischer, *Čas vesolniga*, str. 93–95, 184, 282–287; Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična*, V/1, str. 400–402 in V/2 na več mestih, še posebej str. 627–630.

2 VE, 2. izd., zv. 4. Beograd 1972, str. 702–703; Kacarov, Kepov, *Dokumenti*, str. 124–125, 172–174.

3 NŠAL, Krstna knjiga fare sv. Petra.

4 Luković, str. 199–203.

5 General Tihomir Nikolić (1832–1886) je bil minister vojske v prvi vladi Stevče Mihajlovića od 1. 9. 1875 do 17. 11. 1876. Gl. tudi Karanović: Četovanje, str. 44–45.

6 *Slovenski narod*, št. 283, 8. 12. 1878; tudi *Laibacher Tagblatt*, št. 283, 9. 12. 1878; Prijatelj (*Slovenska kulturnopolitična*, V/1, str. 402) navaja, naj bi Hubmajerju makedonski revolucionarni komite poslal 200 goldinarjev potnine.

so mu jih povzročali ogrski policisti."[7] V drugi polovici januarja 1897 je Slovenskemu narodu poslal tri pisma in dva dopisa iz Bolgarije. Po teh pismih se ni več oglasil ali pa časnik njegovih sporočil ni več objavljal, saj tedanja avstro-ogrska politika ni bila naklonjena neizpolnjevanju berlinskega kongresa. Značilno je, da Laibacher Zeitung zdaj o Hubmajerju sploh ni več pisala, pač pa nekaj Laibacher Tagblatt.

Prvi dopis je Hubmajer poslal iz Vidina, kamor je prišel iz Beograda in v katerem med drugim pravi, da so ga "tukaj sprejele najodličnejše osebe bolgarske družbe, a ker je od vladne strani zabranjeno pospeševati macedonski vstanek, moram "incognito" do meje potovati. Tukaj bodem ostal dva dneva, da se z nekaterimi vplivnimi osebami o marsičem dogovorim, potem pa odidem skozi Lompalanko (danes Lom), Sredec (Sofija) in Džumo (danes Blagoevgrad) v macedonska brda, da tam povzdignem zastavo osvobojenja. Začudil sem se, kako zaupanje imajo tukajšnji odlični možje do mene – to mi bode dalo pa tudi moč, vsem prirodnim in umetnim zaprekam vkljub vzdržati in svetu pokazati, kaj junaštvo za idejo navdušenega moža velja. Zagotovljam vam, da navdušenost in odločno delovanje, katero sem tu opazil, obeta najboljši vspeh. Bolgarska mora biti jedina, mora biti svobodna! To je geslo vsakega rodoljuba ... Bodite prepričani, da se štejem mej najsrečnejše ljudi, ker mi je mogoče pomagati svojim slovanskim bratom v borbi za najsvetejše, za svobodo, mogoče mi je ponesti žar svobode v zabalkanske pokrajine, kjer prebiva nam soroden, dober, krotak in deloven narod, mogoče mi je podati drugim bratom dokaz živega dejanskega čutja vzajemnosti slovanske!"[8]

Naslednji dopis je Hubmajer pisal na Novega leta dan 1879 in kot je zapisalo uredništvo, je pismo romalo najprej v Carigrad z žigom 6. januarja, 10. januarja je bilo v Zadru, 13. v Budimpešti in od tam so ga poslali v Ljubljano šele 20. januarja. Hubmajer je pisal, da je po štiridnevnem potovanju iz Vidina preko Loma in Stare planine na Silvestrovo 1878 prišel v Sofijo. Opisuje predvsem pot in pravi, da "se na vsakem koraku vidi nepopisljivo zanemarjenje in tužno opustošenje in pot, da se bog usmili. Namesto v Tartarus poslal bi grešnike tukaj sem, da se za pokoro vozijo po tej blatnej puščavi. Zobje drhte, kosti se tresejo, ko da bi hotele iz kože skočiti, vse skače in se valja sem in tja po vozu in to od ranega jutra do poznega večera." ... "Hiša (kočica) iz kolov zbita in z blatom zamazana, majhna, nizka, da nij mogoče ravno stati v njej, od vseh strani vetrom odprta." ... "O postelji, mizi ali kacem stolcu pa nij sledu, samo ob steni široka klop (priča) in na njej storje (asure), to je jedina hišna oprava."[9] Naslednji dan je šel v Berkovico in nato z volovsko vprego čez Staro planino proti Sofiji. Navdušen pa je bil nad Sofijo. ... "Na večer ob 5. uri prišli smo pred Sofijo. Od turškega groblja, mimo katerega pelje cesta, zagledal sem pred seboj divno v žaru zahajajočega sonca veliko prostorno mesto z mnogimi minareti, stolpiči in kupolami. Zagotavljam vam, da sem se iznenadil divnosti pogleda. To ne sliči nobenemu sto in sto evropskih mest, katere sem na svojem potovanju videl. Je to nekaj neopisljivega. Iznenadila me je pa tudi pri vhodu strašna nesnažnost, podrtija, nerednosti in ne vem, katerih imen bi se še poslužil, da označim čudno zmes blata, kolov, papirja in drugih enakih snovi, iz katerih to mesto obstoji. Živa slika turškega propadanja in dokaz, kako nevredno je, da je Evropa trpela in še hoče trpeti to vsaki kulturi nepristopno, za vse vzvišeno nesposobno drhal, da vlada nad tako krasnimi kraji, katerih pravi lastniki so Slovani, ki se vselej in povsod odlikujejo s svojim bistrim umom."[10]

Naslednje pismo je Hubmajer poslal iz Radomirja 21. decembra 1878, ko je bil že na poti iz Sofije proti Kjustendilu. O uporu ne govori, zanimivi so njegovi vtisi etnološke narave. Med drugim pravi takole: "Narod, ki tukaj prebiva, poln je prirodne inteligence, kar dokazujejo okusno izvedeni izdelki njegovi, obleke ne kupi si noben kmet, vse si sami doma napravijo. Ženska obleka starodavne oblike mi je najbolj dopadala, ker je v resnici lepa, z živimi barvami opletene olišpke so v čistem slovanskem slogu izvedene. Res je, da v kaščah (hišah) ni mnogo najti: skrinja, kotel, ped visoka miza (sofra), nekoliko nizkih stolčkov in preprog v boljših hišah, to je vse za olajšanje življenja. Postelje v našem evropskem pomenu se ne najde tukaj. Za noč se namesti na tleh preproga, z drugo se človek odene in postelja je gotova. Po vsem tem se pa ne sme soditi, da narod ne ve kako živeti, on dobro ve namestiti si prijetni stan z vsemi potrebnimi stvarmi, toda doslej tega ni smel narediti, kajti, da si je napravil visoke sobe, v katerih bi bilo mogoče ravnoglavno stati, v katerih se ne bi kadilo in v katerih bi videli drug drugega: sedeli bi Turki pri njem in ne bi mu bila hiša nikdar prazna te skote. Zaradi tega napravil si je tukajšnji kmet namesto hiše koš, nizek, zakajen, brez okna, da je skoraj svinjak našega slovenskega kmeta dobra hiša proti njemu."[11]

Na božični dan se je oglasil iz Kjustendila, kjer je bival tudi predstavnik centralnega vstajniškega odbora metropolit Nataniel Ohridski in Hubmajer je tudi že odšel v hribe, "da tam uredil čete in odelenja. Spremljajo me tukajšnji bolgarski in mace-

7 *Slovenski narod*, št. 284, 16. 12. 1878.
8 *Slovenski narod*, št. 291, 18. 1. 1878; *Novice*, št. 51, 18. 12. 1878.
9 *Slovenski narod*, št. 18, 23. 1. 1879.
10 Prav tam.
11 *Slovenski narod*, št. 25, 31. 1. 1879.

Reklama za Hubmajerjevo litografijo v Bukarešti (ZAL, LJU 310, šk. 1, mapa 1).

donski starešine."[12] Omenja dva Makedonca: popa Buha in vojvodo Dmitarja. "Še več drugih četovodij in konjenikov imam okoli sebe tako, da nas je vseh 20 mož." Hvali gostoljubnost in dobroto prebivalstva. "Vse nam store, kar ji je mogoče, da nam poslužijo in v kašči, katera izgleda siromašno, ručamo, da je veselje: surovo kislo zelje, kozjega sira, mladega česna, na ražnju pečena kokoš, slanine in dobrega kruha je obilo. Malo rakije in tudi rujnega vinca poln vrč se najde, pa se je, pije, razgovarja in poje."[13]

Zadnje Hubmajerjevo pismo je datirano s 3. januarjem 1879. Pisal ga je iz Bosilegrada v današnji Srbiji, kjer je bil glavni stan makedonske vstaje. Pravi, da kraj leži med Kjustendilom in Vranjem, Babina poljana in Crni vrh (Vitoša) sta zibelka vstaje. Piše, da se je že naučil bolgarskega jezika: "Prvi razgovori so mi bili malo težki, a zdaj se razumemo popolnoma. Bolgarski jezik, zlasti kakor ga govore v Makedoniji, je slovenskemu mnogo podobnejši kakor srbsko-hrvatski. Nahajam tu staroslovanske izraze, katere tudi mi Slovenci rabimo, katere so pa Hrvati in Srbi s turškimi ali drugimi besedami nadomestili."[14] V isti številki je Slovenski narod povzel še pismo "necega druzega vstaša", v katerem med drugim piše, "da vojvoda Miroslav Hubmajer, Kranjec, poznat iz vstankov v Bosni in Hercegovini, ima okoli 800 do 1000 mož in prodira z vojvodo Sretkovićem,[15] Srbom, proti Egri Palanki" (danes Kriva Palanka).

Mimogrede naj omenim, da je čez dober mesec Slovenski narod skoraj v celoti objavil osnutek bolgarske ustave, ki jo je knez Aleksander Dondukov-Korsakov predložil ustavodajni skupščini bolgarske kneževine, ki se je zbrala 22. februarja 1879 v stari prestolnici Trnovo na svojem prvem zasedanju in je ta osnutek ustave po burnih razpravah sprejela 29. aprila 1879. Ustava je potem ostala v veljavi vse do 1947. Ta prevod samo potrjuje veliko zanimanje za dogodke na Balkanu in je bil to že drugi prevod pomembnega dokumenta, ki se sicer ni neposredno dotikal slovenske zgodovine, po prvem, to je prevodu celotnega teksta pogodbe berlinskega kongresa.

Nekaj zabeležk o Hubmajerjevem delovanju v Makedoniji sta zabeležila tudi lista Slovenec in Bleiweisove Novice. Slovenec je bil prvi, ki je poročal, da je Hubmajer z generalom Černjajevim in da mu je "izdaten pomočnik."[16] Podobno so pisale Novice, po katerih naj bi bil Hubmajer pomočnik generala Černjajeva. "Cete ustajnikov se množe, Turčija ne bo še imela miru, dokler vsi podjarmljeni njeni narodi ne bodo prišli do tistih človekovih pravic, ktere so do-

12 Prav tam; tudi *Slovenec*, št. 12, 1. 2. 1879.
13 Prav tam.
14 Prav tam.
15 Morda gre za generala Mihaila Srečkovića (1843–1920), ki je bil od 1878 do 1882 komandant artilerijskega polka.

16 Nekaj o teh pismih je povzel tudi *Slovenec*, št. 12, 1. 2. 1879; Ruski general Mihail Grigorjevič Černjajev (1828–1898) je bil vnet panslavist, maja 1876 je postal celo srbski državljan in srbski general in je v srbsko-turški vojni vodil moravsko-timoško armado in se po njenem porazu na Džunisu pri Aleksincu konec oktobra 1876 skupaj z ruskimi prostovoljci vrnil v Rusijo. Kot navaja Duško Kovačević v svoji monografiji Srbija i Rusija 1787–1889, je bil Černjajev eden redkih Rusov, ki so nasprotovali politiki svoje vlade, ki je protežirala Bolgare na račun Srbije ob San Stefanskem mirovnem sporazumu (str. 29) in da je bil Černjajev že od prve polovice 1879 spet v Srbiji (str. 80). Sodeč po pismu srbskega poslanika na Dunaju Filipa Hristića, da je v začetku februarja 1879 Černjajev novačil srbske oficirje za drugo vstajo v Makedoniji, je utegnil biti s tem seznanjen in morda celo povabljen tudi Hubmajer (str. 91).

Hubmajer z ženo v Sarajevu leta 1899 (ZAL, LJU 310, šk. 2, mapa 13).

segli zdaj že Bolgari, Bošnjaki in Hercegovci."[17] Konec marca 1879 je Slovenski narod po zagrebški Kroatische Post prinesel vest, da je Hubmajer z okoli 4.000 možmi prestopil mejo pri Egrionu in zanetil upor v vaseh Povodje, Stara Palanka, Grašin, Gimeni, Biljana, Vignica in Salenica,[18] Novice pa še, "da so se ruske čete umaknile iz Bolgarije, angleško brodovje pa odplulo izpred Carigrada." Kmalu nato je bilo konec kresnenske vstaje, razšla se je tudi Hubmajerjeva enota.[19] Nekaj več je o tem zapisal Slovenec, ki je dobil pismo od Hubmajerja, vendar ga ni objavil, pač pa le citiral glavnino pisma. V tem poročilu pravi, "da je Rusija strogo zapovedala da se morajo okoli Bosilegrada zbrane vstajniške čete raziti. Hubmajer sam, kot glavar njihov, moral je to zapoved izvršiti in je res 20. marca 1879 odpotoval skozi Kjustendil v Sredec (Sofijo), kjer ga je namestnik kneza Dondukova-Korsakova general Domontović jako prijazno sprejel ter mu povedal vzroke, zakaj je morala Rusija tako ravnati. Po posredovanju episkopa Natanijela Ohridskega, bivšega predsednika ustaškega odbora, vstopil bode Hubmajer sedaj bržkone v bolgarsko armado ali pa v rumelijsko milico za artilerijskega oficirja."[20] To možnost je Slovenec takole komentiral: "... če je bil pa povabljen stopiti v bolgarsko armado, potem se reši uganka tako, da misli Bolgarija sama oficijelno vojsko pričeti s Turčijo, kar bi bilo pač pametneje nego uboge vstaše v stradanje in smrt goniti, z dobro preskrbljeno armado pa čakati in gledati, kaj bodo oni revčki naredili."[21] To se seveda ni zgodilo in Slovenec je konec julija 1879 že poročal, da se je Hubmajer vrnil v Ljubljano.[22]

Hubmajer leta 1901 na dopisnici, ki jo piše sestri Rezi v Ljubljano in s katero ji na kratko sporoča novice o svojih otrocih (ZAL, LJU 310, šk. 2, mapa 11).

Hubmajer se za stalno ni več vrnil domov. Ob smrti 1910 je Slovenski narod objavil daljši nekrolog z nekaj dopolnili, ki doslej niso bila upoštevana.[23] V tem članku piše, da je v bolgarsko-srbski vojni 1885 postal artilerijski major v srbski vojski, ki ji je takrat poveljeval ruski general Černjajev. Po srbskem porazu ga je srbska vojska odpustila in za nekaj časa naj bi se vrnil v Ljubljano, potem pa je bil v Rimu, Neaplju, Atenah, Carigradu, Odesi, še drugje v Rusiji in v Bukarešti, kjer je ustanovil litografijo. Ta je kmalu propadla in Hubmajer je spet odšel v Beograd ter dobil službo pri mestu in se kot vdovec poročil s hčerjo sarajevskega lekarnarja Herciga in se nato 1896 preselil v Sarajevo, kjer je dobil službo v tamkajšnjem deželnem muzeju in postal tudi svetovalec za balkanska vprašanja avstrijske vlade. Posebej naj bi ga upošteval dolgoletni avstroogrski skupni finančni minister in s tem šef uprave v Bosni in Hercegovini Benjámin Kállay, ki je med drugim tudi ustanovil deželni muzej v Sarajevu. Iz Sarajeva

17 *Novice*, št. 8, 19. 2. 1879, str. 66.
18 *Slovenski narod*, št. 68, 23. 3. 1879; tudi *Laibacher Tagblatt*, št. 67, 22. 3. 1879.
19 *Novice*, št. 13, 26. 3. 1879, str. 104.
20 *Slovenec*, št. 40, 10. 4. 1879.
21 *Slovenec*, št. 41, 12. 4. 1879.
22 *Slovenec*, št. 82, 2. 7. 1879.
23 *Slovenski narod*, št. 51, 4. 3. 1910.

je večkrat prišel v Ljubljano, kjer sta živeli dve njegovi sestri, dva brata pa sta bila v času njegove smrti v tujini. Umrl je zaradi odpovedi srca in zapustil ženo in deset otrok.[24]

Marsikaj iz njegovega življenja je še nejasno. Recimo to, kaj je počenjal do prihoda v Romunijo v mestih, ki so omenjena zgoraj. V člankih za časa njegovega življenja in ob smrti ni nič omenjeno, da je bil v Bukarešti v stikih z bosanskim socialistom Vaso Pelagićem in skupaj njim podpisal spomenico o balkanski federaciji in jo po vsej verjetnosti tudi natisnil v svoji litografiji. V Beogradu je bil 1895 urednik nemško pisanega lista Belgrader Zeitung, ki naj bi izhajal le tisto leto. Še nekaj dodatnih informacij je spet objavil Slovenski narod, ko je povzemal zapis Pera Uzelca iz splitskega Našega jedinstva. Uzelac je zapisal, da se je Hubmajer bojeval v srbsko-turški vojni 1876–1877 pod poveljstvom vojvode Maše Vrbice v črnogorski jataganski legiji. Sodeloval naj bi tudi v bitki za Šipko. Po Uzelčevih podatkih naj bi Hubmajer prišel v Bukarešto z ženo in dvema otrokoma. Uzelac tudi piše, da je bil Hubmajer zaradi sodelovanja s Petrom Mrkonjićem sumljiv knezu Milanu Obrenoviću in so ga začeli imeti za agenta Avstrije, kar ga je zelo bolelo.[25] V nekrologu v Slovenskem narodu je omenjeno še, da je Hubmajerju črnogorski knez Nikola zaradi udeležbe v bojih okrog Trebinja v hercegovskem uporu podaril revolver. Ljubljanski policijski svetnik Ludvik Perona naj bi ga tudi posvaril in mu 1879 poslal listič z besedami "Fric, izgini!" in po tem opozorilu se je Hubmajer odpravil v Bolgarijo.[26]

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana.
Krstna knjiga fare sv. Petra.
ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana.
LJU 310, Hubmajer Miroslav.

ČASOPISNI VIRI

Laibacher Tagblatt, 1878, 1879.
Novice, 1878, 1879.
Slovenec, 1879.
Slovenski narod, 1878, 1879, 1910.

LITERATURA

Fischer, Jasna: *Čas vesolniga socialnega punta se bliža : socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do leta 1889*. Ljubljana 1983.
Kacarov, G. in Kepov, I.: *Dokumenti po kresnensko vstajnite od 1878. B'lgarski patriarh Kiril. Sprotivata srešu Berlinski dogovor i kresnenskp vstajnite*. Sofija 1955.
Karanović, Milan: *Četovanje vojvode Petra Mrkonjića – kralja Petra – po Bosanskoj krajini 1875–76 po pričanju njegovog četnika posilnog*. Sarajevo 1921.
Kovačević, Duško: *Srbija i Rusija 1878–1889 : od Berlinskog kongresa do abdikacije kralja Milana*. Beograd 2003.
Luković, Petko: *Stališče Slovencev do vstaje v Hercegovini in do bosansko-hercegovskega vprašanja v letih 1875–1878*, Ljubljana 1977.
Prijatelj, Ivan*: Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895*. Ljubljana 1955–1985.
Vojna enciklopedija (VE). Beograd 1970–1976, 2. izd.

ZUSAMMENFASSUNG

Einige Ergänzungen zur Biographie Miroslav Hubmajers

Miroslav Hubmajer, Drucksetzer in Ljubljana (Laibach), war aller Wahrscheinlichkeit nach der einzige Slowene, der am bulgarisch-makedonischen Aufstand in Kresna in Bulgarisch-Makedonien 1878/79, ebenso am Aufstand in Bosnien und in der Herzegowina 1875/78 teilgenommen hat, wobei er im Letzteren mindestens einige Zeitlang eine bedeutende Rolle innehatte. Am Ende des Aufstandes in Kresna begab er sich nach Rumänien, weilte einige Zeit in Italien, dann in Serbien, wo er kurze Zeit eine deutsche Zeitung redigierte, in der Belgrader Stadtverwaltung arbeitete und sich zuletzt nach der Heirat einer Frau aus Sarajewo in Sarajewo niederließ, wo er auch starb. Seit dem Kresna-Aufstand wählte er also Ljubljana nie mehr zu seinem ständigen Wohnort.

24 Prav tam.
25 *Slovenski narod*, št. 65, 22. 3. 1910.
26 *Slovenski narod*, št. 51, 4. 3. 1910; gl. tudi zapuščino v ZAL, LJU 310, Hubmajer Miroslav, t. e. 1, a. e. 1.

1.04 Strokovni članek
UDK 316.343-058.13(497.4Ljubljana)
929.52Demšar

Prejeto: 10. 1. 2009

Angelika Hribar
bibliotekarka – visokošolska sodelavka na Filozofski fakulteti v Ljubljani v pokoju, Prečna 3, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: angelika.hribar@volja.net

Dve oporoki. Družina Demšar iz Železnikov in nastajanje meščanstva v slovenskem prostoru

IZVLEČEK

Prispevek prinaša oporoko Elizabete Demšar (1783–1843) iz Železnikov, ki je z zapuščino omogočila svojim hčeram, da so se lahko omožile z ljubljanskimi meščani in kasneje v Ljubljani postale hišne posestnice. V prispevku je predstavljenih tudi nekaj zanimivih rodbinskih povezav z bolj ali manj znanimi in zaslužnimi Slovenci. Sledi še oporoka Elizabetine hčerke Antonije Žužek, ki se je rodila v Železnikih, umrla pa v Ljubljani leta 1903.

KLJUČNE BESEDE
Železniki, Ljubljana, rodbina Demšar, Peterka, Vega (Jurij Vega), Plautz (Plavc), Kastl, Žužek, Vencajz, Brejc, Lapajne, Derč, Nagode, Pirnat, Kavčnik, oporoke, rodoslovje, meščanstvo

ABSTRACT

TWO TESTAMENTS.
THE DEMŠAR FAMILY FROM ŽELEZNIKI AND THE DAWING OF THE BOURGEOIS MIIDLE CLASS ON THE HISTORY OF SLOVENIA

The article displays the last will and testament of Elizabeta Demšar (1783-1843) from Železniki, whose bequest made it possible for her daughters to marry into Ljubljana's burgher families, and later to become house owners there. Some interesting family relations with prominent and distinguished Slovenes are portrayed, and the last will and testament of Elizabeta's daughter Antonija Žužek is presented, who was born in Železniki, and died in Ljubljana in 1903.

KEY WORDS
Železniki, Ljubljana, Demšar, Peterka, Vega (Jurij Vega), Plautz (Plavc), Kastl, Žužek, Vencajz, Brejc, Lapajne, Derč, Nagode, Pirnat, Kavčnik, last will and testament, genealogy, bourgoisie, middle classs

Železniki okoli leta 1910. Demšarjeva ("Dagarinova") hiša skrajno desno (last Angelike Hribar).

V družinskem arhivu avtorice pričujočega prispevka[1] je ohranjen tipkopis prepisa[2] oporoke Elizabete Demšar, rojene Luznar, ki je bila zapisana v nemškem jeziku 16. novembra 1843 v Železnikih. Ker že samo besedilo pove nekaj o načinu življenja in mišljenja v tem nam že odmaknjenem obdobju naše krajevne zgodovine, ga v celoti navajamo v slovenskem prevodu:

TESTAMENT

Ker nihče ne more določiti dolgosti svojega življenja, hočem še pri zdravem razumu in polni zavesti svojega početja izreči svojo poslednjo voljo glede uradnih postopkov, ki naj se po moji smrti izvedejo z mojim premoženjem.

1. Želim, da se moje telo po ločitvi od duše, ki jo z otroškim zaupanjem izročam neizrekljivemu bitju, pokoplje po katoliškem običaju v spremstvu dveh duhovnih gospodov. Za plačilo vseh pogrebnih stroškov in svetih maš, kot tudi zakonitemu pooblaščencu za šolski fond normalke, volim 50 gl.[3]

2. Mojemu ljubemu sinu Jožefu volim 200 gl. (piši dvesto goldinarjev), ki so – z zgoraj omenjenimi 50 gl. za pogrebne stroške – to je skupaj 250 gl., naloženi pri mojemu soprogu v tobačni založbi in sem jih privarčevala od zakupnega prihodka za polovično hubo, ležečo v Selcah, ki spada pod loško mestno gospostvo.

3. Svojemu možu Antonu Demšarju (Anton Demscher) volim iz svoje poročne pogodbe z dne 24. junija 1826, (zemljiškoknjižni vpis z dne 24. julija 1832), 100 gl. kot tudi del gozda v Smolevi, ki sem ga odkupila po smrti svojega brata Franca Luznarja (Franz Lussner).

4. Ostalih 500 gl. iz poročne pogodbe volim svojim ljubim otrokom, sinu Jožefu 200 gl. in hčeram Elizabeti, Antoniji, Mariji in Katarini, vsaki 75 gl.; s tem bo poročna pogodba izčrpana.

5. Svojo polovično hubo v najemu, ki leži v Selcah in spada pod loško mestno gospostvo pod urbarialno številko 2794, zapuščam svoji hčeri Elizabeti v njeno nepreklicno last z razpolagalno pravico prepisa, da bo mogla plačati stroške zapuščinske razprave in še [nadaljuje v naslednji točki, op. A. H.]

6. drugim hčeram Antoniji, Mariji in Katarini izplačati vsaki 200 gl. iz zgoraj navedene polovične hube; razen tega bo prejemnica imenovane polovične hube Elizabeta Demšar dolžna plačevati vsako leto 3 sv. maše, in sicer eno za pokojnega Gašperja Blaznika (Kaspar Blasnig), drugo za mojo mater Nežo Luznar (Agnes Lussner) in tretjo za mojo ubogo dušo Elizabeto Demšar, rojeno Luznar (Elisabeth Demscher geb. Lussner), kot tudi za vse uboge duše.

8. Moja volja je, če se bodo otroci z očetom, oz. mojim možem Antonom Demšarjem, in tudi oče z otroki medsebojno dobro in v miru prenašali, naj prihodek iz imenovane polovične hube v prihodnjem letu 1844 ostane še pri hiši; moja hči Elizabeta pa naj šele naslednje leto, to je leta 1845 začne prejemati prihodek iz te polovične hube; tedaj naj začno tudi hčeram Antoniji, Mariji in Katarini iz njim voljenega

1 Zasebna last Angelike Hribar.
2 Pretipkano v prvi polovici 20. stoletja.
3 "Prvo lastno šolsko poslopje je bilo kupljeno iz fondacije župnika Grošlja leta 1842 od lastnika domačina dr. Crobatha, advokata v Ljubljani." Glej Košmelj, *Železniki skozi čas,* str. 219.

kapitala, vsaki po 200 gl., pritekati 5% obresti; če pa bi se zgodilo, da se hčeri Elizabeti že prej ponudi dobra ženitna priložnost, lahko začne prejemati prihodke iz imenovane polovične hube takoj.

9. Kar zadeva tistih 500 gl., voljenih otrokom v 4. § (členu), je moja volja taka: če se oče Anton Demšar ne bo dobro razumel z najinimi naštetimi otroki, tako da bi bili ti prisiljeni oditi od doma, naj začno očetu in otrokom z dnem ločitve pritekati 5% obresti od tistih 500 gl. iz poročne pogodbe.

10. Volim svoji hčeri Elizabeti cerkveni sedež št. ... na ženski strani pri sv. Antonu, s pripombo,[4]

11. da bo morala ta hčerama Antoniji in Katarini izplačati vsaki po 10 gl. ob spremembi stanu ali njuni polnoletnosti.

12. Volim svoji hčeri Mariji cerkveni sedež na ženski strani pri sv. Antonu pod korom.

13. Volim svoji hčeri Katarini cerkveni sedež na ženski strani pri sv. Frančišku št. ...

14. Volim svoji hčeri Antoniji cerkveni sedež na ženski strani pri sv. Frančišku št. ...

15. Naj se pri poračunu izplača moji sestri Mariji Kos (Koss) v Loki, in vnukom,[5] *to je otrokom Marije Kos, vsakemu 7 f. 30 kr., ki jim jih je zapustila moja mati.*

Moja srčna želja je, da bi bili otroci do očeta dobri in ubogljivi, kar je tudi njih dolžnost, in da bi se tudi oče v vseh zadevah do njih vedel kot oče in ne ravnal z njimi kakor s sužnji, temveč da bi živeli skupaj v miru in slogi; zatorej jih priporočam presveti Trojici: Očetu, Sinu in svetemu Duhu. Amen!

Poleg tega prosim slavno okrožno sodišče, da mojo poslednjo voljo natančno izpolni in po moji smrti poskrbi za prepis mojega volila, ga potrdi s pripadajočim pečatom in se zavzame za moje otroke.

V potrditev tega sem ta testament lastnoročno podpisala in dala podpisati tudi pričam.

Železniki, 16. novembra 1843.

Dopolnilo o oblačilih.

Hči Katarina naj prejme ta lepšo skrinjo za obleke, ta lepšo avbo in ta lepši suknjič ("vulgo sukna"), ki naj si ga sama izbere.

Nato naj si hči Marija izbere iz druge skrinje drugo zlato avbo in eno "sukno", katero hoče; ostala oblačila pa naj si vse štiri hčere razdelijo med seboj.

Železniki, na zgornji 16. november 1843.
Elizabeta Demšar (Elisabeth Demscher l. r.)
Jakob Globočnik (Globotschnig l. r.) kot zaprošena priča[6]
Jožef Globočnik (Josef Globotschnig l. r.) kot zaprošena priča
Janez Globočnik (Johann Globotschnig l. r.) kot zaprošena priča

---

Prezentirano 2. dec. 1843
Objavljeno 14. dec. 1843. In se na zahtevo dobi prepis.
Okrajno sodišče k. k. gospostva Loka, 14. dec. 1843
Podpis nečitljiv l. r.
Okrajni glavar

Občudovanja vredno je sprejemanje kratkosti tega življenja in "otroško zaupanje" v "neizrekljivo bitje",[7] s katerim se ta žena poslavlja od tega sveta, v katerem je pa vsekakor še trdno zasidrana, ko ima pred očmi svojo družino in vso realnost prihodnosti svojih najbližjih. Pri vsem tem ji zemeljske dobrine nikakor niso bile nepomembne, nasprotno, očitno si je v življenju zelo prizadevala, da bi svoje imetje kolikor mogoče pomnožila. V oporoki ga je želela pravično razdeliti svojemu možu in otrokom. Če je bila ta delitev zares "pravična", ni povsem jasno. Vsekakor je želela, da se med seboj ne bi prepirali, čeprav ni izključila tudi te možnosti.

Družina Demšar

Anton Demšar (14. 1. 1779 – 21. 6. 1848) je bil trgovec in hišni posestnik v Železnikih št. 12, kar je razvidno iz župnijske mrliške knjige.[8] V monografiji Vide Košmelj *Železniki skozi čas* je kratek opis hiše v poglavju *Dagarinova hiša* s staro številko 12, danes Trnje 25. Še vedno se imenuje po prvotnih lastnikih. Zadnji potomec teh *"je bil kranjski dekan Jožef Dagarin (1785–1850)".*[9] Avtorica nato pravi, da *"ni znano, ali je hišo sam prodal ali so jo prodali njegovi dediči."* Navaja, da sta jo kupila *"uspešna trgovca zakonca Jožef in Matilda Demšar".*[10] V resnici sta bila posestnika te hiše že Jožefova stara starša Anton in Elizabeta Demšar (rojena Luznar, 15. 11. 1783 – 25. 11. 1843). Očitno pa sta jo od Dagarina kupila šele med letoma 1830 in 1840, ker so se njuni otroci rodili v hiši s staro številko 83.[11] V Železnikih je tudi *"Demšarjeva hiša",* in sicer stara št. 25, danes Trnje 38, iz katere verjetno izvirajo vsi Demšarji iz Železnikov. Ukvarjali so se s prevozništvom, imeli so žago, lesno trgovino in mlin.[12]

4 Cerkvene sedeže so premožnejše družine kupovale v dosmrtno last. Glej: Košmelj, *Železniki skozi čas,* str. 78.

5 Verjetno je zapisano "vnuki" namesto "nečaki", ker je šlo za denar, ki ga je zapustila njena mati svojim vnukom.

6 Jakob Globočnik je bil od 1830–1850 predstojnik dominija, tudi župan v Železnikih. Glej: Globočnik, *Železniki – Eisnern,* str. 39.

7 Ta izraz za Boga je uporabljal oče razsvetljenstva Voltaire.

8 "Handelsmann und Hausbesitzer" = trgovec in hišni posestnik. Glej: NŠAL, Matične knjige župnije Železniki.

9 Dagarin se je zapisal v slovensko zgodovino v zvezi s Prešernom kot krivec za požig skoraj vseh pesnikovih neobjavljenih del. Glej: Zgodovina slovenskega slovstva, knj. 2, str. 98.

10 Košmelj, *Železniki skozi čas,* str. 67.

11 Tudi to "manjšo sosednjo hišo ... stara št. 83, je dokupil Pavle Tavčar – mlinar in z njo razširil mlin". Košmelj, *Železniki skozi čas,* str. 60.

12 Prav tam, str. 62.

Demšarjeva ("Dagarinova") hiša v Železnikih, ok. 1900 (last Angelike Hribar).

Elizabeta Demšar v oporoki omenja "tobačno založbo" svojega moža. Zelo verjetno je tobak od nekod "en gros" (na debelo) uvažal in ga nato prodajal manjšim trgovcem. To je moral biti donosen posel, s katerim so njegovi dediči nadaljevali tudi po očetovi smrti, saj Košmeljeva navaja: *"Pred prvo svetovno vojno je bila v Železnikih največja prodajalna tobaka na Trnju pri Dagarinovih (trgovina Demšar)."*[13]

Iz oporoke je tudi razvidno, da je Elizabeta Demšar posedovala pol hube oz. "grunta" in da je dokupila še gozd od svojega brata. Dohodke od teh kmetijskih zemljišč je naložila v moževo "tobačno založbo".

Anton in Elizabeta Demšar sta imela pet otrok: Jožefa (11. 2. 1816 – 5. 1. 1878), Elizabeto (16. 11. 1819 – 17. 8. 1906), Antonijo (14. 5. 1822 – 5. 6. 1903), Marijo (7. 8. 1824 – 4. 8. 1902) in Katarino (23. 4. 1827 – ?).[14]

Njun edini sin Jožef Demšar je ostal v domači hiši v Železnikih. Poročil se je z Alojzijo Klaus (31. 10. 1833 – 2. 1. 1904), doma iz Ajdovščine pri Vipavi, ki je bila po njegovi zgodnji smrti "c. kr. poštarica in posestnica".[15] V poglavju *Pošta* Košmeljeva navaja: *"V 19. stoletju je bila pošta v privatni lasti družine Demšar pri Dagarinu. Tam je obenem delovala stara trgovina, občasno gostilna in stave na loteriji oz. izplačevanje dobitkov."*[16]

Jožef Demšar (starejši) in Alojzija (Luiza) sta imela sedem otrok, od katerih jih je pa le pet preživelo: Jožefa (1854–1910); Alojzijo, por. Hafner (1856–?); Franca (1858–?), Evgenijo, por. Vavken (1860–1936), Antona (1862–1862), Ano, por. Naglič (1864–?) in Janeza (1866–1866).[17]

Najstarejši sin Jožef (mlajši) se je poročil z Matildo Vavken (1865–1929), iz Cerkelj na Gorenjskem. Košmeljeva pravi, da je takrat vse poslovanje pri Demšarjevih *"izjemno cvetelo"*.[18] Imela sta tri sinove: Vladka, Mirka in Metoda. *"Oče Jožef je kmalu umrl. Gospodarstvo za njim je dobro vodila mati Matilda... Vsi trije sinovi so obiskovali šole. Vladko je pred vojno študiral medicino na Dunaju, za Mirka ne vem, kaj je študiral, najmlajši Metod pa je bil namenjen za kasnejšega gospodarja in je obiskoval neko trgovsko šolo. Po materini smrti je trgovina propadala. Zadolženo posest je zasegla in prodajala Hranilnica in posojilnica. Najprej se je zaposlil najmlajši Metod v Ljubljani, čez nekaj let najstarejši Vladko v Kranju, Mirko pa je ostal sam doma na opustošenem domu. Bil je veseljak, izredno inteligenten, načitan, z velikim znanjem krajevne zgodovine."*[19]

"Zadolženo premoženje treh Demšarjevih sinov kot posledica prve svetovne vojne in krize je Hranilnica

13 Prav tam, str. 244.
14 Podatki so deloma iz že obstoječega družinskega rodovnika, deloma iz župnijskih matičnih knjig Železnikov, ki se nahajajo v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani.
15 Tako piše na spominski podobici iz leta 1904 (v lasti A. Hribar).
16 Košmelj, *Železniki skozi čas,* str. 323.
17 Glej op. 14.
18 Prav tam, str. 323.
19 Glej: Košmelj, *Železniki skozi čas*, str. 116.

prodala Marjanu Thalerju. Nečak Sašo Benedik hišo vzdržuje s posluhom za starožitnosti."[20]

Za Alojzijo, Franca in Evgenijo doslej ni znanih kaj več podatkov. Evgenija se je očitno poročila v isto družino Vavken iz Cerkelj kakor njen brat.

Ana Demšar se je leta 1882 poročila z Ivom Nagličem. Njun edini preživeli sin od štirih otrok Vladimir (Vladko) Naglič je bil kapitan dolge plovbe. Ukvarjal se je tudi s prevajanjem in s pomorsko terminologijo.[21]

Družine Peterka, Plautz (Plavc) in Kastl

Iz oporoke Elizabete Demšar je razvidno, da je mati zapustila polovično hubo svoji najstarejši hčeri Elizabeti. Družinsko izročilo pravi, da so imeli strica duhovnika, ki je po sestrini smrti poskrbel, da so se dekleta dobro omožila. Ta da je bil župnik v Sostrem pri Ljubljani. V knjižici *Župnija Sostro* res najdemo podatek, da je bil Andrej Luznar župni vikar v Sostrem *"od maja 1837 do leta 1851, ko je odšel v pokoj; umrl je v Ljubljani 14. oktobra 1857.*"[22]

Tako je Andrej Luznar našel Elizabeti, najstarejši od sestra, ženina, trgovca Lovrenca Peterko (1806–1858), Antoniji pa ljubljanskega peka in posestnika Štefana Žužka (1810–1897); Marija se je poročila s Tomažem Pirnatom (1813–1890), Katarina pa je bila poročena Tekavec. Kaj več se o njej in njeni družini ni ohranilo.

Elizabeta Demšar in Lovrenc Peterka sta se poročila 9. septembra 1849 v Sostrem. Lovrenc je bil tedaj že vdovec, star 43 let, Elizabeta pa je bila stara 29 let. V zakonu so se rodili štirje otroci: Marija (25. 5. 1852 – 18. 4. 1940), Frančiška Julijana (9. 2. 1855 – 23. 12. 1944), Janez (Johann) (1856 – 14. 2. 1884) in Lucija (13. 8. 1858), ki je kmalu po porodu umrla.

Lovrenc Peterka je bil doma iz Osredk 7 pri Dolskem. Kako in kdaj se je preselil v Sostro, ni znano. Bil je trgovec z metrskim blagom, ki ga je kupoval tudi v Italiji, prodajal pa kar na stojnici na ljubljanski tržnici. Družina Peterka je sprva stanovala v Frančiškanski ul. 10 (sedaj Nazorjeva ulica), na mestu, kjer je sedaj hotel Union. Hiša je bila znana po tem, da je v njenem nadstrešku obtičala "francoska krogla". Lovrenc Peterka je v tej hiši leta 1858 tudi umrl. Moral je biti dokaj premožen, da je vdova Elizabeta že leta 1859 lahko kupila hišo na tedanji Sv. Petra cesti (zdaj Trubarjeva 19, hkrati Prečna 1) in jo celo nadzidala. Vdova je morala prevzeti tudi trgovanje. Verjetno je sina Janeza v posle vpeljala že v njegovi rani mladosti. Za družino Peterka je bila gotovo velika tragedija, ko so izvedeli, da je na poslovnem potovanju po Italiji zbolel in 14. februarja 1884 umrl v Firencah, star komaj 29 let. Prepeljali so ga v Ljubljano in pokopali pri Sv. Krištofu. Tako je morala trgovino spet voditi Elizabeta Peterka, nato pa jo je prepustila svoji drugi hčeri Frančiški. Sprva so imeli v najemu poslovni prostor na Lundrovem nabrežju, pozneje pa v pritličju nadškofijskega dvorca. Trgovino so imenovali "Pri Ažmanu".[23] Hiši na Trubarjevi 19, kjer so stanovale poleg družine tudi prodajalke, pa so imenovali "Ažmanov klošter", kajti če so se te poročile, so izgubile službo. Vzrok temu je bilo nekakšno prepričanje, da je skušnjava za krajo večja za tiste, ki imajo družino.

Hiša na Sv. Petra cesti (zdaj Trubarjeva 19, akvarel Elze Obereigner, last Angelike Hribar).

20 Prav tam, str. 67.
21 Vladimir Naglič (1896–1966), soavtor slovarja *Pomorska slovenščina.* Glej *ES 7,* str. 270.
22 *Župnija Sostro*, str. 26.
23 Kdo je bil Ažman, ni znano.

Z desne: Elizabeta Peterka (roj. Demšar) v narodni noši, sin Janez in hčeri Frančiška ter Marija, ok. 1865 (foto: L. Funtek; last Angelike Hribar).

Najstarejša hči Marija Peterka se je 7. maja 1878 v cerkvi sv. Petra v Ljubljani poročila s Ferdinandom Plautzem[24] (14. 1. 1847 – 5. 9. 1890). To je bila tako imenovana "dobra partíja". Ferdinand, ki je bil prav tako iz trgovske družine, je posedoval kar dve hiši na Starem trgu v Ljubljani. Prejšnji lastnik je bil namreč (še leta 1877) Janez Nepomuk Plautz.[25] Zdi se, da je hiši prepustil Ferdinandu in se odselil v Škofjo Loko. V mrliški knjigi župnije Sv. Jakoba najdemo podatek, da je umrl kot vdovec, in sicer za vodenico, dne 19. junija 1888, star 74 let, in da so ga iz Škofje Loke pripeljali pokopat v Ljubljano.

Priimek Plautz (Plavec ali Plavc) izvira iz Železnikov.[26] Plavce večkrat omenja Anton Globočnik v publikaciji *Eisnern (Železniki)*, ki je bila 1999 prevedena v slovenščino. Da izvira priimek iz slovenske besede "plavec", dokazuje pisava imena v Globočnikovem nemškem besedilu kot Plavez in Plavz, šele pozneje se ponemčijo v Plautz. Vida Košmelj v poglavju *Plavčeva hiša* navaja: *"Družina Plavec je preko štiristo let v Železnikih veljala kot najmogočnejša in najbogatejša fužinarska hiša ... Družina Plavc je začetkom 19. stoletja začela propadati in razprodajati premoženje ..."*[27] Ali so Plavci res začeli propadati, je vprašljivo. Morda so začeli prodajati premoženje v Železnikih, ker so spremenili svojo dejavnost, se preselili v Škofjo Loko in Ljubljano, ter tam kupili hiše. Plavci (Plautzi) se pojavijo med hišnimi lastniki na Starem trgu v Ljubljani že 1702–1706, od 1841 je lastnik ene hiše Janez Nepomuk Plautz, od 1853 pa je ta lastnik kar dveh hiš na mestu današnje velike hiše Stari trg 30.[28]

Znano je še to, da sta imeli prav trgovska družina Plautz in pekarska družina Žužek z Gornjega trga 8 (v katero se je poročila Antonija Demšar iz Železnikov) svoja "marofa" zunaj mesta na ljubljanskem barju. Marof je bila nekakšna pristava, kjer so imeli vozove in hlev za konje, ki so jih potrebovali za prevažanje robe.[29]

Ferdinand Plautz je umrl star komaj 43 let in leta 1891 je lastnica obeh hiš postala vdova Marija Plautz (roj. Peterka).[30] Čeprav njeni hiši v potresu 1895 nista bili tako zelo poškodovani, da bi ju bilo treba podreti, je izkoristila zavarovalnino in ostalo gmotno pomoč mesta in države ter si postavila veliko novo hišo (danes Stari trg 30) v secesijskem slogu s stolpiči in veliko teraso ob Ljubljanici. Na fasadi je lepo viden njen monogram MP. Del terase je zasteklila kot zimski vrt, kjer so shranjevali palme in drugo eksotično rastlinje v zimskem času. V svojem stanovanju (ostala stanovanja v hiši je seveda oddajala v najem) je vsako sobo opremila v slogu drugega stoletja. S čim je pravzaprav trgoval njen mož ali pozneje ona, ne vemo. Verjetno tudi z metrskim blagom in drugimi krojaškimi potrebščinami, kajti ohranile so se nekatere njene izjave. Po prvi svetovni vojni, ko je vladalo splošno pomanjkanje, je rekla: "O, ko bi to vedela, bi ob pravem času napolnila eno celo sobo s sukancem." Verjetno ga je bilo tedaj težko dobiti in bi ga drago prodajala.

Njena hči Olga Plautz (1881–1965) je imela kar nekaj snubcev,[31] pa je mati vsakemu rekla: "Svojo hčerko sem zase rodila." V mladosti se je Olgi sicer še kar dobro godilo, ko sta z materjo hodili na razna potovanja. Nekoč je mati izjavila: "Kaj mi že nudi Evropa?" in z Olgo sta se odpeljali v Egipt. Toda po materini smrti je njeno naivnost spretno izkoristil hišnik in nato še njegov sin in si prilastil vse njeno imetje, tako da so naposled morali zanjo poskrbeti sorodniki ter socialna služba. Umrla je 24. maja 1965 v Ljubljani.

24 Na eni od fotografij Marije Plautz je dodan plemiški pridevek Plautz von Kellersfeld.
25 *Häuser=Verzeichniss der Landeshauptstadt Laibach. Laibach 1877,* str. 21.
26 Priimek verjetno izvira iz: "plaviti"= topiti, npr. rudo plaviti. Glej: Bezlaj: Etimološki slovar slovenskega jezika. 3. knj: P-S, str. 5. Plavec ali plavc je torej delavec, ki dela pri plavžu.
27 Košmelj, *Železniki skozi čas,* str. 42.
28 *Stari trg, Gornji trg in Levstikov trg,* str. 166.
29 Žužkov marof stoji še danes na Cesti v Mestni log 30, vendar stavba ni več v lasti te družine in propada.
30 *Stari trg, Gornji trg in Levstikov trg,* str. 166.
31 Po pripovedi Mete Ilešič je bil eden od teh tudi dr. Bogdan Derč, ki bi v tej hiši lahko imel svojo ordinacijo.

Hiša Marije Plautz (Stari trg 30 oz. Galusovo nabrežje 28) (foto Angelika Hribar).

Frančiška Peterka in Karel Kastl pl. Traunstätt

Druga hči Elizabete Peterke Frančiška se je poročila 22. maja 1882 s Karlom Kastlom (1. 8. 1848 – 29. 8. 1920) iz Badna pri Dunaju, ki je kot artilerijski oficir prišel službeno v Ljubljano. S Frančiško sta se spoznala na pustnem plesu v čitalnici. Posrednika za to poznanstvo sta bila oficirska zakonca Prohaska. Oba sta Kastla zelo hvalila, češ kako je priljubljen pri regimentu. Zato je Frančiška privolila, da gre na ta ples. Čitalnica je bila v dolgi enonadstropni hiši med Fettichovo in Koslerjevo hišo v Schellenburgovi ulici nasproti Kazine.

Nato sta si Kastla s pomočjo matere Elizabete Peterke zgradila novo hišo, v tako imenovanem Ajdovem zrnu, na Prečni 3. Temeljni kamen so postavili na dan pred njuno poroko, vselila pa sta se čez leto dni, v maju 1883, ko so bili zidovi še vlažni.[32] V zakonu sta se jima rodili hčerki Elizabeta (Elza, 26. 4. 1884 – 8. 10. 1973) in Friderika (Frida, 10. 10. 1886 – 6. 9. 1957).

Karel je bil tudi amaterski slikar, ki se je šele v starejših letih začel učiti slikarstva. Skupaj s svojo starejšo hčerko Elzo sta hodila v privatno šolo slikarja Heinricha Wettacha, ki je zgradil svojo vilo na sedanji Prešernovi cesti (danes je v njej ameriška ambasada). Elza je imela zelo rada svojo babico Elizabeto Peterko, po kateri je dobila tudi ime.

Z leve: Karel Kastl, Olga z materjo Marijo Plautz; Frida in Elza ter njuna mati Frančiška Kastl, poleg stoji neznan moški, zgoraj Kastlov prijatelj Pušnik. Bad Gastein 1909 (foto Josef Relf; last Angelike Hribar).

Družina Peterka in Jurij Vega

V družini Peterka in Kastl so bili ponosni na nekakšno svaštvo z Jurijem Vego, ki ga je Elza večkrat naslikala. Ohranjenih je več miniaturnih portretov. Ko je Karel Kastl leta 1900 za svoje vojaške zasluge dobil plemiški naziv pl. Traunstätt, je v delu svojega grba prevzel Vegov grb – to je gorečo granato.

32 Rokopisni zapis Elze Obereigner, roj. Kastl.

Povezava med družino Jurija Vege (23. 3. 1754 – 17. 9. 1802) in Lovrenca Peterke je bila šele pred nedavnim natančneje dokumentirana:[33]

Oče Lovrenca Peterke je bil Jakob Peterka, rojen 26. junija 1757, na Vrhu 27, Sv. Križ.[34] Po poklicu je bil kmet, posedoval je ¼ hube ali kmetije. S prvo ženo (ime ni znano) je menda imel sina Andreja (1772–?). V svojem drugem zakonu pa se je poročil z Marijo Veha (7. 3. 1756, Zagorica), sestro Jurija Vege (Vehe), ki pa je bila tedaj že vdova. Prvič se je poročila z Mihaelom Pečarjem iz Vač (1740–1772), in to 25. septembra 1769, ko ji je bilo komaj 13 let.[35] Štiri leta pozneje je bila že vdova in se je znova poročila 12. julija 1775 z Jakobom Peterko. Rodilo se jima je šest otrok, od katerih so samo trije odrasli: Jožef Peterka (1779–1845), Urška, por. Hribar (1780–1832), in Marina, por. Štefančič (1785–1840). Marija Veha je umrla že 19. avgusta 1791, stara komaj 35 let.

Nato se je Jakob Peterka 26. januarja 1795 znova poročil z Jero Žnidar (Gertrud Schnidar). Z njo je imel še štiri otroke: Andreja (1798–?), Matija (1800–1807), Lovrenca (03. 8. 1806–1858) in Marijo (1807–?).[36]

Po ustnem izročilu družine Peterka–Kastl–Obereigner je ohranjena naslednja zgodbica: Ko je Jakob Peterka izvedel, da je slavni baron Jurij Vega nesrečno umrl na Dunaju (1802), se je odpravil tja, misleč, da je gotovo zapustil veliko premoženje. Morda je pričakoval, da bo "stric" Vega vsaj nekaj zapustil tudi otrokom svoje pokojne sestre Marije. Na Dunaj je šel kar peš, oborožen z dvema pištolama. Tja je hodil devet dni. Žal izročilo ne pove nobenih podrobnosti, samo to, da je Jakob na Vegovem domu našel "veliko revščino".[37] Tako je tam pustil še tisti denar, ki ga je prinesel seboj, in se spet peš vrnil domov. Obe pištoli je Lovrenc Peterka vzel za spomin in so ju v družini hranili še do druge svetovne vojne, dokler ni bilo treba obvezno oddati vsega orožja.

Družina Žužek, Vencajz, Brejc, Lapajne, Derč in Pirnat

Vrnimo se zdaj k drugi od Demšarjevih hčera, Antoniji, ki se je poročila s pekom in posestnikom Štefanom Žužkom (28. 11. 1810 – 29. 10. 1897). Ta je bil tudi že vdovec, saj se je prvič poročil 1842 z Marijo Debevec, ki je kmalu po porodu prvega otroka umrla (1843). Poroka z Antonijo Demšar je bila 24. avgusta 1845. Imela sta osem otrok: Marijo (1846–1939), Leopolda (1850–1944), Franca (1852–1942), Julijo (1854–1931), Josipa (1856–1941), Ano (1857–1924), Antona (1860–1894) in Karla (1863–1917).

Časopis *Domovina* 5. septembra 1895 omenja: ***(Zlato poroko)*** *sta na tihem praznovala znana ljubljanska meščana (pri sv. Florijanu), g. Štefan Žužek s svojo soprogo Antonijo dne 24. avgusta.*

Iz družin zgoraj naštetih Žužkovih otrok izhaja kar nekaj znanih Slovencev.

Marija Žužek se je poročila z odvetnikom Ivanom Pavlom pl. Vencajzom (1844–1913).[38] Tudi v tem zakonu je bilo osem otrok. Njun sin Janko Vencajz (1872–1895) je šel študirat pravo na Dunaj. Tam je bil duša akademskega društva *Slovenija* in je ob petindvajsetletnici društva sestavil *Spomenico*, ki je izšla v Ljubljani 1894. Žal je že leto za tem umrl, star komaj 23 let.

Njegova sestra Mara Vencajz (1878–1969) se je poročila z Jankom Brejcem (1869–1934), prvim predsednikom slovenske vlade po prvi svetovni vojni.[39] Imela sta devet otrok.

Ena od sestra, Vera Vencajz (1883–1959), pa se je poročila z Milanom Šenoo (1860–1961), sinom tudi za Slovence pomembnega hrvaškega pesnika Avgusta Šenoe.[40]

Leopold Žužek je bil pravnik in okrajni glavar v Postojni. Franc in Josip Žužek sta bila gradbena inženirja. Tudi Anton Žužek je bil pravnik, postal je celó konzularni ataše, zaradi nesrečne ljubezni pa si je sam vzel življenje na poti po Italiji. Pokopan je v Firencah.

Julija Žužek se je poročila z Ivanom Lapajnetom (1849–1931), pedagogom in gospodarstvenikom, ki je sprva služboval v Idriji in Ljutomeru, nato pa postal ravnatelj meščanske šole v Krškem. Veliko je pisal o zgodovini Krškega okrajnega glavarstva in o domoznanstvu kranjske vojvodine ter izdajal časopis *Slovenski učitelj.* Ustanavljal je tudi posojilnice; leta 1905 je v Krškem ustanovil Centralno slovensko posojilnico. Njun sin Stanko Lapajne (1878–1941) je postal pravnik in redni profesor na Pravni fakulteti v Ljubljani, sin tega pa je gradbeni inženir Svetko Lapajne (1911).[41]

Ana Žužek se je poročila z zdravnikom Josipom Derčem (1846–1907). Njun sin je bil znani pediater Bogdan Derč (1880–1958). Njuna hči, Bogdanova

33 Za podatke se zahvaljujem rodoslovcu Franciju Rihtaršiču. Glej spletno stran Slovenskega rodoslovnega društva. Glej tudi: Sitar, *Vegov spomenik,* str. 18.
34 Verjetno Vrh pri Dolskem, blizu Zagorice.
35 Ker je Vehovčevim oče umrl, ko je bilo Juriju šest let, "njegovi najstarejši sestri Mariji, ki je prevzela posestvo, ni kazalo drugega, kot da se čim prej poroči." Glej: Sitar: *Vegov spomenik,* str. 18.
36 Za podatke se zahvaljujem rodoslovcu Francu Rihtaršiču.
37 Vegova žena Marija Swoboda je umrla že 1800 in po Vegovi smrti so ostali sirote trije otroci: Henrik, Terezija in Franc. Morda je zanje poskrbela Vegova sestra Polona, ki se je poročila s Francem Pauerjem na Dunaju.
38 Prednik je bil Napoleonov vojak s priimkom Vançais.
39 *ES 1,* str. 365.
40 Avgust Šenoa (1838–1881), hrvaški pisatelj, pesnik, dramatik in kritik.
41 Za vse tri glej *ES 6,* str. 99.

Družina Žužek; sedijo z leve: sin Anton, mati Antonija, oče Štefan, hči Julija; stojijo z leve: Leopold, Karol, Ana, Josip, Franc in Marija, ok. 1894 (last Mete Ilešič).

sestra Silva, se je poročila z Antonom Nagodetom (1871–1942). Imela sta samo enega sina, Črtomira (1903–1947), ki je bil v zastraševalnem povojnem procesu, imenovanem po njem, leta 1947 obsojen na smrt.[42] Mati Silva Nagode (roj. Derč) si je v obupu vzela življenje.

Karel Žužek si je zelo želel študirati, pa je moral prevzeti družinsko pekarno. Študij pa je omogočil svojemu sinu Bogdanu Žužku (1893–1970), ki je postal advokat. Njegova hči Meta Žužek (1921) se je poročila z znanim geografom Svetozarjem Ilešičem.

Marija Demšar (1824–1902) je vzela Tomaža Pirnata (1813–1890). Iz tega zakona je hči Cecilija (1866–1948); ta pa se je poročila z Janezom Kavčnikom. Eden izmed njunih sinov Leon Kavčnik (1897–1992) je bil prav tako obsojen v Nagodetovem procesu.

Oporoka Antonije Demšar

Tudi Antonija Žužek je sama napisala oporoko v slovenščini. Ta je krajša, napisana v preprostem jeziku:

"Moja zadnja volja in oporoka, katero jest naredim na 12/3 1903.

Mojemu sinu Korlnu volim 1000 fl zato, ker je lepo z menoj ravnal in ker more she od Jurkovzheve se za pogreb dosti plačat.

Moji hčeri Mariji omož. Vencajz volim 400 fl.
" " Juliji " v Kerškim Lapajne 400 fl.
" " Ani " Doktor Derč "
To znese 2200 fl.

Mojemu sinu Leopoldu v Postojni in mojemu sinu Francu v Ljubljani volim po 100 fl. za spomin, da sem bila enkrat njih mati in mislim, da me ne bodeta zamerila, ker od te male svote ne morem več, ker jim je Bog dal, de ne potrebujeta.

Mojemu sinu Jožefu, ker mi je v mojem življenju veliko pomagal pa on noče nobenega povračila naj mu dobri Bog stotero povrne če bi bilo kaj tacega de bi on rad imel naj mu ne odrečejo.

Za rankega Štefana Žužek 20 svetih maš in za Antonijo Žužek 20 svetih maš volim 60 fl, za cerkev sv. Jakoba 50 fl.

Za reveže 50 fl.

Za mojo keršenco[43] *Marijo Drnovc, če bo še pri men volim 60 fl., pa tisto postlo ki v nji spi.*

Moji perici, ki mi že toliko let pere volim 20 fl.

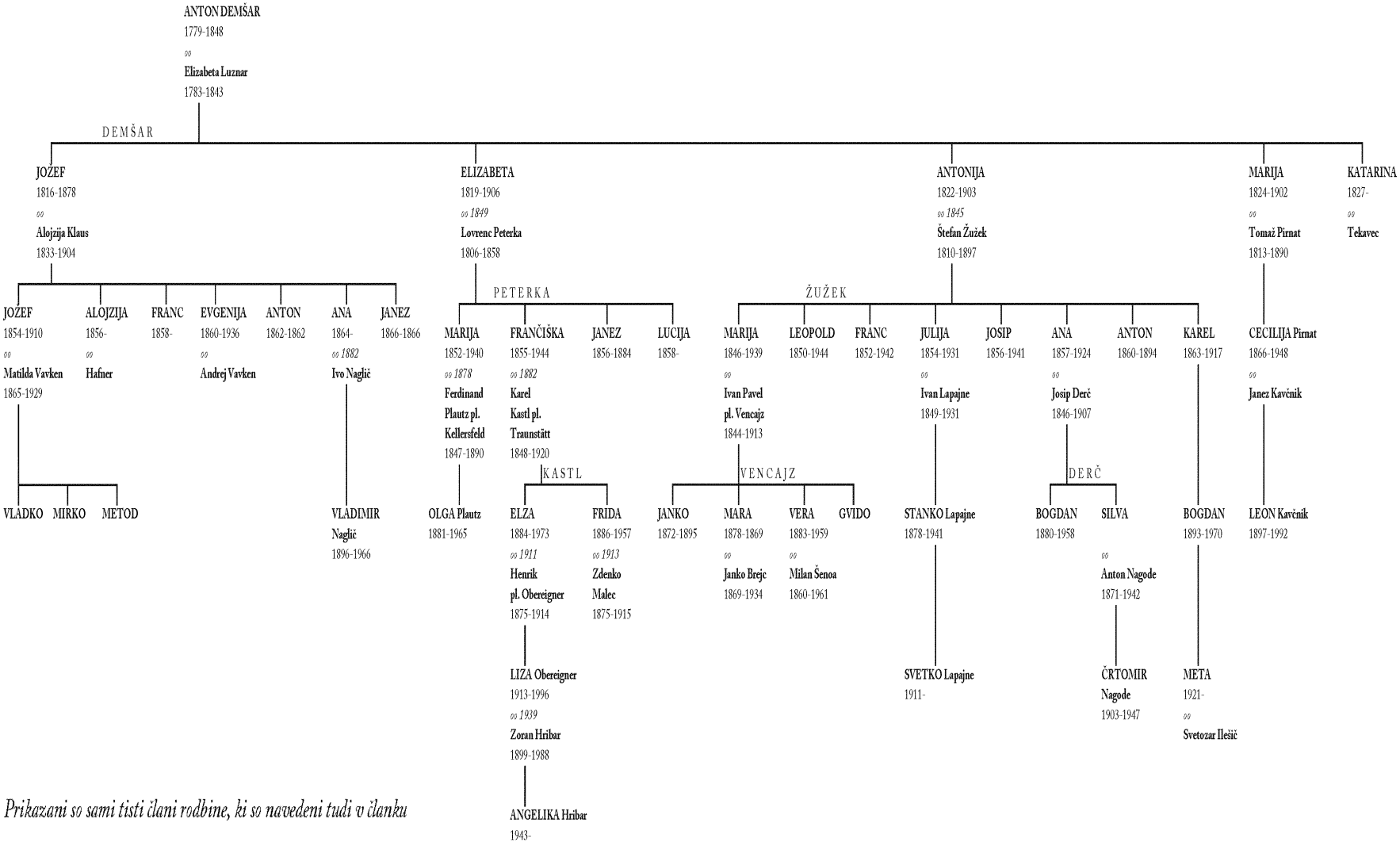
Za vence se lepo zahvalim naj rajše otroci ti revni molijo za pogrebom.

Ta slepemu Gvidelnu Vencajz volim 150 fl.

Bogdanu Žužek Korlnovemu sinu volim 150 fl.

42 V Nagodetovem procesu so se znašli še Črtomirova sestrična Liza Obereigner Hribar, njen mož Zoran Hribar in bratranec Leon Kavčnik.

43 Starinski izraz za deklo ali služkinjo.

Prikazani so sami tisti člani rodbine, ki so navedeni tudi v članku

Kar bo še čez denarja naj se enako razdelijo naslednji moji otroci: Korel, Marija Vencajz, Juli Lapajne, Ana Derč za nih otroke.

V Ljubljani 12/3 1903

Antonija Žužek l. r.

Opomba 16. marca 1903

Zgoraj omenjena perica je Helena Svetek iz Bizovika št. 62.

Antonija Žužek l. r.

Prosim, da bi se po moji smrti ne kregali čez mene.

Antonija Žužek l. r.

Ljubljana 16/3 1903

Antonija Žužek je največjo denarno vsoto (1000 florintov) zapustila svojemu najmlajšemu sinu Karlu, ki je po očetovi smrti moral prevzeti družinsko pekarno, skrbeti za domačo hišo in svojo ostarelo mater, s katero je "lepo ravnal", kakor je sama zapisala. Svojim trem hčeram, ki so se sicer vse razmeroma dobro omožile, je zapustila enake vsote denarja (po 400 florintov), medtem ko je sinovoma Leopoldu in Francu volila le po 100 florintov *"za spomin, da sem bila enkrat njih mati in mislim, da mi ne bodeta zamerila... ker jim je Bog dal, da ne potrebujeta"*. Oba sta imela kar donosni službi, zato je presodila, da "nista potrebna". Za sina Jožefa pa pravi, da sam *"noče nobenega povračila"* za to, da ji je v življenju veliko pomagal. Če pa bi si zaželel kaj njenega za spomin, *"naj mu ne odrečejo"*.

Spomni se tudi svoje "keršence", to je služkinje oz. gospodinjske pomočnice in celó svoje perice; v pripisu doda še njeno ime in naslov, tako vemo, da je bila doma iz Bizovika.[44]

Sklep

Obe oporoki sta več kot pol stoletja časovno oddaljeni med seboj. Antonija se je zgledovala po svoji materi le načelno, tako da je tudi ona "naredila" oporoko. Vendar je Elizabetina oporoka odgovorno in natančno domišljena; uredila in zapisala jo je pravno podkovana oseba pred tremi pričami v uradnem nemškem jeziku. Žal ne vemo, ali jo je narekovala v slovenščini ali v nemščini.

V prvi točki se obrača na Boga in na njegove služabnike na zemlji, ki naj jo pokopljejo in zanjo darujejo svete maše. K stroškom cerkvenega pogreba in maš dostavi še v skrbi za šolo svoj dar.[45] Nato v petnajstih točkah natančno razčleni, kaj vse zapušča svojim otrokom in možu, in kako naj z zapuščino ravnajo.

Svojo polovično hubo je zapustila najstarejši hčeri Elizabeti. Zdi se, da ji je zaupala bolj kot svojemu možu in sinu ter njo postavila za varuhinjo mladoletnih sestra, ki jim bo morala najstarejša sestra iz svojih dohodkov ob polnoletnosti izplačati njihov delež.

Prva oporoka je pisana v nemščini, v ceremonialno privzdignjenem jeziku, značilnem za tedanje pisanje oporok in drugih podobnih dokumentov.

Antonija Žužek pa je svojo oporoko napisala v preprosti pogovorni slovenščini. Njeni stavki so kratki in stvarni, a vendar prisrčneje izražajo ljubezen do otrok in vnukov kakor Elizabetina oporoka s konvencionalnimi frazami: *"Mojemu ljubemu sinu..."* in *"svojim ljubim otrokom..."*. Antonija ima zelo človeško topel odnos do svoje služkinje in spomni se celo svoje perice, ki ni živela v njihovi hiši.

V obeh oporokah je prepoznaven dobrodelni čut; v Elizabetini do dveh ustanov, cerkve in šole, Antonija pa se poleg cerkve ni spomnila samo pomoči potrebnih sorodnikov, ampak tudi revežev nasploh in še posebej revnih otrok. Odpoveduje se celo vencem v njihovo korist: *"Za vence se lepo zahvalim naj rajši otroci ti revni molijo za pogrebom."*

Elizabeta Demšar je pripadala bogatejšemu trškemu sloju v Železnikih in iz njene oporoke je razvidno, da želi svojim hčeram, da bi si našle premožne in ugledne ženine. Prav to so si za svoje hčere želele tudi njene hčere. Zanimivo je, da so se potomci Elizabete Peterka prištevali bolj k nemškemu meščanstvu, medtem ko so bili potomci Antonije Žužek in Marije Pirnat narodnostno izrazito slovensko opredeljeni. Posledica tega pa je bila tudi ohladitev odnosov med sorodniki po prvi svetovni vojni. Ponovno pa jih je združil odpor do okupatorjev v času druge svetovne vojne, v povojnem času pa podobni politični nazori.

VIRI IN LITERATURA

VIRI

Arhiv družin Peterka, Kastl, Obereigner (v zasebni lasti Angelike Hribar).
Arhiv družine Žužek (v zasebni lasti Mete Ilešič).

SPLETNE STRANI

http://www2.arnes.si/~rzjtopl/rod/zbirka/Vega/Vega.htm

LITERATURA

Blaznik, Pavle: Enote kmetskih gospodarstev na Slovenskem. *Kronika*, 9, 1961, št. 3, str. 129–134.

44 Znano je, da so si vaščanke iz Bizovika nekoč služile kruh s pranjem perila za ljubljanske gospe. Še po drugi svetovni vojni so v začetku tedna z vozički prihajale po umazano perilo in ga proti koncu tedna pripeljale opranega in zlikanega nazaj.

45 Šola je bila z velikim prizadevanjem župnika in vse župnije ustanovljena komaj leto poprej. Glej: Košmelj, *Železniki skozi čas*, str. 219.

Enciklopedija Slovenije. – ES. Knjige 1, 6, 7. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1987–2002.
Globočnik, Anton: Železniki : rudarski in fužinarski kraj : zgodovinsko-statistični oris v regestah. Dražgoše : Pan, 1999.
Kaučič, Fridolin: *Jurij Vega*. Moravče : Posojilnica in hranilnica, 1904.
Košmelj-Beravs, Vida: *Železniki skozi čas.* Radovljica : Didakta, 2007.
Rahten, Andrej: Pozabljeni slovenski premier : politična biografija dr. Janka Brejca (1869–1934). Celovec : Mohorjeva družba, 2002.
Sitar, Sandi: *Vegov spomenik*. Dolsko : Turistično društvo; Senožeti : Turistično društvo, 2004.
Vencajz, Janko: *Spomenica o petindvajsetletnici akad. Društva "Slovenija" na Dunaji.* V Ljubljani : Akad. Društvo "Slovenija" na Dunaji, 1894.
Suhadolnik, Jože in Sonja Anžič: *Stari trg, Gornji trg in Levstikov trg : arhitekturni in zgodovinski oris mestnih predelov in objektov, lastniki hiš ter arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana : razstava Zgodovinskega arhiva Ljubljana : atrij Mestne občine Ljubljana : in avla Zgodovinskega arhiva Ljubljana.* Ljubljana : Zgodovinski arhiv, 2003.
Zgodovina slovenskega slovstva. Knjiga 2. Ljubljana : Slovenska matica, 1959.
Župnija Sostro : stoletnica nove cerkve sv. Lenarta. Ljubljana : Župnijski urad Sostro, 1998.

Z U S A M M E N F A S S U N G

Zwei Testamente. Familie Demšar aus Železniki und die Entstehung des Bürgertums im slowenischen Raum

Im Jahr 1843 erklärte Elizabeta Demšar (Elisabeth Demscher, geb. Lussner) aus Železniki (Eisnern) ihren letzten Willen, demzufolge sie eine halbe Hube ihrer ältesten Tochter Elizabeta vermachte mit der Verpflichtung, für ihre drei noch nicht volljährigen Schwestern, vor allem bei deren Heirat, zu sorgen. Das ersparte Geld widmete sie nicht nur ihren Töchtern, sondern auch ihrem Gatten und ihrem Sohn. Ihr Gatte Anton Demšar war Hausbesitzer und Tabakhändler. Diese Tätigkeit übernahm auch sein Sohn und sein Enkel. Außerdem befand sich im "Dagarin-Haus" (Hausname nach den ursprünglichen Eigentümern) auch eine Privatpost, zeitweise auch ein Gasthaus. Nach dem Ersten Weltkrieg begann dieser Zweig der Familie Demšar im "Dagarin-Haus" in Železniki auszusterben.

Mutter Elizabeta hatte einen Bruder namens Andrej Luznar, einen Geistlichen, der sich bemühte, reiche Bräutigame für seine Nichten ausfindig zu machen. So verheiratete er die älteste Tochter Elizabeta Demšar mit dem Handelsmann Lovrenc Peterka, der zwar bald starb, dennoch war Elzabeta so wohlhabend, das sie nach seinem Tod ein Haus im Zentrum Ljubljanas (heute Trubarjeva 19) kaufen konnte.

Tochter Marija heiratete ebenso einen wohlhabenden Handelsmann Ferdinand Plauc (Plautz). Auch die Plauc stammen aus Železniki. Bereits 1841 begannen sie, Häuser in Ljubljana zu kaufen. Nach dem Erdbeben von 1895 ließ Marija Plavc an der Stelle der beiden Häuser, die sie von ihrem verstorbenen Ehemann 1890 geerbt hatte, ein großes Gebäude im Sezessionsstil auf dem Stari trg 30 errichten.

Frančiška heiratete den Unterleutnant Karl Kastl aus Baden bei Wien. Im Beitrag wird anschließend auf die Verwandtschaftsbeziehungen der Familien Peterka und Vega hingewiesen. Auf diese waren die Familienmitglieder sehr stolz und als Karl Kastl 1900 in den Adelsstand erhoben wurde, übernahm er eine gezündete Granate in sein Wappen, wie sie auch Jurij Vega in seinem Wappen trug.

Die zweite Tochter Elizabeta Demšars, Antonija, heiratete den Ljubljanaer Bäcker Štefan Žužek, der ein Haus auf dem Gornji trg 8 besaß. Sie hatten acht Kinder, aus ihren Familien stammt eine Reihe von bekannten und verdienstvollen Slowenen.

Abschließend wird das zweite Testament vorgestellt, das Antonija 1903 eigenhändig in slowenischer Sprache verfasste. Ihre Töchter machten alle gute Partien, die Söhne waren alle gebildet und übten lukrative Berufe aus, nur der jüngste war unglücklich, weil er die Hausbäckerei übernehmen musste.

1.02 Pregledni znanstveni članek UDK 005.745:070(497.4Ljubljana)"1908"
32.019.5(497.4)"20"

Prejeto: 29. 8. 2008

Irena Gantar Godina

dr. zgodovinskih znanosti, znanstvena svetnica, Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: irenagg@zrc-sazu.si

Ob 100. obletnici VIII. vseslovanskega časnikarskega kongresa septembra 1908 v Ljubljani

IZVLEČEK

Prispevek govori o srečanju slovanskih časnikarjev, ki so se septembra 1908 v Ljubljani zbrali že drugič. Zanimanja slovenske javnosti in politike za ta kongres je bilo v primerjavi z letom 1902 manj, več pa je bilo kritičnih pripomb, posebej s strani slovenskih katolikov in socialistov.

KLJUČNE BESEDE
vseslovanstvo, novoslovanstvo, novinarji, kongresi

ABSTRACT

AT 100TH ANNIVERSARY ALL-SLAV JOURNALISTIC CONGRESS IN SEPTEMBER 1908 IN LJUBLJANA

The contribution is about the meeting of Slav journalists who were hosted by Ljubljana for the second time. Compared to the year 1902 there was much less interest of Slovene public and politic, while one finds more critical observations, particularly of Slovene Catholics and Social Democrats.

KEY WORDS
All-Slavism, Neo-Slavism, journalists, congresses

Uvod

Leto 1908 je bilo za avstrijske in zunajavstrijske Slovane pomembno leto. Obeleževali so več zgodovinskih prelomnic, zlasti leto 1848 in Palackýjevo[1] pismo frankfurtskemu parlamentu ter izjavo o pomembnosti obstoja Avstrije za Slovane, pa tudi pomembne obletnice, med drugimi 60. obletnico 1. vseslovanskega kongresa 1848 v Pragi, 10. obletnico 2. vseslovanskega kongresa leta 1898. Leta 1908 pa so tako avstrijski kot zunajavstrijski Slovani "praznovali" 30. obletnico okupacije (1878) in aneksijo (1908) Slovanov v Bosni in Hercegovini oz. "osvoboditev izpod Turkov". Dne 12. maja 1908 je Avstrijo pretresel atentat na namestnika glavarja grofa Andreja Potockega, ki ga je v Lvovu izvedel Ukrajinec, 23-letni študent filozofije Miroslav Siczynski.[2]

Za Slovence, posebej za Ljubljančane, pa je bil leta 1908 ključen tragičen razplet protinemških demonstracij od 18. do 20. septembra, t. i. septembrski dogodki, ko sta bila ubita dva slovenska mladeniča, dijak Ivan Adamič in strojnik Narodne tiskarne Rudolf Lunder. Ključen ne le zato, ker je moral župansko mesto zapustiti Ivan Hribar ali zato, ker je od tega datuma dalje Ljubljana dobila povsem slovensko zunanjo podobo (opustili so nemške napise, nemške oznake ulic, oglasne table, ipd.),[3] marveč predvsem zato, ker je ta dogodek v slovenski javnosti podžgal močna nacionalna čustva.

Ljubljana je v letu 2008 obeleževala 100. obletnico vseslovanskega časnikarskega kongresa. Že leta 1898 so se na 2. vseslovanskem kongresu v Pragi, hkrati s "političnim" delom, začeli prebujati tudi slovanski novinarji. Večkrat so razpravljali o nujni organizaciji slovanskih časnikarjev/novinarjev in zahtevali izdajanje osrednjega slovanskega časnika kot protiutež "neobjektivnim" nemškim časopisom, in se zavzemali za ustanovitev vseslovanske časnikarske agencije. Na Slovenskem je bil med najbolj navdušenimi Fran Podgornik, ki je v svojem glasilu *Slovanski Svet* (1889–1899) močno kritiziral nemški in judovski tisk.

Po letu 1898 so se slovanski časnikarji srečevali vsako leto. Vsakokrat so izbrali drugo mesto srečanja in pri tem pazili, da so bili vsi slovanski narodi primerno zastopani, tako da so se kongresi "dogajali" na Češkem, Poljskem, Hrvaškem, Slovaškem, v Srbiji, Bolgariji in, seveda, tudi na Slovenskem. Vplivni ljubljanski župan Ivan Hribar, velik simpatizer nove slovanske politike, pa je uspel slovanske časnikarje v Ljubljani zbrati kar dvakrat, leta 1902 in 1908.

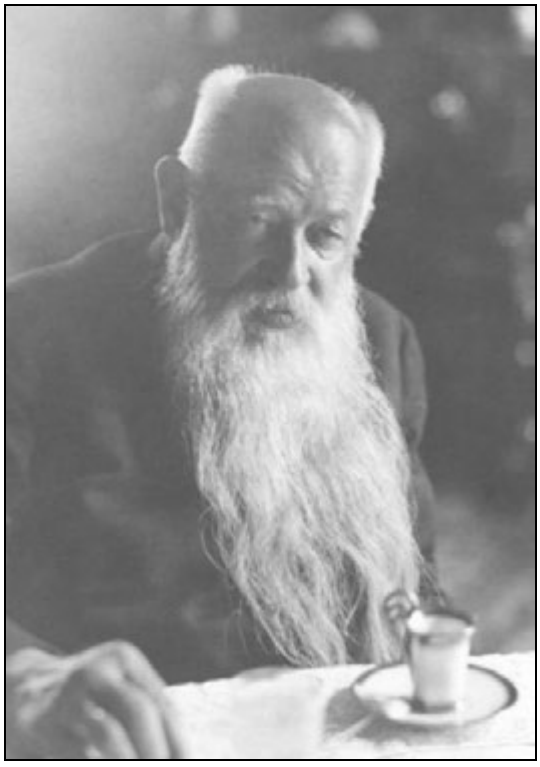
Ivan Hribar(1891–1941) slovenski politik, ljubljanski župan od 1892–1908 (http://sl.wikipedia.org/wiki/Ivan_Hribar).

VIII. vseslovanski časnikarski kongres v Ljubljani

Kaže, da je bila ideja, da bodo "novoslovani"[4] že drugič organizirali vseslovanski časnikarski kongres v Ljubljani, "v zraku" že precej pred sestankom v Petrogradu maja 1908. Že februarja 1908 so češke oblasti (Staathaltereipresidium in Böhmen) obvestile kranjsko predsedstvo, da je bila 18. januarja 1908 seja Centralne zveze slovanskih novinarjev, ki jo je vodil Josef Holeček. Na seji so določili novinarje, ki naj bi se udeležili kongresa v Ljubljani. Ti naj bi bili: Rajmund Cejnek, Ivo Vejvara, Vrtel, Josef Miškovsky, St. Sokol, dr. Anton Hajn. Omenjena sta bila tudi Poljak Wladimir Prokesz iz Krakowa in B. Knechtl iz Olomouca.[5]

Dokončno pa so se za Ljubljano odločili na srečanju med 29. in 31. majem 1908 v Petrogradu,[6] kjer so se o tem dogovarjali dr. Karel Kramář, M. M. Fedorov, urednik časopisa *Slovo*, in ljubljanski župan Ivan Hribar. Ponovno so ugotovili, da je enotnost slovanskega časopisja nujna, zato je organizacija časnikarskih kongresov ena najbolj ugodnih priložnosti za medsebojno spoznavanje. Hkrati s temi ugotovitvami so se ponovno zavzeli za ustanovitev slovanskega korespondenčnega urada, kate-

1 Gantar Godina, *František Palacký*, str. 413–418.
2 Naš list je dogodek ocenil tudi s stališča slovanske vzajemnosti, saj naj bi "razžalostil vsako slovansko srce...", osramotil naj bi avstrijske Slovane pred vsem kulturnim svetom. (*Predigra slovanskemu kongresu,* Naš list, št. 22, 30. maj 1908).
3 Rozman, *Septembrski dogodki*, str. 52.
4 Voditelj mladočeške stranke Karel Kramář se je s t. i. novo politiko – novoslovanstvom – zavzel za zbližanje Avstrije in Rusije ter želel predvsem ustvariti razmere, da bi Poljaki tesneje sodelovali z avstrijskimi Slovani.
5 ARS, AS 16, No. 1013.
6 *Žurnalistični sestanek.* Slovenski narod, 4. 6. 1908, št. 130.

Josef Holeček (1853–1929) češki pisatelj, novinar in prevajalec. Od 1875 dopisnik v praške Národní listy na Balkanu. Kot velik slavofil je leta 1887 obiskal tudi Rusijo. (http://en.wikipedia.org/wiki/Josef_Hole%C4%8Dek_(writer)W)

rega center naj bi bil v Pragi, podružnica pa na Dunaju.[7] Sestanek v Petrogradu so liberalci slavili kot "...zmagoslavje... Ideja bratstva vseh Slovanov brez razlike državne pripadnosti, vere in jezika, je v duši in srcu vseh Rusov že zdavno pognala močne korenine... Danes smo priča ravno tako oživljenja narodnih čustev z ozirom na naše zunanje brate... Zbliževanje vseh Slovanov na polju kulture, literature, umetnosti in muzike, je ideal, za kateri ruski narod že davno stremi..."[8]

Manj navdušeni so bili pri časopisu *Slovenec* oz. slovenski katoliki. Na eni strani so se spraševali, kdo je pooblastil Hribarja in Kramářa, da govorita v imenu slovenskega ljudstva. Posebej so izpostavili Hribarja, ki mu "nihče ni poveril mandata...",[9] toda liberalci so imeli takojšen odgovor: "Slovenec se je dušil od zavisti, da so bili poslanci ... tako nad vsem pričakovanjem sijajno sprejeti v Petrogradu ... zato od jeze, gneva in zavisti ni škofovo glasilce ... zabeležilo niti ene vesti o posetu slovanske delegacije v Petrogradu ..."[10]

7 Prav tam.
8 *Slovanski gostje v Petrogradu*. Slovenski narod, 1. 6. 1908, št. 127.
9 *Hribarjeva predrznost*. Slovenec, 1. 6. 1908, št. 125.
10 *Praktični panslavizem*. Slovenski narod, 2. 6. 1908, št. 128.

Karel Kramář (1860–1937), mladočeški politik, utemeljitelj novoslovanske politike. (Martina Lustigova, Karel Kramář, Prvni československý premiér, Vyšehrad, Velké postavy českých dějin, 2007).

Med avstrijskimi Slovani je močno odmeval uspešno organiziran prvi – pripravljalni – kongres novoslovanov, junija 1908 v Pragi. Karel Kramář, Ivan Hribar in ruski predstavniki so uspeli začrtati novo politiko in nove usmeritve avstrijskih pa tudi zunajavstrijskih Slovanov. Karel Kramář, idejni vodja novoslovanstva in vodja mladočeške stranke, je na kongresu napovedal nov in drugačen odnos ne le do nemških sorojakov in do avstrijske zunanje politike, pač pa tudi vzpostavitev novih odnosov z dotedaj preveč proavstrijskimi Poljaki; med najpomembnejše točke delovanja pa so uvrstili nov odnos avstrijskih Slovanov do Rusije.

Hribarjevo navdušenje nad novo slovansko politiko se je pokazalo tudi septembra, ko mu je, kljub pomislekom dela slovenske javnosti v mestnem svetu uspelo pridobiti sredstva za organizacijo 8. vseslovanskega kongresa časnikarjev v Ljubljani, sicer jubilejnega, ob 10. obletnici prvega vseslovanskega časnikarskega kongresa, ki je bil leta 1898 v Pragi.

S sredstvi je Hribarju pomagala tudi Deželna vlada in se, na drugi strani, praktično s samim kongresom – v nasprotju z letom 1902[11] – ni ukvarjala. Šele po končanem kongresu je daljše poročilo notranjemu ministru na Dunaj poslal deželni predsednik Viktor Hein.[12]

11 Gantar Godina, Ljubljana, str. 375–384.
12 ARS, AS 16, No. 7944.

Osrednja slovenska časnika sta kar tekmovala, kdo bo napisal lepšo, toplejšo dobrodošlico. *Slovenski Narod* je izpostavil predvsem velik pomen vseslovanskih posvetovanj, saj so tudi ta prispevala k idejnemu preobratu, ki je usodno vplival na nadaljnje delovanje Slovanov. Poudarili so, da novoslovansko gibanje odklanja težnje starih slovanofilov, ki naj bi hoteli rusificirati Slovane in jih spreobrniti v pravoslavje. Z novoslovanstvom je zmagalo spoznanje, da "je slovanskim narodom vzlic temu, da so razdeljeni na mnogo držav, da imajo svoje tradicije in ideale, da so različnih veroizpovedovanj itd., skupnih vendar mnogo stvari, da so v mnogih vprašanjih njihovi interesi identični in da je v teh zadevah mogoče skupno, solidarno postopanje...". Z novoslovanstvom se je uveljavilo načelo "popolne ravnopravnosti vseh Slovanov, popolne svobode v verskih stvareh, in na demokratičnem stališču... To je principialno temelj novoslovanskega gibanja in na tem temelju hoče doseči solidarno in enotno postopanje vseh Slovanov v vseh skupnih in kulturnih zadevah...". Hkrati so pozvali druge slovanske narode, naj nudijo Slovencem moralno in siceršnjo podporo, saj lahko le tako "zremo Slovenci z večjim upanjem v prihodnost, s trdno nado, da bode slovanska vzajemnost dovedla čas, ko bode tudi Slovenec svobodno zagospodoval na svoji grudi...".[13]

Precej drugače se je razpisal *Slovenec*. Medtem ko so liberalci v svoji dobrodošlici poudarjali predvsem pomen in temeljne točke novoslovanskega gibanja, so se v *Slovencu* osredotočili na pomen delovanja slovanskih časnikarjev. Poudarili so, da je slovansko novinarstvo "postalo glavni činitelj za splošno približevanje slovanskih rodov... Osrednja zveza slovanskih časnikarjev ...je postala tudi ognjišče, okoli katerega se radi zbirajo politiki iz raznih slovanskih krajev...". Kljub temu, da so katoliki odklanjali novo slovansko politiko mladočehov, slovenskih liberalcev in drugih, pa so vseskozi poudarjali, da verjamejo v "bodočnost Slovanstva! Na Vzhodu vstaja nova, mlada sila, pred katero se umika utrujeno Zapad... Od romanskih narodov je prišlo prvenstvo na germanske narode in zgodovina terja, da stopa na plan slovanski rod kot odločujoči činitelj v družini narodov...". *Slovenec* se seveda ni model izogniti vprašanju povezave slovanstva s krščanstvom. Poudarili so, da so "slovanski narodi dosegli svojo kulturo po krščanstvu. Čim globje in čim čistejše je prodirala krščanska misel v ljudstvo, tem višji je njegov umski napredek. Zato je v katoliških slovanskih narodih splošna ljudska kultura najvišja...".[14]

Kongres v Ljubljani se je začel 7. septembra. Med najštevilčnejšimi so bili domači novinarji ter predstavniki češkin in poljskih listov. V Ljubljano so prišli tudi predstavniki ruskih, slovaških, hrvaških, srbskih, rusinskih in bolgarskih novinarjev. Kongresa se je udeležil tudi dopisnik pariškega *Le Matin*[15] na Dunaju, J. Bussard.

Že prvi večer je potekal v slovanskem, pravzaprav kar v rusofilskem vzdušju, saj so člani slovenskega ruskega krožka gostom priredili t. i. čajni večer. Udeležence iz Rusije, Bolgarije, Češke, Slovaške, Hrvaške, Srbije in same gostitelje sta pozdravila predsednik slovenskega ruskega krožka, dr. Ljudevit Jenko in ljubljanski župan Ivan Hribar.

V torek, 8. septembra, so časnikarji začeli z delom. Za predsedujočega je bil izvoljen češki novinar Josef Holeček[16] iz Prage, kot podpredsednika sta bila izvoljena dr. Gustav Gregorin[17] iz Trsta in slovaški novinar dr. Jan Rath. Josef Vejvara iz Prage je bil imenovan za generalnega tajnika, za tajnike pa so bili imenovani Rasto Pustoslemšek,[18] Vladimierz Prokesz, novinar poljskega lista *Nowa Reforma*, in Čeh Jan Hejret.

Za uvod so prebrali pozdravno brzojavko ministra-rojaka (za Galicijo) Davida Abrahamowicza. Njegove besede naklonjenosti kongresu so navzoči razumeli kot dokaz, da je tudi avstrijska politika začela na slovanske kongrese gledati bolj realno, in jih na ta način tudi odvezala večnih očitkov protidržavnosti.[19] Ministrove besede naj bi napovedovale, da se je "tudi na gotovem mestu jelo daniti, kjer se je daniti treba...". Pozdravno brzojavko je poslal tudi dr. Karel Kramář. Sodelujoče je pozval, naj kongres poteka v duhu praških slavnosti, tj. prvega novoslovanskega kongresa julija 1908 v Pragi.

Osrednji slavnostni govor je imel ljubljanski župan Ivan Hribar. Poudaril je, da so slovanski časnikarji z odločitvijo, da se ponovno zberejo v Ljubljani, Ljubljančanom izkazali veliko čast. Slovansko časnikarsko organizacijo je primerjal s Sokoli in njihovo dobro organiziranostjo, saj ji je prav to prineslo "moč in veljavo pred vsem svetom...". Tudi slovanski časnikarji naj bi, tako kot Sokoli, skrbeli, da "...bodo časnikarsko službo opravljali med seboj in da se jim ne bo treba posluževati neslovanskih listov...".[20] Hribar je tako kot že vsi dotedanji organizatorji časnikarskih shodov poudaril, da srečanje slovanskih novinarjev ni politično; osrednji namen shoda je, kot je povedal Hribar, da se "čas-

13 *VIII. Kongresu slovanskih časnikarjev v pozdrav*. Slovenski narod, 7. 9. 1908, št. 207.
14 *Pozdrav slovanskim bratom!*. Slovenec, 7. 9. 1908, št. 205.
15 *Le Matin* je izhajal od leta 1883 do avgusta 1944.
16 Josef Holeček (1853–1929), češki pisatelj, prevajalec in publicist. Pisal je predvsem o češkem vaškem življenju, izdal roman-kroniko *Naši*, kjer je orisal predvsem "ljudske vaške modrosti"; poznavalec folklore, ne le slovanske, tudi finske. Prevedel finski narodni ep *Kalevala*. Ukvarjal se je tudi s srbskim in črnogorskim ljudskim izročilom. V letih 1884–1918 je publiciral v *Narodnih listih*, kjer je urejal t. i. slovansko rubriko.
17 Gustav Gregorin (1860–1942), slovenski politik.
18 Rasto Pustoslemšek (1875–1960), uvodničar in poročevalec za slovanske in južnoslovanske dežele.
19 *VIII. Sjezd,* str. 6.
20 Prav tam, str. 7.

nikarji med seboj spoznajo in se kulturno združijo. Tako združevanje je trdna zaslomba za naš državni ustroj in nikdar ne nevarnost zanj..."[21]

Hkrati s časnikarskim kongresom se je 8. septembra 1908 v Ljubljani začela tudi konferenca slovanskih turističnih društev, na kateri naj bi ustanovili tudi širšo slovansko turistično zvezo. Sodelovali so predstavniki Poljakov, Čehov, Rusov in Slovencev. Sprejeli so predlog, naj se v Pragi ustanovi centralni slovanski turistični biro, ki bi združeval vsa turistična društva. V imenu Zveze za pospeševanje turizma je goste pozdravil slovenski predstavnik Zveze, dr. Ivan Oražen, ki je orisal osrednji namen Zveze. Ta naj bi gojila in pospeševala slovansko turistiko in predvsem privabila goste iz vseh slovanskih dežel. Ob tem ni mogel mimo Čehov oz. čeških turistov, ki da so "prvi spoznali krasote slovenske zemlje...". Dodal je, da se bosta slovanska turistika in slovanska vzajemnost lahko razvili le, če "hodi Slovan v slovanske kraje, kjer spozna šege in navade dotičnega slovanskega rodu...". V ta namen je Zveza pripravila razstavo, kjer so se lahko slovanski novinarji seznanili z lepotami Slovenije, kajti, kot je poudaril Oražen, "slovenska domovina (ima) toliko lepot in krasot, da se lahko meri z vsako drugo deželo...".[22] Priredili so tudi razstavo, na kateri so poleg slik Gorenjske, predvsem Bohinjskega jezera, Belopeških jezer, Bleda in planinskih koč, gostom predstavili tudi Gasparijeve umetnine, kapnike iz Postojnske jame, idr..

Delovni shod slovanskih časnikarjev je otvoril češki predstavnik dr. Josef Holeček. Predstavil je Poslovnik 8. kongresa slovanskih časnikarjev v Ljubljani, pri katerem je bila najzanimivejša prva točka oz. prvi člen, ki je določal uradni jezik kongresa. Ta naj bi bil sicer "slovanski, toda vsak udeleženec ima pravico govoriti v svojem maternem jeziku...". Žal predvidenega "slovanskega jezika" niso določili oz. opredelili. Orisal je dotedanje delo slovanskih novinarjev in ponovil že velikokrat izrečeno zagotovilo, da "ne gre za politično združevanje ali delovanje, še najmanj proti Avstriji, marveč za kulturno povezovanje vseh slovanskih narodov...".[23]

Sledile so dokaj zanimive in vsebinsko raznolike razprave. Kljub zagotovilom o nepolitičnosti vseh prejšnjih in tako tudi ljubljanskega shoda, je Rasto Pustoslemšek zapisal, da se je "malodane na vseh kongresih razpravljalo o eminentno političnih vprašanjih. Avstrijske oblasti so bile v tem pogledu neverjetno kulantne in tolerantne ... na ljubljanskem kongresu je npr. bil v ospredju vseh razprav – ruskopoljski spor..., ki naj bi celo ogrožal sam potek kongresa".[24] In res je bila ena zanimivejših razprava proruskega rusinskega predstavnika Dmitrija Markova, ki je s poljskimi predstavniki diskutiral o utrakvističnih šolah v Galiciji. Poljaki so zagotavljali, da se v galiških šolah Poljaki učijo rusinsko in obratno, Rusini poljsko, in hkrati poudarili, da ne bodo dovolili ukinitve poljske univerze. Po daljši diskusiji so sprejeli resolucijo, ki sta jo predlagala ruski predstavnik Aleksander Stachovič in Rusin Markov: "Shod podpira idejo, da bi ruska carska država dala poljskemu narodu ozemeljsko samoupravo in šolstvo z narodnim poljskim jezikom zato, da bi dosegli rusko-poljsko pomiritev v duhu enakopravnosti in bratstva na vseh področjih rusko-poljskega sodelovanja."[25] Nemir, ki so ga z razpravo sprožili Poljaki in Rusi, je uspelo umiriti predsedujočemu Josefu Holečku, ki je, kot je zapisal Pustoslemšek, "s svojimi treznimi in prepričevalnimi argumenti na mah pomiril razburjene duhove in spravil razpravo na mirni tir...".[26] Šele potem so lahko oblikovali skupno izjavo: "Slovanska vzajemnost mora sloneti na popolni ravnopravnosti in v nobenem oziru omejeni svobodi individualnega razvoja vseh slovanskih narodov...".[27] Češki novinar Adolf Černý[28] je k resoluciji dodal še predlog, naj 8. kongres slovanskih novinarjev deluje v smeri zbliževanja ruskega in poljskega naroda, kar jim je v določeni meri uspelo že na junijskem kongresu Pragi. Ruske in poljske novinarje pa je pozval, naj delujejo v duhu popolne enakopravnosti, za svobodo in bratstvo, kajti, je poudaril, želenega ideala slovanske politike ni mogoče doseči brez sodelovanja Rusov in Poljakov.[29]

Osrednji del kongresa je bila razprava o skupnem slovanskem časopisu. Za skupno glasilo so se zavzeli oz. se o tem strinjali vsi navzoči. Toda že pri razpravi o obliki in jeziku so imeli razpravljavci zelo različna mnenja. Ruski delegat Stachovič je predlagal, naj bi skupno glasilo izhajalo oz. bilo tiskano v štirih slovanskih jezikih, v ruskem, češkem, poljskem in srbskem in obenem še v francoskem. V francoski inačici zato, ker je francoščina diplomatski, mednarodno uveljavljen jezik, in zlasti zato, je poudaril Stachovič, ker naj bi francoski znanstveniki bolje razumeli slovansko vprašanje kakor Nemci. Naštel je znanstvenike, ki bi pri tem lahko sodelovali: Adam Chéradame, René Henry, Jean Bourlier, Leon Lamanche. Predlagal je, naj bo glavno uredništvo oz. redakcija v Pragi, za rusko izdajo naj bi bilo uredništvo v Moskvi ali Petrogradu, za poljsko izdajo v Krakovu ali Varšavi in za srbsko v Zagrebu ali Beogradu. Poglobil se je tudi v finančno plat novega časopisa: začetni kapital je razdelil sorazmerno glede na številčnost sodelujočih

21 Prav tam.
22 Prav tam, str. 8.
23 *VIII. Sjezd*, str. 14.
24 Pustoslemšek, *Začetki*, str. 256–257.
25 *VIII. Sjezd*, str. 14.
26 Pustoslemšek, *Začetki*, str. 23.
27 *VIII. Sjezd*, str. 14.
28 Adolf Černy (1864–1952), češki publicist, urednik lista *Slovanský Přehled* od ustanovitve 1898 do leta 1912.
29 *VIII. Sjezd*, str. 23.

narodov: 25% Rusija, 20% Češka in Poljska, 10% Srbija in Bolgarija, 7% Slovenija in Hrvaška. List naj bi začel izhajati 1. januarja 1909.[30]

Predlog je spodbudil živahno razpravo. Edini, ki je skupnemu časopisu nasprotoval, je bil bolgarski predstavnik Aleksander Frangja, ki je predlagal, naj ima vsak narod svoj oddelek in svoj časopis. Podobno mnenje je imel tudi hrvaški predstavnik Stjepan Radić, ki pa se je bolj zavzel za razširitev že obstoječih časopisov; v mislih je imel predvsem češki Slovanský Přehled in poljski Swiat Słowianski. Slovenski predstavnik Rasto Pustoslemšek ni imel svojega predloga.

Osrednji referat je imel Prokop Grégr, urednik mladočeškega glasila Narodní Listý. Predstavil je svoj pogled na ustanovitev osrednje češke tiskovne agencije. Le-ta naj bi v prihodnosti prerasla v enotno slovansko tiskovno agencijo, ki naj bi bila usodna za celoten slovanski tisk. Ta predlog so slovanski novinarji podprli že na prvem vseslovanskem časnikarskem kongresu leta 1898 v Pragi, toda zaradi pomanjkanja denarja ideja ni mogla zaživeti. Grégr je zato v Ljubljani apeliral na vse navzoče, naj predlog podprejo, predvsem finančno, s čimer so se vsi navzoči strinjali.[31]

Ruski profesor Aleksander A. Borzenko z univerze v Odesi je predstavil referat "Vseslovanska bibliografija", češki poslanec in novinar Josef Kummer, novinar češkega lista Politik[32] pa je poročal o Slovanskem topografskem slovarju. Čeh Josef Vejvara je poročal o delovanju odbora Osrednje zveze slovanskih novinarjev. V krajših razpravah, ki so sledile, so vsi razpravljavci poudarjali predvsem velik pomen novinarstva in časopisja za Slovane, in v ospredje postavljali slovansko idejo in slovansko vzajemnost.

Edini, ki je v razpravo vpletel tudi politiko, je bil češki državni poslanec Vaclav Klofač,[33] vodja češke narodno-socialne stranke in eden redkih novinarjev, ki se je posebej zanimal za Južne Slovane oz. Slovane zunaj Avstrije. Na "predvečer" avstrijske aneksije Bosne in Hercegovine je dal pobudo, naj slovanski novinarji razpravljajo o "nezaslišanih razmerah v Bosni" in predlagal resolucijo, s katero bi slovanski novinarji izrazili solidarnost z bosanskimi. Klofač se je zavzel za sedem urednikov lista *Otačbina* v Banja Luki in za višjega srbskega popa Prokopovića, ki so ga zaprli, ker naj bi pozivali bosanske Srbe, naj se "otresejo avstroogrske uprave in tujega jarma sploh ..."; o tem sta poročala tudi *Slovenski Narod* in *Slovenec*.[34] Klofačeva pobuda je bila soglasno sprejeta. Sprejeli so tudi predlog češkega predstavnika Hovorke,[35] naj prisotni protestirajo proti prusko-nemškim pritiskom in njihovemu vmešavanju v poljski tisk ter madžarskih oblasti v slovaškega.[36]

Navzlic temu, da je kongres slovanskih časnikarjev v Ljubljani potekal v znamenju nedavno končanega novoslovanskega kongresa v Pragi, so se udeleženci vseskozi izogibali omembam tega shoda in tam sprejetih sklepov. "Svoj" kongres oz. časnikarski shod so na vsak način hoteli prikazati iz-

Vaclav Jaroslav Klofáč (1868–1942), češki politik, voditelj Narodno-socialne stranke, publicist. (Irena Gantar Godina, Neoslavizem in Slovenci, Ljubljana, ZIFF 1994).

30 Prav tam, str. 66.
31 Prav tam.
32 Češki list *Politik,* ki je izhajal v nemškem jeziku do leta 1919.
33 Vaclav Jaroslav Klofač (1868–1942), češki politik in novinar, od 1901 do 1918 češki poslanec v avstrijskem državnem zboru. Že v času študija na medicinski in pozneje na filozofski fakulteti je bil med najbolj aktivnimi študenti, zlasti pri naprednem gibanju mladine. Že tedaj je na Češkem izstopal po svojih antimilitarističnih stališčih in imel zaradi tega pozneje številne težave. Leta 1890 je študij opustil in začel delati za mladočeško glasilo *Narodni listý*. Več o Klofaču in Slovencih gl. Gantar Godina, *Vaclav Jaroslav Klofač*, str. 71–90; o slovenskih narodnih socialistih gl. Gantar Godina, *Prisilno izseljenstvo*, str. 43–62.
34 Slovenski Narod, št. 82, 7. april 1908; Slovenec, št. 94, 24. april 1908. *Slovenec* je že aprila 1908 poročal, da so "na dan občinskih volitev preiskali tiskarno Šarićevo v Sarajevu" in zaplenili "cel kup ustaških oklicev in letakov..." (Slovenec, št. 93, 23. 4. 1908). Že naslednji dan so objavili novico, da so oblasti odkrile nekega škofa, ki je "pozival Bošnjake očito k uporu..." in da bodo "Velesrbi iz Banja Luke pred vojaškim sodiščem občutno kaznovani. Poslancu Pribičeviću se očita, da je bil z banjaluškimi agitatorji v zvezi...". (Slovenec, št. 94, 24. april 1908).
35 František Hovorka, založnik iz Prage.
36 *VIII. Sjezd*, str. 66.

ključno kot novinarsko sodelovanje, ki nima nikakršnih političnih teženj/ambicij. Iz poročil tedanjega slovenskega časopisja je mogoče razbrati, da so poleg apolitičnosti vseskozi poudarjali tudi svojo zvestobo državi. Zato je bilo na tem kongresu občutno manj kritik na račun Nemcev in nemškega časopisja. Velika večina referatov in sklepov kaže, da so slovanski novinarji ostali v mejah stanovskega in kulturnega sodelovanja. Kritični so bili edinole do samih sebe, saj so ugotovili, da večine točk sprejetih resolucij s prejšnjih shodov še vedno niso uresničili.

Tako kot mladočehi in češki novinarji na 1. vseslovanskem časnikarskem kongresu junija 1898 v Pragi, ko so postavili temeljni kamen za spomenik Františku Palackemu, takoj po končanem kongresu pa tudi Janu Husu, so leta 1908 želeli tudi slovenski liberalci obeležiti 400. obletnico rojstva Primoža Trubarja. Mestna vlada je na javni seji 31. avgusta 1908[37] ugodila prošnji Odbora za Trubarjev spomenik, ki naj bi stal na "vogalu Bleiweisovega parka".

Na proslavo 400. letnice Trubarjevega rojstva pa so se pripravljali tudi člani Društva slovenskih književnikov in časnikarjev.[38] Mestne oblasti so Društvo materialno in moralno podprle, kljub temu, da je del javnosti in vodilni v deželni vladi prireditvam v čast Trubarju odločno nasprotoval. Tudi zato je moral dr. Fran Žbašnik, deželni uradnik, odstopiti z mesta predsednika Društva slovenskih književnikov in časnikarjev, mesto pa je nato prevzel dr. Ivan Tavčar.

Tako so v času vseslovanskega časnikarskega kongresa v ljubljanskem Mestnem domu priredili slavnostno akademijo, kjer so se zbrali vsi udeleženci kongresa, pa tudi nekaj slovenskih politikov. Med drugimi sta se slavnosti udeležila Luka Svetec z ženo, kamniški župan dr. Ivan Kraut z ženo, precej pa je bilo tudi občinstva "z vseh slojev", oz. kot je navajal *Slovenec*, "okrog 250 oseb".

Slavnostni govornik je bil tedanji predsednik Slovenske Matice, dr. Fran Ilešič, ki je med drugim poudaril pomen Trubarjevega dela za Slovence. Za Ilešiča je bil Trubar "boritelj svetega boja za svobodo misli in vesti... Katoliška cerkev bi lahko bila hvaležna Trubarju in sploh reformaciji (!), ki je prinesla vihar, iz katerega je izšla cerkev prosta in čista (!)...". Na drugi strani pa je Ilešič izjavil, da Trubar sicer ni bil "svobodomislec v sedanjem pomenu besede... bil je globoko veren, pobožen mož, ki je jasno dokazoval, da se je treba držati dogem. Trubar ni bil mož, ki bi umiral za svoje nazore kakor Hus, bil je *oportunist.* On ni ustvarjal sam, temveč si je osvojil nazore drugih, bil je le propagator Luthrovih naukov...". Posebej pa je poudaril, da je Trubar svoje rodoljubje kazal skozi socialno delo, delo, "katerega cilj je bil: naš narod mora biti dober, da pride v raj. Narodnjak v današnjem smislu pa Trubar ni bil...".[39]

Ilešičev govor so objavili samo v *Slovencu*; z govorom so bili kar se da zadovoljni, saj naj bil slavnostni govornik v svojem govoru "izpodbil marsikaj, kar so drugi Trubarjevi častilci povzdigovali v nebesa...". Pri *Slovencu* že tradicionalno niso bili zadovoljni s Tavčarjevim govorom. Trubarja, da ne gre preveč poveličevati, so zapisali, Tavčar pa je na slovesnosti Trubarja "koval v zvezde kot rodoljuba prve kvalitete, tako da so navzoči Čehi, Hrvati, Srbi mislili, da slovenski narod v Trubarju res slavi svojega Husa. Dr. Tavčar se je tudi to pot uklonil Hribarjevi komandi, ki je hotel imeti ob priliki Trubarjevi le 'rodoljubno' komedijo v lastno slavo in glorijo...".[40]

Tudi slovenski socialisti so prireditev in govore spremljali in komentirali. Ne s Tavčarjevim ne z Ilešičevim govorom na slavnostni akademiji v Slovenski Matici niso bili posebej zadovoljni; posebej Ilešičev govor so označili kot precej čuden: "Bilo je prav tako, kakor da so ga klerikalci najprej cenzurirali. Tendenca je bila skoraj ta, da se zmanjša Trubarjev pomen...".[41]

Hkrati s slavnostno akademijo so slovenski liberalci postavili temeljni kamen za Trubarjev spomenik. Tudi tokrat je imel slavnostni govor deželni poslanec in deželni odbornik dr. Ivan Tavčar, ki je poudaril, da spomenik Trubarju "pričuje o naši hvaležnosti in o naši ljubezni, ki naj te naše lastnosti prenaša tudi na pozne potomce...".[42]

Udeležba na tej prireditvi je bila res množična, udeležili so se je številni predstavniki društev, pevski zbori, dijaška društva in vsi predstavniki slovanskih časnikarjev, ki so imeli krajše govore. Na slavnosti so npr. govorili predstavnik Čehov Vladimir Hraský, državni poslanec in profesor češke tehnike v Pragi, pa predstavnik Rusinov Mykola Hlibovickij, sicer advokat in rusinski državni poslanec. Hlibovickij je poudaril, da "Trubarjev praznik ni le praznik Slovencev, marveč vseh Slovanov...". Primerjal ga je z nemškim Luthrom in češkim Husom. Za njim so govorili še ruski predstavnik Aleksander Stachovič, Poljak Adam Doboszinski, pa hrvaški poslanec dr. Djuro Šurmin, predstavnik bolgarskih novinarjev Aleksander Frangja ter Slovak dr. Pavol Blaha. Slednji je posebej poudaril velik pomen literature za Slovence in Slovake, ki je največ pripomogla k ubranitvi slovanskih narodov pred sovražnikom. S krajšim nagovorom se je oglasil tudi srbski predstavnik profesor Mile Pavlović, ob koncu pa je navzočim spregovoril

37 ZAL, LJU 488, Mesto Ljubljana, rokopisne knjige, Cod. III/66, Javna seja mestnega občinskega sveta 31. avgusta 1908.

38 Pustoslemšek, *Začetki*, str. 253.

39 *Slavnostna akademija v proslavo 400-letnice Trubarjevega rojstva*. Slovenec, št. 206, 9. 9. 1908.

40 *Kaj je dr. Tavčar pri odkritju Trubarjevega temeljnega kamna zamolčal?*. Slovenec, št. 207, 10. 9. 1908.

41 *Slovanski časnikarski kongres.* Rdeči Prapor, št. 73, 12. 9. 1908.

42 *VIII. Sjezd*, str. 13.

tudi tajnik pripravljalnega odbora za postavitev Trubarjevega spomenika, dr. Pavel Grošelj.

Zaključno besedo je imel ljubljanski župan Ivan Hribar, ki je poudaril, da so Slovenci s postavitvijo temeljnega kamna odplačali dolg, ki so ga bili dolžni temu velikemu možu in v imenu mestne občine zagotovil postavitev spomenika prihodnjo pomlad, pa tudi njegovo varstvo in varovanje.

Slovenski katoliki so že leta 1898, ko so mladočehi v Pragi načrtovali spomenik Janu Husu, temu zelo nasprotovali, enako so nasprotovali tudi slavnostim ob 400. letnici rojstva Trubarja. Razočaral jih je tudi poljski predstavnik Adam Doboszinski, saj so pričakovali, da se ne bo hotel udeležiti slovesnosti odkritja temeljnega kamna; že v poročilu ob začetku kongresa so v *Slovencu* zapisali, da pozdravljajo "taktnost Poljakov...", ki da so "posebej povedali, da se ne bodo udeležili slavnosti ob Trubarju, ker ga ne marajo slaviti kot krivoverca...",[43] oz. prepričani so bili, da bodo tudi Poljaki nasprotovali poklonu idejam reformatorjev, kot sta bila Primož Trubar ali Jan Hus.[44]

Še bolj jih je razjezila agitacija *Svobodne misli*, katere organizatorji naj bi, po *Slovencu*, izkoristili kongres za svojo predstavitev v Narodnem domu: "Kakor vedno je tudi tu *Svobodna misel* bila slednjič le agitacija za socialno demokracijo in svobodomiseljni 'bourgeois' je tako neumen, da gre pomagat...".[45]

Pavol Blaha (1867–1927), slovaški publicist in politik. (Zdeněk Šolle, Století české politiky, Od Palackého k Masarykovi, Praha, Mlada Fronta 1998).

Organizatorji kongresa so poskrbeli tudi za manj uradno plat kongresa. Organizirali so več izletov po Sloveniji; goste so odpeljali na Bled, v Bohinj, v Postojnsko jamo – pa tudi v Trst, kjer sta udeležence sprejela in pozdravila dr. Gustav Gregorin in dr. Otokar Rybař, v imenu udeležencev pa je spregovoril ruski general Vladimir Mihajlovič Volodimirov in uradno zaključil kongres. V imenu odbora osrednje zveze slovanskih časnikarjev se je ljubljanskemu županu Ivanu Hribarju zahvalil Josef Holeček; poudaril je, da se je na shodu, ki je bil odlično organiziran, ponovno pokazala slovanska vzajemnost, ki jo Slovani še kako potrebujejo, da bi lahko kljubovali nemškemu pritisku.[46]

Deželne oblasti so sicer skrbno spremljale kongres, čeprav so bile v primerjavi z letom 1902, ko sta bila tako deželno predsedstvo kakor deželna vlada dobro pripravljena na kongres, to pot precej manj natančni pri preverjanju udeležencev in samega programa. Deželni predsednik Viktor Hein je 10. septembra 1908 poslal notranjemu ministru na Dunaj natančno poročilo o poteku shoda. Oblasti so najbolj skrbno spremljale predlog in potek ustanovitve slovanske tiskovne agencije. Nekaj zabeležk so namenili tudi protestu češkega poslanca Klofača glede položaja tiska v Bosni. Toda to so bile le zabeležke, brez komentarjev.[47]

Deželni predsednik je svoje poročilo poslal tudi Deželni zvezi za tujski promet (Landesverband für fremden Verkehr), v katerem je pravzaprav tudi on, poleg slovenskih turističnih delavcev, zaprosil za subvencijo in to utemeljil z navedbo, da so "poleg samega kongresa slovenski novinarji, mestna in deželna vlada organizirali tudi zanimive izlete za tuje novinarje...". Hkrati je deželni predsednik v dopisu zagotovil, da je imela prireditev izključno kulturni značaj, brez političnega ozadja, zato je bil prepričan, da bo Zveza prošnjo ugodno rešila.[48]

Ljubljanska oblast je zadovoljno ugotovila, da je kongres uspel. Na javni seji 15. septembra 1908 je župan Hribar z zadovoljstvom poročal, da se je predsedstvo kongresa 9. septembra "zahvalilo za gostoljubje, s katero je mesto sprejelo slovanske časnikarje. Predsednik odbora Holeček izročil mi je po naročilu shodovalcev tudi pismeno zahvalo...".[49]

Rasto Pustoslemšek je v svojih spominih zapisal, da se je slovanski kongres "končal za našo organizacijo in za Ljubljano nadvse častno. Imel pa je za našo narodno stvar dobre posledice. Ljubljana je postala znana po vsem slovanskem svetu, saj so o Ljubljani, o Trubarjevih svečanostih in o Slovencih pisali vsi slovanski listi. A ne samo slovanski, tudi francoski in drugi. Nemško časopisje je kajpak tudi

43 *Poročila o kongresu*. Slovenec, št. 206, 9. 9. 1908.
44 *Slovanski časnikarski kongres*. Slovenec, št. 206, 12. 9. 1908.
45 Prav tam.
46 *VIII. Sjezd*, str. 69.
47 ARS, AS 16, No. 4378.
48 ARS, AS 16, No. 4163, Ljubljana, 28. avgust 1908.
49 ZAL, LJU 488, Mesto Ljubljana, rokopisne knjige, Cod. III/66, Javna seja mestnega odbora z dne 15. 9. 1908.

posvečalo največjo pozornost ljubljanskim prireditvam že zaradi prisotnosti številnih ruskih, poljskih i čeških politikov in javnih delavcev...".[50]

Medtem ko je večina slovenskega tiska kongresna dogajanja spremljala s simpatijami in navdušujočimi članki, se je *Laibacher Zeitung* omejila na opis in pohvale organizatorjem izletov in razstave slik slovenskih dežel. O osrednjem programu shoda pa v nemškem časopisu praktično niso razpravljali.[51]

Najbolj kritični so bili slovenski socialisti, ki so bili tudi sicer zelo zadržani do slovanske vzajemnosti in še bolj do novoslovanskega gibanja, zlasti zaradi sodelovanja z ruskim režimom. Tudi v časnikarskih shodih slovanskih novinarjev so videli predvsem zborovanje meščanskih novinarjev, ki so v Ljubljano prišli zato, da bi se "posvetovali o svojih stanovskih zadevah in ob tej priliki nekoliko banketirali in toastirali".[52]

Navdušenje ob uspešno končanem kongresu, ki je prevevalo predvsem slovenske liberalce, se je zaradi septembrskih dogodkov v Ljubljani hitro poleglo. Osrednja osebnost novoslovanskega gibanja na Slovenskem, župan Ivan Hribar, se ni soočil le z nemškim nasprotnikom, marveč predvsem s svojimi slovenskimi političnimi nasprotniki. Zaradi septembrskih dogodkov in odpora nemških Ljubljančanov cesar ni potrdil njegove šeste izvolitve za župana leta 1910. Kljub razočaranju se je še bolj posvetil medslovanskemu sodelovanju, predvsem kovanju tesnejših vezi med avstrijskimi in zunajavstrijskimi Slovani.

VIII. SJEZD
SLOVANSKÝCH NOVINÁŘŮ
V LUBLANI
R. 1908.
USPOŘÁDAL
J. VEJVARA.
V PRAZE.
NÁKLADEM SVAZU SLOV. NOVINÁŘŮ. — TISKEM DRA. ED. GRÉGRA A SYNA.

Naslovna stran brošure, izdane po končanem kongresu slovanskih novinarjev v Ljubljani 1908 (Irena Gantar Godina, Neoslavizem in Slovenci, Ljubljana, ZIFF 1994).

Zaključek

VIII. vseslovanski časnikarski kongres v Ljubljani je sicer organizacijsko uspel, ni pa se mogel, podobno kot vsi naslednji vseslovanski časnikarski kongresi, 1910 v Sofiji, 1911 v Beogradu in 1912 v Pragi, izogniti medsebojnemu nerazumevanju in neučinkovitosti. Tudi ljubljanski kongres je bil dobro ogledalo nedorečenosti in nedoslednosti ne le slovanskih časnikarjev, marveč tudi voditeljev novoslovanskega gibanja, ki tudi v nadaljevanju niso našli odgovora ne na tedanjo avstrijsko in rusko politiko ne na spore med Slovani samimi. Kljub pričakovanjem, da bodo Slovani vsaj na novinarskih shodih uspeli najti skupen jezik in presegli konflikte, se to ni zgodilo. S praškim shodom 1912 je novoslovansko gibanje praktično in formalno zamrlo. Po balkanskih vojnah so voditelji gibanja, predvsem Kramář in Hribar, opustili prizadevanja, da bi med seboj sprte slovanske narode spravili in obnovili vsaj formalno slovansko slogo in solidarnost.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije.
AS 16 – Deželno predsedstvo za Kranjsko, Zapisniki sej deželne vlade.
ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana.
LJU 488, Mesto Ljubljana, rokopisne knjige, Cod. III/66, Zapisniki sej mestnega občinskega sveta Ljubljanskega.

ČASOPISNI VIRI IN DRUGE PUBLIKACIJE

Laibacher Zeitung, 1908.
Slovenski Narod, 1908.
Slovenec, 1908.
Rdeči Prapor, 1908.
Slovanský Přehled, 1908.
VIII. sjezd slovanských novinarů u Lublani 1908, (usp. J. Vejvára), v Praze 1909.

LITERATURA

Gantar Godina, Irena: *Ljubljana – gostiteljica 4. vseslovanskega časnikarskega kongresa maja 1902*, Kronika 50, 2002, str. 375–384.

50 Pustoslemšek, *Začetki*, str. 260.
51 *Die Slawische Journalisten in Oberkrain*. Laibacher Zeitung, 14. 9. 1908, No. 210.
52 *Slovanski časnikarski kongres*. Rdeči prapor, 12. 9. 1908, št. 73.

Gantar Godina, Irena: *Neoslavizem in Slovenci*. Ljubljana : ZIFF, 1994.
Gantar Godina, Irena: *Vaclav Jaroslav Klofač and the Slovenes up to 1918*, Miroslavu Šestakovi a Miroslavu Tejchmanovi k sedamdestainam, Historický Ustav AV ČR, Praha, Brno 2007, str. 71–90.
Gantar Godina, Irena: *Prisilno izseljenstvo političnega agitatorja Frana Radeščka 1911–1921*, Prispevki za novejšo zgodovino, št. 2, 2007, str. 43–62.
Gantar Godina, Irena: *František Palacký a Slovinci*, v František Palacký 1798/1998, dějiny a dnešek, Historicky Ustav AV ČR Praha 1999, str. 413–418.
Hribar, Ivan: *Moji spomini, I, II,* Ljubljana : Slovenska Matica, 1983–1984.
Lustigová, Martina: *Karel Kramář, První československý premier*. Vyšehrad : Velké postavy českých dějin, 2007.
Pustoslemšek, Rasto: *Začetki stanovske organizacije slovenskih novinarjev* (memoarski oris): Kako smo ustanovili svojo prvo stanovsko organizacijo? Razstava slovenskega novinarstva v Ljubljani, 1937 (ur. B. Borko). Ljubljana : Jugoslovansko novinarsko udruženje, slovenska sekcija, 1937.
Rozman, Franc: *Septembrski dogodki*, Enciklopedija Slovenije, Ljubljana : MK, 1997.

Z U S A M M E N F A S S U N G

Zum 100. Jahrestag des VIII. gesamtslawischen Journalistenkongresses 1908 in Ljubljana

Die Einwohner von Ljubljana und dessen Bürgermeister Ivan Hribar waren Anfang September 1908 bereits zum zweiten Mal Gastgeber eines Treffens slawischer Journalisten der habsburgischen und nichthabsburgischen Länder. Unter dem Eindruck des erfolgreich abgeschlossenen 1. neuslawischen Vorbereitungskongresses im Juli 1908 in Prag versammelten sich in Ljubljana slawische Journalisten, Vertreter aller slawischen Nationen. Das Programm dieses Treffens unterschied sich nicht von jenem der vorangegangenen Treffen. Wiederholt wurden Forderungen nach einer einheitlichen slawischen Zeitung gestellt, die mit den deutschen Zeitungen erfolgreich konkurrieren würde, sowie nach einer gemeinsamen Presseagentur mit Sitz in Prag. Trotz Meinungsunterschieden hinsichtlich der gemeinsamen Zeitung griffen die Debatten nicht tiefer in die politische Problematik. Es wurde stets hervorgehoben, dass das Treffen keine politischen Ziele verfolge und folglich gar keine Gefahr für den Staat darstelle. Auch die österreichische Politik scheint dieselbe Auffassung vertreten zu haben, denn sie schenkte dem Treffen in Ljubljana viel weniger Aufmerksamkeit als im Jahr 1902. Selbst der Landespräsident glaubte, dass die Veranstaltung lediglich einen kulturellen Charakter ohne politischen Hintergrund gehabt habe.

Weniger offizielle Gespräche führten die slawischen Journalisten bei Ausflügen quer durch Slowenien. Die Veranstalter wählten dazu die attraktivsten Ortschaften, zum Schluss auch Triest, wo der Kongress auch offiziell beeendet wurde. Während des Journalistentreffens begingen die slowenischen Liberalen feierlich auch den 400. Geburtstag von Primož Trubar und legten den Grundstein für dessen Denkmal. Dem stellten sich die slowenischen Katholiken und die Zeitung *Slovenec* entschieden entgegen.

Außer den Journalisten versammelten sich in Ljubljana zur selben Zeit auch Vertreter der slawischen Fremdenverkehrsvereine zu einer Konferenz und beschlossen, einen umfassenderen slawischen Fremdenverkehrsverband mit einem zentralen Fremdenverkehrsbüro in Prag zu gründen. Zu den besonders aktiven Teilnehmern gehörte Dr. Ivan Oražen, Vertreter des slowenischen Fremdenverkehrsvereins, welcher aus diesem Anlass eine Bilderaustellung der attraktivsten slowenischen Ortschaften Sloweniens veranstaltete.

Der erfolgreich beendete Kongress der slawischen Journalisten bedeutete einen Sieg der slowenischen Liberalen, vor allem Ivan Hribars. Letzterer wurde in seiner Überzeugung bestärkt, dass sich die neue slawische Politik, der sogenannte Neoslawismus, auf dem richtigen Weg befinde, was die slawischen Journalisten auch auf dem Journalistentreffen in Ljubljana bestätigt haben sollen. Während die katholische Seite vor allem der 400-Jahr-Feier zu Ehren Primož Trubars kritisch gegenüberstand, lehnten die Sozialdemokraten das Treffen in seiner Gesamtheit ab.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 331.556:314.15-026.49(73=163.6)"18"

Prejeto: 29. 10. 2008

Marjan Drnovšek

dr. zgodovinskih znanosti; znanstveni svetnik, Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: marjandr@zrc-sazu.si

Zakaj je bila za slovenske izseljence Amerika bolj privlačna kot Srbija in Rusija?

IZVLEČEK

Sredi šestdesetih let 19. stoletja so slovenski časopis in časniki sodelovali v razpravi o bolj slabih kot dobrih straneh izseljevanja prvih skupin Slovencev v Združene države Amerike. Primerjali so to izseljevanje z vabili po priselitvi v Srbijo in Rusijo. Že dlje časa so odhajali krošnjarji in gozdni delavci na Hrvaško in v Slavonijo, kasneje tudi v Romunijo. Kljub odporom nekaterih urednikov časopisov do izseljevanja v Združene države in obratnega svetovanja za odhod v Srbijo in Rusijo se je izseljenski tok usmeril v Ameriko. Vabila zdravnika Janeza Kovača, da bi Slovenci prihajali v Srbijo, niso imela dejanskega učinka. Veliko zaslug za boljšo podobo Združenih držav so imeli slovenski misijonarji s Francom Pircem na čelu.

KLJUČNE BESEDE

šestdeseta leta 19. stoletja, časopisi, izseljevanje, Združene države Amerike, Srbija, Rusija, misijonar Franc Pirc, dr. Janez (Ivan) Kovač-Podliščekov

ABSTRACT

WHY WAS AMERICA TO SLOVENE EMIGRANTS MORE ATTRACTIVE THAN SERBIA AND RUSSIA?

In mid sixties of the 19th century, Slovene newspapers took part in a discussion on rather bad than good aspects of emigration of the first groups of Slovenes to the United States of America. They were comparing that emigration with invitations for immigration to Serbia and Russia. For a longer period, peddlers and forestry workers have been leaving for Croatia and Slavonia, later for Rumania as well. Despite disinclinations of some newspapers editors towards emigration to the United States and the opposite advising to leave for Serbia and Russia, the emigration current directed towards America. Invitations by the physician Janez Kovač to Slovenes to come to Serbia had no actual effect. Much merit for a better image of the United States went to Slovene missionaries with Franc Pirc at the head.

KEY WORDS

sixties of the 19th century, newspapers, emigration, United States of America, Serbia, Russia, missionary Franc Pirc, Janez (Ivan) Kovač-Podliščekov

Uvod

V drugi polovici šestdesetih let 19. stoletja sta se v *Novicah* in *Zgodnji danici* odvijali dve medijsko odmevni izseljeniški zgodbi, ki sta bili povezani z vabljenjem in odsvetovanjem naselitve Slovencev v Združene države Amerike na eni in Srbijo na drugi strani. Nosilec prve je bil slovenski misijonar Franc Pirc iz Minnesote, druge vojaški zdravnik dr. Janez (Ivan, Jovan) Kovač-Podliščekov iz Kragujevca. Z obema so se prepletala razmišljanja o slabih in manj dobrih straneh izseljevanja Slovencev v Mehiko (meksikajnarji), v ogrske dežele, zlasti v Banat, Romunijo in tudi na daljni Kavkaz v Rusiji. V svetovnem okviru je bil to čas zaključevanja ameriške državljanske vojne (1861–1865), med leti 1864–1867 trajajoče vojne v Mehiki, izgona muslimanskih Čerkezov na Kavkazu in potiskanja Turkov iz Srbije. S slovenskega vidika so se v izseljensko problematiko vpletli dopisniki z Gorenjske in slovenske Štajerske, v manjšem obsegu iz Dolenjske, in misijonarji iz Združenih držav Amerike. Že leta 1962 je naša kolegica Olga Janša objavila v *Kroniki* razpravo o agitaciji za izseljevanje v Srbijo z naslovom: Agitacija "Novic" za preseljevanje Slovencev v Srbijo v letu 1865 in 1866".[1] Njej posvečam ta prispevek.

Amerika, obljubljena dežela?

Janez Giontini, bukvar iz Ljubljane, je aprila 1861 v *Novicah* objavil oglas za knjigo z naslovom "Stric Tomova koča ali življenje zamorcev v robnih deržavah svobodne séverne Amerike".[2] To je bilo leto izbruha ameriške državljanske vojne, ki je odmevala v slovenskem tisku. Združene države Amerike so bile poznane Slovencem od odhoda misijonarja Friderika Barage, ki je konec leta 1830 stopil na ameriška tla v New Yorku. Po njegovih stopinjah so odšli številni slovenski misijonarji, ki so pridno dopisovali v *Zgodnjo danico* o svojem delovanju med staroselci, obrobno pa napabérkovali številne zanimivosti iz ameriškega sveta.[3] Pojem Amerika je postal sinonim za dve nasprotujoči si podobi, ki sta se pojavljali v medijskem svetu ves čas priseljevanja v to obljubljeno deželo. Temno in svetlo, pač odvisno od izkušenj in ustvarjene podobe posameznikov o njej.[4] Za ene je bila Amerika pojem za napredek in možnosti za izboljšanje življenja, če se ozremo samo na kratko novico v *Novicah*, kjer se dopisnik čudi novemu "paroplugu v našem cesarstvu", ki se je pridružil železnici, parnikom in strojem v tovarnah kot podvig nove tehnologije. "Naši kmetje se bojo čudili nad tem in rekli: kaj zlodja bo svet še počel! Da! Svet se bo še zlo prekucnil in marsikaj bo v 100 letih, kar se nam še ne sanja ne," je zapisal novičar. In kam je prišel prvi tak plug? V Banat, kamor ga je pripeljal g. Schulhof, da bo z njim oral, sejal, kosil in mlatil, saj je izračunal, da se mu bo to povrnilo, saj je imel veliko zemlje in malo pridnih delovnih rok.[5] Za druge je bila Amerika predaleč in polna nevarnosti za slovenskega izseljenca. Nasprotujoči pogledi nanjo so dodobra ogreli dopisnike v takrat izhajajočih slovenskih in nemških časopisih in časnikih.

"Mehika je veljala za obljubljeno deželo," je zapisala Tita Ovsenar.[6] Nekako v senci ameriške državljanske vojne se je odvijala vojna v Mehiki (1864–1867). Nosilec akcije je bil Ferdinand Maksimilijan Habsburški (1832–1867), mlajši brat cesarja Franca Jožefa. Poleg francoskih in belgijskih prostovoljcev so sodelovali še avstrijski, med njimi tudi Slovenci. Od srede leta 1864 do februarja 1865 so se zbirali kranjski prostovoljci, med ljudmi znani kot *meksikajnarji*. V Ljubljani se jih je zbralo 433, starih med 21. in 44. letom starosti. Pogoji so bili: odslužena vojaščina, želja oditi v Mehiko, samski stan in starost do 40. let. (Leta 1866 je odšla druga skupina *meksikajnarjev*, približno okrog 1.000 oseb, ki je prišla samo do Trsta, 400 jih je vzela avstrijska armada v Trstu, ostali so odšli domov.) V Mehiko so odšli zaradi zaslužka. Obvezali so se za vojaško služenje do 6 let. Za tiste, ki bi ostali tam so jim obljubili od 12 do 28 oralov zemlje. Vendar je moral cesar Napoleon III. na pritisk Združenih držav odpoklicati svoje čete. Po smrti Ferdinanda Maksimilijana se jih je nekaj vrnilo, drugi so ostali. Skratka, želja po zaslužku je spodbudila te ljudi za odhod prek Atlantika.[7]

Dopolniti bi morali znano trditev o Združenih državah kot obljubljeni deželi, ko govorimo o pionirskih časih. Za Slovence bi ta oznaka veljala za Minnesoto v t. i. Pirčevem obdobju. S kongresnim aktom, 3. marca 1849, je bila odprta za priseljevanje (Teritorij Minnesota / Territory of Minnesota) in kot država vključena v Združene države 11. maja 1858. Staroselci (Dakota in Ojibway) so bili potisnjeni v rezervate na zahodno stran reke Mississippi. Beli priseljenci so lahko kupili zemljo za dolar in četrt za aker. *Homestead Act* iz leta 1862 je dal možnost pridobitve 160 akrov vsakomur, ki je bil starejši nad enaindvajset let, bil glava družine, državljan Združenih držav in je živel na zemlji več kot pet let in je imel v rokah vladni dekret. Zemljo pa si lahko tudi kupil. Prvi so se priseljevali Nemci, nato Norvežani in Švedi po letu 1860 in Slovenci konec šestdesetih in v sedemdesetih letih. Iz vzhodne in južne Evrope so začeli prihajati šele po letu 1890.[8]

1 Janša, 1962, str. 185–187.
2 Oglasnik št. 9, Novice, št. 17, 24. april 1861.
3 Arnez, Slovenian letters.
4 Drnovšek, Usodna privlačnost.
5 Novice, št. 25, 19. junij 1861, str. 197–198.
6 Ovsenar, Meksikajnarji, str. 15.
7 Reisp, Meksikajnar, str. 59–60; Ovsenar, Meksikajnarji, str. 14–17; Studen, "Mi smo fajn ljudje...", str. 72.
8 Brinkman in Morgan, Light From the Hearth, str. 3–4.

Franc Pirc (1785–1880), sadjar na Kranjskem in misijonar v Ameriki.

Franc Pirc (1785–1880) je odšel v Združene države leta 1835, ko je bil v petdesetem letu starosti in je imel za seboj ugled odličnega sadjarja. Leta 1830 je izdal *Kranjskega vrtnarja* (izšle so tri izdaje) in leta 1834 navodila, kako se uničujejo sadni škodljivci. Ni bil samo teoretik, ampak tudi praktik. V župniji Peče pri Moravčah je osnoval drevesnico in prepotoval Kranjsko in sosednje dežele, da bi se bolj spoznal z gojenjem sadnega drevja in vinske trte. Tudi v Podbrezjah, kjer je bil župni vikar (1830–1835), je osnoval drevesnico in zasadil vzoren sadovnjak. Po pravici je dobil vzdevek "oče umne sadjereje". Sprva je bil šestnajst let v Michiganu, junija 1852 je odpotoval v Minnesoto in se leta 1874 vrnil v domovino. V Združenih državah je deloval kot misijonar, homeopat in usmerjevalec staroselcev k obdelavi zemlje. Njegova pisma v domovino so bila pogosta, pisal je pesmi, postal znan kot pogajalec med staroselci in ameriškimi oblastmi in ne nazadnje vabil katoliške Nemce k stalni priselitvi v Minnesoto. Nemci so se priseljevali v deželo "mnogih vodâ ali kalna voda" v večjem številu med leti 1854–1864. Veliko zaslugo za to je imel ravno Pirc.[9] Na skrbi je imel kot duhovnik tako staroselce kot prihajajoče priseljence iz Evrope. Vabil je Nemce iz ostalih delov Združenih držav, npr. v nemškem katoliškem glasilu *Der Wahrheitsfreund* iz Cincinnatija (Ohio), leta 1855 pa je v St. Louisu v nemščini napisal delo *Die Indianer in Nord=Amerika, ihre Lebensweise, Sitten, Gebräuche u. s. w. nach Zehnjährigen Aufenthalte und gesammelten Erfahrungen unter den verschiedenen Stämmen, bearbeitet von Franz Pierz, Katholischer Missionar.* Delu je bil priključen dodatek *Eine Kurze Beschreibung des Minnesota-Territoriums* (Kratek opis minnesotskega teritorija). Vtis imam, da v tem času ni vabil Slovencev, kar ne pomeni, da jih med njimi ni bilo. To je bilo obdobje, ko se je priselilo malo Slovencev, med njimi Pirčeva sestra Apolonija (Polona), poročena Noč s Podbrezij na Gorenjskem.[10] Pirc je spodbujal naseljevanje v okrožju Štearns County, kamor so prihajali predvsem nemški katoliški priseljenci, vendar tudi Švedi, Norvežani, Irci in priseljenci nenemških narodov znotraj habsburške monarhije.[11] Tudi ob obisku domovine pozimi 1863 in na pomlad 1864 ni direktno vabil rojake k izselitvi, celo obratno, zaradi divjanja ameriške državljanske vojne je svetoval nestrpnežem, da počakajo na konec vojne. Pismo, ki ga je datiral 8. septembra 1864 v Crow Wingu in je v Ljubljano prišlo 3. oktobra, je bilo objavljeno v *Zgodnji danici* 10. oktobra 1864. V njem svetuje več družinam, da naj počakajo da se konča vojna in da se staroselci iz plemena Sioux umirijo, in nadaljuje: "potem zamorejo na moje povabilo brez vsake nevarnosti semkaj priti, in pokazal jim bom prav nar boljši zemljo, ki jo bojo zastonj dobili in si na nji lahko napravili naj lepši posestva po 160 oralov". Obljubil jim je tudi ustanovitev "kranjske fare" in nastavitev "kranjskega duhovna".[12]

Spomladi 1865 so prišli prvi Gorenjci v Minnesoto v župnijo Sv. Štefan, "in sčasoma so se čedalje bolj množili". "Kupčevalci" tj. krošnjarji so bili raztreseni po raznih ameriških državah in so znali "tuje jezike", Gorenjci pa so šli "na kmete". (Mimogrede, priseljevanje belokranjskih krošnjarjev v Združene države ima korenine od tridesetih let 19. stoletja in mnogi so v obravnavanem času delovali že kot trgovci, npr. v Chicagu.[13]) Gorenjski priseljenci ostajajo skupaj, ohranjajo materin jezik in so zvesti katoliški Cerkvi, še zapiše *Zgodnja danica* trinajst let kasneje po prihodu prve skupine v Ameriko.[14]

9 Prav tam, str. 4.

10 Drnovšek, Pismo Apolonije Noč, str. 63–81.
11 Kodrič, Franc Pirc, str. 54.
12 Drnovšek, Franc Pirc, str. 67.
13 Drnovšek, Usodna privlačnost, str. 93–111, 215–218.
14 Zgodnja danica, št. 6, 8. februar 1878, str. 45–46.

Družina Gogala z Gorenjske, ki se je preselila v Stearns County v Minnesoti, ZDA. Do pomladi 1865 je bila družina zaposlena na žagi v St. Antony Falls (M. S. Brinkman & W. T. Morgan, Light from the hearth, 1987).

Misijonar Jakob Trobec ugotavlja, da se jih je iz Kranjske nekaj ("več") naselilo v Ameriko, mnogo pa jih hoče zapustiti dom, kakor je slišal. Pismo je napisal 29. novembra leto poprej (1864), zato svari, da naj se zaradi vojne ne odpravijo v Ameriko. Podobno je svaril tudi Franc Pirc. Trobec je bil pripravljen svetovati vsem, ki hočejo "iz kakoršnega koli namena svojo domovino zapustiti in se sem preseliti želé". Priseljenci naj imajo prebrisano glavo in pridne roke, kar velja tako za Ameriko kot Evropo. Amerika ni za lenuhe, pijance, igralce in potepuhe. Obenem hvali dom, in kdor se tam lahko preživi, mu ni treba iti v Ameriko. Doma imajo "modre postave" (mnogi doma se s tem ne bi strinjali, zlasti glede davkov!), izvrstno službo Božjo, prijatelje in znance. Tega v Ameriki ni. Je pa tu dober zaslužek, kupiš lahko zemljo za malo denarja ali jo celo dobiš od vlade zastonj in davki so nizki. Lakote ni. Sam moraš poskrbeti zase in nihče te pri tem ne ovira.[15] V Ameriki najdejo srečo pridni in izurjeni poljedelci in rokodelci. Biti morajo zdravi in trdni. Posli so svobodni in ko zaslužijo dovolj, si mnogi kupijo zemljo. Dobijo tudi dobro plačilo (ker jih primanjkuje), hrano kakor gospodar in gospodinja, tj. vsak dan trikrat jedo meso, kavo in imajo dovolj kruha. (O belem kruhu, kavi in uživanju mesa trikrat dnevno beremo že v pismu Matije Premuta, ki je prišel kot krošnjar v Ameriko leta 1839).[16] Dela za rokodelce je veliko. So dobro plačani. Znati morajo vsaj nekaj nemščine. Kdor nič ne zna, naj se naseli v Minnesoti, kjer je vsaj nekaj Slovencev. "Več" Dolenjcev je v Pensilvaniji, nekateri med njimi "prav bogati". (Verjetno gre za že omenjene krošnjarje, op. avt.) Dober delavec zasluži do 4 dolarje na dan. Če bo Pircu uspelo ustanoviti slovensko faro v Minnesoti, bi Trobec svetoval, da pride vsakdo iskat srečo v Ameriko, gotovo se ne bo kesal. Zemlja je rodovitna. Začetek je težak, vendar nato gre lažje. Za pot rabi vsaka oseba 300 avstrijskih goldinarjev v papirju ali nekaj čez 200 goldinarjev v zlatu. Iz Amerike v Evropo pa se plača manj.[17] Ta vabila so vplivala na rojake, zlasti še, ker je bila stiska zaradi davkov in rubeža velika, kot je zapisal M. Venceljnov z Gorenjske. Zato se ne čudi, "da se več družin pripravlja spomladi na odhod v Ameriko.[18] (Glede bremena državnih davkov je mnenje S. Grande, da niso bili tako obremenilni, kot se je pisalo. Glavnega krivca vidi v zadolževanju kmetij zaradi dot, modernizacije in zlasti oderuštva lokalnih posojevalcev denarja.[19] Peter Vodopivec pa izpostavlja, da je državni davek do začetka sedemdesetih let vztrajno naraščal. Kranjska je spadala med najbolj davčno obremenjene dežele.[20]) Tudi v *Triglavu* so objavljali novice o odhajanju Gorenjcev. Dopisnik zanje pravi, da to niso "ne politični sanjavci ne romantični klateži, ampak pridni Gorenci so, ktere nadloga sili, da zapustijo domovino". V oklepaju so zapisali, da "danes", 9. maja opoldne, je odšlo 51 oseb, moških in žensk z otroci, po železnici iz Ljubljane v Ameriko. "Joka je bilo veliko".[21]

Februarja 1865 se je vključil v debato tudi celovški *Slovenec*, v katerem je dopisnik "Iz Bleda" opozorili na slabe razmere v kmetijstvu, na previsoke davke in na rubeže. In se vpraša: "Kam pa potem? Pogovarjajo se zelo od Amerike, odkar se jih je nekaj iz tukajšnje okolice srečno tje preselilo in se jim po volji godi. Pa kaj, vsi ne moremo tje in doma je le doma! Bog vas obvari!"[22] Veliko pozornost je marca 1865 posvetil *Slovenec* ameriški državljanski vojni.[23] Aprila 1865 pa z velikim olajšanjem ugotavlja bližino konca vojne. Napoveduje večje izseljevanje, čeprav pisec pravi, da ni pristaš priporočanja odhajanja v Ameriko "na vrat na nos". Če so oko-

15 Zgodnja danica, št. 6, 20. februar 1865, str. 45–46.
16 Drnovšek, Usodna privlačnost, str. 97.
17 Zgodnja danica, št. 10, 1, april 1865, str. 79–80.
18 Novice, št. 15, 12. april 1865, str. 122.
19 Granda, Davki, str. 198–199.
20 Vodopivec, Od Pohlinove slovnice, str. 96.
21 Zgodnja danica, št. 15, 20. maj 1865, str. 119.
22 Slovenec, št. 6, 1. februar 1865, str. 22.
23 Slovenec, št. 15 (4. marec), 18 (15. marec), 20 (22. marec) in 22 (29. marec).

liščine take, da si človek ne zna več pomagati, "naj že gre v božjem imenu iz domačije, vendar pa naj vse 2krat prej dobro preudari!"[24] Oglasil se je tudi "-a-" z Gorenjske in potrdi dopisnikove ugotovitve z Bleda. Zato se ne čudi, da jih gre vedno več v Ameriko "svojo srečo poskušat, kajti povsod, koder solnce teče, se (pridnim) pogača peče – tukaj pa je slaba!"[25] Tudi kočevskim krošnjarjem je padal dobiček. Vzrok vidijo v obrtni svobodi in njihovem prevelikem številu, krošnjarjev namreč. V istem glasilu ugotavlja uredništvo, da veliko pišejo o Ameriki, za kar je več vzrokov (ki jih ne povedo), izmed njih pa navede najpomembnejšega, tj. večja prisotnost Slovencev v Ameriki, ki se stalno povečuje.[26]

Kar presenetljiva je bila popotnica že omenjeni prvi skupini 51 Gorenjcev, ki so 9. maja 1865 odpotovali z vlakom proti Atlantiku v Ameriko. *Zgodnja danica* jim je svetovala, da se držijo skupaj, da ohranijo svoj jezik, da naj svoj bivalni prostor v Minnesoti imenujejo "nova Slovenije", da prvo vas ali mesto imenujejo "nova Ljubljana" in da naj v nadaljevanju dajejo drugim naselbinam lepa slovenska imena, npr. Kranj, Selo, Grad itd. *Novice* so ponatisnile članek in mu dale naslov "Severna Amerika – nova Slovenija".[27] (To je bil zgodnji poskus slovenskih priseljencev kot kolonizatorjev, kar je bilo tudi v Pirčevem načrtu: ustanoviti župnijo, naselbino in se držati skupaj na zemlji; tako sta nastali naselbini Sv. Štefan in Sv. Anton).[28]

Tipična hiša minnesotskega priseljenca (M. S. Brinkman & W. T. Morgan, Light from the hearth, 1987).

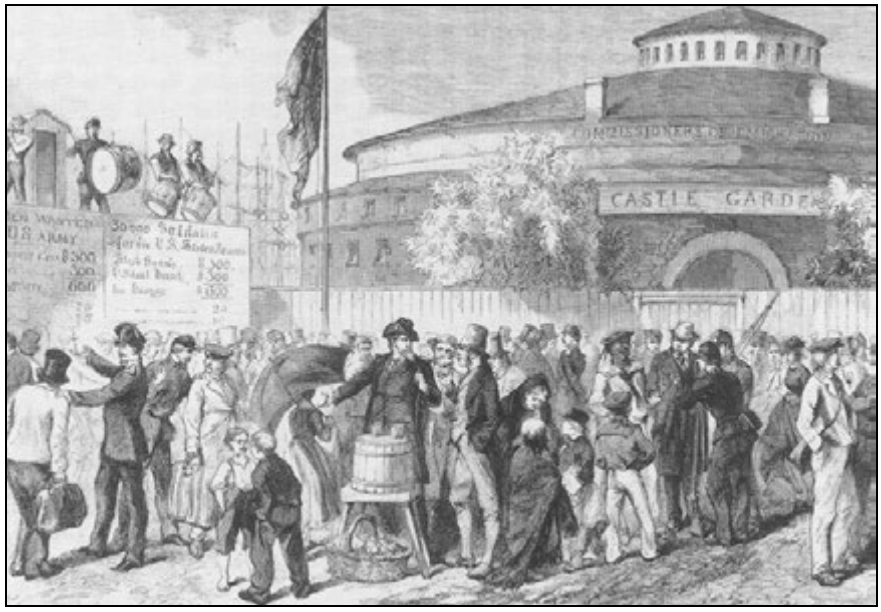
"Čudni so nastali časi", začenja nepodpisani člankar svoj prispevek v *Novicah* konec maja 1865. Da je Kranjska dala v novejšem času marsikaterega misijonarja, vendar se je malokdo drug naselil v Ameriko. Sedaj so se začele naseljevati "kmetiške družine". Zakaj? Ker od svojih rojakov slišijo, da se tam dobro živi. *Novice*, bolje rečeno njihov urednik dr. Janez Bleiweis, je bil proti izseljevanju v Združene države Amerike. Nekako v duhu: ostani doma in živi pošteno oz. povsod je dobro, vendar doma je najbolje. Nasprotno temu so bili glasovi, kjer gre človeku dobro, tam je njegov dom.[29] Z velikim ponosom v *Slovencu* objavijo prvo pismo iz Amerike, ki ga je glasilu poslal misijonar Alojz Plut iz Stillwaterja, 15. maja 1865.[30]

Iz bohinjske doline so *Novice* objavile dopis o slabih časih in stiskah zaradi denarja, in če se ne bodo dogodili boljši, "treba se bo res preseliti v daljno Ameriko". Na to ugotovitev je reagiralo uredništvo: da so res slabi časi za kmeta, vendar vsakega v Ameriki ne čaka pogača, zato naj vsak premisli in preudari, preden gre tako daleč "čez morje s trebuhom za kruhom", in od koder se ni lahko vrniti. Če bi v Ameriki vse čakala pogača, bi že davno ne bilo nesrečnega človeka v Evropi, "vsi bi se že mastili z amerikansko pečenko". Dopuščajo, da samci še lahko nosijo težo tujine, sprašuje pa se, kaj pa očetje in otroci? (O ženah ni besede!, op. avt.). Ve se, da Franc Pirc pomaga, vendar je že star. Tudi potnina ni poceni (240 goldinarjev). Preden bi kdo od lakote umrl, bi se v "cesarstvu" že našel kraj, kjer sprejemajo "naselnike". Ob tem omenjajo Ogrsko in Srbijo. Da Srbija z novim zakonom ponuja boljše pogoje kot Amerika. (Zgolj trditev, ne da bi uredništvo razčlenilo te pogoje, op. avt.). In tudi ni daleč, zato se lahko vsakdo vrne domov. Zato ponovijo svarilo, da naj vsakdo natančno premisli glede odhoda. Da dopis iz bohinjske doline kaže na "nekako presilno hrepenenje po izseljevanji". Zato želijo "nekoliko ohladiti vrtoglavnost, ktera na vrat na nos človeka žene na ptuje!"[31]

Iz radovljiške okolice se je oglasil dopisnik, da je vedno več tistih, ki mislijo na Ameriko. Označi jih za nesrečne misli, saj v Ameriki ni vsem dobro postlano. Da ga zanima, kako se bodo tam znašli kmetje, ki že doma nimajo smisla za napredek in umno gospodarjenje? Da jih čaka trdo delo in še večja uporaba glave in možganov (!) Zato svetuje, naj se lotijo dela doma po načelih umnejšega gospodarjenja. Tako jim bodo izpuhtele misli, da bi vse prodali in "jo tako deleč potegnili".[32]

Novice so izpostavile žalost dopisnika, da se mnogo Gorenjcev odpravljajo ali misli na izselitev, kot so

24 Slovenec, št. 29, 22. april 1865, str. 116.
25 Slovenec, št. 37, 20. maj 1865, str. 146–147.
26 Slovenec, št. 38, 24. maj 1865, str. 151–152.
27 Zgodnja danica, št. 15, 20. maj 1865, str. 120–121; Novice, št. 22, 31. maj 1865, str. 176.
28 Kodrič, Franc Pirc, str. 53–62.
29 Novice, št. 22, 31. maj 1865, str. 176.
30 Slovenec, št. 45, 17. junij 1865, str. 180.
31 Novice, št. 24, 14. junij 1865, str. 194–195.
32 Slovenec, št. 46, 21. junij 1865, str. 183.

Castle Garden v New Yorku – prvo zbirališče in kontrola evropskih priseljencev. To je bila prilika za novačenje mladih fantov za ameriško vojsko, 1862 (K. Schulz, Hoffnung Amerika, 1994).

brali. Da je treba pomagati "siromakom", ki se ne znajdejo v dilemi: oditi ali ne. Postavi se v vlogo "izvedenega moža" (kot v časih odločanja pod lipo) in svetuje, da si poiščejo (!) izseljenske kraje, kjer si bodo izboljšali svoj položaj. Da bi se lahko izseljevali revni in ne samo premožnejši. Da se jim v novih okoljih ne bi bilo treba potujčiti in se "dómu za zmiraj odpovedati se", da se jim ne bi bilo treba učiti samo tujega jezika, da bi se lahko v novem okolju gibali, ampak, da bi "izhajali" z maternim jezikom, da bi ostali Slovenci in bolj ali manj ostali v stikih s svojo "očetnjavo". In da bi izseljenstvo v materialnem oziru ne bilo v škodo domovini, ampak v prid. Zapisal je, da gredo v Ameriko le taki, ki imajo premoženje. Da marsikdo ne bi mislil na izseljevanje, če bi imel v rokah toliko, kolikor bi rabil za pot in "tam za to in ono". In če se tam naselijo, kdo jim bo porok, da jim bo šlo po njihovi volji? Da je ameriška vojna prinesla ogromne dolgove, da so davki visoki "in nič manjši ne, kot pri nas", in poudari negotovost ameriške usode. In nadaljuje. Podati se v Ameriko je, kakor se odpovedati za vse večne čase svoji domovini, narodnosti, svojemu jeziku in vsemu, kar je pravemu Slovencu drago na svetu. Da niti misliti ni, da bi se v Ameriki obdržal slovenski jezik tudi v drugem rodu. Kot kapljica v morju se bodo morali naučiti angleščino. Tako bodo za vedno izgubljeni za domovino, ki tudi ne bo imela nobenega dobička od njih. Dopisnik tudi dvomi v izseljevanje v Banat, na Ogrsko in v Srbijo.[33]

Če vzamemo v roke pisma slovenskega misijonarja Jakoba Trobca iz *Zgodnje danice* v letu 1865 in 1866 ugotovimo, da so pisana v bolj pozitivnem odnosu do Amerike. Bil je še mlad in hkrati je študiral. Veliko svojih pisem je posvetil verskemu in cerkvenemu življenju, vmes pa najdemo vrsto nanizanih "mičnosti" iz življenja v novem okolju. Obiskal je znanega slovenskega trgovca in mecena Antona Žagarja, ki je bil eden od uspešnejših v Chicagu.[34] Razveselila ga je prva slovenska nova maša, na kateri se je poleg duhovnikov zbralo okrog 40 "kranjskih kmetov v domači obleki, in veselja, ki smo ga v taki družbi tu v daljni Ameriki imeli, se ne da popisati." Marsikatero so zapeli in mnogokrat nazdravili in popili kozarec piva "na zdravje mile slovenske domovine". Z misijonarjem Ignacijem Tomazinom, Ljubljančanom po rojstvu, sta obiskale nekaj Slovencev v Richmondu (Virginia), in jih spovedovala pri Sv. Jožefu (Minnesota). Trobec jih pohvali, da se "tu prav dobro obnašajo, so zadovoljni in veseli, kakor Kranjci sploh". Veliko jih je skupaj in si medsebojno pomagajo. Imajo dobre stike s katoliškimi ("dobrimi") Nemci.[35] Tudi kmet Andrej Resman, po domače Rojec, ki je prišel v Ameriko z "Otoka" na Gorenjskem, se je pohvalil z Ameriko. Zatrdil je, da po pravici lahko reče, da je prišel iz viharne in nemirne Evrope v mirne in tihe kraje. V Ameriki je "prostejše". (Zanimiva je ugotovitev o svobodnejšem občutenju življenja v Združenih državah. Tudi kasneje večkrat naletimo v izseljenskih pismih na omenjanje te ameriške svobode.)[36] Pogrešal je le visoke hribe.[37]

33 Novice, št. 47, 22. november 1865, str. 381.

34 Zgodnja danica, št. 27, 20. september 1865. str. 217–218.
35 Zgodnja danica, št. 2, 2. januar 1866, str. 12–13.
36 Drnovšek, Usodna privlačnost, str. 251–260.
37 Zgodnja danica, št. 35 in 36, 10. in 20. december 1866, str. 278, 288–290.

K 7. l. Novic. **OGLASNIK.** Štev. 5.

V Ljubljani 13. februarja 1867.

Kdor želí kako oznanilo v „Oglasniku" natisniti in Novicam pridjati, plača za vsako vrstico z navadnimi črkami 7 kr. za enkrat, dvakrat 10 kr., trikrat 13 kr. — Večji črke bodo po prostoru ki ga potrebujejo, preračtane. Za vsakkratni natis je še 30 kr. za kolek (štempelj) plačati.

(19) Št. 1133. (1)

Oznanilo.

Mestni magistrat podeli za leto 1867 ustanovo (štiftungo) umrlega c. k. podpolkovnika Jožefa Sühnl-a za vojaške sirote znesko 40 gld.

Pravico do te ustanove ima en vojaški revni otrok, ki nima več očeta, brez razločka ali je zakonski ali ne.

Prošnje s potrebnimi spričali se morajo predložiti do 10. marca t. l. tukajšnemu magistratu.

Mestni magistrat v Ljubljani
4. februarja 1867.

Dr. E. H. Costa, župan.

(18) (1)

Oznanilo,

ktero naj bode vodilo ptujim izselnikom potovajočim skozi Veliko-Britanijo.

I. Vsi ptujci, kteri namérjajo izseliti se iz Veliko-britanskih pristaniš, naj skrbijo za to, da se jim naredijo pogodbe (kontrakti) ne samo v jeziku, ki je njih lastni, ampak tudi v angleškem jeziku, in da je v teh pogodbah odločno povedan kraj, kamor so iti namenjeni, kakor tudi, kako se bodo tje spravili ali v ladijah parnicah ali v jadravkah, in dalje mora tudi izrečeno biti, ali imajo, dokler bivajo na suhem in v angleških pristaniščih, dobivati stanišče in živež, koliko znese popotnina in potem tudi ime in adresa pogodnikovega opravilnika (agenta) v vsakem mestu, skozi kterega potujejo.

II. Izselniki morajo z posebno skrbjo na to paziti, da bodo imeli opraviti samo s takimi agenti, ki so po postavi zato postavljeni, zakaj po angleških postavah morejo pogojevati se z popotniki zastran prehoda le take osebe, ktere so po postavah za to pooblaščene.

III. Na vsi šari mora razločno z nemškimi in latinskimi črkami zapisano biti polno ime lastnika, amerikansko ali drugo pristanišče, kamor priti popotnik namérja, kakor tudi to, ali se bode odpeljal od Liverpoola ali od Londona.

IV. Sosebno naj se pa vsak škode varuje, kadar kupuje na Angleškem ali v ladii domače potne listike (biljete), od kterih se trdi, da veljajo za Kanado ali za Zedinjene države, kajti utegnilo bi se pozneje v Ameriki spoznati, da taki biljeti kar nič ne veljajo.

V. Tiskani pogodni listi, ktere izselniki dobivajo v Anglii, in ki so za potovanje v Ameriko ali druge dežele veljavni, se ne smejo pod nobenim pogojem iz rok dati, razun primerljeja, če vladni uradnik za izselovanje to tirja. Tudi naj bi izselniki nikomur ne zaupali, ki ni v kontraktu imenovan, ako se jim pripomoč ponuja. Ako postanejo goljufje, sleparije, ali drugi zadržki, naj se obrnejo precej do svojega konsula, ali pa, če te reči zadevajo prehod, do vladnega uradnika za izselovanje.

V Liverpoolu je uradnik za izselovanje kapitan Prior R. N. Stanley Buildings, v Londonu pa kapitan Lean R. N. 65 Fenchurch Street.

VI. Izselniki, ki se podajo v New-York, naj se, kedar tje pridejo, obrnejo do izselnih komisarjev Castle Garden, ti jim bodo svetovali in jih podučili, na kteri način bodo najlajše dosegli tisti kraj, v kterega iti namerjajo.

(22) (1)

Svilna ali židna roba

za razno žensko obleko

se prodaja zeló pod izdelno ceno pri

Alojz Kartinu,

pred čevljarskim mostom v Ljubljani.

(23) (1)

Mlin z žago vred pride v najem ali štant.

Omenjeni mlin je na vodi Najeringi na Dolenskem blizo izliva v Savo, železnocestni postaji „Sevenci" nasproti, ter je v prav dobrem stanu in prav vrlo napravljen, ima vedno obilo vode, na 5 tečajev ali koles in en reserven tečaj in pa stope.

Štantne ponudbe in poprašanja prejema do konca tekočega mesca svečana grajsko oskrbništvo na Novem Dvoru (Weixelstein) blizo Zidanega mosta.

(20) (1)

Posestvo na Črnučah,

blizo Save, pri veliki cesti ležeče, uro hodá od Ljubljane, obstoječe iz hiše z enim nastropjem, iz pohištev, travnikov, njiv, iz gozda in vrta, vsega skupaj blizo 15 oralov, prodalo se bo prostovoljno pod najboljšimi pogoji.

Več se izvé pri založništvu „Novic".

Zdravniško naznanilo.

Zdolej podpisani, dosihmal praktičen zdravnik v Kranji, zdaj pa prvi zdravnik v tukajšnji deželni prisilni delavnišnici, dajem s tem na znanje, da ozdravljam v vseh notranjih in unanjih boleznih, uboge brezplačno.

V Ljubljani 28. jan. 1867.

Karl Bleiweis,
doktor medicine in kirurgije,
magister porodničanstva.
Stanujoč v št. Peterskem predmestji Nr. 88 v Kosovi hiši.

(16)–(2)

Nasveti za potovanje v Ameriko so bili objavljeni v slovenskih glasilih (Oglasnik Novic, 13. 2. 1867).

Zgodnja danica je objavila, da je vedno več podatkov o prihodih Slovencev v Združene države oz. v Minnesoto. Omenjena je bila tudi negativna izkušnja družine iz Breznice na Gorenjskem, ki so jo na poti okradli (100 dolarjev) in so prišlo brez denarja v St. Paul v Minnesoti.[38] (Zato naj nas ne čudi, da je že februarja 1867 v Oglasniku *Novic* objavljeno "Oznanilo" z nasveti izseljencem, ki potujejo skozi Veliko Britanijo. Med drugim jih svarijo pred goljufi in sleparji.[39])

Novice iz Amerike so prihajale tudi z glasili. Tako je Žagar iz Chicaga poslal glasilo *Wahrheitsfreund* iz Cincinatija (Ohio) v Ljubljano, v katerem je bil objavljen članek o misijonarju Janezu Vertinu, ki je imel novo mašo ob "Gorenjem jezeru". Omenjeno je, da je "kranjskega" oz. "slavonskega naroda" še malo v Ameriki. Da bi vseh družin skupaj nabral le za najmanjšo občino, vendar je tam kar 15 "kranjskih" duhovnikov, ki znajo več jezikov.[40]

Že omenjeni Andrej Resman iz Minnesote je pisal o naseljencih in njihovih državljanskih pravi-

38 Zgodnja danica, št. 30, 20. oktober 1866, str. 239.
39 Novice, št. 7, Oglasnik št. 5, 13. februar 1867.
40 Zgodnja danica, št. 31, 1. novembra 1866, str. 245.

cah v Združenih državah. Omenil je, da je okrog Sv. Jožefa le nekoliko Slovencev. Ugotavlja pomanjkanje rokodelcev in obrtnikov, kar se kaže v plačilu. Tesarski mojster je zaslužil 10 goldinarjev na dan (njegov hlapec od 4 do 5 goldinarjev), mizarski hlapec 5 goldinarjev "dnine", kovač je dobil od podkovanja para konj 20 goldinarjev, od para volov 8 do 10 goldinarjev. Vsak delavec na dan zasluži najmanj 3 do 4 goldinarje. Dopisnik meni, da si kljub draginji vsakdo lahko nekaj prihrani, na leto od 200 do 300 goldinarjev. Največ je prinašala "kupčija". Pri tem omenja nekega Hočevarja, ki je pred dvema letoma še nosil "krošnjo", sedaj je imel po njegovi izjavi za 30.000 goldinarjev premoženja. V Ameriki ugotavlja veliko špekulantov. Navaja tudi cene: rešeta za čiščenje žita stanejo 3,50 goldinarjev (doma le 30 krajcarjev), grablje 80 krajcarjev, "srednja ilnata posoda" od 80 krajcarjev do 1,20 goldinarjev, par konj stane 400 do 1,200 goldinarjev, par volov 200 do 400 goldinarjev, 1 krava 40 do 90 goldinarjev, 1 ovca 8 do 12 goldinarjev itd.[41] Nedvomno so bili ti konkretni podatki vabljivo branje za Slovence. Za primerjavo: v času gradnje gorenjske železnice konec leta 1869, so se "dnine" pozimi gibale: moški delavec je dobil od 70 do 80 krajcarjev, ženska 50 krajcarjev. Kdor se je zaposlil za več časa je dobil 1 goldinar na dan, če je pridno delal. Voznik z enim konjem je zaslužil najmanj 2 goldinarja na dan. Ugotavlja, da je zaradi gradnje železnice primanjkovalo rokodelcev, tj. tesarjev, mizarjev in zidarjev.[42]

Gradnja bivališča je zahtevala veliko pridnih rok (J. Zavertnik, Ameriški Slovenci, 1925).

Zgodnja danica je objavljala vedno več novic o Slovencih v Amerike. Poudarek je bil na misijonarjih in katoliškem življenju. Sredi julija 1867 so ugotavljali, da se priseljevanje iz Evrope stalno povečuje, zato je ameriška katoliška družba nemškega jezika na zboru v Pittsburghu, 9. decembra 1866, ustanovila "Odbor za vselilce", ki je imel skrb za katoliške priseljence.[43]

Srbija kot obljubljena dežela?

Z ozirom na selitve proti vzhodu na Balkan lahko rečemo, da so se v 19. stoletju slovenski izseljenci postopoma selili v tej smeri. Bližnje hrvaške dežele so najprej privlačevale krošnjarje in sezonske delavce-gozdarje, imenovane "Hrvatarji", kasneje izobražence. Od Varaždina do Reke so živeli Slovenci v številnih krajih kot žitni in vinski trgovci, mešetarji, krčmarji, hišni posestniki, obrtniki, zdravniki, državni uradniki in učitelji. Največ jih najdemo v Zagrebu, Jaski, Varaždinu, na Reki, v Somborju in drugih krajih, če se zanesemo na Janeza Trdino in njegove ugotovitve leta 1861. Po njegovem izračunu je takrat živelo na Hrvaškem okrog 30.000 Slovencev.[44]

Želja po posodobitvi komunikacij (železnice) je bila prisotna v tem času. Trgovec V. C. Zupan iz Ljubljane je leta 1864 ("Železnic nam je treba") opozoril na pomen gradnje železniških odcepov od Južne železnice: Ljubljana–Beljak–Lienz–Brixen, nato Št. Peter (Pivka)–Reka, nato Reka–Karlovec–Sisak in od Siska do Zemuna. Navaja izjavo nekega Angleža, da bo Zemun dobil pomen angleškega Liverpoola. Zupan je pisal o železniških povezavah do Carigrada in Črnega morja. S tem bi se les slavonskih gozdov dobro prodajal, je podkrepil svojo idejo.[45] Članek je dopolnil Jožef Pleiweis na seji ljubljanske trgovske zbornice in poudaril pomen Dolenjske in smeri proti vzhodu. Železnica bi omogočila prevoz tako ljudi kot robe iz Banata, Ogrske in Hrvaške (koruze, pšenice, goveje živine, prašičev, kozličkov, ovc, kož itd.)[46] Skratka, interes za trgovanje z vzhodnimi deželami, vključno s Srbijo, je obstajal vsaj na nivoju želja. (Da je bila trgovina živahna, nas seznanja dr. Kovač v enem od pisem češ, da je bilo v Beogradu, Kragujevcu in po drugih srbskih mestih v trgovinah in skladiščih veliko ribniške suhe robe, trdnih železnih peči in druge posode žužemberških fužin in lepih štajerskih dil.[47])

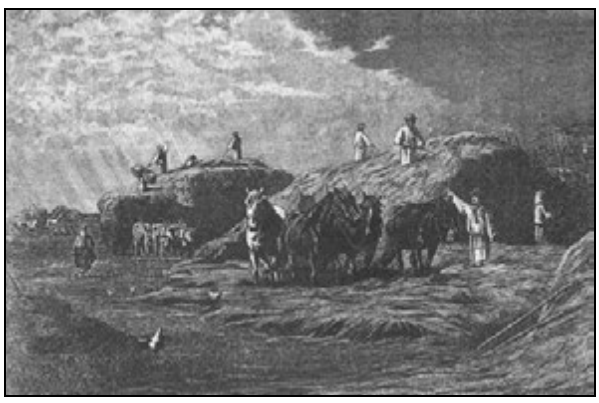
41 Zgodnja danica, št. 36, 20. december 1866, str. 288–290.

42 Zgodnja danica, št. 52, 23. december 1869, str. 414.
43 Zgodnja danica, št. 20, 10. julij 1867, str. 163.
44 Drnovšek, Pot slovenskih izseljencev, str. 59–60; Drnovšek, Slovenski izseljenci, str. 107–113.
45 Novice, št. 45, 9. november 1864, str. 364–365.
46 Novice, št. 64, 16. november 1864, str. 374–375.
47 Novice, št. 6, 8. februar 1865, str. 44–45.

Kupčija je pritegnila v vzhodne kraje kočevarske krošnjarje, da so odhajali v slovanske dežele. Tako je dopisnik iz Kočevske poudaril pomen znanja slovenskega in slovanskih jezikov, saj se z njim sporazumevajo na poteh po Češki, Moravski, Poljski, Rusiji, Slovaški, Ogrski, Srbiji, Hrvaški, Lužnici in ne nazadnje "po Slovenskem".[48]

Srbija v obravnavanem času še ni imela popolne neodvisnosti, saj jo je dobila šele s sklepom berlinskega kongresa leta 1878. S sultanovim hatišerifom je leta 1830 dobila avtonomijo. Leta 1858 so prišli na oblast Obrenovići, ki so vladali Srbiji do leta 1903. Milošev sin Mihajlo (1860–1868) je uvedel strogo centralizirano absolutistično vladavino. Dosegel je izgon Turkov iz mest in sklenil zvezo s Črno goro in pristopil k balkanski zvezi (1867).

Dopisnik J. S. je reagiral na uredniško opombo v *Novicah*.[49] Iz Štajerskega, tj. konjiškega konca, so prihajale trpke vesti o stanju kmetij, visokih davkih in dolgovih, lakoti in revščini. Da jih ne žene v svet izseljeniška mrzlica ("Auswanderungsfieber") menijo sami, ampak nuja. Da jim je domovina nad vse, vendar lakota in siromaštvo sta hujši nadlogi. Zato mislijo na izselitev v duhu rekla: sila kola lomi! Da naj jim *Novice* svetujejo "kako in kam bi se izselili, da bi za nas boljše bilo?" Da bi *Novice* povprašali dr. Kovača glede Srbije, "kje bi se živeti dalo in bi bil tudi za kupčijo pripraven". ("Na vas *Novice* zaupamo, da nam kažete resnico, in da nas ne bote zapeljale".) Odgovor uredništva *Novic* je bil previden. Da je zgodovina izseljevanja že stara, kakor tudi težnja ljudi po boljšem življenju. Da so nastopile "nadloge", ki jih pred leti ni bilo in jih morebiti čez leta tudi ne bo. Zato mnoge domačije propadajo. In uredništvo postavi vprašanje: in zakaj je tako? Da so tega krive "naravne prekucije časa", ki so sicer napredek tedanjega časa, vendar so vzele "kruh" marsikateremu. In te so: železnica, stroji v tovarnah, svobodna obrt, olajšan uvoz blaga v državo, zaporedne slabe letine in višanje davkov. Krivda pa je tudi na samih ljudeh, ki vztrajajo na "starem kopitu", v duhu "moj oče je tako delal in je izhajal, delam tedaj tudi jez tako". In tudi prepotratno življenje v obleki in pijači prispeva k temu stanju. Skratka, uredništvo ugotavlja tehnološko zaostajanje v kmetijstvu. Vendar up obstaja: država naj zmanjša število vojakov in uradništva, da se letine izboljšajo, in da sami napredujejo, tako v kmetijstvu kot obrtništvu, da si poiščejo novih dohodkov ... in le na ta način se bodo vrnili boljši časi. (In mimogrede: zakaj ne tudi z odhodom tja, kjer so možnosti večje? op. avt.). Namesto tega svetujejo tistim, ki želijo v Ameriko, da dobro preudarijo svojo odločitev, saj Amerika ni raj za vse ("Al sreča ni vsakemu tako mila kakor je nekteremu; eden jo dobro zadene, deset jih joče."). Zato naj vsak razmisli, prvič, ali si res ne more pomagati doma, drugič, ali ve, kam gre, in tretjič, ali ne bi bilo bolje oditi na Ogrsko v Banat ali "knežijo srbsko"? Glede Ogrske jim lahko takoj postrežejo z informacijam, glede Srbije bodo zaprosili dr. Kovača. Izpostavijo paragraf 17. naselitvenega zakona ("Colonisationsgesetz") z dne 23. decembra 1858, ki je veljal za Ogrsko, Hrvaško, Slavonijo in "srbsko vojvodino" s Tamiškim Banatom in Erdeljem. Predpostavljal je naseljevanje kmečkega življa. Posebej so v uredništvu opozorili, da s tem zakonom ni zagotovljena oskrba za tiste, ki nimajo nič drugega kot pridne delovne roke. Gospodar je moral kupiti vsaj 8 oralov zemlje in imeti vsaj 500 goldinarjev gotovine za nakup zemlje in gradnjo hiše in gospodarskih poslopij. K temu so morali prišteti še stroške potovanja. V primeru, da se jih je naselilo toliko, da si ustvarijo novo "sosesko", je bila zahteva, da se naselijo člani istega *naroda* (madžarskega, slovanskega, nemškega, romunskega) skupaj. Soseska je morala obsegati najmanj 1.000 oralov svojega zemljišča in izgradnjo hiš za 50 družin. V tem primeru bodo za šest let oproščeni zemljiškega davka in "priklad", za petnajst let hišnega davka in vseh drugih davkov od dohodka. Za petnajst let bi bili oproščeni dela "na cestah" in "pri vodah" zunaj soseske. Posamezniki so lahko kupiti osem oralov zemlje, bili oproščeni zemljiškega davka za tri leta in drugih davkov za šest let. Zato uredništvo *Novic* dvomi, da se bo kdo odločil za gornjo rešitev. Opozarja tudi na različnost zemljišč, ki so na splošno rodovitna. Težko svetujejo kam naj gredo. Da so kraji med Donavo in Tiso deloma peščeni in manj rodovitni, deloma rodovitni in malo naseljeni. Najbolj priporočajo Banat, južne podonavske kraje, bolj hribovite onstran Tise med reko Körös in Maroš proti Erdelju. Da je pred leti prišlo v te kraje okrog 80 družin iz Hannoverske v županijo Szabolcs v okolici Debrecina in niso uspeli. Drugi Nemci, ki so se priseljevali v te kraje so bili uspešnejši. Ured-

Odhajanje Štajercev in Prekmurcev na sezonska dela v ogrske ravnice (Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, 1888).

48 Novice, št. 32, 6. avgust 1862, str. 269.
49 Novice, št. 24, 14. junij 1865, str. 195.

ništvo *Novic* je povezalo nemško priseljevanje z boljšo obdelovalno zemljo kot doma in z vnašanjem nemške kulture ("Velika Nemčija") v ta del sveta in dalje do "jutrovih dežel". Glede Srbije same se je uredništvo Novic obvezalo, da se bodo obrnili na dr. Kovača, da jim pove za pogoje naselitve v Srbiji.[50]

Kdo je dr. Ivan (Janez, Jovan) Jožefa Kovač-Podliščekov? Rojen je bil 22. marca 1827 v Gornjem Križu pri Žužemberku, umrl 14. januarja 1883 v Šabcu. Od 1. maja 1861 je živel v Srbiji. Sprva je bil zdravnik v državnem zaporu v Beogradu, 25. januarja 1864 je bil sprejet v vojaško sanitetno službo (sprejel je tudi srbsko državljanstvo) in služboval v vojaških bolnišnicah v Beogradu (1864), Kragujevcu (1865–1867) in Kraljevu. Sodeloval je v obeh vojnah proti Turkom in končal svojo kariero v Šabcu. Ukvarjal se je z novinarstvom in pisateljevanjem. In bil je dopisnik *Novic*.[51] Vabil je mlade zdravnike in živinozdravnike, seznanjal rojake s srbskimi navadami in načinom življenja in odgovarjal na pisma Slovencev, ki so spraševali za pogoje naselitve v Srbiji. Pred prvo srbsko-turško vojno (1876) je delovalo v Srbiji osem slovenskih zdravnikov.[52] Celo Bleiweis je svetoval izseljevanje v Srbijo, ki je bila geografsko blizu (npr. v primerjavi z Združenimi državami) in ponujala celo boljše pogoje kot Amerika. Komur se v Srbiji ne bi "dopadlo", se je lahko vrnil domov.[53]

Dr. Kovač je vabil v Srbijo. Glede Amerike je uporabil podobno argumentacijo kot Bleiweis: Amerika je daleč, morje je široko, potovanje drago. Da je pot negotova in upi lahko hitro "splavajo" po vodi. Kaj pa, če vam tam ne bo všeč? "Brez cvenka nazaj nikakor ne morete," še poudari. In še več: "In ako v Ameriki ostanete, Bog zná! Kaj bo iz Vas poštenih Slovencev in Vaših otrok? Slovenci gotovo ne! Vam že domá za narodnost trda poje; al v Ameriki se bo izgubila pest Slovencev kot kaplja v morju". Odsvetoval je tudi "bahajočo" Ogrsko, iz katere pride vsako leto veliko število ljudi v Srbijo. In če že morate oditi od doma, – najbolje bi bilo, da ostanete doma –, "pojdite v Srbijo".[54]

Slovenec je objavil dopis iz slovenske Štajerske, ki ga je podpisal "K." V njem izraža dopisnik veliko ljubezen do domovine in zemlje. Sedaj ugotavlja, da se marsikdo ozira na tuje. Da se je raznesel glas o brezplačni zemlji v Srbiji. Da ima srbska "kneževina" oz. vlada interes po priseljevanju v Srbijo. V tej zvezi omenja akcijo ruske vlade za priseljevanje na Kavkaz. Dopisnik meni, da se je marsikdo odrekel dolgi poti v Ameriko, kjer so tudi večji potni stroški, ampak mislijo "na južne in izhodne kraje naše velike slovanske očetovine".[55] Stari dopisnik *Slovenca* iz Radovljice je zapisal, da postaja Amerika magnet, ki izgublja svojo moč zaradi velikih potnih stroškov in ker odhajajoči ne morejo prodati zemlje po "pošteni" ceni. Avtor je proti izseljevanju. Svari pred oddaljenostjo, visokimi stroški in stoterimi nevarnostmi na poti. Poudari pa, da je v tem času mnogo bolje kot takrat, ko je Pirc imel vlogo "agenta" (komisarja) za zemljo v Minnesoti. Avtor dopisa se zavzema za umno gospodarjenje doma in vzpostavitev olajšav za kmete (posojilnice) ... in če to ne bi pomagalo, naj se odločijo, kam je najbolje iti, "ali v Ameriko, ali bliže kam". Ob tem uredništvo *Slovenca* opozori, da nekateri svetujejo Banat in "srbsko knežijo" in da se sliši tudi o Kavkazu, od koder so se umaknili "mohamedanski" Čerkezi.[56]

V *Novicah* je bil objavljen dopis iz Štajerske kot odgovor na obširni komentar uredništva v trideseti številki glasila.[57] V prispevku je omenjen dopisnik s kraticama J. S. Priznava zaostajanje kmetijstva. Verjame, da se bodo nadloge in vzroki za izseljevanje nadaljevali. Strinja se, da so ljudje premalo izobraženi, trdi, da država zapostavlja določene dežele, premalo spodbuja k modernizaciji kmetijstva, ne omili davkov in da dolgovi rastejo. Glede omembe delovnih rok brez premoženja sami mislijo, da bi prodali živino, orodje in drugo imovino, kmetije bi pustili dolžnikom ... in odšli s poštenimi rokami s trebuhom za kruhom. Da bi jim vlada dala nekaj zemljišča, ki bi ga plačevali "po letih". Glede Ogrske so načrti splavali po vodi. (Zakaj, ne povedo.) Zato čakajo na podatke dr. Kovača. Ponovno se je oglasil J. S. iz konjiškega okraja, kjer jih je oklestila toča. V uredniškem odgovoru so ponovno omenili, da so pisali dr. Kovaču v Kragujevac.[58]

Dr. Kovač je dajal Srbiji prednost pred Ogrsko, izseljevanje v Ameriko pa sploh odsvetoval. Kdor ni mogel sam kupiti zemljo, živino in poljedelske pripomočke, mu je bila obljubljena srbska državna pomoč: pridobitev treh oralov obdelovalne zemlje in treh oralov neobdelane zemlje, pašnikov in gozdov in še hišo, zgrajeno na državne stroške, potrebno živino, živež in poljedelsko orodje. Teh stvari naseljenci niso smeli prodati in se nanje zadolžiti. Po petnajstih letih bi vse postala njihova last. Za pet let so bili osvobojeni vseh državljanskih dolžnosti, vojaške službe v stalni službi za 10 let, v narodni vojski pa za 5 let, razen če bi bila Srbija v težavah. Privlačna naj bi bila možnost naselitve velikega števila ljudi v obliki postavitve vasi. Srbija je blizu, meni dr. Kovač, vožnja po Savi pa je cenena. Za nastanitev je priporočal desni breg Save od Drine do Beograda (Mačvo) in dolino Morave.[59] Srbski za-

50 Novice, št. 30, 26. julij 1865, str. 237–238.
51 Nedok, Prvi slovenski zdravniki, str. 197–198.
52 Nedok, Prvi slovenski zdravniki, str. 197.
53 Janša-Zorn, Agitacija, str. 185.
54 Novice, št. 35, 30. avgust 1865, str. 281–282.
55 Slovenec, št. 59, 5. avgust 1865, str. 235.
56 Slovenec, št. 60, 9. avgust 1865, str. 239.
57 Novice, št. 33, 16. avgust 1865, str. 262–263.
58 Novice, št. 36, 6. september 1865, str. 292.
59 Janša-Zorn, Agitacija, str. 186.

kon, z dne 10. februarja 1865, o "tujcih" oz. "strancih" oz. t. i. "zemljodelcih" je v prvem paragrafu zahteval sprejetje srbskega "podanjstva". Država je imela pravico poslati naseljence tja, kjer se je lahko dobila zemlja. Glede pomoči družinam je bila ta odvisna od denarja v državni blagajni. Po naselitvi so morali sprejeti srbsko državljanstvo.[60]

Glede Banata dopisnik z Gorenjske sprašuje, ali bi bili naseljenci zadovoljni brez tekoče vode, ali vedo, da tam ni lesa za gradnjo in kurjavo? In glede Srbije: Srbi so pravoslavci in katoliških cerkev tam ni. Kaj pa Kavkaz? Rusiji so bolj "po volji" Slovani, zlasti Bolgari in Bošnjaki. Kavkaz po odhodu Čerkezov nudi veliko zemlje. Ustanovile bi se lahko cele občine, kar bi bilo smotrno tudi za Slovence. Tu bi lahko imeli svoje šole in cerkve in mirovnega posrednika (Friedensrichter), ki bi reševal manjše spore.[61]

In kakšni so bili praktični napotki morebitnim izseljencem? Če analiziramo pismo dr. Kovača z dne 25. decembra 1865, lahko ugotovimo njegovo veliko navdušenje nad Srbijo in hkrati globoko ljubezen do domovine. Iz njega se kaže, da je dobival od Slovencev veliko pisem z vprašanji o naselitvi. Ker jim ni mogel odgovarjati posamično, se je oglašal s pismi vsem preko *Novic*. Pisal je, da kdor ima denar, lahko kupi vse, kar je naprodaj. Zlasti veliko je bilo na prodaj turških hiš in posestev v Beogradu, Užicah in Sokolu, ki so tudi poceni. Srbija potrebuje mlinarje, usnjarje, klobučarje in žagarje, ostalih rokodelcev je bilo dovolj. Srbija pričakuje zlasti kmete. Hvali podnebje, rodovitno zemljo. Ne potrebujejo pa uradnikov, advokatov, saj so srbske šole polne učeče se mladeži, "da Srbija kmali ne bo vedela kam s tacimi ljudmi, ako se čez Drino, Timok in Kosovo polje ne razširi".[62] *Slovenec* je v začetku leta 1866 povzel informacije o dr. Kovaču iz *Novic*. Na kratko: priporočajo Srbijo in manj Ameriko.[63]

Ironičen je bil bralec *Novic,* ki je spraševal, koliko klobukov se proda v Srbiji in če je kupčija z usnjem obširna, in zakaj je toliko zemlje na prodaj v Srbiji? In pristavil, da je zemlje tudi doma dosti na prodaj, vendar ne bi svetoval nikomur, da se na njej naseli.[64] Dr. Kovač mu je odgovoril, in potrdil, da gredo klobuki v Srbiji dobro v promet in zemlje je tudi dovolj, kljub nizkim davkom. Zelo podrobno opisuje način oblačenja v Srbiji. Ponovi tudi, da usnjarjev ni in da je dovolj zemlje za naselitev.[65] V naslednjem pismu Kovač opisuje predvsem Srbijo.[66] Dotaknil se je tudi delovne sile, ki ima svojo ceno v Srbiji, saj dekla ali hlapec dobita od 8 do 15 goldinarjev na mesec (in še težko ju je dobiti), dninarji od 2 do 3 (ter hrano ter stanovanje) in tudi rokodelci so dragi.[67]

Ker so se vprašanja ponavljala je dr. Kovač večkrat ponovil svoje informacije. Srbija ne rabi uradnikov. "Zato bi mi prav žal bilo, da bi kak Slovenec na ta način v Srbijo pridirjal ... Jaz mislim, da je mnogo pametneje na jugoslovanske še zeló prazne in rodovitne dežele obračati in ondi naseljevati se", zapiše dr. Kovač. Odsvetuje tudi naseljevanje in odhajanje v daljno Ameriko in druge prekomorske dežele. Ponavljajoč misli dr. Bleiweisa meni, da dokler je v Združenih državah misijonar Pirc ("on je desna roka in varh Kranjskim naselnikom v severni Ameriki") bo še šlo, kaj pa se bo zgodilo, ko njega več ne bo? Tudi odhajanje na Kavkaz odsvetuje in daje prednost Srbiji. ("Ako idete v Kavkaz, srečno vam pot, in pozdravite tam vse Ruse. Pridite v Srbijo, dobro došli!"[68]) Kovač je v nadaljnjih prispevkih neumorno pošiljal *Novicam* navdušujoče potopisne črtice iz Srbije.

Zadnjikrat so *Novice* pisale o izseljevanju v Srbijo 13. junija 1866. Čez noč se je debata o tej temi zaustavila. Olga Janša meni, da verjetno ni prišlo do večjega obsega naseljevanja v Srbijo. Verjame pa, da se je marsikdo ravno zaradi te agitacije namesto v Ameriko podal v Srbijo.[69]

"Kavkaz je tedaj edina zemlja v Evropi, ki ima toliko praznih prostorov"[70]

Uredništvo *Novic* je avgusta 1865 omenilo, da so dobili brošuro naselitvenega agenta Ferdinanda von Brandta, ki je propagiral Rusijo kot cilj izselitve.[71] Knjižica prinaša glavne zakone glede tujcev, vključno z možnostjo njihove naselitve. *Novice* izpostavijo, da je tudi v tem primeru nemogoče iti na pot s praznimi rokami. Da gredo tja lahko samo ljudje, ki imajo nekaj premoženja. V južnem Kavkazu so priseljenci, ki so kupili posestva in so bili za deset let oproščeni mestnega in zemljiškega davka. Omejitev je bila v tem, da je lahko le deset oseb naenkrat kupilo zemljo. Zato *Novice* poudarijo, da sta potrebna tako kapital kot um. In sklenejo z upanjem, da bodo z božjo pomočjo in pomočjo vlade le prišli boljši časi in sklenejo debato z mislijo: "ostanimo domá!" Ali so to Bleiweisove misli? Sam je v svojih novinarskih odgovorih mnogokrat uporabljal besede: Up(ajmo) ... v Boga in državo.[72]

60 Novice, št. 34, 23. avgusta 1965, str. 273–274.
61 Novice, št. 48, 29. november. 1865, str. 390.
62 Novice, št. 1, 3. januar 1866.
63 Slovenec, št. 8, 27. januar 1866, str. 32.
64 Novice, št. 10, 7. marec 1866, str. 83
65 Novice, št. 21, 23. maj 1866, str. 169–170.
66 Novice, št. 22, 30. maj 1866, str. 175–176.
67 Novice, št. 23, 6. junij 1866, str. 184–185.
68 Novice, št. 24, 13. junij 1866, str. 193–194.
69 Janša-Zorn, Agitacija, str. 187.
70 Novice, št. 48, 29. november 1865, str. 390.
71 V nemškem jeziku pisana brošura, izdana v St. Petersburgu v Rusiji: Botschaft für Alle, welche auswandern wolllen. Mittheilungen über Ansiedelung in Russland durch Kauf und Pachtung.
72 Novice, št. 33, 16. avgust 1865, str. 262–263.

Za gozdne delavce je bila zanimiva Romunija. V Oglasniku *Novic* št. 36 (6. 9. 1865) je izšla ponudba za "šest kranjskih drvarjev", pridnih, krepkih delavcev, trdnih in zdravih in neoženjenih. Potrebuje jih je "avstrijansko-slovanski gospodar" v Valahiji (Romunija). Pripravljali bi les za klade, pohištvo in za kurjavo. Zaslužek je bil dnevni ali na akord. Potnino, večji del z železnico, bi jim povrnili. Vsak drvar se je moral pogodbeno zavezati za obdobje petih let. Vodil bi jih koroški gozdni inženir. Več informacij je vsak dobil osebno ali pisno pri gozdnem in gospodarskem uradniku Francu Šolmajerju, Ljubljana, hišna štev. 69 (Poljansko predmestje).[73] V začetku decembra 1865 so objavili ponudbo Janeza Klausa, gozdnega inženirja, za 40 pridnih in krepkih drvarjev in flosarjev. Datirana je bila novembra, Valahija, Râmnic, Vâlcea. Interesenti naj bi se javili pri Francu Šolmajerju, Ljubljana, hišna štev. 206, ki je bil tudi pooblaščen za te posle.[74]

Z Dunaja je pisal Viktor Raunihar, izseljenski agent, ki je v *Novicah* in drugih časopisih večkrat bral, da "se mnogi Slovenci nameravajo preseliti v Ameriko". To ga je spodbudilo k lastni ponudbi uslug. Bil je zastopnik za Ameriko, Rusijo, Kanado in Brazilijo. Izgleda, da je posredoval odhajajoče na "Allgemeines Bureau für Auswanderer von Donati et Comp." v Hamburg. Plovba v Ameriko je odraslega nad 45. let stala 56 pruskih tolarjev, od 10. do 45. let 30 tolarjev in od prvega do 10. leta starosti 15 pruskih tolarjev. S tem je bila plačana okrog tridesetdnevna vožnja in prehrana ter ostala oskrba. Po mnenju agenta je bilo zlasti v južni Rusiji ob Črnem morju ugoden najem in nakup zemljišča. Nemci so prihajali že nekaj časa. Tudi slovenski rojaki kmečkega stanu bi se po njegovem mnenju lahko kmalu udomačili in jim ne bi bilo žal, da so v novem domu, "ker so v Rusii soseskine naredbe po slovanski šegi in celó enake našim poprejšnjim županijam, davki pa so čisto majheni." Raunihar ponuja svojo pomoč pri pogodbenih storitvah, hkrati pa je pripravljen odgovarjati na pisna vprašanja.[75] Izseljenski agent je izpostavil Ameriko in Rusijo, ki sta bili dve najbolj aktualni destinaciji pri Slovencih. Izseljevanje slovenskih izseljencev v Južno Ameriko in Kanado je bilo kasnejše.

Decembra 1865 so *Novice* zaporedoma objavile prispevek ("Beseda o preseljevanji v ptuje dežele") več informacij o Kavkazu, ki so prihajale izpod peresa anonimnega pisca z Gorenjske. V pismu priporoča izselitve v severni del Kavkaza, tj. v Stavropol in polabsko dolino, poleg rek Kuban in Laba. Pot z ladjo od Trsta in Reke do Odese naj bi bila poceni. To je veljalo tudi za vrnitev.[76] V naslednjem pismu omenja, da bi Gorenjci in Dolenjci lahko kupčevali "z našimi pridelki". Že samo iz tega razloga bi avtor priporočal izseljevanje na Kavkaz. Potrebno pa bi bilo, da se naselijo v večjem številu, kar večkrat ponovi. Da imajo Srbi dobre gospodarske in izobraževalne stike z Rusijo. Meni, da so Slovenci dobri obrtniki, ki bi jih rabili na Kavkazu. Tako Rus kot Slovenec se tudi jezikovno dobro razumeta, izmed vseh Slovanov najlažje. In zaključi ta del pisma: "Velik razloček je tedaj med Rusijo in Ameriko za naše rojake,"[77] češ, boljša je Rusija. Dolgo poročilo zaključuje, da se na vrat na nos ni treba izseljevati v Srbijo ali Rusijo. V Ljubljani naj se ustanovi društvo, ki bi organiziralo izseljevanje na Kavkaz. Trije "pošteni in previdni možje" naj se z dovoljenjem ruske vlade odpravijo naprej, da si ogledajo zemljišča, ki bi jim jih vlada podelila. Vse to zato, da bi se izognili neprijetnostim. In zaključi: "Mnogo bi se dalo o tej stvari še povedati, pa mislimo, naj bode za zdaj zadosti; saj nismo s tem druzega hotli doseči, kakor razjasniti stvar, ki se nam zdi važna za naše uboge rojake in za našo domovino sploh."[78]

Zgodnja danica je konec januarja 1866 objavila dopis z Gorenjske, ki svari Slovence pred izseljevanjem kamorkoli, zlasti na "Kavkaz pod Rusa". Dopisnik se boji izgube (katoliške) vere. Od Danice pa pričakuje, da bi večkrat objavljala informacije glede preseljevanja. Da slovenski in nemški časopisi veliko pišejo o tem. Da se ljudem obeta "srebrne hribe in zlate doline", kar prispeva, da so ljudje na lastnih domačijah še bolj nezadovoljni. Zato zaključi, da je za pridne in delovne ljudi dovolj dela na Kranjskem.[79]

Na gornji dopis se je v *Zgodnji danici* iz Dolenjske ("Misel dolenskega Slovenca o preseljevanji rojakov v ptuje dežele") oglasil Kovačič.[80] Pisec primerja Herkula na razpotju s stanjem pri Slovencih, ki jih tarejo slabi časi ali so se naveličali svoje "drage domovine". Po Ksenofontu in Heziodu gre za odločanje med Krepostjo in Pregreho. Nekaterim svetujejo naj gredo proti zahodu, drugim proti vzhodu, kjer se na obeh straneh "cedi mleko in med, in kjer se sedi pri egiptovskih loncih polnih mesá". "Kam se je torej oberniti?", se sprašuje pisec. Reagiral je na dopisovanje dopisnika z Gorenjske v *Novicah*. Zbodla ga je misel, da je izseljevanje v daljno Ameriko nekaj takega, kot da bi se odhajajoči odpovedali za večne čase svoji domovini, narodnosti, jeziku in vsemu kar je pravemu Slovencu dragoceno na tem svetu. Poleg tega pa še misel, da prejšnja domovina ne bo imela nobene koristi od njih. Kovačič daje dopisniku le delno prav. Očita mu, da bi kot katoličan moral opozoriti, da bi lahko usoda poslala

73 Novice, št. 36, 6. september 1865, Oglasnik št. 33.
74 Novice, št. 49, 6. december 1865, Oglasnik št. 46.
75 Novice, št. 44, 1. november 1865, str. 358–359.
76 Novice, št. 50, 13. december 1865, str. 405–406.
77 Novice, št. 51, 20. december 1865, str. 414–415.
78 Novice, 27. decembra 1865, št. 52.
79 Zgodnja danica, št. 3, 20. januar 1866, str. 21.
80 Zgodnja danica, št. 6, 20. februar 1866, str. 42–44.

"uboge Slovence v Ameriki" v kraje, kjer na daleč ne bi bilo soseda kristjana, kjer jih ne bi vabil zvon k nedeljski maši, kjer ne bi mogel sprejemati svetih zakramentov ... in ne bi videl katoliškega duhovnika več let ali celo nikoli, otroci pa ne bi imeli prave vzgoje in bi zdivjali. Skratka, Kovačiča je zbodla neomemba vere. Pridružuje se dopisniku glede odsvetovanja naselitve v Banatu in na Ogrskem. Tudi glede Srbije se strinja z dopisnikom, da ni primerna za naselitev Slovencev, ker so Srbi pravoslavne vere in nimajo katoliških cerkev. To Kovačič smatra za čisto resnico, čeprav še zapiše: "Ne vemo pa, kaj g. dr. Janez Podliščekov k temu-le poreče?" Kovačič odsvetuje tudi "pozemeljski raj", tj. Kavkaz. Izdvoji iz sicer ugodne podobe Kavkaza gorenjskega dopisnika dejstvo, da tam za kmetijstvo ni pripravnih ravnic. Tamkajšnji kraji so bolj pripravni za vrtnarstvo, vinarstvo in svilarstvo. Okrca tudi Ribničane, ki so se "zatelebali" v kavkaške gozdove. Daje pa dopisniku prav glede trgovine. Glede vere se Slovenec kot sv. Pafnucij drži pravila: "Kristjan mi je imé in katoličan priimek". Da so Kozaki in Bolgari "staroverski razkolniki" in ne katoličani, "in med take v Serbijo se podati, zgorej g. dopisnik Slovencem odsvetuje!" Tu Kovačič razmišlja, kaj če se na Kavkazu naseli veliko Slovencev, ki si ustanovijo velike občine po ruskih zakonih, z lastno samoupravo in "bi si Slovenci v novi domovini lahko omislili svoje šole in cerkve"? Toda hkrati ga zajame dvom: kdo bo pa porok, da bosta šola in cerkev delovali po "kristjanski – katoliški veri"? "Rusovske postave? – Pojdite ž njimi rakom žvižgat !" Skratka, ruska zgodovina kaže, meni Kovačič, da ni bila nikoli naklonjena katoliški veri, šole pa ne slovenskemu jeziku. To velja tudi za čas Aleksandra II. In zaključi: čeprav dolenjski kmet kmetuje po nerodovitnih hribih za košček črnega kruha in nekaj kapljic kislega vina, čeprav strada, vseeno ve, da za slabimi leti prihajajo dobra. In kar je po njem najvažnejše, ostaja zvest katoliški veri. Zato Kovačič vsem dopisnikom priporoča, da pazljivo pišejo o izseljevanju v tuje kraje, saj človek nima samo telesa, ampak tudi dušo. Da je treba skrbeti za oboje, najbolj pa za dušo.

V Rusijo so odhajali slovenski izseljenci, ki so bili izobraženci, nazadovoljni z razmerami v Avstriji, v Rusiji pa so videli deželo, ki je poklicana, da reši Slovence izpod tujega jarma.[81] Prvi so prihajali konec šestdesetih let 19. stoletja. Rusija ni imela dovolj učiteljev klasičnih jezikov, zato so leta 1866 ustanovili Slovanski učiteljski inštitut v Peterburgu. Tako je Einspeilerjev *Slovenec* v Celovcu, 10. januarja 1866, poročal o pismu češkega učitelja iz Moskve, ki je pozival učitelje, naj pridejo v Rusijo. Od leta 1869 do 1880 je na Slovanskem učiteljskem inštitutu študiralo 14 Slovencev.[82]

Zaključek

Nedvomno je razslojevanje slovenskega podeželja in naraščanje malih kmetov, kajžarjev, dninarjev, viničarjev in drugih kmečkih delavcev vzpostavljalo bazen delovne sile, ki si je morala pridobiti zaposlitev, da so se preživeli. Zato razumemo odhajanje na tuje. Revnejši so pogledovali proti Hrvaški, Banatu, Srbiji in ne nazadnje proti južnemu Kavkazu, pogojno "bogatejši" proti Združenim državam Amerike. Kot ugotavlja P. Vodopivec so bili meksikajnarji eden od znakov rastoče kmečke stiske.[83] Bolj iz gozdarskih okolij Notranjske in Dolenjske so že pred šestdesetimi leti odhajali od Hrvaške proti vzhodu kot "Hrvatarji", in predvsem kot gozdni delavci. Industrijsko razvitejši rudarski in tovarniški kraji so privabljali v nemške dele Avstrije zlasti Štajerce in deloma Kranjce (v šestdesetih letih prejšnjega stoletja), v nemške dežele šele kasneje, po nastanku nemške države.

"Velik razloček je tedaj med Rusijo in Ameriko za naše rojake", so zapisali v *Novicah* decembra 1865.[84] Podobno ugotovitev lahko postavimo tudi za primerjavo Združenih držav s Srbijo in Rusijo ter drugimi priseljenskimi deželami, ki so jih priporočali ali odsvetovali Slovencem v tem času. Navdušujoči prispevki dr. Kovača s sklicevanjem na slovansko poreklo niso razvneli Slovence v taki meri, kot so slovenske izobražence-zdravnike, ki so se odločili za Srbijo in ji pri tem pomagali v boju za popolno samostojnost.[85] Čeprav je bila Srbija relativno blizu se slovenski kmetje, kot nas informirajo takratni časopisni viri, niso odzvali s konkretnimi odhodi. Zakaj? Težko je reči. Bolj katoliške razmišljajoče in pisoče je motila pravoslavna vera, kakor tudi v primeru Kavkaza. Vladala je tudi nekaka negotovost in nejasnost. Konec koncev je bila Srbija stalno v napeti vojaški situaciji, kar se je kmalu izkazalo v obeh vojnah s Turki nekaj letih kasneje. Moteče so bile še informacije drugače mislečih, ki so opozarjali, da vse ni tako lepo kot se kaže v dopisih dr. Kovača v *Novicah*. Odločitev, da bi doma vse prodali ali bili odvisni od srbske vlade glede pridobitve zemlje v Srbiji, ni bila lahka za slovenskega kmeta.

Združene države so imele prednost v tem, da so od Barage dalje prihajali slovenski misijonarji, ki niso samo pokristjanjevali staroselce, ampak so bili bolj ali manj na razpolago evropskim katoliškim priseljencem, zlasti nemškim, in ne nazadnje posameznikom in večjim skupinam Slovencem, ki so prihajale od konca šestdesetih let, predvsem v Minnesoto. (Zanimivo je, da so bile Združene države večinsko protestantske, katoliška vere je bila v ozadju.

81 Čurkina, Rusko-slovenski kulturni stiki, str. 175.
82 Čurkina, Rusko-slovenski kulturni stiki, str. 176–177.
83 Vodopivec, Od Pohlinove slovnice, str. 97.
84 Novice, št. 51, 20. december 1865, str. 415.
85 Nedok, Prvi slovenski zdravniki, str. 196–202.

Pirc je računal na Minnesoto kot državo, kjer bi bila katoliška vera v večini.) Misijonar Pirc je imel pri tem odločilno simbolno vlogo, saj je predstavljal neko garancijo, da se prišlekom ne bo zgodili kaj hudega. To mu ni vedno uspelo (vsaj eno skupino slovenskih priseljencev so mu "speljeli" na druga območja v Minnesoti), vendar so misijonarska pisma, ki so jih objavljali v takratnem slovenskem in nemškem časopisju v domovini, posredno vabila (razen v primerih direktnega odsvetovanja) v Ameriko. Zlasti po državljanski vojni so slovenska glasila objavljala vedno več novic iz Amerike. Kljub temu, da so bile mnoge slabe, niso mogle zaustaviti izseljevanja Slovencev, ki je doseglo svoj vrhunec v času množičnega izseljevanja v Združene države v zadnjih desetletjih pred izbruhom prve svetovne vojne.

V valu, ki ga obravnavamo v tem prispevku, so odhajale kmečke družine. Nekateri so prodali svoj grunt, drugi ga oddali v najem, tretji so imeli toliko denarja, da so lahko odpotovali in si vzpostavili osnovne pogoje za življenje. Andrej Resman, po domače Rojec, kmet z "Otoka" na Gorenjskem, se je naselil pri Sv. Jožefu v Minnesoti. Kupil je za 3.400 goldinarjev 160 oralov zemlje, od katere je bilo nad 60 oralov že zorane in posejane, hišo, dva konja, devet krav, prašiče in potrebno "hišno orodje".[86] Iz istih krajev je bil Tom(až?) Prah iz Zaleč, ki je kupil 160 oralov njiv, 60 že zoranih, ostalo so bili pašniki in gozdovi, hišo, 18 glav goveje živine, trop svinj – vse za 600 zlatih dolarjev.[87] Nedvomno gre za zgodbi o dobrem začetku.

Slovenski lovec v Minnesoti (J. Zavernik, Ameriški Slovenci, 1925).

Če se ustavimo pri stroških poti. Res so bili sprva visoki, zlasti v času redkega železniškega omrežja na obeh straneh Atlantika in dolge plovbe zaradi jadrnic, ki so bile še odvisne od morskih tokov in vetrov. Vendar z naraščanjem izseljevanja iz Evrope in postopnim prevladovanjem parnikov, se je cena vožnje zniževala. Jeseni 1864 si je Pirc zapisal nekaj cen prevoza od Ljubljane do Minnesote. V tretjem razredu je bila cena potovanja 200 goldinarjev, kar je vključevalo prehrano na parniku. Otroci do 12. leta so plačevali polovično, dojenčki v maternem naročju so potovali brezplačno.[88] Oblačila v Ameriki so bila draga. Tako je misijonar Janez Čebulj je ob koncu ameriške državljanske vojne plačal za ene hlače "srednje robe" kar 20 goldinarjev avstrijskega denarja. Drugače rečeno, za ceno desetih hlač je odrasel izseljenec prišel iz Ljubljane v Minnesoto.[89] Trobec še piše, da odrasla oseba rabi okoli 300 goldinarjev v avstrijskem denarju (papirju) ali nekoliko čez 200 goldinarjev v zlatu za pot v Ameriko.[90] Na potovanju je obiskal trgovca Antona Žagarja v Čikagu, ki mu je dal "telečnjak" oziroma

Vlak je olajšal pot v ameriških prostranstvih. Kjer je šla železnica, tam so nastajala naselja priseljencev (J. Zavertnik, Ameriški Slovenci, 1925).

86 Zgodnja danica, št. 35, 10. december 1866, str. 278.
87 Zgodnja danica, št. 3, 20. januar 1865, str. 22.
88 Drnovšek, Franc Pirc, str. 71.
89 Zgodnja danica, št. 1, 1. januar 1865, str. 6–7.
90 Zgodnja danica, št. 10, 1. april 1865, str. 79–80.

kovček v vrednosti 8 goldinarjev.[91] Ko je bil v kraju Wabashaw v Minnesoti omenja, da pošilja pisma domačim. Da potujejo kar mesec dni, vendar za telegraf nima denarja, ker vsaka beseda na telegramu stane 5 "terdnjakov" ali 10 goldinarjev.[92] Misijonar Janez Tomaževič omenja vsoto 220 goldinarjev kot najnižjo ceno za pot do Minnesote.[93] Potrebna bi bila analiza stroškov poti, saj so bile smeri različne, prevozna sredstva tudi in že takrat se računali, da je vožnja s parnikov hitrejša in udobnejša, in ne nazadnje cenejša zaradi hitrosti plovbe.

V pionirskih časih je bilo izseljevanje iz slovenskega prostora tesno vezano na poti nemških izseljencev, kar velja tudi za priseljevanje v Združene države. Predvidevam, da so mnogi slovenski izseljenci znali vsaj osnove nemščine, npr. moški, ki so služili v vojski, krošnjarji, ki so prodajali svoje blago predvsem po nemških deželah Evrope. To so potrebovali tudi v Združenih državah ravno zaradi sočasnega odhajanja iz nemškega katoliškega prostora. Angleščine so se počasi privajali.

Skratka, Združene države so bile tisti magnet, ki je zajel tudi Slovence. Sprva krošnjarje (Dolenjska), nato od konca šestdesetih let Gorenjce. Oba tokova sta bila ločena po času in prostoru. Krošnjarjem sledimo v večjem obsegu od sredine 19. stoletja, kmečkemu priseljevanju od omenjenega konca šestdesetih let dalje. Srbija in Rusija nista ne tedaj in ne kasneje (v času množičnega izseljevanja) privlačili Slovence, morebiti le trgovce in sezonske delavce, npr. gozdarje in prevoznike s konji, npr. v času gradnje železnic v Bosni. Z individualnega vidika so bile možne različne strani izseljevanja. Zlasti svet izobražencev je poznal svoje tokove, vezane na univerze in nato intelektualne poklice. In ne nazadnje, slovenski misijonarji v obravnavanem obdobju šestdesetih let 19. stoletja so bili izobraženi, bodisi v domovini ali v Združenih državah Amerike.

VIRI IN LITERATURA

ČASOPISI

Novice, 1861–1867.
Zgodnja danica, 1865–1870.
Slovenec, 1865–1867.

LITERATURA

Arnez, A. John: *Slovenian letters by missionaries in America, 1851–1874*. New York – Washington : Studia slovenica, 1984.

Brinkman, Salzl Marilyn, Morgan, Towner William: *Light From the Hearth. Central Minnesota Pioneers & Early Architecture*. Saint Cloud, Minnesota : North Star Press, 1987.

Čurkina, Iskra: *Rusko-slovenski kulturni stiki. Od konca 18. stoletja do leta 1914*. Ljubljana : Slovenska matica, 1995.

Furlan, P. William: *In Charity Unfeigned. The Life of Father Francis Xavier Pierz*. St. Cloud : Diocese of St. Cloud, 1952.

Drnovšek, Marjan: *Franc Pirc (1788–1880). Sadjar na Kranjskem in misijonar v Ameriki.* Naklo : Občina Naklo, 2003.

Drnovšek, Marjan: Pismo Apolonije Noč od sv. Jožefa / St. Joseph, Minnesota (1855). *Dve domovini / Two Homelands* 18, 2003, str. 63–81.

Drnovšek, Marjan: *Usodna privlačnost Amerike. Preučevanja izseljencev o prvih stikih z novim svetom*. Ljubljana: Nova revija, 1998 (Zbirka Korenine).

Drnovšek, Marjan: Slovenski izseljenci na Hrvaškem do 1914. *Slovenci v Hrvaški* (ur. Vera Kržišnik-Bukić). Ljubljana : Inštitut za narodnostna vprašanja, 1995, str. 107–113.

Drnovšek, Marjan: *Pot slovenskih izseljencev na tuje. Od Ljubljane do Ellis Islanda – Otoka solza v New Yorku 1880–1924*. Ljubljana : Založba Mladika, 1991.

Granda, Stane: Davki, davki, davki. Slovenska kronika XIX. stoletja 1861–1883. Ljubljana : Založba Nova revija, 2003.

Janša, Olga: Agitacija "Novic" za preseljevanje Slovencev v Srbijo v letih 1865 in 1866. *Kronika*, 10, 1962, št. 3, str. 185–187.

Kodrič, Majda: Franc Pirc in nastanek prvih slovenskih naselbin v Združenih državah Amerike. *Dve domovini / Two Homelands*, 18, 2003, str. 53–62.

Nedok, S. Aleksander: Prvi slovenski zdravniki in njihovi potomci v sanitetni službi srbske vojske od 1864 do 1918. *Zdravstveni vestnik*, štev. 75 (2006), str. 193–208.

Ovsenar, Tita: Meksikajnarji. *Kronika*, 42, 1993, št. 2, str. 14–17.

Reisp, Branko: Meksikajnar. *Enciklopedija Slovenije*, 7. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1993.

Studen, Andrej: "Mi smo fajn ljudje, meksikajnarji, hoč'mo se vojsk'vat tam v Meksiki". *Slovenska kronika XIX. stoletja 1861–1883* (ur. Janez Cvirn). Ljubljana : Založba Nova revija, 2003.

Vodopivec, Peter: *Od Pohlinove slovnice do samostojne države. Slovenska zgodovina od konca 18. do konca 20. stoletja*. Ljubljana : Modrijan, 2006.

91 Zgodnja danica, št. 30, 20. oktober 1865, str. 242–243.
92 Zgodnja danica, št. 8, 10. marec 1867, str. 64–65.
93 Zgodnja danica, št. 20, 10. julij 1856, str. 159.

ZUSAMMENFASSUNG

Warum übte Amerika eine größere Anziehungskraft auf slowenische Emigranten aus als Serbien und Russland?

Die sechziger Jahre des 19. Jahrhunderts waren die Krisenjahre der slowenischen Bauernschaft. Die soziale Umschichtung im ländlichen Gebiet zog eine Lastensteigerung bei der bäuerlichen Bevölkerung nach sich. Steuern, Abgaben, Verschuldung, Missernten, Untergang des Hüttenwesens, Rückgang des Bauernhandels und -gewerbes bedeuteten für manch ein Anwesen den Untergang. Die damalige Presse veröffentlichte Briefe von verzweifelten Bauern aus Steiermark (Štajerska), Oberkrain (Gorenjska), Unterkrain (Dolenjska) und aus dem Wippach-(Vipava-)Tal. In dieser Zeit, vor allem nach dem beendeten amerikanischen Bürgerkrieg (1865), nahm das Interesse an einer Auswanderung in die Vereinigten Staaten von Amerika zu. Einzeln oder in Gruppen wanderten vor allem Bewohner von Oberkrain (Gorenjska) aus. Eine bedeutende Rolle spielte dabei der Missionar Franc Pirc, der auswanderungswillige Bauern nach Minnesota einlud, wo sie Land von der dortigen Regierung erkaufen oder anderweitig erwerben konnten (Homestead Act, 1862). *Novice, Zgodnja danica* und der Klagenfurter *Slovenec* veröffentlichten Briefe von Missionaren und slowenischen Zuwanderern, die alle voller Begeisterung über Amerika berichteten, obwohl sie auch auf Schwierigkeiten in der Neuen Welt hinwiesen.

In Krain (Kranjska) wurde eine Polemik entfacht, an der die Redaktion der *Slovenske novice* und Dr. Janez Bleiweis selbst teilnahmen. Letzterer trat gegen die Auswanderung in die Vereinigten Staaten auf. Er hob die lange Reise hervor und die Unwissenheit der Bauern, die ihre Heimat verließen. In späteren Briefen, etwa jenem von Pirc' Schwester Apolonija Noč, oder jenem des Bauern Andrej Resman u.a.m. zeigte sich Amerika in einem positiven Licht. Die Erfolge der Hausierer aus Unterkrain (Dolenjska) hatten ältere Wurzeln, waren sie doch in den sechziger Jahren bereits Großhändler, etwa in Chicago. Erwähnt sei nur Anton Žagar.

Als Alternative zur Auswanderung in die Vereinigten Staaten wurde die Idee einer Auswanderung in ungarische Länder, vor allem in das Banat, nach Serbien und auf den Kaukasus verbreitet. In Serbien war der Militärarzt Janez Kovač-Podliščekov im Jahr 1865 darum bemüht, slowenische Bauern, Gewerbetreibende und Handwerker für eine Auswanderung in dieses slawische Land zu gewinnen. Dabei war er nicht so erfolgreich wie der Missionar Pirc in Amerika. Serbien war im Entstehen begriffen und Kriege kündigten sich an. Trotz des Siedlungsgesetzes von 1865 stieß diese Auswanderungsidee unter den Slowenen auf keinen Widerhall und auch die Aufrufe von Dr. Kovač verstummten im Juni 1866. Der Kaukasus schien ebenso zum Ansiedeln geeignet zu sein, weil die muslimischen Tscherkessen den südlichen Landesteil verlassen hatten. Wegen des orthodoxen Glaubens in den erwähnten Ländern wurden auch kritische Stimmen laut, weil man den Verlust des katholischen Glaubens bei den Auswanderern befürchtete.

Die Anziehungskraft der Vereinigten Staaten war sehr groß. Viele blickten erwartungsvoll nach Westen jenseits des Atlantischen Ozeans, weil sie überzeugt waren, dass die slowenische Landwirtschaft nicht imstande sei, ihre Rückständigkeit zu überwinden und sich zu modernisieren. Einige wenige Fortschritte gab es trotzdem, in viel größerem Maße blieb man aber der Vergangenheit verhaftet im Sinne, mein Vater hat so gearbeitet und ich selbst werde seinem Beispiel folgen. Andere wiederum verwiesen darauf, dass es nicht nötig sei, nach Amerika auszuwandern, sondern auf seinem Anwesen mit Vernunft ans Werk zu gehen. Viele wiesen darauf hin, dass das Eisenbahnnetz in Richtung Osten ausgebaut werden müsse, bis zum Schwarzen Meer und Konstatinopel. Nur wenige erwähnten bereits in jener Zeit, dass man in den Vereinigten Staaten eine größere Freiheit genieße, dass man auf sich selbst und auf seine Fähigkeiten angewiesen sei. Auch die Behauptung, man esse in Amerika nur weißes Brot und dreimal täglich Fleisch und trinke bei jeder Mahlzeit literweise schwarzen Kaffee, war zweifellos kein Stereotyp. Dieses Bild bezieht sich auf ein Pionierzeitalter, auf Minnesota, das erst 1858 den Status eines Staates erlangte. Da gab es keine Großindustrie (außer einer sich langsam entwickelnden Holzindustrie), dagegen viel Land, und da siedelten sich Leute überwiegend bäuerlicher Herkunft an. Vor allem die Entfernung bis zum nächsten Nachbarn machte ihnen zu schaffen. Da sie fromm waren, freuten sie sich über jeden Besuch eines slowenischen Missionars.

Die einschlägige Thematik bedürfte zweifellos einer gründlichen Analyse.

1.02 Pregledni znanstveni članek UDK 321.61(436-89=163.6)"1861"

Prejeto: 2. 3. 2009

Jože Žontar
dr., redni prof. v pokoju, Zoisova ul. 30, SI–4000 Kranj

Od neoabsolutizma do razpada monarhije

IZVLEČEK

Neoabsolutistični režim se ni dolgo obdržal. Po krajšem obotavljanju in napovedovanju sprememb ter iskanju kompromisov so bili 26. februarja 1861 objavljeni ustavni zakon o državnem predstavništvu z veljavnostjo za vsa kraljestva in dežele monarhije ter deželni redi in deželnozborski volilni redi za neogrske dežele. Že zaradi sklenjene pogodbe z Ogrsko je bila kmalu potrebna nova ustava. Ta je predstavljala kompromis med nemško liberalno centralistično ter federalistično orientacijo avstrijske notranje politike. Celota 6 novih temeljnih zakonov za Cislajtanijo z dne 21. decembra 1867 se navadno označuje kot decembrska ustava. Ob prikazu splošnega razvoja je glavni poudarek prispevka na tem, kako so spremembe vplivale na razvoj v deželah s slovenskim prebivalstvom ter kako so nanje reagirali slovenski politiki.

KLJUČNE BESEDE

Habsburška monarhija, načela za organizacijske uredbe (1851), ustavni zakoni (1861, 1867), izvedbena zakonodaja, državna in deželna predstavništva, organizacija politične uprave, sodna organizacija, Cislajtanija, Kranjska, Štajerska, Koroška, Trst, Goriško-Gradiška, Istra, Prekmurje, odzivi slovenske politike na ustavne spremembe

ABSTRACT

FROM NEOABSOLUTISM TO THE RUIN OF THE MONARCHY

The neoabsolutist regime did not maintain long. After a short hesitation, announcing of changes and seeking compromises, on the 26th February 1861, the constitutional law on state representation with validity for all kingdoms and provinces of the monarchy, and provincial regulations and provincial assembly regulations for the non-Hungarian provinces were issued. Because of the contract with Hungary, a new constitution was soon necessary. It presented a compromise between the German liberal centralist, and the federalist orientation of the Austrian internal policy. The integrity of the six new fundamental laws for Cisleithania dated 21st December 1867 is usually denoted as the December constitution. Besides a demonstration of the general development, the main stress of the contribution is on how changes influenced on the development in countries with Slovene population, and how Slovene politicians reacted on them.

KEY WORDS

Habsburg monarchy, principles of the organisational decree (1851), constitutional laws (1861, 1867), legislation, state and provincial representations, organisation of political administration, judicial organisation, Cisleithania, Carniola, Styria, Carinthia, Trieste, Görz-Gradisca, Istria, Prekmurje, response of Slovene policy on constitutional changes

I.

V letu 1851 je bilo očitno, da se je nadaljnje izvajanje marčne ustave zaustavilo. Avgusta tega leta je ministrski svet izgubil vladni značaj in je ostal le vladarjev posvetovalni in vrhovni izvršilni organ ter je bil neposredno podrejen monarhu. Državni svet, ki je bil ustanovljen na podlagi državne ustave iz leta 1849 kot posvetovalni organ monarha in ministrskega sveta, je bil odslej kot kronski svet le posvetovalni organ monarha. Volitve v državni zbor ter v deželne zbore niso bile razpisane. Spremembe niso bile le v nasprotju z ustavo iz leta 1849, marveč povsem načelno s sistemom ustavne monarhije. Istočasno je vladar pozval vlado, da zrelo in preudarno razmisli o obstoju in možnosti izvedbe ustave.[1]

Odprava državne in deželnih ustav je sledila 31. decembra 1851 z dvema t. i. silvestrskima patentoma, od katerih je eden razveljavil državno ustavo, drugi pa je bil patent o političnih pravicah. Izrecno pa je bilo določeno, da nekatere določbe o temeljnih pravicah ostajajo v veljavi: iz državne ustave enakost vseh državljanov pred zakonom ter odprava vsake kmečke podložniške vezi in s tem povezanih dajatev, ki je bila izvedena na podlagi posebnih zakonov proti odškodnini bivšim upravičencem; iz patenta o političnih pravicah pravica zakonito priznanih Cerkva in verskih skupnosti do javnega opravljanja verskih obredov in samostojnega opravljanja svojih zadev, do posesti ustanov, namenjenih za njihove pastoralne, šolske in dobrodelne namene.[2]

Cesarski patent iz maja 1852 je prinesel tiskovni red, ki je predpisal obvezno pošiljanje vseh tiskanih izdelkov oblastnim organom, vrhovna policijska oblast pa je lahko prepovedala širjenje tiskov, kadar je ocenila, da je to potrebno za vzdrževanje javnega reda in varnosti.[3] Cesarski patent iz novembra 1852 je vseboval zakon o društvih, ki je upošteval tudi gospodarska združenja, sicer pa uvajal strog nadzor in omejitve.[4] Rimskokatoliška Cerkev si je v konkordatu z dne 18. avgusta 1855 zagotovila neodvisnost. Na tej podlagi so poverili nadzor nad ljudskimi šolami cerkvenim oblastem. Vlada se je obvezala, da bo preprečevala širjenje veri in nravi škodljivih knjig. Metropoliti in škofje pa so morali ob nastopu službe cesarju zapriseči pokorščino in zvestobo.[5] Zakon o vojaškem dopolnjevanju je uvedel splošno vojaško obveznost, ki je trajala 8 let. Od tega so bili oproščeni sinovi edinci, duhovniki, javni uradniki in študentje.[6] Obrtni red iz decembra 1859 je izraz mešanja političnega absolutizma z ekonomskim liberalizmom, pripomogel pa je k naglemu razvoju obrti. Uredil je enotne pogoje za pridobivanje obrtnih, tovarniških in trgovskih pravic ter njihovo izvajanje, obveznosti in pravice delavcev, nastop in prenehanje delovnega razmerja ter učno dobo. Otrok do 10 let se ni smelo zaposlovati, za mlajše delavce so bile predpisane omejitve delovnega časa (do 14 let starosti 10 ur, od 14 do 16 let starosti 12 ur). Nadalje je bilo predvideno obvezno članstvo v združenjih, ki so imela za nalogo obravnavo sporov v zvezi z učno in delovno obvezo, ustanavljanje in pospeševanje strokovnih šol ter ustanavljanje in nadzor ustanov za podporo članov v primeru bolezni ali drugih stisk. Izrecno pa je bilo prepovedano, da bi združenja omejevale ustanavljanje ali začetek obratovanja obrti.[7]

Istočasno s silvestrskima patentoma je monarh s kabinetnim pismom ministrskemu predsedniku oziroma z njegovo prilogo določil načela za organizacijske uredbe v kronovinah avstrijskega cesarstva, ki so postavila državo na povsem novo osnovo. Kot pove že ime, naj načela ne bi pomenila ohranjanje starodavnih pravnih institutov, marveč nadaljnje organsko razvijanje tradicionalnih ustanov časovnim okoliščinam primerno. Predvidevala so, naj tedanji obseg kronovin ostane, razen sprememb, ki bi bile potrebne zaradi upravnih razlogov. Za splošno državno upravo so bile določene naslednje temeljne strukture: organizacija okrajev z okrajnim uradom, v večjih deželah organizacija okrožij z okrožno oblastjo (na Ogrskem po imenu županija/komitat), povsod pa deželni urad, namestništvo. Okrajni uradi naj imajo primerna območja in naj združujejo kolikor mogoče veliko upravnih panog znotraj območij dejavnosti. Ozemeljski obseg okrožnih oblasti naj se določi glede na razdelitve, ki so obstajale v prejšnjih časih ter ob upoštevanju sedanjih potreb. Imajo naj deloma nadzorno, deloma izvršilno in administrativno delovno področje.[8]

V zvezi z izvedbo gornjih načel je ministrska uredba iz januarja 1853 predpisala ustroj in naloge splošnih državnih oblasti. Kraljestva in dežele so ostale razen dveh izjem državna upravna ozemlja politične srednje stopnje. Ena od izjem je bila ta, da so Trst z okolico, grofijo Goriško-Gradiško in mejno grofijo Istro združili v upravno območje Primorje. Kot politične deželne urade za zadevne kronovine so v Gradcu in Trstu določili namestništvo pod vodstvom namestnika, v Celovcu in Ljubljani pa deželno vlado pod vodstvom deželnega predsednika. Dejansko pa je tudi predstojnik deželne vlade obdržal naziv namestnik. Razlika je obstajala v tem,

1 RGBl 1851, št. 92, str. 194–197. V nadaljevanju sta uporabljeni kratici RGBl – Reichsgesetzblatt in LGBl – Landesgesetzblatt. O nazivih državnih in deželnih zakonikov prim. Žontar, Objavljanje zakonov, str. 668–669.
2 RGBl 1852, št. 2.
3 RGBl 1852, št. 122.
4 RGBl 1852, št. 253.
5 RGBl 1855, št. 195.
6 RGBl 1858, št. 167.
7 RGBl 1859, št. 227.
8 RGBl 1852, št. 4; Brauneder, Die Verfassungsentwicklung, str. 138–141.

da manjše dežele niso bile več razdeljene na okrožja in so zato deželne vlade poleg nalog namestništva opravljale tudi zadeve okrožnih oblasti. Okrožja pa so bila odslej podrejene namestništvu in ne več centralnim oblastem na Dunaju. Na ta način so želeli odpraviti težave pri upravi, ki so jih povzročale velike razlike v velikosti dežel. S tem da so v nekaterih deželah okrožno razdelitev opustili in sploh število okrožij omejili, je okrožna ureditev predstavljala le še neko prehodno stanje. Vsekakor so okrožja izgubila leta 1849 dosežen pomen.[9]

Ogrska je dobila namestništvo v Pešti, v 5 distriktih, na katere je bila razdeljena, pa oddelke namestništva, za Prekmurje v Sopronu. Distrikti so bili sestavljeni iz območij dotedanjih županij (komitatov), ki so postali državne upravne oblasti s pristojnostjo okrožij.[10]

Odločilna novost je nastopila glede prvostopne uprave. Leta 1849 ustanovljeni okraji so se izkazali za takratno prometno situacijo kot preobsežni, število okrajnih glavarstev glede na pomanjkljivosti krajevnih občin kot premajhno, njihova omejitev zgolj na upravo kot pogosto nepraktična. Zato je prišlo do obsežne reorganizacije na bistveno manjše okraje z naslonitvijo na območja okrajnih sodišč. Na mesto okrajnega glavarstva je stopil okrajni urad pod okrajnim predstojnikom, ki mu je bilo dodeljeno tudi sodstvo prve stopnje, kar je napeljevalo že pri sodobnikih k njegovi oznaki "mešani okrajni urad". Poseben položaj so imela mesta, kjer je bil sedež zbornega sodišča. Tu so postavili mestna delegirana sodišča, ki so skupaj s tamkajšnjim zbornim sodiščem izvajala sodstvo prve stopnje tako v mestu kot tudi v njegovi okolici. Razen tega so tudi v okrajih pomembnejših mest (npr. Maribor, Ptuj) dodelili prvostopenjsko sodstvo posebnim okrajnim sodiščem. Kjer je prišlo tako do ločitve sodstva od uprave, so za politično upravo postavili politične okrajne urade. Deželna glavna mesta pa so bila sploh izvzeta iz okrajne uprave in so jih podredili okrožnim oblastem. Pri okrajnih uradih se je torej kazalo določeno negiranje delitve oblasti.[11] V Prekmurju, ki je bilo sestavni del Ogrske, so imenovali okrajne urade urad sodnega stola in so bili prav tako upravni organ ter sodišče prve stopnje za vse upravne in sodne zadeve, ki niso bile pridržane drugim oblastem ali organom.[12]

Pri podrobni določitvi nalog splošnih državnih oblasti je ministrska uredba iz januarja 1853 v skladu z načeli za organizacijske uredbe v kronovinah močno razširila naloge prvostopne uprave, kar je omogočilo, da se je v njih dovolj trdno in splošno zasidrala državna izvršilna oblast, kar je imelo dalekosežne posledice.

Politično in sodno teritorialno razdelitev posameznih kronovin so v letu 1853/54 določile uredbe ministrov za notranje zadeve, pravosodje in finance. Vojvodina Štajerska je bila razdeljena na tri okrožja (prej pet) in 64 okrajev; del s slovenskim prebivalstvom je obsegalo okrožje v Mariboru s 372.296 prebivalci in 20 okraji. Vojvodina Koroška s 301.859 prebivalci je obsegala mesto Celovec in 28 okrajev, vojvodina Kranjska s 478.299 prebivalci mesto Ljubljano in 30 okrajev. Primorje je bilo razdeljeno na dve okrožji: goriško s sedežem v Gorici (mesto Gorica in 12 okrajev s 195.273 prebivalci) in istrsko s sedežem v Pazinu (s 16 okraji in 235.359 prebivalci) ter na mesto Trst z okolico (s 94.224 prebivalci; 1853 navedeno kot državno neposredno, 1854 pa kot namestništvu neposredno podrejeno mesto).[13] V ministrski uredbi iz januarja 1853 pa se Trst navaja kot državno neposredno mesto. Na Ogrskem je bilo Prekmurje razdeljeno med županiji Vas s sedežem v Szombathelyu (Železna županija) ter Zala s sedežem v Zalaegerszegu, od katerih je prva obsegala 10 okrajev, druga pa 8 ter dva mestna okraja. Oba sta imela sedež izven ozemlja s slovenskim prebivalstvom.[14]

Novo organizirane upravne in sodne oblasti so morale pričeti z delom v letu 1854. Ministrstva, ki so izvajala pripravljalna dela, so po zaključku del objavila preglede politične in sodne razdelitve po kronovinah. Tedaj je bila na Kranjskem 501 krajevna občina (od teh 14 mestnih in 17 trških), na Koroškem 282 občin, v mariborskem okrožju 592 občin (od teh 17 mestnih in 27 trških), v goriškem okrožju 107 občin in v istrskem okrožju 134 občin.[15]

Načela za organizacijske uredbe so posvetila posebno pozornost lokalni upravi. To naj bi izvajale obstoječe občine, ki pa jih je bilo mogoče združiti ali deliti, kjer bi bilo to potrebno ali so obstajale utemeljene želje za to. Krajevne občine naj ne bodo organizirane kot enoten občinski tip, marveč diferencirano kot podeželske in mestne občine, pri čemer so morali upoštevati prejšnjo lastnost in poseben položaj deželnoknežjih mest. Okrajnih in okrožnih občin niso več načrtovali. Pri določanju podeželskih občin je bilo mogoče prejšnjo gospoščinsko veleposest pod določenimi pogoji izločiti iz občine in neposredno podrediti okrajnim uradom. Občinam naj bi bilo ob zakonskih pridržkih dovoljeno voliti občinske predstojnike in odbornike po volilnih redih, ki bodo objavljeni. Sploh pa naj sestava občinskih predstavništev zagotavlja prevladujočim interesom prevladujoči vpliv. Tako naj bodo zastopani zemljiška posest glede na obseg v občino vključenih zemljišč in njegovo davčno vrednost,

9 RGBl 1853, št. 10; LGBl za Kranjsko 1861–1867.
10 RGBl 1853, št. 9; 1857, št. 4.
11 RGBl 1853, št. 10; Berkopec – Zajc, Cizelj in Zdovc, Okrajni uradi, str. 7–15.
12 RGBl 1853, št. 9.
13 RGl 1853, št. 261; 1854, št. 27, 34, 35.
14 RGBl 1854, št. 80; Leskovec, Ogrski upravni sistem, str. 19.
15 RGBl 1854, št. 27, 34, 35.

obrtne dejavnosti v razmerju s celotno zemljiško posestjo – v mestnih občinah v razmerju s hišno posestjo – ter kolikor je mogoče korporacije za duhovne in materialne namene. Občinske predstojnike podeželskih in mestnih občin naj bi potrjevala ali glede na okoliščine imenovala vlada. Ti naj bi prisegli monarhu zvestobo in pokorščino ter vestno izpolnjevanje svojih dolžnosti. Kjer bi bilo glede na občinske razmere priporočljivo, naj bi tudi višje kategorije občinskih uradnikov potrjevala vlada. Pristojnost občin naj bo na splošno omejena na njihove občinske zadeve, toda z obvezo za občine in njihove predstojnike, da predpostavljeni deželnoknežji oblasti v vseh predpisanih javnih zadevah nudijo vso zahtevano sodelovanje. Tudi v lastnih občinskih zadevah naj važnejše akte in sklepe občin potrjujejo vladarjeve oblasti. Odpraviti je treba javnost občinskih obravnav. Občine naj bodo po pravilu neposredno podrejene okrajnim uradom in le izjemoma glede na njihove posebne lastnosti okrožnim oblastem ali namestništvom. Načela so torej močno omejila avtonomijo občin.[16]

Že januarja 1852 je bila odpravljena javnost občinskih obravnav.[17] Marca 1852 so predpisali potrjevanje volitev občinskih predstojnikov (županov) po okrajnih oblasteh za podeželske občine, ter po okrožnih, oziroma deželnih oblasteh – če ni bilo okrožnih – za mestne občine.[18] Obstoječim občinskim predstavništvom so podaljšali mandat dokler ne stopi v veljavo novi občinski zakon.[19] Ta pa je zagledal luč sveta šele aprila 1859 in se je strogo držal organizacijskih načel. Na njegovi podlagi naj bi za posamezne kronovine izdali občinske rede, ki bi upoštevali posebne deželne razmere. Mesta, ki jim je cesar podelil statut, so morala prositi za revizijo statuta. Predvidena je bila tudi možnost nadaljnjega povečanja števila teh mest.[20] Do izvajanja občinskega zakona pa ni prišlo, ker so ga prehiteli nadaljnji dogodki.

Načela za organizacijske uredbe so določala, naj sodno funkcijo izvajajo v vsej državi v ta namen postavljene oblasti in sodišča v imenu cesarja. Sodni uradniki in sodniki naj bi bili pri izvajanju sodstva samostojni, glede drugih osebnih službenih zadev pa naj za njih veljajo predpisi za državne uradnike. Pravosodje naj bo ločeno od upravnih oblasti pri zbornih sodiščih, to je pri drugi in tretji stopnji na splošno, pri prvi pa le tam, kjer bi se ugotovilo, da je to nujno. Sicer pa se naj predvidi pri sodiščih, kjer bodo na prvi stopnji sodili posamezniki, združitev z upravo v okrajnem uradu. V notranji ureditvi okrajnih uradov pa je bilo mogoče, če bi to okoliščine zahtevale, nastaviti posebnega sodnega ali upravnega uradnika.

Tako v pravdnih kot nepravdnih civilnih ter v kazenskih zadevah naj obstojijo tri stopnje. Prva stopnja – tako zgolj pravosodna kot tudi združena s politično upravo kot okrajni uradi – naj bi bila pristojna pri civilnih zadevah v okviru predpisanih omejitev, pri prestopkih in določenih prekrških pa za ugotavljanje dejanskega stanja ter za vsa pomožna opravila v zvezi s podporo kazenskih sodišč. Na primernih območjih, glede na politično razdelitev dežele, se naj postavijo zborna sodišča kot prva stopnja sodstva za kazniva dejanja in določene prekrške, nadalje za vse pravne zadeve, ki so presegale dejavnost okrajnih uradov. Za obravnavo civilnih in kazenskih zadev na drugi stopnji pa se naj postavijo višja deželna sodišča, glede števila pa upošteva omejitev na najnujnejše potrebe. Vrhovno sodišče naj deluje kot tretja stopnja.

Z omenjeno ministrsko uredbo iz januarja 1853 so bila določena tudi zborna sodišča druge stopnje in sicer višje deželno sodišče v Gradcu za območje Štajerske, Koroške in Kranjske ter višje deželno sodišče v Trstu za območje Goriško-Gradiške, Istre ter Trsta z okolico. Z delom je prenehalo apelacijsko sodišče v Celovcu. Pod vodstvom in nadzorom višjih deželnih sodišč so bila zborna sodišča prve stopnje, ki so se imenovala bodisi deželna, kadar so imela sedež v deželnem glavnem mestu, sicer pa okrožna, ter okrajna sodišča, ki so bila večinoma združena z upravo v okrajnem uradu. Podrobneje so bile določene tudi pristojnosti okrajnih uradov v kazenskem in civilnem sodstvu. Pri višjih deželnih sodiščih ter deželnih in okrožnih sodiščih so nastavili državne pravdnike.[21] Na Ogrskem so območja višjih deželnih sodišča tvorila območja distriktov. Za Prekmurje je bilo pristojno višje deželno sodišče v Sopronu. Zborna sodišča prve stopnje na sedežu distrikta so se imenovala deželna, sicer pa županijska, pri čemer je glede na velikost območja ali prebivalstva bilo lahko več takih sodišč na območju županije, ali pa je območje takega sodišča zajemalo več županij.[22]

Sodno teritorialno razdelitev kronovin so nato določile že omenjene uredbe ministrov za notranje zadeve, pravosodje in finance. Pri tem so morali upoštevati, da sodna teritorialna razmejitev vedno sovpada z okrajno in okrožno razdelitvijo za politično upravo. Na Štajerskem je bilo za območje mariborskega političnega okrožja ustanovljeno okrožno sodišče v Celju. Za območje Koroške je bilo pristojno deželno sodišče v Celovcu, na območju Kranjske sta bili ustanovljeni deželno sodišče v Ljubljani in okrožno sodišče v Novem mestu. V Primorju je bilo deželno sodišče v Trstu pristojno za Trst z okolico, 2 okraja iz goriškega okrožja ter 4 okraje iz istrskega okrožja, okrožno sodišče v Gorici

16 RGBl 1852, št. 4.
17 RGBl 1852, št. 17.
18 RGBl 1852, št. 67.
19 RGBl 1854, št. 46.
20 RGBl 1859, št. 58.
21 RGBl 1853, št. 10.
22 RGBl 1853, št. 9.

za preostale okraje goriškega okrožja in okrožno sodišče v Rovinju za preostale okraje istrskega okrožja.[23] Na delu Ogrske s slovenskim prebivalstvom sta bili županijski sodišči v Szombathelyu ter Zalaegerszegu.[24]

Načela za organizacijske uredbe so pri prestopkih in prekrških, ki so bili dodeljeni okrajnim uradom, predpisala inkvizicijski postopek v kolikor mogoče enostavni obliki. V kazenskih zadevah, ki so jih obravnavala zborna sodišča, je bilo treba upoštevati akuzatorno načelo, postavitev zagovornika za obtoženega in ustnost v končnem postopku. Postopek ni bil več javen. Obtožbo naj zastopa državno pravdništvo, katerega dejavnost se naj omeji na kazenski postopek. Porotna sodišča je bilo potrebno odpraviti. Sodbe naj izrekajo le kvalificirani sodniki. Postopek pri višjih deželnih sodiščih in pri vrhovnem sodišču naj bi potekal le pisno. Temeljna načela določena za izvajanje sodstva so merila torej na omejevanja akuzatornega načela, ustnost in javnost postopkov ter odpravo porotnih sodišč.

Porotna sodišča so bila že januarja 1852 odpravljena, istočasno je bila povsem omejena javnost kazenskih obravnav.[25] Delokrog državnih pravdništev je bil omejen le na kazenski postopek.[26] Maja 1852 je cesarski patent razglasil nov kazenski zakonik, ki je vključeval tudi kazni za kazniva ravnanja, povzročena z vsebino tiskanih zapisov. Kot kazen za prestopke in prekrške je bil predviden tudi tepež.[27] Cesarski patent iz novembra 1852 je predpisal delokrog in pristojnost sodišč v civilnopravnih zadevah, iz julija 1853 pa še kazenski procesni red, ki je doživel maja 1858 nekaj poenostavitev.[28]

Kot zadnje so načela za organizacijske uredbe predvidela posvetovalne odbore, ki naj bi bili okrožnim oblastem in namestništvom v pomoč. V njih naj bi bilo zastopano dedno plemstvo s posestjo, velika in mala zemljiška posest ter industrija, po potrebi pa tudi drugi dejavniki. Leta 1854 so začeli pripravljati zakonodajo o deželnih predstavništvih v smislu določil omenjenih načel, ki so deželno ustavo popolnoma postavila na uradniško podlago. Funkcija deželnega predstavništva bi pripadala posvetovalnemu telesu, konkretno imenovanemu deželni zbor ter iz njega oblikovanemu stalnemu odboru, praviloma imenovanemu deželni odbor ali kolegij poverjenikov. Glede na njihov sestav je šlo sicer za predstavniška telesa, vendar pa z močnim stanovskim pridihom. Poleg imenovanih virilistov naj bi zastopnike potrjeval cesar, s tem da bi kandidate izvolili posamezni volilni razredi (kurije) in sicer cerkveni dostojanstveniki, plemstvo s posestjo in v deželni deski vpisani zemljiški posestniki, deželnoknežja mesta in trgi ter podeželske občine. Deželnemu predstavništvu bi predsedoval deželni predstojnik, namestnik, ki bi ga cesar imenoval. V nadaljevanju so pripravili osnutek organizacijskega statuta o deželnih predstavništvih ter osnutke statutov za posamezne dežele (1856), ki pa jih cesar ni sankcioniral. Goriško-Gradiška ter Istra bi imeli skupen deželni zbor. O državnem predstavništvu pa v dobi absolutizma sploh ni bilo govora. Za Ogrsko ni bil predviden le en deželni zbor ampak 5, za vsak distrikt, to je območje oddelka namestništva posebej, za Prekmurje naj bi bil v Sopronu.[29]

II.

Birokratsko-centralistični režim je zadel na odpor v sami monarhiji in postal je nevzdržen zlasti tedaj, ko je Avstrija ponovno izgubila vojno (1859). Kot posledico poraza v bitki s Francozi in Sardinci pri Magenti in Solferinu je morala Sardiniji odstopiti Lombardijo. Zgrešena zunanja politika ter finančne posledice poraza so prisilile monarha k napovedi, da je v bodoče potrebno izvesti času primerne izboljšave v zakonodaji in upravi (Laxenburger Manifest z dne 15. julija 1859).[30] Odločili so se za krčenje državnega aparata, okrožne oblasti in deželne vlade so se zdele odveč. Tako so bile decembra 1859 odpravljena okrožja na Štajerskem, junija 1860 pa v Primorju, večji del njih dotedanjih opravil so prevzele deželne politične oblasti, nekatera pa so izročili okrajnim oblastem.[31] *Novice* so zapisale, da se odprava okrožnih oblasti ujema s prizadevanjem, za boljše državno gospodarstvo (varčevanje), ki se naj v prihodnje v cesarstvu vpelje.[32] Istočasno sta bili odpravljeni celo deželni vladi za Koroško in Kranjsko, vojvodini pa podrejeni namestništvu v Gradcu oziroma Trstu, vendar pa sta deželi izrecno ohranili položaj vojvodine kot kronovine z lastnim deželnim predstavništvom. V Celovcu in Ljubljani naj bi predstojnik okrajnega urada Celovec-okolica, oziroma Ljubljana-okolica kot deželni glavar deloval kot organ stalne izpostave namestništva za Koroško oziroma Kranjsko.[33] *Novice* so zapisale, da je ta novica tako potrla vso deželo, da si je predstojništvo glavnega mesta Ljubljane štelo za dolžnost, da posebna deputacija izroči cesarju prošnjo, naj bi Ljubljana ohranila sedež deželnega predstojništva. V njej so poudarili, da ima Kranjska skoraj 150 let avtonomijo in da ni primerljiva z drugimi manjšimi kronovinami, kjer so tudi odpravili

23 RGBl 1854, št. 27, 35, 34; 1853, št. 261.
24 RGBl 1854, št. 80.
25 RGBl 1852, št. 5, 6.
26 RGBl 1852, št. 27.
27 RGBl 1852, št. 117.
28 RGBl 1852, št. 251; 1853, št. 151; 1858, št. 68.
29 Brauneder, Die Verfassungsentwicklung, str. 142–143; Melik, Zusammensetzung und Wahlrecht, str. 1311–1312; Leskovec, Ogrski upravni sistem, str. 19.
30 RGBl 1859, št. 133.
31 RGBl 1859, št. 225; 1860, št. 155, 80.
32 Novice 1859, str. 413.
33 RGBl 1860, št. 155, 241, 245.

deželne vlade, a so vse to šele leta 1848 dosegle. Samostojno predstojništvo terja že od nekdaj, še bolj pa dandanašnji čas, tudi lega dežele. Kot najbolj tehten razlog za ohranitev deželne politične oblasti pa so *Novice* poudarile željo, da bi vse slovenske pokrajine spadale k temu poglavarstvu in bi se slovenskemu narodu potem v cesarskih uradih najlažje dalo, kar mu po pravici gre. Deputacija, ki je šla na Dunaj, je cesarju in ministru notranjih zadev obrazložila vzroke, zaradi katerih naj bi bilo v Ljubljani, kot središču slovenskih dežel, c. kr. deželno predstojništvo.[34]

Junija 1860 so bili na Ogrskem odpravljeni oddelki namestništva (distrikti) in vse pristojnosti združene v namestništvu, kar je bilo sprejeto z odobravanjem.[35]

Šele po zaostritvi finančne krize v začetku leta 1860 so uvideli, da omenjene reforme ne bodo zadostovale in da je potrebno zagotoviti sodelovanje ljudstva in uvesti svobodnjaška načela. Zato so sklenili čim hitreje vzpostaviti centralno predstavništvo. Do tega so prišli tako, da je bil s cesarskim patentom z dne 5. marca 1860 državni svet (Reichsrat), to je cesarjev posvetovalni organ, razširjen z izrednimi svetniki, ki bi jih imenoval cesar in to iz vrst nadvojvod, višjih cerkvenih dostojanstvenikov, zaslužnih oseb ter članov deželnih predstavništev (iz Štajerske, Koroške, Kranjske, Istre skupaj z Goriško-Gradiško ter iz namestništvu podrejenega mesta Trsta in okolice po enega). Pri zadnjih je bilo predvideno imenovanje zastopnikov na podlagi pravice deželnih predstavništev, da predlagajo po tri kandidate. Seveda je bilo potrebno prej delovanje deželnih zborov šele urediti z deželno ustavo; tako je zastopnike zaenkrat imenoval kar cesar sam. Obravnave razširjenega državnega sveta naj bi obsegale določanje državnega proračuna, kontrolo državnega zaključnega računa, obravnavo pomembnejših osnutkov splošne zakonodaje ter predlogov deželnih predstavništev. Svet naj bi služil le posvetovanju, bil bi upravičen dajati mnenja, ni pa mogel predlagati zakonov. Julija 1860 pa je dobil večje pristojnosti. Vladar je bil glede uvedbe novih in zvišanja obstoječih davkov ter najemanja novih posojil vezan na njegovo soglasje.[36] Režim je moral živeti od kreditov. Bankirji pa niso hoteli vladi še nadalje posojati denarja, če ne bo uvedeno za državne izdatke načelo javne odgovornosti. Razširjeni državni svet, za katerega so začele *Novice* uporabljati tudi naziv državni zbor, je začel z delom 10. septembra 1860.[37]

Nadaljnji korak za ureditev notranjih državnopravnih razmer monarhije je pomenila cesarska diploma z dne 20. oktobra 1860, v kateri je cesar ugotavljal, "da so se razširili in okrepili elementi skupnih organskih uredb in složnega sodelovanja na osnovi enakosti vseh podanikov pred zakonom, vsem zagotovljenega svobodnega opravljanja verskih obredov, možnosti opravljanja uradnih dolžnosti, neodvisno od stanu in rojstva, dolžnosti vseh do skupne in enake vojaške in davčne obveznosti, odprave tlake ter ukinitve notranjih carin." Poudaril je, da je postala ob koncentraciji državne oblasti v vseh deželah evropske celine, skupna obravnava najvišjih državnih nalog za varnost monarhije in blaginjo njenih posameznih dežel neizogibna nujnost. Zato je na temelju pragmatične sankcije cesarja Karla VI. iz leta 1713 in svoje suverenosti izdal diplomo z nalogo, da se uredijo notranja državnopravna razmerja monarhije. Napovedal je izravnavo različnosti, ki so obstajale med kraljestvi in deželami ter smotrno ureditev udeležbe podanikov pri zakonodaji in upravi. Odslej naj bi imel monarh pravico izdajati, spreminjati in ukinjati zakone le s sodelovanjem deželnih zborov oziroma državnega zbora, v katerega bi morali deželni zbori v določenem številu pošiljati člane. Vse zadeve zakonodaje, ki se nanašajo na pravice, dolžnosti in interese, ki so vsem kraljestvom in deželam skupni se morajo v bodoče obravnavati v državnem zboru in z njegovim sodelovanjem reševati. Pri uvedbi novih davkov, najemanju novih posojil in spreminjanju pogojev posojil za kritje državnih dolgov je bil potreben sklep državnega zbora. Skupne zakonske zadeve, ki se niso nanašale na dežele ogrske krone, bi lahko državni zbor obravnaval brez pritegnitve poslancev iz teh dežel. Za zakonske zadeve, ki niso bile skupne, pa naj bi bili pristojni deželni zbori in sicer v kraljestvih in deželah ogrske krone v smislu prejšnjih ustav, v ostalih kraljestvih in deželah pa v skladu z njihovimi deželnimi redi. Tako je bila obnovljena avtonomija dežel.[38]

Obenem je bila priznana tudi obnovitev ogrske ustave v zelo širokem obsegu in istega dne so sledile nadaljnje koncesije Ogrski, kot ponovna uvedba ogrske in sedmograške dvorne pisarne, vrhovnega sodišča v Pešti, avtonomije županij, madžarščine kot uradnega jezika itd. Ogrska dvorna pisarna je nato decembra 1860 izdala instrukcijo za predstojnike županij, velike župane,[39] naslednje leto pa je bilo obnovljeno tudi staro ogrsko sodstvo z nekaterimi nepomembnimi spremembami. Vse to je imelo namen zgladiti globoke spore, ki so nastali z Ogrsko zaradi podreditve dunajskemu centralizmu. Tudi dunajska vlada je dobila oktobra 1860 novo strukturo, sestavljali so jo deloma ministri, ki so bili pristojni za vso državo, niso pa imeli nobenih upravnih pristojnosti, deloma ministri, ki so imeli teritorialno omejene, zato pa stvarno obsežnejše pri-

34 Novice, 1860, str. 207, 223.
35 RGBl 1860, št. 144.
36 RGBl 1860, št. 56, 181.
37 Novice, 1860, str. 295.
38 RGBl 1860, št. 226.
39 Laibacher Zeitung, 1860, št. 278.

stojnosti (npr. Državno ministrstvo le za neogrske dežele), sicer pa za področje odpravljenega notranjega in pravosodnega ministrstva, medtem ko je bila za Ogrsko in Sedmograško za to pristojna njihova dvorna pisarna.[40]

Istočasno z oktobrsko diplomo (20. 10. 1860) so bili izdani tudi štirje statuti o deželnih predstavništvih, med njimi za Štajersko in Koroško, ki pa niso zaživeli. Štajerski deželni zbor bi sestavljalo 42 poslancev: po načelu zastopstva interesov 6 iz vrst višje duhovščine, 12 iz vrst lastnikov posesti, vpisanih v deželno desko (od teh dve tretjini izmed članov deželnostanovskega plemstva, ena tretjina pa izmed najvišje obdavčenih), 10 poslancev deželnoknežjih mest (iz vrst članov mestnih svetov), dva poslanca trgovskih ter obrtnih zbornic ter 12 poslancev podeželskih občin (izmed najvišje obdavčenih posestnikov zemljišč). Poslance, skupne več mestom oziroma podeželskim občinam, bi volili zastopniki občinskih odborov. Določba glede volitev v mestih in podeželskih občinah pa je bila z uredbo državnega ministrstva z dne 5. januarja 1861 tako spremenjena, da je v glavnem prešla v kasnejše deželnozborske volilne rede. Mandatna doba poslancev bi trajala 6 let, ob začetku mandata bi morali priseči cesarju zvestobo in poslušnost. Cesar bi lahko kadarkoli razpustil deželni zbor in razpisal nove volitve. Deželnemu zboru naj bi predsedoval deželni glavar, ki bi ga imenoval cesar, iz svoje srede naj bi izvolil deželni odbor kot upravni in izvršilni organ. Deželni zbor bi imel pravico sporočati cesarju želje in pritožbe dežele ter mu predlagati kandidate za poslance državnega zbora. Ne bi pa imel zakonodajne pravice, smel bi le dajati predloge v zvezi s posledicami sprejetih splošnih zakonov za deželo ter sodelovati pri objavi zakonov, ki se nanašajo na posebne deželne razmere. Nadalje bi bil upravičen posvetovati se v zadevah, ki bi se nanašali na izpolnjevanje javnih obveznosti ali na pospeševanje duhovnih in materialnih interesov dežele. Moral bi skrbeti za ohranjanje in upravljanje deželnega premoženja in bi bil upravičen v ta namen predpisovati dodatke k državnim neposrednim davkom. Poleg tega bi opravljal nadzor nad občinami. Obstoječi stanovski poverjeniki in odbori za opravljanje tekočih stanovskih zadev bi morali svojo dejavnost tako dolgo nadaljevati, dokler ne bi po prvem sklicu deželnega zbora predali posle stalnemu deželnemu odboru.[41]

Novice so pozdravile oktobrsko diplomo z besedami: "Napočil nam je 20. oktober – dan velikega pomena za avstrijsko cesarstvo. Porodila ga je cesarska diploma in zbudila k novemu ustavnemu življenju." Pripomnile pa so, da je nekatere sprva osupnilo to, da niso vse avstrijske narode doletele enake pravice. Mislile so na protežiranje dežel ogrske krone.[42]

Oktobrska diploma je potrebovala izvedbene akte. Minister Schmerling je poslal namestnikom okrožnico, v kateri je sporočal načela, kako misli uresničiti v diplomi obljubljene reforme. Napovedal je svobodno opravljanje verskih obredov ter ureditev medsebojnih odnosov med veroizpovedmi, pospeševanje znanosti, varstvo nacionalnosti, ureditev tiskovnih razmer in ukinitev vseh preventivnih ukrepov, dvig industrije, ločitev sodstva od uprave, ustnost in javnost v sodnih postopkih, predstavništvo interesov v deželnih zborih z neposredno in razširjeno aktivno in pasivno volilno pravico, javnost obravnav deželnih zborov, enakost in harmonijo političnih načel med Ogrsko in ostalimi deželami. Zakonodaja naj bo zadeva skupnega državnega predstavništva, ker bodo deželni zbori obravnavali le notranje zadeve dežel, glede volitev pa namesto pravice, da predlagajo po tri kandidate, brezpogojno volitev državnih poslancev na deželnih zborih. Nadalje je ugotavljal, da je izven vsakega dvoma, da bo treba v zadnjem času odpravljene vlade malih kronovin obnoviti, četudi le v malem obsegu. To je pogojeno s samoupravno dejavnostjo deželnih predstavništev; da se ne razširijo moteči zapleti, mora stati ob strani avtonomnemu deželnem predstavništvu tudi politična deželna oblast.[43]

S patentom z dne 26. februarja 1861 so bili objavljeni ustavni zakon o državnem predstavništvu z veljavnostjo za vsa kraljestva in dežele monarhije ter deželni redi in deželnozborski volilni redi – torej kot sestavni del državne ustave, – z izjemo za Ogrsko, Hrvaško in Slavonsko kraljestvo ter veliko vojvodino Sedmograško, za katere so bile obnovljene prejšnje deželne ustave. To je obenem pomenilo, da so bile Hrvaška, Slavonija in Sedmograška praktično pripisane Ogrski. Položaj kraljestva Dalmacije, ki ga je tudi terjala Ogrska, so pustili še odprto, za Lombardsko-beneško kraljestvo pa naj bi pripravili posebno deželno ustavo. Spričo enoličnih deželnih redov za neogrske dežele po eni strani in različno oblikovanimi deželnimi ustavami za ostale dežele monarhije (Ogrska, itd.) po drugi strani, je dobila monarhija značaj diferencirane federacije. Ta značaj se je kazal tudi v tem, da se je lahko državno predstavništvo sestajalo tudi v neki drugi sestavi, namreč kot ožje predstavništvo, oblikovano le iz neogrskih članov. Statuti o deželnih predstavništvih, ki so bili objavljeni skupaj z oktobrsko diplomo, so bili razveljavljeni.

40 Brauneder, Die Verfassungsentwicklung, str. 150.
41 RGBl 1860, št. 227, 232; 1861, št. 2.
42 Novice, 1860, str. 385.
43 Laibacher Zeitung, 1860, št. 296.

I. Beilage zu Nr. 20.

Grundgesetz über die Reichsvertretung.

§. 1.

Zur Reichsvertretung ist der Reichsrath berufen.

Der Reichsrath besteht aus dem Herrenhause und dem Hause der Abgeordneten.

§. 2.

Mitglieder des Herrenhauses sind durch Geburt die großjährigen Prinzen des kaiserlichen Hauses.

§. 3.

Erbliche Mitglieder des Herrenhauses sind die großjährigen Häupter jener inländischen, durch ausgedehnten Gutsbesitz hervorragenden Adelsgeschlechter, denen der Kaiser die erbliche Reichsrathswürde verleiht.

§. 4.

Mitglieder des Herrenhauses vermög hoher Kirchenwürde sind alle Erzbischöfe und jene Bischöfe, welchen fürstlicher Rang zukommt.

§. 5.

Der Kaiser behält sich vor, ausgezeichnete Männer, welche sich um Staat oder Kirche, Wissenschaft oder Kunst verdient gemacht haben, als Mitglieder auf Lebensdauer in das Herrenhaus zu berufen.

§. 6.

In das Haus der Abgeordneten kommen durch Wahl dreihundert dreiundvierzig Mitglieder, und zwar in der für die einzelnen Königreiche und Länder auf folgende Art festgesetzten Zahl:

für das Königreich Ungarn . . . . . fünfundachtzig,
„ das Königreich Böhmen . . . . . vierundfünfzig,
„ das lombardisch-venetianische Königreich . . . . . zwanzig,
„ das Königreich Dalmatien . . . . . fünf,
„ das Königreich Kroatien und Slawonien . . . . . neun,
„ das Königreich Galizien und Lodomerien mit den Herzogthümern Auschwitz und Zator und dem Großherzogthume Krakau . . . . . achtunddreißig,
„ das Erzherzogthum Oesterreich unter der Enns . . . . . achtzehn,
„ das Erzherzogthum Oesterreich ob der Enns . . . . . zehn,
„ das Herzogthum Salzburg . . . . . drei,
„ das Herzogthum Steiermark . . . . . dreizehn,
„ das Herzogthum Kärnthen . . . . . fünf,
„ das Herzogthum Krain . . . . . sechs,
„ das Herzogthum Bukowina . . . . . fünf,
„ das Großfürstenthum Siebenbürgen . . . . . sechsundzwanzig,
„ die Markgrafschaft Mähren . . . . . zweiundzwanzig,
„ das Herzogthum Ober- und Niederschlesien . . . . . sechs,
„ die gefürstete Grafschaft Tirol und Vorarlberg . . . . . zwölf,
„ die Markgrafschaft Istrien sammt der gefürsteten Grafschaft Görz und Gradiska und der Stadt Triest mit ihrem Gebiete . . . . . sechs.

Del ustavnega zakona o državnem predstavništvu. Priloga patenta z dne 26. februarja 1861 (RGBl 1861, str. 72).

Državni svet je bistveno spremenil svojo naravo, bil je proglašen za državno predstavništvo ter preoblikovan v parlament. V nemščini je obdržal ime Reichsrat, v slovenščini pa se je zanj ustalilo ime državni zbor. Sestavljala sta ga dva domova, gosposka in poslanska zbornica, ki sta bili enakopravni. Člani prve so bili polnoletni princi cesarske hiše, polnoletni glavarji pomembnih plemiških rodbin z obsežno zemljiško posestjo po cesarjevem izboru, škofje ter zaslužne osebe po cesarjevem izboru. Poslanska zbornica je štel 343 članov izvoljenih iz vseh kraljestev in dežel monarhije (od tega Štajerska 13, Koroška 5, Kranjska 6, Istra, Goriško-Gradiška ter mesto Trst z okolico skupaj 6). Pripadajoče število so izvolili deželni zbori izmed sebe po kurijah tako, da je število, ki je bilo v skladu z deželnimi redi določeno za posamezna območja, mesta ali korporacije, izviralo izmed deželnih poslancev, izvoljenih za ta območja, mesta ali korporacije. Tako je poslanska zbornica odslikavala interesno strukturo deželnih zborov, ker se ni oblikovala na podlagi posebnih volitev, marveč je imela značaj skupščine delegatov deželnih zborov. Tudi funkcija iz dežele poslanih članov je prenehala z dnem konstituiranja novega deželnega zbora. Cesar je odločal o sklicu in razpustu državnega zbora, imenoval je predsednika zbornic izmed njenih članov.

Prvotna koncepcija zgolj sodelovanja zborov pri zakonodaji cesarja se je spremenila v samostojno razumljeno funkcijo zborov. Državni zbor je dobil zakonodajno pravico v vseh zadevah, ki so bile skupne vsem kraljestvom in deželam, zlasti glede vojaške obveznosti, denarnih zadev, carine, pošte, železnice in telegrafa ter državnih financ. Kot ožje predstavništvo je bil državni zbor pristojen za vse, kar ni bilo v deželnih redih izrecno rezervirano za deželne zbore. Imel je pravico iniciative, pravico predlagati zakone je imela tudi vlada. Določba glede nadzora državnega zbora nad državnim dolgom je bila zelo splošna. Za zakonsko veljavo je bilo potrebno soglasje obeh domov ter sankcija cesarja. Za spremembo temeljnega zakona je bila zahtevana dvotretjinska večina glasov vseh poslancev. Sodelovanje v zakonodaji je bila pomembna naloga cesarja. Njegova pravica glede izdajanja nujnih uredb, ko državni zbor ni zasedal, je bila prav tako zelo splošna. Ministrstvo je moralo na naslednjem zasedanju državnega zbora le poročati o vzrokih in rezultatih take odredbe.[44]

Ko so *Novice* poročale o ustavnem zakonu, so poudarile, da v prihodnje ne bo več cesar sam le po zaslišanju svojih ministrov, državnega sveta ter deželnih predstojnikov izdajal zakone in ukaze, nalagal davke itd. O vsem tem bodo morali razpravljati in sklepati poslanci v državnem in deželnih zborih. V nadaljevanju pa so pripomnile, da se pri vsem tem nekaj pogreša, kar je bistvo prave ustavne vlade, namreč da so ministri odgovorni državnemu zboru za vse to, kar brez zaslišanja državnega zbora v posebnih okoliščinah store. Tudi so izrazile bojazen, da utegne gosposka zbornica marsikaj podreti, kar bo poslanska zbornica sklenila. Pohvalile pa so, da bo državni zbor odprt za javnost.[45]

Istega leta so ustavni zakona o državnem predstavništvu še dopolnili. Zagotovljena je bila imuniteta poslancev državnega in deželnih zborov na način, da poslancev za glasovanje pri izvajanju poslanske funkcije ni bilo mogoče klicati na odgovornost; za izjave, dane v tej funkciji, pa so morali odgovarjati le zbornici. Med zasedanjem ni bilo mogoče poslanca zaradi kaznivega dejanja – razen če je bil zaloten pri dejanju – brez soglasja zbornice zapreti.[46] Naslednje leto je bil predpisan še način izvajanja nadzora nad državnim dolgom.[47]

Paralelno k državnemu zboru je bila naloga deželnih zborov zastopanje deželnih zadev. Dežele tako niso bile več samo državna upravna območja, marveč je bila obnovljena tudi njihova samoupravna lastnost. Pomen deželnih zborov pa je bil toliko večji, ker je bil deželni zbor "edina lestvica, po kateri se pride v državni zbor."[48] Deželni redi za neogrske dežele so dežele rangirali kot ozemeljske enote najvišjega reda in ne kot delne države zvezne države. Ozemlja dežel in s tem deželne uprave ter ozemlja državne uprave so se praviloma ujemala. Izjemo je predstavljalo državno upravno območje pod skupnim nazivom Primorje. Sedaj so Trst, kot državno neposredno mesto z okolico, Istra ter Goriško-Gradiška dobile skupen deželni red, po katerem je tržaški statut iz leta 1850 ostal še nadalje v veljavi, Istra ter Goriško-Gradiška pa sta dobili vsaka svoj deželni zbor v Poreču oziroma Gorici.

Po deželnih redih je pristojnosti deželnega predstavništva izvajal deželni zbor sam ali pa po deželnem odboru. Med člani deželnih zborov so deželni redi razlikovali viriliste in voljene poslance. Virilisti so bili rektor graške univerze, sekavski in lavantinski škof v štajerskem, krški škof v koroškem, ljubljanski knezoškof v kranjskem, goriški knezoškof v goriško-gradiškem, tržaško-koprski, poreško-puljski in krški škof v istrskem deželnem zboru. Število voljenih poslancev se je ravnalo po številu prebivalstva dežele in je znašalo v štajerskem deželnem zboru 60, v koroškem 36, v kranjskem 36, v goriško-gradiškem 21 in v istrskem 27 poslancev. Voljeni poslanci so v številu, določenem v deželnih redih, pripadali trem volilnim razredom (kurijam): veleposesti, v deželno-

44 RGBl 1861, št. 20; Laibacher Zeitung, 1861, št. 48.

45 Nove velike postave za vse cesarske dežele, Novice, 1861, str. 75.
46 RGBl 1861, št. 98.
47 RGBl 1862, št. 96.
48 Nove velike postave za cesarske dežele, Novice, 1861, str. 77.

Beilage II, b).

Landes-Ordnung

und

Landtags-Wahlordnung

für das

Herzogthum Krain.

Landes-Ordnung.

Erstes Hauptstück.

Von der Landesvertretung überhaupt.

§. 1.

Das Herzogthum Krain wird in Landesangelegenheiten vom Landtage vertreten.

§. 2.

Die zum Wirkungskreise der Landesvertretung gehörigen Befugnisse werden entweder durch den Landtag selbst oder durch den Landesausschuß ausgeübt.

§. 3.

Der Landtag besteht aus siebenunddreißig Mitgliedern, nämlich:

a) dem Fürstbischofe von Laibach,
b) aus sechsunddreißig gewählten Abgeordneten, und zwar:
   I. aus zehn Abgeordneten des großen Grundbesitzes,
   II. aus zehn Abgeordneten der durch die Wahlordnung bezeichneten Städte und Märkte und der Handels- und Gewerbekammer,
   III. aus sechzehn Abgeordneten der übrigen Gemeinden des Herzogthumes Krain.

§. 4.

Der Kaiser ernennt zur Leitung des Landtages aus dessen Mitte den Landeshauptmann und dessen Stellvertreter.

§. 5.

Die näheren Bestimmungen über die Wahlberechtigung und die Wählbarkeit, über die Vertheilung der Abgeordneten auf die zu bildenden Wahlbezirke und über das Verfahren bei der Wahl enthält die Wahlordnung für das Herzogthum Krain.

§. 6.

Die Functionsdauer des Landeshauptmannes und dessen Stellvertreters, dann der gewählten Mitglieder des Landtages (die Landtagsperiode) wird auf sechs Jahre festgesetzt.

Die Wahlen der Abgeordneten zum Landtage können von den Wählern nicht widerrufen werden.

Nach Ablauf der regelmäßigen Landtagsperiode oder nach der früher erfolgten Auflösung des Landtages, sowie in den Fällen, wenn inzwischen einzelne Abgeordnete austreten, mit Tod abgehen oder die zur Wählbarkeit erforderliche Eignung verlieren, werden neue Wahlen ausgeschrieben.

Gewesene Landtagsmitglieder können wieder gewählt werden.

§. 7.

Die in den Landtag gewählten Abgeordneten dürfen keine Instructionen annehmen und ihr Stimmrecht nur persönlich ausüben.

Del deželnega reda in deželnega volilnega reda za vojvodino Kranjsko.
Priloga patenta z dne 26. februarja 1861 (RGBl 1861, str. 183).

zborskih volilnih redih označenim mestom in trgom ter podeželskim občinam (kmečki volilni razred). Ponekod so imele v mestih samostojno kurijo trgovske in obrtne zbornice. Volilne razrede so utemeljevali z zastopstvom interesov, s čemer naj bi zagotavljali prevladujočenim interesom prevladujoči vpliv v skladu z načeli za organizacijske uredbe v kronovinah z dne 31. decembra 1851. Deželni odbori so bil upravni in izvršilni organ deželnega predstavništva in so obstajal iz štirih, oziroma na Štajerskem šestih prisednikov, izvoljenih izmed poslancev prav tako po načelu interesnega zastopstva. Mandatna doba poslancev deželnih zborov kot članov deželnih odborov je trajala 6 let. Deželne zbore je skliceval cesar, lahko pa jih je kadarkoli razpustil in razpisal nove volitve. Za vodstvo deželnih zborov je cesar imenoval iz njihove srede deželnega glavarja in njegovega namestnika; ta je prav tako predsedoval deželnemu odboru. Mandatna doba deželnega glavarja in njegovega namestnika je trajala prav tako 6 let.

Deželni zbori so izvajali zakonodajno pravico v deželnih zadevah. Pravico do vlaganja zakonskih predlogov sta imela vlada in deželni odbor. Za sprejem zakona je bilo potrebno soglasje deželnega zbora in sankcija cesarja. Pristojnosti deželnih zborov so bili v deželnih redih izrecno naštete. S tako razdelitvijo pristojnosti med državnim zborom in deželnimi zbori je vlada pomen deželnih zborov zelo zmanjšala. Za deželne zadeve so štele odredbe glede poljedelstva, javnih zgradb (grajenih iz deželnih sredstev), dobrodelnih ustanov, financiranih iz deželnih sredstev, deželnega proračun in zaključnega računa, kot tudi glede prihodkov iz uprave deželnega premoženja, obdavčenja za deželne namene ter uporabe deželnega kredita ter glede rednih in izrednih deželnih izdatkov. V okviru splošnih zakonov so smeli deželni zbori izdajati ožje predpise o občinskih, cerkvenih in šolskih zadevah ter glede priprege, preskrbe in nastanitve vojaštva. Poleg tega so smeli sprejemati predpise o drugih zadevah, nanašajočih se na blaginjo ali potrebe dežele, ki so jim bile dodeljene s posebnimi odredbami, to je o skrbi za gospodarske, socialne, zdravstvene, šolske in kulturne razmere v deželi, kar je predstavljalo težišče njihovega delovanja. Deželni zbori so nadalje upravljali deželno premoženje ter deželne finance in so bili upravičeni v ta namen nalagati pribitke k državnim neposrednim davkom. Nasproti državnim organom, pristojnim za dežele, pa deželni zbori niso imeli nobenih pravic, marveč je sodelovanje potekalo preko cesarja in vlade.

Deželni odbori so skrbeli za upravne zadeve v zvezi z deželnim premoženjem, deželnimi skladi in ustanovami, izvajali sklepe deželnega zbora ter pripravljali predloge v deželnih zadevah za deželni zbor. V vseh pravnih zadevah so predstavljali deželno predstavništvo. V manj opazni obliki so pomenili deželni redi tudi odpravo stanovske ustave. Deželnostanovsko premoženje so razglasili za deželno premoženje, deželni odbori so prevzeli zadeve stanovskih odborov, kolikor niso ti prešli na druge organe ali zaradi spremenjenih razmer prenehali.[49]

Po deželnozborskih volilnih redih so imeli volilno pravico v razredu veleposesti polnoletni lastniki v deželno desko vpisanih posesti, njihova davčna obveznost pa je morala znašati najmanj 100 gld. realnega davka letno. V volilnih razredih mest in podeželskih občin se je volilna pravica ravnala po provizoričnem občinskem zakonu z dne 17. marca 1849. V mestih in trgih s tremi volilnimi razredi so imeli volilno pravico volivci 1. in 2. razreda, to je najvišje obdavčeni, 3. razreda pa le tisti, ki so plačevali najmanj 10 gld. direktnih davkov (v Gradcu 15 gld.). V mestih in trgih z dvema volilnima razredoma pa so imeli to pravico prvi dve tretjini vseh občinskih volivcev, razvrščenih glede na višino letnih obveznosti neposrednih davkov. V podeželskih občinah s tremi volilnimi razredi so imeli volilno pravico le volivci 1. in 2. razreda, v občinah z dvema volilnima razredoma pa tako kot volivci 2. razreda v mestnih občinah. Poleg tega so imeli v mestnih in podeželskih občinah volilno pravico določene osebe glede na svoj poklic ali izobrazbo, ne glede na davčni census (npr. duhovniki, državni uradniki, oficirji, osebe z akademsko izobrazbo, učitelji javnih šol). Volitve poslancev podeželskih občin so se izvajale s pomočjo volilnih mož. Volitve so bile torej posredne: volivci so izbrali volilne može in šele ti so izvolili poslance. Volitve niso bile tajne.

Tako je na splošno veljalo, da neobdavčene in nizko obdavčene osebe praviloma niso imele volilne pravice, glavno izjemo od splošne volilne pravice pa je tvorilo nepriznavanje ženske aktivne in pasivne volilne pravice. Neenakost volilne pravice pa se je kazala v neproporcionalnem dodeljevanju mandatov med posamezne kurije glede na število volivcev, kar je zastopanje interesov občutno rangiralo. Tretjina poslanskih mest v deželnih zborih je pripadala veleposestvom, ki po skupnem številu svojih volivcev niso predstavljali niti ene tisočine prebivalstva, ter nevoljenim članom, virilistom. Volivci mestne kurije, ki so zastopali slabo petino vsega prebivalstva, so volili dobro četrtino poslancev. Volivci kmečke kurije pa so pošiljali v deželne zbore le dve petini poslancev, čeprav je na podeželju tedaj živelo nad 80% celotnega prebivalstva. Tako so nastale velike razlike v predstavništvu posameznih območij, ki niso bile sorazmerne s številom prebivalstva. Sistem kurij pa ni povzročal le družbene, ampak tudi nacionalne krivice. Sistem je dajal nesorazmerno število

49 RGBl 1861, št. 20, priloge; Die österreichischen Verfassungsgesetze, izd. Edmund Bernatzik; Melik Vasilij, Zusammensetzung und Wahlrecht, str. 1311–1323; Melik Jelka: Deželni glavarji in deželni odborniki, str. 85–93.

poslancev maloštevilnim pripadnikom višjih kurij in s tem oteževal Slovencem pridobiti večino v deželnih zborih tudi tam, kjer so tvorili večino prebivalstva. Razmejitev volilnih okrajev je bila z malimi izjemami v korist Nemcev.[50]

Ukaz državnega ministrstva iz novembra 1860 je naročal, da morajo povsod po mestih in na podeželju na novo izvoliti župane in odbornike in sicer po občinskem zakonu z dne 17. marca 1849. Iz njihovih vrst naj bi volili nato poslance za deželni zbor. Novice so pozdravile, da je avtonomna srenjska, to je občinska ureditev iz leta 1849 zopet oživela. Marca 1861 so vpeljali zopet javnost občinskih sej.[51]

Deželni zbori so bili sklicani za 6. april, državni zbor pa za 29. april 1861. Tako je po letu 1849/50 prišlo zopet do volitev, najprej do občinskih (druga polovica februarja, začetek marca), nato do deželnih (marca meseca). Ker istrski deželni zbor ni izvolil poslancev za državni zbor, ga je cesar julija 1861 razpustil in razpisal nove volitve, novi deželni zbor pa sklical za 25. septembra tega leta.[52] Leta 1861 stranke, ki bi razpolagale z organizacijo in programom, še niso bile zastopane. Kanalizator političnih interesov so postajali nacionalni interesi.

Ko so bili deželni zbori pred durmi, je Matija Majar v *Novicah* opozarjal na nujnost uveljavljanja narodnih želja in pravic. Kot prvo je poudaril "pravico, da se vpelje v šole in urade v Sloveniji materni jezik in da se v urade postavijo ljudje našega naroda, ki zmorejo zadovoljiti te potrebe; nadalje da moremo tudi mi Slovenci svoje potrebe izražati, ko se delajo za nas zakoni in postave, ne pa da nam jih napravljajo po tujem kopitu drugi ljudje, ki ne poznajo niti naš narod, niti naše potrebe in da so nam potem zasilni zakoni neprimerni, ki nas žulijo na vse strani." Pri tem se je skliceval na cesarjevo zagotovilo, da imajo vsi prebivalci države enake pravice in enake dolžnosti. Kot drugo je poudaril, da bi se morale slovenske pokrajine zediniti v eno deželo in bi se moralo dovoliti vsem Slovencem samo edini zbor. To je utemeljeval s tem, da živi v našem cesarstvu mnogo narodov, toda na žalost tako na drobne kose raztrganega plemena ni v naši državi, kot smo mi Slovenci. "Slovencev nas je blizu 1,150.000 in smo razdeljeni na 7 kosov in bomo šli v 7 deželnih zborov. Na Kranjskem nas je blizu 400.000, na Štajerskem 378.000, na Koroškem 120.000, v Primorju na goriškem in tržaškem območju 217.000, v Lombardsko-beneškem kraljestvu (to je v Reziji in na slovenski strani pri Špetru) 22.000, nazadnje v Železni županiji na Ogrskem 60.000. Tako razdrobljeni ne moremo sporočati vladi svojih želja in potreb, ker smo v večini deželnih zborov v taki manjšini, da se skoraj izgubimo." Kot tretje je Majar poudaril potrebo po bratski slogi s Hrvati in vzajemnosti s Slovani, posebno avstrijskimi. V čem naj ta sloga in vzajemnost obstoji, se ne da natanko in točno označiti. Za sedaj jo je videl predvsem v skupnem knjižnem jeziku hrvaško-srbsko-slovenskem. Medtem ko je Matija Majar zelo realno ocenjeval položaj Slovencev, je bila zadnja zamisel čista utopija.[53] Program Zedinjene Slovenije je ostal v vsej dobi stare Avstrije nedosežen in so ostale dežele ustavnopravne celote.

Sprememba je nastopila tudi pri državnih oblasteh na deželni ravni, vse kronovine so dobile zopet svoja lastna deželna predstojništva. Dunajski uradni časopis je prinesel za kranjsko, koroško in šlezijsko deželo novico, da se bo to zgodilo po cesarjevem sklepu z dne 29. marca 1861.[54] V Ljubljani in Celovcu je bil po nekaj mesecih zopet sedež c. kr. deželnega predstojništva, aprila 1861 sta začeli z delom samostojni deželni oblasti za Koroško in Kranjsko z delokrogom prej obstoječih deželnih vlad. Zanje so uporabljali naziv deželna oblast, včasih tudi deželna vlada, za predstojnika pa deželni šef ali namestnik.[55]

Zakon z dne 5. marca 1862 je prinesel temeljne določbe za ureditev občin v neogrskih deželah. Na njegovi podlagi so v naslednjih letih deželni zbori sprejemali občinske rede in občinske volilne rede za posamezne dežele. Kranjska je dobila svoj občinski red med zadnjimi, leta 1866.

Odločili so se za enoten občinski tip. Do modifikacije je lahko prišlo le pri deželnih glavnih oziroma drugih pomembnejših mestih ter pomembnih zdraviliških krajih s podelitvijo posebnega statuta, s čemer so bili ti izvzeti iz deželne zakonodaje o občinah. Ta mesta in zdraviliški kraji so potrebovali za izvolitev župana, cesarjevo potrditev, morali pa so izvajati tudi naloge prvostopenjske državne uprave. Na Kranjskem je bila to Ljubljana, na Štajerskem tudi Maribor, Celje in Ptuj, na Koroškem Celovec, na Goriško-Gradiškem Gorica. Ohranili so možnost izločitve zemljiške veleposesti iz krajevne občine, vendar nobena deželna zakonodaja tega ni sprejela. Med občino in deželnim zborom je bilo mogoče z deželnim zakonom predvideti okrajno, župno ali okrožno predstavništvo za urejanje notranjih skupnih interesov, za nadzor nad ohranjanjem glavnice premoženja in imetja občin ter za odločanje o pritožbah proti sklepom občinskih odborov v vseh zadevah samostojnega delokrog. V primeru, da deželni zakon ne bi predvidel takega predstavništva, je moral opravljati te zadeve deželni zbor po svojem odboru. V deželnih občinskih redih so omenjena

50 Laibacher Zeitung, 1861, št. 48; Melik, *Volitve na Slovenskem*, str. 5–20.
51 RGBl 1860, št. 261;1861, št. 30; Novice, 1860, str. 395; Laibacher Zeitung, 1861, št. 275.
52 RGBl 1861, št. 21, št. 73, 91.
53 Stanje Slovencev, Novice, 1861, str. 88-90, 95. Podobne podatke ima Peter Hicinger: O slovenski zemlji. Novice, 1861, str. 80.
54 Novice 1861, str. 116.
55 LGBl za Kranjsko 1861–1867.

predstavništva predvideli le na Štajerskem, kjer so delovala v okviru sodnih okrajev, v drugih deželah pa okrajna predstavništva za opravljanje povsem specifičnih nalog, kot za zdravstvene, cestne zadeve, tudi v okviru sodnih okrajev.

Občino je zastopalo v njenih zadevah voljeno predstavništvo, to je občinski odbor, kasneje občinski svet imenovan, ter občinsko predstojništvo. Volitve v občinski odbor so urejali deželni zakoni z volilnimi redi ter so bile predvidene po volilnih razredih, ki so imeli za osnovo višino davčnega predpisa (najvišje, srednje in minimalno obdavčeni). Na ta način je bilo prvo volilno telo najmanjše in je v njem majhno število bogatih in po poklicu uglednih volivcev volilo vnaprej določeno število odbornikov. Drugo volilno telo je bilo številnejše, tretje pa najštevilnejše, vsa tri pa so volila enako število odbornikov, torej ne glede na število volilnih upravičencev. Osebe, ki niso plačevale davka, v načelu niso imele volilne pravice; izjemo so predstavljali inteligenčni poklici ter častni meščani. Tako naj bi zagotavljali ustrezno upoštevanje interesov višje obdavčenih. Mandatna doba voljenega predstavništva je trajala tri leta.

Poleg občinskega odbora kot sklepajočega in nadzornega organa v zadevah občine je obstajalo občinsko predstojništvo kot upravljajoči in izvršilni organ občine. Občinski odbor ga je izvolil iz svoje srede ter je obstajal iz manjšega števila občinskih svetnikov in župana. Poleg tega so imeli mesto v občinskem predstojništvu člani občine, ki so plačevali od svoje posesti najmanj 100 gld. ali od obrti najmanj 200 gld. davka. Občinska uprava je bila sicer postavljena kot samoupravni organ, toda na občino so prenesli tudi izvrševanje določenih državnih izvršilnih funkcij. Zato je razlikovala zakonodaja med samostojnim t.j. lastnim in prenesenim delokrogom. Samostojni delokrog je obsegal samoupravno dejavnost občine, opravki iz prenesenega delokroga, to je zadeve javne uprave, pa so se določali po državnih in deželnih zakonih. V deželnih glavnih mestih se je mestni izvršilni organ imenoval magistrat in ga je poleg voljenih članov sestavljalo tudi eden ali več višjih občinskih uradnikov; v širšem smislu pa je tvoril magistrat tudi ves mestni upravni aparat. V Celju, Mariboru in Ptuju se je imenoval ta organ občinski urad. Pri izvrševanju dejavnosti v lastnem delokrogu je bila občina podrejena nadzoru deželnega odbora, glede dejavnosti prenesenega delokroga pa so izvajale nadzorno pravico nad občinami in odločale o pritožbah glede odločb občinskega predstojništva okrajne, v statutarnih mestih, kjer je bila ta bistveno širša, pa deželne oblasti. Razen tega so imeli politični deželni uradi tudi pravico do razpusta občinskega predstavništva, v roku šestih mesecev pa so morali razpisati nove volitve.

V samostojni delokrog občine je spadala npr. uprava občinskega premoženja in zadev, ki so se nanašale na občino, skrb za varnost osebe in premoženja, skrb za vzdrževanje občinskih poti in mostov, nadalje urejanje živilskih, zdravstvenih, poselskih, delavskih ter nravstvenih zadev, skrb za uboge, urejanje gradbenih in požarnih zadev, izdajanje gradbenih dovoljenj ter vzdrževanje srednjih in ljudskih šol. Samostojno področje je bilo že od vsega začetka zelo obsežno in se je sčasoma še širilo, kar je pred občine postavljalo vedno nove zahteve. Za kritje izdatkov za občinske namene, za katere niso zadoščali dohodki od občinskega premoženja, je mogla občina na podlagi dovoljenja predpisati pobiranje pribitkov k neposrednim davkom ali k davku od trošarine ali pobiranje drugih naklad in dajatev.[56]

Reforme niso zajele le izgradnjo oblasti, marveč tudi druga ustavna področja. V zvezi z ureditvijo odnosov med veroizpovedmi je izšel aprila 1861 cesarski patent, ki je urejal državnopravne odnose evangeličanske Cerkve.[57] Napredek je bil dosežen tudi na področju temeljnih pravic. Oktobra 1862 je bil objavljen zakon o zaščiti osebne svobode, ki je preciziral pogoje glede odvzema svobode in zagotavljal pravico do zakonitega sodnika. Istočasno je bil objavljen zakon o nedotakljivosti stanovanja, ki je pogojeval hišno preiskavo z utemeljenim sodnim nalogom.[58] Decembra istega leta sta bila sprejeta še novi tiskovni zakon, ki je odpravil preventivne ukrepe, ter zakon o kazenskem postopku v tiskovnih zadevah.[59] Splošni trgovinski zakonik, sprejet prav tako decembra tega leta, pa je nadomestil starejše merkantilne in menične rede.[60]

Za ureditev notranjih razmer v monarhiji je bilo nujno rešiti tudi spor z Ogrsko, ki je dosledno odklanjala februarsko ustavo, še posebej institucijo skupnega državnega zbora in zahtevala popolno restitucijo ogrske ustave, vključno z zakonskimi členi iz leta 1848. Če bi ji hoteli karkoli ustreči, bi bila potrebna sprememba državne ustave v državnem zboru, kar pa ni bilo mogoče doseči, ker bi tudi poslanci drugih narodnosti terjali enake pravice. Zato se je vladar odločil za drugo pot, s tem da je 20. septembra 1865 razveljavil ustavni zakon o državnem pred-

56 RGBl 1862, št. 18; Občinski redi: za Istro 10. julija 1863 (LGBl, št. 13), za Koroško 15. marca 1864 (LGBl, št. 5), za Goriško-Gradiško 7. aprila 1864 (LGBl, št. 8), za Štajersko 2. maja 1864 (LGBl, št. 5), za Kranjsko 7. februarja 1866 (LGBl, št. 2); Klobouch, Die Gemeindeselbstverwaltung, str. 180; isti: Die Lokalverwaltung, str. 270–305; Melik, Volitve na Slovenskem, str. 115–125; Vilfan, Pravna zgodovina, str. 452–453; Kambič, Pravni in praktični vidiki, str. 153–159; Žontar, Občinski red, str. 88–103; Bukovšek, Okrajni zastopi, str. 147–151; Serše, Okrajni cestni odbori, str. 113–117.
57 RGBl 1861, št. 41, 42.
58 RGBl 1862, št. 87, 88.
59 RGBl 1863, št. 6, 7.
60 RGBl 1863, št. 1.

stavništvu, ne pa državne ustave iz leta 1861 v celoti ter začel z ogrskimi politiki in avstrijskimi nemškimi strankami pogajanja o poravnavi z Ogrsko.

Medtem je Avstrija ponovno izgubila vojno, pri čemer je šlo za ohranitev avstrijskega položaja v Nemški zvezi, oziroma za vodilno vlogo Prusije. Posledica poraza v bitki pri Hradec Králové julija 1866 je bila izguba Lombardsko-beneškega kraljestva, s tem pa tudi beneških Slovencev. Idrija je postala mejna reka med Avstrijo in Italijo in je to ostala do leta 1918. Ne toliko poraz kot pa zaradi tega povsem nevzdržen finančni položaj monarhije je Franca Jožefa še kako silil, da je moral nujno poskrbeti za notranjepolitično stabilizacijo.

Potem ko je bila po enem letu pogodba z Ogrsko v glavnih potezah določena, je cesar za 19. november 1866 sklical deželne zbore, ni pa bilo mogoče pričakovati enostavnega sprejetja pogodbe. Poravnavo so odklanjali nemški federalisti ter slovanske stranke. Predvsem so se bojevali proti vsaki obliki cislajtanskega centralizma. Podobno kot Čehi so tudi Slovenci zahtevali generalni deželni zbor, in sicer hrvaško-slovenskega, ki naj bi poslal poslance v državni zbor v smislu oktobrske diplome. Bilo je očitno, da stojijo češki, moravski in kranjski deželni zbor na stališču, da brez njihove privolitve nova vsedržavna konstrukcija zanje ne predstavlja nobene obveznosti. Dne 2. januarja 1867 je cesar deželne zbore razpustil, razpisal volitve v nove in jih sklical za 11. februar, da bi razpravljali o ustavnih vprašanjih države ter izvolili poslance za izredno zasedanje državnega zbora 25. februarja; tu naj bi na skupnem zborovanju razpravljali o različnih pravnih nazorih in zahtevah kraljestev in dežel, ki ne pripadajo ogrski kroni "pod vselej vodilnim vidikom utrjevanja obstoja monarhije." Z dopisom z dne 4. februarja pa je ministrstvo sporočilo, da je izredni državni zbor preklican in namesto njega sklican ustavni državni zbor za 18. marec. Ker češki, moravski in kranjski deželni zbor niso hoteli izvoliti poslancev zanj, poudarili so, da tak državni zbor, v katerem niso vsa kraljestva in dežele cesarstva zastopane, nima pravice razpravljati o preureditvi skupne državne ustave, jih je vladar razpustil (kranjskega 1. marca) ter razpisal nove volitve. Vsi trije so bili nato sklicani za 6. april. S pomočjo ustavi zvestih veleposestnikov, je bila v novem kranjskem deželnem zboru zagotovljena nemška večina, s tem pa pošiljanje poslancev v državni zbor. Tudi nekateri Slovenci so odgovorili na te pritiske z udeležbo na etnografski razstavi v Moskvi; upali so, da bosta cesar in vlada popustila.[61] Dne 28. februarja 1867 je cesar odpravil razveljavitev ustavnega zakona o državnem predstavništvu z utemeljitvijo, da je bil dosežen namen, zaradi katerega je bil razpuščen. Marca je bila izvedena tudi reorganizacija ministrstev. Odpravljeno je bilo državno ministrstvo, vrhovno vodstvo politično-upravnih zadev neogrskih dežel pa dodeljeno ministrstvu notranjih zadev. Ministrski svet je prevzel zopet vlogo vladnega organa. Ministre je imenoval cesar sam brez sodelovanja državnega zbora.[62]

Že v predpisu z dne 17. februarja 1867, ki je vsebovalo naročilo za oblikovanje ogrskega ministrstva v smislu zakonskega člena III/1848, je samostojnost ogrske države dobila popolno priznanje. Ogrski deželni zbor pa je sprejel zakonski člen XII/1867 o odnosih skupnega interesa med deželami ogrske krone in ostalimi deželami pod oblastjo njegovega veličanstva ter glede načina njihovega reševanja, vladar pa ga je 12. junija 1867 sankcioniral, potem ko je bil 8. junija t. l. kronan za ogrskega kralja. Zakon je obnovil ogrske zakonske člene iz leta 1848, določil v smislu pragmatične sankcije iz leta 1723 zadeve, skupne obema dualističnima državnima deloma ter predvidel na podlagi principielnega priznavanja paritete pogajanja delegacij cislajtanskega in ogrskega državnega zbora o skupnih zadevah. Tako je bila določena notranja struktura Habsburške monarhije, ki je obstala do konca prve svetovne vojne in to v obliki kraljevega reskripta.

Dne 16. julija je državni zbor izvolil deputacijo, ki se je pogajala z ogrsko delegacijo glede izvedbe poravnave in s tem v načelu priznal poravnavo. Za zakon so glasovali tudi slovenski poslanci, kljub prejšnjemu nasprotovanju, dr. Lovro Toman pa je dobil za nagrado koncesijo za gradnjo železnice na Gorenjskem. Tako je znala vlada z raznimi obljubami paralizirati odpor proti poravnavi. V zakonih iz srede decembra 1867 so bila urejena še nekatera finančna vprašanja s tem v zvezi.[63]

Na podlagi poravnave z Ogrsko se je skrčila državna organizacija na Cislajtanijo, kot so začeli neformalno imenovati neogrske dežele avstrijskega cesarstva, za katerega so začeli uporabljati naziv Avstrijsko-Ogrska monarhija. Potrebno je bilo na novo konstituirati zahodno državno polovico, ki je bila spočetka brez imena; govorilo se je o "kraljestvih in deželah, zastopanih v državnem zboru". Šele od leta 1915 se je začela ta polovica uradno imenovati tudi Avstrija.

Prestolni govor ob otvoritvi državnega zbora 22. maja 1867 pa se ni nanašal le na poravnavo z Ogrsko, pač pa tudi na nujno nadaljnje izpopolnjevanje ter poglabljanje državne ustave, kar je bila posledica obljub nemškim liberalcem. Že julija 1867 je bila v državnem zboru spremenjena določba

61 RGBl 1866, št. 122; 1867, št. 1, 38, 44, 45, 51; Obravnave kranjskega deželnega zbora, 5. zasedanje 2. volilnega obdobja z dne 28. februarja 1867; Rumpler, Parlament und Regierung, str. 668–669, 672–673.

62 RGBL 1867, št. 49.

63 RGBl 1867, št. 97; 1868, št. 2–4; László, Die Verfassungsentwicklung, str. 313–331; Žolger, Der staatsrechtliche Ausgleich.

ustavnega zakona o državnem predstavništvu z dne 26. februarja 1861 glede izdajanja nujnih uredb, ko državni zbor ni zasedal. V bodoče je bilo mogoče izdati take odredbe s cesarskimi uredbami pod odgovornostjo celotnega ministrstva. Njihov namen ni smel biti sprememba temeljnega zakona, trajna obremenitev državnih dohodkov ali odtujitev državne posesti; imele so le začasno zakonsko moč.[64] Druga dopolnitev ustavnega zakona se je nanašala na določbo o odgovornosti ministrov. Da bi bil vladni akt veljaven, je moral vsebovati sopodpis odgovornega ministra, s čimer je bila zagotovljena soodgovornost vlade. Državni zbor je lahko poklical ministra na odgovornost za uradno poslovanje. V primeru, da je s tem povzročil škodo, sta imela oba domova pravico vložiti obtožbo, za obravnavo pa je bilo pristojno posebno državno sodišče. Določena pa je bila le pravna odgovornost ministrov, ne pa politična na podlagi nezaupnice in odpoklica.[65]

Novembra 1867 sta bila sprejeta še nov zakon o društvih ter zakon o zborovanjih. Prvi ni več upošteval gospodarskih društev in družb. Do delne sprostitve in olajšave pri ustanavljanju društev je prišlo že po padcu absolutizma in objavi februarskega patenta 1861; v tem času so nastala zelo pomembna slovenska narodnobuditeljska društva. Sedaj pa so bila liberalnejša načela tudi uzakonjena. Za ustanovitev društva je bilo potrebno predložiti deželni oblasti edino statut društva, pač pa so vodile oblasti strogi nadzor nad društvi. Tako je moralo predstojništvo društva oblastem prijaviti imena svojih članov, pri političnih društvih pa posebej javljati vsakega novega člana. Ženske niso mogle biti članice političnih društev. Vsa društvena zborovanja je bilo potrebno predhodno javiti oblastem, da bi lahko poslale na zborovanje svojega odposlanca. V primeru protizakonitega ravnanja je oblast lahko društvo razpustila.[66] Zakon o zborovanjih pa je omogočil prirejanje množičnih političnih in kulturnih zborovanj na prostem, pri nas se je razširilo t.im. taborsko gibanje (1868–1871), ki je nastopalo predvsem z zahtevo po izpolnitvi 19. člena ustavnega zakona o splošnih državljanskih pravicah, ki je zagotavljal enakopravnost vsem narodom v državi.[67]

Za razliko od dotedanje vloge ministrskega sveta, je sedaj državni zbor prevzel iniciativo za revizijo celotne zakonodaje in uprave v liberalnem smislu, to je korenitega preoblikovanja države v konstitucionalno monarhijo. Pri tem so se držali načela, da upoštevajo ustavo z dne 4. marca 1849, kolikor je bilo glede na spremenjene okoliščine možno.

III.

Novi ustavni zakoni so bili potrebni že zaradi sklenjene poravnave z Ogrsko, sicer pa so predstavljali kompromis med nemško liberalno centralistično ter federalistično orientacijo avstrijske notranje politike. Nemški liberalci so uspeli prodreti z moderno ustavo, liberalnimi zakoni ter z idejo državne enotnosti, pokazali so sposobnost za kompromis, s tem da so se odpovedali nemščini kot državnemu jeziku in da so pristali na "enakopravnost vseh narodov". Nerešeno pa je ostalo vprašanje, ali se naj deželna avtonomija na splošno razširi ter kako široke ali ozke naj bodo pristojnosti državnega zbora v razmerju z deželnimi.[68]

Celota novih ustavnih zakonov za Cislajtanijo se navadno označuje kot decembrska ustava, sestavlja jo 6 temeljnih zakonov z dne 21. decembra 1867. Njeno pravno vsebino so še izpopolnjevali v vrsti nadaljnjih zakonov. Pri tem je šlo deloma za parlamentarne reforme, deloma pa za zakone, ki imajo značaj izvedbene zakonodaje. Ker so dežele, ki so doslej predstavljale največje posebnosti prešle izven območja veljavnosti ustave iz leta 1867, pripadle so namreč Ogrski, je Cislajtanija dobila obliko decentralizirane države, a z večjo stopnjo enotnosti.[69]

Prvi ustavni zakon je prinesel revizijo zakona o državnem predstavništvu z dne 26. februarja 1861. Državni zbor, odslej skupno predstavništvo cislajtanskih dežel, sta kot do tedaj sestavljala dva domova, gosposka in poslanska zbornica. Kljub temu da sta bili zbornici pravno enakovredni in enaki po položaju, se je težišče preneslo na poslansko zbornico. Prva je bila sestavljena kot prej iz virilistov (polnoletni princi cesarskega dvora, poglavarji plemiških rodbin z obsežno zemljiško posestjo po cesarjevem izboru, nadškofje in škofje, zaslužne osebe po cesarjevem izboru), druga pa je odslej štela 203 poslance, ki so jih na isti način kot do tedaj volili deželni zbori izmed svojih članov. Število mandatov za dežele s slovenskim prebivalstvom se ni spremenilo. Parlament je še vedno uresničeval model predstavništva interesov. Predsednika poslanske zbornice pa so odslej volili poslanci izmed sebe. Cesar je lahko državni zbor kadarkoli razpustil, moral pa je razpisati volitve v novega.

Novi državni zbor je imel bistveno več pristojnosti kot oni iz leta 1861; v zakonu so bile te taksativno naštete. V ustavni reviziji leta 1907 pa je bilo tudi izrecno poudarjeno, da so deželni zbori pristojni le za to, kar ni navedeno med pristojnostmi državnega zbora, torej obratno kot leta 1861. To je seveda pomenilo zaostritev centralizma. Določba o

64 RGBl 1867, št. 98.
65 RGBl 1867, št. 101.
66 RGBl 1867, št. 134.
67 RGBl 1867, št. 135.
68 Rumpler, Parlament und Regierung, str. 673–684.
69 Die österreichischen Verfassungsgesetze, izd. Edmund Bernatzik.

118.

Državna osnovna postava od 21. decembra 1867,

o občnih pravicah državljanov za kraljevine in dežele zastopane v državnem zboru.

Veljavna za Češko, Dalmacijo, Galicijo in Vladimirijo s Krakovskim, Avstrijo pod in nad Anižo, Salcburško, Štajersko, Koroško, Kranjsko, Bukovino, Moravsko, Sleško, Tirolsko, Predarelsko, Istro, Gorico in Gradišče, pa mesto Trst z obmestjem.

(Št. 142, izdatek LXI. Državnega zakonika, dan na svetlo 22. decembra 1867.)

Vzvidelo mi se je s privolitvijo obeh zbornic državnega zbora izdati to-le državno osnovno ali glavno postavo o občnih pravicah državljanov ter zaukazati tako:

Člen 1. Za vse dežele v državnem zboru zastopanih kraljestev in dežel velja občno avstrijsko državljanstvo.

Postava odločuje, pod kterimi pogoji se avstrijsko državljanstvo zadobiva, uživa in izgublja.

~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~

Člen 15. Vsaka postavno priznana cerkev in verska družba ima pravico skupnega javnega bogočastja, urejuje in opravlja svoje notranje reči samostalno, ostaja v posesti in uživanji svojih bogočastju, šolstvu in dobrodelnosti namenjenih zavodov, ustanov in zalogov, podvržena pa je, kakor vsaka družba, občnim državnim postavam.

Člen 16. Slednikom vere, postavno nepriznane dopuščeno je zvrševati bogočastje domá, na kolikor isto ne žali niti pravice niti lepih šeg.

Člen 17. Znanstvo je svobodno in svoboden je znanstva uk.

Pravico, napravljati učilnice in vzrejevalnice ter učiti v njih, ima vsak državljan, kteri je izkazal po postavnem načinu, da je za to.

Hišni poduk ni podvržen taki omejitvi.

Za verski poduk v šolah naj skrbí dotična cerkev ali verska družba.

Država ima gledé vsega šolstva in odgojstva pravico najviše voditve in najvišega nadzora.

Člen 18. Vsakemu je na voljo, izvoliti si svoj poklic ter izobraziti se za-nj, kakor in kjer hoče.

Člen 19. Vsa národna plemena v državi so enakopravna, in vsako pleme ima nepovredljivo pravico, svojo národnost in svój jezik čuvati in gojiti.

Enakopravnost vseh deželskih jezikov v šoli, v uradu in javnem življenji priznava se od strani države.

V deželah, v kterih stanuje več národnih plemen, naj bodo javna učilišča napravljena tako, da se vsakemu teh plemen dado potrebni pomočki za izomiko v svojem jeziku, a da ne bode nikomur sile naučiti se kterega drugega deželnega jezika.

Člen 20. Posebna postava bode določila, ali bode in kdaj bode odgovorni vladni oblasti dopuščeno, pravicam, ktere se spominjajo v členih 8, 9, 10, 12 in 13, časno in mestoma ustaviti veljavnost.

Na Dunaji, dne 21. meseca decembra 1867.

Franc Jožef l. r.

Baron **Beust** l. r. Grof **Taaffe** l. r. Baron **John** l. r. M. L.

Baron **Becke** l. r. Vitez **Hye** l. r.

Po najvišem povelji:
Vitez Bernard **Meyer** l. r.

Ustavni zakon z dne 21. decembra 1867 o splošnih pravicah državljanov za kraljestva in dežele, zastopane v državnem zboru. Prevod iz državnega zakonika leta 1867 za vojvodino Kranjsko (RGBl 1867, str. 217, 219).
~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~

izdajanju nujnih uredb, ko državni zbor ni zasedal ter določba o odgovornosti ministrov, sta bili prepisani iz julijskih zakonov.[70]

V nadaljnjem ustavnem razvoju so bile na prvem mestu parlamentarne reforme. Federalisti so zahtevali revizijo zakona o državnem predstavništvu v federalističnem smislu. Za dosego svojega cilja so se posluževali v deželnih zborih obstrukcije volitev poslancev v državni zbor, kar je privedlo do krize parlamenta. Prvenstvena naloga vlade je bila zato ustanovitev poslanske zbornice na podlagi posebnih volitev, torej neodvisno od deželnih zborov. Po neuspešnih poskusih z zasilno volilno zakonodajo[71] je bil kljub obstrukciji federalistične parlamentarne manjšine temeljni zakon o državnem predstavništvu z zakonom z dne 2. aprila 1873 spremenjen glede volitev in sestave poslanske zbornice. Odslej niso tvorili več državni zbor delegati posameznih deželnih zborov, marveč so bili poslanci izvoljeni na podlagi posebnih volitev. Novice so poročale o velikem nasprotovanju, ker je zakon vzel deželnim zborom važno funkcijo pošiljanja poslancev kot pravih zastopnikov dežel v državni zbor. Take volitve naj bi rušile ustavo dežel in krepile centralizem.[72] Obenem so zvišali število poslancev od 203 na 353 (Štajerska je imela odslej 23, Koroška 9, Kranjska 10, Istra 4, Goriško-Gradiška 4, Trst z okolico 4 poslance). Porazdelitev je bila povezana tudi z rangiranjem po narodnostih, tako da so imeli Nemci s 36% deležem prebivalstva v državi 45% vseh poslancev, medtem ko Čehi s 23% deležem prebivalstva 21% poslancev.[73]

Posebne volitve v poslansko zbornico sta urejala dva zakona z dne 2. aprila 1873. Kurije, ki so služile za volitve v deželne zbore, so sedaj postale tudi osnova za volitve v državni zbor, pa tudi način volitev je bil isti. Ni torej šlo za izvedbo reforme, ki bi bila pravičnejša in bi odstranila stanovske privilegije ter bi parlamentarizem politično utrdila, temveč izključno za to, da bi kolikor mogoče hitro osvobodila državni zbor od razpoloženja in gospostva deželnih zborov.[74] Ustavni spremembi leta 1873 se je pridružila še dejanska okoliščina, da je cesar kot identični zakonodajalec celotne države in dežel po pomenu postopoma stopil v ozadje in so kot taki v prvi vrsti nastopali državni zbor in deželni zbori.

Naslednja reforma volilne zakonodaje se je začela že v času Taaffejeve vlade. Vlada je želela zlomiti prevlado nemškega liberalizma ter postaviti parlament na širšo osnovo, ki bi bila primerna političnim in družbenim razmeram; nastopil je boj socialnih plasti za udeležbo v političnem življenju. Volilna zakonodaja na podlagi davčnega censusa neobdavčenim ali nizko obdavčenim osebam ni priznavala volilne pravice, zato njihovi interesi niso bili zastopani. To je veljalo posebno za industrijske delavce, pa tudi za male trgovce in obrtnike ter male kmete. Do razširitve volilne pravice naj bi prišlo na podlagi znižanja davčnega censusa. Tako je novela zakona za volitve v državni zbor z dne 4. oktobra 1882 v mestni in podeželski kuriji znižala davčni census od 10 na 5 gld, jasno pa je bilo, da je novi volilni zakon le prvi korak k splošni in enaki volilni pravici. Poleg tega je bila edino v volilnem razredu veleposesti (med najvišje obdavčenimi) priznana volilna pravica tudi ženskam lastnicam.[75] Z zakonom z dne 14. junija 1896 pa je bil vpeljan splošni volilni razred, v katerem so lahko volili vsi moški volilni upravičenci, pod pogojem, da so imeli stalno bivališče najmanj šest mesecev pred volitvami v volilnem območju, poleg tega pa znižan davčni census v mestni in podeželski kuriji na 4 gld. Tudi v splošnem volilnem razredu so volili s pomočjo volilnih mož. Toda volilno pravico v tej kuriji so imeli tudi pripadniki vseh drugih volilnih razredov, ki so lahko preglasovali nepremožne volivce in to v kuriji, ki je bila zaradi njih ustanovljena. Tudi razmeroma visoko postavljena minimalna starost za aktivno volilno pravico (24 let) in za pasivno (30 let) je tvorila v bistvu občutno omejitev splošnosti. S tem ko je bila sprejeta splošna volilna pravica, pa še vedno ni bila priznana aktivna in pasivna volilna pravica ženskam (z že omenjeno izjemo za lastnice veleposestev in žensk z določeno izobrazbo). Še vedno pa ni bila sprejeta enaka volilna pravica. Neenakost se je krila za načelom interesnega zastopstva, ki se je izvajalo s pomočjo volilnih razredov, glasovali pa so odslej le z volilnimi lističi, to je prenehali so z javnimi volitvami. Poslanska zbornica se je povečala na 425 poslancev (Štajerska je imela odslej 27, Koroška 10, Kranjska 11, Istra 5, Goriško-Gradiška 5 in Trst prav tako 5 poslancev).[76]

Končno je bila z zakonom z dne 26. januarja 1907 na podlagi ustavne revizije in novega volilnega zakona poslanska zbornica izvoljena na osnovi splošne, enake, tajne in direktne moške volilne pravice in se je tako pretvorila v ljudsko predstavništvo. Trajalo je torej več kot štiri desetletja, da je bil odpravljen sistem volilnih razredov in da je bila vpeljana vsaj po imenu splošna enaka (moška) volilna pravica. Dežele so bile na novo razdeljene na volilne okraje. Obenem so število članov poslanske zbornice zvišali od 425 na 516 (Štajerska je imela odslej 30 poslancev, Koroška 10, Kranjska 12, Istra 6, Goriško-Gradiška 6, Trst z okolico 5). Istočasna

70 RGBl 1867, št. 141; 1907, št. 15.
71 RGBl 1868, št. 82; 1872, št. 24.
72 Volilna reforma od druge strani ogledana, Novice, 1873, str. 67–68.
73 Brauneder, Die Verfassungsentwicklung, str. 220.
74 RGBl 1873, št. 40, 41.
75 RGBl 1882, št. 142.
76 RGBl 1896, št. 168–170, 226.

ustavna sprememba se je dotaknila tudi gosposke zbornice, s tem da je določila razpon števila članov, ki jih je imenoval cesar dosmrtno in sicer med 150 in 170.[77] Na poti k pravemu ljudskemu predstavništvu pa so državni in deželni zbori zaostali in to zaradi svojih skromnih parlamentarnih pooblastil nasproti izvršilni oblasti.

Kljub reformam so ostali tudi deželni zbori osrednji faktor v avstrijskem parlamentarizmu. Ker jim je bil priznan v zakonodajnem postopku značaj parlamenta, jim je to dvigalo politično težo. Zaradi sankcije cesarja pa so bili deželni zakoni sicer parcialni, vendar pod državni zakoni. Tudi v deželnih zborih so obdržali virilisti močan vpliv. Deželna volilna zakonodaja je sledila spremembam v državnozborskih volilnih redih. Tako je bil leta 1884 v mestni in podeželski kuriji znižan davčni census od 10 na 5 gld., v razredu veleposesti pa so ženske lastnice dobile volilno pravico.[78] V letih 1898–1904 so bile v razredu podeželskih občin vpeljane direktne volitve, v mestni in podeželski kuriji pa davčni census še znižan (na Kranjskem na 4 gld. oz. 8 kron, na Štajerskem na 10 kron, na Koroškem na 8 kron).[79] V letih 1902 do 1908 je bil vpeljan splošni volilni razred.[80] Ob uvedbi splošne volilne kurije so povečali tudi število voljenih deželnozborskih poslancev: na Koroškem na 42, na Štajerskem na 68, na Goriško-Gradiškem na 29, v Istri na 44, na Kranjskem na 49. Povečali so tudi število članov deželnih odborov.[81] Na podlagi kurij so temeljile deželnozborske volitve vse do leta 1918. Toda bolj kot sistem kurij je bilo usodno dejstvo, da so bile skoraj vse dežele bolj ali manj občutno narodnostno mešane s pripadniki narodov, ki so imeli odločilno vlogo v državi. Temu pa tedanji slovenski vodilni krogi, še posebej glede na lastno sestavo in usmeritev niso bili kos.

V ustavni realnosti se je že nekaj časa kazalo, da je členitev na kurije izgubila svoj prvotni pomen kot kanalizator političnih interesov, zakonsko določene interese so prekrile različne interesne smeri svetovnonazorskega, nacionalnega ali gospodarsko-socialnega izvora. To je prišlo do izraza v strankarskem predstavništvu, ki je izpodrinilo interesno predstavništvo. V volilnih bojih so osebne kandidature postale v vedno večji meri brezuspešne. Kljub temu da so se v deželnih zborih ohranile volitve na podlagi kurij do leta 1918, so tudi tu politične stranke izpodrinile predstavništvo interesov in ga spremenile v strankarsko ljudsko predstavništvo.

Politične stranke, ki so razpolagale z organizacijo in programom, so se izoblikovale postopoma. Ker ni obstajala nobena homogena vsedržavna stranka, so tvorile karakteristiko cislajtanskega strankarskega sistema raznolike male nacionalne frakcije. V času ustave 1867 niso bile politične stranke državnopravne, marveč politične inštitucije. Cislajtanska ustava ne vsebuje niti pravil o dejavnosti, niti opozoril na obstoj političnih strank. Pravno osnovo za svoj nastanek, organizacijo in dejavnost so imele v društvenem zakonu z dne 15. novembra 1867, po katerem so predstavljale društva posebne vrste.[82] Šteli so, da morajo taka društva imeti izrecno tendenco, da prisilno vplivajo na oblikovanje državne volje, bodisi z vplivanjem na volitve, ki so imele za posledico oblikovanje državnih organov, bodisi s siceršnjimi dejavnostmi, ki so služile temu namenu. Tudi poslovni redi parlamentov so negirali politične stranke. Vendar so v parlamentarnem poslovanju parlamentarni klubi dobili največji pomen po eni strani za parlamentarno dejavnost, po drugi strani pa za vlado glede orientacije o strankah, ki jo podpirajo. Na oblikovanje vlade pa niso imeli nobene vloge, to je bilo v celoti v pristojnosti monarha.[83]

Samoupravni organi so tudi po letu 1867 ostali pod čvrsto državno kontrolo. Dotedanji občinski redi in občinski volilni redi so bolj ali manj novelirani ostali v veljavi do razpada monarhije. Občinska volilna pravica je ostala tako mešana volilna pravica s censusom in kurijami. Deželna glavna mesta in na Slovenskem še Maribor, Celje in Ptuj so dobili kot statutarna mesta nekoliko drugačne volilne predpise. Trst, ki je bil hkrati mesto in dežela, je imel poseben volilni sistem. Občinske volitve so se bistveno spremenile samo na Kranjskem z občinskim zakonom leta 1910, ki je razširil volilno pravico tudi na moške, ki niso plačevali davkov. Istočasno je dobila nov volili red tudi Ljubljana. Ženske davkoplačevalke in učiteljice so dobile volilno in glasovalno pravico. Prvič na Slovenskem je bil uveljavljen proporcionalni sistem. Zaradi občutnega porasta obveznosti so se naloge občin glede obeh delokrogov stalno povečevale. Treba pa je poudariti, da so predstavljale občine v obravnavanih deželah enega glavnih temeljev za razvoj slovenskega šolstva, kulture in gospodarstva. Pomembno vlogo so odigrale tudi na komunalnem področju, kjer je bil v zadnjih desetletjih 19. stoletja dosežen velik napredek. Prva svetovna vojna je pretvorila vsako samoupravo, predvsem to z dodatnimi nalogami obremenjenih občin, dejansko v državno upravo.[84]

77 RGBl 1907, št. 15, 16, 17.
78 LGBl za Štajersko 1884 št. 7; za Kranjsko 1884 št. 10; za Koroško 1884 št. 12.
79 LGBl za Kranjsko 1898, št. 40; za Koroško 1902, št. 14; za Štajersko 1904, št. 55.
80 LGBl za Koroško 1902, št. 14, za Štajersko 1904, št. 54; za Goriško-Gradiško 1907, št. 32; za Istro 1908, št. 17; za Kranjsko 1908, št. 14.
81 Melik, Volitve, str. 311–313; isti, Zusammensetzung und Wahlrecht, str. 1331–1334.
82 RGBl 1867, št. 134.
83 Brauneder, Die Verfassungsentwicklung, str. 226–227.
84 Österreichisches Staatswörterbuch, izd. Mischler-Ulbricht, I, str. 689–690, II, str. 312; LGBl za Kranjsko 1910, št. 31 in 32; Kambič, Pravni in praktični vidiki, str. 155–166;

Naslednji ustavni zakon iz decembra 1867 o splošnih državljanskih pravicah se je držal ustave iz leta 1849. Kot seznam temeljnih pravic je individualno pravno področje deloma razširil, deloma zavaroval. Tako je določal enakost državljanov pred zakonom, enako možnost potegovati se za javne službe za vse državljane, svobodo gibanja oseb in premoženja znotraj državnega ozemlja, le z vojaško dolžnostjo omejeno svobodo izselitve, nedotakljivost lastnine – razlastitev je bila možna le v primerih, ki jih je določal zakon – pravico do izbiranja bivališča, do pridobivanja in razpolaganja z nepremičninami, ter pravico izvajanja vsake pridobitne dejavnosti pod pogoji določenimi z zakonom. Vsaka podložniška vez je bila za vedno odpravljena, zakon je zagotavljal pravico do osebne svobode, nedotakljivosti stanovanja, pisemske tajnosti, do peticije, do zbiranja in oblikovanja društev, do svobodnega izražanja svojega mnenja v okviru zakonskih omejitev. Prepovedana je bila cenzura tiska, vsakomur zagotovljena polna svoboda veroizpovedi in vesti. Vsaka zakonito priznana Cerkev in verska skupnost je imela pravico do skupnega javnega opravljanja verskih obredov in samostojnega urejanja svojih notranjih zadev. Zagotovljena jim je bila pravica razpolaganja s svojim premoženjem za pastoralne, poučne in dobrodelne namene, so pa bile kot vsako društvo podrejene splošnim državnim zakonom. Nadalje je bila zagotovljena svoboda znanstvenega raziskovanja in poučevanja. Vsak državljan, ki je na zakonit način izkazal svojo usposobljenost za to, je bil upravičen ustanavljati učne in vzgojne ustanove in na njih izvajati pouk, država pa si je pridržala nad celotnim izobraževanjem in vzgojo pravico do vrhovnega vodstva in nadzora. Vsakomur je bilo dovoljeno, da si izbere poklic in se zanj izobrazi, kot in kjer si sam želi. Vsem narodom je bila priznana enakopravnost in nenadomestljiva pravica do ohranjanja in gojenja svoje nacionalnosti in jezika. 19. člen je še posebej določal, da priznava država v šoli, uradu in javnem življenju enakopravnost vseh v deželah običajnih jezikov. V deželah z več narodi naj bi bile javne učne ustanove tako urejene, da bi brez uporabe prisile za učenje drugega deželnega jezika, vsak teh narodov prejel potrebna sredstva za izobraževanje v lastnem jeziku.[85] Tako so splošne človekove in državljanske pravice ter neodvisno sodstvo spremenile absolutistično policijsko državo v liberalno pravno državo. Tudi vprašanje jezikovnega prava glede slovenščine je bilo sicer ustavno popolnoma jasno rešeno, vendar se ustavno določilo kljub velikim prizadevanjem Slovencev ni izvajalo.[86]

Načela ustavnega zakona je bilo treba prenesti v izvedbeno zakonodajo. Maja 1868 so bili sprejeti trije zakoni, ki so povzročili temeljito spremembo položaja katoliške Cerkve. Zakon o zakonski zvezi je omogočil sklepanje zakona pred civilno oblastjo. Drugi zakon je vpeljal zopet državno suverenost na področju šolstva in vzgoje, tretji pa je prinesel določbe o verskem izpovedovanju, vsi trije pa so imeli za osnovo dosledno ločitev Cerkve in države. Dne 30. julija 1870 je bil razveljavljen konkordat. Nadaljnji zakoni iz maja 1874 so se nanašali na premoženjska vprašanja Cerkve ter na priznavanje do tedaj nepriznanih veroizpovedi. Ustanovljen je bil verski sklad.[87] Katoliški krogi so proti sekularizaciji države nudili ogorčen odpor.

Slovenski politiki so ocenjevali decembrsko ustavo glede na reševanje nacionalnega vprašanja. Ko je 5. septembra 1868 kranjski deželni zbor obravnaval načrt deželnega odbora, kako bi se uvedla enakopravnost slovenščine v šole in urade, je poročevalec dr. Bleiweis poudaril, da Avstrija v preteklih dvajsetih letih ni imela sreče s svojimi ustavami, ker se ni merilo enako vsem narodom. Kritiziral je tudi decembrsko ustavo rekoč, "da ima sicer marsikaj dobrega in hvale vrednega, ali dozdaj je večji del vsega tega, kar se nam dobro in hvale vredno zdi, ostalo le na papirju." Obsojal je dualizem, ker ni po volji velike večine narodov, niti tistih ki bivajo v sedanji novo iznajdeni Cislajtaniji, niti tistih, ki bivajo v Translajtaniji. Zahteval je dejansko izpeljavo določb o bistvenih ustavnih pravicah; saj se je že v nekaterih drugih rečeh izvrševanje začelo, ki jih ni bilo treba. "Obžalovati moramo prav posebno, da so se mnogoterim drugim homatijam bez potrebe dodale še verske. Gotovo bi bil naš narod zadovoljen, ako bi se namesto tega zakona dali izvršilni zakoni o narodni enakopravnosti. Nemci še danes mislijo, da je za naš slovenski narod §19 ustavnega zakona o splošnih državljanskih pravicah le puhla fraza brez veljave." Spraševal se je, glede na to, da ne uživajo enakopravnosti Slovenci tudi na Štajerskem, Primorskem in Koroškem, ali ni tedaj popolnoma upravičena želja, da se Slovenci združimo v eno politično celoto.[88] Po drugi strani pa je Luka Svetec sicer obžaloval, da je za zdaj dualizem prevladal, ki ni niti državi niti Slovanom v korist, sicer pa zagovarjal ustavo: "Za naše dežele pa vemo, da po ustavi od 21. decembra strog centralizem ni več mogoč. Nam ni le ostala avtonomija, ki smo jo imeli po dosedanji deželni ustavi; ona nam je zagotovo še pomnožena. Narodna ravnopravnost pa ima svoje poroštvo v §19 ustavnega zakona o

Žontar, Načrt preureditve občin, str. 553–571; Melik, Volitve, str. 351.

85 RGBl 1867, št. 142.

86 Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 460–461.

87 RGBl 1868, št. 50, 51, 68; 1874, št. 50, 51; Baltl – Kocher, Österreichische Rechtsgeschichte, str. 234.

88 Novice, 1868, str. 336; Razprave o vpeljanji slovenskega jezika v šolah in uradnijah. Novice, 1868, str. 433–435; Slovenski Narod, 1868, št. 86.

splošnih državljanskih pravicah. Po tej uredbi je tudi vsaka nadvlada enega jezika nad drugim pravno prestala."[89]

Državnopravni razvoj do leta 1918 je prinesel le še manjšo razširitev kataloga temeljnih pravic. Novela tiskovnega zakona z dne 15. oktobra 1868 je deloma spremenila zakon iz 1862 ter vključila tudi določbe o kazenskem postopku v tiskovnih zadevah.[90] Aprila 1869 so pričela poslovati tozadevna porotna sodišča pri višjih deželnih sodiščih. Novice so pripomnile, da je državni zbor tak zakon doslej sprejel "le za pregreške in hudodelstva tiska, ni pa prišel še do tega, da bi, sprejel tak zakon za vse pregreške in hudodelstva, kakor je v pravih ustavnih državah."[91] Zakon o zaščiti pisemske tajnosti z dne 6. aprila 1870 je predvidel tudi ukinitev zaščite v primeru vojnega stanja in nemirov.[92] Z zakonom z dne 27. julija 1871 je bila zakonsko regulirana pravica do prisilnega izgona iz policijskih vzrokov, kar je predstavljalo izjemo z ustavo zagotovljene pravice svobodnega gibanja.[93]

Z nadaljnjim ustavnim zakonom je bilo postavljeno državno sodišče za odločanje o obtožbah zoper ministre. Sodišču je bil določen sedež na Dunaju in je začelo z delom v začetku leta 1870.[94]

Ustavni zakon o sodni oblasti je določal, da se vse sodstvo v državi izvršuje v imenu cesarja. Ta je sodnike tudi postavljal in sicer doživljensko. Pri izvajanju svoje sodniške dolžnosti so bili sodniki samostojni in neodvisni. Sodne obravnave v civilnih in kazenskih zadevah so bile ustne in javne. V kazenskem postopku je veljalo akuzatorno načelo. O krivdi obdolženega naj bi pri kaznivih dejanjih, za katere so bile zagrožene visoke kazni, kakor tudi pri vseh političnih ali z vsebino nekega tiska povzročenih kaznivih dejanjih in prestopkih odločali porotniki. Za vse cislajtanske dežele je obstajalo na Dunaju vrhovno kasacijsko sodišče. Cesar je imel pravico pomilostiti obsojence. Sodstvo je bilo na vseh stopnjah ločemo od uprave. Toda v primeru, ko je upravna oblast odločala o sporu, je bila oseba, ki je menila, da je bila z odločitvijo upravne oblasti prizadeta glede svojih pravic, upravičena poiskati pomoč po sodni poti. Tako je bilo izvajanje sodne kot vladne in izvršilne oblasti urejeno po ustavnih načelih. Na tej podlagi je bilo ustanovljeno leta 1875 upravno sodišče.[95]

Posledica ločitve uprave od sodstva je bila nova organizacija okrajnih sodišč, predpisana z zakonom 11. junija 1868. V krajih kjer je obstajal mešani okrajni urad je bilo postavljeno okrajno sodišče za območje dotedanjega okrajnega urada. Mestna delegirana sodišča ter provizorična okrajna sodišča, ki so bila postavljena na Kranjskem leta 1867 ob reformi politične uprave so nadaljevala z delom.[96]

Ustavni zakon o izvajanju vladne in izvršilne oblasti je določal, da je vladar pri izvajanju oblasti neodgovoren. Ob nastopu vlade je moral v prisotnosti obeh domov državnega zbora zapriseči, da se bo neomajno držal ustavnih zakonov in v skladu z njimi vladal. Vladno oblast je izvajal po odgovornih ministrih in njim podrejenimi uradniki. Cesar je prosto imenoval in razreševal ministre ter zasedal na predlog ministrov urade na vseh področjih državne službe, bil je vrhovni poveljnik oboroženih sil, napovedoval je vojno in sklepal mir ter sklepal državne pogodbe; trgovske pogodbe in državne pogodbe, ki so imele za posledico obveznosti, pa le s pristankom državnega zbora. Ministri niso bili le vladni organi, marveč so stali tudi na čelu centralne uprave posameznih upravnih področij. Zakon ni prinesel spremembe glede odgovornosti ministrov. Državne oblasti so bile upravičene v okviru svojega uradnega področja dejavnosti na osnovi zakona objavljati predpise, izdajati ukaze ter uporabiti prisilna sredstva, da bi se ti izvajali.[97] Dne 26. februarja 1876 je bil sprejet nov zakon o žandarmeriji, oboroženi sili, ki je imela nalogo zagotavljati javno varnost.[98]

Kot posledico ločitve pravosodja od uprave na vseh stopnjah je bilo potrebno izvesti reformo politične uprave, ki jo je državno ministrstvo pripravljalo že od leta 1863, za Kranjsko, Salzburško in Galicijo pa tudi objavilo 3. februarja 1867; odslej se je upravna oblast za Kranjsko dosledno imenovala deželna vlada.[99] Končno je izšel maja 1868 zakon o postavitvi političnih upravnih oblasti, ki ga je sprejel državni zbor. Na čelu politične uprave kraljestev in dežel so bili deželni predstojniki. Ti so predstavljali vladarja in zastopali cesarsko vlado nasproti deželnemu predstavništvu ter vodili politično upravo. Deželni predstojniki so se imenovali v manjših deželah – npr. v Celovcu za Koroško, v Ljubljani za Kranjsko – deželni predsednik, v ostalih deželah – npr. v Gradcu za Štajersko, v Trstu za Primorje (mesto Trst z okolico, Goriško-Gradiško in Istro) pa namestnik. Politične deželne oblasti pod vodstvom deželnega predsednika so se imenovale deželne vlade, pod vodstvom namestnika pa namestništva. Skupno je bilo predvideno v cislajtanskem delu države (brez kraljevine Galicije ter krakovske

89 Nove državne razmere. Novice 1868, str. 27–28, 34–35, 42–43, 50–51; Svetec, Luka: Odprto pismo Novicam. Novice 1867, str. 326–364.
90 RGBl 1868, št. 142.
91 Porotne sodbe za pregreške tiska, Novice, 1869, str. 100.
92 RGBl 1870, št. 42.
93 RGBl 1871, št. 88.
94 RGBl 1867, št. 143; 1869, št. 163.
95 RGBl 1867, št. 144; 1875, št. 36.
96 RGBl 1868, št. 59; 1867, št. 35, 46; Ogrizek, Sodstvo, str. 139–172.
97 RGBL 1867, št. 145.
98 RGBl 1876, št. 19; Čelik, *Orožništvo*, str. 150–162.
99 RGBl 1867, št. 22; LGBl za Kranjsko 1867, št. 8.

velike vojvodine) 9 namestništev ter 5 deželnih vlad. Glede pristojnosti je bilo le načelno določeno, da prevzamejo namestniki in deželni predsedniki skupaj s podrejenimi namestništvi in deželnimi vladami delovno področje dotedanjih deželnih predstojnikov in političnih deželnih oblasti, kolikor ne bodo posamezne zadeve prenesene na deželna, okrajna ali občinska predstavništva.

Kompetenčni obrat, dasiravno nanašajoč se na zakonodajo, je povečal tudi dejavnost deželne uprave. V deželi kot zgolj ozemeljski enoti, je bila ta v glavnem koncipirana kot nesuverena premoženjska uprava, razvila pa se je postopoma v suvereno upravo. Tako je nastal vtis dvotirnosti uprave na ravni dežele, po eni strani po oblasteh dežele, na drugi strani po oblasteh države. Pa tudi slednjo so v vse večji meri začeli šteti, da pripadajo v bistvu k deželi. Organi, ki jih ni bilo mogoče prištevati deželi kot deželni predsednik, so nosili prav tako oznako "dežela" kot recimo "deželni glavar" ali "deželni odbor" kot pravi deželni organi. Zaradi naraščajočega pomena dežel se je tako spremenila tudi prvotna struktura decentralizirane enotne države. Ponekod pa je vodila pomanjkljiva politična volja v deželah k temu, da posamezne deželne uprave niso bile kos naraščajočim nacionalnim konfliktom in jih je država prevzela v komisarično upravo (imenovanje vršilca dolžnosti na Goriško-Gradiškem 1913, v Istri 1916).

Največje posledice pa je imel zakon za državno upravo najnižje stopnje. Ozemeljska oblika okrožja ni bila več prisotna, dežele so bile razdeljene edino na politične okraje. Ti so obsegali praviloma dva ali več na osnovi zakona iz januarja 1853 obstoječih okrajev, tako da niso smele meje političnih upravnih okrajev sekati mej sodnih območij ter krajevnih občin. Politične okrajne oblasti so se imenovale, kot po zakonu iz leta 1849, okrajna glavarstva, na čelu jim je bil okrajni glavar. Glede pristojnosti pa je bilo le načelno določeno, da prevzamejo vse zadeve politične uprave mešanih okrajnih uradov, v kolikor ne bodo posamezne zadeve z zakonom poverjene okrajnim in občinskim predstavništvom. Funkcijo političnih okrajnih oblasti so izvajali tudi mestni magistrati, ki so jim s posebnimi statuti poverili politično uradovanje.[100]

Upravni okraji so bili v glavnem posneti po teh iz leta 1849, to pomeni v primerjavi z obstoječim stanjem številčno skrčeni in potemtakem povečani. Ukaz notranjega ministra iz julija 1868 je predpisal upravno razdelitev kraljestev in dežel z izjemo Kranjske, Salzburške in Galicije. Na Štajerskem je bilo predvideno 18, na Koroškem 7, v Istri 6 in na Goriško-Gradiškem 4 upravni okraji.[101] Za uvodoma omenjene dežele pa je že državno ministrstvo pred sprejetjem zakona o postavitvi političnih upravnih oblasti v državnem zboru, objavilo zakone o upravni razdelitvi (za Kranjsko z dne 3. februarja 1867 je bilo predvideno 11 političnih okrajev), ti pa so ostali tudi po sprejetju omenjenega zakona leta 1868 v veljavi. Potrebno je še pripomniti, da pri navedbah števila okrajev niso bila upoštevana mesta s politično upravo (statutarna mesta), katerih pristojnosti so se v bistvu ujemale z okrajnimi glavarstvi.[102]

Do spremembe organizacije oblasti je prišlo tudi v ogrski polovici monarhije. Že aprila 1867 je ogrska vlada obnovila samoupravo županij. Tudi tu so izvedli ločitev sodstva od uprave in posledično novo organizacijo sodstva (1869). Sodnike je odslej imenoval kralj, ti pa so izrekali sodbe v imenu kralja. Civilno in kazensko sodstvo so glede na zahtevnost zadeve izvajala na prvi stopnji okrajna oziroma okrožna sodišča, ki so jih imenovali sodni dvor. Apelacijska sodišča pa so imenovali sodni stol in so predstavljali redno drugo stopnjo; za zadeve okrajnih sodišč pa je bila druga stopnja apelacijski senat okrožnega sodišča, sodni stol pa tretja in zadnja stopnja (Zak. čl. IV/1869).

Nova organizacija uprave v ogrski polovici pa se je bistveno razlikovala od cislajtanskega dela monarhije. Nosilci in organi politične uprave na Ogrskem so bila ministrstva, municipiji, t. j. dotedanje županije kot pokrajinske upravne enote ter občine. Za razliko od centralnih in čisto državnih upravnih organov, t. j. ministrstev je bila pri ostalih državna in avtonomna samouprava v rokah enega in istega organa. Municipiji in občine so izvrševali namreč tako zadeve samouprave v lastnem, kakor tudi zadeve državne uprave v prenesenem delokrogu.

Predstavniški organ municipija je bil njegov odbor. Polovico odbora je bilo sestavljeno izmed najvišje obdavčenih, polovico zastopnikov pa je bilo voljenih po volilnih okrajih. Na čelu municipija je bil veliki župan, ki ga je postavljala vlada. Bil je zastopnik vlade in je imel nadzor nad celotnim delovanjem municipija. Izvršilni organi municipija so izvajali tako zadeve samouprave v lastnem kot tudi zadeve državne uprave v prenesenem delokrogu. To niso bili državni organi, ta značaj jim ni šel niti takrat, če so izvajali prenesene državne funkcije; uradnike je volil odbor municipija. Izvršilni organi municipija so bili deloma centralni, deloma zunanji. Med zadnjimi so bila najpomembnejša okrajna predstojništva, ki so opravljala tudi naloge državne okrajne uprave, kolikor niso za posamezne zadeve obstajali posebni državni organi. Municipijem enakovredna so bila mesta z municipijsko pravico.

100 RGBl 1868, št. 44.
101 RGBl 1868, št. 101.
102 RGBl 1867, št. 22, 43; 1868, št. 102; Žontar, Obnovitev okrajnih glavarstev, str. 437–454.

(Zak. čl. XXI/1886). Pri upravni razdelitvi Prekmurja ni prišlo do sprememb, še nadalje sta bili to županija Zala in Železna županija – oziroma po novem municipija, – ki pa sta oba imela sedež izven ozemlja s slovenskim prebivalstvom. Volilna pravica na osnovi censusa je ostala na Ogrskem do 1918.

Tudi nova komunalna ureditev na Ogrskem je pri sestavi občinskih predstavništev upoštevala načelo interesnega zastopstva. Polovico občinskega predstavništva so tvorili najvišje obdavčeni v občini, drugo polovico pa voljeni zastopniki. Ožji občinski organ, občinsko predstojništvo. so tvorili župan, podžupan, več svetnikov in nekaj drugih organov. Razlikovali so male občine, velike občine ter mesta z urejenim magistratom. Velike občine so bile tiste, ki so lahko vzdrževale svoje osebje, male občine pa so po več skupaj vzdrževale potrebni personal. Mesta z urejenim magistratom so izvajale poleg lastnih nalog tudi zadeve državne uprave (kot statutarna mesta v cislajtanskem delu monarhije), zato pa so imela tudi številnejše predstojništvo. (Zak. čl. XXII/1886).[103] Z dualizmom so se poslabšale tudi narodnostne razmere Slovencev na Ogrskem. Ogrski parlament je sicer leta 1868 sprejel poseben zakon o nacionalnostih, ki je ob uradni madžarščini po dogovoru z lokalnimi oblastmi dopuščal uporabo nemadžarskih jezikov v uradih, šolah in na sodiščih. Toda na območju med Muro in Rabo, kjer je živelo slovensko prebivalstvo, zakona skoraj niso izvajali.

Zadnji iz paketa ustavnih zakonov je bil zakon, ki se je nanašal na zadeve, skupne vsem deželam Avstro-Ogrske monarhije in na način njihove obravnave. Pri njihovem naštevanju je razlikoval med zunanjimi zadevami, vojaško politiko ter pripravo skupnega proračuna, kar so upravljali t.im. skupni ministri (za zunanje zadeve, vojno ministrstvo, finančno ministrstvo), določanjem kvote za kritje skupnih zadev ter skupnimi zadevami, ki so jih sicer ločeno upravljali, toda skupno določali (največ s področja gospodarstva). Vodenje in notranja organizacija armade pa je pripadala izključno cesarju. Zakonodajna pravica v skupnih zadevah, pripadajoča predstavniškima telesoma obeh državnih polovic, pa se naj bi izvajala s pomočjo delegacij. Delegacija vsakega državnega zbora je štela 60 članov, iz cislajtanskega državnega zbora je 1/3 izmed sebe izvolila gosposka, 2/3 pa poslanska zbornica; pri sestavi cislajtanske delegacije so morali upoštevati zastopstvo po deželah, kar je bilo sprejeto na predlog kranjskega poslanca dr. Lovra Tomana v imenu federalistov (od tega iz Štajerske 2, iz drugih dežele s slovenskim prebivalstvom pa po enega poslanca). Za veljavnost zakonov v zadevah delegacij je bilo potrebno soglasje delegacij, ki sta sklepali na ločenih sejah, v primeru manjkajočega soglasja pa pritrdilni sklep na skupni seji obeh delegacij.[104]

Izvršeno razdružitev enotne države je upoštevalo tudi vladarjevo pismo z dne 14. novembra 1868, po katerem je bil nadomeščen naziv Avstrijsko cesarstvo z nazivom Avstro-Ogrska monarhija (oziroma država).[105]

Posledica poraza v prvi svetovni vojni je bila ta, da se je 11. novembra 1918 monarh odpovedal udeležbi pri državnih poslih ter razrešil vlado. Naslednji dan so poslanci nemških jezikovnih območij, sklicujoč se na pravico samoodločbe, razglasili Republiko Nemško Avstrijo. Dne 16. novembra je Ogrska razglasila neodvisnost ter republikansko obliko vladavine. To pa je bil začetek razpada monarhije na nacionalne države.

LITERATURA

Baltl, Hermann – Kocher, Gernot: *Österreichische Rechtsgeschichte*. Graz : Leykam, 1997[9].

Berkopec, Vida; Zajc-Cizelj, Ivanka in Zdovc, Hedvika: Okrajni uradi 1854–1868 (Celje, Gornji Grad, Jelšovec /Šmarje pri Jelšah/, Konjice, Laško, Rogatec, Vransko). Inventarji 2. Celje : Zgodovinski arhiv, 1993.

Brauneder, Wilhelm: Die Verfassungsentwicklung in Österreich 1848 bis 1918. *Die Habsburgermonarchie 1848–1918* (ur. Helmut Rumpler in Peter Urbanitsch), VII/1. Wien : Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2000, str. 69–237.

Bukovšek, Metka: Okrajni zastopi na Štajerskem 1868–1929. Hiša pisanih spominov. Celje: Zgodovinski arhiv, 2006, str. 147–151.

Čelik, Pavle: *Orožništvo na Kranjskem 1850–1918*. Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije (Knjižnica Kronike 10), 2005.

Die österreichischen Verfassungsgrundsätze mit Erläuterungen, izd. Edmund Bernatzik. Wien 1911[2].

Kambič, Marko: Pravni in praktični vidiki ljubljanske občinske avtonomije od marčne revolucije do propada monarhije. *Zbornik znanstvenih razprav Pravne fakultete v Ljubljani*, 55 (1995), str. 149–169.

Klobouch, Jiří: Die Gemeindeselbstverwaltung in Österreich 1848–1918. Österreich Archiv. München-Wien : R.Oldenbourg, 1968.

103 Österreichisches Staatswörterbuch, izd. Mischler-Ulbricht, II/2, str. 1302–1305, 1320–1323; Leskovec, Ogrski upravni sistem, str. 19–21.

104 RGBl 1867, št. 146; Schmied-Kowarzik, Die 80-Millionenschuld, str. 175–226; Rumpler, Parlament und Regierung, str. 676–679.

105 Österreichisches Staatswörterbuch, izd. Mischler-Ulbricht, II/2, str. 1438.

Klobouch, Jiří: Lokalverwaltung in Cisleithanien. *Die Habsburgermonarchie 1848-1918* (ur. Helmut Rumpler in Peter Urbanitsch), II. Wien : Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1975, str. 270–305.

László, Péter: Die Verfassungsentwicklung in Ungarn. *Die Habsburgermonarchie 1848–1918* (ur. Helmut Rumpler in Peter Urbanitsch), VII/1. Wien : Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2000, str. 239–540.

Leskovec, Antoša: Ogrski upravni sistem od srede 18. stoletja do 1918. *Arhivi*, 2, 1979, št. 1–2, str. 17–21.

Melik, Jelka: Deželni glavarji in deželni odborniki na Kranjskem 1861–1918. *Zgodovinski časopis* 28, 1974, zv. 1–2, str. 85–93.

Melik, Vasilij: Volitve na Slovenskem 1861–1918. Ljubljana : Slovenska matica, 1965.

Melik, Vasilij: Volitve. Enciklopedija Slovenije 14, Ljubljana, 2000, str. 351–354.

Melik, Vasilij: Zusammensetzung und Wahrecht der cisleithanischen Landtage. *Die Habsburgermonarchie 1848–1918* (ur. Helmut Rumpler in Peter Urbanitsch), VII/2. Wien : Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2000, str. 1311–1352.

Ogrizek, Emica: Sodstvo v letih 1848–1918. Pravozgodovina-arhivi, I. Prispevki za zgodovino pravosodja (ur. Jože Žontar). Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 2000, str. 139–172.

Österreichisches Staatswörterbuch. Handbuch des gesammten österreichischen öffentlichen Rechtes, izd. Ernst Mischler in Josef Ulbricht, I/1, Wien 1895; II/2, Wien 1897.

Rumpler, Helmut: Parlament und Regierung Cisleithaniens 1867 bis 1918. *Die Habsburgermonarchie 1848–1918* (ur. Helmut Rumpler in Peter Urbanitsch), VII/1. Wien : Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2000, str. 667–894.

Schmied–Kowarzik, Anatol: Die 80–Millionenschuld und die wirtschaftlichen Ausgleichsverhandlungen zwischen Cisleithanien und Ungarn. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 52, 2007, str. 175–226.

Serše, Saša: Okrajni cestni odbori na Kranjskem. *Arhivi*, 25, 2002, št. 1, str. 113–117.

Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev od naselitve do zloma stare Jugoslavije.* Ljubljana : Slovenska matica, 1961.

Žolger, Ivan: *Der staatsrechtliche Ausgleich zwischen Österreich und Ungarn*. Leipzig 1911.

Žontar, Jože: Načrt preureditve občin na Kranjskem v letih 1868 do 1888. *Grafenauerjev zbornik*. Ljubljana : Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1996, str. 553–571.

Žontar, Jože: Občinski red za Kranjsko leta 1866. *Gradivo in razprave 8* (Zbornik ob devetdesetletnici arhiva). Ljubljana : Zgodovinski arhiv, 1988, str. 88–103.

Žontar, Jože: Obnovitev okrajnih glavarstev na Kranjskem (1867). *Zgodovinski časopis* 55, 2001, št. 3–4, str. 437–454.

Žontar, Primož: Objavljanje zakonov in drugih splošnih predpisov. *Zgodovinski časopis* 41, 1978, str. 655–674.

Z U S A M M E N F A S S U N G

Vom Neoabsolutismus bis zum Untergang der Monarchie

Am 31. Dezember 1851 ging die erste konstitutionelle Phase zu Ende. Die "Grundsätze für organische Einrichtungen in den Kronländern des österreichischen Kaiserstaates" stellten die Monarchie auf eine ganz neuartige Grundlage. In Übereinstimmung mit ihnen wurden Bestand, Aufgaben und Geschäftsführung der neuen Behörden, und zwar sowohl der politischen als auch der Gerichts- und Lokalbehörden vorgeschrieben.

Das neoabsolutistische Regime hat sich nicht lange gehalten. Nach kurzem Zögern und Ankündigen von Veränderungen sowie Suchen von Kompromissen wurden am 26. Februar 1861 das *Staatsgrundgesetz über die Reichsvertretung* mit Wirkung für alle Königreiche und Länder der Monarchie sowie Landesordnungen und Landeswahlordnungen für die cisleithanischen Länder veröffentlicht. Der Reichsrat wurde zur Reichsvertretung proklamiert und in ein Parlament umgebildet. Im Slowenischen setzte sich die Benennung "državni zbor", Staatsversammlung, durch. Der Reichsrat setzte sich aus dem Herrenhaus und dem Haus der Abgeordneten zusammen. Es wurde ein Wahlsystem nach den folgenden Kurien eingeführt: Großgrundbesitz, Städte und Märkte sowie Landgemeinden, wobei nicht steuerpflichtige Personen sowie Personen, die niedrige Steuern entrichteten, kein Wahlrecht besaßen. Alle Länder erhielten wieder ihre Landesvertretungen. Das Gesetz vom 5. März 1862 brachte grundlegende Bestimmungen für die Gemeindeverfassung, aufgrund deren die Landtage Gemeindeordnungen und Gemeindewahlordnungen für die einzelnen Länder verabschiedeten, die mit geringen Veränderungen bis zum Untergang der Monarchie in Kraft blieben. Von den Reformen wurden auch andere Verfassungsgebiete erfasst.

Schon der Vergleich mit Ungarn machte eine neue Verfassung erforderlich; diese stellte einen Kompromiss dar zwischen der deutschen liberalzentralistischen Ausrichtung und der föderalistischen Orientierung der österreichischen Innenpolitik. Die Gesamtheit der sechs neuen Staatsgrundgesetze für Cisleithanien vom 21. Dezember 1967 wird gewöhnlich als Dezemberverfassung bezeichnet. Das *Staatsgrundgesetz über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger* enthielt unter anderem auch eine Bestimmung über die *Gleichberechtigung aller landesüblichen Sprachen*, die in der Praxis jedoch nicht umgesetzt wurde. In der weiteren Verfassungsentwicklung standen an erster Stelle parlamentarische Reformen, die unter anderem zu einem *allgemeinen, gleichen, geheimen und unmittelbaren Männerwahlrecht* führten. Verfassungsprinzipien übten auch Einfluss auf die Gesetzgebung aus, welche die Zusammensetzung sowie die Geschäftsführung der politischen, Gerichts- und Lokalbehörden regelte.

Bei der Darstellung der allgemeinen Entwicklung liegt der Hauptakzent darauf, wie sich die Veränderungen in der Entwicklung der Länder mit slowenischer Bevölkerung niederschlugen und wie die slowenischen Politiker darauf reagierten.

1.04 Strokovni članek

UDK 783.25:272(497.4)"18"
929Škrabec S.:323.1(=163.6)

Prejeto: 27. 1. 2009

Katarina Bedina

dr., upokojena redna profesorica na Oddelku za muzikologijo Filozofske fakultete v Ljubljani, Porentova 1, SI–1000 Ljubljana.
e-pošta: katarina.bedina@siol.net

Nepopustljivi boj frančiškanskega patra Stanislava Škrabca za cerkveno petje v narodnem jeziku

IZVLEČEK

Slovensko zgodovinopisje se le poredko sprašuje o vplivu cerkveno-glasbenih reform na občo podobo sodobnega življenja, na miselnost in stopnjo narodne zavesti. Prispevek ponuja pogled v idejne, družbene in kulturne pretrese, ki jih je zanetila cecilijanska reforma na naših tleh v sedemdesetih letih 19. stoletja. Pater Stanislav Škrabec je bil med prvimi domačimi izobraženci, ki je pravilno presodil nevarnost cecilijanske reforme za obstoj slovenstva. Pogumno se ji je postavil po robu in močno pospešil obnovo cerkvenega petja v materinščini v času, ko na tujem še ni bilo nobenih znamenj njenega propada.

KLJUČNE BESEDE

muzikologija, humanistika, cerkvena glasba na Slovenskem v 19. stoletju, cecilijansko gibanje, petje slovenskih nabožnih pesmi v mašnem obredju, nacionalna identiteta

ABSTRACT

THE UNCOMPROMISING STRUGGLE OF THE FRANCISCAN FATHER STANISLAV ŠKRABEC FOR CHURCH SINGING IN NATIONAL LANGUAGE

Slovene hsitoriography seldom questions on the influence of the Church-musical reforms on the general image of contemporary life, on mentality and degree of national awareness. The contribution offers insight into ideal, social and cultural commotions started by the Cecilian reform on our grounds in the seventies of the 19th century. Father Stanislav Škrabec was among the first Slovene intellectuals that estimated correctly the danger of the Cecilian reform for the existence of Slovene identity. He stood bravely against it and accelerated considerably the revival of church singing in mother tongue in the time when there were abroad no signs of its decay yet.

KEY WORDS

musicology, humanistics, church music on Slovene territory in the 19th century, Cecilian movement, singing of Slovene religious songs in mass ceremonials, national identity

Témo pričujočega članka v spomin na preminulo prijateljico, profesorico Olgo Janša Zorn mi je narekoval zgled izvrstnega – čeprav dolgo časa nepriznanega jezikoslovnega znanstvenika iz redovniških vrst, ker je bila tudi ona privržena neizpodbitnemu iskanju resnice in ker je tudi njeno pošteno zgodovinopisno delo zapustilo vredno strokovno kakor znanstveno sled. S problemom cecilijanskega gibanja na Slovenskem sem se začela ukvarjati pred več kot desetletjem (na pobudo urednika so bili moji prvi izsledki objavljeni pod naslovom *Neupoštevani vir za umevanje cecilijanstva na Slovenskem: polemično pričevanje Stanislava Škrabca* v Muzikološkem zborniku XXX leta 1994), za tokratno objavo pa podajam pogled na cecilijanizem kot na sklenjeno zgodovinsko obdobje.

Stanislav Škrabec (1844–1918), pater frančiškanskega samostana Kostanjevica pri Novi Gorici, je bil edini mož med slovensko duhovščino druge polovice 19. stoletja, ki se je upal javno upreti cecilijanski reformi in latinščini kot obveznem liturgičnem jeziku ter prepovedi petja slovenskih cerkvenih pesmi v mašnem obredju. Nobena od prejšnjih ne poznejših cerkvenih reform ni na Slovenskem dvignila toliko hude krvi, družbeno-političnih nesporazumov in javnega negodovanja kot cecilijansko gibanje v sedemdesetih letih 19. stoletja. Na naših tleh je izbruhnilo z močjo bliska in groma ter sprožilo silovit spopad nasprotnih ideologij, klerikalne in liberalne. Celotno slovensko prebivalstvo se je znašlo v trdovratnem in razmeroma dolgotrajnem ideološkem sporu, z njim tudi v splošnem družbenem razdoru. Cerkev si je obetala izboriti avtoriteto vodilne (če že ne absolutne) oblasti v domačem okolju. Sprevidela je, da jo utegne do tega cilja pripeljati le rigorozni idejni obrat, zastavljen tako, da ga bo v trenutku – kot šok – zaznal in občutil vsak posameznik.

Strogost na Nemškem vznikle cecilijanske reforme se je zdela kot nalašč dobrodošla v ta namen. K nam jo je vpeljal škof Janez Zlatoust Pogačar leta 1877, ker se je začelo, podobno kot na tujem, tudi v domačih cerkvah razraščati samopašno obnašanje vseh vrst. Vedno polne slovenske cerkve, še posebno na podeželju, so v očeh cecilijancev zabredle v krizno stanje iz drugega razloga. Ideološko nevtralna kronika dogodkov izpričuje, da naj bi glasba po cerkvah ter poskočno igranje na orgle, pogosto ob spremljavi tolkal in trobil, vedno bolj spominjala na posvetne pevske shode kot na umirjene, pobožnosti in molitvam namenjene svete hrame. Za splošni propad spodobne cerkvene glasbe je Vatikan obdolževal naglo prodiranje razsvetljenske miselnosti med ljudi vsega sveta in vse hujšega liberalizma, ki bi naj posledično rušil etični pomen prave cerkvene glasbe. Na Slovenskem je liberalizem prav tako veljal za najhujšega sovražnika Cerkve, češ da vernike bega, pohujšuje in razdira utečene verske navade; da je vsega kriva "hudirska pesem" Marseljeza, ki naj bi podivjala Francoze, da so začeli revolucijo. Take okoliščine so spodbudile, da je bilo v Ljubljani ob velikem čaščenju ustanovljeno *Cecilijino društvo*, kmalu pa so sledile okrajne in lokalne podružnice tega društva, enakomerno raztresene drugod po Sloveniji, a s skupnim ciljem. Leto pozneje je začela izhajati vplivna mesečna revija *Cerkveni glasbenik*, ki je prevzela idejno propagando za cecilijansko reformo v knjižnem delu, v notni prilogi pa prinašala glasbene predloge za spremenjeni cerkveno-glasbeni repertorij po cecilijanskih načelih. Reforma se je začela uresničevati v najtesnejšem sodelovanju z vodilnim nemškim cecilijanskim ideologom Franzem Xaverjem Wittom (1834–1888),[1] iz Regensburga, ki je bil v tem času na višku svoje cerkveno-politične moči.

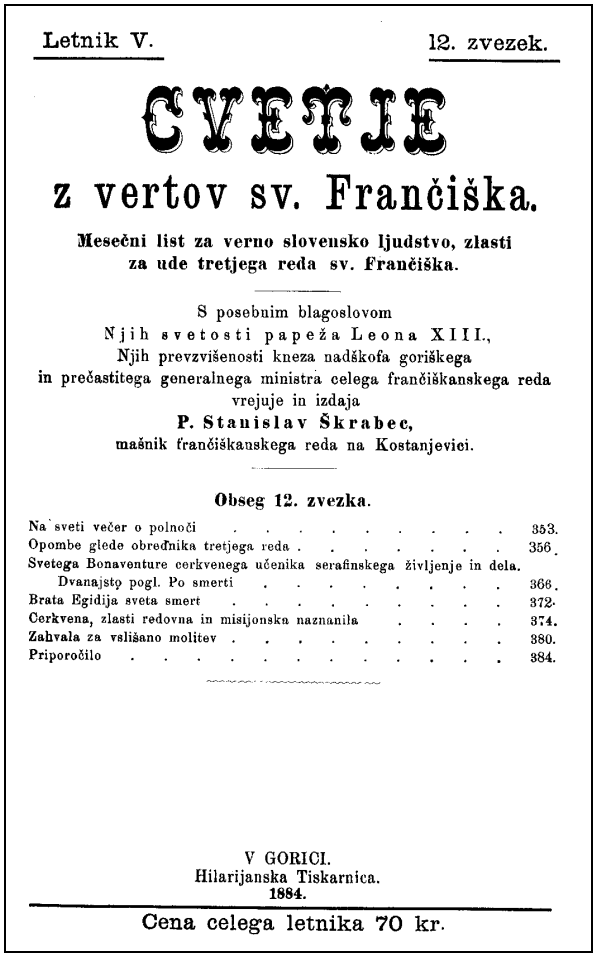
Temeljna cecilijanska ideja je bila, očistiti cerkev posvetnega duha ter "neznosnih razvad" v svetem prostoru, kamor sta se bila "pririnila in pritepla čustveno nasladna glasba" s poskočnim petjem, pogosto na necerkvena besedila. Vse to naj bi vernike odvračalo od prave religiozne zaverovanosti, dogajanje na oltarnem prosceniju pa pačilo z zabavnimi, gledališču podobnimi dejanji. Nove cecilijanske določbe so povsod po krščanskem svetu močno postrožile obredni kurz, na Slovenskem pa povzročile šokantno vznemirjenje v cerkvah. Slovenski jezik so morali pri svetih mašah zamenjali z latinskim v govoru in petju. Zahtevale so obnovo gregorijanskega koralnega petja, spevne pesmi Gregorja Riharja, očeta slovenske cerkvene pesmi v najbolj preprostem kompozicijskem slogu pa izrinile na stranski tir bogoslužja: dovoljene so bile le pri večernicah, šmarnicah in procesijah zunaj cerkve. Takšen verski dogmatizem je kajpak naletel na splošni ljudski odpor, ki je bil precej močnejši od pričakovanega. Cerkveni glasbenik je hitel z objavljanjem člankov in prevodov iz nemškega revijalnega tiska z raznovrstnimi prispevki, kako potrebna je cecilijanska reforma po zapovedih Tridentinskega koncila. Da slovenska Cerkev ne more trpeti nepokorščine ne v svojih duhovniških vrstah ne pri vernikih. Da cecillijanizem odklanjajo le tisti, ki ne poznajo njegovega pomena in sodobnih predpisov, zato so vse ugovore proglašali za cerkvi škodljive in zavajajoče, češ da se nesposobni župniki bojijo jeznih pevcev, da zato popuščajo in ponižujejo svoje poslanstvo.

Prebujena slovenska narodna zavest je v novi cerkveni strategiji takoj zaznala nevarnost za izgubo pridobljenih narodnostnih pravic, predvsem za slovenski jezik v vseh oblikah občevanja kakor za bodočo graditev nacionalne identitete slovenske kulture ter razvoja izvirne umetniške ustvarjalnosti za Cerkev po stopinjah priljubljenega Gregorja Riharja

[1] F. X. Witt je imel ves čas vlogo papeževega odposlanca med krščanskim ljudstvom povsod po svetu. Leta 1873 je dobil častni doktorat na Papeški univerzi v Rimu, 1880 pa je postal častni kanonik v vatikanski katedrali.

in njegovega skladateljskega kroga. Witt in drugi cecilijanski ideologi so drugače računali: na brezizjemno pokorščino, ki naj bi jo bili dolžni Cerkvi vsi katoliški verniki, od preprostega ljudstva do nižje in visoke duhovščine. Računali so seveda tudi na odpor, zlasti iz vrst liberalno naravnanih, rekli so "strastnih" narodnjakov, in na to, da ljudstvo s kleriki vred (ti so hoteli imeti polne cerkve) ne bodo zlahka pristali na odpravo nadvse priljubljenega petja slovenskih nabožnih pesmi in na dolgočasno mašno obredje – povrhu še v latinščini, ki je niso razumeli. Toda kljub vidnim začetnim znakom neuspeha so cecilijanski ideologi verovali v zmago njihovega gibanja. Prvotni zagon, kakor tudi naglico za idejni preobrat so spremenili v postopen, a trd, potrpežljiv in kontinuiran pritisk. Nasprotna stran prav tako ni popuščala v sporu, temveč je, ne oziraje se na nove cerkvene določbe, branila narodnostne pravice in slovenski jezik v cerkvi in zunaj nje.

Patra Škrabca je, razumljivo, v celoti obvezovala pokorščina cerkveni politiki, vendarle ga je njegova pristna narodnjaška zavest napeljala, da se je javno – s prav tehtno polemiko postavil v korist slovenskega jezika. To je storil po daljšem načrtnem premisleku, kdaj (v katerem trenutku, da bi ne bilo prepozno), kje in na kakšen način naj bi se oglasil. Ob koncu leta 1884, se pravi, ne dolgo po znamenitem epigramu Frana Levstika,[2] je objavil na platnicah glasila *Cvetje z vrtov sv. Frančiška*, ki ga je bil sam zasnoval in urejal, odločen protest pod naslovom Opombe glede obrednika tretjega reda.[3] V njem je na kratko povzel svoja lastna spoznanja, kako nesmiselno je, navzven tudi komično, spodrivati slovenski jezik z latinščino v govoru in petju. Zaukazani novi verski obrednik se mu je zdel v celoti protisloven, še posebno na podeželju in v hribovskih vaseh. Škrabec se je oprl na stališče, da se raba latinščine (mrtvega jezika, če ga ljudstvo ne razume niti ga ne zna prav izgovarjati) "ne ujema s svetostjo Kristusove cerkve in častitljivostjo njenih bogoslužnih obredov". Podčrtal je svojo lastno izkušnjo, da se verniki pri sveti maši dolgočasijo in preobračajo tuje latinske besede v šaljive domisleke; da ni nikakršna skrivnost, kako pred oltarjem smešijo pomen religioznega besedila v latinskem jeziku pri molitvi in petju, to pa se po njegovem ne bi dogajalo, če bi v cerkvah slišali razumljivo domačo govorico. Zapisal je, da se mu samo po sebi zdi čudno, če slovenski kmet latinsko poje, in naj ga cecilijanci vendar ne silijo v papagajsko oponašanje in ponavljanje latinskih besed za duhovnikom!

Letnik V. 12. zvezek.

CVETJE

z vertov sv. Frančiška.

Mesečni list za verno slovensko ljudstvo, zlasti za ude tretjega reda sv. Frančiška.

S posebnim blagoslovom
Njih svetosti papeža Leona XIII.,
Njih prevzvišenosti kneza nadškofa goriškega
in prečastitega generalnega ministra celega frančiškanskega reda
vrejuje in izdaja
P. Stanislav Škrabec,
mašnik frančiškanskega reda na Kostanjevici.

Obseg 12. zvezka.

Na sveti večer o polnoči . . . . . 353.
Opombe glede obredника tretjega reda . . . . . 356.
Svetega Bonaventure cerkvenega učenika serafinskega življenje in dela.
Dvanajsto pogl. Po smerti . . . . . 366.
Brata Egidija sveta smert . . . . . 372.
Cerkvena, zlasti redovna in misijonska naznanila . . . . . 374.
Zahvala za vslišano molitev . . . . . 380.
Priporočilo . . . . . 384.

V GORICI.
Hilarijanska Tiskarnica.
1884.

Cena celega letnika 70 kr.

Naslovnica Cvetja sv. Frančiška iz leta 1884, povzeta iz ponatisnjene izdaje (Filozofska fakulteta v Ljubljani, Oddelek za slovenistiko).

Vsebinska srž tega, kar je hotel pater Škrabec v tej polemiki dopovedati tako vsem Slovencem kot tujemu svetu, je bilo, da bi bila morala slovenska cerkvena oblast ob samem začetku reforme prositi papeža, da bi v izvedbi cecilijanske reforme na Slovenskem posebej dovolil nadaljnjo rabo slovenskega jezika v cerkvenih obredih. Navedel je zgled nekaterih drugih narodov, ki so na tak način dosegli legitimnost narodnega jezika. Pogoj za to je bila dolgotrajna tradicija cerkvenega petja v domačem jeziku. Škrabec si je dovolil "spomniti" našo cerkveno oblast, da imamo pri nas še daljšo tradicijo od tiste, ki je bila pogoj: vsaj od Cirila in Metoda naprej, torej mnogo več kot tisoč let. Škrabčev napad je štelo Cecilijino društvo za nezaslišano, do kraja zgrešeno dejanje. V imenu *Cerkvenega glasbenika*[4] je odgovorila oseba s

2 "Novo petje ceciljansko / ni slovensko, je germansko; / šola razslovenja nas, Cerkev tujči petja glas" (Ljubljanski zvon, št. 4, 1884, str. 632).

3 Opombe glede obrednika tretjega reda, Cvetje z vrtov sv. Frančiška 5, 1884, 12. zv., str. 356.

4 *V pojasnjenje in obrambo*, CG 8, 1885, št. 3, 18.

podpisom J. Borovski,[5] ki se je v tej vlogi pridružila domačim zagovornikom za čim hitrejšo izvedbo cecilijanske reforme. Patra Škrabca je nameraval s svojim pisanjem razvrednotiti kar po hitrem postopku. Očital mu je "škandalozno" zavračanje svetih cerkvenih določb, hinavsko zaničevanje trdega dela cerkvenih učiteljev petja, ki jim je po krivici "naprtal" še nemškega duha, vrh tega še v *Cvetju z vrtov sv. Frančiška*, ki je bilo precej razširjeno branje med preprostim ljudstvom. Škrabčeve besede in misli je trgal iz konteksta, jim prikrojeval drugačen pomen, se skliceval na ukaze domačih cerkvenih avtoritet, na "grozo" individualnega okusa, ki ne trpi latinščine, in na "čudni" odnos patra Škrabca do cecilijanskega petja, s katerim da brezobzirno ščiti krivoverstvo. Škrabčeve *Opombe* je označil s pečatom nepokornega frančiškanskega patra, čeravno je sodil frančiškanski red po njegovem prepričanju med ugledne, častitljive in cecilijanstvu naklonjene redóve.

Na to denunciacijo je Škrabec temeljito odgovoril, spet na *Cvetjevih* platnicah. V dveh nadaljevanjih, kar pod naslovom, ki ga je uporabil J. Borovski.[6] Po vrsti je analiziral očitke ter obsodbe vnetega cecilijanca in bolj podrobno ponovil, kaj je bil zapisal v svojih *Opombah*. Vztrajal je pri svojem mnenju na še bolj odločen način. V različnih inačicah je podčrtal, da je cecilijanstvo na Slovensko vnela zaslepljena dogma nemškega izvora, ki je bila pritegnila mnoge domače gorečneže med kleriki, ti pa po njegovem niso bili sposobni prav razumeti negativnih posledic. Pojasnil je še nekatere druge detajle, za katere je sprva najbrž sodil, da o njih niti ni treba posebej razpravljati. Da je okrožnica papeža Leona XIII. iz novejšega časa jasno ponudila obnovo stare pravice glede jezika, česar pa slovenska Cerkev očitno ni hotela razumeti in se odtrgati od "ljube" latinščine. V pravilnost svojih polemičnih stališč je bil Škrabec prepričan v tolikšni meri, da je bil pripravljen zastaviti svoje življenje zanj.[7] Borovskega je označil z zelotistom ("da ne vé, kaj govori") in mu svetoval, naj takih "kozelcev" ne bi več prevračal, ker z njimi utegne škodovati ne le cecilijanizmu, ampak samemu sebi.

Borovskemu so za vsem tem cecilijanski privrženci v odboru Cecilijinega društva sami svetovali, naj ne polemizira več s Škrabcem, češ, *Cvetje z vrtov sv. Frančiška* se "malo [!?] bere in da bi zato pričujoči odgovor odložili". Toda pisec se je bal očitka, da je cecilijancem "padlo orožje iz rok" in "da bežijo pred sovražnikom", njega osebno pa da preveč zavezuje sveta dolžnost. Odločil se je za odgovor z naslovom *Še enkrat "Cvetje" pa "Cerkveni glasbenik"*.[8] Škrabčevo zahtevo, naj se obnovi liturgija v domačem jeziku, je komentiral kot neizvedljivo in da v uspeh morebitne prošnje, naslovljene na papeža, "zelo dvomi", četudi bi se cecilijanci sami z velikim veseljem oprijeli bogoslužja v slovenskem jeziku, kajti tudi v cecilijanskem srcu "bije ljubezen do drage domačije" in do maternega jezika. Da se on sam sploh ne poteguje za petje kot tako [kot učitelj petja!?], ampak "najpoprej za pokorščino", pojem pokorščine pa izpričuje pravega cecilijanca. Potegnil je sklep, da bodo cecilijanci še naprej hodili po isti poti "v korist sveti reči", za katero delujejo.

Tudi v tem odgovoru se Borovski ni zmogel približati miselno zahtevnejšemu tonu polemiziranja. Zopet je trgal Škrabčeve misli, poskušal zavrniti očitke o zaslepljenosti in gorečnosti za nemško stvar, kakor tudi o zelotizmu glede latinskega jezika. Spet mu je zmanjkovalo argumentov, zato pa je našel formalno pripombo: grajal je *Cvetje z vrtov sv. Frančiška*, da o tej pomembni in "delikatni" stvari polemizira kar na platnicah glasila. Vsebinska novost z njegove strani je bila le izpoved o razmerju do domovine in slovenstva. Na prvi pogled zveni njegov slavospev ljubi domačiji in materinem jeziku zlagan, vendar ga je razumeti tako, kakor ga je bil zapisal. Večina cecilijancev, tudi vodilnih, namreč ni zavestno delovala proti slovenskem jeziku. Slovensko nacionalno poreklo so očitno šteli kot samoumevno danost;[9] z latinskim jezikom, starodavnim (elitnim) simbolom katoličtva, so se hoteli sunkovito dvigniti na čelo slovenske etnične skupnosti z ideološkega razloga in za seboj potegniti ("z lepa ali z grda") preostalo, Evangeliju zapisano ljudstvo. Stanislav Škrabec je presodil že v svojem prvem odgovoru, da je Borovskega grozljivo zaobjela propagandna moč cecilijanske ideologije: kot drobnega človeka brez osebnostnih ambicij in sposobnosti zanje.

J. Borovskega, kdor koli to že je, ne srečamo v zgodovini slovenske glasbe niti po imenu ne. Z ideološko pravovernega, a nepomembnega mesta

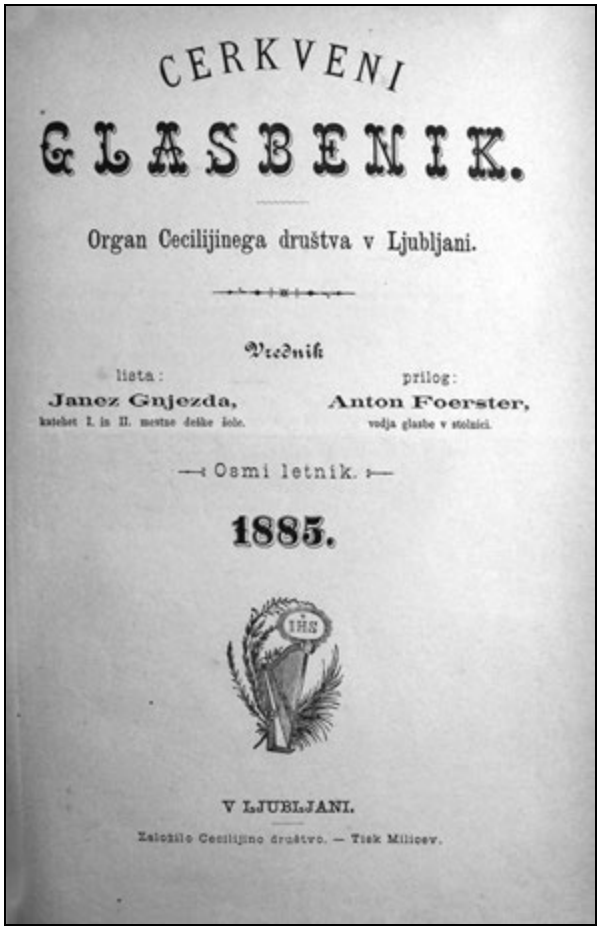
5 Za imenom J.[anez?] Borovski se skriva nek drugi, neidentificirani pisec; Slovenski biografski leksikon sicer navaja dva človeka s tem imenom, vendar noben od njiju ni bil Škrabčev partner v tej polemiki. Nanizanske *Spomini iz preteklih dni* ter *Prijateljska pisma* (CG 5, 1885 in CG 6, 1886) govorijo za to, da je bil glasbenik, učitelj cerkvenega petja in organist.

6 *V pojasnenje in v obrambo*, Cvetje z vrtov sv. Frančiška 6, 1885, platnice 3. in 4. zvezka.

7 "In s čim torej trdim, da ni treba spolnjevati cerkvenih zapovedi? Ker "zahtevam", naj bi v cerkvi nihče ne krožil in klepetal latinsko, kdor se je ni učil? Zahtevam, če hočete, in na grmado z menoj! Samo povejte mi prej, kje Cerkev zapoveduje, naj taki ljudje po latinsko pojejo in govore, ki se niso učili latinščine?" (CG, prav tam, zv. 4).

8 CG 8, 1885, št. 2, 13.

9 Tajnik ljubljanskega Cecilijinega društva, Janez Gnejzda, se je na Levstikov proti-cecilijanski epigram odzval takole: "Ko bilo brezplodno bi moje delo, /srce občutljivo bi pač me bolelo, / a ne kot sedaj neizmerno strašno! / Oh, misel, da dómu škodljiv je moj trud, / to mojemu srcu je udarec prehud, / pač na sveti / bi mene nikoli ne mogel zadeti." (CG 7, 1884, št. 7, 81).

CERKVENI
GLASBENIK.
Organ Cecilijinega društva v Ljubljani.
Urednik
lista: Janez Gnjezda, katehet I. in II. mestne deške šole.
prilog: Anton Foerster, vodja glasbe v stolnici.
Osmi letnik.
1885.
V LJUBLJANI.
Založilo Cecilijino društvo. — Tisk Millicev.

Naslovnica Cerkvenega glasbenika iz leta 1885 (NUK, Glasbena zbirka).

učitelja petja in organista, se najbrž ni nikoli premaknil. Slog pisanja, ozkost pogleda na svet, ostrina propagandnega naboja za uveljavitev cecilijanizma kažejo, da bi bil mogel zrasti iz prve generacije učencev Orglarske šole, ki jo je 1877 ustanovilo Cecilijino društvo v Ljubljani za vzgojo verodostojnega glasbenega kadra. Z letom 1885 je sodelovanje Borovskega s *Cerkvenim glasbenikom* prenehalo, pozneje pa za javnost ni več obstajal.

Šibkost cecilijanske obrambe je pater Škrabec zelo hitro spoznal, a moral se je sprijazniti z dejstvom, da potrebujejo tudi številni drugi cecilijanci vedno novih razlag in proticecilijanskih utemeljitev. Slovenske cerkvene pesmi so imele že v času Škrabčevega življenja esencialni pomen za narodnostno samo-izpričevanje in tega ni bilo mogoče zbrisati! Za vernike, zlasti podeželske, je bilo po letu 1848 petje slovenskih posvetnih pesmi v narodnih čitalnicah ter domačih nabožnih napevov pri mašah edina oblika skupnega vokalnega muziciranja in sploh edini stik z umetno glasbo, ki so mu bili kós kot nešolani posamezniki, kar se je v vseh slovenskih pokrajinah srečno dopolnjevalo s stoletja trajajočim ljudskim pevskim izročilom – kot neizpodbitnim izvorom slovenske samobitnosti v glasbi.

Pater Škrabec je poskušal domače cecilijance prepričati v sociološki učinek petja in govorjenja v domačem jeziku. Da šele ko verniki razumejo vsako besedo, razumejo tudi pomen in smisel besedila, ki ga pojejo. Petje povzdigne njihove molitve v čustveno angažiran, melodično povzdignjen in slovensko obarvan slavospev Bogu. Sociološki vidik Škrabčevega spora s Cerkvijo je potemtakem na dlani: ljudsko petje v narodnem jeziku ima prav to čarovno lastnost, da verska čustva vsakega posameznika zliva v skupni izraz verovanja v Boga, kakršnega je katoliška Cerkev v resnici hotela in pričakovala v vsej svoji zgodovini, razen kadar je občutila svojo lastno eksistenčno negotovost. Škrabec je mlačnost in hlapčevsko uslužnost cecilijanskim učiteljem zameril, a ju je ločil od zaslepljene gorečnosti, s kakršno se je bil srečal v tej polemiki. Ob tem je ves čas je meril na vrhnjo plast cecilijanskih voditeljev, ki je pod pretvezo "ukazov od zgoraj" kovalo obračun z drugače mislečimi. Zato je polemiko zaključil, spet z naslovom, s katerim je bil napaden: *"Še enkrat "Cerkveni glasbenik" in "Cvetje z vrtov sv. Frančiška"* v treh nadaljevanjih.[10] Energično se je spotaknil v fanatično gorečnost domačih cecilijanskih privržencev in nekritično vsiljevanje škodljive reforme. Spet je polemiziral tako, da je spretno spodbijal njihove zahteve. Med njimi, za zgled, takšne: "Mi /to je goreči cecilijanci/ moramo ljudstvo voditi, ne ono nas./.../ Mi nismo in ne smemo biti prilizovalci ljudstvu, ampak služabniki sv. Cerkve."[11] Torej "brez smrtnega greha nihče ne more zahtevati petja v domačem jeziku, to je zloraba, ki se mora prepovedati!"[12] Proti koncu svojega cecilijanskega spora je Škrabec ostril svojo kritiko, a pošteno, s prepričljivimi argumenti z vseh mogočih aspektov. Bolj ko je razmišljal o zgrešenem obratu slovenske cerkve v cecilijanizem, bolj je bil prepričan v svoje nasprotno stališče. Slednjič je bil prepričan, da bo cecilijansko petje "padlo", medtem ko je že izgubljal vero, da bi utegnila slovenska prošnja v doglednem času romati k papežu v potrditev. "Prerok nisem", je zapisal, "ali reforma slovenske liturgije prej ali potlej mora priti".[13]

Cecilijansko gibanje je pokazalo prve znake zloma 1896, ob stoletnici Gregorja Riharja, ki je z intuicijo svoje glasbene nadarjenosti odkril prvinsko čustveno in razumsko bít Slovencev v enostavni, melodično poudarjeni, vsakomur dostopni obliki. Dokončno slovo cecilijanizmu na Slovenskem je napovedal skladatelj Franc Kimovec (1878–1964)

10 Cvetje z vrtov sv. Frančiška 6, 1885–1886, ovitek 5., 6., 7. zv.
11 CG 3, 1880, št. 2, 11–13.
12 CG 2, 1879, *Kak vpliv ima cerkvena glasba na verno ljudstvo?*, str. 22.
13 Cvetje z vrtov sv. Frančiška 6, 1885, platnice 5. zv.

leta 1908: ne prav rad, ker sam ni bil daleč od cecilijanskih gorečnežev – z zbirko cerkvenih pesmi naslovom "Rihar renatus". Popolna odprava cecilijanskih idej[14] se je na Slovenskem vendarle zavlekla še v dvajseta leta prejšnjega stoletja.

LITERATURA

Cerkveni glasbenik (CG), letnik 1–8 (ur. Anton Foerster); letnik 1908 (ur. Franc Kimovec).
Cvetje z vrtov sv. Frančiška, platnice zv. 1–7, 1884–1887.
Pevec. Glasilo Pevske zveze (ur. Franc Kimovec), 1, 1921, št. 5–6.

Z U S A M M E N F A S S U N G

Der unnachgiebige Kampf des Franziskanermönchs Stanislav Škrabec um den Kirchengesang in nationaler Sprache

Die Polemik des Franziskanermönchs Stanislav Škrabec gegen den Kirchengesang in lateinischer Sprache entbrannte zwischen der Monatsschrift *Cvetje sv. Frančiška* (Die Blumen des hl. Franziskus) und dem *Cerkveni glasbenik* (Der Kirchenmusiker), Organ des Cäcilienjahres 1884. Die Ursache lag in der Einführung der Cäcilianischen Reform, die die slowenische Sprache und das Singen beliebter Waisen Gregor Rihars durch Latein als der obligaten Sprache und das Singen des gregorianischen Chorals ersetzte. Da die Gläubigen die lateinische Sprache nicht verstanden, entstellten sie einzelne Wörter und verwandelten sie in mehr oder weniger geistreiche Witze, die tatsächlich keinen Platz in der Kirche hatten. Der Franziskanermönch Škrabec, der zwar zur Beachtung der Kirchenbestimmungen verpflichtet war, setzte sich energisch für die Verteidigung der nationalen Sprache ein. Er schreckte nicht davor zurück, die slowenischen Kirchenbehörden daran zu erinnern, dass sie die fehlende Ordnung während des Kirchenamtes auf gesetzliche Weise wiederherstellen könnten, wenn sie durch eine besondere Bitte beim Papst erwirken würden, dass Slowenisch, das gemäß den Konzilbestimmungen seit mehr als tausend Jahre als Ritualsprache verwendet werde, wieder genehmigt werde. Er begründete eingehend den Unsinn der Cäcilianischen Reform und wies grobe Fehler nach, welche die Gläubigen nur von der Kirche abhielten.

Im Namen des *Cerkveni glasbenik* polemisierte mit ihm J. Borovski, ein unter dem Decknamen verborgener Cäcilianer, dem kein Mittel zu schlecht war, Škrabec zu diffamieren und zu disqualifizieren. Dasselbe tat er auch mit seiner zweiten Antwort, während Škrabec auf seinem Standpunkt beharrte. Die letzte Antwort, die in drei Folgen veröffentlicht wurde, beschleunigte den Untergang der cäcilianischen Gedankenwelt zu einer Zeit, wo es in der Fremde noch keine Anzeichen dafür gab. Zum 100. Geburtstag von Rihar (1896) erklangen im ganzen Land slowenische Lieder, 1908 erschien ein neues Gesangbuch mit dem aussagekräftigen Titel: *Rihar renatus.*

14 Franc Kimovec (!) je takole žaloval: "Ko bo pozabljen veliki Mozart, ko bodo molji edine žive stvari, ki bodo 'obedovale' velike Wagnerjeve opere, se bo latinski koral še glasil". *Eno-glasno petje*, Pevec 1 (1921), št. 5–6, str. 3–4.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 726:27-523.42:271.2(497.4Ljubljana)

Prejeto: 5. 2. 2009

Ignacij Voje
dr. zgodovinskih znanosti, red. prof. v pok., zasl. prof. Univerze v Ljubljani, Pražakova 14, SI–1000 Ljubljana

Gradnja pravoslavne cerkve sv. Cirila in Metoda v Ljubljani

IZVLEČEK

Po letu 1918 po nastanku države SHS oz. Jugoslavije so se zaradi naraščanja števila pravoslavnih vernikov v Ljubljani kazale potrebe po stalnem bogoslužnem prostoru. Leta 1929 je ljubljanski občinski svet podaril parcelo za Trubarjevim spomenikom ob vhodu v park Tivoli. Iz ohranjenega arhivskega gradiva lahko sledimo vsem fazam gradnje srbske pravoslavne cerkve v Ljubljani od leta 1931 do leta 1937, ko je bila predana v uporabo. Akcija za gradnjo župnišča se je začela tik pred drugo svetovno vojno. Kulturno-pastoralni pravoslavni center pa se je začel graditi šele leta 2008. Navedeni so tudi podatki o opremljanju cerkve.

KLJUČNE BESEDE
pravoslavna cerkev, eparhija-škofija, parohija-župnija, gradnja, ljubljanska mestna uprava, darilna listina, temeljni kamen, ikonostas, kulturno-pastoralni center

ABSTRACT

THE CONSTRUCTION OF THE ORTHODOX CHURCH OF ST CIRIL AND METOD IN LJUBLJANA

After the year 1918 after the formation of the state of SHS or Yugoslavia, the need for a permanent worship space arose in Ljubljana due to the increasing number of orthodox believers. In 1929, the Ljubljana municipal council donated a building plot behind Trubar's monument at the entrance into the Tivoli Park. From the preserved archival material we can follow all phases of the erecting of the Serbian Orthodox church in Ljubljana from the year 1931 to the year 1937 when it was given into use. The activity for the building of a rectory began on the eve of World War II. The erecting of the cultural-pastoral Orthodox centre began as late as in the year 2008. Also stated are data on furnishing of the church.

KEY WORDS
Orthodox Church, eparchy-diocese, parish-parish, building, Ljubljana municipal administration, deed of donation, foundation stone, iconostasis, cultural-pastoral centre

Pravoslavna cerkev sv. Cirila in Metoda v Ljubljani predstavlja primer tradicionalne arhaične arhitekture. Čeprav je bila zgrajena v tridesetih letih dvajsetega stoletja, je lep celosten spomenik srbskobizantinske srednjeveške tradicije. Zgrajena je bila sredi Ljubljane ob vhodu v park Tivoli. Predstavlja zanimiv kulturni spomenik, vreden ogleda, vendar pa ne najdemo njenega opisa ali opozorila v nobenem turističnem vodniku ali prospektu Ljubljane. V kratki razpravi želim opozoriti na potek gradnje na podlagi gradiva v Zgodovinskem arhivu Ljubljana in Arhivu Republike Slovenije. Iz gradiva je razvidno, da so takratne oblasti pokazale veliko razumevanja in posluha za zadovoljitev potreb Srbske pravoslavne cerkvene občine (SPO) v Ljubljani.

Na podlagi nepopolnih podatkov lahko ugotovimo, da se je do konca prve svetovne vojne pravoslavno bogoslužje, razen v Bojancih,[1] v Sloveniji in še posebej v Ljubljani, opravljalo samo občasno. Po letu 1918, po nastanku države SHS oziroma Jugoslavije, pa so se razmere spremenile. Ker pa ni bilo bogoslužnih prostorov, so obrede opravljali v privatnih domovih. Vojaški kurat Slaven Obradović je leta 1919 v krstni knjigi zapisal opombo, da je obrede opravljal v svoji pisarni v vojašnici ali pa v privatnih hišah. Šele leta 1920 je bila v Belgijski vojašnici (danes domuje tam Etnografski muzej) ustanovljena vojaška kapela. Do tega časa so občasno dobili v uporabo evangeličansko cerkev v Ljubljani. Pojavil pa se je tudi predlog, da bi nedokončano cerkev sv. Jožefa, ki so jo uporabljali za skladišče, prepustili pravoslavnim za njihove potrebe. Vojaška kapela je služila vsem duhovnim potrebam pravoslavnih vernikov, predvsem vojaškim osebam (oficirji, vojaki, ki so služili vojaški rok v Ljubljani) vse do leta 1936, ko je bila predana uporabi novo zgrajena cerkev sv. Cirila in Metoda. Do takrat je morala SPO premagati veliko zaprek in rešiti veliko težav.[2]

Dne 27. februarja 1921 je bila ustanovljena ljubljanska parohija (župnija), ki je 25. oktobra prejela tudi zakonsko in pravno podlago. Spadala je pod jurisdikcijo Zgornjekarlovške eparhijske (škofijske) oblasti. S tem se je pravoslavna cerkev tudi organizacijsko oblikovala. Po sprejetju ustave Srbske pravoslavne cerkve leta 1931 pa so ljubljanska in kasneje ustanovljene celjska (1925) in mariborska (1928) parohija prešle pod jurisdikcijo zagrebškega metropolita, kakor je še danes.[3]

Novoustanovljena SPO v Ljubljani je v slovenski družbi uživala precejšnje razumevanje in odprtost. Ker SPO ni imela primernega bogoslužnega prostora, je bilo njeno delovanje precej omejeno. Prvi javni poziv za gradnjo cerkve je izdala SPO že leta 1921. Drugi poziv je bil izdan leta 1929 po vsebini enak prvemu, le z eno razliko. Po prvotnem predlogu naj bi bila cerkev posvečena sv. očetu Nikolaju, v drugem pozivu pa je navedeno, da bo cerkev posvečena slovanskima apostoloma sv. Cirilu in Metodu.

Ljubljanska mestna uprava je o gradnji pravoslavne cerkve v Ljubljani razpravljala leta 1929. Iz zapisnikov je razvidno, da so na III. redni seji občinske uprave 22. aprila 1929 odobrili podporo SPO v višini 80.000 dinarjev.[4] Glede prostora, kjer naj bi zgradili novo pravoslavno cerkev, pa so v mestni upravi razpravljali na IV. redni seji 14. maja 1929.[5] V poročilu gradbenega odbora je navedeno, da je tukajšnja pravoslavna cerkvena občina že večkrat razpravljala o gradnji. Po Ljubljani je iskala primeren prostor. Obrnila se je na oblastno skupščino, da ji prepusti zemljišče, ki leži na križišču Bleiweisove ceste (današnje Prešernove ceste) in Lattermanovega drevoreda, na katerem stojijo provizorne barake opernega gledališča. Zanimala se je tudi za bivši svet deželnega dvorca v Gosposki ulici. Prosila je tudi mestno skupščino, da ji najde potreben svet za gradnjo cerkve. Omenjale so se parcele v parku nasproti Narodnega doma, na vogalu Rimske in Bleiweisove ceste itd. SPO je omenjala določene želje, da naj bi bil svet določen za gradnjo kolikor mogoče v centru mesta, oziroma nekako v sredini med obema pehotnima vojašnicama, da bodo imeli oficirji, kakor tudi moštvo cerkev v bližini. Omenjena je bila tudi zahteva, da mora cerkev stati na kolikor mogoče odprtem prostoru, tj. ob širokih cestah, da se pri cerkvenih svečanostih lahko priredi vojaška parada. Oltar cerkve naj bi bil postavljen proti vzhodu. Pri iskanju primernega prostora je gradbeni odsek pritegnil tudi prof. Jožeta Plečnika. Zelo primerna parcela naj bi bila na vogalu Vrhovčeve in Vidovdanske ceste, vendar bi bili stroški za pridobitev tega sveta preveliki. Gradbeni odsek, ki je na dveh sejah temeljito preučeval to zadevo, je prišel do zaključka, da bi bil za zgraditev pravoslavne cerkve najbolj primeren svet v Trubarjevem parku. Nedotaknjen bi ostal Trubarjev spomenik in 180 m parka. Temu mnenju se je pridružil tudi Plečnik. Gradbeni odsek je predlagal, da se SPO brezplačno odstopi svet v Trubarjevem parku v dolžini 50 do 60 m ob Bleiweisovi cesti za zgradbo pravoslavne cerk-

1 V Beli krajini, eni najbolj opustošenih slovenskih dežel v času turških vpadov, se je naselilo precejšnje število prebeglih uskokov-Srbov. Kljub hitri asimilaciji s preostalim slovenskim prebivalstvom se je do danes ohranila majhna oaza Srbov v nekaterih vaseh na podnožju planine Bukovje v okljuku reke Kolpe. V teh vaseh živi še okrog 400 Srbov pravoslavne vere. Danes so srbske vasi Bojanci, kjer stoji pravoslavna cerkev sv. Jurija, Marindol, Miličselo in Paunovići (Voje, *Slovenci pod pritiskom turškega nasilja*, str. 132).

2 Letopis SPCO, str. 16.

3 Prav tam, str. 19.

4 ZAL, LJU 488, COD III/84, str. 93.

5 Prav tam, str. 522–528.

Pravoslavna cerkev sv. Cirila in Metoda v Ljubljani (foto: Ignacij Voje).

ve s pripadajočim župniščem (parohatom). Auerspergov svet "Knežji dvorec" naj mestna občina odkupi, bodisi s posredovanjem SPO, ki ima z lastnikom že sklenjeno pogodbo,[6] ali pa od lastnika samega, če bo ta ponudba ugodnejša.

Sledila je daljša debata, ki jo povzemam:

Podžupan ing. Dušan Sernec je priporočil, da občina odkupi Auerspergov svet.

Župan dr. Dinko Puc je menil, da bo SPO zgradila svojo cerkev v bizantinskem slogu in je za ta namen zelo težko dobiti primeren prostor, ki bi odgovarjal vsem pogojem.

Občinski odbornik Ivan Hribar je pripomnil, da ni proti temu, da bi se svet pravoslavni občini ne odstopil, vendar misli, da bi bil za zgraditev cerkve bolj primeren kak drug prostor. Po njegovem mnenju bi bil prikladnejši nezazidan svet med Trdinovo ulico in Mühleinovim posestvom ob Dunajski cesti. Tam naj bi prišla pravoslavna cerkev veliko bolj do veljave. Vprašanje je, če bi lahko to parcelo dobili in po kakšni ceni. Priporočil je, da bi z odločitvijo še nekaj časa počakali.

Občinski odbornik Miroslav Urbas je soglašal s tem, da je prostor v Trubarjevem parku za pravoslavno cerkev neprimeren. Ve za nek drug prostor, ki ga pa ne more odkriti, ker bi to prav gotovo vplivalo na ceno. Predlagal je, da se ta točka umakne z dnevnega reda.

Župan Puc je povzel, da so navedeni spreminjevalni predlogi enotni v tem smislu, da se pravoslavni cerkveni občini preskrbi ali kupi zemljišče, da pa se zadeva odloži z dnevnega reda zaradi temeljitejše študije. Presoja glede prostora naj se odloži najkasneje do konca junija.

Podžupan Sernec je menil, da je rešitev te zadeva nujna, ker pravoslavna cerkvena občina prosi za primeren prostor že več kot eno leto. Omenja, da je v Ljubljani že več kot tisoč pravoslavnih vernikov, ki so brez cerkve. Navedel je, da so v Srbiji razmere v tem pogledu drugačne. V Beogradu, Kragujevcu in drugih krajih dajejo občine rimokatoličanom svet za zgraditev cerkva takoj in brezplačno. Pridružuje se predlogu referenta.

Občinski odbornik dr. Oton Fettich je poudaril, da se s to zadevo ne sme dolgo odlašati, ker je šte-

6 Z dne 26. novembra 1928 je ohranjen ekspoze o stavbišču, izbranem za zgradbo srbsko-pravoslavne cerkve v Ljubljani. V njem je zapisano: *Za nameravano zgradbo srbsko-pravoslavne cerkve v Ljubljani je srbsko-pravoslavna občina v Ljubljani izbrala stavbišče tzv. Knežji dvorec. To stavbišče ima v glavnem obliko nepravilnega četverokotnika v izmeri ca. 3572 m² in meji na tri ulice, tj. na Vegovo, Knežjo in Gosposko ulico. Ker leži skoraj v sredini mesta in ker je udobno dostopno s Kongresnega trga po široki Vegovi ulici, je po svoji legi in velikosti za zgradbo cerkve pripravno. V slučaju uresničenja zgradbe se oblika in velikost stavbišča spremeni. Doslej veljavni regulacijski načrt ... predvideva razširjenje Gosposke ulice na 11 m, Knežje ulice na 13,5 m in zoženje Vegove ulice na 18 m. Vsled teh sprememb bi se stavbišče povečalo za ca 62 m², tj. na skupno izmero 3642 m². V povojni dobi se je pristopilo k reviziji tega regulacijskega načrta in sicer po predlogu prof. Plečnika ... Dosedanji lastnik stavbišča je knez Auerspergov fidejkomis, kojega uživatelj je nedoletni Adolf Auersperg, njegov varuh Karel Auersperg, katere zastopa dr. F. Lukman, odvetnik v Ljubljani, Gradišče štev. 3. Stavbišče je po ustmenem sporočilu dr. Lukmana naprodaj za znesek Din 360.000.- /:tristošestdeset tisoč dinarjev:/ netto nettisimo. Z ozirom na lego in velikost stavbišča je navedena cena za nakup zemljišča primerna* (ZAL, LJU 493, spec. fasc. 19).

vilo pravoslavnih vernikov veliko in cerkev nujno potrebujejo. Ker je zadeva nujna, je predlagal, da se rešitev tega vprašanja preloži na prihodnjo sejo.

Občinski odbornik Vinko Gregorčič se je pridružil predlogu, da se reši to vprašanje do konca junija.

Poročevalec gradbenega odseka ing. Anton Ditrich je v zaključnem govoru opozoril, da je izbira sveta za cerkev zelo težka, ker mora prostor za cerkev po izjavi pravoslavne cerkvene občine ležati od vzhoda proti zahodu in v središču mesta. Poleg tega mora biti pred cerkvijo večji prostor za vojaške parade, kar je pri zemljišču v Trdinovi ulici nemogoče. Glede parkov je menil, da jih imamo dovolj na razpolago in ne bi bili prav nič prikrajšani, če bi od Trubarjevega parka odstopili 50 x 60 m sveta. Na koncu je še poudaril, da so o tej zadevi razpravljali tudi s prof. Plečnikom, ki se je popolnoma ogrel za ta projekt.

Pri glasovanju je bil predlog gradbenega odseka sprejet z 21 glasovi občinskih odbornikov, proti so bili štirje.

Iz gornje razprave je razvidno, da so med občinskimi odborniki obstajali pomisleki glede prostora, kje naj bi bila zgrajena pravoslavna cerkev v Ljubljani. Kaže, da je k določitvi prostora pomembno vplival arhitekt Jože Plečnik.

O sklepu občinskega sveta je bila SPO obveščena 16. maja, ki je to vest takoj sporočila srbskemu partiarhu Dimitriju Pavloviću. Pismo, ki ga je patriarh poslal srbski pravoslavni občini, ga je ta posredovala občinski upravi. Prebrano je bilo na VI. redni seji 23. julija 1929. Patriarh Dimitrij je v pismu med drugim zapisal sledeče: ... *Dajući svoj blagoslov za početak akcije oko podizanja srpske pravoslavne crkve u Ljubljani, želimo svaku sreću i napredak u radu. Ovom prilikom izjavljujemo i ljubljanskoj opštinskoj upravi toplo blagodarnost na podarenom zemljištu za podizanje srpske pravoslavne crkve...".*[7]

Darilna pogodba ni bila sklenjena takoj, temveč šele leta 1936, ko je bila gradnja cerkve v polnem teku.[8] Sklenjena je bila med mestno občino ljubljansko in SPO iz Ljubljane. Izdana je bila 31. marca 1936. Za mestno občino jo je podpisal predsednik (župan) dr. Juro Adlešič ter člana mestnega sveta dr. Milan Korun in Avgust Novak, za SPO pa paroh Budmir Đorđević, predsednik SPO Ljubomir Jurković in blagajnik Rajko Ogrin. Navedel bom prve tri člene, iz katerih je razvidno, da je bil svet za gradnjo cerkve podarjen v več fazah:

I. člen – Ugotovi se, da je mestni svet ljubljanski na podstavi (paragrafa) 81 v zvezi s (paragrafom) 80 občinskega reda na svoji redni javni seji dne 14. maja 1929 po predidočem dogovoru in odobritvi komisarja oblastne samouprave ljubljanske št. 26249 z dne 23. septembra 1929 sklenil, da odstopi in prepusti mestna občina ljubljanska Srbsko pravoslavni cerkveni občini v Ljubljani brezplačno del parcele štev. 174/1 – travnik, ki je pripisan vložku k.o. Kapucinsko predmestje in to pod pogojem, da ta svet služi za gradnjo Srbsko pravoslavne cerkve v Ljubljani.

Ta sklep je odobrilo Ministrstvo Financ z razpisom št. 130.646 z dne 12. septembra 1929. Obdarovanka stopi v posest in užitek podarjenega sveta z dnem podpisa te pogodbe in odpravlja od tedaj dalje vse davke, davščine in druga javna bremena, v kolikor ni po zakonu teh bremen oproščena.

II. člen – Svet, ki ga mestna občina ljubljanska v smislu t. I. te pogodbe podari Srbsko pravoslavni cerkveni občini v Ljubljani je bil razmerjen ter označen v prišiti mapni skici z dne 3. avgusta 1934, odnosno 9. septembra 1934 s parc. št. 174/4 travnik in parc. št. 378-stavbišče, ki sta nastali po delitvi parcele 174/1-travnik s ploščino 6755 m^2.

III. člen – Mestna občina ljubljanska po svojih zakonitih zastopnikih podari in izroči Srbsko pravoslavni cerkveni občini v Ljubljani od svojega zemljišča vložek št. 480 k.o. Kapucinsko predmestje novo nastali parceli št. 174/4 travnik v izmeri 493 m^2 in to brezplačno v popolno in izključno last in posest ter dovoli odpis in prenos navedenih parcel v nov vložek v k.o. Kapucinsko predmestje in ondi vknjižbo lastninske pravice za Srbsko pravoslavno cerkveno občino v Ljubljani.[9]

V VII. členu zvemo tudi za vrednost darovanega sveta "Radi odmere taks se ceni darovani svet na Din 189.800". Kraljevska banska uprava Dravske banovine je 25. aprila 1936 odobrila darilno listino.

Kmalu po tem, ko je bilo določeno zemljišče za gradnjo pravoslavne cerkve v Ljubljani, je Ministrstvo za gradnje kraljevine Jugoslavije, naročilo izdelavo načrtov za gradnjo cerkve po projektu inšpektorja v ministrstvu arhitekta Momira Korunovića. Momir Korunović (1883–1969) je bil srbski arhitekt, predstavnik monumentalne srbske arhitekture dvajsetih in začetka tridesetih let 20. stoletja. Projektiral je večinoma javne zgradbe v Beogradu (zgradba pošte pri železniški postaji in direkcijo PTT) in Banja Luki (palačo banovine) ter več sokolskih domov v raznih mestih. V teh stavbah je skušal vgraditi dekorativne elemente srbske arhitekture v duhu preživelega romantizma in bil v tem

7 ZAL, LJU 488, COD III/84, str. 784–785. *Ob začetku gradnje srbske pravoslavne cerkve v Ljubljani dajemo svoj blagoslov in želimo vso srečo in napredek pri delu. Ob tej priložnosti se ljubljanski občinski upravi toplo zahvaljujemo za podarjeno zemljišče za gradnjo srbske pravoslavne cerkve.*

8 Iz osnutka dopisa gospodarskega urada mestnega načelstva Kraljevi banski upravi Dravske banovine z dne 2. IV. 1936 izvemo, da se je *"darilna listina iz raznih razlogov zavlekla do danes..."*, ker so medtem agende komisarja oblastne samoupravne oblasti ljubljanske prešle na Kralj. bansko upravo (ZAL, LJU 493, spec. fasc. 19).

9 Prav tam.

poskusu osamljen. V načrt ljubljanske pravoslavne cerkve je vnesel elemente srbsko-bizantinske šole (vzor Gračanica in deloma Dečani). Po enajstih letih zbiranja sredstev za gradnjo cerkve je ostajala realna možnost, da se gradnja začne.[10]

Pridobitev dovoljenj za gradnjo pa je potekalo kar precej časa, saj so bili postopki dolgotrajni. Vse je potekalo preko Beograda.

Dne 8. decembra 1930 je v odobritev ministru Ministrstva za gradbeništvo poslan elaborat, ki ga je izdelal arhitekturni oddelek tega ministrstva za gradnjo pravoslavne cerkve v Ljubljani. Predračunska vsota je bila predvidena v višini 1,774.434.58 din. Minister naj bi odobril gradnjo na podlagi zakona in uredb s pogojem, da SPO po predhodno zagotovljenem kreditu izvede gradnjo cerkve v mešani režiji s pomočjo treh članov režijskega odbora in pod nadzorstvom tehničnega odseka banske uprave v Ljubljani. Dne 12. decembra 1930 pa je pravosodno ministrstvo iz Beograda sporočilo tehničnemu odseku banske uprave v Ljubljani, da je na podlagi sklepa Ministrstva za gradbeništvo z dne 8. decembra SPO odobreno v Ljubljani zgraditi novo cerkev v mešani režiji in po že prej dogovorjeni predračunski vsoti. Dne 31. decembra je bil imenovan s strani banske uprave v režijski odbor ing. Josip Černivec. Dne 15. januarja 1931 pa je SPO obvestila bansko upravo, da je v režijski odbor imenovalo dva člana, in sicer ing. Ivana Otalaha in Živka Lukića, višjega uradnika v.p.[11]

Dne 19. marca 1931 je bil v odobritev ministru Ministrstva za gradbeništvo poslan še elaborat za gradnjo župnišča (parohijske kuće). Tehnična in računska revizija sta pregledala elaborat in bila mnenja, da ga lahko odobrijo. Revidirana predračunska vsota za delo v režiji naj bi znašala 525.195.73 din. Pravosodno ministrstvo je 25. marca 1931 obvestilo tehnični oddelek banske uprave, da so po sklepu Ministrstva za gradbeništvo odobreni načrti in predračunska vsota. Dne 24. junija 1932 je SPO naslovila prošnjo na mestno načelstvo, da v regulacijskem načrtu na gradbeni parceli niso označene vrtnarske kulture, ki se nahajajo na parceli. Ker je gradnja cerkve tik pred začetkom, ni možno določiti smeri gradnje in nivelo. Predlagajo, da se ustanovi komisija, ki bi jo sestavljali predstavnik mestnega gradbenega odbora, mestni vrtnar in predsednik režijskega odbora za gradnjo cerkve ing. Josip Otalah. Zadeva je bila rešena pozitivno 28. julija 1931.[12] Dne 30. junija 1931 je SPO sporočila banski upravi nov razširjeni režijski odbor, ki so ga sestavljali: predsednik: ing. Josip Otalah, inšpektor tehničnega oddelka kr. banske uprave v Ljubljani; sekretar: dr. Stanislav Repe, glavni tajnik Zveze kulturnih društev v Ljubljani; člani: Hinko Brezovšek, namestnik direktorja Prve hrvatske štedionice v Ljubljani; Savo Barl, železniški uradnik v Ljubljani; ing. Josip Černivec, višji tehnični pristav pri banski upravi.[13]

Leta 1932 sta bila v Sloveniji dva pomembna dogodka za pravoslavno cerkev. Dne 19. junija, na prvi binkoštni dan, je bila predana bogoslužju novozgrajena pravoslavna cerkev Celju.[14] Naslednji dan, 20. junija, pa je patriarh srbske pravoslavne cerkve Varnava Rosić ob udeležbi visokih cerkvenih in civilnih dostojanstvenikov blagoslovil temeljni kamen današnje cerkve sv. Cirila in Metoda.[15]

Gradnjo cerkve sv. Cirila in Metoda v Ljubljani je prevzelo gradbeno podjetje Ivan Bricelj iz Ljubljane, Slomškova ul. 19. SPO je 23. novembra 1934 obvestila bana dravske banovine dr. Draga Maruščiča, da so na cerkvi dokončana vsa zidarska, betonska in krovska dela, zato bi bilo potrebno opraviti kolaudacijo. Prosijo, da bi imenoval ing. Josipa Otalaha, ki bi pri tem strokovno sodeloval.[16] Gradnja se je potem vlekla še do leta 1936. Dne 1. decembra je bila cerkev predana bogoslužju, kljub temu da je bila v notranjosti neopremljena. Iz ohranjene dokumentacije je razvidno, da je imel gradbeni podjetnik Ivan Bricelj kar precej težav z izplačilom za opravljena gradbena dela. Dne 14. oktobra 1936 je poslal Ivan Bricelj pismo SPO za izplačilo III. situacije pri gradnji cerkve (pismo ni ohranjeno, se pa omenja v odgovoru). Predsednik SPO v dopisu z dne 15. oktobra obvešča Briclja, da je s telegramom prosil za dvig vloženih sredstev pri podružnici Državne hipotekarne banke za izplačilo njegovega računa III. situacije gradnje. Ponovno se obrača Bricelj s pismom (pismo ni ohranjeno) na SPO dne 23. oktobra za izplačilo gradbenih del. Dne 24. oktobra mu je predsednik SPO sporočil, da se je takoj povezal z advokatom dr. Milanom Korunom, ter se z njim sporazumel, da se na račun predloženega in odobrenega obračuna III. situacije gradbenih del izplača vsota 19.000 din, ostanek pa takrat, ko bodo prejeli od patrijaršijskega upravnega odbora v Beogradu dovoljenje, da dvignejo denar pri ljubljanski podružnici Hipotekarne banke, kar se bo zgodilo kmalu.

10 Kompletni načrti srbske pravoslavne cerkve v Ljubljani so ohranjeni v ARS, AS 73/XV; in v ZAL, LJU 493, spec. fasc. 19.
11 ARS, AS 73.
12 ZAL, LJU 493, spec. fasc. 19.
13 ARS, AS 73.
14 Himmelreich, Pravoslavna cerkev, str. 3–9. Z zidavo pravoslavne cerkve v Celju so začeli 1. julija 1930. Avtor načrtov za cerkev je bil Momir Korunović, ki se je v času modernizma posvetil projektiranju izključno spomeniških obeležij in sakralnih objektov. Pri realizaciji naročil s strani cerkve oziroma države je za mnoge pravoslavne cerkve po vsej kraljevini uporabljal dva tipa. Prvi je tip kamnite cerkve, drugi pa tip cerkve, za katerega so uporabljali sodobni fasadni material. Zgradba celjske pravoslavne cerkve je sodila v drugi tip, uporabljen pa je bil tudi pri gradnji cerkva v Ljubljani (1936) in Mariboru (1939). Leta 1941 so Nemci takoj po zasedbi Štajerske porušili pravoslavni cerkvi v Celju in Mariboru.
15 Letopis SPCO, str. 29.
16 ARS, AS 73.

Toda 20. januarja 1937 se je Bricelj ponovno pisno obrnil na SPO. V pismu je predložil obračun za opravljena gradbena dela v znesku 267.173.93 din. Prosi, da obračun priznajo in ostanek v znesku 71.277.61 din nakažejo na njegov račun pri Zanatski banki podružnici v Ljubljani. Ob tej priliki prosi tudi za kolavdacijo. Odgovor od SPO (na pismo z dne 2. marca, ki ni ohranjeno) je dobil 13. marca, da bo končni obračun sprejet in odobren skupaj s kolavdacijo gradbenih del. Ta posel je dan v postopek šele na podlagi Bricljeve prošnje, ki je bila predpisano taksirana šele 27. februarja. Dne 21. junija se je Ivan Bricelj obrnil s pismom direktno na patrijašijski upravni odbor v Beogradu, v katerem omenja, da je že jeseni 1936 končal z gradbenimi deli. SPO mu še vedno dolguje 70.000 din. Tukajšnji upravni odbor SPO se izgovarja, da denarja ne mora dobiti od Patrijaršije v Beogradu. Ker denar potrebuje za svoj obrat, postavlja rok do konca navedenega meseca, sicer bo vložil tožbo proti SPO. Dne 27. decembra 1937 je dobil Ivan Bricelj dva dopisa od SPO, v katerem ga obveščajo, da so opravili kolavdacijo zidarskih del, ki je bila opravljena 27. oktobra in opravili likvidacijo njegovega obračuna na dva različna načina. Priznali so vsoto 270.931.81 din za gradbena dela in to brez taks. Po prvem izračunu naj bi ostali dolžni 18.219.40 din, po drugem pa le 10.031.40 din. To vsoto lahko Ivan Bricelj dvigne pri blagajniku Rajku Ogrinu, direktorju Zanatske banke kraljevine Jugoslavije. Dne 27. decembra je Ivan Bricelj prejel od SPO tudi obvestilo, da je bil končno likvidiran obračun za zaključna zidarska dela, prosijo ga pa, da odstopi od zahteve izplačila obresti, ker se je izplačilo zakasnilo ter plačilo advokatskih stroškov. Za te zahtevke nimajo odobrenega kredita. S tem dopisom je bilo očitno poravnano izplačilo vseh stroškov za gradbena dela.[17]

Uporabno dovoljenje je mestno poglavarstvo odobrilo 7. oktobra 1937 in to na podlagi prošnje SPO z dne 30. marca 1937 in stavbno komisijskega ogleda 10. septembra. Ugotovilo je, da zgradba ustreza vsem zahtevam in pogojem gradnje in je projektirana točno po načrtih. Pred tem, 11. septembra, je SPO naslovila prošnjo na mestno glavarstvo, da jo osvobodi plačila občinske gradbene takse in s tem omogoči otvoritev cerkve. Zanimivi so razlogi, ki jih navajajo v dopisu. Sklicujejo se, da je bila cerkev zgrajena s prostovoljnimi prispevki, ki so jih vplačali ljubljanski meščani ne glede na versko prepričanje in s prispevki pobožnih kristjanov iz cele države. To je trajalo 15 let. Ker notranja ureditev zahteva veliko denarnih sredstev, nadaljujejo z zbiranjem prostovoljnih prispevkov.[18] Najprej je bilo treba postaviti ikonostas, ki bi ločil oltar od ladje. Donacija je prišla s kraljevskega dvora. Kraljica Marija je v spomin na kralja Petra I. naročila izdelavo ikonostasa in delo poverila znani debarski rezbarski šoli. Izdelava ikon, ki naj bi bile vgrajene v ikonostas, pa je bila poverjena akademskemu slikarju Slovencu prof. Mirku Šubicu. Z zanimanjem se je slikar Šubic posvetil temu delu in v starih srbskih samostanih intenzivno študiral srbsko-bizantinski slog takšnih slik. Ikonostas, ki je imenitno rezbarsko delo, še danes krasijo ikone slovenskega slikarja.[19]

Šele 1. novembra 1938 je bil imenovan prvi stalni ljubljanski paroh. Na to mesto je bil postavljen protojerej Bogdan Matković. Z umestitvijo stalnega paroha (župnika) se je ponovno postavilo vprašanje gradnje župnišča, čeprav so bila dovoljenja za gradnjo pridobljena že leta 1932. V župnišču bi bilo tudi stanovanje za paroha. Ker tedaj to ni bilo možno, je mestna občina ljubljanska nakazovala SPO posebna sredstva (predvsem najemnino za duhovnika). Leta 1934, v času gradnje cerkve, je mestna občina poklonila SPO dodatno zemljišče poleg cerkve za gradnjo župnišča, kot je razvidno iz darilne listine. Zaradi pomanjkanja sredstev se je gradnja župnišča odložila na kasnejši čas. Leta 1939 so v

Detajl ikonostasa z ikonami slikarja prof. Mirka Šubica (foto: Ignacij Voje).

17 ZAL, LJU 493, spec. fasc. 19.
18 Prav tam.
19 Letopis SPCO, str. 31.

SPO ponovno začeli razmišljati o gradnji župnišča, zbirati so začeli tudi sredstva. Gradnjo je preprečil upravni odbor Srbske pravoslavne cerkve, ker ni odobril prošnje za pridobitev dolgoročnega posojila pri državni Hipotekarni banki. Podobna akcija se je ponovila leta 1941, ko je SPO raznim državnim in civilnim ustanovam, društvom in posameznikom naslovila prošnjo za prispevek, ki bi ga uporabili za gradnjo župnišča in dokončanje notranje ureditve in opreme za cerkev. Razpis je naletel v Sloveniji na velik odziv. Najbolje se je izkazal Franjo Medič, industrijalec iz Ljubljane, ki je nakazal v sklad 15.000 din. Kmalu je bilo prvih sto tisoč dinarjev vloženih v Poštno hranilnico, ko je to akcijo prekinila druga svetovna vojna.[20]

Po osvoboditvi leta 1945 je pravoslavna cerkvena občina životarila. Ni bilo pogojev, da bi parohi mislili na dokončanje notranje opremljenosti cerkve in na zidavo župnišča. Postavljale so se s strani oblasti mnoge ovire. Šele leta 1983, z nastopom službe paroha Perana Boškovića, so se stvari obrnile na bolje. Začele so se uresničevati zamisli, ki so bile prekinjene leta 1941. Najprej se je paroh Bošković lotil poslikave notranjosti s freskami. To delo je trajalo več kot deset let (1986 do 1998) Slikarsko delo sta opravila po vzoru pravoslavnih cerkva v Srbiji slikarja Dragomir Jašović in Niša Mladenović. Upodobljeni so prizori iz stare in nove zaveze, pri čemer sta kot vzor vzela motive iz nekaterih slavnih srbskih samostanskih cerkva. Upoštevala sta tradicijo srbske ikonografije, tako po razporeditvi prizorov kot po izraznosti likov. V zadnjem času je cerkev pridobila še nekaj dodatne opreme, kot je proskinetarij – pult, na katerem je razstavljena osrednja ikona, ki je predmet čaščenja vernikov, in dva prestola, vse izdelano v že omenjeni debarski rezbarski šoli. Še posebej veličasten je polijelej – lestenec, ki visi sredi cerkve.[21]

Freska sv. Simeona – velikega župana Štefana Nemanje (foto: Ignacij Voje).

Šele po skoraj sedemdesetih letih od zgraditve je 23. oktobra 2005 srbsko pravoslavno cerkev sv. Cirila in Metoda v Ljubljani posvetil srbski patriarh Pavel ob asistenci visokih cerkvenih dostojanstvenikov. Relikvije sv. Anastazija, ki jih je patriarh položil v oltar, je iz Vatikana v Ljubljano prinesel kardinal Tomaš Špidlih. Posvetitve sta se udeležila tudi ljubljanski nadškof Alojz Uran in pokojni predsednik republike dr. Janez Drnovšek.[22]

Potrpežljivost in zavzetost paroha Perana Boškovića pa bo kmalu kronana še z enim zastavljenim ciljem. V bližnji prihodnosti bo poleg cerkve zgrajen kulturno-pastoralni center, ki bo zadovoljil potrebe pravoslavne cerkve po župnišču, hkrati pa bodo v centru potekale dejavnosti za spodbujanje medkulturnega dialoga, zbliževanja narodov in ver. S slovesnim odkritjem in blagoslovom temeljnega kamna kulturno pastoralnega središča v nedeljo, 22. junija 2008, še v času predsedovanja Slovenije Evropski skupnosti, je srbska pravoslavna občina v Ljubljani uradno začela gradnjo svojega župnijskega doma in kulturnega centra.[23]

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 73 – Kraljevska banska uprava Dravske banovine, tehnični oddelek (v posebni mapi so dokumenti o gradnji pravoslavne cerkve v Ljubljani, nepaginirano).
AS 73/XV – Načrti pravoslavne cerkve.
ZAL – Zgodovinski Arhiv Ljubljana
LJU 488 – Mesto Ljubljana, rokopisne knjige, Cod III, Zapisniki sej mestnega sveta, knjiga 84.
LJU 493 – Mesto Ljubljana, gradbena registratura, spec. fasc. 19 (akti nepaginirani, načrti pravoslavne cerkve).

20 Prav tam, str. 37–39.

21 Voje, Preko ovir, str. 151. Navedel po pripovedovanju paroha Perana Boškovića (ustni vir).

22 K.H., Sveti Anastazij nas povezuje, str. 9.

23 J. Pt. Začetek gradnje, str. 3. M. Jesenšek, Petkov pogovor: Peran Bošković, str. 6.

Letopis SPCO u Ljubljani, autor: protojerej Bogdan Matković paroh ljubljanski (fotokopija, brez paginacije. Naknadna paginacija strani. Original hrani SPCO).

LITERATURA

Himmelreich, Bojan: Pravoslavna cerkev sv. Save v Celju. *V hiši mojega očeta je mnogo bivališč. O porušenih celjskih cerkvah.* Celje : Zgodovinski arhiv, 2003, str. 3–9.

K.H., Sveti Anastazij nas povezuje. *Družina, slovenski katoliški tednik,* 54, št. 44–45, 30. oktobra 2005, str. 9.

Pt., J.: Začetek gradnje pravoslavnega centra. *Družina, slovenski katoliški tednik,* 57, št. 26, 29. junija 2008, str. 3.

Voje, Ignacij: Preko ovir. Pravoslavna cerkev v Ljubljani. *Mohorjev koledar 2009.* Celje : Celjska Mohorjeva družba, 2008, str. 148–152.

Voje, Ignacij: *Slovenci pod pritiskom turškega nasilja.* Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1996.

Z U S A M M E N F A S S U N G

Der Bau der orthodoxen Kirche der hll. Kyrill und Method in Ljubljana

Die orthodoxe Kirche der hll. Kyrill und Method in Ljubljana am Eingang in den Tivoli-Park ist ein Beispiel der traditionellen archaischen Schule. Obwohl sie in den dreißiger Jahren des zwanzigsten Jahrhunderts errichtet wurde, stellt sie ein schönes Gesamtkunstwerk der mittelalterlichen serbisch-byzantinischen Tradition dar. Die Pläne mit Elementen der serbisch-byzantinischen Schule nach dem Vorbild der Klöster Gračanica und Dečani wurden vom Architekten Momir Korunović entworfen. Nach der Gründung des SHS-Staates bzw. Jugoslawiens im Jahr 1918 wuchs mit der steigenden Zahl der orthodoxen Gläubigen das Bedürfnis nach einem festen Gebäude für den Gottesdienst. Im Jahr 1921 wurde die Parochie (Pfarrei) Ljubljana gegründet, die umgehend eine Aktion zur Erwerbung der nötigen Mittel und eines geeigneten Baugrundes startete. Am 14. Mai 1929 wurde von der Gemeindeverwaltung Ljubljana eine umfassende Debatte über die Zuteilung eines geeigneten Grundstücks geführt und der Beschluss gefasst, dass zum Kirchenbau eine Bauparzelle hinter dem Trubar-Denkmal an der Bleiweiß-Straße (heute Prešeren-Straße) gegenüber dem Narodni dom abgetreten werden sollte. Ein Schenkungsvertrag, der auch einen weiteren Platz für den Bau des Pfarrhofs einschloss, wurde erst im Jahr 1936 unterzeichnet. Die Erlangung einer Baugenehmigung zog sich infolge langwieriger Verfahren im Rahmen der Ministerien in Belgrad hin. Im Juni 1932 wurde der Grundstein vom serbischen Patriarchen der serbisch-orthodoxen Kirche Varnava gesegnet. Die Bauarbeiten wurden vom Bauunternehmen Ivan Bricelj aus Ljubljana bis Ende 1934 durchgeführt, wobei Bricelj mit der Eintreibung von Baukosten große Schwierigkeiten hatte. Am 1. Dezember 1936 wurde die Kirche dem Gottesdienst übergeben, obwohl das Kircheninnere noch nicht eingerichtet war. In der Schnitzschule Debar wurde durch eine Schenkung des Hofes ein Ikonostas hergestellt, die Ikonen wurden von dem slowenischen Maler Mirko Šubic geschaffen. Nach 1983, als Paroch Peran Bošković seinen Dienst antrat, wurde die Inneneinrichtung fertiggestellt (Fresken, Leuchter, Thron, Pult für die zentrale Ikone u. a. m.). Die Kirche wurde erst am 23. Oktober 2005 vom serbischen Patriarchen Pavle geweiht. Mit dem Bau eines kulturell-pastoralen Zentrums begann man erst im Jahr 2008.

1.01 Izvirni znanstveni članek UDK 322:27-67(497.4):94(100)"1939/1945"

Prejeto: 23. 3. 2009

Vida Deželak Barič
asistent-doktor, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: vida.dezelak-baric@inz.si

Slovanska apostola sv. Ciril in Metod v interpretaciji Osvobodilne fronte med drugo svetovno vojno

IZVLEČEK

Prispevek obravnava odnos Osvobodilne fronte slovenskega naroda do vere in Cerkve skozi prizmo in analizo konkretno izbranega primera oziroma vprašanja. Zadeva interpretacijo verskega, kulturnega in političnega pomena poslanstva in delovanja slovanskih apostolov sv. Cirila in Metoda, kakršna se je uveljavila v partizanskem taboru med drugo svetovno vojno. Do izraza je prišla predvsem leta 1944, ko je partizansko vodstvo sklenilo čim bolj množično in slavnostno obeležiti praznik omenjenih slovanskih apostolov. Interpretativni okvir pomena solunskih bratov je imel očitno aktualno poanto, pogojeno z večplastnimi procesi na Slovenskem med drugo svetovno vojno (okupacija, odpor, revolucija, protirevolucija, kolaboracija). Bil je med drugim v funkciji utemeljevanja odporniškega gibanja kot demokratičnega in v funkciji politično propagandnega nastopa proti protirevoluciji ter kolaboraciji.

KLJUČNE BESEDE
druga svetovna vojna, Osvobodilna fronta slovenskega naroda, apostola Ciril in Metod, krščanstvo, propaganda

ABSTRACT

THE SLAVIC APOSTLES ST. CYRIL AND METHOD IN THE INTERPRETATION OF THE LIBERATION FRONT DURING WORLD WAR II

The contribution deals with the relation of the Osvobodilna fronta (Liberation front) to religion and the Church through the prism and analysis of concretely chosen case and question respectively. It concerns the interpretation of religious, cultural and political implication of the mission and activity of the Slavic apostles St. Cyril and Method as it was asserted in the partisan camp during World War II. It became more expressed in the year 1944 when the partisan leadership decided to mark as massively and solemnly as possible the feast day of the mentioned Slavic apostles. The interpretative frame of the implication of the Salonica brothers obviously carried a topical argument, conditioned by multi-strata processes on Slovene grounds during World War II (occupation, resistance, revolution, counter-revolution, collaboration). It was amongst other in the function of substantiating the resistance movement as a democratic one, and in the function of political propagandist action against counter revolution and collaboration.

KEY WORDS
World War II, Osvobodilna fronta slovenskega naroda (Liberation front of the Slovene nation), Apostles Cyril and Method, Christianity, propaganda

Slovenski odpor proti okupatorjem med drugo svetovno vojno je potekal v okoliščinah, ki jih je med drugim določala tradicionalna katoliška družba. Predvsem zaradi Komunistične partije Slovenije (KPS) kot najpomembnejšega in odločujočega političnega dejavnika v tem odporu, ki ga je pooseblja la Osvobodilna fronta (OF), ter zaradi bolj ali manj odkritega izražanja revolucionarnih ciljev pa je bilo ves čas vojne bolj ali manj prisotno vprašanje odnosa OF – in v njenem okviru KPS – do krščanstva ter Cerkve kot institucije. S trajanjem vojne in poglabljanjem nasprotij znotraj slovenskega naroda je zagotavljanje verske svobode s strani OF in svarjenje protirevolucionarnega tabora, da komunizem oziroma "komunistična Osvobodilna fronta" v temeljih ogroža vero in z njo povezane vrednote, postalo pomembno torišče pridobivanja ali odvračanja ljudi od OF ali od meščanskih političnih sil z bolj ali manj močno oporo v Cerkvi. Da bi OF čim bolj omejila delitve med Slovenci ob tem občutljivem vprašanju, se je tako zaradi pristnega hotenja verujočih v njenih vrstah kot zaradi znanega bojnega odnosa boljševiške partije do religije kot neznanstvene zablode predstavljala celo kot braniteljica vere in takšne Cerkve, ki bo polno in izključno izpolnjevala poslanstvo služenja Bogu. Načelno zagotavljanje verske svobode in svobodnega opravljanja bogoslužja je hotela dokazati tudi v vsakdanjem življenju; tako je skušala pridobiti za OF čim več duhovnikov in s tem dokazati, da tudi ljudje idejno nezdružljivih pogledov lahko sodelujejo v osvobodilnem boju; januarja 1943 je bil uveden položaj verskega referenta pri glavnem poveljstvu slovenskih partizanskih čet; v partizanskih enotah so začeli praznovati božič; februarja 1944 je bila ustanovljena Verska komisija pri predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (SNOS) itn.[1]

V orisani kontekst je sodilo tudi praznovanje praznika slovanskih apostolov sv. Cirila in Metoda, utemeljiteljev slovanskega pismenstva in slovanskega bogoslužja. Tradicija njunega dela je bila med Slovenci namreč močno prisotna. Opozorimo naj samo, da je sredi 19. stoletja Anton Martin Slomšek povezal prizadevanja za slovenščino v šoli z njunima imenoma, da je za pospeševanje edinosti s pravoslavnimi kristjani ustanovil posebno Bratovščino svetega Cirila in Metoda, ki se je razvila v Apostolstvo svetega Cirila in Metoda, in da je v 20. stoletju med Slovenci največ prispeval k proučevanju njunega dela in življenja mednarodno uveljavljen raziskovalec vzhodne teologije v luči cirilmetodijske ideje dr. Franc Grivec.[2]

Tako ne preseneča, da je OF sklenila obeležiti praznik Cirila in Metoda, saj je bila to ena od priložnosti, da ponovno javnosti sporoči svoj odnos do vere in Cerkve, se na zunaj predstavi kot demokratična in vsenarodna organizacija ter med drugim očita narodno izdajstvo ali neizpolnjevanje dolžnosti do naroda tistemu delu Slovencev in še posebej slovenske duhovščine, ki se ni pridružil odporništvu – ki je torej stal ob strani ali pa je odkrito nasprotoval "komunistični Osvobodilni fronti".

Vendar je treba poudariti, da so med vojno praznovali praznik Cirila in Metoda samo enkrat, in sicer leta 1944.[3] To je med drugim mogoče razložiti z odločitvijo komunistov, ki so takrat že imeli dobro zavarovane pozicije s stališča perspektiv povojnega prevzema oblasti, da bodo v obdobju okupacije vztrajali na t. i. narodnoosvobodilnem stališču, se izogibali radikalizmu in si ustvarili čim bolj množično politično oporo. V tem kontekstu tudi niso želeli zaostrovati odnosov s Cerkvijo in nasploh odnosov ob vprašanju vere. Tako je ločitev Cerkve in države kot nedvoumen cilj jugoslovanskih ter slovenskih komunistov ostala interna partijska usmeritev.[4]

O proslavljanju praznika je izvršni odbor OF izdal 21. junija 1944 posebno okrožnico, ki sta jo podpisala predsednik Josip Vidmar in sekretar Boris Kidrič. V njej je med drugim rečeno: "Slovanska apostola Ciril in Metod sta dala Slovanom prvo knjigo in sta s svojim posegom v življenje Slovanov bistveno vplivala tudi na kulturni in politični razvoj Slovencev. Zato nosita del zaslug, da se danes bori ves slovenski narod ramo ob rami z ostalimi slovanskimi narodi proti nemškemu okupatorju, ki hoče pod pretvezo branilca vere naš narod obdržati v suženjstvu prav tako, kakor je isti germanski nasilnik pred stoletji pod pretvezo pokristjanjevanja raznarodoval in zasužnjeval slovensko ljudstvo ter preganjal – ker ni bilo slovanskih duhovnikov – Cirila in Metoda, ki sta mu s svojim delovanjem med Slovani to preprečevala." Okrožnica je poudarjala, da je 5. julij, ko godujeta Ciril in Metod, zato "upravičeno postal slovanskim narodom ne samo verski praznik, temveč tudi simbol kulture in odpora proti germanskemu nasilju". V nadaljevanju je rečeno, da je OF zaradi svoje vloge v osvobodilnem boju postala "dedič vseh pozitivnih zgodovinskih zapuščin in vrednot slovenskega naroda", in je vsenarodno politično gibanje, ki te kulturne vrednote "goji, razvija in ki tudi iz teh kulturnih temeljev naše preteklosti črpa moč za oblikovanje novega, samozavestnega, aktivnega slovenskega človeka". Zato je praznik slovanskih apostolov tudi praznik Osvobodilne fronte in s tem vsega slovenskega naroda, je

1 Deželak, Osvobodilna fronta in njen odnos do vere, str. 97–112.

2 Glej mdr.: Grivec, *Slovanska apostola sv. Ciril in Metod*; Kovačič, Grivčeve raziskave, str. 31–33; Snoj, Žitje Konstantina in žitje Metodija, str. 153–162.

3 Mikuž, *Pregled zgodovine*, IV, str. 134, 136.

4 Vodušek, *Prevzem oblasti*, str. 93, 94.

simbol "tradicionalnega narodnega odpora proti stoletnemu germanskemu zatiralcu in zavojevalcu". Okrožnica je naročala, naj vse frontne organizacije proslavijo praznik kar najslovesneje s sestanki, mitingi, zborovanji, predavanji o pomenu 5. julija za slovenski narodnoosvobodilni boj, s prižiganjem kresov po vseh slovenskih vrhovih ter z napisnimi akcijami. Na koncu je še pozivala, naj praznik slovanskih apostolov združi vse Slovence "v močni manifestaciji za končne odpore proti stoletnemu sovražniku slovanstva, obenem pa naj dokaže, da je Osvobodilna fronta edini resnični in naravni dedič ter izvrševalec vse kulturne oporoke slovenske preteklosti".[5]

Posebna navodila o pomenu tega praznika je izdal tudi odsek za informacije in propagando pri predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta. Iz dopisovanja med načelnikom tega odseka Jožetom Zemljakom in direktorjem Znanstvenega inštituta pri predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta dr. Franom Zwittrom lahko sklepamo, da je bila osnova omenjenim navodilom, vsaj kar zadeva zgodovinska dejstva, besedilo o pomenu slovanskih apostolov, ki ga je na prošnjo Zemljaka napisal dr. Zwitter.[6] Navodila št. 3 so prinašala krajša življenjepisa solunskih bratov in oris družbenih in političnih razmer v prostoru, kjer sta se stikala germanski in slovanski živelj. Izpostavila so metode pokristjanjevanja, ki so ga izvajali germanski misijonarji "z ognjem in mečem /.../ ter s tem pripravljali pot političnemu, gospodarskemu in kulturnemu tlačanstvu". Zato pomeni prihod apostolov Cirila in Metoda med zahodne Slovane na pobudo moravskega kneza Rastislava izrazit poskus politične in kulturne osamosvojitve slovanskih ljudstev, obrambni napor proti germanskim osvajalcem ter hkrati iskreno željo, da bi si zgradili politično oblast in kulturo, ki bi bila organski izraz njihovih lastnih materialnih in duhovnih razmer. Poudarjena je njuna "neizprosna in dosledna borba proti nemškemu nasilju in zatiranju slovanskih narodov", od česar ju niso odvrnili "ne ječa, ne mučenja, zahrbtnost, obrekovanje, ne izdajstvo nemških nasilnikov in njihovih domačih pomagačev". Tu navodila potegnejo vzporednico z dogajanjem med drugo svetovno vojno in pravijo, da sedaj narodnoosvobodilni borci vodijo borbo proti nemškemu zatiralcu z enako požrtvovalnostjo in neizprosnostjo kot nekdaj Ciril in Metod, in kakor je germansko pokristjanjevanje nekdaj bilo pretveza za dosego drugih ciljev, tj. germanske prevlade, enako sedaj nemški voditelji s Hitlerjem na čelu ter njihovi "švabobranski pomagači" pod pretvezo lažno zatrjujejo, da je vera v nevarnosti, da se borijo za vero proti boljševiški nevarnosti, ki jo predstavljajo Slovani. Navodila še navajajo, da sta Ciril in Metod sedanjemu odporu proti okupatorju pred tisoč leti položila prve kulturne temelje, ki so zrasli v boju z germanstvom. Zato je praznik Cirila in Metoda vnovični opomin vsem, ki še sodelujejo z osovraženimi Nemci, in poziv, da se v zadnjih trenutkih priključijo narodnoosvobodilnemu gibanju, da se pridružijo sveti domovinski vojni proti tisočletnim zatiralcem Slovanov ter s tem operejo izdajstvo. Praznik pa naj bi bil tudi oster opomin vsej slovenski duhovščini, ki je še na strani nemškega okupatorja, da ob spominu na velika slovanska prosvetitelja spozna svojo zmoto ter se vrne v vrste svojega naroda. Tudi ta navodila so, podobno kot navodila izvršnega odbora OF, naročala proslaviti praznik kar najbolj slovesno; ob že zgoraj navedenih oblikah proslavljanja pa je bilo tudi navodilo aktivistom OF, naj opozorijo slovensko duhovščino, naj se tudi sama spomni v pridigah na dela in pomen slovanskih apostolov Cirila in Metoda za slovenski narod.[7]

Navodila so predpisala tudi naslednja gesla, ki jih je bilo treba ob tej priliki razširjati: "1. Naj živi praznik slovanskih apostolov Cirila in Metoda, praznik prve slovanske knjige, praznik slovanske kulture. 2. Naj živi praznik slovanskih apostolov Cirila in Metoda, simbol pravične borbe slovanskih narodov proti germanskemu nasilju. 3. Naj živi praznik slovanskih apostolov Cirila in Metoda, ki poziva vse Slovane k neustrašeni borbi proti nemškemu nasilju. 4. Naj živi borbena skupnost vseh Slovanov v pravični obrambni vojni Slovanov proti Nemcem. 5. Naj živi kulturni napredek slovanskih narodov, naj živi pravica zatiranih slovanskih narodov do svobode in napredka. 6. Naj živi narodnoosvobodilno gibanje jugoslovanskih narodov, ki nadaljujejo cirilmetodijsko borbo proti nemškemu nasilju in vodi pravično borbo za svobodo in napredek."[8]

Predstavljena navodila jasno razodevajo namen politične instrumentalizacije zgodovinskega dogajanja pred skoraj enajstimi stoletji, saj se je OF razglasila za dediča vseh pozitivnih tradicij iz slovenske zgodovine. Že na prvi pogled sta opazni aktualistična vojnopolitična komponenta, medtem ko je verska vsebina praznika potisnjena v ozadje, vendar ne zamolčana. Tako program proslavljanja sicer izrazitega verskega praznika ni izrecno povezoval praznovanja z darovanjem maše, oziroma je to predvideval bolj v posredni obliki, ko naj bi se

5 ARS, AS 1670, šk. 1/III, Okrožnica izvršnega odbora OF 21. 6. 1944 pokrajinskim in okrožnim odborom OF o proslavi praznika Cirila in Metoda.

6 ARS, AS 1643, šk. 54/III: Dopis odseka za informacije in propagando pri predsedstvu SNOS 16. 6. 1944 Franu Zwittru; Dopis Frana Zwittra 16. 6. 1944 Jožetu Zemljaku.

7 ARS, AS 1476, šk. 1, Navodila odseka za informacije in propagando pri predsedstvu SNOS št. 3 z dne 24. 6. 1944 z naslovom Slovanska apostola Ciril in Metod, a. e. 1476/25.

8 Prav tam.

duhovniki pri očitno rednih mašah v pridigi spomnili slovanskih apostolov. Drugače pa je bilo v šolah, katerim je odsek za prosveto pri predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (načeloval mu je Boris Ziherl) odredil, da imajo na praznik apostolov "pouka prost dan s službo božjo in s šolskimi proslavami".[9]

S predstavljenimi navodili je že bila v marsičem nakazana vsebina programa oziroma sporočilnost in cilji proslavljanja. V tem smislu se je npr. takoj odzval tudi katoliški list Slovenec. Poudaril je, da sta Ciril in Metod tesno povezana z usodo in zgodovino slovenskega naroda ter da stojita s svojim delom v začetku slovenske kulturne zgodovine, ki se začenja tedaj, "ko je slovenski narod stopil v krog evropskih narodov s sprejemom krščanstva". V slovenskem (!) jeziku sta oznanjala sveto vero ter odločujoče sodelovala pri cerkveni upravi, ki sta jo naslonila na zahodni rimski obrednik in s tem Slovence vpeljala v evropski Zahod, v katerem so kulturno še sedaj. Poleg trdnega verskega temelja sta dala tudi pisano slovensko besedo in slovensko knjigo. Tako stoji njun lik na začetku slovenske književnosti ter na začetku slovenske verske in narodne kulture. Vendar se pri praznovanju praznika ne sme spregledati, da je začetek jezikovne kulture in narodne zavesti izpred tisoč let tesno povezan z verskim apostolstvom solunskih bratov in "ožarjen /.../ s slavo krščanstva, za katerega sta velika brata zapustila svojo svetno slavo in šla v misijone v naše kraje ter si zaslužila venec svetnikov". Kdor časti sveta brata in ne priznava njune "krščanske kulturne tradicije kot najstarejše žive slovenske kulturne smernice", dejansko preusmerja in zlorablja njuno čaščenje v politične namene. Tu Slovenec izrecno omenja zgoraj omenjeni proglas "najglavnejšega slovenskega svobodomisleca, akonfesionalca, ki je sam prostovoljno stopil iz katoliškega občestva", predsednika izvršnega odbora OF Josipa Vidmarja, ki ga je sopodpisal tudi Boris Kidrič, "predstavnik stranke, ki načeloma ne priznava ne vere ne narodnosti". Bil je ogorčen, da si omenjena lastita pravico oznanjati praznik katoliških svetnikov za praznik OF. Ugotavljal je, da je to pač še ena maska za lahkoverne in poudaril, da katoličanom pomeni ta praznik "resnično praznik slovenske narodne tradicije, ožarjen z versko katoliško idejo. /.../ Cirilometodijska ideja je nam ideja našega narodnega in verskega zedinjenja ter naše krščanske kulture, za katero se borimo še danes proti tistim, ki sveta brata tako bogoskrunsko izrablja za svoje brezbožne namene. /.../ Cirilometodijska ideja bo nas krepila v tem boju za novega, krščansko aktivnega slovenskega človeka, ki bo pripravljen z novimi žrtvami obnavljati njuno dediščino, oživljati njuno vero in množiti slovensko kulturo v smereh, ki sta nam jo prva pokazala svetnika s svojim delom."[10]

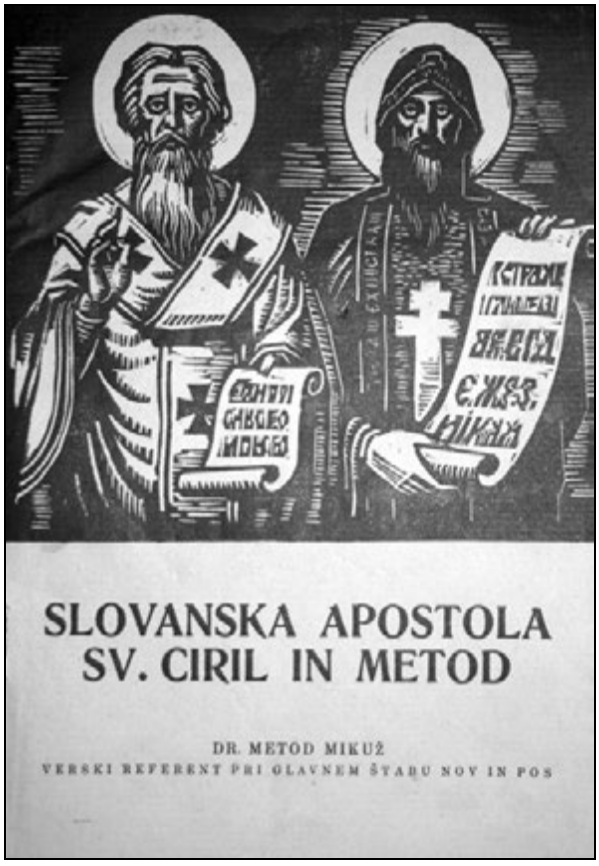
Vsekakor je mogoče ugotoviti, da so v partizanskem taboru praznik slovanskih bratov leta 1944 obeležili sorazmerno intenzivno. V glavnem je proslavljanje potekalo v okviru bolj ali manj množičnih prireditev ali pa so se apostolov spomnili v različnih zapisih. V zvezi s slednjim velja najprej izpostaviti brošuro *Slovanska apostola sv. Ciril in Metod*. Napisal jo je verski referent pri glavnem štabu narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov dr. Metod Mikuž, krasila pa jo je tudi podoba obeh apostolov, ki jo je v linorezu izrezal akademski slikar France Mihelič. Za razliko od drugih zapisov, kjer se v prvi vrsti izpostavlja kulturni pomen Ciril-Metodovega delovanja, Mikuž poudarja, da njuno dokončno pokristjanjevanje napol poganskih slovanskih rodov, ustanovitev in ureditev prve slovanske nadškofije, katere prvi nadškof je bil Metod, po svojem zgodovinskem pomenu v ničemer ne zaostajata za dejstvom, da sta dala slovanskim narodom prvo pisano besedo in knjigo. Skladno s tem med najpomembnejše dobrine evropske kulture tedanjega časa Mikuž uvršča ustanove krščanske religije, predvsem ustanavljanje farnih cerkva s točno določenimi dušnopastirskimi delokrogi in samostanske naselbine kot kulturna središča dežel. Tudi on poudarja, da je germansko pokristjanjevanje potekalo "bolj z ognjem in mečem kot z mirno in prepričevalno besedo pravega misijonarja", da je posredovanje krščanstva bilo tudi v funkciji podrejanja Slovanov, in ne izogne se mučni vlogi nemških škofov, Metodovemu ujetništvu itn. V nasprotju s tem pa naj bi bila Ciril in Metod posredovalca pristnega krščanstva, z zavzemanjem za pravico do lastnega jezika, ki je dejansko pomenilo boj za kulturno in politično samostojnost Slovanov, pa sta dvignila Slovane na višjo kulturno stopnjo in bila s poudarjanjem slovanskega bogoslužja trdna opora državniškim težnjam slovanskih knezov, ki so stremeli za tem, da se otresejo nemške nadoblasti in ustvarijo lastno, slovansko državno tvorbo. Po njuni zaslugi je slovanska pisana beseda prejela častno mesto, postala je bogoslužni jezik; do tedaj in do najnovejšega obdobja z redkimi izjemami sta to bili le latinščina in grščina. Tudi Mikuž aktualizira njun pomen. Med drugim zapiše, da je med zadnjo vojno marsikateri Slovan "pljunil na svetal spomin slovanskih bratov! Tudi Slovenec. Saj marsikatera slovenska pisana in tiskana beseda – danes pomaga svojemu lastnemu sovražniku", tj. nemškemu okupatorju. Zato naj bi "na ta veliki slovanski dan, 5. julija, slovanski izdajalci pomislili tudi na to! In to

9 ARS, AS 1851, šk. 113/IV, Okrožnica odseka za prosveto pri predsedstvu SNOS 16. 6. 1944 referentom za prosveto pri okrožnih odborih OF.

10 *Slovenec*, K prazniku sv. Cirila in Metoda, 5. 7. 1944, št. 151, str. 2.

še predvsem tisti, ki so včasih prisegali ob kresovih na predvečer tega praznika, da so in da vselej bodo Slovenci". Slovanska brata pa bi naj bila tudi svetal zgled slovanski duhovščini v smislu doslednih in iskrenih narodnih borcev – duhovnikov. Veliki praznik naj vzpodbudi prelom tudi v slovenskih duhovnikih, katerim "naj bi jim sveta brata izprosila tiste jasnovidnosti, kot sta jo imela sama, tiste velike in prave duhovniške ljubezni do svojega naroda, za katerega sta žrtvovala vse svoje življenje, in tiste velike neustrašenosti, kot jo današnji veliki časi od pravih narodnih duhovnikov zahtevajo".[11]

Praznika so se spomnili vsi osrednji partizanski časopisi. V glasilu Komunistične partije Slovenije – Ljudska pravica – je Boris Ziherl zapisal, da sodi med najvažnejše prelomnice v zgodovini jugoslovanskih narodov prehod iz poganstva v krščanstvo, ki je pomenil opredelitev za višjo kulturo in naprednejše družbene oblike fevdalnega sveta. Govoril je o Germanih, "tevtonskih prednikih Hitlerja", njihovi samopašnosti in verolomnosti oziroma "izrabljanju blagovesti nove kulture za svoje osvajalske in zasužnjevalske smotre", dušenju stremljenja Slovanov po "luči, po napredku, po samobitnem razvoju v svobodi in neodvisnosti". Germansko pokristjanjevanje Slovanov naj bi bilo v navzkrižju z vsem zgodovinskim smislom pokristjanjevanja poganskih rodov in plemen: "namesto luči je prinašalo temo, namesto prosvetljevanja in razvijanja državotvornosti pri slovanskih ljudstvih – potujčevanje in ugonabljanje prvih zarodkov državotvornosti med Slovani, ki so se znašli pod udarom germanskega meča". Ciril in Metod sta izpolnjevala zgodovinsko napredno poslanstvo, ki je pripadlo krščanstvu v visokem srednjem veku, zato je 5. julij – praznik Cirila in Metoda – hkrati tudi praznik "neuničljive volje slovanskih narodov po napredku, po svobodi in neodvisnosti, je praznik slovanske prosvete in borbene enotnosti slovanskih narodov."[12]

Naslovna stran brošure verskega referenta pri glavnem štabu narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije dr. Metoda Mikuža: Slovanska apostola sv. Ciril in Metod, 1944. Avtor linoreza je akademski slikar France Mihelič (ARS, AS 1887, Zbirka NOB tisk, sig. 542).

Isti avtor je v Slovenskem poročevalcu, glasilu OF, še izrecno pisal o kulturnem pomenu Ciril–Metodovega dela; s tem ko sta slovanskim ljudstvom ustvarila pisano besedo, sta jih uvedla v krog kulturnih ljudstev tedanje Evrope. Slovanska ljudstva bi bila gluha za novo blagovest, ki sta jo Ciril in Metod oznanjala s pisano besedo, če ta beseda ne bi bila slovanska beseda, zajeta iz slovanskih narečij. V tem naj bi bil tudi velik demokratizem cirilmetodove besede, zakaj takšna, kakršna je bila, je našla pot k preprostim ljudem, ne le na dvorce veljakov in plemenitašev. Slovanstvo je bilo tedaj na veliki prelomnici svoje zgodovine; z odločitvijo za cirilmetodovsko besedo se je odločilo za napredek in nasploh za življenje. In prav ta beseda je slovanstvu pomagala, "da je vzdržalo vse tuje navale, se razvijalo in v XX. stoletju v vsej svoji mogočni rasti stopilo na čelo svobodoljubnega človeštva", med drugo svetovno vojno pa častno poravnava svoj zgodovinski dolg pred Cirilom in Metodom.[13]

V vseh teh zapisih je poleg vseslovanske ideologije prihajala do izraza teza o večnem antagonizmu med nemštvom in slovanstvom. Tovrstni antagonizem je v obdobju druge svetovne vojne včasih preglasil aktualno nasprotje med fašizmom in protifašizmom. Marija Vilfan je v uvodniku Slovenskega poročevalca npr. zapisala: "Slovanstvo zmaguje. Nemški kolos, dedni sovražnik slovanstva, bo kmalu na tleh", slovanskemu svetu pa bo prvič v zgodovini omogočen širok razmah slovanske kulture, ki sta jo soustvarjala Ciril in Metod, "simbola borbe z nemškim nasiljem, krutostjo, zvitostjo in verolom-

11 ARS, AS 1887, Metod Mikuž: *Slovanska apostola sv. Ciril in Metod*, 1944, sig. 542; Krall, *Partizanske tiskarne na Slovenskem*, str. 180.

12 ARS, AS 1887, šk. 47, *Ljudska pravica*, 29. 6. 1944, št. 11, Boris Ziherl: Veliki praznik južnih Slovanov, str. 1.

13 ARS, AS 1887, šk. 72, *Slovenski poročevalec*, 5. 7. 1944, št. 17, Boris Ziherl: Pomen cirilmetodovske besede, str. 3.

nostjo". Kot sestavni del pretiravanj se je pojavljala teza o neprekinjenem tisočletnem boju proti germanstvu, ki bo sedaj končno dobojevan v korist slovanstva: "Tisoč let je trajala borba za izpolnitev dediščine Cirila in Metoda, tisoč let smo se Slovani uporno, neumorno rvali z zahrbtnim zločinskim pangermanstvom. Že se svita dan, ko bo zmagoslavno vstala slovanska pravica, prvič v zgodovini oprta na slovansko moč." Konec pa bo tudi zla, ki da je spremljalo slovanske narode od dobe Cirila in Metoda dalje, tj. povezovanje slovanske "reakcije" z nemštvom, ki jo je v 9. stoletju simboliziral Svetopolk, med drugo svetovno vojno pa Nedić, Pavelić, Rupnik, Hacha itn. Njim napoveduje, da bodo "iztrebljeni s svojimi nemškimi gospodarji vred".[14]

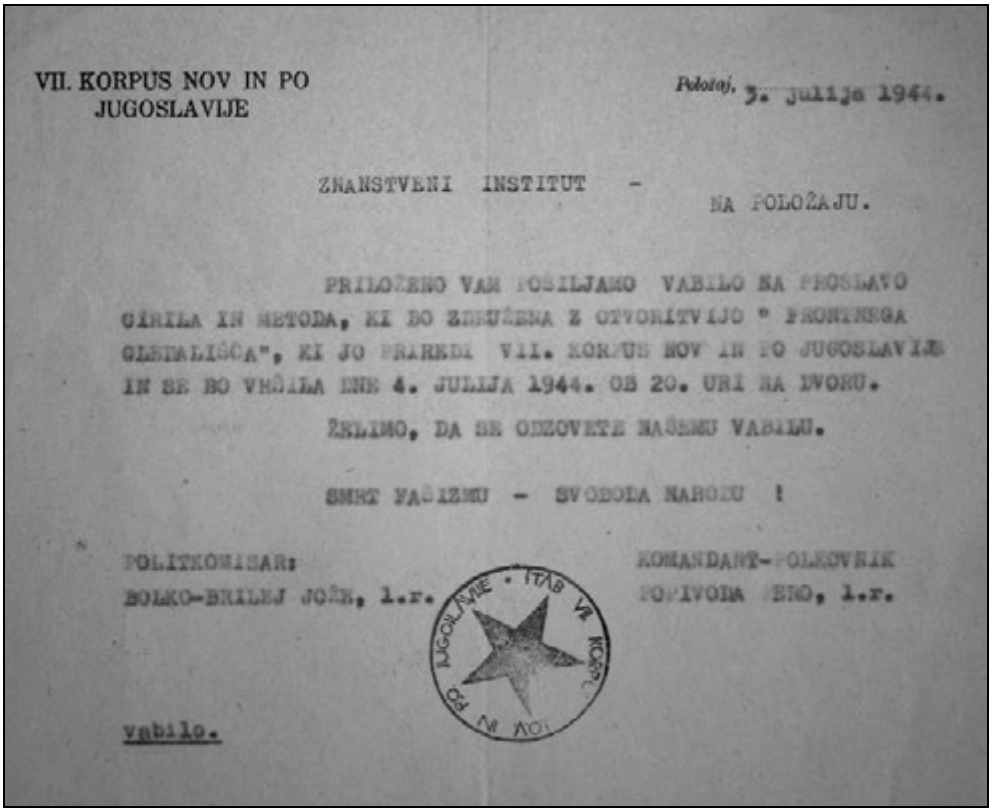
V razmerah razdeljenega slovenskega naroda in dejstva, da se velik del duhovščine zlasti v Ljubljanski pokrajini ni pridružil OF, naj bi apostolsko delo Cirila in Metoda bilo za vzgled slovenskim duhovnikom. Mikuž je npr. pisal, da je duhovnik "del svojega naroda in kot tak dolžan narodu tudi pokorščino. "Iz naroda nas je namreč Bog vzel in za narod nas je postavil." Boj slovenskega naroda izpod jarma nemškega suženjstva je v skladu z božjo in naravno postavo, to pravično pot pa sta slovenskim pradedom pokazala že Ciril in Metod.[15] Mikuž, ki se je nasploh močno izpostavljal v javnosti in utemeljeval svoje duhovniško poslanstvo med partizani, je tudi v zvezi s pisanjem o Cirilu in Metodu doživel neposreden odziv na protirevolucionarni strani, kjer so zapisali, da on gotovo ne more biti dober duhovnik, saj se ni podredil volji svojega škofa, medtem ko sta sveta brata to storila.[16] Razširili pa so tudi poseben letak kot odgovor na pisanje OF v zvezi s praznikom, ki med drugim pravi, da je od smrti svetih bratov minilo že več kot tisoč let, vendar je v Slovencih še vedno živ njun "duh neodjenljive borbe proti vsemu, kar nasprotuje veri naših očetov, ki sta jo v naš narod tako trdno vkoreninila. To je duh neomajne borbe proti vsem tistim, ki hočejo naš narod spremeniti v komunistično sodrgo brezrazredne družbe hlapcev. Za to veliko zapuščino smo Slovenci slovanskima apostoloma večno hvaležni."[17]

Vabila na proslavo sv. Cirila in Metoda (ARS, AS 1887, Zbirka NOB tisk – letaki, šk. 91).

Na t. i. terenu pa so praznik obeleževali skladno s trenutnimi krajevnimi razmerami, ki so se postopoma vse bolj zaostrovale in za odporniško gibanje postajale marsikje vse bolj neugodne. Širša okolica Ljubljane je bila takrat že močno pod domobranskim nadzorom, zato kaže, da kakšnih večjih manifestacij ob tem prazniku niso organizirali. Tudi na vzhodnem Štajerskem jih najbrž niso, saj je bila tamkajšnja odporniška mreža ponekod še prešibka za kakšne večje organizacijske podvige, velika šibka točka v teh predelih pa so bile tudi počasne kurirske zveze, zato najbrž pošte o organiziranju proslave sploh niso prejeli.

14 ARS, AS 1887, šk. 72, *Slovenski poročevalec*, 5. 7. 1944, št. 17, Marija Vilfan: Slovanska brata in naša borba z nemškimi osvajalci, str. 1.
15 ARS, AS 1887, šk. 72, *Slovenski poročevalec*, 5. 7. 1944, št. 17, Metod Mikuž: Sv. Ciril in Metod vzornika slovenske duhovščine, str. 2.
16 ARS, AS 1902, šk. 24/IV, nedatiran letak "V št. 17 z dne 9. julija prinaša Slovenski poročevalec...".
17 ARS, AS 1902, šk. 24/IV, letak "Slovenci: 5. julij, praznik sv. Cirila in Metoda!"

VII. KORPUS NOV IN PO
JUGOSLAVIJE

Položaj, 3. julija 1944.

ZNANSTVENI INSTITUT -
NA POLOŽAJU.

PRILOŽENO VAM POŠILJAMO VABILO NA PROSLAVO CIRILA IN METODA, KI BO ZDRUŽENA Z OTVORITVIJO " PRONTNEGA GLEDALIŠČA", KI JO PRIREDI VII. KORPUS NOV IN PO JUGOSLAVIJE IN SE BO VRŠILA DNE 4. JULIJA 1944. OB 20. URI NA DVORU.

ŽELIMO, DA SE ODZOVETE NAŠEMU VABILU.

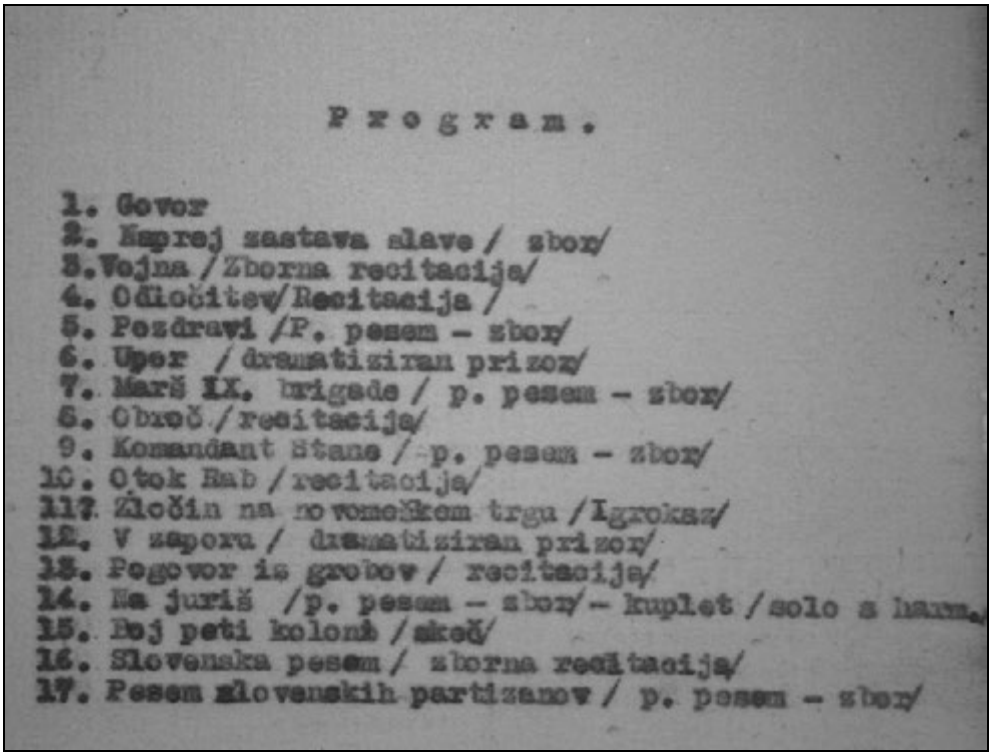
SMRT FAŠIZMU - SVOBODA NARODU !

POLITKOMISAR:
BOLKO-BRILEJ JOŽE, l.r.

KOMANDANT-POLKOVNIK
POPIVODA ŠINO, l.r.

VI KORPUS JUGOSLAVIJE · ŠTAB

vabilo.

P r o g r a m .

1. Govor
2. Koprej zastava slave / zbor/
3. Vojna / Zborna recitacija/
4. Odločitev/ Recitacija /
5. Pozdravi /P. pesem - zbor/
6. Upor / dramatiziran prizor/
7. Marš IX. brigade / p. pesem - zbor/
8. Obroč / recitacija/
9. Komandant Stane / p. pesem - zbor/
10. Otok Rab / recitacija/
11. Zločin na novomeškem trgu / Igrokaz/
12. V zaporu / dramatiziran prizor/
13. Pogovor iz grobov / recitacija/
14. Na juriš /p. pesem - zbor/ - kuplet / solo s harm.
15. Boj peti kolonb / skeč/
16. Slovenska pesem / zborna recitacija/
17. Pesem slovenskih partizanov / p. pesem - zbor/

Dopis štaba VII. korpusa narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije Znanstvenemu inštitutu pri predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta, kateremu je priložen program proslave praznika Cirila in Metoda (ARS, AS 1859, VII. korpus, šk. 44/III).

Drugače je bilo na območjih, ki so jih razmeroma trdno nadzorovale partizanske enote, denimo v novomeškem okrožju. Tamkajšnji okrožni odbor OF je o proslavi razpravljal na izredni seji 2. julija. Na njej je med drugim sklenil napraviti 5.000 trosilnih lističev, prireditve pa organizirati v Toplicah, Žužemberku in Dobrniču. V Mirni Peči so praznik proslavili že predčasno, in sicer z dvajsetimi kresovi. Omenjene priprave so sovpadale tudi s pripravami na duhovniško konferenco v tem okrožju.[18] O izvedbi proslave so nato iz okrožja poročali, da so organizirali deset prireditev. "Pri vseh teh prireditvah je z veseljem in spontano sodelovalo ljudstvo. Spoznalo je, da je to dan velikega dela in obenem zmagoslavje slovanskih narodov." Na predvečer tega praznika je v okrožju zagorelo okoli petdeset kresov, ob katerih so prepevali partizanske in narodne pesmi. O izvedbi proslave je okrožno vodstvo predhodno izdalo konkretna navodila okrajnim propagandistom. Pri organiziranju teh proslav in tudi drugih akcij pa se je še posebej izkazala mladina.[19] Predhodno je tudi okrožni komite KPS Novo mesto poslal dopis okrajnim komitejem KPS, s katerim jih je obveščal, da so okrajni odbori OF prejeli okrožnico o proslavljanju praznika, iz katere je razvidno, naj se praznik proslavi z vso svečanostjo. Okrožni komite je okrajnim komitejem naročal, naj na predvečer praznika, tj. 4. julija, "zagore po vseh slovenskih vrhovih mogočni kresovi" ob deseti uri zvečer, v vsem ostalem pa se je potrebno ravnati v skladu z okrožnico.[20]

Posebej slovesno je bilo v Dvoru pri Žužemberku 4. julija, tj. na predvečer praznika; tam so praznovanje Ciril-Metodovega praznika združili z otvoritvijo Frontnega gledališča VII. korpusa narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije (NOV in POJ). Za to priložnost so pripravili posebne lepake in vabila, ki so obveščali, da bo proslava sv. Cirila in Metoda povezana z otvoritvijo Frontnega gledališča VII. korpusa 4. julija ob 20. uri, kraj pa so zaradi konspirativnih potreb in dokaj negotove vojaške situacije sporočili šele zadnji dan. Udeležba je bila množična, poleg partizanskih borcev so bili tudi civilisti iz različnih krajev, na častnem mestu pred odrom pa so sedeli tudi člani glavnega štaba narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije (NOV in POS), zastopniki Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta in centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije ter zavezniških misij pri glavnem štabu. Slednji so s svojo navzočnostjo še dodatno povzdignili pomen proslave. Navzoče je pozdravil vodja propagandnega odseka 15. divizije Stane Mihelič, ki je tudi spregovoril o delu in življenju bratov Cirila in Metoda. Zatem so gledališčniki med drugim uprizorili Cankarjevega Hlapca Jerneja. Proslava pa je bila združena tudi s tragičnim dogodkom. Ob množični udeležbi seveda ni bilo mogoče zagotoviti absolutne konspiracije; tako je sovražna skupina, ki je verjetno bila namenjena proti kraju dogodka, v sosednji vasi Drašče naletela na speče tankiste in jih pobila z rafali brzostrelk.[21] Glede omenjene konspiracije velja opomniti še na dnevniški zapis zapisovalke življenja in dogodkov med drugo svetovno v Dolenjskih Toplicah, kjer pravi, da so na Toplicah 4. julija 1944 ujeli goloba pismonošo s sporočilom, pritrjenim na nogici, da so za večer 4. julija Topličani oziroma dejavni člani odporniških organizacij vabljeni na Dvor, kjer je Frontni teater prirejal igro Hlapec Jernej in njegova pravica v čast Ciril-Metodove proslave. Ker je bilo v Dvor predaleč za pešačiti, vozil pa niso imeli, se Topličani proslave niso udeležili.[22]

Okrajni odbor OF Trebnje je poročal, da so praznik svečano praznovali 5. julija in da so se praznovanja udeležili vsi člani okrajnega odbora OF in prebivalstvo v okolici, kjer so prižgali kres. Okoliško prebivalstvo naj bi zaradi praznovanja tega praznika partizane občudovalo. Praznovanje naj bi jih namreč prepričalo, da partizani niso komunisti. Ob kresu so peli partizanske in druge pesmi ter se pogovarjali o pomenu dela slovanskih apostolov, ki sta, kot so zapisali v preprostem jeziku, "prva Slovanska človeka, ki sta začela ljudi učiti slovenščino in krščanstva. Zato sta ta dva človeka ostala tako dolgo v spominu, ki sta žrtvovala za Slovane svoje življenje, in zaradi tega jih mora vsaki častiti in slaviti, kateri je zaveden Slovan."[23]

Praznovali so tudi na Študijski komisiji oziroma Znanstvenem inštitutu pri predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta. Muzikolog dr. Dragotin Cvetko je ob tej priliki spregovoril o življenju in pomenu obeh apostolov, dr. Jelko Ravnihar, notar iz Trebnjega, je pel, Milan Apih je recitiral Krst pri Savici, potem je sledil ples. Zaradi preobilja pijače pa se je vsaj za nekatere proslava končala nič kaj dostojanstveno.[24]

18 ARS, AS 1712, šk. 707/2, Zapisnik seje okrožnega odbora OF Novo mesto 2. 7. 1944.
19 ARS, AS 1670, šk. 5/II, Poročilo okrožnega odbora OF Novo mesto 14. 7. 1944 izvršnemu odboru OF.
20 ARS, AS 1712, šk. 707/III, Dopis okrožnega komiteja KPS Novo mesto 24. 6. 1944 okrajnim komitejem KPS.
21 Valič, *Frontniki*, str. 150–157; ARS, AS 1643, šk. 54/III, Vabilo štaba VII. korpusa NOV in POJ 3. 7. 1944 odseku za informacije in propagando pri predsedstvu SNOS; AS 1851, šk. 114/III, Poročilo propagandnega odseka štaba VII. korpusa NOV in POJ 8. 7. 1944 oddelku za propagando glavnega štaba NOV in POS.
22 Kersnik, Topliški dnevnik, str. 127.
23 ARS, AS 1643, šk. 57/II, Dopis okrajnega odbora OF Trebnje 10. 7. 1944.
24 Šnuderl, Dnevnik 1941–1945, 2, str. 256.

Fotografija akademskega slikarja in grafika Božidarja Jakca, ki prikazuje zbiranje partizanov in civilnega prebivalstva na Dvoru pri Žužemberku 4. julija 1944 ob proslavi praznika Cirila in Metoda ter otvoritveno predstavo Frontnega gledališča VII. korpusa narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije (Muzej novejše zgodovine Slovenije, inventurna št. 419/4).

Tudi okrožni odbor OF za Šaleško dolino je npr. v začetku julija poslal okrajnim odborom navodila o praznovanju dneva slovanskih apostolov, ki sta, kot je navedel v navodilu, širila blagovest v domačem jeziku, ustvarila močan jez proti širjenju nemškega gospostva ter se borila proti germanizatoričnim težnjam tedanje nemške fevdalne duhovščine in nemških grofov. V šaleško-mislinjskem okrožju je počastitev sv. Cirila in Metoda, kot je poročal pokrajinski odbor OF, zelo uspela. V Šaleški dolini so na predvečer praznika goreli številni kresovi, nato pa se je zvrstilo več mitingov in sestankov. Ponekod so mladinci kurili kresove z nemškimi obcestnimi napisi.[25] O litijskem okrožju je pokrajinski odbor OF za Štajersko poročal, da je za to okrožje značilno posebno razpoloženje ljudstva, ki je prišlo do izraza ob kurjenju kresov za 27. april (ustanovitev OF), za 1. maj ter za praznik Cirila in Metoda. "Pri teh kresovih so sodelovali vsi, staro in mlado. Vse je bilo v ognjih, s hribov je odmevala pesem, vse je bilo praznično razpoloženo kakor za Veliko noč."[26]

Tudi iz vipavskega okrožja so poročali, da je proslava sv. Cirila in Metoda zajela celotno okrožje, od najbolj oddaljenih gorskih vasic do najnižjih vasi v dolini. V nekaterih krajih so v ta namen izvedli mitinge z govorom in petjem. Po hribih naj bi gorelo več kot osemdeset kresov, proslav pa se je udeleževalo staro in mlado. Ponekod so pionirji prižigali svoje kresove. Na glavni cesti Gorica –Vipava so izvršili tudi napisno in listkovno akcijo, ki je naslednji dan povzročila kar veliko nejevolje nemški koloni. Poročevalec je zaključil, da je razpoloženje ljudstva jasno govorilo o osvobodilnem boju Primorcev in o slovanski tradiciji, ki jo je petindvajsetletno fašistično zatiranje na vsak način hotelo zatreti.[27]

Praznik slovanskih apostolov je revolucionarna oblast dopuščala obeleževati krajši čas tudi po koncu vojne. Tako je leta 1945 Slovenski poročevalec ponatisnil že omenjeni Ziherlov članek iz prejšnjega leta. Objavil pa je tudi dokaj vprašljivo in kontroverzno razmišljanje pisatelja in duhovnika Frana Saleškega Finžgarja. Le-ta se ob godu slovanskih blagovestnikov, "ki sta nam prinesla vero in pisano besedo in postavila temelje za kulturni razvoj slovanstva", spogleduje z mislijo, "kako bi bilo lepo, ko

25 Ževart, Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini, str. 500; ARS, AS 1670, šk. 5/II, Poročilo pokrajinskega odbora OF za Štajersko 21. 7. 1944 izvršnemu odboru OF.

26 ARS, AS 1670, šk. 5/II, Poročilo pokrajinskega odbora OF za Štajersko 21. 7. 1944 izvršnemu odboru OF.

27 ARS, AS 1643, šk. 55/II, Poročilo odseka za informacije in propagando okrožnega narodnoosvobodilnega odbora za Vipavsko 27. 7. 1944 odseku za informacije in propagando pri pokrajinskem odboru OF za Slovensko primorje.

bi vsi Slovani imeli en sam pismeni jezik za vsa slovanska narečja!" Pravi, da zgodovinski razvoj preteklih stoletij ni bil naklonjen morebitnemu združevanju Slovanov in njihovi emancipaciji, da pa je po drugi svetovni vojni "zasijala zarja svobode vsem slovanskim narodom". Meni, da enega jezika za vse Slovane ni mogoče več ustvariti, da pa je treba utemeljiti en slovanski jezik kot "medsebojni občevalni, parlamentarni jezik". Prepričan je, da je za takšno poslanstvo "pripraven in sposoben edino le ruski jezik", zato se zavzema za poučevanje tega jezika v vseh osnovnih šolah, v ruščini pa naj bi za vse Slovane izhajala tudi pomembna znanstvena dela in drage knjige. Ob tem se je retorično spraševal, ali Slovenci v svoji majhnosti lahko ustvarjajo obsežne leksikone oziroma ali naj jih še naprej kupujejo pri Nemcih?[28] Vendar je treba ob navedenem razmišljanju pripomniti, da je Finžgar priznaval slovenskemu jeziku bogastvo izrazne moči.

Že omenjena vseslovanska ideologija oziroma ideja vseslovanskega bratstva pod očitnim ruskim prvenstvom je močno opazna tudi v istočasnem članku izpod peresa Bojana Štiha. V njem so slovanski narodi predstavljeni kot najmočnejši dejavnik v prizadevanjih za napredek, svobodo in demokracijo, kar da je potrdila njihova vloga v odporu proti italijanskemu fašizmu in nemškemu nacizmu med drugo svetovno vojno. Slovanski narodi, predvsem pa ruski narod, naj bi s tem velikim dejanjem postali "središče človečanskega napredka, središče najnaprednejših družbenih teženj, središče vseh življenja polnih kulturnih naporov". Nasproti nekdanji, t. i. reakcionarni ideologiji panslavizma, ki sta jo obeleževala pokroviteljstvo in absolutizem ruskih fevdalcev in knezov, naj bi bila nova vseslovanska vzajemnost porojena zaradi nevarnosti nemškega imperializma, ki je grozila vsem slovanskim narodom. Ta vzajemnost naj bi bila utemeljena na prostovoljnem zbliževanju sorodnih narodov z ruskim narodom, ki je bil edini zmožen dokončno odstraniti stoletno germansko nevarnost. Pomen delovanja Metoda in Cirila pa vidi predvsem v ustvarjanju takratnih temeljev kulturnega in političnega združevanja slovanskih dežel pred navalom nemškega fevdalizma.[29]

Naslednje leto sta se osrednji glasili spomnili praznika že nekoliko bolj posredno, s člankom ob šestdesetletnici delovanja narodnoobrambnega šolskega društva Družba sv. Cirila in Metoda, ki so mu priznavali sicer velik zgodovinski pomen, ter s spominskim člankom o tradicionalnem praznovanju praznika Cirila in Metoda v Prvačini, ki ga je leta 1920 grobo razgnala italijanska vojska.[30] Leta 1947 je le še Slovenski poročevalec objavil krajši prispevek o pomenu pisane besede in s tem omike, ki sta jo slovanskim narodom posredovala Ciril in Metod. Njun pomen v širjenju krščanstva se ne omenja več. Predvsem pisana beseda naj bi bila slovanskim narodom opora v kljubovanju vsem pritiskom in v prizadevanju, da udejanjijo idejo o svobodi in pravičnosti, ter da so se skladno s tem zoperstavili fašističnim zavojevalcem med drugo svetovno vojno.[31]

Potem je javni spomin na pomen Ciril-Metodovega delovanja, vsaj v dotedanji obliki obeleževanja praznika, "zamrl", kar je bilo povezano s stalno napetimi odnosi med državo in Cerkvijo, poseganjem partijske države na vsa področja družbe in izrivanjem Cerkve iz javnega življenja. Vendar imeni slovanskih apostolov nista bili popolnoma izrinjeni iz javne zavesti, kot življenjski prostor pa jima je bilo odrejeno le ožje cerkveno oziroma versko območje. Če sta slovanska apostola med vojno v percepciji in propagandi partizanskega tabora simbolizirala posredovanje pristnega krščanstva, slovansko kulturo in tisočletni slovanski odpor nemštvu, tj. odpor zunanjemu sovražniku, sta se v povojnem revolucionarnem kontekstu kmalu pojavila v funkciji simbola odpora proti glavnemu "reakcionarnemu, izdajalskemu" notranjemu sovražniku. To pa je takrat bila katoliška Cerkev, ki je za partijsko oblast predstavljala "hrbtenico opozicije". Z namenom diferenciacije duhovniških vrst, potem ko je bilo jasno, da Cerkve v celoti ne bo mogoče podrediti, se je partijska država namreč odločila za velik poseg v katoliško Cerkev z ustanovitvijo duhovniškega društva septembra 1949 iz vrst duhovnikov, ki so bili lojalni novi oblasti. Društvo so poimenovali prav po slovanskih apostolih Cirilu in Metodu (Cirilmetodijsko društvo), z njegovo pomočjo pa naj bi si država končno vendarle podredila celotno slovensko Cerkev.[32]

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije.
AS 1476 – Predsedstvo SNOS, oddelek 1.
AS 1643 – Predsedstvo SNOS, oddelek 2.
AS 1670 – Izvršni odbor OF slovenskega naroda, oddelek 2.

28 *Slovenski poročevalec*, 5. 7. 1945, št. 65, Boris Ziherl: Pomen cirilmetodovske besede, str. 3; *Slovenski poročevalec*, 5. 7. 1945, št. 65, F. S. Finžgar: Nekaj misli ob godu slovanskih blagovestnikov, str. 3.

29 *Ljudska pravica*, 5. 7. 1945, št. 62, Bojan Štih: Praznik slovanskega bratstva, str. 1.

30 *Slovenski poročevalec*, 5. 7. 1946, št. 154, Šestdeset let družbe sv. Cirila in Metoda, str. 7; *Ljudska pravica*, 4. 7. 1946, št. 153, Ob 26. obletnici Ciril-Metodove proslave, str. 4.

31 *Slovenski poročevalec*, 5. 7. 1947, št. 156, Seme je vzklilo in obrodilo, str. 2.

32 O tem več v: Griesser-Pečar, *Cerkev na zatožni klopi* (zlasti str. 105–107, 738–740); Čipić Rehar, Odnos Mihaela Toroša do CMD, str. 230–238.

AS 1712 – Okrožje Novo mesto, oddelek 2.
AS 1851 – Glavni štab NOV in POS, oddelek 2.
AS 1859 – VII. korpus NOV in POJ, oddelek 2.
AS 1887 – Zbirka NOB tisk, oddelek 2.
AS 1902 – Zbirka tiskov nasprotnikov NOB in politične sredine, oddelek 2.

ČASOPISI

Slovenec, 1944.
Slovenski poročevalec, 1945, 1946, 1947.
Ljudska pravica. 1945, 1946.

OBJAVLJENI VIRI

Kersnik, Slavka: *Topliški dnevnik.* Dolenjske Toplice : Občina; Novo mesto : Dolenjski muzej, 2002.
Šnuderl, Makso: *Dnevnik 1941–1945. 2, V partizanih.* Maribor : Obzorja, 1994.

LITERATURA

Čipić Rehar, Marija: Odnos Mihaela Toroša do CMD. *Torošev simpozij v Rimu.* Celje : Mohorjeva družba, 2007, str. 227–238.
Deželak Barič, Vida: Osvobodilna fronta slovenskega naroda in njen odnos do vere. *Mikužev zbornik* (ur. Zdenko Čepič, Dušan Nećak in Miroslav Stiplovšek). Historia 4. Ljubljana : Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1999, str. 97–112.
Griesser-Pečar, Tamara: *Cerkev na zatožni klopi : Sodni procesi, administrativne kazni, posegi "ljudske oblasti" v Sloveniji od 1943 do 1960.* Ljubljana : Družina, 2005.
Grivec, Franc: *Slovanska apostola sv. Ciril in Metod.* Ljubljana : Apostolstvo sv. Cirila in Metoda, 1927.
Kovačič, Lojze: Grivčeve raziskave. *Grivčev simpozij v Rimu.* Celje : Mohorjeva družba, 2003, str. 27–37.
Krall, Jože: *Partizanske tiskarne na Slovenskem : Osrednje tiskarne.* Ljubljana : Partizanska knjiga, 1972.
Mikuž, Metod: *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji.* IV, Ljubljana : Cankarjeva založba, 1973.
Snoj, A. Slavko: Žitje Konstantina in žitje Metodija. *Grivčev simpozij v Rimu.* Celje : Mohorjeva družba, 2003, str. 153–163.
Valič, Aleksander: *Frontniki.* Ljubljana : Borec, 1980.
Vodušek Starič, Jera: *Prevzem oblasti 1944–1946.* Ljubljana : Cankarjeva založba, 1992.
Ževart, Milan: *Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini.* Ljubljana : Partizanska knjiga, 1977.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Slawenapostel Kyrill und Method in der Interpretation der Befreiungsfront während des Zweiten Weltkriegs

Das Definieren des Verhältnisses zum Glauben und zur Kirche als Institution war in den Widerstandsreihen der Befreiungsfront (Osvobodilna fronta – im Weiteren: OF) aufgrund der ideellen und politischen Spaltung der slowenischen Nation in der ganzen Besatzungszeit aktuell. Die von Seiten der OF auf deklarativer Ebene zugesicherte Glaubensfreiheit und die Warnung des antirevolutionären Lagers vor der kommunistischen Bedrohung des Glaubens und der damit verbundenen Werte wurde zu einem bedeutenden Faktor bei der Anwerbung von Personen für oder gegen die OF. Die Zusicherung der Glaubensfreiheit wollte die OF auf prinzipieller Ebene auch im Alltagsleben manifestieren (Begehen von kirchlichen Feiertagen bei den Partisanen, Anwerben von Geistlichen für die OF u. s. w.).

In diesen Zusammenhang gehörte auch das Begehen des Feiertags der Slawenapostel Kyrill und Method im Juli 1944, dessen Inhalt, Form und Zweck die Führung der OF durch besondere Anweisungen vorschrieb, durch welche sie neben einer massenhaften Beteiligung auch richtige politische und andere Akzente zu setzen suchte. Der Feiertag wurde u. a. in Form von Massenveranstaltungen, von traditionellen Sonnenwendfeuern und Gelegenheitsschriften über die Bedeutung des Werkes von Kyrill und Method begangen. Diesbezüglich sei besonders die Broschüre des Referenten für Glaubensfragen beim Hauptstab der slowenischen Partisanenarmee Dr. Metod Mikuž erwähnt. Dieser hob vor allem die kulturelle Bedeutung des Wirkens von Kyrill und Method unter den Slawen hervor, wodurch diese bedeutenden Einfluss auf die kulturelle und politische Entwicklung der Slawen und in diesem Rahmen auch der Slowenen ausgeübt haben sollen. Die religiöse Bedeutung dieses Feiertags wurde in der Regel in den Hintergrund gedrängt. Die beiden Apostel wurden als Symbole der Kultur und des Kampfes gegen den germanischen Druck gefeiert. Ihre Bestrebungen um die slawische Emanzipation gegen die deutsche Vorherrschaft wurden im historischen Rahmen mit dem Widerstand der Slawen und Slowenen gegen den deutschen Besatzer während des Zweiten Weltkriegs in Verbindung gebracht. Dadurch wurde der antifaschistische Widerstand auf der Tradition von Kyrill und Method begründet, die OF pro-

klamierte sich aber sogar für die einzige echte Erbin aller positiven historischen Traditionen, auch der von Kyrill und Method. Aufgrund der Aktualisierung der historischen Bedeutung von Kyrill und Method kam durch diese Festivität eine ausgeprägte politische Instrumentalisierung des historischen Geschehens aus der Zeit vor beinahe elf Jahrhunderten deutlich zum Ausdruck. Der antifaschistische Widerstand wurde in diesem Kontext als eine Fortsetzung der Botschaft der Slawenapostel dargestellt. Auf der anderen Seite war das Begehen dieser Feier in der Funktion eines politischen Propagandaauftritts gegen das antirevolutionäre Lager, wurde dadurch doch allen, insbesondere den Geistlichen, die sich der OF nicht anschlossen oder diese ablehnten, auch eine deutliche Warnung vorgebracht; sie wurden aufgerufen, sich dem "heiligen Heimatkrieg gegen die tausendjährigen Unterdrücker der Slawen" anzuschließen und dem unehrenhaften Verrat ein Ende zu bereiten, den bereits zur Kyrill- und- Method-Zeit Svetopolk symbolisierte.

1.02 Pregledni znanstveni članek UDK 343.261-052:321.64(497.4)"1947/1949"
323.285(497.4)"1947/1949"

Prejeto: 23. 1. 2009

Dušan Nečak
red. profesor. dr., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, SI–1000 Ljubljana
e-pošta: dusan.necak@guest.arnes.si

Dachauski procesi 1947–1949

IZVLEČEK

Avtor obravnava problematiko povojnih tako imenovanih slovenskih stalinističnih procesov. Na njih je bilo v letih od 1947–1949 obsojenih 31 komunistov, bivših internirancev v nacističnih koncentracijskih taboriščih. 11 jih je bilo obsojenih na smrt in justificiranih. Med njimi so bili tudi avstrijski državljani. Še danes ni ugotovljena točna lokacija njihovih grobov. V prispevku gre za kratek povzetek dogajanja na procesih in za prikaz postopka njihove politične rehabilitacije. Vse seveda v času od leta 1945 do razpada Jugoslavije.

KLJUČNE BESEDE
politični procesi, Dachau, jugostalinizem, UDBA

ABSTRACT

THE DACHAU TRIALS 1947–1949

The author deals with the problematic of the after-war so-called Slovene Stalinist trials. At them, 31 communists, former internees in nazist concentration camps were convicted in the years 1947–1949. Eleven were sentenced to death and executed. Among them were Austrian citizens as well. The exact location of their graves has not yet been established. The contribution is a brief excerpt of the events at the trials and a presentation of the process of their political rehabilitation, all in the period from the year 1945 to the downfall of Yugoslavia.

KEY WORDS
political trials, Dachau, Yugo-Stalinism, UDBA

Ob zgodnjem obračunu s priznano – legalno opozicijo in sovražniki vseh vrst je Jugoslavija že v letu 1945 zaživela kot država enopartijskega sistema revolucionarne demokracije, ki je imela že takoj po vojni vse značilnosti diktature proletariata in KPJ. Centralizem je bil popoln in nobeno pomembnejše dogajanje kjerkoli v državi ni šlo mimo vedenja ali celo odločanja federalnega centra in vodilnih ljudi v njem. Preganjanje "razrednih sovražnikov" in "sovražnikov naroda" ni bila le bolj ali manj utemeljena obsesija nova oblasti, temveč je bila pomemben sestavni del tedanjega življenja v Jugoslaviji, zlasti pomemben za razumevanje klime vsesplošnega sumničenja in prepričanja, da ima partija vedno prav. Le tako si namreč lahko razlagamo vlogo tedanjih sodišč, ki so poleg javnih tožilcev in OZNE imela aktivno in odvisno vlogo pri preganjanju "razrednega sovražnika". Še sredi leta 1948, kmalu po koncu prvega dachauskega procesa, je okrožno sodišče v Celju takole opisalo svojo vlogo, ki jo zaradi značilnosti sporočila citiram v širšem odlomku:

"Brez dvoma je sodišče borbeni organ, ki se mora boriti zoper razredne sovražnike. Posebej mora paziti na ostanke kapitalizma, ki na rafiniran način delujejo proti interesom ljudstva in na prikrit način, bilo neposredno, bilo posredno po raznih kanalih služijo in podpirajo mednarodno reakcijo. Sodišče mora biti ostro orožje v rokah delovnega ljudstva, s katerim se isto bori proti nasprotnikom in s katerim bije boj za zmago socializma... Zlomiti in popolnoma zadušiti odpor strmoglavljenih zemljiških gospodov in kapitalistov je nujna potreba, če se hočejo delovne množice obdržati na oblasti, kajti buržoazija, strmoglavljena v deželi, je še vedno močnejša od proletariata, ki jo je strmoglavil. Za dosego tega se delovno ljudstvo v svoji borbi poslužuje svojega borbenega sodišča, zlasti pa kazenskega sodnika. Radi tega je težišče sodobnega sodstva v kazenskem oddelku... Običajno se očita sodišču, da je pri kaznovanju premilo, zato bom dal pregled kazni, katere so bile izrečene. Kakor sem že omenjal, je bilo izrečenih v polletju leta 1948 12 smrtnih obsodb, kar tvori 4% vseh izrečenih kazni. Je to visok odstotek v primeri z drugimi vrstami kazni. Po teh kaznih je seglo sodišče pri onih storilcih, ki so zagrešili za družbo skrajno nevarna dejanja in kjer je smatralo, da prostostna kazen na storilca ne more več prevzgojno vplivati. Z druge strani pa tudi zaradi tega, da druge državljane odvrne od sličnih grehov."[1] Vse do druge polovice leta 1947 so sovražnike iskali skorajda izključno izven partijskega članstva, praviloma v nedelavskih socialnih slojih in med nekomunistično inteligenco.

V "Poročilu" CK KPS za leto 1947 pa se pojavi nova oblika obračunavanja s "sovražniki", ki so bolj kot druga, podobna proslulim stalinističnim procesom. V okviru poglavja "Reakcija" najdemo zapisano: *"Poleg njih* (misli se na Nagodetovo skupino op. p.) *je bila odkrita tudi skupina agentov Gestapa, ki se je uspela ohraniti in pridobiti dokaj visoke in važne funkcije v državnem aparatu in političnem življenju. Četudi niso imeli nikakršne politične podpore in pomembnosti, so bili mnogo nevarnejši prav zaradi tega, ker so posamezniki med njimi imeli tudi lažni renome iz vojnega časa in vodilne položaje v Partiji in državnem aparatu. Vse dosedanje naše akcije za njihovo uničenje so našle pri masah odobravanje in polno podporo. Nesporno prav ti dogodki pomenijo živ primer, na katerem se uče in izobražujejo tako Partijci kot široke mase v budnost in nepomirljivosti s sovražnikom."*[2]

Ta proces, kot tudi še osem drugih, ki jih imenujemo "dachauski procesi", je izstopal iz konteksta prej omenjenih procesov tega časa in je pomenil "jugo" varianto stalinističnih procesov. Pred sodišče so bili postavljeni bivši zaporniki v KZ Dachau, pretežno jugoslovanski državljani in komunisti, pa tudi trije avstrijski državljani in komunisti.

Stalinistična Sovjetska zveza je take procese, posebej v poznih tridesetih letih, opravičevala in predstavljala kot ukrep, s katerim je varovala državo, socializem, čistost leninističnega in marksističnega nauka in oblast proletariata. Slovenske dachauske procese pa označujeta le dve značilnosti pravih stalinističnih procesov: sojenje pripadnikom iste stranke oz. ideološkim istomišljenikom in skonstruirane oz. izmišljene obtožbe. Zato jih ne moremo brez pomisleka uvrstiti med "klasične" stalinistične procese, saj ni mogoče trditi, da so bili dachauski procesi sestavni del boja za oblast in obračuna z ljudmi, ki bi bili lahko nevarni takratnemu oblastvenem ali partijskem vodstvu. V predinformbirojevskem času tudi ni bilo nobene takšne realne nevarnosti.. Zagotovo pa so politični procesi. Obsojenci na dachauskih procesih ne dejanj in ne političnega prepričanja, ki ne bi bilo v skladu z intencijami nove oblasti in protinacističnih zmagovalcev, niso zagrešili.

Dokončnega in enoznačnega odgovora na vprašanja: zakaj, kdo, in s kakšnim namenom, iz gradiva, ki sem ga pregledal in analiziral, ni mogoče izluščiti. Sodobniki, takratni politiki in odločilne osebnosti, pa tudi raziskovalci so mnenja, da so ti procesi produkt časa. To je nesporno. Sporno ali vsaj nenavadno in nelogično pa je stališče, ki so ga z manjšimi različicami zastopali malodane vsi tedanji pomembni politiki. Za naš namen naj ga predstavim skozi usta pokojnega "liberalno komunističnega" predsednika slovenske vlade, Staneta Kavčiča, izraženega v začetku sedemdesetih let, ko so se začenjali postopki za rehabilitacijo obsojencev in so se zaključili konec osemdesetih let:

1 ARS, AS 1589, Izveštaj CK ZKS za 1947 godinu str. 21/22.

2 Prav tam, str. 29.

"V nobenem primeru ni mogoče dachauskega procesa smatrati kot politični proces po tistem zgledu, kot so se vršili na Vzhodu. Vsi, ki smo bili takrat v politbiroju, dobro vemo, da se ta proces ni nikoli postavljal s posebnimi, odrejenimi političnimi interesi, da ni bil organiziran zaradi kakršnihkoli političnih razmer. To se v politbiroju ni nikoli postavljalo in tudi meni ne. Motivi za ta proces niso bili nikoli povezani z neko osebno partijsko politiko. Po vsem, kar smo govorili v politbiroju, je bil izrazit motiv zaščita ustavnega sistema in revolucije. Skratka, ta proces je imel od vsega začetka svojo zakonito osnovo, zgrajeno na konkretnih dejstvih. Tovrstni pomisleki ali vprašanja se v politbiroju in tudi zame osebno niso nikoli postavljali. Od vsega začetka bi morali izključiti vsako diskusijo o tem, da bi šlo za proces, dogovorjen v politbiroju s politično tendenco, marveč je politbiro o tem razpravljal samo toliko, kolikor je bil o tem informiran s strani organov, ki so jim bile te stvari poverjene, in sicer, da obstajajo sumi delovanja zoper ustavni sistem, zakone, itd. V tem oziru je bil dan jasen zaključek, da je treba ukrepati normalno po zakonu.

Osebno nisem nikoli dvomil v krivdo ljudi, ki so bili obsojeni v tem procesu. Vedno sem živel v prepričanju, da je krivda dokazana in da o tem ne more biti diskusije, in to kljub raznim glasovom in pismom, ki so sem in tja prihajala... Osebno moram reči, da sem imel – kot najbrž mi vsi – poseben odnos do višine kazni, ki se je v naših očeh zniževala, kolikor so se razmere pri nas normalizirale. Mislim, da smo bili vsi takega mnenja. Dokaz za to so tudi stalne amnestije, ki so tudi dosmrtno ječo v pičlih petih letih spremenili tako rekoč v prostost. Na višino kazni smo neposredno po vojni vsi gledali drugače kot danes ali po desetih letih. Višino kazni torej smatram kot normalno evolucijo, ki se je zniževala sorazmerno s krepitvijo našega sistema.

Ko pa sem dobil lani poročilo komisije sekretariata za notranje zadeve, ki je delala na podlagi zaključkov IV. plenuma CK ZKJ, so se v meni porodili nekateri dvomi tudi v pogledu krivde nekaterih obtožencev in obsojencev. Takrat so se mi prvič porodili nekateri resni dvomi...

Poročilo komisije poudarja, da je bilo v tistem času treba obračunati z nemško agenturo. To ni sporno. Sporno pa je, če je to bila nemška agentura in kdo je bil nemški agent. Ne gre torej za politično diskusijo, ali je bilo koristno v tistem obdobju radikalno obračunavati z nemško agenturo, ampak je vprašanje, ali so bili dokazi, da je bila to gestapovska agentura.

*Nagibam se k temu, da se ugotovi resnica, da se ovrednotijo ugovori, ki so bili dani in se ugotovi, ali so take narave, resnično zbujajo dvom v krivdo nekaterih ali pa jih ni mogoče vzeti v pretres kot razloge za obnovo procesa. Ponovno poudarjam ... če bi obstajali konkretni razlogi za obnovo (*procesov op. p.*), jih ne bi zavračal iz načelnih političnih razlogov in iz načelne politične bojazni. Če obstajajo, mislim da bi bila večja politična škoda, če jih zavračamo, kot pa če bi jih valorizirali jim dali pravo dimenzijo, tembolj ker ni šlo za politični proces in za politično obračunavanje, v najslabšem primeru gre lahko za juridično zmoto.*

Še vedno ostaja za mene odprto vprašanje, ali so vsi zbrani ugovori zadostni, da jih je potrebno vzeti v resen pretres, ali so taki, da se jih lahko zavrne. Glede tega nimam stališča. Tudi ne vem, če je prav dajati na to vprašanje politični odgovor. Bolj se nagibam k temu, da bi bilo treba na to vprašanje odgovoriti praktično, vsebinsko, izhajajoč iz vseh naših pravnih normativov. Opozoril bi, da ta proces ni bil insceniran s politično odločitvijo, ampak je šel svojo normalno sodnijsko pot. Zato bi se mi zdelo normalno, da se tudi revizija tega procesa ne prepričuje s politično odločitvijo, če se za to pokaže potreba. Če je takrat prevzel celotno odgovornost politično-sodni, preiskovalni aparat, zakaj se ne bi sedanji sodni in preiskoval aparat konfrontiral z vsemi stališči in zahtevami za obnovo postopka. Stvar pa sem predložil izvršnemu komiteju zato, ker bilo možno, da odločitev sprejme politični organ...

Če sem postavil razredni karakter odnosov med procesom, politbirojem in sodnimi ter preiskovalnimi organi, sem hotel predvsem odkloniti sumnje, ki jih je moč čutiti iz tega, kar pišejo pritožitelji oz. tisti, ki se zavzemajo za obnovo procesa. Hotel sem poudariti, da ni šlo za politično obračunavanje, za politični proces v stalinskem smislu, čeprav so bi obsojeni komunisti in v glavnem predvojni komunisti. Mislim, da smo v tem pogledu v defenzivi ali pa oni računajo na to. Premalo smo storili, da bi postavili akcent procesa tja, kamor je treba, t.j. v iskanju in odkrivanju agenture. Ali je odkrila vsa resnica ali ne, ali se je zapisalo tudi kaj netočnega, je vprašanje, pred katerim se nahajamo... Zame je sprejemljivo, če je tudi za najmanjšo dokazano krivdo nekdo dobil najvišjo kazen, drugo pa je, če je bil človek obsojen popolnoma po nedolžnem."[3]

V ohranjenih zapisnikih sej politbiroja in CK KPS za leta 1945–1948, ki so mi bili na voljo pri delu, ni zapisana ni beseda o pripravi, ali izvedbi prvega, največjega "dachauskega procesa" aprila 1948, ki je bil kažipot vsem nadaljnjim. Zato pa je le ugotovitev zgodovinarja, ki obenem ve, da v tistem času marsikatera najpomembnejša politična odločitev ni bila zapisane oz. je bila sprejeta kar po telefonu ali "ob partiji biljarda".

To še posebej utrjuje v prepričanju, da "dachauskih procesov" ni mogoče razumeti zunaj časa in kraja nastanka. Čas je bil evforičen, paranoičen in shizofren obenem, kraj pa jugostalinističen. Jugoslavija je ta čas živela v evforiji na zmago v drugi svetovni vojni in nad zmagovito izpeljano revolucijo, se paranoično bala in preganjala vse vrste sovražnikov, med njimi so bili najpomembnejši "kler", gestapovci in simpatizerji Zahoda, notranja razklanost pa se je

3 ARS, AS 1589, Zbirka Dachauski procesi, F 1/1, zapisnik seje aktiva na CK ZKS, 26. 3. 1969.

kazala zlasti v ekvilibristični hoji med popolnim prevzemanjem sovjetskega vzora in zvestobo načelom izbojevanega NOB. V času "dachauskih procesov" sta jugo-stalinizem in etatizem dosegla svoj vrh, tako kot mednarodna napetost, ki je šele po tem času začela nekoliko popuščati. Tragični ekscesi, kot so bili "dachauski procesi", so v historičnem kontekstu morda razumljivejši, nikakor pa jih zgodovinske okoliščine ne morejo opravičiti.

In kaj so to dachauski procesi?

Na dachauskih procesih je bilo obsojenih večje število gospodarstvenikov, predvsem tehnične inteligence. Osvetlitev vseh procesov je posebna strokovna komisija zgodovinarjev in pravnikov podala leta 1990 k knjigi Dachauski procesi, na več kot 1000 straneh, dokumentacijo vred. Zato za moj tokratni namen le nekaj najbolj karakterističnih drobcev.[4]

Dogodki, povezani z dachauskimi procesi, so se začeli odvijati 23. oktobra 1946, potem ko je bil aretiran Janko Pufler direktor steklarne v Hrastniku oziroma tamkajšnji delegat ministrstva za industrijo in rudarstvo. Osumljen je bil požiga tovarne. Neposredno pred požarom se je zapletel v hujši spor z revirskim političnim vodstvom, kar je sprožilo ponovno preverjanja njegovega zadržanja med narodnoosvobodilno vojno. Razen tega je menda sam ustvarjal napete odnose znotraj kolektiva, delovno privilegiral tako imenovane škodljivske elemente, tako da je bil nekaj dni pred aretacijo razrešen kot delegat v steklarni. Kasneje ga je senat celjskega okrožnega sodišča spoznal za krivega in obsodil na smrt. Drugo obsojeni Jože Benegalija, bivši Wehrmann in podoficir SS-divizije Brandenburg, je namreč podal izjavo o tem, kako da je na Puflerjevo prigovarjanje namerno povzročil sabotažo na enem izmed kotlov v steklarni, dasi je sprva odločno zatrjeval, da se je zgodila nesreča, medtem ko Pufler niti v preiskavi niti na razpravi ni ničesar priznal. Vrhovno sodišče je sodbo 12. avgusta 1947 razveljavilo in jo vrnilo celjskemu sodišču v ponovno obravnavo.

Miha Čerin, major v takratni Upravi državne varnosti (UDV), je v svojem poročilu, takoj po izreku sodbe, podrobno opisal, kako je potekalo prvo sojenje proti Puflerju in soobtožencem. Kot organ državne varnosti je bil poslan v Celje z nalogo, naj diskretno pripravi vse potrebno, kar mora zagotoviti prepričljivost postopka, da bo razprava čim prej končana. Dan pred začetkom sojenja, torej 22. maja 1947, je Čerin z javnim tožilcem temeljito pretresel okvir in vsebino obtožbe, nato pa sta se dogovorila, kakšen naj bo tožilčev nastop. Potem je predsedniku okrožnega sodišč prikazal tako imenovano Puflerjevo zadevo kot politično vprašanje, češ da se kaznovanju teh saboterjev ni mogoče izogniti, spričo mnogih gospodarskih sabotaž na Slovenskem in dejstva, da preiskovalnim organom do tedaj ni uspelo odkriti storilcev teh kaznivih dejanj. Obširno sta govorila tudi o Puflerjevem zadržanju med vojno. Istega dne je Čerin izbranim članom okrajnega komiteja komunistične partije natančno pojasnil načrt, kako naj organizirajo navzočnost javnosti. S podobnimi navodili je zadolžil še pooblaščenstvo državne varnosti v Trbovljah, kjer so pripravili skupinsko udeležbo hrastniških steklarjev na prizorišču procesa.

Malo pred začetkom razprave je Čerin znova opomnil obtoženega Benegalijo, naj govori resnico, ki da edina lahko omili kazen. Med prisotnimi na glavni obravnavi se je pojavil tudi oficir UDV in eden od preiskovalcev požara v steklarni z nalogo, da nadzira dogajanje v dvorani, zlasti med svojci obtožencev, ki so se večidel zadrževali v ozadju, in odvetniki. Sprva so vsi obtoženi zanikali sleherno krivdo. Jože Benegalija – sicer prvo obtoženi kot storilec sabotažnega dejanja – je spreminjal svoje izjave iz preiskovalnega postopka, češ da so mu organi državne varnosti grozili s pretepanjem in obešenjem ter da bo enaka usoda doletela tudi njegovo družino, če ne razkrije, kdo vse ga je napeljal k inkriminirani operaciji na kotlu. Po dopoldanski razpravi pa sta Čerin in oficir UDV presodila, da se proces ne bo iztekel v želeno smer. Zato sta takoj ločeno, a precej diskretno posredovala pri predsedniku senata in zastopnici tožilstva. Popoldne je zato prišlo do preobrata. Ne pozitivne izjave Karla Barleta in ne drugih prič obrambe se niso več upoštevale kot olajševalne okoliščine. Pufler je bil tako obsojen na smrt, kar so navzoči sprejeli z glasnim odobravanjem. Skratka, videti je bilo, kakor da so bili procesni subjekti s potekom obravnave in sodbo zadovoljni. Glavnima pričama Barletu in Diehlu, ki sta pričala v njegovo korist, pa se ni pisalo nič dobrega, saj sta postala glavna obtoženca na največjem t.i. Diehl-Oswaldovem procesu aprila 1948. Nastopala sta namreč tudi kot akterja v Puflerjevem življenjepisu. Kmalu po osvoboditvi se je Janko Pufler namreč zaposlil v hrastniški steklarni kot steklopihač. Čez nekaj mesecev, decembra 1945, je bil imenovan za delegata ministrstva za industrijo in rudarstvo – zagotovo ne brez podpore kolektiva, vsekakor pa s priporočilom Karla Barleta in Borisa Krajnca. Odločbo o imenovanju je v mejah svojih pooblastil podpisal Stane Oswald, pomočnik ministra. Pufler je v svojem življenjepisu navajal podrobne podatke o tem, da je bil leta 1928 zavoljo

[4] Ta del prispevka je dopolnjen povzetek prispevkov kolegov Branka Ziherla, Promemorija (str. 25–32) in Martina Ivaniča, Kronološki prikaz poteka in razveljavitve dachauskih procesov (1946–1986) (str. 33–51), ki so objavljeni v knjigi Dachauski procesi (Raziskovalno poročilo z dokumenti), Ljubljana/Komunist 1990, 1083 strani.

komunistične dejavnosti izgnan iz Jugoslavije, živel kot emigrant v Avstriji, Nemčiji in na Češkem, kako je pobegnil v Sovjetsko zvezo in tamkaj obiskoval vojaške tečaje, nato pa aprila 1937 prostovoljno vstopil v internacionalne brigade španskih republikancev, kjer je deloval kot vojaški poučevalec, vendar je bil zaradi grobega ravnanja z vojaki izključen iz partije; kako se je po frankistični zmagi potikal po francoskih taboriščih, dokler ga leta 1941 Nemci niso poslali na delo v rudnik Espenhain pri Leipzigu, od koder je dvakrat prišel na dopust v Hrastnik, ter kako je bil leto kasneje temeljito zaslišan v graških gestapovskih zaporih kot aktivist Osvobodilne fronte. Toda po tem zaslišanju Pufler ni bil poslan v Hrastnik ali na Spodnje Štajersko, ampak so ga januarja 1943 odpeljali naravnost v Dachau, kjer je ostal interniran vse do konca vojne. Nekaj časa je bil razporejen na prisilno delo kot steklopihač v poskusni postaji tega koncentracijskega taborišča.

Spričo njegovega dolgotrajnega, tako rekoč potepuškega življenja križem po Evropi, je bilo od vsega začetka težko preverjati, katera izmed njegovih izpovedi je resnična in katera ne. Ob koncu vojne ujeti gestapovci, Hermann Farnleitner, Emil Vogel, Josef Vogt, Franc Wiegele in drugi so že pred Puflerjevo aretacijo preiskovalcem Oddelka za zaščito naroda (OZNA) razkrili nekatere podrobnosti o gestapovskih postopkih proti bivšim španskim borcem v Gradcu, še posebej pa dejstvo, da so iz njihovih vrst prisilno novačili svojo agenturo tudi za Spodnje Štajersko. Pod hudim pritiskom je Pufler junija 1947 priznal, da je že od aprila 1928 naprej, ko naj bi na političnem oddelku berlinske policije prvič podpisal izjavo o sodelovanju, več let pozneje pa še dva podobna dokumenta gestapovcem iz Leipziga in Gradca, deloval kot nemški oziroma nacistični agent zoper Sovjetsko zvezo in nasploh proti komunizmu. Identiteta skrivnostnega policaja Schöflerja, ki v tej fantastični zgodbi skozi desetletja nastopa kakor vsemogočni Puflerjev "angel varuh", ni bila nikoli dognana. Zabeležene so ostale samo obtožencčeve večkrat preklicane besede. Posamezni zapisniki o preiskavi v ljubljanskih, torej centralnih zaporih državne varnosti, napisani v nemškem jeziku, dopuščajo domnevo, da ga je zasliševal tudi sojetnik Georg Kramhoeller, nekdanji vodja gestapovske izpostave v Trbovljah. Ker je bila verjetnost, da bo prvotna obtožba požiga tovarne na ponovni obravnavi potrjena, minimalna, je bilo seveda "pospešeno" preiskovanje njegovih povezav z gestapovci in nacističnimi agenti, toda očitno brez namena ugotoviti materialno resnico. Puflerjev odvetnik je tedaj predložil popolnoma drugačno mnenje o njegovi življenjski zgodovini. Podpisali so ga Barle, Krajnc in Branko Diehl.

Branko Diehl (Boro Krivokapić, Dahauski procesi, Beograd 1986).

Očitno je bil zato 8. avgusta 1947 aretiran Karel Barle, predvojni komunist, španski borec, jetnik v graških gestapovskih zaporih in taboriščnik v Dachauu, četudi ga niso bremenili niti najmanjši sumi. Natančno vzeto, so se z Barletovo aretacijo začeli dachauski procesi. Pred tem je namreč nastopil kot eden izmed pričevalcev obrambe v Puflerjevi zadevi na prvostopnem sodišču. Takoj po aretaciji je bil zaslišan izključno na osnovi špekulativne hipoteze, da naj bi kot bivši španski borec v graških zaporih pristal na agenturno sodelovanje z Gestapom, kar bi hkrati potrdilo Puflerjevo krivdo in omogočilo razširitev preiskave. Tedaj so preiskovalci UDV začeli intenzivno zbirati podatke o delovanju poskusnih postaj v nemških koncentracijskih taboriščih in o morebitni kazenski odgovornosti vseh tistih preživelih internirancev, ki so bili zaposleni v teh zločinskih ustanovah. Prepričanje o zločinskem značaju poskusnih postaj je bilo takrat precej razširjeno v javnosti, kajti množični mediji so dnevno prinašali novice o sojenju vojnim zločincem v Nürnbergu, kjer so sodili tudi zdravnikom, ki so eksperimentirali na internirancih. Barle prve dni v preisko-

valnem zaporu ni ničesar priznal, vendar pa je kasneje začel navajati zelo protislovne izjave in "obremenjevati" svoje tovariše, tako da je bilo med oficirji UDV še dolgo navzoče prepričanje o tem, da gre za duševno moteno osebnost. Zasliševanje se je zavleklo. Čez dober mesec je bil aretiran Branko Diehl. Potem pa so si aretacije sledile z dinamiko, ki je bila popolnoma podrejena dokazovanju krivde osumljencev, ne glede na dejanske okoliščine v posameznih primerih. Do konca oktobra so bili aretirani skoraj vsi slovenski inženirji kemije in nekateri zdravniki, ki naj bi sodelovali bodisi pri poskusih na ljudeh bodisi v taboriščnih ambulantah in malarijskih postajah.

Naslednje vodilo preiskave je bilo ugotavljanje, kdo od internirancev je užival kakšne posebne ugodnosti jetniške uprave, kdo se je družil z esesovci ali s starešinami in kateri kapo je slabo ravnal z interniranci. Kmalu po vojni je namreč več ljudi prijavilo nasilna dejanja jetniških vodij nad taboriščniki. Med njimi sta bila kot okrutneža označena tudi Janez Ranzinger in Vekoslav Figar.

Šele nato se je preiskava razširila še na dokazovanje povojnega vohunstva, organiziranega delovanja proti narodni oblasti in škodljivosti, kar so bile v tistem času najhujše oblike kaznivih dejanj proti narodu. Razmišljanja v tej smeri je, med drugim, navdihovala aretacija Vladimira Lična, direktorja tovarne barv in lakov v Medvodah, priznanega strokovnjaka, češ da je namenoma uvajal take tehnične inovacije, ki so neogibno povzročile požar v obratu. Sicer so bili odnosi večine osumljencev pred aretacijo z organi narodne oblasti vsaj dobri, če ne že kar vzorni, še posebej pri tistih, ki so jim bili zaupani odgovornejši položaji. Verjetno je bil tudi Boris Kraigher, tedaj slovenski minister za notranje zadeve, prepričan, da so bili pogosti požari v tovarnah prej posledice sabotaž znotraj industrije, kakor pa pregrevanja proizvodnih zmogljivosti. Poleg tega je bilo večkrat izraženo dejstvo, da je večina kasnejših osumljencev pred aretacijo neposredno ali posredno sodelovala z organi UDV, kar je takrat veljalo malodane za partijsko dolžnost. Seveda tej obliki sodelovanja ni mogoče pripisati klasičnega agenturnega odnosa.

Karel Barle (Boro Krivokapić, Dahauski procesi, Beograd 1986).

Martin Presterl (Boro Krivokapić, Dahauski procesi, Beograd 1986).

Nov moment preiskave se je pojavil, ko so iz Avstrije poklicali na razgovor agenta UDV Martina Presterla, komunističnega pisca iz Gradca, španskega borca in interniranca, ki je po osvoboditvi mnogo pisal o narodnoosvobodilnem boju jugoslovanskih narodov, med drugim je napisal tudi propagandistično brošuro o povojni obnovi in izgradnji nove Jugoslavije, o imperialističnih spletkah na mirovni konferenci v Parizu, pri čemer je izražal simpatije do porajajoče se države. Takoj po prihodu v Ljubljano je bil aretiran. Pozneje je v preiskavi svojimi izjavami najbolj bremenil vse ostale osumljence.

Toda njegova izvajanja niso bila odločilnega pomena za sam iztek procesov. Očitno pa je bila motivacija preiskovalcev za uničenje gestapovske agenture tako močna, da so izsiljena priznanja izenačevali z resnico. Česar ni težko razumeti spričo takratne množične psihoze proti gestapovcem in razmeroma skromnih skušenj oficirjev UDV na področju klasičnega protiobveščevalnega dela. Toda sam izbor oziroma osebnostna sestava osumljencev in kasnejših obsojencev ne dopušča možnosti, da bi bila preiskava prepuščena samo notranjim analogijam ali celo fantazijskim zmožnostim preiskovalcev.

Poklicna struktura obsojenih na prvem, največjem procesu je bila naslednja: univerzitetni profesor naravoslovnih ved, pet diplomiranih inženirjev, inženir geodezije, diplomirani pravnik, novinar, nameščenka, trgovski pomočnik, električar, grafični delavec in steklopihač. Intelektualci so bili pred aretacijo na odgovornih delovnih mestih v republiški in zvezni upravi, nekateri pa direktorji tovarn v slovenski kemični. in metalurški industriji. Oskar Juranič je bil generalni sekretar Ministrstva za zunanje zadeve FLRJ. Med preiskovalci in partijskimi aktivisti se je tedaj govorilo, da naj bi bili osumljeni na osnovi enkavedejevskih (NKVD) prišepetovanj, ki so mnogim revolucionarjem očitala gestapovščino in kasneje probritansko usmerjenost, vendar o tem ni nobenih dokumentov. Govorice so utemeljevali s posplošenimi mnenji, češ da bi morali biti nadvse naivni, če bi zanikovali možnost enkavedejevske agenture in gestapovske kombinatorike med jetniki v koncentracijskih taboriščih, zlasti pa s taboriščnimi komiteji v Dachauu in Buchenwaldu, kjer je bila internirana tudi množica vojnih ujetnikov iz Sovjetske zveze. Podobna podtikanja so se pozneje, po resoluciji Informbiroja, pokazala kot sestavina premišljene in načrtne akcije proti jugoslovanskim komunistom, kar pa na začetku preiskave zagotovo še ni bilo znano niti vodstvu UDV niti posameznim preiskovalcem. Stalinizem seveda ni obsegal samo pragmatičnega navezovanja aktivnosti na bolj ali manj naključne dogodke, temveč si je včasih z dokaj zapletenimi posegi vnaprej ustvarjal priložnosti za samoutrjevanje, v katerih so bili ljudje kot posamezniki in skupnost popolnoma razčlovečeni. Istovetna situacija se je izražala tudi v preiskavi proti dachaucem.

Nekaj let kasneje je o takih povezavah Oskar Juranič povedal svojo zgodbo: Na uradnem obisku pri madžarskem ministru za zunanje zadeve, izven protokola, je mimogrede srečal nekdanjega komandanta oficirske šole internacionalnih brigad v Španiji, ki se mu je tokrat predstavil kot general Rdeče armade. Spraševal ga je, kaj počenja v jugoslovanskem ministrstvu za zunanje zadeve in zakaj je prišel v Budimpešto. Nakar je od njega terjal agenturno poročilo o njegovem delovanju v Jugoslaviji, kar je Juranič odločno zavrnil. General mu je zagrozi, češ da bo že še videl, komu je odklonil izvrševanje proletarske dolžnosti in kaj ga še čaka. Kmalu nato je Juranič odpotoval v Moskvo na pogajanja o sovjetsko-jugoslovanskih mešanih družbah, kjer predložene pogodbe oceni kot ponižujoče za FLRJ. Mesec dni po tem prepiru s sovjetskimi pogajalci, torej 24. oktobra 1947, je bil Juranič v Jugoslaviji aretiran in osumljen sodelovanja z gestapom.

Oskar Juranič (Boro Krivokapić, Dahauski procesi, Beograd 1986).

Preiskava je zdrknila daleč čez rob razkrivanja gestapovščine. Vsi osumljenci so bili aretirani zgolj na osnovi splošnih domnev in sumničenj, brez materialnih dokazov ali sistematično zbranega obremenilnega gradiva, proti vsem pravilom in taktiki preiskovanja kazenskih zadev na področju protiobveščevalnega delovanja. Aretacije so bile večinoma tajne. Priporniki so bili povsem izolirani v posebnih prostorih centralnih zaporov. V sestavu UDV za Slovenijo je začela delovati skupina zasliševalcev, z edino nalogo, da čim prej pripravi procese. Krajši čas je v preiskavi sodelovala tudi skupina višjih oficirjev UDV iz Beograda. Sprva so priznanja skušali izvabljati s prepričevanji in sklicevanji na komunistično zavest, češ da je razplet zadeve zelo pomemben za evropsko delavsko gibanje in denacifikacijo, popolnoma odvisen od zadržanja osumljencev, in da bodo kazni primerno nizke, če bodo takoj priznali krivdo. Znan je tudi podatek, da je v zapore prihajal sekretar KPS Miha Marinko in prepričeval pripornike, naj kot komunisti vse priznajo, kar so počeli v taboriščih. Če tako imenovane metode prepričevanja niso bile uspešne, so sledile grožnje in stopnjevano nasilje – od neprekinjenih dnevno-nočnih zasliševanj, podtikanj ponarejenih dokumentov in lažnih izjav pričevalcev, skonstruiranih obtožb, uporabe pomirjeval in drugih psihotropnih preparatov, vse do najhujših oblik telesnega mučenja. Grožnje, da bodo svojci izpostavljeni enakim postopkom, niso bile samo metoda zastraševanja, ampak v posameznih primerih zelo dejanska praksa, kar je bilo usodno za Reziko Barle, ženo priprtega Karla Barleta. Ker so bila vprašanja bolj ali manj odvisna od volje zasliševalcev, njihovih individualnih zmožnosti in sugestivnosti, so bili tudi odgovori večkrat kontradiktorni prejšnjim izjavam. Dejansko in smiselno nezdružljive navedbe so preiskovalci vseeno usklajevali na dnevnih sestankih, včasih celo skupaj s tožilci, da bi si zagotovili vsaj formalno verjetnost in prepričljivost. Glede na takratne pragove javnega razsojanja jim je to deloma vendarle uspelo, kljub očitnim nesmislom na glavnih obravnavah. Nič manj dvomljive niso bile izjave nekaterih ujetih in obsojenih gestapovcev, ki so si neredko z namišljenim spominom poskušali reševati kožo. Zasliševalci so ravno to pogosto izrabljali za obtoževanje dachaucev. Recimo, Petra Čoriča so hkrati soočili s tremi bivšimi gestapovci, katerih enoglasno zatrjevanje naj bi ga "omehčalo" k priznanju, da je bil agent gestapa. Še bolj neverjetna so bila podtikanja lažnih dokumentov Vlastu Kopaču. Iste dokumente je kasneje predložil tudi tožilec na razpravi. Niti obremenilnim pričam se ni godilo dosti bolje kot preiskovancem. Primerilo se je, da so posamezni interniranci takoj po repatriaciji opisovali delovanje članov taboriščnih komitejev kakor zelo požrtvovalno in nesebično, kot priče pa so jih obtoževali najhujših zločinov. Za omenjene postopke je bil značilnejši primer smrti Janeza Pereniča. V stanju nezavesti je umrl zaradi zadušitve z jezikom. Nezavest je nastopila po strahovitem mučenju. Perenič je namreč odločno in vztrajno izpodbijal vse trditve zasliševalca, ki je nato zapisal, da je osumljenec med postopkom napravil samomor z lastnim jezikom. Iz opisov preiskovalnih ukrepov je mogoče razbrati, da so dachauce hudo trpinčili samo nekateri izmed nekdanjih tečajnikov enkavedejevskega usposabljanja v Sovjetski zvezi, a tudi taki, ki niso bili nikoli na šolanju v tujini.

Seveda so bili le redki zasliševalci mučitelji, niti niso vseh osumljencev enako fizično mučili – če je sploh mogoče govoriti o "trdih" in "mehkih" variantah tovrstnih zasliševanj. Življenjske zgodbe in položaji preiskovalcev v sestavu UDV niso vzbujali pomembnejših sumov v subjektivne kreposti teh ljudi, razen v posamičnih primerih, kar se je kasneje pokazalo kot usodna zmota. Vse skozi pa je bila zelo sporna izbira preiskovalnih metod in vztrajnost slovenskega dela UDV, še zlasti takrat, ko so zasliševalci iz zvezne uprave na mah zapustili preiskavo in se vrnili v Beograd. Svoj odhod so utemeljevali z ugotovitvijo, da osumljencem ni mogoče ničesar dokazati, kar so priznali pod pritiskom. Boris Kraigher je 19. marca 1948 na sestanku vodstva UDV navedel podatek, da so v zvezi z dachauskimi procesi operativno obravnavali 7.380 Slovencev in 2.144 tujcev.

Vojaško in kasneje okrožno sodišče v Ljubljani sta v letih 1948-49 obsodila zaradi sodelovanja z gestapom, vojnih zločinov in povojnega podtalnega delovanja 31 bivših internirancev, nekaj članov taboriščnih komitejev v Dachauu in Buchenwaldu, predvojnih komunistov in prostovoljcev v internacionalnih brigadah španske republikanske vojske. Osumljenih je bilo 37 oseb. Proti trem osebam je bil preiskovalni postopek zaradi pomanjkanja dokazov ustavljen, trije osumljenci pa so med preiskavo umrli. V devetih kazenskih procesih je bilo 20 oseb obsojenih na hude zaporne kazni, ena med njimi je kasneje umrla na Golem otoku, 11 ljudi pa je bilo obsojenih na smrt in justificiranih. Javne obravnave so potekale brez večjih zapletov, po vnaprej določenem redu, čeprav obtoženci niso priznali krivde. Prošnje za pomilostitve in pritožbe so bile zvečine zavrnjene kot neutemeljene, Reziki Barle pa so kazen celo zvišali. Branilci po uradni dolžnosti v večini primerov niso bili seznanjeni z vsebino obtožnic ter so proti takemu ravnanju na obravnavah nekajkrat protestirali, toda brez uspeha. Justifikacije naj bi bile izvršene 12. maja 1948 (deset), razen nad Reziko Barle, ki je bila usmrčena 5. januarja 1949. Po nekaterih drugih podatkih pa naj bi bili usmrčeni šele 18. novembra 1950 v Kočevju. Na žalost še danes ne moremo z gotovostjo trditi, kje o njihovi grobovi, domneva se, da deloma nekje na Kočevskem deloma pa na ljubljanskih Žalah.

Stane Oswald (Boro Krivokapić, Dahauski procesi, Beograd 1986).

Že kmalu po glavnem Diehl-Oswaldovem procesu so v UDV oblikovali posebno skupino preiskovalcev, ki naj ponovno prouči obtožnice iz sodnih postopkov. Vodil jo je major Anton Debevec - Zvone. Ta komisije je že konec štiridesetih let jasno ugotovila, da ni bilo nobenega razloga za obtožbe in ne za obsodbe. Obsojencev to ni prav nič pomagalo, Debevca pa je leta 1952 doletela kazen 13 let zapora – "zaradi zlorabe položaja v zvezi z nedovoljenimi deviznimi transakcijami." Ves čas po vojni so potekala prizadevanja svojcev pa tudi političnih akterjev po rehabilitaciji obsojencev v dachauskih procesih. Dokončno rehabilitacijo in razveljavitev obsodb pa so dobili šele tik pred razpadom Jugoslavije. Deseti kongres ZKS se je namreč aprila 1986 izrekel za dokončno in popolno odpravo posledic obsodb v dachauskih procesih.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 1589, Centralni komite Zveze komunistov Slovenije.

LITERATURA

Ivanič, Martin (ur.): *Dachauski procesi* : (raziskovalno poročilo z dokumenti). Ljubljana : Komunist, 1990.

Z U S A M M E N F A S S U N G

Die "Dachauer Prozesse" 1947–1949

Als "Dachauer Prozesse" ("Dahavski procesi") bezeichnet man eine Reihe von politischen Prozessen, die in den Jahren unmittelbar nach dem Zweiten Weltkrieg stattfanden und von manchen auch "slowenische stalinistische Prozesse" genannt werden. Die herrschende politische Schicht rechnete in diesen Prozessen mit ihren eigenen Leuten ab. Das ist ein überzeugendes Argument dafür, dass die "Dachauer Prozesse" ohne Berücksichtigung von Zeit- und Ortsumständen nicht zu begreifen sind. Die Zeit war euphorisch, paranoid und schizophren zugleich, der Ort ein jugostalinistischer. In dieser Zeit der Euphorie, ausgelöst durch den Sieg im Zweiten Weltkrieg und durch die siegreich durchgeführte Revolution, aber auch der paranoiden Angst vor allerlei Feinden, wurden in Jugoslawien in erster Linie der Klerus, Gestapo-Agenten und Sympathisanten des Westens verfolgt. Die innere Zerrissenheit manifestierte sich in einer Art Balanceakt zwischen folgerichtiger Übernahme des sowjetischen Vorbilds und Prinzipientreue zum erkämpften Befreiungskrieg. Zur Zeit der "Dachauer Prozesse" erreichten Jugostalinismus und Etatismus ihren Höhepunkt. Ebenso wie in der internationalen Spannungslage folgte darauf eine Entspannungsphase. Tragische Exzesse, wie die "Dachauer Prozesse", werden im historischen Kontext vielleicht etwas verständlicher, auf keinen Fall können sie aufgrund historischer Umstände gerechtfertigt werden.

In den "Dachauer Prozessen" wurde eine größere Zahl von Wirtschaftsfachleuten, vor allem Vertretern der sogenannten technischen Intelligenz verurteilt. Alle Prozesse wurden von einer besonderen Fachkommission von Historikern und Juristen in

dem 1990 erschienenen Band "Dahavski procesi" (Die Dachauer Prozesse) beleuchtet, der samt Dokumentation gut 1000 Seiten umfasst.

Die Vorgänge im Zusammenhang mit den "Dachauer Prozessen" nahmen ihren Anfang am 23. Oktober 1946, dem Tag, als Janko Pufler, Direktor der Glashütte Hrastnik bzw. dortiger Delegierter des Ministeriums für Industrie und Bergbau, festgenommen wurde unter dem Verdacht, die Fabrik in Brand gesetzt zu haben. Kurz vor dem Brand war er in einen heftigen Streit mit der politischen Führung des Kohlebeckens des Sava-Gebiets geraten, was die zuständigen Behörden zu wiederholter Überprüfung seiner Haltung während des Volksbefreiungskriegs veranlasste.

In den Jahren 1948–49 verurteilte das Militär- und später Kreisgericht in Ljubljana 31 ehemalige KZ-Insassen, einige Mitglieder der Lager-Komitees von Dachau und Buchenwald, Kommunisten der Vorkriegszeit und Freiwillige in den internationalen Brigaden der spanischen republikanischen Armee wegen Zusammenarbeit mit der Gestapo, wegen Kriegsverbrechen und subversiver Tätigkeit. Der umfangreichste Prozess war der sogenannte Diehl-Oswald-Prozess im Jahr 1947. Insgesamt wurden 37 Personen in den Prozessen einer Straftat verdächtigt. Gegen drei Personen wurde das eingeleitete Untersuchungsverfahren mangels Beweisen eingestellt, drei Verdächtigte starben während der Untersuchung. In neun Strafprozessen wurden 20 Personen zu hohen Freiheitsstrafen verurteilt, ein Angeklagter starb im Internierungslager auf der Insel Goli otok, 11 Personen wurden zum Tode verurteilt und justifiziert. Die öffentlichen Verhandlungen verliefen ohne nennenswerte Zwischenfälle, nach einem im Voraus bestimmten Verfahren, obwohl die Angeklagten ihre Schuld bestritten. Begnadigungsgesuche und Berufungen wurden größtenteils als unbegründet zurückgewiesen, bei Rezika Barle wurde die Strafe sogar erhöht. Die Pflichtverteidiger wurden in den meisten Fällen vom Inhalt der Anklageschrift überhaupt nicht in Kenntnis gesetzt und protestierten einige Male bei den Verhandlungen gegen diese Praxis, jedoch ohne Erfolg. Die Todesstrafen (10) wurden am 12. Mai 1948 vollstreckt, die von Rezika Barle am 5. Januar 1949. Anderen Angaben zufolge soll die Todesstrafe erst am 18. November 1950 in Kočevje vollstreckt worden sein. Leider kann noch heute nicht mit Sicherheit behauptet werden, wo sich die Gräber der Exekutierten befinden, laut Vermutungen teils irgendwo im Kočevje-Raum, teils auf dem Ljubljanaer Friedhof Žale.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 929Marin B.
94(450.36=163.6)

Prejeto: 24. 1. 2009

Branko Marušič
dr., znanstveni svetnik in red. univ. prof., Pot na Drage 4, SI–5250 Solkan
e-pošta: branko.marusic@guest.arnes.si

Pesnik Biagio Marin iz Gradeža in Slovenci

IZVLEČEK

Biagio Marin (1891–1985) sodi med pomembne italijanske književne ustvarjalce 20. stoletja. Rojen v Gradežu, nedaleč od slovansko-romanske jezikovne meje, se je s Slovenci seznanjal že od takrat dalje, ko je v Gorici obiskoval nemško državno gimnazijo. V času pred prvo svetovno vojno so se tudi na Goriškem zaostrila slovensko-italijanska narodnostna soočanja, kar je zapustilo sled tudi v Marinovem odnosu do slovenskega in slovanskega sveta. Kot mazzinijanec je zagovarjal politično usmeritev, ki je bila blizu iredentizma, a je vendar po prvi svetovni vojni opozarjal na upoštevanje narodnostnih pravic za tiste Slovence, ki so živeli v Italiji. Ta stališča je ohranjal tudi po drugi svetovni vojni, ko se je potegoval za ohranitev italijanske suverenosti na ozemlju ob severovzhodnih obalah Jadrana.

KLJUČNE BESEDE
Biagio Marin, Falco Marin, Gradež, Slovenci, Julijska krajina

ABSTRACT

THE POET BIAGIO MARIN FROM GRADO AND THE SLOVENES

Biagio Marin (1891–1985) belongs among significant Italian literary authors of the 20th century. Born in Gradež/Grado, not far from the Slav-Romanic language border, came in contact with the Slovenes from the time on when he was visiting in Gorica/Gorizia the German state grammar school. In the time before World War I, the Slovene-Italian national confrontations in the Gorizia region sharpened, which left trace in Marin's relation to Slovene and Slavic world. As a Mazzinian he was in favour of the political orientation that was near irredentism; however, he admonished to consider nationality rights of those Slovenes who after World War I lived in Italy. He kept those standpoints after World War II as well when he was striving for the preservation of Italian sovereignty on the territory along the north-east shores of the Adriatic.

KEY WORDS
Biagio Marin, Falco Marin, Gradež/Grado, Slovenes, Julian March

"Lojalno z italijansko zvezo je delala reklamo za Gradež ... "
(Olga Janša v: *Turistični vestnik* 16/1968, str. 73)

Obmorsko mesto Gradež, ki leži nedaleč in zahodno od slovensko-romanske/italijanske jezikovne meje, poznajo Slovenci kot letoviški kraj, zaradi bližnje božje poti na otočku Barbana pa tudi kot romarsko središče. O Gradežu je v slovenskem zgodovinopisju najdaljši zapis, ki ga je pripravil Simon Rutar.[1] Opozoril je na posebnosti, ki so spremljale pot, na kateri se je odvijala zgodovina kraja. "Grajčani, katerih je sedaj nekaj več nego 3000 duš", je opazil Rutar, "imajo svoj poseben typus: vitko in visoko rast ter podolgovat, zarjaveli obraz. Pečajo se skoraj izključno z ribjim lovom."[2] Posebnost Gradeža je tudi govor, kar se poleg znanstvenih objav[3] kaže predvsem na literarnem polju v delu pesnika Biagia Marina. In še več: "Gradeža z njegovo zgodovino ni, če ni v njem Biagia Marina".[4] Na pesnikov odnos do slovenskih sosedov opozarja to besedilo, ki v literarno vrednotenje Marinovega dela ne posega. Slovenci poznajo pesniško delo Biagia Marina tudi po prevodih, po posameznih časopisnih opozorilih, po eseju Marijana Breclja,[5] po pričevanjih Tarasa Kermaunerja,[6] po nekrologu Josipa Tavčarja[7] in po knjigi *Lettere a Elena Lokar* (2003), ki je izšla pri slovenski založbi Mladika v Trstu.

Biagio Marin se je rodil v Gradežu 29. junija leta 1891. Njegovo rojstno mesto je tedaj sodilo v gradiško okrajno glavarstvo, kjer je živelo v večini romansko prebivalstvo (Italijani, Furlani), Slovenci so živeli le v sodnih okrajih Krmin (Brda) in Tržič (Kras). Gradež, v sodnem okraju Červinjan (Cervignano), je bil takrat že znano letoviško mesto, obiskovali so ga predvsem avstrijski Nemci in drugi prebivalci monarhije, zlasti Čehi.[8] Tujskemu prometu je prispeval tudi bližnji Oglej z antičnimi in zgodnjesrednjeveškimi ostanki; zgodnjekrščanske ostaline so tudi v Gradežu. Po uradnem štetju (1890) je v času Marinovega rojstva živelo v Gradežu 3.410 Italijanov, 6 Slovencev in 1 Nemec.

Biagio Marin.

Po začeti osnovni šoli v Gradežu je devetletni Marin nadaljeval šolanje v Gorici, kjer je od leta 1902 obiskoval nemško državno gimnazijo. Na zavodu se je srečeval s sošolci slovenske in nemške narodnosti.[9] V prvem šolskem letu, ki ga je Marin obiskoval na goriški gimnaziji, je bilo med 478 dijaki 247 Slovencev, 200 Italijanov, 30 Nemcev in 1 Hrvat. Po končanem petem razredu (1908) je Marin zapustil Gorico in šolanje nadaljeval na gimnaziji v Pazinu, kjer je maturiral leta 1911. V Gorici so bili med njegovimi slovenskimi sošolci v 4. in 5. razredu (od 1. do 3. razreda so bile po narodnosti ločene paralelke) kasnejši zgodovinar Milko Kos, odvetnik in planinski pisec Viktor Vovk ter duhovnik in hrvaški javni delavec Herman Trdan. V učnem osebju gimnazije pa so bili Slovenci Karel Capuder, Andrej Ipavec, Rudolf Lavrenčič, Gustav Novak, Nikolaj Omerza, Fran Orešec, Karel Ozvald, Anton Šantel, Ivan Tabaj in Ludvik Vazzaz.

Po končani srednji šoli je Marin leto dni bival v Firencah. Leta 1912 je objavil prvo pesniško zbirko v gradeškem dialektu *Fiuri de tapo* (Cvetje ilovnatih lagun). Vrnil se je domov ter nato dve leti študiral

1 Rutar, Grad, Soča 8. in 15. 8. 1884, št. 32 in 33; Rutar, Poknežena grofija, str. 114–116.
2 Soča 15. 8. 1884, št. 33.
3 Cortelazzo, Il dialetto di Grado.
4 Kodelja, "Čim bliže sem smrti...", str. 42.
5 Brecelj, Biagio Marin, str. 43–49.
6 Kermauner, Srečanja z italijanstvom, str. 452–456.
7 Delo, 13. 2. 1986, št. 36, str. 9.
8 Andrej Gabršček, politik, tiskar, knjigarnar in založnik v Gorici je prav zaradi čeških gostov postavil v Gradežu ob promenadi kiosk, v katerem so se prodajale razglednice, spominki in časopisje. Oktobra 1910 je kiosk uničil podtaknjeni požar (Gabršček, Goriški Slovenci, str. 210–212).
9 Marušič, Odnosi, str. 17–22.

Ribiške hišice (casoni) v gradeški laguni (pred prvo svetovno vojno).

na univerzi na Dunaju. Poleti leta 1914, ko je bil vpoklican v avstro-ogrsko vojsko, je odhod prvih vojakov na galicijsko bojišče dočakal v Mariboru kot pripadnik 47. polka.[10] Vstopil je v italijansko armado kot prostovoljec, potem ko je novembra 1914 pobegnil v Italijo.[11] Po vojni je na rimski univerzi končal študij filozofije pod mentorstvom Giovannija Gentileja. Ta je bil Slovencem znan kot avtor šolske reforme leta 1923, ki je slovenski jezik izrinila iz šolskega sistema v fašistični Italiji.

Po vojni je dve leti poučeval na ženskem oddelku učiteljišča v Gorici. Poleg Umberta Bonnesa, Emila Mulitscha, Nina Paternollija, Uga Pellisa, Sofronia Pocarinija, Ervina Pocarja in drugih je bil ena osrednjih osebnosti tamkajšnjega javnega in kulturnega delovanja. Jeseni leta 1921 je profesorsko delo opustil. K temu so pripomogle na eni strani nesoglasja s krajevnimi cerkvenimi oblastmi, ker je zagovarjal laično šolo in "svobodno branje Svetega pisma",[12] na drugi strani pa so bile kritike deležne tudi Marinove vzgojne metode.[13] V tistem času je za goriški italijanski periodični tisk napisal več prispevkov, tudi s politično vsebino. Poldrugo desetletje (1923–1937) je nato vodil turistično ustanovo v Gradežu in služboval od leta 1938 v Trstu najprej kot profesor na učiteljišču in nato kot bibliotekar pri zavarovalniški družbi Assicurazioni generali. Med drugo svetovno vojno je sodeloval v italijanskem odporniškem gibanju (Comitato di liberazione nazionale/Odbor za narodno osvoboditev; kratica CLN) in po vojni v javnem življenju Trsta. Tedaj je bil že ugledno ime italijanske književnosti. Na začetku leta 1982 ga je skupina italijanskih univerzitetnih učiteljev in literarnih kritikov predlagala za Nobelovo nagrado za književnost. Takrat je ponovno živel v rojstnem kraju, kjer je umrl 24. decembra 1985.

Dijak gimnazije v Gorici

S Slovenci in njih problematiko se je Marin neposredno seznanil v goriški gimnaziji. Teh stikov se je spomnil v svojih spominih na dijaška leta. Njegov odnos do Slovencev se v nekaterih pogledih ni razlikoval ob stališč goriškega italijanskega liberalnega nacionalizma, ki je Slovence na Goriškem poznal kot goste, saj naj bi ta dežela vedno pripadala romanskemu svetu. Toda po Marinovi sodbi so Slovenci vendarle prinašali k razcvetu dežele: "Ni se zaman naše modro nebo raztegnilo nad njihove zibelke, nad ženitve in nad grobove ter je stoletja razsvetljevalo njihove duše. Ni se zaman podoba naše dežele z božansko silo svoje lepote vsesala v njih duh in v telo tolikih rodov. In ko so melanholični in zaljubljeni prepevali 'Lepa naša domovina', se je nam zdelo, da z njimi pojemo 'lepa, lepa naša mala domovina.' Toda nismo smeli, nismo zmogli. Dogajanja za našimi hrbti so nas silila, da

10 Marin, 4 novembre 1918, str. 103.
11 Bozzi, Gorizia e l'Isontino, str. 21.
12 Tavano, Gorizia nel 1919, str. 188.
13 Medeot, I cattolici, str. 237–239.

Panorama Gradeža iz zraka (okoli l. 1930).

smo na ljubezensko odgovarjali z bojevito pesmijo. Brez sovraštva, z zavestjo, ki je bila bližja tragediji. Spoštovali smo se. V razredu, v nemški šoli, smo sedeli pri istih klopeh, drug ob drugem. In človeški je bil največkrat naš govor. Toda zunaj smo bili le nasprotniki in vsakdo med nami je vedel, da se bomo v bližnji prihodnosti znašli na bojišču, in naš duh je prevevala nepopustljivost." Te spomine je Marin prvič objavil leta 1937.[14] Njegovo razumevanje problema Slovencev naj bi bila tedaj tudi posredna kritika fašistične politike do slovenske manjšine v Italiji.[15]

Spomine na goriška dijaška leta so napisali tudi slovenski dijaki, bolj ali manj Marinovi sodobniki (Ivo Šorli, Alojz Gradnik, Saša Šantel, Joža Lovrenčič). Ko so Slovenci spoznali, da se zatira vse, kar je slovensko, je v slovenskih dijakih, kot je povedal Marji Boršnikovi pesnik Alojz Gradnik, "brez izjeme vzplamtela taka nacionalna strast, da se je zaostrila v sovraštvo in prezir za vsem kar je bilo italijansko".[16] V Gorici je nastalo tudi Marinovo ljubezensko srečanje in sicer z Mercedes Bianchi Četko,[17] hčerko trgovca iz Ajdovščine. Izvoljenka je bila rojena v italijansko-nemškem zakonu, družina pa se je vključila v slovenski kulturni krog. Ko je prišla v začetku novembra leta 1918 italijanska vojska v Ajdovščino, je Cetkin oče ali pa eden od njenih dveh bratov, kot zastopnik Ajdovcev, na vprašanje italijanskega oficirja, če je Italijan, odgovoril: "Sem Jugoslovan. Moj stari oče pa je bil iz Milana. Jaz sem pa Jugoslovan."[18]

Iz gimnazijskih let se je Marin tudi spominjal, kako so imeli v četrtem razredu goriške nemške gimnazije novembra leta 1906 dve prosti uri, da so lahko slovenski dijaki prisostvovali pogrebu pesnika Simona Gregorčiča.[19] Gregorčičevega pogreba pa se je spomnil tudi šestdeset kasneje (1966) v otvoritvenem govoru na prvem goriškem srednjeevropskem srečanju, posvečenem poeziji.[20] Prav tako pa tudi na literarnemu večeru, ki mu je v njegovo čast priredilo v Trstu 2. marca 1977 tržaško slovensko kulturno društvo Most.[21] Ta večer s Slovenci mu je ostal v spominu, saj se ga je spomnil tudi v nagovoru septembra 1978, ko se je pričela nova sezona v tržaškem klubu Circolo della cultura e della arti. Takrat je po spominu obnovil svoj govor, ki je bil namenjen tržaškim Slovencem: "Ko sem šolo obiskoval skupaj s Slovenci in ko smo bili zaradi tega nesrečnega jezikovnega vprašanja navsezadnje ločeni, sem vedno trpel zaradi te ločitve, ki bi ne smela

14 Marin, Ricordi di Gorizia, str. 9–11. Ponatis v vseh treh izdajah Marinove knjige spominov *Gorizia* (1940, 1941) oziroma *Gorizia città mutilata* (1956).
15 Spazzali, Biagio Marin e il suo pensiero politico. str. 111–112; Spazzali, Azione politica di Biagio Marin, str. 70.
16 Boršnik, Pogovori s pesnikom Gradnikom, str. 287.
17 Marin, Lettere a Elena Lokar, Trieste, 2003.
18 Frescura, Tre romanzi della grande guerra, str. 289.
19 Marin, Toni Morassi nei miei ricordi, str. 421. Ponatis v: Il liceo classico di Gorizia. Storia, immagini, ricordi, Mariano del Friuli 1992, str. 98.
20 La poesia, oggi, str. 30.
21 *Primorski dnevnik*, 3. 3. 1977, št. 48.

biti [...] Zakaj si ne bi mogli z univerzalnostjo umetnosti ter prav tako z univerzalnostjo filozofije in vere priznati, da smo bratje?"[22]

Obisk Gregorčičevega groba

V letih 1920–1921 je Biagio Marin s prijateljem umetnostnim zgodovinarjem, rojakom iz Gorice Antoniem Morassijem,[23] potoval Soški dolini do Predela. O tem je napisal: "Tega izleta nisem pozabil. Na nekem kraju v Soški dolini je Toni spremenil smer, da sva se povzpela na samotno vzpetino, na Libušnje, kjer je bil pokopan slovenski pesnik Gregorčič. Med potjo sva nabrala poljsko cvetje in ga ponesla na pesnikov grob, na katerem je nagrobnik v visokem reliefu predstavljal pesnika, ki je veslal na ladji, predstavljala naj bi Slovenijo.[24] Gregorčič je bil avtor pesmi – v latinskem prevodu je izšla v izvestjih naše gimnazije[25] – v kateri je pozival reko Sočo, naj prestopi bregove in odplavi v morje vse Italijane, ki žive ob njenem toku[26] [...] Ta Tonijeva pobuda, da sva šla na tisti grob s šopkom rož z gorskega travnika, me je zelo ganila in kasneje sem v neki videmski reviji objavil pesem z naslovom Libussina.[27] To dolgujem Toniju. Bil sem vedno zadovoljen, da sem mu bil blizu v tistem trenutku. Počastila sva pesnika, ki je bil nasprotnik našemu ljudstvu, kot da bi potrdila pomiritev med obmejnimi ljudstvi: bilo je iskreno in odkritosrčno dejanje. Nihče od naju si ni mogel predstavljati, da se bo čez četrt stoletja, ob koncu druge svetovne vojne, nenadoma zbudil val norosti, da bo Tonijev brat, tisti Gino,[28] ki mi je bil vedno pri srcu, umrl kot žrtev te norosti in odpeljan v temo... V zadnji vojni sem izgubil svojega sina, Toni pa svojega pri delovni nesreči v Afriki. Veliko sta obetala. Bila sta nama odvzeta in ostala sva zlomljena."[29]

V svojem publicističnem delovanju iz časa, ko je po prvi svetovni vojni živel v Gorici, je Marin obravnaval tudi problematiko Slovencev, ki so se v novih političnih razmerah znašli kot narodnostna manjšina. Pri tem je potrebno dodati, da je Marin že v dijaških letih posegal v politiko kot pristaš republikancev, v duhu Mazzinijevih idej in zamisli drugih predstavnikov italijanskega preporoda G. Garibaldija, G. Mamelija. Tako usmeritev je ohranil tudi po prvi svetovni vojni. Deloval je v skupini Gruppo d' azione (Akcijska skupina), ki so jo sestavljali bivši bojevniki. Skupino je močno spodbujala želja, da se lokalna politična vodstva zamenjajo zaradi narodnostnih in političnih zahtev. Kasneje je Marin, sicer ne brez "zmedenosti in pomislekov",[30] vstopil v fašistično stranko, čeravno je bil ta vse prej kot blizu njegovemu razmišljanju.[31] Gruppo d'azione se je pri mestnih volitvah v Gorici leta 1922 povezal s slovensko listo, ki jo je vodil odvetnik in poslanec v rimskem parlamentu dr. Karel Podgornik, in tako dosegel izvolitev svojega kandidata Antonia Bonneja za župana Gorice.[32] Marin se je branil pred očitki političnih nasprotnikov, da je njegov Gruppo d'azione, zaradi volilnih izidov, prodal Gorico Slovanom. V odgovoru na očitke (članek *Parole franche* v glasilu *L'Azione*, februar 1922), je Marin, podpisan s psevdonimom Observator, poudaril potrebo po sodelovanju s Slovenci; imenuje jih izmenoma kot *slavi* in *sloveni* (zlasti v pridevniški obliki). Slovenci so italijanski državljani z enakimi pravicam in dolžnostmi, je sodil Marin in poudarjal predvsem pravice Slovencev do šolstva v njihovem lastnem jeziku, vendar pa mora imeti v njih šolah ustrezno mesto italijanščina. Ustvariti je potrebno pogoje, da se bosta oba naroda zbližala z lojalnostjo in obojestranskim zaupanjem ter pričela spravno delovati v korist italijanske države.[33] Svaril je tudi pred slovenskim iredentizmom. Skoraj istočasno je zaradi svojega naklonjenega stališča do sodelovanja s Slovenci (Slovani) odgovarjal na kritične pripombe publicista Federica Pagnacca, ki je v časniku *Emancipazione* (1. 2. 1922) menil, da zaradi 400.000 Slovanov ni mogoče prestaviti državne meje tostran Snežnika. Država se mora zaradi lastnih varnostnih razlogov, kdaj tudi

22 Marin, Il coraggio della verità, Il Piccolo 30. 9. 1978, št. 9741.

23 Umetnostni zgodovinar Antonio Morassi (1893–1976), rojen v Gorici, na gimnaziji v rojstnem mestu je maturiral skupaj s slovenskim zgodovinarjem Milkom Kosom. Morassi je odkrival gotsko umetnost v Posočju.

24 Marinov opis nagrobnega spomenika ni najbolj natančen. Pesnik je upodobljen v polprofilu, vendar ne kot čolnar, ki vesla barko z imenom Slovenija.

25 V *Siebenundfünfzigster Jahresbericht des k.k. Staatsgymnasiums in Görz* (Görz 1907, str. 31–32) je objavljen latinski prevod Gregorčičeve *Soči* kot *Ad Sontium* (Carmen Simonis Gregorčič, metro alcaico conversum ab anonymo). Anonimni prevajalec je bil gimnazijski profesor Adolf Baar. Prevod je bil večkrat ponatisnjen.

26 Marin je napačno razumel Gregorčičevo pesem. Pravzaprav je povzemal in ponavljal tisto, kar je o pesmi in pesniku sodil, zlasti ob njegovi smrti, italijanski goriški nacionalistični tisk, češ da je Gregorčič sovražnik Italijanov, ki je v eni svojih pesmi želel potopiti v morju vse Italijane (Marušič, Posegi Simona Gregorčiča, str. 22, 24).

27 Pesem (v italijanskem jeziku), "ki spominja na španske balade", kot je pripisalo uredništvo, je objavila revija *La Panarie* (12/1935, št. 68, str. 109–110). Pesem preveva nacionalistični duh, ki ga je pokazal Marin tudi v objavah spominov (op. 14), vendar pa je v pesmi slutiti tudi naklonjenost do Slovencev in Marinovo pripravljenost, da zmore zaznati njihovo problematiko.

28 Trgovec v Gorici Giovanni Luigi Morassi (1891–?) je bil aretiran 9. maja 1945 in odpeljan iz Gorice; njegova usoda ni znana. V tridesetih letih je bil predsednik goriške pokrajine (glej Jutro, 6. 3. 1930, št. 54 in 17. 10. 1930, št. 241).

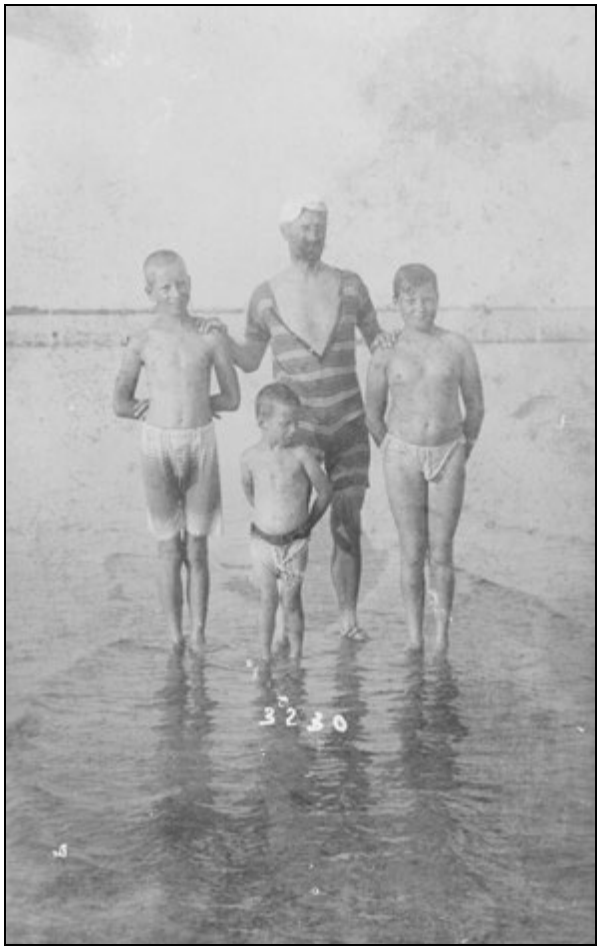
29 Marin, Toni Morassi nei miei ricordi, str. 421.

30 Botteri, Le scelte politiche, str. 96.

31 Spazzali, Biagio Marin e il suo pensiero politico, str. 110.

32 Fabi, Storia di Gorizia, str. 126–127.

33 Spazzali, Biagio Marin: "Parole franche", str. 83–84.

Slovenski turisti v Gradežu. Dr. Henrik Tuma s sinovi (okoli l. 1910).

izogniti spoštovanju načela, da se mora državna pripadnost prebivalcev pokrivati z državnimi mejami. Marin je sodil, da problem Julijske krajine ni strateški, pač pa problem življenja, v katerem imajo Italijani premoč zaradi zgodovinskih in kulturnih okoliščin. V tem okolju morajo izkazovati in znova morajo dokazovati svojo nadmoč.[34] Marinovi pogledi na italijansko-slovenske/slovanske odnose, ki so temeljili na nekaterih izhodiščih italijanskih primorskih liberalnih nacionalistov druge polovice 19. stoletja, zlasti Istranov, so se tudi kasneje niso veliko menjali. Marin je tem pogledom dodajal spoznanja iz izkušenj medsebojnega sožitja, a tisto opozarjanje o večvrednosti Italijanov, ki bi ga lahko opredelili tudi kot uvod v tiho asimilacijo, je ostajalo.

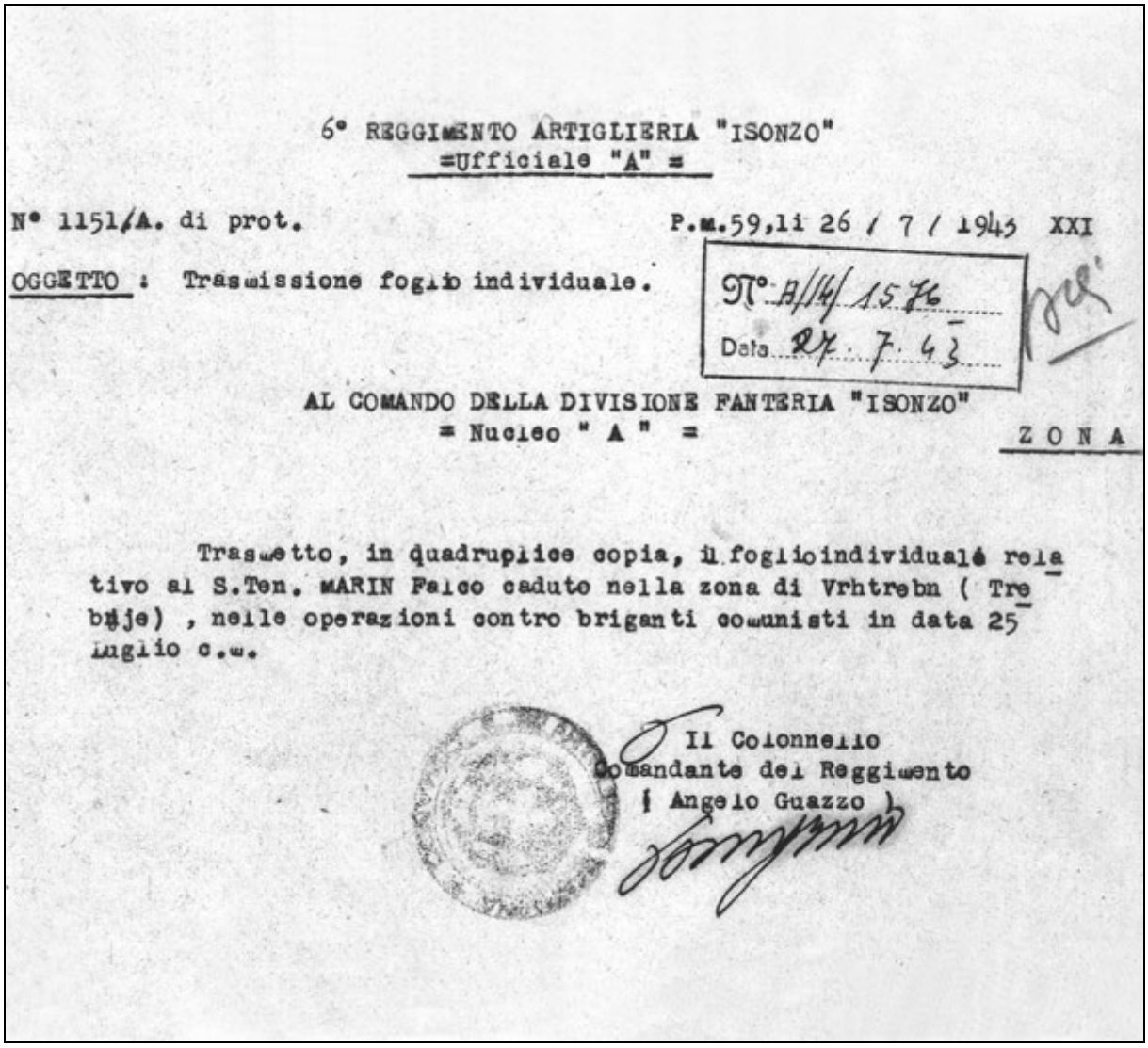
Druga svetovna vojna. Falco Marin

Predvojnim in nato povojnim stikom Marina s Slovenci, so sledila srečanja v času druge svetovne vojne. V že omenjenih spominih na Antonia Morassija je Marin omenil smrt svojega sina Falca v drugi svetovni vojni. Morassijev sin je umrl v Afriki, Marinov sin pa kot italijanski vojak v Sloveniji poldrugi mesec pred kapitulacijo Italije. Sinova smrt, intelektualca z izrazitimi literarnimi in esejističnimi nagnjenji, je našla odmev v očetovem delu, v njegovem razmišljanju o Slovencih, pravzaprav Slovanih.

Falco Marin, rojen v Firencah, 3. maja 1919, je po opravljenem liceju v Gorici študiral inženirstvo na milanski politehniki. Leta 1940 se je ob vstopu Italije v vojno odločil, da postane vojak prostovoljec. Na pravo bojno polje je stopil v začetku leta 1943, ko je kot podporočnik 6. topniškega regimenta divizije Isonzo odšel iz Gorice na "fronte sloveno".[35] Prišel je v Novo mesto in že v začetku februarja 1943 sodeloval v protipartizanski akciji. Svoje vtise in razmišljanja o doživetjih tistega časa je zapustil v dnevniku in v pismih znancem/znankam in sorodnikom; bila so tudi objavljena.[36] Tudi Falco Marin je razmišljal o Slovencih, nameraval se je celo učiti slovenščine, morda zato, da bi jim bil bližji. Omenja partizane, ki jih pozna z imenom *ribelli*. V njegovih besedah pa ni slutiti nekega sovraštva, prav nasprotno, neko svojevrstno razumevanje njihovega upora in z njim povezanih vojaških dejanj: "Na primer ne razumem teh Slovencev, teh Hrvatov in teh Srbov, ki se s tako ognjevitostjo borijo za nekaj, kar mi ni znano, zaradi česar bodo vsi umrli ali pa bodo postali svobodni."[37] Veliko pisanja pa namenja kritiki italijanske vojske zaradi nedisciplne. Esejist in prevajalec Alberto Spaini je Falca Marina v povezavi s slovensko/slovanskimi odnosi postavil kot tretji steber ob Niccolò Tommaseu in Scipiu Slataperju.[38] Falco Marin je padel je v spopadu s partizani 25. julija 1943, ko je okviru partizanske poletne ofenzive na Žužemberk, Šercerjeva udarna brigada zavarovala dohod iz Trebnjega pri vasi Vrhtrebnje in branila Trebni vrh. Po ogorčeni borbi so se partizani umaknili prav tako tudi Italijani, verjetno zato, ker so izgubili oficirja, "ki je bil v prvi liniji (artilerijski podporočnik)." Tako je glasilo poročilo štaba brigade, ki je še dodalo, da so padlemu oficirju odvzeli "torbo, revolver, daljnogled, tablice artilerijskega [merjenja] in usnjene gamaše."[39] Da je bil ubiti oficir Falco Marin, potrjujejo navedbe italijanskih vojaških poročil, saj je 98. jurišna legija črnih srajc izgubila med poveljniškim kadrom v spopadu tistega dne poleg arilertijskega podporočnika še pe-

34 Prav tam, str. 85–87.

35 Vernier, Prefazione, str. 25.
36 Falco Marin, La traccia sul mare, Trieste 1950; isti, La traccia sul mare. Diario e lettere (1936–1943), Milano 1966.
37 Marin, La traccia sul mare, str. 103.
38 Spaini, Autoritratto triestino, str. 73.
39 *Zbornik dokumentov*, str. 125.

6° REGGIMENTO ARTIGLIERIA "ISONZO"
=Ufficiale "A" =

N° 1151/A. di prot. P.M.59,li 26 / 7 / 1943 XXI

OGGETTO : Trasmissione foglio individuale.

N° A/14/ 1576
Data 27. 7. 43

AL COMANDO DELLA DIVISIONE FANTERIA "ISONZO"
= Nucleo " A " = ZONA

Trasmetto, in quadruplice copia, il foglio individuale relativo al S.Ten. MARIN Falco caduto nella zona di Vrhtrebn (Trebnje) , nelle operazioni contro briganti comunisti in data 25 luglio c.m.

Il Colonnello
Comandante del Reggimento
(Angelo Guazzo)

Vest o smrti Falca Marina v arhivu divizije Isonzo (ARS, AS 1773, t. e. 782/3).

hotnega poročnika in pehotnega podnarednika.[40] Marinovo smrt je potrdil tudi Milan Guček v monografiji o Šercerjevi brigadi, ko je zapisal, da so po bitki pri vasi Vrhtrebnje Italijani pospravili z bojišča mrtve in ranjene: "Bilo jih je precej, med njimi tudi artilerijski podporočnik Falco Marini, ki so mu [mrtvemu] med nekim svojim protijurišem pobrali partizani vse, kar je bil pri njem vrednega. V torbi so našli tudi načrt te akcije."[41] Falco Marin, ki je umrl prav na dan Mussolinijevega padca, je ob smrti še vedno pripadal diviziji Isonzo, pokopan je bil na vojaškem pokopališču v Ljubljani.

Sinova smrt je očeta hudo prizadel in v gradeškem dialektu je napisal pesem: "Gno figio xe 'ndao in guera / e i s'ciavi i l'ha copao, /e no 'l xe più tornao/ cô ha fato primavera." (Moj sin je šel v vojno/ ubili so ga ščavi/ in se ni več vrnil/ ko je prišla pomlad.). V prvih letih po sinovi smrti je bil, kot sta Tarasu Kermaunerju povedala tržaška Slovenca in publicista Aleš Lokar in Vladimir Vremec, "do Slovencev, milo rečeno, nerazpoložen."[42] Smrt Falca Marina je Kermaunerja spodbudila k razmišljanju, saj se ni zadovoljil z običajnim slovenskim razmišljanjem, češ: "Kaj pa je delal, kot vojak v Sloveniji? Kdo ga je tja klical?" Želel je postaviti drugačno razlago.

Marinov odnos do Slovencev se kaže tudi v njegovih dnevniških zapiskih iz desetletja 1941–1950.

40 ARS, AS 1773, t. e. 782/3.
41 Guček, Strmi lazi, str. 279. Guček napačno piše Marini.
42 Kermauner, Srečanje z italijanstvom II, str. 452.

Žal gradivo prav za čas med novembrom 1941 in januarjem 1945 ni ohranjeno ali pa dnevnik v tem času ni nastajal. Slovenci nastopajo v dnevniku tudi v povezavi s Hrvati, Srbi in Jugoslovani in za vse ima Marin skupno ime *slavi*. Dnevnik začenja s soboto 3. maja 1941, ko je Italija razglasila aneksijo Ljubljanske pokrajine s podelitvijo avtonomije. Marin ni verjel, če bo znala Italija to spoštovati: "Bilo bi pa nekaj velikega, če bi to mi znali."[43] Dvomil je o resničnosti zmagovitega italijanskega pohodu na Jugoslavijo, ki so jo pred tem strli Nemci. O italijanski zasedbi slovanskih dežel na Balkanu je menil: "Potrebno je, da se Italijani naučijo spoštovati Slovane, da se naučijo sodelovanja z drugimi, da opustijo popolno nevednost, nerazumevanje, ki sledi, in nedopustno ošabnost."[44] Sporazum med Italijani in jadranskimi Slovani bi bil dober, moralen in ploden za oba naroda. Toda Marin se je bal, da ne eni ne drugi ne bi sprejeli takega sodelovanja, ne psihološko ne tehnično. Realnost je tako kompleksna, da zahteva sodelovanje tolikih dejavnikov in ne omogoča improvizacije. Marin je imel v mislih zlasti problem Dalmacije v zvezi z razmejitvijo med Italijo in Pavelićevo Nezavisno državo Hrvatsko. Prav Hrvatska ga je tiste dni ob okupaciji Jugoslavije bolj zanimala, a očitno so se nekatera splošna Marinova spoznanja nanašala tudi na Slovence: "Potrebno je najti moč za velikodušnost in se do Slovanov vesti s tolikšno svobodnostjo, da se prežene njih nezaupanje. Tu si ne moremo ustvarjati iluzije: pravice narodom se ne predpisujejo, je nekoč dejal Mussolini; res je, tako za njih kot za nas. Dalmacijo bomo spremenili na podlagi skupnega delovanja, ali pa bo ostala jabolko razdora."[45] Očitno je, da je bil tedaj še močno pod vplivom fašističnih vojnih in političnih uspehov. Čeravno z mnogo dvomi, značilnimi za intelektualca, je svarilno opominjal: "Bomo zmagali? Mislim in upam. Toda cena bo visoka!"

Prvega januarja 1945 se je v dnevniku spomnil sina Falca. K njemu se je v dnevniku še vračal. Ni obtoževal partizanov, toda 3. marca 1945 je zapisal: "Naša bodočnost je povsem v temi in grozi ji slovanski teror".[46] Bližal se je konec vojne. Marin ni verjel v zmago sil osi. Menil je, da bi zmaga zaveznikov s Sovjetsko zvezo vred, zaradi namere jugoslovanskih in slovenskih partizanov, ogrozila bodočo državno pripadnost Julijske krajine. Marin je spremenil besednjak. Slovenci in Hrvati so bili za njega le še *slavi*, podobno kot jih je že opredeljeval. Navzočnost Sovjetske zveze, ki bi lahko odločala o usodi Julijske krajine in partizanski boj Slovanov, ga je navdaja z antikomunistično retoriko. Zaradi partizanskega boja je tudi sklepal, da se hočejo tudi Slovenci *(sloveni),* "mala čreda kmetov",[47] izkazati tako kot drugi narodi pred svetom, njihov napor pa je zaman. Marin je izvedel za odločitve jaltske konference, povezane z vprašanjem bodočnosti Julijske krajine, dodeljena naj bi bila Slovanom. V svoj dnevnik je 13. marca 1945 zapisal: "S kako nezavednostjo se je odložilo septembra 1943 orožje in kako prostodušno je bilo dano v roke našim sovražnikom, Slovanom. S tem orožjem je mogel Tito okrepiti svoje tolpe in ustvariti vojsko. In sedaj z zmagovalno Rusijo želi pridobiti Julijsko krajino in je mogoče, da so mu to Anglosasi že dovolili. Mi smo tu nemočni."[48] Slovani so neskončno bolj vitalni od Italijanov: "Strahotno je, da se mora del Italije žrtvovati barbarom. Postati tujci v lastni zemlji! Da bodo sv. Just zasedle balkanske horde. Naši služabniki pa postali naši gospodarji in mi, brez domovine."[49] Marin je obžaloval neaktivnost Italijanov, obtoževal fašizem, ravnanje Nemcev, pomislil je na morebitno ameriško in britansko pomoč pri reševanju problema Trsta in Julijske krajine. Njegovo dnevniško pisanje je bilo mestoma na ravni politične agitke (Slovani so barbari, balkanska drhal, Tito je "semplice capobandito balcanico" oziroma "avventuriero capobanda" itd.). V razmišljanja je vpletal svojega sina Falca, ki je padel v boju s "temi Slovani, ki grozijo, da bodo vzeli to zemljo in z zemljo tudi njeno dušo."[50] Toda malo kasneje, 5. aprila 1945, je zapisal: "Ne sovražim Slovanov, kakor jih tudi ni sovražil moj sin – nisem sposoben, da bi sovražil ljudi – toda, kot mož se želim bojevati za našo dobro pravico."[51]

Bližajoči se konec vojne, zmaga zaveznikov in vsa problematika razmer, ki so sledile, izpolnjujejo vsebino dnevnika. Kot član in vodja tržaškega odbora Comitato di liberazione nazionale (CLN), v katerem je zastopal liberalno stranko, se je udeleževal dogajanj. Dne 10. aprila 1945 je zapisal, da se bo tega dne sestal v Trstu jugoslovanski osvobodilni odbor (Comitato di Liber. Jugoslavo): "Zdaj smo tu. To je lep izziv, ki ga je omogočila popustljivost Italijanov [...] Nisem nasproten sožitvenemu sporazumu s Slovani v Julijski krajini, vendar v okviru italijanske države. Na drugi podlagi nikakor ne. Če hočejo imeti Jugoslovani slovanske okraje Julijske krajine, naj jih prejmejo, toda območja, kjer prevladujejo Italijani, morajo ostati v Italiji."[52] Prihod jugoslovanskih partizanov v Trst je še bolj izostril njegova protikomunistična stališča, zlasti potem, ko se je del tržaške levice, pa tudi delavstvo iz drugih

43 Marin, La pace lontana, str. 17.
44 Prav tam, str. 24–25.
45 Prav tam, str. 30.
46 Prav tam, str. 131.
47 Prav tam, str. 132.
48 Prav tam, str. 133.
49 Prav tam, str. 135.
50 Prav tam, str. 134.
51 Prav tam, str. 143.
52 Prav tam, str. 145.

območij severne Italije, opredeljevalo za jugoslovanske predloge pri začrtovanju nove meje med Italijo in Jugoslavijo. Marinovi opisi razmer so bili dramatični, pogosto pa so temeljili na govoricah. Zelo ga je skrbela negotova usoda italijanskih državnih ozemelj ob severovzhodnih obalah Jadranskega morja: "Če bomo ponovno pridobili Julijsko krajino, čeravno v zmanjšanem obsegu, mora Italija vedeti, da ji bo Jugoslavija smrtni sovražnik."[53] Med tožbe nad grenko usodo italijanstva (italianità) so se vrinile tudi kritike zaradi italijanskih odločitev v času med obema vojnama in v drugi svetovni vojni: "Sejali smo sovraštvo in nepravičnost s polnimi rokami: sedaj pa grenki plod te naše setve."[54]

"Julijsko vprašanje"

Poleg dnevnika pa se je Marinov odnos do Slovencev in Hrvatov (če je Marin z imenom *slavi* poimenoval oba naroda) pokazači v njegovem delovanju pri tržaškem CLN in v publicistiki ter korespondenci, ki je nastajala med vojno in po njej. Marin se je, kot dokazuje njegov dnevnik, že med vojno in nato po vojni z mislijo in dejanji posvečal vprašanju bodoče razmejitve med Italijo in Jugoslavijo in ohranjevanju italijanstva Julijske krajine. V spomenici tržaškega CLN namenjeni milanskemu CLN Alta Italia, podpisal jo je kot dr. Mario Biasioli, je pojasnjeval tržaške razmere poln negotovosti. Podobno tudi v spomenici, naslovljeni na CLN Alta Italia, iz druge polovice meseca aprila 1945. Neposredno po končani vojni je v Milano poslal poročilo o morebitnih vojaških in političnih posledicah jugoslovanske okupacije Trsta, jeseni je poročal o deportacijah.[55] Marin je bil v svojih sodbah odločen. To kaže tudi serija člankov, ki so pod skupnim naslovom *La tragica crisi di Trieste* izhajali septembra 1945 v glasilu *La libertà*.[56] Kritično pozornost je namenjal tudi italijanskim komunistom, ki so delovali za jugoslovansko rešitev tržaškega vprašanja in ki so, kot je takrat pisal pisatelju Silviu Bencu, "zatajili svoj narod v korist nekega drugega."[57] V političnih člankih v dnevnem tisku je ponavljal svoja stališča, ki seveda Slovencem niso bila naklonjena, pa tudi drugim Slovanom (Hrvatom) ne. Njegove poglede je zaostrilo tudi izseljevanje Italijanov iz Istre. To problematiko je Marin omenil leta 1961 v polemiki s pisateljem Alojzom Rebulo, ki je takrat pisal o prepadu, ki zija med Slovenci in Italijani ter o nezaupanju Italijanov do Slovencev: "Krivi smo, ker smo izdali narodnostne ideale, ker nismo ravnali univerzalno in ker nismo Slovanom priznali take človeške pravice, kot jih imamo mi. Toda eksodus Italijanov iz Istre je vendar posledica neke stvarnosti, ki še vedno ustvarja nevidno pregrado."[58]

V odnose med Italijani in Slovani ob severnem Jadranu je posegal do konca svojega življenja. V članku o sožitju med Italijani in Slovani je v videmskem *Messagero Veneto*, v času ob podpisu londonskega memoranduma (1954), pisal o potrebi sožitja. To mora temeljiti na spoznanju, da so pravice manjšine zaščitene z istimi zakoni, ki veljajo za večinski narod. Le tako bo ustvarjena podlaga, da se bo življenje oplemenitilo, okrepilo in "naša civilizacija bo bolj trdna, naša svoboda bolj gotova."[59] Po treh desetletjih je Marin z nespremenjeno argumentacijo podkrepil ustvarjanje slovensko-italijanskega sožitja. Pri tem pa je še vedno vztrajal na moči starejše kulture v odnosu do mlajših kultur, zaradi močnejših dokazov svoje civilizacije ("le superiori ragioni di civiltà").[60] Diego de Castro je menil, da Marin ni bil proti Slovanom v etničnem smislu, tudi ni bil nacionalist v sodobnem pojmovanju te besede. Bil je le italijanski književnik, ki se je plašil, da bi zaradi vojaške sile in politike mlajša kulturna skupnost ogrozila "našo dvatisočletno kulturo."[61]

V sedemdesetih letih preteklega stoletja sta s posredovanjem urednikov tržaške revije *Most* Aleša Lokarja in Vladimirja Vremca Biagia Marina v Gradežu obiskala Edvard Kocbek in Taras Kermauner. Aleš Lokar, ki je bil pranečak Marinove mladostne ljubezni Cetke (Mercedes Bianchi) in sin Jelke (Elena) Lokar, rojene Klodič – z njo se je Marin dopisoval v letih 1963–1977 – je ugotovil, da se v pogovoru med gradeškim pesnikom in Kocbekom ni pokazala "nobena iskra".[62] Morda je bilo nekoliko drugače, ko se je z Marinom v Gradežu srečal Taras Kermauner. Gostitelj je Kermaunerju povedal, da so mu politično najbližji socialisti. O odnosih s Slovenci pa so obiskovalci pri Marinu ugotovili, "da prejšnji in zdajšnji zgodovinski razvoj v Italiji in Sloveniji nemalo sovpadata. Oba naroda sta se šele pred nedavnim formirala v moderni meščanski, enotni naciji, pri tem pa je imel največjo vlogo enotni jezik."[63] V svojem dnevniku (4. 9. 1948) je Marin omenil tudi srečanje s Slovencem, ki ga je poznal le po priimku Ternoveč. Marinov slovenski znanec je imel partizansko preteklost ter ga je jugoslovanska uprava v Trstu maja 1945 postavila za nadzornika pri zavarovalnici, pri kateri je bil Marin zaposlen. Po sodbi Marina je bil inteligenten, a ker je bil Slovenec "predvsem zvit, preudaren". Večkrat sta razpravljala predvsem o političnih problemih, a

53 Prav tam, str. 175.
54 Prav tam, str. 176.
55 Spazzali, La Resistenza italiana, str. 189–212.
56 Studi Mariniani 3/1993, št. 3, str. 97–115.
57 Spazzali, L'impiego civile e politico, str. 39.
58 Spazzali, Azione politica di Biagio Marin, str. 78.
59 Talamani, Biagio Marin e la Venezia Giulia, str. 70–71.
60 Spazzali, La profezia civile di Biagio Marin, str. 50.
61 Castro, Lettere di Biagio Marin, str. 151.
62 Lokar, Il mio ricordo di Biagio Marin, str. XXXII.
63 Kermauner, Srečanja z italijanstvom, str. 356.

Marinu se je zdelo, da ni prepričan v ideje (marksizem), ki jih je v pogovorih zagovarjal.[64]

Slabo leto dni (6. februar 1985) pred smrtjo je Marin verjetno napisal svojo zadnjo misel o Slovencih. Za knjigo spominov o dogodkih meseca maja 1945 v Gorici (aretacije, deportacije) glasbenika Edoarda de Leitenburga je napisal spremno besedo in med drugim omenil: "Moramo se vprašati, zakaj se je vse to dogajalo. Zakaj je bilo toliko ljudi ubitih, ne da bi bili ustrezno procesirani, ne da bi bile sestavljene prave in natančne obtožbe. Gre za stanje, ki je bilo dolgo časa prikrito, gre za jezo, ki naj bi ji bilo v določenem trenutku zadoščeno z maščevanjem. In tu se moramo pošteno vprašati, če je kdo med nami dražil s svojo nesramnostjo, s prevaro povzročal jezo in srd, kar vodi v vojnem času zelo lahko k maščevanju. S temi Slovenci moramo živeti danes in jutri."[65]

Nekoliko zapleteni odnos Biagia Marina do Slovencev, tudi zaradi smrti sina Falca, zrcali razmerja, ki so še vedno živa pri njegovih rojakih in ki tudi v iskrenih željah po sožitju ne zmorejo preseči razlikovanja med narodom, ki se ponaša za daljšo zgodovino in naj bi zato imel drugačen položaj ter narodom, ki je zmogel to starostno razliko zmanjšati in postal starejšemu enakovreden.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije.
AS 1773 – Poveljstvo 14. pehotne divizije Isonzo.

ČASOPISNI VIRI

Jutro, 1930.
Lunedi, 1946.
Primorski dnevnik, 1977.

64 Marin, La pace lontana, str. 316–318. Dne 20. oktobra 1946 se je Marin v Gorici na grajskem griču (gostilna Dama Bianca) udeležil otvoritve umetniške razstave in literarnega nastopa na temo Borgo. Med razstavljenimi deli, med katerimi pa ni bilo veliko dobrih, pa se mu je poleg Fantonijevega akvarela zdelo omembe vredno olje, ki ga je naslikal Kraly. Mogoče je pomisliti, da gre za delo Toneta Kralja. Urednik Marinovega dnevnika ni pojasnil identitete tega slikarja, v časopisni vesti (Lunedi 21. 10. 1946, št. 67) pa je bilo navedeno da je bil organizator prireditve slikar Tullio Crali, dalmatinski rojak, je takrat živel in delal v Gorici, kjer je bil med organizatorji kulturnega življenja.

65 Leitenburg, Sull'orlo della foiba, str. 77.

LITERATURA

Ad Sontium. Siebenundfünfzigster Jahresbericht des k.k. Staatsgymnasiums in Görz. Görz 1907, str. 31–32.

Boršnik, Marja: *Pogovori s pesnikom Gradnikom.* Alojz Gradnik, Zbrano delo, 5. Maribor : Litera, 2008, str. 287–484.

Botteri, Guido: *Le scelte politiche di Marin.* Studi Mariniani, Grado : Centro studi Biagio Marin, 1/1991, št. 1, str. 95–106.

Bozzi, Carlo Luigi: *Gorizia e l'Isontino nel 1915*. Gorizia : Tipografia Sociale, 1965.

Brecelj, Marijan: Biagio Marin – pesnik gradeških lagun. *Goriška srečanja*, 1/1966, št. 3, str. 43–49.

Castro, Diego de: *Lettere di Biagio Marin. Note di prefazione di E.S.* Studi Mariniani, Grado : Centro studi Biagio Marin, 2/1992, št. 2, str. 151.

Cortelazzo, Manlio: *Il dialetto di Grado,* 1. Pisa : Giordano, 1978.

Fabi, Lucio: *Storia di Gorizia*. Padova : Il Poligrafo, 1991.

Frescura, Attilio, Arturo Stanghellini, Giuseppe Scortecci: *Tre romanzi della grande guerra.* Milano : Longanesi, 1966.

Gabršček, Andrej: *Goriški Slovenci*. 2. Ljubljana : samozaložba, 1934.

Guček, Milan: *Strmi lazi. Šercerjeva brigada,* 1. Ljubljana : Partizanska knjiga–Borec, 1984².

Kermauner, Taras: Srečanja z italijanstvom. *Most,* 53, 1978, str. 354–356; 54, str. 452–456.

Kodelja, Ambrož: "Čim bliže sem smrti, tem bolj ljubim življenje". Zadnji pogovor s pesnikom iz Gradeža (Grado) Biagiem Marinom. *Celovški zvon,* 9/1991, št. 32, str. 41–42.

La poesia, oggi. Gorizia : Istituto per gli Incontri culturali mitteleuropei, 1967, str. 30.

Leitenburg, Edoardo de: *Sull'orlo della foiba.* Udine : Senaus, 2004.

Lokar, Alessio: *Il mio ricordo di Biagio Marin (L'usignolo del paradiso perduto).* Biagio Marin, Lettere a Elena Lokar, Trieste : Mladika, 2003.

Marin, Biagio: *4 novembre 1918*. Studi Mariniani, Grado : Centro studi Biagio Marin, 1/1991, št. 1, str. 103–104.

Marin, Biagio: *Gorizia*. Venezia : Le Tre Venezie, 1941.

Marin, Biagio: Il coraggio della verità. *Il Piccolo,* 30. 9. 1978, št. 9741.

Marin, Biagio: *La pace lontana. Diari 1941–1950.* Gorizia : Libreria editrice Goriziana, 2005.

Marin, Biagio: *Lettere a Elena Lokar*. Trieste : Mladika, 2003.

Marin, Biagio: Libussina. *La Panarie*, 12/1935, št. 68, str. 109–110.

Marin, Biagio: Ricordi di Gorizia. Rosignoli e politicanti. *La Panarie*, 13/1937, št. 37, str. 9–11.
Marin, Biagio:*Toni Morassi nei miei ricordi.* Studi di Storia dell'arte in onore di Antonio Morassi. Venezia : Alfieri, 1971.
Marin, Falco: *La traccia sul mare. Diario e lettere (1936–1943).* Milano : All' insegna del pesce d'oro, 1966.
Marin, Falco: *La traccia sul mare*. Trieste : Istituto per la storia del Risorgimento, 1950.
Marušič, Branko: Odnosi med mladimi italijanskimi in slovenskimi intelektualci v Gorici v letih pred drugo svetovno vojno. *Izvestje Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici*, 5, 2008, str. 17–22.
Marušič, Branko: Posegi Simona Gregorčiča v politično življenje. *Pogledi na Simona Gregorčiča*. Nova Gorica : Univerza, 2006, str. 18–25.
Medeot, Camillo: *I cattolici del Friuli orientale nel primo dopoguerra.* Gorizia : Centro studi Rizzatti, 1972.
Spazzali, Roberto: *Biagio Marin: "Parole franche". La crisi di Trieste in relazione ai rapporti tra Italia e Slavi.* Studi Mariniani. Grado: Centro studi Biagio Marin, 3/1993, št. 3, str. 70–115.
Spazzali, Roberto: *L'Impiego civile e politico di Biagio Marin nella Resistenza giuliana.* Studi Mariniani, Grado: Centro studi Biagio Marin, 2/1992, št. 2, str. 15–50.
Rutar, Simon: Grad (Grado, Grau). *Soča,* 8. in 15. 8. 1884, št. 32 in 33.
Rutar, Simon: *Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska. Zgodovinski opis.* Ljubljana : Matica slovenska, 1893.
Spaini, Alberro: *Autoritratto triestino*. Milano : Giordano, 1963.
Spazzali, Roberto: *Azione politica di Biagio Marin.* Studi Mariniani. Grado : Centro studi Biagio Marin, 12/2004, št. 9–10, str. 63–79.
Spazzali, Roberto: *Biagio Marin e il suo pensiero politico. Spunti linee interpretative.* Studi Mariniani, Grado : Centro studi Biagio Marin, 1/1991, št. 1, str. 107–120.
Spazzali, Roberto: *La profezia civile di Biagio Marin*. Autoritratti e impegno civile, Pisa–Roma : Fabrizio Serra Editore, 2007, str. 46–62.
Spazzali, Roberto: *La Resistenza italiana a Trieste attraverso le relazioni di Biagio Marin al C.L.N. Alta Italia (1945).* Studi Mariniani. Grado : Centro studi Biagio Marin, 5/1996, št. 4–5, str. str. 189–212.
Talamani, Giovanni: *Biagio Marin e la Venezia Giulia; dagli interventi giornalistici alle Elegie Istriane.* Studi Mariniani, Grado : Centro studi Biagio Marin, 2/1992, št. 2, str. 51–74.
Tavano, Sergio: *Gorizia nel 1919 (e oltre). Dall'abraccio friulano alla soppressione della provincia*, Ce fastu? (Videm) 75/1999, 177–203.
Tavčar, Josip: *Spomini na gradeškega pesnika Biagia Marina. Čigar srce ni zapustilo "zlatega otoka". Niso ga premotila nobena estetska gibanja.* Delo (Ljubljana) 13. 2. 1986, št. 36, str. 9.
Vernier, Alfredo: Prefazione. Falco Marin. *La traccia sul mare. Diario e lettere (1936–1943)*. Milano : All'insegna del pesce d'oro, 1966.
Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, VI, knjiga 6. Ljubljana : Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1961.

R I A S S U N T O

Il poeta Gradese Biagio Marin e gli Sloveni

Gli Sloveni, sia come membri di una nazione sia come slavi, legati assieme ai Croati e ai Serbi, occuparono un ruolo importante nell'ambito della vita e dell'opera del poeta Biagio Marin (1891–1985). Marin era in contatto con gli Sloveni già dai tempi della scuola, quando frequentava insieme a loro il ginnasio statale tedesco di Gorizia. Era il tempo delle lotte nazionali, che caratterizzavano la vita pubblica del Litorale Austriaco. "Sedevamo negli stessi banchi", scrisse Marin nel suo libro di memorie, "ma fuori di là, eravamo solo avversari." Dopo la prima guerra mondiale Marin, mazziniano, richiamava l'attenzione sui problemi della minoranza etnica slovena in Italia: "considerando ormai gli slavi cittadini italiani con eguali doveri e eguali diritti, si riconoscesse di aver a Gorizia, come in ogni altro comune slavo della provincia" le scuole elementari. Nello stesso tempo il Marin insieme ad Antonio Morassi portava fiori di campo sulla tomba del poeta sloveno Simon Gregorčič, "quasi suggellare la pacificazione delle popolazioni di confine."

Nella seconda guerra Marin fu colpito dalla perdita del figlio Falco, che perì in un combattimento tra le forze occupatrici italiane e i partigiani sloveni sul territorio Sloveno (1943). Consapevole di una prossima sconfitta dell'Italia, percepì lo stato di pericolo, di cui l'italianità della Venezia Giulia era esposta. Prese parte al CLN di Trieste e nel 10 aprile 1945 scrisse sul suo diario: "Io non sono contrario a una leale convivenza con gli slavi della Giulia, ma nell'orbita dello stato italiano." Dopo l'entrata delle truppe jugoslave a Trieste nel maggio del 1945 sul suo diario scrisse: "C'è in loro, negli slavi dico, una profonda rivolta per quanto hanno subito da noi negli ultimi 25 anni; ma c'è anche una

strana rivolta per la civiltà subita, per l'assenza loro nei secoli, quando noi eravamo grandi ed essi rimanevano dei primitivi incapaci di competizione, di maggiorità."

Marin è rimasto attivo nella politica italiana anche dopo la seconda guerra mondiale, quando la questione dei nuovi confini tra l'Italia e la Jugoslavia (la "questione di Trieste") influenzava anche i rapporti tra gli Sloveni e gli Italiani. Dopo il Memorandum di Londra (1954) auspicava la considerazione dei diritti della minoranza slovena in Italia.

Biagio Marin nutriva verso i sloveni (slavi) un rapporto che da una parte riconosceva ad essi i diritti nazionali nel pieno senso della parola, ma dall'altra non poteva andare oltre la concezione che separava una nazione "con la cultura bimillenaria" da "culture che trovavano le proprie origini ben pochi secoli addietro nel tempo".